1
1975

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Iz sadrža

Programska orijentacija časo
»Socijalizam« za 1975.

Bogdan K
Učešće radnika u upravlja
preduzeć

Ljubiša Ristović
Transformacija preduz
u organizaciju udruženog rada

Simo S. Nenezić
Divergentne koncepcije u S
o demokratskom centralizmu

Đorđe Radenković
Svet na početku 1975. godine

Studije i članci
Komentari
Osvrti
Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara

Za inostranstvo 24 USA dolara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:

SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg. Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kultura«, Bački Petrovac.

1
1975

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Iz sadržaja

Programska orijentacija časopisa »Socijalizam« za 1975. godinu

Bogdan Kavčič
Učešće radnika u upravljanju preduzećima

Ljubiša Ristović
Transformacija preduzeća u organizaciju udruženog rada

Simo S. Nenezić
Divergentne koncepcije u SKJ o demokratskom centralizmu

Đorđe Radenković
Svet na početku 1975. godine

Studije i članci

Komentari

Osvrti

Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara

Za inostranstvo 24 USA dolara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:

SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg. Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kultura«, Bački Petrovac.

Programska orijentacija časopisa „Socijalizam" za 1975. godinu

Na svojoj poslednjoj sednici Uređivački odbor „Socijalizma" je usvojio programsku orijentaciju časopisa za 1975. godinu. Tom prilikom se vodila rasprava i o karakteru časopisa, njegovoj ulozi i uticaju, a istaknute su i određene pretpostavke za ostvarivanje njegove funkcije teorijsko-političkog organa Saveza komunista Jugoslavije. Da bi razvijanje socijalističke teorijske misli i ubuduće bila glavna preokupacija časopisa, Uređivački odbor je utvrdio i osnovne smernice za rad redakcije i politiku uređivanja časopisa.

1. Odlučeno je da redakcija časopisa nastoji da daje inicijative i da organizuje sistematsko proučavanje i obrađivanje ključnih problema sadašnje etape našeg društvenog razvitka, obeležene Programom SKJ, novim Ustavom, stavovima i odlukama Desetog kongresa SKJ. Neophodno je da se sve ono što karakteriše sadašnju etapu našeg socijalističkog razvitka, što ima trajnije društveno-istorijsko značenje sa stanovišta socijalističke teorije i revolucionarne prakse, šire i dublje teorijski razrađuje i osmišljava. To se naročito odnosi na pojedine probleme u izgradnji našeg sistema, njihovu interpretaciju i razradu, a činjenica je da se i pojedina ustavna rešenja i definicije različito shvataju i tumače, pa se na taj način različite i dobro poznate idejno-političke tendencije i struje mišljenja, inače protivne Savezu komunista Jugoslavije, ponovo uključuju u klasno-političku borbu, nastojeći da ometu sadašnje društvene tokove i da u njih unesu idejno-teorijsku zbrku i političku dezorijentaciju.

2. Nije dovoljno samo pravilno tumačiti i braniti ideologiju svog revolucionarnog pokreta; neophodno je i stalno idejno-teorijski prednjačiti, činiti nove prodore i u teoriji i u praksi, otkrivati nove vizije i perspektive. Otuda i potreba da „Socijalizam" bude mnogo više nego do sada smeliji, borbeniji i atraktivniji, počev od svog teorijskog i publicističkog izraza pa do načina uređivanja i grafičke opreme. Časopis treba da neguje i podstiče borbu mišljenja, da se argumentovano i dostojanstveno, i u pogledu sadržine i u pogledu metoda, kritički određuje prema svim pojavama u teoriji i praksi i njihovim nosiocima, da razvija kritičko-stvaralački duh, da ne zaobilazi stvarne i najaktuelnije teme i političke dileme i da u takvom svom nastojanju bude podržavan od rukovodstava Saveza komunista.

3. Da bi bio aktivno uključen u napore svesnih socijalističkih snaga usmerenih na rešavanje otvorenih idejno-teorijskih i sistemskih problema našeg društvenog razvitka i da bi tim naporima davao što veći doprinos, časopis mora neposrednije nego do sada biti povezan sa onim telima i institucijama gde se sistematski i naučno istražuje aktuelna društvena problematika ili gde se pretresaju osnovna pitanja ekonomskog, političkog i kulturnog života i utvrđuje politika u pojedinim oblastima. Stoga časopis mora da uspostavi stalne i trajne veze sa značajnijim naučnim institutima i ustanovama iz oblasti društvenih nauka iz svih republika i pokrajina i da u njima nađe stalne i povremene saradnike. Isto tako, da ne bi praktično bila po strani od osnovnih tokova našeg idejno-političkog života, redakcija mora da ostvari znatno bolji uvid nego do sada u rad mnogobrojnih odbora, komisija i radnih grupa koje se formiraju u Skupštini SFRJ i u republičkim skupštinama, u društveno-političkim organizacijama i naročito u Savezu komunista. Sve ono što je značajno u radu tih tela moralo bi da nađe svoj odgovarajući izraz u časopisu u smislu što produbljenijeg razrađivanja pokrenutih pitanja, razvijanja borbe mišljenja i šireg kritičkog razmatranja različitih stavova i koncepcija. Otuda i potreba da se jedna trećina prostora u časopisu posveti publicističkom obrađivanju aktuelnih tema i pojava.

U vezi s tim postavlja se i pitanje uloge i karaktera samog časopisa. „Socijalizam" je — kako je to rečeno i u Statutu SKJ — časopis Saveza komunista Jugoslavije i on u punom smislu te reči treba da ostvaruje takvu svoju ulogu, odnosno da izražava mišljenja, poglede i ideje cele organizacije Saveza komunista Jugoslavije i svih njegovih sastavnih delova, to jest i organizacije Saveza komunista republika i pokrajina. Časopis „Socijalizam" nije ni do sada bio, a još manje to može biti u budućnosti, organ samo jed-

Programska orijentacija časopisa „Socijalizam" za 1975. godinu

Na svojoj poslednjoj sednici Uređivački odbor „Socijalizma" je usvojio programsku orijentaciju časopisa za 1975. godinu. Tom prilikom se vodila rasprava i o karakteru časopisa, njegovoj ulozi i uticaju, a istaknute su i određene pretpostavke za ostvarivanje njegove funkcije teorijsko-političkog organa Saveza komunista Jugoslavije. Da bi razvijanje socijalističke teorijske misli i ubuduće bila glavna preokupacija časopisa, Uređivački odbor je utvrdio i osnovne smernice za rad redakcije i politiku uređivanja časopisa.

1. Odlučeno je da redakcija časopisa nastoji da daje inicijative i da organizuje sistematsko proučavanje i obrađivanje ključnih problema sadašnje etape našeg društvenog razvitka, obeležene Programom SKJ, novim Ustavom, stavovima i odlukama Desetog kongresa SKJ. Neophodno je da se sve ono što karakteriše sadašnju etapu našeg socijalističkog razvitka, što ima trajnije društveno-istorijsko značenje sa stanovišta socijalističke teorije i revolucionarne prakse, šire i dublje teorijski razrađuje i osmišljava. To se naročito odnosi na pojedine probleme u izgradnji našeg sistema, njihovu interpretaciju i razradu, a činjenica je da se i pojedina ustavna rešenja i definicije različito shvataju i tumače, pa se na taj način različite i dobro poznate idejno-političke tendencije i struje mišljenja, inače protivne Savezu komunista Jugoslavije, ponovo uključuju u klasno-političku borbu, nastojeći da ometu sadašnje društvene tokove i da u njih unesu idejno-teorijsku zbrku i političku dezorijentaciju.

Da bi „Socijalizam", kao časopis Saveza komunista Jugoslavije, uspešno vršio ulogu koja mu je određena Statutom SKJ, on mora biti okrenut celom Savezu komunista Jugoslavije, jer samo tako i može biti instrument razvitka teorijske misli, borbe mišljenja i uspostavljanja idejno-teorijskog jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije kao celini. Stoga se časopisi koji izlaze u pojedinim republičkim, pokrajinskim i drugim centrima ne mogu pretpostavljati „Socijalizmu" niti on njima, jer ima objektivnih potreba, a to znači i prostora, za njihov razvitak i međusobnu saradnju. Drugim rečima, odnos „Socijalizma" prema Savezu komunista Jugoslavije i svim njegovim sastavnim delovima, kao i njihov odnos prema „Socijalizmu", definisani su Statutom SKJ, što će reći da je to i jedinstveno i zajedničko glasilo, a to znači i glasilo svake republičke i pokrajinske organizacije Saveza komunista.

Redakcija „Socijalizma" je i do sada insistirala na saradnji sa časopisima koji izlaze u republičkim i pokrajinskim centrima, a zauzela je i stav da prenosi pojedine tekstove štampane u časopisima koji izlaze na makedonskom, slovenačkom, albanskom i mađarskom jeziku, budući da se „Socijalizam" sada štampa latinicom, na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku. Ta saradnja je nerazvijena, pa će redakcija nastojati da se ona proširi na sve časopise u našoj zemlji koji se bave društvenom i političkom teorijom.

Postoje zahtevi da se časopis „Socijalizam" štampa i na makedonskom, slovenačkom, albanskom i mađarskom jeziku. Uređivački odbor i redakcija podržavaju takvu inicijativu, a ona je dobila podršku i Izdavačkog saveta NIP »Komunist«. Međutim, ostvarenje takve ideje zahteva znatna dodatna materijalna sredstva, pa se smatra da bi bilo najcelishodnije da se o njoj prethodno zauzmu stavovi u centralnim, odnosno pokrajinskim komitetima Saveza komunista u zainteresovanim republikama i pokrajinama, kako bi se što realnije sagledale sve okolnosti, izvori finansiranja, tiraž tih novih izdanja, eventualna postupnost, politički efekat itd. Kada se prikupe i prouče svi ti značajni podaci, redakcija bi mogla da sačini kompletan i definitivan predlog Centralnom komitetu SKJ.

5. Uređivački odbor i redakcija časopisa „Socijalizam", koja je sastavljena od članova Uređivačkog odbora, imenovani su, na predlog republičkih centralnih i pokrajinskih komiteta, od strane Predsedništva SKJ početkom 1974. godine. I Uređivački odbor i redakcija imenovani su na paritetnom principu. No, bez obzira na tu okolnost, smatra se da bi bilo korisno da se u svim republičkim, pokrajinskim i opštinskim centrima

obave razgovori o časopisu „Socijalizam", njegovoj programskoj orijentaciji, saradnji za časopis, njegovom kvalitetu, proširenju njegovog uticaja i broja čitalaca; da se u celini ostvari veće komuniciranje između članova Uređivačkog odbora i redakcije časopisa sa političkim centrima u republikama i pokrajinama.

6. Rad redakcije je kolektivan, a svaki njen član je odgovoran za određeni sektor (oblast) rada. Postoje sledeći sektori: politička teorija i društveno-politički sistem; razvoj Saveza komunista, ideologija i socijalistička teorija; ekonomska teorija i društveno-ekonomski sistem; obrazovanje, kultura i nauka; i međunarodni odnosi, radnički i komunistički pokret.

Od prvog broja u ovoj godini časopis će izlaziti u novoj opremi, biće raznovrsnije rubriciran i imaće atraktivniji publicistički i grafički izraz.

Redakcija će i ubuduće nastojati da izdaje takozvane tematske brojeve, u kojima više autora i sa raznih aspekata obrađuju jednu aktuelnu temu. Pored toga, redakcija će sama ili u saradnji sa odgovarajućim institucijama organizovati pojedine rasprave, „okrugle stolove" i uže i šire razgovore o aktuelnim temama.

U sklopu programske orijentacije sažeto su, po takozvanim sektorima (oblastima) rada, naznačene pojedine teme koje će časopis obrađivati u narednom periodu.

Politička teorija i društveno-politički sistem

Časopis mora nastojati da sistematski prati primenu novog Ustava i oživotvorenje stavova i odluka Desetog kongresa SKJ o promenama u našem ustavnom i društveno-političkom sistemu. Biće neophodno da se nastale i nastajuće ustavne promene tumače i objašnjavaju, i to pre svega sa teorijskog stanovišta, a i da se podstiče pozitivna praksa i ukazuje na negativne tendencije u shvatanju i primeni pojedinih ustavnih načela.

Delegatski sistem, kao novina u istoriji političkog sistema, zaslužuje da bude obrađen kao posebna tema. Isto tako, treba dati i ocenu prvih iskustava iz rada delegata na svim nivoima društvene organizacije; zatim pratiti konstituisanje i funkcionisanje osnovnih organizacija udruženog rada, razvoj samoupravnih odnosa u njima, odnose između OOUR-a i samoupravne odnose u složenim organizacijama udruženog rada; društvenu i samoupravnu poziciju radničke klase na globalnom društvenom planu, oblike i sredstva koji obezbeđuju njenu rukovodeću ulogu u društvu.

Ustav je inaugurisao velike promene u celokupnoj organizaciji društva, pa je neophodno da se razrađuje ustavni položaj republika kao država i tendencije u ostvarivanju njihove uloge; zakonodavstvo federacije i zakonodavstvo republika i pokrajina; nacionalno pitanje i međunacionalni odnosi u svetlosti izvršenih ustavnih promena; mesto i uloga samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja u našem sistemu; federalizam i novi ustavni sistem.

Isto tako, biće praćeno i ostvarivanje ustavnog položaja opštine, kao i primena opštinskih statuta; konstituisanje i rad mesnih zajednica; zatim samoupravnih interesnih zajednica kao oblika integracije proizvodnog rada i društvenih delatnosti i razne tendencije i shvatanja koja se javljaju u toj oblasti; razvitak sistema informisanja; razvitak koncepcije i prakse opštenarodne odbrane; a nastojaće se da se kritički prati i razvitak političkog sistema u socijalističkim zemljama, uključujući i komparativne studije u toj oblasti.

Razvoj Saveza komunista, ideologija i socijalistička teorija

Časopis će posebno obrađivati teme o razvitku Saveza komunista Jugoslavije. O tome postoje i jasno definisani stavovi u rezolucijama republičkih kongresa i pokrajinskih konferencija, a i posebna rezolucija Desetog kongresa SKJ razmatra te probleme. U vezi s tim ovde ističemo samo neka bitna pitanja.

O Savezu komunista kao avangardi radničke klase relativno se dosta pisalo, ali ne i dovoljno teorijski produbljeno i osmišljeno. Stoga je unapređivanje teorije partije, osobito u uslovima socijalističkog samoupravljanja, glavna tema u ovoj oblasti; zatim teorijski i praktično-politički aspekti demokratskog centralizma u sadašnjim uslovima: samostalnost bazičnih organizacija i članstva i samostalnost republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista kao pretpostavka demokratskog centralizma; metodi i putevi izgrađivanja idejnog i političkog jedinstva našeg revolucionarnog pokreta u uslovima višenacionalne samoupravne zajednice; Savez komunista između samoupravnih i državnih organa.

Zaslužuju pažnju i stalne promene u društvenom biću radničke klase i implikacije u njenom položaju kao subjekta revolucije; zatim odnosi avangarde i klase; značaj i aktuelnost idejno-političke akcije Saveza komunista za sveukupan razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa; odnos ideologije i politike, nauke i politike; radničke klase i inteligencije, Saveza komunista i inteligencije; odnos revolucionarne prakse

i teorije; izvori socijalnih nejednakosti u jugoslovenskom društvu.

Časopis će se, kako je to i ranije činio, kritički odrediti i prema svim nemarksističkim strujama mišljenja u našoj filozofskoj misli, posebno prema teorijskim shvatanjima takozvane nove levice, a nastojaće da u ovoj godini obradi i neke posebne filozofske teme.

Ekonomska teorija i društveno-ekonomski sistem

I u ovoj oblasti se polazi od osnovnih ustavnih rešenja i opredeljenja Desetog kongresa SKJ, kao i od zaključaka Predsedništva CK SKJ o ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije i aktuelnih zadataka koji proističu iz tih zaključaka. Pri tome se, međutim, mora voditi računa o potrebi teorijskog tumačenja i razrade svih novina, pojmova i kategorija koji su inaugurisani ustavnim promenama, ali ne u smislu njihove apologije, već u smislu njihovog verifikovanja u realnim odnosima i kritičkog preispitivanja prakse. S druge strane, to podrazumeva i davanje širih teorijskih odgovora na pojedina još otvorena pitanja naše ekonomske teorije i prakse.

U prvom planu je osnovna organizacija udruženog rada i proces njene konsolidacije i stabilizacije kao osnovne društveno-ekonomske ćelije i nosioca produkcionog odnosa. OOUR kao negacija klasičnog preduzeća, bilo kapitalističkog bilo državno-socijalističkog tipa, ali i protivrečnosti koje su date u samoj društvenoj prirodi OOUR-a, s obzirom na kardinalnu činjenicu da ona egzistira u istorijskim uslovima „proizvodnje vrednosti" i u višenacionalnoj društvenoj zajednici, u kojoj još dominira ekonomsko udruživanje rada u okviru republika (nacija). Otuda i protivrečnost i relativnost udruženog rada u našim uslovima u odnosu na Marksov koncept, pa i OOUR-a, koji egzistira na društvenoj svojini i u uslovima „proizvodnje vrednosti", ali u tome i jeste istorijska šansa osnovne organizacije udruženog rada kao početnog oblika društveno-ekonomskog oslobađanja rada.

Relativno udruženi rad stoji ili pada s robnom proizvodnjom, na jednoj, i sa svesnim, planskim usmeravanjem, na drugoj strani. Drugim rečima, bez bilo koje od te dve komponente relativno udruženi rad i samoupravljanje gube realnu istorijsku šansu. Otuda i potreba da se obnove teorijske rasprave o robnoj proizvodnji u socijalizmu, naročito sa aspekta razvoja OOUR-a i udruženog rada u celini, jer u tom pogledu postoje ne samo akademski sporovi, već i krupna teorijska i idejno-politička pitanja i nesporazumi.

Svesno, plansko usmeravanje društva i izgradnja kvalitativno novog sistema društvenog planiranja, kao

bitne veze među organizacijama udruženog rada, putem kojeg radnička klasa ostvaruje svoju rukovodeću ulogu u uslovima socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa — danas su, možda, najaktuelnije teme kojima časopis treba da se bavi. Reč je pre svega o planiranju kao izrazu objektivnih ekonomskih tendencija i zakonitosti, naučno saznatih i verifikovanih, zatim o sistemu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja i o zajedničkoj ekonomskoj i razvojnoj politici, kao bitnim pretpostavkama za utvrđivanje samih ciljeva planiranja.

Društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje imaju značenje ustavne ekonomske i pravno-političke kategorije, pa je neophodno šire razraditi i kritički preispitati stvarni domet tog sistema dogovaranja i sa stanovišta pozitivnih i sa stanovišta negativnih iskustava, što podrazumeva analizu mnogih postojećih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma.

Zajednička politika razvoja, na čijem se izgrađivanju i konstituisanju sada radi, postala je veoma značajno ne samo ekonomsko, nego i idejno-političko pitanje sadašnjeg trenutka, pa je neophodno da se časopis u punoj meri angažuje u svim raspravama koje se o tome već vode ili će se tek voditi. Činjenica je da još ne postoje svi naučni i teorijski odgovori na pitanje šta je to zajednička politika razvoja, a i teorija razvoja u svetu stagnira, pa će biti neophodan napor cele redakcije, svih sektora, a ne samo ekonomskog, da časopis dâ svoj maksimalan doprinos u ovoj oblasti. Pored utvrđivanja relevantnih elemenata i principa za konstituisanje zajedničke politike razvoja i spremnosti i otvorenosti prema integracionim procesima, posebnu pažnju treba obratiti na dve tendencije u toj oblasti: na regionalno zatvaranje, pre svega republičko, pokrajinsko i opštinsko, na uskogrudi egoistički ekonomski nacionalizam, kojem su osnova „nacionalni kapitali“ i svojevrsni oblici republičko-državne svojine sa nacionalnom komponentom; kao i na to da pomenuta tendencija rađa i drugu — unitarističko-centralističku, to jest oživljava struju mišljenja koja se zalaže za prevaziđenu koncepciju jakog centralističkog državnog planiranja.

Raspodela dohotka prema radu, odnosno problemi raspodele u celini, na svim nivoima i u svim oblicima, takođe su veoma aktuelni. Ova tema će se teorijski obraditi najvećim delom u okviru poznatog naučnog skupa „Marks i savremenost“, koji će biti posvećen stogodišnjici izlaženja *Kritike Gotskog programa*. Aktuelizacija ove teme treba da se izrazi i tekstovima o „uravnilovci“, o analizi dogovora i sporazuma o raspodeli u celini, o ličnim dohocima itd.

Putem istraživanja treba utvrditi pre svega ko su stvarni nosioci svih vitalnih procesa društvene reprodukcije u našem društvu i koji subjekti i na koji način odlučuju o trošenju sredstava reprodukcije. Na kojim tačkama tog procesa je ugrožena pozicija relativno udruženog rada i radničke klase u celini i kako i na kojim osnovama treba razvijati i usavršavati sistem proširene društvene reprodukcije polazeći od novog Ustava.

Integracija u privredi, odnosno oblici udruživanja organizacija udruženog rada, demokratska centralizacija društvenih sredstava i proizvodnih ciljeva, kooperacija i specijalizacija jesu sledeća tema u ovoj oblasti. Posebno integracija kao sredstvo protiv ekonomskog autarkizma, rasparčanosti i usitnjenosti; zatim ekonomske prednosti velikih ekonomsko-tehnoloških celina i sistema, na jednoj strani, i suprotstavljanje tendencijama da se u okviru takvih tvorevina otuđuje višak rada od onih koji ga stvaraju, na drugoj strani.

U ovoj oblasti predviđene su i sledeće teme: odnos razvijenih i manje razvijenih republika, pokrajina i regiona u novim uslovima, fenomen prelivanja vrednosti iz nerazvijenih u razvijenije regione i načelo da svaka republika (nacija) suvereno raspolaže viškom rada svoje radničke klase, problemi zahvatanja prelivene vrednosti i metodi smanjivanja jaza između razvijenih i nerazvijenih; zatim jedinstveno tržište u Jugoslaviji, bitni faktori njegove izgradnje, slobodna cirkulacija roba, rada i sredstava na jedinstvenom tržištu i problem ekonomske i političke odgovornosti za protivustavno ponašanje u toj sferi; monetarni i bankarski sistem, banke i relativno udruženi rad i zaostajanje u primeni Ustava u tim organizacijama, monetarna strategija i konvertibilnost dinara, kritičko preispitivanje rezultata „plivajućeg kursa“ dinara, devizne rezerve i kreacija domaće valute; razvoj proizvodnih snaga i socijalističkih produkcionih odnosa u poljoprivredi, podruštvljavanje proizvodnje u ovoj oblasti, kooperacija i položaj individualnog seljaka, takozvani zeleni plan i agrarno-industrijski razvoj; tehnologija i naučno-tehnološka revolucija kao faktor bržeg i i efikasnijeg privrednog razvoja, svetska kretanja i tendencije i njihov uticaj na transfer tehnologije, tehnološki sistemi i jedinstvo tržišta i jugoslovenskog privrednog prostora (infrastruktura, pre svega, energija, saobraćaj, telekomunikacije, bazične industrije itd.), razvoj nauke i tehnologije, planiranje u toj sferi, udruživanje sredstava, naučno-tehnološka renta i drugi problemi.

Čvorišne tačke u izgradnji privrednog sistema i u njegovom prilagođavanju i usavršavanju na osnovama Ustava moraju, takođe, biti u središtu pažnje časo-

pisa; zatim uzroci i karakter inflacije u našem društvu, polazeći od svih korena i oblika ove pojave, kako onih koji dolaze od strane svetskog tržišta tako i onih koji se stalno rađaju i reprodukuju u našim društveno-ekonomskim odnosima; problemi minulog rada, posmatrani i sa teorijskog i sa praktičnog stanovišta; odnos privrede i neprivrede, takozvana slobodna razmena rada između proizvodne i neproizvodne sfere; ekonomska saradnja sa inostranstvom i efikasnost uklapanja naše privrede u međunarodnu podelu rada i poseban osvrt na ulogu i karakter mešovitih društava i kompanija koje stvara naša zemlja sa pojedinim zemljama u razvoju; oblici transformacije i razni protivrečni procesi u savremenom kapitalizmu; praćenje ekonomskog razvitka i promena u privrednim sistemima socijalističkih zemalja.

Obrazovanje, kultura i nauka

Iako je zanimanje „Socijalizma" za nauku, obrazovanje i kulturu motivisano pre svega mestom i ulogom tih delatnosti u razvoju materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa, on je, isto tako, obavezan da neposredno prati humanističke, teorijske i ideološke vrednosti nauke, kulture i obrazovanja koje određujuće utiču na socijalističko samoupravno društvo. Te delatnosti su se i u našem društvu konstituisale kao sektori rada, u kojima deluju i institucije (naučne, obrazovne, umetničke) i organizovane profesije (organizacije naučnih, prosvetnih i kulturnih radnika, i to po disciplinama). Te institucije imaju svoje mesto u našem društvu i njegovom sistemu privređivanja i deluju i na razvoj materijalne osnove društva i na odnose u njemu.

Stoga se časopis i ubuduće mora baviti i teorijskim aspektima tih delatnosti i praktičnim pitanjima proizašlim iz stanja u njima i njihovog položaja u društvu, te njihovim doprinosom društvenom razvitku. Razume se da u prvi plan dolazi ideološka i politička dimenzija tog sektora, odnosa u njemu i društva prema tim delatnostima. Polazeći od toga, neka tematska područja moraju biti dugoročnije prisutna u časopisu:

a) samoupravni društveni odnosi posmatrani sa stanovišta teorije i prakse samoupravljanja u nauci, obrazovanju i kulturi (specijalizovanim ustanovama i profesionalnim organizacijama;

b) njihov položaj u sistemu privređivanja i u političkom sistemu, i to sa stanovišta posebnog interesa koji naše društvo pridaje svakoj od tih delatnosti.

1. Pri tretiranju tih odnosa vodilo bi se računa o primeni Ustava SFRJ, Programa SKJ i stavova Dese-

tog kongresa SKJ, ali se to ne bi svodilo samo na popularizaciju opredeljenja sadržanih u tim dokumentima. Iz tog kompleksa trebalo bi obraditi sledeće teme: nauka, obrazovanje i kultura (svaka od tih delatnosti posebno) u projekciji dugoročnog razvoja Jugoslavije; samoupravne interesne zajednice za svaku od tih delatnosti i njihova uloga u procesu samoupravne transformacije i društva i tih delatnosti; kritički osvrti na dosadašnje rasprave o radničkoj klasi i kulturi; reforma obrazovanja i dokle se stiglo u ostvarivanju opredeljenja za nju.

2. Ideološki tokovi u naučnim, obrazovnim i umetničkim proizvodima, odnosno delima. U ovo tematsko područje spadalo bi ono što bi se moglo nazvati naporom da se stvori uvid u tokove svesti i njihovo značenje sa stanovišta ideologije i politike za koju se zalaže Savez komunista. Povodi za rasprave i članke nalazili bi se u konkretnim delima i pojavama ideološkog karaktera, kao i u priredbama na kojima se prikazuju dostignuća u pojedinim disciplinama (Sterijino pozorje, filmski festivali, pa i Bitef i slično). Kritički prilaz ne bi trebalo svoditi samo na reakciju, na otpore i suprotstavljanje, nego bi kritika trebalo da podržava i afirmiše ono što je časopisu i Savezu komunista prihvatljivo.

U toj oblasti se predviđaju sledeće teme: dokle se stiglo u procesu oslobađanja (naučnog i umetničkog) stvaralaštva — o principima i praksi; tekuća kritika (naučna i umetnička) između struke (estetika) i ideologije; odnos prema kulturnom nasleđu, odnosno kakav je kritički prilaz u odabiranju vrednosti nastalih u našoj prošlosti (ova tema podrazumeva obradu u svakoj nacionalnoj sredini); idejni tokovi u naučnim i umetničkim disciplinama kao odjek doktrina i pravaca u savremenom svetu ili u cirkulaciji ideja i putem nauke i umetnosti.

3. Osim toga, časopis će reagovati na aktuelne pojave, i to pre svega u kulturnom i naučnom životu i obrazovanju, a na osnovu naučne, kulturne i obrazovne politike, a davaće i prikaze knjiga, časopisa, naučnih i umetničkih priredbi zanimljivih i sa stanovišta časopisa.

Aktuelnosti bi trebalo da budu usklađene sa programima rukovodstava Saveza komunista i njihovih komisija za ove delatnosti.

4. Treba ostvariti i neku vrstu uvida u naučnu i kulturnu politiku evropskih i ostalih komunističkih partija. To bi se ostvarivalo pregledima dokumenata tih partija (povodom kongresa ili drugih značajnih događaja i akcija); panoramskim pogledima na teoriju i praksu (naročito partija na vlasti).

Isto tako, časopis bi trebalo da se aktivno odnosi prema doktrinama i teorijama koje nastaju i egzistiraju u savremenom svetu, a koje ni nas ne mimoilaze.

5. Posebna je obaveza časopisa da prati cirkulaciju znanja i umetničkih tvorevina i, s tim u vezi, naučnu i kulturnu saradnju Jugoslavije sa drugim zemljama.

Međunarodni odnosi, radnički i komunistički pokret

Časopis će, kao i do sada, pratiti kretanja u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, kao i razvitak međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta. Razmatraće se i idejni i teorijski aspekti u tim odnosima, a davaće se i prilozi o pojedinim konkretnim odnosima i problemima. Iz ove oblasti predviđaju se sledeće teme:

Neki aspekti savremenih ideoloških i političkih kretanja u komunističkim i radničkim partijama; razvoj, problemi i protivrečnosti savremenog kapitalizma — uzroci i karakter povremenih recesija i kriza (monetarna, energetska kriza i njihove posledice); najnovija kretanja i inicijative u sindikalnom pokretu u svetu; tendencije i nove pojave u teoriji i praksi u razvitku socijalističkih zemalja u savremenim uslovima; smisao i suština špekulisanja sa takozvanim promenama u jugoslovenskoj nesvrstanoj politici i poziciji Jugoslavije prema blokovima; federativno uređenje SFRJ i nesvrstana politika Jugoslavije, politika nesvrstavanja i razvoj nedovoljno razvijenih zemalja; jačanje i unapređivanje aktivnosti i zajedničkog delovanja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u cilju što uspešnijeg ostvarivanja odluka Alžirske konferencije i odluke specijalnog zasedanja OUN; problemi sirovina u strategiji i izmeni strukture svetske trgovine i jačanje pozicije zemalja u razvoju; lokalni ratovi u strategiji globalne ravnoteže velikih sila i vojnih blokova; problemi bezbednosti u Evropi; bliskoistočna kriza.

Pored toga, časopis će pratiti i proces raspadanja kolonijalnog sistema i tendencije njegove transformacije u novim oblicima ekonomskog kolonijalizma; zatim pojavu i značaj nacionalnog fenomena u međunarodnim razmerama, posebno u nerazvijenim zemljama; karakteristike međunarodnih odnosa i perspektive naše saradnje sa socijalističkim zemljama; savetovanje komunističkih partija Evrope i stavovi SKJ; položaj nacionalnih manjina u svetlosti savremenih međunarodnih odnosa; razvitak naučno-tehnološke revolucije i njen uticaj na razvoj međunarodnih odnosa.

Bogdan Kavčič

Učešće radnika u upravljanju preduzećima

Težnja radnika da sami kontrolišu uslove svoga rada, sredstva za rad i rezultate rada stara je koliko i sam radnički pokret. U dosadašnjem razvoju nailazimo na različite oblike uticaja radnika na uslove u preduzećima u kapitalističkim društvima, obično tada kada je klasa kapitalista oslabljena i kada su kapitalisti zato spremni da ustupe neka svoja ovlašćenja radnicima. Stoga nije slučajno što su različiti oblici „industrijske demokratije" i/ili „radničke kontrole" bili veoma česti krajem, a naročito posle prvog svetskog rata. Između dva rata, kada su kapitalisti ponovo ojačali, ti oblici učešća radnika u upravljanju preduzećima nestajali su jedan za drugim. No, masovnije su se opet pojavili posle završetka drugog svetskog rata.

Za savremeni svet je karakteristično da u stvari u svim zemljama postoje različite vrste učešća radnika u upravljanju preduzećima, odnosno uticaja radnika na odlučivanje unutar preduzeća. Svi ti najraznovrsniji oblici i sadržine označavaju se pojmom „participacija" ili i „industrijska demokratija". Karakteristično je da pojam participacija nema međunarodno prihvaćenu definiciju, jer je za tako nešto suviše raznorodan. Bar je takav bio zaključak međunarodne grupe stručnjaka koja je u okviru Međunarodne organizacije rada 1967. godine pokušala da nađe međunarodno prihvatljivu definiciju pojma participacija. U nastavku ćemo ukratko razmotriti neke karakteristike, sadržine i oblike učešća radnika u upravljanju preduzećima u raznim delovima sveta.

1. ZBOG ČEGA JE NUŽNA PARTICIPACIJA RADNIKA

Pojam participacija obično se koristi za označavanje svih najraznovrsnijih oblika učešća radnika u upravljanju preduzećima koja nisu u

društvenoj svojini. Kao što ćemo videti, ti oblici su veoma različiti, a i sadržina je veoma raznolika. Raznolikost je tolika da je suština pojma u stvari već veoma nejasna i bez pravog smisla. Pojam participacija koristićemo za označavanje svih onih oblika učešća radnika u upravljanju preduzećima gde pored radnika nastupaju i drugi partneri (sopstvenici, akcionari, država). A ako radnici sami upravljaju preduzećima, onda to označavamo kao samoupravljanje.

Gde zapravo leže uzroci što danas već svuda u svetu postoje različiti oblici participacije? Što u pogledu participacije radnika nije više pitanje „da ili ne" nego „kako"?[1] Pravo radnika da učestvuju u upravljanju preduzećima izvodi se naročito iz dva principa, i to (1) iz svojine i (2) iz rada.

(1) Svojina kao osnova participacije. Upravljanje je uvek bilo osnovna funkcija svojine. Kako svojina predstavlja pravo neograničenog raspolaganja, naravno, osnovni je interes sopstvenika proizvodnih sredstava takvo raspolaganje svojinom koje će najviše zadovoljiti njegove potrebe. Ako je sopstvenik pojedinac, u pitanju je pre svega zadovoljavanje potreba pojedinca, a ako je sopstvenik društvo, pored zadovoljavanja potreba pojedinca reč je i o zadovoljavanju društvenih (zajedničkih i opštih) potreba.

Za socijalističke zemlje je učešće radnika u upravljanju preduzećima zapravo sastavni deo osnovnog programa izgradnje socijalističkih odnosa. To važi i za zemlje sa državnom svojinom sredstava za proizvodnju, a još više za zemlje gde je svojina sredstava za proizvodnju društvena. Samoupravljanje u Jugoslaviji se bez društvene svojine sredstava za proizvodnju uopšte ne može zamisliti. Stepen podruštvljavanja svojine ponekad izjednačavamo i sa razvijenošću i realizovanošću istinskih samoupravnih odnosa.

A u kapitalističkim zemljama ponegde se sprovodi načelo da radnici (zaposleni u preduzeću) budu i sopstvenici dela akcija preduzeća (na primer, u nekim preduzećima u Francuskoj). Ocene o uspehu takvih sistema povezivanja svojine dela akcija i uticaja na odlučivanje u preduzeću su, doduše, veoma različite i ne naročito pozitivne. Činjenica je i to da je uticaj radnika na upravljanje po pravilu bio veoma slab, što je, ne na kraju, posledica i toga da je u rukama radnika bio veoma mali deo akcija. Po oceni u diskusiji na Simpozijumu o participaciji radnika pri odlučivanju u preduzećima, koji je 20—30. avgusta 1974. godine organizovala Međunarodna organizacija rada u Oslu[2], pokušaji u tom pravcu poslednjih godina nisu bili naročito uspešni. U nekim zemljama su socijaldemokratske partije koje su (bile) na vlasti poku-

---

1 Takav je bio jedan od zaključaka koji je na kraju Simpozijuma o participaciji radnika pri odlučivanju u preduzećima izneo J. Šregle, rukovodilac Odeljenja za radno pravo i radne odnose u Međunarodnoj organizaciji rada (J. Schregle, *Summary of discussions*, SWPDU/D. 82, ILO, Ženeva, 1974. str. 14.

2 Na Simpozijumu su bili predstavnici više od 50 zemalja, koji su pripremili oko 75 pisanih priloga. Informacije za ovaj prilog u velikoj meri ćemo uzeti iz radnih priloga za taj simpozijum, koji su označeni sa SWPDU/D. i rednim brojem. Opisi pojedinih sistema učešća radnika u odlučivanju u preduzećima će se, naravno, temeljiti na tome kako su ih prikazali predstavnici tih sistema. Njihova objektivnost nije, dakle, proverena jedinstvenim merilom.

šale i sa drugim oblicima, kao, na primer, u Danskoj (o čemu ćemo još govoriti).

Dosadašnja iskustva su isto tako pokazala da je učešće radnika u organima upravljanja preduzećima bilo lakše i veće u onim preduzećima koja su u pojedinim i kapitalističkim državama nacionalizovana, odnosno koja se nalaze u javnoj (državnoj) svojini.

(2) Rad kao osnova participacije. Kao drugu osnovu za uticaj radnika na upravljanje preduzećima mnogi navode rad. Konstatuje se da radnici vezuju svoju sudbinu sa preduzećem u koje ulažu rad, slično kao što to čine sopstvenici sa kapitalom. Takvog mišljenja su pre svega neki snažniji radnički sindikati (na primer, nemački sindikati). S tim u vezi ponegde se pominje i to da je učešće radnika u odlučivanju u preduzećima zasnovano na socijalnoj pravičnosti ili da je to sastavni deo pojma pravičnosti, osnovno čovekovo pravo itd.

Očevidno da je u tom shvatanju reč o izrazu konflikta između rada i kapitala, koji je po svojoj suštini klasni konflikt između radničke klase i klase kapitalista. Zato su i različiti oblici učešća radnika u upravljanju preduzećima posledica kompromisa kojima se kapitalisti brane od rastućih zahteva radničke klase za vlašću nad uslovima rada i rezultatima rada. Zato stvarna uloga radnika u upravljanju preduzećima u mnogo čemu zavisi i od snage, a i od idejne orijentacije radničkih organizacija, naročito sindikata.

Ta dva uzroka nastupaju tako reći svuda, naravno, u različitoj meri i u različitim kombinacijama u pojedinim zemljama. Zato možemo reći da se oblici koji proizlaze iz tretirana dva načela ne isključuju, nego dopunjavaju — zavisno od određenih okolnosti u pojedinim zemljama. Jugoslovenski Ustav, na primer, posebno podvlači pravo na samoupravljanje kao neotuđivu podlogu čovekovog položaja u društvenom uređenju, koja se zasniva na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi.[3]

No, najverovatnije ne bi trebalo zanemarivati ni značaj trećeg faktora, to jest razvoj tehnologije, razvoj materijalnih proizvodnih snaga. Taj faktor se u većoj meri pojavljuje u razvijenim nego u nerazvijenim zemljama. Za razvijene zemlje savremenog sveta, pored najrazvijenije tehnologije, karakterističan je i visok stepen „industrijske tradicije", visoko prosečno obrazovanje i puna zaposlenost (domaćeg) stanovništva. Poznato je da razvijene zemlje, naročito u vreme ekonomske konjunkture, uvoze velike količine radne snage svih kvalifikacija, u prvom redu za manje kvalifikovane, napornije i slabije plaćene poslove. Domaće stanovništvo po pravilu zauzima radna mesta u tehnološki najrazvijenijem delu industrije i u drugim intelektualnijim aktivnostima.

Opšta karakteristika moderne tehnologije je, bez sumnje, to da zamenjuje čoveka u neposrednom proizvodnom radu, da mašina isteruje čoveka iz neposredne proizvodne delatnosti. I pored toga što se, na primer, naučnici ne mogu sporazumeti kako da definišu automatizaciju, ipak su jedinstveni u tome da su u pitanju naprave koje smanjuju količinu čovekovog rada u proizvodnji. Dakako, još su veoma daleko vremena kada će mašina sasvim zameniti čoveka u proizvodnoj

[3] Ustav SFRJ, uvodni deo: Osnovna načela, II.

delatnosti. Za savremenu tehnologiju mogli bismo reći da, doduše, smanjuje čovekovo učešće u proizvodnji, a da ujedno povećava značaj pojedinca u toj proizvodnji. Ona od radnika zahteva sve više znanja (naravno, u proseku, a ne u svim slučajevima). Pojedinac kontroliše sve veću količinu radnih uređaja, a ti uređaji su i bitno skuplji. Poznato je da jedno radno mesto u automatizovanoj industriji košta bar 10 puta više nego u mehanizovanoj industriji. Zato je i produktivnost moderne tehnologije pod znatnim uticajem radnika, pod uticajem toga koliko je motivisan za rad, koliko se zalaže itd. Prekidi rada, fluktuacija radnika, apsentizam i slični izrazi niskog radnog morala faktori su koji imaju veoma snažan negativan uticaj na produktivnost moderne tehnologije.

Istraživanja naučnika koji se bave ljudskim ponašanjem (R. Likert, D. Mekgregor, A. H. Maslov i drugi) su još pre dobru deceniju pokazala vezu između produktivnosti rada i radnog morala i između sadržine rada i odnosa na radu. Pokazalo se da su radnici spremni da se prihvate odgovornosti za rad, da su spremni i intelektualno da se angažuju u rešavanju problema u organizaciji — naravno, ako odnosi na radu odgovaraju. Studije motivacije (A. H. Maslov i F. Hercberg) su pokazale da radnici žele na radu da zadovoljavaju i takozvane „više“ potrebe, a ne samo primarne, koje pokrivaju dohotkom. Da bi radnici bili zadovoljni radom i preduzećem i da bi bili spremni da ulažu dodatne napore za uspešnije rešavanje problema preduzeća, nije dovoljna samo briga za fizičke i materijalne uslove rada i bezbednost rada, nego oni moraju imati i veći uticaj i na odlučivanje u preduzeću.

Te teorije su doživele i još doživljavaju niz praktičnih, eksperimentalnih provera u SAD i Evropi, većinom na inicijativu menadžmenta. Učestvovali su i sociolozi, psiholozi i slični profili. Naročito je u SAD razvijen niz tehnika takozvanog „obogaćivanja rada“ (job enrichment), koje obuhvataju, na primer, menjanje radnih zadataka kod svakog pojedinog radnika, proširivanje njegove kvalifikacije (za više vrsta radnih poslova), povećavanje individualne odgovornosti za rad itd. Te promene su dovodile prvenstveno do izmene stila rukovođenja, a manje su pogodile strukturu moći u radnoj organizaciji. Stil rukovođenja se od ranijeg izrazito autoritativnog ili autokratskog, sa strogim nadređivanjem i podređivanjem, pretvorio u takozvano participativno i potporno rukovođenje. Potporni i participativni rukovodilac nije više pre svega naredbodavac koji uvek ima pravo i čije naredbe radnici bez prigovora moraju sprovoditi, nego prilikom rukovođenja pokušava da podstiče radnike na zajedničko rešavanje pitanja u vezi s radom, postaje više organizator rada i savetodavac. Takav je bar pravac promena, mada je hijerarhijski odnos još uvek snažno prisutan.

I pored toga što se odnosi vlasti izmenom stila rukovođenja nisu bitno izmenili, ipak preovlađuje ocena[4] da su te promene doprinele većoj participaciji radnika, bar u svakodnevnim odlukama u vezi s radom. Došlo je do uvođenja manje neposrednog nadzora, a više fleksibilnih kontrolnih metoda, povećao se tok informacija između radnika i neposredno pretpostavljenih itd.

---

[4] *Symposium on workers participation in decisions within undertakings, Background paper*, SWPDU/D. 1, ILO, Ženeva, 1974.

Mnogo dublje promene i zahvate u strukturu moći predstavlja teorija o sociotehničkom sistemu, koju su izradili na Tavistock Institute of Human relations u Engleskoj. U osnovi te teorije je zahtev za optimizacijom i tehničkog, a i socijalnog sistema u preduzeću. To znači da i tehnologija i organizacija rada služe zajedničkom cilju — zadovoljstvu radnika i tehničkoj efikasnosti. Na osnovi te teorije su naročito u skandinavskim zemljama počeli da uvode „autonomne radne grupe". Uzimajući u obzir posebne uslove u pojedinim preduzećima, u dosadašnjim eksperimentima u nizu preduzeća osnovane su radne grupe koje broje do 30 ili 40 radnika. Takva radna grupa je zadužena za jedan zaokruženi radni zadatak. Zadatak ne obuhvata samo proizvodnju u užem smislu, nego i planiranje, nadzor, održavanje itd. Grupa sama bira svoga rukovodioca (za određeni vremenski period), koji je odgovoran za saradnju sa drugim grupama i za kontakte sa rukovodstvom. Rukovodioci grupa zajedno sa rukovodstvom preduzeća donose odluke na nivou preduzeća. A grupa samo raspodeljuje posao, radnici su izvežbani za izvršavanje različitih poslova, tako da se mogu menjati u određenom radu itd. Takvi početni pokušaji su usledili u mnogim preduzećima, što je zahtevalo i niz tehnoloških promena (na primer, razbijanje dugačke tekuće trake u više samostalnih zaokruženih faza). Pokušaje u industriji pratilo je i proširivanje na neindustrijske oblasti (ugostiteljstvo, školstvo, proizvodnja gasa, brodogradnja, uskladištenje, javni prevoz itd.).

I pored toga što su ocene uspeha oblikovanja autonomnih radnih grupa različite, one su ipak donele niz veoma značajnih promena u položaju i ulozi radnika. One su demokratizovale odnose i povećale uticaj radnika na odlučivanje pre svega na radnom mestu. No, izgleda da širi politički uticaj radnika nisu uvele, mada je to, na primer, u Norveškoj[5] bio njihov početni cilj (jedan od ciljeva). Iz istog izvora izvlačim ocenu da je proširivanje oblikovanja autonomnih grupa izvan eksperimentalnih preduzeća donelo i promenu osnovnih ciljeva eksperimenta: menadžment se u većoj meri zagrejao za tehnička rešenja i za ona ostala rešenja koja su doprinela očuvanju ili povećanju njegove vlasti.

Tehnološki razvoj, dakle, omogućava, a već i zahteva (produktivnost) promenu u položaju radnika, bar na radnom mestu i u svakodnevnim odlukama. Koliko radnici na toj osnovi uspeju da ostvare svoj uticaj na šire društvene ili bar preduzetne odluke — za sad je još teško reći. To u znatnoj meri zavisi od snage, čvrstine i ciljeva radničkih organizacija. Ukratko, od odnosa moći između rada i kapitala.

Tehnologija ima, naravno, bitno drukčiji uticaj na položaj radnika u preduzeću u razvijenim nego u nerazvijenim zemljama. I oblici i sadržina (ne samo uzroci) participacije radnika u odlučivanju u preduzećima drukčiji su u razvijenim zemljama nego u nerazvijenim. Pre svega, razvijene zemlje su organizovanije, što važi i za poslodavce i za posloprimaoce. Mnogo je više organizacionih i ostalih društvenih iskustava. Prilike su sasvim drukčije tamo gde vlada puna zaposlenost i pomanjkanje radnika nego u zemljama za koje je karakteristično op-

[5] Bjørn Gustavsen, *Autonomus groups and employee participation in Norvey*, ILO, Symposium, 20-30. avgust 1974, prilog za panel diskusiju 22. avgusta, Oslo, ciklostil.

šte siromaštvo, velika nezaposlenost, nepismenost, nepostojanje radne tradicije, nizak tehnološki nivo itd. Zato u zemljama u razvoju „trećeg sveta" preovlađuju drugi, a ne tehnološki uzroci za uvođenje raznih oblika učešća radnika u upravljanju preduzećima. Ti uzroci, naravno, nisu odsutni ni u drugim državama. Za skandinavske zemlje je, pored visoke tehnološke razvijenosti, karakteristična i visoka tradicionalna demokratičnost u međusobnim odnosima. To nije prazna fraza, reč je o zaista visokom stepenu trpeljivosti i razumevanja za uzajamne interese i između poslodavaca i radnika, odnosno između njihovih organizacija. Tako su nam, na primer, pokazali cementaru koja je vlasništvo akcionarskog društva (NORCEM), u kojoj već gotovo 50 godina nije bilo štrajka, već nekoliko godina nikakve teže povrede na radu, u koju svake godine investiraju nekoliko milijardi starih dinara za uređaje za čišćenje radi zaštite okoline itd.

Ukratko, praktično uređenje i suštinu učešća radnika u upravljanju preduzećima mogućno je obrazložiti i shvatiti samo na osnovi analize i uzimanja u obzir posebnih ekonomskih, društvenih, kulturnih, istorijskih, političkih, tehnoloških itd. prilika u pojedinoj zemlji. A opšti trend je, bez sumnje, povećanje uloge radnika.

2. INSTITUCIONALNA REŠENJA

Ciljeve koje bi trebalo postići različitim oblicima participacije možemo podeliti u tri grupe[6]:

a) Etički. U tom smislu participacija se ocenjuje kao sredstvo za slobodan razvoj ličnosti svakog pojedinca. Takav slobodan razvoj pojedinca je sastavni deo shvatanja čovekovih prava i dostojanstva koja nalazimo formulisana i u Opštoj deklaraciji o čovekovim pravima, koju su donele Ujedinjene nacije 1948. godine, u papskoj enciklici Mater et magistra, (1962. godine), u programima nekih sindikata i u ustavima nekih razvijenijih država.

b) Društveno-politički. Oni su veoma različiti. Ponegde se zadovoljavaju time da bi participacija trebalo da poboljša atmosferu u radnoj organizaciji. A ponegde je izjednačuju s pravima radnika da se pogađaju sa poslodavcima o uslovima rada ili s time da upravljanje preduzećima ne može biti rezervisano samo za sopstvenike kapitala. Ponegde je ocenjuju čak kao deo širih ciljeva, kao menjanje nacionalne privrede u celini.

c) Ekonomski. Pod tim se podrazumevaju pre svega različita neposredna i posredna nastojanja za povećanjem efikasnosti preduzeća.

U takvoj definiciji ciljeva participacije veoma se jasno vidi jedna od bitnih razlika između participacije i samoupravljanja. Oblici participacije kao izraz klasnog kompromisa ne mogu sadržavati zahtev za tim da preko njih radnici obezbede vlast nad uslovima i rezultatima rada, kao što je to jedan od ciljeva samoupravljanja. I kada pojedini programi naznačavaju takve ciljeve, oni su veoma sramežljivo definisani.

---

[6] *Participation of workers in decisions within undertakings*, Labour-management relations series No. 33, ILO, Ženeva, 1969, str. 6-12.

Čitav je niz institucionalnih oblika participacije radnika u odlučivanju u preduzećima i srazmerno brzo se i menjaju. Za klasifikaciju najraznovrsnijih oblika upotrebićemo shemu koju je koristila Međunarodna organizacija rada a koju je izradila međunarodna grupa stručnjaka[7]. Ta shema, u koju uključujemo kao posebnu kategoriju i samoupravljanje, razlikuje sledeće vrste institucionalnih oblika:

a) Radnici sami upravljaju preduzećima i slični oblici.

b) Radnički predstavnici učestvuju u upravnim organima preduzeća.

c) Fabrički saveti, fabrički komiteti, zajednički savetodavni organi i slične predstavničke institucije radnika.

d) Participacija preko sindikata:

(1) Participacija sindikata preko kolektivnih ugovora u privrednim sistemima sa preduzećima pre svega u privatnoj svojini.

(2) Odnos između rukovodstva i sindikata u zemljama sa centralnim planiranjem.

Pored tih institucionalizovanih oblika, postoje još razni oblici individualne participacije, koja se zapravo odnosi na svakodnevne kontakte između radnika i menadžmenta. Takvi oblici su prisutni naročito tamo gde nema drugih institucionalizovanih oblika. Karakteristični su pre svega za industrijske prilike u SAD.

U nastavku ćemo ukratko razmotriti neke karakteristike pojedinih tipova institucija za učešće radnika u upravljanju preduzećima. Ujedno ćemo podrobnije navesti i nekoliko primera.

a) Radnici sami upravljaju preduzećima

U tu kategoriju spadaju primeri različitih vrsta samoupravljanja na koje nailazimo u savremenom svetu. To su najrazvijeniji oblici povezanosti radnika sa upravljanjem preduzećima. Od tih oblika, koji suštinski prevazilaze participaciju, najpoznatije je *jugoslovensko samoupravljanje*, koje predstavlja i daleko najdosledniji primer ostvarivanja ideje o vlasti radnika. To se ogleda naročito u sledećem: (1) samoupravljanje obuhvata celokupan društveni život i nije ograničeno samo na (deo) industrije ili neke druge delatnosti; (2) radnici u radnim organizacijama ne dele vlast ni sa kime, jedina su „partija“ u upravljanju; i (3) sredstva za proizvodnju su u društvenoj svojini, udruživanje rada sa sredstvima je slobodno i služi samo zadovoljavanju ličnih, zajedničkih i opštih potreba. Na takvo društveno uređenje za sada još ne nailazimo nigde drugde u svetu.

Po međunarodnoj oceni, jugoslovenskom samoupravljanju najsličniji sistem upravljanja su uveli u delu industrije i poljoprivrede u *Alžiru*. Uveli su ga neposredno posle proglašenja nezavisnosti 1963. godine, a zakonitu osnovu predstavljaju dva ukaza: od 22. i 28. marta iste godine. Zakonske odredbe su predviđale formiranje radničke skupštine (svi radnici), izabranog radničkog saveta i upravnog odbora. Di-

---

[7] ***Background paper***, **SWPDU/D.1, ILO**, Ženeva, 1974. Slična je i nešto starija **klasifikacija (vidi:** ***Participation of workers in decisions within undertakings***, **Labour-management relations** series No. 33, ILO, Ženeva, 1969.

šte siromaštvo, velika nezaposlenost, nepismenost, nepostojanje radne tradicije, nizak tehnološki nivo itd. Zato u zemljama u razvoju „trećeg sveta" preovlađuju drugi, a ne tehnološki uzroci za uvođenje raznih oblika učešća radnika u upravljanju preduzećima. Ti uzroci, naravno, nisu odsutni ni u drugim državama. Za skandinavske zemlje je, pored visoke tehnološke razvijenosti, karakteristična i visoka tradicionalna demokratičnost u međusobnim odnosima. To nije prazna fraza, reč je o zaista visokom stepenu trpeljivosti i razumevanja za uzajamne interese i između poslodavaca i radnika, odnosno između njihovih organizacija. Tako su nam, na primer, pokazali cementaru koja je vlasništvo akcionarskog društva (NORCEM), u kojoj već gotovo 50 godina nije bilo štrajka, već nekoliko godina nikakve teže povrede na radu, u koju svake godine investiraju nekoliko milijardi starih dinara za uređaje za čišćenje radi zaštite okoline itd.

Ukratko, praktično uređenje i suštinu učešća radnika u upravljanju preduzećima mogućno je obrazložiti i shvatiti samo na osnovi analize i uzimanja u obzir posebnih ekonomskih, društvenih, kulturnih, istorijskih, političkih, tehnoloških itd. prilika u pojedinoj zemlji. A opšti trend je, bez sumnje, povećanje uloge radnika.

2. INSTITUCIONALNA REŠENJA

Ciljeve koje bi trebalo postići različitim oblicima participacije možemo podeliti u tri grupe[6]:

a) Etički. U tom smislu participacija se ocenjuje kao sredstvo za slobodan razvoj ličnosti svakog pojedinca. Takav slobodan razvoj pojedinca je sastavni deo shvatanja čovekovih prava i dostojanstva koja nalazimo formulisana i u Opštoj deklaraciji o čovekovim pravima, koju su donele Ujedinjene nacije 1948. godine, u papskoj enciklici Mater et magistra, (1962. godine), u programima nekih sindikata i u ustavima nekih razvijenijih država.

b) Društveno-politički. Oni su veoma različiti. Ponegde se zadovoljavaju time da bi participacija trebalo da poboljša atmosferu u radnoj organizaciji. A ponegde je izjednačuju s pravima radnika da se pogađaju sa poslodavcima o uslovima rada ili s time da upravljanje preduzećima ne može biti rezervisano samo za sopstvenike kapitala. Ponegde je ocenjuju čak kao deo širih ciljeva, kao menjanje nacionalne privrede u celini.

c) Ekonomski. Pod tim se podrazumevaju pre svega različita neposredna i posredna nastojanja za povećanjem efikasnosti preduzeća.

U takvoj definiciji ciljeva participacije veoma se jasno vidi jedna od bitnih razlika između participacije i samoupravljanja. Oblici participacije kao izraz klasnog kompromisa ne mogu sadržavati zahtev za tim da preko njih radnici obezbede vlast nad uslovima i rezultatima rada, kao što je to jedan od ciljeva samoupravljanja. I kada pojedini programi naznačavaju takve ciljeve, oni su veoma sramežljivo definisani.

---

[6] *Participation of workers in decisions within undertakings,* Labour-management relations series No. 33, ILO, Ženeva, 1969, str. 6-12.

Čitav je niz institucionalnih oblika participacije radnika u odlučivanju u preduzećima i srazmerno brzo se i menjaju. Za klasifikaciju najraznovrsnijih oblika upotrebićemo shemu koju je koristila Međunarodna organizacija rada a koju je izradila međunarodna grupa stručnjaka[7]. Ta shema, u koju uključujemo kao posebnu kategoriju i samoupravljanje, razlikuje sledeće vrste institucionalnih oblika:

a) Radnici sami upravljaju preduzećima i slični oblici.

b) Radnički predstavnici učestvuju u upravnim organima preduzeća.

c) Fabrički saveti, fabrički komiteti, zajednički savetodavni organi i slične predstavničke institucije radnika.

d) Participacija preko sindikata:

(1) Participacija sindikata preko kolektivnih ugovora u privrednim sistemima sa preduzećima pre svega u privatnoj svojini.

(2) Odnos između rukovodstva i sindikata u zemljama sa centralnim planiranjem.

Pored tih institucionalizovanih oblika, postoje još razni oblici individualne participacije, koja se zapravo odnosi na svakodnevne kontakte između radnika i menadžmenta. Takvi oblici su prisutni naročito tamo gde nema drugih institucionalizovanih oblika. Karakteristični su pre svega za industrijske prilike u SAD.

U nastavku ćemo ukratko razmotriti neke karakteristike pojedinih tipova institucija za učešće radnika u upravljanju preduzećima. Ujedno ćemo podrobnije navesti i nekoliko primera.

a) Radnici sami upravljaju preduzećima

U tu kategoriju spadaju primeri različitih vrsta samoupravljanja na koje nailazimo u savremenom svetu. To su najrazvijeniji oblici povezanosti radnika sa upravljanjem preduzećima. Od tih oblika, koji suštinski prevazilaze participaciju, najpoznatije je *jugoslovensko samoupravljanje*, koje predstavlja i daleko najdosledniji primer ostvarivanja ideje o vlasti radnika. To se ogleda naročito u sledećem: (1) samoupravljanje obuhvata celokupan društveni život i nije ograničeno samo na (deo) industrije ili neke druge delatnosti; (2) radnici u radnim organizacijama ne dele vlast ni sa kime, jedina su „partija" u upravljanju; i (3) sredstva za proizvodnju su u društvenoj svojini, udruživanje rada sa sredstvima je slobodno i služi samo zadovoljavanju ličnih, zajedničkih i opštih potreba. Na takvo društveno uređenje za sada još ne nailazimo nigde drugde u svetu.

Po međunarodnoj oceni, jugoslovenskom samoupravljanju najsličniji sistem upravljanja su uveli u delu industrije i poljoprivrede u *Alžiru*. Uveli su ga neposredno posle proglašenja nezavisnosti 1963. godine, a zakonitu osnovu predstavljaju dva ukaza: od 22. i 28. marta iste godine. Zakonske odredbe su predviđale formiranje radničke skupštine (svi radnici), izabranog radničkog saveta i upravnog odbora. Di-

---

[7] *Background paper*, SWPDU/D.1, ILO, Ženeva, 1974. Slična je i nešto starija klasifikacija (vidi: *Participation of workers in decisions within undertakings*, Labour-management relations series No. 33, ILO, Ženeva, 1969.

rektora preduzeća su postavljali državni organi. Zakon je regulisao i podelu dohotka u samoupravnim preduzećima.

Ali, samoupravljanje je uvedeno samo u delu preduzeća, pre svega u onima koja su prilikom oslobođenja napustili raniji privatni vlasnici. U stvari, samoupravljanje je najmasovnije uvedeno u poljoprivredi, gde je obuhvatalo praktično čitav moderno organizovan deo (oko 200.000 zaposlenih). A u oblasti industrije obuhvatalo je samo nekih 300 preduzeća sa približno 15.000 radnika. U svim ostalim oblastima delatnosti, a i u nesamoupravnoj poljoprivredi i industriji, ostali su da važe oblici koji su važili pre oslobođenja.

Prvi oblici samoupravljanja su bili prilično slični jugoslovenskim u ranim pedesetim godinama. Zakoni su davali samo opšte okvire, a nisu im usledile podrobnije odredbe o delovanju samoupravnih preduzeća. Zato je dolazilo do niza teškoća u delovanju tih preduzeća (sporovi oko podele dohotka, nejasna oblast delovanja samoupravnih i rukovodećih organa, postojanje privatnog i državnog sektora, opšti nepovoljni privredni uslovi itd.). Zato je sledećih godina došlo do postepenog zamenjivanja samoupravljanja centralizovanim državnim rukovođenjem, naročito u oblasti industrije.

Ponovni podsticaj samoupravljanju predstavlja 1971. godina, kada su doneti novi zakoni o socijalističkom rukovođenju preduzećima. Za neagrarna preduzeća u državnoj svojini zakon predviđa osnivanje izabranih radničkih skupština u svakoj jedinici preduzeća. Takva skupština se bira na tri godine i deluje kao sindikalno veće. Skupštine jedinica preduzeća biraju skupštinu čitavog preduzeća, koja ima od 7 do 25 članova. Zakon određuje i na kojim područjima se osnivaju takvi organi, prava i dužnosti radnika, nadležnosti i delovanje radničkih skupština, formiranje direkcije i postavljanje direktora jedinica i čitavog preduzeća, finansijsko poslovanje, zaštitu i nadzor, raspodelu dohotka preduzeća. Zakon isto tako određuje da radničke skupštine mogu da formiraju posebne komisije i na nivou jedinica i na nivou čitavog preduzeća. Mogućno je pet komisija, dve su obavezne i paritetne (disciplinska komisija i komisija za higijenu rada, zaštitu na radu i poboljšavanje uslova rada), a ostale tri nisu (komisija za finansijska i ekonomska pitanja, komisija za socijalna i kulturna pitanja i komisija za kadrove i obrazovanje).

Radničke skupštine imaju pravo da učestvuju u određivanju opšte politike preduzeća i u oblikovanju predloga planova, uključujući i investicije. One nadziru rukovodstvo preduzeća i potvrđuju bilans preduzeća. Sarađuju sa rukovodstvom preduzeća u formiranju kadrovske politike i odnosa na radu (primanje, otpuštanje, obrazovanje, zdravstvena zaštita, bezbednost rada i slično). One se isto tako bave ostalim aspektima blagostanja radnika. Pri tome skupštine upotrebljavaju komisije kao stalne i specijalizovane organe za pojedine oblasti.

Rukovodstvo preduzeća mora nastupati jedinstveno, a ima kolegijalni sastav. Upravnim odborom rukovodi direktor, a njegovi članovi su, pored najznačajnijih vodećih, i jedan ili dva predstavnika zaposlenih, koje bira radnička skupština. Upravni odbor mora prisustvovati sednicama radničke skupštine u savetodavnoj ulozi.

Opšti okvir delovanja organa u preduzeću predstavlja državni plan, na koji se gleda kao na sintezu kolektivnih interesa i koji izražavaju potrebe pojedinca i društva i načelno usklađuje različitu de-

latnost na nacionalnom nivou.[8] Alžirci često naglašavaju da ciljevi učešća radnika u socijalističkom upravljanju preduzećem nisu samo ekonomski, nego celokupan razvoj čoveka na ekonomskom, političkom, socijalnom i kulturnom području.

Osim te dve zemlje nailazimo na pokušaje samoupravljanja u poslednje vreme i u *Peruu*, gde se vlada odlučila da uvede samoupravljanje na području takozvane „društvene svojine". Područje društvene svojine trebalo bi postepeno da se širi i da samoupravljanje idućih godina obuhvati više od 1.000 preduzeća.

Kao radničko samoupravljanje definiše se učešće radnika u odlučivanju u preduzećima i u *Poljskoj*. U toj zemlji su radnički saveti nastali spontano posle poznatih događaja 1956. godine, kao izraz teškoća u odnosima između radnika i rukovodstava preduzeća u okviru centralno planirane privrede. Radnički saveti su se brzo proširili i dobili legalnu podršku već iste godine (zakon od 19. novembra 1956). Kasnije je došlo do različitih tendencija, praktična uloga radničkih saveta se prilično menjala. Sadašnje stanje je ozakonjeno još decembra 1958. godine, a ekonomska reforma je dala nov podsticaj delovanju tih inače već pomalo „zaboravljenih" organa. Podsticaj tim organima dao je i Sedmi kongres sindikata, novembra 1972. godine.

Organi radničkog samoupravljanja u poljskim preduzećima su: radnička samoupravna konferencija, radnički savet, predsedništvo radničkog saveta i radnički saveti pojedinih odeljenja (oni su razvijeni u poslednje vreme).

Na nivou preduzeća je glavni organ koji treba da obezbedi ulogu radnika u odlučivanju u preduzeću — radnička samoupravna konferencija. Ona se po pravilu sastaje četiri puta godišnje. Čine je svi članovi komiteta za rad plenuma Poljske udružene radničke partije, komiteta za rad sindikata, radničkog saveta, komiteta za rad pri omladinskoj organizaciji i predstavnici naučnih i tehničkih organizacija u preduzeću. Nadležnosti konferencije su[9]:

— odlučuje i daje mišljenje o godišnjem i dugoročnom ekonomskom planu preduzeća,

— formira obavezne socijalne programe preduzeća i kontroliše njihovo sprovođenje,

— saodlučuje o platnom sistemu u preduzeću i o racionalnom rukovođenju osobljem,

— potvrđuje pravila rada i pravila plaćanja u preduzeću,

— daje mišljenje o planovima budućeg razvoja preduzeća i uvođenju odgovorajućih organizacionih i tehničkih mera,

— ocenjuje delatnost rukovodstva preduzeća sa stanovišta ekonomskih interesa države i zaposlenih u preduzeću.

Između zasedanja konferencije za obezbeđenje uticaja radnika brinu se radnički savet i njegov izvršni organ — predsedništvo. A u jedinicama preduzeća te funkcije obavljaju radnički saveti odeljenja.

---

[8] M. A. Chérief, ***La participation des travailleurs aux décisions dans l'entreprise en Algerie***, SWPDU/D. 71, ILO, Ženeva, 1974, str. 1.

[9] Rezimirano prema: T. Javorski (rukovodilac Odeljenja za socijalne i profesionalne poslove Centralnog veća poljskih sindikata), ***Workers participation in decisions within undertakings in Poland***, SWPDU/D. 74, ILO, Ženeva, 1974.

Delatnost organa radničkog samoupravljanja u preduzećima usklađuju sindikati. Sindikati organizuju izbor radničkog saveta i obezbeđuju ostale uslove za rad samoupravnih organa. Oni zastupaju i interese radnika na administrativnim nivoima iznad preduzeća i pred državnom vlašću.

Delatnost samoupravnih organa je, dakle, povezana sa delatnošću sindikata i pod njihovim je uticajem. Zato se sindikati protive formiranju posebne organizacione i od sindikata odvojene strukture samoupravnih organa. Veliki naglasak daju i neposrednom kontaktu između radnika i rukovodilaca, a na nivoima izvan preduzeća radničke interese zastupaju sindikati. Na državnom nivou je ostvarena tesna saradnja između sindikata, partije i vlade.[10]

U ovom poglavlju ćemo razmotriti još jednu vrstu sistema u kome radnici imaju neposredan uticaj na odluke, mada ga retko označavamo kao samoupravni. To su takozvane proizvodne ili *proizvođačke zadruge* (producer's or production co-operatives), koje susrećemo i u nekim razvijenim zemljama, a i u zemljama u razvoju u oblasti poljoprivrede, pa i industrije. Članovi takvih zadruga su ujedno i vlasnici zadružnih preduzeća. Članovi-sopstvenici biraju upravni odbor i rukovodeće radnike. Takve zadruge nalazimo u Francuskoj, Engleskoj i drugde; među njima je već nekoliko prilično velikih preduzeća. Obično su tesno povezane sa državnom vlašću. Varijanta tog oblika su preduzeća koja su u vlasništvu radničkih organizacija, pre svega sindikata. Takva preduzeća nalazimo u Izraelu, Tunisu i Saveznoj Republici Nemačkoj.

U vezi s tim bi konačno trebalo pomenuti i tako reći najnoviju pojavu na koju nailazimo u Francuskoj i Engleskoj, kada su radnici u smislu samoodbrane zaposeli pojedina preduzeća koja su sopstvenici hteli da zatvore, obično iz ekonomskih razloga. Neka od tih preduzeća su se pretvorila u proizvodne zadruge čiji su sopstvenici svi radnici.

b) Učešće radničkih predstavnika u organima upravljanja u preduzećima

Tu ubrajamo slučajeve kada su predstavnici radnika uključeni kao punopravni članovi u odbore, odnosno tela koja upravljaju preduzećima u kojima su zaposleni. Taj sistem ponekad označavaju i kao učešće radnika u rukovođenju preduzećima (management participation system). Takve institucije su se afirmisale pre svega u preduzećima koja su u državnoj svojini ili pod državnom kontrolom, bilo da je pod državnom kontrolom čitava oblast pojedine delatnosti ili samo pojedina preduzeća (na primer, železnice, aviopromet, pošta i telekomunikacije, gas, voda, elektrika itd.). Predstavnike radnika ili imenuju sindikati neposredno ili ih imenuje vlada na predlog sindikata ili ih biraju radnici neposredno. Broj radnika u upravnim organima je u raznim zemljama različit, ali su radnički predstavnici uvek u manjini ili ih je najviše polovina. Na takav način svojinska osnova upravljanja nije u opasnosti ni tamo gde su takvi organi u privatnom sektoru. Poslodavci odlučno insistiraju i

---

[10] Međunarodna organizacija rada verovatno zbog tesne povezanosti sa sindikatima Poljsku ne tretira više u okviru samoupravljanja, nego u okviru učešća radnika u odlučivanju u preduzeću preko sindikata.

na tome da u privatnim preduzećima radničkih predstavnika u organima upravljanja preduzećima ne bi smelo biti više od trećine, kako ne bi ugrožavali svojinu, kao najznačajniji osnov kapitalističkog društvenog uređenja.

U takvim uslovima je, naravno, i uticaj radnika na raspodelu dohotka, odnosno dobiti srazmerno slab i paralisan uticajem ostalih. Većinski deo članova tih organa obično predstavljaju sopstvenici (predstavnici akcionara) i predstavnici menadžmenta. Učešće radničkih predstavnika, njihov broj i nadležnosti određene su po pravilu zakonom, pa je zato njihova moć u raznim sistemima i raznim preduzećima veoma različita. Po pravilu čak nemaju pravo da raspravljaju o podeli dobiti. Pa ipak je situacija bitno drukčija tamo gde radnici imaju podjednak broj predstavnika kao i akcionari nego u slučajevima gde je zastupništvo radnika u manjini. No, svuda je delovanje tih organa po pravilu ograničeno samo na nivo preduzeća kao celine, a ne odnosi se na radno mesto i svakodnevne odluke.

Na takav oblik radničkog uticaja na odlučivanje nailazimo, na primer, u Argentini, Australiji, Austriji, Belgiji, Egiptu, Francuskoj, Gani, Indiji, Irskoj, Italiji, Izraelu, Maliju, Meksiku, Nigeriji, Norveškoj, Peruu, Siriji, Sri Lanki, Švajcarskoj, Tanzaniji, Velikoj Britaniji i Venecueli. U mnogim zemljama je to samo jedno od naporedo postojećih i delujućih institucionalnih uređaja. Podrobnije ćemo pogledati nekoliko primera.

Savezna Republika Nemačka, nesumnjivo, predstavlja jedan od najzanimljivijih primera takvog uređenja. Možda najpre nekoliko reči o rukovođenju tipičnim preduzećem kome je vlasnik akcionarsko društvo. Takvo preduzeće ima tri upravna organa: generalnu skupštinu akcionara, nadzorni odbor i upravni odbor. Upravni odbor sačinjavaju tri direktora i on predstavlja kolektivnog direktora preduzeća, koji operativno rukovodi poslovanjem preduzeća. Upravni odbor imenovan je od strane nadzornog odbora. Nadzorni odbor se po pravilu ne meša u pitanja rukovođenja preduzećem, ali u određenim slučajevima može da zahteva da potvrdi određene mere rukovodstva (investicije, proširivanje preduzeća, uzimanje ili davanje zajmova itd.). Generalna skupština akcionara je istinski vlasnik preduzeća i u njenoj nadležnosti su, po zakonu, neke najvažnije odluke (povećanje ili smanjenje kapitala, pravila preduzeća, udruživanje ili otcepljivanje sa, odnosno od drugog preduzeća i slično). Radnici imaju svoje predstavnike u nadzornom odboru.

Radnički predstavnici u nadzornom odboru su punopravni članovi tog organa. To znači da učestvuju u svim odlučivanjima. Njihov broj u nadzornom odboru određuje zakon (zapravo više zakona). Do 1974. godine uređenje je bilo sledeće:

1) Za oblast rudarstva i metalurgije zakon je određivao da u nadzornom odboru bude podjednak broj predstavnika akcionara (po pravilu pet) kao i predstavnika radnika (isto tako pet). Predsednika su kao „jedanaestog čoveka" birali jednoglasno, a ako nisu postizali jednoglasnost, određivao ga je sud. Takvo uređenje je važilo za sva preduzeća rudarstva i metalurgije koja su zapošljavala preko hiljadu radnika (njih je 1966. godine u SRN bilo 69). Dva radnička predstavnika (jednog radnika i jednog službenika) birali su pogonski savetnici među zaposlenima u preduzeću. Ostala trojica su bili predstavnici sindikata i nije bilo nužno, a po pravilu zaista nisu ni bili zaposleni u preduzeću.

Nadzorni odbor je većinom birao upravni odbor (tri direktora), ali jedan od direktora — onaj koji je bio zadužen za personalne poslove i kadrovsku politiku — mogao je biti biran i opozivan samo ako ja za to glasala većina radničkih predstavnika.

2) Za ostale oblasti i preduzeća zakon iz 1952. godine je predviđao da radnici biraju u nadzorne odbore trećinu predstavnika, svuda gde takvi odbori postoje ili se mogu osnovati. Izuzetak su bila samo preduzeća u vlasništvu pojedinca (bez obzira na broj zaposlenih) ili manja preduzeća u porodičnom vlasništvu (do 500 zaposlenih). Zaposleni su svoje predstavnike birali neposredno tajnim glasanjem; među njima su morala biti bar dva zaposlena u preduzeću (jedan radnik i jedan službenik). Radnički predstavnici su, po zakonu, bili punopravni članovi i učestvovali su u svim odlučivanjima.

Ali, naročito u preduzećima u kojima su radnici imali samo trećinu članova u nadzornom odboru, taj sistem nije poživeo. Ponegde takve nadzorne odbore uopšte nisu formirali, iako bi to po zakonu morali da učine. Zato su nemački sindikati počeli oštru borbu za to da se uvede saodlučivanje (kako oni označavaju sistem u kome radnici imaju podjednak broj predstavnika kao i akcionari) u svim preduzećima. Dokazivali su naročito to da se saodlučivanje svuda pokazalo kao uspešno, da su samo zbog saodlučivanja uspešno prebrodili krizu u rudnicima uglja, da nije bilo štrajkova itd. Međutim, poslodavci su preko svojih organizacija krenuli u protivnapad i dokazivali da preduzeća u kojima je uvedeno saodlučivanje nisu bila nimalo uspešna od ostalih (iako su morali da priznaju da polovično zastupništvo radnika nije uništilo preduzeće) i da polovično predstavništvo radnika predstavlja opasnost za temelje slobodne tržišne privrede. Zato su svim sredstvima zastupali ideju da radničkih predstavnika može biti najviše trećina. Nemački sindikati su upravo na pitanju saodlučivanja (Mitbestimmung, co-determination) radnika uspeli da u znatnoj meri organizuju i politizuju radničku klasu. Time su bitno ojačali društveni položaj.

Bundestag je 20. februara 1974. godine doneo nove propise u toj oblasti koji bi trebalo da stupe na snagu 1. januara 1975. godine. Tim propisima se polovično učešće radnika u nadzornim odborima proširuje na sva preduzeća koja su pravna lica i normalno zapošljavaju više od 2.000 radnika. Odredbe za preduzeća iz oblasti rudarstva i metalurgije iz 1951. godine ostaju nepromenjene. I dalje važi trećinska zastupljenost radnika u nadzornim odborima u preduzećima iz ostalih oblasti delatnosti (zakon iz 1952. godine) koja ne zapošljavaju više od 2.000 radnika. Novi propisi su podrobno odredili i sastav nadzornih odbora s obzirom na veličinu preduzeća. Predsednik nadzornog odbora nije više „jedanaesti čovek", nego ga moraju birati dvotrećinskom većinom između članova. Zakon precizno određuje postupak ako se ne postiže saglasnost. To uređenje važi i za združena preduzeća ako ukupno zapošljavaju više od 2.000 radnika.

Taj sistem se odnosi na odlučivanje na nivou preduzeća. A unutar preduzeća deluje sistem pogonskih saveta (Betriebstrat, works council), koje u ovoj vezi nećemo razmatrati.

U drugim zemljama je učešće radnika u takvim odborima na nivou preduzeća po pravilu ograničeno na trećinu, naročito ako su preduzeća u privatnoj svojini. U mnogim zemljama su takvo radničko predstavništvo

legalizovali tek posle 1970. godine (Austrija 1973, Danska 1973, Francuska 1972, Holandija 1973, Luksembrug 1973, Norveška 1973, Švajcarska 1971, Švedska 1972. itd.). Zakoni po pravilu navode kao ograničenje za koja preduzeća važe te odredbe — broj zaposlenih i obim kapitala.

c) Fabrički saveti, fabrički komiteti, zajednički savetodavni organi i slične institucije radničkog predstavništva

Ti oblici su, bez sumnje, najčešći oblik radničkog učešća u odlučivanju u preduzeću. Nailazimo na njih u svim oblastima delatnosti, i u razvijenim zemljama, a i u zemljama u razvoju. Prvi zakon o uvođenju takvog organa donet je još 1890. godine u Pruskoj, a u godinama 1918—1920. zakoni o pogonskim savetima su se pojavili i u Nemačkoj, Norveškoj, Austriji i Čehoslovačkoj.[11] Posle drugog svetskog rata taj oblik se masovno raširio.

U mnogim zemljama je osnivanje takvih organa obavezno po zakonu, kao, na primer, u Austriji, Belgiji, Burmi, Burundiju, Finskoj, Francuskoj, Holandiji Indoneziji, Iraku, Luksemburgu, Pakistanu, Saveznoj Republici Nemačkoj, Sri Lanki, Španiji, Tanzaniji, Tunisu, Zairu i Zambiji (istočnoevropske socijalističke zemlje ćemo posebno razmatrati). U nekim zemljama su takvi organi obavezni samo u državnim preduzećima (na primer, Indonezija). U drugim zemljama su predviđeni kolektivnim ugovorima između centralnih organizacija radnika i poslodavaca (Danska, Norveška i Švedska). U nekim zemljama su, opet, osnovani na bazi sporazuma u okviru grane ili u neposrednom ugovoru između radnika i menadžmenta u okviru samog preduzeća.

Većinom su sastavljeni od podjednakog broja predstavnika zaposlenih (radnika i službenika) i predstavnika menadžmenta. Ponegde su sastavljeni samo od predstavnika radnika (Austrija, SR Nemačka). Biraju ih ili radnici i službenici zajedno, ili samo radnici koji su članovi sindikata, ili ih neposredno imenuju sindikati. Pa i ako kandidati sindikata nemaju prednost, članovi tih organa su po pravilu većinom članovi sindikata. Sindikati ih po pravilu i podržavaju u njihovom radu.

Nadležnosti tih organa su veoma raznolike, a po pravilu precizno određene. Ponegde imaju pravo da budu obavešteni (opšti ekonomski položaj preduzeća), viši stepen je konsultacija rukovodstva sa tim predstavnicima radnika, a u najboljem slučaju čak saodlučuju, pre svega o kadrovskim stvarima i radnim uslovima. Pogledajmo nekoliko primera.

U *Austriji* imaju fabričke savete, koje su uveli zakonom još 1947. godine. Zakonskim odredbama iz 1973. godine prihvatili su princip izbora predstavnika za pojedine radne grupe. U svakoj radionici sa bar pet zaposlenih bira se takav predstavnik, koji je predstavnik radnika, a ne sindikata. A sindikati imaju pravo da sazovu sastanak kolektiva za izbor predstavnika radnika samo ako je u preduzeću zaposleno više od 19 radnika. Predstavnici radnika (fabrički savet) imaju mesečna savetovanja sa vlasnikom, odnosno vlasnicima o svim značajnim stvarima.

---

[11] *Participation of workers in decisions within undertakings*, str. 53-54.

U skladu sa zakonom, fabrički savet ima pravo saodlučivanja u vezi sa socijalnim pitanjima koja definišu kolektivni ugovori.

Sledeće mere moraju radnički predstavnici obavezno potvrditi: uvođenje disciplinskih pravila, anketiranje zaposlenih koje se ne odnosi samo na identitet zaposlenih i na njihovu kvalifikaciju, uvođenje nadzora i tehničkih kontrolnih sistema koji bi mogli da utiču na dostojanstvo čoveka i uvođenje nagrada za uspeh na radu. Zakon, zatim, podrobno nabraja i oblasti o kojima obavezno sporazumno odlučuju (zajedno sa sopstvenikom). Tako donose odluke o radnom vremenu, o merama kojima bi se sprečile ili smanjile negativne posledice uvođenja promena u preduzeću, o suštini saodlučivanja u pitanjima vaspitanja, kvalifikacije itd.

Zakon, dalje, određuje da se radnici i poslodavac mogu sporazumeti i o saodlučivanju o personalnoj politici (koja se odnosi na pojedinog radnika). Inače, fabrički savet ima pravo da zahteva informacije o ekonomskim i finansijskim rezultatima poslovanja preduzeća, o proizvodnim planovima itd.

U Austriji radnici imaju i trećinsku zastupljenost u nadzornom odboru preduzeća.

U *Belgiji* imaju fabričke odbore (u skladu sa zakonom iz 1948. godine) u preduzećima koja zapošljavaju bar 50 radnika. Biraju ih svi radnici, a kandidatsku listu sačinjava organizacija koja „najbolje reprezentuje" radnike. Uz zakon je donet i niz amandmana, a nadležnosti radničkih predstavnika su proširene i odredbama u kolektivnim ugovorima. Radnički predstavnici imaju: (1) pravo da budu informisani (o ekonomskim i finansijskim pitanjima i o socijalnim stvarima); (2) pravo da budu konsultovani (u pogledu organizacije rada, profesionalnog osposobljavanja i prekvalifikovanja, personalne politike, promena u strukturi preduzeća, ekonomskog položaja preduzeća, razvijanja duha saodlučivanja); i (3) pravo odlučivanja (o nacrtu i dopunjavanju radnih pravila, određivanju opštih kriterijuma za otpuštanje, raspoređivanje godišnjih odmora i u pogledu rukovođenja socijalnim radom.

Pored toga, od 1952. godine u preduzećima sa više od 50 radnika imaju i komitet za zdravlje i bezbednost. Polovinu članova biraju radnici, a ostale imenuje direktor. Taj komitet je čisti savetodavni organ.

I u *Indiji* su fabričke komitete uveli ubrzo pošto je postignuta nezavisnost. Njihov cilj je bio razvijanje zajedničkih interesa radnika i rukovodstva. Njihova nadležnost je bila razmatranje: uslova rada, bezbednosti rada, sprečavanje nesreća, profesionalnih bolesti, korišćenje fondova za socijalne namene, obrazovanje i rekreacija i slično. U njihovoj nadležnosti nisu bile ni plate, ni planiranje i razvoj i slično. U početku su po preduzećima takve komitete srazmerno brzo osnivali, a kasnije je tempo postao sporiji, tako da su fabrički komiteti 1967. godine osnovani u približno polovini preduzeća. Suštinski, ti komiteti nisu dali očekivane rezultate, njihove preporuke poslodavci praktično uopšte ne uzimaju u obzir.

To ne predstavlja kraj nastojanja za povećanjem uloge radnika u preduzećima u Indiji. Drugim petogodišnjim planom predviđeno je i udruživanje (taj izraz se upotrebljava umesto participacije) rada s rukovođenjem, kojim bi se postigla tri cilja: (1) porast produktivnosti rada: (2) zaposleni bi bolje upoznali svoju ulogu u industriji i proces proizvodnje; i (3) zadovoljila bi se potreba radnika za samoizražavanjem, što

bi dovodilo do industrijskog mira, boljih odnosa i veće saradnje. Te ciljeve bi trebalo postići osnivanjem planom predviđenih zajedničkih upravljačkih saveta. Osnivanje tih saveta počelo je 1958. godine, ali nije imalo uspeha. Sada deluje oko 80 takvih zajedničkih upravljačkih saveta (31 u državnom sektoru i 49 u privatnom), dok u Indiji ima oko 4.300 preduzeća. Uspeh je, dakle, mali, pa i tamo gde saveti postoje, nemaju naročitih rezultata.

Uzroke neuspeha tih oblika oni vide pre svega u tome da nisu ispunjeni neki uslovi. Među tim uslovima su[12]:

1) Rukovodstva preduzeća moraju uvideti nužnost učešća radnika i prihvatiti demokratizaciju procesa rada, koja bi povećala i produktivnost rada.

2) Radnici moraju biti udruženi u jedinstvenu organizaciju i ne sme dolaziti do međuorganizacionih konflikata i rivalstva.

3) Odnosi između radnika i rukovodstava moraju biti toliko sazreli da obe strane dobrovoljno prihvataju međusobnu saradnju i da su spremne da shvate jedna drugu.

4) I menadžment i radnički sindikati moraju shvatiti i prihvatiti ciljeve učešća radnika u upravljanju preduzećima.

5) Područje i nadležnosti konsultativnih i participativnih postupaka moraju biti jasno definisani, da ne bi došlo do razočaranja.

6) Participacija se ne sme pretvoriti u forum za pogađanje o različitim zahtevima.

7) Pitanja o kojima se raspravlja moraju biti interesantna za radnike i ne smeju prevazilaziti njihov intelektualni nivo, inače se participacija može pretvoriti u neparticipaciju.

Te prepreke smo opširnije naveli zato što veoma očigledno ukazuju u čemu su osnovni problemi učešća radnika u upravljanju preduzećima u zemljama u razvoju.

U *Holandiji* su fabričke savete uveli u okviru celokupne zakonodavne reforme u vezi sa preduzećima u godinama 1971—1973. Takvi odbori su obavezni u svim radnim organizacijama (ne samo u oblasti industrije) koje imaju više od 100 zaposlenih. Nadležnosti tih saveta su: (a) da budu obavešteni o značajnijim ekonomskim odlukama; (b) da ih konsultuju u vezi sa značajnijim socijalnim odlukama; i (c) imaju pravo saodlučivanja o nekim socijalnim pitanjima, kao, na primer, o postupku penzionisanja, uvođenju rada u više smena, promena u klasifikaciji poslova itd. (osim ako je to regulisano kolektivnim ugovorom).

Rukovodilac saveta je direktor radne organizacije, a broj članova koje radnici biraju zavisi od veličine preduzeća. Kandidate mogu predložiti sindikati ili i radnici koji nisu učlanjeni ni u koji sindikat. U skladu sa razmatranom problematikom, na sednice saveta mogu se pozivati i pojedini stručnjaci iz preduzeća. Za vreme zasedanja članovi primaju istu platu kao i na radnom mestu. Zakon štiti članove saveta od otpuštanja i drugih negativnih posledica koje bi mogle uslediti zbog obavljanja te funkcije. Savet se mora sastati bar šest puta godišnje i može razmatrati sva pitanja koja interesuju članove. Dvaput godišnje moraju raspravljati o opštem položaju preduzeća.

---

[12] Prema N. M. Vakil (sekretar poslodavačke federacije Indije) i S. Aggarwal, *Worker's participation in management in India. A practical approach*, SWPDU/D. 3, ILO, Ženeva, 1974.

U *Tanzaniji* su još 1964. godine zakonom ustanovili radničke komitete. Ustanovili su ih u svim preduzećima koja zapošljavaju više od 10 radnika. Njihova funkcija je bila prvenstveno razmatranje disciplinskih pitanja i savetovanje rukovodstva preduzeća kako da se poveća produktivnost.

Dalji podsticaj osnivanju organa koji bi trebalo da povećaju uticaj radnika na odlučivanje u preduzećima predstavlja predsednikov akt broj 1 iz 1970. godine. Taj akt se odnosi pre svega na učešće radnika u upravljanju preduzećima. U skladu s tim aktom, u svim državnim preduzećima koja zapošljavaju više od 10 radnika trebalo bi ustanoviti:

1) Radnički savet. On se sastoji od: predstavnika preduzetne organizacije vladajuće partije TANU, direktora ili generalnog direktora, svih šefova odeljenja ili sekcija u preduzeću, svih članova radničkog komiteta (koji i dalje deluje), predstavnika radnika koje biraju radnici po odeljenjima s obzirom na broj zaposlenih i od kooptiranih članova izvan preduzeća (ako je to potrebno). Radničkih predstavnika u radničkom savetu (članova radničkih komiteta i dodatno izabranih) može biti najviše dve trećine. Na sastancima radničkog saveta učestvuje i delegat sindikata.

Radnički savet između svojih članova bira predsednika. A predsednik prvog radničkog saveta (novoosnovanog) je godinu dana direktor preduzeća. Takav radnički savet mora se sastati jednom u šest meseci.

Radnički savet je savetodavni organ odbora direktora. Njegova savetodavna uloga se odnosi na područje plata i politike raspodele dohotka, na pitanje marketinga, kvaliteta i kvantiteta proizvedene robe, na planiranje, neke druge aspekte produktivnosti i organizacije rada (organizaciona shema, tehničko znanje, obrazovanje radnika itd.) i na prihvatanje i raspravu o završnom računu.

2) Izvršni komitet. Taj komitet sačinjavaju: direktor, odnosno generalni direktor kao predsednik, šefovi odeljenja, odnosno sekcija, predstavnici radnika koje bira radnički savet i kojih sme biti najviše trećina svih članova. Taj komitet razmatra i presuđuje o ocenama finansijskog i proizvodnog stanja koje priprema rukovodstvo; ocenjuje radne planove; ocenjuje finansijski i proizvodni plan, plan kvaliteta proizvodnje, plan izvoza, marketinga i slično; savetuje kako sprovoditi opštu politiku onako kako ju je preporučio radnički savet i potvrdio odbor direktora i uopšte savetuje kako rešavati svakodnevna pitanja u vezi sa proizvodnjom. Izvršni komitet je savetodavni organ direktora.

3) Odbor direktora. Taj organ ima ovlašćenje da određuje politiku preduzeća u celini. U tom odboru imaju bar jednog predstavnika nacionalni sindikati.

Cilj tih mera je bio da radnici dobiju toliku ulogu u preduzećima da zaista osete da rade »za sebe«, a ne »za njih«. Kao glavni uspeh učešća radnika u odlučivanju u preduzećima do sada se ocenjuje to da se izmenila atmosfera u preduzećima: radnici sada smeju da govore sa rukovodiocima na ravnopravnijoj osnovi, a rukovodstva preduzeća ne donose više značajne odluke a da se prethodno ne posavetuju sa radnicima.[13] Naravno, uspehe očekuju pre svega u budućnosti, jer su mere još srazmerno nove.

---

[13] O. Juma, ***Worker's participation in decisions within undertakings in Tanzania***, SWPDU/D. 34, ILO, Ženeva, 1974.

Pogledajmo i primer *Savezne Republike Nemačke.* Pomenuli smo već da, pored učešća radničkih predstavnika u nadzornom odboru, postoji i institucija fabričkog ili pogonskog saveta (Betriebsrat, works council). U skladu sa zakonodavstvom prihvaćenim 1974. godine, to je organ koji zastupa zaposlene (radnike i službenike, osim rukovodilaca). Biraju ga zaposleni na tri godine. Obim zavisi od broja zaposlenih. Ako je u okviru preduzeća ili udružene radne organizacije više radničkih saveta, onda se formira i centralni pogonski, odnosno fabrički savet; on se bavi samo pitanjima koja se odnose na čitavo preduzeće, a u njegovu nadležnost ne spadaju stvari koje se odnose na pojedinca. Time se bavi pogonski savet.

Fabrički savet mora na sastancima da podnese izveštaj radnicima o svom radu. Ti sastanci se održavaju po delovima preduzeća i na njima radnici ocenjuju rad pogonskog saveta i daju predloge za dalji rad. Mogu raspravljati o svim pitanjima, uključujući i o platama. Opšti cilj tog saveta je da zaposleni i poslodavci rade u atmosferi uzajamnog poverenja i razumevanja za interese obe strane, u skladu sa odredbama kolektivnih ugovora, politikom radničkih sindikata i poslodavačkih organizacija. Strane učesnice, naravno, nisu obavezne da se služe samo mirnim putevima u razmatranju uzajamnih zahteva. Ali broj štrajkova u poslednjih 20 godina je srazmerno mali (što je posledica i participacije radnika, pa i drugih faktora).

Pogonski saveti imaju pravo saodlučivanja u nizu socijalnih pitanja, ako, naravno, ta pitanja nisu već regulisana kolektivnim ugovorom. To su:

— stvari u vezi s ponašanjem zaposlenih u preduzeću,

— početak i kraj dnevnog radnog vremena, raspodela radnih časova po danima preko nedelje, povremena skraćivanja i produžavanja normalnog radnog vremena,

— oblikovanje pravila o odmorima i njihovom rasporedu,

— uvođenje i upotreba tehničkih uređaja koji su namenjeni kontroli ponašanja ili učinka zaposlenih,

— aktivnost za sprečavanje nesreća na radu i profesionalnih oboljenja,

— oblik, organizacija i rukovođenje socijalnih službi,

— radnički stanovi,

— pitanja u vezi sa novčanim naknadama, naročito ako je u pitanju uvođenje novih tehnika plaćanja radnika,

— određivanje radnih akorda i naknada plaćanja koje je povezano sa produktivnošću.

U tim oblastima pogonski savet saodlučuje. Ako se ne postigne saglasnost, sporno pitanje ide na arbitražu.

Fabrički saveti, pored toga, imaju i pravo da budu blagovremeno obavešteni i pitani za mišljenje u pogledu niza pitanja. To su:

— struktura i organizacija radnih mesta, sadržina rada i radna sredina,

— planiranje radne snage i napredovanje u preduzeću,

— profesionalno osposobljavanje radnika,

— premeštanje, napredovanje ili degradacija pojedinog radnika,

— otpuštanje radnika (svako otpuštanje bez savetovanja sa pogonskim savetom je nevažeće).

Za finansijska pitanja svako preduzeće koje zapošljava više od 100 radnika mora osnovati finansijski komitet. Članove tog komiteta određuje fabrički savet. Zadatak komiteta je da se posavetuje sa poslodavcem o finansijskim pitanjima i o tome obavesti fabrički savet.

Zakonodavstvo predviđa i oblike saradnje između pojedinačnih radnika i fabričkog saveta. Mada su ti saveti institucionalno odvojeni od sindikata, ipak deluju u tesnoj saradnji sa sindikatima. Iz te saradnje i podrške sindikata crpu i svoju političku moć.

d) Participacija preko sindikata

(1) ULOGA SINDIKATA U SKLAPANJU KOLEKTIVNIH UGOVORA

Kolektivni ugovori su u mnogim zemljama, pre svega u kapitalističkim, a i u zemljama u razvoju, gde je znatan deo preduzeća u privatnoj svojini, jedini ili bar najefikasniji oblik participacije radnika. U mnogim preduzećima takvi ugovori predstavljaju jedan od aspekata participacije radnika, pored, recimo, već razmatranih fabričkih, odnosno pogonskih saveta, komiteta i slično.

Kao kolektivni ugovor definišemo svaki sporazum koji sklapaju radnici (delom) i rukovodstvo preduzeća. Po pravilu to predstavlja kompromis između obeju strana u sporazumevanju. Radničku stranu po pravilu zastupaju sindikati. Kolektivni ugovori su ili obavezni po zakonu ili su rezultat dogovora između zainteresovanih strana. Time smo se zapravo dotakli mnogo šireg pitanja, naime — treba li participaciju radnika uvoditi obaveznim državnim zakonom ili prepustiti neposrednom dogovoru. Konkretna rešenja su u raznim zemljama različita, zavise od kulturnih, političkih, socijalnih i sličnih prilika, a ne na kraju i od tradicije. U skandinavskim zemljama je učešće radnika u odlučivanju u preduzeću srazmerno dobro, ali se ne zasniva na neposrednom sporazumu između radnika i poslodavaca. Zakonske norme se uvode tek poslednjih godina ili se tek predviđaju. Međutim, u SR Nemačkoj, Austriji i drugde pribegavaju pre svega zakonima, koji su ponegde, kao što smo već videli, prilično precizni. Neposredno pogađanje između radničkih organizacija i organizacija poslodavaca ocenjeno je kao najprikladnije i u SAD, Kanadi, Velikoj Britaniji i državama pod njenim uticajem. A u državama koje su bile pod francuskim uticajem odabran je prevashodno drugi put — zakoni.

No, izgleda da je u zemljama gde je radnički uticaj ograničen na savetodavnu ulogu to bilo sasvim mogućno postići na dobrovoljnoj osnovi u obliku ugovora između radnika i poslodavaca. A tamo gde je bilo u pitanju pravo radnika da saodlučuju, bez podloge u zakonu to je bilo teško postići. Zato Skandinavci i uvode odgovarajuće zakonodavne mere u poslednjim godinama.

Dakako, opšti uslov uvođenja participacije radnika pri odlučivanju u preduzeću zavisan je od izvesne korekcije moći između radničkih organizacija i moći poslodavačkih organizacija. To nam naročito očigledno pokazuju države u razvoju, u kojima su radnici po pravilu slabije organizovani od poslodavaca. U takvim uslovima ne sprovode se ni doneti zakoni. Međutim, snažni radnički sindikati u SR Nemačkoj, na

primer, predstavljaju već toliku snagu da im poslodavci prebacuju da u stvari sindikati vladaju u državi, a ne političke partije. Zato srazmerno lako i mogu postići uvažavanje radničkih prava i u zakonu i u praksi.

Radnička participacija, dakle, sve više postaje jedno od bitnih političkih pitanja. Njome se bave političke partije i ona predstavlja jednu od osnovnih oblasti orijentacije niza političkih partija. To nije slučajno, jer je položaj radnika u preduzeću povezan sa njihovim položajem u društvu uopšte. A sa time je povezano i uređenje čitavog društva. Naročito u nekim evropskim državama programi radničke participacije predstavljaju jedan od bitnih elemenata političkih partija. Ostvarivanje tih programa zavisi od snage političkih partija, naročito od toga jesu li na vlasti. Naravno, nisu u pitanju samo odnosi između političkih partija, nego celokupni društveno-politički odnosi. Participacija i u drugim zemljama već prerasta okvire preduzeća i zalazi u uređivanje čitavog društva.

Za neke zemlje u razvoju je upravo organizaciona čvrstina radničkih organizacija, naročito sindikata, osnovni problem. Na već pomenutom simpozijumu avgusta 1974. godine u Oslu čuli smo podatak da, na primer, u Indiji ima oko 18.000 sindikata; na Filipinima oko 4.000; a da ih je u Pakistanu februara 1974. godine bilo registrovano 5.701. Takvo obilje, naravno, znači da je u svakom pojedinom preduzeću po pravilu prisutan veći broj sindikalnih organizacija. Među njima često dolazi do rivalstva i takmičenja, što sve zajedno predstavlja manju snagu radnika (od kojih po pravilu priličan deo nije član ni jednog sindikata). To, dakako, znači da bi sindikati trebalo najpre da počiste pred svojom kućom, kako bi zatim bili sposobni da efikasno zastupaju interese radnika prema sopstvenicima, odnosno poslodavcima.

Odnos sindikata prema participaciji radnika nije jedinstven. Neki snažniji radnički sindikati razvijenih zemalja (SAD, Velika Britanija, a u poslednje vreme i Italija) smatraju da radnici ne smeju preuzimati saodgovornost za uspeh preduzeća. A to znači da ne smeju dozvoliti da budu „zavedeni" na saodlučivanje. Tako neki sindikati u Engleskoj i danas smatraju da je dužnost sopstvenika, odnosno menadžmenta da se stara o uspehu poslovanja preduzeća, a radnici imaju pravo da kolektivnim ugovorima obezbede najbolje moguće uslove što se tiče rada, plaćanja i ostalih oblasti. Ako radnici na te zahteve ne pristanu, sledi štrajk i po pravilu konačno nekakav kompromis.

Stoga su i iskustva sa pogonskim i fabričkim savetima različita. Opšte uzev, veći su uspesi tamo gde njihovu delatnost potpomažu (organizaciono i politički) sindikati. Gde tu podršku nemaju ili gde je slaba ili gde se (neki) sindikati uopšte protive uvođenju fabričkih saveta, tamo se nisu afirmisali i tamo je njihova uloga mala, a uticaj relativno beznačajan. U takvom slučaju je njihova aktivnost ograničena na savetodavnu ulogu.

Dosadašnja iskustva su pokazala tri pravca jačanja uloge fabričkih saveta. Jedan pravac nastojanja ide za tim da ti odbori dobiju pravo saodlučivanja. To znači, s jedne strane, povećanje uticaja radnika na odlučivanje u preduzeću, a, s druge strane, i veću odgovornost radnika (saodgovornost). Takvo proširenje se može postići donošenjem odgovarajućih zakona i izgleda da je to tendencija koja se afirmisala poslednjih godina.

Drugi pravac nastojanja za jačanjem fabričkih odbora je da oni dobiju pravo sklapanja kolektivnih ugovora na nivou preduzeća. A to predstavlja ili spor sa sindikatima koji tu oblast ubrajaju u svoje osnovne nadležnosti (jedna od osnovnih podloga za pridobijanje članstva, dokazivanje značaja sindikata) ili stapanje sa delatnošću sindikata. Ovo drugo predstavlja pre svega ocenu da je u kolektivnom pregovaranju i zajedničkom savetovanju ili saodlučivanju u stvari reč o istom procesu. Takvu sadržinu rada fabričkih saveta su posle dužeg perioda traženja odabrali ti saveti u Kanadi, na primer.

U osnovi je, naravno, pitanje da li da sindikati budu jedini ili bar najznačajniji zagovornik radnika ili ne. Činjenica je da je, i tamo gde su fabrički odbori imali uspeha i delovali institucionalno odvojeni od sindikata, ta odvojenost bila više formalna nego stvarna.

Treću tendenciju predstavlja zamenjivanje fabričkih saveta kolektivnim ugovorima. Tim putem, koji zapravo predstavlja ukidanje fabričkih odbora, krenuli su u Italiji. Tu su neposredno posle rata u industrijskim preduzećima počeli da osnivaju takozvane interne komisije kao oblike radničkog uticanja na odlučivanje u preduzeću. Današnja orijentacija italijanskih sindikata je zamenjivanje tih organa tako što njihovu delatnost preuzimaju sindikati. No, svakako, to nije opšti trend u razvoju fabričkih odbora poslednjih godina.

U vezi sa kolektivnim ugovorima poslednjih godina se pojavljuju dve tendencije kao osnovne karakteristike. Najpre približavanje ugovora na nivo pojedinog preduzeća. Kolektivne ugovore sklapaju uopšte ili na nacionalnom nivou, na nivou pojedinih industrija, odnosno grana ili oblasti delatnosti ili na nivou pojedinog preduzeća. Mogućne su i kombinacije, pri čemu širi dogovori obuhvataju opštije i zajedničke odredbe, a ugovori na nivou preduzeća sasvim konkretne odredbe. Taj trend podstiče i podeljenost sindikata na niz organizacija, a time i pripadnost radnika raznim sindikatima u istom preduzeću. Pitanja koja reguliše kolektivni ugovor su od zajedničkog interesa za sve radnike u preduzeću i zato ih nije briga ako sindikati ne mogu da se sporazumeju koji da zastupa pojedino preduzeće. Druga tendencija je proširivanje sadržine kolektivnih ugovora, koji obuhvataju sve više aspekata radnikovog položaja u preduzeću, a ne više samo pitanja materijalnih nadoknada.

U vezi sa sklapanjem kolektivnih ugovora možemo razlikovati dva aspekta. Jedan aspekt je neposredna materijalna sadržina kolektivnih ugovora. Drugi aspekt je sam proces sklapanja ugovora. Dakle, sam proces pogađanja, koji je, ako se događa na nivou preduzeća, izrazit primer participacije radnika pri odlučivanju u preduzeću.

Kao što smo već naveli, najveći naglasak kolektivnim ugovorima daje se u SAD, Kanadi, Velikoj Britaniji i Japanu. Od evropskih zemalja treba pomenuti Belgiju, Francusku, Italiju, Holandiju, Švedsku, Veliku Britaniju i SR Nemačku. U zemljama u razvoju sklapaju ih većinom u južnoameričkim, karipskim, afričkim i azijskim zemljama.

(2) ZEMLJE SA CENTRALNIM PLANIRANJEM

U istočnoevropskim socijalističkim zemljama sa centralnim društvenim planiranjem učešće radnika u odlučivanju u preduzećima organizovano je u okviru sindikata ili bar pod snažnim uticajem sindikata.

U *Sovjetskom Savezu* sindikati su masovna organizacija, koja uključuje 100 miliona članova. Njihova uloga je definisana zakonima. Nadležnosti i zadatke sindikata su novelirali zakonima 1971. godine, koji su im dali zapravo još značajniju društvenu ulogu nego što su je ranije imali. Sindikati su definisani kao najreprezentativnija nepartijska društvena organizacija u Sovjetskom Savezu.[14]

U nadležnost sindikata spada i zakonska inicijativa. Proteklih godina na njihovu inicijativu donet je niz zakona, prvenstveno iz oblasti radnog zakonodavstva. Značajna je uloga sindikata u sastavljanju društvenih planova. Upravo na tom području je poslednjih godina došlo do izvesnih promena — planovi su počeli da se sačinjavaju i odozdo nagore, nacrti dugoročnih i tekućih proizvodnih planova počinju da se sačinjavaju u preduzećima. Nacrti planova se prodiskutuju u preduzećima na zborovima radnika, na sastancima proizvodnih konferencija i u sindikalnom odboru. Zatim, u nadležnost sindikata spada i određivanje standardnih pravila bezbednosti na radu. U tu svrhu sindikati imaju sopstvenu inspekcionu službu (5.700 inspektora sa polovinom radnog vremena) i proširenu mrežu komisija u sindikalnim organima. Sindikati moraju dati saglasnost za početak rada svake nove ili obnovljene fabrike. Oni imaju pravo da zaustave rad u svakoj radionici, pogonu ili čitavom preduzeću ako ocene da nije obezbeđena sigurnost na radu.

U Sovjetskom Savezu sindikati upravljaju celokupnim socijalnim osiguranjem, koje obuhvata i preventivu. Sindikati neposredno učestvuju u donošenju svih važnijih odluka socijalnog osiguranja.

Sindikati, zatim, u ime radnika potpisuju kolektivne ugovore. Te ugovore sklapa sindikalna organizacija sa rukovodstvom preduzeća svake godine, a preuzima i kontrolu izvršavanja ugovora. Kolektivni ugovor sadrži odredbe u pogledu proizvodnje (izvršavanja državnog plana), poboljšanja plata i drugih materijalnih nadoknada, zaštitu na radu, privilegije i nagrade za rukovodeće radnike u proizvodnji, u pogledu poboljšanja stambenih uslova radnika, u pogledu kulturnih delatnosti, obrazovanja i rekreacije. Nacrt kolektivnog ugovora ide prethodno na javnu diskusiju, na sastanke radnika koji o njemu raspravljaju i moraju ga potvrditi. Za neispunjavanje odredaba kolektivnog ugovora na inicijativu sindikata rukovodeći radnici mogu biti oštro kažnjeni, uključujući otpuštanje ili kazneno gonjenje.

Poseban oblik učešća radnika u odlučivanju u preduzeću predstavljaju stalne proizvodne konferencije, koje se formiraju u svim preduzećima sa više od 100 zaposlenih. U manjim preduzećima te funkcije obavlja ceo kolektiv. Proizvodne konferencije rade pod nadzorom sindikata. One se sastoje od predstavnika rukovodstva, odbora sindikata, Komsomola i partije u preduzeću, predstavnika društvenih i tehničkih organizacija, predstavnika društva pronalazača i novatora, kao i izabranih predstavnika radnika (na jednu godinu). Po pravilu među članovima proizvodne konferencije je 60—70% radnika. Konferencije se sastaju po potrebi, ali najmanje svaka tri meseca na nivou preduzeća, a

[14] R. A. Grigorjan (rukovodilac sekcije u Međunarodnom odeljenju Svesaveznog centralnog veća sindikata Sovjetskog Saveza), *The role and activitis of the trade unions of the USSR in drawing the working people into the planing and management of production*, SWPDU/D. 80, ILO, Ženeva, 1974.

na nivou pogona svakog meseca. Konferencija između svojih članova bira predsedništvo, predsednika i sekretara. Predsedništvo priprema sednice konferencije i izvršava zaključke.

Na sastancima stalne proizvodne konferencije raspravlja se o ekonomskim, finansijskim i proizvodnim uspesima preduzeća, nacrtima tekućih i dugoročnih planova, o merama za poboljšanje planiranja na nivou preduzeća, o profesionalnom osposobljavanju osoblja, o pravilnom zapošljavanju radnika u skladu s njihovim sposobnostima, donose se mere za poboljšanje radne i proizvodne discipline i daju predlozi za poboljšanje rukovođenja preduzećem i rada rukovodilaca. Na tim konferencijama raspravlja se i o organizaciji proizvodnje i rada, o platama proizvodnih i ostalih radnika, o tehničkim normama, o primeni dostignuća nauke i tehnologije, kako da se poboljša kvalitet proizvodnje, kako da se smanje troškovi, kako da se poboljša samokontrola na radu povećanjem materijalne zainteresovanosti radnika za rezultate svog rada, kako da se poboljšaju radni uslovi, otkriju unutrašnje rezerve itd. Ukratko, na dnevnom redu tih konferencija su sva pitanja koja se odnose na delovanje preduzeća. Na njima podnose izveštaj i direktor preduzeća i vodeći stručnjaci i rukovodioci pogona.

Proizvodna konferencija raspravlja i o predlozima radnika. Ona odlučuje većinom glasova, a predloge podnosi rukovodstvu preduzeća, koje ih mora razmatrati i uzeti u obzir.

Sindikalne organizacije, osim pomenutih, imaju još neka značajna ovlašćenja u preduzećima.

Ostale istočnoevropske zemlje imaju u suštini slično uređeno učešće radnika u odlučivanju u preduzeću. Najviše se razlikuje Poljska, čije smo uređenje već razmatrali.

Ovim smo ukratko opisali najvažnije oblike participacije, institucije formirane u tu svrhu i neka praktična izvođenja. Videli smo da participacija zalazi na tri područja: na tehničko-tehnološke promene i postupke, na odnose između radnika i rukovodstava (radnici na radu) i na ekonomsko-finansijska pitanja.

3. JUGOSLOVENSKO SAMOUPRAVLJANJE I PARTICIPACIJA

Celovit prikaz oblika i sadržine učešća radnika u upravljanju preduzećima u raznim zemljama omogućuje nam da formiramo neke zaključne misli o odnosu između samoupravljanja kod nas i drugde. Pre svega možemo konstatovati da participacija, i kada je definišemo kao pojam koji obuhvata sve najraznovrsnije uloge radnika u upravljanju preduzećima, još ni izdaleka ne iscrpljuje sve suštine samoupravljanja. Na to smo upozorili već na više mesta, ali neće biti suvišno ako još jednom definišemo bitne razlike. Razlike su pre svega u sledećem[15]:

Prvo, osnova samoupravljanja u Jugoslaviji je društvena svojina sredstava za proizvodnju. Taj uslov je ispunjen u celini samo kod nas, a drugde je u pitanju ovaj ili onaj oblik privatne svojine sredstava za proizvodnju, državne svojine ili delimičnog, početnog oblika društvene

[15] Te razlike su podrobnije obrađene u: B. Kavčič, *Participacija ili samoupravljanje*, »Delo«, Ljubljana, 26. oktobar 1974.

svojine (na primer, Peru). U zemljama u razvoju često se upotrebljava pojam javna svojina, koji bi se kod nas verovatno najbolje mogao prevesti pojmom državna svojina.

Društvena svojina sredstava za proizvodnju, na drugoj strani, omogućuje i praktično ostvarivanje celovite vlasti radnika u radnim organizacijama. Kod nas su radnici jedina „partija" u radnoj organizaciji. Radnici upravljaju a ne samo učestvuju u upravljanju. Kao što smo videli, u drugim zemljama, a naročito u razvijenim kapitalističkim, radnici samo učestvuju u donošenju odluka na nekim, veoma ograničenim područjima. Najviše što mogu postići je saodlučivanje: donošenje odluka zajedno sa vlasnikom, menadžmentom i slično. Naravno, kod nas se radnici među sobom razlikuju u stepenu ličnog uticaja na upravljanje. Te razlike se pojavljuju i drugde. Ali kod nas radnici kao celina u celosti upravljaju preduzećem.

Treća bitna razlika je u tome što je drugde učešće radnika ograničeno najviše na saodlučivanje u preduzećima, a mi izgrađujemo samoupravljanje kao celovit, integralan društveni sistem. Dakle, vlast radnika se ne ograničava na radnu organizaciju, nego se proširuje na celokupno društvo, na sve oblasti društvenog života. Tek se tako može ostvariti vlast radnika nad celokupnim rezultatom njihovog rada. Praktična iskustva nam pokazuju da to uopšte nije jednostavan i kratkotrajan proces. Ali, cilj je jasan i proces je već otpočeo.

Ako su to osnovne razlike, onda možemo konstatovati da postoje i neke sličnosti. B. Pribićević, na primer, konstatuje[16] da je u svim slučajevima u pitanju ostvarivanje stalno prisutne težnje radnika da ovladaju uslovima i rezultatima rada i da su svi oblici participacije nastali u periodima društvenih kriza. Zatim, mogli bismo konstatovati da se i samoupravljanje razvijalo postepeno, da je razvoj otpočeo i kod nas na području industrijskih radnih organizacija. Neke sličnosti bismo mogli naći i u doprinosima pojedinaca celovitom upravljanju kod nas ili saodlučivanju drugde. Ne na kraju, treba konstatovati da se jugoslovensko samoupravljanje u početku napajalo iskustvima Pariske komune.

[16] B. Pribićević, *Jugoslovenski sistem samoupravljanja i sistemi industrijske demokratije u svetu*, u: *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji*, »Radnička štampa«, Beograd, 1972.

Ljubiša Ristović

Transformacija preduzeća u organizaciju udruženog rada

Suštinske promene u društveno-ekonomskoj i političkoj poziciji radničke klase, izražene u načelima četvrtog Ustava SFRJ, obično se tumače kao pravo udruženog rada da upravlja celinom sredstava društvene reprodukcije, za razliku od perioda koji napuštamo, a za koji je karakteristično dvojstvo u tom smislu što je radnička klasa raspolagala manjim, a država većim delom društvene akumulacije. Zaokret traži izmene u formama upravljanja i raspolaganju viškom rada, metodima prikupljanja i raspodele akumulacije, sve dok se u dužem razdoblju — dužem nego što je trajala prva etapa samoupravljanja — ne izvrši transformacija i tih ekonomskih funkcija države.

U svetu se, uopšte, vrše manja ili veća pomeranja u rasporedu ekonomske i političke moći, metodima upravljanja proizvodnjom, traže se putevi da se u odlučivanje uključi širi krug ljudi. Klasično preduzeće, rođeno u periodu ranog kapitalizma, doživelo je svoj uzlazni period u zrelom kapitalizmu, da bi zaoštravanjem njegove krize u imperijalizmu i samo postalo objekt krize. U najnovijoj fazi tehničke i tehnološke revolucije klasično preduzeće je sve manje sposobno da sa starom upravnom i upravljačkom strukturom, rasporedom ekonomske i socijalne moći, metodima rukovođenja i informisanja, a pre svega klasno uslovljenom podelom ostvarenog viška rada, razreši nagomilane probleme.

Reformatori na Zapadu uočavaju da je na prelasku iz kapitalizma slobodne konkurencije u imperijalizam buržoazija morala ustupiti deo vlasti, upravljanje i rukovođenje proizvodnjom direktorima i menadžerima. Ustupak u suštini nije ništa promenio u osnovnom rasporedu ekonomske i političke moći mada je stvorio iluziju da nastaje era tehnokrata i menadžera pozvanih da „poprave" i „uvedu red" u kapitalistički sistem. Sve zaoštrenije socijalne i društvene protivrečnosti u fazi imperijalizma naterale su vladajuću klasu da potraži nova sred-

stva i metode usklađivanja protivrečnih interesa rada i kapitala, pa su se pojavili ideja i praksa participacije, suodlučivanja, socijalne ravnoteže, učešća radnika u upravljanju, zahtevi da se profit deli između vlasnika, menadžera i radnika, sve do ponovnog rađanja utopističkih ideja o grupnosvojinskim preduzećima u kojima bi se vlasnici lišili dela svojinskih prava, a radnici postali akcionari, i tako premostio jaz između rada i kapitala.

Rasprave o reformi su, pre ili kasnije, morale prevazići uske okvire preduzeća. Pokazalo se da je nemoguće izvršiti bitnija pomeranja unutar jedne tako značajne institucije a da se ne raspravlja o karakteru svojine i svojinskim odnosima, političkom i skupštinskom sistemu itd. Konfrontacija između pristalica izvesnih ustupaka u korist radničke klase i onih koji reformu povezuju s promenama u globalnim odnosima pokazala je koliko su uske granice do kojih doseže reforma klasičnog preduzeća na Zapadu, pa ne treba imati mnogo iluzija da će suodlučivanje, participacija i slično bitnije promeniti poziciju radničke klase, a još manje da su razni oblici učešća radnika u upravljanju nešto slično ili istovetno s našim radničkim samoupravljanjem. Razume se, razni oblici učešća u odlučivanju, pa i podeli profita otvaraju radničkoj klasi nove vidike i horizonte, približavaju je njenim istorijskim ciljevima i idealima, ali su još uvek u granicama iznuđenih ustupaka s namerom da se spreči zaoštravanje klasnih odnosa i uspostavi socijalni i politički mir, i tako zadrži nepromenjena svojinska osnova na kojoj egzistiraju kapitalistički produkcioni odnosi.

Na kvalitativno različitoj društveno-ekonomskoj osnovi egzistira preduzeće u socijalističkim zemljama administrativno-planskog upravljanja, pa to određuje i karakter reformi sistema i rukovođenja poslovima privrede, u kojoj je preduzeće jedna od značajnih karika.

Polazeći od važećih odnosa država — preduzeće, reforme se, uglavnom, odnose na usavršavanje sistema upravljanja privredom i metode rukovođenja, efikasniju kontrolu postavljenih zadataka, učvršćenje planske discipline i slično. Ipak, iza nastojanja da se državno socijalističko preduzeće osposobi za produktivniji rad, masovnu proizvodnju, ekonomisanje sredstvima i radnim vremenom, što se podvodi pod formulu „usavršavanja sistema rukovođenja", mogu se otkriti i dublji problemi u globalnim odnosima, ulozi plana i tržišta, mestu države u rukovođenju privredom, svojinskim odnosima, kao i teorijski sporovi o „socijalističkoj robnoj proizvodnji" ili „robnoj proizvodnji u socijalizmu" itd.

Ne ulazeći u kompleks odnosa preduzeća — država (jer to i nije predmet ovog teksta), konstatovali bismo samo da su reforme koje se sprovode znak da se i u sistemu administrativnog upravljanja klasično preduzeće, s nepromenjenom unutrašnjom strukturom rukovođenja i pozicijom u raspodeli, sve teže prilagođava zahtevima za bržim podizanjem produktivnosti rada, a da se ne govori o ljudskom faktoru, koji, skučen u okvire administrativno-operativnog rukovođenja, i nije u stanju da oseti pulsiranje tržišta ili da na osnovu prava u raspodeli pruži veći sopstveni doprinos razrešavanju problema s kojima se suočava preduzeće usled sve bržeg razvoja proizvodnih snaga.

Ne može se, istina, zanemariti da su reforme sve više kombinacija administrativnih i ekonomskih elemenata, što je svakako znak da administrativni metodi nisu više dovoljni da preduzeće, odnosno njegov ljudski faktor zainteresuju za ostvarivanje zadataka koje formulišu

partijski i državni organi i forumi. Činjenica što su one nužne i što se vrše, i što se prilikom njihovog uvođenja ili sprovođenja ukazuje na slabosti organa koji upravljaju poslovima privrede, govori o protivrečnosti proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, pa se tako preduzeće javlja kao faktor kritičkog ocenjivanja i izvor empirijskih činjenica o nedostacima administrativnog rukovođenja i centralističke raspodele akumulacije. U suštini, one se, ipak, kreću u okvirima važećih državno-svojinskih odnosa i ne znače njihovu dalju evoluciju ka višim oblicima, a samim tim i ne zadiru u domen upravljanja i raspolaganja sredstvima proširene reprodukcije.

OKVIRI PRVE REFORME PREDUZEĆA U JUGOSLAVIJI

Zavisno od promena u odnosima menjalo se i preduzeće u socijalističkoj Jugoslaviji. Ono je bilo poligon za sprovođenje i proveravanje teorijskih pogleda političkog rukovodstva o odnosima država — privreda i putevima socijalističkog preobražaja u pojedinim etapama revolucionarnog razvoja, ali je svojom socijalnom bazom i ukupnošću unutrašnjih odnosa vršilo povratni uticaj na teoriju i praksu samoupravljanja. Ovo je i jedna od njegovih karakteristika u posleratnom razvoju, pogotovu posle 1950. godine, jer su bitnije promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu često inspirisane inicijativama i praksom radničke klase.

Osvajanjem političke vlasti i nacionalizacijom sva industrijska, rudarska, veletrgovinska i bankarska preduzeća, privatna ili akcionarska, prešla su u ruke socijalističke države. Po osnovnim obeležjima sistem rukovođenja je tada bio nalik na sovjetski, mada su postojali izvesni oblici učešća kolektiva u upravljanju, a revolucionarni entuzijazam, takmičenje, moralna stimulacija i društveno priznanje dodeljivanjem prelaznih zastava i zvanja udarnika često su ispravljali greške i slabosti državne upravljačke aparature.

Administrativni sistem upravljanja je relativno brzo iscrpio svoje mogućnosti, a njegove slabosti su se sve više ispoljavale u nedostatku poslovne inicijative, uskom asortimanu proizvoda, neizvršavanju planskih zadataka, prikrivanju proizvodnih kapaciteta da bi se ostvarila vanplanska dobit, rasipanju sirovina i radnog vremena. Pokušaji da se usavršavanjem metoda upravljanja, razbijanjem godišnjih planova na mesečne, dekadne, pa i dnevne, zaoštravanjem odgovornosti i disciplinskih mera razreše ovi problemi nisu davali veće rezultate. Preduzeće se kao živi organizam radničke klase i njenih interesa spontano bunilo protiv skučenih okvira državne regulative, pa se razrešenje moglo tražiti: ili u daljem jačanju administrativnog sistema rukovođenja ili u bitnijim promenama u društveno-ekonomskoj poziciji radničke klase.

Donošenjem Zakona o predaji državnih privrednih preduzeća na upravljanje radnim kolektivima, kao i drugim promenama u ekonomskom sistemu, preduzeće ulazi u drugu fazu razvoja. Ne slučajno, na samom početku kidanja s administrativnim metodima upravljanja se u teorijskim radovima veliki značaj pridaje ulozi plana i tržišta; karakteristikama robno-novčanih odnosa i specifičnostima robne proizvodnje u socijalizmu; putevima odumiranja države; transformaciji svojine i svojinskih odnosa. S tim u vezi posebno mesto dobija i predu-

zeće kao subjekt proizvodnje i osnovna organizaciona ćelija radničke klase u kojoj se ostvaruju novi odnosi u raspodeli viška rada između države i privrede, gde u stvari i počinje da se ostvaruje istorijski proces oslobađanja rada.[1]

Reforma preduzeća započeta posle 1950. godine nije tekla bezbolno. Promene u njemu su barometar velike društvene bitke između etatizma i samoupravljanja, a ona je poremetila sve ranije odnose među ljudima, između države i privrede u raspodeli viška rada. Na kolektiv i njegove samoupravne organe preneto je upravljanje društvenom svojinom, što je predstavljalo teorijski razlaz sa staljinističkom koncepcijom o državnoj svojini, a praktično početak njenog podruštvljavanja i transformacije u viši oblik svojine pod upravom neposrednih proizvođača. Na novoj osnovi uspostavljaju se i kvalitativno drugačiji odnosi država — privreda, pa administrativno-operativne funkcije državno-planskih organa zamenjuje slobodno uspostavljanje tržišnih odnosa među subjektima privređivanja, radnim kolektivima.

U periodu pripreme istorijskog zakona o samoupravljanju i neposredno posle njegovog usvajanja najveće promene su nastale na relaciji država — privreda. Izvršeno je rušenje cele jedne organizacione i upravljačke strukture koja je izrasla na temeljima administrativnog upravljanja privredom i državno-centralističkog prikupljanja i distribucije akumulacije, a takvu raspodelu sredstava reprodukcije počela je zamenjivati neposredna veza preduzeća preko tržišta i robno-novčanih odnosa.

Osnovna karakteristika novih odnosa je bila u tome da su kolektivi bez tutorstva državne aparature počeli ovladavati elementima proste reprodukcije, dok je država i dalje zadržala pravo prikupljanja i raspodele sredstava za proširenu reprodukciju. Ovo dvojstvo je i jedna od karakteristika pozicije preduzeća u prvom periodu samoupravljanja. Za početak to je bio dovoljno širok okvir u kojem su se mogli zadovoljiti ekonomski interesi preduzeća da ovlada savremenom robnom proizvodnjom i subjektivne želje članova kolektiva da nauče azbuku samoupravljanja i raspodele sredstava koja su se slivala u fond za nagrađivanje i zajedničku potrošnju.

Oslobađanje preduzeća od tutorstva državno-planskih i administrativnih stega omogućilo je oslobađanje sputanih unutrašnjih latentnih rezervi porasta proizvodnje i produktivnosti rada. Dohodak, koji je relativno brzo zamenio planiranu i propisanu akumulaciju u korist dr-

---

[1] Svoje poznate *Teze o ekonomici prelaznog perioda,* koje su u obračunu sa staljinističkom koncepcijom upravljanja privredom odigrale značajnu ulogu, Boris Kidrič je počeo sledećim konstatacijama: »Pod socijalističkim preduzećem podrazumevamo proizvodno-komercijalnu ili čisto komercijalnu privrednu organizaciju koja u sklopu socijalističke robne razmene (bilo čiste, bilo u njenoj borbi protiv neposrednih ostataka kapitalističke robne proizvodnje i razmene) i na temelju njenih ekonomsko-društvenih zakonitosti — proizvodi i razmenjuje robu, odnosno samo razmenjuje robu — kao ekonomsko-pravni individuum u smislu zakonskih propisa države radnog naroda (diktature proletarijata). Ovi propisi treba da odgovaraju objektivnim ekonomsko-društvenim zakonitostima socijalističke robne razmene u datom periodu razvitka.« I dalje: »Bez robne proizvodnje i razmene — *nema* »preduzeća«. Pojava i egzistencija »preduzeća« jeste prema tome isto toliko *nasleđe* prošlosti za izvesno vreme prelaznog perioda od kapitalizma ka komunizmu kao što su to »roba«, »robna proizvodnja i robna razmena« itd.«

žave, postao je osnovni motiv privređivanja i imao je ogromnu stimulativnu snagu za članove kolektiva. Ukoliko je bolje poslovalo, preduzeće je ostvarivalo ne samo veću masu dohotka za državu, već automatski i veću masu sredstava za stimulativnu raspodelu ličnih dohodaka i veću masu sredstava za fondove na slobodnom raspolaganju kolektiva. Nema sumnje, bio je to ogroman podsticaj radnicima da unapređuju proizvodnju, primenjuju tehničke i druge inovacije, štede i racionalno koriste sredstva za proizvodnju i fond radnog vremena.

Pretvaranjem administrativnog preduzeća u samoupravno pod upravom udruženih proizvođača kvalitativno se izmenila pozicija radnika. Postepeno su na kolektiv i njegove organe samoupravljanja preneta sva osnovna prava iz domena radnih i drugih međuljudskih odnosa. Već na startu samoupravljanja ukinut je sistem plata, počela je velika bitka za ovladavanje osnovnim elementima raspodele prema kvantumu i kvalitetu rada. Na toj osnovi unutar kolektiva vrši se diferencijacija između raznih socijalnih struktura i slojeva, ispoljavaju se tendencije za privilegijama i uravnilovkom, za većim individualnim učešćem u raspodeli na osnovu hijerarhijske ili upravljačke funkcije. Javili su se i prvi znaci raslojavanja po hijerarhijskoj osnovi, kao i grupnosvojinska ponašanja ispoljena u nastojanju da se najveći deo sredstava podeli na fond zarada, a veoma malo u stalne fondove preduzeća. Ali se u isto vreme izoštravaju kriteriji i traže što adekvatnija merila nagrađivanja prema stvarnim rezultatima rada. U svakom slučaju, raspodela ličnih dohodaka je bila velika škola i ispit sposobnosti samoupravljača da se pripreme i osposobe za nove istorijske poduhvate.

Reforma preduzeća je potpuno izmenila odnose među ljudima, kvalitativno je promenjena pozicija radnika-proizvođača. Bilo je istorijski neminovno da se u prvim godinama samoupravljanja odlučivanje koncentriše na nivou centralnih organa samoupravljanja: radničke savete i njihove upravne odbore. Ovo ne samo zbog toga što su razbijanjem glomaznih integracionih celina stvaranih fuzijom u fazi administrativnog upravljanja formirana nova, relativno mala samoupravna preduzeća, već i zato što su činjeni tek prvi koraci samoupravljanja, pa su u organe samoupravljanja birani oni radnici koji su mogli savladati početne teškoće reforme preduzeća i ovladati zakonima tržišta.

Vremenom je, međutim, socijalna osnova samoupravljanja postala mnogo šira, a koncentracija vlasti i sredstava na nivou centralnih organa samoupravljanja postala je smetnja njegovom daljem usavršavanju. Prvo zato što su pogoni i manje ekonomske i organizacione celine postavljale zahteve za većim pravima u odlučivanju i raspolaganju dohotkom, a drugo zato što se unutar preduzeća njegovim izrastanjem i integracijom s drugim kolektivima počela stvarati upravljačka struktura koja je ispoljila želju za potpunom koncentracijom vlasti i odlučivanja. Usled toga dolazi do unutrašnjeg sukoba između samoupravljanja i tehnokratizma, sukoba koji u kasnijoj fazi dobija mnogo oštrije dimenzije i postaje područje prelomne bitke: za dalju evoluciju samoupravljanja, pa time i za transformaciju preduzeća, ili za stagnaciju i zadržavanje odnosa u njemu u okvirima koji su postavljeni u periodu dvojstva u raspolaganju sredstvima reprodukcije.

Razaranje državne upravljačke mašinerije praćeno je razaranjem njene isturene ruke u kolektivu, a ispoljilo se kao kriza direktorske funkcije jer se preko direktora prelamao sudar dveju koncepcija —

rukovođenja i upravljanja. Direktor iz administrativne faze bio je, po pravilu, čovek iz revolucije, duboko odan njenim ciljevima i idealima. Po socijalnom poreklu najčešće iz redova radnika i seljaka, on je znao da dosledno sprovodi direktive viših državnih organa, znao je nauku upravljanja ljudima, ali se slabo snalazio u upravljanju stvarima, procesom proizvodnje. Međutim, novi uslovi su zahtevali i novi tip direktora, čoveka koji poznaje zakone tržišta, zna da organizuje proces proizvodnje, ali se u složenim međuljudskim odnosima ne služi direktivama i naredbama, već ubeđivanjem i oslanjanjem na inicijativu i kolektivni um.

U svakom slučaju, već su tada počele dugotrajne rasprave oko odnosa upravljanje — samoupravljanje; centralizacije i decentralizacije; prava i odgovornosti na raznim nivoima; odnosa između proizvodnih pogona i stručnih službi itd. Kao krajnosti pojavila su se i shvatanja da direktor nije ni potreban u samoupravnom sistemu, a hajka na njih u pojedinim sredinama je ponekad imala i karakter lične drame.

Jedna od karakteristika reforme preduzeća bila je i ta što je ono postalo agens modernizacije procesa proizvodnje, unošenja tehničkih inovacija i savremene tehnike i tehnologije. U njemu se počinju stvarati i razvijati: služba razvoja i proučavanja tržišta, istraživački centri karakteristični za savremenu robnu proizvodnju itd. Unutrašnja podela rada, primena novih sistema upravljanja i informisanja i slično u velikoj su meri doprineli izrastanju preduzeća u instituciju sposobnu da prati zahteve savremene proizvodnje i da se osposobljava za sve uspešniju utakmicu na svetskom tržištu.

Jedna od promena koje doživljava preduzeće u prvoj etapi samoupravljanja vezana je za karakter i suštinu integracionih procesa. Integracija je, usled sve bržeg razvoja proizvodnih snaga, otvaranja prema svetskom tržištu i nastojanja da se podigne produktivnost rada preduzeća, vrlo brzo postala ekonomska i društvena neophodnost. Naročito posle 1960. godine formiraju se veliki kombinati, združena preduzeća, veliki sistemi, ali se u njima sve više razvijaju hijerarhijski odnosi podređenosti i nadređenosti u upravljanju, a vlast i odlučivanje koncentrišu u centralnim organima i direkcijama. U takvim uslovima dolazi do sve većeg zaoštravanja unutrašnjih odnosa i raspada mnogih integracija usled otpora delova kolektiva. Međutim, otpor je slab da bi integracione procese okrenuo u interesu radničke klase, pogotovu ona nije u stanju da razbije uske teritorijalne okvire u kojima se vrši fuzija preduzeća, jer se takva politika pravda „višim" republičkim ili nacionalnim interesima.

PRETPOSTAVKE DUBLJIH PROMENA

Mada su navedene pojave i tendencije samo deo sveukupnih odnosa u procesu pretvaranja administrativnog preduzeća u samoupravno posle 1950. godine, dovoljna su ilustracija da se nasleđena organizacija znatno izmenila, ali da još uvek sadrži brojne atribute klasičnog preduzeća. U prvoj deceniji samoupravljanja nije bilo većih sporova u odnosima društvo — privreda, bar ne takvih koji bi ukazivali da radnička klasa postavlja zahteve za proširivanjem prava u raspodeli i na deo za proširenu reprodukciju. Istina, dolazilo je do nesporazuma i sukoba,

ali se oni kreću linijom zahteva da se poštuju zakonska prava i obaveze, odnosno preduzeće se „buni" ne zbog toga što mu se instrumentima raspodele uzima deo određen zakonskim propisima, već što političko-teritorijalne zajednice, od federacije do komune, uzimaju i ono što zakon ne zabranjuje, pa time umanjuju dohodak na samostalnom raspolaganju kolektivu.

Znaci da nešto nije u redu u odnosima društvo — privreda počinju se jače ispoljavati posle 1960. godine, tačnije, posle uvođenja „novog privrednog sistema" 1961. godine. I to i u sferi ekonomike, gde je sve uočljivija koncentracija ekonomske moći u bankama i neprivrednim strukturama, i u sferi političkih odnosa, gde se uočava potiskivanje proizvođača iz predstavničkih tela, jačanje elemenata predstavničke demokratije i uticaja struktura koje svoju političku i društvenu poziciju zasnivaju na upravljanju sredstvima reprodukcije.

Političko rukovodstvo se relativno rano, čim su se jače manifestovali znaci otuđivanja dohotka, izrastanja i prevlasti tehnobirokratskih struktura, opredelilo za proširivanje prava kolektiva. Uostalom, početkom druge decenije samoupravljanja ekonomska osnova Jugoslavije je već bila mnogo razvijenija, samoupravljači su ovladali osnovnim znanjima upravljanja procesom proizvodnje i raspodele, pa su to bile objektivne i subjektivne pretpostavke proširivanja njihovih prava i na deo koji je još uvek bio pod kontrolom države. Ona je tada učinila nove ustupke, pa je deo sredstava za amortizaciju ostavljen na slobodnom raspolaganju kolektivima. Bio je to prvi prodor radničke klase u domen proširene reprodukcije i simboličan znak da se samoupravljanje približava vremenu kada se ukidanje dvojstva u raspolaganju akumulacijom može postaviti kao realan i ostvarljiv zadatak.

Ustav iz 1963. godine je inaugurisao pravo proizvođača da upravljaju sredstvima reprodukcije, a Osmi kongres SKJ, 1964. godine, decidirano se opredelio za brže prenošenje tih sredstava na udruženi rad[2]. Do promena, međutim, nije dolazilo jer su nedoslednost, kolebanja i pre svega otpori struktura koje su raspolagale ekonomskom i političkom moći sprečavali da radnička klasa ovlada i drugim delom viška rada. Ni decentralizacija sredstava reprodukcije nije dala veće rezultate jer nisu postojala sistemska rešenja ni raspoloženje da se kolektivima i njihovim organima samoupravljanja omogući veći uticaj na politiku i tokove akumulacije, pa se decentralizacija svela na dalje jačanje saveznog, republičkog i lokalnog monopola.

---

[2] U referatu na Osmom kongresu SKJ drug Tito je, između ostalog, rekao: »Moramo priznati da dalji uspješan razvoj radničkog samoupravljanja ne zavisi samo od proizvođača jer radničko samoupravljanje je dostiglo stepen na kojem dalje ne bi moglo uspješno da vrši funkcije koje mu je povjerilo društvo ako bi se radnim kolektivima i dalje uskraćivalo samostalno raspolaganje potrebnim materijalnim sredstvima, odnosno ako oni ne bi raspolagali potrebnim sredstvima za dalje razvijanje i proširenje proizvodnje.« I dalje: »Ja mislim da veoma griješe oni drugovi koji smatraju da se problem akumulacije tiče samo političkih faktora i koji uporno žele da zadrže današnji sistem centralističke akumulacije. Ti drugovi osporavaju pravo radnim kolektivima da i oni učestvuju u odlučivanju o raspodjeli i upotrebi akumuliranih sredstava. To i jeste, u prvom redu, njihovo pravo. Radni kolektivi mogu najbolje da ocijene rentabilnost ili nerentabilnost građenja novih preduzeća, u koja se često ulažu ogromna sredstva na štetu standarda, i proizvođača i čitave zajednice.«

Dve decenije samoupravljanja su pokazale da je dvojstvo u raspolaganju sredstvima reprodukcije istorijski bilo neizbežno i da se etape u oslobađanju rada ne mogu preskakati. Protivrečnosti u ekonomskom i političkom sistemu i odnosima su se ispoljavale u različitim oblicima, dobijale su različite vidove, ali po društveno-ekonomskoj sadržini bile su izraz pokušaja da se proizvodne snage i dalje zadrže u okvirima već prevaziđenog državnosvojinskog ili grupnosvojinskog monopola u raspolaganju viškom rada. Pretpostavke za dublje promene u preduzeću mogle su se steći tek radikalnim promenama u karakteru svojine i svojinskih odnosa i odgovarajućim promenama u društveno-ekonomskom i političkom sistemu koje radničkoj klasi otvaraju realnu perspektivu da ovlada celinom reprodukcije i tako i samu društvenu svojinu za još jedan stepen približe ukidanju svakog oblika svojine, odnosno njenom potpunom podruštvljenju pod kontrolom proizvođača.

Zato je u pripremama novog Ustava velika pažnja posvećena načelnom određenju društvene svojine i uslovima za prevazilaženje njenog otuđenja. U Ustavu je zapisano da je samoupravljanju suprotno svako upravljanje proizvodnjom i društvenim delatnostima koje se ispoljava u vidu „birokratske samovolje, tehnokratske uzurpacije i privilegija zasnovanih na monopolu prisvajanja sredstava za proizvodnju, ili u vidu prisvajanja društvenih sredstava na grupnosvojinskoj osnovi, ili u vidu privatno-sopstveničke ili partikularističke sebičnosti, kao i svaki drugi oblik ograničavanja radničke klase da ostvaruje svoju istorijsku ulogu u društveno-ekonomskim i političkim odnosima i organizuje vlast za sebe i sve radne ljude".

U pogledu raspolaganja sredstvima, Ustav ukida ranije dvojstvo i opredeljuje se za to da „sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, *uključujući i sredstva za proširenu reprodukciju, neposredno upravljaju udruženi radnici koji rade tim sredstvima, u sopstvenom interesu i u interesu radničke klase i socijalističkog društva*" (kurziv — Lj. R.). Ustav se načelno opredeljuje i za prevazilaženje samostalnih tokova delova reprodukcije: „Novčani i kreditni sistem sastavni su deo odnosa u društvenoj reprodukciji zasnovanih na samoupravljanju radnika u udruženom radu društvenim sredstvima i celokupni dohodak ostvaren u tim odnosima neotuđiv je deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada. *Polazeći od međusobne zavisnosti proizvodne, prometne i finansijske oblasti udruženog rada, kao delova jedinstvenog sistema društvene reprodukcije, radnici u organizacijama udruženog rada uređuju svoje međusobne odnose u društvenoj reprodukciji i sarađuju na takvoj osnovi da se radnicima u proizvodnji obezbedi da odlučuju o rezultatima sopstvenog tekućeg i minulog rada u celini tih odnosa*" (*kurziv* — Lj. R.).

Ustav je, prema tome, pošao od aksiome da u svojinskim odnosima i daljoj transformaciji društvene svojine pod upravom neposrednih proizvođača nisu bitni formalnopravni odnosi koji se uspostavljaju nad sredstvima za proizvodnju, već treba stvarati uslove da se radikalno menjaju društveno-ekonomski odnosi koji se uspostavljaju na osnovi društvene svojine. Klasično preduzeće sa svojom upravnom i samoupravnom strukturom nije sposobno da bude subjekt tako dubokih preobražaja u svojinskim odnosima i upravljanju društvenom akumulacijom. Uostalom, da se moglo prihvatiti novih istorijskih zadataka, ne bi ni bile potrebne velike promene u sistemu samoupravljanja. Novi

uslovi su zahtevali da se pronađe nova proizvodna i samoupravna ćelija radničke klase koja može nastaviti i dalje unapređivati proizvodnju, a istovremeno je i prva karika od koje počinje upravljanje celokupnom akumulacijom, a ne samo njenim manjim delom. Pretpostavke za takvu transformaciju dali su već ustavni amandmani iz 1971. godine. Tada je stvorena osnovna organizacija udruženog rada kao „nova društveno-ekonomska kategorija u našem sistemu" (Milentije Popović). Posao započet na osnovu ustavnih amandmana dobio je konačne oblike u novom Ustavu, gde je osnovnoj organizaciji udruženog rada, i u osnovnim načelima i u normativnom delu (Položaj čoveka u udruženom radu i društvena svojina — član 10—34), dato izuzetno mesto, a u teorijskim radovima su detaljnije razrađena njena društveno-ekonomska i sociološka određenja.[3]

OTPORI I STRANPUTICE

Osnovna organizacija udruženog rada je osnovni oblik udruživanja društvenog rada i društvenih sredstava u našim savremenim uslovima. Zato je činom njenog rađanja i konstituisanja moralo doći do razaranja mnogih ustaljenih odnosa u starom preduzeću, do kvalitativnih promena u oblicima integracije, metodima upravljanja i rukovođenja, organizacionim formama i tokovima kojima se kreću sredstva reprodukcije. Čim je ovaj novi proces otvoren, čim se na osnovu političkih i idejnih opredeljenja Saveza komunista moglo zaključiti da će ona u razvoju samoupravljanja dobiti izuzetno mesto i funkcije, čim su u kolektivima počeli razgovori oko reorganizacije i stvaranja osnovnih organizacija, ona je postala jedna od središnih tačaka oko koje se koncentrišu gotovo sve osnovne protivrečnosti društveno-ekonomskog sistema i politič-

[3] U radu *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi* Edvard Kardelj, između ostalog, konstatuje: »Preko tih osnovnih organizacija udruženog rada radnici u zajedničkom interesu udružuju svoj rad i svoj dohodak u radnim organizacijama, integrisanim radnim sistemima, bankama, veletrgovini, spoljnoj trgovini itd. zadržavajući pri tome i ekonomsku i političku kontrolu u pogledu raspolaganja »svojim« delom sredstava u ukupno udruženim sredstvima. To znači da se ta sredstva mogu trošiti samo u saglasnosti sa radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada, odnosno samo na osnovu odredaba samoupravnog dogovora organizacija udruženog rada o udruživanju.« I dalje: »...osnovna organizacija udruženog rada nije neka za sebe zatvorena i izolovana niti samo preko tržišta povezana institucija udruženog rada. Njen položaj u udruženom radu i njena prava i odgovornosti proizlaze iz položaja i prava radnika u udruženom radu uopšte i iz njihovih međusobnih ekonomskih i drugih odgovornosti. Osnovna organizacija udruženog rada je zato polazna i završna faza samoupravnog procesa reprodukcije samo u tom smislu što je ujedno i polazna i završna tačka samoupravne integracije udruženog rada«; »...*dohodak* osnovne organizacije udruženog rada postaje *početak* podruštvljavanja i specifične cirkulacije društvenog »viška rada« koja obezbeđuje proširenu i društvenu reprodukciju uopšte. Taj dohodak je, međutim, istovremeno i *kraj* tog procesa jer se svi rezultati produktivnosti društvenog rada — sem onog dela dohotka koji se pretvara u društveno konstituisane fondove zajedničke i opšte potrošnje — *vraćaju*, pri čemu upravo *doprinos* koji je taj kolektiv svojim ukupnim radom — tekućim i minulim — dao porastu produktivnosti ukupnog društvenog rada postaje ne samo legitimacija, već i osnovno merilo za njegovo učešće u dohotku ukupnog društvenog rada«.

kih odnosa. Od samog početka oko broja i veličine, pravnog statusa, razgraničenja osnovnih sredstava i učešća u formiranju i raspodeli dohotka, odnosa između proizvodnih i neproizvodnih pogona, puteva integracije osnovnih organizacija i stvaranja složenijih mehanizama proizvodne, upravne i samoupravne strukture — konfrontirale su se među sobom one tendencije koje su stalno prisutne u preduzeću i u odnosima društvo — privreda kao izraz grupnosvojinskog i državnosvojinskog ponašanja i monopola, odnosno izdvojeno ili zajedno sukobile su se sa snagama koje su nastojale da dosledno sprovedu slovo i duh ustavnih promena.

Grupnosvojinska tendencija izražava shvatanje da treba razbiti, razoriti staro preduzeće tako da se na njegovim temeljima stvori više malih, pravno i ekonomski samostalnih i autarkičnih jedinica sa svim osnovnim obeležjima ranijeg kolektiva. Teorijski se ovaj koncept brani tezom da društvenu svojinu treba zameniti svojinom malih grupa proizvođača, a ustavne promene tumači isključivo kao promene u nosiocima svojine, odnosno polazi od toga da državnosvojinski monopol treba da ustupi mesto monopolu grupa. Objektivno on izražava sitnosopstvenički mentalitet, inače prisutan u delu radničke klase već i zbog toga što je ona u periodu burnih socijalnih promena regrutovana sa sela, pa se i njena industrijska i samoupravna svest formira sporo. Svoja društvena prava i obaveze ova grupa više vidi u oblasti raspodele, a ne proizvodnje vrednosti. Otuda je sklonija totalnoj podeli osnovnih sredstava starog preduzeća i autarkičnom ponašanju unutar njega ili na tržištu nego mukotrpnom raščišćavanju dohodovnih odnosa, traženju adekvatnih merila učešća pojedinih delova kolektiva u stvaranju vrednosti, izračunavanju interne ili tržišne cene koštanja, na čemu se jedino mogu graditi i svi drugi složeni odnosi u raspodeli akumulacije, njenoj integraciji i stavljanju pod kontrolu udruženog rada. Sukobi oko deobnih bilansa i neraščišćeni ekonomsko-pravni odnosi unutar starog preduzeća u pogledu upravljanja osnovnim sredstvima, oko uloženih sredstava, zajmova itd., iako delom imaju objektivnu osnovu u tome što se bez „čistih" odnosa između OOUR-a ne mogu uspostavljati samoupravni odnosi u raspolaganju tekućim i minulim radom, izražavaju u mnogo slučajeva i grupnosvojinsko ponašanje jer, dovedeni do apsurda, u suštini znače pokušaj potpunog razbijanja jedinstvenog tehničkog i tehnološko-proizvodnog procesa i stvaranja malih preduzeća sa svim obeležjima predustavnih odnosa.

Iako grupnosvojinski monopol znači u izvesnoj meri reakciju na državnosvojinski monopol, objektivno ide na ruku i birokratizmu i tehnokratizmu jer bi, pre ili kasnije, izolovane i autarkične jedinke morale pasti pod kontrolu i uticaj ekonomski jačih preduzeća, velikih sistema i integracionih celina. Svejedno da li bi do njihovog stvaranja dolazilo povezivanjem tehnokratskih grupa koje drže vlast u malim preduzećima na grupnosvojinskoj osnovi ili bi do fuzije i spajanja dolazilo pod pritiskom neprivrednih struktura zainteresovanih da u raspodeli novostvorene vrednosti zadrže raniji državnosvojinski monopol. Samim tim grupnosvojinsko ponašanje je kočnica integracionim procesima koji se otvaraju na kvalitativno novim osnovama ustavnih prava udruženog rada i ide na ruku tehnobirokratskom konceptu koji je za integraciju, ali sa sasvim drugih polaznih pozicija. Isto tako, ono je kočnica uvođenju moderne tehnike i tehnologije, modernizacije

proizvodnog procesa i nastojanju da se podigne produktivnost rada jugoslovenske privrede, jer pravo udruženog rada da pod svoju kontrolu stavi sredstva reprodukcije shvata jednostrano, to jest samo kao pravo da ih drži na sopstvenom računu, a ne i kao obavezu da ih udružuje s drugim osnovnim organizacijama i racionalno koristi u sopstvenom i opštem interesu. Njega i ne interesuje toliko modernizacija proizvodnje, koja bi imala za rezultat sve veću masu vrednosti, koliko raspodela dohotka do koga se može doći povoljnijim položajem na tržištu i slično. Konačno, iza shvatanja društvene svojine kao svojine malih grupa, po pravilu, nastupa i uravnilovka jer kao izraz „jednakosti" izražava takođe naglasak zaostalijih slojeva na raspodelu, a ne na proizvodnju.

Državnosvojinskom konceptu kao drugoj krajnosti odgovara da se ništa bitnije ne promeni u postojećem preduzeću. U tome se izražava shvatanje da je društvena svojina u suštini statična kategorija i da su osnovne promene u njenom karakteru izvršene 1950. godine, pa, samim tim, nema ni potrebe da se vrši njena dalja transformacija. Otuda taj koncept ustavne promene shvata kao iznuđeni ustupak zbog teškoća u kojima se našlo društvo i samoupravljanje, pa je spreman da prihvati formalnopravnu reorganizaciju i uspostavljanje osnovnih organizacija udruženog rada, ali da se u biti ništa ne promeni u osnovnim odnosima ni u preduzeću ni u odnosima društvo — privreda.

Državnosvojinski monopol zagovara u suštini dvojstvo u raspolaganju sredstvima akumulacije. Objektivno ide mu na ruku i to što još uvek važe svi ili skoro svi instrumenti ekonomskog sistema koji i dalje reprodukuju predustavne odnose u raspodeli, i što još uvek nisu presečeni kanali kojima se ukupna sredstva društvene reprodukcije odlivaju i nalaze pod kontrolom neprivrednih struktura, umesto da se brže odvija proces njihovog spajanja i stavljanja pod kontrolu udruženog rada. Državnosvojinski monopol u upravljanju sredstvima akumulacije utoliko je teže prevazilaziti što smo u periodu pred donošenje novih ustava imali veoma snažan proces integracije bankarskog sistema i stvaranja velikih integracionih celina u okvirima republika i pokrajina. I posle usvajanja Ustava SFRJ svedoci smo nastojanja da se integracioni procesi drže u uskim teritorijalnim okvirima, što je i realna osnova da se na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu sukobljavaju u konkurentskoj borbi jake integracione celine, pre svega vertikalnog (granskog) tipa, umesto da se otvara proces prevazilaženja svake vrste monopola, odnosno proces horizontalne i vertikalne integracije proizvođača sirovina, polufabrikata, industrije, bankarstva, trgovine, osiguranja. U stvari, državnosvojinski monopol nastoji da formalnopravno prizna postojanje osnovnih organizacija i njihova ustavna prava, ali u isto vreme zagovara integracione procese i odnose u raspodeli koji znače ograničavanje prava udruženog rada. Zato je antiustavan jer znači zakidanje prava proizvođača na području gde se reprodukuje etatizam i izrasta ekonomska i politička moć neprivrednih slojeva i struktura, a objektivno je kočnica svim onim procesima koji čine suštinu nove etape razvoja jugoslovenskog društva.

Iako su grupnosvojinska i državnosvojinska ponašanja često suprotstavljena, ona su međusobno uslovljena i jedinstvena u nastojanju da spreče ili bar otežaju i zakoče transformaciju preduzeća u organizaciju udruženog rada. Nosioci i jednog i drugog koncepta ne vide, ili neće da vide, razliku između osnovne organizacije udruženog rada

i preduzeća. Ujedinjavanje na osnovama udruženog rada ima za pretpostavku stvaranje radnih celina u kojima se rezultati rada mogu samostalno izraziti kao vrednost. Po slovu Ustava, svoj rad i sredstva društvene reprodukcije proizvođači udružuju u „radnim organizacijama i drugim oblicima udruživanja rada i društvenih sredstava", a radna organizacija je samostalna samoupravna organizacija radnika povezanih zajedničkim interesima u radu i organizovanih u osnovne organizacije udruženog rada. Prema članu 38. Ustava SFRJ, „radne organizacije se mogu udruživati u razne oblike složenih organizacija udruženog rada, a osnovne organizacije udruženog rada i radne organizacije u zajednice i druge oblike udruživanja organizacija udruženog rada u kojima ostvaruju određene zajedničke interese".

U ustavnoj terminologiji ne operiše se pojmom „preduzeće", a kad se govori o radnim organizacijama i složenijim oblicima spajanja rada i društvenih sredstava, oni se izvode iz osnovne organizacije kao polazne osnove od koje počinju svi dalji integracioni procesi. Ovo pretpostavlja da se unutar starog preduzeća formiraju osnovne organizacije udruženog rada, uvažavajući njihova osnovna ustavna svojstva, i da se između proizvodnih celina, s jedne strane, i pomoćnih službi i ranije uprave, s druge strane, uspostave takvi odnosi da osnovne organizacije iz oblasti proizvodnje imaju mogućnost pune kontrole i uticaja na tokove reprodukcije.

Ne radi se zato o formalnopravnom prilagođavanju unutrašnje organizacije starog preduzeća ustavnim odredbama, već o kvalitativnoj promeni koja iz temelja menja odnose. Stvaranje radnih celina koje imaju ustavna svojstva udruženog rada uslov je i pretpostavka daljih integracionih procesa i stvaranja složenijih proizvodno samoupravnih organizacija u kojima će se korak po korak prevazilaziti nasleđena podvojenost između pojedinih oblasti proizvodnje i između nje i sfere prometa roba i usluga, sfere bankarstva, osiguranja itd. Integracioni procesi na osnovama udruženog rada omogućuju da se stvaraju složenije organizacije ne samo po vertikalnoj liniji — povezivanjem osnovnih organizacija i njihovih celina koje se bave istom ili sličnom proizvodnjom, već i po horizontalnoj liniji — udruživanjem organizacija iz sfere proizvodnje sirovina, polufabrikata, finalne prerade, trgovine, bankarstva itd. Takav proces vodi uspostavljanju nove podele rada, odnosno prevazilaženju stare u kojoj su preduzeća međusobno odvojena kao potpuno samostalne karike u lancu društvene podele rada, ali i suprotstavljena jedno drugom u konkurentskoj borbi za deo društvenog viška rada.

Preduzetnički koncept, svejedno da li polazi sa grupnosvojinske ili državnosvojinske pozicije, ne može da se oslobodi kompleksa starog preduzeća. Zato zagovara da se čitave fabrike ili pogoni proglase za osnovne organizacije udruženog rada, a integraciju vidi samo kao povezivanje preduzeća, pre svega po vertikalnoj liniji. Mi zapravo već imamo pojava da se u okvirima pojedinih republika, pokrajina, opština preduzeća jedne grane povezuju u složenu organizaciju koja nosi sva osnovna obeležja ranijeg preduzetničkog koncepta integracije iako su formalno ove organizacije konstituisane na načelima Ustava. Ili, ako se teži integraciji između proizvodnje, trgovine i bankarstva, onda se, u ime društvene kritike zbog uzurpiranja dela viška rada i u ime ustavnih načela po kojima odvojene tokove trgovačkog ili finansijskog

kapitala treba staviti pod kontrolu udruženog rada, ide u drugu krajnost, pa se zakidaju ustavna prava radnika iz sfere prometa i bankarstva, iako je u članu 43. Ustava SFRJ zapisano da se odnosi između organizacija udruženog rada koje se bave poslovima prometa i usluga i drugih organizacija s kojima posluju zasnivaju na saradnji i samoupravnom udruživanju rada i sredstava, a po načelima ravnopravnosti, preuzimanja zajedničkog rizika i učešća u dohotku stvorenom saradnjom prema doprinosu u njegovom stvaranju.

Transformacija preduzeća na osnovama udruženog rada postavlja i mnoge druge probleme čije razrešenje nije lako ni jednostavno. Odlučivanje na osnovama udruženog rada, na primer, pretpostavlja stvaranje razuđenog institucionalnog mehanizma kroz koji se propuštaju ideje, predlozi i inicijative, usklađuju različiti interesi. U kreiranju politike ranije metode centralističkog odlučivanja na nivou preduzeća i integracionih celina zamenjuje samoupravno sporazumevanje uz učešće najšireg kruga proizvođača. To pretpostavlja kvalitativne promene u metodima rukovođenja i upravljanja, rada i funkcionisanja samoupravnih organa, u poziciji upravljačkih struktura, raznih službi i rukovodećih timova. Kriza starog preduzeća, na startu njegove transformacije u organizaciju udruženog rada, ispoljila se i kao kriza rukovodećih timova. Reakcija na njihovo nerazumevanje smisla i suštine novih promena bila je u pojedinim sredinama drastična i ispoljila se kao frontalan napad na instituciju direktora, a kao krajnost i u primitivnim teorijama da su rukovodeći timovi i razne službe smetnja razvoju samoupravljanja i sami po sebi izvor tehnokratizma.[4] Došlo je pod raznim izgovorima do smenjivanja čitavih rukovodećih ekipa i krize direktorske funkcije, s posledicama izbegavanja da se preuzmu rukovodeće dužnosti i bekstva mnogih sposobnih stručnjaka u neprivredne strukture gde su im obezbeđeni bolji ekonomski položaj i socijalna sigurnost.

Stvarni problem nije, međutim, u ljudima, već u prevazilaženju odnosa koji se mehanički prenose iz starog preduzeća u novu stvarnost i koji, ukoliko se na vreme ne menjaju, mogu voditi novoj koncentraciji vlasti i sredstava na raznim nivoima, nezavisno od subjektivne volje pojedinaca. Novi odnosi u udruženom radu zahtevaju promene u metodima upravljanja i rukovođenja, pa time i u poziciji direktora. Terminološki on i ne egzistira u Ustavu SFRJ, već postoji inokosni poslovodni organ koji vodi poslovanje organizacije udruženog rada, usklađuje proces rada i izvršava odluke radničkog saveta, odnosno predsednik kolegijalnog poslovodnog organa (član 103. Ustava SFRJ). Međutim, pod pritiskom stare prakse ne samo da se odomaćio termin „direktor OOUR-a", „direktor radne organizacije" (a ne traže se prikladniji nazivi), već se oseća i tendencija stvaranja jedne nove rukovodeće strukture na nivou osnovnih organizacija i njihovih integracionih

[4] U već citiranoj knjizi Edvard Kardelj, kritikujući mehaničko izjednačavanje tehnokratsko-birokratskih tendencija sa funkcijama upravljanja i rukovođenja, između ostalog, kaže: »...zbog toga u našoj konkretnoj situaciji ništa ne rešavaju i ne mogu da reše takva sredstva kao što su, na primer, subjektivističke hajke na direktore i »menadžere«. I to ne samo zbog toga što su te funkcije neophodne društvu, već i zato što postojeće protivrečnosti u društvu ne zavise ili pak zavise vrlo malo od subjektivnih osobina direktora i »menadžera«.«

celina, koja počinje ispoljavati i sve osobine ranije rukovodeće strukture u preduzeću. Tamo gde se ispoljava grupnosvojinsko ponašanje, jačanje takve strukture bi neminovno vodilo prevlasti tehnokratizma nad udruženim radom, a tamo gde se integracioni procesi odvijaju s obeležjima državnosvojinskog monopola, takav tok bi ponovo rađao spregu tehnokratizma i birokratizma, sa svim posledicama kakve su se po razvoj samoupravljanja i samoupravnih produkcionih odnosa već ispoljavale u prošlosti.

Jedan od složenih problema transformacije preduzeća odnosi se i na konstituisanje samoupravne zgrade čiji se temelji nalaze u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Jedan pravac jačanja uticaja udruženog rada ide od osnovne organizacije preko delegata i delegacija u skupštinama društveno-političkih zajednica; drugi se izvodi takođe iz osnovne organizacije, a konstituiše se preko mehanizma samoupravnih institucija u složenim organizacijama udruženog rada. I na jednom i na drugom području činimo tek prve korake, pa je to jedan od razloga što se još uvek ne oseća jači uticaj udruženog rada u skupštinskom sistemu preko delegacija i delegata, a nije se mnogo odmaklo ni na stvaranju samoupravnog mehanizma koji se izvodi iz osnovne organizacije u vidu radničkih skupština, konferencija samoupravljača, viših radničkih saveta (uslovno rečeno), kojima osnovne organizacije delegiraju deo prava u zajedničkom interesu.

Iako su u osnovi stvorene mogućnosti da se ovaj proces brže odvija, samoupravljanje se veoma sporo izvlači iz osnovne organizacije udruženog rada, mada bi stvaranje institucija radničkog samoupravljanja na nivou integrisanih celina moglo biti snažna brana grupnosvojinskim i državnosvojinskim ponašanjima. Zakašnjavanje s konstituisanjem složenijih mehanizama radničkog samoupravljanja jedna je od slabosti u realizaciji novih ustavnih načela. A oseća se da nema jačeg društvenog pritiska da se ovaj proces ubrza. Zapravo, moglo bi se zaključiti da državnosvojinskim ponašanjima i ne odgovara da se samoupravljanje izvuče iz osnovne organizacije udruženog rada, jer bi radničke skupštine i njihovi organi samoupravljanja, koji izražavaju autentične interese i potrebe udruživanja po horizontalnoj i vertikalnoj liniji nezavisno od teritorijalnih granica i uskogrudih shvatanja, sigurno poveli odlučniju borbu za prevazilaženje i uklanjanje smetnji na koje nailazi radnička klasa u ostvarivanju istorijskih interesa u savremenoj etapi razvoja jugoslovenskog društva.

Ovo su, razume se, samo neki problemi mukotrpne transformacije preduzeća u organizaciju udruženog rada. Može ovaj proces teći sporije ili brže, zavisno od sposobnosti subjektivnih snaga da pronađu najbolja rešenja i uklone otpore ili nerazumevanja. Ali, preduzeće kakvo smo nasledili iz prve faze radničkog samoupravljanja već je zakoračilo u period transformacije i dubokih promena i više se ne može vratiti na odnose koji su važili do juče.

Simo S. Nenezić

Divergentne koncepcije u SKJ o demokratskom centralizmu*

Među krupna pitanja teorije i prakse demokratskog centralizma u Savezu komunista spada, svakako, i pitanje divergentnih (nemarksističkih) koncepcija o sadržini i značenju toga principa i, s tim u vezi, o njihovim idejnim korenima i socijalnim nosiocima.

Iako je u akcijama što su vođene nakon 21. sednice Predsedništva SKJ i Pisma odneta idejno-politička pobeda nad neposrednim nosiocima tih koncepcija i mada su u pripremama za Deseti kongres SKJ i u njegovim dokumentima rasvetljene mnoge strane tog fenomena, ipak bi bilo nerealno smatrati da su one time u potpunosti iskorenjene, jer još uvek u postojećim društveno-ekonomskim i političkim odnosima nisu likvidirani svi socijalni i idejni koreni iz kojih nastaju.

Na Desetom kongresu SKJ drug Tito je s tim u vezi istakao: »Ove tendencije i pojave izrastaju iz protivrječnosti koje sobom nosi izgradnja socijalizma dok još nema svoju vlastitu materijalnu osnovu. A ni naš sistem socijalističkih samoupravnih odnosa nema još uvijek takvu osnovu sa koje bi skretanje na stranputice, pa i povratak nazad, bili objektivno nemogući. Mi se još uvijek nalazimo u prelaznom periodu, sa protivrječnostima iz kojih mogu lako nastajati tendencije i pojave suprotne socijalističkom sadržaju društvenih odnosa, ako se ne suzbiju svjesnom i organizovanom akcijom revolucionarnih snaga.«[1]

Istorijski razvoj pokazuje da su u Komunističkoj partiji Jugoslavije, odnosno u SKJ bile tako reći stalno prisutne i delovale različite

---

* Izlaganje na savetovanju »Demokratski centralizam u teoriji i praksi SKJ«, koje je, u organizaciji Marksističkog studijskog centra CK Saveza komunista Bosne i Hercegovine i Studijskog centra Gradske konferencije SK Sarajeva, održano 15. januara 1975. godine u Stojčevcu kod Sarajeva.

[1] Josip Broz Tito, *Referat na Desetom kongresu SKJ, Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije,* »Komunist«, Beograd, 1974, str. 34.

idejne i političke snage, pravci i tendencije suprotne ulozi i ciljevima našeg revolucionarnog komunističkog pokreta i istorijskim interesima radničke klase. S obzirom na to bilo bi značajno dublje istražiti i analizirati njihove uzroke i oblike ispoljavanja u dužoj vremenskoj dimenziji. Ipak smo se opredelili da u ovom radu govorimo o divergentnim koncepcijama koje su u SKJ došle do izražaja u novije vreme, to jest u nekoliko godina pre i nakon Devetog kongresa SKJ.

Razvoj Saveza komunista Jugoslavije u tom periodu karakterističan je upravo po tome što se u njemu istovremeno i vrlo naglašeno ispoljavaju različite i brojne koncepcije negiranja principa demokratskog centralizma, odnosno nemarksističko interpretiranje njegovog sadržaja i funkcije. Posmatrano sa stanovišta sadržaja i njihovih osnovnih idejnih polazišta, sve te koncepcije mogućno je grupisati u tri osnovne: malograđansko-liberalističku, birokratsko-centralističku i nacionalističko-federalističku. Svakako, ova podela je uslovna jer se radi u suštini o jedinstvenom nastojanju klasno protivničkih snaga da negiraju vodeću idejno-političku ulogu SKJ u razvoju društva i onemoguće takav tok i sadržaj društveno-ekonomskih, političkih i socijalnih odnosa u kojima radnička klasa gospodari celinom društvene reprodukcije i ima odlučujuću poziciju i ulogu u političkom i društvenom odlučivanju.

I

Malograđansko-liberalističko stanovište o demokratskom centralizmu ispoljava se u različitim varijantama i sa različitom »teorijskom« argumentacijom.

1. U okviru te koncepcije rasprostranjena je teza da je demokratski centralizam prevaziđen, da u savremenim uslovima ne može biti osnovni princip organizovanja, unutrašnjih odnosa i delovanja Saveza komunista i da ga, prema tome, treba napustiti. Tvrdi se da u uslovima kada postoji samoupravljanje, kada Savez komunista ne deluje s »pozicija vlasti« i kada ima veoma razuđenu organizacionu strukturu itd., demokratski centralizam ne samo da nije neophodan, nego je i suprotan samoupravnim pravima, ulozi i načinu delovanja komunista. Tako se, na primer, tvrdi da objektivni uslovi i razvitak samoupravljanja, tobože, »traže nove principe, nov način organizovanja partije«.

Sličnog je stanovišta i M. Čaldarević. On tvrdi: »U demokratskom centralizmu komiteti su nosioci odlučivanja, a članstvo je obavezno na odluke komiteta. Ako je član SK kao član organa samoupravljanja obavezan na odluke komiteta, onda on ne odlučuje kao slobodan samoupravljač.«[2]

Mada ne sa istom argumentacijom, i neki drugi smatraju da u savremenim uslovima demokratski centralizam ne odgovara Savezu komunista, jer, s obzirom na to da u njegovoj organizacionoj strukturi ima

---

[2] Vidi: *Komunisti i samoupravljanje*, izdanje FPN, Zagreb, 1967, str. 486.

niz novih elemenata koji imaju drukčiji sadržaj i novu ulogu, u njihove odnose ne mora biti unificiran jedan organizacioni princip koji bi važio za sve slučajeve njihovog ponašanja.

Iako u navedenim i sličnim stanovištima postoje razlike u argumentaciji, a možda i u pobudama, očita je zajednička teza: *da je demokratski centralizam preživeo, da je nesaglasan samoupravnim uslovima društvenog života u kojima Savez komunista deluje i da ga, prema tome, treba napustiti.*

Na pitanje da li je ta teza validna i da li argumentacija kojom se dokazuje može izdržati kritiku, mišljenja smo da odgovor može biti samo negativan, to jest da ni teza ni argumentacija kojom se dokazuje njena ispravnost ne mogu biti održive.

Unutrašnja demokratija i slobodna borba mišljenja u procesu izgrađivanja stavova, ispoljavanje članstva kao aktivnog subjekta u kreiranju politike i jedinstvo i odgovornost komunista u njenom realizovanju *osnovni su postulati demokratskog centralizma.* Otuda taj princip, ako se tako shvati i primenjuje, ne može biti oblik uspostavljanja monopola rukovodstava i pojedinih grupa u Savezu komunista, otuđenja politike od članstva i negiranja samoupravnih prava člana Saveza koja su mu Ustavom zagarantovana.

Dosledna primena demokratskog centralizma pruža mogućnost članu Saveza da ovlada politikom, da bude bitan činilac njenog kreiranja i realizovanja i da tako udovolji svojoj suštinskoj ulozi i zadacima u razvijanju samoupravnih odnosa u sopstvenoj radnoj organizaciji i široj društvenoj zajednici.

Individualna volja, samoupravna prava i samostalno delovanje člana Saveza komunista ne prestaju time što se na principu demokratskog centralizma udružuje sa voljom i akcijama drugih komunista i što izvršava odluke foruma Saveza komunista u čijem je izgrađivanju i sam učestvovao. Demokratski centralizam tu volju čini samo plodotvornijom jer obezbeđuje da se ona dosledno realizuje u zajedničkoj borbi komunista za iste ciljeve. Lenjin je isticao da »demokratski centralizam niukoliko ne isključuje autonomiju, već, naprotiv, pretpostavlja njenu neophodnost« u kretanju ka opštem cilju.[3]

Prema tome, negacija i nedosledna primena demokratskog centralizma najneposrednije pogađa mogućnost članova Saveza komunista da zajednički i organizovano izgrađuju i zauzimaju stavove, da ih realizuju u raznovrsnoj praksi samoupravnih društvenih odnosa i da tako ostvaruju sopstvena samoupravna prava kao građani i proizvođači.

Otuda se demokratski centralizam ne može proglašavati preživelim i nepodobnim zbog toga što u njegovoj primeni ima nedoslednosti, odstupanja i zloupotreba, jer, kada je dosledno ostvarivan, svuda i uvek je pokazao svoju vrednost i bio snažno sredstvo uspešnog ispoljavanja Saveza komunista u celini i svakog člana Saveza komunista u njegovoj društvenoj i revolucionarnoj ulozi.

Ukoliko se ta činjenica ne uočava ili prenebregava, neminovno se dolazi na poziciju da se, umesto kritike konkretne prakse, odbacuje sam

---

[3] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* knj. 12, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 175.

princip, da se, umesto borbe za otklanjanje nedoslednosti u njegovoj primeni, princip kao takav optužuje i odbacuje, odnosno da se, umesto otklanjanja uzroka zbog kojih dolazi do odstupanja od njegovih suštinskih načela, on dovodi u pitanje i negira.

To, međutim, ne znači da sadržina demokratskog centralizma mora i može ostati ista. Naprotiv, u zavisnosti od postojećih društvenih uslova i od ciljeva i zadataka koje Savez komunista ostvaruje u određenim etapama socijalističke revolucije, njegov se sadržaj mora stalno upotpunjavati i obogaćivati takvim novim elementima koji doprinose da se Savez komunista ispoljava i potvrđuje kao pokret koji dalje vidi i kao revolucionarna organizacija radničke klase koja je sposobna da sopstvene ciljeve i politiku uspešno ostvaruje u društvenoj praksi.

Gramši je isticao da »ograničenost porekla može postojati jedino kod demokratskog centralizma koji je »centralizam« u kretanju, to jest stalno prilagođavanje organizacije stvarnom kretanju, prožimanje podsticanja odozdo komandovanjem odozgo, stalno uklapanje elemenata koji izviru iz dubine mase u čvrst okvir rukovodećeg aparata koji obezbeđuje kontinuitet i redovno nagomilavanje iskustva. On je »organski« stoga što vodi računa o kretanju, koje je organski način pojavljivanja istorijske stvarnosti, a ne uključuje se mehanički u birokratiju. Demokratski centralizam pruža elastičnu formulu koja je prikladna za mnoge oblike; ona živi ukoliko se tumači i stalno prilagođava potrebama; ona se sastoji u kritičkom izražavanju onoga što je jednako u prividnoj raznolikosti i onoga što je, opet, različito i čak suprotno u prividnoj jednakosti.«[4]

Ako se, dakle, demokratskom centralizmu ne pristupa doktrinarski i ako se on tumači i shvata onako kako su ga shvatali Lenjin i Gramši, onda se kao osnovno pitanje ni danas ne postavlja: za demokratski centralizam ili protiv njega, već kako da se stalno unapređuje i što doslednije ostvaruje njegova revolucionarno-demokratska i dijalektička sadržina koja odgovara ulozi i položaju Saveza komunista u uslovima borbe za izgrađivanje i pobedu socijalističkih samoupravnih odnosa.

2. Malograđansko-liberalističko stanovište o demokratskom centralizmu naročito se ispoljava u shvatanju manjine u Savezu komunista. Protagonisti i pristalice tog shvatanja ističu da je osnovna funkcija demokratskog centralizma, njegov »kamen temeljac« — zaštita prava manjine i obezbeđenje njenog konstantnog postojanja i organizovanog delovanja unutar Saveza komunista. Otkud takav stav i na čemu se on temelji?

U koncepciji o kojoj je reč manjina se tretira kao neophodan i stalno delujući faktor u Savezu komunista, koja ima funkciju i ulogu »antibirokratskog korektiva« i koja čini jezgro u kome se začinju i oformljavaju »nove napredne ideje«.

Tako, prema jednima, postojanje »aktivne manjine« u Savezu komunista pruža mogućnost da se »u komunističkoj organizaciji ispoljavaju različita socijalistička gledišta«; da se »demokratski amortizuju impulsi za njeno cepanje na frakcije«; da se »apsorbuju revolucionarna stremljenja mladih koji sebe i u nas nazivaju levicom«; da se ostvari »ozbiljan iza-

[4] A. Gramši, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 248. i 249.

zov i konkurencija rukovodećoj hijerarhijskoj strukturi u Savezu komunista« i da se u slučaju društvene krize stvore uslovi za »izlaz u levo« kako ne bi dolazilo do »kretanja u desno«[5].

Drugi, pak, razlog i opravdanje za egzistenciju manjine kao stalnog i samostalnog činioca u Savezu komunista nalaze u tome što su se, navodno, nove ideje, progresivne ideje, uvek javljale samo u krugu manjine i što bi zahtev manjini da se »bezuslovno bori za realizaciju stavova većine« faktički značio sužavanje, pa i sprečavanje razvoja progresivne misli u Savezu komunista, odnosno negaciju principa dobrovoljnosti, narušavanje integriteta i revolucionarnih svojstava komuniste, njegovo »pretvaranje u poslušnog činovnika i vernog podanika«.

Pledoaje za takvu manjinu u Savezu komunista takođe se nalazi i u tezi o potrebi i mogućnosti pluraliteta političkih shvatanja i njihovih organizovanih nosilaca u Savezu komunista.

U vezi s navedenim tezama nameće se nekoliko principijelnih pitanja na koja njihovi protagonisti ne daju pravi odgovor. Ona se mogu formulisati ovako: da li je manjina deo koji je nosilac samo progresivnih ideja u Savezu komunista ili može biti i obrnuto; u čemu je suštinska razlika i da li je uopšte ima između takozvane »aktivne«, odnosno »lojalne« manjine i frakcije u partiji; da li postojanje takve manjine može biti sigurna zaštita od monopola i oligarhijskih tendencija i odnosa u Savezu komunista; je li mogućno akciono jedinstvo Saveza komunista ako u njemu postoje grupe s različitim idejnim i političkim platformama i, najzad, da li je manjina u Savezu komunista odista onaj faktor koji bi Savez komunista i samoupravno društvo mogao obezbediti od kretanja u desno u slučaju društvene krize?

U okviru ovog rada ne mogu se dati potpuni odgovori na sva postavljena pitanja jer bi to zahtevalo posebnu i temeljitu studiju. Ipak ćemo učiniti nekoliko bitnih napomena.

a) Istorijsko iskustvo pokazuje da su se nove ideje, ne samo u sferi društvenih odnosa, nego i na drugim područjima ljudske delatnosti, začinjale u glavama pojedinaca, da su ih pojedinci saopštavali široj sredini i da su one najpre postajale »svojina« ili predmet sporenja užih grupa, pa tek onda širih društvenih celina — socijalnih pokreta i političkih organizacija. To je dijalektička zakonitost razvoja društvene misli i njenog pretvaranja u ideje i program delovanja organizovanih društvenih subjekata. Činjenica je, međutim, i to da pojedinci, uže i šire društvene grupe ne formiraju svoje ideje, svoja shvatanja i politička opredeljenja nezavisno od svog društvenog položaja, odnosno od stremljenja i interesa svoje uže socijalne sredine, dakle, od svog društvenog bića. »Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već, obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest.«[6]

Prema tome, bilo koja manjina, pa i manjina u Savezu komunista, ne može se *a priori* proglašavati nosiocem samo progresivnih ideja, shva-

---

[5] Vidi: Svetozar Stojanović, *Od utopije do stvarnosti*, »Prosveta«, Beograd, 1969, str. 97. i *Od postrevolucionarne diktature ka samoupravnoj demokratiji*, »Praxis«, br. 3-4/1972, str. 388.

[6] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije, u: Izabrana dela*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 319.

tanja i političke prakse, jer može biti protagonist i nosilac i konzervativnih ideja, reakcionarnih ciljeva i prevaziđene društvene prakse. Naša ranija i najnovija iskustva, kao i iskustva drugih partija i političkih pokreta, daju primere i za jedno i za drugo. Otuda je tvrdnja o manjini kao o jedinom nosiocu progresivnosti i antibirokratskom korektivu u Savezu komunista naučno i idejno-politički invalidna i neodrživa.

Savez komunista će se ispoljavati kao nosilac progresivnih ideja i naučnih saznanja o društvenoj stvarnosti, o ciljevima i potrebama radničke klase i socijalističkog samoupravnog razvoja društva i kao demokratski pokret koji može da apsorbuje sva revolucionarna i misaona stremljenja, da organizuje i usmerava stvaralačku energiju mladih i da utiče na sadržaj i pravce akcija progresivnih socijalističkih snaga ne po tome da li u njegovim redovima deluje »aktivna« manjina, već time koliko je njegovo biće opredeljeno istorijskim i konkretnim bićem radničke klase, to jest koliko svojom mišlju i akcijom uspešno i dosledno odražava i realizuje konkretno-istorijske interese radničke klase i progresivnih snaga u celini.

Svakako, sve to ne implicira i zaključak da i ona manjina što spontano nastaje u demokratskim raspravama u organizacijama i rukovodstvima Saveza komunista o pojedinim društvenim pojavama i u toku utvrđivanja i ocenjivanja idejno-političkih stavova i pravaca akcije Saveza komunista — znači negativan element, jer, po Lenjinu, »opozicija koja predstavlja prelaz, nesumnjivo, nosi u sebi nešto zdravo«[7].

Unutrašnji život Saveza komunista mora se karakterisati takvim odnosima koji omogućavaju i stimulišu da se izrazi misao i volja svakog člana u procesu izgradnje stavova i odlučivanja i da se realizuju zaključci i opredeljenja Saveza komunista koji nastaju iz slobodno izražene i usaglašene volje većine komunista i iz zakonitih i nužnih tokova društvenog života. U takvim odnosima progresivne ideje, racionalni predlozi i revolucionarno stvaralačke inicijative koje potiču od pojedinaca ne mogu se tumačiti kao svojstvo samo neke »aktivne« manjine, jer ni stav većine nije drugo do sintetizovan izraz saznanja, mišljenja, predloga i stavova komunista pojedinaca.

b) Između manjine za koju se zalažu protagonisti malograđansko-liberalističke koncepcije i frakcije objektivno ne postoji razlika. U toj se koncepciji manjina faktički tretira kao grupa koja ima isti sastav, unutrašnju disciplinu i iste idejne poglede i političke koncepcije, što je, u stvari, frakcija samo pod drugim nazivom. Po Lenjinu, »frakcija je savez istomišljenika u partiji koji su na rečima svi članovi jedne partije, a na delu sve grupe su samostalne i stupaju jedna s drugom u pregovore i sklapaju sporazume kao suverene države«[8].

To, dakle, nije ona »manjina« koja spontano nastaje u procesu demokratskih rasprava, borbe mišljenja i odlučivanja u organizacijama i rukovodstvima Saveza komunista, čiji se sastav dinamično menja u zavisnosti od saznanja, mišljenja i stavova članova Saveza komunista o pitanju koje je predmet rasprave i koja ne znači nikakvu »jeres« samo zato što o pojedinim konkretnim pitanjima ima drukčija mišljenja.

---

[7] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 14, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 111.
[8] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 8, str. 344.

Takve dinamične grupe koje *ad hoc* nastaju u fazi raspravljanja o određenim pitanjima društvene stvarnosti, izgrađivanja stavova organizacija i rukovodstava i utvrđivanja pravaca i metoda idejno-političkog delovanja objektivna su realnost Saveza komunista koja je uslovljena činjenicom da svi članovi ne mogu *a priori* i uvek imati istovetna saznanja, poglede i mišljenja o svim društvenim pojavama i elementima partijske politike o kojima se vode diskusije i odlučuje.

Nije, dakle, reč o tome da komunisti ne mogu i ne smeju imati različita mišljenja o određenim pitanjima, da nemaju pravo da se i ne slože sa mišljenjima ostalih i da kroz uobičajenu proceduru pokreću ponovne rasprave o stavovima i mišljenjima koja su zastupali. Radi se o tome da je za njihovo političko ponašanje obavezan stav što ga usvoji demokratski konstituisana većina i da se ne mogu organizovati u cilju njegovog obaranja i nametanja sopstvenih pogleda i stavova.

»Za našu Partiju to i ubuduće ostaje osnovni princip — kad većina donese odluku na osnovu široke, demokratske diskusije, manjina je mora prihvatiti. Članovi Saveza komunista mogu se i ne slagati u nekim konkretnim stvarima, ali kada se jednom, demokratskim putem donese odluka iza koje stoji većina, onda su svi obavezni da učestvuju u njenom ostvarivanju.«[9]

c) Ne može izdržati kritiku ni tvrdnja da se uz postojanje »aktivne«, odnosno »lojalne« manjine i idejnog i političkog pluraliteta u Savezu komunista mogu ostvariti njegovo akciono jedinstvo i efikasnost delovanja.

Idejno i političko jedinstvo pretpostavka je akcionog jedinstva. Gde nema tog jedinstva, tu nema ni jedinstva akcije. Nemogućno je, naime, jedinstveno delovanje Saveza komunista uz istovremeno postojanje različitih idejnih i političkih platformi i njihovih nosilaca u njegovim sopstvenim redovima. Drugim rečima, nemogućno je biti stvaralački angažovan na realizaciji jednog koncepta politike, a u isto vreme imati drukčije idejne poglede i drugu političku platformu i na osnovu njih se posebno okupljati. »Akcije se mogu tek onda ujedinjavati kad postoji pravo jedinstvo ubeđenja u potrebu date akcije.«[10]

Na svim onim pitanjima gde je Savez komunista bio dovoljno idejno integrisan, bio je i efikasan u akciji, bio je u stanju da proklamovanu politiku pretvara u društvenu stvarnost. I obrnuto, tamo gde nije bio dovoljno idejno ujedinjen, to jest kada su u njemu gotovo ravnopravno egzistirali različiti idejni i politički koncepti o pojedinim pitanjima, bio je opterećen kompromisima i verbalizmom, stalno se vraćao na iste teme, o njima usvajao »dobre zaključke« i imao slabe rezultate u političkoj akciji.

d) Iako je za Savez komunista, kao, uostalom, i za sve političke partije i organizacije, uvek aktuelno i veoma važno pitanje otklanjanja oligarhijskih tendencija, monopola, liderstva i birokratizma, ipak manjina o kojoj je reč nije sigurna brana protiv svega toga jer se i ona sama može ispoljavati kao nosilac monopola u partijskom životu, kao faktor nametanja parcijalnih interesa i očuvanja stečenih pozicija i privilegija.

---

[9] Josip Broz Tito, *Referat na Desetom kongresu SKJ,* cit. izd., str. 63.
[10] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* knj. 8, cit. izd., str. 160.

Događaji i kretanja u Savezu komunista Jugoslavije do 21. sednice Predsedništva SKJ i Pisma (a i primeri iz dalje i bliže prošlosti naše Partije) ukazuju, pored ostalog, i na činjenicu da su uže grupe, dakle manjine, ponekad imale monopol nad idejnim životom, unutrašnjim odnosima i ponašanjem pojedinih delova Saveza komunista Jugoslavije.

Prema tome, prevazilaženje i otklanjanje elemenata monopolizma, elitizma, oligarhijskih tendencija i birokratskih postupaka u Savezu komunista ne mogu biti u delovanju »aktivne« manjine, odnosno u postojanju više idejnih i političkih platformi i u konkurentskoj borbi njihovih nosilaca. To se može postići jedino takvim unutrašnjim odnosima u kojima su svi komunisti, u najširoj povezanosti sa radničkom klasom, njenim interesima, potrebama i progresivnim stremljenjima, *odlučujući subjekti politike i društvenih akcija Saveza komunista Jugoslavije.*

3. Malograđansko-liberalističko stanovište o demokratskom centralizmu ispoljava se i u vezi sa tumačenjem odnosa slobode i obaveznosti u Savezu komunista.

Protagonisti malograđanskog liberalizma zastupaju stanovište da obaveznost odluka i odgovornost kakvu podrazumeva demokratski centralizam znači negaciju slobode člana, dezintegraciju njegove ljudske ličnosti i faktičko anuliranje akta dobrovoljnog pripadništva Savezu komunista. Takvo stanovište proizlazi iz shvatanja da se suština slobode u Savezu komunista sastoji u pravu člana da se u političkom životu ponaša samovoljno i spontano, to jest prema sopstvenim principima i normama koji mu daju pravo da prihvata i izvršava samo ono što odgovara njegovom interesu i pojmu obaveznosti, odnosno da odbacuje sve druge stavove koji nisu u saglasnosti sa njegovim mišljenjem, htenjima i pojmovima slobode.

Nije nam namera da šire obrazlažemo odnos slobode i obaveznosti u Savezu komunista. Ipak, u vezi sa koncepcijom o kojoj je reč treba istaći sledeće:

Savez komunista je revolucionarni savez idejnih istomišljenika koji se dobrovoljno udružuju da svojim saznanjima i idejno-političkim akcijama spoznaju, tumače i menjaju svet. Komunisti se, naime, ne udružuju da bi samo za sebe obezbedili slobodu. Smisao je njihove zajedničke borbe uspostavljanje takvih političkih, ekonomskih, kulturnih i širih socijalnih odnosa koji daju mogućnost svakom pripadniku društvene zajednice, a pre svega tvorcima njenih materijalnih i intelektualnih vrednosti, da se neposredno ispoljavaju i potvrđuju kao stvaralački subjekti u ostvarivanju sopstvene slobode i slobode drugih, u uspostavljanju organskog jedinstva između sopstvenih interesa, ličnih težnji i potreba i interesa, potreba i ciljeva zajednice kojoj pripadaju.[11]

Sledstveno tome, sloboda u Savezu komunista ima konkretan sadržaj i društveni smisao. Ona nije nikakva subjektivna kategorija niti, pak, individualističko spontano ponašanje koje je nezavisno od karaktera,

---

[11] »Čovek se u socijalizmu mora osećati svoj, ali ne kao sebičan i usamljen pojedinac. Čovek postaje svoj i sve više slobodan ukoliko više učestvuje u raznovrsnim oblicima zajedničke borbe, saradnje i pomoći, koji su zasnovani na osećanju i uverenju zajednice da je čovek najveća vrednost« (Program SKJ, *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije,* Stenografske beleške, str. 1030).

uloge, ciljeva i obaveza Saveza komunista kao revolucionarnog pokreta radničke klase. Pravo i mogućnost člana Saveza komunista da gradi i realizuje politiku pokreta kojem pripada, da udružen sa drugim komunistima i ostalim radnim ljudima aktivno utiče na sadržinu i oblike odnosa u društvu i organizaciji u kojoj se nalazi — znače ostvarivanje i njegove slobode i ljudske suštine, koja, po Marksu, »nije neki apstraktum koji je svojstven pojedinačnom individuumu, već sveukupnost društvenih odnosa.«[12]

Obaveznost i odgovornost u Savezu komunista nisu, dakle, pretvaranje člana u »poslušnog činovnika« i »vernog podanika«. One su, naprotiv, čin revolucionarne borbe, oblik stvaralaštva, put i način ispoljavanja kreativnih sposobnosti i integriteta komuniste kao svestrane ljudske ličnosti, jer sloboda za revolucionara nije drugo do njegova mogućnost da se bori protiv zaostalih društvenih odnosa, protiv reakcionarnih snaga i konzervativnih ideja i ideologija i za uspostavljanje zajednice slobodno udruženih proizvođača u kojoj su svi njeni pripadnici integralan i neophodan deo.

4. U kontekstu malograđansko-liberalističkog koncepta o demokratskom centralizmu nalazi se i teza o nemešanju Saveza komunista u stvarne tokove društveno-ekonomskog, političkog, kulturnog i ostalog života. U tom se konceptu rodila i brani teza o spontanitetu i samotoku društvenog razvoja kao faktoru koji podstiče stvaralačke inicijative i ubrzava društveni progres, o slobodnoj igri i nadmetanju u klasnom smislu različitih interesa, o nezavisnosti organa, tela i institucija u društveno-ekonomskoj, političkoj, kulturnoj, obrazovno-vaspitnoj i umetničkoj sferi. Tvrdi se da svako organizovano prisustvo i politički uticaj organa i organizacija Saveza komunista u organima samoupravljanja, u društveno-političkim i društvenim organizacijama, skupštinama i drugim organima i telima društvenog odlučivanja i upravljanja itd. — sužava prostore samoupravljačkoj inicijativi i praksi, onemogućava stvaralačko delovanje raznovrsnih činilaca društvene akcije, negira slobodu i demokratiju i sve društvene organizacije, organe i institucije pretvara u puke »transmisije« partijske i državne birokratije.

Suština takvih teza nije, međutim, stvarna briga njihovih nosilaca za socijalističko samoupravljanje, za demokratiju radničko-klasnog sadržaja, za slobodu i stvaralaštvo radnih ljudi, već nastojanje da Savez komunista i ostale organizovane socijalističke snage ostanu izvan neposredne bitke za društveni progres, za jačanje vlasti radničke klase i socijalističkog samoupravljanja i izvan razrešavanja složenih problema i protivrečnosti što nastaju u pojedinim društvenim sredinama oko rešavanja ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih pitanja koja se ne mogu razrešavati na pravi i uspešan način bez jedinstvene idejno-političke platforme i bez neposrednog idejno-političkog uticaja svesnog subjektivnog faktora.

S tim u vezi važno je podsetiti na ocenu ciljeva i političke suštine liberalizma koja je data u dokumentima Desetog kongresa SKJ: »Devalviranje dostignuća socijalističke revolucije i uloge svesnog socijalističkog faktora, Saveza komunista pre svega — to su polazne tačke u dejstvovanju liberalizma. U otvorenom ili maskiranom vidu, liberalizam zagovara

---

[12] K. Marks, *Teze o Fojerbahu,* u: *Izabrana dela,* tom II, str. 392.

automatizam i stihijnost u ekonomskom životu i društvenom kretanju, protiveći se svesnom usmeravanju; golo odmeravanje i nadmetanje interesa na osnovu »prava« jačeg; razvodnjavanje i eliminisanje radničko-klasne sadržine naše demokratije; potiskivanje Saveza komunista sa glavnih koloseka političkog i samoupravnog odlučivanja; njegovo pretvaranje u diskusioni klub, uz eliminisanje principa demokratskog centralizma u njemu, da bi Savez komunista oslabio svojstva organizovane i revolucionarne političke snage.«[13]

II

Birokratsko-centralistička stanovišta o demokratskom centralizmu takođe su prisutna u savremenoj stvarnosti Saveza komunista Jugoslavije i, zavisno od okolnosti, imaju jači ili slabiji uticaj na njegov unutrašnji život i delovanje.

Ovde se pod birokratskim centralizmom podrazumeva takvo stanje unutarpartijskih odnosa, svesti i ponašanja u kome:

a) na planu ideologije i političke teorije — mesto objektivnog naučnog tretiranja društvene i partijske stvarnosti — dominira subjektivizam i voluntarizam;

b) na području unutarpartijskih odnosa — mesto stvaralačke borbe mišljenja, ravnopravnosti delova, uzajamnog uticanja i podjednake odgovornosti u izgrađivanju i realizaciji partijske politike — dominira hijerarhija i odlučivanje u uskom, od članstva i organizacija osamostaljenom, krugu partijskih funkcionera;

c) na planu delovanja partije — mesto njenog delovanja unutar klase, unutar njenih organizacija i organa — partija se ponaša prema klasi i prema drugim činiocima društveno-političke strukture kao spoljni faktor koji svoju ulogu, ciljeve i zadatke ostvaruje snagom komandovanja, autoritetom vlasti i metodama operativnog i administrativnog upravljanja i rukovođenja.

1. Po birokratsko-centralističkom konceptu, unutarpartijska demokratija i svestrana komunikacija, slobodno sučeljavanje i borba mišljenja u procesu izgrađivanja i utvrđivanja stavova i najšire učešće članstva u raspravljanju svih relevantnih pitanja vezanih za izgradnju i realizaciju politike itd. — slabi političku akciju, pogoduje liberalističkom mentalitetu i nedisciplini u ponašanju komunista i čini delovanje Saveza komunista neefikasnim i politički neplodotvornim.

Nosioci birokratsko-centralističkih stanovišta vide efikasnost Saveza komunista u vlasti političkih organa i snazi njihovih direktiva, u pokoravanju apstraktnom cilju i u takvoj odgovornosti koja se bazira prvenstveno na strahu od disciplinsko-organizacionih mera i političke ekskomunikacije. Otuda se oni zalažu za praksu odnosa u Savezu komunista koja je, kako kažu, proverena i potvrđena u »marksističko-lenjinističkim partijama« nekih socijalističkih zemalja.

Nema sumnje da Savez komunista — svaka njegova organizacija i forum — mora brže i plodotvornije reagovati na probleme društvenog

---

[13] *Izveštaj o radu Saveza komunista i Predsedništva SKJ između Devetog i Desetog kongresa SKJ, Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije,* cit. izd., str. 413.

života u svakoj sredini. Da bi bio u matici društvenih kretanja, da bi svojim idejno-političkim delovanjem doprinosio uspostavljanju i razvijanju još boljih i savršenijih oblika međuljudskih odnosa u proizvodnji i drugim oblastima društvenog življenja i delovanja, Savez komunista mora blagovremeno zauzimati stavove o aktuelnim pitanjima društvenog razvoja i biti energičniji i efikasniji u idejno-političkim akcijama. On se ne može i ne sme iscrpljivati u večitim diskusijama o istim problemima i apstraktnim temama.

S tim u vezi, u Pismu Predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ istaknut je zahtev: »Moramo se odlučnije suprotstaviti tendencijama da se demokratizam u Savezu komunista svede na diskusije bez završnice, na pravo bez odgovornosti i na formalno-demokratsku proceduru.«[14]

To, međutim, ne implicira i zaključak da se efikasnost Saveza komunista i njegova otpornost prema liberalizmu i nedisciplini sastoje u ograničavanju ili zabrani diskusije i borbe mišljenja, u donošenju odluka po takozvanom kratkom postupku i u dominantnoj poziciji partijskih vrhova u njegovom ukupnom životu. Naprotiv, one se sastoje u sposobnosti Saveza komunista da putem najšire razmene mišljenja komunista, organizacija i rukovodstava spozna društvene tokove i realne probleme sredine u kojoj deluje, da usvaja ispravne stavove i odluke i da ih uz angažovanje najšireg kruga radnih ljudi i organizovanih socijalističkih snaga dosledno i blagovremeno pretvara u stvarnost društvenog života svake sredine.

U rezoluciji Desetog kongresa SKJ: Zadaci u idejnom, organizacionom i kadrovskom jačanju Saveza komunista Jugoslavije istaknuto je da se »Savez komunista Jugoslavije mora odlučno i jedinstveno suprotstaviti svim tendencijama i pokušajima da se odluke donose i nameću bez prethodnih diskusija u organizacijama, organima i rukovodstvima Saveza komunista«.

Sloboda diskusije, demokratski dijalog i borba mišljenja jedna su od suštinskih karakteristika revolucionarnog bića komunističkog pokreta. Njegovi osnivači — Marks i Engles — isticali su da sloboda kritike i demokratski dijalog znače način postojanja i ostvarivanja uloge tog pokreta i da se on upravo po tome razlikuje od birokratske, povojničene i despotske organizacije.[15] Lenjin je takođe isticao da »bez diskusija, debata i borbe mišljenja nikakav pokret, pa tako ni radnički nije moguć.«[16] Poznato je i upozorenje R. Luksemburg »da bez slobodne borbe mišljenja život izumire u svakoj javnoj instituciji, postaje puka senka života u kome samo birokratija postaje aktivan element.«[17]

Potreba Saveza komunista da u sopstvenim redovima ima maksimalno razvijenu cirkulaciju ideja i slobodnu razmenu mišljenja proizlazi

---

[14] Pismo Predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ od septembra 1972. godine.

[15] U pismu Hersonu Triru Engels je 1889. godine pisao: »Radnički pokret se zasniva na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija. Kako on sam može izbegavati kritiku, težiti da se zabrani diskusija. Zar mi od drugih zahtevamo slobodu govora samo radi toga da bismo je uništili u svojim sopstvenim redovima«, (vidi: *Druga internacionala*, »Rad«, Beograd, 1951, str. 109).

[16] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 8, cit. izd., str. 253.

[17] Vidi: *Birokratija i tehnokratija*, »Sedma sila«, Beograd, 1966, str. 161.

iz njegove revolucionarne uloge i načina kako je ostvaruje. Savez komunista ne može delovati spontano i neosmišljeno jer on je avangarda radničke klase u meri u kojoj otkriva, idejno-politički osmišljava, organizuje i usmerava njenu objektivnu socijalističku opredeljenost i revolucionarnost, u kojoj, dakle, »teorijski prednjači ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta« (Komunistički manifest).

Slobodna cirkulacija ideja i borba mišljenja put su i najbolji način da se dođe do onih stavova i akcija koji najadekvatnije izražavaju interese i potrebe neposrednih proizvođača, da se unapređuje revolucionarna misao i akcija Saveza komunista, ostvaruje idejno i akciono jedinstvo komunista, vrši kritičko proveravanje i ocenjivanje rezultata u akcijama organizacija i rukovodstava Saveza i da se vodi uspešna borba protiv ideologije i prakse suprotne ciljevima SKJ, interesima radničke klase, socijalizma i samoupravljanja.

Iskustva su pokazala da nepostojanje ili, pak, ograničavanje diskusije, sučeljavanja i borbe mišljenja u organizacijama, organima i forumima objektivno umanjuje sposobnost Saveza komunista da deluje kao »kolektivni intelektualac«, da otkriva perspektive i oblike socijalističkog samoupravnog razvoja i da deluje kao revolucionarna snaga radničke klase u borbi za ostvarivanje njenih životnih potreba i istorijskih interesa.

Razume se da sloboda diskusije i borba mišljenja ne znači ravnopravnu utakmicu i postojanje takvih platformi u Savezu komunista koje bi osporavale socijalistički samoupravni razvoj društva, ostvarivanje odlučujuće uloge radničke klase u društveno-ekonomskom i političkom životu, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, nezavisnu i nesvrstanu međunarodnu poziciju i ulogu SFRJ i njenu odbranu na osnovama koncepcije opštenarodne odbrane. To su fundamentalni principi programske orijentacije i trajne osnove politike Saveza komunista Jugoslavije, suštinski interes radničke klase i ključna pitanja opstanka i socijalističkog razvoja Jugoslavije i ne mogu se dovoditi u pitanje u ime bilo kakve »slobode diskusije« i »demokratije«.

Značajno je podsetiti i na Lenjinov stav o tome čime se održava, proverava i potkrepljuje disciplina u revolucionarnoj partiji proletarijata. To se postiže: »Prvo, svesnošću proleterske avangarde i njenom odanošću revoluciji, njenim vladanjem sobom, samopregorom, heroizmom. Drugo, njenom sposobnošću da se poveže, zbliži, do izvesne mere, ako hoćete, stopi sa najširom masom trudbenika... Treće, pravilnošću političkog rukovođenja koje ostvaruje ta avangarda, pravilnošću njene političke strategije i taktike.«[18]

Iskustva iz političkog života uopšte potvrđuju da su životnost odluka i stavova, stvaralačko angažovanje, disciplina i efikasnost delovanja svakog pojedinca u njihovom realizovanju mnogo veći ukoliko su izraz saznanja i saglasnosti volje i stremljenja najšireg kruga ljudi.

Posebno treba naglasiti da nije moguće obezbediti i postići da član Saveza komunista bude svestrano i trajnije angažovan na realizaciji stavova i politike svoje organizacije, da sopstvenom političkom delatnošću doprinosi njenom ugrađivanju u stavove i odluke samoupravnih organa i društvenih tela, ako on nije aktivan sudionik u njenom izgrađivanju

[18] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 13, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 411.

i definisanju, jer, ako je ta politika od njega otuđena, onda se oseća strancem u organizaciji, ona mu je nepoznata i daleka i samo joj pripada formalno, polovično, a ne svojom ukupnom ličnošću.

»Samo ako funkcija u partiji, pisao je Đ. Lukač, nije služba, već se aktivnost članstva odnosi na sve moguće vrste partijskog rada, tada članovi partije stupaju sa svojom celokupnom ličnošću u živ odnos prema totalitetu partijskog života i revolucije.«[19]

Ukoliko je, dakle, član Saveza komunista stvarni subjekt politike, ukoliko ona ne dolazi samo kao direktiva za njega i prema njemu, tada se on u različitim društvenim sredinama bori za njenu realizaciju iz sopstvenog uverenja, a ne iz formalne činovničke discipline i spolja nametnute mu prinude.

2. Birokratsko-centralistička stanovišta o demokratskom centralizmu izražavaju se i u nastojanju da se Savez komunista u svom delovanju ispoljava kao operativni nosilac svih društvenih poslova, da preuzme ulogu i zadatke samoupravnih organa i organa društvenog i političkog odlučivanja i upravljanja i da tako i sam bude nosilac ili, pak, instrument državno-vlasničkog monopola.

Na primerima slabog rada i neefikasnosti pojedinih samoupravnih organa i drugih činilaca društvenog upravljanja protagonisti birokratskog centralizma nastoje dokazati da je orijentacija Saveza komunista na socijalističko samoupravljanje i ostvarivanje sopstvene uloge na način koji odgovara prirodi samoupravnih odnosa, u stvari, idejni i politički promašaj i da se treba vratiti metodama delovanja partije kakve smo imali u periodu revolucionarnog etatizma.

Ima, svakako, ozbiljnih slabosti u radu Saveza komunista u tome što se koministi pojedinačno i organizacije više i odlučnije ne angažuju u tom smislu da organi vlasti i samoupravljanja adekvatnije i odgovornije obavljaju svoje zadatke i društvenu ulogu. To, međutim, ne znači da Savez komunista (njegove organizacije i rukovodstva) treba na sebe preuzeti poslove i odgovornost tih organa, jer socijalističko samoupravljanje po svojoj prirodi i istorijskoj funkciji u ostvarivanju diktature proletarijata isključuje posredovanje spoljnog faktora, svako delovanje posebne društvene sile iznad i izvan mehanizma socijalističkih samoupravnih odnosa, izvan i iznad radničke klase i onih demokratskih organizacija, organa i institucija što nastaju i deluju kao izraz i funkcija ostvarivanja odlučujuće društvene moći samoupravno organizovanih proizvođača i radnih ljudi u celini.

Zato se Savez komunista ne može i ne sme pojavljivati i delovati kao nešto što bi sistemu socijalističkih samoupravnih odnosa bilo spoljno, što kao spoljašnje deluje na taj sistem, rukovodi njime i operativno odlučuje. Savez komunista ostvaruje svoju ulogu u sistemu socijalističkog samoupravljanja ne komandom i operativnom vlašću, već unutar i na čelu radničke klase, u svim oblicima njenog samoupravnog političkog i društvenog organizovanja, i to sredstvima i metodama koji odgovaraju demokratskom karakteru socijalističkog samoupravljanja.

3. Jedan od oblika ispoljavanja birokratsko-centralističkih stanovišta izražava se i u nastojanjima da se, s pozivom na demokratski cen-

---

[19] Đerđ Lukač, *Metodička razmišljanja o organizacionom pitanju*, »Politička misao«, br. 3/1964, str. 139.

tralizam, negira samostalnost Saveza komunista socijalističkih republika i pokrajina, da se onemogući njihovo ravnopravno učešće u građenju zajedničke politike Saveza komunista Jugoslavije i isključi njihova sopstvena odgovornost i uloga u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa u sopstvenoj republici i pokrajini i u celoj jugoslovenskoj zajednici.

Protagonisti birokratskog centralizma ističu da se demokratski centralizam, i u tom kontekstu jedinstvo SKJ, ne može dosledno ostvarivati uz istovremeno postojanje bilo kakve samostalnosti Saveza komunista republika i pokrajina. Njihova je teza: ili jedinstven SKJ ili samostalni Savezi komunista republika i pokrajina, jer to dvoje nije istovremeno mogućno — oni se međusobno isključuju i suprotstavljaju. A pošto bi bilo kakva samostalnost Saveza komunista republika i pokrajina značila »razjedinjavanje Jugoslavije«, a ne samo SKJ, onda se ta samostalnost mora podrediti »višem interesu«, neovisno od toga kakva mu je sadržina i kome on faktički služi.

Takvom tezom negira se već odavna važeći princip u Savezu komunista Jugoslavije da veća samostalnost Saveza komunista republika i pokrajina u okviru jedinstvenog SKJ znači i njihovu veću ulogu i odgovornost u borbi za socijalistički samoupravni razvoj u celoj jugoslovenskoj zajednici, a time i obezbeđivanje većeg i trajnijeg jedinstva SKJ, cele radničke klase i svih naroda i narodnosti u okviru SFRJ.

Snage i tendencije birokratskog centralizma i dogmatizma ne smeju se ni jednog trenutka potceniti u borbi za prevladavanje malograđansko-liberalističkih pojava, za jačanje veće odgovornosti i efikasnosti u delovanju organizacija, foruma i organa Saveza komunista i za doslednìju reafirmaciju i primenu radničko-klasnih kriterija u sveukupnoj društvenoj praksi. Ovo tim pre i tim više što u poslednje vreme nosioci i pristalice doktrine birokratskog centralizma i dogmatizma sve naglašenije nude sopstveni koncept i što pokušavaju da, u različitim društvenim strukturama, nađu i pridobiju pristalice za takvu svoju platformu.

III

Sledeća platforma koja se izrazitije javlja u vremenu nakon Devetog kongresa SKJ *jeste platforma federalizacije Saveza komunista Jugoslavije.*

Protagonisti ove platforme isticali su da, usled promena što su nastale u položaju i ulozi socijalističkih republika i pokrajina u rešavanju društveno-ekonomskih i ostalih pitanja društvenog razvoja, demokratski centralizam ne može više biti onaj princip na kome se zasnivaju odnosi u Savezu komunista Jugoslavije i da ga, prema tome, treba zameniti federalnim principom koji važi u okviru SFRJ kao državne zajednice.

Na 21. sednici Predsedništva SKJ drug Tito konstatuje: »Kao što sam već rekao, postoje težnje da se principi federacije prenesu i na Savez komunista, da se republički centralni komiteti ponašaju adekvatno onome kako su se rješavale državne stvari, tj. da imaju iste kompetencije kakve su, po državnoj liniji, date republikama.«[20]

---

[20] Josip Broz Tito, *Završna reč na 21. sednici Predsedništva SKJ.*

Navešćemo neke primere ispoljavanja i pravdanja takvih tendencija.

U članku *Hrvatski narod je imao svoju državu još u V stoljeću* dr Šime Đodan piše: »Ako ojača partijska linija na bazi teorije demokratskog centralizma — koji je normalan u nacionalno homogenim državama, ali u višenacionalnim neminovno dovodi do majorizacije — onda će nacionalni savezi komunista biti podređeni političkom ustrojstvu centra, odluke će se donositi jednostavnom većinom, a to će *prisiljavati republičke političke aktive na disciplinu i od federalizma i suvereniteta republika neće mnogo ostati. Dakle, i dalje će biti formalna federacija koja će funkcionisati na centralistički način*«[21] (*kurziv* — S. N.).

Isticane su i druge teze u kojima je negiran princip demokratskog centralizma i opravdavana nacionalističko-federalistička koncepcija i na njoj zasnovano političko ponašanje. Isticano je da Marksov koncept o konstituisanju radničke klase u državu znači samo njeno konstituisanje u nacionalnu državu, da i ono jugoslovenstvo koje izražava pripadnost socijalističkoj samoupravnoj zajednici slobodno udruženih i ravnopravnih naroda i narodnosti, u stvari, stavlja u prvi plan neki državotvorni i apstraktno klasni interes i da su pojave stapanja Saveza komunista republika i pokrajina sa državnim aparatom rezultat borbe između težnje republika i pokrajina za samostalnošću i nastojanja centralizma da se održi i reprodukuje.

Takvi stavovi proizlaze iz suprotstavljanja nacionalnog klasnom i iz stanovišta da je nacionalni interes primarni interes i da se, prema tome, uloga i zadaci Saveza komunista sastoje prevashodno u ostvarivanju tog interesa, čak nezavisno i od toga kakav mu je sadržaj i da li će biti realizovan na štetu interesa drugih naroda i narodnosti.

U vezi sa takvim tezama i sa tezama pristalica birokratskog centralizma nameću se pitanja: šta čini temelj i osnovno određenje jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije i na čemu se zasniva ravnopravnost položaja Saveza komunista republika i pokrajina u jedinstvenom SKJ?

U ovom radu nije moguća šira eksplikacija postavljenih pitanja. Ipak je neophodno istaći nekoliko bitnih napomena.

U Komunističkoj partiji Jugoslavije već nakon nekoliko godina od njenog osnivanja preovladava shvatanje da ona može uspešno voditi borbu za ostvarivanje svojih ciljeva samo ako u svoj program i političke akcije uključi i borbu za rušenje svih oblika nacionalnog ugnjetavanja i za ostvarivanje pune nacionalne ravnopravnosti svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji.

Takva orijentacija naročito je došla do izražaja od 1937. godine, kada, pored ostalog, dolazi i do realizacije odluka Četvrte konferencije KPJ o stvaranju nacionalnih komunističkih partija u okviru jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije i kada KPJ postaje jedina snaga oko čijeg su se programa i politike okupljale najprogresivnije nacionalnooslobodilačke snage svih naših naroda i narodnosti.

Narodnooslobodilačka borba bila je konkretno ostvarenje takve orijentacije KPJ. U njoj je došlo do izražaja jedinstvo i međusobna uslov-

---

[21] Vidi: »Hrvatski gospodarski glasnik«, br. 13/1971, str. 25.

ljenost nacionalnooslobodilačke i klasnooslobodilačke komponente revolucije i bila je onaj konkretno-istorijski oblik u kome su postavljene najšire osnove za rešavanje nacionalnog pitanja na osnovama socijalističkog federalizma, koji omogućava i obezbeđuje ostvarivanje ravnopravnosti i bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti SFRJ.

Ni u savremenim uslovima ne postoje nikakvi razlozi zbog kojih bi komunisti u Jugoslaviji trebalo da menjaju ili napuste orijentaciju dosledne borbe za nacionalnu ravnopravnost i puno ispoljavanje svih naših naroda i narodnosti u izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa u sopstvenoj sredini i široj jugoslovenskoj zajednici.

Savez komunista Jugoslavije kao revolucionarni pokret opšteljudske emancipacije mora biti još dosledniji i energičniji u borbi za punu afirmaciju i međusobnu ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji, odnosno za brže prevazilaženje svih ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih faktora koji koče ili usporavaju ostvarivanje ravnopravnog položaja bilo kog naroda i narodnosti u SFRJ. To je bitna pretpostavka za ostvarivanje dominantne pozicije radničke klase u svakoj nacionalnoj sredini, jer čitavo iskustvo savremene epohe pokazuje *da se radnička klasa ne može osloboditi a da se ne oslobodi i nacija.*

Treba, međutim, podsetiti da oslobođenje radničke klase, a time i celog društva, od svih oblika eksploatacije i ugnjetavanja mora biti »stvar same radničke klase« (Komunistički manifest) i da, prema tome, svaki pojedinac, svaki narod i nacija ne mogu biti slobodni ukoliko radnička klasa nije glavni nosilac i osnovni posesor socijalnih, političkih, nacionalnih i svih drugih opšteljudskih sloboda.

U delu *Klasne borbe u Francuskoj* Marks je pisao da »ni Mađar, ni Poljak, ni Italijan neće biti slobodni dok radnik bude rob«, a u Manifestu komunističke partije i sledeće: »U meri u kojoj se ukida eksploatacija jedne individue od strane druge, ukida se eksploatacija jedne nacije od strane druge.«

Uloga i zadatak Saveza komunista ne mogu se, prema tome, svoditi samo na borbu za osamostaljivanje i slobodan razvoj nacionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih zajednica. On je ujedno, i pre svega, odgovoran i za celinu, pravce i takvu sadržinu revolucionarnog kretanja u Jugoslaviji u kome će radnička klasa, na osnovama socijalističkog samoupravljanja kao jedinstvenog produkcionog odnosa, biti odlučujući subjekt ekonomskih, političkih, duhovnih i moralnih promena na putu do konačnog uspostavljanja asocijacije slobodno udruženih proizvođača.

Otuda zavisno od toga koliko u Savezu komunista svake republike i pokrajine dominira shvatanje i praksa da se socijalna, politička, nacionalna i svaka sloboda sopstvene sredine mogu ostvariti samo na radničko-klasnom i samoupravno-socijalističkom, a ne na bilo kom drugom (nacionalističkom, malograđansko-liberalističkom ili birokratsko-centralističkom) konceptu, toliko će se oni potvrđivati kao vodeća snaga sopstvene nacionalne sredine i, istovremeno, biti integralan, stvaralački i ravnopravan deo Saveza komunista Jugoslavije.

Suština položaja Saveza komunista socijalističkih republika i pokrajina i njihovih međusobnih odnosa u okviru jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije ispoljava se i realizuje:

— njihovim aktivnim i ravnopravnim učešćem u izgrađivanju i utvrđivanju programskih ciljeva i u definisanju politike, stavova i zaključaka Saveza komunista Jugoslavije;

— zajedničkom i podjednakom odgovornošću svih Saveza komunista socijalističkih republika i pokrajina za sadržinu politike SKJ i za njenu doslednu realizaciju u praksi;

— samostalnošću u izboru i utvrđivanju sopstvenih stavova i akcionog programa, koje donose na osnovu Programa i utvrđene politike SKJ i specifičnih uslova sopstvene republike i pokrajine;

— ravnopravnom zastupljenošću u centralnim forumima i organima Saveza komunista Jugoslavije, uticajem na njihov kadrovski sastav i na program njihovog delovanja;

— takvim sistemom odnosa i metodom rada centralnih foruma i organa SKJ koji omogućavaju da se u njima utvrđuju stavovi i donose odluke demokratskim usaglašavanjem gledišta i stavova;

— neprekidnim i odlučnim suprotstavljanjem Saveza komunista republika i pokrajina pojavama nacionalizma i šovinizma i pokušajima da se birokratski, malograđanski, tehnomenadžerski i drugi interesi suprotni interesima radničke klase, socijalizma i samoupravljanja zaogrnu nacionalnim plaštom i prikažu kao opšti autentičan nacionalni interes.

Ovakav položaj, prava i obaveze Saveza komunista u socijalističkim republikama i pokrajinama utemeljeni su dugogodišnjom zajedničkom borbom revolucionarnog radničkog pokreta svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji i proizlaze iz revolucionarnog karaktera i društvene uloge SKJ kao jedinstvene organizacije radničke klase, koji se u različitim nacionalnim i društvenim sredinama bori za istu društvenu suštinu: *oslobođenje radničke klase, čoveka i nacija od svih oblika ekonomskog ugnjetavanja, političke i svake druge neravnopravnosti i opštečovečanske otuđenosti.*

☆

Različiti su idejni koreni i socijalni nosioci divergentnih koncepcija o sadržini i funkciji demokratskog centralizma u Savezu komunista Jugoslavije.

Oni se nalaze pre svega u nekim kretanjima i pojavama u društveno-ekonomskom životu našeg društva koji po svom objektivnom sadržaju znače trend suprotan interesima i istorijskim ciljevima radničke klase i suštini socijalističkih samoupravnih odnosa.

Idejni i politički koreni različitih tumačenja demokratskog centralizma i odstupanja od njegovih suštinskih elemenata nalaze se i u prodoru ideologije i političkom delovanju klasno protivničkih snaga, to jest snaga buržoaske restauracije i dogmatsko-birokratskih snaga.

U vremenu o kojem je reč, a naročito do Pisma, dolazi do jačeg ispoljavanja idejnih shvatanja i političkog delovanja onih klasno protivničkih snaga koje su poražene (ali ne i sasvim likvidirane) u toku narodne revolucije i socijalističke izgradnje. Te snage, uz podsticaje i podršku spolja, pokušavaju da utiču na sadržaj i smer daljeg razvoja odnosa u našem društvu i u Savezu komunista i da tako povrate izgubljene pozicije.

Različita shvatanja i suprotne platforme o demokratskom centralizmu rezultat su i jačeg prodora građanskih nemarksističkih socioloških teorija i političkih shvatanja, kao i znatnog opadanja marksističke teorije o partiji, radničkoj klasi i klasnoj borbi u našoj politikološkoj, sociološkoj i filozofskoj misli.

Borba koju je Savez komunista vodio i vodi protiv staljinizma i određenih snaga i uticaja birokratsko-subjektivističke teorije i prakse i zapostavljanje odlučnije borbe protiv ideologija građanskog društva stimulisali su prodor nekih buržoasko-liberalističkih idejnih pogleda i političkih shvatanja i u njegove sopstvene redove.

Kao izraz i posledica tih shvatanja sve češće se javljaju teze o preživelosti Lenjinovog teorijskog koncepta partije i o neophodnosti pluraliteta socijalističkih platformi, a time i o preživelosti principa demokratskog centralizma u Savezu komunista Jugoslavije.

Zavisno od toga koliko budu prevazilažene i likvidirane koncepcije o kojima je u ovom radu bilo reči i dosledno ostvarivani revolucionarno-demokratski postulati demokratskog centralizma u Savezu komunista, toliko će biti otklonjeno i stanje svesti i prakse koje su te koncepcije izazvale i stimulisale. Svakako, to će moći da se postigne jedino revolucionarnom borbom za rešavanje onih društvenih problema koji čine izvorište i oslonac tih i sličnih koncepcija, a ne njihovim verbalnim osudama, jer, kako je isticao Marks, »svi oblici i proizvodi svesti *ne mogu biti poništeni duhovnom kritikom, rastvaranjem u »samosvesti« ili pretvaranjem u »utvare«, »sablasti«, »nastranosti« itd., nego samo praktičnim prevratom realnih društvenih odnosa*«[22] (*kurziv* — S. N.).

[22] K. Marx, *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 305.

Ratko Marković

Izvršna funkcija u komunalnoj samoupravi

U jugoslovenskoj lokalnoj, odnosno komunalnoj samoupravi, bez obzira na ulogu i položaj lokalnih jedinica u političkom sistemu, osnovno načelo organizacije vlasti jeste načelo koncentracije političke vlasti u predstavničkom telu. Inspirisana najprogresivnijim tekovinama socijalističke misli, počev od Pariske komune do Lenjinovih sovjeta i idejnih premisa našeg samoupravnog socijalističkog sistema, institucionalna rešenja organizacije političke vlasti u lokalnim jedinicama postavila su predstavničko telo kao osnovnog nosioca političke vlasti iz koga proizlaze sve funkcije i organi političke vlasti, koji funkcionišu u saglasnosti s ovlašćenjima i odlukama predstavničkog tela. Društveno-ekonomska pretpostavka ostvarivanja takvog položaja predstavničkog tela jeste ekonomsko oslobađanje rada, tj. konstituisanje slobodnog udruženog rada,[1] a organizaciono-tehnička — sjedinjavanje zakonodavne (normativne) i izvršne funkcije u predstavničkom telu, tj. princip jedinstva vlasti. Na taj način je institucionalizacija izvršne funkcije u jugoslovenskoj lokalnoj, odnosno komunalnoj samoupravi bila determinisana društveno-ekonomskim elementom (stanje do

---

[1] Osnovni elementi slobodnog udruženog rada bili bi sledeći:

1) da svaki radnik bude slobodan u izboru svog rada i u stupanju bilo u koju organizaciju udruženog rada i istupanju iz nje;

2) da svaki radnik u svakoj fazi radnog procesa učestvuje u odlučivanju u organizaciji udruženog rada u pitanjima organizacije rada i ekonomskog poslovanja;

3) da svaki radnik učestvuje u odlučivanju o raspodeli dohotka i o svom ličnom dohotku;

4) da njegova organizacija udruženog rada učestvuje posredstvom demokratskog političkog sistema u društvenom odlučivanju o raspodeli nacionalnog dohotka, akumuliranim zajedničkim sredstvima društvene reprodukcije, o međunarodnim ekonomskim odnosima, kao i u upravljanju zajedničkim poslovima nacionalnih i drugih društveno-političkih zajednica. Videti: Leon Gersković, *Problemi i perspektive razvoja skupštinskog sistema Jugoslavije*, »Rad« knj. 347, 1967, str. 22.

koga se u procesu ekonomskog oslobađanja rada došlo) i elementom organizaciono-tehničkim (pronalaženje najracionalnijeg »organizacionog modela« koji će vezati izvršnu funkciju za zakonodavnu). S gledišta normativnih (ustavnih i zakonskih) rešenja, institucionalizacija izvršne funkcije u jugoslovenskoj lokalnoj, odnosno komunalnoj samoupravi prošla je kroz tri faze: prva je trajala od nastanka narodnooslobodilačkih odbora do donošenja Opšteg zakona o narodnim odborima od 1952; druga je otpočela donošenjem pomenutog zakona, a završila se donošenjem Ustava od 1974; treća je otpočela donošenjem novog Ustava.

I

Već u prvim danima narodnog ustanka, uporedo s rušenjem starog, buržoaskog aparata vlasti, osnivaju se narodnooslobodilački odbori. Na područjima koja su oslobodile jedinice Narodnooslobodilačke vojske, oni postaju organi vlasti naroda. U stvari, NOO-i su bili predstavnička tela sastavljena od 7 do 15 pa i više odbornika, koji su funkcije vlasti vršili kolegijalno. U početku nije postojao poseban izvršni organ NOO-a, iako se njegovi začeci javljaju vrlo rano; u Srbiji, na primer, već 1941. No i izdvajanje izvršnih organa usledilo je relativno rano, jer se već u »Naredbi o izborima narodnooslobodilačkih odbora« od 1942 (»septembarski propisi«) pominje izvršni organ NOO-a pod nazivom »uži odbor«.[2]

Međutim, s jasnim razlikovanjem zakonodavne i izvršne funkcije u NOO-ima, koje je usledilo posle Drugog zasedanja Avnoja, kada su NOO-i potvrđeni kao organizaciona osnova celog sistema vlasti, »uži odbor« se pretvorio u izvršni odbor, te je tako institucionalizovana izvršna funkcija u sklopu NOO-a.

Izvršni odbor je kasnije postao ustavna institucija (čl. 110, 111. i 113. Ustava FNRJ od 1946), a Opšti zakon o narodnim odborima od 1946. i onaj od 1949. potanje su regulisali njegov sastav, nadležnost i položaj. Izvršni odbor je iz redova svojih članova birao narodni odbor, na vreme na koje je i sam bio izabran. Sastojao se od predsednika, potpredsednika, sekretara i najmanje tri člana. Princip jedinstva vlasti u organizaciji NO-a ogledao se u odredbi čl. 4. Zakona od 1949, prema kojoj »Narodni odbori vrše poslove iz svoje nadležnosti neposredno ili preko svojih izvršnih organa i njima podređenih organa uprave«.

Poslovi koje je obavljao izvršni odbor bili su brojni i raznovrsni. On je, kao izvršni organ svog NO-a, bio zadužen za sprovođenje lokalnih propisa i u isto vreme je vršio poslove iz nadležnosti saveznih i republičkih organa (izvršavao je i neposredno primenjivao zakone, propise i druge akte viših organa državne vlasti i državne uprave). Kao izvršni organ NO-a, bio je ovlašćen da donosi propise (naredbe, uputstva i rešenja) i pojedinačne akte, a raspolagao je i pravom političke inicijative prema lokalnom predstavničkom telu. Tako je izvršni odbor bio u pomenutom razdoblju inicijator svih značajnijih odluka koje je donosio NO, pri-

---

[2] Vojislav Simović, *Razvoj samoupravne komune u socijalističkoj Jugoslaviji*, »Strani pravni život«, br. 84/1974, str. 56. O začecima upravnih organa pisac daje sledeće svedočanstvo: »Već prvi narodnooslobodilački odbori, naročito oni koji se razvijaju u užičkom kraju 1941. godine, obrazuju i prve oblike uprave na način da u njima može da dođe do izraza inicijativa masa. Sekcije ovih odbora, kao prvi oblik uprave, bile su sastavljene od odbornika i građana, a na čelu ovakvih organa nalazili su se odbornici« (op. cit., str. 57).

premao je i sazivao sednice NO-a, raspisivao izbore za odbornike NO-a i sazivao zborove birača u lokalnoj jedinici.

Budući nosilac izvršne funkcije, izvršni odbor je rukovodio radom lokalne uprave i vršio kontrolu nad njenim radom. On je raspravljao i odlučivao o svim osnovnim pitanjima iz nadležnosti lokalne uprave, određivao smernice za sve grane njene delatnosti, vršio opšte rukovodstvo nad radom lokalnog upravnog aparata i usklađivao njegov rad. Kao kontrolor rada lokalne uprave, mogao je poništiti ili ukinuti nezakonite i nepravilne akte upravnih organa, a raspolagao je i ovlašćenjem neograničene supstitucije, tj. mogao je preuzeti i sâm neposredno rešiti svako pitanje iz nadležnosti povereništava i drugih upravnih organa NO-a. »Upravni aparat« NO-a bio je sastavljen od povereništava i komisija koji su obrazovani u okviru pojedinih grana lokalne državne uprave. Na čelu povereništava, kao neposredni rukovodioci pojedinih grana državne uprave, stajali su poverenici — članovi izvršnog odbora; njih je određivao sam izvršni odbor iz svoje sredine.

Shodno Ustavu, izvršni odbor je bio podvrgnut dvostrukoj odgovornosti, po horizontalnoj i vertikalnoj liniji. Bio je odgovoran svom NO-u, kao najvišem organu državne vlasti u lokalnoj jedinici, a u skladu s principom demokratskog centralizma bio je u isto vreme odgovoran višem izvršnom odboru, odnosno vladi narodne republike.

U tom razdoblju našeg društvenog razvitka, oslanjajući se na metode »administrativnog upravljanja« privredom, izvršni odbori i organi uprave narodnih odbora postali su politički dominantan činilac, tako da su oni, u stvari, dobili pretežniju ulogu prema NO-u kao predstavničkom telu. Takav njihov položaj nalazio je svoj oslonac i podsticaj i u opštoj privrednoj nerazvijenosti zemlje, društvenim odnosima zasnovanim na državnoj svojini na sredstvima za proizvodnju, kao i u statusu i ovlašćenjima monocentričnog izvršnog organa NO-a. Izvršni odbor je bio operativno telo koje je raspolagalo znatnim materijalnim i prinudnim sredstvima, kao i regulativnim i naredbodavnim ovlašćenjima. Tako je došlo do dualizma između narodnog odbora i njegovog izvršnog organa. U takvim uslovima »predstavničko telo se pretvara u političku tribinu kojom potpuno gospodari izvršni organ. Narodnom odboru ostaje, u najboljem slučaju, pravo da ratifikuje ili odbaci već preduzete odluke i mere izvršnih organa i da, eventualno, pozove na odgovornost i smeni izvesne funkcionere sa kojima je nezadovoljan. Ali to pravo postaje sve manje efikasno ukoliko je jačanje izvršnih organa narodnih odbora deo opšteg jačanja celog sistema izvršnog aparata vlasti.«[3]

II

Promene koje su u jugoslovenskom društveno-političkom sistemu nastale doslednim razvijanjem socijalističkih društvenih odnosa i proce-

---

[3] Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1953, str. 372. O organizaciji narodnih odbora i njihovih izvršnih odbora u ovom razdoblju našeg društvenog razvitka videti: Jovan Đorđević, *Naši narodni odbori — lokalni organi državne vlasti socijalističke države*, Beograd, 1949, str. 65—76. O položaju i ulozi izvršnih organa vlasti u ovom periodu videti: Jovan Đorđević, *Položaj i uloga izvršnih organa u Jugoslaviji*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 2/1958, str. 171-188.

som decentralizacije državne vlasti ostavile su odgovarajuće tragove i na položaj, nadležnost i organizaciju NO-a. Tako su, u skladu sa samoupravljanjem proizvođača, izvršene promene u strukturi narodnog odbora. Strukturu sreskog i gradskog NO-a (prema Zakonu o narodnim odborima od 1952. lokalne jedinice su opština, grad i srez) sačinjavaju sada dva doma, pri čemu je veće proizvođača novi dom.[4] Narodni odbori sreza i grada sastojali su se od sreskog, odnosno gradskog veća, koje je predstavljalo političko telo, i veća proizvođača kao predstavničkog tela proizvođača. U skladu s procesom deetatizacije i podruštvljavanja funkcija državne uprave i jačanja neposrednih funkcija predstavničkih tela, tj. u skladu s doslednijim ostvarivanjem skupštinskog sistema (u organizacionom smislu), ukida se izvršni odbor. U isto vreme su ukinuta i povereništva. Te su promene usledile kao posledica saznanja o cepanju vlasti u lokalnoj jedinici na dva organa, koja su se suprotstavljala jedan drugom (dualizam) i od kojih je izvršni organ, s obzirom na svoju operativnost i sredstva za neposrednu akciju što su mu stajala na raspolaganju, imao realnu prevagu nad predstavničkim organom. Povereništva su pak ukinuta kao posledica saznanja da je »sjedinjavanje političke i administrativne funkcije u povereniku (je) vodilo profesionalizaciji i birokratizaciji poverenika i politiziranju povereništva, tj. smanjenju stručnosti i administrativne efikasnosti upravnih službi«.[5]

U saglasnosti s principom skupštinske vladavine, sada je NO, kao neposredno birano predstavničko telo, najviši organ vlasti lokalne jedinice, koji raspolaže ne samo »zakonodavnom funkcijom« već i svim osnovnim regulativnim, direktivnim i političkim funkcijama vlasti. Narodni odbor je tako nosilac i političko-izvršnih funkcija bilo da ih vrši neposredno, bilo da ih vrši preko posebnih svojih organa. Takvi su organi u pomenutom razdoblju bili saveti, koji su bili političko-izvršni i upravni organi NO-a lokalne jedinice (od 1963. skupštine)[6]. Saveti su bili kolegijalna tela, državni i društveni organi u isto vreme, koja su se obrazovala za pojedine delatnosti.

Predstavničko telo lokalne jedinice je svojim statutom samostalno osnivalo savete i utvrđivalo njihov broj i sastav, rukovodeći se konkretnim uslovima i potrebama lokalne jedinice. U svom sastavu saveti su imali tri vrste članova: one koje je opštinski (sreski) narodni odbor (skupština) izabrao iz redova svojih odbornika, one koje je izabrao iz redova građana i one koje u savet delegiraju određene radne i druge organizacije s područja opštine.[7] Predsednik saveta se birao iz redova odbornika, od

---

[4] Na osnovu Opšteg zakona o uređenju opština i srezova od 1955. uvedeno je veće proizvođača u svim opštinama, pa se tako struktura opštinskog narodnog odbora usaglasila sa strukturom ostalih predstavničkih tela.

[5] Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, cit. izd. str. 374.

[6] S vremenom se sve više naglašavala političko-izvršna funkcija saveta, na račun slabljenja njihove uloge operativnih upravnih organa. Inače, formiranje saveta je na osnovu Zakona o narodnim odborima od 1952. bilo fakultativno, a postalo je obavezno tek 1955, donošenjem Opšteg zakona o uređenju opština i srezova.

[7] Takvim sastavom saveta postavljene su smetnje za pokušaj profesionalizovanja i birokratizovanja tog izvršnog i upravnog tela NO-a.

strane skupštine.[8] Predsednik i članovi saveta birali su se na dve godine.[9] To je važilo i za članove koje je izabralo predstavničko telo i za članove koje su delegirale radne i društvene organizacije. Jedno isto lice nije moglo biti član saveta duže od dva uzastopna mandatna perioda. Predsednik saveta je prema ostalim članovima saveta bio samo *primus inter pares*. Ali je bio obavezan da priprema predlog dnevnog reda i da saziva sednice saveta, da predsedava tim sednicama i da potpisuje određene akte koje je savet doneo. Isto tako, nije bilo nikakve razlike u pravima i dužnostima između članova saveta koje je biralo predstavničko telo i članova koji su bili delegati radnih i društvenih organizacija, tj. koje su birali najviši organi upravljanja tih organizacija.

Inače, prema opštim principima, za člana saveta mogao je biti izabran samo građanin koji je imao uslove da bude biran za odbornika lokalnog predstavničkog tela. U tom smislu službenici organa predstavničkog tela nisu mogli u isto vreme biti i članovi saveta.

Saveti su se osnivali prema »resorskom« principu, za pojedine oblasti, odnosno grane uprave, pa je stoga osnovna njihova karakteristika bila funkcionalna specijalnost. Nastali kao reakcija na monocentrični izvršni organ (izvršni odbor) iz prethodnog perioda, saveti su bili policentrični oblik vršenja izvršne funkcije, tj. oblik njene dekoncentracije, kako bi se suzila mogućnost trajnije kumulacije političke moći i uticaja u organu koji je nosilac izvršne funkcije.

Kao političko-izvršni organi predstavničkog tela, saveti su bili odgovorni za pravilno sprovođenje svih propisa u oblasti poslova za koje su bili osnovani. Oni su u tom smislu bili dužni da donose tzv. dopunske, tj. bliže propise (kada su na to bili ovlašćeni) kojima je trebalo da razrade i konkretizuju pojedine odredbe u propisima viših organa, te da utvrde uslove i načine za njihovu primenu. Političko-izvršni karakter saveta proizlazio je iz njihovog ovlašćenja da se brinu o sprovođenju politike, kao i planova i odluka narodnog odbora (opštinske skupštine), da sastavljaju predloge o pitanjima o kojima odlučuje narodni odbor (skupština) i da utvrđuju smernice za rad opštinske uprave, a isto tako da usklađuju rad organa lokalne uprave. Delegacija nadležnosti za donošenje propisa od strane saveta, koju su predvideli republički ustavi od 1963, morala je biti posebno određena i omeđena u zakonima i odlukama predstavničkog tela.

Prema opštinskim organima uprave, saveti su imali dva značajna ovlašćenja koja su im obezbeđivala efikasan uticaj na rad tih organa. Oni su im, najpre, mogli izdavati direktive, tj. smernice za rad (direktivna funkcija saveta prema organima uprave), a zatim, vršili su nadzor nad njihovim radom i imali pravo da pokreću pitanje odgovornosti starešina organa uprave i drugih službenika, tražiti njihovo smenjivanje

---

[8] Prema odredbama Zakona od 1952, predsednik saveta je morao biti odbornik NO-a. Međutim, Zakon od 1955. ne insistira više na tome da predsednik saveta mora biti izabran iz redova odbornika, što znači da je tu funkciju mogao vršiti i član saveta izabran iz redova građana. Takav predsednik je imao pravo da, mada nije odbornik, prisustvuje sednicama NO-a i sudeluje u njegovom radu, pod uslovom da su na dnevnom redu sednice pitanja iz delokruga njegovog saveta. I republički ustavi od 1963. nisu tražili da predsednik saveta bude obavezno odbornik.

[9] Ranije je bio predviđen kraći mandat članova saveta, tj. jedna godina (čl. 64, st. 1, Zakona od 1952).

sa dužnosti itd. (kontrolno-nadzorna funkcija saveta prema organima uprave).

Saveti su vršili upravne poslove izuzetno, samo onda kada su za to zakonom ili drugim propisima bili izričito ovlašćeni. Međutim, pozitivnim zakonskim i drugim propisima je relativno mali broj upravnih poslova bio stavljen u nadležnost saveta. Kada je to bio slučaj, po pravilu su bili u pitanju poslovi od posebnog ili od većeg društvenog značaja, ili pak pitanja koja su imala poseban karakter, kao i pitanja koja je trebalo rešavati u različnim uslovima. Stoga su se saveti javljali kao upravni organi, po pravilu, u onim stvarima koje se u upravnom postupku rešavaju prema slobodnoj oceni. Rešenja koja su saveti donosili u tim stvarima često su po svom značaju prelazila interes lica, odnosno organizacije na čiji su se zahtev donosila, i imala su nešto širi opšti interes.[10]

Ustavi republika stavili su u delokrug saveta i pretresanje pitanja od interesa za organe društvenog samoupravljanja na području opštine.[11] U praksi su se izgradili brojni oblici saradnje između saveta i organa društvenog samoupravljanja. U takvoj saradnji saveti su imali ulogu zajedničkog predstavnika organâ društvenog samoupravljanja u određenoj oblasti ili grani delatnosti, koji sarađuju s organima društvenog samoupravljanja, usmeravaju njihov rad, pomažu im u radu i brinu se za rešavanje pitanja od zajedničkog interesa za te organe. Preko tog vida delatnosti, saveti su se afirmisali kao društveni organi, tj. kao teritorijalni organi društvenog samoupravljanja u oblastima, odnosno granama, za koje su bili osnovani. »U ovom slučaju saveti narodnih odbora pojavljuju se, u izvesnom smislu, kao predstavnički organi svih organa društvenog samoupravljanja u oblasti za koju su pojedini saveti osnovani, tj. kao završni teritorijalni organi društvenog upravljanja u tim oblastima na području komune.«[12]

Za svoj rad saveti su odgovarali narodnom odboru (skupštini), koji je prema njima imao ova ovlašćenja:

— osnivao je i ukidao savete[13]; određivao njihov delokrug; određivao njihov sastav i birao i razrešavao predsednika i određen broj članova;

[10] Milivoje Kovačević, *Opštinska skupština*, Beograd, 1964, str. 91-93.

[11] Za taj oblik rada saveta M. Kovačević kaže: »Ovde se, upravo, više radi o društveno-političkom delovanju saveta, a manje o vršenju njihovih funkcija kao organa političke vlasti; radi se o potrebi ostvarivanja neophodnog opštedruštvenog uticaja na rad društvenih organa samoupravljanja, a ne o administrativnim i sličnim merama lokalnih organa vlasti, o povezivanju na hijerarhijskim osnovama, o dirigovanju radom društvenih organa upravljanja i t. sl. Radi se o neophodnom usmeravanju, povezivanju i koordinaciji rada brojnih organa društvenog samoupravljanja, koji, na području komuna, deluju u jednoj oblasti, ili u raznim oblastima, sa aktivnošću ostalih faktora u komuni koji na određen način mogu da utiču i pomažu izvršenje zadataka organa društvenog samoupravljanja u pojedinoj oblasti«. Milivoje Kovačević, *O savetima narodnih odbora*, Beograd, 1960, str. 25.

[12] Milivoje Kovačević, op. cit., str. 26.

[13] Ali ako se u opštini ostvaruju i poslovi od »interesa za republiku«, republički ustavi su dopuštali da se zakonom propiše obaveza obrazovanja određenih saveta. Iz toga je proizlazio i princip, koji inače poznaje engleska i neke druge lokalne samouprave, o postojanju fakultativnih i obaveznih saveta: prve opština može a ne mora imati, dok druge mora imati. O tome kod: Jovan Đorđević, *Novi ustavni sistem*, Beograd, 1964, str. 654.

— vršio je nadzor nad radom saveta; ukidao nezakonite akte saveta donete van upravnog postupka; mogao je ukidati i takve akte saveta koje je smatrao necelishodnim i zameniti ih svojim, ili izdati savetu obavezne smernice da sâm izmeni takve akte; takva ovlašćenja narodni odbor (opštinska skupština) imao je i prema smernicama koje su saveti donosili za rad organa lokalne uprave;

— saveti su bili dužni da izveštavaju narodni odbor (skupštinu) o svom radu, a na osnovu tih izveštaja narodni odbor (skupština) ocenjivao je rad savetâ i tim povodom mogao im je izdavati direktive i smernice za rad.

U tom razdoblju našeg društveno-političkog razvitka bilo je prestalo da važi načelo »dvostruke odgovornosti« lokalne uprave (bilo je ukinuto još Opštim zakonom o narodnim odborima, 1952). Uprava je dobila veću samostalnost, koja je pretpostavka njene veće odgovornosti. Organi uprave su dobili naziv »administracija narodnog odbora«, čime se htelo istaći da je narodni odbor, kao predstavničko telo, preuzeo sve funkcije vlasti. Reduciranjem lokalnih jedinica na opštinu, kao i na osnovi kasnijih novih ustavnih i zakonskih propisa, upravni organi opštinske skupštine funkcionisali su prema načelu samoupravnosti i samoorganizovanja. Njihov je zadatak bio da neposredno primenjuju propise, pripremaju predloge o kojima odlučuje skupština ili saveti, izvršavaju zaključke skupštine i saveta i vrše nadzor nad izvršavanjem zakona i drugih propisa. U svom delokrugu, oni su bili samostalni, ali su bili dužni da se u svom radu pridržavaju smernica opštinske skupštine i njenih saveta. Radom opštinskih organa uprave rukovodio je sekretar opštinske skupštine, koji je za svoj rad bio odgovoran skupštini, odnosno njenom predsedniku. Sekretar se postavljao na vreme od četiri godine, ali se na taj položaj mogao postavljati ponovo bez ograničenja.[14]

Kao što se iz ovog prikaza položaja i organizacije saveta može zapaziti, glavni problem takve policentrističke organizacije izvršne vlasti u lokalnoj jedinici jeste koordinacija rada više centara, nosilaca izvršne funkcije, odnosno vlasti. U praksi je dolazilo do čestih sukoba nadležnosti u radu saveta, pozitivnih ili negativnih. Stoga je bilo potrebno da se delatnost takvih, funkcionalno specijalizovanih nosilaca izvršne funkcije uskladi i poveže u celinu kako bi se postiglo jedinstvo u sprovođe-

---

[14] U našoj literaturi činjeni su pokušaji upoređivanja saveta, kao izvršnih organa, sa sličnim organima drugih oblika lokalne samouprave. Tom prilikom se zaključilo da naši saveti opštinske skupštine »imaju najviše sličnosti sa engleskim komitetima, ali nisu istovetni. Naši saveti su izraziti i čisti izvršno-upravni organi vlasti. Saglasno tome, za razliku od engleskog sistema naši narodni odbori ne mogu svoje regulativne i druge poslove iz isključive nadležnosti preneti u delokrug saveta. Kao i u engleskim komitetima, i u našim savetima rade kao ravnopravni članovi odbornici i građani koje imenuje narodni odbor. Po engleskom sistemu, većina ovih članova mora biti iz reda odbornika, a u našim savetima predsednik i većina članova saveta mogu biti građani koje imenuje narodni odbor. Ova razlika proizlazi iz razlike u karakteru demokratije i strukture političkog sistema. Engleski sistem pripada posrednoj demokratiji u dvopartijskom sistemu, a jugoslovenski sistem pripada neposrednoj socijalističkoj demokratiji u kojoj je nosilac političkog suvereniteta radni narod, proizvođač i građanin«. Jovan Đorđević, *Osnovni tipovi lokalne samouprave*, Beograd, 1957, str. 48. Videti vrlo dokumentovano poređenje naših saveta s engleskim komitetima kod: Miodrag Jovičić, *»Committee system« engleske lokalne samouprave*, zbornik radova o stranom i uporednom pravu, br. 1/1961, str. 75-79.

nju politike i izvršavanju odluka lokalnog predstavničkog tela. Istovetan problem imala je i lokalna uprava. Naime, ukidanjem izvršnog odbora (1952) prestalo je da postoji telo koje je obavljalo funkciju koordinacije lokalnog upravnog aparata, budući da su starešine povereništava u prethodnom periodu bile članovi izvršnog odbora.

Stoga su, *via facti*, zadaci koordiniranja rada saveta, odnosno lokalne uprave, bili povereni inokosnim organima, predsedniku, odnosno sekretaru opštinske skupštine. U svojstvu koordinatora rada saveta, predsednik je, u zavisnosti od odredaba opštinskih statuta, imao razna ovlašćenja. Tako je on mogao prisustvovati sednicama saveta, zahtevati da se neko pitanje stavi na dnevni red sednice saveta, sazivati sednice saveta ako ih predsednik saveta nije sazvao na vreme, arbitrirati u slučaju sukoba nadležnosti između više saveta, sazivati zajedničke sednice saveta kada je to potrebno kako bi se uskladili njihovi stavovi prilikom utvrđivanja predloga onih odluka koje zalaze u nadležnost više saveta itd. Sem tih ovlašćenja, predsednik je mogao vršiti i izvesna kontrolna ovlašćenja prema savetima. Ona su se, uglavnom, svodila na staranje o zakonitosti rada saveta u ime opštinske skupštine. Jedan od instrumenata takvog staranja bio je institut supotpisa predsednika opštinske skupštine na akte saveta. Naime, naredbe i druge opšte akte saveta morao je, osim predsednika odnosnog saveta, supotpisati i predsednik opštinske skupštine. Ističe se da je »na taj način on mogao kontrolirati ne samo formalnu ispravnost tih akata, nego u stanovitoj mjeri i njihov oportunitet«. Predsednik opštinske skupštine bio je, isto tako, ovlašćen da suspenduje izvršenje akta saveta koji je donet van upravnog postupka — ako je smatrao da je takav akt nezakonit — i predložiti skupštini da takav akt poništi ili ukine.[15] Kao što smo već naglasili, ulogu koordinatora opštinske uprave vršio je sekretar opštinske skupštine.

Tako je uprkos formalnoj dekoncentraciji izvršne vlasti, u nekim lokalnim jedinicama došlo do koncentracije političke moći i uticaja u rukama predsednika opštinske skupštine, što je bilo u velikoj disproporciji s njegovom formalnom ulogom i ovlašćenjima. »Uslijed toga što je predsjednik postao ključna politička figura u općini, taj je položaj dobio veliku privlačnost. Izbori za predsjednika općinske skupštine pretvorili su se u nekim općinama u pravu borbu za vlast u lokalnoj zajednici, s nizom politički neprihvatljivih pojava grupašenja, izbornog korteširanja, demagoških istupa i međusobnih obračuna pojedinaca i grupa.«[16]

To je bio institucionalni i politički razlog za menjanje institucionalizovanog nosioca izvršne funkcije i formiranje jedinstvenog političko-izvršnog organa.

---

[15] Dokumentacija i zaključci u vezi s ulogom predsednika opštinske skupštine u koordiniranju rada saveta preuzeti su od: Stjepan Ivanišević, *Izvršno vijeće u općini — nova ustavna institucija*, »Naša zakonitost«, br. 5/1974, str. 474.

[16] Stjepan Ivanišević, op. cit., str. 474. O toj pojavi videti kod: Leon Geršković, *Nužnost i putevi prevazilaženja »predsjedničkog sistema« u općinama*, »Komuna« br. 3/1969; Lazar Đurovski, *Položaj predsednika opštinske skupštine*, »Gledišta«, br. 11/1967, i Živorad Kovačević, *Predsednik, potpredsednik i sekretar u narodnom odboru* , »Komuna«, br. 7-8/1962. Videti kritiku te pojave kod: Edvard Kardelj, *Neka pitanja daljeg razvoja samoupravnih društvenih odnosa i političkog sistema u komuni*, »Komuna«, br. 12/1970.

III

Ustav od 1974. predviđa da se u svim društveno-političkim zajednicama obrazuje, kao izvršni organ skupštine, izvršno veće, odnosno drugi kolegijalni izvršni organ. Izvršno veće je odgovorno skupštini za stanje u društveno-političkoj zajednici, za sprovođenje politike i izvršavanje propisa i drugih akata skupštine, kao i za usmeravanje i usklađivanje rada uprave.[17]

Tako je u opštini (koja je posle ukidanja srezova jedina lokalna jedinica u nas) nosilac izvršne funkcije, posle više od 20 godina, ponovo postao jedinstven kolegijalni (monocentrični) organ. Prva grupa razloga za ponovno uvođenje takvog tipa nosioca izvršne funkcije ležala je, kao što smo videli, u iskustvima u vezi s funkcionisanjem saveta kao političko-izvršnih organa lokalnog predstavničkog tela. Ti se pak razlozi mogu grupisati u tri grupe.[18]

Prvo, saveti lokalnog predstavničkog tela bili su organizovani na resorskoj osnovi i orijentisani samo na jednu oblast delovanja. Stoga je i njihova delatnost bila »resorno obojena«. Zbog njihove uske specijalnosti i pristrasnosti, saveti nisu često bili u mogućnosti da prilikom donošenja svojih odluka, odnosno utvrđivanja predloga opštinskim skupštinama, »pođu od problematike opštine u celini, od povezanosti i međuzavisnosti svih društvenih oblasti u njoj«. Zbog toga su bili »nepodesni za pripremanje i koncipiranje složenih političkih odluka skupštine (npr. statuta, društvenog plana i sl.)« i »neprikladni za dnevno operativno praćenje odnosno vođenje konkretnih poslova značajnih za opštinu, poslova koji se ne bi smjeli prepustiti pojedinim općinskim upravnim funkcionarima, da sporo reaguju u situacijama kad treba brzo donositi odluke, te da zakazuju u svojoj ulozi kontrolora uprave — obično uočavaju slabosti i nedostatke u radu uprave, ali su nesposobni da vrednuju njezin rad i ocjenjuju učinak rada pojedinih organa«.[19]

Drugo, stalo se na stanovište da uloga saveta kao izvršnih organa lokalnog predstavničkog tela nije bila u proteklom razdoblju naročito značajna, tj. nije u praksi dala zadovoljavajuće rezultate. Saveti su se pretežno bavili utvrđivanjem predloga opštinskoj skupštini i razmatranjem problematike u oblastima za koje su bili osnovani, dok su poslovi izvršenja bili »skoro sasvim zapostavljeni«. I inače se pokazalo da simbioza zakonodavne i izvršne funkcije doprinosi slabljenju, a ponekad i odsustvu odgovornosti za obavljanje poslova koji se tiču staranja o sprovođenju politike i izvršenja propisa. No to još ne znači da bi od lokalnog predstavničkog tela institucionalno osamostaljen nosilac izvršne funkcije predstavljao element podele vlasti u političkom sistemu; izvršni organ bi i dalje za svoj rad bio odgovoran lokalnom predstavničkom telu, koje bi biralo njegove članove. Ali bi zato takav organ bio osposobljen za brzo, efikasno i pravovremeno intervenisanje, što je osnovno za uspešno vršenje izvršne funkcije. Uz to, »akcije takvog karaktera moguće je svrsishodnije osigurati u okviru operativnog političko-izvršnog organa negoli u okviru predstavničkog tijela, koje često puta nije objektivno u mo-

---

[17] Član 148. Ustava SFRJ.

[18] O tome kod: Ilija Bekić, »Položaj, funkcije i organizacija izvršnih vijeća u općinama«, prilog za XVII savetovanje Jugoslovenskog saveza udruženja za upravne nauke i praksu, održano oktobra 1974. u Kladovu.

[19] Stjepan Ivanišević, op. cit., str. 473.

gućnosti brzo i efikasno istupati«.[20] U svom radu saveti su imali i čisto tehničke probleme, što je nezamislivo za izvršni organ vlasti: retke sednice (u nekim opštinama pojedini saveti nisu za godinu dana imali ni jednu sednicu), teškoće u vezi s obezbeđivanjem kvoruma itd. Novim institucionalnim rešenjem izvršni poslovi bi se mogli obavljati mnogo operativnije, čime bi se dobilo u efikasnosti, a i samo predstavničko telo (skupština) moglo bi da se bavi ključnim pitanjima života i razvoja opštine, pošto bi bilo rasterećeno poslova koji imaju operativni karakter.

Treće, izvršni organi tipa saveta objektivno nisu bili u mogućnosti da koordiniraju i usmeravaju rad lokalnog upravnog aparata, niti vršiti nadzor nad radom tog aparata. Ističe se da je to i »bio razlog što su ulogu koordiniranja i usmjeravanja rada organa uprave, nadzor nad njihovim radom, a ne rijetko i stvarno rukovođenje, *via facti* bili preuzeli predsjednici skupština općina. Time je, s jedne strane, slabila politička kontrola skupštine kao cjeline nad radom organa općinske uprave, a, s druge strane, to je dovelo do potenciranja tzv. predsjedničkog sistema«.[21] Već smo istakli da je faktički poslove koordiniranja i kontrole rada organa uprave vršio i sekretar opštinske skupštine. Jedinstven izvršni organ bio bi garant efikasnosti u koordiniranju rada lokalnog upravnog aparata i organizacija koje obavljaju poslove od interesa za lokalnu zajednicu, što je vrlo značajno s obzirom na isprepletenost i povezanost poslova tog aparata i tih organizacija.

No u javnoj diskusiji o nacrtu ustava, a i kasnije, isticali su se razlozi i protiv uvođenja monocentričnog izvršnog organa u opštinama. Jedan argument protiv uvođenja monocentričnog izvršnog organa u opštinama ukazivao je na opasnost da izvršna veća postanu u opštinama faktički organ vlasti, umesto ustavom označenog nosioca vlasti, opštinske skupštine. Drugi — da se ukidanjem saveta, kao političko-izvršnih organa opštinskih skupština, značajno smanjuje i osiromašuje baza na koju se skupština oslanja prilikom donošenja svojih odluka. I najzad, ukazivalo se, monocentrični izvršni organ tipa izvršnog veća značio bi ne samo nedostatak političke invencije ustavotvorca već i zanemarivanje opasnosti potencijalnog dualizma između predstavničkog tela i njegovog izvršnog organa, s obzirom na to da se ustanovljavanjem izvršnih veća u opštinama vraćamo na instituciju sličnu davno ukinutim izvršnim odborima NO-a, koji su upravo takav dualizam uspostavili.[22]

U vezi s prvom primedbom već je lepo primećeno da od samih skupština, a ne od izvršnih veća, zavisi da li će izvršna veća postati u opštinama faktor vlasti ili neće.[23] Jer ako široka samoupravna delegatska baza opštinskih skupština, osobito ona iz udruženog rada, bude stvarni nosilac odlučivanja, tada će izvršna veća biti faktor usavršavanja skupštinskog sistema zasnovanog na delegatskom principu, a ne faktor vlasti, suprotstavljen skupštini.

Druga primedba, imajući na umu pretežno tradicionalne oblike radnih i pomoćnih tela skupštine, predviđa da je konstituisanjem skupštine

[20] Đorđe Đurić, *Ustavno reguliranje političko-izvršne funkcije u općini,* »Naša zakonitost«, br. 6/1972, str. 422.

[21] Ilija Bekić, op. cit.

[22] Isto.

[23] Ljubiša Zarić, »Izvršni organi opštinskih skupština«, referat za pomenuto savetovanje u Kladovu.

na delegatskom principu samoupravna baza na koju se oslanja skupština prilikom donošenja svojih odluka postala optimalno naj-šira. Uz to, opštinska skupština ima pravo i mogućnost da organizuje svoja klasična radna tela — odbore i komisije — u kojima bi pored delegata bili angažovani i javni, društveno-politički, stručni i naučni radnici. Isto tako, republički ustavi ne zabranjuju opštinama da u svojim statutima predvide postojanje i savetâ, samo što tada, zbog postojanja monocentričnog izvršnog organa, oni ne bi mogli biti polit函čko-izvršni organi, već radna tela opštinskih skupština, »što su saveti mahom ranije objektivno i bili«.[24]

Treća primedba je mehanička analogija, koja ne gleda na pitanje kompleksno, već zanemaruje društvene odnose i političku klimu u okviru kojih funkcioniše jedna institucija i dogmatskim postupkom poredi institucije istrgnute iz društvenog, političkog, pa i institucionalnog tkiva i sklopa. Za proteklih skoro četvrt veka društveni odnosi u Jugoslaviji su se toliko izmenili da je svaka analogija između sadašnjih izvršnih veća i nekadašnjih izvršnih odbora deplasirana. U uslovima postojanja razvijenog društvenog samoupravljanja i delegatskih skupština, kao produžetka samoupravljanja organizovanih i udruženih ljudi, izvršno veće je kvalitativno drukčiji organ od izvršnog odbora u uslovima državne svojine nad sredstvima za proizvodnju i državnog rukovođenja privredom i društvenim delatnostima. Stoga nam je veoma prihvatljivo sledeće rezonovanje i zaključivanje: »U opštini se uspostavljaju najneposredniji demokratski odnosi, ne samo u osnovnim samoupravnim asocijacijama života i rada, nego i u svim drugim organima i organizacijama. Proces stvarnog podruštvljavanja funkcija vlasti i upravljanja društvenim poslovima dobija najšire dimenzije. To opštinsku skupštinu čini, prirodno i zakonito, otvorenom prema samoupravnoj društvenoj bazi. Sa pravom treba očekivati da će se, ne samo strateške nego i druge odluke u skupštini, sve više donositi pod neposrednim uticajem udruženog rada i samoupravno organizovanih radnih ljudi. Time će izvršni organi sve više prestajati da budu monopolski nosioci inicijative pred skupštinom i 'filter' prema inicijativama drugih«.[25]

---

[24] Ilija Bekić, op. cit.

[25] Ljubiša Zarić, op. cit. — O tome Stanko Brčić kaže: »Pored... drugih formalnih ograničenja koja ne bi dopuštala ni faktičnu, a još manje pravnu dominaciju izvršnog odbora nad skupštinom, treba uvažiti da se kroz proteklih 18 godina, otkako su ukinuti poslijeratni izvršni odbori, izmijenilo mnogo toga u kvalifikacionoj strukturi vijeća, načinu rada, političkoj odgovornosti funkcionera i svih odbornika, biračima te u pojačanom utjecaju birača, mjesnih zajednica i drugih organizacija na rad vijeća. Borba mišljenja vodi se na mnogo širem planu i terenu. Zbog toga se samo iznimno dešava da se važnija odluka ili planska mjera prihvati na sjednici vijeća jednoglasno. Pod takvim okolnostima nema mnogo bojazni od dominacije izvršnog odbora ili sličnog tijela nad skupštinom, a s druge strane gledajući, uloga toga tijela donela bi mnoge koristi u organizaciji efikasnijeg rada« (Stanko Brčić, *O nekim aktuelnim pitanjima obavljanja političko-izvršnih funkcija u općini*, »Naša zakonitost«, br. 5/1970, str. 356). Slično rezonuje u svom radu i Zdravko Tomac: »Izvršni organi u svim skupštinama, a pogotovo u općinskoj u kojoj postoje objektivno najpovoljniji uvjeti za uspješno funkcioniranje delegatskog sistema, gube značenje kao organi koji predlažu politiku, pojedine odluke i stavove skupštine, jer inicijative, prijedlozi i različiti stavovi i interesi u delegatskoj skupštini moraju dolaziti iz osnovnih organizacija udruženog rada, mjesnih i interesnih zajednica, društveno-političkih organizacija i njihovih delegacija. Organizirani radni ljudi u svojim osnovnim samoupravnim organi-

Druga grupa razloga u vezi s uvođenjem monocentričnog izvršnog organa u našim opštinama nezavisna je od iskustava koja se odnose na funkcionisanje dotadašnjih političko-izvršnih organa u opštini i obuhvata šire društveno-ekonomske i političke procese koji su se začeli inaugurisanjem komunalnog sistema (1955)[26] i razvijali u uslovima komunalne samouprave. Upravo, usled postojanja tih razloga, saveti, kao određeno institucionalno rešenje za obavljanje izvršne funkcije u opštini, nisu dali odgovarajuće pozitivne rezultate u svom radu, pa zato tu grupu razloga za uvođenje monocentričnog nosioca izvršne funkcije u opštinama treba smatrati primarnom. Takvi razlozi bi se, opet, mogli grupisati u tri grupe.

Prvi razlog je u vezi s povećanjem područja (teritorije) opštine, kao izraz nastojanja za stvaranje ekonomski snažnih opština, koje bi bile društveno-ekonomske celine, tj. prave komune. Tako je 1955. godine broj opština bio smanjen sa 3.912 na 1.479, 1960. je bilo 809 opština, 1965 — 548, 1970 — 501, a onda se na toj cifri, s neznatnim variranjima ispod i iznad, usled političkoteritorijalnih reorganizacija, i zaustavio (danas ih ima, na primer, 510). Time je i prosečna površina opština od svega 32 kvadratna kilometra, koliko je iznosila 1951, povećana 1973. na 500 kvadratnih kilometara. Isto je tako porastao i broj stanovnika — od svega oko 2.000 u 1951. na 40.000 u 1973. godini.[27] Tako su se stvorile subjektivne i objektivne pretpostavke za povećanje proizvodnih kapaciteta opština. Ali time je, normalno i neminovno, porastao značaj i povećao se obim političko-izvršnih poslova, koji su sada, da bi mogli biti uspešno obavljani, zahtevali jedinstvenog nosioca.

Drugi razlog je u vezi s prvim i on se tiče proširenja nadležnosti opštinskih organa. Proces decentralizacije poslova na opštinu, kao osnovnu društveno-političku zajednicu, i, naročito, ukidanje srezova, kao društveno-političkih zajednica, znatno su povećali obim funkcija opštine, pa tako i nadležnost opštinskih organa. Sve je to postavilo pitanje uspešne koordinacije rada opštinskih organa osobito uprave, i operativnost i efikasnost izvršenja odluka opštinskog predstavničkog tela.

Treći razlog leži u sve dinamičnijem razvitku privrede u opštini, kao i komunalnih i društvenih službi. On izražava napore jednog novog i mladog društva da izgradi odgovarajuću ekonomsku osnovicu za samoupravno organizovanje radnih ljudi i radničke klase. Takva nastojanja treba efikasno i dosledno sprovoditi u život, bez zastoja i rasipanja snaga, pravovremeno i kompetentno.

Dakako, ne može se zanemariti ni težnja ustavotvorca da postavi institucionalne i društvene osnove za minimum jedinstva društveno-političkog sistema. Iz te težnje usledila je i ustavna odredba o jedinstvu

---

zacijama i zajednicama i preko svojih delegacija koje su u krajnjoj liniji već sastavni dio skupštinskog sistema, slobodno izražavaju svoje bitne interese u radu (u svim oblastima udruženog rada), kao stanovnici u mjesnoj zajednici i općini, kao interesenti kroz različite interesne zajednice i kao članovi političkih organizacija kroz društveno-političke organizacije« (Zdravko Tomac, *O razvoju i karakteristikama različitih sistema izvršne vlasti s posebnim osvrtom na izvršno vijeće u općini*, »Naša zakonitost«, br. 3/1974, str. 287-288).

[26] O karakteristikama komunalnog uređenja videti kod: Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna*, Beograd, 1955.

[27] Miodrag Jovičić, *Struktura i teritorijalna osnova lokalne samouprave u evropskim zemljama*, Beograd, 1974, str. 121-122; Leon Geršković, *Problemi i perspektive...*, str. 44, osobito fusnota 38.

elemenata skupštinskog sistema u svim društveno-političkim zajednicama (i o jedinstvenom izvršnom organu skupštine).

U dosadašnjim raspravama o izvršnom veću i opštini, interesovanje je izazvala formulacija čl. 148, st. 2. Ustava SFRJ (analognu formulaciju sadrže i republički i pokrajinski ustavi), prema kojoj je izvršno veće »odgovorno skupštini za stanje u opštini«. Kao što je ispravno primećeno,[28] takva formulacija može značiti dve stvari: ili je izvršno veće odgovorno za stanje u opštini uopšte, što znači i za stanje u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim organizacijama i zajednicama (šire tumačenje), ili je pak ono odgovorno samo za stanje u vezi sa sprovođenjem politike i izvršavanjem propisa i akata skupštine (uže tumačenje). Na osnovu sistematskog, a pogotovu jezičkog tumačenja teksta Ustava (Ustav odgovornost »za sprovođenje politike i izvršavanje propisa i drugih opštih akata skupštine« izdvaja kao posebnu funkciju izvršnog veća, koja, dakle, nije konsumirana u odgovornosti veća »skupštini za stanje u društveno-političkoj zajednici«) proizlazi da se pod tom formulacijom podrazumeva širi vid odgovornosti izvršnog veća, dakle, ne samo odgovornost za sprovođenje politike i odluka skupštine.

Pridružujemo se gledištima koja smatraju da ustavnom položaju izvršnog veća ne bi odgovaralo da se ono svede na izvršioca odluka skupštine. Preuzimamo pri tom sledeću, vrlo uspešnu argumentaciju za takav stav: »Izvršno vijeće u provođenju odluka i politike skupštine, dolazi do mnogobrojnih saznanja, ono nailazi na probleme koje nije u mogućnosti samo da riješi, često i zbog toga što nije za to ovlašćeno. Izvršno vijeće dolazi na primjer do informacija da pojedina pitanja nisu pravno regulisana, a trebalo bi ih pravno regulirati, ono ustanovljava da pojedini odnosi u zakonima i drugim propisima nisu adekvatno riješeni, zatim da se pojedini propisi i mjere u pojedinim sredinama ne provode, jer nisu ispunjene odgovarajuće pretpostavke: društveno-političke, organizacione, kadrovske. materijalne itd. Nadalje, prijedlozi pojedinih odluka i mjera, koji se upućuju skupštini, moraju često tako da budu sastavljeni da vode računa o ukupnosti društvenih odnosa i potreba u općini: društveni plan, budžet, završni račun i sl.«[29]

Štaviše, poput nekih drugih autora, smatramo da izvršna veća treba i dalje da imaju »aktivnu ulogu u procesu odlučivanja, pa samim tim da se javljaju i kao predlagači određenih akata i politike, ne samo kada su programom skupštine i drugim aktima na to obavezni, već i kad god sami u skladu sa svojom ustavnom odgovornošću za stanje u opštini, nađu da takvoj inicijativi i predlogu ima mesta. Sa druge strane, ona uvek treba da budu stavljena u položaj da mogu odgovorno, kvalifikovano i ravnopravno da se izjasne o inicijativama i predlozima drugih samoupravnih subjekata, jer samo pod uslovima oni mogu i da prime odgovornost za izvršenje politike odnosno odluka i drugih akata skupštine«.[30]

Međutim, gledište suprotno ovom ističe da iz koncepcije Ustava proizlazi da izvršno veće treba da bude u bukvalnom smislu izvršni organ skupštine i da bi, u slučaju da ono vrši ulogu filtra kroz koji prolaze predlozi upućeni skupštini, došlo do negiranja »osnovne suštine konsti-

---

[28] Ilija Bekić, op. cit.

[29] Isto.

[30] Ljubiša Zarić. op. cit.

tuiranja skupštine na delegatskom principu«.[31] Iz razloga koje smo već pomenuli, s tim se mišljenjem ne bismo mogli složiti.

Da li će uvođenje novog oblika nosioci izvršne funkcije u našim opštinama opravdati logiku razloga koji su takvo institucionalno rešenje nalagali, pokazaće praksa, koja, razume se, ne daje osnove za neka značajnija uopštavanja. Sem pojedinačnih primera nerazumevanja položaja i funkcija izvršnog veća,[32] normativno uobličavanje te nove institucije u opštinskim statutima, prema dosadašnjim analizama, daje zadovoljavajuće rezultate. Prema tome, ne može se apriorno osporiti osnovanost idejno-političkih premisa na kojima počiva ta nova institucija. Materijal za ocenu njene opravdanosti i uspešnosti pružiće praksa, koja je uvek bila, pa će to biti i ovom prilikom, konačni i neprikosnoveni sudija svih naših idejnih pogodaka i promašaja.

---

[31] Zdravko Tomac, op. cit., str. 290. Isti autor primećuje: »Novi skupštinski sistem mora dovesti do izražavanja brojnih inicijativa, prijedloga samoupravno organiziranih radnih ljudi, te kroz proces demokratske konfrontacije različitih mišljenja i interesa dovoditi u pravilu na samoupravni način do usklađivanja interesa i zauzimanja zajedničkih stavova. Upravo u tome, da Izvršno vijeće nije i ne može biti kanal preko kojeg idu svi prijedlozi prema skupštini, da ono nije i ne može biti u delegatskom sistemu pogotovo u općini odgovorno za predlaganje politike, nego da je njegova funkcija prije svega u izvršavanju politike, bitna je razlika između sistema izvršnog vijeća kao podređenih stvarno izvršnih organa skupštine od sistema 'vlada' koje upravo kroz predlaganje politike, selekciju raznih prijedloga i interesa, stvarno drže vlast u svojim rukama i formaliziraju ulogu skupštine« (op. cit., str. 287-288). S tim u vezi autor zaključuje: »Iz cijele koncepcije našeg Ustava proizlazi da Izvršno vijeće treba biti radno i operativno tijelo usmjereno prvenstveno na izvršavanje politike a da skupština općine bude centar sakupljanja svih mogućih inicijativa vrlo razvijenog samoupravnog mehanizma organiziranja radnih ljudi i građana u općini. Davanje funkcije izvršnom vijeću da bude filtar preko koga će dolaziti materijali i svi prijedlozi u skupštini značilo bi, u krajnjoj liniji, negiranje osnovne suštine konstituiranja skupštine na delegatskom principu« (op. cit., str. 290). Slično mišljenje ima i Stanko Brčić, koji kaže: »Zbog toga (tj. da bi se sprečilo preuzimanje funkcije odlučivanja od skupštine — R. M.) takav izvršni odbor ne bi mogao propisivati nikakve naredbe, uputstva ili pravilnike, osim u izuzetno hitnim slučajevima za vrijeme ljetnog odmora skupštine. On ne bi smio biti nikakav kreator politike nego, pored drugih tijela inicijator prijedloga i, iznad svega, centralni koordinator izvršenja, organizator širih sastanaka, dogovora i rasprava u samoj komuni i u odnosu na republičke i savezne organe. O svom bi rado trebao da redovito obavještava odbornike. Stoga bi poslovnikom skupštine trebalo da se predvidi da se prije prijelaza na dnevni red sednice vijeća svakiput automatski otvori rasprava o primljenom pismenom izvještaju i usmenim informacijama izvršnog odbora«, (Stanko Brčić, op. cit., str. 355). Aktuelnost takvog autorovog zaključivanja donekle umanjuje činjenica što je reč o analizi *de lege ferenda*, datoj u vreme kada izvršno veće nije postojalo u opštinama, ali je izvršni organ, za čije se uvođenje autor zalagao u ovom svom radu, upravo monocentrični, jedinstveni nosilac izvršne funkcije, kakav je predviđen Ustavom od 1974.

[32] O takvim primerima videti u već citiranim radovima Ilije Bekića i Ljubiše Zarića.

Svet na početku 1975. godine

Ima ciničnih posmatrača koji tvrde da je današnji svet navikao na međunarodnu napetost kao hronični bolesnik na povišenu temperaturu: želeo bi da bude bez nje, ali bi mu bilo neobično kad bi mu se to desilo; leči se ne verujući da će se izlečiti; svoje stanje gleda pre kao neprijatno no opasno. Ovo skeptično poređenje sadrži više težnje za duhovitošću no dovoljno proverene istine — objektivnom analitičaru je jasno da svako ozbiljno pogoršanje svetske situacije nosi sobom ne samo narušavanje krhkog spokojstva prenapregnutog ljudskog roda, već i stvarne znatne rizike za neučvršćeni mir čovečanstva i njegovu sasvim nedograđenu bezbednost.

OBELEŽJA NOVOG ZAOŠTRENJA

Baš sada, na početku godine 1975, tri decenije po završetku najpustošnijeg rata u povesti čovečanstva, svet je doživeo ponovno zaoštrenje međunarodnih prilika.

Porast napetosti je najupadljiviji u dugoročno eksplozivnim prostorima. Stanje na Bliskom istoku uočljivo se pogoršalo posle izvesnog diplomatskog napredovanja na početku prošle godine, krunisanog razdvajanjem trupa na Sinaju i Golanu; pregovarački poduhvat se zapleo u nove teškoće; uz grmljavinu topova i prasak bombi u južnom Libanu, pominje se, u samom ovom prostoru i van njega, uvećana opasnost novog arapsko-izraelskog rata, petog za nešto više od četvrt stoleća. U Vijetnamu dvogodišnjica potpisivanja mirovnog sporazuma nije pružila nikakav povod za optimističku proslavu. Kao rezultat upornih nastojanja sajgonskog diktatora Tijea, oslonjenog na moćnu američku potporu, da proširi svoju vojnu kontrolu nad delovima slobodne teritorije i da onemogući sprovođenje političkih odredaba Pariskog dogovora i stvaranje demokratskog uređenja u Južnom Vijetnimu — nepostojeći mir, koji je u dve godine narušen preko pola miliona puta, odnevši više od 200.000 ljudskih života, preobratio se ponovo u seriju ratnih operacija, dok se u susednoj Kambodži žestina oružanog sukoba, koji se nikako nije prekidao, u međuvremenu i pojačala. Odbijajući agresivne nalete sajgonskih trupa, vraćajući udarac za udarac, oslobodilačke jedinice su nanele teške poraze Tijevoj vojnoj mašini, što je opet navelo SAD da,

maskirajući prave uzroke pojačanih sukoba, zaprete intervencijom, čak i povratkom, ukoliko bi, po rečima američkog ministra odbrane Džemsa Šlezindžera, »sadašnja severnovijetnamska ofanziva dovela u pitanje opstanak sajgonskog režima«. A predsednik Ford je od Kongresa zatražio još 300 miliona dolara vanrednih dodatnih kredita za naoružavanje Tijeove vojske u ovoj godini, pored 700 miliona dolara već odobrenih.

Postoji još nekoliko razloga za povišenu meru zabrinutosti. Sa američkim diskriminacionim pritiskom izraženim u taktici da se dodeljivanje kredita i klauzule najvećeg povlašćenja Sovjetskom Savezu povezuje sa »liberalizovanjem« dozvola sovjetskim Jevrejima za iseljavanje, čak i godišnjim kontrolnim »prebrojavanjem« tih dozvola; sa shvatljivim sovjetskim odbijanjem takvog stranog mešanja u čisto unutrašnju jurisdikciju i otkazivanjem trgovinskog ugovora sklopljenog godine 1972. — neizbežno zahlađenje pogodilo je, u jednom času, i odnose dveju najvećih sila, do tad brižljivo čuvane od poremećaja. Možda još izbiljniji element rizika sadržan je u činjenici da se tekuće zaoštrenje ne zadržava u sferi diplomatske taktike, već se često neposredno odnosi na najbitnije dubinske komplekse političko-ekonomskih problema i procesa savremenog sveta, kao što je reljefno posvedočila Kisindžerova hipotetična, ali razgovetna pretnja da se ne isključuje mogućnost američke vojne intervencije na naftonosnim poljima Srednjeg istoka »u krajnjem slučaju«, ukoliko bi, po njegovim rečima i argumentima, zapadnoj ekonomici zapretila opasnost da bude »udaljena«.

U sadašnjoj fazi — a to je povest posleratnog razdoblja više puta registrovala — karakteristična je dvostruka simultanost pritiska: u pogledu oblika ispoljavanja i geografskih prostora. Reč je o potezima političke, ekonomske i vojnostrateške prirode, sa raznim stepenima intenziteta i u različitim vidovima, na rastojanju od Vijetnama preko Indijskog okeana i Bliskog istoka do Latinske Amerike; pritom dolazi do izražaja klasična međuzavisnost pomenutih mera u složenoj kombinatorici — politička i vojna sredstva upotrebljavaju se za postizanje ekonomskih ciljeva, a ekonomske presije treba da posluže političkoj ofanzivi.

PROKLAMOVANI REALIZAM I NEODBAČENE PREDRASUDE

U istraživanju uzroka sadašnjeg zaoštravanja, koje je dosta naglo pogodilo poodmakli detant Zapada i Istoka, u vreme kada su prebrzi optimisti već prorokovali blisko prispeće u mirnu luku opšte stabilizacije — neke pojave padaju u oči već na prvi pogled.

Na više tačaka naše uznemirene planete, u pojmovima i ponašanju pojedinih aktera svetske scene, jasno se vidi suštinska protivrečnost između izvesnih njihovih spoljnih manifestacija i deklaracija koje bi trebalo da najavljuju promenjenu politiku i postupaka koji otkrivaju nameru da se sačuvaju stare pozicije i da se ne napuste pređašnji metodi.

Povukavši svoj ekspedicioni korpus iz Vijetnama, Vašington uporno odbija da prihvati logične posledice takvog čina — nezavisnost i aktivnu neutralnost tog prostora prema spoljnom svetu i zahtev njegove demokratizacije u unutarnjem životu. Težeći da vaskrsne političke leševe svojih poraženih iluzija, on pokušava na sve načine da, bez direktnog vojnog učešća, zadrži netaknutu političku kontrolu i strateško prisustvo na azijskom Jugoistoku.

Da bi ostvarile taj nemogući cilj, SAD uporno potpomažu Tijea uprkos njegove totalne kompromitacije i neprestane erozije uticaja; tvrdoglavo, bez smisla i šanse, spasavaju Lon Nola, čija vlast tako reći sabijena u nesigurne zidove Pnom Pena; pojačavaju svoje baze i vojno angažovanje u Tajlandu, produkujući tako mogućnosti proširenih žarišta.

Na Bliskom istoku, Izrael teži, pod prividom pregovaračke spremnosti, da jednostrano iznudi svoju formulu mira. On odbija da prihvati oba bitna preduslova za stvarni prekid dugog neprijateljstva — priznanje Palestinaca kao ravnopravnog činioca i obavezu povlačenja sa svih teritorija bez izuzetka; kombinacijom brutalnih pritisaka i krnjih ponuda on takođe želi da izvojuje nemoguće — uporedo dobije jemstvo trajne bezbednosti, podeli arapski front i zadrži najvrednije komade osvajačkog plena. U Latinskoj Americi svečanim obećanjima o korenitoj promeni prirode susedskih odnosa Severa i Juga zapadne hemisfere sledio je tvrdi diskriminacioni potez SAD kojim se trgovinske olakšice vezuju za neprikosnovenost severnoameričkog kapitala, a mere nacionalizacije i sirovinski dogovori stavljaju na listu međunarodnih smrtnih grehova.

Ova imanentna nepremostiva protivrečnost između proklamovanog realizma i neodbačenih predrasuda mora u dnevnoj praksi da donosi okretanje prevaziđenim sredstvima politike. Kisindžerova pretnja, podržana od Forda, naglašena od Šlezindžera — bez obzira na naknadna ublažavanja — zazvučala je kao zakasneli eho »diplomatije topovnjača« iz prošlog stoleća. Neki drugi američki potezi i izjave, koji se odnose na prostore Bliskog istoka i Indokine, podsetili su, sa neugodnom oštrinom obrisa, na Dalsove koncepcije »proračunatog rizika«, »koračanja po ivici«, »teorije domina«, »mira koji se zarađuje ratom«, jednom rečju, shvatanja koja su svojevremeno hranila opasnosti ne donoseći koristi.

U doba kada varijacije na temu popuštanja zategnutosti, saradnje u miru, pa i prevazilaženju blokova predstavljaju gotovo političku modu — SAD su, sa projektovanim instaliranjem na ostrvu Dijego Garsija između Sri Lanke i Madagaskara i Masiri kraj obale Omana, ubrzale i pojačale građenje sistema nuklearnih baza na širokim prostranstvima Indijskog okeana, planirajući višestrano njihov kontrolni radijus u pravcu Srednjeg istoka, istočne Afrike i Indijskog potkontinenta. Diskretni branioci pribegavanja takvoj praksi objašnjavaju ovaj metodološki povratak u prošlo stoleće nesigurnim paradoksom: smisao »diplomatije topovnjača«, vele oni, sastoji se u tome da topovi ne pucaju; javna pretnja silom omogućuje, bez njene stvarne upotrebe, postizanje žuđenih rezultata. Takva logika, vidljivo, mnogo više odražava stvarnost razmišljanja njenih nosilaca no stvarnost ovog sveta i vremena.

DVA FAKTORA SAVREMENOG IMPERIJALIZMA

Očigledno, na ovakav ton i pravce diplomatske taktike utiču i neki moćni društveno-ekonomski fenomeni današnjice, pri čemu je za biće i pojavne oblike poznog kapitalizma simptomatična činjenica da procesi, veoma moderni po svojim tehnološkim svojstvima, dobijaju pratnju arhaičnih političkih pogleda i metoda. Nije nimalo teško ispod izgovorenih upozorenja američkih državnika otkopati izvestan udeo uticaja i interesa dva poznata faktora savremenog imperijalizma:

multinacionalnih kompanija i vojnoindustrijskog kompleksa.

Sa imovinom u inostranstvu od 400 milijardi dolara i godišnjim obrtom od 500 milijardi dolara, multinacionalne kompanije — Kako je izneo »drugi Raselov tribunal« pred svetsku javnost na briselskom »suđenju« džinovima moderne kapitalističke privrede — drže u rukama šestinu ukupne svetske proizvodnje još pre četiri godine one su imale 268 milijardi dolara uloženih u raznim svetskim regionima i poslovima, dakle, dvostruko više no što iznose celokupne međunarodne monetarne rezerve; među njima 60 najkrupnijih nevidljivo diriguju zapadnim kapitalističkim mehanizmom; od 100 najistaknutijih finansijskih sila sveta, 51 su multinacionalne kompanije, a 49 države. U ovom društvu internacionalnih divova novca američko učešće je ubedljivo najveće po broju, razmerama i potencijalu kompanija — njih blizu 200 prema ukupno 300 nalaze se pod dominantnom američkom kontrolom — i taj finansijski fakt ne može ostati bez upliva na političko rasuđivanje i odlučivanje.

S druge strane, o ogromnom kapacitetu i neprestanom jačanju vojnoindustrijskog kompleksa u SAD može se steći dosta adekvatna slika kada se ima na umu da je ovogodišnji vojni budžet Sjedinjenih Država, uprkos postojanja detanta, zabeležio svetski rekord svih vremena u visini izdataka — 95 milijardi dolara, što nije uslovljeno ni jedino ni pretežno inflacionim slabljenjem vrednosti dolara.

Kada se ispituje američka petrolejska strategija na Srednjem istoku, ne može se, kao beznačajna, otpisati okolnost da najveću multinacionalnu koncentraciju kapitala predstavlja kartel koncerna nafte, nazvan »sedam sestara«, u kome su pet od sedam partnera poreklom, sedištem i glavnim kapitalom iz Sjedinjenih Država, i da su u prvom tromesečju prošle godine njihovi profiti vrtoglavo skočili između četrdesetak i preko 120 procenata. Kada se posmatra ofanziva pritiska na Latinsku Ameriku i izazovno suprotstavljanje htenjima i potrebama »zelenog kontinenta«, otpornost predrasuda znatnim delom objašnjava podatak da su, recimo, u jednoj poludeceniji, između 1968. i 1972. severnoameričke korporacije izvukle iz susednog prostora preko 5,5 milijardi dolara profita iz investiranih 2,5 milijardi dolara. A sajgonski diktator, za svoju neprirodno produženu upravljačku egzistenciju, mora svakako najviše da zahvali načinu mišljenja i konkretnim interesima vojnoindustrijskog kompleksa SAD, koji obnavlja i proširuje svoju moć sopstvenom zahuktalom inercijom.

Naravno, predstavljalo bi grubu netačnost, koja se lako rađa iz preteranog uprošćavanja, ako bi se motivi i postupci spoljne politike SAD, kao i u nekih drugih visokoindustrijalizovanih država Zapada, bez ostatka sveli na volju i korist pomenutih finansijskih giganata i na njihovu spregu sa državnom mašinom. Ali je isto tako logično i neminovno da dve pomenute, međusobno isprepletane sile savremenog kapitalizma — multinacionalne kompanije i vojnoindustrijski kompleks — imaju trostruki interes koji ne harmonizira sa zahtevima istinskog mira: one teže da zadobiju što potpuniji nadzor nad prirodnim blagom više zemalja i samim tim uporno sprečavaju njihovo pravo ekonomsko i političko osamostaljivanje; da sačuvaju izvesnu meru zategnutosti u svetu jer to isporučuje prerušene argumente za njihove posredne i neposredne pritiske; da preprečе put suštinskom menjanju međunarodnog političkog i ekonomskog poretka jer bi to uniš-

tilo uslove za nekontrolisano bujanje njihovog bogaćenja i moći.

Zanimljivo je — i ne bez značaja — konstatovati takođe paralelizam između izvesnih pooštrenja u diplomatskoj strategiji SAD i ozbiljnih ekonomskih tegoba u toj vodećoj kapitalističkoj državi. Nezaposlenost je dostigla najveće razmere posle drugog svetskog rata — osam miliona Amerikanaca su bez radnog mesta; prošlog decembra industrijska proizvodnja je pala za 2,8% — što je takođe najdrastičnije smanjenje za poslednje tri decenije; prodaja automobila zabeležila je najniži stupanj tokom dve decenije, povlačeći sa sobom u recesiju niz važnih pratećih i komplementarnih grana; cene na veliko u 1974. povisile su se za 21% — još jedan svojevrstan negativni rekord američke ekonomike, koju neumoljivo napušta mit neranjivosti; prosečni Amerikanac, naviknut na tradicionalno samopouzdanje, našao se istovremeno suočen sa dve sablasti — inflacijom koja, neukroćena, ubrzava korak i depresijom koja joj se podmuklo pridružuje. Ta simultanost problema koji izviru iznutra i pritisaka koji su upravljeni prema spoljnom svetu jeste, sigurno, i izvesna međuzavisnost, ona potvrđuje već dovoljno poznatu istinu o ponašanju kapitalizma kada ga sputaju i uznemire sopstvene, neotklonjive protivrečnosti.

VAŽNOST I OGRANIČENOST DETANTA

Pri analiziranju uzroka i okolnosti delimičnog zatezanja međunarodne situacije na početku 1975. odmah se uočava da je ono verno odslikalo razumljivu važnost, ali i primetnu ograničenost detanta; pažljivo negovano popuštanje zategnutosti između dveju najvećih sila izloženo je neugodnim iznenađenjima, a radijus dejstva još uvek mu je relativno uzan.

Naime, kao što su pomenuti događaji demonstrirali, ta naglašena osetljivost njegove prirode i limitiranost njegovog efekta proističu iz nekih osnovnih svojstava ove složene i krupne političke operacije današnjice. Detant SAD i SSSR je neophodan, ali i nedovoljan za svetski mir; on se, u svom poreklu i suštini, najvećma svodi na izbegavanje dvostranog termonuklearnog dvoboja, što spasava svet od najstrašnijeg rata, ali mu još ne donosi zajemčeno spokojstvo. Na međusobnoj relaciji dve najsnažnije sile našeg doba teže da normalizuju svoje odnose, ali bi svaka želela da tom normalizovanju utisne svoje pravilo igre; uz to, psihološko podneblje njihove veze predstavlja komplikovana smeša opreznog uzajamnog upoznavanja i nataloženog otvrdlog nepoverenja. Najzad, za efikasno uklanjanje svetskih žarišta bila bi potrebna prilično visoka mera podudarnosti njihovih ocena i metoda, a njihovi pristupi često se duboko razlikuju baš kada je reč o najeksplozivnijim krizama. U Vijetnamu — Tijeovi postupci su isto tako oštro kritikovani od Moskve koliko su zaštitnički tolerisani, čak i direktno podsticani, iz Vašingtona. Na Bliskom istoku — SSSR vidi put rešavanja u globalnom zahvatu i Ženevskoj konferenciji, a SAD se uzdaju u »etapnu taktiku« i »ličnu diplomatiju«.

ŠTA DELUJE U PRILOG MIRA?

Sadašnje zatamnjenje na svetskoj sceni nije naivno i bilo bi lakomisleno upoređivati ga sa slučajnim oblačkom koji za časak baci iznenadnu prolaznu senku što ne može da pomuti suvereni mir vedrog ne-

ba. Ali, u razmišljanjima i predviđanjima nekih posmatrača realni rizik je stekao preuveličane dimenzije; ponegde se čak počinjala pominjati mogućnost koja se činila definitivno stavljena u arhivu nerealnog — vojni sudar između najvećih sila. Pojavila se i varijanta o eventualnoj upotrebi »ograničenog nuklearnog rata«, u kome bi strateška superoružja mirovala i dalje kao vrhovna rezerva zastrašivanja, dok bi taktička atomska sredstva debitovala u ratnoj istoriji; u stvari, takva teorija, ipak, više spada u domen političke i strateške fantastike no verodostojnog prognoziranja.

Odmeravajući izglede rata i mira u celini, treba odmah reći da se, suštinski, bez obzira na spoljne znake, opasnost oružane »velike konfrontacije«, pa, samim tim, i verovatne opšte nuklearne kataklizme, na sreću, nije nimalo povećala. U prilog takvoj oceni ne govori samo upornost izjava i sa sovjetske i sa američke strane da će se nastaviti politika popuštanja zategnutosti i da će se činiti smišljeni obostrani napori da se ograniči dejstvo i prevaziđu posledice neprijatnog incidenta oko trgovinskog zakona — već još i više činjenica da niz objektivnih faktora i stvarnih okolnosti opovrgavaju takvu, najtragičniju pretpostavku.

Po svemu sudeći, ni kod SSSR ni kod SAD nije narušena dugoročna, osnovna rešenost da svim raspoloživim sredstvima izbegavaju međusobni termonuklearni sudar koji bi bio ravan samoubistvu i verovatnom opštem uništenju na Zemljinoj kugli. U jednoj svojoj zvaničnoj analitičnoj proceni, namenjenoj kongresmenima, američki ministar odbrane Šlezindžer izneo je košmarno, ali očito fundirano predviđanje da bi prva nuklearna razmena udaraca koštala oko 200 miliona života na obe strane, a preko 10 miliona žrtava ako bi najstriktnije bila sužena na vojne ciljeve. Najnoviji sporazum o strateškom oružju, sklopljen u Vladivostoku, perspektivno zaustavlja najsmrtonosnije takmičenje, ali praktično ne samo da ostavlja vrlo visoke plafone nuklearne moći, već dopušta osetno popunjavanje i usavršavanje arsenala: broj nuklearnih prenosivača, raketa i bombardera limitiran je na 2.400, od čega 1.320 mogu biti iz najpreciznije superkategorije najrazornijeg superoružja, MIRV, to jest projektila sa višestrukim, nezavisno usmeravanim bojevim glavama koje istovremeno mogu da pogađaju ciljeve na velikim međusobnim razdaljinama, ukupno njih oko 6.600 od jednog megatona ili jačim (radi sumarne predstave o veličini ovih »neiskorišćenih kapaciteta« naoružanja valja podsetiti da Amerikanci, recimo, sada raspolažu sa 2.200 nuklearnih prenosivača, od kojih 800 pripadaju »porodici raketa MIRV«).

Osim toga, kao sve uplivniji i sve snažniji pozitivni činilac deluju nesvrstane zemlje i uopšte »treći svet«, koji — predstavljajući dve trećine čovečanstva, najteže pogođene životnim problemima i nasleđenim nevoljama, osećajući potrebu za stabilnim mirom, ispoljavajući izoštrenu političku i ekonomsku samosvest — nastupaju danas ne samo sa poznatim moralnim autoritetom, već i kao činilac određene, značajne materijalne snage. Ta ogromna »armija mira«, čiji uticaj primetno raste u svetskoj organizaciji i van nje, dejstvuje snažno i svojim razmerama, i svojim stavom i svojim dinamizmom nasuprot eventualnim planovima pogibeljnih avantura čije su ambicije egoistično neodgovorne, a posledice bi bile univerzalno katastrofalne.

Zatim, upravo u poslednjem periodu, koji je, dodatnim međunarod-

nim komplikacijama, doneo uvećane brige ionako nespokojnom čovečanstvu, u savremenom dijalektičkom svetskom razvoju zapažaju se i naglašena progresivna kretanja u raznim prostorima naše planete: likvidacija portugalskog kolonijalnog carstva u Africi; poljuljana osiona samouverenost belog rasizma na afričkom Jugu; unutarnji procesi demokratizacije u Portugaliji i Grčkoj; novi snažan val ekonomske i političke emancipacije Latinske Amerike u odnosu na susednog »severnog džina«; postepeno stabilizovanje prilika na Indijskom potkontinentu; nova uloga Australije sa novim, levije orijentisanim režimom; pojačana ofanziva nezadovoljnih radnih masa šibanih inflacijom u evropskim kapitalističkim zemljama. Svi ti elementi pozitivnog menjanja političke i društvene slike današnjeg sveta neminovno, svojim faktom i značenjem, jačaju šanse mira na račun izgleda rata.

Novi interkontinentalni »razmeštaj bogatstva« u svetu, prouzrokovan trenutno najspektakularnije fantastičnim petrolejskim bumom, rađa izvesne rizike i napetosti, ali i sačinjava, kroz čistilište poremećaja potresa, svojevrstan proces stvaranja jedne nove ravnoteže svet skih stanja, lomljenja nasleđenih disproporcija, rušenja naviknutih privilegija, iznuđenog, napornog ali neophodnog usklađivanja međunarodnih odnosa i prakse sa zakonima savremenog razvoja. Premda je vrhunska snaga u rukama dveju najkrupnijih sila, što će i zadugo ostati, javlja se tendencija izvesne »multilateralnosti moći«, koja će ubuduće međunarodnu jednačinu činiti mnogo složenijom i zamršenijom, ali i snižavati meru najopasnijih rizika koji već četvrt veka varniče iz blokovske bipolarizacije. Toj značajnoj pojavi poslednjeg razdoblja treba dodati i okolnost da su Zapadna Evropa i Japan — osećajući specifičnu težinu svojih problema, sa naraslom samosvešću i odgovornošću za sopstvenu sudbinu, premda i dalje tesno vezani za američku ekonomsku i vojnu moć — sve manje spremni da bez prigovora i otpora slede Vašington u svim peripetijama njegove političke i privredne strategije.

U »MEĐUPROSTORU«

Zbog svega toga neposredna opasnost, bez obzira na senke i slutnje, nije osetno potencirana. Ipak, to nije razlog za otpisivanje briga i za predavanje fiktivnom spokojstvu koje bi više značilo udobno i pogubno bekstvo od odgovornosti i angažovanja. Kao što postoje jaki razlozi da se, sa dovoljnom merom realizma, odbaci najcrnja perspektiva, tako i veoma ubedljivi argumenti zahtevaju produženi oprez i pojačanu akciju. Ako ne postoji konkretna želja najmoćnijih da međusobno isprobavaju vojnu snagu, nikada nije sasvim isključeno — istorija, bogata gorkim iskustvom, nudi upečatljive pouke — da se na rubu dvoboja nerava događaji otmu iz ruku državnika kada su ovi previše samouvereni ili odveć nesigurni; pri tom, često, sa ne lako predvidljivim ishodom, međunarodno ponašanje lidera nalazi se pod višestrukim pritiscima domaćih okolnosti. Drugi razlog koji opominje jeste činjenica da još uvek glavni aktuelni diplomatski poduhvati više klize površinom zbivanja no što zadiru u dubinu sudbonosnih problema koji, svojim postojanjem i nastavljanjem, uporno produciraju žarišta napetosti i koji, pre svega drugog, nalažu hrabrost i odlučnost u suštinskom menjanju međunarodnog ekonomskog poretka i političkih navika.

Svet se danas nalazi u jednom »međuprostoru« događanja i odlu-

čivanja, ispunjenom nadama i rizicima; o njegovoj nepoznatoj sudbini ne odlučuje isključivo krug velikih sila, ali ni cela međunarodna zajednica na način jedino razuman u svojoj univerzalnosti i ravnopravnosti.

Zaista, realno rastu mogućnosti mira kakav odgovara potrebama vremena i željama ljudi, ali ta činjenica najvećeg ohrabrenja ne dejstvuje nikakvim automatizmom: ona poziva na napore i upozorava na iskušenja, mobilišući, svojom stvarnom šansom, energije i savest čovečanstva.

Đorđe Radenković

Položaj slovenačke i hrvatske manjine u Austriji sa gledišta savremenog međunarodnog prava

Položaj naših manjina u susednoj Austriji predstavlja problem koji se po svojim karakteristikama ispoljava u trenutku kada je Evropa zaokupljena izgradnjom sistema saradnje i prevazilaženjem onog što narode razdvaja. Zato, svakako, zaslužuje da bude razmatran. Jer, jedna strana ugovornica višestrukog međunarodnog ugovora odbija da izvršava striktne međunarodne obaveze koje je primila u osetljivom trenutku svoje istorije kada je ponovo stekla međunarodni subjektivitet kao država.

1. DRŽAVNI UGOVOR, MEĐUNARODNI STATUS AUSTRIJE I NJENE OBAVEZE PREMA NAŠIM MANJINAMA

Mirovni ugovor sa Austrijom nije potpisan u vreme kada je to urađeno sa ostalim pobeđenim zemljama u ovom regionu (1946), već to dolazi tek 1955. godine kroz donošenje Državnog ugovora koji su potpisale četiri velike sile koje su bile okupirale Austriju i koje su ovim međunarodnim aktom garantovale stvaranje »nezavisne i demokratske Austrije«. No, tim aktom nije bio sasvim zaokrugljen današnji međunarodni položaj Austrije kao neutralne države. To je u to vreme učinjeno posebnim aranžmanima, kako međunarodnim tako i unutrašnjeg karaktera.[1] Prilikom prijema Austrije u članstvo Ujedinjenih nacija o pitanju njene neutralnosti uopšte nije bilo reči.[2] A nije pokrenuto ni pitanje da li je takav status Austrije u suprotnosti sa obavezama po Povelji za države članice.

Državni ugovor o Austriji (1955), kao međunarodni akt kome je Jugoslavija pristupila u svojstvu udružene sile[3], utvrđuje sistem prav-

---

[1] To su akti kao Moskovska deklaracija od 1955. godine i unutrašnji akti Austrije o njenoj neutralnosti. Bliže videti: Charles Chaumont, *La neutralité de l' Autriche et les Nations Unies, Annuaire français de droit international 1955, 1956*, Paris, str. 150--157; S. Verosta, *Die daurende Neutralität*, Wien, 1967.

[2] Videti 555. i 556. sednicu Generalne skupštine 14. decembar, 1955. i Rezoluciju 995/IX od 14. decembra 1955, kao i *Yearbook of the United Nations, 1955, 1956*, New York.

[3] Član 17. Državnog ugovora.

nih normi koje sa gledišta međunarodnog prava po svojoj hijerarhijskoj važnosti predstavljaju kogentne norme za Austriju. To znači da njihovo ostvarenje predstavlja konstitutivne norme za državu Austriju, za koju se na taj način obnavlja suverenitet. Otuda njihovo prihvatanje i sprovođenje na savestan način i u dobroj veri predstavlja, po duhu i slovu Državnog ugovora, vrstu takvih međunarodnih obaveza koje su bile preduslov za sticanje ponovne nezavisnosti Austrije. To znači da Austrija nije mogla da raspravlja da li će ih sprovoditi ili ne ukoliko ne želi da vrši jednostranu reviziju ovog međunarodnog akta koji za nju ima najviši pravni značaj. Države potpisnice ovog ugovora su to izričito naglasile na taj način što su izjavile da ovaj ugovor treba da posluži »kao osnov za prijateljske odnose među njima, kako bi se na taj način savezničkim i udruženim silama omogućilo da podrže traženje Austrije za prijem u Ujedinjene nacije«[4]. Iz ovoga dalje proizlazi sledeće: čak da Jugoslavija nije ni pristupila ovom ugovoru, Austrija je bila obavezna da ispuni sistem pravnih normi iz ugovora koje se odnose na položaj slovenačke i hrvatske manjine na njenoj teritoriji. U tom slučaju ovde bi se radilo o odredbama ugovorenim u korist trećih država.

Sistem prava i obaveza dat Državnim ugovorom je vrlo određen u odnosu na naše manjine i on se sastoji od odredaba koje se neposredno odnose na manjine (članovi 6, 7. i 10), kao i od posrednih odredaba (članovi 4, 8, 9, 19, 26. i 35). Iz ovog se vidi u kolikoj meri je Državni ugovor značajan međunarodni dokument za regulisanje položaja naših manjina u Austriji i od kolike je važnosti kako za Austriju tako i za Jugoslaviju ispunjenje ovih odredaba.

Na ovom mestu zadržaćemo se samo na isticanju pravne sadržine nekih odredaba o međunarodnom položaju naših manjina koje imaju bitan značaj za pravnu i faktičku situaciju u kojoj se nalazi današnji vid ovog problema. Pre toga želimo ponovo istaći da je jugoslovenska vlada u više navrata, što su činile i slovenačke i hrvatske organizacije, upozoravala austrijsku vladu da se ne ispunjavaju odredbe ovog ugovora i da se na taj način vrši politika odnarođavanja, asimilacija, pa čak i negiranje osnovnih egzistencijalnih prava pripadnika naših manjina u Austriji.[5] Međutim, ni do danas, kako je to pokazala i analizirala jugoslovenska nota od 28. oktobra 1974. godine, položaj naših manjina ne samo da nije zaštićen, već se umnogome i pogoršao.

Centralno mesto u međunarodnougovornom položaju naših manjina u Austriji imaju članovi Državnog ugovora koji: (a) na kategoričan način govore o zabrani diskriminacije među austrijskim državljanima bez obzira na nacionalno poreklo (član 6); (b) utvrđuju pod nazivom »Prava slovenačke i hrvatske manjine« niz konkretnih mera koje treba Austrija da sprovede u odnosu na naše manjine (član 7), što predstavlja, u stvari, zakonodavni program koji treba odmah sprovesti; i (c) obavezuju Austriju da izvrši denacifikaciju (»Raspuštanje nacističkih organizacija« — član 9).

Član 7. Državnog ugovora sadrži kolektivnu zaštitu naših manjina i daje pravnu osnovu na sprovođenju niza zakonodavnih mera ko-

---

[4] Stav 7. Uvoda Ugovora.

[5] Bliže videti: Vlado Benko, *Posle sedamnaest godina*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 1/1973, str. 25-30.

je je Austrija trebalo da sprovede u život[6]. Nasuprot tome došlo je do neispunjavanja ovih odredaba, čak i do ukidanja obaveznog dvojezičkog školstva koje je 1945. godine bila uvela privremena vlada Koruške, do ukidanja upotrebe slovenačkog jezika u nekim sudskim okruzima itd. Situacija u Štajerskoj i za Gradišćanske Hrvate je još nepovoljnija. Umesto sprovođenja u život gornjih obaveza, dolazi do sužavanja i negiranja prava naših manjina, do neprihvatljivog uslovljavanja obaveza iz Državnog ugovora takozvanim »specijalnim popisom«, koji je potpuno suprotan duhu i slovu ovog ugovora[7].

Član 9. Državnog ugovora takođe ima poseban značaj za položaj naših manjina u Austriji jer je trebalo da zaštiti pripadnike naših manjina od nacističke prošlosti i da spreči da do nje više ne dođe. Međutim, upravo je došlo do oživljavanja i obnavljanja rada najšovinističkijih organizacija, do grubih provokacija protiv pripadnika naših manjina i njihovih organizacija, koje su zvanično izbacile parolu o jedinstvenoj Koruškoj, to jest nemačkoj Koruškoj (na primer, organizacija Hajmatdinst, slobodno okupljanje bivših nacista i pripadnika SS jedinica, uništenje partizanskih spomenika i slično).

Jasnost navedenih odredaba Državnog ugovora je nedvosmislena, a njihova pravna sadržina, a da se ne govori o političkoj, trebalo je u potpunosti da oslobodi naše manjine od teške prošlosti, naročito iz nacističkog perioda. Nikakav metod tumačenja ne može da dovede u pitanje njihovo sprovođenje u život, osim da se pristupi jednostranoj reviziji ovog ugovora ili negiranju pred celom svetskom javnošću postojanja međunarodnih obaveza. Neizvršenje tih obaveza is-

---

[6] Član 7. Državnog ugovora glasi: »Prava slovenačke i hrvatske manjine. 1. Austrijski državljani pripadnici slovenačke i hrvatske manjine u Koruškoj, Gradišću i Štajerskoj uživaju ista prava pod istim uslovima kao svi ostali austrijski državljani, uključujući i pravo na sopstvene organizacije, skupove i štampu na svom sopstvenom jeziku; 2. Oni imaju pravo na osnovnu nastavu na slovenačkom ili hrvatskom jeziku; s tim u vezi revidiraće se školski program, a u ustanovi za nadzor školstva osnovaće se odeljenje za slovenačke i hrvatske škole; 3. U upravnim i sudskim područjima Koruške, Gradišća i Štajerske sa slovenačkim, hrvatskim ili mešovitim stanovništvom, slovenački ili hrvatski jezik biće dozvoljen kao službeni jezik, pored nemačkog. U tim područjima topografski nazivi i natpisi biće na slovenačkom ili hrvatskom jeziku kao i na nemačkom; 4. Austrijski državljani pripadnici slovenačke i hrvatske manjine u Koruškoj, Gradišću i Štajerskoj učestvovaće u kulturnim, upravnim i sudskim ustanovama i organima ovih područja pod uslovima kao i ostali austrijski državljani; 5. Zabraniće se delatnost organizacija čiji je cilj da hrvatskom ili slovenačkom stanovništvu oduzmu njihov manjinski karakter ili njihova manjinska prava.«

[7] Karakteristično je da je metod popisivanja bio u istoriji oprobani način za veštačko prikazivanje brojnog stanja manjina. U tom smislu je izmišljen i termin »windisch« kao put za podeljenost slovenačkog življa. Slovenačke organizacije su kategorično odbacile metod »specijalnog popisa« kao preduslova za izvršenje obaveze Austrije kao suprotan Državnom ugovoru. Inače, još je Lenjin isticao da je »nemoguće u nekom opštem državnom aktu odrediti kolika mora da bude nacionalna manjina da bi imala pravo na posebnu školu ili na posebne učitelje« (*Teze o nacionalnom pitanju*, jul 1913). Tu tezu danas brani i savremeno međunarodno pravo. To je istaknuto i u Izveštaju Komiteta za uklanjanje rasne diskriminacije, UN, Doc. A/9918, tačka 135, str. 36.

tiču i austrijski stručnjaci za međunarodno pravo.[8]

2. NEISPUNJENJE MEĐUNARODNIH OBAVEZA AUSTRIJE PREMA MANJINAMA

I pored činjenice da je Austrija prihvatila međunarodne obaveze utvrđene *expressis verbis*, ni do danas ni jedna austrijska vlada, nije ispunila svoj dug prema našim manjinama. U vezi sa ovim problemom treba ukazati na dva momenta. Na osnovu Državnog ugovora predstavnici slovenačke i hrvatske manjine predali su memorandume po tačkama ugovora koje bi trebalo ispuniti u vezi sa gornjim pozitivnopravnim obavezama Austrije. Međutim, ni do danas ni jedna vlada Austrije nije odgovorila niti ispunila tačke ovih memoranduma. Nasuprot tome, kao što je istaknuto, došlo je do osetnog pogoršanja položaja garantovanog ovim ugovorom. Drugi momenat sastoji se u tome da je upravo na bazi neispunjenja gornjih obaveza Austrije stalno dolazilo do kriznih situacija između dve susedne zemlje. Upozorenja da se odredbe sistematski ne ispunjavaju, protesti protiv konkretnih manifestacija takve politike, ukazivanje na uticaj takvog stanja na susedske odnose između dve zemlje, pa i šire u ovom regionu, isticanje izrazito negativnih pojava u unutrašnjem životu Austrije koje imaju neposredan uticaj na pogoršanje položaja naših manjina i drugi momenti bili su predmet stalnih napora Jugoslavije izraženih u diplomatskim notama austrijskoj vladi. Međutim, uvek se našao izgovor, netačno prikazivalo stvarno stanje problema, vršilo unutrašnje partijsko taktiziranje i slično. Takvi su bili odgovori druge strane, koja je sve očitije postajala sve opterećenija prošlošću.

Međutim, kada se analizira neispunjenje utvrđenih međunarodnih obaveza Austrije u pogledu položaja sudbine naših manjina, treba imati u vidu da to nije samo kršenje međunarodnih obaveza prema Jugoslaviji kao neposredno zainteresovanom ugovornom partneru, već je to nepoštovanje ostalih načela i obaveza savremenog međunarodnog prava utvrđenih Poveljom Ujedinjenih nacija i razrađenih u drugim međunarodnim aktima. To sve ukazuje na položaj u kojem se danas našla Austrija u vezi sa sistematskim neizvršavanjem svojih međunarodnih obaveza.

Austrija kao članica Ujedinjenih nacija i kao neutralna zemlja, kojoj je u velikoj meri stalo do razvijanja i unapređivanja takvog svog međunarodnog položaja, sve više i neposrednije dolazi u sukob sa različitim normama međunarodnog prava u pogledu manjina. Mada se na današnjem stepenu međunarodnopravnog regulisanja još nije došlo do bliže zaštite i kolektivnih prava manjina (da one postanu subjekt prava, iako se napori sve više čine u pravcu

---

[8] Tako, profesor Teodor Veiter, istaknuti austrijski stručnjak za manjinska pitanja, govori o tome u svojim napisima 1970. godine (videti: Vlado Benko, op. cit., str. 25) i u januarskom broju časopisa »Europäische Rundschau«. On je u poslednjem napisu istakao, između ostalog, da »neispunjenje člana 7. Državnog ugovora od strane Austrije i diskriminacija slovenačke narodne grupe umanjuje ugled Austrije u svetu, stvara opasnost od nasilja svake vrste i ugrožava svetski mir u ovom delu Evrope«.

podizanja i unapređenja prava manjina)[9], već danas postoji sistem međunarodnih akata i instrumenata koji zabranjuju kršenja osnovnih prava čoveka i njegovih sloboda, a time i pripadnika manjina.[10] Posebno se to manifestuje kroz zabranu vršenja diskriminacije po osnovi etničkog pripadanja. (Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije — 1965). Do otvorene kritike i osude Austrije došlo je u Komitetu za uklanjanje rasne diskriminacije kao organu ove konvencije, u čijoj je nadležnosti razmatranje izveštaja države članica Konvencije. Austrija kao članica ove međunarodne konvencije bila je kritikovana zbog izveštaja o manjinama jer je u izveštaju, a i u usmenim istupanjima njenih predstavnika, isticano i to da u Austriji, navodno, ne postoje nacionalne, već samo »verske i jezičke manjine«[11]. Na taj način došlo je do internacionalizacije ovog problema, o kome, inače, Austrija želi da netačno obavesti kako svoju tako i međunarodnu javnost. Pomenuta međunarodna konvencija predviđa i mogućnost da svaka država (pa i Jugoslavija) pokrene i takva pitanja kao što je kršenje Konvencije, te se time otvara poseban postupak predviđen ovom konvencijom.[12]

U vezi sa nizom relevantnih međunarodnopravnih instrumenata posebno želimo da ukažemo na kršenje od strane Austrije Deklaracije o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji u skladu sa Poveljom, koju je putem konsensusa usvojila Generalna skupština 1970. godine. U ovoj deklaraciji se u uvodu, između ostalog, ističe sledeće: »imajući takođe na umu suštinski značaj Povelje Ujedinjenih nacija radi unapređenja vladavine prava među narodima«, »uzimajući u obzir principe međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji država«, svečano je proklamovana i izneta pravna sadržina i »načela o dužnosti država da sarađuju jedna sa drugom u skladu sa Poveljom« i načela da »države savesno ispunjavaju obaveze koje su prihvatile u skladu sa Poveljom« Tako se u poslednjem načelu ističe stav da je svaka država dužna da »savesno ispunjava svoje obaveze na osnovu međunarodnih sporazuma, a u skladu sa opštepriznatim načelima i pravilima međunarodnog prava«.[13]

---

[9] Tako se na osnovu člana 27. Pakta o političkim i građanskim pravima čoveka (1966) radi na istraživanju ovog problema. Očekuje se da će doći do usvajanja jedne deklaracije o manjinama, a kasnije do prihvatanja i jednog međunarodnog instrumenta. Međutim, ta ideja je ranije bila odbačena.

[10] Pored Povelje Ujedinjenih nacija i Opšte deklaracije o pravima čoveka (1948), to su Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju genocida (1948), Međunarodna konvencija za ukidanje svih oblika rasne diskriminacije (1965), Konvencija UNESCO-a o borbi protiv diskriminacije u oblasti obrazovanja (1960), međunarodni paktovi o građanskim i političkim pravima, kao i o ekonomskim i kulturnim pravima (1966). U prvom paktu član 27. je posvećen manjinama. Paktovi još nisu stupili na snagu.

[11] Videti: UN, Doc. A/9918, tačka 135. i 137. Ovu argumentaciju predstavnik Austrije je ponovio i u Trećem komitetu Generalne skupštine na poslednjem, XXIX zasedanju prilikom diskusije o navedenom izveštaju Komiteta. Međutim, taj stav je naišao na kritiku.

[12] Član 11-15. Konvencije.

[13] Bliže o ovoj deklaraciji videti: *Kodifikacija principa miroljubive i aktivne koegzistencije*, zbirka radova, Beograd, 1969; Milan Šahović, *Codification des principes du droit international des rélations amicales et de la codification entre les Etats*, Recueil des Cours de l'Academie de droit international, La Haye, Vol. III, 1972.

Dosadašnja praksa u međunarodnim odnosima sve više ukazuje da od sprovođenja u život načela ove deklaracije, koja su u stvari načela Povelje Ujedinjenih nacija podignuta na stepen današnjeg tumačenja Povelje, sve više zavisi unapređenje međunarodnog mira i međunarodne saradnje, što uključuje i susedske odnose među državama.

I ovi primeri pokazuju da sve to pokreće pitanje kršenja međunarodnog poretka od strane Austrije putem neizvršenja svojih kogentnih obaveza preuzetih Državnim ugovorom (1955) i ostalih načela i normi savremenog međunarodnog prava. Razumljivo je da se u svetlosti toga nameće i pitanje međunarodne odgovornosti koju snosi Austrija zbog ovakve situacije koja se kontinuirano sprovodi već dvadesetih godina u odnosu na položaj naših manjina na njenoj teritoriji.

Treba naglasiti da Austrija u isto vreme krši i svoje ustavnopravne odredbe jer Ustav Republike Austrije na izričit način utvrđuje da se opštepriznate norme međunarodnog prava smatraju kao sastavni deo saveznih zakona (član 9. Ustava). S druge strane, Ustavni sud Austrije zauzeo je stav 1958. godine da je pitanje manjina materija koja je u nadležnosti savezne vlade.

3. POLOŽAJ AUSTRIJSKE MANJINE U ITALIJI

Nasuprot odbijanju, negiranju ili restriktivnom tumačenju svojih obaveza u odnosu na jugoslovenske manjine, Austrija ima sasvim drugojačiji stav prema svojoj manjini u Italiji. Reč je o austrijskoj manjini u provinciji Bozen (Južni Tirol) u Italiji. Pravni položaj ove manjine rešen je ugovorom između Italije i Austrije (Sporazum De Gasperi-Gruber, potpisan u Parizu 5. septembra 1946. godine), koji je sankcionisan Ugovorom o miru sa Italijom (1947).[14] Gornji sporazum na detaljan način govori o položaju ove manjine.[15] Međutim, i pored toga, Austrija nije zadovoljna njegovom primenom, već je pitanje pokrenula u Generalnoj skupštini tražeći da se ono unese kao posebna tačka dnevnog reda. Generalna skupština je u dva maha razmatrala ovo pitanje i dala određene preporuke kako da se ono reši.[16] To znači da je Austrija internacionalizovala ovo pitanje tražeći od Italije da striktnije sprovodi obaveze gornjeg sporazuma.

To pokazuje opravdanu osetljivost Austrije prema njenoj manjini u jednoj susednoj zemlji, ali, s druge strane, baca određenu svetlost na gledanje Austrije na problem manjina na njenoj teritoriji. Ona traži ispunjenje međunarodnih obaveza za svoje manjine, ali se oglušava u pogledu položaja jugoslovenskih manjina na njenoj teritoriji. Međunarodno pravo ne priznaje takav stav i polazi od toga da se međunarodne obaveze moraju ispunjavati bez obzira kako na to gleda nacionalna država i da ona ne može da primenjuje dva kriterijuma u pogledu međunarodnog položaja manjina koji je regulisan striktnim međunarodnim obavezama.

4. MANJINSKI PROBLEM I DOBROSUSEDSKI ODNOSI

Ostavljajući po strani za trenutak međunarodnopravnu stranu problema naših manjina u Austriji, nuž-

---

[14] Član 10, stav 2. Ugovora.

[15] Za bližu analizu ovog sporazuma videti: Janko Jeri i Gorazd Kušelj, *Neki pravni problemi sadašnjeg položaja slovenačke manjine u Italiji*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, br. 1-3/1973, str. 145-146.

[16] Videti rezolucije 1497/XV od 31. oktobra 1960. i 1661/XVI od 28. novembra 1961.

no je pogledati političku scenu u okviru koje se odigrava sadašnja kriza ovog problema. Celokupna politička scena Austrije označava se danas sve izrazitijom težnjom da se produži sa starim metodima politike germanizacije i prinudne asimilacije slovenačke i hrvatske manjine. Ovo je crvena nit koja karakteriše današnju Austriju (zvaničnu i nezvaničnu). Vlada, koalicione stranke i one u opoziciji su jedinstvene u tome da ovde ne postoji problem, pa čak da problem stvaraju same manjine. Jedino je Komunistička partija Austrije kao politička stranka principijelno pristupila ovom problemu. Međutim, u političkom životu Austrije sve više jačaju nacionalističke i šovinističke snage, pojačava se histerija protiv pripadnika naših manjina i vrše svakojaki pritisci. Čak se odstranjuju i visoki funkcioneri koji su bili protiv ovakve politike ili su želeli sprovođenje Državnog ugovora.[17] Iznosi se i mišljenje da je nastalo »ledeno doba« za rešenje manjinskog pitanja u Austriji.[18] S druge strane, najzvaničniji predstavnici u osetljivom periodu predizborne kampanje u Koruškoj daju izjave u kojima se diče nacionalsocijalističkom prošlošću.[19]

Sve to ide na teren zamagljivanja osnovnog problema, pa se čak predlaže sastanak na najvišem nivou između predstavnika Austrije i Jugoslavije, umesto da se izvrše međunarodne obaveze i sprovedu energične mere za promenu današnje situacije u Austriji u pogledu rešenja ovog međunarodnog problema otvorenog već dvadeset godina.

Jugoslavija kao socijalistička samoupravna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, jedna od najaktivnijih među nesvrstanim zemljama, ima jasan stav u pogledu tretiranja manjina (narodnosti) unutar svojih granica, u susednim zemljama i uopšte u današnjim međunarodnim odnosima. Ona smatra da i ovde treba da preovlada načelo ravnopravnosti i suverene jednakosti kao osnova za saradnju u savremenoj međunarodnoj zajednici i da u takvom sistemu odnosa manjine mogu biti samo mostovi za dalje povezivanje naroda, u prvom redu susednih zemalja. Rešavajući Ustavom na toj osnovi pitanje položaja narodnosti, ona je utvrdila i obavezu da se interesuje za sudbinu delova Jugoslavije koji žive u susednim zemljama.[20]

U istoriji međunarodnih odnosa balkanskih zemalja i zemalja jugoistočne Evrope manjine su na žalost, često korišćene za razdvajanje naroda. Savremeni odnosi među državama, njihova međusobna povezanost, nužnost razvijanja međunarodne saradnje i stalna potreba za demokratizacijom međunarodnih odnosa postavljaju problem manjina među državama, naročito susednim, kao probni kamen za unapređenje njihovih odnosa. Manjine postaju u suštini i važan preduslov za produbljavanje saradnje na svim poljima.

---

[17] Tako je smenjen Hans Sima, zemaljski poglavar Koruške (12. aprila 1974). Ranije je bio smenjen sa funkcije šefa Socijalističke stranke Koruške. Njemu je prebačeno donošenje zakona o dvojezičkim natpisima mesta u Koruškoj, oko čega su nastale poznate posledice u vezi sa sprovođenjem ovog zakona.

[18] Nedavna izjava Hansa Sime o tome.

[19] To je 19. januara učinio sadašnji poglavar Koruške Vagner, izjavivši da je bio »visoko stepenovan Hitlerov omladinac«.

[20] Deo VII, stav 5. Videti o tome i ustave SR Makedonije, SR Hrvatske i SR Slovenije. Bliže o tome: Koča Jončić, *Položaj narodnosti u novom ustavnom sistemu*, »Socijalizam«, br. 7-8/1974, str. 726.

Ovaj svoj principijelni stav Jugoslavija zastupa na međunarodnim konferencijama i na njega gleda kao na faktor koji doprinosi unapređenju mira, saradnje i razumevanja među državama.[21] Ona smatra da obezbeđenje prava nacionalnih manjina na slobodan društveni, kulturni, politički i ekonomski razvoj, stvaranje i razvijanje uslova za afirmaciju njihovog nacionalnog identiteta, može da doprinese razvoju ne samo dobrosusedskih odnosa između dve zemlje (zemlje matice i zemlje gde manjine žive), već da predstavlja značajan doprinos miru i stabilnosti u određenom regionu. Ostvarivanje prava manjina doprinosi poverenju i saradnji među državama.

*

Sa gledišta savremenog međunarodnog prava može se oceniti da Austrija, s obzirom na nepoštovanje utvrđenog međunarodnog položaja slovenačke i hrvatske manjine, krši osnovne norme savremenog međunarodnog pravnog poretka, koje se sastoje u nužnosti savesnog i u dobroj veri ispunjavanja međunarodnih obaveza. Svojim stavom ona je u sukobu sa visokim ciljevima i načelima Povelje Ujedinjenih nacija, sa savremenim načelima i normama međunarodne zaštite prava čoveka i pripadnika manjina. Svi jugoslovenski narodi i narodnosti smatraju da je pravni i faktički položaj naših manjina u susednim zemljama stvar svih njih i zato jednodušno osuđuju neispunjavanje međunarodnih obaveza od strane Austrije u pogledu jasno definisanog položaja naših manjina u Austriji.[22] Međutim, zabrinjava i činjenica što Austrija prema našoj zemlji ne ispunjava i neke druge međunarodne obaveze.[23]

Odgovor za rešenje krize u susedskim odnosima leži u rukama Austrije. Politika napuštanja izvršenja međunarodnih obaveza je u neposrednom sukobu sa međunarodnim položajem koji danas uživa Austrija kao neutralna država, a taj položaj je ugrožen sistematskim neizvršavanjem obaveza prema slovenačkoj i hrvatskoj manjini na njenoj teritoriji i ispoljavanjem politike denacionalizacije, prinudne asimilacije, netrpeljivosti i mržnje. Osnovno načelo međunarodnog ugovornog prava bilo je i ostalo da se ugovori moraju poštovati *(pacta sunt servanda)* i na njemu leže savremeni odnosi među državama. U tom smislu svaka država koja želi da konstruktivno sarađuje u današnjem svetu mora pre svega ispunja-

---

[21] Na primer, na Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS); na poslednjoj konferenciji UNESCO-a; istupanje saveznog sekretara za inostrane poslove na Evropskom savetu; na Drugoj konferenciji Interparlamentarne unije o evropskoj bezbednosti u Beogradu; na pripremnom sastanku evropskih komunističkih partija u Budimpešti itd.

[22] Videti, između ostalih dokumenata, Saopštenje Predsedništva SR Srbije o odnosima SFRJ sa susednim zemljama (13. novembar 1974). U njemu je osuđena politika Austrije prema slovenačkoj i hrvatskoj manjini i istaknuto da se »u poslednje vreme još više pogoršava i da su one sistematski izložene pritiscima, ne samo neofašističkih i nacionalističkih snaga, nego i od strane austrijskih vlasti«. Posebno je naglašeno da rešenje problema naših manjina u susednim zemljama nije pitanje samo pojedinih naših socijalističkih republika, nego je to uvek životni interes svih socijalističkih republika, naroda i narodnosti SFRJ.

[23] To se odnosi na neizvršenje njenih ugovornih obaveza u pogledu restitucije kulturnih dobara i povraćaja arhiva na osnovu Arhivskog sporazuma od 26. juna 1923. godine (donetog na osnovu Senžermenskog ugovora o miru i obnovljenih i proširenih obaveza preuzetih naknadnim sporazumom od 9. aprila 1958. godine o arhivama oduzetim u toku drugog svetskog rata).

vati svoje međunarodne obaveze, naročito prema svojim susedima. Od njenih postupaka zavisi i njen međunarodni ugled.[24]

Istorijsku krivicu za neispunjenje svojih obaveza koje postoje po više osnova u savremenoj međunarodnoj zajednici u pogledu pravnog i faktičkog položaja slovenačke i hrvatske manjine snosi Austrija ne samo pred licem jugoslovenske javnosti, već i pred licem međunarodne javnosti. Od nje se očekuje da u pogledu sopstvenog manjinskog pitanja zauzme iste one pozitivne stavove kakve zauzima u pogledu evropske bezbednosti, očuvanja postojećih granica ili čak u pogledu manjinskog pitanja uopšte. Istina o položaju naših manjina na njenoj teritoriji ne može se dugo falsifikovati.

[24] Videti: Janko Smole, *Austrija i Državni ugovor. Nezadovoljena prava nacionalnih manjina*, »Komunist«, br. 932, 27. januar 1975, str. 21.

Vlajko Begović

Socijaldemokratski radnički pokret u Bosni i Hercegovini (1909—1919)

(Povodom knjige dr Nikole Babića: Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1974, strana 230)

Istorija radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, od njegovog organizovanja 1905. do Kongresa ujedinjenja 1919. godine, osvaja postepeno svoje mesto u istoriji naroda Bosne i Hercegovine i u istoriji radničkog pokreta Jugoslavije. Posle prvog svetskog rata taj su pokret građanski istoričari ignorisali, a građanski političari prikazivali kao ekspozituru austrijske socijaldemokratije i tvorevinu prilagođenu okvirima Austrougarske monarhije. Posle rascepa u radničkom pokretu Jugoslavije, 1920. godine, u vezi s posleratnom politikom socijaldemokratskog rukovodstva i u oštrom sukobu KPJ s njim, kao i pod uticajem tadašnje politike Kominterne prema socijaldemokratiji, u KPJ se održavalo mišljenje da je radnički pokret u BiH do stvaranja Kraljevine Jugoslavije bio oportunistički, sporazumaški i reformistički, da nije imao ispravan stav prema nacionalnom, seljačkom i agrarnom pitanju, prema ratu i revoluciji. Međutim, taj pokret nije bio temeljitije izučen i analiziran.

Nepoznavanje činjenica, tadašnjih društvenih odnosa, uslova rada i borbe bosanskohercegovačkog radničkog pokreta, a pre svega rezultata postignutih teškim uslovima kolonijalne vladavine i kolonijalne eksploatacije, kao i nacionalne i verske podeljenosti, omogućilo je da se održavaju pojedina pogrešna mišljenja koja su već postala i predrasude. Do izražaja su pri tom došli i građanski klasni stavovi i sektaško-dogmatske tendencije.

Međutim, sabiranje, sređivanje i objavljivanje dokumenata i druge istorijske građe o bosanskohercegovačkom radničkom pokretu toga perioda, pojedina politička istupanja i naročito naučnoistraživački radovi bacali su sve više svetlosti na taj pokret, pokazujući da su njego-

vo delovanje, postignuti rezultati i društveno-politička uloga bili veći nego što se to znalo i mislilo.*

Naučni, istraživački rad druga N. Babića *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine* obeležava značanju etapu u izučavanju radničkog pokreta BiH u periodu od organizovanja Socijaldemokratske stranke BiH 1909. do Kongresa ujedinjenja 1919. godine. Autor se usredsredio na nekolika bitna pitanja politike SDS u BiH — na rat, revoluciju i nacionalno pitanje. Ali obrađujući ta pitanja on daje i sliku puta i načina razvitka radničkog pokreta u BiH, unutrašnje i međunarodne uslove u kojima je on delovao, kao i značajnije rezultate koje je postigao. To je prvi kompleksni istraživački rad o tom razdoblju ovog radničkog pokreta.

Nikola Babić koristio se za svoj rad arhivskom i objavljenom istorijskom građom, štampom, našom i stranom literaturom, kao i dosad ostvarenim parcijalnim radovima u toj oblasti, posebno radovima Instituta za istoriju radničkog pokreta (sada Istorijskog instituta) u Sarajevu i saradnika Arhiva BiH. Dao je iscrpan pregled izvora i literature kojim će olakšati budući istraživački rad u toj oblasti. Tragajući za izvorima i izučavajući literaturu, obavio je i sam veliki istraživački rad, izvršio sintezu mnogih radova i stvorio celinu u istraživanju tog perioda bosanskohercegovačkog radničkog pokreta. Time je ovo istraživanje dovedeno na prekretnicu, data je osnova da se radnički pokret BiH može ocenjivati na naučnoj osnovi i stvorena mogućnost da se ponovo ispituju pojedina dosadašnja mišljenja i ocene.

Istražujući političke stavove SDS o ratu, revoluciji i nacionalnom pitanju i osvrćući se i na agrarno pitanje, Nikola Babić analizira unutrašnju i međunarodnu situaciju u kojoj je radnički pokret u BiH nastao, razvijao se i delovao. Daje vladajuće principijelne stavove i politiku tadašnjeg međunarodnog radničkog pokreta i Druge internacionale kojoj je i taj pokret pripadao, posebno stavove radničkog pokreta u Nemačkoj, Austro-Ugarskoj i susednim zemljama Srbiji i Hrvatskoj, kao i njihov uticaj na radnički pokret u BiH. U tom sklopu analizira organizovanje, političku orijentaciju i delovanje radničkog pokreta u BiH do prvog svetskog rata i zatim u vreme rata. Jedino je takav metod i mogao dati rezultate. Babić je svojim istraživanjem otvorio nove vidike u toj oblasti. Međutim, on ne izvodi sve zaključke iz onog što je izneo. Ne preispituje i ne ocenjuje pojedine ranije izgrađivane stavove o tom periodu bosanskohercegovačkog radničkog pokreta. To je i pita-

* Da ovde pomenemo građu Arhiva Bosne i Hercegovine i Arhiva Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Objavljena građa kao što su: Arhiv KP BiH Knjiga II. (Socijalistički pokret u BiH 1905—1919), Sarajevo, 1951; Građa o počecima radničkog pokreta u BiH od 1875. do 1905 (V. Bogićević), Beograd, 1956; Generalni štrajk u BiH 1906, I i II knjiga (K. Isović), Sarajevo, 1963; Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941, Sarajevo, 1971. Neobjavljena memoarska građa tadašnjih rukovodilaca bosanskohercegovačkog radničkog pokreta J. Jakšića, F. Raušera, B. Čurića i drugih (u Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo). Referat R. Čolakovića, Pedeset godina radničkog pokreta u BiH, »Pregled«, br. 7-8, Sarajevo, 1955. Zatim, tu su radovi naučnih saradnika N. Šarca, N. Babića, I. Hadžibegovića, I. Karabegovića, Č. Kesića i drugih. Sabrani su, a delimično i reprodukovani, listovi, i publikacije iz tog perioda bosanskohercegovačkog radničkog pokreta.

nje daljeg rada. Biće potrebno još izučavanja, analiza, naučnih i političkih rasprava da se stavovi preciziraju i da sve stvari dođu na svoje mesto.

Koristeći se tim Babićevim radom, a i pojedinim drugim parcijalnim radovima, bacimo pogled na uslove nastanka, na delovanje i na političku orijentaciju radničkog pokreta u BiH, deleći pri tom predratni period od ratnog.

Radnički pokret se počeo razvijati pred prvi svetski rat u veoma složenim uslovima. Iz vremena turske okupacije održavali su se zaostalost ekonomskog, društvenog i kulturnog razvitka i feudalni odnosi. Industrija i rudarstvo, a s njima i moderna radnička klasa počinju se razvijati tek pod austrougarskom okupacijom (1878—1918), u uslovima kolonijalne vladavine i kolonijalne eksploatacije. Uz složenu socijalnu strukturu i patrijarhalne odnose bila je izražena nacionalno-verska podeljenost. U tim društvenim odnosima nastajala je radnička klasa od seljaka-kmetova, gradske sirotinje i od sitnih zanatlija i trgovčića ugroženih prodorom kapitalizma. To su bili nacionalno i verski podeljeni, nepismeni ljudi, s patrijarhalnim shvatanjima i predrasudama. Uključeni u šumske poslove, građevinarstvo, industriju i rudarstvo kojim rukovode stranci, došli su u sukob sa novom, za njih stranom organizacijom i redom. Našli su se zajedno s mnogobrojnim nepoznatim stranim kvalifikovanim i nekvalifikovanim radnicima. U tim uslovima i pri takvoj strukturi radnika bilo je potrebno savladavati velike teškoće u njihovom organizovanju u jedinstven radnički pokret, u izgrađivanju svesti o zajedničkim klasnim, ekonomskim i političkim interesima, kao i pri unošenju među njih novih, socijalističkih ideja.

Građanske nacionalne grupacije i verske organizacije davale su žestok otpor organizovanju radničke klase. Proglašavale su organizatore i propagatore radničkog pokreta anarhistima, bezbožnicima, anacionalnim elementima, ljudima bez društvenog morala koji razaraju ljudske odnose u porodici i društvu itd. Jedno vreme katolička crkva nije čak dopuštala da se aktivisti radničkog pokreta sahranjuju na groblju, pa su sahranjivani van groblja, sa samoubicama.

Austrougarske okupatorske vlasti u BiH progonile su organizatore i propagatore radničkog pokreta i dugo su zabranjivale bilo kakvo organizovanje radnika. Krajem prošlog i prvih godina ovog veka dopuštaju da se organizuju radnička potporna i kulturna društva, a posle generalnog štrajka 1906. godine legalizovano je sindikalno i političko organizovanje radnika. Svakako da je na taj ustupak, pored borbe radnika, uticalo i to što je u samoj Austro-Ugarskoj bio razvijen radnički pokret i što je socijaldemokratija tada već imala brojno predstavništvo u parlamentu. Međutim, BiH je bila u kolonijalnom položaju i radnički pokret je ostao pod policijskom kontrolom, na svom je putu nailazio na mnogobrojne smetnje i prepreke koje mu je postavljao birokratsko-policijski aparat. Nad njim je stalno držan mač zabrane. I ono što je zakonom bilo dopušteno, što su radnici borbom izvojevali, povremeno je likvidirano iznimnim merama zemaljske vlade. Birokratski aparat te vlade, policija i vojska bili su uvek spremni da suzbijaju aktivnost radničkog pokreta i to su činili grubo i bezobzirno.

U takvim uslovima se razvijao organizovani radnički pokret u BiH do prvog svetskog rata 1914. godine. Ta se organizovanost u početku ogledala u tome što su osnivana potporna, kulturna i sportska društva.

Tek 1905. nastaju prve sindikalne organizacije za pojedine struke, i u avgustu iste godine se organizuje opšta sindikalna organizacija »Glavni radnički savez za Bosnu i Hercegovinu«, koji je legalizovan tek posle generalnog štrajka. Stvara se radnički »Naobrazni klub« 1908. godine, zatim radničko političko društvo »Naprijed«. U aprilu 1909. godine pojavljuje se prvi radnički list »Glas slobode« i, najzad, u junu 1909. održava se osnivački kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Time je dovršeno organizovanje savremenog radničkog pokreta u BiH. Za političko organizovanje radništva, njegovu klasnu svest i društvenu ulogu imao je veliki značaj generalni štrajk od 1906, kojim je radnička klasa izvojevala pravo na sastajanje i organizovanje, na sindikalnu i političku aktivnost.

Radnički pokret u BiH nije imao nikakvih tradicija ni idejnih preteča, kao što je, na primer, imala Srbija u delatnosti i ličnosti Svetozara Markovića. Vaso Pelagić je u BiH delovao kao nacionalni revolucionar. Nije bilo perioda manufakture i industrijske revolucije, ni društvenih pokreta koji su često bili preteče radničkih pokreta na Zapadu. Posle austrougarske okupacije dolazili su strani radnici, poglavito iz austrougarskih zemalja — Austrijanci, Česi, Mađari, Talijani, Hrvati, Slovenci i drugi. Među njima su bili i pojedinci sa socijalističkim idejama i iskustvom organizovanja radničkog pokreta. Vraćali su se u BiH i domaći radnici koji su radili u drugim zemljama i tamo bili uključeni u radnički pokret. Strani radnici, naročito austrijski i češki, imali su veći udeo u organizovanju potpornih, kulturnih i sportskih društava, a kasnije i sindikalnih organizacija pojedinih struka. To je i posle ostalo pretežno područje njihove aktivnosti. Organizatori i rukovodeći kadar sindikalnog pokreta i SDS bili su u velikoj većini domaći radnici, a pomagali su ih pri tom u početku pojedinci, aktivisti radničkog pokreta iz Srbije i Hrvatske. Mišljenje da su strani radnici bili glavni organizatori i rukovodioci radničkog pokreta u BiH nema svog osnova. I kadrovi bosanskohercegovačkog radničkog pokreta bili su, uglavnom, domaći radnici.

Tome pokretu su, u složenoj situaciji u kojoj se razvijao, bili preko potrebni veza i saradnja s međunarodnim radničkim pokretom, oslonac na njega. Tada je u Evropi postojao razvijen i radnički pokret, s osobito jakim organizacijama u Nemačkoj i Austriji. U susednim zemljama Hrvatskoj i Srbiji radnički pokret je već imao izgrađene sindikalne i partijske organizacije, kao i svoju štampu. To je bilo i vreme aktivnog delovanja Druge internacionale. U međunarodnom radničkom pokretu pre prvog svetskog rata dominirala je orijentacija na legalne oblike borbe, korištenje građanske demokratije, parlamentarizma i društvenih reformi.

Bosanskohercegovačka SDS se odmah, već u početku, uključila u zajednicu međunarodnog radničkog pokreta, a zatim je stupila i u Drugu internacionalu, u kojoj je pred prvi svetski rat bila njena najmlađa sekcija. Međunarodni radnički pokret i Druga internacionala snažno su uticali na izgrađivanje opšte političke orijentacije te stranke. Međutim, i u tim uslovima SDS je u znatnom stepenu očuvala svoju političku samostalnost. U početku je bio jači politički uticaj austrijskog i nemačkog radničkog pokreta, a posle dolazi do izražaja i uticaj hrvatskog i, naročito, srpskog.

Program SDS u BiH, usvojen na Prvom kongresu 1909. godine, uglavnom je preuzet od Srpske socijaldemokratske stranke, koji je predstavljao model Erfurtskog programa nemačke SDP, i u njega su uneseni pojedini delovi specifični za BiH. Austrougarske vlasti su izvršile neka skraćivanja tog programa. Tu se proklamuju: borba protiv kapitalizma, uvođenje socijalističkog društvenog poretka i zahtevaju demokratske slobode, a s tim i opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa; samoopredeljenje i samouprava naroda u državi, okružju, kotaru i opštini; sloboda štampe, mišljenja, sastajanja i udruživanja; nacionalna ravnopravnost i ravnopravnost žena; nezavisnost sudaca koje treba da bira narod; besplatno pravosuđe i pravna pomoć; uvođenje narodne samoodbrane umesto stajaće vojske; ukidanje feudalnih ostataka i agrarna reforma; uvođenje radničkog zakonodavstva, besplatna lečnička pomoć i radničko osiguranje na osnovu radničke samouprave itd. Za tadašnje uslove bio je to veoma napredan i revolucionaran program koji je išao i ispred realnih mogućnosti njegovog ostvarenja.

Neposredna politička aktivnost SDS kretala se, uglavnom, u oblasti interesa i prava radničke klase, demokratskih prava naroda, zatim je to bila antimilitaristička i antiratna aktivnost, politička borba za rešenje agrarnog i nacionalnog pitanja.

SDS je zajedno sa savezom sindikata vodila borbu za konkretne zahteve radničke klase. To su borba protiv kolonijalne eksploatacije inostranog kapitala i domaćeg zelenaškog kapitala, za skraćenje radnog dana (koji se do organizovanja radnika produžavao do 12 i 14 sati), za bolje uslove rada i života radnika, za uvođenje radničkog zakonodavstva, socijalnog i zdravstvenog osiguranja. Ta je borba dala znatne rezultate već i do 1914. godine, To je bila, zatim, borba za političke slobode naroda, za demokratizaciju društvenog života i izbora za demokratski ustav. Socijaldemokrati su bili najborbenija opozicija režimu i oni su jedini u tu političku borbu uključivali i mase.

U tom razdoblju je na međunarodnom planu i na Balkanu bilo stalno aktuelno pitanje militarizma i rata. BiH je bila austrougarska vojna baza za prodiranje crno-žute monarhije na Balkan. SDS je sve vreme ispoljavala dosledni antimilitaristički i antiratni stav. U tom smislu je razvijala i veoma živu propagandu. Međutim, ni SDS BiH, kao ni drugim socijaldemokratskim partijama u Drugoj internacionali, nije bilo jasno kojim sredstvima sprečiti rat. Socijaldemokrati su tada neobično mnogo verovali da će međunarodna solidarnost i internacionalizam suzbiti ratnu opasnost. Bili su gorko razočarani 1914. godine kada su velike socijaldemokratske partije izdale borbu protiv rata. Prvi svetski rat je počeo na području Bosne i Hercegovine, ali SDS nije u toj situaciji imala snage da se odupre ratu.

Veoma složeno pitanje kojim se bavila SDS je i nacionalno pitanje u BiH. SDS kao organizacija radničkog pokreta u okviru Austro-Ugarske je u svojim zvaničnim dokumentima isticala nacionalnoautonomističko gledište, koje je izgradila austrijska socijaldemokratija i koje je usvojeno na Jugoslovenskoj konferenciji socijaldemokratskih partija u Ljubljani 1909. godine. Međutim, stvarna njena orijentacija, koju je i propagirala, bilo je gledište Srpske socijaldemokratske partije (D. Tucovića) usvojeno na Balkanskoj konferenciji socijalističkih partija 1910. godine u Beogradu, po kojem bi se nacionalno pitanje južnoslovenskih naroda rešilo potpunom ekonomskom i političkom samostalnošću u sklo-

pu balkanske federacije slobodnih naroda, u kojoj bi trebalo da Južni Sloveni stvore zajednicu ravnopravnih naroda s nacionalnom i lokalnom samoupravom. Pri tome je u SDS, kao i u drugim socijaldemokratskim partijama južnoslovenskih zemalja, smatrano da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod — Jugosloveni.

Dakako, takva nacionalna politika nije mogla ući u program i dokumente SDS BiH, jer bi to značilo usvajati politiku razaranja Austrougarske monarhije. »U političkom životu u okviru Austro-Ugarske, u kojem je svaka propaganda za rješenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja kvalifikovana velikosrpskom, panslavističkom, pa prema tome i veleizdajničkom — socijaldemokrati Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih zemalja su učinili upravo onoliki napor na zbližavanju i upoznavanju jugoslovenskih naroda, koliki je bio omogućen dostignutim stepenom društvenih, ekonomskih i političkih odnosa. U tim okvirima oni su prihvatali nacionalni princip, prihvatali su i marksistički princip samoopredeljenja nacije, ali koliko je složena nacionalna problematika, dokle i kojim granicama su razdijeljene nacije na jugoslovenskom području, nisu shvatali« (str. 158).

Ali su i dosta stvari razumeli i dosta dobro radili u oblasti nacionalne politike. Odupirali su se nacionalističkoj i verskoj politici koja je razjedinjavala narode i radničku klasu u BiH. Suprotstavljali su se velikosrpskoj i velikohrvatskoj politici u BiH kojom se razjedinjavala i svojatala ova zemlja. Bili su jedina politička organizacija koja je objedinjavala radne ljude u BiH i koja je stvarala političku osnovu za bratsku saradnju radnih ljudi. Shvatali su da je za opstanak radničkog pokreta i njegovu samostalnost neophodno jedinstvo radničke klase i naroda u BiH, da je potrebna socijalistička saradnja jugoslovenskih i balkanskih naroda i internacionalistička orijentacija radničkog pokreta. Nacionalistička orijentacija u BiH izazvala bi, kao što kaže Babić, raspad radničkog pokreta u nacionalne grupe i omogućila uticaj nacionalnih buržoazija na taj pokret. To bi značilo i izgubiti podršku međunarodnog radničkog pokreta. Tome se SDS suprotstavljala borbom za jedinstvo radničke klase i naroda, propagandom jugoslovenstva i internacionalizma.

U pogledu agrarnog pitanja, socijaldemokrati su bili za ukidanje svih ostataka feudalizma. Videli su da je to »najveće socijalno i političko pitanje« Bosne i Hercegovine, da je to »životna nužda naroda, a ujedno istorijska potreba za opšti narodni napredak«. SDS je shvatala važnost agrarnog pitanja i tražila realne mogućnosti za njegovo rešavanje u tadašnjim uslovima. Smatrala je da ne postoje mogućnosti ni za proletersku ni za agrarnu revoluciju. Takva orijentacija nije postojala ni u tadašnjem međunarodnom radničkom pokretu s kojim je SDS bila povezana. Nacionalna buržoazija u BiH izrasla je iz seljaštva, očuvala je i veze s njim i imala politički uticaj na njega, posebno srpska, a srpski seljaci su činili većinu kmetova. Okupacione vlasti nisu dopuštale povezivanje radničkog pokreta sa seljačkim. Organizovanje i vođenje seljaka izlazili su iz okvira zakonom dopuštene aktivnosti radničkog pokreta i kurs na agrarnu revoluciju doveo bi do zabrane političke organizacije i političke aktivnosti radničkog pokreta i likvidacije postignutih tekovina. Zato se SDS ograničavala na političku borbu za agrarnu reformu. davala je političku podršku seljačkim zahtevima i seljačkom pokretu, kad se aktivirao. Pod agrarnom reformom podrazumevali su uki-

danje svih ostataka feudalizma, oslobođenje kmetova državnim otkupom i predavanje zemlje seljacima bez naknade. To je u to vreme u BiH bio najradikalniji zahtev za rešenje agrarnog pitanja. I svakako je ispravno mišljenje autora da bi i takav način rešenja agrarnog pitanja bio krupan doprinos socijalnom progresu.

Analiza delovanja SDS koju daje Babić, pokazuje koliko je ta stranka mnogo učinila od osnivanja 1909. do 1914. godine. »Za nešto preko pet godina socijalističkog rada bio je izgrađen jedan relativno brojan, disciplinovan i solidno organizovan sindikalni i politički pokret, koji je, pored elementarnih ekonomskih i političkih problema, tretirao i komplikovanija društvena pitanja, kao što su pitanje rata, revolucionarnog preobražaja društva razrješenja nacionalnih odnosa, odnosno državnopravnog položaja svoje zemlje. Aktivnost na tom planu je bila utoliko vrednija, ukoliko se ima u vidu da bosanskohercegovački radnički pokret nije imao svoje inteligencije, odnosno svojih teoretičara i da se u njemu do izvjesnih vlastitih pogleda dolazilo uglavnom na osnovu vlastitih iskustava i prilika u svojoj zemlji« (str. 161).

Bio je to veliki rad na organizovanju radništva kao klase i uporna borba za popravljanje njenog materijalnog i društvenog položaja, kao i za njena osnovna politička prava; rad na podizanju političke svesti i kulturnog nivoa radnika, na osposobljavanju radnika za ekonomsku i političku borbu; zatim borba za demokratska prava naroda i protiv kolonijalne politike okupatorskog režima. Taj veliki posao finansiran je članarinom i ostvarivan, uglavnom, dobrovoljnim sindikalnim i političkim radom.

Ocenjujući aktivnost SDS, Babić dolazi do zaključka da se njeno stvaralaštvo ispoljavalo više u praktičnoj ekonomskoj i političkoj borbi, da je to bio »pokret bez većih tradicija i (koji se) bez velikih lidera uklopio (se) na najbolji mogući način u idejno-političke tokove rešavanja konkretnih društveno-političkih, prije svega radničkih problema u Bosni i Hercegovini« (str. 83). Ali zaključuje da je već i do prvog svetskog rata »u svim značajnijim pitanjima evidentna (je) i originalna vlastita komponenta pogleda i stavova, koja je nicala zahvaljujući realnijem razmatranju sopstvenih, bosanskohercegovačkih prilika« (str. 83). »Bosanskohercegovačka SDS predstavljala je radikalnu opoziciju sistemu i režimu, prije svega u socijalnom smislu. Tako je cjelokupna njena aktivnost prožeta i elementima revolucionarnog otpora eksploataciji radništva i seljaštva, antimilitarizmom i antiratnom propagandom» (str. 84-85).

SDS je tada mogla izgrađivati svoje opšte stavove i razvijati svoju aktivnost samo u saradnji s međunarodnim socijaldemokratskim pokretom, koji je tada bio organizovan u Drugoj internacionali. U to vreme to je bio najnapredniji radnički pokret. Tada su u tom pokretu bili i Lenjin i boljševička partija, ali o njima se u BiH pred rat nije znalo ništa ili se znalo vrlo malo. Teorijski časopisi socijaldemokratije koji su dolazili u BiH, »Die Neue Zeit« i »Der Kampf«, malo su davali prostora R. Luxemburg, F. Mehringu i drugim levim, a Lenjinovih radova tamo uopšte nije bilo. Lenjinovi stavovi su doprli do BiH tek u toku rata i oktobarske revolucije. Kaucky, tadašnji teoretičar Druge internacionale koji je imao idejnog uticaja na radnički pokret u BiH u vreme njegovog formiranja, nije još bio revizionista, već borac protiv revizionizma Bernštajna i drugih.

Početkom rata 1914. godine BiH je postala ratno područje, primenjene su iznimne mere i sva su znatnija preduzeća stavljena pod vojnu upravu. Prelazak najvećih zapadnoevropskih socijaldemokratskih partija na pozicije socijalpatriotizma i raspad Druge internacionale bili su udarac za radnički pokret u BiH, pa je SDS ostala pasivna prvih godina rata. Međutim, beda naroda izazvana ratom, slabljenje austrougarskog režima usled ratnih neuspeha, saznanje o stvaranju cimervaldske orijentacije u međunarodnom radničkom pokretu, februarska revolucija i, posebno, oktobarska revolucija u Rusiji 1917. godine — oživljavaju radnički pokret u BiH. U to vreme radnički pokret i njegova SDS, oslobađajući se u velikoj meri stege ratnog režima, oslobađaju se i uticaja Druge internacionale, nemačke i austrijske socijaldemokratije. Tada se bosanskohercegovački radnički pokret osamostaljuje i usvaja revolucionarnu orijentaciju.

Babić u četvrtoj i poslednjoj glavi obrađuje ovaj drugi, ratni i neposredno posleratni period. Austrougarske vlasti 1914. godine nisu formalno zabranile SDS i njenu sindikalnu organizaciju, jer je austrijska socijaldemokratija prešla na pozicije socijalpatriotizma. Međutim, izvršena je mobilizacija za rat sposobnog članstva, nemobilisani aktivisti pokreta upućeni su u radne bataljone. Svaka politička i sindikalna aktivnost je onemogućena, a »Glas slobode« je mogao štampati samo službene izveštaje. Tako je prestala i partijska i sindikalna aktivnost, a zatim i izlaženje »Glasa slobode«. Velike socijaldemokratske partije su umesto antimilitarizma podržavale ratnu politiku svoje buržoazije, pomagale su buržoaskim vladama da vode rat i umesto klasne borbe proglasile mir dok traje rat, umesto internacionalizma prihvatile su nacionalizam: To je sve porazno delovalo na radnički pokret u BiH, koji je imao veliko poverenje u te partije, Drugu internacionalu i internacionalizam. SDS je ostala na antiratnim pozicijama bez snage da to ispoljava i u tom smislu deluje. Bila je na strani cimervaldskog pokreta, koji se izjasnio protiv rata i za internacionalizam, ali nije imala mogućnosti da mu se formalno priključi do kraja 1917. godine. Tek 1917. godine stvaraju se mogućnosti da se bosanskohercegovački radnički pokret aktivira i politički orijentiše.

U junu 1917. godine ponovo izlazi »Glas slobode« i u prvom broju donosi »Manifest radničkoj klasi Bosne i Hercegovine«, u kojem SDS postupa protiv rata. Rat, kako je tamo rečeno, uništava ljude i bogatstva, donosi vladavinu reakcije i ništa ne rešava; takođe se upozorava da mir neće zaključiti oni koji su objavili rat i ističe velika uloga radničkog pokreta u borbi za mir. U vezi s tim naročito je istaknuta februarska revolucija u Rusiji 1917. godine: »U prvi red događaja od najvećeg značaja u cijeloj svjetskoj istoriji bez sumnje dolazi ruska revolucija.« »Ruska revolucija koju je izveo ruski radni narod srušila je reakcionare i imperijaliste i proklamovala demokratiju, slobodu i samoopredeljenje naroda, kao što je i uzela u svoj program ostvarenje općeg mira«.

Tokom 1917. godine u »Glasu slobode« izlazi niz članaka u kojima SDS iznosi svoje stavove protiv imperijalizna i rata, protiv osvajanja i podjarmljivanja naroda, protiv socijalpatriotizma i saradnje većine u socijaldemokratskim partijama sa svojim buržoaskim vladama, propagira se internacionalizam i klasna borba, ističe velika uloga februarske, a kasnije i oktobarske revolucije. Ti stavovi SDS izneseni su zatim u brošuri

J. Jakšića: *Socijalistička internacionala i rat.* Uskoro posle toga, u martu 1918, u »Glasu slobode« pojavljuje se niz članaka F. Filipovića, koji piše o oktobarskoj revoluciji, sovjetskoj politici, nacionalnom pitanju, međunarodnom radničkom pokretu i dr.

Revolucija u Rusiji snažno je uticala na radnički pokret u BiH. On prihvata borbu za mir bez kontribucija i aneksija, apel da se imperijalistički rat među narodima pretvori u borbu proletarijata i buržoazije, u borbu socijalizma protiv kapitalizma, u borbu radničke klase za vlast i diktaturu proletarijata. Stavljajući se bez rezerve na stranu oktobarske revolucije, SDS propagira politiku Lenjina i boljševičke partije, brani oktobarsku revoluciju i sovjetsku vlast od napada građanske štampe. Time je stranka dala revolucionarnu političku orijentaciju radničkoj klasi u BiH. Osobito je živo sprovođena antiratna propaganda. SDS tada još nije pokretala revolucionarne akcije, smatrajući da za to nisu postojali uslovi i mogućnosti. Austrougarske vlasti su pokušale da spreče tu političku aktivnost SDS, ali u tome nisu imale uspeha.

»Zamašna antiratna aktivnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, vođena u uslovima oštre cenzure i pritiska vlasti, kulminirala je u stanovištu da svaka socijalistička partija treba da vodi najogorčeniju borbu u isto vrijeme protiv rata i protiv kapitalističkog društva. Ona nije prerasla u revolucionarne akcije pod uticajem brojnih unutarnjih i spoljnih faktora. Malobrojna i sa psihologijom jednog malog radničkog pokreta i još manje partije, stranka nije pokazala spremnosti za taj vid borbe, protiv rata a bila je uvjerena da će i taj društveni problem riješiti 'dolazeća svjetska revolucija'. Međutim, njena antiratna propaganda je imala u Bosni i Hercegovini društveno-politički značaj. Ona je u radnim slojevima, prije svega, kod radništva, razvijala duboka antiratna i revolucionarna osjećanja, nasuprot svim ratobornim nacionalizmima. Brošura 'Socijalistička internacionala i svjetski rat', i 'Glas Slobode' mnogo su čitani i među mornarima Boke i Pule, i preko njih su radikalni internacionalistički i antiratni stavovi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine dosta djelovali na raspoloženje i spremnost mornara na pobunu... To više nije bila pacifistička propaganda, već razvijanje revolucionarnog antiratnog duha u kojem su se prožimale borba za mir i klasna borba« (str. 184).

Produžujući borbu za konkretne zahteve radničke klase i naroda u postojećim društvenim odnosima, SDS se orijentiše i na borbu za menjanje društvenih odnosa, za socijalizam. Borbu za demokratska politička prava radničke klase i naroda povezuje s borbom za osvajanje političke vlasti i socijalistički preobražaj društva. U vezi s tim pokreće i pitanje čvrste, disciplinovane klasne organizacije proletarijata i isključuje saradnju s buržoazijom.

I rešenje agrarnog pitanja SDS tada postavlja na revolucionaran način — traži eksproprijaciju velikih poseda i nastoji da privuče siromašne slojeve seljaka radničkom pokretu. U toku rata su nacionalni pokreti u Austro-Ugarskoj dobili antiratno obeležje, razvijali su se i produbljavali krizu Austrougarske monarhije. SDS traži rešenje nacionalnog pitanja ostvarenjem prava na samoopredeljenje naroda. Smatra i dalje da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod koji treba da stvori jedinstvenu, nezavisnu i samostalnu jugoslovensku državu u okviru balkanske federacije. Rešenje nacionalnog pitanja i stvaranje balkanske

federacije povezuje s klasnom borbom proletarijata i s »približavajućom svjetskom revolucijom«.

Taj relativno brzi razvoj revolucionarne orijentacije bosanskohercegovačke SDS odvijao se tada najviše na liniji borbe protiv rata. »Stavovi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema revoluciji, odnosno prema borbi za socijalizam, teško se mogu odvojiti od stavova njenih prema ratu, pogotovo tokom prvog svijetskog rata, jer se gledišta na ta pitanja gotovo potpuno međusobno prožimaju i podudaraju. Pa, ipak je moguće ukazati na jedan evolutivni put gledanja i na metode i ciljeve borbe za socijalizam u ovoj stranci tokom rata, koji od reformističkog principa te borbe u Drugoj internacionali, uoči rata, doseže do otvorenog i bezrezervnog zalaganja za revolucionarnu klasnu borbu, za osvajanje političke vlasti od strane radničke klase i za diktaturu proletarijata« (str. 184-185).

U toj revolucionarnoj orijentaciji je sav socijaldemokratski radnički pokret u BiH bio jedinstven. Za taj pokret je uopšte karakteristično jedinstvo, osobito jedinstvo njegovog rukovodstva. Bilo je razlika u gledištima samo na pitanjima pojedinih konkretnih akcija i načina njihovog izvođenja. Tome je, zacelo, doprinelo i to što su rukovodstvo sačinjavali radnici koji su nalazili načina da se sporazumevaju. Rascep u bosanskohercegovačkom pokretu nisu mogli izazvati ni katolička crkva organizovanjem nacionalnih radničkih organizacija, ni disidenti »zvonaši«.

Kraj rata i stvaranje Jugoslavije SDS BiH je dočekala, kao jedinstvena, kao najorganizovanija revolucionarna partija u Jugoslaviji. U vreme raspada Austro-Ugarske otkazala je da učestvuje u bosanskohercegovačkom Narodnom vijeću i vladi, prekidajući uopšte saradnju s nacionalnom buržoazijom i opredeljujući se za klasnu i revolucionarnu borbu. Dala je inicijativu za stvaranje jedinstvenog jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta na revolucionarnoj platformi, koji treba da bude »strogo socijalističko marksistički«, koji će revolucionarnim putem rešavati velike društveno-političke probleme zemlje i raditi na »propagiranju ideje komunizma kako bi se stvorili preduslovi za stupanje Jugoslavije u veliku svjetsku socijalističku zajednicu«. Pri tome je istakla i spremnost »da brani tekovine socijalističke revolucije u istočnoj i srednjoj Evropi i učestvuje u stvaranju Treće internacionale«. Za tu političku orijentaciju izjasnile su se sve organizacije SDS u BiH. U to vreme, neposredno pred Kongres ujedinjenja, u februaru 1919. godine, SDS je organizovala generalni politički štrajk u koji se uključilo više od 30.000 radnika. Štrajk je izrazio i potvrdio njenu revolucionarnu orijentaciju.

Na Kongresu ujedinjenja, u aprilu 1919. godine, cela bosanskohercegovačka SDS, sa preko 6.000 članova, stupila je u novoformiranu Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista), a njen sindikalni savez, sa preko 25.000 članova, u Jedinstvene sindikate Jugoslavije.

Završavajući svoj rad Kongresom ujedinjenja, autor je samo pomenuo i nije posebno obrađivao sudar bosanskohercegovačkog radničkog pokreta s novom državom i njenom vlašću sedam dana posle Kongresa ujedinjenja, povodom zabrane proslave Prvog maja. Povodom te zabrane, partijsko i sindikalno rukovodstvo u BiH pozvalo je radnike na generalni štrajk za 30. april. Pod izgovorom da partija BiH priprema prevrat, režim se brutalno obrušio na radnički pokret, upotrebivši policiju i vojsku (pešadiju i artiljeriju). Oko 2.000 aktivista pokreta, me-

đu njima i svi istaknutiji rukovodioci, bili su zatvoreni, a zatim je partijsko i sindikalno rukovodstvo predano vojnom sudu. Sve partijske i sindikalne organizacije bile su raspuštene, njihove prostorije zatvorene, imovina i arhiva konfiskovane, radnički domovi zaposednuti, a neki i demolirani. Radnički dom u Sarajevu zaposela je i čuvala vojska, a noću je bio pod reflektorima. »Glas slobode« je bio zabranjen. Zatvoreni radnici, među njima i rukovodioci partije i sindikata, bili su grubo maltretirani i tučeni.

Buržoaska beogradska vlada se prema radničkom pokretu u BiH odnosila i postupala mnogo brutalnije negoli austrougarski apsolutistički i policijski režim. Rukovodstvo pokreta je očekivalo da će u Jugoslaviji njihov pokret moći da uživa bar toliko slobode i demokratije koliko je to mogao radnički pokret u predratnoj Srbiji. Bili su, međutim, iznenađeni i zaprepašćeni metodama i nasiljem nove vlasti i nisu mogli dati otpor. Radnički pokret drugih zemalja Jugoslavije nije imao snage da im priskoči u pomoć. Kod mnogih rukovodilaca, pa i dela članstva, prevladalo je tada uverenje da se u tim uslovima ne može voditi revolucionarna borba i veliki deo njih su kasnije kao »centrumaši« prešli na pozicije reformizma. »Činjenica da se veći dio rukovodstva i dio članstva organizacija socijalističkog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine našao godinu-dvije poslije Kongresa ujedinjenja na pozicijama reformizma, ne umanjuje ocjenu o njegovoj revolucionarnoj orijentaciji i aktivnosti u razdoblju od obnove 1917. godine do tada« (str. 201).

*

Kada ocenjujemo politiku i rad Socijaldemokratske stranke i uopšte radnički pokret u Bosni i Hercegovini do rata 1914. godine, moramo uzeti u obzir uslove u kojima je taj pokret nastao i delovao, njegovu brojnost i snagu, okvire njegovog delovanja koje je nametnula okupaciona vlast i uticaj tadašnjeg međunarodnog radničkog pokreta. A pre svega moramo ga ocenjivati prema radu i rezultatima koje je u tim uslovima ostvarivao. Stepen ekonomskog i društvenog razvitka, zaostali društveni odnosi, razvitak i brojnost radničke klase, njen stepen organizovanosti i političke svesti imali su veliki uticaj na političku orijentaciju, na mogućnost i način delovanja Socijaldemokratske stranke.

Uzimajući to u obzir, autor, činjenicama i njihovom analizom dokazuje da je politička orijentacija SDS »rezultanta postignutog stepena razvitka radničkog pokreta i društveno-političkih i ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini. U zemlji pod tuđinskom upravom nije se mogao uzeti i programirati radikalniji antimilitaristički i antiratni stav«. A zatim: »... u bosanskohercegovačkim prilikama Socijaldemokratska stranka nije mogla ići u zahtjevima dalje od zahtjeva o samoopredjeljenju, protiv kolonijalne eksploatacije i prava naroda na opće, jednako, neposredno i tajno pravo glasa. U nacionalnom pitanju radnički pokret i njegova politička organizacija nisu smjeli postati trabanti nacionalnih buržoazija, niti 'stado' u okviru pojedinih konfesija« (str. 82). Nacionalnim antagonizmima SDS se, kao što smo kazali, suprotstavljala jugoslovenstvom i internacionalizmom.

Za stepen organizovanosti i položaj radničke klase u BiH do rata 1914. bili su primarni ekonomsko-socijalna borba i borba za osnovna poli-

tička prava radnika, kao i osposobljavanje radnika za tu ekonomsku i političku borbu. Za širu političku aktivnost taj mladi radnički pokret je u toj početnoj fazi razvoja bio malobrojan, nedostajao mu je, kao što kaže autor, jači sloj svesnijih i obrazovanijih radnika i više idejno-političkih rukovodilaca, od ugleda, snage i uticaja. Zato više dolaze do izražaja ekonomsko-socijalna borba i neposredniji politički zahtevi nego vlastita opšta politička orijentacija i koordinacija političke borbe s drugim naprednim društvenim i političkim snagama u BiH.

Socijaldemokratska stranka je tada bila organizator neposredne aktivnosti radničke klase. To je bilo područje njene klasne borbe. O ratu, agrarnom i nacionalnom pitanju zauzimala je opšte političke stavove i vodila političku borbu, a socijalistički preobražaj društva, socijalizam i revolucija bili su tada za nju opšta politička orijentacija i propaganda. Pred rat »socijalistički radnički pokret nije mogao izrasti u takvu društvenu snagu koja bi mogla poduzeti radikalnije mjere na sprečavanju rata ili koja bi bila sposobna i spremna da povede osnovne mase naroda u revolucionarni okršaj koji bi sobom donio potpuno socijalno i nacionalno oslobođenje« (str. 160).

Ovaj radnički pokret se u svojoj borbi, u izgradnji svoje politike, svog programa i opšte političke orijentacije, povezivao s međunarodnim radničkim pokretom, posebno sa susednim radničkim pokretima, sarađivao s njima i oslanjao se na njih. Međutim, da ponovimo reči autora: »U svim značajnijim pitanjima evidentna je i originalna vlastita komponenta pogleda i stavova koja je nicala zahvaljujući realnijem razmatranju sopstvenih, bosanskohercegovačkih prilika« (str. 83). Može mu se, možda, prebaciti što je gajio suviše velike iluzije i gotovo fanatičnu veru u međunarodnu solidarnost i internacionalizam. Ali to je bilo doba mladosti tog pokreta, koji još nije imao međunarodnog iskustva.

Kada se Socijaldemokratska stranka u toku rata osamostalila i prihvatila revolucionarnu orijentaciju, nije imala snage, iskustva i znanja da te nove revolucionarne ideje s uspehom primenjuje u BiH, pa su one ostajale više kao politička orijentacija i propaganda. Nije imala iskustva revolucionarnog delovanja u jednoj tako složenoj situaciji, nije dostajalo snage, a možda nije bilo ni dovoljno shvatanja za povezivanje i organizovanje svih revolucionarnih snaga. Bilo je i mnogo vere u uskrsli internacionalizam i nade u brzi dolazak svetske revolucije.

Nikola Babić je tim svojim radom pomogao da se izgrađuje realnija predstava o socijaldemokratskom radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini do 1919. godine, o uslovima njegovog nastanka, o njegovoj političkoj orijentaciji i delovanju.

Još ne postoji ni jedan značajniji celovit istorijski, naučni rad koji bi davao drugu predstavu o tome razdoblju bosanskohercegovačkog radničkog pokreta. Postoje samo fragmentarni stavovi, izneseni u štampi i publicistici, političkim istupanjima i u istoriji naših naroda koji govore o tom periodu. U tim fragmentima se najčešće potcenjuje radnički pokret toga vremena. Malo su se znale činjenice o njegovom radu i uslovi u kojima je delovao. To je uticalo da se dugo zadržalo površno mišljenje o bosanskohercegovačkom radničkom pokretu, koje je izgrađeno posle prvog svetskog rata i oktobarske revolucije, kada je prevladala revolucionarna politička orijentacija i nabujao revolucionarni radnički pokret. Tada su orijentacija na revoluciju, uzimanje vlasti i revolucionarni preobražaj društva došli u prvi plan, a s tim u vezi je postavljeno i pitanje

ostvarivanja savezništva sa seljaštvom i narodnooslobodilačkim pokretima. Ta revolucionarna orijentacija suprotstavljena je legalizmu, parlamentarnoj borbi i reformizmu posleratne socijaldemokratije. Stvoreno je i mišljenje da je trebalo da radnički pokret u BiH još pre prvog svetskog rata ima tu revolucionarnu orijentaciju. S tih pozicija podvrgavana je kritici naročito predratna politička orijentacija bosanskohercegovačkog radničkog pokreta, posebno njegov stav prema seljačkom i nacionalnom pitanju i njegovo zapostavljanje orijentacije na revoluciju i revolucionarni preobražaj društva. U toj kritici se ponajviše polazilo od kasnije, u drugim uslovima, izgrađenih opštih revolucionarnih stavova, a pri tom se nije analiziralo u kom bi stepenu i na koji način bilo moguće u ondašnjim uslovima ostvarivati takvu političku orijentaciju. Pa i kod Babića na nekoliko mesta (u zaključcima II i III poglavlja) dolazi donekle do izražaja takav kritički stav, iako autor svojim istraživanjem pokazuje uslovljenost tadašnje politike socijaldemokratskog radničkog pokreta u BiH. To govori i o potrebi da se analiziraju i ponovo ispituju pojedini dosadašnji kritički stavovi i ocene o tom periodu ovog radničkog pokreta.

Bosanskohercegovački radnički pokret je do ujedinjenja 1919. godine tražio svoj put i način borbe u tadašnjim uslovima i mogućnostima. Između dva svetska rata revolucionarni radnički pokret naše zemlje kretao se, u novim uslovima, drugim putem. Naša socijalistička revolucija ostvarila se, međutim, svojim putem i na svoj način, koje su odredili tadašnji uslovi i mogućnosti. To je bila uvek ista borba naše radničke klase. Ta borba za njezine interese i prava povezivala se sve jače s interesima i pravima svih radnih ljudi i u raznim uslovima ostvarivala se na razne načine. Mnogi pojedinci i grupe su izneverili tu borbu radničke klase, ali se radnička klasa nije mogla odreći svojih interesa i svojih prava, pogotovu što su to tada bili i interesi i prava samog naroda.

Predratni socijaldemokratski radnički pokret u Bosni i Hercegovini je preteča kasnijeg radničkog pokreta, koji je nasledio njegove tekovine i revolucionarne tradicije, ostvarivao ciljeve njegove borbe, stalno jačajući društvenu i političku ulogu radničke klase u Bosni i Hercegovini.

Mr Vukašin Pavlović: Sindikat i politički sistem

(»Radnička štampa«, 1974)

Nedavno objavljena knjiga Vukašina Pavlovića »Sindikat i politički sistem« jedan je od prvih naučnih pokušaja da se definiše mesto i uloga sindikata u samoupravnom jugoslovenskom društvu. Teorijska misao o sindikatu je u nas, kako i sam autor primećuje, nerazvijena, ali je urgentna ne samo teorijska nego i praktična potreba za izučavanjem te veoma značajne i nezamenljive organizacije radničke klase. Kriza teorije i kriza prakse sindikata su, po Pavlovićevom mišljenju, dve najznačajnije okolnosti koje uslovljavaju urgentnost te potrebe.

Pri izboru teme autor se rukovodio, prvo, time što su »problemi izgradnje političkog sistema početkom sedamdesetih godina izbili u red pitanja od vitalnog socijalnog interesa za dalji razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji«, i drugo, vlastitim uverenjem da su »za praktičan samoupravni pokret radničke klase izuzetno značajni upravo problemi vezani za položaj i aktivnost organizacije sindikata«. Polazni njegov stav je da »potreba za temeljnom rekonceptualizacijom sindikata proizlazi iz same naše društvene prakse, koja dovodi u pitanje postojeća shvatanja o sindikatu i traži nove odgovore«.

U metodološkom pristupu Pavlović se opredeljuje za dijalektiku, i u istraživanju polazi od kritičke analize najpoznatijih tekovina socijalističke misli o sindikatu. Prihvatajući Marksova i Engelsova gledišta, on dosta uspešno ulazi u analizu shvatanja Roze Luksemburg, Žorža Sorela, Gramšija i Lenjina. Pri tom odbacuje stavove koji negiraju političku ulogu sindikata i čvrsto staje na stanovište da je sindikat u suštini politička organizacija radničke klase koja u samoupravljanju deluje kao unutrašnja i pokretačka snaga političkog sistema.

Polazeći od tog osnovnog stava, autor u sedam poglavlja razmatra ove vidove položaja i uloge sindikata u uslovima samoupravnog razvoja društva: socijalne osnove i klasni smisao sindikalne akcije; sindikat i samoupravljanje, odnosno smisao sindikalnog organizovanja u samoupravnom socijalizmu; nova ustavna pozicija sindikata; odnos komunističke avangarde i sindikata; sindikat i društvena moć; sindikat i društveni konflikti; radnici i sindikat.

U celom radu uloga sindikata posmatra se kroz prizmu odnosa prema radničkoj klasi i njenim interesima. U tome autor upravo vidi suštinu dijalektičkog metodološkog pristupa sindikatu. On smatra da se problematika sindikata može »naučnoteorijski dijalektizovati samo pod uslovom da se u polazne osnove i teorijski pristup ugradi temeljna relacija sindikata prema radničkoj klasi i društvu u celini«. U skladu s tim, Pavlović izvlači zaključak da je u samoupravnom socijalizmu sindikat kao organizacija jedan od specifičnih instrumenata klase i njene klasne borbe, jedan od organizacionih oblika širokog socijalnog pokreta koji radničkoj klasi omogućava da ispolji svoju društvenu moć i poboljša svoj ekonomski i politički položaj u društvu.

Na pitanje da li je jugoslovenski sindikat organizacija radničke klase, ili radnih ljudi uopšte, autor odgovara da je sindikat po svojoj klasnoj suštini i programskoj orijentaciji bio

i ostao organizacija radničke klase, ali da on »organizujući sindikalno i pripadnike društvenih slojeva van radničke klase, obezbeđuje efikasnije prevođenje parcijalnih i posebnih interesa tih grupa na jedinstven radničko-klasni interes«. U vezi s dilemom koji deo klase treba da bude osnovno socijalno uporište sindikata, Pavlović se opredeljuje za ukupno *industrijsko* radništvo, jer smatra da njegove životne potrebe i interesi izražavaju osnovne potrebe društvene celine i »najpovoljnije mogućnosti njenog napretka«.

Shvatanja po kojima je sindikat suvišan u samoupravnom društvu, autor odbacuje s argumentacijom da su »izvesni oblici posredovanih društvenih veza« i višedimenzionalno političko organizovanje radničke klase potrebni i u društvu s razvijenim samoupravljanjem. Potreba za sindikatom »proizlazi pre svega iz činjenice da on u mnogo čemu može neposrednije i adekvatnije izraziti radničku klasu od drugih oblika organizovanja«. Institucionalizacija sindikata u samoupravnom sistemu se, međutim, bitno razlikuje od njegove pozicije u drugim sistemima, jer on ovde ne deluje kao predstavnik klase, već osposobljava klasu da kroz samoupravni sistem i institucije sama rešava društvene probleme. Ona, po autorovom mišljenju, ima smisla i opravdanja samo onoliko koliko olakšava radničkoj klasi i samoupravljačima da neposredno ovladaju procesom samoupravnog odlučivanja.

U samoupravnom odlučivanju sindikat se, prema Pavloviću, mora angažovati na otkrivanju problema o kojima treba doneti samoupravnu odluku, na informisanju radnika o predmetu odlučivanja, na predlaganju rešenja i u raspravi o iznesenim predlozima. Njegov je zadatak da »neposredne, sirove i neprerađene zahteve i interese radnika dovede do centra odlučivanja u radnoj organizaciji« i da zajedno sa Savezom komunista deluje kao »garant klasne sadržine i klasne osnove samoupravnog odlučivanja«.

U odeljku o novoj ustavnoj poziciji sindikata ukazuje se na promene koje su nastale donošenjem novog Ustava SFRJ. Dok je Ustav iz 1963. godine implicirao shvatanje o sindikatu kao društveno-ekonomskoj organizaciji, novi Ustav tretira sindikat kao društveno-političku organizaciju koja svoju društvenu ulogu ostvaruje i u ekonomskoj i u političkoj sferi društva. Autor dosta pregledno izlaže nove ustavne funkcije sindikata i kroz prizmu svog polaznog stanovišta osvetljava njihov društveni smisao.

Osnovna politička funkcija sindikata, prema Pavloviću, jeste da »obezbedi radničko-klasnu suštinu i smer političkih procesa i odnosa i da utiskuje radničko-klasne atribute u sve institucije političkog sistema«. Autor poseban naglasak stavlja na stvaralačku i integrativno-političku ulogu sindikata u funkcionisanju delegatskog sistema. Ostvarivanje takve uloge utoliko je značajnije što su još snažne antisamoupravne tendencije koje su usmerene na izopačavanje suštine delegatskog sistema.

Polazeći od toga da je samoupravljanje osnovni revolucionarni program za radničku klasu, pa prema tome i za sve njene političke organizacije, Pavlović daje dosta uspešnu kritiku jednostranih i pogrešnih shvatanja odnosa između sindikata i Saveza komunista. On ukazuje na neprihvatljive »demarkacione linije« od kojih se polazi pri razgraničavanju uloge tih organizacija, i dolazi do zaključka da su Savez komunista i sindikat »dva specifična oblika iskazivanja i realizovanja istog socijalnog pokreta — revolucionarnog pokreta radničke klase«. Iz analize međusobne uslovljenosti i funkcionalne povezanosti tih organizacija autor izvlači pravilo da »tamo gde nema razvijenih i samostalnih sindikata, teško može biti autentične i razvijene komunističke avangarde«.

Društvenu moć sindikata Pavlović izvodi iz društvene moći radničke klase, čiji se osnovni sadržaj iscrpljuje u sposobnosti klase da osigura samoupravno razrešavanje društvenih protivrečnosti i problema društvenog razvoja. On s pravom ukazuje na to da interesi radničke klase obezbeđuju najprogresivniju osnovu i pravac društvenog razvoja, »jer izviru iz utrobe društva, iz materijalne produkcije, iz rada«.

Novi odnos koji se s razvojem samoupravnog socijalizma uspostavlja između sindikata i države nadmašuje, po autorovom mišljenju, okvire nekadašnjih dilema i koncepcija u samom sindikalnom pokretu, koje su se kretale od »sindikalizacije države« do »podržavljenja sindikata«. Autor utvrđuje da čitavo posleratno razdoblje razvoja jugoslovenskog sindikalnog pokreta karakteriše »neprestano uzlazna linija« osamostaljivanja sindikata od predominantnih centara

društvene moći, i u tom procesu razlikuje tri »osnovne faze«. U *prvoj* fazi sindikat je »gotovo potpuno« podređen partijskoj i državnoj strukturi, u *drugoj*, on se sve više pojavljuje kao »svojevrstan amortizer« između države i radničke klase; i u *trećoj* je sve više »oštar kritičar« države, a ponekad istupa i sa svojim alternativama i predlozima.

Sindikat se, međutim, još nije potpuno »emancipovao od eta-strukture«, jer, po Pavlovićevoj oceni, i sada više zastupa apstraktne interese celine društva nego konkretne interese rada i radnika i u odnosu na državu mnogo češće podržava njene mere nego što ističe rezerve. Iako je, neosporno, u »iskoraku« iz eta-strukture, sporno je koliki je taj iskorak.

U odeljku o društvenim konfliktima, Pavlović polazi od stava da je osnovni društveni sukob u nas u osnovi klasni sukob oko toga ko i kako raspolaže viškom vrednosti. Na jednoj strani tog sukoba su stvaraoci viška vrednosti — radnici, neposredni proizvođači, a na drugoj svi oni koji učestvuju u otuđenom raspolaganju viškom vednosti.

Na primeru primene ustavnog amandmana XV, koji je otvorio mogućnosti za protivrečne tendencije, autor analizira ponašanje sindikata u sukobu između radničke klase i tehnokratije. Iako s izvesnim zakašnjenjem, sindikat je među prvima ušao u otvoreni dijalog i polemiku s nosiocima tehnokratskih rešenja.

U analizi obustava rada, Pavlović daje veoma kritičke ocene ponašanja sindikata, koji nijednu obustavu nije iskoristio da se pokrenu radikalnije promene unutrašnjih odnosa u radnoj organizaciji i da se iz sukoba iziđe s promenjenim odnosom snaga u korist radnika i njihovog samoupravnog položaja. Često sindikat nije ustajao čak ni u zaštitu radnika prema kojima su rukovodstva preduzeća preduzimala represivne mere zbog učešća u pokretanju obustave rada.

U zadnjem odeljku autor na osnovi empirijskih pokazatelja utvrđuje visok stepen kritičnosti radnika prema organizaciji sindikata, i zaključuje da sindikat može steći široko poverenje radnika ako iz klasične organizacije zastupničkog karaktera »preraste u širok i organizovani sindikalni pokret radničke klase«. Jedan od uslova za to je stvarna demokratizacija odnosa u sindikatu, koja podrazumeva aktivnu ulogu članstva u pokretanju i vođenju sindikalnih akcija.

U praksi, međutim, još postoje »mnogi elementi centralizovane sindikalne politike«, očevidan je raskorak između aktivnosti sindikalne baze i aktivnosti sindikalnih rukovodstva, i različita je sadržinska usmerenost sindikalne akcije u osnovnim organizacijama i akcije sindikata na nivou globalnog društva. U raskoraku između »baze« i »vrha« treba, smatra Pavlović, tražiti glavni uzrok neefikasnosti ukupne društvene akcije sindikata.

Autor smatra da prvi korak u daljoj demokratizaciji sindikata i njegovom »približavanju« radničkoj klasi mora biti radikalna proletarizacija njegovih rukovodstava na svim društvenim nivoima. To utoliko pre što je još relativno malo radnika u sindikalnim rukovodstvima.

Treba na kraju reći da Pavlović u ovoj, po mnogo čemu zanimljivoj, knjizi otvara niz pitanja koja zahtevaju nova izučavanja. Mnoga pitanja objektivno otvara i samo ostvarivanje nove ustavne pozicije sindikata. Zbog toga se razvijanje teorijske misli o sindikatu javlja kao neophodan uslov njegovog praktičnog delovanja u uslovima samoupravnog razvoja društva.

Živko Marković

Dr Zoran Vidaković: Kovači lažnog progresa

(»Radnička štampa«, biblioteka »Ideje«, Beograd, 1974, strana 310)

Izgleda da savremeni svet, samozadovoljno opsednut svojom naučnom i tehničkom moći, ima ozbiljnih razloga da se sudbonosno zapita, kuda ga to odvlači lavina ubrzanih tehnoloških promena kojoj se inertno predao. To pre što se čuju odsudna upozorenja da se taj isti svet, u ponižavajućoj svojoj ljudskoj nemoći, nadvio nad ambis »smrtonosne mutacije društva«. »Hrabro« se oglušiti o sve to značilo bi nepromišljeno prihvatiti viziju naučno i tehnički krajnje »ra-

cionalizovanog« društva — tehnokratsku viziju koja falsifikuje postojeće i skriva moguće.

U *Kovačima lažnog progresa* tu se problematika svom silinom nametnula autoru. Rukovodeći se »metodološkim putokazom da razvijena pojava otkriva šifru svoje geneze« (str. 39), on nastoji da analizom procesa i tendencija u najrazvijenijem delu kapitalističkog sveta otkrije savremene uslove i mogućnosti reprodukcije kapitala (čitaj: kapitalističkih odnosa i kapitalističkog sistema u svetskim razmerama), kao izvorišta moderne tehnokratije i »njenog generičkog imena kojeg bi se rado odrekla«. A otkrivanje prave prirode moderne tehnokratije ne ide bez iskušenja da se dublje zaviri pod koprenu njenih ideoloških zamki i mitova.

Fenomen tehnokratije u savremenom društvu, smatra Vidaković, prate dva mita: apologetski mit i mit apstraktnih kritičara »tehnološkog društva«. I dok apologetski mit znači svojevrsno veličanje tehnokratije, a apstraktni kritičari tehnokratiju posmatraju i tumače odvojeno i nezavisno od magistralnih društveno-istorijskih promena i procesa našeg doba, tehnokratija je uistinu nešto treće, »bitno različito od oba mita, i tim mitovima prikriveno«.

Na vulgarizatorskim nanosima i ideološkim zbrkama bujaju prividi tehnokratije, koja faktički nije »vlast naučnika, stručnjaka, tehničara, već vlast i nad naučnicima, stručnjacima, vlast koja se ostvaruje nad intelektualnim proizvodnim snagama, kako bi se i na njih proširila celokupna eksploatacija karakteristična za modernu kapitalističku produkciju. Ne vlast tehnologije, već tehnologija vlasti« (str. 6). Međutim, misterija tehnokratije počinje da iščezava onog trenutka kada se, tragom Marksova metoda, prihvatimo analize korena i prirode tehnokratskog fenomena. Pri tom je bitno, smatra autor, da se pođe od teza koje govore o tome šta savremena tehnokratija jeste iako se pričinjava da nije, i šta savremena tehnokratija nije iako se pričinjava da jeste.

Rodno mesto tehnokratije jesu kapitalističko društvo i kapitalistička struktura proizvodnje. Saobražavajući nove proizvodne snage i uslove suštini kapitalističkog sistema, današnjoj tehnokratiji je svojstvena tendencija mutacije kapitalizma, ali mutacije koja pre znači očuvanje eksploatacije i globalnu kontrarevoluciju nego rešavanje namnoženih unutrašnjih protivrečnosti u korist obezljuđenih socijalnih snaga. Stoga je iluzorno svako verovanje u mogućnost tehnokratskog prevazilaženja kapitalizma. Štaviše, takva verovanja ozbiljno otupljuju oštricu teorijske i praktične kritike savremenog kapitalizma i idu naruku kontrarevolucionarnim tendencijama u socijalizmu. Jer ako se i složimo da su tehnokratske tendencije u socijalizmu različite od moderne tehnokratije razvijenog kapitalizma, bilo bi opasno prevideti da su te tendencije, u osnovi, ipak samo izdanci neprevaziđenih elemenata kapitalističke istorijske formacije.

U suštini i sama »modus vivendi« kapitalističkog sistema u modifikovanim istorijskim uslovima, tehnokratija objedinjuje i izražava silno narasle antagonizme kojima je bremenit kapitalistički način proizvodnje. Te protivrečnosti je i teraju da svoje faktičke funkcije zaogrne »univerzalnom obmanom«, fetišizmom koji izvire iz istog kruga pojava koje je Marks analizirao kao fetišizam robe.

Kapitalizam tako »svoj novi lik podmeće umesto svoje istinske negacije, tehnološko društvo umesto proizvođačke asocijacije, tehnokratsku reformu umesto proleterske revolucije« (str. 14). Teško je, uostalom, napustiti buržoaski san (koji sada postaje tehnokratski mit) o društvu kao beskrajnoj vrtešci koju zamajac brzog naučno-tehnološkog progresa obrće u pravcu kibernetski tehniciziranog društvenog sistema, u kome su ponašanja ljudi, »reduciranih na masu bušenih, bezličnih kartica«, totalno regulisana. Jedno takvo pankibernetizovano i krajnje dehumanizovano društvo ugušilo bi istorijsku dijalektiku, ukinulo društvenu istoriju, a ljudsku praksu svelo na »kombinatoriku elemenata jednog konačnog skupa«.

Višestruka kritika tehnokratije, koja za savremeni socijalizam ima odsudan značaj, u ovom se trenutku neizostavno nameće. A to je, zapravo, kritika društveno-ekonomske i političke stvarnosti monopolskog kapitalizma koji uzima tehnokratsko obličje, i kritika dvostrukog mita tehnokratije rasprostrtog u širokom dijapazonu teorijskih i ideoloških mistifikacija. I umesto da se u pojavnim oblicima kapitalističke strukture brzopleto prepozna pojava »novog Levijatana«, kritičku analizu treba usmeriti ka celini protivrečnosti, procesa i razvojnih tendencija savremenog klasnog društ-

va. Vidaković, dakle, pledira za potanju analizu najrazvijenije forme produkcije kapitala i njenih bitnih karakteristika u području eksploatacije rada.

Savremene procese u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama karakteriše »novi talas gigantske koncentracije kapitala«, rastuća plima multinacionalnih kompanija, korporacijski kapital kao nov oblik obezličenog i enormno organizovanog monopolističkog kapitala. Tu koncentraciju prati promena kapitalističkosvojinskog odnosa u korist upravljačkih grupa, koje postaju suvereni partner ne samo finansijskoj oligarhiji već i nacionalnim političkim, a često i međunarodnim vojno-političkim aparatima.

Reč je o novim organizovanim oblicima otuđenog i otuđujućeg društvenog bogatstva koji, u promenjenim uslovima reprodukcije i oplodnje kapitala, nastoje da prebrode krizu kapitalističke reprodukcije. A kapitalistička reprodukcija, moguća jedino posredstvom gigantskih korporacija, »uslovljena je, u krajnjoj i bitnoj analizi, preimućstvima visokokoncentrisanog kapitala da u enormnim društvenim razmerama ostvari vlast nad promenljivim činiocima proizvodnje i poveća opseg i stopu eksploatacije rada putem prisvajanja društvenog umnoška i 'tehničkog prirasta' produktivnosti radnih snaga« (str. 47-48). Obuhvatajući raznovrsnu proizvodnju u udaljenim sektorima i granama, veliki konglomerati su u mogućnosti da, maksimalnom mobilnošću i promenljivošću materijalnih i tehnoloških činilaca reprodukcije radne snage i proizvoda, optimalizuju proizvodnju i prisvajanje novog viška vrednosti. Da bi se to postiglo, potrebna je i nova organizacija i tehnologija upravljanja. Na scenu stupaju upravljačke grupe kao »funkcioneri reorganizovane kapitalističke svojine«.

Reč je, dakle, o naglom prelasku sa tradicionalnih na nove sadržaje i metode upravljanja kapitalističkim preduzećima. U uslovima superkoncentracije kapitala u multinacionalne gigante, nameće se potreba za obuhvatnom ekonomsko-političkom strategijom osvajanja tržišta i proširenja proizvodnih moći kapitala, što sa svoje strane zahteva »modernu tehnologiju predviđanja i kontrole naučnih istraživanja i tehničke aplikacije, matematičko-statistička istraživanja tržišta i kibernetske sisteme programiranja proizvodnje« (str. 71). Preduzimački mandat u ime udruženih kapitala poverava se novoj poslovnoj eliti samo ako je ona sposobna da realizuje preduzimačku funkciju kapitala.

Zadatak nije nimalo lak: treba ukrotiti monstruma koji je svoje pipke pružio preko cele površine globusa. Decentralizacija upravljanja javlja se kao mogućno rešenje, ali centralizacija osnovnih funkcija (oplodnja kapitala, akumulacija, investicija) istovremeno postaje okvir svake decentralizacije. Uspostavlja se jedna hijerarhija dislociranih grupa sa centralnim štabom, vladajućom vrhuškom na čelu, koja ubuduće neće moći da obezbedi koheziju bez »direktne kontrole tehnološke aparature pomoću koje se vlast vrši«. Ta hijerarhija je svojevrsni analogon koncentričnim krugovima »tehnostrukture« Džona Keneta Galbrajta, koji je svoju viziju opteretio apologetikom »idealnog obrasca tehnokratske reforme kapitalističkog procesa«.

U daljoj analizi autor prenosi raspravu na tlo opštih funkcija klasnog poretka, ukazujući na simbiozu tih funkcija i tehnokratski obnovljenih kapitalističkih preduzeća.

Velike konglomerate, u kojima se izvodi nova tehnička i socijalna organizacija kapitalističkog vlasništva i upravljanja, prati tendencija ekspanzije »tehnokratske sheme« na totalitet društvenog sistema. Koncentrisani monopolistički kapitali uspevaju da svojoj vlasti i kontroli podvrgnu društvene delatnosti i društvene potrebe, i da opšte funkcije klasnog društva koje ostvaruje država saobraze vlastitoj logici i svrsi. Uspostavlja se monopol nad ukupnim društvenim znanjem, informisanjem i kulturnom komunikacijom, nad svim dimenzijama društvenog sistema koji se upotpunjuje u tehnokratsku formu savremenog kapitalizma. Time ne iščezavaju protivrečnosti toga sistema. Paradoksalno je, ali je upravo tako: tehnokratska reforma kapitala, proizašla iz protivrečnosti izazvane krize, sama produbljuje i umnožava te iste protivrečnosti. Na nivou društva kao celine javljaju se pojave u kojima se koncentrišu narasli antagonizmi.

U redu tih pojava prvo mesto, svakako, pripada militarizaciji privrede. Oslonjene na podržavljenu akumulaciju kapitala neophodnu za investicije u nezasitnu industriju naoružanja, korporacije su, prigrabivši tehnološki vodeće grane proizvodnje (aeronautika, elektronika, nuklearna tehnika,

hemija, industrija kompjutera), obezbedile dugoročnu i sigurnu egzistenciju i mogućnost snažne ekspanzije. Njihovo inače brzo razrastanje i okupljanje kapitala još više je ubrzano mnoštvom drugih pogodnosti. Tu se, pre svega, misli na obilata državna ulaganja u industriju vojnog materijala i opreme, na mnogo veću profitnu stopu od one u privatnom sektoru, na prioritet vojnog domena kada su u pitanju investicije u nauku i istraživanja, i, najposle, na postepeno preuzimanje osamostaljenih funkcija u vojno-represivnom sistemu.

Ova poslednja privilegija omogućuje gigantskim preduzećima da »od izvršioca i profitera u velikim poslovima postaju direktni nosioci razrade i izvođenja vojno-tehničkih, strategijskih, obaveštajno-subverzivnih, kompleksnih vojno-političkih i privredno represivnih programa i operacija« (str. 105). Tako su veliki militarizovani sistemi, pre upućeni na razaranje i smrt nego na preživljavanje i spas, postali lučonoše tehnokratske reorganizacije kapitala. Uz dodatne napore i opterećenja, taj se proces nastavlja i van vojnog sektora, dovodeći do nasilne destrukcije prirodnih dobara i ljudskih svojstava. Prisustvo vojno-političke represije (a to znači i militarizovane kapitalističke privrede) postaje neophodnost sa stanovišta kapitala koji ne sudeluje u militarizovanoj proizvodnji. Uspostavlja se pakleni krug u kome ugrožena akumulacija traži izlaz u snažnijem prisustvu represivnog aparata, što još više povećava neproizvodna ulaganja i smanjuje šanse ionako »na smrt obolele« akumulacije. Tako se »ekspanzija sistemski organizovanih kapitala vrši pod Damoklovim mačem rastuće neizvesnosti svih budućih uslova reprodukcije... Opstanak tih mastodonata zavisi od njihove neutažive probave: egzistiraju tako što proždiru svoju okolinu. Njihov metabolizam troši sve veću masu ljudskih snaga i socijalnih tvorevina i crpi ih sa sve širih područja; a što je okolina više opustošena, to je glad veća« (str. 129-130). U opštem pohodu na društvo i prirodu, kad se apokalipsa samouništenja zloslutno nadvila nad opstanak čovečanstva, tehnokrati-hipokrite snuju o strategiji ekološke sanacije, potčinjenoj stravičnom isterivanju profita i produkciji kapitala, i sprovode je u praksi.

Analiza svih tih zbivanja i procesa u savremenom kapitalizmu dovela je mnoge teoretičare do različitih zaključaka i ocena u perspektivi društvenih promena i istorijskoj ulozi tehnokratije. I dok jedni u tehnokratiji prepoznaju novu vladajuću klasu, drugi je vide kao međuklasnu kategoriju izvršilaca kapitalističke vlasti i upravljanja, a treći pak o njoj govore kao o »novoj radničkoj klasi«. Vidaković smatra da je, zapravo, posredi nov vid eksploatacije rada, gušenja klasne borbe i revolucionarnih snaga. Ona je, dakle, sastavni deo »klasnih odnosa u određenoj razvojnoj fazi kapitalizma«. U isto vreme, tamo gde pojedini analitičari »otkrivaju« »prevazilaženje eksploatacije« i »novo društvo alijenacije«, Vidaković (»samo«) pronalazi »rasprostiranje kapitalističke eksploatacije na sve dimenzije, na sve momente i socijalne nivoe društvene egzistencije ljudi« (str. 179). Stoga za genezu tehnokratskih oblika klasnih odnosa i važi ono što je Marks svojevremeno rekao za nastanak i funkcionisanje kapitalističke proizvodnje: pretpostavke njenog nastanka postaju uslovi njene reprodukcije, a dokraja nerazvijeni oblici kristališu se u celinu savremenog kapitalizma.

S gledišta međunarodne reprodukcije i ekspanzije monopolističkih kapitala bitno je uvideti da se one ne mogu ostvariti bez neprestanog ograničavanja i neutralizacije revolucionarnog potencijala proizvodnih snaga. To se veoma negativno ogleda na razvojnim mogućnostima užih društvenih celina i njenih proizvodnih snaga. Oslonjene na tehnološki monopol, na monopol organizacije međunarodno podeljenog rada i razliku u najamninama, američke su korporacije, na primer, prodorom na evropsko proizvodno područje, prve ostvarile novu istorijsku formu reprodukcije kapitala. Organski se povezujući s vojno-represivnim aparatom i koristeći se tako značajnim beneficijama, američki veliki sistemi imaju dominantan položaj na međunarodnoj konkurentskoj sceni. Toj hegemoniji se zapadnoevropska privreda suprotstavila stvarajući svoju varijantu gigantskih sistema, čija konkurentska sposobnost počiva na razlikama u troškovima domaće i uvezene, migrantske radne snage.

Doista se može govoriti o međunarodnoj celini kapitalističkih oblika proizvodnje i procesa reorganizacije kapitalizma. A to su samo eufemizmi za međunarodnu eksploataciju rada, koju na svojim leđima naročito osećaju tzv. nerazvijene zemlje. I pored toga, bio bi »krajnje jednostran i ne-

istinit zaključak o međunarodnoj integraciji kapitala i njegovih socijalnih nosilaca u vidu monolitnog 'superimperijalizma' u kojem bi bila ukinuta antagonistička konkurencija među monopolističkim kapitalima, pre vaziđeni poremećaji i krize... i prevladane protivrečnosti...« (str. 264). Jer kapitalistički način reprodukcije stvarno je i mogućan samo u krajnje izdiferenciranoj međunarodnoj celini. Uprkos toj izdiferenciranosti i divergentnim silama, celina uspeva da se održi jedino uz obilno prisustvo represivnih metoda i organizovanog klasnog nasilja.

U završnoj raspravi autor konstatuje pet osnovnih momenata savremenih kapitalističkih kretanja. *Prvi* je koncentracija kapitala u mali broj gigantskih sistema. *Drugi* momenat se odnosi na novi razvojni vid finansijskog kapitala, u čijem formiranju odlučujući značaj ima podržavljena akumulacija dela viška vrednosti i njeno prelivanje u korporacijski kapital. Reprodukcija kapitala se vrši u internacionalitovanom radnom procesu — i to je sadržaj *trećeg* momenta. Ono što čini sadržinu *četvrtog* momenta jeste činjenica da reprodukcija monopolskog kapitala pretpostavlja »nejednaku razmenu« kapitalističkih metropola s »nerazvijenim svetom«, što je samo eufemizam za grubu pljačku ovog dela sveta. Konačno, *peti* momenat se sastoji u tome što se eksploatacija na međunarodnom nivou obezbeđuje jedino stvaranjem »velikih sistema međunarodne političke kontrole, ideološke hegemonije, vojnog nasilja i subverzije«. Ti momenti, kao i sama priroda tehnokratije, mistifikuju se varkama i obmanama tehnokratske ideologije, koja istinski vuče koren iz »fetiškog karaktera radne snage-robe«. Demistifikacija tih ideoloških zamki kroz revolucionarnu spoznaju istorijskog procesa ima egzistencijalnu važnost i za pojedinca i za celo čovečanstvo, i za razumevanje sadašnjosti i za stvaranje budućnosti.

Vidakovićevo delo je upravo pokušaj da se analizom kapitalističke savremenosti dokuči istorijski proces i njemu svojstvene zakonitosti, i da se na osnovi tih saznanja pokuša odgovoriti na pitanje: u čemu se sastoji *laž* »kovača lažnog progresa«? U tom pogledu, autorovi su napori vidan prilog razmatranju te problematike.

Jovan Gagrica

Dr Miloš Aleksić: Organizovanje radničke klase, tehnički progres i socijalizam

(Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1974, strana 260)

Knjiga Miloša Aleksića *Obrazovanje radničke klase, tehnički progres i socijalizam* predstavlja nov autorov napor u proučavanju sistema kvalifikacija radnika u uslovima tehničkog progresa i razvoja samoupravljanja. U teorijskim razmatranjima, polazeći od rezultata svojih empirijskih traganja, on naglašava da kvalifikovanost radnika u socijalizmu ima dimenziju po kojoj se razlikuje od svakog drugog sistema, i koja je proizvod socijalističkih društvenih odnosa.

Bitno je da ti odnosi znače ukidanje klasnog karaktera rada, te, u saglasnosti s tim, kvalifikacija radnika dobija kvantitativno novu sadržinu. To znači da se kvalifikacija sve više pojavljuje kao element poizvodnih snaga, nerazdvojno povezan sa sredstvima za rad, s proizvodnim procesom i sa stepenom složenosti rada. Osnovna autorova postavka je da razvijenog socijalističkog samoupravljanja nema — niti ima razvijenog socijalizma — bez tehničkog progresa, sve silnijeg razvoja proizvodnih snaga i integralnog čoveka. On tvrdi (a to je značajno) da ni tehnički progres neće biti oslobođen posledica koje znače nove oblike otuđenja čoveka ako se ne bude razvijao u društvu koje bezrezervno otvara mogućnosti oslobođenja rada i dosezanja čovekovog integriteta.

Autor svoja proučavanja zasniva na ispitivanju međusobnih odnosa nauke, tehnike, proizvodnje i obrazovanja, utvrđujući njihovu dijalektičku međuzavisnost. Ipak, u središte tog me-

đuodnosa stavio je sistem obrazovanja. Ukazuje na uslovnu razliku između obrazovanja za rad i obrazovanja za upravljanje radom, smatrajući da tehnički progres dovodi do oslobođenja rada. Ujedno dolazi i do promene mesta i uloge radnika u proizvodnom procesu u kojem je suština procesa — oslobođenje rada u socijalizmu već oslobođenog radnika. Obrazovanje se pojavljuje kao deo celovitog sistema nauka — obrazovanje — proizvodnja, a u središtu toga sistema je čovek stvaralac, proizvođač i korisnik rezultata ljudskog rada. Shvatajući obrazovanje kao celovit proces, autor sasvim ispravno utvrđuje elemente strukture obrazovanja.

Osnovni i najvažniji elementi te strukture jesu: podizanje opšteg obrazovanja kao osnove i preduslova svestrano razvijene ličnosti radnika; tehničko-proizvodno obrazovanje kao ovladavanje tehnološkim procesom rada, postajući tako preduslov produktivnosti rada i participacije u samoupravnom odlučivanju; društveno-ekonomsko obrazovanje koje treba da bude uslov ostvarivanja samoupravnih odnosa; društveno-političko obrazovanje čiji je zadatak osposobljavanje za razumevanje sistema i određivanja ekonomske političke organizacije udruženog rada, kao i za učešće u samoupravnom životu društveno-političke zajednice.

Jedinstvo svih navedenih elemenata M. Aleksić smatra osnovom svestrano osposobljene ličnosti spremne za kreaciju i realizaciju društvene uloge koju danas ima i treba da razvija radni čovek. Iz te distinkcije, po autoru, proizlaze nove — između najamnog radnika i socijalističkog radnog čoveka, između kvalifikacija radnika u kapitalističkom društvu i kvalifikovanog radnika u društvu koje se izgrađuje kao socijalističko. Autor je u pravu kada porast kvalifikacija i potrebu za kvalifikovanim učesnicima radnog proces stavlja u odnos uzrok-posledica sa naučno-tehničkim i tehnološkim progresom u savremenoj epohi, koju karakteriše sve složenija podela rada i porast proizvodnih moći društva, izazvan, na jednoj strani, kapitalističkom željom za profitom i, na drugoj, ljudskim stimulansom ka progresu udruženog proizvođača.

Značajan je dijalektički pristup i revolucionarno klasno stanovište koje karakter obrazovanja izvodi iz proizvodnih odnosa. Razvija svojevrsni pledoaje za obrazovanje, za samoupravljanje u radu, za upravljanje radom, jer je to uslov i pretpostavka budućeg razvoja slobodnog radnog čoveka. On pretpostavlja da će s obrazovanjem radnika širokog profila, s postepenim spajanjem umnog i fizičkog rada i s odgovarajućim izmenama u sistemu obrazovanja nestati socijalnih kočnica u slobodi ljudskog izbora i da će motivacija u profesionalnoj orijentaciji prevladati materijalna ograničenja, ustupajući mesto sposobnostima i individualnim sklonostima, mogućnostima i težnji ka svestranom razvoju ličnosti radnika.

U sistemu vrednosti samoupravnog socijalističkog društva izuzetno mesto pripada usvajanju moralnih vrednosti. Bez njih je nemoguće govoriti o međuljudskom konfliktu u procesu rada, a naročito o procesima samoupravnog odlučivanja.

Morali bismo se složiti s autorovom tvrdnjom da se uvođenje tehnike i tehnologije ispoljava kao brz proces, na jednoj strani, dok je opštetehničko i samoupravno obrazovanje sporiji proces, a usvajanje sistema vrednosti, osobito moralnih, proizvod dužeg razdoblja i u zavisnosti je od snage delovanja tradicije u porodici i socijalnoj sredini. Autor je isto tako u pravu kada tvrdi da sukobi u ličnosti nisu izuzetak između već usvojenih političkih vrednosti i formirane klasne svesti s jedne strane, moralnih vrednosti u svakodnevnom radu i životu, s druge. Jedino rešenje za prevladavanje mogućnog sukoba između stečenog šireg obrazovanja, obuke i još uvek tradicionalnog sistema vrednosti, on vidi u formiranju radnika širokog profila i usmeravanju vaspitno-obrazovnog procesa, u dobijanju takvih znanja koja će uticati na stvaranje stavova u duhu vrednosnih sistema samoupravnog društva.

Obrazovanje autor posmatra s ekonomskog, sociološkog, andragoškog i pedagoškog (posebno industrijskog) stanovništva. Ono je za njega poluga ekonomskog razvoja društva. Određuje ga kao uslov društvenog raslojavanja. Kritički analizira (u trećoj glavi) taj njegov drugi vid, upuštajući se u istraživanja odnosa samoupravljanja kao sadržaja kvalifikacije i kvalifikacije kao sadržaja samoupravljanja. Pri tom je potrebno naglasiti njegovo opravdano vraćanje principijelnom imperativu samoupravljanja: obrazovanje za sve, jer je to uslov bez kojeg ne može biti i nema socijalističke integracije. Smatra da je postizanje integralnog obrazovanja radničke kla-

se ta promena suštine kvalifikacija u uslovima razvijanja samoupravnog društva.

Proučavanje obrazovanja radničke klase i samo obrazovanje jesu imperativ vremena u kome živimo, a posebno proističu iz opredeljenja našeg društva da se što pre pređe s ekstenzivnog razvoja na intenzivni, tako da je aktuelnost ove knjige neosporna. Ne bi se smelo zanemariti da je ta oblast još u eksperimentalnoj fazi, i zato je knjiga M. Aleksića utoliko značajnija što teorijski doprinosi sagledavanju novih puteva u odnosu na obim, karakter i sadržaj obrazovanja i vaspitanja. U njoj se ogleda i naučni napor da se prouči odnos tehnologije, društvena podela rada, profesionalno-kvalifikaciona podela rada, samoupravni društveni odnosi i obrazovanje u dijalektičkom jedinstvu i prožimanju tih kategorija. Na kraju, složili bismo se s autorom da je budućnost najpozvanija da potvrdi ili odbaci te postavke.

Milena Vukoje

Dr Predrag Aleksić: Budžet vremena gradskog stanovništva

(Izdavač: Fond za finansiranje visokoškolskih ustanova, naučne i naučno-istraživačke delatnosti Skupštine opštine Kragujevac; Beograd, 1973, strana 148)

Izgleda da stara poslovica po kojoj je »vreme novac« dobija sve potpunije društveno priznanje: vreme, bilo radno, bilo slobodno, uopšte — vreme, ili, tačnije, vremenski tesnac »šoka budućnosti« koja je već tu, postaje svojevrsni fetiš savremenog čoveka. Problem budžeta vremena već pedesetak godina pobuđuje interesovanje ekonomista, sociologa, psihologa, fiziologa — naučnika najrazličitijih profila i ideologija — marksista i onih koji to nisu. Problem se pojavio u društvu snažne i brze industrijalizacije, pa je po logici istorije najpre Zapad zazvonio na uzbunu. U Sovjetskom Savezu su se budžetom vremena počeli baviti od prvih poslerevolucionarnih dana, a pod uticajem sovjetskih proučavanja problem je kasnije aktuelizovan i u ostalim istočnoevropskim zemljama.

Vreme kao »prirodna mera ljudskog rada i mera svih procesa života društva« bezuslovno se javlja kao jedna od najvažnijih ekonomskih kategorija savremenog društva. »Svaka ekonomija se u krajnjoj meri svodi na ekonomiju vremena«, pisao je Marks. Ogroman porast produktivnosti ljudskog rada obelodanio je unutrašnji dijalektički naboj vremena i vrednovao ga kao ljudsku kategoriju, rušeći njegovu neutralnost jedne od »prostih« dimenzija sveta. Ono je postajalo sve skuplje — za jedinicu vremena može se proizvesti sve više vrednosti —, a to je davalo novo ubrzanje i sve vrtoglaviji tempo civilizaciji kojom je počela da ovladava neurotična strepnja. Čovek se osetio egzistencijalno ugroženim i sputanim na svom putu ka ljudskosti, u čiju je neminovnost počeo i da sumnja.

Da li se, međutim, na drugoj strani, uz skraćenje radnog dana koje je pratilo proces poskupljenja vremena i uz povećanje fonda oslobođenog vremena, izlučuje i prava protivteža u vidu slobodnog vremena, i šta ono, zapravo, može čoveku doneti? Na tom pitanju se još lome koplja.

Građanski teoretičari tom problemu prilaze pragmatski i imaju nedvosmislen cilj: povećanje produktivnosti rada i obima proizvodnje, poboljšanje efekta radnog vremena u uslovima mašiniziranog, repetitivnog, monotonog industrijskog rada koji depersonalizuje čoveka. Stoga i jesu svi njihovi pogledi uprti u slobodno vreme koje treba da donese spas, ravnotežu, kompenzaciju. Dosledno marksističko stanovište, naprotiv, jasno sagledava činjenicu da je radno vreme određujući faktor i da se dezalijenacija ličnosti bezuslovno mora izvršiti u sferi rada.

Oslobođeno vreme, vreme izvan rada, komplement je radnom vremenu i pozitivno povratno utiče na njega,

obezbeđujući reprodukovanje radne snage. U njegovom okviru se nalazi slobodno vreme, za koje P. Aleksić kaže da »nikad ne prethodi ostalim elementima budžeta vremena« i da je »uvek njegov ostatak«. Njegov obim i suština zavise od karaktera radnog vremena i te dve kategorije grade dijalektičko jedinstvo, zbog čega je čovek, razumljivo, zainteresovan za racionalno i efektno korišćenje i jednog i drugog. Vreme je faktor koji ima ne samo presudan značaj za individuu već i sve neosporniju važnost za društvo, ono »predstavlja i bogatstvo kojim društvo raspolaže«. Za društvo ne može biti svejedno kako će se koristiti ne samo radnim već i vanradnim vremenom, a u okviru ovog naročito slobodnim vremenom, koje se javlja kao »sveopšti društveni fenomen« u uslovima eksplozije savremene naučno-tehnološke revolucije. »Slobodno vreme je oslobođeno nužde ljudske egzistencije, prostora za slobodne aktivnosti, stvaralaštvo i dokolicu.« Ono ne sme da postane »mrtvo vreme«, treba ga osmisliti, staviti u službu čovekovog očovečenja i posredstvom toga opet u službu čovekovom radu i napretku čovečanstva. »Svrsishodna raspodela i korišćenje budžeta vremena imaju ogroman značaj, jer su u tesnoj vezi sa progresom društva i razvitkom njegove materijalne i duhovne kulture.«

Budžet vremena kao pojam i termin pojavio se iz potreba istraživanja te vrste, da bi označio raspodelu ukupnog fonda vremena po raznim ljudskim aktivnostima. Osnovni segmenti budžeta vremena su radno, vanradno i slobodno vreme, a osnovne njegove elemente čine svakodnevne aktivnosti ljudi.

»U neophodno vreme spadaju vreme vezano za rad, za domaće poslove i zadovoljenje fiziološke potrebe. Preostalo vreme je slobodno vreme i porast njegovog obima, poboljšavanje kvaliteta njegove strukture i racionalno trošenje su od izvanrednog značaja za društvenu zajednicu i svestrani razvoj svakog pojedinca. »Tako ono sa svoje strane utiče na dužinu, ritam i naročito na intenzitet i produktivnost korišćenja radnog vremena«. Međusobnu povezanost i uslovljenost radnog i slobodnog vremena, ipak, ne treba simplifikovati: slobodno vreme se ne produžuje uvek u onoj meri u kojoj se skraćuje radno vreme.

»Ako budžet vremena shvatimo kao model i kao metod iznalaženja mogućnosti za praktično rešavanje problema — iznalaženja pravih izvora skraćivanja radnog vremena, onda ćemo videti da se oni nalaze u racionalnijem korišćenju svih osnovnih kategorija elementarnog budžeta vremena (radno vreme, kućni poslovi, dolazak i povratak s posla, smanjivanje pasivnog odmora i forsiranje progresivnih elemenata u strukturi slobodnog vremena itd.).«

Autor navodi dva suštinska puta skraćivanja radnog vremena: prvi ima naglašen socijalni aspekt i sastoji se u podruštvljavanju rada; drugi se sastoji u »sukcesivnom praćenju i primeni tehničkog progresa, usavršavanju sistema organizacije i podele rada, u sve većoj specijalizaciji radnog procesa i na bazi svega toga stalnog i značajnog povećanja produktivnosti rada«. Konačan je zaključak da »oslobođeni fond vremena i njegovo racionalno korišćenje predstavlja prostor i okvir, a proces skraćivanja radnog vremena pravi proces za rešavanje problema otuđenja ličnosti«.

Sadržina i struktura budžeta vremena, kaže autor, određene su stepenom razvoja materijalno-proizvodnih snaga i karakterom proizvodnih odnosa, suštinom društveno-ekonomskog sistema, običajima, razinom društvenog i ličnog standarda i mnoštvom drugih činilaca. Kada je reč o strukturi budžeta vremena, on se opredeljuje za »nešto modificiranu strukturu sovjetskih autora«.

Polazeći od naše, jugoslovenske, socijalističke stvarnosti, u strukturi opšteg fonda vremena radnika treba registrovati jednu kategoriju vremena koja je sve više prisutna u našem svakodnevnom životu — to je vreme samoupravljanja u radnom i vanradnom vremenu. Samoupravljanje je specifičnost našeg sistema i ono je nedeljivo od funkcije rada i proizvodnje: »Samoupravljanje sve više gubi obeležje samo političke aktivnosti, a dobija, pre svega, obeležje produkcionih odnosa«. Kao funkcija procesa proizvodnje i rada uopšte, samoupravljanje može da krije u sebi rezerve radnog vremena. »Ukoliko je vreme utrošeno u radu samoupravnih organa sa sadržinske strane bilo racionalno iskorišćeno, utoliko je ono kao funkcija u procesu proizvodnje moralo pozitivno da se odrazi na sam proces, odnosno negativno ukoliko je pak neracionalno trošeno.«

Pored radničkog i društvenog samoupravljanja postoje i aktivnosti preko

kojih se ispoljava rad društveno-političkih organizacija, organizovanih na principu dobrovoljnosti. Te kategorije vremena su sasvim nove u modelu budžeta vremena i njih je autor usvojio kao neophodan i za nas veoma značajan deo strukture vremena.

Dr Predrag Aleksić je, kao rukovodilac jednog dela u projektu multinacionalnih istraživanja u uporednoj sociologiji — budžet vremena gradskog stanovništva —, u svojoj knjizi koja predstavlja koristan doprinos u oblasti te problematike, izneo svoja zapažanja, teorijske premise, metodologiju i, tabelarno prikazane, konačne rezultate istraživanja o korišćenju vremena.

Jasna Sotirovski

2
1975

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Iz sadržaja

O Socijalističkom savezu pišu:
Jovan Đorđević, Mićo Rakić, Kiro Hadži Vasilev,
Mirko Bošković i Dušan Ičević

Fuad Muhić
Demokratski centralizam i tendencije
njegovog negiranja

Đorđe Radenković
Nafta i sirovine — važni činioci
u međunarodnim odnosima

Živomir S. Đorđević
Stvarna prava u socijalističkom društvu

Studije i članci

Komentari

Prilozi

Osvrti

Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara

Za inostranstvo 24 USA dolara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:

SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg. Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kultura«, Bački Petrovac.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XVIII 1975 Broj 2

Tema broja: Socijalistički savez u novim uslovima 129

Jovan Đorđević
Prilog teoriji Socijalističkog saveza 131

Mićo Rakić
Evolucija i reforma Socijalističkog saveza 142

Kiro Hadži Vasilev
Socijalistički savez u delegatskom sistemu 154

Mirko Bošković
Preobražavanje Socijalističkog saveza u općini 164

Dušan Ičević
Neposredno samoupravno-političko udruživanje u Socijalističkom savezu 172

Studije i članci

Fuad Muhić
Demokratski centralizam i tendencije njegovog negiranja 183

Živomir S. Đorđević
Stvarna prava u socijalističkom društvu 193

Đorđe Radenković
Nafta i sirovine — važni činioci u međunarodnim odnosima 207

Komentar

Jačanje Saveza komunista (Povodom Druge sednice CK SKJ) 219

Prilog

Firdus Džinić
Delegatski sistem i interesna konfiguracija u samoupravljanju 225

Osvrt

Đorđe Popović
Promene u savremenoj birokratiji 231

Prikazi

Vladimir Milanović
Pero Damjanović: Tito pred temama istorije 239

Radivoje Marinković
Dr Milan Matić: Političko predstavljanje 241

Conka Nikolić-Simončić:
Danilo Ž. Marković: Osnovi opšte sociologije 245

Zdravko Antonić
»Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 1-9/1964-1974 246

Ratko Nešković
»Marksizam u svetu«, br. 10/74 250

Содержание

Тема номера: Социалистический союз в новых условиях 129

Йован Джорджевич
Дополнение к теории о Социалистическом союзе 131

Мичо Ракич
Эволюция и реформа Социалистического союза 142

Киро Хаджи Василев
Социалистический союз в делегатской системе 154

Мирко Бошкович
Преобразование Социалистического союза в общине 164

Душан Ичевич
Непосредственное самоуправленческо-политическое объединение в Социалистическом союзе 172

Студии и статьи

Фуад Мухич
Демократический централизм и тенденции его отрицания 183

Живомир С. Джорджевич
Действительные права в социалистическом обществе 193

Джордже Раденкович
Нефть и сырье — значительные элементы в международных отношениях 207

Комментарий

Усиление Союза коммунистов (по поводу Второго заседания ЦК СКЮ) 219

Приложение

Фирдус Джинич
Делегатская система и формы организования самоуправления на базе общности интересов 225

Обозрения

Джордже Попович
Перемены в современной бюрократии 231

Новые книги 239

Contents

Topical Theme: The Socialist Alliance Under New Conditions 129

Jovan Djordjević
In Contribution to the Theory of the Socialist Alliance 131

Mićo Rakić
Evolution and Reform in the Socialist Alliance 142

Kiro Hadži Vasilev
The Socialist Alliance and the Delegatory System 154

Mirko Bošković
The Socialist Alliance and Its Transformation in the Commune 164

Dušan Ićević
Direct Selfmanagement-political Integration in the Socialist Alliance 172

Studies and Articles

Fuad Muhić
Democratic Centralism and Tendencies Running Counter 183

Živomir S. Đorđević
Real Law in a Socialist Society 193

Djordje Radenković
Petroleum and Raw Materials — Important Factors in International Relations 207

Commentary

Strengthening the League of Communists (On the Occasion of the Second LCY Central Committee Session) 219

Contribution

Firdus Džinić
Delegatory System and Interest Configuration in Self-management 225

Survey

Djordje Popović
Changes in Modern Bureaucracy 231

New Books 239

Tema broja:

Socijalistički savez u novim uslovima

Polazeći od usvojene programske orijentacije časopisa »Socijalizam« za 1975. godinu, ovaj broj je tematski posvećen Socijalističkom savezu, usklađivanju društvene uloge te najmasovnije političke organizacije sa savremenim potrebama, ustavnim promenama i odlukama Desetog kongresa SKJ, njegovim zadacima u ostvarivanju izmena u političkom sistemu i poziciji radničke klase uvođenjem delegatskog sistema i daljim proširivanjem društveno-ekonomske osnove samoupravljanja, načinu organizovanja i metodima delovanja, osnovnim karakteristikama i nekim dilemama koje se javljaju u vezi s donošenjem novog Statuta SSRNJ.

Nedavno održana Druga sednica CK SKJ je, između ostalog, ukazala na izvanredno značajnu ulogu masovnih političkih i društvenih organizacija i udruženja građana. Zaključci ove sednice potvrđuju da u savremenim uslovima razvoja samoupravljanja Socijalistički savez, a razume se i sve druge masovne društveno-političke organizacije učlanjene u Socijalistički savez, dobija izvanredno značajne zadatke. Reafirmacija njegove uloge kao fronta u kojem se ostvaruje političko i akciono jedinstvo radničke klase i svih organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu, radi ostvarivanja istorijskih zadataka i ciljeva savremene etape razvoja Jugoslavije, zahteva, međutim, da se odgovori na brojna pitanja teorije i prakse već i zato što su se promenili uslovi u kojima Socijalistički savez danas deluje i izvršava svoje političke funkcije.

U dogovoru sa Saveznom konferencijom Socijalističkog saveza obratili smo se zato nekolicini autora i zamolili ih da svojim prilozima doprinesu osvetljavanju aktuelnih pitanja teorije i prakse Socijalističkog sa-

...og saveza

...koje ga opredeljuju uglavnom ...a da bude, koji su mu osnov- ... je Socijalistički savez »najširi ... društvenog samoupravljanja rad- ...eza određuje da je »masovna po- ...k ga Ustav Jugoslavije ocenjuje kao ...na« (podrazumevajući pod savezom ...vanje i u izvesnoj meri pokret). Ustav ...stički savez radnog naroda i kao društ-

... politička partija i nije »društveno-poli- ... kao što je Savez komunista Jugoslavije. ...a komunista, nepostojanje partijskog karak- ... Socijalističkog saveza kao organizacije. Ovo ima ...ki sistem« kao takav.

... nije otvoren ni prikriven oblik »koalicije« i fuzije ... pošto takve partije ne postoje u Jugoslaviji niti ...d je on stvoren. Socijalistički savez nije ni orga- ...novskog tipa. Iako je idejni i politički nastavak na- ...tendencija i političkih oblika stvorenih pre rata i u ... Socijalistički savez nije savremeno konstituisanje narod- ...m uslovima.

...i savez se razlikuje (od samog početka) od raznih opšte- ...nizacija koje su imale (u pojedinim socijalističkim zemlja- ...tički karakter« ili su predstavljale kvazipolitičku organiza- ...nje se u Socijalističkom savezu može tražiti analogija sa

veza. Tekstovi koje objavljujemo izražavaju poglede i mišljenja autora, pa je i prirodno da se mogu uočiti izvesne nijanse ili razlike u pristupu pojedinim problemima.

Prilozi ne obuhvataju svu raznovrsnost i specifičnosti rada i funkcionisanja Socijalističkog saveza. Nije nam, uostalom, ni bila namera da u jednom broju obradimo sve teme, tim više što će rasprave o teorijskim pitanjima Socijalističkog saveza i njegovoj praktičnoj delatnosti trajati i dalje, kako u vezi s donošenjem i sprovođenjem u život novog Statuta Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, odnosno republičkih i pokrajinskih organizacija, tako i zbog potreba daljeg jačanja i proširivanja političke i socijalne osnove našeg sistema samoupravljanja.

»Socijalizam« će zato nastojati da i u narednim brojevima objavljuje tekstove kvalifikovanih autora, a verujemo da će ovaj tematski broj podstaći društveno-političke aktiviste i radnike na teorijskom polju da svojim prilozima u našem časopisu obogate i razrade teoriju i praksu Socijalističkog saveza u skladu s potrebama i zahtevima njegove uloge u sadašnjim uslovima.

U narednom broju »Socijalizam« će objaviti priloge Mitje Ribičiča, Aleksandra Bakočevića i drugih autora.

Jovan Đorđević

Prilog teoriji Socijalističkog saveza

I

1. U sklopu raznih i uobičajenih definicija koje ga opredeljuju uglavnom ne po tome što jeste, već po onome što treba da bude, koji su mu osnovni ciljevi, preovlađuje odredba po kojoj je Socijalistički savez »najširi oslonac društveno-političke aktivnosti i društvenog samoupravljanja radnog naroda«. Statut Socijalističkog saveza određuje da je »masovna politička organizacija radnih ljudi«, dok ga Ustav Jugoslavije ocenjuje kao »dobrovoljni demokratski savez građana« (podrazumevajući pod savezom ne toliko udruženje koliko udruživanje i u izvesnoj meri pokret). Ustav Jugoslavije načelno shvata Socijalistički savez radnog naroda i kao društveno-političku organizaciju.

Ali, Socijalistički savez nije politička partija i nije »društveno-politička organizacija« istog tipa kao što je Savez komunista Jugoslavije. Tako je, za razliku od Saveza komunista, nepostojanje partijskog karaktera kvalitativna odlika Socijalističkog saveza kao organizacije. Ovo ima određeni uticaj i na »partijski sistem« kao takav.

Socijalistički savez nije otvoren ni prikriven oblik »koalicije« i fuzije više političkih partija, pošto takve partije ne postoje u Jugoslaviji niti su stvarno postojale kad je on stvoren. Socijalistički savez nije ni organizacija narodnofrontovskog tipa. Iako je idejni i politički nastavak narodnofrontovskih tendencija i političkih oblika stvorenih pre rata i u toku revolucije, Socijalistički savez nije savremeno konstituisanje narodnog fronta u novim uslovima.

Socijalistički savez se razlikuje (od samog početka) od raznih opštepolitičkih organizacija koje su imale (u pojedinim socijalističkim zemljama) »višepartijski karakter« ili su predstavljale kvazipolitičku organizaciju. Još manje se u Socijalističkom savezu može tražiti analogija sa

savezom »bespartijskih masa«, koji je, u stvari, neka vrsta izborne koalicije.

U našim uslovima odredbe koje definišu karakter Socijalističkog saveza bile bi sledeće:

a) Socijalistički savez nije avangarda radničke klase i time nije ni njena neposredna organizacija: klasni karakter Socijalističkog saveza proističe iz vladajuće klasne ideologije, masovne baze i opštih ciljeva ove organizacije;

b) Socijalistički savez je opšta društveno-politička organizacija u tom smislu što on okuplja, organizuje i vodi sve one društvene grupe i slojeve kojima je zajedničko prihvatanje opšteg projekta socijalističkog i samoupravnog razvitka Jugoslavije;

c) Socijalistički savez je otvorena organizacija u tom smislu što obuhvata građane kao pojedince i njihove različite političke, društvene, profesionalne i kulturne organizacije i udruženja, koji u ovoj zajednici nalaze uslove za manifestaciju svojih političkih i društvenih potreba i prava, a time i interesa užih organizacija koje ih čvršće organizaciono ujedinjuju i vode. Ova otvorenost pretpostavlja da on prima i okuplja sve građane i druge pojedince koji ostaju članovi svojih političkih, društvenih, kulturnih i profesionalnih organizama. Ali, Socijalistički savez nije fluidna organizacija u smislu otvorenog foruma za svakovrsnu diskusiju, već sadržava i odgovarajuće institucionalne okvire kao svaka organizacija i time instituciju članstva koja znači osnov udruženosti i dužnosti i odgovornosti u akciji;

d) Socijalistički savez nema svoju ideologiju i još manje je predstavnik kakve »mešovite« ideologije koja bi bila sastavljena iz ideoloških elemenata različitih klasa i društvenih grupa u sadašnjoj etapi razvitka jugoslovenskog društva. Kao socijalistička organizacija i akter u ostvarivanju socijalističkog projekta, Socijalistički savez je, u svom okviru, nosilac (u širem smislu) i sprovodnik vladajuće ideologije radničke klase udružene sa svim radnim grupama. On širi i čini pristupačnom tu ideologiju kako u okviru seljaštva tako i u drugim grupama radnog naroda, pa i u srednjim slojevima. Širenjem i učvršćivanjem ove ideologije Socijalistički savez širi osnovu za udruživanje i aktiviranje masa, naroda oko izgradnje socijalističkog samoupravnog sistema i zaštite suverenosti i nezavisnosti zemlje i ostvarivanja njene međunarodne uloge, zasnovane na politici miroljubive koegzistencije i nesvrstanosti. U tom smislu Socijalistički savez unosi proletersku ideologiju u široke mase koje okuplja i treba da obezbedi da društvene grupe koje po svom materijalnom položaju ne izražavaju ideologiju radničke klase tu ideologiju prihvate i da u zajedničku i subjektivnu svest građana uvodi elemente proleterske svesti. U skladu s tim, u akcionom pogledu, Socijalistički savez demokratskim putem uvodi narod u celini u puteve socijalizma i daljeg razvitka socijalističkog samoupravnog društva. On nije samo »opšta politička organizacija, već i pre svega — akter okupljanja socijalističkih snaga i integracije socijalističke svesti, odnosno svesti koju širi i razvija«.

2. Polazeći od ovog shvatanja, moglo bi se utvrditi da Socijalistički savez načelno nije, odnosno ne može i ne treba da bude ni partija, ni supstrat za više partija ni novi oblik narodnofrontovskog karaktera, ali ni kvazipolitička organizacija ni obična dopuna i formalna demokratizacija politike i uloge Saveza komunista. On nije i ne može biti poseban

»socijalistički oblik« »višepartijskog sistema« pošto za takvu organizaciju nema osnova u društvenim i političkim odnosima i ona bi brzo postala formalna i sredstvo organizacija i grupa koje imaju stvarnu vlast ili bi ih zamenila.

3. Od svog nastanka do danas Socijalistički savez je menjao svoj oblik i svoju ulogu u skladu s promenama društvene i političke strukture zemlje i na osnovu promena u položaju građana i u širini i kvalitetu demokratskih procesa. Ali ni danas on nije završena i definitivna politička organizacija iako se bitno ne menjaju njegova društveno-politička funkcija i njegov oblik. On je i danas organizacija koja je u sredini između elemenata pomoću kojih teži da se konstituiše kao nova i sopstvena politička snaga i okolnosti u njoj i izvan nje po kojima je ona dopunska, »sprovedena«, neodređeno opšta i zavisna organizacija. Pod ovim uslovima ni njena politička potencija ni njeni proglašeni ciljevi i uloga nisu dovoljno došli do izražaja, tako da je ona u svom savremenom obliku nosilac rascepa između onog što misli o sebi, to jest treba da bude, i onog što stvarno jeste.

4. Svaka realna politička partija, to jest organizacija koja ima svoje prirodne pripadnike, sopstveni program i ideologiju, definiše se s obzirom na dva osnovna društvena odnosa: prema klasnoj strukturi društva i prema sistemu vlasti. Partija je vesnik ili predstavnik jedne društvene klase ili jedne grupe iste klase, a kao politička organizacija orijentisana je prvenstveno prema vlasti, bilo da je osvaja, zauzima, transformiše ili negira. Ima partija koje se obrazuju i na drugim osnovama: etničkim, verskim, ideološkim, nacionalnim i slično. Ali one nisu partije u pravom smislu ako ne ispunjavaju ova dva uslova koja se odnose na klasu i akciju prema vlasti. One se tada obično i nazivaju pseudopartije. Teorijski, i u socijalističkom društvu i na putu izgradnje toga društva ne moraju biti isključene mogućnosti postojanja dve ili više klasnih partija ili pojava da se radnička klasa izražava u više, a ne samo u jednoj partiji. Takva mogućnost se, istina, nije toliko ispoljila u postojećim socijalističkim zemljama; no, to ne znači da ona ne može biti korišćena u zemljama koje će tek stupiti na put socijalističkog razvitka. Jednopartijski sistem nije nikakav »univerzalni zakon« političkog puta u socijalizam i političkog konstituisanja socijalizma, iako takav sistem može biti uslovljen specifičnim okolnostima i biti nacionalna pojava određene društvene strukture i istorijske situacije.

Socijalistički savez nije partija ni u prvom ni u drugom smislu. Kao partija uopšte ili kao »druga partija« on se ne može konstituisati u savremenim uslovima koji su karakteristični za društvenu i političku strukturu socijalizma u Jugoslaviji. On je nastao u jednoj istorijskoj situaciji koja nije poznavala klasični višepartijski »pluralizam« (naročito u periodu oslobodilačkog rata i revolucije); naprotiv, tu situaciju je karakterisao sopstveni i nužni proces kohezije političkih težnji i interesa jugoslovenskih nacija, narodnosti i građana; ili, kako se popularno kaže, u kojoj su široki slojevi naroda bili ujedinjeni oko parola »Smrt fašizmu — sloboda narodu« i »Bratstvo — jedinstvo« u slobodi i socijalizmu. Taj proces političke i društvene kohezije postepeno prelazi s partijsko-političkog plana, koji ga je izražavao, na društveno-ekonomski i politički, na plan koji se obezbeđuje novim društvenim odnosima koji proizlaze iz društvene svojine sredstava za proizvodnju i samoupravnog sistema odlučivanja u »mikro« i »makro« strukturi društva. Osnovnu karakteristiku ovih društ-

venih odnosa čine (do danas): (a) nepostojanje objektivnih uslova za kompetitivan politički sistem tržišno kapitalističkog tipa i (b) prevazilaženje nediferenciranog političkog »totalitarizma« koji je osnov zatvorenog i etatističkog jedinstva.

Ali, ako nije partija, jer ne postoji kao politički eksponent jedne klase ili klasne grupe, Socijalistički savez ne može biti realna i aktivna. samosvojna i autonomna politička organizacija ako nema oslonac u društvenoj strukturi, ako iz nje ne proizlazi i njoj ne odgovara. Socijalistički savez je politički izraz i organizacioni oblik društvenog sistema Jugoslavije u kome postoji određena socijalna struktura koju karakterišu ne samo razlike u interesima i protivrečnosti među raznim društvenim grupama, već i novi društveni slojevi koji se menjaju i u protivrečnom pravcu (moderna radnička klasa, poljoprivredni proizvođači, ali i deo omladine, tehnobirokratija, malograđanstvo). U takvim novim uslovima javlja se i nov odnos prema političkom angažovanju.

Jedan od osnovnih uslova slobodnijeg ili svesnijeg pokreta ovog specifičnog pluralističkog društva i obezbeđenja stečene i neophodne samostalnosti prihvaćenih zajedničkih rešenja jeste pravo da se čuju svi zainteresovani glasovi, postojanje nužne slobode, a pre svega svesne racionalnosti koja obezbeđuje socijalistički razvitak. Na toj širokoj pokretnoj i nikad do kraja definisanoj i otvorenoj društvenoj osnovi javlja se potreba za političkom organizacijom koja će omogućiti da interesi i pogledi dođu do izražaja, da se konfrontiraju, da postanu sastavni deo prakse i sadržina političkih odluka, organizacijom koja bi imala takvu snagu, takav program na osnovu kojih bi uspevala da se na najmanju meru svedu monopol odlučivanja pojedinih grupa i centara, kao i elementarni empirizam unutrašnjih i prikrivenih sukoba interesa i shvatanja između grupa, krajeva, profesija i sličnih izraza jednog slobodnijeg diferenciranog društva. Boreći se protiv totalitarizma, ona mora imati i sposobnost da se ova slobodna diferencijacija održi u okviru slobodnog društva koje se kreće prema nužnoj socijalističkoj integraciji na samoupravnim osnovama i demokratskim metodima.

II

1. Bez postojanja i utvrđivanja sopstvene socijalne osnove ni jedna politička organizacija ne može imati svoju realnu ulogu i uticaj u društvu i politici. Za Socijalistički savez ona postoji u savremenoj društveno-političkoj strukturi zemlje, tako da on nije ni obična »nasleđena« organizacija ni puko delo subjektivnog političkog aranžmana. Ali on ne može postati (jer još to nije) nova potrebna i funkcionalna organizacija ako nije u stanju da politički (demokratski) i idejno (za socijalizam i napredak) artikuliše ovu složenu protivrečnu društvenu situaciju. Od toga treba da pođe stvaranje teorije i političke akcije Socijalističkog saveza da ne bi ostao puki oblik jednog partijskog političkog »pluralizma« koji se često pojavljuje kao ponavljanje i dupliranje zvanične politike ili grupe koja čak ne vrši ni uticaj na šire tokove društva.

2. Socijalistički savez nije partija ni zbog toga što se on ne javlja kao faktor za osvajanje, konzerviranje i negiranje određene vlasti. Ali, on se kao politički faktor definiše i mora definisati u odnosu na vlast.

Vlast je sastavni deo svakog političkog sistema, svake demokratije, pa time i savremene socijalističke demokratije. Jedna strana vlasti je očigledna i prisutna i u političkom sistemu Jugoslavije i obično se podrazumeva pod rečju »država«. U tom smislu socijalistička demokratija je sistem u kome se nužno mora vladati, to jest u kome određene stvari moraju da budu učinjene da se ne bi na drugi način postavljale i ostvarivale. i u kome se postavljaju granice delatnosti koje bi se protivno tome i na drugi, suprotan način vršile. Od ovih prinudnih mera u socijalizmu se još ističe nejednaka alokacija sredstava rada, akumulacija »društvenog kapitala« i sistem raspodele. koji se još uvek uspostavljaju pretežno ako ne na osnovu, ali pomoću vlasti. Tako je demokratija kao vlast sistem pomoću koga država vrši usmeravanje i kontrolu u odnosu na pojedince i grupe. Da su ljudi apstraktna bića i anđeli, ova strana vlasti ne bi ni bila nužna. Ali oni uopšte nisu anđeli, a danas su različiti i nejednaki u položaju i ulozi u radu i odlučivanju. Na toj osnovi nalazi svoje opravdanje prinuda, koja je sama po sebi relativno nužna, ali i dvosmislena i opasna.

Vlast postaje politička i gradi politički sistem ako je institucionalizovana. Bez toga država postaje sistem samovolje i samovlašća, a to je kraj svake demokratije i slobode. Vlast postaje deo demokratskog sistema ukoliko se zasniva na konsensusu ili bar izboru onih prema kojima se vrši, to jest građana, i ako je pod njihovom kontrolom. Osnovni znak svakog civilizovanog društva jeste ne samo zabrana svake privatne prinude i nasilja, već i pretvaranje nasilja u institucionalizovanu, to jest društveno odobrenu, odmerenu i od građana kontrolisanu i osporavanu vlast.

Socijalistički savez je izvan ovog oblika vlasti, ali ne može biti i ravnodušan prema njemu. On ne osvaja vlast niti je vrši, ali je organizacija koja treba da utiče na izbor (delegiranje) nosilaca vlasti i da kontroliše njeno funkcionisanje. On nije samo organizator izbora, već i institucija u kojoj se određuju merila za izbor delegata u sve organe vlasti i nosilac javnog pretresanja kandidata. On ne treba da se meša u izbore i da sam imenuje kandidate. Njegova je funkcija da unosi demokratizam i javnost u pripremanje i obelodanjivanje kandidata. Otuda Socijalistički savez treba ne samo da prati rad svojih organa vlasti i upravljanja, već i da otkriva kandidate, da stvara vrednosti za njihov izbor i ocenu i da sprečava pojave administrativnog i birokratskog imenovanja i nametanja kandidata. Ovo je jedna od osnovnih političkih funkcija Socijalističkog saveza i on je nju do sada vršio i nominalno i kao posrednik, a ne kao odlučni nosilac ove funkcije. Pošto nije postao politički, to jest institucionalizovan nosilac organizovanja izbornih delegirajućih procesa, on je u toku poslednjih godina stekao — prvo zakonom, a danas i Ustavom — posebna prava u svim političkim izborima. Ta prava stavljaju u igru i na probu idejno-politički uticaj i autoritet ove organizacije. Njihov je cilj ne da vraćaju izbore na stari način njihovog kontrolisanja, već da razvijaju njihov karakter javnog, na osnovu socijalističkog programa i vrednosti ličnosti, demokratskog odabiranja i kandidovanja. Socijalistički savez gubi svoju ulogu u političkom sistemu ako se pretvara u vlast, a time i u izbornu vlast.

Druga funkcija Socijalističkog saveza je politička i javna kontrola nad radom organa vlasti i javnih funkcionera. Nema kontrole bez pretre-

sanja osnovnih pitanja politike i zauzimanja osnovnih stavova. Nema kontrole bez stvaranja kriterija za odgovornost i bez pažljive i odlučne primene odgovornosti svih i svakoga. Socijalistički savez može da podržava, pa i da stvara autoritet lidera i poverenje u njih, kao i da stalno proverava i podvrgava kritici svačiji autoritet i svačiju politiku i odluke, pa i autoritet i akte samih lidera. Svođenje ove organizacije na sprovodnika i popularizatora odluka vlasti znači odricanje od njene stvarne uloge i nepoverenje u te odluke od onih koji su ih doneli.

3. Na osnovi društvene svojine sredstava rada i samoupravljanja odnosi vlasti počeli su radikalno pravno da se negiraju, ali oni još postoje. Odnosi vlasti se ogledaju naročito u postojanju tržišta i relativne otuđenosti proizvoda rada od proizvođača iako su sredstva rada i raspodela više ili manje pod kontrolom proizvođača. Elementi vlasti proizlaze i iz nejednakosti koja je posledica nagrađivanja prema radu, kao i iz još uvek značajnog uticaja države, odnosno političkih organa na lokaciju sredstava rada i na raspodelu proizvoda rada. Oni se nalaze i u uspostavljanju različitih interesnih grupa, pa i socijalne hijerarhije u pogledu prisvajanja i posedovanja blagostanja, koje izazivaju sistem pukotina i deformacija u uslovima neizbežnih teškoća koje proizlaze iz nerazvijenosti, nedovršenosti i nesavršenosti privrednog i društvenog sistema.

U ovakvoj društvenoj strukturi vlasti Socijalistički savez ima i mora imati svoje posebno mesto i ulogu. Relativno nehijerarhijski i nevlasnički odnosi, ograničenje i kontrola u pogledu vršenja vlasti utvrđeni su i zaštićeni Ustavom i njegovim sistemom samoupravljanja, naročito u oblasti upravljanja sredstvima reprodukcije, kao i u strukturi skupština koje se zasnivaju na samoupravljanju. Ali ovi još uvek nedovoljno izraženi i neiživljeni, protivrečni i stalno osporavani odnosi vlasti i nevlasti zahtevaju jedan novi društveni i politički poredak. Načelno, taj poredak još nije isključivo društveni, već postaje društveni. On pretpostavlja uspostavljanje novih društvenih i moralnih normi ponašanja, a naročito sistem stalnog preispitivanja odnosa i učvršćivanje onih normi i vrednosti koje sprečavaju da se iza odnosa vlasti javlja razlika u bogatstvu i time eksploatacija, a da iz odnosa nevlasti proizlaze odnosi sebičnosti među ljudima i prema zajednici. Da bi se to postiglo, potrebni su javna i moralna zainteresovanost ljudi i njihovo učešće u stvaranju normi i merila, kao i razvijanje novih odnosa saradnje i racionalne društvene delatnosti.

Samo vlast traži više i višu vlast, a smisao je socijalizma i samoupravljanja da vlasti bude što manje. Involucija vlasti je zakon ovog sistema. Dok u svakom sistemu klasnog društva zasnovanom na svojinskom pravu na sredstva rada ove odnose kao odnose vlasti održava i garantuje politička vlast, u jugoslovenskoj socijalističkoj demokratiji oni ni danas nisu van uticaja i zaštite vlasti. Ali se oni moraju razvijati prvenstveno pod uticajem samog društva, snagom opravdane i razumljive društvene prakse, ulogom njegovih organizovanih društvenih i političkih snaga. U tom procesu menjanja i uspostavljanja društvene solidarnosti i otklanjanja elemenata vlasti u društvenim odnosima posebno mesto i ulogu može imati Socijalistički savez. Tek tada on postaje i društvena organizacija i oslonac samoupravne prakse i misli.

4. Socijalistički savez se definiše (mora se uspostaviti) kao jedan od važnih činilaca za obezbeđivanje pojedinačnih i opštih interesa i kao nosilac formiranja i zaštite onih shvatanja i mera kojima se prevazilazi

osnovna društvena nejednakost izražena u svojinskom monopolu i u drugim odnosima vlasti koji iz njega proizlaze. Odnos Socijalističkog saveza prema vlasti u ovom slučaju mora se radikalno menjati. On treba da doprinese da se ovi odnosi vlasti demonopolizuju i socijalizuju, pretvarajući se u odgovoran odnos proizvođača prema sebi i prema drugima. On je pozvan da sve više iznalazi i formira koncept i vrednost opštih interesa koji uključuju zajedničke interese. To se od njega traži da ne bi ostao politička organizacija »masa«, već otvorena politička organizacija jedne oslobođene zajednice u kojoj svaka mera mora biti ljudska, a svaka opšta odluka voditi računa o svakom pojedinačnom čoveku i njegovim interesima.

Socijalistički savez do danas nije u potpunosti razvio ovu svoju funkciju, koja je ostala skrivena mada proizlazi iz osnova i suštine društveno-političkog i ustavnog sistema. Ovom funkcijom Socijalistički savez nije konkurentna politička organizacija, već komplementarna politička institucija. Tek na osnovu ove funkcije on nalazi svoje mesto, opravdanje i uslove za svoju autonomiju i akciju koja će privući razne grupe i građane i obezbediti mu društvenu realnost i političku moć. Sve je ovo još u domenu teorije.

Jednoj »utilitarnoj« slici o ovoj političkoj organizaciji potrebno je protivstaviti humanističku, demokratsku i aktivističku viziju socijalizma i čoveka. Neophodno je već danas nalaziti ideje za razvijanje i ostvarivanje naših energija za stvarne ljudske aktivnosti. Nužno je što pre stvarati uslove i aranžmane za život koji treba da nam pruži već danas, a naročito uskoro, pune ljudske, estetske i emocionalne senzacije i zadovoljstva. Jedino društvo koje bude najbolje odgovaralo na težnje sopstvenog naroda za jednakim ljudskim pravima i za jednakom slobodom svojih članova u ostvarivanju ljudske slobode može se nazvati demokratskim i imati snage da se održi i razvija. Snage koje tome doprinose i osnove na kojima se te promene vrše dobijaju novi društveni autoritet, jači i odlučniji od tradicionalne (dosadašnje) vlasti. Uticaj i stvarna društvena i moralna vlast zavisiće od novog položaja čoveka i ostvarivanja njegove ličnosti i kulturnih i moralnih vrednosti, a sve manje od dosadašnje vlasti kao izraza nejednakosti i gospodarenja i s njom povezanog aktivnog morala nejednakosti i nepravde. Nužno je razvijati istinu da je aktivnost čoveka sama po sebi zadovoljstvo, da je rad za opšte stvari izraz naše ličnosti i da je poznavanje i ostvarivanje boljeg, homogenijeg i humanijeg društva jedan od onih ciljeva racionalnog ostvarivanja ličnosti koje su nam već otkrili veliki filozofi renesanse, a posle njih svi veliki humanisti sa Marksom na čelu.

Ljudi moraju naučiti da cene, poštuju i vole i kad se ne slažu i kad su različiti. Samoupravno društvo gubi svoj smer ako ne stvara snage — bez vlasti — koje tome doprinose.

Ako postane nosilac ove vizije društvenog razvitka socijalizma i samoupravne demokratije, Socijalistički savez može da postane sve više društvena, a sve manje politička organizacija. Pod tim uslovima on mora postajati sve više otvorena škola zajedničkog doživljavanja i ostvarivanja ljudskih energija i stvaranja. On treba da postane jedna vrsta socijalističke sokratovske akademije, čiji su svi građani ujedno učenici i učitelji. Stvarajući takvu organizaciju, građani je mogu deinstitucionalizovati, pretvarajući je u svoj »samostalni pokret«, u kome je Marks videc pravi

smisao samoupravljanja čoveka i suštinu politike u socijalizmu. Tako bi Socijalistički savez učestvovao u pripremi deinstitucionalizovanja političkih aktivnosti i time svog kraja kao organizacije.

Uostalom, to je treći krajnji osnovni zadatak Socijalističkog saveza: da otkloni posrednike između građana i njihovih aktivnosti, njihovog javnog i svestranog društvenog manifestovanja i održavanja. A da bi to postigao, on mora sebe na nov način definisati u odnosu na društvo, politiku, interese i potrebe čoveka u samoupravljanju i socijalizmu.

III

1. Socijalistički savez je danas politička i društvena organizacija, a Savez komunista je bitno politička organizacija. Socijalistički savez nije partija ni klasna organizacija, već takozvana opšta organizacija, odnosno politička institucija svih građana koji usvajaju zajednički socijalistički program razvitka Jugoslavije. Savez komunista je ideološka organizacija istomišljenika, čiju idejnu osnovu predstavljaju marksistička ideologija i nauka. Socijalistički savez je u toj meri otvorena organizacija da njoj pripadaju i oni koji formalno nisu njeni članovi, a članovi se ne svrstavaju prema filozofskim, verskim i drugim razlikama, već su načelno svi jednaki. Savez komunista ima elemente političke partije, iako se svi ti elementi menjaju, pa i prevazilaze ukoliko je jugoslovenski politički sistem prerastao od klasne države, pod vođstvom avangarde, u politički sistem samoupravne i aktivne demokratije.

Obe ove organizacije nalaze svoj osnov, opravdanje i ulogu na tlu strukturalnog i diferenciranog klasnog društva u procesu pretvaranja u jednu zajednicu radnog naroda koja još ima elemenata heteronomnosti pored homogenosti, nove društvene kohezije pored diferenciranosti, pa i protivrečnosti pojedinih društvenih grupa. Obe ove organizacije nalaze svoj osnov, opravdanje i relativnu novinu u političkom sistemu koji se razvija kao demokratija u užem i širem smislu, kao demokratizacija vlasti i poseban oblik društva. Samo postojanje obe organizacije jedne pored druge potencijalno je izraz i garantija ovih dubljih procesa demokratizacije i socijalizacije.

Savez komunista je sastavni deo političke strukture klasne države, ukoliko ona još postoji, a postoji. On se sve manje identifikuje sa političkom vlašću i njenim funkcionisanjem. Relativna samostalnost i osobenost sistema vlasti, organska odvojenost Saveza komunista od nje je karakteristika političkog sistema Jugoslavije i njegovog demokratizma u užem smislu. Socijalistički savez je načelno izvan političkog sistema klasne države iako sa njim održava određene političke odnose. On je kreacija i oblik ne samo demokratizacije političke vlasti u užem smislu, već i uspostavljanja socijalističke samoupravne demokratije kao posebnog političkog oblika socijalističkog društva. On je najširi oblik kolektivne samouprave građana i okvir politike samoupravljanja društva.

Socijalistički savez nije organizacija konkurentna Savezu komunista niti je sprovodnik njegove politike i odluka. Socijalistički savez nije ni »širi« oblik demokratizacije uloge i politike Saveza komunista jer postojanje i uloga ove organizacije su u neposrednoj zavisnosti od demokratizma u Savezu komunista i od njegovog opšteg demokratskog karaktera.

Savez komunista i Socijalistički savez su posebne, svojevrsne i komplementarne političke organizacije. Preuzimanje uloge i funkcije jedne organizacije od strane druge utiče na gubitak njihove individualnosti i otežava demokratske procese u društvu. Isto se to događa kad jedna samo ponavlja drugu.

Nema komplementarnosti u odnosima između Saveza komunista i Socijalističkog saveza ako Socijalistički savez nije i ne postaje autonomna i samostalna organizacija. Ta autonomija se mora ogledati u statusu i organizaciji, u samoupravljanju i stavovima. Otuda izgleda opravdano da Socijalistički savez ima i svoj program. Samostalnost Socijalističkog saveza se ogleda u širini njegovih zadataka i problema koje treba da rešava, u sopstvenim institucijama, u samostalnosti kontrole, u nezavisnosti pri formiranju svojih stavova i političkih pogleda i u sopstvenoj snazi i interesu da se za te stavove u celini i preko svojih članova bori. Politička i akciona sloboda i samostalnost neophodni su uslovi za ostvarivanje uloge i posebnih funkcija Socijalističkog saveza u odnosu na vlast u društvu.

2. Ali, to ne znači da su ove dve organizacije izolovane i bez nužnih i mogućih stalnih odnosa. Naprotiv, takvi odnosi su neophodni i mogu pozitivno uticati na ostvarivanje uloge i na demokratski razvitak Socijalističkog saveza. Između Socijalističkog saveza i Saveza komunista moguća je i potrebna saradnja, kao što su opravdane i zajedničke akcije i razmena mišljenja. Uz uzajamno poštovanje sopstvenih gledišta i inicijativa, nije isključena ni uzajamna kritika. Bez stalnih uzajamnih obaveštavanja i komunikacija obe organizacije se mogu »duplirati« ili uopšte ne mogu uspešno vršiti svoju ulogu; to je važno naročito za Socijalistički savez, koji još nije potpuno rešio ove dileme (ne samo usled svoje slabosti).

Svi članovi Saveza komunista imaju pravo da budu, ali nisu automatski članovi Socijalističkog saveza. Komunisti nemaju u Socijalističkom savezu nikakav poseban položaj, tako da je vrednost njihovog uticaja ista kao i svakog drugog člana, to jest zavisi od snage i prihvatljivosti argumenata i širine znanja kojim raspolažu. Socijalistički savez nije škola za obrazovanje kadrova za Savez kamunista, jer se komunisti obrazuju u praksi rada i stvaranja socijalističkog društva. On nije ni stepenica za prijem u članstvo Saveza komunista, ali može biti jedna od pogodnih sredina u kojoj se obrazuju i stiču oni pojedinci koji mogu postati članovi Saveza komunista. Oni imaju zajednički izvor i izbor: u praksi samoupravljanja i uopšte među aktivnim građanima.

Socijalistički savez, zajedno sa Savezom komunista, predstavlja strukturu onog što se naziva »partijski sistem«, odnosno novu političku strukturu koja menja partijski sistem ne samo zbog postojanja Socijalističkog saveza, već i zbog promena u položaju, karakteru i ulozi Saveza komunista. Saglasno tome, nije opravdano reći da Socijalistički savez ograničava jednopartijski sistem i partijski monopol, jer se takav sistem prevazilazi ukoliko je Jugoslavija postala i sve više postaje demokratska samoupravna zajednica, a ne klasna država pod rukovodstvom avangarde, tačnije. jedne partije. Obe ove organizacije su nužan deo tog procesa demokratizacije u kome klasna država ima svoje funkcije i jednostavno se ne ukida, već se svojim razvitkom, zrelošću i svojom društvenom kohezijom postepeno prevazilazi i utapa u jednu političku i demokratsku celinu.

Kao svaka politička organizacija, tako ni Socijalistički savez nije završena organizacija, već se stvara i proverava u praksi širenja i razvijanja socijalističke demokratije, kao što je i faktor te prakse ukoliko na osnovu jasne teorije i opšteg političkog konsensusa preuzme ulogu koja mu pripada, ali sa više autoriteta, sa više samopouzdanja i oslonca na svoje »članstvo«, na mase. On to ne može postati ako u njemu i izvan njega nema jasne svesti o postojećoj strukturi, putevima i oblicima razvitka socijalističkog društva. Samo ako se to obezbedi, neiscrpno stvaralaštvo ljudi i društvene promene mogu dovesti do radikalnih transformacija postojećih odnosa i do pojave potpuno novih »političkih« organizacija. Time se može i dati odgovor na pitanje o »modelu« buduće političke organizacije.

3. Socijalistički savez je po ideologiji, ciljevima i strukturi jedinstvena organizacija, koja se prilagođava ne samo državnoj, već i svojoj unutrašnjoj strukturi. To je jedinstvena organizacija federalnog tipa. SSRN je federacija socijalističkih saveza republika i pokrajina i svojih kolektivnih članova, odnosno organizacija i udruženja koje sadrži. Polazeći od toga da će najveći broj tih organizacija i udruženja biti integrisan u socijalističke saveze republika i pokrajina, SSRN ni nivou SFRJ je federacija onih organizacija koje i same imaju federativnu strukturu, odnosno vrše svoje delatnosti na celoj teritoriji SFRJ (savezi i federacije organizacija i udruženja).

Iz ovog bi proizašlo da Socijalistički savez na nivou SFRJ ima i svoje samostalne i specifične zadatke i odnose sa federativno integrisanim strukturama. Prema tome, SSRN na nivou SFRJ nije običan zbir udruženih socijalističkih saveza, odnosno drugih organizacija i udruženja. Na svim nivoima ove organizacije postoje određen delokrug rada, odgovornosti, pa i odgovarajući specifični načini rada. SSRN ne odlučuje samo putem saslušavanja stavova i interesa drugih, već i u okviru sopstvenih zadataka i odgovornosti.

4. Pored opštih, tako reći »krajnjih« i trajnih ciljeva, koji su izraz vladajuće ideologije i socijalističkog projekta i Programa SKJ, Socijalistički savez ima svoje neposredne zadatke koje definiše i ostvaruje svojim metodima, to jest na način koji odgovara karakteru i statusu ove političke organizacije. Neposredni zadaci Socijalističkog saveza su učestvovanje u pripremi, odlučivanju i akcijama od interesa za jedinstveno i usklađeno funkcionisanje institucija političkog sistema i u stvaranju uslova da se mase svesno i aktivno uključe u te procese i uopšte da postanu realan subjekt političkog života i svestranih političkih, društvenih, kulturnih i drugih aktivnosti.

Dajući na svojstven, autonoman i demokratski način široku masovnu osnovu tim procesima, SSRN je tada u prilici da smanjuje elemente direktivnosti i komandovanja i da vrši postepenu stalnu demokratizaciju vodeće politike, a naročito politike SK.

Ostvarivanje ovih zadataka zavisi naročito od adekvatnih oblika, odnosno načina rada. Negativno govoreći, način rada mora biti više diskusiono-studiozan, animatorski i akcioni, a sve manje forumski, deklarativan i imitirajući u odnosu na druge političke organizacije čiji su položaj i uloga drukčiji od Socijalističkog saveza.

Na toj osnovi, to jest uz učestvovanje članstva u pretresu nacrta odluka koje neposredno donosi, u odlučivanju o njima i u kontroli njihovog

izvršavanja, uspostavlja se nov vertikalni odnos među organizacijama SSRN. To ne znači da u njihovim odnosima nema elemenata demokratskog centralizma, ali taj centralizam je opravdan ako je i ukoliko je saodlučujući i time demokratski.

5. Pored toga, način rada Socijalističkog saveza se mora sastojati i u stvaranju političke atmosfere i u animiranju masa, kao i u stalnoj kontroli izvršavanja odluka i ponašanja i u samoj organizaciji i van nje. Posebna funkcija SSRN je da, kao najšira politička osnova samoupravljanja, obezbedi i najširu masovnu društvenu kontrolu ne samo u pitanju proveravanja izvršavanja njegovih odluka, već i u pravcu javnog pretresanja slabosti i teškoća, devijacija i parazitizma u svim sferama društvenog života koje su od javnog interesa. Funkcija društvene kontrole pretpostavlja oblik kritike i samokritike, kao i ispitivanje odgovornosti svih i svakog, uz zakonito pozivanje na zakonitu odgovornost. Time Socijalistički savez doprinosi održavanju političke i moralne atmosfere u kojoj se grade norme života i ponašanja koje odgovaraju socijalističkom samoupravnom društvu i njegovim vrednostima. Polazeći od jedinstva socijalističkog programa i ideologije klase, od jedinstva interesa i potreba radnih ljudi i građana, tačnije, naroda, SSRN preko takvog načina rada dolazi do stvarnog i akcionog jedinstva radnih masa. Kao politički činilac koji nastoji da stalno postiže takvo jedinstvo, čija je osnova jedinstvena radnička klasa, i da animira široke mase u pravcu socijalističke solidarnosti i patriotizma, SSRN gradi svoj lik opšte političke, odnosno svenarodne organizacije, popularizatora i zaštitnika socijalističke i opšte ljudske etike.

Mićo Rakić

Evolucija i reforma Socijalističkog saveza

Socijalistički savez je u svom razvoju prošao kroz nekoliko faza, počev od narodnofrontovske, sa antifašističkom i narodnooslobodilačkom platformom, pa do samoupravne, koja traje i danas, kada SSRN postaje najširi oblik samoupravljanja. Socijalistički savez je, kao i Narodni front, oduvijek imao široku platformu okupljanja radnih masa u borbi za slobodu i za socijalizam. To je jedno od njegovih najbitnijih obilježja. Iniciran od KPJ, Narodni front, odnosno SSRN oduvijek je bio moćan izraz slobodarstva, ravnopravnosti naroda i narodnosti, bratstva i jedinstva, izraz socijalističkih stremljenja radničke klase u savezu sa radnim seljaštvom, inteligencijom i drugim radnim slojevima. Bio je oduvijek oblik spontane inicijative radnih masa i avangardnog usmjeravanja od strane KPJ, odnosno Saveza komunista. Oblik je široke unutrašnje mobilizacije masa u borbi za jasno formulisane i veoma određene socijalističke ciljeve i najširi oblik njihovog učešća u donošenju političkih odluka. Sve su to elementi revolucionarnog kontinuiteta koji su osnaženi razvojem socijalističkog samoupravljanja.

Svaka nova reforma SSRN uvjetovana je novim zadacima, kao što je i svaka njegova evolucija izražavala proces razvoja našeg društva. Današnja reforma Socijalističkog saveza proističe iz zadataka nove etape socijalističkog samoupravnog razvoja, u kojoj je završena najvažnija faza procesa unutrašnje stabilizacije društva i otvorena perspektiva jačanja socijalističkih samoupravnih odnosa na kursu koji su inicirali Savez komunista i drug Tito i koji je formulisan na partijskim kongresima i u novim ustavima.

Osnovna poruka Desetog kongresa SKJ i novog Ustava jeste jačanje vlasti radničke klase kroz ekspanziju samoupravljanja, ne samo u

osnovnim organizacijama udruženog rada, nego i snaženjem socijalističkog samoupravljanja u svim sferama društvene reprodukcije, što treba adekvatno izraziti u strukturi organizovanja i načinu djelovanja Socijalističkog saveza.

I

Osnovni ciljevi sadašnje reforme Socijalističkog saveza su, između ostalog:

Prvo, usklađivanje položaja, načina organizovanja i metoda djelovanja sa ustavnim sistemom zemlje, da bi se obezbijedilo veće učešće radničke klase, radnih ljudi i građana u formulisanju i sprovođenju politike socijalističkog samoupravnog razvoja naše zemlje.

Drugo, jačanje Socijalističkog saveza kao oblika političkog i akcionog jedinstva radnih ljudi i građana i organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu.

Isticanje samo ovih ciljeva, ovom prilikom, ne znači samo izbjegavanje suvišne detaljizacije, nego i razgraničenje onog što znači prirodnu evoluciju Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija u skladu sa razvojem samoupravljanja. Reforma ne znači stvaranje kvalitativno nove organizacije; radi se o zahvatima u okviru revolucionarnog kontinuiteta u razvoju jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva.

Delegatski princip, kao jedno od osnovnih načela novog Ustava, nosi sa sobom, između ostalog, i nekoliko bitnih komponenata koje treba imati na umu. U prvom redu, imamo izraženija strujanja inicijativa iz baze, što zahtijeva njihovu demokratsku sintezu, racionalizaciju i usmjeravanje. Iz ovog proističe potreba bolje organizovanosti samoupravne društvene baze, izvorišta tih inicijativa. Radi se, između ostalog, o daljem razvijanju i afirmaciji mjesne zajednice kao svojevrsne interesne zajednice i jedne od osnovnih ćelija samoupravljanja, kao baze konstituisanja i samoupravnih i političkih institucija u našem društveno-političkom sistemu, a samim tim i o snaženju mjesne organizacije Socijalističkog saveza, razvijanju akcionog jedinstva organizovanih socijalističkih snaga u okviru Socijalističkog saveza i jačanju aktivnosti svih društveno-poiltičkih organizacija. To snaženje Socijalističkog saveza kao najšireg oblika samoupravljanja u bazi društva nije samo sebi svrha. Ono ima za cilj masovnije učešće i efikasniji uticaj radnih ljudi i građana iz OOUR-a i naselja na političko odlučivanje.

Uz buđenje inicijativa svojstvenih sistemu samoupravljanja, delegatski odnos nosi sa sobom ispoljavanje različitih interesa u demokratskom postupku, ponekad i onih koji se ne mogu prihvatiti, što upućuje na potrebu njihovog susretanja, radi demokratske selekcije, sinteze i organizovanog usmjeravanja na liniji opšteg kursa razvoja. To je, opet, veoma značajno područje akcije Socijalističkog saveza.

Novim Ustavom Socijalistički savez je postao konstitutivni dio političkog sistema. On je delegatska baza za društveno-politička vijeća u skupštinama, što može da izgleda protivrječno njegovoj ulozi kao instrumenta radnih ljudi i građana. Ali, ta je protivrječnost prividna. Delegatska osnova su, naime, upravo ti radni ljudi i građani i njihove društveno-političke organizacije u okviru SSRN. Osim toga, radi se o transforma-

ciji ne samo Socijalističkog saveza, nego i skupštinskog sistema u cjelini. Društveno-političke organizacije ne javljaju se samo kao najšira politička osnova tog sistema. One preuzimaju i neposrednu odgovornost za djelovanje skupštinskih vijeća.

U razradi odnosa Socijalističkog saveza kao delegatske osnove društveno-političkih vijeća skupština treba polaziti od opšte odgovornosti tih vijeća prema radnim ljudima i građanima, prema opštem kursu razvoja društva. Pri tome ne treba zanemariti činjenicu da je SSRN najširi oblik samoupravnog organizovanja u društvu na koji se oslanjaju ne samo društveno-politička, nego i druga vijeća i skupštine samoupravnih interesnih zajednica. S tim je tijesno povezana i uloga Socijalističkog saveza u razvijanju svijesti radnog čovjeka i građanina i u afirmaciji njegove neposredne akcije u skupštinskom odlučivanju, gdje se ispoljavaju i sintetiziraju parcijalni i opšti interesi. To je dugoročan i trajan zadatak organizovanih socijalističkih snaga. Moglo bi se čak reći — posao više nego jedne generacije. To je ujedno jedina alternativa konzerviranju elemenata klasičnog političkog sistema, koje bi se moglo manifestovati, između ostalog, u naglašenoj arbitraži društveno-političkih vijeća u mogućim konfliktnim situacijama, kao što je i alternativa neravnomjernoj aktivizaciji svih dijelova delegatskih skupština i svih činilaca samoupravnog odlučivanja.

Delegatski princip — formiranjem osnovnih organizacija udruženog rada na bazi Ustava, te sprovođenjem načela razmjene rada i svim društvenim promjenama koje iz toga proističu — širi i jača samoupravne odnose, proteže kontrolu radničke klase i na sva područja društvene nadgradnje. Kontrola nad kretanjem dohotka jača ne samo u procesu proizvodnje, nego i u takozvanom vanproizvodnom području i doprinosi razrješavanju protivrječnosti između ove dvije sfere. Jača odgovornost udruženog rada za cjelokupan društveno-ekonomski život, za razmjenu rada, za odnose na relaciji između proizvodnje, potrošnje i reprodukcije. To su krupne promjene. Njih nije moguće ostvariti kratkoročnim potezima i spontano, bez organizovane dugoročne akcije Saveza komunista, Socijalističkog saveza, sindikata i drugih društveno-političkih organizacija, bez široke mobilizacije radnih ljudi i građana i svih organizovanih socijalističkih snaga. Za tu aktivnost od naročitog je značaja neposredno povezivanje akcije Socijalističkog saveza i sindikata i drugih društveno-političkih i društvenih organizacija u osnovnim ćelijama društva. To podrazumijeva podršku interesovanju i akciji radnika iz proizvodnje na području mjesne zajednice i šire, uz puno angažovanje sindikata, kao što podrazumijeva i širenje interesovanja radnih ljudi iz drugih oblasti društvene reprodukcije, uz podršku Socijalističkog saveza, na područje odnosa u udruženom radu. Delegatski princip, ma koliko sam po sebi obezbjeđuje ispoljavanje i demokratsko prevazilaženje posebnih interesa, obezbjeđuje, dugoročno gledano, integraciju društva na samoupravnim osnovama. To je konačna vizija našeg socijalističkog samoupravnog društva. Pravac razvoja koji u sebi nosi delegatski princip je snaženje samoupravljanja kao integralnog društvenog odnosa. Sve ovo treba da utiče na strukturu organa, na oblike organizovanja i način rada Socijalističkog saveza.

Zbog svega toga neophodno je da se Socijalistički savez dalje razvija kao najširi oblik samoupravljanja, kao opšta osnova političke aktivnosti radnih ljudi i građana.

Socijalistički savez ima, i mora da ima, platformu koja je dovoljno široka da bi obezbijedila najširu unutrašnju mobilizaciju, a kao instrumenat svih radnih ljudi i građana istovremeno je dovoljno određen i organizovan, što ga osigurava da ne postane pasivan okvir za raznorodna strujanja, nego da stalno bude borbena demokratska organizacija svih patriotski raspoloženih i slobodarski opredijeljenih radnih ljudi i građana kojima je socijalizam polazna osnova za njihove društvene akcije, koji hoće da se aktivno angažuju na ostvarenju tog cilja.

Tako se, na način određen ovim trenutkom samoupravnog razvoja, prepliću elementi revolucionarnog kontinuiteta i unutrašnje evolucije Socijalističkog saveza i strukturnih i metodoloških inovacija u njegovom radu u skladu sa razvojem društva.

Razumije se, time se ne iscrpljuju sve novine reforme koje proističu iz Ustava. Ustav formuliše i druge značajne funkcije Socijalističkog saveza, kao što su one u oblasti društvenog nadzora i kontrole građana kroz Socijalistički savez nad organima vlasti, kao i funkcije u oblasti izbora i kadrovske politike, informisanja i druge funkcije koje je do sada u praksi vršio SSRN, pa je Ustav to sankcionisao time što je tu praksu podigao na nivo načelnih rješenja.

Sljedeći fundamentalni cilj reforme jeste jačanje političkog i akcionog jedinstva organizovanih socijalističkih snaga, tako da Socijalistički savez treba da se afirmiše kao front socijalistički opredijeljenih radnih ljudi i građana i svih organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu.

U ovoj formuli sadržana je afirmacija svih pozitivnih iskustava iz stvaranja i razvitka Narodnog fronta i Socijalističkog saveza, kao i negacija svih negativnih pratećih pojava u njegovom razvoju i djelovanju.

Koja su to osnovna pozitivna iskustva koja treba i danas imati u vidu u radu Socijalističkog saveza? Socijalistički savez je još u fazi Narodnog fronta, koji je inicirala i osnovala Komunistička partija, predstavljao savez radničke klase sa radnim seljaštvom, progresivnom inteligencijom i ostalim radnim slojevima na platformi dovoljno širokoj da okuplja najšire mase u borbi za osnovne ciljeve narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Ti ciljevi su uvijek bili formulisani tako jasno da su bili razumljivi svakom običnom čovjeku i toliko privlačni, sveobuhvatni u pogledu zadovoljavanja konkretnih i dugoročnih interesa radnih ljudi da su mobilisali, dizali na noge i pokretali u akciju milione radnih ljudi i građana. Sve društveno-političke organizacije, među kojima i Komunistička partija, odnosno Savez komunista, kao vodeća snaga, djelovale su u okviru Narodnog fronta, odnosno Socijalističkog saveza. Posebnu životnu snagu Narodnom frontu, odnosno Socijalističkom savezu davala je činjenica da je on oduvijek bio primarni politički prostor djelovanja komunista, da se u Socijalističkom savezu ostvarivala neposredna aktivnost komunističke avangarde u radnim masama, da je tako Savez komunista uticao na svijest masa, a radne mase na politiku avangarde.

Kroz evoluciju Narodnog fronta i Socijalističkog saveza, između ostalog, rađalo se, od samog početka, samoupravljanje, ne samo kao metod donošenja političkih odluka, nego i kao oblik organizacije društva, i to već u uslovima oružane revolucije, a kasnije kao specifičan model jugoslavenske socijalističke revolucije.

Ovakav pozitivan kontinuitet održao se i pored činjenice da smo u jednom periodu imali i negativnih pratećih pojava u vidu birokratskih i drugih deformacija, i pored toga što smo u jedno vrijeme, kao istorijsku neophodnost, razvijali i transmisione odnose među društveno-političkim organizacijama. Da spomenemo i to da je 1948. godine jedan od osnovnih ciljeva napada Staljina na jugoslavenski sistem bio Narodni front, u stvari, optužba da se Komunistička partija Jugoslavije, navodno, utapa u Narodni front, u čemu je bila sadržana želja »kritičara spolja« da odvoje Partiju od masa. Istovremeno domaća birokratija uzimala je na zub Narodni front, a kasnije i Socijalistički savez. Socijalistički savez se tada našao u krizi. Stoga je drug Tito intervenisao na Trećem kongresu Narodnog fronta govoreći da je nama neophodan Socijalistički savez za dalji razvoj naše revolucije. Socijalistički savez se kasnije razvio i osnažio na realizaciji programa razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji.

Narodni front i Socijalistički savez bili su oblici u kojima su se iživili i prevazilazili ostaci višepartijskog sistema u Jugoslaviji. U Socijalističkom savezu se i danas demokratskim putem prevazilaze elementi političkog pluralizma.

U jednom periodu razvoja imali smo kolektivno članstvo društveno-političkih organizacija u Narodnom frontu, odnosno u Socijalističkom savezu. Ono je ukinuto u kontekstu borbe protiv birokratskog centralizma, a da mu nije nađena adekvatna zamjena. Pozitivan elemenat u tome bilo je, da se tako izrazim, oslobađanje inicijative kroz samostalnost svih društvenih subjekata. Međutim, oslobađanje inicijative društvenih subjekata bez dovoljno unutrašnje povezanosti, bez kohezione vodeće uloge Partije vodilo je ne samo jačanju individualiteta tih subjekata i disonantnih tonova među njima u okviru generalne socijalističke platforme, nego i poznatim pojavama političkog pluralizma sa alternativnim i nesocijalističkim programima. Ukidanje kolektivnog članstva dovelo je u izvjesnoj mjeri do razjedinjavanja akcije društveno-političkih organizacija. Istovremeno ono je bilo objektivna podloga akciji antikomunističkih i antisocijalističkih snaga za pokušaje istiskivanja Saveza komunista sa vodeće pozicije.

Pojavile su se, ponegdje, pretenzije da se Socijalistički savez ili potisne sa političke scene ili transformira u klasičnu političku partiju sa programom različitim od programa Saveza komunista, u partiju čiji bi vrh bio sastavljen, na primjer, od eminentnih intelektualaca. To je ponegdje bilo propraćeno širenjem shvatanja buržoaskih filozofa o »zastarjelosti« marksizma kao teorije viktorijanskog doba, o prevaziđenosti vodeće uloge radničke klase, odnosno njene avangarde i o jačanju vodeće uloge inteligencije. Sve te teorije su objektivno značile, takođe, potiskivanje ili postepenu likvidaciju Socijalističkog saveza kao takvog.

Takve pojave su bile spriječene u korijenu jer je Savez komunista, načelno govoreći, neprekidno imao i inicijativu i jasan socijalistički samoupravni kurs. Valja reći da je bilo i pojava organizacionog paralelizma koje nije moguće ocjenjivati samo sa stanovišta racionalnosti organizacije jer su se one manifestovale i u obliku liderstva, nadmetanja foruma, odmjeravanja organizacija na osnovu njihove klasne strukture itd. To se objektivno graničilo sa političkim pluralizmom i nagrizalo je samoupravnu neposrednu demokratiju. Međutim, te teorije i pokušaji su stajali na veoma tankim nogama i brzo su bili prevaziđeni u samim organizacijama, na-

ročito poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ. Savez komunista i organizovane socijalističke snage u Bosni i Hercegovini imaju i konkretna iskustva u obračunu sa nekim tezama o višepartijskom sistemu, o stvaranju superstruktura u okviru političkog sistema itd.

Uz ovo treba reći da i danas ima neracionalnog organizacionog paralelizma, sektaštva i metoda političkog djelovanja koji je zastario i koji ne doprinosi vitalizaciji samoupravnog političkog sistema, na šta je ukazano na Devetoj sjednici Predsejdništva CK SKBiH, čiji je cilj bio upravo unapređivanje metoda rada u skladu sa visokim nivoom mobilnosti organizovanih socijalističkih snaga i razvijanjem samoupravnih odnosa u našem društvu.

Cio razvoj poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ osnažio je definitivno sva kretanja na liniji jačanja političkog i akcionog jedinstva organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu.

Rezultati dosadašnjih napora našeg društva su, prema tome, veoma značajni, i to ne samo kao konačno ostvareni ciljevi, nego kao osnova za kontinuirane napore u narednom periodu.

Neophodno je razraditi ove ciljeve reforme Socijalističkog saveza i nastojati da ih što jasnije i dosljednije više konkretizujemo na području strukture, položaja i načina djelovanja Socijalističkog saveza. Prvi koraci su već učinjeni u sprovedenim raspravama i objavljenim dokumentima o reformi SSRN. Značajno je da se od početka nastojalo da u razradi ciljeva reforme SSRN učestvuje Savez sindikata, Savez omladine, Savez udruženja boraca i Savez komunista, tako da fizionomija SSRN treba da bude izraz njihovog zajedničkog napora.

II

Prije nego što ukažemo na neke dileme u reformi Socijalističkog saveza skrenuli bismo pažnju na prisutne rezerve prema ovom konceptu reforme Socijalističkog saveza, na moguće razlike u tumačenju tog koncepta i na opasnosti sa kojima se možemo susresti. Riječ je, objektivno, o problemima koji se sada javljaju, koje treba razrješavati u hodu, uvažavanjem prakse i iniciranjem akcije.

Opasnost od potiskivanja Socijalističkog saveza sa političke scene od strane kontrarevolucionarnih i antisamoupravnih snaga i od njegovog pretvaranja u organizaciju sa programom alternativnim Savezu komunista danas je gotovo nerealna i nemoguća u onoj mjeri u kojoj je danas nerealno i nemoguće potiskivanje Saveza komunista sa vodeće pozicije u našem društvu. Ta opasnost je, uglavnom, za nama i pored toga što nisu iskorijenjene snage koje su stajale iza tih pokušaja.

Međutim, realnije opasnosti prijete od birokratsko-dogmatske reakcije na sadašnji razvoj samoupravljanja. Dogmati ponekad »prijete« opasnostima koje su objektivno za nama; na primjer, manipulišu opasnošću da se bez odgovarajućeg transmisionog odnosa Socijalistički savez može pretvoriti u partiju drugog tipa, sa alternativnim generalnim programom, to jest kao partner Savezu komunista itd. Namjerno se pri tome zaboravlja jednostavna činjenica, potvrđena u našoj praksi, da je Socijalistički savez svojom širinom, platformom okupljanja u borbi za socijalizam, platformom uvažavanja i prevazilaženja različitih interesa, u stvari, oblik

prevazilaženja višepartijskog sistema kod nas, oblik neposredne demokratije, jer u svakoj drugoj alternativi on gubi svoj identitet, on prestaje biti Socijalistički savez.

Istorijska iskustva govore da je SSRN uvijek dijelio sudbinu uspona i »kriza« kroz koje je prolazila Komunistička partija, odnosno Savez komunista, odnosno sistem samoupravljanja i naše društvo u svakom pogledu. Iskustva govore da bi Savez komunista bez Socijalističkog saveza ostao bez moćnog oblika neposredne, konkretne akcije u radnim masama i načina upoznavanja njihovih neposrednih i dugoročnih interesa.

Uz sve to, činjenica da je Socijalistički savez bio uvijek među prvima na udaru antisamoupravnih i kontrarevolucionarnih snaga kroz našu noviju istoriju — govori sama za sebe. Riječ je o već spomenutim pojavama u 1948. godini, kao i o pojavama u deceniji koja je za nama. Ti napadi na Socijalistički savez oduvijek su izražavali želju protivnika da presiječe neposredan kontakt avangarde sa masama, odnosno da razbije Socijalistički savez kao političku osnovu aktivnosti radnih ljudi i građana, kao najširi oblik samoupravljanja i neposredne demokratije.

Pored toga, ne treba potcjenjivati opasnost od birokratskog mentaliteta, koji se javlja u našim sopstvenim redovima, u organima vlasti, u Socijalističkom savezu, sindikatima, Savezu komunista, Savezu omladine itd. Taj birokratski mentalitet ispoljava se u raznim oblicima; na primjer, u formi ignorisanja Socijalističkog saveza, u čemu je izražena želja birokratije da pobjegne ispod kontrole javnosti, ispod nadzora radnih ljudi i da na taj način spriječi afirmaciju ustavne funkcije Socijalističkog saveza kao instrumenta radnog čovjeka i građanina. Ponekad se Socijalistički savez proglašava nenadležnim za ovo ili za ono područje, za ovaj ili za onaj problem, a postoji i mišljenje da Socijalistički savez treba orijentisati samo na određeni krug pitanja. Time se želi, u stvari, gurnuti akciju Socijalističkog saveza na izdvojen, a samim tim i sporedan kolosijek; recimo, samo na vještački izdvojeno područje informisanja građana, a ponegdje čak na područje djelovanja Socijalističkog saveza kao informativnog servisa organa vlasti. Naše društvo to ne može dozvoliti već i zbog toga što je i u ustavni sistem zemlje ugrađena nadležnost SSRN za sva pitanja koja su od interesa za radne ljude i građane. Zato Socijalistički savez mora još više da istraje u svojoj otvorenosti za sve radne ljude i građane kojima je socijalizam polazna osnova u društvenoj akciji, za sve subjekte socijalističke društvene akcije, a pogotovo za sve kreativne snage našeg društva, za sve one koji žele i koji imaju šta da kažu o određenim društvenim pitanjima koja interesuju naše društvo. Iskustva iz rada naših sekcija i drugih elastičnih oblika djelovanja Socijalističkog saveza o tome veoma ubedljivo govore. S tim u vezi valja ukazati bar na dva aspekta tog problema.

Sekcije i razni elastični oblici djelovanja Socijalističkog saveza okupljaju veoma širok krug svih onih koji imaju i mogu šta da kažu o pojedinim problemima s kojima se susreće danas naše društvo, o metodima razrješavanja tekućih problema i koji time doprinose kreiranju društveno-političke akcije. Ta mogućnost čini tako i privlačnim Socijalistički savez za svakog radnog čovjeka i građanina, pripadnike raznih generacija, stare revolucionare, mlade ljude, iskusne društvene, naučne radnike, stručnjake itd.

Drugi aspekt tog pitanja tijesno je povezan s činjenicom da je Socijalistički savez organizacija u kojoj se na demokratski način razrješavaju brojni interesi radnih ljudi i građana u našem društvu, pa se može reći da je on gotovo nezamjenljiv sa stanovišta potrebe da se čuju sva mišljenja, na organizovan način, na jednom mjestu i da se na taj način potisnu takozvana kuloarska razmatranja, kafanske tribine, čaršijske priče koje mogu biti instrumenat samo protivnicima našeg socijalističkog samoupravnog razvoja.

Obaveza Socijalističkog saveza da bude najšira politička osnova delegatskog sistema podrazumijeva i blagovremeno i objektivno informisanje delegata. Zbog toga su za Socijalistički savez neprihvatljive pojave nedovoljnog cirkulisanja informacija, njihovog monopolisanja u bilo kom vidu, koje bi moglo da bude osnova i za manipulisanje informacijom. Nedovoljno informisanje organizacija Socijalističkog saveza o činjenicama iz našeg društveno-ekonomskog života može da parališe ulogu Socijalističkog saveza i njegove obaveze prema skupštinama, a time da parališe i aktivnost delegata, delegatskog sistema. Otuda i nova potreba za obezbjeđenjem kvalitetnih informacija iz svih izvora gdje se one stiču, kao i potreba razmatranja organizacije boljeg informisanja u cjelini.

Zbog svega toga neophodno je blagovremeno uočavati i analizirati pojave sektaštva prema SSRN u bilo kom obliku, na što je upozorio drug Tito na Desetom kongresu SKJ, i neprekidno se suprotstavljati tim pojavama.

Realna opasnost od birokratizacije nalazi se i u samom Socijalističkom savezu, njegovim rukovodstvima. Dosta dugo smo se susretali sa tezom, a ni danas ona nije sasvim prevaziđena, da je Socijalistički savez svojevrsna federacija svih institucija i organizacija našeg društva. Nedavno smo mogli pročitati i tezu da su konstitutivni elementi Socijalističkog saveza organizacije udruženog rada, interesne zajednice, samoupravni organi, institucije u našem društvu. Ta teza je neprihvatljiva. U njoj je objektivno sadržana opasnost srastanja vrhova Socijalističkog saveza i organa vlasti, uprave, te opasnost unutrašnje birokratizacije foruma Socijalističkog saveza, čime se iz vidokruga Socijalističkog saveza objektivno gubi radni čovjek i Socijalistički savez kao njegov osnovni oslonac.

Te tendencije izražavaju se u posljednje vrijeme ponegdje i naglašavanjem rada izvršnih organa, odnosno profesionalnog aparata u Socijalističkom savezu i zapostavljanjem rada širih foruma i oblika preko kojih, u stvari, dejstvuje Socijalistički savez svojim osnovnim bićem, preko kojih struje mišljenja i prijedlozi građana iz društvene baze i svih osnovnih ćelija našeg društva prema koordinacionim centrima političkog odlučivanja i obratno.

Nedovoljna pažnja još uvijek se posvećuje sekcijama i sličnim oblicima rada. Izvršni organi i profesionalni aparat moraju ostati ono jezgro koje će doprinijeti dinamiziranju tih oblika rada Socijalističkog saveza i koje neće, koncentrišući aktivnost u svoje okvire, stvoriti »usko grlo« za široke akcije. Zato treba izbjeći svako organizovanje foruma »u obliku piramide« na čijem čelu stoji profesionalni izvršni aparat, kao što treba izbjeći i kopiranje oblika drugih društveno-političkih organizacija i razvijati organizaciju SSRN u formi »neprekinute lepeze« koja zna-

či otvorena vrata za svakog radnog čovjeka i građanina. Takva organizacija omogućuje i podstiče aktiviranje radnih ljudi i građana, posebno svih kreativnih snaga društva. Te probleme moguće je razriješiti dosta efikasno tokom tekuće reforme SSRN.

III

Za aktivnost Socijalističkog saveza od neobično velikog je značaja izgradnja odnosa Saveza komunista i Socijalističkog saveza. Već je rečeno da širina, oblici i efikasnost djelovanja Socijalističkog saveza zavise prije svega od toga koliko će se u Socijalističkom savezu aktivirati članovi Saveza komunista i Savez komunista kao cjelina. Sektaštvo prema Socijalističkom savezu koje se javlja kod pojedinih komunista, organizacija i foruma Saveza komunista, na što je skrenuta pažnja na Desetom kongresu SKJ, može da nanese štete određenim organizacijama i u Savezu komunista i u Socijalističkom savezu. Uz to, još uvijek ima ponegdje nejasnoća oko toga kako i na koji način Savez komunista treba da praktički realizuje svoju vodeću ulogu u Socijalističkom savezu. Očito je da se ne možemo vraćati na transmisione odnose niti dozvoliti bilo kakve tendencije političkog pluralizma. Najvažnije je da se shvati da je SSRN jedno od osnovnih područja djelovanja i Saveza komunista u cjelini i komunista pojedinačno. Tim putem kurs Saveza komunista stvaralački se realizuje kao masovna akcija radnih ljudi i građana, odnosno tako organizovane socijalističke snage racionaliziraju i usmjeravaju inicijative iz ukupne društvene baze. Tim putem se stvaraju uslovi da radni ljudi svojim neposrednim i opštim, dugoročnim interesima utiču na politiku i akcije Saveza komunista. Savez komunista u neposrednom kontaktu sa interesima radnih ljudi i građana formuliše, dograđuje svoju politiku i svoje akcione programe. Ovde ne treba ponavljati da Savez komunista svoju programsku orijentaciju nikada nije formulisao iz knjiga, nego je uvijek polazio od životne prakse, od interesa radničke klase, od potreba i interesa radnih ljudi i građana, i na toj osnovi aplicirao marksizam-lenjinizam na konkretne uslove.

U Socijalističkom savezu se, radi stvaralačkog kreiranja tih odnosa, mora polaziti od činjenice da su radnička klasa, radno seljaštvo, socijalistička inteligencija i svi radni slojevi našeg socijalističkog društva, svi naši narodi i narodnosti, plebiscitarno prihvatili politički kurs i avangardnu ulogu Saveza komunista. Oni pri tom polaze i od istorijske činjenice da je KPJ, odnosno Savez komunista stalno potvrđivao svoju rukovodeću ulogu i na djelu snažio povjerenje u svoju politiku u svim fazama razvoja naše revolucije, kako u toku narodnooslobodilačke borbe tako i u cijelom periodu socijalističkog samoupravnog razvoja. Danas je, naročito tokom ostvarivanja kursa usvojenog na 21. sjednici Predsjedništva SKJ, u porastu povjerenje u vodeću ulogu Saveza komunista u daljem razvoju društva.

Svojom aktivnošću u SSRN Savez komunista obezbjeđuje da revolucionarni ciljevi radničke klase i njene avangarde postaju integralni dio svijesti, usmjerenosti, života i rada radnih ljudi i građana. Istovremeno kroz SSRN Savez komunista neprekidno crpi ideje za svoj politički program i za svoju akciju i omogućuje radnim ljudima i građanima da stvaralački učestvuju u kreiranju i oživotvorenju politike Saveza komunista.

Bilo je nejasnoća oko toga da li Savez komunista treba da bude i neposredno zastupljen u forumima i tijelima Socijalističkog saveza. Jasno je da Savez komunista ne treba da djeluje u Socijalističkom savezu kao frakcija, jer Socijalističi savez je, kako rekosmo, jedno od osnovnih područja djelovanja komunista. Učešće predstavnika foruma Saveza komunista u Socijalističkom savezu ima ne samo praktično-politički značaj, jer tim putem se obezbjeđuje neposredno povezivanje akcije društveno-političkih organizacija, nego i principijelan značaj u tom smislu što predstavnici Saveza komunista u forumima Socijalističkog saveza mogu da javno iznose stavove Saveza komunista o određenim pitanjima i da se tim stavovima predstavljaju javnosti. Inače, odgovornost komunista u forumima i organima Socijalističkog saveza, kao i u organima samoupravljanja, i objektivno je dvostruka: i pred javnošću, to jest pred biračkim tijelom, i pred Savezom komunista.

»Zato Savez komunista, kako je rekao drug Tito na Desetom kongresu SKJ, treba da bude vodeća pokretačka snaga razvoja i djelovanja Socijalističkog saveza. Odlučno se treba suprotstavljati svakom sektaškom shvatanju uloge Socijalističkog saveza. Jer, to bi, u stvari, značilo potcjenjivanje ravnopravnosti demokratskih prava naših radnih ljudi i građana. Takvo sektaštvo neizbježno bi vodilo izolaciji Saveza komunista od najširih narodnih masa. Savez komunista može da mobiliše najšire slojeve naroda za akciju samo svojom prisutnošću i svojom aktivnošću u svim samoupravnim društveno-političkim organizacijama u kojima radni ljudi i građani ostvaruju svoje interese. A Socijalistički savez je upravo najšira politička organizacija takvog karaktera. Kao takav, Socijalistički savez je jedan od najsnažnijih i nezamjenljivih stubova sistema naše samoupravne demokratije. Upravo razvijanjem socijalističke političke aktivnosti radnih ljudi i građana u okviru Socijalističkog saveza, odnosno društveno-političkih organizacija koje se u njemu udružuju, Savez komunista će provjeravati sebe i sticati povjerenje radnih ljudi i građana. Svako sektaško zatvaranje Saveza komunista u svoje sopstvene organizacije samo bi kidalo njegove veze sa radničkom klasom, radnim ljudima i građanima, slabilo njegovu akcionu sposobnost i mogućnost uticaja na svijest ljudi.«

Bilo je dilema i oko toga kako formulisati programsku politiku SSRN. Program Socijalističkog saveza polazi od opšteusvojenih ciljeva razvoja društva formulisanih u Programu SKJ i u ustavima. U programskoj platformi Socijalističkog saveza formulišu se u konkretnom akcionom vidu ti opšti ciljevi. Oni su povezani sa neposrednim i dugoročnim interesima radnika u proizvodnim djelatnostima, u društvenim djelatnostima, poljoprivrednika, inteligencije i svih radnih slojeva našeg društva. Ovo napominjemo zbog toga što bi se moglo desiti da, u nastojanju da prevaziđemo moguće pluralističke opasnosti, formulišemo program Socijalističkog saveza tako da ga bez ostatka poistovjećujemo sa Programom SKJ. Time bismo, u stvari, izjednačavali Program SKJ kao avangarde i akcionu platformu SSRN, satkanu od konkretnih zahtjeva i životnih interesa radnih ljudi i društva, odnosno izjednačavali bismo svijest masa i svijest avangarde, što u današnjim uslovima nije realno.

Suština problema je, u stvari, u neprekidnom prožimanju akcije avangarde i inicijative masa. Pri tome treba da imamo u vidu sva pozi-

tivna iskustva iz naše revolucionarne istorije i iz savremenog društvenog razvoja.

Odnos Socijalističkog saveza i skupština je takođe bio predmet razmatranja u toku diskusija o reformi. Isticano je da Socijalistički savez, i pored toga što participira u radu delegatskih skupština, mora sačuvati samostalnu fizionomiju kao instrumenat radnih ljudi i građana i njihovih organizovanih socijalističkih snaga u borbi za samoupravljanje. On ne smije srasti sa vrhovima vlasti, nego mora neprekidno obezbjeđivati sopstvenu konstruktivnu političku poziciju, podršku, sadejstvo.

Bez obzira na to što je Socijalistički savez, kao front organizovanih socijalističkih snaga, prisutan u društveno-političkom vijeću, on mora obezbjeđivati podjednak odnos i prema djelovanju drugih vijeća u skupštini.

U diskusiji se pokazalo da su dosadašnje teze o teritorijalnom i radno-interesnom načelu organizovanja SSRN u dobroj mjeri prevaziđene. Za nas je bitno da se obezbijedi, i ubuduće kao i do sada, jedinstvo radnih ljudi i građana i organizovanih socijalističkih snaga u samoj društvenoj bazi. Neposredna participacija društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija, udruženja i pojedinih asocijacija u forumima Socijalističkog saveza iscrpljuje radno-interesne principe. Frontovsko načelo organizovanja Socijalističkog saveza u savremenom značenju učinilo je, u stvari, manje značajnim stare osnove i unijelo sa sobom nove, svježe kriterijume na kojima se organizuju forumi i SSRN.

U radnoj raspravi bilo je riječi i o klasnom savezništvu u SSRN. Istaknuta je potreba da se i dalje naglasi teza da je Socijalistički savez klasni savez radničke klase sa ostalim radnim slojevima. Ova evolucija u shvatanju klasnog savezništva odražava evoluciju strukture našeg društva, izraz je jačanja moderne radničke klase koja odlučujuće utiče na sve životne tokove u društvu, zbog čega njen aktivniji položaj dolazi do izražaja u formuli o klasnom savezništvu sa radnim seljaštvom i ostalim radnim slojevima.

Osnova organizovanja Socijalističkog saveza bila je i predmet disonantnih shvatanja. Po nekim stanovištima, osnova organizovanja Socijalističkog saveza je samoupravno organizovan radni čovjek i građanin ili, uz to, i onaj radni čovjek i građanin koji radi sredstvima za rad u ličnoj svojini. Takva mišljenja izražena su i u pojedinim listovima i časopisima. Postavlja se pitanje šta je sa onima koji nisu nigdje organizovani. Drug Tito je u svom referatu na Desetom kongresu SKJ odgovorio na to pitanje ističući da »u Socijalističkom savezu građani bez obzira na to jesu li gdje samoupravno organizovani i neposredno učestvuju u inicijativama i akcijama u ostvarivanju zajedničkih ciljeva socijalističkog samoupravnog razvoja«.

Na drugoj strani javljala su se shvatanja da osnova organizovanja Socijalističkog saveza treba da bude mjesna zajednica. To pitanje ima, u stvari, samo teorijski značaj, jer osnovna društveno-politička zajednica je komuna. Mjesna zajednica je osnovna samoupravna ćelija društva, a osnovna organizacija Socijalističkog saveza je mjesna konferencija Socijalističkog saveza koja se formira u okviru mjesne zajednice. Nema potrebe, prema tome, voditi uopštene rasprave o tome šta je sada osnova organizovanja SSRN, a šta osnovna organizacija, pogotovo danas kada su u jednoj formi i podružnice Saveza sindikata i aktivi Saveza omladine

istovremeno i osnovne organizacije Socijalističkog saveza kada je riječ, na primjer, o njihovoj participaciji u radu mjesne organizacije Socijalističkog saveza.

Članstvo u SSRN bilo je takođe predmet diskusija. U dosadašnjim raspravama preovladalo je mišljenje da u statutu ne treba isključiti svaki oblik članstva. Pitanje je principijelne prirode i korisno je da se jedinstveno riješi za Jugoslaviju. U odgovoru na pitanje da li članstvo u SSRN ili pripadnost na osnovu opštih prava, mora se uzeti u obzir nekoliko značajnih elemenata kao što su ustavno pravo građanina da koristi Socijalistički savez za svoju aktivnost u borbi za socijalizam, da Socijalistički savez nije pasivan okvir, nego da pretpostavlja izvjesne kriterijume kao što su, na primjer, socijalističko opredjeljenje onih koji učestvuju u njegovom radu. Javila su se, uz to, i mišljenja da bi članovi društveno-političkih organizacija svoju člansku pripadnost tim organizacijama, s obzirom na istovjetnost ciljeva i programske orijentacije, mogli da verifikuju kao pripadnost Socijalističkom savezu. Treba imati u vidu i činjenicu da znatan broj građana nije organizovan nigdje sem u Socijalističkom savezu, kao i pravo i potrebu građanina da, i pored toga što je negje organizovan, i kao pojedinac nastupa i aktivira se u SSRN. To su sve elementi koji, uz onaj suštinski, da je Socijalistički savez sam po sebi oblik prevazilaženja klasičnog političkog organizovanja, mogu da daju odgovor i na pitanja vezana za članstvo u Socijalističkom savezu.

Kiro Hadži Vasilev

Socijalistički savez u delegatskom sistemu

U uslovima našeg društvenog uređenja svi oblici organizovanja služe, u osnovi, izražavanju i ostvarivanju određenih interesa radnika i drugih radnih ljudi i građana. To osnovno načelo važi kako za samoupravne organizacije i zajednice tako i za društveno-političke organizacije.

Socijalistički savez je najširi oblik političkog udruživanja radnika, seljaka i svih drugih radnih ljudi i građana u našem društvenom sistemu. To je političko okupljanje u jedinstveni front svih društvenih snaga koje se svesno opredeljuju za socijalistički društveni sistem, za razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Sa stanovišta radnog čoveka, ovaj oblik političkog okupljanja služi mu, prvo, da zajedno sa drugim radnim ljudima sa kojima je na ovakav način organizovan i udružen može da otkriva, spoznaje, uobličava i izražava svoje opšte političke interese, potrebe i opredeljenja; drugo, da ih usklađuje sa interesima i opredeljenjima drugih radnih ljudi i na taj način da ih pretvara u zajednička politička opredeljenja, dakle, u jedan vid širih društvenih političkih interesa i opredeljenja; i treće, da s drugim radnim ljudima organizovano ostvaruje zajedničke napore i vodi zajedničku borbu za realizaciju tih svojih političkih interesa i opredeljenja.

Ovakve svoje društvene i političke funkcije radni čovek ne može uspešno obavljati ukoliko nije idejno i politički povezan, organizovan i udružen sa ostalom masom radnih ljudi, sa kojima po prirodi svojih interesa ima jedinstvena osnovna, globalna društvena i politička stremljenja. Služeći upravo ovim potrebama radnih ljudi, Socijalistički savez igra nezamenljivu ulogu u njihovom idejnom i političkom osposobljavanju da svoje stvarne potrebe i interese mogu slobodno i uspešno izraziti i aktivno sudelovati u borbi za ostvarivanje svojih ciljeva i potreba, za

dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Samim tim Socijalistički savez istovremeno postaje jedan od najznačajnijih faktora podizanja i razvoja društvene i političke svesti radnih ljudi i jačanja njihovog idejno-političkog i akcionog jedinstva.

U tom smislu dva osnovna zadatka treba da karakterišu ukupno delovanje svih društveno-političkih organizacija, njihovih delova i ćelija, a i Socijalističkog saveza kao celine. Prvo, to je idejno-političko podizanje i osposobljavanje radnih ljudi da uspešno ostvaruju svoja prava i dužnosti samoupravljača, svesnih društvenih i političkih subjekata, i da, u tom svojstvu, aktivno i efektivno sudeluju u donošenju takvih odluka koje će po metodu biti doprinos razvoju samoupravne socijalističke demokratije, a po sadržini — društveno celishodne, racionalne i efikasne. Drugo, iz tog društvenog i političkog procesa radni ljudi treba uvek da izlaze idejno-politički i akciono homogeniji, da u procesu svoje samoupravljačke prakse neprekidno učvršćuju svoje redove, svoje jedinstvo, a time i jedinstvo, stabilnost i čvrstinu svoje društvene zajednice.

Da bi se to zaista ostvarilo, organizacije Socijalističkog saveza su, u prvom redu, upućene da u društvenim sredinama u kojima deluju jasno sagledaju i tačno registruju realno postojeće političke tendencije koje se ispoljavaju u vidu konkretnih stavova i opredeljenja o određenim društvenim pitanjima.

To je pretpostavka da bi se moglo pristupiti razjašnjavanju, kvalifikovanoj analizi i oceni stvarnog idejnog i političkog smisla tih stavova i opredeljenja, i to tako da ta ocena zaista postane sopstvena ocena ogromne većine radnih ljudi u redovima Socijalističkog saveza. Samo na takvoj osnovi mogućno je stalno jačati i razvijati ona politička opredeljenja koja doprinose razvoju socijalističkog samoupravljanja, odnosno suzbijati, politički razbijati i onemogućavati suprotne tendencije i snage koje su se, na jedan ili drugi način, otvoreno ili prikriveno ispoljile u političkom životu.

Jasna i konkretna identifikacija, utvrđivanje stvarnog društvenog i političkog smisla tih antisamoupravnih tendencija i snaga koje ih nose istovremeno je i najmoćnije oružje u borbi za njihovo političko onemogućavanje. Politička borba protiv njih je najefikasnija kada se te snage zaista politički izoluju od masa radnih ljudi, kada im se onemogući bilo kakav značajniji idejni i politički uticaj na radne ljude. Osposobiti radnog čoveka da tačno raspoznaje takve snage i tendencije i da se sam uspešno politički opredeljuje i suočava s njima je najefikasniji način suzbijanja političkih i idejnih neprijatelja socijalističkog samoupravnog društva.

Na osnovu takve delatnosti samih radnih masa u Socijalističkom savezu i uz vodeću idejno-političku ulogu Saveza komunista mogućno je uspešno utvrđivati, razvijati i ostvarivati pozitivnu političku platformu Socijalističkog saveza.

Takav politički program je u ovom slučaju plod usklađivanja interesa i opredeljenja ogromne mase ljudi i pretvaranja tih njihovih opredeljenja u jedinstvene zajedničke političke odluke svih njih. Time se, zatim, omogućuje da se konkretno razrađuju opšti politički stavovi, opšte platforme u operativne programe političkog delovanja sa utvrđenim racionalnim, logičnim, celishodnim redom političkih poteza. Na toj osnovi se, najzad, u najkonkretnijem vidu mogu planirati i ostvarivati sasvim

određene zajednički utvrđene političke akcije. Ovakav karakter i ovakvo delovanje Socijalističkog saveza čini mogućnim da se sve političke pojave, svi politički tokovi u našem društvu, izuzev, naravno, antisocijalističkih i antisamoupravnih, slobodno ispoljavaju unutar Socijalističkog saveza, da u njemu dobijaju mogućnost izražavanja, mogućnost uticanja jednih na druge, kao i mogućnost sudelovanja u utvrđivanju jedinstvenih političkih stavova i opredeljenja. To je, dakle, put i način njihovog stvarnog političkog povezivanja i objedinjavanja, integrisanja, koje se ne vrši jednim jedinim aktom, već se stalno i neprekidno obnavlja i ponovo ostvaruje u odnosu na konkretna društvena i politička pitanja, a samim tim ovo političko objedinjavanje radnih ljudi postaje način bitisanja i delovanja samog Socijalističkog saveza, njegova suštinska odredba. Upravo to čini Socijalistički savez jedinstvenim političkim frontom svih radnih ljudi i svih socijalističkih snaga.

S obzirom na ovakav karakter i suštinu Socijalističkog saveza, razumljivo je da je cela njegova struktura građena na shvatanju da su svi oblici organizovanja radnih ljudi u njemu u stvari oblici međusobnog povezivanja radnika i drugih radnih ljudi oko određenih vidova njihovih idejnih i političkih interesa. Zato je Socijalistički savez veoma složen politički organizam u kome radni čovek može da deluje i kao individua, a i kao član posebnih društveno-političkih organizacija kao delova Socijalističkog saveza, stvorenih na osnovu određenih specifičnih političkih interesa i potreba.

U tom smislu, u okviru jedinstvene funkcije i uloge Socijalističkog saveza, svoju posebnu i specifičnu ulogu i funkciju imaju takve organizacije kao što je, u prvom redu, Savez komunista, Savez sindikata, Savez socijalističke omladine, Savez boraca itd. Savez komunista kao organizacija avangardnih idejno-političkih snaga radničke klase nije, naravno, potreba samo tih snaga, ne služi samo njima u cilju njihovog okupljanja i jedinstvenog zajedničkog idejnog i političkog delovanja, već i najširim slojevima radnih ljudi opredeljenih za opšte interese radničke klase, za socijalističko društvo i razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Savez komunista je stoga stvarna potreba i samih radnih masa u samoupravnom društvu, on je jedna od veoma značajnih potreba samog samoupravno organizovanog socijalističkog društva. Kao temelj i vodeća snaga tog društva, radnička klasa ima, takođe, potrebu da se i posebno politički organizuje u klasičnom obliku sindikata u cilju svoje svakodnevne borbe za određene dnevne, kratkoročne, a i dugoročne interese.

S obzirom na posebno velik značaj ovih organizacija u sastavu Socijalističkog saveza ne samo za radničku klasu, već i za ukupnu društvenu strukturu socijalističke samoupravne zajednice, Ustav je opredelio njihovu osnovnu ulogu u našem društveno-političkom uređenju i samim tim, u stvari, istakao činjenicu da te organizacije nisu isključivo stvar i funkcija samo onih koji su ih stvorili, samo njihovog članstva, već da im društvo kao celina, svojom osnovnom poveljom, priznaje i stavlja u dužnost određene funkcije koje su potreba i interes samog socijalističkog samoupravnog društva. To je bio razlog što je Ustav SFRJ na poseban način izrazio ulogu Socijalističkog saveza u našem sistemu kao opšteg fronta svih socijalističkih snaga i, u njegovim okvirima, posebno ulogu Saveza komunista i Saveza sindikata.

Izgrađivanje strukture Socijalističkog saveza u osnovi je vid međusobnog političkog povezivanja i objedinjavanja samih radnih ljudi, odnosno posebnih društveno-političkih organizacija. Zato je to izgrađivanje zasnovano na principu delegatskih odnosa svih onih snaga koje sačinjavaju Socijalistički savez.

Delegatski princip je, dakle, po prirodi stvari ugrađen u biće Socijalističkog saveza. Socijalistički savez zasniva i svoju organizacionu strukturu i svoj način delovanja na delegatskom principu. Zato, kada govorimo o odnosu Socijalističkog saveza prema delegatskom sistemu, treba naglasiti pre svega sledeće: ako delegatski sistem uzmemo u najširem smislu reči kao oblik, način i sredstvo međusobnog povezivanja radnih ljudi u svim vidovima njihovog samoupravnog i političkog udruživanja, onda je Socijalistički savez komponenta delegatskog sistema. Ako, pak, pojam delegatskog sistema shvatimo u užem smislu, kao osnovnu karakteristiku našeg novog sistema političkog odlučivanja u društveno-političkim zajednicama, to jest skupštinskog sistema, možemo reći da Socijalistički savez kao deo strukture skupštinskog sistema igra, prema Ustavu, veoma značajnu ulogu, pa je zato veoma važno da se shvati i dosledno ostvaruje funkcionalni odnos Socijalističkog saveza i skupštinskog sistema zasnovanog na delegatskim odnosima.

Taj odnos ima dva osnovna aspekta: prvo, to je delovanje Socijalističkog saveza, kao najšireg oblika političkog organizovanja radnih ljudi, na društvenu svest i političko opredeljivanje radnika samoupravljača u organizacijama udruženog rada, radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama, u samoupravnim interesnim zajednicama i u raznim drugim vidovima njihovog samoupravnog udruživanja; i drugo, to je neposredno sudelovanje Socijalističkog saveza u samoj strukturi i funkcionisanju skupštinskog sistema.

U osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama radnici i ostali radni ljudi i građani imaju ustavno pravo i dužnost da se sami opredeljuju i da samostalno donose odluke o svim pitanjima koja po Ustavu spadaju u domen njihovog autonomnog samoupravnog odlučivanja.

Radi uspešnog ostvarivanja tih svojih veoma značajnih prava i dužnosti, radni čovek traži određenu idejnu i političku pomoć koju mu mogu pružiti jedino organizovane socijalističke snage sa Savezom komunista na čelu. Bez takve idejne i političke pomoći radni čovek bi se nalazio pred velikim teškoćama u svom opredeljivanju. Njemu nije lako da, prepušten sebi, uđe u suštinu problema o kojima treba da se izjašnjava. Nije mu lako ni da u odnosu na ova ili ona mogućna rešenja tih problema zaista tačno i dobro vidi svoj sopstveni interes, pogotovu što treba da mu sagleda ne samo neposrednu dnevnu, već i dugoročnu sadržinu.

Upravo zbog toga radnom čoveku je preko potrebna pomoć politički organizovanih socijalističkih snaga, u kojima će avangardna svest radničke klase moći da odigra svoju idejnu i političku ulogu u uobličavanju slobodnog opredeljivanja radnih ljudi, i to tako da to političko opredeljivanje bude izraz dobrog, svestranog uočavanja realnih mogućnosti društva, zajedničkih interesa i potreba ljudi, zakonitih pravaca razvoja i svih drugih faktora relevantnih za ispravno političko odlučivanje.

U tom smislu treba razvijati i ostvarivati odgovarajuće delovanje svih organizovanih političkih snaga socijalizma ujedinjenih u Socijalistič-

kom savezu i predvođenih Savezom komunista. U organizacijama udruženog rada tu ulogu Socijalističkog saveza vrše organizacije sindikata, u mesnim i drugim samoupravnim zajednicama tu ulogu vrše organizacije Socijalističkog saveza; naravno, u oba slučaja uz odgovarajuće delovanje komunista u tim organizacijama. One treba da nađu načina da radnim ljudima pomognu i osposobe ih da sami, u svojim samoupravnim telima i organima, kao uspešni samoupravljači i politički subjekti, donose svoje odluke. Zato ta pomoć označava, u prvom redu, određene vidove idejno-političkog delovanja kojima će se radnim ljudima kao samoupravljačima i članovima pojedinih samoupravnih i drugih organa ukazati blagovremeno na sve aspekte određenog problema, na vezu između mogućnih rešenja i dugoročnijih ciljeva, programa i osnovnih opredeljenja našeg društva. Sve će to, nesumnjivo, pomoći radnom čoveku da potpunije, kompleksnije, tačnije vidi stvari, da shvati probleme i mogućnost rešavanja, a istovremeno da sagleda i svoje stvarne interese u rešavanju konkretnih problema.

Pružiti neophodnu idejnu i političku pomoć radnom čoveku znači olakšati mu da se kao suvereni samoupravljač i politički faktor može sam bolje snaći, opredeliti i delovati zaista u skladu sa sopstvenim interesima.

U tom pogledu od prvorazredne je važnosti izgrađivanje odgovarajućeg sistema informisanja radnih ljudi kao samoupravljača i političkih činilaca. Takav sistem neće spontano nastati, biće veoma teško doći do njega ukoliko se ne angažuju u tom pravcu i sa jasnom orijentacijom sve organizovane socijalističke snage, dakle, ukupan sastav Socijalističkog saveza, a u njemu pre svega Savez komunista.

Funkciju idejno-političke pomoći radnim ljudima kao samoupravljačima i političkim činiocima mora vršiti svaki, i najuži deo društveno-političkih organizacija, ali kao izraz celine političkog organizma kome pripada i čija osnovna opredeljenja, političke programe i platforme mora i u toj svojoj funkciji poštovati i sprovoditi. U protivnom, ako se ne bi vodilo računa da u tom pogledu svuda u našem društvu bude izražena u osnovi jedinstvena linija, takva idejno-politička pomoć posebnih užih, lokalnih i osnovnih organizacija sindikata, Socijalističkog saveza ili Saveza komunista neće moći da ostvari svoju svrhu, neće postati faktor razvoja ni samoupravnih odnosa ni samoupravnog udruživanja radnih ljudi, a još manje faktor jačanja i razvijanja njihovog idejno-političkog i akcionog jedinstva.

Ovi principi imaju širi, opšti značaj za ukupno delovanje svih organizovanih snaga u Socijalističkom savezu, ali ovde ćemo posebno skrenuti pažnju na onaj vid delovanja koji se odnosi na funkciju delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica kao ćelija našeg skupštinskog sistema. Pored pomenutih opštih principa, u ovom slučaju treba imati u vidu još neke značajne momente.

Kada se delegacija osnovne samoupravne zajednice sastane radi utvrđivanja svojih osnovnih stavova o konkretnim pitanjima koja dolaze na dnevni red skupština društveno-političkih zajednica, svakako da ni organizacija Saveza komunista ni organizacija Saveza sindikata, odnosno Socijalističkog saveza, ne može da bude indiferentna prema tome kako će se u delegaciji voditi rasprava i kakvo će biti njeno političko opredeljivanje. Ove se organizacije moraju, naravno, sa specifičnog stanovišta sopstvene

uloge u političkom sistemu, pozabaviti problemima o kojima delegacija treba da se izjašnjava.

Kako da društveno-političke organizacije priđu takvom svom zadatku? Ovo je jedno od čvornih pitanja ne samo ostvarivanja njihove uloge, već i funkcionisanja delegatskog skupštinskog sistema, pa ga zato treba šire raspraviti. Ukažimo najpre na moguće neadekvatne prilaze.

Po inerciji nekadašnje prakse koju još nismo sasvim prevazišli, može se dogoditi da organizacija sindikata, odnosno Socijalističkog saveza, a pogotovu Saveza komunista (u najgorem slučaju čak samo sekretarijat tih organizacija) faktički preuzme na sebe prava i dužnosti delegacije i odredi stav koji delegacija treba da usvoji, pa se zatim postara da ga delegacija prihvati. To bi bilo naopako i protivustavno shvatanje i delovanje. Ne treba mnogo dokazivati da se na takav način društveno-političke organizacije ne bi mogle potvrditi kao faktor razvoja društvene svesti i političkog iskustva radnika samoupravljača, pa zato ni samih socijalističkih samoupravnih odnosa. Naprotiv, čak i kada bi zauzimale ispravne stavove, one bi u takvom slučaju delovale birokratsko-monopolistički i zato protiv potreba tog razvoja.

Na suprotnom polu od takvog prilaza, kao druga krajnost, nalaze se pojave takozvanog »nemešanja« društveno-političkih organizacija u funkcionisanje samoupravnih organizacija i organa u ime »slobodnog« ostvarivanja njihovih prava i dužnosti. Takvo shvatanje slobode radnika samoupravljača teži, u stvari, da ga »oslobodi« od njegovih prirodnih veza sa radničkom klasom kao organizovanom snagom, da ga izoluje. Tako izolovani radnici samoupravljači ne bi mogli ne samo da ostvaruju političku integraciju svojih interesa i opredeljenja, već ni da dobro shvate i izraze svoje interese, pa bi zato ostali objekti političke manipulacije u rukama monopolističkih snaga, otuđene ekonomske i političke moći. Reč je, dakle, o građanskom shvatanju demokratizma koje se perfidno suprotstavlja razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa.

Boreći se protiv tih političkih dezorijentacija i oslobađajući se njihovih tragova u sopstvenom delovanju, naše društveno-političke organizacije pronalaze pravi prilaz ostvarivanju svojih zadataka u odnosu na funkcije delegacija osnovnih samoupravnih zajednica. One treba da se staraju da radni ljudi u toj zajednici, a pogotovu članovi delegacije shvate suštinu problema koji razmatraju, da dobiju dovoljno jasnu i celovitu predstavu o njemu, kao i da se prilikom utvrđivanja stava delegacije zaista polazi od težnji i opredeljenja radnih ljudi i od realnih mogućnosti, opštih interesa i ciljeva društvene zajednice. Ako ponašanje članova delegacije ne bi bilo u skladu s tim principima, društveno-političke organizacije su dužne da stupe u akciju, ali ne time što će prisvojiti ulogu delegacije, već idejno-političkim uticajem na radne ljude koji treba da obezbede poštovanje pomenutih principa.

Posebno je važan zadatak društveno-političkih organizacija da vode računa da li u zajednici, odnosno u delegaciji te zajednice u odnosu na problem koji je na dnevnom redu postoji neophodan stepen jedinstva gledišta. Ukoliko se pokaže da ne postoji takvo jedinstvo, one se tim stanjem moraju na poseban način pozabaviti. U takvom slučaju od najveće je važnosti da se otkrije stvarni izvor nejedinstva: zbog čega su se radni ljudi ili članovi delegacije u odnosu na određeni problem bitno podelili u svojim političkim opredeljenjima, šta ih razdvaja, da li je u pitanju ne-

dovoljno poznavanje stvari ili suprotstavljeni interesi, o kakvim je interesima reč, na koji način obezbediti da eventualno manifestovanje nekakvih uskih, egoističkih, partikularističkih interesa ne dobije prevagu, kako izolirati eventualne takve pojave i kako obezbediti da radni ljudi u osnovnoj samoupravnoj zajednici, odnosno članovi delegacije iziđu iz takvog političkog okršaja sa ojačanim idejno-političkim i akcionim jedinstvom.

Ukoliko se takva situacija zanemari, to jest prepusti stihiji i delovanju antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, ukoliko organizovane socijalističke snage ne razviju odgovarajuću aktivnost, ona može da bude izvor pogoršanja političkog stanja u datoj mikrozajednici, sa opasnostima da se u sledećoj prilici to stanje i dalje pogoršava. S druge strane, ukoliko svesne socijalističke snage i u prvom redu komunisti na odgovarajući način stupe u akciju, to može da bude doprinos ne samo razvoju samoupravnih odnosa, već i ugledu i uticaju društveno-političkih organizacija.

Međutim, nije dovoljno da one tako deluju samo prilikom utvrđivanja osnovnih i polaznih političkih stavova u delegacijama osnovnih samoupravnih zajednica. One su dužne da na isti način posle toga prate proces međusobnog usklađivanja tih prvih opredeljenja i stavova osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica u daljem funkcionisanju celog političkog sistema, sve do definitivnog donošenja odgovarajuće odluke u ovoj ili onoj skupštini društveno-političke zajednice. I to ne u tom smislu da bi se prosto registrovalo šta se zbiva u tom procesu, već da bi se odgovarajućim idejno-političkim sredstvima delovalo protiv svih eventualnih pojava koje otežavaju ili onemogućavaju to usklađivanje. Ukoliko bismo, naime, dopuštali da se u taj proces nesmetano ubacuju, sa svojim pretenzijama i ciljevima, snage koje su zainteresovane da otežaju ili onemoguće proces donošenja političkih odluka na bazi sporazumevanja i usklađivanja stavova i gledišta samoupravnih zajednica, bićemo osuđeni na neefikasnost, pa i na određene političke krize većeg ili manjeg obima.

Među karakteristične pojave koje mogu da budu uzrok otežavanja tog procesa usklađivanja političkih stavova i opredeljenja i donošenja političkih odluka spadaju u prvom redu različiti vidovi egoističke zaslepljenosti i ignorisanja interesa drugih, tendencije da se nametne svoj stav i svoje opredeljenje po svaku cenu; to mogu da budu i razni nerealni zahtevi kojima se ne može udovoljiti iz materijalnih razloga ili inicijative koje nisu u skladu sa principima našeg sistema. U tom smislu će, svakako, delovati i pokušaji pritisaka, nametanja sopstvenih stavova i drugi oblici narušavanja principa ravnopravnog samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja.

No, ni time taj vid delovanja društveno-političkih organizacija nije iscrpljen, jer posle donošenja odluka u skupštinama društveno-političkih zajednica treba videti šta sve te odluke nalažu osnovnoj samoupravnoj zajednici u kojoj određena organizacija deluje, kakvi joj se zadaci postavljaju u oživotvorenju tih odluka i kakvim akcijama se ti zadaci mogu ostvariti.

U meri u kojoj će organizacije Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, Saveza komunista uspešno vršiti te svoje funkcije, možemo biti sigurni da će i naš novi, delegatski skupštinski sistem uspešno delovati na način utvrđen novim ustavnim uređenjem. No, to nije jedini aspekt delovanja društveno-političkih organizacija u odnosu na skupštinski sis-

tem. Ustav im je dao i jednu posebnu funkciju, funkciju neposrednog sudelovanja u donošenju određenih odluka skupština društveno-političkih zajednica.

Ustav je, naime, ovlastio ove organizacije da i one oformljuju svoje delegacije putem kojih će se i direktno uključivati u proces donošenja određenih političkih odluka u skupštinama. U vezi sa ostvarivanjem ovog aspekta delovanja društveno-političkih organizacija u odnosu na skupštinski sistem postavilo se pitanje utvrđivanja onih izabranih tela tih organizacija koja po Ustavu imaju pravo i dužnost da vrše funkciju delegacija. Ustav nije zahtevao da društveno-političke organizacije, pored svojih redovno izabranih tela, posebno biraju i delegacije onako kako to čine osnovne samoupravne organizacije i zajednice. To bi bilo i necelishodno jer upravo redovna izabrana tela društveno-političkih organizacija imaju takve funkcije i ostvaruju takve zadatke koji po prirodi stvari odgovaraju i ustavnim pravima i dužnostima delegacija. Zato je Ustav ovlastio društveno-političke organizacije da same odrede koja će njihova izabrana tela vršiti funkcije delegacija. A one su odlučile da te funkcije vrše sva izabrana tela u njima jer je svako od njih sastavljeno od delegata pojedinih delova tih organizacija.

Međutim, trebalo bi na neki način utvrditi od kojih izabranih tela u bazi ovih organizacija treba da počne proces razmatranja i opredeljivanja o određenim pitanjima koja su u nadležnosti društveno-političkih veća u skupštinama. Treba, isto tako, utvrditi na koji se način, zatim, ostvaruje usaglašavanje gledišta i stavova u društveno-političkim organizacijama sve do utvrđivanja smernica za rad delegata u društveno-političkom veću opštine, odnosno međuopštinske, regionalne ili gradske društveno-političke zajednice i republike, odnosno pokrajine. Razjašnjavanje i precizno rešenje ovog pitanja je potrebno ne samo iz principijelnih, već i iz praktičnih razloga. U protivnom, ne zna se gde se utvrđuju inicijalni stavovi, a gde se i kako oni usaglašavaju i pretvaraju u smernice za rad delegata u društveno-političkim većima. A bez toga ti delegati se osamostaljuju i, u stvari, gube bitno obeležje delegata, a društveno-političke organizacije nisu na Ustavom predviđen način ukopčane u političko odlučivanje.

Kada se ovo pitanje bude dovoljno raščistilo, biće neophodno da se u svim društveno-političkim organizacijama insistira da se sve njihove delegacije, uz odgovarajuće učešće njihove baze, striktno pridržavaju tako utvrđenih zadataka u okviru svojih ustavnih prava i obaveza, da se moraju redovno, kao i sve druge delegacije, sastajati radi razmatranja konkretnih pitanja o kojima su dužne da se izjasne i da time preuzmu svoj deo odgovornosti u njihovom rešavanju.

Na osnovu utvrđenih osnovnih stavova delegacija u bazi ovih organizacija, u okvirima opštine se utvrđuju jedinstvene zajedničke smernice za rad delegata u opštinskom društveno-političkom veću. Okvir za obavljanje tog veoma značajnog političkog čina je, svakako, opštinska konferencija Socijalističkog saveza ili neko od nje ovlašćeno opštinsko telo u Socijalističkom savezu, ali obavezno uz delegatsko prisustvo svih posebnih društveno-političkih organizacija. Da bi se, dakle, došlo do tog završnog čina utvrđivanja smernica za rad delegata u društveno-političkom veću, u svakoj od tih posebnih organizacija se na nivou opštine mora svesti diskusija koja je tekla u njihovim okvirima, s tim da se na kraju

u opštinskom telu Socijalističkog saveza usklade njihova stanovišta i gledišta, ostvari njihova politička integracija.

Valja naglasiti da društveno-političke organizacije, odnosno njihove delegacije u bazi treba da vode računa naročito o eventualnim inicijativama koje se odozdo mogu pokrenuti radi rešavanja određenih pitanja bilo u opštinskoj skupštini ili u skupštinama širih društveno-političkih zajednica. Nije, naime, stvar delegacija da se izjašnjavaju samo o predlozima koji dolaze »odozgo«, već da, isto tako, pokažu potrebnu inicijativu kada smatraju da je neophodno da se određena pitanja koja iz bilo kog razloga nisu »na višem nivou« blagovremeno viđena stave na dnevni red.

Delegacije društveno-poliitčkih organizacija mogu na takav način utvrđivati svoje osnovne stavove samo o onim pitanjima koja su po Ustavu, odnosno statutu opštine u nadležnosti društveno-političkih veća. O drugim pitanjima iz nadležnosti skupština društveno-političkih zajednica one ne mogu da utvrđuju takve stavove, jer, po Ustavu, nisu pozvane da direktno učestvuju u donošenju tih odluka, ali to ne znači da društveno-političke organizacije nemaju nikakvog udela u političkoj raspravi o tim pitanjima. (O tome na koji se način te organizacije uključuju u politički proces raspravljanja i odlučivanja o takvim pitanjima bilo je reči kada smo govorili o prvom aspektu delovanja društveno-političkih organizacija u odnosu na skupštinski sistem.)

Odlučivanje u republičkom, odnosno pokrajinskom društveno-političkom veću takođe počinje raspravom u bazičnim delegacijama društveno-političkih organizacija, kao i kada je reč o pitanjima iz nadležnosti opštinskog društveno-političkog veća. Pošto se njihovi početni stavovi usaglase u okviru svake opštine, definitivno utvrđivanje smernica za rad delegata u republičkom, odnosno pokrajinskom društveno-političkom veću ostvaruje se, svakako, u okvirima republičke, odnosno pokrajinske konferencije Socijalističkog saveza ili u telu od nje ovlašćenom, uz prisustvo delegata svih društveno-političkih organizacija.

Svi delegati u određenom društveno-političkom veću (opštine, međuopštinske zajednice ili republike, odnosno pokrajine) dužni su da deluju na osnovu jedinstvenih, istovetnih smernica za rad. Bez obzira na to da li potiče iz ove ili one posebne društveno-političke organizacije, svaki od njih je delegat svih društveno-političkih organizacija udruženih u Socijalističkom savezu. Da bi delegat mogao da deluje zaista u skladu sa Ustavom, sve društveno-političke organizacije koje ga delegiraju moraju prethodno u okvirima Socijalističkog saveza ostvariti svoje puno političko jedinstvo, i to ne samo u nekom opštem smislu, već u odnosu na svaki konkretni problem o kome delegati utvrđuju smernice za rad.

Samo uz takvo delovanje mogu i društveno-političke organizacije i njihovi delegati, a to znači i sama društveno-politička veća u skupštinama, zaista da odigraju ulogu veoma važnog faktora političke integracije skupštinskog sistema. A to je bio osnovni razlog stvaranja tih veća i ovakvog uključivanja društveno-političkih organizacija u skupštinski sistem.

U Skupštini SFRJ ne postoji telo analogno društveno-političkim većima u opštinskim, republičkim i pokrajinskim skupštinama. Međutim, to ne znači da su pitanja iz nadležnosti Skupštine SFRJ van domašaja i uticaja društveno-političkih organizacija. One i u ovom slučaju deluju kroz svoj idejno-politički uticaj na delegacije osnovnih samoupravnih zajednica

i na usaglašavanje njihovih stavova. Sem toga, zakone koje donosi Veće republika i pokrajina u Skupštini SFRJ razmatraju i, u stvari, zajednički usvajaju skupštine republika, odnosno pokrajina, a u njima i društveno-politička veća. Onoliko koliko je to republički, odnosno pokrajinski ustav predvideo, i društveno-politička veća su uključena u raspravljanje i utvrđivanje stavova za rad delegata u Veću republika i pokrajina u Skupštini SFRJ.

S druge strane, takođe je nesumnjivo da će republičke, odnosno pokrajinske skupštine, kao, uostalom, i opštinske skupštine, biti na određen način uključene i u raspravu o pitanjima iz nadležnosti Saveznog veća i da će sudelovati u utvrđivanju smernica za rad delegata u Saveznom veću. Prema tome, ni ova problematika iz nadležnosti Skupštine SFRJ nije van domašaja i uticaja društveno-političkih organizacija.

Ovakva uloga društveno-političkih organizacija u našem delegatskom skupštinskom sistemu prvi put omogućuje da one ne samo neposredno učestvuju u donošenju određenih odluka društveno-političkih zajednica, već i da nose svoj deo odgovornosti za te odluke. Kako je već više puta naglašavano, to je, nesumnjivo, značajan korak koji omogućuje da se politička gledišta i politički stavovi i opredeljenja radnih ljudi o određenim pitanjima društvene politike efikasnije i bolje usklađuju nego ranije, a istovremeno nas u većoj meri štiti od recidiva poznatih tendencija javljanja političkog pluralizma u okvirima društveno-političkih organizacija.

U ovakvom sistemu svaka društveno-politička organizacija može u punoj meri da dođe do izražaja kao faktor utvrđivanja i ostvarivanja politike, ali je ona pri tom dužna da nađe zajednički jezik ne samo sa svim drugim društveno-političkim organizacijama u okviru Socijalističkog saveza (što, nesumnjivo, doprinosi njihovom i pojedinačnom i ukupnom idejno-političkom i akcionom jedinstvu), već i sa samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Na taj način, u stvari, omogućuje se samim radnim ljudima, samoupravno i politički organizovanim, da, u oba ova svojstva, učestvuju u donošenju političkih odluka, da odgovorno pristupe procesu usaglašavanja svojih gledišta i da zajednički odgovaraju za zajednički donete odluke. Ali, to će se ostvarivati samo ako ceo sistem i njegovi delovi funkcionišu kako je predviđeno.

Stoga je od izuzetne važnosti da društveno-političke organizacije, a naročito njihovi organi aktivno prate funkcionisanje svih veza i odnosa u delegatskom skupštinskom sistemu, kako bi se, ukoliko se uoči da se na nekim tačkama ti odnosi i te veze ne ostvaruju onako kako je to predviđeno Ustavom, blagovremeno, odgovarajućim idejnim i političkim sredstvima, intervenisalo u cilju otklanjanja takvih smetnji.

Mirko Bošković

Preobražavanje Socijalističkog saveza u općini

Socijalistički savez u općini, što to zapravo znači? Može li se, i u čemu se može, izdvojiti od Socijalističkog saveza u cjelini, barem u nekim analitičkim radovima?

Socijalistički savez u općini, to jest u bazi društva, daje najrealniju sliku Socijalističkog saveza u cjelini. Na nivou republike ili federacije može biti čak izuzetno angažiran, a da zbog svoje anemičnosti u mjesnim zajednicama i općinama u cjelini bude slabe političke efikasnosti. Sve to iz prostog razloga što se u republici i federaciji može mjeriti uglavnom po djelatnosti foruma, a u bazi društva uglavnom po neposrednoj aktivnosti širokih društvenih slojeva.

Gotovo u svim statutima stoji da je mjesna organizacija Socijalističkog saveza osnova njegova organiziranja. Naravno, nije osnova zato što postoji na najužem teritorijalnom području, već zato što se u njoj, kao na nekom platou, jasno odslikava cio život i veoma različiti interesi najrazličitijih slojeva ljudi i društva. Osnova je i zato što to neposredno područje rada, života, političke i samoupravne djelatnosti ljudi treba da bude osnova za djelovanje organa Socijalističkog saveza svih nivoa, a u mnogome skupština i mnogih drugih samoupravnih i političkih organa i institucija. Otuda su mjesne i općinske organizacije Socijalističkog saveza i izborne osnovice za sve organe Socijalističkog saveza formirane na delegatskom principu.

Snaženje Socijalističkog saveza u bazi društva mora se shvatiti kao potreba da svaki čovjek u društvu, kao njegov aktivan akter, neposredno preuzme odgovornost za sva društvena kretanja. Zato i Ustav, u skladu sa svojom cjelokupnom revolucionarnom intencijom, izričito ističe mo-

gućnost i pravo svakog radnog čovjeka i građanina da u Socijalističkom savezu i putem njega učestvuje u rješavanju svojih ličnih, pojedinačnih i općih društvenih interesa.

Mnogi ni danas ne vide veliku društvenu vrijednost aktivnosti Socijalističkog saveza, pa ni u bazi društva. To je, u stvari, posljedica ukorijenjenog prakticizma svih vidova i nedostatka smisla za vrijednost neposredne političke i samoupravne aktivnosti ljudi i njihove kreativne uloge u društvu. A postoji i teorijski nedovoljno osvijetljen Socijalistički savez kao front svih radnih ljudi i građana i svih organizovanih socijalističkih snaga u sadašnjim uslovima socijalističkog samoupravnog razvoja društva. Sve ovo treba da se praksom dalje afirmira, pa i to da je ovom našem društvu neophodna organizirana konstruktivna kritika u okviru idejne i političke platforme date Savezom komunista, koja se usmjereno ostvaruje u Socijalističkom savezu prema neodrživim postupcima različitih organa i nosilaca društvenih funkcija. Bez svega toga se aktivan i društveno svrsishodan Socijalistički savez u bazi ne može ni zamisliti.

Položaj Socijalističkog saveza, a naročito njegova današnja uloga u bazi društva zato zahtijevaju mnoge izmjene ili čak reformu u njegovoj organiziranosti, a pogotovo kao fronta svih socijalističkih snaga društva.

Reforma je, možda, krupna riječ za sadašnje promjene u Socijalističkom savezu. Ali, kada dođe do njegove realne, optimistički zamišljene političke efikasnosti, to će stvarno biti reformiran Socijalistički savez. Pri tome je neosporno: reafirmacija njegova frontovskog svojstva i njegove širine bit će slika njegova preobražaja u cjelini. I dodajmo, to će velikim dijelom biti izraz uspješnog toka uloge Saveza komunista na frontu njegova širokog političkog djelovanja u bazi društva.

FRONTOVSKE KARAKTERISTIKE

Frontovsko svojstvo ključna je i trajna osobina Socijalističkog saveza, odnosno Narodnog fronta. Mijenjala se njegova uloga, njegove preokupacije, metodologija i organiziranost, ali njegovo frontovsko svojstvo nitko nije nikada morao negirati. Međutim, samim deklariranjem toga svojstva, bez objedinjenih akcija svih socijalističkih snaga društva u Socijalističkom savezu, on nužno postaje individualiziran, separatan.

U konstelaciji i odnosima naše političke strukture njegovim frontovskim svojstvom i širinom potvrđuje se sama društvena svrsishodnost i smisao postojanja Socijalističkog saveza. Samo je takav društvu bio potreban u svim fazama naše socijalističke revolucije. Takav je neophodan i u današnjoj etapi socijalističkog samoupravnog razvoja.

Njegov frontovski karakter mora se izraziti i u organima i tijelima od mjesne organizacije do Savezne konferencije. Sve do delegiranja delegata iz foruma svake političke organizacije u organe Socijalističkog saveza na istom nivou. Prividno bi se mogao steći dojam da time Socijalistički savez postaje svojevrstan izraz još svojevrsnijeg političkog pluralizma ili nekog oblika konstruktivne koalicije. Slična se rezoniranja mogu čuti u sredinama gdje se dublje ne ulazi u pravu prirodu Socijalističkog saveza.

Organizaciono ustrojstvo Socijalističkog saveza nije suštinski izraz njegova frontovskog karaktera, ali je jedan od bitnih uslova da se takvim izrazi u političkoj praksi. Ta organizaciono izražena simbioza i integral-

nost bitan je uslov i za suzbijanje stvarnih elemenata političkog pluralizma. Udružene socijalističke snage u Socijalističkom savezu, njihovo političko i akciono zajedništvo, u mogućnosti su da pruže odgovarajući otpor takvim pojavama i tendencijama, odnosno da utiču na političko jedinstvo najširih društvenih slojeva.

FRONT U BAZI DRUŠTVA

Prema koncepciji automatizma, izvedenog iz vulgariziranja objektivnih uslova, obično se izvodi sud da front, odnosno političko zajedništvo socijalističkih snaga egzistira u mjesnoj zajednici i općini samim postojanjem tih snaga, to jest i bez posebnih subjektivnih nastojanja. Jer kako se misli, to je svojstveno takvim užim elementarnim baznim zajednicama, bez čega bi takve zajednice bile čista konstrukcija i fikcija. Naročito sada u fazi snaženja Socijalističkog saveza kao političkog i akcionog fronta svih socijalističkih snaga treba se oslobađati takvih zabluda. Stvarne ljudske zajednice interesa — mjesne zajednice i općine — i pored toga što su formalno i faktično samoupravne, samim time ne obezbjeđuju političko i akciono zajedništvo socijalističkih snaga društva. Ono se može i mora izražavati samo u kontinuiranoj političkoj i samoupravnoj aktivnosti političkih, socijalističkih snaga društva. Sve drugo su samo deklaracije, želje ili čak zablude.

U sadašnjim raspravama postavlja se i pitanje — da li se u Socijalističkom savezu kao frontu ostvaruje samo akciono jedinstvo ili i političko jedinstvo svih socijalističkih snaga društva?

Ma kako širok, Socijalistički je savez samo jedan od političkih mehanizama u kojem Savez komunista, kao vodeća idejna i politička snaga društva, praktično ostvaruje ovu svoju vodeću društvenu ulogu. Socijalistički savez je jedan od organizama i veliki prostor u kojem se faktično ostvaruje političko jedinstvo i zajedništvo svih političkih organizacija i svih socijalističkih snaga društva. Akcije su izraz i oblik ostvarenja političkog jedinstva u Socijalističkom savezu. Neodrživa su gledišta da se naše političko jedinstvo dobro pokazuje uglavnom u teškim, kritičnim i ozbiljnim časovima zemlje i političkog sistema. Socijalistički ga savez kao front može i mora ostvarivati akcijama svakog dana i kroz ostvarivanje dnevnih i trajnih društvenih zadataka kojima se bavi.

Socijalistički savez kao front ima prvorazredno značenje za mjesne zajednice, za općine, za cjelokupnu društvenu organizaciju u općini, za najrazličitije ljudske sredine i grupacije. Jer naša općina nije lokalna samouprava tipa građanskog društva, koja se zatvara u lokalnu ljudsku problematiku. I krupna, kapitalna društveno-ekonomska problematika, jednako kao i dnevne ljudske brige i potrebe — predmet su rješavanja i takvih »lokaliteta« kao što su mjesne zajednice. Stoga se i sve društvene proturječnosti u svim svojim vidovima reflektiraju i prelamaju u društvenoj bazi.

Polazeći od Ustavom utvrđenog društvenog položaja radnog čovjeka kao osnovnog nosioca svih odnosa u samoupravnom društvu, Socijalistički savez tim proturječnostima može ovladavati u bazi društva samo odgovarajuće organiziran. U bazi čovjek neposredno postaje kreator politike, ali često i objekt njene deformacije i samovolje nosilaca društvenih funkcija.

Organiziranost radnika, čovjeka, građanina u općini je već veoma raznovrsna, a porastom bogatstva društva bit će po oblicima još raznovrsnija. Danas već postoje mnogi centri samostalno samoupravnog i političkog odlučivanja, što je svojstveno samoupravnom društvu i sistemu. Ali samostalnost svih tih samoupravnih i političkih organizama ima svoj društveni smisao samo ako služi kao osnova za njihovu neophodnu i raznoliku integriranost, pa time i za njihovo političko zajedništvo. I upravo u sferi te političke integriranosti u baznim sredinama, kada zataji Socijalistički savez kao organiziran front svih socijalističkih snaga društva, čovjek u općini često ostaje nemoćan i zbunjen različitim kolosijecima po kojima bez zajedništva u praksi često plove političke organizacije i mnogi samostalni samoupravni organizmi. Mnogi konkretni postupci pojedinih političkih organizama potvrđuju da ista idejna socijalistička, politička platforma, data Savezom komunista, sama po sebi ne otklanja devijacije od takve platforme u samoj praksi i konkretnim rješenjima.

Zajedništvo ključnih političkih snaga u Socijalističkom savezu kao frontu — Saveza komunista, sindikata, Saveza socijalističke omladine, Saveza udruženja boraca — napose je odlučujuće za uspon radnog čovjeka na političku i samoupravnu scenu društva. Te svjesne i najorganiziranije snage fronta, tek tako organizirane i objedinjene sa Savezom komunista na čelu, u stanju su da lome najteže, raznovrsne prepreke koje takvom usponu čovjeka stoje na putu. Te su prepreke u OOUR-u, u mjesnoj zajednici, u općini direktne, grube, iritativne. Te snage, udružene, mogu da obezbijede Ustavom utvrđen vladajući, samoupravni i materijalni položaj radnika, radnog čovjeka.

ŠIRINA SOCIJALISTIČKOG SAVEZA U BAZI DRUŠTVA

Uz svoje frontovsko svojstvo, širina Socijalističkog saveza je njegova druga trajna vrijednost. Širina mu u najvećoj mjeri daje karakteristike univerzalnosti i specifičnosti. Ona se, u stvari, mjeri raznolikošću društvene problematike kojom se bavi i sveopćim okupljanjem radnih ljudi i građana najrazličitijih kategorija.

Prema Ustavu: »U Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije radni ljudi i građani — Savez komunista Jugoslavije kao vodeća idejna i politička snaga, druge društveno-političke organizacije i sve organizirane političke snage — ostvaruju političko i akciono jedinstvo socijalističkih snaga i usmjeravaju društveni razvoj na osnovama vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi, i u tom cilju:...« (dalje se opširno navode područja djelatnosti ljudi u Socijalističkom savezu).

Tako i sam Ustav izražava širinu Socijalističkog saveza jer daje mogućnost svim ljudima socijalistički orijentiranim da politički žive i djeluju u Socijalističkom savezu. U tom pogledu ni statuti Socijalističkog saveza ne prave razliku između članova Socijalističkog saveza i onih koji to nisu. Neki statuti napose ističu da u organima Socijalističkog saveza mogu da se nalaze i ljudi različitih filozofskih pogleda na svijet (na primjer, i idealističkih, vjerskih) ako im je opća orijentacija socijalistička i samoupravna.

Već je davno poznato da je uz Savez komunista, Savez sindikata, Savez socijalističke omladine, Savez udruženja boraca — samo tako širok

Socijalistički savez potreban i neophodan našem socijalističkom samoupravnom društvu. To svojstvo je u njegovoj genezi, pratilo ga je u cjelokupnom razvoju, a bit će neophodno dok bude postojao Socijalistički savez u današnjoj njegovoj suštinskoj koncepciji.

Mjesna i općinska organizacija Socijalističkog saveza oduvijek je bila, pa i danas je najbolje mjerilo faktične širine Socijalističkog saveza. A širina se mora mjeriti u prvom redu ma i najnižim stepenom aktiviteta širokih društvenih slojeva. U svakom slučaju se društvena i politička baza, ma kako bila organizirana, ne može samim tim identificirati sa širinom Socijalističkog saveza.

Osnovni smisao sadašnjeg ulaženja u ovu stranu socijalističkog saveza je u dugogodišnjem trendu sužavanja Socijalističkog saveza, jednako od mjesne organizacije do Savezne konferencije. Globalno i po angažiranosti gledano, Socijalistički savez se znatno sveo na uži, standardan aktivistički sastav, na predstavnike političkog i samoupravnog institucionalnog mehanizma, na forumsku strukturu. Svega toga bazične organizacije nisu sasvim oslobođene, jer to i nisu osobine samo viših nivoa.

Najvrednije u tradiciji Socijalističkog saveza (Narodnog fronta) bilo je svenarodno političko angažiranje na općim političkim akcijama društva. Mnogi i danas vide Socijalistički savez gotovo isključivo u toj dimenziji, u političkoj podršci vlasti i politici Saveza komunista. Ali, uz tu, i danas neophodnu dimenziju mobilizacije na općoj politici, samoupravni razvoj društva je nametnuo Socijalističkom savezu i drugu, integrativnu dimenziju — sučeljavanje pojedinačnih ljudskih interesa u cilju ostvarenja pojedinačnog i obezbjeđenja općeg. Otuda i danas neophodnost da se »svi« nađu u Socijalističkom savezu ukoliko žele da zajednički sagledavaju zajedničke potrebe.

Snaga Socijalističkog saveza je u »prethodnom« političkom dogovoru onih koji stvaraju dohodak i razmjenjuju rad. Riječ njihove suglasnosti u mjesnoj zajednici i općini bit će utoliko više osnova za sva odlučivanja u organima vlasti i samoupravljanja ukoliko je krug učesnika dogovora širi, a sam dogovor realniji.

Socijalistički savez mora cjelovito postati, pored ostaloga, oblik i izraz progresivnog, socijalističkog samoupravnog javnog mnjenja. Političko respektiranje toga mnjenja bit će utoliko veće ukoliko ga izražava širi krug različitih grupacija radnih ljudi i građana. Krajnji je oportunizam i krajnje nerazumijevanje prirode Socijalističkog saveza — bježanje od široke ljudske, neposredne političke javnosti kako bi se izbjegla njena kritička oštrina. Bijeg u forumske okvire obezbjeđuje od takve kritičnosti, ali to u krajnjoj liniji otvara vrata za nekontroliranu politički destruktivnu kritiku i neprijateljsku djelatnost u širim i užim ljudskim »nebranjenim« sredinama i prostorima. I sada je neophodna bitka »za svakog čovjeka« u Socijalističkom savezu, ali ne za »naše pristaše« — kako su svojevremeno isticali pojedini protagonisti takozvanog masovnog pokreta na nacionalističkoj osnovi. To je bitka za stvaranje uslova svakom čovjeku da se afirmira kao neposredni samoupravljač u svim sferama rada, razmjene rada, društvene reprodukcije i života. To je bitka protiv njegove otuđenosti od neposredne vladavine i samoupravljanja.

Širina Socijalističkog saveza — to je uslov za reafirmaciju njegovih suštinskih svojstava, a time i za njegovu pravu revitalizaciju, naročito u bazi društva, u mjesnim zajednicama i općinama.

SOCIJALISTIČKI SAVEZ U DELEGATSKOM SISTEMU U OPĆINI

Reforma Socijalističkog saveza predodređena je prije svega promjenama u političkom sistemu. Ali delegatski sistem i delegatski odnosi posebno zahtijevaju promjene u odnosima Socijalističkog saveza i skupštinskog sistema, naročito u bazi društva. Sada mnogobrojne bazične delegacije, vezane za skupštine društveno-političkih i interesnih zajednica, unose novu dimenziju u politički život Socijalističkog saveza u mjesnim zajednicama i općinama.

Delegatski odnosi moraju biti prije svega neposredno samoupravni. Bez toga nema delegatskog sistema ili će to ostati samo nominalno i formalno. A samoupravni će biti u osnovi na tome stepenu na kojem bude razvijeno samoupravljanje u OOUR-ima, mjesnim i interesnim zajednicama. I treći postulat — bez sistema naših političkih organizacija sa Savezom komunista na čelu u našem političkom sistemu i na ovom stepenu razvoja ne bi bili mogući samoupravni delegatski odnosi.

Bazične delegacije — OOUR-a, mjesnih zajednica i delegacije u okviru interesnih zajednica u svojoj samoupravnoj funkciji neposredno su u poziciji da sagledavaju idejnu i političku stranu svoje djelatnosti i da se time rukovode. U tom smislu je mjesni i općinski organizam Socijalističkog saveza za njih veoma značajan politički prostor u kojem mogu dobiti političku spoznaju i političku orijentaciju za svoje stavove namijenjene skupštinskim delegatima i vijećima, kao i samoupravnim organima njihovih radnih i samoupravnih sredina.

Socijalistički savez (zajedno sa sindikatom) bio je organizator i politički nosilac kandidiranja i izbora delegacija i delegata iz njihovih redova. To je njegova funkcija i obaveza u izbornom i cjelokupnom političkom sistemu. Zato već i s obzirom na izbore, iako ne samo zato, proizlazi politička odgovornost delegacija i delegata prema radnim ljudima njihovih izbornih sredina (u OOUR-ima, mjesnim zajednicama itd.).

Ali veliko značenje Socijalističkog saveza za razvoj delegatskog sistema nije prije svega u izbornoj ulozi, već u korištenju političke i opće samoupravne funkcionalnosti Socijalističkog saveza, izvanredno značajne za političke, pa i idejne kriterije delegacija i delegata. Time su i u odnosima Socijalističkog saveza i delegacija, odnosno delegata, nestali odnosi posredovanja jedne političke organizacije, svojstveni predstavničkim, parlamentarnim sistemima. Sam sistem delegacija u bazi društva, direktno izraslih iz neposrednih samoupravnih sredina i direktno vezanih za delegate, sada ne čini bitnom funkciju Socijalističkog saveza u bazi u obliku neposrednog utjecaja na delegate da održavaju kontakte sa svojim izbornim sredinama jer delegacija je sama dio te sredine, a delegat *alter ego* te iste sredine i njene delegacije.

TENDENCIJE I REALNOSTI

U procesu konstituiranja delegatskog sistema, a i danas, pomalo žive iluzije o obezbjeđenju delegatskih odnosa samim postojanjem delegatskog sistema. Otuda dobrim dijelom i dolazi do zanemarivanja funkcionalnijeg vezivanja Socijalističkog saveza kao jednog od uslova afirmacije

delegatskog sistema. Već se sada pokazuju tendencije, pa i pojave degradiranja delegacija na anemične organizme, na dobrodošle fasade iza kojih stoje »moćne« grupacije. Tendencije manipuliranja delegacijama i delegatima obično dolaze od birokratiziranih i tehnokratiziranih pojedinaca i grupa u OOUR-ima i mjesnim zajednicama. S druge strane, obezvređivanje funkcioniranja delegacija i delegata obično dolazi iz upravnih organa općina, ponegdje već i iz izvršnih vijeća općinskih skupština. Postoje i drugi utjecaji koji guraju delegacije i delegate na reprezentativne odnose, na separatnu isključivost ili marionetsku poziciju.

Zato Socijalistički savez (sve političke organizacije koje ga čine frontom) mora svim svojim političkim snagama i sredstvima djelovati protiv takvih tendencija i pojava. U nastojanju da delegacije i delegati afirmiraju svoju ustavnu poziciju, Socijalistički savez mora biti i veoma otvoren i konstruktivno kritičan prema raznim destrukcijama usmjerenim prema delegacijama i delegatima. To je njegova redovna i trajna političk obaveza, ali i direktna veza sa njegovom kandidacionom i izbornom ulogom pri izboru delegacija i delegata.

Sada već postoje desetine ili stotine raznih baznih delegacija u općinama, kao i mnoštvo mjesnih i interesnih zajednica i njihovih organa. To je već mnoštvo različitih samoupravnih organa. Praktično, globalna politika se transformira u svakodnevnu ljudsku djelatnost kao pravi izraz podruštvljenja politike. Zato se sada ponovno mogu čuti misli u obliku dilema — ima li razgraničenja između djelatnosti svih tih samoupravnih organizama u bazi i djelatnosti Socijalističkog saveza. To praktično znači da li raznovrsnost samoupravnog organiziranja ljudi i društva još uvijek dijeli političku djelatnost od djelatnosti kojom se bave samoupravni organi, delegacije i skupštine. I u skladu s tim, u čemu se onda razlikuje djelatnost Socijalističkog saveza u bazi od djelatnosti svih tih navedenih organizama. I konačno, da li su nam potrebni toliki raznovrsni oblici političke djelatnosti Socijalističkog saveza.

Duboko sam uvjeren da će naše socijalističko samoupravno društvo i delegatski sistem u njemu i te kako imati potrebu za današnjim različitim, pa i onim našim tradicionalnim oblicima političke djelatnosti Socijalističkog saveza. Neosporno je da je u djelatnosti delegacija, samoupravnih organa i organa vlasti prisutna duboka politička i idejna sadržina u okviru opće platforme socijalističkog samoupravnog razvoja društva. Ali im takvu sadržinu u njihovoj djelatnosti u našem sistemu neprekidno obezbjeđuju političke organizacije i posebno Savez komunista kao vodeća idejna i politička snaga društva. S obzirom na to da su i same dio političkog sistema, političke organizacije na te samoupravne organizme ne djeluju kao spoljni faktor niti sa nekih drugih pozicija. One su istovremeno i onaj stalni, potencijalni korektiv prema bilo kakvim zastranjivanjima u tim samoupravnim organizmima, u delegacijama i u skupštinama. Politička snaga Socijalističkog saveza i nije u političkom odlučivanju sličnom centrima konačnog odlučivanja, već u političkoj kreativnosti i političkoj mobilnosti radnih ljudi i građana značajnom za sve organe samoupravljanja i vlasti u općini i društvu.

Po svemu, delegatski sistem ne zamjenjuje razne političke oblike djelovanja, pa ni one tradicionalne, niti ih čini izlišnim. Radni ljudi i građani moraju u Socijalističkom savezu biti u mogućnosti da i mimo svojih delegacija utječu na društvena kretanja. I konačno, da podvrgnu kritici i sa-

me delegacije i delegate pri svakoj njihovoj eventualnoj devijaciji od njihove samoupravne delegatske prirode.

Danas je izuzetno, s obzirom na formiranje društveno-političkih vijeća, prisutna rasprava o poziciji Socijalističkog saveza prema skupštinskom organizmu. U općini je taj odnos direktniji, ali je zato interesantniji i sa teorijskog i sa praktičnog stanovišta podesniji za sagledavanje njegove specifičnosti.

U tome odnosu se političke organizacije, odnosno Socijalistički savez, pojedincima prividno javljaju kao stranka koja u to vijeće delegira »svoje« delegate. Međutim, ta zabluda nestaje čim se sagleda stvarni odnos delegacije i delegata. Odgovornost delegata u društveno-političkim vijećima nema ničeg sličnog sa odgovornošću političkoj stranci u parlamentarnim sistemima bez obzira na to što funkciju delegacije vrši forum političke organizacije. To je odgovornost radnim ljudima i građanima organizacije. To je odgovornost radnim ljudima i građanima organiziranim u političkim organizacijama, odnosno svojim političkim organizacijama koje u našem sistemu neposredne nepartijske demokracije nemaju svojstva političkih stranaka. Ako se k tome uzme da delegacije svih političkih organizacija vrše svoju funkciju u okviru Socijalističkog saveza, to samo znači da se odgovornost delegata proteže na najšire slojeve radnih ljudi i građana koji čine Socijalistički savez, to jest i na sve one organizirane u svakoj pojedinoj političkoj organizaciji.

Praksa do danas još nije pokazala koji su to sve najpodesniji i najsvrsishodniji oblici odnosa delegata, delegacija i ljudi organiziranih u političkim organizacijama. Praksom još nisu istaknuti ni mnogi drugi oblici neposrednih odnosa radnih ljudi i građana, odnosno Socijalističkog saveza i skupština. Ali iskustva nisu ni potrebna da bi se moglo ustvrditi da se odnos Socijalističkog saveza sa skupštinama ne iscrpljuje i ne ostvaruje samo preko društveno-političkog vijeća, ni u općini ni u republici. Cjelokupna neposredna politička i samoupravna struktura u općini ima potrebu da i dalje u najrazličitijim oblicima održava radne, samoupravne, kreativne i kritičke odnose sa skupštinama. Socijalistički savez u općini, kao oblik objedinjene djelatnosti političkih struktura, i dalje mora u najrazličitijim oblicima da se izražava kao inicijativan, kreativan i kritičan organizam prema općinskoj skupštini, pa i prema »svome« društveno-političkom vijeću. Za općinu je neophodno, ali je i ostvarivo, da odnosi društveno-političkih vijeća i političkih organizacija, odnosno Socijalističkog saveza, ne dobiju forumsko obilježje. Delegati u vijećima moraju osnovu za svoja odlučivanja u skupštinama dobivati u najraznovrsnijim oblicima samoupravne i političke strukture općine, a ne samo u forumima političkih organizacija kao svojim delegacijama. To je faktično struktura koja u Socijalističkom savezu neposredno ostvaruje političko zajedništvo i koja ga u općini čini frontom svih socijalističkih snaga.

Po svemu, Socijalistički savez u mjesnim zajednicama i općinama, kao i u cijelom društvu, postaje i sve značajnija politička osnova samoupravljanja i delegatskog sistema i u svemu političko sredstvo i najširih slojeva radnih ljudi i građana.

Dušan Ičević

Neposredno samoupravno-političko udruživanje u Socijalističkom savezu

U skladu sa promjenama koje su se zbile i koje se vrše u produkcionim odnosima i političkom organizovanju našeg socijalističkog samoupravnog društva nužno se mijenja i na novim osnovama uspostavlja Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.

U praksi su već stvorene određene dobre osnove za savremeno samoupravno-političko udruživanje radnih ljudi i svih organizovanih socijalističkih snaga u SSRN. Iako su u nekim sredinama izvršene promjene uglavnom organizacijskog karaktera, već se u praksi stvara novi odnos zajedništva. Većina organizacija, odnosno organa SSRN se gradi na principima fronta, delegatstva i koordinacije. Ono se ostvarilo naročito u masovnim društveno-političkim akcijama, u donošenju i sprovođenju ustavnih amandmana i novog Ustava, u izborima i početku funkcionisanja delegatskog sistema, u osnivanju samoupravnih interesnih zajednica, u javnoj diskusiji o dugoročnom razvoju Jugoslavije. Bitna akciona usmjerenost Socijalističkog saveza i svestranije zajedništvo nastupilo je poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ. Aktivnost u sprovođenju Pisma dala je nov djelatno-politički smisao jedinstvu organizovanih socijalističkih snaga. Može se tvrditi da je on postajao ugledniji i privlačniji u sredinama gdje se, zajedno sa svim društveno-političkim organizacijama, neposredno usredsređivao na razmatranje i rješavanje svakodnevnih životnih, ekonomskih, socijalnih, komunalnih, stambenih, kulturno-obrazovnih i drugih potreba ljudi. Osobito su nastojanja i određeni rezultati u ostvari-

vanju zadataka stabilizacije, u borbi protiv inflacije, a za štednju, za višu produktivnost i veći dohodak, za uspješnije dogovaranje proizvođača, republika i pokrajina i organa federacije o dugoročnom razvoju — učinili da Socijalistički savez bude znatno obnovljen energijom, interesima i akcijom radnika, omladine i svih radnih slojeva društva. Socijalistički savez se tako kao front stvara u akciji. Naravno, nije svuda jednako ni stanje ni sazrelost društvenih odnosa, ni svijest ni akcionost, ali u cjelini ima dosta novih vrijednosti koje omogućavaju da se »novi« SSRN može realno uspostaviti u svojim osnovnim društvenim funkcijama. Znači, niti se izmišlja, odozgo konstruiše, niti se stvara potpuno novi SSRN, već se akciono-politički opredjeljuje i ostvaruje jedinstveni front svih organizovanih socijalističkih snaga sa SKJ na čelu. Za takvu konstituciju i akciju već ima dosta »građe« u realnim odnosima. Nacrt statuta SSRNJ, koji je dat na javnu diskusiju, sadrži u osnovi savremena opredjeljenja razvoja Socijalističkog saveza utvrđena u Ustavu i na Desetom kongresu SKJ.

Radni ljudi i građani nijesu »prosute« individue, izolovani pojedinci, zatvoreni samo svojim ličnim dnevnim interesima i privatnim bićem. Oni nijesu ni amorfna, bezlična masa kojom se može manipulisati prema trenutnim potrebama određenih užih grupa. Radni ljudi se nužno udružuju u svoje proizvodne, samoupravne i društveno-političke organizacije i zajednice. U Nacrtu novog statuta SSRNJ se upravo i polazi od organizovanog radnog čovjeka sa njegovim kompleksnim interesima, pravima i odgovornostima u udruženom radu, u mjesnim zajednicama, u samoupravnim interesnim zajednicama, u opštini i u širim društveno-političkim zajednicama.

Smisaono se uglavnom shvata i prihvata »novi« SSRN, mada u praktičnom izvođenju još ima pojedinačnih tumačenja koja mehanički razdvajaju radne ljude i građane individualno i teritorijalno organizovane u Socijalističkom savezu i front koji se shvata samo kao oblik učešća društveno-političkih organizacija u SSRN. U nekim sredinama još figuriraju dva paralelna kanala konstituisanja i djelovanja SSRN. Organizacioni i drugi odnosi ne mogu se ni lako ni olako izvesti ali, ako su opredjeljenja jedinstvena, a prije svega ako se cijeni akciona svrha, onda je, čini se, lakše postići sporazum. U pogledu određenih dilema pokušaće se da se nađu moguća rješenja. Konkretna otvorena pitanja se sve više razjašnjavaju i nalaze saglasna rješenja.

I

Koje su ekonomsko-socijalne i klasno-političke osnove i odrednice organizovanja i djelovanja radnih ljudi i građana u Socijalističkom savezu?

Promjenama u produkcionim odnosima potpunije se uspostavlja socijalističko samoupravljanje na osnovama društvene svojine i u sistemu dohotka i raspodjele prema radu, njima se obezbjeđuje da radnička klasa odlučuje o dohotku koji stvara i o svim sredstvima društvene reprodukcije. Ustavno, i svi ljudi koji rade sredstvima u ličnoj svojini imaju u načelu isti društveno-ekonomski položaj. Rad čovjeka je jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i upravljanja društvenim sred-

stvima. Protivna je ustavnom uređenju svaka eksploatacija tuđeg rada. Radnička klasa i svi radni ljudi su nosioci vlasti i upravljanja svim društvenim poslovima. Primjenjuje se delegatski sistem kao oblik i sredstvo neposrednog samoupravljanja i učešća radnika i svih radnih ljudi u vršenju zajedničkih i opštedruštvenih poslova, a samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje sve više u praksi postaje, naporedo sa nužnim funkcijama države, osnovni način usklađivanja interesa i donošenja odluka.

Međutim, jugoslovensko društvo se razvija u složenim objektivnim protivurječnostima. U odnosima i svijesti još traju ostaci starog, građanskog društva, posebno u vidu malograđanštine i anarholiberalističke stihije, a klasno protivničke snage, iako poražene u revoluciji i veoma malobrojne, usmjeravane spolja, pokušavaju da ometaju razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Uporno egzistiraju etatističko-birokratski elementi koji su odavno u razaranju, a tehnokratizam teži da osvaja monopolne upravljačke pozicije. Sve su dominantniji samoupravni produkcioni odnosi, ali se oni još miješaju sa ostacima i stalnim pokušajima obnove ili uspostavljanja državno-svojinskih i grupno-vlasničkih odnosa, dok je u poljoprivredi preovlađujuća privatna svojina, iako zakonski ograničena da se ne reprodukuje u najamni odnos. Bitan uticaj na objektivnu ekonomsku egzistenciju, na političko organizovanje, djelovanje i raspoloženje radnih ljudi i građana imaju nejednakosti u materijalnom položaju i još rasprostranjena stara podjela rada. Jugoslavija je složena višenacionalna zajednica sa sve potpunijom ravnopravnošću naroda i narodnosti i dogovaranjem republika i autonomnih pokrajina u utvrđivanju i ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji, ali i sa još prisutnim znatnim razlikama u ekonomskoj i kulturnoj razvijenosti. Još su izrazite socijalne razlike, koje se društvenim mjerama, naročito poslije Pisma predsjednika Tita i Izvršnog biroa, nastoje da odstranjuju, prije svega one koje nijesu rezultat rada. Ustavom je zagarantovana sloboda vjeroispovesti, ali određeni crkveni krugovi nastoje da se postojeće vjerske razlike i religiozna ubjeđenja ljudi upotrijebe u političke i antisocijalističke svrhe, što je krajnji reakcionarni izraz našlo u klerikalizmu.

Osim toga, ekonomsko-socijalni odnosi, privređivanje i samoupravno-političko organizovanje se odvijaju u uslovima djelovanja zakona vrijednosti, robno-novčanih odnosa i tržišta, koji stihijno rađaju neravnomjernosti, sa društvenom težnjom da se na organizovan samoupravno-planski način, u skladu sa objektivnim zakonitostima, usmjeravaju tokovi društva. Nijesu jednake mogućnosti u odlučivanju i uticanju građana na društvene poslove i na vršenje političke vlasti. U zemlji je dosta nezaposljenih i onih sa niskim dohocima, a preko milion jugoslovenskih građana je na privremenom radu u inostranstvu. Nestabilnost u privređivanju, inflacija i nagli skokovi cijena uzrokuju socijalnu nesigurnost i povećanu političku napetost. Određena krizna ekonomsko-politička kretanja u svijetu izazivaju teškoće i u našim unutrašnjim odnosima.

S druge strane, i u samoj radničkoj klasi i samoupravljanju realno postoje protivurječnosti konkretnih interesa. One proizlaze iz nejednakog položaja u privređivanju i raspolaganju dohotkom, u podjeli rada, u visini kvalifikacija itd. No, one u svojoj biti nijesu antagonističkog karaktera, već se dogovorno i sve više na samoupravni način usklađuju i razrješavaju.

Protivurječnosti samoupravljanja, tržišta i države razrješavaju se sve više u korist samoupravnih produkcionih i društvenih odnosa. Više se na ustavnim osnovama objektiviziraju nužne funkcije države, koje su sredstvo i izraz interesa radničke klase i radnih ljudi i pod neposrednom kontrolom radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih zajednica, delegacija i društveno-političkih organizacija, Socijalističkog saveza. U praksi se potpunije podruštvljava politička vlast, a smanjuju mogućnosti arbitrarnog administrativnog posredovanja i regulisanja odnosa. Veoma je brojno i sa novim obrazovno-kulturnim svojstvima i sviješću ojačala moderna radnička klasa. Narasla je tehnička i humanistička inteligencija, spremna da se u sastavu radničke klase i zajedno sa njom bori za materijalni i kulturni napredak društva i za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Svi oni u sistemu socijalističkog samoupravljanja i u uslovima savremene naučno-tehnološke revolucije postaju moćna proizvodna, stvaralačka sila. Tradicionalna društvena podjela rada se, iako sporije nego što je moguće i što je nužno, zamjenjuje savremenijom organizacijom proizvodnje i neposrednim upravljanjem ljudi uslovima, sredstvima i rezultatima rada.

Sve to istovremeno pokazuje da samo društvo sa mnoštvom protivurječnosti i sukobljenih interesa, koji se i dalje nužno moraju rješavati određenim političkim sredstvima, političkom borbom. Normalno je, znači, da se u procesu oslobađanja rada i podruštvljavanja politike radnička klasa i samoupravljanje i politički konstituišu, politički samoorganizuju, pored ostalog, i kroz društveno-političke organizacije, najšire u Socijalističkom savezu, a još dugo će se oslanjati i na političku vlast. Međutim, i oblici političkog organizovanja i sredstva političke moći treba da budu što više neposredna stvar same radničke klase, njene volje i interesa, instrument zaštite i razvoja samoupravnih produkcionih odnosa, pod kontrolom udruženih proizvođača, a ne otuđena sila iznad njih. Očigledno je da se samo spontanošću ispoljavanja i artikulisanja interesa, automatizmom ekonomskih zakona i, s druge strane, administrativno-pravnim normiranjem ne mogu uspješno rješavati i zadovoljavati potrebe savremenog društvenog razvitka. Samoupravljanjem se stvaraju objektivni uslovi da se slobodno izraze svi interesi, da se konflikti razrješavaju direktno demokratskim putem, bez upotrebe državne prinude, odnosno da se samim samoupravljanjem postepeno zamjenjuje državno upravljanje i monopol države na predstavljanje opštih društvenih interesa.

U sve razvijenijim samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima i u ostvarivanju demokratskog političkog sistema uloga subjektivnog faktora, svih političkih i društvenih organizacija i udruženja građana, znači, ne samo da ne prestaje, da se ne smanjuje, već na osoben način i na kvalitativno novim osnovama raste. Nova svojstva nužno dobija i Socijalistički savez. Cjelokupan sistem, programsku, akciono-političku i organizacionu djelatnost i strukturu društveno-političkih organizacija treba izvoditi i ostvarivati upravo na radničko-klasnim interesima i u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima. Što se samoupravljanje bude više razvijalo na tlu sopstvenih produkcionih odnosa i društvene svojine, protivurječnosti svojstvene samoupravljanju će se slobodnije izražavati, usklađivati i razrješavati samodjelatnošću radničke klase u savezništvu sa svim radnim i stvaralačkim progresivnim snagama društva, neposrednom i udruženom akcijom samih radnih ljudi i njihovih samoupravnih

društveno-političkih zajednica i organizacija. U mjeri u kojoj u bažičnim produkcionim odnosima samoupravljanje i neposredna raspodjela dohotka budu zamjenjivali državnu regulativu i tehnobirokratsko posredovanje, utoliko će i ostaci parlamentarizma i klasičnog partijsko-političkog strukturiranja ustupati mjesto odnosima neposredno-demokratskog i slobodnog političkog organizovanja. Ostvarivanje dominantne pozicije radničke klase i socijalističkog samoupravljanja kao osnovnog produkcionog odnosa vodi stvarnoj neposrednoj socijalističkoj demokratiji, realnijem delegatskom odnosu i samoupravnom skupštinskom sistemu, te trasformaciji političkih i društvenih organizacija.

Sve te okolnosti na svojevrstan način opredjeljuju socijalno i samoupravno-političko organizovanje i djelovanje Socijalističkog saveza. On ima široku socijalnu osnovu. Nije strogo klasna organizacija, ali nije ni klasno neutralan i propustan za sve interese i stremljenja, već opredijeljen prije svega istorijskim interesima radničke klase.

II

Socijalistički savez je, kao oblik političkog i društvenog dogovaranja radnih ljudi i njihovih društvenih organizacija, upravo nužnost socijalističkog samoupravljanja. On je objektivna potreba radničke klase da u akciono-političkom savezništvu sa svim radnim slojevima sela i grada ostvaruje svoje neposredne i istorijske interese, koji su i interesi svih socijalističkih snaga, većine društva, opštedruštveni interesi. Otuda je i neposredna odgovornost sindikata, boračkih i omladinskih organizacija, svih organizovanih društvenih snaga, usmjerenih Savezom komunista, da se udružuju, dogovaraju i akciono ostvaruju u jedinstvenom frontu. Ono što je od zajedničkog interesa za sve, što je opštedruštvenog karaktera — u svim sredinama — razmatra se i dogovara u SSRN. Društveno-političke organizacije, samostalne u svom organizovanju i djelovanju, dobijaju smisaonu cjelovitost u ostvarivanju svojih programsko-akcionih ciljeva i zadataka, odnosno u ostvarivanju interesa radničke klase i socijalnih slojeva koje okupljaju na socijalističkim osnovama, upravo akciono-politički združene u Socijalističkom savezu.

Suprotne su stoga socijalističkom samoupravnom smjeru razvoja jugoslovenskog društva i karakteru Socijalističkog saveza u njemu određene tendencije koje su vodile cijepanju političkog sistema i pretvaranju Socijalističkog saveza u zasebnu političku stranku. U jednom vremenu su, naime, bili nastupili prodori nacionalizma, tehnokratizma, obnove etatističko-birokratske moći i liberalističkog ponašanja, koji su — u odlučnijoj transformaciji iz etatističke u samoupravnu organizaciju društva, te u spletu ekonomskih teškoća i nestabilnosti, i sami ih izazivajući — pokušali da razore samoupravne odnose i radničku klasu vrate u najamni položaj. U određenim slojevima se bila obnovila i klasična klasna borba. U odnosima političkih organizacija bilo je došlo do izvjesnog dijeljenja, do paralelizma, partnerstva, pa i konkurencije. Bilo je i takvih zahtjeva da se samoupravljanje razvija bez Saveza komunista, a sve ostavi spontanoj akciji masa ili da se tobože nesposobni Savez komunista zamijeni Socijalističkim savezom. S druge strane, pokušalo se da se Socijalistički savez zamijeni takozvanim masovnim pokretom ili da se Socija-

listički savez pretvori u opoziciju državi. On se u praksi u mnogim sredinama sveo na teritorijalni preostatak društveno-političkih organizacija, na strukture van samoupravnih produkcionih odnosa, a bilo je i ideja da se proglasi seljačkom strankom. To bi značilo pravo višepartijskog grupisanja i političkog pluralizma. Snage protivne autentičnosti jugoslovenske socijalističke revolucije i samoupravljanju stalno su bile protiv Narodnog fronta i Socijalističkog saveza — od njegovog nastanka do najnovijih vremena. U poslijeratnom periodu birokratske snage su namjeravale da ga postepeno lividiraju.[1] U doba sukoba sa Kominformom Narodni front je bio meta napada staljinizma. Nastupanjem nacionalizma i liberalizma težilo se takođe da se SSRN potpuno ograniči i baci na periferiju. Svi su oni htjeli, u krajnjem ishodu, da se razbije ili raspusti Narodni front, odnosno Socijalistički savez upravo kao jedinstvo i akcija radnih ljudi, naroda i narodnosti, svih organizovanih socijalističkih snaga sa SKJ na čelu.

Sve je to dovodilo do potiskivanja i akcione nemoći Socijalističkog saveza. On je u praksi bio, a i još je u određenim sredinama, nedovoljno okrenut značajnim socijalnim snagama i njihovim interesima. Bio je, a u određenim sredinama još je, zatvoren pretežno u svoju užu strukturu, dosta forumska organizacija. Masovna socijalna baza, koja ga po definiciji čini, nije bila savremeno dovoljno i dobro organizovana. U anketama o radu i ugledu Socijalističkog saveza u jednoj republici u 1972. godini građani su prigovarali da Socijalistički savez nije privlačan jer nema prave snage za akciju, jer je bez završnice da se dobro dogovorene stvari i izvrše. Zato je i »ostajao« bez uticaja, zato je »organizacija koju niko ne sluša«, koja »prikuplja članarinu« i »organizuje izbore«. Većina je, međutim, bila, i tada i sada, za masovnu društveno-političku organizaciju, za akciono sposobniji Socijalistički savez.[2]

III

Socijalistički savez je, po definiciji, dobrovoljni demokratski savez i jedinstveni front svih radnih ljudi i građana koji su za socijalizam na samoupravnim osnovama i svih organizovanih socijalističkih snaga sa SKJ na čelu.[3] U njemu se akciono i politički ujedinjuju sve socijalističke snage. On je i nastao i razvijao se kao savez radničke klase, radnog se-

---

[1] Vidi: M. Rakić, *Socijalistički savez i samoupravljanje*, »Komunist«, Beograd, 1965, str. 20.

[2] Naučno istraživanje rada mjesne organizacije Socijalističkog saveza u jednoj opštini (u drugoj polovini 1973. godine) takođe je pokazalo da se Socijalistički savez u samoj društvenoj bazi od masovnosti i aktivnosti pomjerao prema forumskom radu, sektorisanju, pa i svaštarenju, svodio samo na rješavanje komunalnih problema ili nije dovoljno uspijevao da usklađuje brojne interese, već je ponekad prevladavala stihija ili moć užih grupa, a po članstvu i odnosima sa drugim društveno-političkim organizacijama se svodio na »stranku seljaka i drugih građana van radnog odnosa«, što je ograničavalo neposredno-demokratske i akcione funkcije Socijalističkog saveza.

[3] Vidi: Ustav SFRJ, Osnovna načela, VIII; i Josip Broz Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga Saveza komunista Jugoslavije*, referat na Desetom kongresu SKJ, »Komunist«, 27. maj 1974.

ljaštva i svih radnih slojeva društva. Sada se u novim uslovima, u stvari, nastavljaju najbolje narodnofrontovske tradicije opštenarodne demokratske organizacije. Socijalistički savez neposredno izrasta iz samoupravnih produkcionih odnosa, društvene svojine, raspodjele prema rezultatima rada, solidarnosti i zajedništva ljudi, naroda i narodnosti na radničko-klasnim interesima. U složenim i protivurječnim odnosima sa ostacima stare svijesti i prakse, u još prisutnim »mješovitim« produkcionim odnosima sa elementima državnog, grupno-svojinskog i privatnog posjedovanja, kada je borba Saveza komunista i svih naprednih snaga upravljena na sveobuhvatan razvoj samoupravnih produkcionih odnosa i delegatskog sistema, nužno je da se upravo savremenim organizovanjem, djelovanjem i razvojem takve osobene organizacije kao što je SSRN u političkoj sferi i u društvu u cjelini izbori prevlast interesa, volje i akcije radničke klase i svih radnih ljudi. Realna je društvena potreba da se Socijalistički savez trajno opredjeljuje i ostvaruje u svojstvima demokratskog saveza i jedinstvenog fronta, kako je i utvrđeno Ustavom i dokumentima Desetog kongresa SKJ, a ne da se dnevno određuje prema trenutnom rasporedu političkih snaga, pod dejstvom spontanosti ili određenih kriznih situacija. Što su samoupravni produkcioni odnosi razvijeniji i u mjeri u kojoj samoupravljanje u praksi postaje cjelovit sistem i jedinstven društveni odnos, SSRN je efikasniji u dejstvu. On je, u stvari, politički izraz socijalističkog samoupravljanja, sredstvo i oblik neposredne socijalističke demokratije.

Definišući Socijalistički savez kao najširi oblik dobrovoljnog samoorganizovanja građana, N. Pašić ističe da će, u procesu pretvaranja institucija i odnosa predstavničke demokratije u neposredno-demokratske organizacije zasnovane na samoupravljanju, »Socijalistički savez još zadugo spajati neka obeležja i funkcije političke organizacije (kao instrumenta spone i posredništva između građana i državne vlasti) sa karakteristikama i funkcijama političke institucije preko koje se organizuje samoupravljanje radnih ljudi na planu opštepolitičke organizacije društva«[4]. Novinama u samoupravnom političkom sistemu sa radničko-klasnom osnovom i usmjeravanjem, uvođenjem i funkcionisanjem delegatskog sistema u procesu dogovaranja i odlučivanja o zajedničkim i opštedruštvenim interesima i potrebama Socijalistički savez se još više objektivizira u svojstvima demokratske organizacije samoupravljanja radnih ljudi. Socijalistički savez ostvaruje svojevrsnu političko-integrativnu funkciju kao najšira samoupravno-politička organizacija u kojoj radni ljudi i građani na socijalističkim samoupravnim osnovama slobodno izražavaju, povezuju i usklađuju svoje brojne interese, utvrđuju stavove i prijedloge:

a) za vlastitu i udruženu akciju, za ukupnu djelatnost svih društveno-političkih i društvenih organizacija;

b) za odluke i mjere samoupravnih zajednica, delegacija i delegata, skupština društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica, samoupravnih i državnih organa.

Socijalistički savez će svoje ustavne i kompleksne društvene funkcije ispunjavati utoliko potpunije ukoliko bude autentičnije izražavao težnje i interese ljudi, svojim stavovima i akcijama neposredno činio i doprinosio da se zadovoljavaju svakodnevne konkretne životne potrebe rad-

---

[4] **Dr N. Pašić, *Klase i politika*, »Rad«, Beograd, 1968, str. 347.**

nika, radnih ljudi i građana. On je ujedno i sredstvo i mogućnost neposrednog učešća, stalnog uticanja i kontrole ljudi u donošenju i izvršavanju odluka samoupravnih zajednica, skupština i državnih organa. Zato je i novom konstitucijom Socijalističkog saveza normalno da se u njemu slobodno izraze svi interesi i inicijative radnih ljudi i građana, da se oni demokratski konfrontiraju i da se odbacuju antisocijalistička gledišta, a usvajaju ona koja su na smjeru ostvarivanja radničko-klasnih interesa i razvoja socijalističkog samoupravljanja. Međutim, proces selekcije, dolaženja do progresivnih rješenja ne može se obavljati stihijski, sam po sebi. Svjesnom političko-integrativnom djelatnošću organizovane socijalističke snage dovode do sklada, sinteze, zajedničkog stava i akcije. Na taj način se obezbjeđuje da se organizovano politički artikulišu napredne težnje radnih i narodnih masa, zadovolje i oblikuju određene spontane težnje i potrebe ljudi za političkim organizovanjem, dogovaranjem i djelovanjem, što će istovremeno ograničiti stihijnost, oformljenje i slobodno razigravanje i konkurentsku borbu interesnih, neformalnih i užih grupa ili opozicionih snaga. Socijalistički savez je oficijelna ustavna mogućnost da se brojni, slični ili protivurječni, interesi ne depresiraju, i izražavaju kao antagonistički, niti da ih koriste antisamoupravne snage za svoje namjere i ciljeve, već da se svestrano izraze i usklade. U definisanju Socijalističkog saveza se zato i polazi od stava da su u njemu organizovani i djelatni ljudi i društvene snage koji su opredijeljeni i koji se bore za socijalizam na samoupravnim osnovama. No, Socijalistički savez se, a u njemu prije svega Savez komunista svojom programskom i idejnom usmjeravajućom ulogom i praktično-političkom djelatnošću komunista, bori da što više ljudi, da svi radni ljudi i građani budu samoupravno-socijalistički »osviješćeni«, da budu opredijeljeni za socijalizam na osnovama samoupravljanja. Širina, otvorenost i masovnost akcije Socijalističkog saveza treba da bude usmjerena na takvo svestrano okupljanje i združeno djelovanje svih naprednih društvenih snaga. Svako sektaštvo je tuđe Socijalističkom savezu. Samo oni programi i ljudi koji su protiv socijalističko-samoupravnog razvoja jugoslovenskog društva ne mogu biti u Socijalističkom savezu.

IV

Standardne norme političkog organizovanja ne mogu se primjenjivati na Socijalistički savez. Kao što je samoupravljanje osoben tip organizacije društva, tako je i Socijalistički savez, svojstven samoupravljanju, bitno različit od svih poznatih političkih stranaka, partija i organizacija. U razvijenom samoupravljanju ne može egzistirati ni jednopartijski monopol ni višepartijski politički pluralizam. Socijalistički savez u sistemu socijalističkog samoupravljanja čini izlišnim stranačko konstituisanje i suparničku borbu parcijalnih interesa raznih grupacija u političkoj sferi.

Naravno, i Socijalistički savez ima određena svojstva opštepolitičkog grupisanja i organizovanja, ali se ni po suštini, ni po karakteru ni po ustrojstvu nikako ne može izjednačiti sa drugim političkim organizacijama. Pokušaji da se podvede pod poznate masovne, narodnofrontovske pokrete prije rata u Evropi ili sada frontovske organizacije koje većinom označavaju koaliciju političkih stranaka u socijalističkim zemljama —

mogu dati samo izvjesna istovjetna spoljna obilježja. Međutim, po svom nastanku, po karakteru produkcionih i društvenih odnosa u kojima se razvija i koje višestrano izražava, po društveno-političkoj udruženosti svih koji su za socijalizam, on je originalna tvorevina, samoupravno-politička organizacija koja se suštinski odvaja od klasičnog političkog organizovanja. Zato ni sada formalnom organizacijom i kategorijom članstva nije lako ni objasniti ni formalizovati Socijalistički savez.

Klasičnom kategorijom individualnog ili kolektivnog članstva teško se može uspostaviti nova formacija Socijalističkog saveza. Krajnosti u organizovanju i radu Socijalističkog saveza do skoro su bile upravo u tome što je bio suviše okrenut apstraktnom pojedincu, nepovezanim individuama ili što je djelovao na zatvoreno forumski način. Sve društveno-političke organizacije su imale »svoje« strogo određeno članstvo, dok je Socijalistički savez, iako zvanično sveopšta organizacija radnih ljudi i građana, praktično postao »ostatak« drugih društveno-političkih organizacija, sveden na parcijalnu člansku strukturu i društvenu problematiku, koja je često nazivana »potrošačkom«. Kako će se u »novom« Socijalističkom savezu tretirati kategorija individualnog članstva, za sada, međutim, ne postoje sasvim istovjetna gledišta.

Prema jednim shvatanjima, nema razloga za formalizovanje članstva u SSRN niti za vođenje evidencije, postojanje članskih karata, značaka, niti za uplaćivanje članarine. Socijalističkom savezu se pripada ili ne pripada, zavisno od političkog stava ili opredijeljenosti za socijalizam na samoupravnim osnovama. Formalno članstvo gubi stari smisao pošto je ustavno pravo svakog radnog čovjeka i građanina da se organizuje i da djeluje u SSRN. Prema tome, nema apstraktnog građanina — člana SSRN, već SSRN čine radni ljudi u gradu i selu organizovani u svoje osnovne samoupravne zajednice, društveno-političke i društvene organizacije, udruženja građana itd. Ako se u novoj konstituciji SSRN zadržava članstvo, pitanje je ko ga čini: svi radni ljudi i građani, te i oni koji su već članski organizovani u društveno-političkim organizacijama ili samo oni koji nijesu članovi određenih društveno-političkih organizacija, što bi bilo teško prihvatljivo. Može se primijetiti da članstvo u Socijalističkom savezu ni do sada, pogotovo u novije vrijeme, nije bilo strogo formalizovano.[5] S druge strane, u većini se smatra da ne bi bilo dobro da se bude bez formalizovanja članstva, to jest da se ne može ukinuti članstvo u Socijalističkom savezu, jer se i na taj način izražava i pripadništvo i spremnost za akciju, a preuzimaju se i određene obaveze.

Nijesu sasvim jedinstvena mišljenja ni o tome da li osnovne samoupravne zajednice same po sebi čine osnovu konstituisanja Socijalističkog saveza. Naime, jedni polaze od toga da su radni ljudi samim tim što su udruženi u osnovne samoupravne zajednice, u osnovne organizacije udruženog rada, sastavni dio Socijalističkog saveza[6], pa otuda neposredno, a ne samo posredstvom sindikata, biraju i delegacije, odnosno delegate

---

[5] J. Đorđević je još ranije smatrao da je SSRN otvoren za sve, da je u njemu članstvo nestatusno, te da je nužan minimum aktivnosti kao uslov za članstvo (*Politički sistem*, izd. Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1967, str. 865-866).

[6] Vidi: Dr O. Ibrahimagić, *Samoupravna reforma Socijalističkog saveza* »Samoupravljanje«, br. 7/1973, str. 20.

u organe SSRN. Drugi prave razliku između samoupravnih zajednica kao institucija konačnog odlučivanja i društveno-političkih organizacija kao činilaca priprema odlučivanja, te izvlače zaključak da bi samo radni ljudi koji su organizovani u društveno-političke i društvene organizacije, udruženja građana itd. činili osnovu konstituisanja SSRN. Može se načelno postaviti da je osnova Socijalističkog saveza radni čovjek i svi oblici njegovog samoupravnog udruživanja i političkog organizovanja. Iako sa mnogim svojstvima samoupravno-političke strukture, SSRN je ipak najširi oblik društveno-političkog organizovanja i djelovanja. U metodu rada, u dogovorima, u oblicima djelovanja može se obuhvatiti sva ukupnost samoupravnog udruživanja ljudi, ali se čini da je organizaciono-politički »čistije«, a za ovaj stepen u razvoju Socijalističkog saveza prikladnije da sindikat kao najšira organizacija radničke klase bude organizovani oblik učešća radnih ljudi iz udruženog rada u Socijalističkom savezu.

Bitno je da su radni ljudi i građani svojim socijalističkim samoupravnim opredjeljenjem i akcijom organizovani u SSRN. Bolje je da se iz aktivnosti izvode svojstva članstva, a ne da se strogim formalizovanjem članstva uspostavlja organizacija i da se smatra da je time sve obavljeno. Jedinstveni front akcije prevazilazi formalno članstvo. Tek u združenoj akciji svih radnih ljudi i građana, svih društvenih snaga Socijalistički savez je savremeno organizovan i djelatan. No, baš zbog toga moguće je zadržati članstvo i sa određenim standardnim obilježjima, ali sve u svrhu akcionog udruživanja i ponašanja.

U novom statutu SSRN će se utvrditi da svoja prava i dužnosti društveno-političkog organizovanja i djelovanja u Socijalističkom savezu radni ljudi i građani ostvaruju neposredno, kao pojedinci, i udruženi u svoje društveno-političke organizacije, društvene organizacije i udruženja građana. A članovi Socijalističkog saveza su svi radni ljudi i građani koji prihvataju Statut SSRNJ i bore se za njegovo ostvarivanje. U statutima republičkih i pokrajinskih organizacija, te pravilima opštinskih i mjesnih organizacija Socijalističkog saveza će se više razraditi i prema potrebama, na jedinstvenim principima, konkretizovati članstvo.

Sada je najbitnije da Socijalistički savez bude masovan, savremeno organizovan i djelatan u samoj društvenoj bazi, ispunjen interesima i akcijama radnika, omladine, svih stvaralačkih snaga društva. Mnogo više nego do sada u radu Socijalističkog saveza moraju biti neposredno aktivni radnici i komunisti iz udruženog rada. Primarno akciono i organizaciono udruživanje svih u SSRN, neposredno zadovoljavanje i rješavanje konkretnih svakodnevnih potreba radnih ljudi ostvaruje se upravo u mjesnoj organizaciji, odnosno mjesnoj zajednici. Radnici, radni ljudi se dogovaraju u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, politički organizuju u sindikate i druge političke organizacije, neposredno zadovoljavaju mnoge svoje potrebe samoupravljanja i političkog organizovanja u udruženom radu. Svoje takozvane kolektivne interese u Socijalističkom savezu izražavaju akciono-političkim objedinjavanjem sindikata i drugih političkih organizacija u SSRN ili organizovani u društveno-političke i društvene organizacije i udruženja građana na teritoriji. Neposredno i udruženo sa svim građanima i u svim oblicima samoupravno-političkog udruživanja tvore organizaciju i akciju SSRN u mjesnoj zajednici i u opštini, čine osnovu SSRN.

Težnja je i opredjeljenje da se takav SSRN objektivizira i akciono-politički osposobi u samoj društvenoj bazi. Mjesna organizacija u sebi objedinjuje sve oblike društveno-političkog organizovanja i djelovanja radnog čovjeka i građanina. Ona se može prema konkretnim potrebama neposrednog i masovnog okupljanja i djelovanja strukturirati na podružnice koje imaju akciono-mobilizacionu, političko-informativnu, dogovornu i organizacionu svrhu. Svi građani takođe mogu neposredno činiti i mjesnu organizaciju, a birati izvršni organ koji će odgovarati za sprovođenje dogovorenih odluka. Opštinska organizacija, koja ostvaruje integraciju širih samoupravno-političkih interesa i akcija, obuhvata — na opštim, osnovnim principima — radne ljude u mjesnim organizacijama i u svim društveno-političkim organizacijama, društvenim organizacijama i udruženjima građana na svojoj teritoriji. Na svojevrstan način osnovu Socijalističkog saveza čini akciono-političko udruživanje i u mjesnoj i u opštinskoj organizaciji, povezivanje interesa i aktivnosti ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada, u mjesnim i samoupravnim interesnim zajednicama i u opštini, u svim oblicima samoupravno-političkog organizovanja i djelovanja. Odatle se gradi Socijalistički savez u pokrajinama, republikama i SFRJ.

Fuad Muhić

Demokratski centralizam i tendencije njegovog negiranja*

I

U tradiciji komunističkog pokreta, koji u XIX stoljeću počinje kao posredovanje partije između proletarijata i historije, a u XX stoljeću se pretvara u realnost socijalizma kao svjetskog procesa, organizaciono pitanje je oduvijek bilo od prvorazrednog principijelnog značenja, a u pojedinim razdobljima — pripremanju i izvođenju revolucija — čak i od presudnog važenja. Mnogi su razlozi uzrokovali takvu situaciju, a jedan od njih, koji se nikako ne može zaobići, jeste klasno i političko razgraničenje komunističkog pokreta prema građanskim strankama. Ovaj pokret, čiji je krajnji cilj oslobođenje čovječanstva od uslova klasne egzistencije putem emancipacije proletarijata, nije mogao usvojiti programska i organizaciona načela građanskih političkih stranaka koje su posljednju svrhu svoje djelatnosti gledale u osvajanju vlasti po pravilima takozvanog »ustavnog ferpleja«. Iz njihove »parlamentarne brbljarije«, kako će se kasnije izraziti Lenjin, i iza njihovog organizacionog ustrojstva, koje je pretpostavljalo djelatnost samo stranačkog jezgra i povremeno aktiviranje lokalnih odbora (pretežno u vrijeme izbora), valjalo je razotkriti formalno-demokratsku fasadu građanske političke države i dominirajući interes vladajućih slojeva, u koji buržoaske stranke, bez obzira na stanovitu različitost svojih programa,

* Uvodno izlaganje na savjetovanju »Demokratski centralizam u teoriji i praksi SKJ«, koje je, u organizaciji Marksističkog studijskog centra CK Saveza komunista Bosne i Hercegovine i Studijskog centra Gradske konferencije SK Sarajeva, održano 15. januara 1975. godine u Stojčevcu kod Sarajeva.

nikad nisu egzistencijalno zadirale. Taj zadatak obavio je Marks svojom ideološkom analizom građanskog društva sredinom XIX stoljeća i epohalnom demistifikacijom suštine ovog svijeta razotkrivanjem istinske funkcije kapitala kao socijalno-historijskog odnosa.

Stoga istinska problematika organizacije komunističkog pokreta počinje Marksovim i Engelsovim spisima s kraja četvrte decenije prošlog vijeka. Mada Savez pravednih, koji će se 1847. transformirati u Savez komunista i čiji će program nedugo poslije toga formulirati Marks i Engels pod vidom Komunističkog manifesta, nije bio prva proleterska partija (jer su prije njega ili uporedo sa njim već postojali oformljeni pokreti kao što su bili Opšti njemački radnički savez i Socijaldemokratska radnička partija u Njemačkoj, Socijaldemokratska partija u Francuskoj, Čartistička partija u Engleskoj i slično), ipak će pojava Komunističkog manifesta značiti drugačiji principijelan pristup organizacionom pitanju od onog do tad prisutnog i dominirajućeg.

Marksovi pogledi o problemu organizacije partije doživjeli su stanovitu evoluciju u razdoblju od 1848. godine do osnivanja i raspuštanja Prve internacionale (1864—1876). U Komunističkom manifestu on je Savez komunista definirao kao revolucionarnu avangardu. Između konkretnog radnika, pisao je on, iz čijeg opstojanja treba osloboditi novi tip čovjeka, i svijesti koja osmišljava tu opstojnost, nema mehaničkog odnosa. Klasna svijest je objektiviran i evolutivno formiran historijski sadržaj, ali ona je za pojedinca iz klase samo mogućnost koja mu nije unaprijed prirođena. On se za nju mora tek izboriti svjesnim opredjeljenjem i aktivnim angažmanom. On je mora »prisvojiti« ako ne želi da ostane usamljeni individuum poput buržuja ili lumpenproletera, te se zato javlja potreba za djelatnim posredovanjem između njegove egzistencije i klasne svijesti. Već u tom aktu on postaje »avangardan« po stepenu svog historijskog znanja i političkog angažmana, koji objektivno nisu dostupni svim pripadnicima klase. Partija proletarijata stoga nije ništa drugo do skup istomišljenika koji bolje od ostalih poznaju historijsku misiju radničke klase, te se mogu angažirati u njenom sprovođenju. Marks i Engels su u Komunističkom manifestu strogo insistirali upravo na tome zahtjevu da komuniste od ostalih proletera ne smije da razlikuje nikakva druga privilegija osim privilegije znanja, etičnosti i političnosti. U ovom spisu, međutim, Marks je isticao da komunistička partija treba da postoji uporedo sa ostalim radničkim partijama i nije pravio načelnu programsku razliku prema njima. On je Savez komunista opisivao kao širok demokratski pokret. O tome govori i organizaciono ustrojstvo Saveza, koje je bilo sprovedeno na dosljednim osnovama demokratskog centralizma. Ono je na unutarnjem planu polazilo od opština (koje nisu smjele da imaju manje od tri niti više od deset članova), a zatim se preko okruga i rukovodećih okruga za pojedine zemlje ili pokrajine granalo do Centralne uprave i Kongresa kao najvišeg međunarodnog organa Saveza. Organizacija je bila demokratska u najvišem stepenu, te je već prvi akt Kongresa Saveza — slanje Nacrta statuta na diskusiju opštinama i okruzima prije konačnog usvajanja — upućivao na novi tip odnosa među nacionalnim komunističkim udruženjima, čime je demokratski centralizam, kao princip, protegnut na čitav komunistički pokret, mada se on tada nalazio samo u embrionalnim začecima. Savez komunista se takođe razgraničio prema blankis-

tičkom tipu organizacije proleterskog pokreta: on je, istina, trebalo da djeluje tajno, ali ne i zavjerenički, te mu je jedan od prvih zadataka bilo osnivanje radničkih prosvjetnih udruženja.

U pripremama za osnivanje Prve internacionale Marks je, međutim, suzio polje tolerancije prema onim partijama koje su problemu revolucije pristupale bilo sektaški, bilo utopijski ili anarhistički. Zalažući se i dalje za revolucionarnu demokratsku organizaciju pokreta, on je, pripremajući Statut Međunarodnog radničkog udruženja, 1863. godine pisao da »u svojoj borbi protiv ujedinjene vlasti imućnih klasa proletarijat može dejstvovati samo ako se organizira u posebnu političku partiju koja stoji nasuprot svim starim partijama što su stvorene od imućnih klasa«. Sa tog stajališta iskustva Prve internacionale bila su značajna isto toliko koliko i iskustva Saveza komunista. Odmah pada u oči naglašen značaj koji je Marks pridavao organizacionom pitanju. Mnogo više nego ranije on je insistirao na čvrsto organiziranim nacionalnim partijama i njihovom borbenom ustrojstvu, koje bi objedinilo ekonomsku i političku borbu radničke klase u jedan jedinstven pokret. Marksovi su stavovi pri tome bili izvanredno suptilni. Istinska revolucionarna partija, po njemu, ne može biti zavjerenička, zasnovana isključivo na vjeri u neograničenu moć volje (zato je Prva internacionala odbila da u svoje redove primi blankiste). Ona, isto tako, ne može biti anarhistička, utemeljena na rušilačkom porivu koji poriče svaki oblik organizacije (Bakunjinov model), niti oportunistička, ograničena samo na ekonomske zahtjeve (tredjunionistički model). Još manje ona može reducirati svoju akciju samo na manuelne radnike kao jedine »istinske proletere« (kako su zahtijevali prudonisti). U sva tri slučaja Marks je izražavao najveću bojazan od *sektaštva* i *dogmatizma* i ujedno iskazivao spremnost da se protiv njih bori svim sredstvima. On je pri tome bio svjestan da su ovi fenomeni zakonite pojave kod onih slojeva proletarijata koji još nisu razvili samosvijest o svom biću, te egzistiraju kao »klasa po sebi«. »Razvitak socijalističkog sektaštva, pisao je on, i razvitak pravog radničkog pokreta uvijek su u suprotnom odnosu jedan prema drugom. Sekte imaju svoje historijsko opravdanje dotle dok radnička klasa historijski još nije sazrela za samostalni politički pokret. Čim ona sazri, sve sekte po svojoj suštini postaju reakcionarne.« Marks je također uočio zakonitost prema kojoj socijalističke sekte, ranije ili kasnije, u većini postaju »prirepak« buržoaskih stranaka i preko svog organizacionog sustava pretvaraju se u pogodno sredstvo za različite oblike manipulacije.

S druge strane, Marks je s istom upornošću koju je ispoljavao pri kritikovanju svojih protivnika nastojao da se sačuva od dogmatizma vlastite misli. Zadatak da se u svakoj zemlji organizira jaka i disciplinirana proleterska partija, nezavisna od buržoazije, nije značio zatvaranje pred »engleskim tredjunionima, francuskim, engleskim i španjolskim prudonistima i njemačkim lasalijancima« (kako ih redom nabraja Marks), već je, naprotiv, pretpostavljao mukotrpan politički rad koji je sve oblike »zbunjene« radničke svijesti trebalo da »izoštri« i orijentira u pravcu zajedničke klasne ideologije što čistotu revolucionarnih principa kombinira sa zahtjevima svakodnevne taktike i putem organizacije objedinjuje ih u totalitet klasne borbe. Ostvarenju tog zadatka priječio se, i tada i kasnije, oportunizam onih udruženja i partija koje

nisu mogle ili nisu htjele da sagledaju prave potrebe historijskog trenutka. Ti »saputnici revolucije« ubrzo su otpadali, gubili dah ili potpadali pod utjecaj sitnoburžoaskog mentaliteta. Njihovo »saputništvo« Engels je smatrao zakonitim na određenom stupnju razvoja revolucije. »Pokret proletarijata, pisao je on, neizbježno prolazi kroz razna razdoblja u svom razvitku; na svakom stupnju zaostaje izvjestan broj ljudi koji ne ide dalje.«

II

Oštar sukob zapadne socijaldemokratije sa revolucionarnom ortodoksijom, koja je u Lenjinovom djelu dobila oblik produbljenja i konkretizacije fundamentalnih postavki marksizma, morao se početkom XX stoljeća odraziti i na organizaciono pitanje komunističkog pokreta. Lenjin je racionalizirao te postavke i dao im onu ideološku i političku izoštrenost koju su zahtijevale ne samo specifične prilike ruskog monarhističkog velikodržavlja, već i uslovi svakog istinskog revolucionarnog pokreta.

Organizacija partije, isticao je Lenjin, prije svega prevladava individualizam i egoizam pripadnika građanskog društva i egzistenciji članova partije nameće nov životni smisao: ona iz nje uzastopno eliminira sve one elemente koji se ne mogu usaglasiti s vizijom novog tipa čovjeka. Sloboda dobiva novo značenje — kao sloboda *unutar* organizacije, a ne *izvan* nje. Pojedinačna akcija je istinita samo onda kada se uklapa u opšte htijenje, pa *disciplina* postaje osnovni praktični zahtjev i prva etička vrlina kojom se postiže moralno-politička autonomija. Tek njenim posredstvom proleter može da preraste u revolucionara. U tom aktu transformacije on postaje javna ličnost i, po Lenjinovim riječima, narodni tribun i profesionalni revolucionar, a čitavo organizaciono ustrojstvo partije od sad može da se definira kao *demokratski centralizam*. Gdje je Lenjin našao njegove osnovne izvorišne pretpostavke?

One su date u samoj egzistenciji proletarijata, u čijim okvirima, po Lenjinovim riječima, »cio život vaspitava proletarijat za organizaciju kudikamo bolje i radikalnije nego mnoge intelektualčiće«. Revolucionarna egzistencija je stoga imanentan proizvod same historije i njen viši nivo u odnosu na buržoaski sitnosopstvenički način opstojanja. Ali, ona postiže svoj pravi smisao samo u ambijentu revolucionarne organizacije. Upravo iz tog razloga organizaciono pitanje poprima životni značaj u klasnoj borbi. Ono se kod Lenjina teorijski aktuelizira kao spor između boljševizma i menjševizma, a praktično — kao izgradnja partije »u velikom historijskom smislu« pod vidom demokratski centralizirane organizacije trajnih pristalica, sa racionalno razrađenim dugoročnim programom, prefinjenom i maštovitom taktikom, disciplinom uzdignutom na nivo osnovnog zahtjeva prakse, direktivnim načinom ophođenja viših i nižih organa koji pridolazi nakon zajedničke konsultacije i sa gotovo apsolutnom pretpostavljenošću zajedničkih interesa onim individualnim. U duhu nekih opšteusvojenih kriterija političke nauke, moglo bi se reći da se ta politička organizacija izgradila kao kadrovska i ideološka partija revolucionarnog, antireformatorskog tipa. »Ja tvrdim, pisao je Lenjin, da: (1) nijedan revolucionarni pokret ne

može biti čvrst bez organizacije rukovodilaca koja je stabilna i koja održava kontinuitet; (2) ukoliko je šira masa koja se spontano uključuje u pokret, masa koja čini bazu pokreta i koja učestvuje u njemu, utoliko je preča potreba za takvom organizacijom i utoliko ta organizacija mora biti čvršća; (3) takva se organizacija mora sastojati poglavito od ljudi koji se profesionalno bave revolucionarnom djelatnošću; (4) u apsolutističkoj će zemlji, ukoliko više suzimo sastav članova takve organizacije do učešća u njoj samo onih članova koji se profesionalno bave revolucionarnom djelatnošću i koji su dobili profesionalnu spremu za vođenje borbe protiv političke policije, utoliko biti teže »pohvatati« takvu organizaciju; i (5) utoliko će biti širi krug lica iz radničke klase i iz ostalih društvenih klasa koja će imati mogućnosti da učestvuju u pokretu i da aktivno rade u njemu.«

Lenjin je posebno insistirao na zahtjevu da svaki član partije mora pripadati nekoj osnovnoj organizaciji koju partija priznaje. Lenjin je zato kritikovao »intelektualski individualizam« koji »samo platonski priznaje organizacione odnose«, dok mu u praksi »svaka proleterska organizacija i disciplina izgledaju kao kmetstvo«, te su mu mnogo bliži oportunizam i anarhistička fraza.

Značaj partije kao »ideološke« kod Lenjina je došao do punog izražaja. »Znanje« partije nije prost odraz volje koja hoće bilo šta, već nagomilano iskustvo povijesti što teži da se izrazi kategorijama proleterskog uma. To nije, dakle, voluntarizam malih zavjereničkih grupa blankističkog tipa, već politički racionalizam koji u svakom trenutku računa na široki pokret masa. »Mi smo ustajali, pisao je Lenjin, i uvijek ćemo, naravno, ustajati protiv sužavanja političke borbe do »zavjere«, ali to, razumije se, nikako ne znači poricanje neophodnosti jake revolucionarne organizacije.«

Dalji važan momenat Lenjinove teorije partije jeste odnos taktike i etike. U tome pitanju Lenjin je uspostavio blisku vezu između partijske taktike i realnog humanizma i istovremeno odbio da prizna bilo kakvu apstraktno-humanističku etiku. Pojmovi taktike i etike u revoluciji prestaju da budu odsječno distancirani i pojavljuju se u svom funkcionaliziranom značenju. Naime, više nije pitanje da li je neko sredstvo u revoluciji »dobro« ili »loše« u metafizičkom značenju, već da li je efikasno u taktičkom pogledu. U jednom konkretnom povodu Lenjin je pisao da »mi treba da umijemo odolijevati svemu tome, da budemo spremni na sve žrtve, čak — u slučaju potrebe — da budemo spremni da se poslužimo svakojakim manevrima, lukavstvom, ilegalnim metodama, prećutkivanjem, skrivanjem istine, samo da bismo u njima pošto-poto vršili komunistički rad«. »Svako će se složiti, nastavlja Lenjin, da je ponašanje one armije koja se ne sprema da ovlada svim vrstama oružja, svim sredstvima i metodama borbe koja mogu da postoje ili postoje kod neprijatelja glupo ili čak i zločinačko. A još više nego za vojnu vještinu važi to za politiku. U politici se može još manje unaprijed znati koje će borbeno sredstvo u ovim ili onim budućim uslovima biti primjenljivo i za nas korisno.« Moralni sklop pojedinca na taj se način podređuje »taktici objektivne opravdanosti« (kako kaže Đerđ Lukač): revolucionarna etika konstituira se kao etika odgovornosti. Sam revolucionar nije ni »amoralan« ni »nemoralan«. On je etički duboko opredijeljen, ali ne u smislu lamentiranja nad upotrebljenim sred-

stvima kao »nehumanističkim«, već sa stanovišta imperativâ klasne svijesti koji postavljaju samo jedno pitanje: gdje se stiglo u ostvarivanju cilja i kakav sljedeći korak treba poduzeti do višeg stepena njegove realizacije?

Konstitutivni problem demokratskog centralizma kod Lenjina jeste način izglasavanja političke odluke od strane partijskih organa. Po njegovom principijelnom stajalištu, aktu donošenja odluke treba da prethodi čin glasanja u kojem stav većine postaje obavezan i za one koji su u toku diskusije imali suprotno mišljenje. Taktika partije ovdje se pretvara u metodologiju njene politike: u partiji ne mogu postojati »dvije« ili »više« linija ukoliko ona ne želi da se izloži riziku da se degenerira u sitnoburžoasku stranku ili, pak, da se raspline po frakcijama i moć organizacije pretvori u nemoć apstraktnog i (u svojoj suštini samoubilačkog) formalnog demokratizma. Isto ovo načelo važi kod Lenjina i za odnos viših i nižih partijskih organa: odluke postaju obavezne onda kad su demokratskom procedurom proglašene za važeće, i zbog toga svaki otpor njihovom sprovođenju nije daleko od identifikacije sa opozicijom ili frakcijom. No, upravo zato dijalog *prije* donošenja političke odluke zauzima u Lenjinovoj teoriji partije posebno mjesto — dijalog u toku kojeg je i on ponekad ostajao u manjini, ali ga nikad nije isključivao kao osnov unutarpartijske demokratije. On je isticao da je centralizam demokratski baš po mogućnosti dijaloga koji prethodi odluci, kao što je demokratija »centralistička« jer odstranjuje mogućnost opozicije nakon izglasavanja odluke. Lenjin je na taj način odbio prigovore građanskih teoretičara da je demokratski centralizam protivurječan termin (nešto slično »drvenom željezu«) jer je demokratija, navodno, nespojiva sa centralizmom, a centralizam sa demokratijom.

Tek u ukupnosti svih ovih pretpostavki, napominjao je Lenjin, biće moguće da se partija konstituira kao organ diktature proletarijata, da istrgne radničku klasu iz beslovesne stihije koja ju je do tad nosila i da njenoj svijesti dâ oblik racionalizirane političke ideologije. Lenjin je istrajao u principijelnom gledištu da član partije, radnik ili intelektualac, mora biti »proleter« i »vojnik revolucije«. Individualizam i liberalizam morali su biti zamijenjeni partijnošću mišljenja i postupanja kao izrazom klasne svijesti i njene permanentne budnosti.

III

Iščezavanje demokratskog centralizma u untarpartijskom životu i u međunarodnom komunističkom pokretu općenito u vrijeme staljinizma kod stanovitog je broja građanskih i socijalističkih mislilaca stvorilo načelno uvjerenje da socijalizam i nije zapravo moguć na drugačiji način nego na staljinistički i da je Staljin samo do kraja promislio i sproveo konzekvence Lenjinovog učenja. Na takvom se mišljenju ne bismo zadržavali jer je ono demantirano u praksi destaljinizacije (bez obzira na sve njene unutarnje protivurječnosti), a osim toga je očigledno da je pristrasno i u svojoj biti antikomunističko. Tendencija ka odvajanju partije od klase, a u okviru partije — podvajanja rukovodstva od članstva i stvaranja kulta ličnosti pojedinih vođa — doista je bilo; no, one se, kao *tendencije*, ne mogu nikakvom metodološkom hipostazom uzdići

na nivo »gvozdenih zakonitosti« socijalizma, kako su to htjeli maliciozno da insinuiraju teoretičari anarhizma i elitizma. Za iskustva revolucija XX stoljeća mnogo je relevantniji čuveni Marksov aforizam o proleterskim revolucijama koje »stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom sopstvenom toku, vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi bitno iznova otpočele, ismijavaju svirepo temeljno polovičnosti, slabosti i kukavnosti svojih prvih pokušaja; one kao da svog protivnika obaraju samo zato da bi on iz zemlje crpio nove snage i džinovskije se ispravljao prema njima; one stalno iznova uzmiču pred neodređenom čudovišnošću svojih sopstvenih ciljeva sve dok se ne stvori situacija koja onemogućuje svaki povratak i dok same okolnosti ne viknu: Hic Rhodus, hic salta«.

Zato će biti zanimljivije na kraju baciti pogled na iskustva jugoslovenskog komunističkog pokreta i na realizacije načela demokratskog centralizma koje su u njegovoj teoriji i praksi bile prisutne.

Jugoslovenska revolucija se već u svojim počecima razvila kao »pobuna naivnog narodnog tla« koje je u odgovarajućem trenutku. da citiramo Marksa, upalila »iskra misli« i izazvala požar koji je daleko nadmašio horizonte ranijeg klasnog društva i otvorio perspektivu klasnog i nacionalnog oslobođenja. Revolucionarna Partija je za čitavo vrijeme izgradnje socijalizma zadržala demokratski centralizam kao svoje osnovno organizaciono načelo. Međutim, iskustvo prema kome uspostava novog poretka nije jednosmjeran narastajući proces, a pogotovo ne idiličan ambijent bez »antagonističkih protivurječnosti«, nije moglo zaobići ni jugoslovensku Komunističku partiju, te je upravo njena historija potvrda tegobnog revolucionarnog angažmana i njegovih iskušenja što su morala zahvatiti i platformu demokratskog centralizma. Historija našeg pokreta može se, u generalnim crtama, obuhvatiti u dve vrste kategorija:

— pokret je u revolucionarnom i postrevolucionarnom vremenu ostvarivao osnovnu programsku zamisao o specifičnom modelu jugoslovenskog socijalizma, čak i onda kad je prividno stajao pod utjecajem dominirajućih struja u međunarodnim okvirima koje su htjele da se predstave kao jedini autentičan predstavnik marksizma i lenjinizma;

— pokret se povremeno suočavao sa opozicijom koja je svoj legitimitet (partijski i politički) htjela da postigne konstituiranjem sebe kao nove partije ili, pak, kao partijske frakcije čija je osnovna zamisao da putem uzastopnih »inovacija« reformira Partiju u nekom od političkih pravaca koji, navodno, »radikaliziraju« čitav način društvenog života, mada u praksi znače samo uzmak ka nekom od prevaziđenih oblika povijesnog iskustva. Pojam opozicije ovdje se upotrebljava kao sinonim različitih suprotstavljanja Programu SKJ koja su polazila od ponekad suprotnih stajališta, ali sa zajedničkim krajnjim učinkom — težnjom ka destrukciji revolucionarne Partije i njenoj zamjeni nekom drugom historijskom snagom ili nekim novim povijesnim blokom.

Između različitih divergentnih struja koje su demokratskom centralizmu uznastojale da pridaju osobenu intonaciju (u skladu sa svojim fundamentalnim zamislima), pokušaćemo da identificiramo njih *tri*, čija fizionomija nije nepoznata našoj javnosti, ali čijom ćemo se pojavom još uvijek morati da bavimo. Mislimo pri tome na tri pokušaja političke restauracije u jugoslovenskom društvu: liberalistički, birokratsko-

-etatistički i federalno-nacionalistički. Neke modele zajedničkog iskustva u tome pogledu već posjedujemo: zagovornici svakog od ovih pokušaja imali su namjeru da se predstave kao ekskluzivni nosioci »novih ideja«, ali su zakonito završavali u horizontu »stalnog vraćanja istog«, što je kao sjećanje na prošlost kod nas već postojalo. Oni su se pojavljivali kao opozicija nekolikim reformskim zahvatima koje je Savez komunista vršio kao samokritičke zahvate u pravcu prevazilaženja negativnih nasleđa prošlosti i otkrivanja novih stvaralačkih mogućnosti revolucije.

Nakon obračuna sa staljinizmom i značajne reforme što je poduzeta na Šestom kongresu (1952) u pravcu distanciranja od neposredne političke vlasti, Partija se suočila najprije sa pokušajem *liberalističko-malograđanske restauracije,* čiji je osnovni zagovornik bio Milovan Đilas. Đilasove ideje danas ne bi bile zanimljive i pripadale bi otužnom fondu prošlosti da ih neke samozvane »radikalnomarksističke« grupe nisu nedavno uznastojale da obnove pod vidom anarhizma i anarholiberalizma. Temeljna je zamisao liberalističke restauracije bila apstraktna demokratizacija Saveza komunista, pretvaranje demokratskog centralizma u labav savez partijskih organizacija, omogućavanje slobodnog djelovanja frakcije u ime prave »neograničene diskusije«, čak i onda kada je odluka izglasana odgovarajućom procedurom, legalizacija prava manjine na opstrukciju partijske politike i, u krajnjoj konzekvenci, pretvaranje SKJ u partiju malograđanskog tipa. U svojoj konačnoj izvedbi, liberalistička restauracija težila je ka obnovi višepartijskog sistema ili, alternativno, rastakanju jedinstvene revolucionarne organizacije SKJ u konfederaciju frakcija koje bi u perspektivi prerasle u samostalne partije. Đilas je zapravo preuzeo i na naše prilike primijenio ideje građanske reakcije koje su najpregnantnije izražene u teorijama elitizma i anarhizma i prema kojima je već samo postojanje komunističke organizacije društva izvorište njegove sveobuhvatne birokratizacije i pretvaranja revolucionara u takozvanu »novu klasu«. U aktuelnom historijskom trenutku ova ideologija je naročito prisutna kod nekih naših »vanpartijskih marksista« i »novih ljevičara«, koji su je 1968. godine htjeli indoktrinirati u jedan dio studentskog pokreta. Poraz koji je ona doživjela i 1953. i 1968. godine ukazuje na njenu i teorijsku i političku insuficijenciju koja liberalizam diskvalificira kao moguću alternativu Programu i politici SKJ.

Birokratsko-etatistička restauracija imala je namjeru da se nametne kao reakcija na privrednu i društvenu reformu iz 1965. godine i u svojoj biti bila je neostaljinistička, na šta naročito upućuje i pojava neoinformbirovske grupe 1974. godine. Ideje Aleksandra Rankovića i njegove grupe, kao nosilaca ove restauracije, išle su u pravcu ukidanja demokratskog centralizma i unutarpartijske demokratije, ponovnog uspostavljanja otuđenih birokratskih centara partijske i političke moći, obnove politike »čvrste ruke« kao, navodno, jedinog garanta za opstanak Jugoslavije kao integralne cjeline i, u krajnjoj liniji, zamjene samoupravljanja nekim »prokušanim« modelom socijalizma što ga je revolucija već bila ostavila za sobom. Birokratska restauracija također je težila obnovi etatizma i jačanju moći države, a u pogledu međunacionalnih odnosa suprotstavila se politici Saveza komunista koja je omogućavala historijsko identificiranje i legitimiranje svih naših naroda

i narodnosti. U tome smislu ona je nastojala da oživi neke prevaziđene unitarističke koncepte, te je objektivno značila uzmak ka kontrarevoluciji.

Federalno-nacionalistička restauracija (ili platforma partijskog federalizma, kako je nazivaju dokumenti za Deseti kongres) imala je za svoj program takvo ostvarivanje demokratskog centralizma koje bi u najvišem stupnju osamostalilo republičke partije, pretvorilo ih u ekskluzivno nacionalne i učinilo ih nezavisnim ne samo od drugih republičkih partija, već i od Predsedništva SKJ, pa čak i od ličnosti predsjednika Tita. SKJ je, po takvoj zamisli, trebalo transformirati u konfederaciju republičkih partijskih saveza i u bliskoj budućnosti omogućiti im pravo istupanja i konstituiranja u nezavisne partije. Partijski federalizam iskazao se kao spoj liberalizma i nacionalizma i u svojoj je nutrini bio praćen otvorenim protivurječjem: dok je izvan »svoje« partije demokratski centralizam tumačio na krajnje liberalistički način (kao slobodu od bilo kakve jače integriranosti u zajednički partijski organizam), on je unutar pojedinih republičkih partija težio obnovi birokratskog centralizma, stvaranju »svoje« birokratije i razvijanju njenog kulta (na primjer, »masovni pokret«), koji je pod oblandom borbe za nacionalno oslobođenje zapravo otvarao rascjep između revolucionarne klase i otuđenih političkih krugova na republičkom vrhu. Međutim, ni ova restauracija, čija je ideologija nužno vodila raspadanju SKJ kao jedinstvene revolucionarne organizacije, nije imala većih izgleda na samorealizaciju. Dvadeset prva sjednica Predsjedništva SKJ raspršila je sve iluzije o partijskom federalizmu kao »trojanskom konju« revolucije i značila ozbiljno upozorenje i budućim pokušajima takve vrste.

Politički značaj Desetog kongresa SKJ, republičkih kongresa i pokrajinskih konferencija stoga treba, između ostalog, posmatrati i u svjetlosti istaknute uloge koja se u njihovim dokumentima i u praksi kojom su oni praćeni pridaje demokratskom centralizmu kao jedinoj alternativi malograđansko-liberalističkoj, etatističko-birokratskoj i federalno-nacionalističkoj restauraciji, kao i svim drugim oblicima divergentnih tendencija unutar SKJ.

U tome povodu u Statutu SKJ, usvojenom na Desetom kongresu, ističe se da »u Savezu komunista nema mjesta ljudima koji se svojim djelovanjem u praksi suprotstavljaju razvijanju socijalističkih društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja; koji narušavaju samoupravna prava radnih ljudi i koji su nosioci birokratske samovolje, tehnokratizma, anarholiberalizma i frakcionaštva; koji izražavaju nacionalnu netrpeljivost i šovinizam, koji se zauzimaju za političke oblike buržoaskog društva i za buržoasku ideologiju; koji svoje egoističke i grupaške interese stavljaju ispred interesa radničke klase i samoupravne socijalističke zajednice, koji svojim ponašanjem narušavaju ugled Saveza komunista, razbijaju njegovo jedinstvo i slabe akcionu sposobnost«. Demokratski centralizam statutarno se određuje kroz nekoliko fundamentalnih postavki: neprekidno i aktivno sudjelovanje članstva u donošenju odluka na svim nivoima partijskog života, demokratske metode u proceduri tog donošenja, obaveznost odluka koje donosi većina za čitavo partijsko članstvo, politička odgovornost komunista za sprovođenje usvojenih stavova, jedinstveni principi organiziranja, odlučujuća uloga članstva (neposredno ili preko delegata) u predlaganju i redovi-

tom obnavljanju sastava foruma, stalan utjecaj članstva na programe rada i sadržaje odluka izbornih organa, stalno idejno-političko. akciono i organizaciono povezivanje, međusobno informiranje i uzajamna odgovornost članstva, organizacija, foruma i organa, javnost rada i otvorenost idejno-političke akcije itd.

Deseti kongres SKJ nastavio je tradiciju takve organizacije proleterske partije koja je svoju životnost pokazala u uslovima složene borbe za ostvarivanje sistema socijalističkog samoupravljanja, a u današnjem historijskom trenutku i za realizaciju ustavnih promjena koje znače dalji korak u sprovođenju Programa SKJ.

Živomir S. Đorđević

Stvarna prava u socijalističkom društvu*

1. U dêlu naše pravno-političke teorije, i to pre svega u onom delu koji znatno utiče na pravno-političko organizovanje našeg društva, kao i u sredinama koje se bave praktičnim radom u vezi s tim organizovanjem, sve više dobija pravo građanstva misao, manje ili više eksplicitno izražena, o stvarnim pravima kao zastareloj, rimskoj i, prema tome, istorijski prevaziđenoj kategoriji. Bez te kategorije bi, po tom shvatanju, socijalističko društvo moglo, bar kada je reč o društvenom sektoru rada (o udruženom radu). Međutim, iza te kategorije su se ušančili civilisti,

---

* Neposredan podsticaj za ovaj napis bili su članak dr Leona Geršković*a Pretpostavke revizije pravnog sistema Jugoslavije,* »Socijalizam«, br. 10/1969, str. 1299-1332, i članak dr Jovana Đorđevića *Samoupravna misao i institucionalizam,* »Socijalizam«, br. 9/1972, str. 941-946, koji, između ostalog, u izvesnoj meri obrađuju i problem stvarnih prava u našem društvu, pre svega prava svojine. Međutim, postoje i drugi napisi koji na posredan ili neposredan način pokreću pitanje stvarnih prava u našem pravnom sistemu, na primer, knjiga E. Kardelja *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi,* »Radnička štampa«, Beograd, 1972.

Pišući o stvarnim pravima, posebno sam imao na umu usmene rasprave o njima. U našem društvu se uvrežio ne baš dobar običaj da se odluke o brojnim pitanjima našeg pravnog sistema, uključujući i značajna, donose često na brzu ruku i posle manje ili više uspelih usmenih rasprava, umesto da svako pitanje prethodno bude proučeno u vidu pismenih i dokumentovanih napisa od što šireg kruga ljudi. Jer, kao što se zna, čovek se prema rečima koje treba da napiše mnogo odgovornije odnosi i obazriviji je u zauzimanju stavova i izricanju sudova. Da se ne bi dogodilo da se o stvarnim pravima u našem pravnom sistemu donese odluka na osnovu prevashodno usmeno izloženih mišljenja, smatrao sam za potrebno i korisno da to pitanje javno i neposredno pokrenem, s namerom da i druge podstaknem da o njemu pismeno iznesu svoja stanovišta.

pa je uporno brane, umesto da čine napore kako bi iznalazili druga prava koja bi činila osnov socijalističkog pravnog sistema. A oni se, po tom mišljenju, ponašaju tako što nisu kadri da prekinu pupčanu vrpcu kojom su vezani za rimsko pravo. Za stvarna prava, po toj koncepciji, ima još mesta u našem društvu u privatnom sektoru. Ali pošto taj sektor nije dominirajući, nego je od sekundarnog značaja i uz to je u stalnom odumiranju, to su, razume se, stvarna prava toga sektora relikt prošlosti koji će nestati s nestankom samog sektora.

Dalja konsekvencija pobornika izloženog shvatanja svodi se na to da se stvarno pravo u osnovi odstrani iz pravnog sistema i sistema pravnih studija našeg društva, sem dêla koji mora da postoji kao nužno zlo zbog postojanja privatnog sektora života i rada. A taj se deo može, u sistemu pravnih studija, razdrobiti i razbacati po drugim nastavnim predmetima ili se pak od njega može obrazovati poseban predmet pod nazivom pravo privatne svojine (dakle, da se, u socijalističkom društvu, privatnoj svojini dâ takav značaj da ona u sistemu pravnih studija dobije posebno mesto!). U svakom slučaju, pravni sistem socijalističkog društva i pravne studije u tom društvu mogu postojati bez stvarnog prava, jer ta oblast prava, po izloženom shvatanju, nije bitan deo pravnog sistema toga društva.

Takve i slične ideje nalaze naročito plodno tlo u vreme kada se vrše značajnije promene u životu društva i kada se čine poduhvati da se izvrši reforma univerziteta, kao što je to slučaj danas u našem društvu.

Međutim, izloženo stanovište o stvarnim pravima ne znači samo negiranje značaja tih prava u našem društvu, nego, svesno ili nesvesno, znači i negiranje značaja *stvari* i *pravnog režima (sistema normi)* socijalističkog društva povodom njih. Jer stvarna prava postoje povodom stvari. Zbog svega toga se postavlja pitanje u kojoj su meri izložene ideje ostvarljive, stvarno korisne, revolucionarne i progresivne. Da bi se dao odgovor na to pitanje, potrebno je prethodno nešto više reći o tome šta treba podrazumevati pod stvarnim pravima i stvarima, kao i pod stvarnim pravom kao skupom (sistemom) pravnih normi.

2. Pod stvarnim pravima podrazumevaju se ona subjektivna prava koja pojedini subjekti, bilo fizička bilo pravna lica, imaju *neposredno*[1] povodom stvari, a na osnovu kojih potpuno ili delimično, što zavisi od količine vlasti koju daje pojedino stvarno pravo, isključuju *sve* druge subjekte od pripadanja (prisvajanja) stvari. Prema tome, stvarna prava, prvo, predstavljaju pravom (pravnim poretkom) datu i priznatu

---

[1] Podvukao sam reč *neposredno* zbog toga što u pravnom sistemu postoje subjektivna prava koja nastaju *posredno* povodom stvari. Ta prava nemaju karakter stvarnih prava. Takav je slučaj s tražbenim (obligacionim) pravima. U ta prava ide, na primer, pravo kupca da traži od prodavca da mu preda stvar i prenese pravo svojine povodom nje; kupac nema nikakvo neposredno pravo povodom stvari koju je kupio od prodavca sve dok mu je ovaj ne preda; tek predajom, ako je reč o pokretnoj stvari, kupac stiče pravo svojine (ili pravo korišćenja u nas u društvenom sektoru rada) povodom nje kao *neposredno* pravo povodom stvari; dotle on, u vezi sa stvari, ima samo tražbeno pravo, tj. pravo da *zahteva (traži)* da mu prodavac *preda* stvar i *prenese* pravo svojine povodom nje, a to pravo ima karakter *posrednog* prava povodom stvari.

vlast određenim subjektima u društvu *neposredno* povodom pojedinih stvari; obim te vlasti može biti veći ili manji, ali nikada ni u jednom društvu nije bio toliki da je subjekt mogao sa stvari da radi šta hoće (ovo bi trebalo već jednom shvatiti i prestati s tvrdnjom da je pravo svojine ma kada davalo i da daje vlasniku mogućnost da sa stvari radi šta želi). Drugo, ukupnost stvarnih prava daje sliku o pripadnosti (prisvajanju) i raspodeljenosti stvari u društvu na pojedine klase i pojedine subjekte; u vezi s tim, među stvarnim pravima treba razlikovati ona koja izražavaju i označavaju *osnovnu (primarnu)* raspodelu i prisvajanje stvari, kao što su pravo svojine u nekim društvima i pravo svojine, pravo korišćenja (u društvenom sektoru rada) i stanarsko pravo u našem društvu, i ona koja izražavaju i označavaju *sekundarnu* raspodelu i prisvajanje stvari, kao što su pravo službenosti, pravo zaloge i još neka druga stvarna prava manjeg značaja. Treće, na osnovu stvarnih prava koja imaju povodom pojedinih stvari, subjekti (a preko njih i klase) jedni druge isključuju od pripadanja (prisvajanja) pojedinih stvari; to isključivanje može biti *potpuno*, i ono se postiže na osnovu onih stvarnih prava kojima se vrši primarna raspodela i prisvajanje stvari u društvu, kao što su, na primer, u nas pravo svojine i pravo korišćenja (u društvenom sektoru rada), a može biti i *delimično*, i ono se postiže na osnovu onih stvarnih prava kojima se ne vrši primarna raspodela i prisvajanje stvari, i to na taj način što subjekt koji ima takvo stvarno pravo delimično isključuje (ograničava), putem *neposrednog* prisvajanja užeg obima, širu vlast koju drugi subjekt ima povodom iste stvari na osnovu osnovnog (primarnog) stvarnog prava (na primer, subjekt koji ima stvarno pravo u vidu prava službenosti prolaza preko nepokretnosti koja po osnovu prava svojine kao šireg prava pripada drugom licu delimično isključuje ili ograničava vlasnika nepokretnosti u njegovom *neposrednom* prisvajanju stvari jer sužava obim njegovog prava svojine; oba ta subjekta *neposredno* prisvajaju istu stvar, ali su obim i način prisvajanja svakoga od njih različni); bilo da je reč o potpunom, bilo o delimičnom isključenju od pripadnosti (prisvajanja) stvari, subjekt kome pripada stvarno pravo isključuje *sva* druga lica u društvu od prisvajanja stvari, i to ih isključuje u meri na koju ga ovlašćuje stvarno pravo čiji je titular, tj. potpuno ili delimično.

Sem stvarnih prava, *neposredno* povodom stvari mogu da postoje, i u većoj ili u manjoj meri i postoje, relativna prava. Ta prava postoje između tačno određenih lica: na jednoj strani, u društvenom odnosu koji predstavlja takvo pravo, nalazi se lice (jedno ili više njih, ali uvek tačno određen broj) kome pripada relativno pravo, a na drugoj strani lice (jedno ili više njih, ali uvek tačno određen broj) na kome leži obaveza da to pravo poštuje. U relativna prava idu, na primer, *pravo zakupca da iskorišćava stvar* koju mu je dao u zakup zakupodavac po osnovu ugovora o zakupu. Relativno pravo *ne isključuje* sva treća lica od pripadnosti (prisvajanja) stvari povodom koje postoji. Ono isključuje samo lica koja se nalaze u pravnom odnosu (u navedenom slučaju u ugovornom odnosu) sa titularom relativnog prava. Ako neko treće lice postane, na primer, vlasnik stvari povodom koje drugo lice ima relativno pravo, to treće lice nije dužno da trpi relativno pravo koje ima drugo lice.

Relativnim pravima se, takođe vrši raspodela i prisvajanje stvari u društvu, ali ne primarnog nego sekundarnog karaktera, i predstavljaju nadgradnju nad osnovnom raspodelom i prisvajanjem.

Međutim, ni osnovna stvarna prava, ni stvarna prava sekundarnog značaja, niti relativna prava koja postoje neposredno povodom stvari ne miruju u društvu, pogotovo ne u društvu u kome je razvijena robno-novčana privreda. A to znači da u društvu ni stvari ne miruju kao objekti tih prava. I stvari i prava koja povodom njih neposredno postoje prelaze od jednih subjekata prava na druge. To prenošenje, koje obavljaju subjekti, predstavlja posebnu oblast društvenog i pravnog života, poznatu, u uslovima robno-novčane privrede, pod nazivom oblast pravno-ekonomskog prometa, a u uslovima naturalne privrede kao administrativnopravni prenos. Tom oblašću se u ovom napisu uglavnom nećemo baviti. O njoj ćemo reći samo sledeće: prvo, ona predstavlja nadgradnju nad proizvodno-posedničkim odnosima, a to, u stvari, znači nadgradnju nad osnovnim (primarnim) stvarnim pravima koja postoje, pre svega, povodom sredstava i oruđa za proizvodnju; drugo, pravni poredak, dopuštajući pravno-ekonomski promet, vodi brigu o tome da ne ugrozi pravno-ekonomsku osnovu na kojoj počiva, tj. da ne ugrozi osnovnu (primarnu) proizvodno-posedničku raspodeljenost i prisvajanje stvari u vidu osnovnih (primarnih) stvarnih prava; to, drugim rečima, znači da čak i kada dopušta promet osnovnih stvarnih prava, pravni poredak vodi brigu o tome da osnovne stvari (sredstva i oruđa za proizvodnju) ne izađu iz kruga vladajuće klase, nego da eventualno samo promene subjekta u sklopu te klase; treće, ustanovljavanje sekundarnih stvarnih prava, a pogotovu ustanovljavanje relativnih prava neposredno povodom stvari, u principu su akt volje titulara primarnih stvarnih prava; naime, titulari primarnih stvarnih prava mogu ustanovljavati u korist trećih lica sekundarna stvarna prava i relativna prava neposredno povodom stvari u meri u kojoj to dopušta pravni poredak prenošenjem dêla ovlašćenja iz osnovnih stvarnih prava koja im pripadaju; dopuštajući to, pravni poredak tim subjektima omogućava ekonomsko iskorišćavanje stvari koje poseduju. Eksploatacija, kao osnovna karakteristika buržoaskog društveno-pravnog sistema, upravo počiva i na širokoj dopuštenosti prenošenja pojedinih ovlašćenja iz primarnih stvarnih prava u korist trećih lica. To prenošenje čini nemali deo pravno-ekonomskog prometa. Međutim, mogućnost eksploatacije prenošenjem pojedinih ovlašćenja iz primarnih stvarnih prava bitno je ograničena u socijalističkom društvu, i to, s jedne strane, drukčijom raspodelom stvari u vidu primarnih stvarnih prava i, s druge strane, uspostavljanjem takvih odnosa između pojedinih subjekata kojima se isključuje eksploatacija, tj. postavljanjem takvog sistema pravnih normi koji u suštini onemogućava eksploataciju.

Na osnovu svega dosad rečenog proizlazi da su za društveni život najznačajnija ona stvarna prava na osnovu kojih se vrše primarna raspodela i prisvajanje stvari u društvu, kao što su, na primer, u nas pravo svojine i pravo korišćenja (u društvenom sektoru rada), jer ta prava daju (sadrže) najviše vlasti povodom stvari — više nego što sadrže druga stvarna prava *i samo u tom smislu.* Pravo korišćenja, u uslovima našeg društva, jeste pravni, i to građansko (civilno) pravni, izraz društvene svojine; ono, kao što se zna, pripada društvenim pravnim licima i toliko je blisko pravu svojine (u suštini predstavlja zamenu za njega) da su pojedini pra-

vni pisci predlagali da se nazove pravo svojine. Stvarna prava na osnovu kojih se vrši primarna raspodela stvari u društvu pokazuju, pre svega, koja klasa, koji subjekti prisvajaju sredstva za proizvodnju i u kojoj meri, a koja je klasa i u kojoj meri lišena tih sredstava. Stvarnim pravima pravni poredak, u stvari, ustanovljava pre svega proizvodno (produkciono) — prisvajačke (posedničke) odnose u društvu kao bazu na kojoj i sam počiva.

S obzirom na to da stvarna prava postoje neposredno povodom stvari, postavlja se pitanje šta treba podrazumevati pod pojmom *stvari*. Pod stvarima se podrazumevaju materijalna dobra (materijalni delovi prirode) podvrgnuti (potčinjeni) ljudskoj vlasti. Shodno tome, u stvari ne spadaju materijalna dobra koja su izvan domašaja ljudske moći, na primer, zvezde i druga nebeska tela izvan ljudskog domašaja. Ali s obzirom na to da se stalno povećava obim materijalnih dobara potčinjenih ljudskoj vlasti, jer čovek stalno osvaja nove delove prirode, to se povećava i obim svari koje se nalaze u ljudskoj vlasti. Stvar, pravno gledano, nije ništa drugo nego pravni naziv (pravni pojam) za materijalno dobro koje se nalazi u ljudskoj vlasti.

Pravne norme koje utvrđuju stvarna prava u jednom društvu obrazuju, kao ukupnost, oblast prava koja se uobičajeno naziva *stvarno pravo*. Ta se pravna materija, u sistemu pravnih studija, obično izučava u sklopu predmeta koji se zove građansko (civilno) pravo. Stvarno pravo kao oblast prava može se pojmovno odrediti i kao skup pravnih normi koji uspostavlja proizvodno-prisvajački (posednički) pravni režim povodom stvari u društvu ili, drugim rečima, kao skup pravnih normi koji reguliše društvene odnose *neposredno* povodom stvari u smislu njihove raspodele i pripadnosti (prisvajanja) na klase i subjekte u vidu isključivih prava koja se zovu stvarna prava.

Nauka (teorija) koja se bavi proučavanjem pravnih normi koje obrazuju oblast prava pod nazivom *stvarno pravo* naziva se nauka (teorija) stvarnog prava ili, obično, kraće: stvarno pravo.

3. Ni stvarna prava kao subjektivna prava ni stvarno pravo kao sistem pravnih normi nisu pronalazak rimskog društva, odnosno rimskog prava. Te zablude treba se osloboditi jednom zauvek.

Stvarna prava kao subjektivna prava koja izražavaju i označavaju *neposrednu pripadnost* pojedinih stvari pojedinim klasama i pojedinim subjektima u sklopu klasa postojala su do danas u svakom društvu, pa je postojao i sistem pravnih normi koji ta prava ustanovljava, čiju ukupnost nazivamo stvarnim pravom.

Postavlja se pitanje: čime je uslovljeno postojanje stvarnih prava i stvarnog prava kao sistema pravnih normi? Ti pravni fenomeni uslovljeni su relativnim siromaštvom u stvarima (materijalnim dobrima). Nepostojanje obilja stvari nameće neminovno potrebu njihove prinudne podele, a ta se podela može izvršiti samo prinudnim putem u smislu organizovane društvene intervencije. Prema tome, društvena organizacija (u klasnom društvu država) primorana je da postavi i održava jedan sistem normi kojim vrši i obezbeđuje raspodelu stvari u društvu na pojedine klase i na pojedine subjekte u okviru njih. Ta se raspodela sprovodi putem priznavanja i obezbeđivanja subjektima pojedinih prava na pojedinim stvarima, koja se nazivaju stvarna prava, a sistem pravnih normi koji ih

ustanovljava, kao što je već rečeno, naziva se stvarno pravo. Stvarna prava su isključiva prava u tom smislu, i samo u tom smislu, što stvari koje pripadaju jednom subjektu u obimu u kome mu pripadaju ne pripadaju drugim subjektima, i obrnuto, ili, drugim rečima, svako je dužan da poštuje stvarna prava koja imaju drugi subjekti povodom određenih stvari u obimu u kome ta prava postoje.

U pogledu stvari kojih ima u izobilju ili u pogledu kojih ne postoji interes za prisvajanjem, ne vrši se društvena raspodela, niti povodom takvih stvari postoje stvarna prava. Takvo je stanje postojalo u jednoj od početnih faza života prvobitne zajednice u vezi sa zemljom, a danas takvo stanje postoji, bar načelno, u vezi sa vazduhom. Međutim, istorija ljudskog društva je, pre svega, istorija borbe klasa i subjekata u okviru njih za raspodelu i preraspodelu stvari (materijalnih dobara). Ta borba i danas postoji. Ona bi mogla prestati samo tada kada bi u društvu postojalo takvo obilje stvari da ne bi postojala potreba za njihovom prinudnom raspodelom. Tada ne bi bilo potrebe ni za stvarnim pravima, niti za normama koje ta prava ustanovljavaju i obezbeđuju. Međutim, takva vizija društva je stvar daleke budućnosti. Do danas, a takođe ni danas, kao ni u doglednoj budućnosti, ni jedno društvo nije živelo, niti živi, niti može da živi u takvom izobilju a da mu nisu potrebne pravne regule pomoću kojih se vrši raspodela stvari (materijalnih dobara) putem priznavanja odgovarajućih stvarnih prava.

Ako se ima na umu ovo što je do sada rečeno, a to su proverene istorijske i danas postojeće činjenice u svetskim razmerama, onda je jasno da stvarna prava i sistem pravnih normi koji ta prava ustanovljavaju nisu proizvod rimskog društva. U rimskom društvu su ta prava bila bolje i jasnije pravno oformljena, i to zbog toga što je to društvo, s jedne strane, dugo trajalo, i što je, s druge strane, bilo razvijenije od drugih društava antičkog perioda. Najzad, iza tog društva je ostalo najviše sačuvanih istorijskih spomenika, tako da nam je moguće da detaljnije rekonstruišemo prilike koje su u njemu vladale nego što je to moguće kada je reč o društvima koja su pre njega postojala. Međutim, Rimljani i, posebno. rimski pravnici nisu bili sistematičari nego kazuističari, dakle, ljudi koji su rešavali slučajeve iz života i koji su. kada je to bilo potrebno, u vezi s njima postavljali odgovarajuća pravna pravila. Oni se, uglavnom, nisu bavili sistematikom svoga pravnog sistema pravnih ustanova i pravnih pojmova. To su kasnije, i to tek u srednjem veku u toku recepcije rimskog prava, radili glosatori i postglosatori, kao i pravnici posle njih, tako reći do naših dana. Poznato je, na primer, da nisu rimski pravnici utvrdili da se pravo svojine sastoji od tri ovlašćenja (da se stvar upotrebljava — *ius utendi*, da se od stvari pribiraju plodovi — *ius fruendi*, i da se sa stvari raspolaže — *ius abutendi)*, nego su to utvrdili postglosatori na osnovu proučavanja i sistematizovanja pravila rimskog prava o pravu svojine. Takođe, pojam stvarno pravo kao izraz kojim se, s jedne strane, objedinjavaju pravo svojine, pravo službenosti, pravo zaloge i druga prava *neposredno* povodom stvari s isključujućim značenjem opšteg (zajedničkog) pojma, a, s druge strane, kao izraz kojim se svako od tih pojedinačnih prava može nazvati stvarno pravo, nije bio poznat ni rimskom pravu ni rimskim pravnicima. Oni su, kao i drugi pre njih i mnogo vekova posle njih, znali samo za pravo svojine, pravo službenosti, pravo zaloge i druga prava takvog karaktera, ali nisu znali da se svako

od njih ponaosob i sva skupa mogu nazvati stvarnim pravima. Pojam (izraz) stvarno pravo nastao je tek u XVII veku[2] i predstavlja teorijsko (naučno) uopštavanje nastalo davanjem novog smisla jednom rimskom tekstu kakav on u Rimu nije imao. Moglo bi se navesti još mnogo primera iz kojih bi se videlo da mnogi pravni pojmovi, mnoge pravne sistematike i mnoge pravne teorije nisu rimskog porekla, nego su tvorevine kasnijih vekova, pravljene često s pozivom na rimsko pravo, mada često nemaju mnogo veze s njim (na primer, teorija kauze u oblasti ugovora). Međutim, svi ti pojmovi, sistematike i teorije jesu opšte dobro civilizovanog društva. Njima, razume se, ne treba robovati, nego se njima treba koristiti u meri u kojoj je to danas potrebno i moguće. Dakle, Rimljanima ne treba pripisivati više nego što su stvarno uradili, niti treba fetišizirati ono što su uradili, niti se nepotrebno bacati kamenjem na ono što su uradili, nego to, kao i ono što je pre njih i posle njih urađeno, treba znati i, ukoliko je moguće i nužno, upotrebiti kao pravnu tehniku, ispunjavajući je novom društvenom sadržinom, a, s druge strane, stvarati nove pojmove i ustanove za nove društvene odnose, koji relativno brzo nastaju, pogotovu u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

4. U vezi sa stvarnim pravima potrebno je istaći — da ne bi bilo nesporazuma — da ta prava u isto vreme predstavljaju i društvene odnose, i to društvene odnose koji postoje *neposredno* povodom stvari (materijalnih dobara) u društvu. To naglašavamo zbog toga što se, obično, civilistima zamera da oni stvarna prava, a pre svega pravo svojine i svojinu uopšte, shvataju kao prava na stvarima, kao odnos između subjekta (čoveka) i stvari, a ne kao društveni odnos. Takvo shvatanje mogu zastupati samo nemarksisti. Ali ako su ta prava društveni odnosi, onda to znači da na polovima tih odnosa stoje određeni subjekti, s tim što se neko ili neki od njih, ali uvek tačno određen broj, pojavljuje u ulozi nosioca (imaoca, titulara) prava, dok se drugi, to će reći svi ostali kojima stvari ne pripadaju, pojavljuju u ulozi lica koja su obavezna da poštuju ta prava. Tvrditi da su stvarna prava, uključujući i pravo svojine, pa i svojinu kao društvenu kategoriju, društveni odnosi, a negirati postojanje subjekata, posebno titulara prava, predstavlja neodrživu tvrdnju ne samo sa logičkog stanovišta nego, pre svega, sa stanovišta realnih društvenih odnosa, jer društveni odnosi postoje između ljudi, između subjekata. Neki autori, pišući o društvenoj svojini u nas, negiraju postojanje titulara te svojine, a tvrde da je svojina, pa i društvena svojina, društveni odnos![3] S druge strane, oni brkaju pojam titulara (imaoca, nosioca) prava i pojam vršioca prava, izjednačujući ta dva pojma. Međutim, u pravnom životu nije redak slučaj da jedno lice ima svojstvo titulara prava, a drugo lice svojstvo vršioca toga prava.

[2] V. Mihajlo Vuković, *Klasifikacija prava svojine,* s izlaganjem na Simpozijumu o društvenoj svojini, Srpska akademija nauka i umetnosti, »Naučno delo«, Beograd, 1965, str. 7.

[3] Kada je reč o titularu društvene svojine, pod njim ne treba podrazumevati samo jedno lice (jednog subjekta). U nas se, pravno posmatrano, kao titulari društvene svojine pojavljuju organizacije udruženog rada, a takođe i sva druga društvena pravna lica, i to preko prava korišćenja koje im pripada povodom stvari koje neposredno drže. Može se reći da se društvena svojina u nas, sa stanovišta pravnog režima kojim se vrši raspodela dobara ustanovljavanjem stvarnih prava, uglavnom iscrpljuje u vidu prava korišćenja koje imaju društvena pravna lica.

Učinjenu napomenu u vezi s društvenom svojinom u ovom delu napisa, kao i uopšte u ovom radu, ne treba smatrati glavnim predmetom rasprave. Ovaj napis nije nastao s namerom da se piše o društvenoj svojini u nas. U njemu se raspravlja o stvarnim pravima uopšte i, posebno, u našem društvu, pri čemu društvena svojina, gledano globalno, ne mora pravno biti izražena kao stvarno pravo. Naša osnovna namera u vezi s ovim napisom sastoji se u tome da ukažemo na značaj stvarnih prava za funkcionisanje i život društva, kao i na značaj pravnih normi koje ta prava uspostavljaju i regulišu.

5. Postoje li i moraju li postojati stvarna prava i pravna pravila koja ih utvrđuju u našem društvu? S obzirom na ono što je do sada rečeno, sledi sam po sebi zaključak da stvarna prava postoje i moraju postojati i u našem društvu, kao i sistem pravnih pravila koji ta prava utvrđuje, tj. stvarno pravo. Naše društvo ne živi u izobilju, nego u relativnom siromaštvu u pogledu stvari kao materijalnih dobara. Ta činjenica uslovljava pravna pravila koja uspostavljaju određen pravni režim u pogledu stvari i u našem društvu, pa prema tome i određena stvarna prava. Razume se, taj pravni režim i stvarna prava koja on uspostavlja razlikuju se, istorijski gledano, od pravnog režima i stvarnih prava prethodnih društvenih sistema, bez obzira na terminologiju koja može biti istovetna ili je čak istovetna, a razlikuju se bitno ili manje bitno i od pravnog režima i stvarnih prava savremenih država, u zavisnosti od toga da li je reč o buržoaskim ili socijalističkim zemljama. U našem društvu, kao i u drugim socijalističkim zemljama, sredstva za prozvodnju pripadaju najopštije rečeno radničkoj klasi, odnosno njenim subjektima, dok ostale klase mogu biti posednici neznatnijeg dela sredstava za proizvodnju s tendencijom njihovog postepenog podruštvljavanja. Subjekti radničke klase koji drže sredstva za proizvodnju nisu isti u svim socijalističkim zemljama. U nekim od njih pojavljuje se socijalistička država kao vlasnik tih sredstava, a pored nje još i državna privredna preduzeća koja prisvajaju sredstva koja drže, ali ih prisvajaju putem stvarnog prava manjeg obima od prava svojine kao stvarnog prava koje ima država (to se pravo, obično, zove pravo upravljanja). U našoj zemlji kao subjekti radničke klase pojavljuju se osnovne organizacije udruženog rada i njihova udruženja (radne organizacije i druge organizacije udruženog rada). Tim subjektima prapadaju sredstva za proizvodnju i brojna druga materijalna dobra (stvari), i to im pripadaju na osnovu pravnih normi koje priznaju tu pripadnost u vidu prava korišćenja i predviđaju sredstva pravne zaštite za slučaj da neko tu pripadnost ugrožava. Ako je to tako, a to je naša stvarnost koja se dugo ne može prevazići, kako se onda može tvrditi da su stvarna prava suvišna u društvenom sektoru rada (u udruženom radu). Priznati pravno nekom subjektu pripadnost određenih dobara (stvari), štititi pravno tu pripadnost od mogućnih uzurpacija drugih subjekata, zar to ne znači pravno priznavanje određenog stvarnog prava određenom subjektu povodom stvari koje poseduje? Sasvim je druga stvar kako će se to pravo nazvati: nekim do sada upotrebljavanim izrazom ili nekim novoizmišljenim. To ide u pravnu tehniku i drugorazrednog je značaja. Razume se, bez pravne tehnike nije moguće, jer ona omogućava da se ljudi sporazumevaju u oblasti pravnog života, kao što pojmovi i reči koje ih označavaju u drugim oblastima života omogućuju sporazumevanje među ljudima u tim oblastima. Ali tehnika nikad ne odre-

đuje suštinu stvari, pa je zbog toga moguća upotreba iste pravne tehnike za sasvim različne društvene sadržine.

Kao što postoji sistem pravnih normi koji utvrđuje i štiti raspodelu i neposrednu pripadnost pojedinih stvari pojedinim subjektima u sklopu društvenog sektora rada (u udruženom radu), ustanovljavajući određena stvarna prava, tako isto u našem društvu postoji i sistem pravnih normi koji utvrđuje i štiti raspodelu i neposrednu pripadnost pojedinih stvari drugim subjektima, priznajući im odgovarajuća stvarna prava (na primer, pravo svojine ličnog karaktera, pravo svojine privatnog karaktera).

Ukupnost svih pravnih normi u našem društvu, koje regulišu društvene odnose *neposredno* povodom stvari kao materijalnih dobara u vidu priznavanja i zaštite odgovarajućih stvarnih prava, čini naše stvarno pravo. Ono daje sliku raspodeljenosti stvari u našem društvu na pojedine klase i slojeve društva, kao i na pojedine subjekte u okviru njih.

Dakle, stvarna prava postoje i moraju postojati u našem društvu uopšte, pa moraju postojati i u društvenom sektoru rada (u udruženom radu). U tom sektoru ona predstavljaju sliku odnosa u pogledu raspodele i *neposredne* pripadnosti stvari osnovnim organizacijama udruženog rada i njihovim udruženjima. Ona ne označavaju ništa drugo sem to da *one stvari* koje, na primer, pripadaju Pravnom fakultetu u Beogradu ne pripadaju Pravnom fakultetu u Nišu ili ma kom drugom subjektu u SFRJ, ili, uopšteno rečeno, ona označavaju samo to da one stvari koje *neposredno* pripadaju jednoj organizaciji udruženog rada ne pripadaju *neposredno* ma kom drugom subjektu u SFRJ. Ako ma ko posegne za njima bez pravnog osnova, subjekt kome pripadaju može se obratiti državnim organima, tražiti i dobiti pravnu zaštitu.

Saglasno rečenom, uzaludan će biti svaki napor usmeren na to da se eliminišu stvarna prava u društvenom sektoru rada u našem društvu i sistem pravnih normi koji ih ustanovljava i štiti. Jer ako bi to bilo učinjeno, to bi, po našem mišljenju, značilo unošenje pravno-ekonomske, pa i pravno-političke nesigurnosti u naš društveni život. Razume se, pravne norme ne moraju izričito ustanovljavati bilo kakvo stvarno pravo. Ali one moraju reći da stvari koje pripadaju jednoj organizaciji udruženog rada kao materijalni osnov njenog postojanja i rada ne pripadaju drugim subjektima. A to je pravnoj praksi i pravnoj teoriji dovoljno da zaključe da je, u stvari, reč o priznavanju organizaciji udruženog rada jednog stvarnog prava povodom stvari koje poseduje. A da sudovi i pravnici ne bi zaključivali veoma različito o kakvom je stvarnom pravu reč, za naše društvo je mnogo bolje da ono, donoseći pravne norme, formuliše o kakvom je stvarnom pravu reč (na primer, o pravu korišćenja ili pravu koje nosi neki drugi naziv).

Da bi se dokraja razjasnio naš stav u ovom delu napisa, smatramo potrebnim da napomenemo da stvarna prava u društvenom sektoru rada treba i moraju da pripadaju organizaciji udruženog rada kao pravnom licu (kao firmi), a ne radnoj zajednici, radnom kolektivu, zboru radnika, radničkom savetu i sl., kako to često žele prikazati neki pisci. Posebno, mi ne predlažemo da se osnovno stvarno pravo u društvenom sektoru rada koje imaju i moraju imati organizacije udruženog rada kao pravna lica povodom stvari koje im *neposredno* pripadaju nazove pravo svojine, mada bi i to bilo moguće bez ikakve štete po naše socijalističko samoupravno

društvo.[4] Jer to ne bi bila grupna svojina, kako se to gledište često kvalifikuje.

6. Sa stvarnim pravima organizacije udruženog rada ne treba mešati prava koja imaju ili treba da imaju udruženi radnici bilo kao kolektiv (zbor), bilo kao pojedinci, bilo kao grupa u sastavu nekog organa upravljanja (na primer, radničkog saveta). Prava radnika povodom stvari koje pripadaju organizaciji udruženog rada ne mogu i ne treba da budu stvarna prava, posebno ne mogu i ne treba da budu pravo svojine bilo u kojoj varijanti. Prava radnika u udruženom radu treba da budu posebna prava. Ta prava treba da budu: pravo radnika da radi društvenim sredstvima, pravo na učešće u rasporeli dohotka, pravo na lični dohodak i druga koja se predlažu. Neka od njih su se već afirmisala, na primer pravo na raspodelu dohotka i pravo na lični dohodak.

Postavlja se pitanje u kakvom odnosu treba da stoje subjektivna prava radnika prema stvarnim pravima organizacija udruženog rada ili, drugim rečima, koja od njih imaju već značaj. Smatramo da te dve vrste prava ne bi trebalo upoređivati sa stanovišta njihovog značaja. To su dve razne vrste prava za različite oblasti života. Svaka od njih ima bitan značaj za oblast života u kojoj postoji. Razume se, te dve vrste prava nisu odvojene kineskim zidom, ali to ne daje prava da ih pomešamo. Vezu među njima pokazaćemo na primeru prava radnika na raspodelu dohotka i prava radnika na lični dohodak. Radnik, s jedne strane, ima pravo da vrši raspodelu ukupnog dohotka svoje osnovne organizacije udruženog rada po odbitku dela koji pripada društvu i da, vršeći raspodelu dohotka, odredi, zajedno s drugim radnicima, deo iz kojeg će se vršiti isplata ličnih dohodaka. Radnik, s druge strane, ima pravo na lični dohodak, tj. ima pravo da dobije (da uzme) deo koji njemu pripada iz dêla koji je, zajedno s drugim radnicima, odredio da služi za isplatu ličnih dohodaka. Dobivši (odnosno uzevši) taj deo, radnik postaje vlasnik, odnosno stiče na njemu (povodom njega) stvarno pravo koje se zove pravo svojine.

Stvarna prava koja imaju i moraju imati organizacije udruženog rada povodom stvari koje drže ne treba mešati ni sa idejom da radnik treba da živi od rezultata svoga rada, a ne od imovine, posebno ne od svojine ili ma kog drugog stvarnog prava ili drugog prava koji mogu da donose dobit bez rada. Ta ideja predstavlja opšti ideal samoupravnog socijalističkog društva čijoj realizaciji ono teži. Za njeno ostvarenje treba se stalno boriti i stvarati uslove da obuhvati sve oblasti života. Njena bliža konkretizacija u udruženom radu u nas izražena je u nagrađivanju prema radu i rezultatima rada svakog pojedinog radnika, kao i prema radu i rezultatima rada organizacije udruženog rada u čijem se sastavu nalazi radnik. Ta ideja nema nikakve veze sa stvarnim pravima osnovne organizacije udruženog rada povodom stvari koje ta organizacija ima, odnosno ta prava niukoliko ne smetaju ostvarivanju te ideje u udruženom radu, kao i van njega.

Prema tome, mi ne predlažemo, niti smo ikada to činili, da se radniku u okviru udruženog rada prizna ma kakvo stvarno ili neko drugo pravo povodom stvari ili drugih dobara koje drži organizacija udruženog

[4] Međutim, to nije neophodno potrebno, pošto nije reč o suštini stvari, nego o pravnoj tehnici, a to bi bilo u suprotnosti i s odredbama našeg Ustava.

rada, a koje bi mu omogućilo da stiče dohodak bez rada. Naprotiv, smatramo da samo rad i rezultati rada treba da budu merilo materijalnog i drugog položaja čoveka u socijalističkom društvu. Prema tome, sva druga prava, a posebno pravo na lični dohodak radnika, treba da imaju za osnov rad radnika u organizaciji udruženog rada. Ali to ne znači da zbog toga treba negirati stvarna prava i njihov značaj u oblasti udruženog rada i u našem društvu uopšte. Njihovo postojanje, ukoliko je dato pravim subjektima, a to su u udruženom radu osnovne organizacije udruženog rada i njihova udruženja, niukoliko ne smeta, kao što smo već rekli, ostvarivanju ideje da svako treba da živi od rezultata svoga rada, a ne od sredstava koja mu pritiču po drugim osnovama (na primer, od rente, od eksploatacije tuđe radne snage i dr.).

Najzad, stvarna prava organizacija udruženog rada ne treba mešati ni sa samoupravljanjem radnika. Ta prava niukoliko ne ometaju samoupravljanje. Sasvim je posebna stvar postojanje stvarnih prava, a posebna njihovo vršenje u smislu odlučivanja (upravljanja), kao i odlučivanje (upravljanje) drugim poslovima organizacije udruženog rada. Vršiti neko pravo, a takođe i bilo koji posao, može i pojedinac, ali i veća ili manja grupa ljudi, kao i ceo kolektiv. To je stvar društvenog sistema. Naše društvo želi da u upravljanju stvarima i ključnim pitanjima organizacije udruženog rada učestvuju svi njeni radnici. Uostalom, to je već i ozakonjeno u nas. To nikako nije u suprotnosti sa stvarnim pravom koje ima i mora da ima organizacija udruženog rada povodom stvari koje poseduje. Neke negativne pojave u našem društvu u bliskoj prošlosti nisu nastale zbog toga što su radne organizacije kao pravna lica bile titulari prava korišćenja kao stvarnog prava povodom stvari koje su imale, nego su bile posledica drugih uzroka. Da je to tačno, svedoči i to što još postoji pravo korišćenja u društvenom sektoru rada kao stvarno pravo organizacije udruženog rada, a društvenih deformacija je znatno manje nego nedavno, a to takođe svedoči i period života našeg društva pre pojave deformacija.

7. S obzirom na to da je od naše revolucije do danas prošlo 30 godina, da su u tom razdoblju najveći deo sredstava i oruđa za proizvodnju, kao i stvari uopšte, postali društvena svojina, da se socijalistički društveni sistem učvrstio i da se uspešno razvija, da su se danas pojavila nova pitanja kao problemi socijalističkog društva u smislu njegovog budućeg razvoja — izgleda kao da su stvarna prava i stvarno pravo kao sistem pravnih normi koji obrazuje pravni režim povodom stvari u socijalističkom društvu, u smislu njihove raspodele i prisvajanja, izgubili značaj koji su imali u prethodnom periodu stvaranja našeg socijalističkog društva. Samoupravljanje, raspodela dohotka i ličnih dohodaka, ovladavanje radnika procesima društvene reprodukcije, suzbijanje preteranih i neopravdanih socijalnih razlika, stambeni problemi, razvoj socijalističke privrede i učešće radnika u svemu tome kao stvarno vladajuće snage, kao i brojni drugi problemi socijalističkog karaktera, sve su to danas ona pitanja kojima su okupirane vodeće idejno-političke snage našeg društva. Podruštvljavanje sredstava za proizvodnju za sve nas predstavlja, uglavnom, istoriju. O tome se još razmišlja kada se raspravlja o poljoprivredi, zanatstvu i privatnom ugostiteljstvu, ali ne kao o nečemu što treba brzo postići, nego kao o nečem što će manje-više doći bez većih potresa kao posledica razvoja socijalističkog sektora života i rada. Ali ako bi, na pri-

mer, našem društvu zapretila opasnost od restauracije srušenog poretka usled delovanja snaga koje hoće da sredstva za proizvodnju iz društvene svojine prenesu u privatnu svojinu, ili opasnost od jagme stvari, onda bi se ono moralo brzo pozvati na stvarna prava i pravni režim koji ih je ustanovio kao na pravna sredstva kojima je izvršilo i kojima održava raspodelu i prisvajanje stvari u relacijama što čine temelj njegovog postojanja i razvoja kao samoupravnog socijalističkog društva. A sve opasnosti za naše društvo nisu prošle. Ako ništa drugo, onda bi, u slučaju nepostojanja stvarnih prava, odnosno pravnog režima koji ih ustanovljava, nastupila opasnost jagme za stvarima i opšte pravno-ekonomske nesigurnosti, i to, s jedne strane, kao posledica relativnog siromaštva u stvarima i, s druge strane, kao posledica nedovoljno razvijene svesti ljudi. Zbog toga, koračajući dalje u razvoju našeg socijalističkog samoupravnog društva, ne smemo nikako zaboraviti osnovu na kojoj naše koračanje i razvoj počivaju, a to su proizvodno-posednički odnosi socijalističkog karaktera koji su pravno izraženi preko stvarnih prava, i to pre svega preko osnovnih (primarnih) stvarnih prava, odnosno preko sistema pravnih normi koji ta prava ustanovljava i predviđa sredstva za njihovu zaštitu.

8. Da zaključimo. Negiranje ili omalovažavanje stvarnih prava, odnosno pravnog režima koji ih ustanovljava, u našem društvu ne predstavlja ni revolucionaran, ni progresivan, niti praktično mogućan potez. A to ne bi bilo ni marksistički, s obzirom na značaj stvari (materijalnih dobara) za život društva. Mi ne možemo zastupati materijalističko-dijalektičku, tj. marksističku filozofiju i u isto vreme negirati značaj pravnog regulisanja odnosa između ljudi povodom stvari (materijalnih dobara). Te su dve stvari u očevidnoj suprotnosti. A to je i opasno po opstanak i budući razvoj socijalističkog društva. Naprotiv, kao marksisti, mi moramo pridavati veći značaj pravnom regulisanju društvenih odnosa povodom materijalnih dobara nego što se to činilo u prethodnim epohama. Shodno tome, moramo imati odgovarajuća stvarna prava, odnosno sistem pravnih normi koji reguliše raspodelu stvari na pojedine klase i subjekte i utvrđuje obim vlasti koji mogu imati povodom stvari koje prisvajaju. Mi ih moramo imati čak i kad ne bismo hteli, jer njihovo postojanje nameće objektivna stvarnost, sem ako ne želimo da u naš društveni život uvedemo pravno-političku i ekonomsku nesigurnost povodom materijalnih dobara. Utemeljivanje onih stvarnih prava koja su potrebna našem društvu, kao i njihovo priznavanje povodom najznačajnijih sredstava za proizvodnju onim subjektima na kojima počiva naše samoupravno socijalističko društvo, a to znači radničkoj klasi i njenim subjektima u prvom redu, predstavlja onaj zadatak vodećih snaga našeg društva o kome treba da vode brigu sve dotle dok ne bude takvog obilja stvari da povodom njih nisu potrebna nikakva stvarna prava, odnosno nikakav pravni režim.

S postojanjem stvarnih prava ne treba mešati mogućnost, dopuštenost i potrebu njihovog prometa, odnosno prometa stvari. To su u osnovi dve različite stvari, dve različite oblasti života. Promet stvari i stvarnih prava u vezi je s robno-novčanim načinom privređivanja, s tržišnom privredom, ili se obavlja putem administrativnog prenosa u uslovima naturalne privrede. Međutim, pravni režim povodom stvari,

kojim društvo vrši raspodelu stvari na pojedine klase i subjekte i obezbeđuje prisvajanje stvari ustanovljavanjem određenih prava — koja, sporazumevanja radi, nazivamo stvarnim pravima —, postoji u svakom društvu bez obzira na tip privrede.

Prema tome, stvarna prava i stvarno pravo kao sistem pravnih normi koji ih ustanovljava nisu ni zastarela, ni rimska, niti istorijski prevaziđena kategorija. Tu pravnu materiju treba kao celinu negovati, i to i zakonodavno i u okviru pravnih studija, dati joj sadržinu koja odgovara našem društvu. Jer ona je bitan deo našeg pravnog sistema. Rimske i sve druge koncepcije treba napuštati ako ne odgovaraju našoj društvenoj stvarnosti. Međutim, ne treba se prema prošlosti ponašati rušilački na svaki način i olako odbacivati njene tekovine. Čovečanstvo je prešlo trnoviti put dok je došlo do naših dana. Zbog toga sve pozitivne tekovine prošlosti treba čuvati i njima se koristiti. U te tekovine idu, po našem mišljenju, i pojmovi *stvarna prava* i *stvarno pravo* kao objedinjavajući izrazi za ona pojedinačna subjektivna prava s isključivim dejstvom koja u društvu postoje neposredno povodom stvari koja izražavaju prisvajanje i raspodeljenost stvari kao materijalnih dobara na pojedine klase i pojedine subjekte. A koja će pojedinačna prava neposredno povodom stvari s isključivim dejstvom jedno društvo imati, to ono treba sâmo da odluči rukovodeći se svojim potrebama i objektivnim okolnostima u kojima živi.

Ali ako je postojanje stvarnih prava i sistema pravnih normi koji ih ustanovljava objektivna nužnost u društvu, pa i u našem društvu, to još ne znači da se treba zadovoljiti samo njihovim formalnopravnim ustanovljavanjem. To je tek deo posla koji društvo treba da obavi i stalno bdi nad njim. Drugi deo posla u vezi sa stvarnim pravima sastoji se u tome da vladajuća klasa, u licu subjekata koji je čine, obezbedi njihovo stvarno vršenje, kao i upravljanje svim onim materijalnim i duhovnim bogatstvom koje nastaje na osnovu prisvajanja sredstava za proizvodnju putem stvarnih prava. U našim uslovima to znači da radnici u organizacijama udruženog rada, kao i u društvu u celini, treba da budu stvarni vršioci i stvarnih prava koja imaju njihove organizacije udruženog rada povodom stvari u društvenoj svojini, i prava na raspodelu dohotka i ličnih dohodaka, i prava odlučivanja o reprodukciji — i to i u okviru organizacija udruženog rada i u društvenim razmerama — i, najzad, prava neposrednog odlučivanja o najbitnijim poslovima u vezi s radom i poslovanjem organizacija udruženog rada. Drugim rečima, u uslovima našeg društva treba se, prvo, boriti za to da se radničkoj klasi formalnopravno priznaju sva prava koja ona treba da ima u saglasnosti s istorijskim ciljevima koje treba da ostvari; drugo, radničkoj klasi treba što većma omogućiti neposredno vršenje svih pravno utemeljenih prava; treće, treba se boriti za to da ne dolazi do raskoraka između onog što je pravno ustanovljeno u vidu prava radnika, i radničke klase u celini, i prakse u vezi s ostvarivanjem tih prava; i, najposle, treba stalno poboljšavati pravni sistem i njegovu stvarnu realizaciju u smislu pravnog i stvarnog omogućavanja sve većeg i neposrednijeg učešća radničke klase u svim oblastima života. Međutim, vršenje prava i, posebno, njihovo vršenje od strane radnika, zatim sklad između onoga što je formalnopravno ustanovljeno i onoga što se dešava u stvarnom životu, kao

i stalna briga za to da se poboljšavaju pravni i društveni sistem sve većim uključivanjem radničke klase u sva zbivanja društvenog života, — to su pitanja koja zaslužuju naročitu pažnju. Ovim radom se htelo samo ukazati na preku potrebu postojanja pravnog režima povodom materijalnih dobara u vidu stvarnih prava kao jednog od osnovnih uslova za rešavanje drugih društvenih pitanja koja su u bližoj ili daljoj vezi s njim

Đorđe Radenković

Nafta i sirovine — važni činioci u međunarodnim odnosima

U poslednje vreme se problem nafte, koji je postao dramatično aktuelan nakon oktobarskog bliskoistočnog rata 1973, još više zgusnuo po svom intenzitetu i vidljivo proširio po svom obimu i radijusu.

Sve je jasnije da nisu u pitanju samo način i uslovi snabdevanja sveta najvažnijim energetskim gorivom: kao upaljač, petrolej je aktivirao i osvetlio kompleks sirovina u celini, i ne samo njih, već i čitav problem preživelih međunarodnih ekonomskih odnosa i neophodnosti hitnog uspostavljanja novog međunarodnog poretka na ravnopravnijim i racionalnijim osnovama. Kroz to on je još jednom, veoma impresivno i instruktivno, demonstrirao neizbežnu i duboku međuzavisnost svetske ekonomike i politike, privrednih interesa država i njihovog međunarodnog ponašanja. Neposredno posle četvrtog bliskoistočnog rata ovaj problem, ocrtavajući i uveličavajući razmere energetske krize, izazvao je na industrijalizovanom Zapadu talas panike, koji je stizao i do granice iracionalne usplahirenosti; sada su uveliko načinjeni međunarodni rasporedi i razrađena strategija za prilaz njegovom suštinskom rešavanju.

Dovoljno je samo pobrojati međunarodne konferencije koje su se u jednom mesecu, od kraja januara do kraja februara, bavile ovim pitanjem, pa videti koliko ono zaokuplja svet, kakav karakter i zračenje dobija i kako se primetno bliži faza početka njegovog raspleta.

ŠTA HOĆE OPEK?

U januaru je 12 punopravnih članica OPEK (Organizacije zemalja izvoznica petroleja) održalo veoma važan dogovor u Alžiru i za skoru buduć-

nost zakazalo u istoj zemlji sastanak na vrhu svoje moćne grupacije. Početkom februara jedna koincidencija je otkrivala dublje značenje: gotovo u isto vreme sastali su se u Dakaru predstavnici preko sto zemalja u razvoju i raspravljali o zajedničkoj akciji u oblasti sirovina, a u Parizu je Upravni odbor Međunarodne agencije za energiju, koja okuplja 18 razvijenih zemalja kapitalističkog Zapada, doneo odluku o svojoj budućoj taktici na terenu nafte. Nešto kasnije u Ženevi je održano osmo zasedanje Komisije za sirovine UNKTAD-a. Sredinom februara, opet u Alžiru, sastali su se ministri »grupe 77« u okviru priprema za drugu konferenciju Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj. Pitanje nafte i sirovina figuriralo je kao jedno od centralnih i u brojnim bilateralnim, državničkim i diplomatskim susretima, poverljivim kontaktima, detaljnim analizama i razmenama mišljenja; na mnogo strana i na razne načine razgovara se o neophodnosti što skorijeg sazivanja međunarodne konferencije o toj temi, o njenom sastavu, sadržaju i glavnom akcentu.

Na jednoj strani se sasvim razgovetno oblikovao i odlučno formulisao stav zemalja u razvoju — među njima i izvoznica petroleja kao grupe koja je, razumljivo, u centru pažnje po svojoj organizovanosti i ekonomskoj težini. On se sastoji u tome da se pitanje nafte ne sme posmatrati i rešavati izolovano od ostalih sirovina i potreba razvoja sveta u celini, kako bi se uklonile vapijuće disproporcije i ukorenjene privilegije i ostvarili harmoničniji i objektivniji uslovi privrednog povezivanja i napredovanja međunarodne zajednice; da je u tom sklopu bitno realizovati ravnopravan i konstruktivan dogovor nerazvijenih i razvijenih zemalja; da je, u tom cilju, neophodno postići što potpuniju, čvršću, konkretnu, akcionu solidarnost zemalja u razvoju.

Januarski sastanak ministara nafte, inostranih poslova i finansija članica OPEK imao je krupno značenje u tome što je, ne ugrožavajući njenu koheziju, uspeo da u znatnoj meri »politizira« ovu snažnu organizaciju, čija je delatnost do sada bila pretežno tehničko-finansijske prirode, tako da ona sve očitije prelazi iz sfere čisto fiskalnih zahteva u pogledu strukture cene nafte u fazu energičnog traženja da se, u globalnim dimenzijama i na bazi jednakosti, usklade odnosi zemalja u razvoju sa industrijalizovanim državama.

Rezultat je vredan pažnje utoliko više što su zemlje izvoznice petroleja, donoseći svoje odluke i markirajući svoje stavove, ispoljile veliku meru zrelosti, konstruktivnosti i međunarodne odgovornosti, odbacujući optužbe o navodnom stvaranju kartela i želji za konfrontacijom i naglašavajući težnju za razumnim dijalogom i praktičnim dogovorom.

Kada je reč o nafti, OPEK je rešio da zamrzne cene u ovoj godini, ne upuštajući se u njihovo dalje povišavanje, bez obzira na to što ubrzana inflacija goni u vis cene industrijskih proizvoda i hrane koje njegove članice nabavljaju. Kako je izneo alžirski ministar za naftu i industriju, Abdeselam, godine 1976-1977. vršilo bi se usklađivanje cene nafte sa drugim cenama, ali ne u potpunosti, već verovatno u razmeri 80—90%; posle toga petrolejske cene bi striktno pratile ritam inflacije. Ovakav predlog svakako predstavlja gest realizma i dobre volje: on treba da u perspektivi doprinese formiranju cena pravičnih za potrošače i rentabilnih za proizvođače. Istovremeno članice OPEK su ponovo naglasile neprikosnoveno pravo svake zemlje da raspolaže sopstvenim privrednim bogatstvom, odbacujući teorije »ograničenog suvereniteta«, sačinjene u

ime nekakvih međunarodnih interesa propisivanih i tumačenih sa stanovišta privredno najsnažnijih zemalja. Prirodni i bitni elementi tog prava su odlučivanje o obimu proizvodnje i utvrđivanje cena svojih proizvoda. Zemlje izvoznice nafte su složne i u odlučnom odbijanju pretnji vojnom intervencijom; one su obznanile da će, u slučaju eventualnog napada na bilo koju od njih, odgovoriti totalnim embargom petroleja, a vojna intervencija bi i vrlo verovatno prouzročila na više mesta paljenje petrolejskih izvora i dizanje u vazduh instalacija za vađenje »crnog zlata«, što bi za duže vreme zapušilo arterije iz kojih ističe krv moderne civilizacije.

Što je važno i karakteristično, proizvođači petroleja su se više, razrađenije i opipljivije no do sad pozabavili kompleksnim problemom »trećeg sveta«, zemalja u razvoju, čiji su sastavni deo. Taj problem one posmatraju i tretiraju iz dva osnovna ugla. Jedan je opšti i suštinski: to je odlučno prihvaćena i jasno naglašena teza da se pitanje nafte može efikasno i trajno rešavati jedino u sklopu celokupnog problema sirovina i razvoja u svetu. Drugo je isticanje potrebe da se solidarnost bogatih zemalja izvoznica nafte sa siromašnijim zemljama »trećeg sveta« što brže i opsežnije materijalno konkretizuje na tri načina: u obliku neposrednog olakšavanja njihovih nevolja pojačanih energetskom krizom; stvaranjem i alimentiranjem fondova za ubrzanje njihovog razvoja; finansijskom podrškom krupnih međunarodnih akcija zemalja u razvoju.

SMISAO DAKARA

Maločas pomenuti moment kompleksne, dalekosežne razrade zajedničke platforme i strategije u pogledu sirovina naročito je snažno naglasila februarska konferencija zemalja u razvoju održana u Dakaru. Iz tri osnovna razloga njena se važnost može oceniti kao izuzetna u dugoj, teškoj i komplikovanoj borbi »trećeg sveta« za ravnopravnije uslove i racionalniju strukturu svetskih ekonomskih odnosa.

Prvi put dogovor zemalja u razvoju o koordiniranoj akciji ne ostaje u sferi načelnih saglasnosti, već predviđa, osim preciziranja zajedničke platforme, određene mehanizme, finansijske i organizacione, za realizaciju ciljeva njome predviđenih. Reč je, s jedne strane, o fondu za finansiranje zaliha sirovina kako bi se onemogućile pogubne nenadne fluktuacije i padovi njihovih cena i na dužu etapu im se obezbedila stabilnost na nivou razumne rentabilnosti — a time postigla i sigurnost i trajnost snabdevanja potrošača. S druge strane, reč je o osnivanju stalnog saveta koji će sinhronizovati poteze postojećih i budućih međunarodnih udruženja proizvođača sirovina, razmenjivati njihova iskustva i mišljenja i samim tim operativno omogućavati njihovu akciju u razmerama svetske privrede.

Dakarske odluke su se mogle osloniti ne samo na dugoročna saznanja, nego i na najsvežija iskustva iz 1974. U prošloj godini, po ugledu na petrolejske zemlje, stvoreno je ili se aktiviralo više udruženja proizvođača sirovina (boksita, žive, kafe); slične inicijative pokazali su izvoznici bakra, kakaa, kikirikija; preuzimanje nacionalnih bogatstava u ruke novostvorenih država postalo je pozitivna »zaraza« u Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Umnožavaju se primeri opipljive privredne solidarnosti ze-

malja »trećeg sveta«: tako, petrolejski bogata Venecuela dala je 80 miliona dolara zemljama izvoznicama nafte iz centralne Amerike, čiji je glavni artikal ozbiljno ugrožen nepovoljnim kretanjima na svetskom tržištu. Sve je to bilo praktično ohrabrenje i inspiracija za Dakar.

Ali u minuloj godini, takođe, ekonomska kriza, izražena opasnim spajanjem inflacije i stagnacije, pogodila je svojim odjekom proizvode »trećeg sveta« čije su se cene, u izvesnom broju, privremeno bile popravile. Od proleća 1974. počele su da padaju cene poljoprivrednih sirovina; u junu i julu ista tendencija berzanskih kurseva zahvatila je i rude, pre svega bakar i olovo. (Čak i Njeno Veličanstvo Nafta, čini se, počela se početkom ove godine kolebati u svojoj novoj ceni, pod uticajem raširene recesije i mera štednje energije na Zapadu; usled smanjene tražnje zatvoren je naftovod koji saudijski petrolej transportuje do mediteranske obale; januarska proizvodnja Kuvajta bila je za 30% manja nego pre godinu dana, a iranska za 11%.) UNKTAD procenjuje da će godina 1975. biti posebno kritična za zemlje u razvoju zbog pojevtinjavanja sirovina prosečno za 40%. Ova poslednja negativna oscilacija cena sirovina predstavljala je gorku opomenu koja je, prirodno, jačala jednodušnost i solidarnost dakarskog skupa.

Pomenimo ovde, kao činjenicu koja je simptomatično pozitivna i koja nije bez težine, da je Komisija za sirovine UNKTAD-a, tog najuniverzalnijeg svetskog ekonomskog foruma, na osmom zasedanju, februara u Ženevi, dala sugestije gotovo identične sa dakarskim odlukama, predlažući stvaranje regulativnih međunarodnih rezervi za 18 osnovnih sirovina i finansiranje tih stokova posredstvom zajedničkog fonda zemalja izvoznica i zemalja uvoznica, u koji bi unele kapital i zemlje proizvođači nafte, nalazeći tu dobar i funkcionalan plasman za svoje džinovske monetarne rezerve.

Drugi veliki uspeh skupa u Dakaru bio je u tome što je nedvosmisleno i konkretno ocrtao zajednički ekonomski front proizvođača nafte i ostalih zemalja u razvoju. Učesnici Dakarske konferencije pružili su punu i energičnu podršku pravu zemalja posednika petroleja da slobodno raspolažu svojim prirodnim blagom, uključujući i njihovo nastojanje da izvojuju ekonomski logične cene za svoj glavni proizvod. Oni su istovremeno oštro osudili sve pokušaje pritiska koji se u poslednje vreme, javno ili maskirano, vrše na proizvođače petroleja. Sa svoje strane, izvoznici nafte dali su na znanje da će krupnim doprinosima alimentirati fond za finansiranje zaliha sirovina i na taj način omogućiti efektivno funkcionisanje tog ključnog mehanizma privredne samozaštite nerazvijenih. I u bitnom taktičkom pitanju — sastava, karaktera, sadržaja i uloge tripartitne konferencije koju je predložila Francuska — stavovi dakarskog sastanka i prethodnog konsultovanja članica OPEK u Alžiru potpuno su se poklopili u zahtevu da se projektovani međunarodni razgovor ne sme ograničiti na petrolej, čak ni na energetski izazov u celini, već je apsolutno neophodno da njegova centralna tema bude razmatranje kompleksnog problema sirovina i razvoja u svetu.

Najzad, Dakar će ostati vrlo značajan datum u hronici »trećeg sveta« i po tome što je eksperimentalno pokazao i dokazao da nesvrstane zemlje mogu, uz određenu meru zajedničke političke volje i svesti o svom položaju i potrebama, praktično oblikovati i sprovoditi svoja koordinirana stanovišta i akcije, globalne po svom smislu i cilju, a konkretne po

razrađenosti i dejstvu. To je, sigurno, jedan od najkrupnijih događaja u ekonomsko-političkom delovanju nesvrstanih, upravo tamo gde je do sada bilo više krilatih reči no opipljivih dela — a samim tim, vrlo verovatno, i uvod i predznak jednog novog razdoblja međunarodnog postupanja nesvrstanog pokreta.

ODGOVOR INDUSTRIJSKOG ZAPADA

Zemlje u razvoju su, kao što vidimo, precizirale svoju platformu i izgradile svoju strategiju u odnosu na razvijeni svet. Traži se dijalog i dogovor, ne konfrontacija i odmeravanje snaga; taj dijalog bi trebalo započeti što pre, i to ne samo o nafti i energetici, već o svim sirovinama i globalnim problemima razvoja; dogovor koji bi proistekao iz takvog dijaloga, otvarajući proces oblikovanja novog međunarodnog poretka na ravnopravnijim, pravičnijim i objektivnijim osnovama, praktično bi održavao ogromnu međuzavisnost sveta i, daleko od namere privrednog dvoboja ili odmazde, višestruko bi proširivao i pojačavao međunarodnu trgovinsku, tehničku, industrijsku, naučnu i drugu saradnju i time stvarao političku klimu većeg uzajamnog razumevanja i poverenja.

Kakav je odgovor industrijskog Zapada na ovaj razgovetno formulisan i izražen stav »trećeg sveta«?

Odmah treba reći da pogledi i postupci zapadnih kapitalističkih država, kada je reč o ovom bitnom pitanju današnjice, nisu sasvim homogeni i uniformni. Uz razne nijanse gledišta i preporuka, postoje dva glavna sistema mišljenja. Po jednom — koji odlučno zastupaju SAD, a čiji je glavni autor Henri Kisindžer — dijalog treba ograničiti na petrolej, a pre bilo kakvog razgovora sa izvoznicima nafte treba izgraditi sopstvenu »poziciju snage«, pa onda, polazeći sa nje, striktno sinhronizovanom akcijom, iznuditi povoljne uslove za razvijene države, sniženje cena nafte, isključenje oružja embarga, očuvanje probitačnih odnosa razmene, izvojevanje snažnog ekonomskog, političkog i strateškog uticaja na odluke proizvđača petroleja iz »trećeg sveta«. Po drugom — čiji je najistaknutiji predstavnik Francuska — težište mora biti na koordinaciji, sporazumevanju i kompromisu, uz što brže otvaranje dijaloga i pažljivo izbegavanje svega što bi moglo ličiti na želju za ekonomskom i drugom konfrontacijom.

Američki »petrolejski plan« obuhvata građenje »pozicije snage« ekonomskim, političkim i vojnostrateškim sredstvima. Ekonomska obuhvataju zajedničku raspodelu nafte u slučaju krize, stvaranje dovoljnih rezervi, dogovorenu, sinhronizovanu štednju goriva, forsiranje razvijanja alternativnih izvora energije, obrazovanje specijalnog fonda od 25 milijardi dolara za pokrivanje deficita i savlađivanje finansijskih teškoća nastalih usled četvorostrukog poskupljenja »crnog zlata«. Tom spletu mera Kisindžer je naknadno, iznenadno, posle intenzivnog insistiranja na spuštanju cene petroleja, dodao i predlog o fiksiranju minimalne cene ispod koje se nafta ne bi smela prodavati. Taj neočekivani potez ima dvostruku logiku iz ugla američkih namera: najniža dopuštena cena trebalo bi da najpre zajemči, preko monopolskih profita i poreskih zahvata, nesmetano ubiranje krupnih finansijskih sredstava, koja će se upotrebiti za istraživanje i aktiviranje novih izvora energije, a u bu-

dućnosti da spreči ugrožavanje konkurentnosti i rentabilnosti tih novih energetskih kapaciteta, u koje će se narednih godina uložiti džinovske sume novca.

Politički cilj se odnosi na nedvosmisleno naglašenu nameru da bespogovorno vođstvo u celoj operaciji pripadne Sjedinjenim Državama: »Ili mi vodimo ili ne vodi niko — izjavljuje Kisindžer. — Ili ćemo mi uspeti ili će ceo svet platiti za naš neuspeh.« Tu su vidljivi obrisi plana SAD da u ovoj akciji ne samo iznude »petrolejsko rešenje« kakvo smatraju najpogodnijim za sebe i kapitalistički svet, već i da, kao nusprodukt, iskoriste takve okolnosti za striktnije političko svrstavanje svojih saveznika i jačanje njihove discipline, sa sobom na čelu.

Vojnostrateški krak američkog »petrolejskog plana« ispoljava se ne samo u nagoveštenoj pretnji vojnom intervencijom na Bliskom istoku, već i u nizu konkretnih mera vojnog planiranja i priprema, projektovanih ili preduzetih, za takvu eventualnost, kao i u sistematskom jačanju američkog prisustva u naftonosnoj zoni Arabijskog poluostrva. SAD su izvršile više poverljivih konsultovanja nastojeći, do sad ne sa mnogo uspeha, da obezbede upotrebu pomorskih i vazduhoplovnih baza svojih evropskih saveznika »za slučaj intervencije u Persijskom zalivu«. U američkoj naučnoj i širokoj javnosti živo se i detaljno diskutuje o prednostima i rizicima hipotetične intervencije, s tim što je, po mišljenju nekih profesora, takav poduhvat, kojim bi se pod američku fizičku kontrolu stavio pojas Persijskog zaliva od Kuvajta do Saudijske Arabije, dug oko 600 kilometara, sa 40% svetskih zaliha nafte, »savršeno ostvarljiv i tehnički izvodljiv«, dok skeptički analitičari procenjuju da bi Amerikancima trebalo pola miliona ljudi da obnove i čuvaju verovatno razorene petrolejske izvore, kao i da omoguće njihovo normalno funkcionisanje. Američki vojni planeri trude se da, u okviru NATO, pridobiju glavne štabove evropskih saveznika za svoje strateške varijante, a pri tom im političku i propagandnu pomoć pruža generalni sekretar Atlantskog pakta, Luns, koji militantno istupa sa tezom opravdanja »svake intervencije prouzrokovane izazovom proizvođača petroleja«. Ako ne dobije saglasnost svojih zapadnoevropskih partnera za korišćenje njihovih baza kao relejnih punktova, Pentagon, kaže se, računa sa upotrebom najvećih transportnih aviona na svetu — »Galaksija C-5a« (»Debeli Albert«), koji mogu da lete bez spuštanja od Sjedinjenih Država do Bliskog istoka.

Ove razrađene taktičke i psihološke pripreme, naravno, ne znače neposredan uvod u oružano angažovanje; njima se više, u sadašnjem času, namenjuje uloga svojevrsnog pritiska upravljenog pre svega prema arapskim proizvođačima petroleja u Persijskom zalivu, s tim što one zadržavaju i svojstvo rezervne varijante »za krajnji slučaj«.

Amerikanci računaju i sa time da tiha penetracija može doprineti smanjenju potrebe za dramatičnom intervencijom. Od ukupno 8.500 američkih vojnih eksperata poslatih u 34 zemlje sveta, posle Južnog Vijetnama najveći broj se nalazi u dve zemlje — najkrupnija proizvođača nafte na obalama Persijskog zaliva: 2.249 u Saudijskoj Arabiji i 1.207 u Iranu, što čini oko dve petine ukupne cifre. Nedavno je bilo vesti da će novi kontingenti američkih vojnih lica — među njima veterani iz vijetnamskog rata i pripadnici »specijalnih jedinica« CIA — stići u saudijsku kraljevinu da obučavaju i vežbaju njenu vojsku intenzivno

opremanu najmodernijim oružjem, a takođe izvestan broj vojnih stručnjaka SAD doći će u Kuvajt, koji je prošle godine kupio ratnu opremu za 330 miliona dolara, da služe kao instruktori njegove armije.

SLOŽENA STRATEGIJA

Kada se posmatra petrolejska strategija Zapada, njene pobude i procene, odmah se zapaža, kako je već pomenuto, da ona nije potpuno jedinstvena. Između SAD i njihovih zapadnoevropskih saveznika postoji, svakako, prostrano zajedničko polje interesa i shvatanja, koje proističe iz velike energetske gladi visokorazvijene tehničke civilizacije, ugroženih navika potrošačkog društva, zabrinutosti za neometanu budućnost takvog sistema i načina života. Ali, očigledne su i specifičnosti interesa koje izviru iz osobenosti položaja. Zapadna Evropa i Japan, koji u snabdevanju naftom zavise od arapskih zemalja u proseku sa 80%, žele da izbegnu svaku ekonomsku konfrontaciju mnogo vatrenije no SAD, kod kojih taj procenat ne doseže ni 5%. Zatim, Evropljani su svesni da, u slučaju vojnih komplikacija na Bliskom istoku, rizik proširenog požara, samom geografskom blizinom i strateškom logikom, preti najpre njima. »Devetorica« osećaju i to da Vašington ima na umu da petrolejsku krizu i njene implikacije iskoristi za postizanje znatno direktnije političke i obimnije ekonomske kontrole nad Evropskom zajednicom no što to odgovara željama i potrebama većine njenih članica.

Te razlike u pogledima i interesima mogle su se reljefno i ilustrativno pratiti u diskusiji o stvaranju fonda za »reciklažu« petrodolara, odnosno olakšavanje finansijskih nedaća industrijskih država uvoznica nafte. Zapadnoevropski projekt predviđao je direktno sudelovanje članica OPEK u pružanju sredstava za takvu finansijsku instituciju sa kapitalom od 10-12 milijardi dolara, kojom bi upravljao Međunarodni monetarni fond i koja bi davala zajmove na rok od 3-7 godina i uz kamatnu stopu saobraženu platežnoj moći zajmoprimalaca. Američki, to jest Kisindžerov plan predviđao je sumu od 25 milijardi dolara, držeći »na distanci« članice OPEK, a crpeći sredstva najvećma od SAD i SR Nemačke, uglavnom na bazi bankovnih depozita petrodolara. Ova ideja je kod mnogih Zapadnoevropljana izazivala trojaku bojazan — da će tako Sjedinjene Države voditi glavnu reč u odlučivanju ko će i pod kakvim uslovima dobiti kredite, da će one ostvariti apsolutno dominantnu ulogu u koncipiranju i sprovođenju »politike čuvanja energije« i da se tako Evropska zajednica uvlači u neželjenu konfrontaciju sa proizvođačima nafte, izazivajući njihovo neraspoloženje, možda i ekonomske represalije.

Ipak, kao što se moglo videti na zasedanju Međunarodne agencije za energiju početkom februara u Parizu, posle niza jednogodišnjih peripetija, 18 članica te novostvorene organizacije Zapada, osnovane ne samo na inicijativu, nego i na izvanredno uporno insistiranje SAD, uglavnom su prihvatile sve bitne tačke Kisindžerovog petrolejskog plana, bilo da je reč o ukupnom smanjenju uvoza za 100 miliona tona nafte u jednoj godini, bilo o centralizovanoj raspodeli nafte u slučaju nove krizne eksplozije, bilo o priznanju američkog primata u celoj akciji bilo

o »potpornom fondu« od 25 milijardi dolara i zajedničkom ulaganju ogromnih sredstava u razvijanje alternativnih izvora energije.

Takav tok stvari — uprkos tome što su članice OPEK jasno i glasno dale na znanje da samo stvaranje te agencije, njene ciljeve i njeno funkcionisanje smatraju direktnim izazovom i oruđem konfrontacije, »ratnom mašinom« potrošačkog saveza — svakako sadrži određena slojevita objašnjenja. Pri tom kao jedan faktor deluje nadmoćna ekonomska i vojna težina SAD; kao drugi — američki metod ubeđivanja i uticanja, koji petrolejsko pitanje izoštrava u vidu odlučujućeg ispita ekonomske i političke solidarnosti Zapada i vrednosti njegovog savezništva; kao treći — uverenje većine zapadnoevropskih država da bi im bez tesne naučne i finansijske saradnje sa Amerikom, bilo veoma teško da se ispetljaju iz tekućih privrednih tegoba i da u tehničkom i ekonomskom smislu osiguraju svoju energetsku, a samim tim i egzistencijalnu budućnost. Čak je i Francuska, ne napuštajući svoje osnovno stanovište i ostajući do sad van Međunarodne agencije za energiju, napravila izvesne primetne taktičke ustupke, a Žiskar d'Esten je posle decembarskog dijaloga sa Fordom na Martiniku želeo da napomene da njegove ideje nisu u suprotnosti sa Kisindžerovim merama.

Ipak, ako su Amerikanci, svojom upornošću i snagom, uspeli da nametnu Zapadnoj Evropi globalne okvire i osnovne elemente sopstvene petrolejske strategije, bilo je i povratnog uticaja, naravno, u znatno manjem, ali ne zanemarljivom obimu. Napušteno je prvobitno američko insistiranje na isključivom dijalogu proizvođača i potrošača nafte; prihvaćena je francuska ideja o tripartitnoj konferenciji, na kojoj bi se pojavio i izvestan broj zemalja u razvoju. Razume se, još više no sastav važan je sadržaj konferencije: krupno negativno opterećenje predstavlja neizmenjen stav Zapada, izražen u zaključcima Međunarodne agencije za energiju, da takva međunarodna konferencija ne treba da se bavi problemom sirovina u celini, čak ni energije sveobuhvatno, već samo pitanjem cena, proizvodnje i isporuka nafte.

Uopšte, stav Zapada je dosta komplikovan u svojoj kombinovanosti i napornom sinhronizovanju postojećih razlika, pa ispoljava izvesne protivrečnosti u svojoj slojevitosti. U njemu je dominantna orijentacija da se najpre ostvari »jedinstvo potrošača« i izgradi »pozicija snage«, pa tek onda da se pristupi pregovorima sa velikim isporučiocima petroleja. S druge strane, javlja se još ne sasvim iskristalisano uviđanje da se mora ići više na kooperaciju no na konfrontaciju. S treće, industrijski Zapad je suočen sa saznanjem da sa snabdevačima naftom valja pregovarati kao sa organizovanom celinom znatne snage. S četvrte, čine se smišljeni, javni i tajni, pokušaji da se to organizovano jedinstvo potkopa i time njegova pregovaračka težina umanji.

DVA OSNOVNA PITANJA

Zbog toga — i ne samo zbog toga — u sadašnjem svetskom ekonomskom i političkom trenutku krupno i dalekosežno značenje ima međunarodno ponašanje zemlja proizvođača i izvoznika petroleja — članica OPEK.

Razlozi su očigledni na prvi pogled. Te zemlje su sada glavni liferanti najvažnijeg energetskog goriva, koje, uz to, ima ogromnu primenu u modernoj industriji. Istovremeno one su i posednici džinovskih novčanih sredstava i rezervi. One su integralan, sastavni deo »trećeg sveta«, to jest zemalja u razvoju, čak, kako neki kažu, »udarni odred« tog dela čovečanstva po svojoj materijalnoj moći i ekonomskoj organizovanosti na svetskom tržištu. One ne samo da proizvode više od polovine petroleja izvađenog u svetu, već, što je još bitnije, izvoze pretežni deo svoje proizvodnje, za razliku, recimo, od Sjedinjenih Država, koje, pored veoma velike domaće produkcije, moraju da uvoze gotovo jednu desetinu potrebnih količina nafte. Članice OPEK su primile u prošloj godini preko 100 milijardi dolara, a od toga kao čist prihod im ostaje 60-70 milijardi. (Saudijska Arabija je zaradila 22 milijarde, Iran 20 milijardi, Venecuela 10-12 milijardi itd.) Prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda, njihove monetarne rezerve su narasle u 1974. na preko 38 milijardi dolara, što čini oko jedne petine ukupnog svetskog iznosa, dok su u septembru 1973. držale samo 7%. Svetska banka prognozira da će ove zemlje 1980. raspolagati sa 600 milijardi dolara, a ima ozbiljnih predviđanja da bi one mogle kroz pola decenije držati u rukama tri četvrtine svetskih deviznih rezervi. Statističari su izračunali da one zarađuju 7 miliona dolara svakog sata.

Razumljivo je da su, u svetlosti tih gigantskih cifara, dva pitanja osnovna: da li će zemlje izvoznice petroleja sačuvati svoje jedinstveno istupanje na svetskom tržištu i na koji način one upotrebljavaju svoje basnoslovno naftonosno bogatstvo i ogromnu novčanu moć, pošto su i to, prirodno, vremenski prolazne pojave, s obzirom na dogledno iscrpljivanje nafte i ubrzano razvijanje drugih energetskih mogućnosti?

Kapitalistički industrijski Zapad, oličen najmarkantnije u vodećoj ulozi i strategiji SAD, nastoji da pronađe slabe tačke u frontu članica OPEK i da preko njih podrije njihovu jedinstvenu akciju. Pri tom se cilja na postojeće razlike u unutrašnjem poretku i društvenom opredeljenju, stepenu političke vezanosti za Zapad, užim ekonomskim interesima.

Neke od zemalja izvoznica nafte spadaju među društveno i ideološki najradikalnije u »trećem svetu«, kao Irak i Alžir; druge — među najkonzervativnije, kao Saudijska Arabija i Ujedinjeni Arapski Emirati. Prve, u političkom pogledu, oštro naglašavaju svoju nezavisnost, čak i izvesno nepoverenje u odnosu na Zapad, druge su tradicionalno, čak i saveznički bliske Vašingtonu. (Karakteristično je da pojedini arapski režimi čak nisu javno protestovali protiv Kisindžerovog nagoveštavanja eventualne vojne intervencije.) Ovim poslednjim zemljama, pre svega Saudijskoj Arabiji, koja raspolaže najvećim svetskim zalihama i godišnjom produkcijom od preko 400 miliona tona nafte, SAD se obraćaju sa svojom akcijom usmerenom na snižavanje cena, isključenje embarga i dalje povećavanje proizvodnje. SAD pri tom računaju, očito, i sa izvesnim realnim specifičnostima položaja i interesa proizvođača petroleja u pogledu nivoa cena i obima proizvodnje. Fejsal i šeici Ujedinjenih Arapskih Emirata pokazuju se najskloniji snižavanju cene, koja sada iznosi oko 11 dolara po barelu; Irak i Iran, s obzirom na relativno brojno stanovništvo i njegovo brzo povećavanje, zainteresovani su za brže povećavanje proizvodnje, dok su Kuvajt i Libija u poslednjoj godini zauzi-

mali stav da ne treba žuriti sa porastom produkcije kako bi se što duže sačuvale zalihe dragocene sirovine tamo gde su najbezbednije i najstabilnije, »pod zemljom«. Čak i u pogledu strategije zajedničkih dogovora, bilo je nekih neslaganja, koja su srećno prebrođena: Rijad se neko vreme opirao ideji sastanka članica OPEK na vrhu ocenjujući ga kao prejak i zato necelishodan izazov Sjedinjenim Državama i drugim industrijskim državama potrošačima.

Sistematski se, mada prerušeno, u pozadini, koriste izvesni međusobni nesporazumi proizvođača petroleja i konflikti njihovih političkih ambicija, naročito u najbogatijem i najvažnijem regionu — oko Persijskog zaliva: teritorijalni spor Iraka i Kuvajta; hronična zaoštrenost odnosa Bagdada i Teherana; antagonizam Saudijske Arabije i Iraka, koji izvire ne samo iz veoma različitih ideoloških smerova, već i iz činjenice da je reč o dve najveće arapske države ovog regiona sa sopstvenim krupnim političkim planovima; pritajena podozrenja arapskih zemalja da Iran želi da zasnuje svoju suprematiju u oblasti Persijskog zaliva.

Zapad ubacuje u svoje strateške proračune još jednu važnu materijalnu činjenicu. U godini 1974. zemlje proizvođači nafte sa Bliskog istoka uložile su u hartije od vrednosti i u banke na Zapadu oko 52 milijarde dolara, više no što iznose sve zapadnonemačke ili francuske akcije u berzanskom prometu; samo u američkim depozitima leži preko 11 milijardi dolara »petrolejskog novca«; prema zvaničnim podacima, izvoznici nafte investirali su prošle godine 5—6 milijardi dolara u američke državne obveznice. Razume se, na Zapadu se javljaju razlozi zabrinutosti i opomene da petrodolari mogu, svojom poplavom, zadobiti kontrolu nad ključnim privrednim granama i preduzećima industrijskog sveta. (Proizvođači nafte su već otkupili značajne pakete akcija »Mercedesa«, »Krupa«, Panamerikena itd.) Ali preovlađuje sud da ovakvo kretanje petrolejskog kapitala koristi Zapadu i ekonomski — jer u njegov finansijski krvotok ubrizgava džinovska nova sredstva, i politički — jer se na taj način, veruje se, »vezuju ruke proizvođačima nafte za preduzimanje prenagljenih poteza«.

POZITIVNA EVOLUCIJA

Kada se sve to ima pred očima, treba konstatovati primetnu pozitivnu evoluciju u stavu i postupanju zemalja izvoznica petroleja. Ona se može posmatrati i analizirati u nekoliko pravaca. Uprkos svemu, članice OPEK su još više pojačale svoju koheziju, o čemu svedoči sazivanje njihove konferencije na vrhu i poslednje konkretne odluke u Alžiru. Ta kohezija produbljuje svoju sadržinu: ona se ne ograničava više na tehničko-finansijske uslove oko dažbina i cena, već se sve odlučnije ispoljava u zahtevu da se pitanja sirovina i svetskog razvoja razmatraju u celini, da se pristupi suštinskijem menjanju međunarodnog ekonomskog poretka. Proizvođači nafte su u poslednje vreme osetno povećali svoju finansijsku pomoć drugim, siromašnijim zemljama u razvoju, tako da njihovi do sad angažovani doprinosi za ekonomski i socijalni razvoj »trećeg sveta« iznose oko 10 milijardi dolara, uz tendenciju daljeg povećavanja. Najzad, sve je izrazitija namera na više strana da se osnovno

nacionalno blago potpuno preuzme u sopstvene ruke. Venecuela je objavila da će ove godine izvršiti nacionalizaciju industrije nafte, a i tako društveno konzervativne zemlje kao što su Saudijska Arabija i Ujedinjeni Arapski Emirati rešene su da pod domaću kontrolu stave proizvodnju petroleja.

To sadržajno i akciono obogaćivanje držanja OPEK najreljefnije se vidi u registru tema i predloga pretresanih na januarskom skupu u Alžiru. Snažan akcent bio je stavljen na problem pružanja konkretne ekonomske podrške zemljama »trećeg sveta«, kako u obliku direktno dodeljenih specijalnih kredita tako i alimentiranjem fondova za njihov globalniji razvoj i za prevazilaženje akutnih teškoća, a bilo je, na primer, i ideja da bi zemlje proizvođači petroleja mogle, u sklopu svojih velikih planova podizanja petrohemijske industrije, hitno preduzeti stvaranje 10 »jedinica« produkcije veštačkih đubriva, koje bi zemljama u razvoju davale godišnje 2,5 miliona tona tog artikla neophodnog na frontu borbe za modernu poljoprivredu i bolju ishranu, što bi pokrivalo tri četvrtine njihovih potreba.

Ali, osim toga, još mnogo šire, članice OPEK su detaljno raspravljale i o »obavezama« industrijskih država prema zemljama u razvoju. U sklopu te teme alžirski ministar Abdeselam, jedan od glavnih izvestilaca, izneo je sledeću listu problema i zahteva: preobražaj svetskih ekonomskih struktura i valorizacija sirovina; tehnološki transfer, pri čemu treba paziti da industrijalizovane države ne prebacuju u zemlje u razvoju one tehničke uređaje i postupke kojih same žele da se otarase zbog njihove zastarelosti, niske rentabilnosti, visokog stepena zagađivanja okoline i slično; izmene ugovora u smislu veće ravnopravnosti; odgovornost razvijenih država u slučaju spora zemalja »trećeg sveta« sa multinacionalnim industrijskim grupacijama; otvaranje tržišta industrijalizovanih zemalja za proizvode zemalja u razvoju; dodeljivanje posebnih kredita kako siromašne zemlje ne bi najviše pretrpele od mera bogatih država u borbi protiv inflacije.

Poenta je u sledećem: ako se i desi da na planiranoj tripartitnoj konferenciji ovakvi i slični predlozi ne prodru, zemlje proizvođači nafte izvršiće samostalno svoje obaveze prema »trećem svetu«, pružajući takođe specijalni tretman onim industrijskim državama koje budu saglasne da u tom poduhvatu sarađuju sa njima.

Kao svojevrsna prizma, problem nafte i sirovina uopšte sabira i prelama u svojoj žiži niz slika, preseka i kretanja savremenog sveta — ekonomskih, političkih i socijalnih; akutan izazov neophodnosti uklanjanja prevaziđenih međunarodnih ekonomskih odnosa; nenormalne odnose razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, koji moraju što pre doživeti što suštinskiju promenu; strukture, težnje, mogućnosti i teškoće »trećeg sveta«; komplikovane međusobne relacije industrijalizovanih država, koje se ispoljavaju u poklapanju i protivrečnostima interesa; izvesna pomeranja težišta ekonomske moći sa svim nesagledivim posledicama koje taj fenomen sadrži; krupne realne šanse za siromašnu većinu čovečanstva i razne prepreke, otpore i zamke još posejane na putu njenog odlučujućeg ekonomskog proboja; složeno uticanje ekonomskih ciljeva na političke odluke i političkih poteza na ekonomske tokove.

PROCES JE OTVOREN

Jedno je sigurno: prisustvujemo konkretnom, neopozivom otvaranju procesa menjanja međunarodnog ekonomskog poretka, i ništa ga više, ni na koji način, ni po čijoj volji ili strahu, ne može zaustaviti i izbrisati.

Ali jasno je i to da ta odlučujuća transformacija materijalnih realnosti savremenog sveta neće teći nimalo glatko, jednostavno, brzo, pravolinijski — iz više uzroka napred navedenih i očiglednih već i pri prvom ispitivanju ovih kompleksnih pojava. Bogate, visokorazvijene zemlje kapitalističkog Zapada, naviknute na povlašćen status, ne odriču se lako svojih ekonomskih privilegija i mehanizma međunarodnih odnosa koji im je uporedo obezbeđivao, na račun ostalog, eksploatisanog dela čovečanstva, apsolutnu ekonomsku premoć, direktnu ili prerušenu političku kontrolu i rasipni stil potrošačke civilizacije; uz to, često se nastoji da se srž ključnih ekonomskih problema zamagli strateškim kalkulacijama i političkim pretenzijama.

»Treći svet« je, opet, hendikepiran svojom pretežnom, nasleđenom ekonomskom slabošću, a jako izražena heterogenost u pogledu prihvaćenih ideologija, društvenih uređenja, diplomatskih pozicija, posebnih interesa, čak i nekih međusobnih nepoverenja i surevnjivosti, čini složenim zadatak postizanja punog akcionog jedinstva koji je bitan uslov uspeha. Međutim, ono što je najznačajnije i što uliva najviše ohrabrenja jeste to da uočljivo raste svest o nužnosti snažne praktične solidarnosti u borbi za novi međunarodni poredak, saznanje da osnovni zajednički istorijski interes mora preovladati nad postojećim nepodudarnostima pogleda i prilika.

Zato se u ovom, po mnogo čemu izuzetnom času posleratne epohe pitanje nafte i svih sirovina pojavljuje pred našim očima, u jezgru svog smisla i mogućih konzekvenci, ne pre svega kao specifična privredna problematika, već kao dvostruki veliki test današnjice — konkretne solidarnosti zemalja u razvoju, koje predstavljaju dve trećine ljudskog roda, u naporu osvajanja njihovog pravog »mesta pod suncem« u ovom, tehnološki, socijalno i ekonomski revolucionarnom vremenu; i neophodnog minimuma realizma u ponašanju industrijalizovanih država, koje će sebi i celom svetu utoliko više uštedeti političkih potresa i sukoba ukoliko ranije i spremnije prihvate nezadrživu ekonomsku emancipaciju i opštedruštvenu evoluciju čovečanstva.

Jačanje Saveza komunista

(Povodom Druge sednice CK SKJ)

Druga sednica Centralnog komiteta SKJ, održana 25. februara, razmatrala je idejno-političko i organizaciono-kadrovsko jačanje Saveza komunista Jugoslavije. Mnogo je razloga uslovljavalo da se osam meseci posle Desetog kongresa SKJ na sednici Centralnog komiteta razmatra ova tematika. Jedan od osnovnih je taj što se nalazimo u punom jeku sprovođenja programa velikih društveno-ekonomskih i političkih promena. One su takvog karaktera da će na duži rok zahtevati mobilizaciju svih stvaralačkih snaga, pa je razjašnjavanje određenih idejno-političkih i organizaciono-kadrovskih pitanja svakodnevnog rada i prakse članstva, organizacija i foruma SK uslov i pretpostavka da se usvojeni program uspešno ostvari.

»Za ovih osam mjeseci — rekao je drug Tito — Savez komunista Jugoslavije je učinio ogroman napor u svojoj sopstvenoj izgradnji i u tome je jedan od najvećih uspjeha koje smo mi postigli. Razumije se, njegova izgradnja i osposobljavanje još nisu dovršeni. Zato je na ovoj sjednici danas i ukazano na potrebu ulaganja još većih napora kako bi Savez komunista odgovorio svim zadacima koji stoje pred njim kao osnovnom snagom našeg socijalističkog društva. Jer Savez komunista nije samo usmjeravajuća, nego i takva snaga u našem društvu uopšte koja mora biti potpuno sposobna da djeluje na svim mjestima i na svim sektorima društvenog rada, da bude jedan od osnovnih inicijatora i nosilaca aktivnosti.«

Ove reči druga Tita, izgovorene na kraju Druge sednice, u najkraćem sintetizuju suštinu onoga što se u partijskoj terminologiji, dosta uprošćeno, naziva »organizacionim pitanjem«. Da bi se brže išlo napred i u uslovima složenih i protivrečnih ekonomskih, nacionalnih, kulturnih i drugih protivrečnosti našla najbolja rešenja, otkrili novi putevi samoupravne demokratije, koju gradimo bez uzora i unapred datih rešenja, potreban je snažan, organizaciono sposoban, efikasan i idejno i akciono jedinstven

Savez komunista, koji će na vreme osvetljavati suštinu aktuelnih problema socijalističke samoupravne prakse. Druga sednica Centralnog komiteta je razmatrala idejno-političko i organizaciono-kadrovsko jačanje SK sa stanovišta savremenih potreba na početku jedne etape koju karakterišu kvalitativno nove promene u poziciji udruženog rada, promene koje neće teći same od sebe, bez obzira na jasna idejno-politička opredeljenja zapisana u novom Ustavu i odlukama Desetog kongresa SKJ.

*

Savez komunista Jugoslavije u kadrovskom pogledu danas predstavlja snagu od milion i sto hiljada članova. Njegovu socijalnu strukturu čini 313 hiljada radnika, oko 147 hiljada pripadnika humanističke inteligencije, preko 60 hiljada pripadnika tehničke inteligencije, 129 hiljada administrativnih radnika, oko 78 hiljada rukovodilaca u privredi i drugim delatnostima, oko 83 hiljade osoblja zaštite i stalnog sastava JNA, blizu 60 hiljada studenata i đaka, 116 hiljada domaćica i penzionera i nešto više od 60 hiljada seljaka, kao i oko 30 hiljada ostalih. To je ogroman potencijal avangarde radničke klase, predvodnička snaga radnih ljudi Jugoslavije u borbi za humanije i razvijenije društvo zasnovano na socijalističkom samoupravljanju.

Savez komunista, razume se, nije jedina i isključiva snaga pozvana da gradi nove društvene odnose, ali, na drugoj strani, on nije spreman da razvoj samoupravljanja prepusti spontanosti i stihijnom toku. Ne prihvatajući krajnosti koje bi htele da ga ponovo vrate na put sraščivanja sa državom (što smo kao teoriju i praksu odbacili već u vreme obračuna sa staljinizmom i administrativnim socijalizmom) ili da ga odgurnu na periferiju društvenih zbivanja u ime apstraktnog demokratizma lišenog radničko-klasne sadržine, Savez komunista je reafirmaciju idejno-političke i predvodničke snage radničke klase tražio pre svega u otkrivanju novih puteva samoupravljanja, da bi se radničkoj klasi, vodećoj društvenoj snazi pozvanoj da u sopstvenom interesu gradi nove društveno-ekonomske odnose, otvorili još širi horizonti i mogućnosti. Kako se radnička klasa Jugoslavije nalazi upravo u jeku bitke da svoja nova ustavna prava pretoči u svakodnevnu praksu, Savez komunista je morao staviti na dnevni red i razmotriti šta da se u toj situaciji učini da njegovo članstvo, organizacije i forumi što uspešnije obave onaj deo zadataka koji im u borbi za novu samoupravnu i socijalističku sadržinu društvenih preobražaja pripada. U tom pogledu u porukama Druge sednice Centralnog komiteta SKJ, odnosno u njenim zaključcima (inače, za razliku od mnogih dokumenata Saveza komunista veoma kratkim, konciznim i jasnim, što bismo kao praksu foruma SK mogli samo pozdraviti) postoji nekoliko akcenata, nekoliko osnovnih stavova od izvanrednog značaja za idejno-političku i organizaciono-kadrovsku usmerenost organizacija i članstva.

Već se u prvoj tački Zaključaka ističe sledeće: »Težište izgradnje Saveza komunista usredsrediti na svestrano osposobljavanje osnovne organizacije i doslednu izgradnju borbenog lika člana Saveza. Osnovna organizacija treba da deluje kao organizator i vaspitač članova Saveza u njihovoj idejno-političkoj borbi i društvenoj aktivnosti; pokretač ukupnog života organizacije udruženog rada, mesne, interes-

ne i radne zajednice, vojne jedinice i ustanove, živi izvor informacija, predloga i kadrova za organe Saveza i glavni oslonac njihovih stavova.«

Ovo navođenje funkcija osnovne organizacije SK, odnosno prava i obaveza člana SK nije nimalo slučajno dobilo prvo mesto u pomenutom dokumentu. Iako je iz istorije komunističkog pokreta poznato da je proizvodno-teritorijalni prin cip osnovni oblik organizovanja komunista, činjenica je da smo u jednom periodu imali izvesno potcenjivanje uloge i mesta osnovne organizacije SK. Stvarane su glomazne organizacije koje nisu mogle razviti aktivnost ukupnog članstva i svakog pojedinca, pa je u takvim uslovima forumski rad počeo potiskivati njihovu inicijativu i samostalnost, narušavati principe demokratskog centralizma, bez kojih se unutrašnji život Saveza komunista ne može zamisliti.

Osposobljavanje osnovnih organizacija SK ima u savremenim uslovima našeg razvoja tim veći značaj što se težište društveno-ekonomskog i političkog života sve više prenosi tamo gde se bije bitka za proizvodnju i višu produktivnost rada, za ekonomisanje sredstvima, živim i minulim radom, tamo gde se bije bitka za dohodak i za njegovu raspodelu prema rezultatima rada. Drugo težište političke aktivnosti je u komuni, mesnoj zajednici, interesnim i drugim samoupravnim zajednicama, u kojima na osnovu ustavnih načela formirane skupštine i sveobuhvatni mehanizam samoupravljanja konstituisan na delegatskom načelu počinju svoj mukotrpni hod neposredne demokratije. Prirodno je zato da se komunisti organizuju tako da budu u središtu društvenog života, da osnovne organizacije stvaraju tamo gde se radnička klasa, radni ljudi i građani suočavaju sa složenim problemima samoupravne demokratije.

Analizirajući aktivnost komunista u bazi društva, Druga sednica je, kroz referat Jure Bilića i diskusiju, ukazala i na brojne slabosti zbog kojih osnovna organizaciona ćelija SK nema onu ulogu i funkciju koja joj pripada. Reč je o potcenjivanju rada u njoj, nedolaženju na sastanke i neredovnim sastancima, nedostatku programa akcije i aktivnosti, nedovoljnoj komunikativnosti između osnovnih organizacija i foruma, sporom i neredovnom informisanju komunista o tekućoj aktivnosti i opredeljenjima foruma SK u vezi sa značajnim domaćim i međunarodnim pitanjima itd. Stoga se u Zaključcima s pravom naglašava da treba »onemogućiti zatvorenost i ojačati sve vidove komunikacije između organa i osnovnih organizacija, i unutar njih, a posebno neposredne, žive veze izabranih rukovodilaca s članstvom«. Ovi kritički tonovi, koji se s podjednakom oštrinom mogu uputiti višim forumima, opštinskim rukovodstvima, ali i osnovnim organizacijama, izražavaju, zapravo, zahtev i poruku Druge sednice CK da se unutarpartijski život mora podići na mnogo viši organizacioni i idejno-politički nivo, jer to zahtevaju složene unutrašnje okolnosti, a pre svega potrebe jačanja Saveza komunista kako bi što uspešnije mogao da ostvaruje svoju ulogu u sadašnjim uslovima.

S tim u vezi je i poruka Druge sednice da komuniste treba ceniti u prvom redu po tome »koliko u konkretnoj praksi pokazuju spremnost i borbenost za dosledno ostvarivanje ciljeva i zadataka Saveza komunista, koliko tome doprinose svojim ličnim primerom i ugledom«. Ovo pretpostavlja da se rad u osnovnoj organizaciji tako orga-

nizuje da svaki komunist zna šta treba da radi; da aktivno učestvuje u kreiranju partijske politike; da se stvaraju uslovi za konstruktivan dijalog uz toleranciju, uvažavanje i poštovanje ljudske ličnosti; da se usvojeni stavovi i odluke organizovano sprovode u život.

Savez komunista Jugoslavije ne prihvata staljinističko određenje komunista kao »ljudi posebnog kova«, kojima se pripisuju neke neprirodne osobine, ali je od svojih članova uvek tražio i traži da svojim radom, dubljim poniranjem u suštinu društvenih zbivanja i procesa, ličnim primerom i osobinama, jasnim stavovima i idejnim opredeljenjima, smislom za organizovano i disciplinovano izvršavanje odluka prednjače u sredini gde žive i rade i da ih, samim tim, ljudi cene i uvažavaju po delima, a ne po verbalnom izjašnjavanju za program i politiku Saveza. Za takvu svestranu ulogu člana SK komunisti se pripremaju u svojoj osnovnoj organizaciji; ona je mesto gde se oni idejno i politički izgrađuju kao borci za socijalističko samoupravljanje.

Izuzetan značaj i uloga. prava i odgovornosti osnovnih organizacija SK i prava i obaveze člana SK u kreiranju i sprovođenju politike Saveza komunista samo su dve strane jedinstvenog problema, pa je uspešno oživotvorenje onog dela Zaključaka koji se odnosi na to uslov prevazilaženja slabosti koje su identifikovane kao sporost u radu, verbalizam umesto konkretne akcije, forumski rad bez oslonca na članstvo, nedostatak kontrole kako se sprovode usvojene odluke i slično.

*

Već je u više navrata konstatovano da političku aktivnost treba organizovati tako da ona pokreće komuniste i sve organizovane socijalističke snage na stvaralačku akciju. U Zaključcima se o tome kaže: »Posebnu pažnju posvetiti razvoju Socijalističkog saveza kao najšire političke osnove delovanja Saveza komunista i razvoja samoupravljanja, kao jedinstvenog fronta radničke klase i radnih ljudi okupljenih u njihovim brojnim organizacijama, društvima i udruženjima. Delovanje komunista u Socijalističkom savezu, sindikatima, Savezu socijalističke omladine, Savezu boraca i drugim društvenim organizacijama, a posebno u delegacijama i skupštinama — stalno podsticati i usmeravati tako da celokupan mehanizam društvenih organa i organizacija funkcioniše skladno, neprekidno i efikasno.«

Isticanje značaja Socijalističkog saveza, sindikata, omladinske organizacije, Saveza boraca, brojnih društava i udruženja, kao i stav da članove SK treba ceniti po tome kako deluju u društveno-političkim organizacijama i samoupravnim organima, kakve rezultate postižu u menjanju društvenih odnosa — samo je potvrda teorijskog i akcionog opredeljenja Saveza komunista da masovne organizacije nisu puke transmisije preko kojih komunisti sprovode unapred usvojene odluke, kojima spolja ili iznutra diriguju, već da su to živi organizmi koji, u skladu sa svojim specifičnim zadacima, organizacionim ustrojstvom i unutrašnjom demokratijom, mobilišu članstvo u borbi za nove društvene odnose.

Savez komunista je u svom Programu zapisao da socijalizam mogu graditi samo ljudi svesni svojih istorijskih zadataka. A zadatak i obaveza komunista je da stvaralačku inicijativu masa ohrabre, organizuju i usmere, da se unutar radničke klase i u njenim organizacijama, unutar masovnih društvenih i drugih institucija bore za socijalistič-

ka opredeljenja i ciljeve svoga Programa i da tako podižu socijalističku svest radnih ljudi i građana. Mesto koje Socijalistički savez i druge masovne organizacije, društva i udruženja dobijaju u savremenim uslovima potvrda je načelnog opredeljenja Saveza komunista da društvene preobražaje koji su inaugurisani novim Ustavom i odlukama Desetog kongresa SKJ nije moguće sprovesti bez aktivne podrške i učešća miliona boraca za socijalističko samoupravljanje.

Ovo je, uostalom, i jedno od onih istorijskih iskustava koja imaju snagu tradicije, jer su komunisti pred drugi svetski rat, stvarajući najširi front narodnih snaga u borbi protiv nadirućeg fašizma, zatim u toku narodnooslobodilačke borbe i u periodu obnove i postavljanja temelja socijalističkog samoupravljanja, uvek znali da mobilišu najšire radne slojeve i da ih povedu u borbu za društveni progres. Zato nema nikakvog opravdanja ni razloga da se to iskustvo ne koristi i danas, utoliko pre što su kratkoročni i dugoročni ciljevi našeg razvitka, obeleženi Ustavom i Desetim kongresom, već dobili masovnu podršku i postali svakodnevni oblik delovanja i življenja radnih ljudi i građana. To, dalje, znači da svako sektaštvo i potcenjivanje uloge masovnih društveno-političkih organizacija (a takvih pojava ima među komunistima), pokušaji da se one pretvore u transmisiju i tumača stavova i odluka foruma ili osnovnih organizacija SK, pokušaji monopolizacije društvenog i političkog života od strane uskih grupa i pojedinaca i slično — objektivno sužavaju masovnu osnovu socijalističke samoupravne demokratije, iz koje izrastaju hiljade aktivista i boraca za socijalizam. Ta osnova je ujedno i neiscrpno vrelo obnavljanja Saveza komunista, njegova osnovna kadrovska baza, o kojoj je drug Tito na Drugoj sednici rekao: »Mi imamo milionske mase van Saveza komunista i u njima ogroman broj ljudi koji su sposobni i treba da budu u Savezu komunista. Njima se treba obratiti, sa njima treba raditi i njih treba primati u Savez komunista.«

Zato reafirmacija uloge Socijalističkog saveza, mnogo veća aktivnost sindikata, omladinskih i drugih organizacija ima izuzetan značaj, pa su i Zaključci Druge sednice Centralnog komiteta u tom pogledu ne samo jasni, već i direktivni za komuniste i njihove osnovne organizacije i forume ako ne žele da se na široko razvijenom frontu socijalističke izgradnje nađu usamljeni ili izolovani od svoje socijalne baze i radnih masa.

*

Nije potrebno posebno isticati da se jedino takvim radom može eliminisati već tradicionalna antinomija između socijalne baze i socijalnog sastava članstva, zadovoljiti onaj stalni zahtev da se poboljša kadrovski sastav osnovnih organizacija i foruma SK, da se u redove SK primi što više neposrednih proizvođača, seljaka, mladih radnika, stručnjaka, žena. Iako su ovi zahtevi ponekad rešavani kampanjama, iskustvo je pokazalo da one ne mogu nadomestiti i zameniti kontinuiran, strpljiv i uporan rad komunista u vrtlogu svakodnevnog života, tamo gde se u praksi proverava linija Saveza komunista i gde među stotinama i hiljadama graditelja socijalizma postepeno izrastaju budući komunisti.

Po logičnom redosledu Zaključaka Druge sednice Centralnog komiteta posebno mesto ima idejna izgradnja unutar SK. Time se zapravo i zaokružuje široki spektar tema razmatranih na ovoj sednici Centralnog komiteta.

U zaključcima se konstatuje da sadržinu programa marksističkog i idejno-političkog obrazovanja treba povezivati s idejno-političkom akcijom Saveza komunista, razvijanjem socijalističke samoupravne svesti i afirmacijom tekovina i vrednosti naše revolucije. Pri tome je najznačajnije to što je idejno-politički rad dobio mesto koje mu u životu Saveza komunista pripada, što se povezuje sa osposobljavanjem komunista da shvate zakonitosti društvenog razvoja, savremenu socialističku praksu u svetu i kod nas, različite puteve izgradnje socijalizma, teoriju i praksu samoupravljanja kao oblika diktature proletarijata, naša gledanja i stavove o ulozi partije i države, o proleterskom internacionalizmu, sadržini demokratskog centralizma, politici nesvrstavanja itd.

Drugim rečima, idejno-politički rad treba da doprinese stvaranju svestrano razvijene ličnosti komuniste koji se snalazi u svakodnevnoj praksi, koji zna razlikovati i prepoznati idejno tuđa i neprihvatljiva stanovišta, koji ume prednjačiti u borbi za samoupravljanje i neposrednu demokratiju, ne nametanjem stavova, već snagom ubeđenja i sposobnošću da pronikne u suštinu društvenih zbivanja, i koji se, kroz sveobuhvatni mehanizam samoupravljanja koji smo već izgradili i koji dalje razvijamo, bori za ciljeve i ideale radničkog pokreta.

Kao što se aktivnost člana SK ispoljava u njegovoj osnovnoj organizaciji, tako se i odgovor na praktično pitanje o tome kako i gde organizovati idejno-politički rad mora tražiti prvenstveno u osnovnoj organizaciji. Jer, kao što bi svakodnevni rad i život komunista bez idejno-političkog osvetljavanja savremenih procesa i kretanja u sopstvenoj sredini neminovno vodio u rutinerstvo i prakticizam, tako bi i teorijski rad bez oslonca na samoupravnu praksu i njeno uopštavanje u jugoslovenskim razmerama i u sopstvenoj sredini neminovno vodio knjiškom i apstraktnom teoretiziranju.

Ovo je, razume se, jedna strana idejno-političkog rada, koja je u najtešnjoj vezi sa svakodnevnim životom osnovnih organizacija. Druga je kreativan rad na uopštavanju jugoslovenske socijalističke prakse i na daljem produbljavanju i osvetljavanju onih pitanja teorije koja se svom snagom nameću usled promena u poziciji radničke klase, promena u bazičnim proizvodnim odnosima, u karakteru svojine, raspodeli i upravljanju viškom rada i proširenom reprodukcijom, u vezi sa formiranjem i radom samoupravnih interesnih zajednica, odnosima u komuni i udruženom radu, novim odnosima u političkom sistemu, između federacije, republika i pokrajina itd.

Širok spektar ovih i drugih problema i svakodnevna aktivnost miliona graditelja bogat su i neiscrpan izvor za razvitak teorijskog rada, pa se zato i može očekivati da će Druga sednica Centralnog komiteta, svojim zaključcima i opredeljenjima, značiti podsticaj kako idejnom i teorijskom osvetljavanju savremene etape socijalističkog samoupravljanja i velikih istorijskih promena koje se vrše u našem društvu tako i prodoru novih ideja i vizija koje će obogatiti idejno-teorijski fond Saveza komunista Jugoslavije.

Firdus Džinić

Delegatski sistem i interesna konfiguracija u samoupravljanju

Ustavno uspostavljanje delegatskog sistema kao univerzalnog mehanizma odlučivanja u socijalističkom samoupravnom društvu otvara kvalitativno novu i višu fazu u razvoju tog društva. Prevashodno zbog toga što daje mogućnost uspostavljanja takvog odnosa između interesne konfiguracije u društvu i procesa odlučivanja kojim se otklanja jedna od najznačajnijih unutrašnjih protivrečnosti i kritičnih tačaka sistema samoupravljanja u celini. Nespojivost sistema klasične ili modifikovane političke reprezentacije sa samoupravljanjem na bazičnom nivou društvenog organizovanja jedan je od osnovnih uzroka stagnacije, pa i krize samoupravljanja, koja se u različitim oblicima počela ispoljavati krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Viši stepen privredne, kulturne i političke razvijenosti koji je naše društvo dostiglo krajem šezdesetih godina nužno je zahtevao uspostavljanje takvog oblika povezivanja interesnih i samoupravnih individualiteta koji će u potpunosti odgovarati njihovoj ekonomskoj i političkoj prirodi, to jest njihovom samoupravnom statusu i operativnoj samostalnosti.

Sa stanovišta organizacije društva, najznačajnija osobina delegatskog sistema jeste njegova univerzalnost. Delegatsko povezivanje obuhvata sve oblike udruživanja rada, interesnog organizovanja u oblasti zadovoljavanja zajedničkih potreba i skupštinski sistem kao oblik političke organizacije društva. Ta univerzalnost otvara kanale direktnog uticaja samoupravne društvene osnove na sve oblasti društvenog života i na sve nivoe društvenog organizovanja. Propusnost ili zatvorenost tih kanala blokadama birokratskih ili tehnokratskih snaga zavisiće od situacije u strukturi i rasporedu političke moći, ali sámo njihovo postojanje donosi kvalitativnu promenu u organizaciji i funkcionisanju procesa odlučivanja.

Zahvaljujući svojoj univerzalnosti, delegatski sistem odlučivanja donosi novi kvalitet i samoupravnom socijalističkom demokratizmu. On,

naime, briše raniju kvalitativnu razliku između oblika neposredne demokratije na bazičnom nivou organizacije društva i klasične ili modifikovane političke reprezentacije na višim oblicima društvenog povezivanja. Sa teorijskog stanovišta, time se istovremeno otvara mogućnost potpunog ostvarivanja diktature proletarijata, jer radničko odlučivanje seže do vrha društvene piramide, ali i njenog odumiranja, jer se u dijalektičkom smislu diktatura proletarijata i ukida svojim potpunim ostvarivanjem. U tom smislu ne može biti nikakve dileme oko dominantnog interesa koji delegatski samoupravni sistem mora slediti u odlučivanju. Sve dok se može identifikovati poseban radnički interes, on mora biti dosledno prioritetno tretiran. Sve dotle i diktatura proletarijata ima istorijsko opravdanje i praktični smisao. Dostizanje faze razvoja u kojoj nestaju razlike između interesa radničke klase i ostalih društvenih klasa i slojeva obeležava kraj diktature proletarijata i ulazak u društvo asocijacije slobodnih proizvođača, za koje je karakteristično, između ostalog, jednako tretiranje interesa svih pripadnika društva, jer je ono socijalno homogeno.

Naredna opšta osobenost delegatskog sistema u vezi sa interesnom konfiguracijom odnosi se na prevazilaženje dosadašnje interesne zatvorenosti pojedinih nivoa samoupravnog organizovanja. Do sada se samoupravnom linijom odlučivanja i ostvarivanja interesa nije moglo dopreti mnogo dalje od vlastite radne organizacije, iako su, globalno uzeto, interesi radničke klase ipak imali prevagu. Za uticanje na šire nivoe organizacije društva moralo se služiti institucijama političke reprezentacije, koje su bile pod opštom kontrolom celokupnog biračkog tela, zbog čega su se, što je sasvim prirodno, u odlučivanju i orijentisale na difuzne opšte interese koje su artikulisali i formulisali, po pravilu, politički i državni organi. U takvim uslovima nije bilo moguće ostvariti potpunu vlast radničke klase, a i proces odumiranja države zaustavio se na početnoj tački, to jest država se povukla samo iz fabričkog kruga.

Sadašnji delegatski sistem ne samo što omogućava, nego i zahteva da radnici i građani u osnovnim samoupravnim organizacijama raspravljaju i faktički odlučuju o svim bitnim društvenim pitanjima bez obzira na to da li su ona u njihovoj neposrednoj nadležnosti, odnosno da li su interesno locirana na tom nivou. Ta univerzalnost nadležnosti samoupravne baze i neposredna odgovornost i smenljivost delegata čine kombinaciju koja kvalitativno menja celokupan sistem upravljanja društvenim poslovima. S obzirom na to da osnovne organizacije udruženog rada i mesne zajednice čine osnovu delegatskog sistema i odlučivanja u sva tri vida društvenog povezivanja (udruživanje rada, interesne zajednice i društveno-političke zajednice), može se očekivati da će postojeća interesna konfiguracija u društvu biti adekvatno prisutna i respektovana na svim nivoima i u svim oblicima društvenog odlučivanja. To je, naravno, mogućnost koju institucionalni sistem pruža i čije će ostvarivanje zavisiti od niza objektivnih i subjektivnih okolnosti, ali je uspostavljanje takve mogućnosti prvi i neophodan korak koji je uvek najteže učiniti. U tom smislu delegatski sistem predstavlja okvir za uspostavljanje novih društvenih odnosa i nov raspored snaga na socijalnoj i političkoj pozornici.

Istorijski posmatrano, ideja delegatstva nije se prvi put pojavila u našem novom Ustavu. Međutim, mnogobrojni pokušaji njenog teorij-

skog zasnivanja, pa i praktičnog ostvarivanja, slomili su se baš na spoju sa postojećom interesnom konfiguracijom u društvu. Pošto je ekonomski interes osnovni i određujući u svakom klasnom društvu (a taj se interes svodi na kontrolu viška rada), u dosadašnjoj istoriji uvek se dešavalo da određene socijalne snage, u težnji da obezbede materijalnu osnovu svoje interesne dominacije i političke vladavine, relativno brzo lišavaju delegatski sistem njegove kontrole nad viškom rada uspostavljajući svoje posredovanje i kontrolu nad ovim najvažnijim interesnim čvorom. To se desilo na prelasku iz feudalizma u kapitalizam u Engleskoj i Francuskoj, pa i sa Lenjinovim sovjetima radničkih, seljačkih i vojničkih deputata. Od sovjeta je relativno brzo oduzeto pravo raspolaganja viškom rada, koji je država centralizovala i distribuirala. Pokazalo se da delegatski sistem odlučivanja nije moguć ni u kapitalizmu ni u državno-socijalističkim uslovima, to jest tamo gde su radnici lišeni kontrole nad ostvarenim dohotkom. Jedini istorijski izuzetak predstavlja Pariska komuna, što je i navelo Marksa i Engelsa da organizaciju budućeg socijalističkog društva zamisle na delegatskom principu.

Razvoj samoupravljanja u nas pokazao je da legitimiziranje postojeće interesne konfiguracije vodi u segmentaciju i autonomizaciju statusa i ponašanja privrednih i društvenih subjekata, koja postepeno vodi slabljenju organizovanosti i reproduktivne moći društva. To se najbolje vidi na primeru planiranja razvoja. Autonomnost privrednih subjekata omogućava njihovu interesnu posebnost, koja u savremenim uslovima proizvodnje i reprodukcije ne može biti uspešno prevladana samo slobodnom igrom tržišnih zakonitosti. Isto tako, multidimenzionalnost interesa samoupravnih subjekata ne može biti realizovana samo time što su privredno samostalni. U ovakvoj situaciji otvara se prostor za delovanje različitih posrednika. U ekonomskoj sferi posredovanje i povezivanje dospelo je u ruke tehnokratije, birokratije i državnog aparata, a na toj mogućnosti izrasla je i ogromna moć banaka, reeksportera i velikih proizvodno-prometnih organizacija. U političkoj sferi su se javile tendencije političkog pluralizma. Frakcionaštvo u Savezu komunista, republički separatizam, politički i kulturni nacionalizam bili su istog porekla. Sve ove vrste posrednika popunile su prazan prostor između atomizirane samoupravne društvene baze i širih i viših oblika interesnog povezivanja i društvenog odlučivanja. Kao pojedinac, i radnik i građanin politički je bio nemoćan. Na nivou globalnog društva to je važilo za njegove osnovne privredne i političke ćelije. Istorijske alternative izlaza iz ove situacije predstavljaju: povezivanje socijalnih individualiteta preko posrednika sa kojima nisu organski i interesno povezani ili njihovo neposredno udruživanje logikom i oblicima organske povezanosti i celovitosti društvenog rada. Na ovoj se osnovi integralno samoupravljanje, izraženo kroz univerzalni delegatski sistem povezivanja i odlučivanja, nametnulo kao jedino rešenje i istorijski izlaz. Svesno se opredeljujući za ovo rešenje, naše je društvo drastično reduciralo mogućnosti za pojavljivanje i delovanje svih vrsta posrednika između čoveka i rezultata njegovog rada i otvorilo mogućnosti svog razvoja na novim osnovama. Time je otvorena i nova etapa u procesu odumiranja države, jer delegatski sistem donosi mogućnost pretvaranja administracije u stručni servis za određenu vrstu poslova u samoupravnom društvu.

Na kojim linijama interesnog usklađivanja delegatski sistem može i mora funkcionisati?

Osnovno pitanje oko koga se vodi i ekonomska i politička borba i od čijeg rešavanja u najvećoj meri zavisi stvarni (a ne formalni) karakter svakog društveno-ekonomskog i političkog sistema jeste pitanje raspolaganja viškom rada.

Osnovni interes radničke kase u nas jeste da se obezbedi neotuđivo pravo udruženih radnika da raspolažu dohotkom ostvarenim u osnovnoj organizaciji udruženog rada i da odlučuju o njegovom trošenju ili udruživanju za proširenu reprodukciju, za zadovoljavanje zajedničkih potreba ili u druge svrhe. U svom celokupnom funkcionisanju i u svakom pojedinačnom slučaju delegatski sistem ne sme dozvoliti ubacivanje posrednika koji će deo dohotka izvući ispod kontrole udruženog rada. Naročita opasnost u tom pogledu preti od državnog aparata, koji će logikom svog funkcionisanja i dalje pokušavati da kroz forme samoupravnog dogovaranja obezbedi sredstva koja se obično primenom stopa izdvajaju iz dohotka ili ličnih dohodaka u globalnu masu čije trošenje udruženi rad nije u stanju da efikasno kontroliše. Uvođenje bilo kakvih stopa ove vrste mora biti podvrgnuto najrigoroznijoj kontroli, a najbolje bi bilo kada bi se o tome izjašnjavali referendumom svi radnici o čijem se dohotku radi.

Interesna konfiguracija oko viška rada veoma je razuđena. U njoj su zastupljeni svi subjekti organizovanog društva. Gotovo za sve te subjekte može se tvrditi i dokazati da imaju opravdane aspiracije na udeo u višku rada. Zbog toga njihovi individualni razlozi postojanja ne mogu biti upotrebljeni kao osnovni kriterij politike raspodele viška rada i ponašanja delegatskog sistema u ovoj oblasti. Značaj i hijerarhijski položaj pojedinih delatnosti koje se finansiraju iz društvenog viška rada trebalo bi određivati sa stanovišta njihove povezanosti sa reproduktivnim mogućnostima materijalne proizvodnje. Jer, i pored svoje opravdanosti ili neophodnosti, ove delatnosti nisu jednako ili neposredno povezane sa materijalnim progresom društva, koji će još dugo biti — ne osnovni cilj i vrednost — ali uslov od koga bitno zavisi ostvarivanje osnovnih ciljeva i vrednosti našeg društva. Takva »žrtva« mora se učiniti jer alternativu predstavlja dosadašnja praksa trošenja iznad objektivnih mogućnosti koja vodi u stagnaciju i raniji ili kasniji raspad sistema društvene reprodukcije. Uostalom, samo usporavanje razvoja do koga je došlo pod dejstvom prekomerne i ekonomski neracionalne potrošnje predstavlja dovoljan razlog za uspostavljanje odnosa u raspodeli viška rada na izloženi način.

Tipičan primer koji ilustruje opisanu situaciju jeste neplanska i nesvrsishodna ekspanzija visokog školstva. Bez egzaktne predstave o kadrovskim potrebama i mogućnostima zapošljavanja i bez odgovarajućeg planiranja, taj sistem je enormno narastao, i to naročito u nekim svojim delovima. Takvo rasipanje viška rada apsolutno je protiv interesa radničke klase jer je od male koristi za proizvodnju. Oni stručnjaci koji su proizvodnji potrebni (mašinski inženjeri, elektroinženjeri, ekonomisti, pravnici itd.) ne formiraju se u dovoljnoj meri, dok na drugoj strani postoji hiperprodukcija određenih profila, njihovo zapošljavanje u inostranstvu itd.

Izvršene ustavne promene ne smeju se ograničiti na uspostavljanje izmenjene institucionalne strukture. Njihov bitni smisao sastoji se u preusmeravanju svih delatnosti i celokupnog društvenog života na funkcionisanje u skladu sa interesima radničke klase. Takva socijalno-politička orijentacija sistema može se i mora empirijski realizovati kroz svaku odluku koja se donosi u okviru celokupnog delegatskog sistema. Osnovni kriterij svake takve odluke mora biti njena veza sa interesima radničke klase, a to se u svakom pojedinačnom slučaju može relativno lako utvrditi. Uticaj Saveza komunista na funkcionisanje delegatskog sistema morao bi se orijentisati prvenstveno na borbu za doslednu primenu ovog kriterija.

Univerzalnost principa samoupravljanja, njegova integralnost i sveobuhvatnost, sadržane u novom Ustavu, omogućiće da interesna konfiguracija u našem društvu postane potpuno vidljiva i da se ispolji na legitiman način. Već to će znatno reducirati tenzije i društvene sukobe u nas ili će, u najgorem slučaju, latentne sukobe učiniti manifestnim, što je takođe veoma značajan uslov boljeg funkcionisanja celokupnog društvenog sistema. Sva tri vida društvenog organizovanja i povezivanja (udruživanje rada, interesne zajednice i društveno-političke zajednice), zahvaljujući svojoj delegatskoj strukturi i međusobnoj funkcionalnoj integraciji, omogućavaju da u procesu odlučivanja budu prisutni interesi svih društvenih grupa i slojeva i oblasti ljudske delatnosti. Zbog toga će u narednom periodu osnovni problem funkcionisanja celokupnog sistema organizacije društva biti usklađivanje ispoljenih interesa. Uspešnost tog usklađivanja zavisi u najvećoj meri od jasnosti i dosledne primene osnovnog kriterija, jer interesi svih ne mogu biti u isto vreme zadovoljeni. To usklađivanje, dakle, ne sme biti kompromis. Pored toga što kompromisne odluke ne rešavaju stvarne probleme — nego samo privremeno odlažu njihovo rešenje — takva politika bi bila dokaz nemoći subjektivnih progresivnih snaga našeg društva da u praksi ostvare svoje najvažnije opredeljenje.

Dijalektika odnosa opšteg, posebnog i pojedinačnog interesa u funkcionisanju delegatskog sistema mora biti primenjena na specifičan način. Naime, ako je naše društvo objektivno u situaciji da favorizovanje interesa radničke klase predstavlja ne samo jedinu istorijsku osnovu socijalističkog samoupravljanja, nego i ključ društvenog progresa i ako je subjektivno svesno te situacije, pa na njoj zasniva svoje idejno i političko opredeljenje, onda je interes radničke klase onaj opšti interes prema kome se konfrontiraju posebni i pojedinačni interesi u procesu njihovog usklađivanja. Na taj način takozvani opšti interes biće empirijski vidljiv i kao takav nepodložan interpretacijama i manipulacijama od strane različitih, naročito birokratskih, posrednika. Opravdanost i ostvarivanje posebnih i pojedinačnih interesa zavisiće od njihovog odnosa prema tako definisanom opštem interesu. Tu ne bi smelo biti nikakvih dilema jer socijalizam negira socijalno-ekonomski individualizam karakterističan za klasna društva, a afirmaciju čoveka i njegovih interesa i potreba ostvaruje razvijanjem njegove društvenosti i povezanosti sa drugima. »Samo u zajednici individua ima sredstva da svoje sposobnosti svestrano razvije; samo u zajednici, dakle, lična sloboda postaje moguća« (Marks).

Đorđe Popović

Promene u savremenoj birokratiji

*(Povodom Toflerove teze o »adhockratiji«
u knjizi* Šok budućnosti)

Pre nekoliko godina Alvin Tofler je stekao »svetsku slavu« svojom knjigom *Šok budućnosti*[1], koja je za kratko vreme doživela osam izdanja! U knjizi su pokrenuti mnogi bitni civilizacijski problemi, od tehnoloških i urbanističkih do političkih i futuroloških. Knjigu je »oduševljeno« dočekala pre svega desničarska štampa na Zapadu. Ona je postala predmet mnogih rasprava, pogotovu što su, tako, za određeno vreme u elitnim intelektualnim krugovima Zapada potisnute teme proistekle iz klasnih antagonizama i borbe. No, bez obzira na problemsku originalnost i intelektualnu živost koju je Tofler uneo, »šok« nije mogao da izazove ozbiljnije posledice, pre svega zato što je reč o problemima koji su rođeni u intelektualnim kuhinjama vladajućih klasa. Dakako, to ne znači da o njima treba ćutati ili odustati od vlastitog suda.

Povod za ovaj osvrt su Toflerova razmišljanja o pojavi novog tipa organizovanja u društvu, takozvane »adhockratije«, koja smenjuje birokratiju kao »prevaziđen« oblik društvenog organizovanja. Time se »magično«, uz pomoć tehnologije, ukidaju svi klasni problemi, što naročito dolazi do izražaja u Toflerovim ciničnim primedbama o Orvelu i Markuzeu, tačnije — povodom njihovog pesimizma.

PRIČA O PROPASTI BIROKRATIJE

Svoju kritiku birokratije Tofler počinje interpretiranjem Maksa Vebera, odnosno njegove »definicije« birokratije. Po Veberu, birokratija nastaje paralelno sa razvojem »industrijalizma«, a za birokratski tip organizovanja u društvu karakteristična su tri momenta: (1) svaki poje-

[1] Alvin Tofler, *Future shock*, Pan, London, 1973.

dinac u podeli rada ima *precizno određen položaj* (sa stanovišta organizacije); (2) postoji *vertikalna hijerarhija* sa odgovarajućim sistemom upravljanja i rukovođenja; (3) odnosi u birokratskoj organizaciji su veoma »stabilni« (svaka dinamika je, zapravo, eksces).

Tofler prikazuje i analizira niz promena u savremenoj tehnologiji, organizaciji rada itd. On te promene povezuje sa pomenutim komponentama definicije birokratije da bi dokazao kako je na temelju promena tih komponenti moguća i izmena, odnosno iščezavanje same birokratije.

Suština Toflerove argumentacije je u sledećem: *savremena organizacija, prvenstveno u privredi i državnoj upravi, menja fantastičnom brzinom svoje unutrašnje oblike.* Ukidaju se postojeća i stvaraju nova »zvanja«, kompetencije, odgovornosti. Promene su počele u protekloj, a dobile su pun zamah u ovoj deceniji. Tako, D.R. Danijels, stručnjak za organizaciju rada, smatra da je »u porastu učestalost naglih promena u organizaciji«[2]. Tofler, pored čestog citiranja raznih autora, iznosi i primer američke vlade, gde su promene u pojedinim odeljenjima beznačajne u odnosu na gigantske rekonstrukcije ministarstava, dinamiku stvaranja i iščezavanja vladinih ustanova. U ministarstvu zdravlja, obrazovanja i socijalne politike »reorganizacija je (1965) od vrha do dna potresla Ministarstvo. Agencija, biroi i odseci su prestrojavani brzinom koja je veterane u službi dovodila do mentalne iscrpljenosti«[3]. Te »revolucionarne« promene pokazuju da »odnosi među ljudima teže da se menjaju brže nego ikad ranije«, tvrdi Tofler.

Simbol tih promena je *»naglo povećanje broja projektnih timova«.* To su radne jedinice formirane za izvršenje samo jednog zadatka. One traju najviše nekoliko godina. Tofler navodi primer kompanije Lokid, koja je, povodom izgradnje vazdušnih vojnih transportera, sklopila niz ugovora i tom prilikom formirala specijalnu organizaciju od 11 hiljada ljudi. Pri tom je Lokid morao da koordinira rad ne samo svojih ljudi, već i delatnost više stotina kooperantskih firmi. U cilju proizvodnje preko 120 hiljada delova određenog tipa aviona u proces proizvodnje je uključeno više od 6 hiljada kompanija. Lokidova projektna organizacija je imala sopstveno rukovodstvo i veoma složenu unutrašnju organizacionu strukturu.[4] Tofler ističe da je »projektno organizovanje veoma rašireno u avionskoj industriji, ali se sve više primenjuje i u tradicionalnim industrijama kada poslovi nisu rutinski«. Tako, Dž. Kozmetski, profesor univerziteta u Teksasu, konstatuje da raste broj kompanija koje pripadaju »nerutinskom sektoru« i koje se oslanjaju pretežno na »projektne timove«.

Konsekvence su u tome da »taj način rada ruši tradicionalnu koncepciju organizovanja koja se sastoji iz više ili manje postojanih struktura«.[5] Šta se dešava u samoj organizaciji? Ljudi prividno zadržavaju svoj funkcionalni »položaj u kući«, ali se unutar organizacije faktički kreću u njenom prostoru, a po potrebi i van nje. Opada tradicionalna lojalnost, ruši se klasična hijerarhija.

---

[2] Ibid., str. 123.
[3] Ibid., str. 125.
[4] Ibid., str. 126.
[5] Ibid., str. 127.

Tofler tvrdi da se *tradicionalna birokratska hijerarhija radikalno menja.* On citira V. Rida sa McGilovog univerziteta, po kome se »centralno poslovanje sve više pomera od ravni »gore — dole« ka komunikacijama »u stranu«, to jest postaju dominantne veze između ljudi na istom nivou, u odnosu na raniju, vertikalnu hijerarhijsku komunikaciju. Vertikalna hijerarhija, karakteristična za birokratsko ustrojstvo, minirana je aktuelnom, izuzetnom potrebom za većim brojem informacija, i to što bržih«. Naime, zbog brzine toka informacija i njihovog obima dolazi do stvaranja uskih grla koja vertikalna hijerarhija ne može da otkloni, te se niz odluka donosi tamo gde problemi nastaju, a time, povratno, nestaju bitne premise birokratskog odlučivanja.

Kakva organizacija predstoji »superindustrijskom društvu«? Birokratija? Ne, tvrdi Tofler, jer »drastične promene tehnologije nailaze tako brzo da će budućnost morati da obeležavaju novi oblici organizovanja«. Permanentna i brza promena postaje — paradoksalno — osnovni princip ustrojstva nove organizacije: »adhockratije«. U pitanju je »kinetička organizacija budućnosti«. Uspostavljaju se prilagodljivi privremeni sistemi, koji se brzo menjaju. Probleme rešavaju specijalizovani timovi, sastavljeni od ljudi koji su tuđi jedan drugom, različitih profesija, a dužnost rukovodilaca u novoj organizaciji je da koordiniraju posao. Društvene razlike će se uspostaviti ne prema rangu i ulozi, već prema sposobnosti i profesionalnom obrazovanju.

Nova organizacija, dakako, pretpostavlja i stvaranje »novog« tipa čoveka. Ponovo se javlja duh »slobodne inicijative«, samo u izmenjenom obliku, a direktori sami sebe smatraju za »individualne slobodne preduzimače koji prodaju svoje znanje i veštinu«. I dok je čovek u birokratskoj organizaciji morao u odnosu na nju da bude ponizan, čovek »adhockratske« asocijacije je »nehajan u odnosu na nju ... Čovek te asocijacije poseduje tajno saznanje: sama privremenost njegovih odnosa sa organizacijom oslobađa ga mnogih veza koje su zarobljavale njegovog prethodnika. Prolaznost u ovom smislu znači oslobađanje«.[6]

BIROKRATIJA NIJE »ORGANIZACIJA«

Pre nego što pređemo na konkretne primedbe Toflerovim tezama daćemo nekoliko opštijih napomena. Prvo, neprihvatljivo je Toflerovo izjednačavanje birokratije sa organizacijom. Organizacija formalno, a ne suštinski, određuje birokratiju. Stoga je Tofler i mogao tako lako da skine problem birokratije sa dnevnog reda istorije. Pri tom on »zaboravlja« da je birokratija, odnosno birokratizam prevashodno *društveni odnos,* da birokratiju ne može ukinuti pojava neke »nove« organizacije. Promena organizacionih šablona je formalan moment, beznačajan, ukoliko ta promena nije vezana za promenu klasnih odnosa. Još manje je moguće, a to je opsesija niza pisaca, posebno futurologa, birokratiju kao instrument klasne dominacije supstituisati novom administrativno-kompjuterskom tehnikom. Naime, klasno-birokratska dominacija kao društveni odnos uvek pretpostavlja vladavinu ljudi nad ljudima. Ako se računari danas javljaju kao »zamenici« ljudi u nizu administrativ-

[6] Ibid., str. 143.

nih poslova, to ne znači da mogu *stvarno* da ih zamene, jer je birokratija kao nosilac klasne dominacije »ljudska privilegija« u neljudskom društvu. Štaviše, savremena tehnika jača položaj savremene birokratije time što širi njen manevarski prostor, oslobađa je rutinskih poslova. Stvarno, to jest istorijsko i praktično ukidanje birokratije pretpostavlja ukidanje klasne podele rada, oblika prisvajanja i vladanja na toj osnovi u savremenom društvu.

Mada u povezivanju birokratije sa razvojem industrijalizma ima dosta istine, poreklo birokratije je u istorijskoj nužnosti da se uspostavi stalna, sveobuhvatna i efikasna državna vlast nad određenom društvenom zajednicom. Prodor birokratije u sferu privrednog i šireg društvenog života posledica je dva bitna procesa: (1) razvoja industrijskog kapitalizma i strukturnih promena u građanskom društvu koje je taj razvoj izazvao; (2) jačanja socijalnih funkcija države, pogotovo sa razvojem *javnog* karaktera vlasti u razvijenom građanskom društvu.

Pod birokratizmom podrazumevamo društveni odnos u kome vladajuća klasa preko birokratije — »staleža obrazovanosti« (Hegel) — ostvaruje političku i druge vidove državne vlasti, odnosno birokratija posreduje u odnosu vlasti, u funkciji interesa vladajuće klase. U meri u kojoj su ostaci klasnih odnosa prisutni u socijalističkom društvu, birokratija ostvaruje delom autentične, a delom kvaziklasne funkcije. Uzrok opstanka birokratije u socijalizmu leži u još neprevaziđenim oblicima građanske i, posebno, industrijske podele rada. U toj podeli rada birokratija ima svoju klasnu i socijalnu funkciju, a u meri u kojoj primena nauke i uopšte »primena znanja« postaje sve značajniji element proizvodnih snaga i odnosa u savremenom društvu, i odgovarajuća »podela znanja«, kao oblik proizvodne prakse, postaje jedan od oblika klasnih odnosa u kojima birokratija uzima puno učešće. Mnogi teoretičari, ne samo marksisti, ukazuju da je birokratizam jedna od temeljnih karakteristika modernog društva.

Sa pojavom tehnokratije, u poslednjih 30–40 godina, birokratija se menja utoliko što su se u njeno biće, u apstraktnu obrazovanost, kao »legitimni« osnov njenog društveno-istorijskog opstanka, tačnije, opstanka birokratskog logosa, počele uplitati niti naučne, tehnokratske »racionalnosti« — nasuprot birokratskoj iracionalnosti i političkoj samovolji birokratskog »razuma«. Prodor tehnokratskog uma u birokratsko tkivo, omogućen stvaranjem i naglim razvojem industrije i sve većom obrazovanošću radničke klase, povratno je uticao na birokratiju time što se postepeno potiskivala tradicionalna birokratska obrazovna univerzalnost.

U svim domenima društvenog života, pogotovo posle drugog svetskog rata, opšti ugled, umesto ranijeg birokratskog »statusa u hijerarhiji«, stiču kategorije iz tehnokratskog arsenala kao što su »stručnjaci«, »nauka« itd. Da li to znači da je tehnokratija potisnula birokratiju ili da je birokratija izgubila svoj značaj? Sigurno — ne! Razvoj *prividne protivrečnosti* između tehnokratije i birokratije prikriva istorijsku, složenu i sveobuhvatnu rekonstrukciju instrumenata dominacije građanske klase, u cilju povećanja njihove opštedruštvene efikasnosti i veće prilagodljivosti sve bržim društvenim promenama. Prividna suprotnost između birokratije i tehnokratije je odraz »prelaznog perioda« u razvoju postindustrijskog građanskog društva, a ne odraz kvalitativnih razlika

među njima. Stoga mnogi pisci u razmatranju pomenutih problema često upotrebljavaju izraz »tehnobirokratija«, kako bi time označili, između ostalog, i istovetnost njihove klasne suštine.

Sve ove momente naglašavamo stoga što o tome uopšte nema reči kod Toflera. On je istoriju »zaustavio« prema svojoj potrebi, na nivou *klasične* birokratije, kako bi time lakše rešio *savremene* probleme. Međutim, stvar nije tako jednostavna.

Ako tehnobirokratiju prihvatimo u najapstraktnijem obliku kao društvenu grupu, uočićemo da se ona razlikuje od marksistički shvaćenih društvenih klasa i po tome što svoju moć i opstanak ne zasniva na posedovanju »zemlje« ili »kapitala«. Temelj njene moći je u monopolističkom »korišćenju institucija«, a te institucije (uključujući i oblike organizacije) su instrument i tehnobirokratske manipulacije u savremenom klasnom društvu. I to je jedan od najbitnijih razloga što tehnobirokratiju ne možemo definisati kao novu klasu, mada to ne znači da ona ne obavlja i određene klasne funkcije u društvu. Društvene institucije se ne mogu »prisvojiti« u svojinsko-pravnom smislu, ali se mogu »koristiti«, te u tom smislu, uključujući sve društveno-ekonomske i političke konsekvence tog »korišćenja«, tehnobirokratija udara svoj pečat u ovoj fazi razvoja klasnog društva. I ponovo naglašavamo, društvene institucije nisu sinonim za »organizaciju« kako je Tofler shvata.

Tehnobirokratska vlast, koja se konstituiše preko društvenih institucija, jeste »kapitalistička« u meri u kojoj su te institucije u funkciji reprodukcije kapital-odnosa. Temelj političkog konstituisanja tehnobirokratije je takođe politički koncept »demokratije«, unutar koga se, uz pomoć tehnokratskih argumenata — naučne, stručne kvalifikovanosti i racionalnosti — osvajaju pretpostavke političke vlasti. No, bez obzira na svesrdnu tehnokratsku pomoć i podršku liberalnim demokratskim institucijama, razvija se protivrečnost između oficijelne političke vlasti koja je izborna, podleže promenama, i prikrivenog tehnokratskog jezgra koje je izvanredno stabilno i sigurnije na svom položaju nego »kapitalista«, koji bar teorijski može da bankrotira, bez obzira na to da li radi dobro ili ne. A Tofler baš to previđa. Za njega su dinamični i fleksibilni preobražaji formalnih organizacionih struktura istovetni sa uništenjem njihovog socijalnog nosioca — birokratije, ili, tačnije, tehnobirokratije. Stoga njegova razmišljanja i nisu drugo do prilog apologiji tehnobirokratske moći. Ispod kitnjastih zastora raznovrsnih »činjenica« u spisima A. Toflera i drugih ideologa tehnobirokratizma krije se prevashodno vulgarna apologija postojećeg stanja.

To su neki od načelnih razloga zbog kojih je nemoguće prihvatiti Toflerovo tumačenje »činjenica« a da se pobliže ne ispita i ostali kontekst: njihov odnos prema klasnom biću tehnobirokratije. Pokušaćemo da konkretnije ukažemo na neke konture toga pitanja.

ŠTA SE STVARNO DOGODILO?

Uprkos iznetim »činjenicama«, ne možemo se složiti sa iznetim tezama o bilo kakvom »kraju« birokratije. Naprotiv!

Svako razmatranje organizacije *in abstracto* (a to Tofler baš i čini) je besmisleno. Toflerove i druge iznete ocene govore samo o pukoj da-

tosti »činjenica« u pojavnoj ravni, a ne i o njihovoj dubljoj dijalektičko-istorijskoj zasnovanosti. Svaka »činjenica« dobija svoj smisao i značenje tek u istorijskom kontekstu građanskog društva i njegovih temeljnih protivrečnosti.

Kakvo je značenje radne i hijerarhijske »ravnopravnosti« unutar »projektnih timova« u uslovima buržoaske dominacije? Nije li neumesna priča o ukidanju hijerarhijskih odnosa među intelektualnim radnicima, o njihovoj pokretljivosti, kada su buržoaski vrhovi društva i dalje na najvišoj lestvici hijerarhije i nije im ni na kraj pameti da postanu »pokretljivi«? Pogledajmo pobliže pomenute »činjenice«.

Jedan od elemenata stabilnosti i trajnosti birokratske organizacije je i nizak stepen »pokretljivosti« radne snage. U tradicionalnoj birokratskoj organizaciji industrijskog društva pokretljivost radne snage je, po pravilu, činilac nestabilnosti te organizacije. Međutim, Denis—Toflerova »pokretljivost«, uzrokovana opštom organizacionom dinamikom, po prirodi stvari predstavlja »normalno stanje«. Kakvo je značenje te doista »empirijske« činjenice?

Prvo, u pitanju je pokretljivost *intelektualne* radne snage, za razliku od migracija manuelnih radnika iz jedne u drugu proizvodnu granu u doba nastajanja i razvoja industrije. Međutim, ta »pokretljivost« i »trajnost« veoma su problematične kao faktor određenja birokratije. Na primer, u izvršnoj vlasti u Americi, u njenim organima i uopšte u administraciji, do pre 20 godina, menjalo se nakon izbora predsednika SAD svega nekoliko hiljada službenika. Danas se menja više desetina hiljada službenika na svim mogućim nivoima uprave. Da li se zbog toga u proteklom periodu »smanjila« birokratija izvršne vlasti?[7]

Za razliku od takve »pokretljivosti radne snage«, politika vladajuće klase i osnovni klasni odnosi se ne menjaju; štaviše, ne retko i jačaju. Tofler ne pominje pokretljivost u najvišim sferama dominacije, već samo na najnižim nivoima birokratske egzekutive. Tačno je da klasično »administriranje« postepeno odumire, ali ne i birokratija, odnosno birokratski društveni odnos. Postavlja se i pitanje: da li zbog prodora »adhockratije« dolazi i do demokratizacije rada i procesa odlučivanja? Sigurno — ne! U pitanju je prelazak od tradicionalno birokratskih ka tehnokratskim oblicima odlučivanja. Sazrevanje bića tehnobirokratije u pomenutom smislu znači rasterećenje birokratske organizacije od nižih i srednjih slojeva birokratije. Klasična birokratija je postala preskupa za paušalno plaćanje; jeftinije je unajmiti (ako treba) i celu administrativnu organizaciju nego je permanentno održavati, imala ona šta da radi ili ne.

Pomenuta dinamičnost birokratskih grupa označava i njihovo neposrednije i čvršće vezivanje za vladajuću klasu, jačanje svakodnevne zavisnosti, u svakom poslu, permanentnu kontrolu nad postupcima svih, od sitnih činovnika do šefova. »Šetnja« birokratije po tržištu radne snage ima višestruk smisao: ona omogućava intelektualnim radnicima da, kao i manuelni, dobiju objektivnu, tržišnu cenu za svoj rad. No, postiže li se time viši stepen političkih i drugih sloboda ili se povećava zavisnost od poslodavaca? Šanse za klasnu borbu su utoliko jače ukoliko

[7] C. Rossiter, *Parties and Politics in America*, New York, 1967. i *The American Presidency*, New York, 1970.

je radnička klasa organizovanija, stabilnija u pogledu svog društvenog položaja. Ukoliko je društveni status »fluidniji«, smanjuju se šanse za organizovanost i borbu. I obrnuto, povećava se sigurnost vladajuće klase — vlasnici, vrhunski slojevi tehnobirokratije ne misle da se rotiraju tako lako.

Za ovaj problem neposredno je vezana i metamorfoza klasične hijerarhijske strukture. Tofler je u pravu kada kritikuje neefikasnost tradicionalnog hijerarhijskog sistema kao kičme birokratskog procesa odlučivanja. Tačno je da iščezava tradicionalna hijerarhija, ali su u novim uslovima odnosi dominacije postavljeni na još čvršće tlo. Naime, izmene u strukturi klasične hijerarhije neposredno su vezane za izmenu kvaliteta fundamentalnih odluka u politici i privredi. Ukidanje hijerarhijskih nivoa u određenim birokratskim domenima nije značilo i ukidanje nivoa vlasti, osvajanje birokratske vlasti od strane intelektualnih radnika. Naprotiv, tehnobirokratija se prilagođava promenama: stručnjacima se prepušta niz odluka koje su ranije pripadale birokratiji, ali su u novim uslovima proizvodnje izgubile svoj prvobitni značaj, a sa novom tehnologijom i kvantitativnim rastom proizvodnje i organizacionih poslova fundamentalne odluke su poprimile novu sadržinu, koja je sve manje parcijalna, birokratska, a sve više multidisciplinarna, složena, tehnokratska.

U uslovima radikalnog kvalifikacionog prestrukturiranja radne snage, kada najveći deo intelektualnog rada postaje i proizvodni rad, neminovno se menja i klasna priroda znatnih sektora »administrativnog« rada. Dolazi do relativnog pomeranja moći »u vis«, čemu je razlog, između ostalog, kvantitativni rast administracije. »Penjanje« moći po lestvicama ukupne društvene hijerarhije je uslov daljeg efikasnog birokratskog nadgledanja radnih operacija. Ostajanje tehnobirokratije na ranijim nivoima odlučivanja, u savremenim državnim i privrednim organizacijama mamutskih dimenzija, značilo bi i njeno nužno utapanje u splet nebitnih — sa stanovišta klasne dominacije — poslova i radnih operacija. Ili, drugim rečima, ranije radne funkcije birokratije u liberalno-kapitalističkom preduzeću, zbog kvantitativnog umnožavanja, izmene suštine proizvodnog rada i pojma »preduzeća« itd., gube karakteristike funkcija dominacije, postaju delom najamni rad. Dominacija kao delatnost, rad *sui generis,* dobija istorijski novu sadržinu, nastaju novi poslovi u uslovima naučno-tehnološke revolucije.

U tom smislu tehnobirokratska moć je dinamična, a njena pokretljivost u društvenom prostoru, posebno u organizacionoj sferi, istorijski je uslovljena promenom karaktera proizvodnih odnosa, uslovima prelaska iz liberalnog u državno-monopolistički kapitalizam, iz industrijskog u postindustrijsko društvo. To je ujedno i uzrok promena formi birokratije.

Tofler ističe da se »adhockratija« razvija prvenstveno u domenima gde se ne obavljaju *rutinski poslovi.* Time dolazimo do jedne od osnovnih protivrečnosti savremenog društva: između tehnološki i tehnički zrelih uslova za ostvarenje visokog stepena »slobode« rada i klasne organizacije rada i stvaralaštva koja ograničava tu »slobodu«. Već je u spisima teoretičara naučno-tehnološke revolucije ukazano na jednu od bitnih crta savremenih proizvodnih snaga: na perspektivu kibernetsko-automatskog ustrojstva proizvodnje kao materijalni osnov »slobode«

rada i stvaralaštva. Postepeno ukidanje rutinskih poslova »pripada« i manuelnoj, ali *i intelektualnoj sferi rada.* Problem je u činjenici da su i rad i stvaralaštvo situirani u odgovarajućem klasnom miljeu, u funkciji reprodukovanja klasnih odnosa. Tehnobirokratski odnosi deformišu i usporavaju proces oslobađanja rada.

Najbolji simptom promene bića tehnobirokratije ogleda se u socijalnim posledicama njenog delovanja. Pored svih promena u strukturi birokratije, uz niz naučnih otkrića, uz sve priče tehnobirokratskih ideologa o raznoraznim »revolucijama«, svaka takva revolucija, uključujući i »ukidanje birokratije«, jeste prosto jačanje proizvodnih snaga kapitalističkog društva. U toj prividnoj »ludosti« ima sistema: »revolucioniše« se sve, od četkica za zube do raketa i birokratije.

Što se »projektnih timova« tiče, tačno je da sadašnji specijalisti ne mogu rešavati bitne probleme bez uzajamne saradnje, te otuda »nužnost« kooperacije. No, to istovremeno znači da je specijalističko obrazovanje istorijski zrelo za »bankrot«, da ne omogućava sagledavanje novih, višedimenzionalnih problema koji lebde u dinamičnom »rimanovskom« prostoru stvarnog života, a ne unutar »euklidske« logike građanskog društva. »Projektni timovi«, orijentisani na multidisciplinarno rešavanje problema, ne predstavljaju »atak« na birokratiju niti oazu slobode od birokratske organizacije, već su na ovom stepenu razvoja proizvodnih snaga objektivno nužna forma intelektualnih fabrika. Oni odražavaju novu formu proizvodnih odnosa, strukturu novih podela rada. I u konzervativnom građanskom sistemu, koji ne može da izmeni osnovne klasne odnose, »timovi« služe i kao konzervator novih podela rada i kao temelji njima pripadajućih formi alijenacije.

Nije svaka promena revolucionarna niti znači izmenu društvenih odnosa u pravcu progresa. Često mnoge promene, a to je, po našem mišljenju, i Toflerova »adhockratija«, predstavljaju klasično ideološko tumačenje prilagođavanja klasnog sistema novim uslovima proizvodnje. Motiv vladajuće klase za podsticanje »promena« leži u jačanju mogućnosti korišćenja kapitala, u jačanju dominacije. O odumiranju birokratije, stoga, nema ni govora. Bilo kakvo automatsko »ukidanje« birokratije spada u domen priča koje služe mistifikaciji.

Pero Damjanović: Tito pred temama istorije

(Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1972, strana 394)

Biografije velikih aktera istorije oduvek su predstavljale izuzetno privlačan materijal kako za pisce tako i za čitaoce, jednako kad njihovo delo pleni i privlači i kad odbija — ono uvek zrači posebnom magičnom snagom. Ali takvo delo uvek predstavlja i iskušenje u kojem je izuzetno teško savladati sve zamke i razrešiti sve dileme koje ono sobom nosi. Veliki trenuci u kojima se sažima i prelama istorija, u kojima genijalnost uma i nesavladivost velikih kretanja deluju fascinantno, veoma lako zavode istraživača da se zaustavi na spoljnim dimenzijama zbivanja i da ne pronikne u protivrečnu logiku unutarnjih pokretačkih sila, onih neprimetnih prvih koraka u budućnost, i da upravo zbog toga ono suštinsko i istinski veliko ostane izvan horizonta, a time i neshvaćeno.

Studija dr Damjanovića nije prva ovakve vrste, te s pravom moramo postaviti pitanje: šta ona stavlja u fokus svoga interesovanja u vezi sa ličnošću koja je, nesumnjivo, neuporedivo značajnija od svih drugih u našoj modernoj istoriji?

Odmah moramo reći da studija dr Damjanovića nije konvencionalno pisana biografija velike ličnosti. Od samog početka ona se ne zadržava na uobičajenim deskripcijama, nego bitne elemente biografskog karaktera prikazuje kao integralne delove istorijskih zbivanja. Prirodno, ona počinje analizom onih zbivanja koja su relevantna za razumevanje političkih koncepcija i aktivnosti druga Tita koje su ga i dovele na položaj generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije, na položaj na kojemu se ne samo suočio sa zadacima istorije, nego je te zadatke, zahvaljujući snazi izuzetne organizacije, Komunističke partije, koju je oblikovao i čije je čedo i sam, zaista i mogao rešavati. Ova dva odlučujuća elementa — misao i pokret, čovek, stvaralac i organizacija — dati su u dijalektičkom jedinstvu i osvetljeni kao proces formiranja i sazrevanja jedne grandiozne ličnosti moderne istorije u jedinstvenom procesu rasta i transformacije organizacije komunista, čija će uloga u prelomnim trenucima istorije postati odlučujuća.

Drugo poglavlje logički dopunjuje prethodno jer obrađuje Petu zemaljsku konferenciju, koja je imala posebno mesto i značaj za idejno i organizaciono pripremanje Partije za predstojeće okršaje, za formiranje njene političke platforme, za njeno idejno i moralno-političko sazrevanje i pretvaranje u politički faktor prvoga reda, u organizovanu idejnu i političku silu sposobnu da rešava istorijske zadatke celog naroda i sopstvene klase, sposobnu da se u odlučujućoj bici sukobi sa neprijateljem čija je fizička sila bila neizmerno veća.

Obrađujući istoriju Saveza komunista i radničke klase, misao i akciju druga Tita, Damjanović je indirektno doprineo i naučnom utvrđivanju istorijske nesposobnosti buržoazije jugoslovenskih naroda, njene organizacije i ideologije, njene sterilnosti i nesposobnosti da bude produktivna i stvaralačka čak i u okvirima svog ograničenog eksploatatorskog interesa i sopstvene epohe, njene permanentne zavisnosti i potčinjenosti inostranstvu, njene nesamostalnosti i nestabilnosti.

Jedan istorijski materijal koji izgleda možda suviše arhivski i vezan za minula vremena Damjanović je upravo izvanredno doveo u vezu sa živim i stvarnim političkim tokovima u nacionalnim i međunarodnim zbivanjima otkrivajući njegovu vezu sa budućnošću.

Dokumenti i materijali Pete zemaljske konferencije ne izražavaju samo jednu istorijsku platformu, nego originalnu i jedinstvenu političku liniju komunista kao avangarde radničke klase, ali i sinova sopstvenog naroda (str. 209); oni, takođe, spajaju objektivnu naučnu analizu situacije u svetskim i nacionalnim razmerama sa jasnom orijentacijom subjektivnih snaga — pre svega Komunističke partije — na stvaranje fronta svih progresivnih patriotskih snaga, sa njenom odlučnošću da eruptivnu revolucionarnu energiju naroda i klase razvije do neslućenih razmera. Delegati ove konferencije su, kako piše Damjanović, »oni ljudi koji će kroz nekoliko narednih meseci... imati istaknutu ulogu u pripremanju ustanka« (str. 208).

Posebno poglavlje predstavlja komparativna politikološko-sociološka studija: »O nekim strategijskim problemima socijalističke revolucije u Rusiji i Jugoslaviji«. Polazeći od sasvim ispravne teze da su revolucije specifični neponovljivi činovi u velikoj drami istorije, Damjanović traga ne toliko za specifičnim socijalnim, ekonomskim i političkim odnosima koliko za specifičnim karakteristikama subjektivnog faktora — partije, velike ličnosti, njene teorije, za njenim idejama i realizacijom tih ideja.

Lenjinov koncept revolucije formulisan u slavnim *Aprilskim tezama* razvio se iz celine njegovih shvatanja marksizma, iz njegovog odnosa prema revizionizmu i šovinizmu u redovima Druge internacionale. On se karakteriše ne samo politikom protivljenja imperijalističkom ratu, nego i politikom njegovog pretvaranja u klasni, građanski rat, zahtevom za izlaskom iz rata bez aneksija i kontribucija, za razaranjem starog državnog aparata (»uklanjanje vojske, policije, činovništva«), za prihvatanjem sovjeta radničkih i vojničkih deputata »kao jedino mogućeg oblika revolucionarne vlade«, za »republikom sovjeta radničkih, nadničarskih i seljačkih deputata u celoj zemlji odozdo do gore«, za »državom komunom«, za odumiranjem države, za »platom svim činovnicima, koji treba da budu izborni i u svako doba smenljivi, ne većom od prosečne plate dobrog radnika«, za obnavljanjem radničke partije u Rusiji i u međunarodnim razmerama na osnovama revolucionarnosti i internacionalizma. Damjanović s pravom ističe specifične komponente ovih shvatanja — Lenjinov doprinos teorijskoj, naučnoj eksplikaciji suštine imperijalizma, njegov eksplicitan odgovor o mogućnosti revolucije u jednoj zemlji, njegovo spajanje dalekosežnih ciljeva i mogućih, praktičnih koraka pokreta, njegov realizam, odlučnost, pronicljivost i izuzetnu, mada do sada potcenjivanu, sposobnost vojskovođe da munjevito donosi briljantne odluke od odlučujućeg značaja za pobedu revolucije.

Situacija u kojoj se našla KPJ, prema Damjanovićevoj oceni, bila je drugačija, složenija i u velikoj meri kontradiktorna i ambivalentna. U takvoj situaciji Tito i KPJ su uspeli da formulišu jedinstvenu i jasnu liniju još 1940. godine kada su ocenili vladavinu nemačkog fašizma u okupiranoj Francuskoj kao »vladavinu srednjevekovnog mračnjaštva« i proklamovali politiku »nemirenja s okupatorom«. Iz takvog principijelnog stava logično je proizlazila orijentacija na odbranu zemlje, njene nezavisnosti i, uprkos nekim krizama, dosledna politika okupljanja svih revolucionarnih, demokratskih i patriotskih snaga u jedinstven i narodni front. Takva koncepcija obezbeđivala je radničkoj klasi ulogu branioca klasnih i nacionalnih interesa, ulogu presudne snage u borbi za nacionalnu egzistenciju i društveni progres. Titova rešenost da se uhvati u koštac sa neprijateljem koji je ostvario apsolutnu dominaciju na celom kontinentu i danas fascinira čak i njegove protivnike, a narodu i radničkoj klasi je omogućila da, vodeći nacionalnooslobodilačku borbu, istovremeno razori i stare socijalne odnose i izvrši revoluciju. Ova veoma jednostavna, ali genijalna formula je kristalno jasno izražena 1942. godine u Titovim rečima: »Naša Narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ Narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara kada ona ne bi osim opšte-

jugoslovenskog smisla imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi osim oslobođenja Jugoslavije značila u isto vrijeme oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Šiptara, Muslimana itd., kada Narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svih naroda Jugoslavije. U tome i jeste suština Narodnooslobodilačke borbe.«

S obzirom na značaj koji nacionalno pitanje u povezanosti sa klasnim odnosima ima za revoluciju, Damjanović ga je obradio u posebnom poglavlju, interpretirajući evoluciju pogleda na ovu problematiku od njihovih istorijskih korena do definitivne razrade koncepcije o federativnom uređenju zemlje.

Polazeći ne od uobičajenih istoriografskih, nego pre svega od socioloških premisa, ali savesno obrađujući i sve njegove istorijske činjenice, Damjanović je omladinskom pokretu, odnosima između omladinskog pokreta i KPJ posvetio posebno poglavlje. Polazeći od socioloških konstatacija da je u omladini koncentrisan ogroman revolucionarni elan koji je davao energiju svim značajnim socijalnim pokretima u istoriji, pa i socijalističkom pokretu, Damjanović se bavio pretežno teorijskim aspektom i organizacionom stranom tih odnosa. Uzroke povezivanja omladinskog pokreta sa socijalističkom revolucijom on nalazi u povezanosti egzistencijalnih interesa mladih i revolucije, a uspeh u organizacionom pogledu nalazi u načinu povezivanja komunista i mladih. Nema sumnje da je pedagoški i politički aspekt tih odnosa veoma značajan. Tito je uočio revolucionarni elan mladih i tražio od komunista da revolucionarni dinamizam mladih ne sputavaju, da mu daju što veći zamah i da oslobode njegovu inicijativu, zahtevajući da se stariji komunisti prema omladini odnose drugarski, a ne komandantski.

Poglavljem »Titovih osamdeset godina«, koje predstavlja naučno fundiran biografski prilog, završava se ova studija dr Damjanovića.

Ali, pre nego što završimo ovaj prikaz, potrebno je nešto reći i o poglavlju: »Etape i smisao sporova između KPJ i rukovodstva Komunističke internacionale«, koje je i politički i naučno najznačajnije. Odmah moramo reći da se njegov značaj ne iscrpljuje u savesnoj istoriografskoj analizi događaja, u traganju za istorijskom istinom niti, pak, u deskripciji Titovih postupaka i koncepcija koje su danas postigle svetsku slavu i afirmaciju. Damjanovićeva kritika, nastala u odbrani revolucionarnog Titovog dela, ne samo da je aktuelna, nego predstavlja i ozbiljan naučni prilog istoriji naše revolucije. Njena oštrica je okrenuta prema jednoj u suštini građanskoj interpretaciji istorije jugoslovenskih komunista, koju odavno susrećemo u našoj istorijskoj nauci. Ova kritika pogađa i sve one koji sopstvenu revoluciju shvataju na tradicionalan, pa čak i građansko-romantičarski i epski način, a ne kao autentičan stvaralački čin. Ona pogađa i one koji staljinizam shvataju kao sinonim komunizma, oblik revolucionarne organizacije i revolucionarne akcije, pa i one koji su se samo verbalno priključili našem otporu staljinizmu i birokratizmu, ali faktički, mada možda i nesvesno, pridajući mu osobine i snagu koju on faktički ne poseduje.

Damjanovićeva studija predstavlja jedan od prvih pokušaja razgraničavanja i polemike u ovom pravcu. To, kao i brojne druge karakteristike ove studije otkrivaju je kao izuzetno zanimljivu i aktuelnu, mada možda još nedovoljno popularisanu i nedovoljno korišćenu.

Vladimir Milanović

Dr Milan Matić: Političko predstavljanje

(»Radnička štampa«, Beograd, 1974, strana 280)

Problem političkog predstavljanja postao je posebno aktuelan za naše društvo u sadašnjem trenutku njegovog razvitka. Ta aktuelnost je dostigla svoju kulminacionu tačku u času kada su u našem društvu izvršene promene kojima se u sferi političkih odnosa dokida svaka mogućnost egzistiranja političke reprezentacije u bilo kom vidu. Samo taj razlog je dovoljan da se u našoj političkoj nauci pristupi temeljitijem kritičkom preispitivanju problema političkog predstavljanja. Čini nam se da je dr M.

Matić dobro procenio i trenutak i njegove zahteve, o čemu svedoči ne samo naslov ove studije, već mnogo više pristup i analiza samog problema.

Već u uvodnom delu studije Matić ističe da je problem političke reprezentacije u političkoj nauci bio i ostao kontroverzan. To je još Ruso označio kao antinomiju između identiteta i reprezentacije. Suočena sa tom nerešivom suprotnošću, kako konstatuje Matić, politička misao ovaj pojam reducira i izjednačava sa političkim predstavništvom, ponekad sa izborima, dok neki govore o političkoj reprezentaciji kao vrsti političkog vođstva.

Autor s pravom ističe da se »prihvatanjem političke reprezentacije završava era otvorene političke dominacije«. Međutim, iako se političkom reprezentacijom otvara i širi horizont političke emancipacije, ona sama je, kako Matić ističe, samo supstitut i privid stvarnog jedinstva društva, jer mogućnost stvarnog jedinstva leži izvan granica buržoaskog društva.

Time je već od samog početka misao dr Matića kritički usmerena, ali ne sa ciljem da se negira i poništi istinski napredak koji je, u istorijskom razvitku društva i njegove političke organizacije, reprezentacija značila, već da se pokaže kako princip političke reprezentacije ni u svom teorijskom postuliranju ni u praktičnoj realizaciji ne rešava problem političkog otuđenja čoveka u društvu.

Studija je komponovana kao trodelna celina. U prvom delu date su teorijske osnove i istorijski razvitak političke reprezentacije, u drugom problemi reprezentacije i politike, a u trećem problemi savremenog društva i putevi prevazilaženja političke reprezentacije, s posebnim osvrtom na delegatski princip.

Ovakav autorov postupak metodološki je sasvim ispravan jer čitaocu omogućava da se najpre detaljno upozna sa samim pojmom i genezom ideja o političkoj reprezentaciji. Tako čitalac nije doveden u situaciju da piscu veruje na reč, već mu se pruža prilika da formira sopstveni kritički stav kako u odnosu na problem tako i u odnosu na stavove samog autora. Tim delom je popunjena i jedna praznina u našoj političkoj nauci.

Svoju analizu Matić započinje razradom pojma »reprezentacija«. Polazeći od etimološkog značenja pojma, autor nas vodi kroz sve njegove transformacije, da bi nas doveo do momenta kada se ovaj pojam ustalio u značenju »ovlašćenog delanja u ime i za račun drugog, akcije putem zastupnika ili punomoćnika«, dakle, u značenju društvenog odnosa. Tako se u procesu razvitka zapadnoevropskih zemalja načelo reprezentacije iz privrednog i društvenog saobraćaja sve više prenosi u političku sferu, poprimajući određene vidove institucionalizacije.

Pored kritičkih ekskursa samog autora koji se tiču pojedinih shvatanja pojma i značenja reprezentacije, ovo poglavlje je od velikog značaja jer daje sistematski pregled pojmovnih određenja problema i od velike je koristi za sve one koji će se baviti dubljim i sistematskim proučavanjem ove materije.

Međutim, što se tiče kritičke analize samog problema, mnogo je značajniji i interesantniji drugi stav ovog poglavlja, u kojem se analiziraju savremena shvatanja pojma političke reprezentacije. Prezentirajući ta shvatanja, autor pokazuje njihove jednostranosti i nedostatke, kao i društvenu uslovljenost. On na kraju konstatuje da ni jedno od tih shvatanja ne odgovara u potpunosti na pitanje šta politička reprezentacija zapravo znači, u čemu je njen društveni koren i smisao. Tek u Marksovoj kritici politike problem reprezentacije se »prvi put pojavljuje u svojoj punoj supstancijalnosti«. Tek Marks, ponirući u strukturu građanskog društva, teorijski demaskira i destruira iluziju da društvo koje je pocepano na privatnu i političku sferu može postići identitet svog stvarnog subjektiviteta »u metafizičkoj funkciji reprezentativne države«. Matić ističe da Marks svojom radikalnom metodologijom utvrđuje: *istorijsko-genetski* — da je reprezentacija fenomen koji nastaje stvaranjem novih socijalnih klasa koje se prividno dovode u međusobno jednak odnos; *filozofsko-kritički* — da je reprezentacija oblik otuđenja čoveka od realnih uslova slobode; *sociološki* — da je socijalno tkivo političke reprezentacije pojava koja se ispoljava u polju napetosti između suprotstavljenih klasa i slojeva i koja je shvatljiva samo u svom konkretnom značenju,

to jest samo s obzirom na realne uslove materijalne i društvene egzistencije klasa; *politički* — da je reprezentacija u svojoj suštini dominacija, konsolidacija otuđenih sopstvenih moći čoveka nad njim samim u vidu kondenzovane političke sile — građanske države, ali da je u njoj u klici data neposredna, prosta (radna) reprezentacija (str. 46-52).

U drugom poglavlju autor prezentira teorijske koncepcije o političkom predstavljanju i njihov savremeni smisao, pri čemu utvrđuje povezanost pojave raznih koncepcija sa društveno-ekonomskim odnosima, a zatim se kritički osvrće na formalističke, etatističke, elitističke i funkcionalističke koncepcije o reprezentaciji i tim koncepcijama suprotstavlja marksističku, čiji je osnovni smisao u tome da predstavljanje, »ako afirmiše stanovište autentične demokratije, ne može više biti samo predstavljanje države, već prvenstveno i sve potpunije izražavanje i predstavljanje *društva*, društvene osnove politike«. U tom kontekstu Matić shvata samoupravljanje kao novu dimenziju političkog sistema zasnovanog na vlasti radničke klase, kojim se društvo povezuje sa sferom političke vlasti. Autor samoupravljanje smatra jedino realnom alternativom postojećim oblicima otuđivanja političke vlasti.

U trećem poglavlju se raspravlja o funkcijama političke reprezentacije i problemima legitimnosti. Matić ukazuje da su se koncepti o funkciji političke reprezentacije razvijali u zavisnosti od društvenih odnosa i klasnih snaga, pa se sa koncepta konsensualne demokratije, na kome se insistiralo u periodu borbe buržoazije za vlast, došlo na koncept o reprezentaciji u funkciji socijalne integracije, kada se buržoazija učvrstila na vlasti, da bi se na koncu, kada jača radnička klasa, razvio funkcionalistički koncept o reprezentaciji kao instrumentu za održavanje postojećeg poretka. Na kraju autor daje marksističku kritiku funkcionalizma.

Drugi deo ove značajne studije posvećen je problemima reprezentacije i politike. U tom kontekstu se najpre razmatra pitanje smisla i značaja izbora za političku reprezentaciju, pri čemu se podvrgavaju kritičkoj analizi instrumentalističke i funkcionalističke teorije i suprotstavlja im se teorija o radnoj (stvarnoj) funkciji izbora, koja se zasniva na postulatu o prevazilaženju formalnih političkih izbora i prelasku na sistem delegiranja i na povezivanju nosilaca mandata i izborno-političke osnove.

U petom poglavlju kritički se razmatra problem političkih partija i političke reprezentacije. Matić zastupa marksističko stanovište da su partije političke institucije koje nastaju kao izraz klasnih borbi, »i to u specifičnim, izrazito politiziranim oblicima vođenja tih borbi«.

Autor nakon detaljne analize ispravno konstatuje da se klasična politička reprezentacija »transformisala u *partijsko predstavljanje*«, čime se sužava društvena osnova samog političkog predstavljanja. To sužavanje dostiže svoju najvišu tačku u presudnoj ulozi partijskog vođstva, tako da na praktičnom planu egzistira vezani mandat izabranih predstavnika, ali ne u odnosu na izbornu osnovu, već u odnosu na partijsko vođstvo.

U vezi sa problemom odnosa proleterske partije prema političkoj vlasti, pa i prema instituciji političkog predstavljanja, Matić ističe sledeće: »Proces revolucionarnog spajanja proleterske partije i vlasti, opravdan i nužan kao uslov konstituisanja radničke klase u državu, dovodio je partiju u položaj subjekta koji se predstavlja u dvojnom obliku: neposredno prema klasi i društvu i posredno prema političkoj vlasti i državi.« Ispravan je autorov stav da u takvoj ulozi partija ostaje revolucionarni subjekt samo u uslovima *prevazilaženja* funkcije neposrednog nosioca političke vlasti i vraćanja te vlasti društvu i društvenoj osnovi, ali kroz proces kompleksne socijalizacije svih oblika čovekove egzistencije. Kriza demokratskog predstavljanja najdrastičnije je izražena u koncentraciji moći u rukama birokratije. Ta prevlast upravljačkih nad predstavničkim mehanizmima u savremenom kapitalističkom svetu izazvana je društvenim i ekonomskim promenama, to jest samim produkcionim odnosima. O tome autor kaže sledeće: »Birokratizacija globalnog usmeravanja društva u takvim promenama pojavljuje se iz dvaju osnovnih izvora. Prvo, ona se razvila kao prirodna dopuna i odgovor na proces »bazične« birokratizacije upravljanja u proizvodnji, koji je potpuno izmenio adrese i nosioce društvene moći. Drugo, ona se razvila kao rezultat ekonomskih funkcija same države, kao proizvod neposredne koncentracije sredstava u najširim društvenim razmerama radi regulisanja zajedničkih društvenih potreba.«

Iako su razlozi koje autor navodi tačni, čini se da ova argumentacija ostaje nepotpuna ukoliko se ne situira u kontekst klasnih odnosa, odnosno narasle moći radničke klase, usled čega je kapitalistička država, da bi očuvala bazične proizvodne odnose, bila prinuđena da »eksproprište« neke funkcije buržoaske klase kao organizatora i upravljača procesom proizvodnje. Takva koncentracija moći u rukama birokratije sračunata je u krajnjoj liniji na očuvanje bazičnog produkcionog odnosa, bez obzira na to što ona sama po sebi objektivno predstavlja i značajne promene. Jednom rečju, ta birokratizacija nije lišena klasne osnove. Međutim, ako zanemarimo ovaj propust, deo koji se odnosi na analizu uzroka birokratizacije savremenih društava i njihovih oblika može se svrstati među najbolje stranice koje su u našoj politikološkoj literaturi posvećene ovom problemu.

Treći deo rasprave dr Matića je najobimniji i najaktuelniji. Centralni problem analize je mogućnost, uslovi i pretpostavke prevladavanja sistema reprezentacije i njene zamene autentičnijim demokratskim oblicima. Zbog toga je i razumljivo što je autor ovom delu dao naslov: »Od reprezentacije do samoupravne delegacije«.

Završna poglavlja ove studije su posvećena jugoslovenskoj teoriji i praksi. Najpre se ukazuje na istorijske aspekte, pa se, pored niza drugih, za ilustraciju uzima AVNOJ kao istorijski nova forma predstavljanja radnih masa i naroda Jugoslavije. Autor ističe da je uticaj naroda na delegacije i delegate »u suštini, značio jedinstvo reprezentacije i klasno-nacionalnog identiteta, socijalnu i političku sintezu autentičnih težnji naprednih delova društva i naroda«.

Autor sa velikim stepenom poznavanja i tačnim ocenama analizira funkcionisanje i iskustva našeg skupštinskog sistema i ističe da se proces samoupravne transformacije našeg društva izražavao na svojevrstan način i u skupštinskom sistemu, to jest u transformaciji tog sistema od »predstavničkog etatizma« ka samoupravnoj skupštini. U pravu je autor kada ističe da je »ugrađivanjem samoupravnog predstavljanja u organizaciju skupština« otpočela svesna i organizovana borba za integralno samoupravljanje, da je otpočeo proces empirijske destrukcije principa etatističke integracije i njene zamene samoupravnom integracijom.

Polazeći od ustavnih promena izvršenih 1971. i 1974. godine, kojima se skupštine koncipiraju kao oblici autentične samoupravne integracije, autor ukazuje na suštinske momente koncepcije delegatske skupštine, pri čemu kao posebno značajne za dalji proces samoupravne transformacije skupštinskog sistema ističe produbljivanje i jačanje stvaralačke i samostalne uloge skupštine u odnosu na ostale centre odlučivanja i povezivanje skupštinskog sistema sa samoupravnom osnovom. U tome je osnovni smisao delegatskog sistema, jer, kako autor ističe, njegova primena treba da omogući »svestranije povezivanje bazičnih samoupravnih odnosa, pre svega odnosa u proizvodnji, sa političkim odnosima«. U tom sklopu autor ukazuje na neke osnovne funkcije delegatskog sistema, od kojih su posebno značajne dve: prva se ispoljava u tome što se delegatski sistem javlja kao ključna karika u prevazilaženju etatističkog posredovanja u društvenim odnosima i što omogućava povezivanje osnovnih subjekata samoupravljanja u celovit sistem samoupravljanja, a suština druge je u tome što obezbeđuje da se delegatsko odlučivanje javlja kao instrumenat vladavine samoupravno udruženih proizvođača i revolucionarnog razrešenja bazičnog odnosa između rada i svojine.

Na osnovu tako izvedene analize autoru se nameće zaključak da je razvijeno samoupravljanje i visok stepen podruštvljenosti sredstava za proizvodnju i dohotka uslov za istinsko ostvarenje delegatskog sistema.

Analizirajući naš ustavni koncept delegatskog sistema, autor ističe njegovu sveobuhvatnost u odnosu na sve oblike i subjekte međusobnog povezivanja i integrisanja samoupravnih zajednica unutar i između pojedinih oblasti društvenog rada, te njihovo povezivanje unutar društveno-političkih zajednica.

U završnom poglavlju dr Matić ukazuje na probleme i perspektive samoupravne delegatske skupštine, posebno naglašavajući uslove i činioce koji su relevantni za dalji razvoj autentičnih delegatskih skupština.

Na kraju ovog prikaza možemo ukratko reći da je studijom dr Matića naša politička nauka i publicistika obogaćena još jednim veoma značajnim prilogom.

Radivoje Marinković

Danilo Ž. Marković: Osnovi opšte sociologije

(»Savremena administracija«, Beograd, 1974, III izdanje, strana 432)

Sa stanovišta marksističkog posmatranja postanka, oblikovanja i razvoja društva i društvenih odnosa, to jest marksističke opšte teorije o društvu, udžbenik prof. dr Danila Markovića obiluje novim i originalnim pristupima, s primenom odgovarajućih metoda u prikazivanju teorijskih postavki i u izlaganju suštastvenih ideja Karla Marksa. Reč je o opredeljenosti za materijalističko shvatanje uzroka kretanja i posledica koje nastaju u društvu i društvenim odnosima. Autor razmatra i osnovna obeležja, određene rezultate i probleme koji prate razvoj jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva.

Za razliku od uobičajene prakse da se teorijski osnov društvenih nauka prikazuje u sklopu poglavlja u kom se iznose pristupna razmatranja o opštoj sociologiji kao nauci, dr Marković je, imajući u vidu pristupačnost pretežnom broju studenata i prihvatljivost tematike o pojmu i razvrstavanju naučnih disciplina, u svojim uvodnim izlaganjima pružio mogućnost sticanja pravilnih i jasnih saznanja kako o osnovnim pojmovima tako i o osnovnoj podeli nauke u pogledu tumačenja društvenih zakona.

Prof. Marković je u prvom delu udžbenika obuhvatio predmet, metode i istorijski razvoj opšte sociologije, u drugom je prikazao osnovne kategorije marksističke nauke o društvu, dok je u trećem izložio razvoj društva u sklopu društveno-ekonomskih formacija.

U prvoj glavi prvog dela udžbenika razmatraju se problemi koji se javljaju pri određivanju predmeta opšte sociologije. Autor je ukazao na postojanje raznih definicija opšte sociologije, s podelom na definicije koje su date u građanskoj sociologiji i na definicije koje se zasnivaju na marksističkoj opštoj teoriji o društvu. Isticanjem bitnih činjenica i glavnih nosilaca shvatanja i definisanja predmeta opšte sociologije dr Marković je, u sažetom i za razumevanje dovoljnom obimu, ukazao na glavne pravce građanske sociologije, zatim je izložio doprinos klasika marksizma određivanju predmeta opšte sociologije, a na kraju je ukazao na definicije opšte sociologije objavljene u jugoslovenskoj literaturi.

Poznato je da pri određivanju predmeta opšte sociologije, u načinu podele, kao i u postavkama primenjenim pri utvrđivanju razgranatosti i obuhvatnosti opšte sociologije, postoje razmimoilaženja, uključujući i suprotna stanovišta koja se mogu utvrditi ne samo u stranoj, već i u našoj literaturi. Nedostatak mnogih izučavanja, pa i udžbenika, ogleda se i u određenom zanemarivanju ili u potpunom zapostavljanju suštine i značaja utvrđivanja podele opšte sociologije. Vrlo su retki pokušaji da se ovoj tematici posveti posebna pažnja, nužna za dalji razvoj naše nauke i prakse. Samim tim dokumentovana izlaganja, u pomenutoj i narednim glavama udžbenika, o pojavama, stanju i promenama koje nastaju u našim uslovima predstavljaju poseban prilog dr Markovića. O istoj materiji u nekih pisaca nailazimo na hronološki popis, na neku vrstu anala ili na izvesnu antologiju bibliografskih podataka. U udžbeniku prof. Markovića, pak, izražen je stalan napor da se sistematski izlažu značajni činioci, sa kritičkim ocenjivanjem bitnog, kako bi studenti upoznali složene, često suptilne činjenice i odnose.

Udžbenik dr Markovića odlikuje se, između ostalog, i određenim redosledom izlaganja, pri čemu autor polazi od utvrđivanja pojmova i definicija, sagledavanja odgovarajućih naučno utvrđenih principa, metoda i mera, razmatrajući postojanje i promenu uzroka i posledica određenih činilaca. Samim tim autor, osim metodološki prikladnog sadržaja predmeta u celini, posebno skreće pažnju na metode društvenih nauka i sociologije, ističući potrebu izučavanja Marksovih metodoloških shvatanja.

Posebno se osvrćemo na izlaganje o fazama i razvijanju naučnog saznavanja. Po prof. Markoviću, treba razlikovati pet glavnih faza naučnog istraživanja: određivanje predmeta istraživanja i postavljanje polaznih pretpostavki; izrada plana istraživanja; prikupljanje podataka; sređivanje prikupljenih podataka; naučno objašnjenje i proveravanje. U načelu se pomenuto razvrstavanje može prihvatiti u postupcima naučnog saznavanja, s tim da se pod fazom sređivanja prikupljenih podataka podrazumeva i upoređivanje s odgovarajućim drugim rezultatima istraživanja, što se može obuhvatiti i u fazi naučnog objašnje-

nja i proveravanja rezultata istraživanja. Sve ove faze autor razrađuje i prikazuje pri kraju druge glave na sažet i jednostavan način.

U drugom delu udžbenika dr Marković raspravlja o pojmovnom određivanju društva i njegovom odnosu prema prirodi. Izlažući kategorije marksističke nauke o društvu, elemente pravne i socijalno-političke nadgradnje, prof. Marković, za razliku od mnogih drugih autora, podrobnije razmatra elemente društvene svesti. Nekako je uobičajeno da se više pažnje posvećuje razvojnim stepenima religije i morala mada su po svojoj sadržini nešto udaljeniji od materijalne, odnosno ekonomske osnove društva. Ovakvo stanovište zasniva se i na poimanju okvira opšte sociologije, zapravo na odvajanju posebnih sociologija, kao što su sociologija nauke, umetnosti, kulture, religije itd. Nije sporno da u razmatranjima opšte sociologije problematika čoveka kao društvenog bića zauzima značajno mesto. Time se ne umanjuje opravdanost da se pri raspravljanju o oblicima društvene svesti, osim o religiji i moralu, prikažu ti oblici i sa stanovišta razvoja nauke, filozofije i umetnosti, što je dr Marković i učinio.

Značajna razlika između pojedinih autora ogleda se i u metodološkom pristupu razvrstavanju i prikazu ljudskog društva i njegove strukture, pri čemu su izlaganja data različitim redosledom (na primer, ekonomska struktura, pravna i društveno-politička nadgradnja i društvena svest). Mnogi odvojeno razmatraju grupe: naciju, porodicu, društvene klase, birokratiju, političke stranke, lokalne zajednice i slično. Smatramo da su metodološki pristup i obrada, kao i redosled izlaganja koje pruža dr Marković za razvijanje nastave pravilniji i u suštini pogodniji. Nije u pitanju samo prikladnost i primenjena metodologija, već i praktičnost pri raščlanjivanju strukture društva i određen, da kažemo logičan, redosled prikazivanja elemenata socijalno-političke nadgradnje. Radi boljeg razumevanja i pružanja mogućnosti da čitaoci sami vrše upoređenje, navodimo da je prof. Marković u drugoj glavi izneo pojam i sastav strukture društva, društvenu osnovu i elemente socijalno-političke nadgradnje, pri čemu obuhvata obeležja porodice, klase, države, političkih stranaka, društvenih grupa po mestu stalnog boravka, društvena pravila i oblike društvene svesti, dok je kretanja društva izložio u zasebnoj, trećoj glavi.

Problematiku razvoja društva i obeležja marksističkog shvatanja o razvoju društva, o društveno-ekonomskim formacijama autor je prikladno izložio u trećem delu udžbenika. Posebna pažnja skrenuta je na elemente socijalno-političke nadgradnje kapitalizma, naročito na bitna obeležja klasne strukture kapitalizma, kao i na značajne karakteristike društvene svesti u kapitalizmu.

Na kraju prof. Marković razmatra osnovna načela socijalizma kao niže faze komunizma. Pri objašnjavanju suštine, načina i oblika izgradnje socijalizma u savremenom društvu dr Marković je ukazao i na to da radnici mogu postići svoje ciljeve i mirnim putem, odnosno da se za ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje ne mora uvek primeniti oružana revolucija. Autor je ukazao i na razlike između pojedinih zemalja u kojima su uvedeni socijalistički odnosi.

Izlažući osnovne karakteristike jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, kao i faze razvoja socijalističkih društvenih odnosa u nas, isticanjem bitnih obeležja, odnosa i promena, autor pruža studentima solidnu osnovu za sticanje osnovnih saznanja koja im mogu korisno poslužiti tokom studija. U sklopu završnih izlaganja dr Marković je izneo bitne pokazatelje ekonomskog i socijalnog preobražaja u Jugoslaviji na bazi razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

Conka Nikolić-Simončić

„Prilozi za istoriju socijalizma", br. 1-9/1964-1974.

Institut za izučavanje istorije radničkog pokreta u Beogradu, koji je u međuvremenu prerastao u Institut za savremenu istoriju, pokrenuo je 1964. godine svoju povremenu publikaciju »Prilozi za istoriju socijalizma«. Kako je to i uobičajeno, u prvom broju »Priloga« (str. 9-10) govori se o motivima, programskoj orijentaciji

i naučnim zadacima koji se pokretanjem ove revije žele postići.

Naime, još prije deset godina konstatovano je kako je u našoj zemlji došlo do izvjesnog zastoja u izučavanju istorije međunarodnog radničkog pokreta i socijalističke misli u izvornom opsegu. Osobito se osjećalo odsustvo komparativnih istraživanja putem kojih bi se naš radnički pokret izučavao i ocjenjivao u kontekstu sveopštih kretanja i tendencija koje su dominirale u pojedinim etapama međunarodne borbe radničke klase. Nedostajali su i radovi o ulozi i značaju socijalističkih ideja, pogleda i pravaca koji su nastajali i razvijali se preko međunarodnih partijskih i sindikalnih organizacija radničke klase. Malo se pisalo i o Pariskoj komuni, oktobarskoj socijalističkoj revoluciji, kineskoj revoluciciji, kao i o nekim aspektima našeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Da bi se ova praznina popunila, da bi se uspostavio potpuniji naučni kontinuitet između ranijih i savremenih društvenih kretanja i da bi se sagledavale tendencije daljeg razvitka socijalističke misli, redakcija »Priloga« je pozvala na saradnju sve naučne, političke i druge javne radnike. Shodno širokoj programskoj orijentaciji, »Prilozi« su dobili svoju fizionomiju, a zamišljeno je da se u njima objavljuju članci i rasprave, saopštenja, osvrti i prikazi, i sjećanja, informacije, hronologije, bibliografije i drugi radovi.

U prvom broju »Priloga«, koji je izašao 1964. godine, štampani su radovi o učešću K. Marksa i F. Engelsa u revoluciji 1848/49. godine i njihovim taktičkim stavovima, o osnivačkom kongresu Prve internacionale, o austromarksizmu, o balkanskim socijalistima, o Jugoslovenskom odboru za pomoć gladnima u Rusiji, o nekim osnovnim problemima sindikalnog pokreta u prvim godinama sovjetske vlasti itd.

Drugi broj izašao je povodom 100-godišnjice Prve internacionale, te je većina radova posvećena sagledavanju njenog idejnog nasljeđa. Objavljeni su radovi domaćih i stranih autora o djelatnosti i utjecaju Prve internacionale na dalji razvoj marksizma, o njenim stavovima prema ratu, nacionalnom i kolonijalnom pitanju, o ulozi poljskog ustanka u formiranju Prve internacionale, o blankistima u Internacionali itd. U istom broju nalazi se i rasprava o odnosu Mozesa Hesa prema Marksu, kao i prilozi o životu i djelatnosti Svetozara Markovića, uključujući i nekoliko njegovih, prvi put objavljenih, pisama.

Treći i četvrti broj donosi radove o učešću balkanskih socijalista u Drugoj internacionali, o socijalistima Jugoslovenima u Švajcarskoj, o Dragiši Lapčeviću, Filipu Filipoviću, Moši Pijade, zatim radove iz istorije međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta, o nastanku i razvoju sovjeta radničkih deputata u Rusiji 1905. godine, o Lenjinovim koncepcijama o rješavanju nacionalnog pitanja u socijalizmu, o Gramšijevom dolasku na čelo KP Italije, o stvaranju KP Albanije, o međusobnim vezama i utjecajima Mađarske i Sovjetske Republike na radnički pokret u Vojvodini, o socijalno-političkim koncepcijama ruskih anarhosindikalista, o kontroverzama u radničkom i socijalističkom pokretu Rusije, o karakteru i ulozi sindikata itd.

Peti broj »Priloga« je posvećen proslavi 50-godišnjice velike oktobarske revolucije i učešću Jugoslovena u njoj. Čitava knjiga izašla je u znaku ocjenjivanja značaja oktobarske revolucije kao najkrupnijeg događaja novije istorije kojim je započela epoha masovnog kretanja ka socijalizmu. Piše se, na primjer, o istorijskom mjestu oktobarske revolucije, o taktici boljševika u revoluciji, o učešću internacionalista u borbi za sovjetsku vlast u Rusiji, o povezanosti oktobarske revolucije i revolucionarnog pokreta u jugoslovenskim zemljama, o idejnom odrazu te revolucije u oblasti publicistike itd. Ovaj broj donosi i osvrte i prikaze raznih skupova i knjiga o oktobarskoj revoluciji.

Šesti i sedmi broj sadrže dvadeset rasprava, od kojih se šest odnosi na istoriju narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, deset na istoriju međunarodnog socijalističkog pokreta u XIX i XX vijeku i četiri na istoriju socijalističkog pokreta u jugoslovenskim zemljama. Knjige su upotpunjene osvrtima i informacijama o naučnim skupovima, te hronologijama i bibliografijama o radničkom pokretu.

Osmi broj izašao je u znaku obilježavanja 100-godišnjice rođenja V. I. Lenjina. U njemu su štampani radovi o Lenjinovoj borbi za dosljedno ostvarivanje revolucionarnih princi-

pa, o mjestu i ulozi radničke klase i sindikata u upravljanju privredom 1919-1921. godine, o Lenjinovim kontaktima sa funkcionerima jugoslovenskog radničkog pokreta 1904--1924. godine, o iskustvima iz radničkog i društvenog samoupravljanja od Pariske komune do danas, o Lenjinovom boravku u Austriji itd.

Devetim brojem označena je 30--godišnjica naše revolucije, 80-godišnjica Titovog rođenja i 10-godišnjica izlaženja »Priloga«. Pošto je ovo najnoviji broj, zadržaćemo se nešto više na njegovom sadržaju. I u ovom broju susrećemo se sa već uobičajenim rubrikama: rasprave i članci, dokumenti i građa, osvrti, kritike i prikazi, hronologije i bibliografije. Novinu predstavlja okrugli sto »Priloga« o knjizi Pere Morače: *Jugoslavija 1941.*

U uvodnom članku Pere Morače: *Tito — strateg partizanskog rata* (str. 1-44) raspravlja se, na bazi arhivske građe koja se stvarala u krilu narodnooslobodilačkog pokreta, o jednom veoma složenom pitanju iz naše novije istorije. Riječ je, naime, o strategiji i taktici Komunističke partije Jugoslavije o oružanoj i političkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Autor posebno ističe da je KPJ još u aprilskom ratu preduzela čitav niz mjera (formiran je Vojni komitet pri CK KPJ, na čijem je čelu bio drug Tito, izdavani su proglasi itd.) koje su nedvosmisleno potvrđivale da će ona bez obzira na ishod rata i podjelu zemlje ostati dosljedna svojoj ranijoj programskoj orijentaciji, to jest beskompromisno se boriti protiv fašizma i agresora. Tu svoju riješenost, iza koje stoji u prvom redu drug Tito, Partija je saopštila i Kominterni još krajem maja ili početkom juna 1941. godine, a potpuniji koncept narodnooslobodilačke borbe iznijela je u članku *Majsko savjetovanje KPJ*, objavljenom u »Proleteru« za mart—april——maj iste godine. U tom članku kristalno jasno je rečeno da je borba protiv okupatora stvar najširih narodnih slojeva i svih naroda Jugoslavije.

Jedinstvo oslobodilačke i revolucionarne borbe, za koju se zalagala KPJ, prisutno je u subjektivnim i objektivnim uslovima koji čine »pokretne snage za sazrijevanje revolucionarne energije masa u našoj zemlji«. U jednu grupu tih uslova uvršteni su: »surovi okupatorski režim«, »još svirepije nacionalno ugnjetavanje«, »teški tereti nametnuti narodu od osvajača«, »mržnja masa prema onima koji su to prouzrokovali«, »izdajstvo bivših vladajućih krugova buržoazije«, »sluganstvo i malodušnost domaće buržoazije« i »razgolićenost zločinačke nacionalne i socijalne politike proših režima«.

Za Titovo poimanje ondašnjih uslova, ističe Pero Morača, bitno je »prvo da je okupacijom Jugoslavije stvoreno nesnosno stanje i da je jedini izlaz borba, i, drugo, da uzroci propasti Kraljevine Jugoslavije označavaju krah buržoaskog sistema, što neminovno nameće istorijsku smjenu vodećih društveno-političkih snaga« (str. 5).

Autentični stavovi KPJ u aprilskom ratu i njen odlučan kurs na oslobodilačku borbu, odnosno na borbu »za nacionalno oslobođenje«, oživotvoreni su još više pozivom Partije na ustanak poslije 22. juna 1941. godine i osudom onih koji su govorili da za to nije vrijeme, odnosno da treba čekati. U vezi s tim Tito je pisao: »A ko će nama donijeti slobodu ako se mi sami nećemo boriti.« Pero Morača ističe da je upravo u tim riječima izražena bitna razlika između koncepta borbe koji je zastupala KPJ i shvatanja Kominterne o zadacima komunističkih partija u okupiranim zemljama poslije 22. juna 1941. godine.

Članak dr Vuka Vinavera: *KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939—1941. godine* (str. 45-142) značajan je prilog ovoj, u našoj istoriografiji inače malo izučavanoj tematici. Autor se služio raznovrsnom arhivskom građom, ondašnjom štampom i veoma obimnom stranom i domaćom literaturom. Široko zasnovana istraživanja omogućila su dr Vinaveru da problem posmatra u punom njegovom obimu i sadržaju. Nakon uobičajenog kraćeg uvoda on prelazi na obradu pojedinih pitanja, koja, svako za sebe, predstavljaju posebne cjeline: odbrana Jugoslavije od agresije fašizma 1939. godine, borba KPJ protiv ulaska Jugoslavije u rat, Kominterna i njen stav prema ratu, zaoštravanje sukoba između SSSR-a i zapadnih sila, prolećna politička kriza 1940. godine, početak i tok sovjetsko-njemačkog sukoba. Autor je objektivan i originalan. Osim što osvjetljava jedan konkretan problem, ovaj rad može dobro

doći i onim istraživačima koji se bave proučavanjem strategije i taktike KPJ u kasnijim godinama.

U članku *Sveslovenski komitet i oslobodilački rat u Jugoslaviji 1941—1942.* (str. 143-175) Grigorij Mojsejevič Slavin (Moskva) potrudio se da prikupi i saopšti najosnovnije podatke o djelovanju ovog komiteta i o njegovim naporima na širenju istine o borbi u Jugoslaviji. Naime, u jeku silovitog nadiranja fašističkih arimija na Sovjetski Savez u Moskvi je održan Sveslovenski miting (10-11. avgusta 1941), poslije koga je formiran Sveslovenski komitet, sa zadatkom da radi na okupljanju, povezivanju i mobilizaciji svih demokratskih snaga slovenskih naroda za borbu protiv fašizma. U ovom komitetu narode Jugoslavije zastupali su: Božidar Maslarić, Đuro Salaj, Ivan Regent, Radule Stijenski, Dmitar Vlahov i Veljko Vlahović. Od juna 1942. godine Komitet je dobio i svoj mjesečni časopis »Slavjane«, na čijim stranicama je objavljen niz članaka o borbi u Jugoslaviji, što je doprinosilo i njenoj međunarodnoj afirmaciji.

Člankom *Pogledi Borisa Kidriča na izgradnju jugoslovenskog samoupravnog sistema* (str. 177-210) Mirjana Pavlović nije imala pretenzija da osvjetljava cjelokupnu svaralačku djelatnost ovog našeg vrsnog ekonomiste, političara i državnika, već samo da naznači osnovne pravce njegovog rada na polju ekonomije i novog ekonomskog sistema, koji je počeo da se razvija 50-tih godina kao negacija državno-administrativnog sistema.

U članku *Konstituisanje sovjetske federacije 1917—1922.* (str. 211-275) dr Sava Živanov je postavio sebi zadatak da, na bazi sovjetske i naše literature o ovom pitanju, istraži i otkrije zakonitosti pod kojima se odvijao proces stvaranja sovjetske federacije u naznačenom periodu. U članku se ističe da je izgradnja Ruske Federacije, na bazi autonomnosti naroda koji u njoj žive, prošla kroz više perioda, ali se autor zadržava samo na obradi prvog perioda (1917—1922), koji posmatra kroz tri faze: izgradnju autonomnih jedinica, obrazovanje sovjetskih republika i funkcionisanje federativne države do 1922. godine.

U želji da časopis tematski i sadržajno unaprijedi, redakcija »Priloga«, je odlučila da od broja 9 otvori novu rubriku — »Okrugli sto Priloga«, koji bi okupljao istaknute stručnjake za razne naučne discipline. Predmet ove rubrike u broju 9 »Priloga« je studija Pere Morače: *Jugoslavija 1941,* o čijim je kvalitetima i dometima, metodu obrade, slabostima i propustima itd. govorilo više istoričara koji se bave sličnom ili bliskom tematikom. Živa, zanimljiva i plodna diskusija potvrđuje da ovu formu rada treba nastaviti i ubuduće kao prilog razvoju istoriografske kritike.

U rubrici »Dokumenti i građa« sovjetski istoričar Z.J.N. Ščerbakov govori o jednom značajnom izvještaju vođstva Jugoslovenskog revolucionarnog komunističkog saveza »Pelagić«, koji je nastao 15. marta 1919. godine, a dr Orde Ivanovski donosi u kopiji i komentariše tekst pozdravnog pisma Georgi Dimitrova Centralnom komitetu Makedonskog narodnog saveza u Detroitu 1934. godine.

Fizionomiju »Priloga« upotpunjuju osvrti: Branka Petranovića o prethodnoj sintezi 1941; Dobrina Mičeva o djelima Georgi Dimitrova objavljenim u Bugarskoj; Momčila Zečevića o XVI kongresu istoričara Slovenije; Ivana Križnara o Francu Klopčiču.

U rubrici »Kritike i prikazi« date su ocjene knjiga: Pere Damjanovića, *Tito pred temama istorije* (V. Đuretić); Ivana Jelića, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941.* (M. Konjević); Ferde Čulinovića, *Okupatorska podjela Jugoslavije* (B. Petranović); Ž. Protića, M. Vesovića i M. Matića, *Socijalistički radnički pokret i KPJ 1867—1941. — Bibliografija* (S. Cvetković).

Branislav Ilić i Vojislav Ćirković autori su hronologije života i revolucionarne djelatnosti Josipa Broza Tita za period 1945—1972, sa ukupno 1.753 jedinice o Titovoj aktivnosti. Šteta je, međutim, što hronologija nema predgovora da bi se vidjeli principi njene izrade.

Ovaj broj »Priloga« završava se bibliografijom knjiga i brošura o Josipu Brozu Titu, koju je sastavio Arsa Lazarević i koja obuhvata 182 bibliografske jedinice autora iz 30 država.

Desetogodišnje izlaženje »Priloga za istoriju socijalizma« pogodna je prilika da se saopšte i neki drugi podaci o ovoj, po mnogo čemu jedinstvenoj istoriografskoj reviji. Sve brojeve časopisa uređivao je, sa ma-

njim izmjenama, Redakcijski kolegijum sa dr Perom Damjanovićem na čelu. U proteklom vremenu bilo je angažovano 149 domaćih i stranih autora. Redakcija je pružila šansu i većem broju mlađih saradnika koji su tek ulazili u oblast naučnog stvaralaštva. Do sada je u »Prilozima« objavljeno: 61 članak i rasprava, 49 saopštenja, 58 osvrta i prikaza, 26 dokumenata i sjećanja, 23 informacije o naučnim skupovima itd. U »Prilozima« su objavljene i bibliografije knjiga i brošura o Prvoj internacionali, o oktobarskoj revoluciji, o našem radničkom pokretu i KPJ, o Josipu Brozu Titu u stranoj literaturi itd. Od objavljenih članaka i rasprava 33 se odnose na međunarodni radnički pokret u XIX i XX vijeku, 20 na jugoslovenski radnički pokret u istom periodu, 1 na sindikalni pokret i 7 na istoriju socijalizma. Dakle, na preko 5300 stranica teksta, koliko ukupno imaju svi do sada objavljeni brojevi »Priloga«, piše se o raznim pitanjima iz veoma burne, ali nedovoljno proučene istorije radničkog i socijalističkog pokreta.

Zdravko Antonić

„Marksizam u svetu", br. 10|74.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Tema ovog broja časopisa »Marksizam u svetu« je »Klasni karakter proizvodnih snaga«. U suštini, reč je o nastojanjima da se dokaže ili ilustruje Marksova teza o proizvodnim snagama kao proizvodnim snagama određenog načina proizvodnje. To je stav o tome da su proizvodne snage u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji klasno određene, ali da, sa svoje strane, predstavljaju značajan činilac klasne strukture. Na toj osnovi kreću se i konfrontacije autora koji pišu u ovom broju sa stavovima koji zagovaraju socijalnu indiferentnost proizvodnih snaga. Ovi napisi posebno govore o društvenoj ulozi nauke u proizvodnim odnosima, a za njihovu većinu karakteristično je i to da ih teorijska analiza povezanosti proizvodnih snaga i odnosa i proizvodnje dovodi do revolucionarne strategije na Zapadu. U ovom broju o ovoj temi pišu: M. Nikolić, Đ. La Grasa, H.D. Bar, R. Varenkamp, A. Gorc i J. Semprun.

M. Nikolić (***Neki aspekti Marksove teze o socijalno-klasnoj određenosti proizvodnih snaga)*** razmatra osnovne dimenzije i smisao Marksovih (i marksističkih) stavova o klasnoj određenosti proizvodnih snaga. Zasnivajući dokazivanje Marksovog stava o tome da su proizvodne snage, u stvari, uvek proizvodne snage određenog načina proizvodnje i činilac društvenih odnosa, Nikolić rezimira Marksova objašnjenja uloge mašine u kapitalističkom načinu proizvodnje. Mašine su materijalno otelovljenje kapitala i materijalna osnovica kapitalističkog načina proizvodnje. On naročito ukazuje na one Marksove stavove koji pokazuju da se upotreba mašina dovodi uvek u vezu sa položajem radnika jer su one podešene da iz radnika »iscede« što veći višak rada, odnosno višak vrednosti. Pored toga što razmatra Marksove stavove o ovom problemu, Nikolić se kritički osvrće na brojne marksističke stavove, a naročito na teze koje zagovaraju neutralnost proizvodnih snaga. U tom smislu ovaj napis je inspirativna tekstualna analiza stavova brojnih autora sa ciljem da se prikaže dijalektika povezanosti proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje i ukaže na neke konsekvence po klasnu borbu, klasnu svest, revoluciju.

Đ. La Grasa u studiji *Proizvodne snage i odnosi proizvodnje* analizira povezanost proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, a konkretno odnos proizvodnje kao okvir razvitka proizvodnih snaga i podruštvljavanje proizvodnje kao mogućnost razrešavanja protivurečnosti između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

La Grasa razmatra različita shvatanja odnosa proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. Za najveći broj tih shvatanja smatra da su »loša i simplificistička« tumačenja Marksovih stavova o odnosu »baze« i »nadgradnje«. Pri tome posebno ukazuje na determinističko tumačenje marksizma u Drugoj internacionali jer je u

njemu dat apsolutni primat postepenom, evolutivnom razvitku proizvodnih snaga, posebno tehničkom progresu. Time je, po ovom autoru, ta koncepcija suspendovala aktuelnost revolucije. Za njega je podjednako promašeno i ono stanovište po kome postoji mehanička interakcija proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, te da oni naizmenično dobijaju ulogu pokretačkih snaga društva. Ova koncepcija sadrži u sebi banalizovano zdravorazumsko tumačenje dijalektike i ne može da objasni prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi. Pokazujući neadekvatnost ove koncepcije, La Grasa navodi da u feudalizmu sredstva za proizvodnju postaju kapital ne po sebi, već samo u okviru jedne posebne strukture društvenih odnosa (privatna svojina nad sredstvima za rad, akumulacija kapitala, pauperizacija masa). On insistira da je u tome najznačajniji element privatna svojina nad sredstvima za rad kao posrednikom između ljudske delatnosti i prirode. Iz toga ovaj autor izvodi dva osnovna zaključka: (1) sredstva za rad su materijalna, objektivna podloga razvitka proizvodnih snaga i odnosa i (2) nikad ne može da postoji puki kvantitativni razvitak proizvodnih snaga, već je to uvek razvitak određenog tipa i smera i određene artikulacije procesa proizvodnje. Međutim, La Grasa smatra da razvitak proizvodnih snaga po sebi ne može voditi prevratu odnosa proizvodnje. Nužna je kompletna transformacija načina proizvodnje na svim nivoima »baze« i »nadgradnje«, a pre svega podruštvljavanje procesa proizvodnje, odnosno uključivanje sve većeg i većeg broja proizvođača u proces upravljanja proizvodnjom. Tako, krajnji zaključak ovog autora u suštini pretpostavlja samoupravljanje kao način prevladavanja postojećih odnosa i put razrešavanja protivurečnosti između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

H.D.Bar (*Klasna struktura mašinerije. Napomena uz oblik vrednosti*) piše o istorijskom razvitku sredstava rad u procesu posredovanja između čoveka i prirode. On naročito insistira na ulozi sredstava za rad u posredovanju društvenih odnosa. (»Sredstvo za rad je za vladajuću klasu sredstvo za neposredno zadovoljavanje njenih potreba, ali sredstvo za rad je »svrsishodan razlog« za održavanje jednostranog radnog odnosa... svrsishodan razlog za jednostrano spajanje subjekta rada sa subjektom prisvajanja.«) U svojoj argumentaciji Bar analizira razvitak sadašnjih sredstava za proizvodnju i ulogu naučnog rada u tome. Tehnika i mašinerija su primerene cilju, one su »primerena svrsishodnost«. Uvođenje mašine, na primer, za kapital samo je svrsishodan uslov za produžavanje radnog dana, te se ona utoliko javlja kao značajan element klasne strukture. Zalažući se za razvijanje »istorije tehnologije« u Marksovom smislu, on kritički primećuje da je marksistička teorija u tome na vidljiv način deficitarna uprkos akutnoj potrebi da se klasna svest proletarijata obogati konkretnim saznanjima o društvenoj ulozi mašinerije, automatizacije, tehnologije uopšte.

R. Varenkamp (*Mogućnosti razvoja tehnologije kao proizvodnog odnosa*) posebno razmatra uslove podređivanja nauke kapitalističkim odnosima proizvodnje. Kapitalistički način proizvodnje razdvojio je industrijski proces rada na: rukovođenje, planiranje, nadzor i teorijsku pripremu, na jednoj, i manuelni rad, lišen svih duhovnih potencija, na drugoj strani. Akumulacijom intelektualnog rada i proizvodnjom mašina u građanskom društvu izvršeno je odvajanje intelektualnog od manuelnog rada. Taj proces Varenkamp prati od Njutnove klasične mehanike, pronalaska automatske predilice do kompjutera. Konstatujući pozitivističku parcijalnost i kontemplativni karakter građanske nauke, on, poput Lukača, izvodi zaključak da je građanska nauka u svojoj suštini ideologija, a da je u svojoj pojavnosti podređena ciljevima industrijskog kapitala.

Praktični problem koji se, po Varenkampu, postavlja je: kako ovladati procesom proizvodnje ili kako praktično i teorijski ovladati razvojem proizvodnih snaga. To ovladavanje vrši se, po njemu, na dva moguća načina — optimalizacija profita na planu ekonomike preduzeća i maksimalno praktično odlučivanje proizvođača o proizvodnji. On je uveren da socijalističko društvo ne bi smelo da se opredeli za prvu alternativu budući da je ona u suštini građanski organizacioni princip ekonomskih procesa koji se može preneti u socijalističko društvo, ali ne apstraktno, već samo u skladu sa

društvenim interesima. Varenkamp smatra da je druga alternativa socijalistička, jer odlučivanje proizvođača o proizvodnji »ponovo obrazuje društvo, a time i društvene potrebe«. Za ovladavanje procesom proizvodnje od strane radnika kapital je stvorio neke pretpostavke: najveći broj radnika, po svom znanju i iskustvu, spada u tehničku inteligenciju. Kao značajan sledeci zadatak on ističe sjedinjavanje obrazovnog procesa sa ukupnim proizvodnim procesima.

A. Gorc (*Klasni karakter nauke i naučnih radnika)* piše o klasnom (ne-proleterskom) karakteru nauke i o protivurečnom položaju naučnih radnika u savremenom kapitalizmu. U nekoliko teza on određuje klasni karakter nauke. Učestalost diskusija o »proletarizaciji naučnih radnika« dokazuje, po njemu, da se većina naučnih radnika ne oseća kao deo proletarijata, odnosno da se »još nismo sasvim pomirili sa idejom da reči »naučni« i »proleterski« mogu da idu zajedno«. On je uveren da se ideji proletarizacije naučnih radnika ne pridaje nikakav značaj i da kvalifikacija »naučni« još označava status — dobar društveni položaj, privilegiju koja se uporno održava. (»Kad bismo bili iskreni, priznali bismo da većina od nas ima elitističku koncepciju nauke, po kojoj su oni koji znaju malobrojni i moraju ostati malobrojni... Nauka je tip superiorne kompetencije.«) Gorc je veoma određen u tome da bi danas upravo taj, poslednji postulat trebalo dovesti u pitanje. Iz toga bi konsekventno sledilo ukidanje kapitalističke funkcionalnosti nauke, širenje nauke i njeno pretvaranje u svojinu masa. Gorc zanimljivo i inspirativno, iako ponegde iskonstruisano, određuje karakteristike buržoaskog shvatanja nauke u svim elementima — definicija naučnog, jezik, predmet i ideološka sadržina nauke. Iz toga što je nauku tako odredio ne proizlazi stav o jednoznačno povoljnom položaju naučnih radnika. Naprotiv, on smatra da su intelektualni radnici i »korisnici i žrtve« podele rada, koja je nauci na Zapadu dala klasno obeležje. Oni su »korisnici« jer imaju važne privilegije u odnosu na ostale delove radničke klase. Po socijalnom poreklu i kulturi kojoj pripadaju, oni su »buržuji«, a, negde, kao »oficiri i podoficiri proizvodnje«, oni su »najreakcionarnije grupe i najveći ugnjetači«. To što objektivno pripadaju kolektivnom radniku i što su i sami ugnjetavani ne ublažava tu ocenu. Ma kakav bio njihov politički stav i uverenje, po Gorcu, oni objektivno oličavaju dihotomiju intelektualnog i fizičkog rada. Naravno, Gorc je svestan da su oni takođe potlačeni i zalaže se za ukidanje postojeće podele rada. Pri tome je uveren da je to u interesu intelektualnih radnika jer bi ih to oslobodilo potčinjenosti kapitalu. Iz ovog, u osnovi tačnog stava Gorc izvodi iluzoran zahtev da intelektualni radnici sami treba da izvrše to oslobađenje — u početku tako što će odbaciti profesionalni monopol znanja i boriti se za osvajanje nauke i njeno približavanje narodu. Taj stav i tako predložena strategija inspirisani su iskustvom kineske kulturne revolucije. Međutim, taj zahtev je duboko protivurečan i samim Gorcovim stavovima u istom tekstu gde tvrdi i to da »neposredni interes naučnih radnika nije više revolucionaran, kao što to nije neposredni interes nijedne druge privilegovane frakcije radničke klase«.

J. Semprun u napisu *Naučno-tehnička revolucija* veoma kritički analizira naučno-tehničku revoluciju i brojna shvatanja o razvoju i društvenoj ulozi modernih proizvodnih snaga. Ovaj autor dovodi u pitanje kvalifikativ »revolucija« za razvoj modernih proizvodnih snaga. Semprun je uveren da Marksovi stavovi iz *Grundrisse* pokazuju da se ideolozi te »revolucije« ne oslanjaju na Marksa jer »naučno-tehnička revolucija nije nikakva revolucija«. Po njemu, to je pseudokoncept, »iluzorna pseudokoncepcija«, koja hoće u takozvanoj naučno-tehničkoj revoluciji da nađe opšti lek za sve nevolje našeg vremena. On, međutim, ukazuje da je Marks utvrdio značaj i granice nauke kao proizvodne snage, pre svega tako što je pokazao na koji način ona učestvuje u »proizvodnji relativnog viška vrednosti«. Time je, a to Semprun posebno ističe, Marks jasno skrenuo pažnju na tendenciju idealizovanja funkcije nauke. Upravo je ta idealizacija postala danas opšta uprkos tome što pojam naučno-tehničke revolucije, svojom »neodređenošću i dvosmislenošću«, prikriva stvarne procese, pre svega njihovu klasnu sadržinu. Semprun smatra da nikakva evolucija ili revolucija kapitalističkih proizvodnih

snaga ne može učiniti ništa drugo osim daljeg razvijanja materijalnih preduslova za socijalizam, odnosno da se time ne mogu prevazići same granice kapitalističkog načina proizvodnje. Ideolozi naučno-tehničke revolucije ne vide danas, po njemu, tu granicu, a naročito ne uviđaju da njihov koncept zagovara odricanje od klasne borbe. Teorijska analiza Sempruna dovodi, tako, do problema strategije i revolucije. Istovremeno je vidljivo da Semprun, znatno oslonjen na stavove grupe Il Manifesto, polemiše sa stavovima komunističkih partija na Zapadu, za koje smatra da zagovaraju reformizam i oportunizam. Istina, Semprun ne izvodi eksplicitno ovakav zaključak, ali je ovo uverenje jasno pretpostavljeno.

U rubrici »Marksizam o sebi« časopis donosi tekst E. Mandela o evoluciji Marksovih ekonomskih shvatanja od *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* (1844) do poznatih *Grundrisse* (1863), kao i o kontroverzama u razumevanju Marksa. Već samim naslovom *(Od Rukopisa iz 1844. do Grundrisse: od antropološkog do istorijskog shvatanja otuđenja)* Mandel određuje karakter ove Marksove evolucije. Marks je pristupio ekonomskim problemima kao filozof — prožet Fojerbahom (antropološka dimenzija) i Hegelom (dijalektika rada, odnosno istorijsko-socijalna dimenzija). »Otuda su Rukopisi iz 1844. fascinantan primer susreta filozofije i političke ekonomije.« Međutim, Mandel nastoji da taj susret na shvati tako da se od toga momenta filozofijom rešavaju sve protivurečnosti. Naprotiv, on smatra da »Marks od samog početka jasno ispoljava svoj kritički stav u odnosu na političku ekonomiju, kao i na filozofiju«. Ovaj autor je jednoznačno opredeljen oko toga šta je temelj te kritike: to nije ideja otuđenja, već praktična konstatacija radničke bede koju politička ekonomija hoće da prikrije.

Mandel je uveren da je evolucija Marksovog koncepta otuđenja jasna, odnosno da je od *Rukopisa iz 1844.* odlučno zakoračila ka istorijskom shvatanju otuđenja: ka »prevazilaženju otuđenja putem komunističke borbe proletarijata«. Ovu činjenicu nisu dovoljno uočili tumači Marksove misli zato što ni jedan filozof nije proučio *Rukopise* kao ekonomist, niti ijedan ekonomist kao filozof. S tim u vezi on kritički problematizira, čak odbija, tri grupe kontroverznih tumačenja Marksovog koncepta otuđenog rada: (1) osporavanje razlike između *Rukopisa* i *Kapitala* (From, Kalvez, Toljati i drugi.); (2) stav da je »rani« Marks na »globalniji« i »integralniji« način izložio problem otuđenog rada, uz zagovaranje revalorizacije *Kapitala* u svetlosti *Rukopisa iz 1844.* (Markuze, Akselos i drugi); (3) shvatanje da su Marksovi stavovi iz 1844. u protivurečnosti sa ekonomskom analizom *Kapitala,* te da ih je Marks morao napustiti da bi došao do naučne analize kapitalističke privrede (autori koji su četrdesetih i pedesetih godina branili zvanična gledišta komunističkih partija). Mandel detaljno razmatra stavove nekih autora koji pripadaju ovim orijentacijama i kritikuje ih kao jednostrane i siromašne. Tom kritikom, sasvim ovlašno, obuhvaćeni su i B. Horvat i G. Petrović.

U novoj rubrici: »Koncepcije socijalizma u trećem svetu« časopis objavljuje prilog Đulijusa Njererea *Sloboda i socijalizam,* u kome se objašnjavaju okolnosti opredeljenja Tanzanije za socijalizam i specifičnosti afričkog puta u socijalizam. Njerere polazi od toga da univerzalnost socijalizma pretpostavlja različite puteve njegove realizacije. Pišući o tanzanijskom programu (Socijalizam i oslanjanje na sopstvene snage, poznatom kao Aruška deklaracija iz 1967), on realistički ukazuje na to da je socijalizam u Tanzaniji još samo opredeljenje čija je realizacija tek u zametku.

Prema njegovim stavovima, tanzanijska ili, čak, afrička htenja ukazuju prvo na afrički karakter politike, odnosno rast iz sopstvenih uslova (»Ujamaa je tanzanijski socijalizam«), što znači uzimanje u obzir prošlosti i tradicije, afričkih htenja, istorije i geografije. Istovremeno on nastoji da odredi opšte karakteristike socijalizma: čovek je osnovna vrednost i svrha kretanja ka socijalizmu. Njerere odbija potrebu »glorifikovanja nacija« i tehnološkog napretka, što je utoliko zanimljivije i dalekosežnije ukoliko se ima u vidu da su emancipacija nacija i tehnološki napredak urgentni zadaci u Africi. Prihvatanje načela jednakosti uzima »kao osnovno shvatanje života u društvu i srž i suštinu socijalizma«. Demokratija je druga suštin-

ska karakteristika socijalističkog društva (»svako mora biti ravnopravan učesnik u upravljanju svojim društvom«). Pri tom Njerere dobro uočava značaj zatečenog i ostvarenog ekonomskog bogatstva za realizaciju ovog cilja (»Politička demokratija koja postoji u društvu velikih ekonomskih ili socijalnih nejednakosti je najblaže rečeno nesavršena, a u najgorem prazna laž«). Konačno, Njerere očekuje da socijalizam uspostavi sasvim nove vrednosti (»kooperativni duh nasuprot agresivnosti«). Socijalizam je svetovan, i na tome Njerere posebno insistira (»Socijalizam je zainteresovan za čovekov život u ovom društvu«). Stiče se utisak da on pretpostavlja da je mogućno biti neutralan prema religioznosti: »Ono što je važno u socijalizmu i za socijaliste jeste da se zalažu za određenu vrstu društvenih odnosa. Zašto se zalažete, to je vaša stvar.« Istovremeno Njerere se suprotstavlja religioznom odnosu prema »naučnom socijalizmu«. On je uveren da je nemogućna teologija socijalizma i dobro uočava da klasici marksizma ne bi smeli da se razumeju dogmatski. Međutim, on marksizam shvata samo kao metodu, dodajući da je marksizam u sadržajnom smislu neprihvatljiv za Afriku. Neki drugi autori iz zemalja u razvoju (videti prošli broj ovog časopisa: Arigi, Stavenhagen, Amin i drugi) o tome, ipak, misle drugačije. Naime, oni uočavaju da zemlje »trećeg sveta« u svom razvoju ne ponavljaju sasvim razvoj Evrope i Severne Amerike, ali istovremeno ističu da se Marksovo učenje u svojoj suštini i stavovi o takozvanom azijskom načinu proizvodnje mogu primeniti kao neophodno oruđe za razumevanje uslova borbe za socijalizam u »trećem svetu«.

Ratko Nešković

3
1975

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Iz sadržaja

Veljko Vlahović
Teze o makedonskom nacionalnom pitanju

Momir Stojković
Međunarodni položaj jugoslovenskih nacionalnih manjina u Italiji, Austriji i Bugarskoj

Bora Romić
Pojave i tendencije u organizovanju OOUR

Aleksandar Bakočević
Međunarodna aktivnost Socijalističkog saveza

Savremeni socijalni film (Izbor tekstova sa simpozijuma o filmu, u okviru FEST-a 75)

Studije i članci

Osvrti

Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara.

Za inostranstvo 24 USA dolara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:

SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kultura«, Bački Petrovac.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XVIII 1975 Broj 3

Studije i članci

Veljko Vlahović

Teze o makedonskom nacionalnom pitanju 257

Momir Stojković

Međunarodnopravni položaj jugoslovenskih nacionalnih manjina u Italiji, Austriji i Bugarskoj 268

Bora Romić

Pojave i tendencije u organizovanju OOUR 297

Aleksandar Bakočević

Međunarodna aktivnost Socijalističkog saveza 310

Osvrti

Veljko Radović

Nada u snage dobra (Izveštaj sa FEST-a 75) 317

Savremeni socijalni film

[Izbor tekstova sa simpozijuma o filmu u okviru FEST-a 75: *Vladimir Pogačić*, *Najdan Pašić*, *Mišel Siman* (Pariz), *Ježi Plaževski* (Varšava), *Rostislav Jurenjev* (Moskva), *Boleslav Mihalek* (Varšava), *Žika Bogdanović*, *Antonin Lim* (Njujork), *Šarl Ford* (Pariz), *Dimitrije Pisarevski* (Moskva), *Manuel Alkala* (Madrid), *Milan Đurčinov*, *Marsel Marten* (Pariz), *Milan Ranković*, *Enco Kara* (Rim), *Miroslav Pečujlić*, *Alber Servoni* (Pariz) i *Đerčem Ervin* (Budimpešta)] 325

Prikazi

Damir Grubiša

Dr Stipe Šuvar: Nacionalno i nacionalističko 387

Dušan Zdravković

Dr Berislav Šefer: Socijalna politika i socijalna strategija 390

Jovan Gagrica

Vanja Sutlić: Praksa rada kao znanstvena povijest 391

Ratko Nešković

»Marksizam u svetu«, br. 11/74. 395

Содержание

Студии и статьи

Велько Влахович

Тезисы о македонском национальном вопросе 257

Момир Стойкович

Международное юридическое положение югославских национальных меньшинств в Италии, Австрии и Волгарии 268

Бора Ромич

Явления и тенденции в формировании ОООТ (Основных организаций объединенного труда) 297

Александар Бакочевич

Международная деятельность Социалистического союза 310

Обозрения

Велько Радович

Надежда в силу добра (Сообщение с ФЕСТ-а) (Фестиваль филма 1975 г.) 317

Современный социальный фильм

(Изабранные доклады на совещании о фильме во время ФЕСТ-а 75) 325

Рецензии

Дамир Грубиша

Д-р Стипе Шувар: Национальное и националистическое 387

Душан Здравкович

Д-р Берислав Шефер: Социальная политика и социальная стратегия 390

Йован Гагрица

Ваня Сутлич: Практика в научной истории 391

Ратко Нешкович

„Марксизм в мире", № 11/74 395

Contents

Studies and Articles

Veljko Vlahović

Theses on the Macedonian National Question 257

Momir Stojković

The Position in International Law of Yugoslav National Minorities in Italy, Austria and Bulgaria 268

Bora Romić

Manifestations and Trends in the Organizing of BOAL (Basic organization of associated labour) 297

Aleksandar Bakočević

The International Activity of the Socialist Alliance 310

Surveys

Veljko Radović

Hopes in the Power of Good (A Report on FEST-75)

The Modern Sociological Film

(A selection of the papers read at the Symposium on Films held within the framerwork of FEST-75) 325

Reviews

Damir Grubiša

Dr. Stipe Šuvar: National and Nationalistic 387

Dušan Zdravković

Dr. Berislav Šefer: Social Policy and Social Strategy 390

Jovan Gagrica

Vanja Sutlić: Practice as Scientific History 391

Ratko Nešković

»Marxism in the World«, no. 11/74 395

Veljko Vlahović

Teze o makedonskom nacionalnom pitanju*

Svi narodi Jugoslavije 1941. godine izjasnili su se za zajedničku oružanu borbu, za stvaranje nove Jugoslavije kao ravnopravne zajednice slobodnih naroda, uključujući i Makedoniju.

Rat i revolucija su makedonskom narodu otvorili perspektivu da se prvi put u istoriji ujedini, uz pomoć srpskog, grčkog i bugarskog naroda, koji bi morali prethodno da slome kičmu vlastitom velikonacionalizmu.

Sve deklaracije velikih saveznika obećavale su pomoć porobljenim narodima da svoj život organizuju onako kako to njima najbolje odgovara.

Makedonski narod je u Vardarskoj, Pirinskoj i Jegejskoj Makedoniji krenuo u oslobodilačku borbu i za nacionalno i za socijalno oslobođenje.

Rat se završio, a težnje i stremljenja jednog naroda ostali su neostvareni. Ostvarile su se težnje Makedonaca u Vardarskoj Makedoniji, koji su se izborili za svoju državnost i nacionalnu samobitnost, ali su djelovi makedonske nacije ostali u Grčkoj i Bugarskoj.

I

Poznata je istorija diskusije o partijskoj organizaciji Makedonije, o čemu je raspravljao Balkanski sekretarijat Komunističke internacionale

---

* *Teze o makedonskom nacionalnom pitanju* drug Veljko Vlahović je formulisao sredinom februara 1975. godine u Beogradu i s priloženim *Pismom Georgi Dimitrovu od 23. septembra 1942. godine* kao njihovim sastavnim delom uvrstio ih u rukopis svoje knjige *Svijest i stvarni život*, za sarajevsku izdavačku kuću »Svjetlost«. One su jedan od poslednjih radova druga Veljka Vlahovića i prvi put se objavljuju ovde.

Fusnote je dodao dr Franc Cengle, koji je po uputstvima autora rukopis pomenute knjige priredio za štampu.

12. avgusta 1941. godine, u vezi s predlogom KP Bugarske da se partijska organizacija Makedonije, kojoj je tada bio sekretar Šarlo (Metodi Šatorov), član CK KP Bugarske, pripoji Bugarskoj komunističkoj partiji.

Na tom sastanku — kome je predsjedavao Vilhelm Pik, sa bugarske strane prisustvovali su Vasil Kolarov, Marek (Stanke Dimitrov) i Vladimir Poptomov, od strane KP Jugoslavije Veljko Vlahović i Bojkov (Mita Despotović), u ime KP Turske Marat, u ime KP Rumunije Boris Stepanov — donesena je preporuka za Izvršni komitet Komunističke internacionale da se ne može priznati fašistička okupacija Jugoslavije ni fašističko krojenje geografske i nacionalne karte Jugoslavije i da partijska organizacija Makedonije ostane u sastavu Komunističke partije Jugoslavije.

Poznate su teškoće koje su iskrsle sa Šarlom (Šatorovim) zbog sukoba dvije različite političke linije, linije KP Jugoslavije i linije KP Bugarske, oko ustanka i oružane borbe.

Već u prvim mjesecima rata došlo je u nizu napisa do različitog tretiranja okupacije Makedonije, što je odražavalo i razlike u stavovima između komunista Jugoslavije (uključujući i makedonske komuniste) i jednog dijela rukovodećih ljudi u Komunističkoj partiji Bugarske koji su, u stvari, plivali niz nacionalističke vode vlastite, velikobugarske buržoazije. Tim povodom sam 23. septembra 1942. godine, poslije jednog iscrpnog razgovora s drugom Dimitrovom, na njegov zahtjev, sastavio bilješku i lično mu je predao (tekst u prilogu). Situacija izložena u toj bilješci već je nagovještavala teškoće koje će se poslije završetka rata pojaviti u odnosima između dvije komunističke partije kada preuzmu vlast.

Otuda korijen sadašnjih stavova KP Bugarske o makedonskom nacionalnom pitanju treba tražiti još u prošlosti.

Ti stavovi su dolazili do izražaja i u toku drugog svjetskog rata, naročito stav kojim se različito tretira bugarska okupacija u Srbiji i bugarska okupacija u Makedoniji. Iz tog stava rodila se i teza da u Makedoniji nema uslova za partizanski rat. Tu tezu je sam život opovrgao, jer narod koji zna za šta se bori — kao što je to znao i makedonski narod — mogao je da stvori uslove za partizanski i uopšte oslobodilački rat.

Iz različitog stava prema bugarskoj okupaciji djelova Srbije i Makedonije dolazili su i apeli (naročito tekstovi druga Kolarova, koji su objavljivani preko Radio-stanice »Hristo Botev«) za povlačenje ekspedicionog korpusa samo iz Srbije, ali ne i iz Makedonije.

O teškoćama koje će iskrsnuti sa tendencijama velikobugarskog nacionalizma u vlastitoj partiji detaljno mi je izlagao drug Dimitrov u januaru 1945. godine — prilikom razgovora o federaciji, u kojima je, pored Dimitrova, učestvovao i tadašnji predsjednik Otečestvenofrontovske vlade Kimon Georgiev, a sa naše strane drug Moša Pijade i ja. Dimitrov je zastupao gledište da velikobugarski nacionalizam ne samo da nije dobio odlučujuće udarce u toku drugog svjetskog rata već je dobio na intenzitetu i pustio dublje korijene, zapljuskujući i Bugarsku komunističku partiju. »Vi ste u Jugoslaviji«, govorio je Dimitrov, »s puškom u ruci razbili velikosrpsku četničku ideologiju, odnosno velikohrvatsku s porazom ustaša, dok se slično nije dogodilo u Bugarskoj, pa iz tog razloga veoma strahujem za odnose u budućoj federaciji. Lično sam više sklon

stvaranju konfederacije. Treba prepustiti vremenu da i mi savladamo naš nacionalizam.«

Kasniji događaji su pokazali koliko su žilavi korijeni šovinističkog nacionalizma i u određenim sredinama srpskog, hrvatskog, pa i drugih naroda, i pored njegovog razbijanja i poraza u oružanoj borbi. S druge strane, događaji su, na žalost, pokazali u kakvim se sve oblicima obnavlja velikobugarski nacionalizam, naročito od kraja šezdesetih godina.

Kod bugarskih drugova prisutno je ubjeđenje da želimo isticanjem politike Georgi Dimitrova da posredno dezavuišemo njihovu kasniju politiku. To su potpuno pogrešna mišljenja. Međutim, upoređenja se sama nameću, jer činjenice govore same za sebe. Mi bismo bili prvi koji bi pozdravili vraćanje na dimitrovsku politiku o makedonskom nacionalnom pitanju, iako smo imali rezerve na pojedine aspekte te politike, koji ipak nijesu sprečavali da se formuliše cjelovitija lenjinistička politika o nacionalnim problemima na Balkanu.

Od septembarskog prevrata 1944. godine otečestvenofrontovske vlade u Bugarskoj bile su povele politiku zbližavanja s Jugoslavijom, politiku likvidacije nepravdi koje su fašistički režimi u Bugarskoj počinili našim narodima.

Sjećam se s kakvim je nestrpljenjem drug Dimitrov iščekivao rezultate razgovora u Krajovi između druga Tita i delegacije Otečestvenofrontovske vlade Bugarske o tome da drug Tito dozvoli učešće bugarskih jedinica u završnim operacijama protiv Hitlerovih armija koje su se već povlačile sa Balkana. On je smatrao da najviše Titova, nova Jugoslavija može doprinijeti da se kod balkanskih naroda, a naročito u međunarodnim odnosima, stvori povoljnija pozicija za Bugarsku. Dimitrov je bio veoma zadovoljan kada su razgovori u Krajovi 5. oktobra 1944. godine završeni sporazumom Tito — Terpešev o učešću bugarske armije u završnim borbama[1].

Danas, kada se sjetim te atmosfere i tih razgovora i sadašnjih tumačenja uloge bugarske vojske, vidim koliko i kako se istorijske činjenice mogu zloupotrebljavati.

---

[1] O tim razgovorima u Krajovi — gdje je predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito primio delegaciju Vlade Otečestvenog fronta Bugarske na njeno traženje — Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« emitovala je 8. oktobra 1944. godine ovaj tekst:

»Iz Kabineta Predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije izdato je 5. oktobra 1944. godine sledeće saopštenje:

»5. oktobra 1944. godine Predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, maršal Josip Broz TITO susreo se sa delegatima Bugarske vlade Otečestvenog fronta na čelu sa ministrima gospodom Dobri Terpeševim i Petr Todorovim. Razgovor je protekao u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu međusobnog razumevanja.

Postignut je sporazum:

1. O vojnoj saradnji protiv zajedničkog neprijatelja — nemačkog osvajača.
2. Sva pitanja, koja proizlaze iz susedskih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije, rešavaće se u duhu bratskih i opštih interesa naroda Jugoslavije i Bugarske.

Delegati Vlade Otečestvenog fronta izrazili su svoju gotovost da učine sve kako bi se ispravile nepravde koje su reakcionarni fašistički elementi Bugarske vlade naneli narodima Jugoslavije, i u punoj meri ustanovili normalni odnos[i] između bugarskog naroda i naroda Jugoslavije u duhu potpune i bratske solidarnosti«.« (Arhiv CK SKJ (dalje: ACKSKJ). Fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija br. 323 od 8. oktobra 1944. MF 17/47(113).)

U pomenutom sporazumu jedan od centralnih pasusa je glasio: »Delegati Vlade Otečestvenog fronta izrazili su spremnost da učine sve za ispravljanje nepravde koju su narodima Jugoslavije počinili reakcionarni fašistički elementi Bugarske vlade«. Danas se stiče utisak kao da se na osnovi tog učešća žele nanijeti nove nepravde.

Sredinom septembra 1944. godine drug Dimitrov mi je poslao na uvid jedan tekst u kome su izloženi stavovi Otečestvenog fronta Bugarske o Makedoniji i zatražio od mene eventualne primjedbe. U tom tekstu (ne znam ko je bio autor) bilo je dosta njegovih intervencija koje su tekst poboljšavale. Predložio sam dvije-tri dopune i ujedno zamolio druga Dimitrova za saglasnost da taj tekst, poslije objavljivanja na bugarskom, mogu objaviti i ja preko »Slobodne Jugoslavije«. Radio-stanica »Hristo Botev« objavila ga je 18. septembra, a »Slobodna Jugoslavija« 19. septembra 1944. godine.

Zbog interesantnosti toga teksta, navodim duži izvod:

»Vlada Otečestvenog fronta učinila je kraj velikoj Bugarskoj i fašističkoj politici na Balkanu, politici neprijateljstva sa susjednim narodima, i sramnoj lakejskoj službi njemačkim razbojnicima...

Velikobugarski šovinisti i fašisti starali su se da svoju ogavnu službu Njemcima i svoje izdajstvo maskiraju prikazivanjem sebe kao bugarskih »ujedinilaca« i »oslobodilaca« Makedonije. Te sluge, koje su... udarile nož u leđa Jugoslaviji i Grčkoj, vršile su u Jugoslaviji i Grčkoj strašnu i najprokletiju žandarmsku ulogu, pljačkale pod njemačkom komandom Makedoniju i Trakiju, orgijale u Srbiji, Crnoj Gori, pa čak i Bosni — ti mrski lakeji Hitlera, svi razni Filovi, Božilovi, Bagrjanovi i Cankovi, naprezali su se da predstave sebe kao nekakve bugarske »ujedinioce« i »oslobodioce«. Sada sav naš narod vidi da su oni, u stvari, grobari Bugarske. Oni su doveli Bugarsku do treće nacionalne katastrofe ostavivši narod da sada plaća za sva njihova teška razbojništva prema susjednim narodima i drugim slobodoljubivim nacijama. Oni su zadali bugarskom nacionalnom interesu kolosalan udarac.

Vlada Otečestvenog fronta učinila je kraj velikobugarskoj šovinističkoj politici, glavnom uzroku nacionalne nesreće u toku posljednjih 30 godina, i sada pred nama stoji pitanje o kojem je danas neophodna najpunija jasnost. To je pitanje Makedonije.

Svima je poznato da je Makedonija u novijoj istoriji bila jabuka razdora na Balkanu. Ali, korjeniti preobražaji koji se danas vrše na Balkanu daju mogućnost da se konstatuje da se udara temelj pravičnog i konačnog rješenja toga pitanja sračunatog na obezbjeđenje čvrstog mira na Balkanu i s pogledom na stvarne interese samih Makedonaca.

U tome je zasluga nove, federativne i demokratske Jugoslavije, slavne Narodnooslobodilačke vojske, na čelu sa Maršalom Titom. Antifašističko vijeće i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije ostvaruju u praksi pravo koje su oni priznali makedonskom narodu na individualnost kao samostalnoj naciji u okviru nove, federativne i demokratske Jugoslavije. To je istorijski događaj.

Prvi put Makedonci dobijaju mogućnost slobodnog i nezavisnog postojanja i razvijanja u okviru nove, federativne i demokratske Jugoslavije, tj. Jugoslavije u kojoj će carovati jednakost i bratstvo među narodima, koje je iskovano u ljutoj borbi protiv Njemaca i drugih okupatora. Usljed toga pravi bugarski patrioti ne mogu a da ne pozdrave ko-

rake jugoslovenskog Antifašističkog vijeća i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u cilju podizanja makedonskog naroda na stepen slobodnog i punopravnog naroda, koji ostvaruje svoje sopstveno nacionalno uređenje u okviru nove, federativne i demokratske Jugoslavije. Trogodišnja herojska borba jugoslovenskih naroda, ubrajajući tu i Makedonce, najbolje dokazuje težnju i želju jugoslovenskih naroda da do kraja čuvaju zadobijenu u borbi tekovinu — jedinstvo i bratstvo među sobom na temelju nove, narodne demokratske vlasti.

Bugarski patrioti pozdravljaju Makedonsko antifašističko narodno sobranje, koje je izjavilo svoju odanost novoj, federativnoj demokratskoj Jugoslaviji. Obrazovanjem slobodne Makedonije u okviru nove Jugoslavije Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, na čelu sa Maršalom Titom, udara tvrdi temelj za definitivno rješenje makedonskog pitanja... Međutim, glavni preduslov za definitivno rješenje sastoji se u bratskom savezu među Južnim Slovenima, između naroda Jugoslavije i bugarskog naroda, zbijenog u Otečestvenom frontu u okviru nove Bugarske bez velikobugarskog šovinizma, tj. odvratnog fašističkog naslijeđa, bez osvajačkih težnji prema Makedoniji«[2].

II

Činjenica je da je u političkim odnosima između Bugarske i Jugoslavije posljednjih godina, i pored izvjesnog napretka u ekonomskoj saradnji, ipak došlo do zastoja. Može se reći čak da je došlo do izvjesne krize, i mislim da se moraju sagledati uzroci toga zastoja. Moraće se objektivno i staloženo iznijeti svi stavovi o onom suštinskom pitanju za koje svi znamo da stoji u centru tih odnosa, a to je makedonsko pitanje, odnosno pitanje makedonske nacionalne individualnosti.

I jedni i drugi polazimo od toga da razlike u ideološkim i političkim pitanjima ne treba da budu smetnja za međusobnu saradnju. One neće biti smetnja ako sagledamo stvarni karakter makedonskog pitanja i ako ga u našim odnosima ne zaobilazimo i ne odlažemo.

Mi u Jugoslaviji polazimo od činjenice da odnosi na Balkanu zavise u prvom redu od odnosa Jugoslavije i Bugarske; oni im, u stvari, daju pečat.

Poznato je da Jugoslavija vodi miroljubivu politiku i politiku dobrosusjedskih odnosa. U jugoslovenskoj politici nema nikakvih razloga da izdvajamo susjednu Bugarsku i da prema njoj vodimo neku odvojenu politiku ukoliko bi i vlada NR Bugarske vodila politiku dobrosusjedskih odnosa, koja podrazumijeva i poštovanje legitimnih prava Makedonaca u Bugarskoj. Štaviše, međunarodna situacija, razvoj događaja u Evropi i u svijetu, interesi naroda na Balkanu i naši međusobni interesi podstiču na viši stepen saradnje.

Za nas nema dileme da li da poboljšamo političke i partijske odnose ili ne, već kako da ih poboljšamo. Spremni smo da uložimo sve potrebne napore da sagledamo moguće načine kako da to uradimo. Čini mi se

[2] ACKSKJ. Fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija br. 300 od 19. septembra 1944. MF 17/46(950-952).

da se u našim odnosima jednim dijelom radi o sukobu nove stvarnosti, novih potreba, i ostataka starog načina mišljenja, starog prilaza toj novoj stvarnosti. Jer krizne situacije u odnosima među zemljama, naročito među susjednim, mogu nastupiti i zbog pogrešne procjene onog što se kod susjeda zbiva. Bez otvorenog i jasnijeg sagledavanja makedonskog pitanja teško ćemo ići naprijed u odnosima Jugoslavija — Bugarska. Život stalno pokazuje da je suštinska pitanja, kao što je makedonsko, nemoguće ostaviti po strani. Ona se uvijek kao bumerang vraćaju u različitim oblicima.

Međutim, za poboljšanje odnosa mora da postoji ista takva spremnost i na drugoj strani. Pri tome se ne smiju zapostaviti različiti stavovi o makedonskom pitanju. Život je pokazao da se ne može prolaziti žmurke mimo tog problema. Ma koliko se pokušavalo da se u diskusijama to pitanje zaobiđe, ono je uvijek isplivavalo na površinu, podsjećajući da se u našim odnosima ne može ići dalje dok se ne zauzmu jasni stavovi o Makedoniji i Makedoncima. Pred činjenicama se ne može žmuriti.

Ne možemo se saglasiti ni s tezom da se politički prilaz makedonskom pitanju odvoji od naučnog prilaza. Nauka i politika se prepliću, utiču jedna na drugu, naročito ako i kada se radi o nauci i politici koje polaze s marksističkih pozicija. Poznato je da pojedini istoričari mogu do guše da zaglibe u blatu šovinizma, kao što ni političari nijesu imuni od šovinizma. Štaviše, nije mali broj onih koji liče na ljude koji su se najeli bijelog luka: sami sebi ne smrde, ali njihova okolina i te kako osjeća miris bijelog luka. Slično je s nacionalizmom i nacionalistima.

Postoje svježi istorijski primjeri korišćenja nauke i istorije u druge, nenaučne svrhe. Kada je 1941. godine carska bugarska armija ušla u Srbiju i u Makedoniju, zvanično je objavila da je ušla u »istorijske teritorije«. Znači, ona je za povod ratu i okupaciji uzela istoriju. Kao što se vidi, istorija nije bezazlena, ona često može da posluži i reakcionarnim snagama za razne izgovore. Takav prilaz istoriji može da znači i degradaciju stvarne istorije, naročito degradaciju progresivnih i revolucionarnih istorijskih zbivanja, jer šovinistički prilaz istoriji potiskuje u stranu stvarnu istoriju.

Savez komunista Jugoslavije i Bugarska komunistička partija odgovorni su za razvoj opštih uslova u kojima se razvijaju i društvo i nauka u tom društvu. Savez komunista Jugoslavije i Bugarska komunistička partija ne mogu biti sudije nauci, ali svojom politikom mogu da podstiču njen razvoj, a i da sprečavaju određena zastranjivanja pod vidom nauke. Očigledno je potrebno omogućiti slobodan razvoj nauke — da ona slobodno tretira sva pitanja, a odgovorni političari treba da stvaraju što povoljniju društvenu atmosferu da se pokrenuta pitanja tretiraju na stvarno naučan način. Ne smeta što se mogu pojaviti razne teze, pa i antinaučne. Pobijediće, ipak, ono što je najprogresivnije i što je stvarno naučno.

S tim u vezi, ne znam kako je moguće kategorički tvrditi da je Makedonija samo geografski pojam. Ta geografija je ispunjena i sadržajem. Njen sadržaj je makedonska nacija.

Na žalost, na Balkanu je došlo do opšteg zakašnjenja u formiranju nacija. To zakašnjenje opterećuje i naučnu i političku misao. Ukoliko budemo imali više razumijevanja za stvarno naučan, marksistički prilaz

istoriji, utoliko će i politički odnosi između dvije zemlje biti manje opterećeni.

I dan-danas kada se govori o Makedoniji, pokušava se govoriti bezlično o stanovništvu, a ne o Makedoncima. Time se, u stvari, ističe stav da tek predstoji samoopredjeljenje Makedonaca, kao da nije bilo ni revolucije ni poslijeratnih godina socijalističkog razvoja.

Drugi stav koji dolazi do izražaja jeste da je makedonska nacija vještačka tvorevina, a ponegdje se čak čuje da je ona nasilno stvorena, kao da se nacije mogu formirati i ukidati vještački ili dekretima.

I danas, kao i juče, osnovno je poštovanje principa suvereniteta, integriteta i nemiješanja. Ako se poštuju ti principi, nije teško pronaći konstruktivnu orijentaciju za rješavanje otvorenih pitanja.

U tretiranju čitavog ovog kompleksa pitanja mi polazimo od stvarnosti u kojoj se razvija naša zajednica naroda i narodnosti. Ne možemo imati jednu politiku unutar zemlje, a drugu u vanjskim odnosima. Svi naši narodi su ravnopravni, sve narodnosti unutar Jugoslavije uživaju sva prava, uključujući i slobodno komuniciranje sa matičnom zemljom. Do prije izvjesnog vremena jedino s Albanijom su odnosi bili poremećeni. Međutim, Albanci sa Kosova komuniciraju s Albanijom, naročito na kulturnom polju. Od problema nacionalnih manjina ne pravimo granične probleme, već smatramo da one treba da budu most, a ne prepreka u odnosima sa susjednim narodima i državama.

Pri tome moramo poći od činjenice da je svaka socijalistička država — neka manje, neka više — naslijedila teret prošlosti. Naslijedili smo ga i mi. Zadatak je da težinu tog tereta sagledamo, da vidimo koliko su ti oprečni stavovi među nama rezultat prihvatanja — može biti — ideologije, politike ili stavova naslijeđenih od starih klasa, od sopstvene buržoazije, a koliko su proizvod savremenih kretanja, jer ni naša sopstvena kretanja nijesu bez protivrječnosti.

Komunistička partija Jugoslavije, sada Savez komunista Jugoslavije, povela je, naročito u ratu i poslije rata, uspješnu borbu protiv velikosrpskog i svakog drugog hegemonizma.

O toj borbi postoji bezbroj svjedočanstava. Navešću jedno od njih. Poznati sovjetski književnik Ilja Erenburg pisao je u avgustu 1944. godine: »U danima sumraka Evrope, u danima trijumfa rasne teorije, Jugoslavija je zapalila buktinju bratstva«[3]. Znamo koliko je u tim danima Hitlerovog pohoda po Evropi teško bilo zapaliti buktinju bratstva i jedinstva. Naši narodi se ponose tom buktinjom, jer ona je bila i ostala osnova za našu unutrašnju i spoljnu politiku. »Jugoslavija se približava opštoj pobjedi«, isticao je Erenburg, »ne kao komordžija, već kao borac u avangardi.«[4] Taj avangardni položaj nije bio izvojevan samo herojstvom u ratu, već i dosljednom lenjinističkom politikom o nacionalnom pitanju.

Da nije bilo te borbe i te politike, ne bi se ni makedonski narod latio oružja niti bi se izjasnio da živi u bratskoj zajednici s ostalim narodima Jugoslavije. Makedonski narod je ogromno uradio — u nevjerovatno teškim uslovima — za sopstveni razvoj, a i za sopstvenu afirmaciju. Nje-

---

[3] ACKSKJ. Fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija br. 261 od 18. avgusta 1944. MF 17/46(571).

[4] Isto. MF 17/46(570).

gov unutrašnji razvoj je takav da više niko ne može spriječiti makedonski narod ni u daljoj afirmaciji, a ni u daljem razvitku. Socijalističkoj Republici Makedoniji nije potrebno priznavanje državnosti niti priznavanje makedonske individualnosti, jer to je već postala istorijska stvarnost, odnosno istorijska činjenica. Borba makedonskog naroda za socijalizam obezbijedila mu je i državnost i nacionalnu afirmaciju. Makedonija je stekla potpunu ravnopravnost sa ostalim narodima Jugoslavije.

Ono što smeta našim odnosima, to je da se zaobilazi suština tih pitanja, da su ta pitanja postala unutar Bugarske objekt propagande, bilo u tretiranju istorije bilo u naučnom prilazu. To najbolje ilustruju emisije Radio-»Rodine«. To ne može a da ne izaziva oscilacije, pa čak i da ne kvari međusobne odnose. Pri tome se ne vodi dovoljno računa o raspoloženjima prvenstveno Makedonaca, a ni ostalih naroda Jugoslavije, jer u prošlosti je bilo dosta tutora i advokata makedonskih interesa. Najpoznatiji su velikosrpski, velikobugarski i velikogrčki tutori, da ne pominjem pokušaje tutorstva velikih sila. Ta su vremena prošla.

Onaj ko bi danas tretirao Makedoniju sa pozicije da je to neistorijska zajednica, da je to vještačka tvorevina, da nije zrela, da je nestabilna, u stvari bi prihvatio tezu buržoazije iz prošlosti kojom se Makedoncima odriče sposobnost da sami o sebi prosuđuju i odlučuju, odnosno da se moraju utopiti u jednu od susjednih nacija, bilo srpsku, bilo bugarsku, bilo grčku; da je njihova državnost bez istorijskih korijena, da se moraju prikloniti spoljnoj patronaži ili spoljnoj zaštiti. Ispalo bi tako da o Makedoncima drugi znaju više nego sami Makedonci, naročito šta treba a šta ne treba da rade.

Mi bismo time, u stvari, negirali stavove i zahtjeve najvećih imena našeg i bugarskog radničkog pokreta, jer od prvog koraka radničkog pokreta pojavile su se parole o potrebi poštovanja volje Makedonaca.

Prošla su vremena kada se na Makedoniju gledalo samo kao na geografski pojam, na prostor na koji svi susjedi imaju pravo, koji treba ispuniti nekim drugim nacionalnim sadržajem koji nije makedonski.

Progresivne partije i pokrete na Balkanu karakterisao je jako naglašen internacionalizam u međusobnim odnosima. Zadatak je komunista Bugarske i Jugoslavije da damo odgovor u čemu je naš internacionalizam danas u odnosu na makedonski narod, jer »suvišna briga« ponekad, naročito u današnjim uslovima, mogla bi da liči i na određenu vrstu pritiska. Ako se pod vidom »suvišne brige« tretiraju Makedonci kao nepunoljetni, politički nepismeni ili nekulturni, takva »briga« će u samoj Makedoniji izazvati reakcije koje mogu biti i oštre, a ponekad i nepoželjne. Svejedno u ime čega se ona ispoljava, da li zbog istorijske prošlosti ili zbog stanja koje danas postoji, jer Makedonce takva »briga« mora da podsjeća na prošlost.

•

Mislio sam 1945. godine da neke stvari nepovratno pripadaju prošlosti, da nestaju sa nestankom starih društvenih struktura.

Znam da je Turska otomanska imperija smatrala Makedoniju svojim integralnim dijelom. Srbija i stara Jugoslavija su je nazivale Južnom Srbijom.

Marks je govorio o ironiji istorije, da istorija ima svoju stvarnu, a ponekad i ironičnu stranu. I ovdje se, u pogledu Makedonije, pojavljuje istorijska ironija, jer su vladajuće klase Turske i susjednih balkanskih država vršile pritisak na Makedonce da se opredjeljuju za nekog, a oni su se, poput drugih naroda, opredijelili za sebe i za ravnopravnu saradnju sa drugim narodima i time je, po mom dubokom uvjerenju, Makedonija čvrsto i zauvijek riješila da više ne bude sredstvo intriga i manipulacija. Time nastaje i kraj naslijeđenim iluzijama i kriterijumima.

Na žalost, još se jedanput potvrđuje Marksovo predviđanje da ljudi, kad izgleda da preokreću sebe i svijet, često prizivaju u svoju službu duhove prošlosti i navlače stare odore. Ponegdje vaskrsavaju stare snage i u novim odorama. Mi smo se i sami, u Jugoslaviji, sukobljavali sa strujama koje su pokušavale da Makedoniju tretiraju na stari, najčešće velikosrpski način.

Makedonija ima svoje probleme, svoje brige i potrebe, ali ona će naći načina da ih na novim osnovama razrješava i ona uspijeva da ih razrješava na novim osnovama.

Priznavanje prava Makedoncima — uključujući i prava makedonske nacionalne manjine — da sami rješavaju svoje probleme i potrebe nije stvar međudržavnog ili međupartijskog sporazuma. To je pitanje unutrašnjih kretanja kod makedonskih susjeda, kao i najopštije zajedničke saglasnosti o potrebi vođenja jedne šire nacionalne politike. Zapravo, to je stvar svakog naroda susjeda Makedonije, kao što je to i stvar odnosa Makedonaca prema susjedima. To je stvar i današnjih generacija i njihove sposobnosti da se izdignu iznad negativnog nasljeđa prošlosti. Prošlost je ostavila teško breme i ne treba to breme tovariti budućim generacijama.

Staviti budućnost makedonskog naroda pod sumnju znači, u stvari, reprodukovati politiku građanskog društva, a to znači odricati se najsvjetlijih tekovina socijalističke revolucije, i to onih tekovina koje su svima nama, svim našim narodima, među njima i Makedoncima, omogućile da izađemo na put borbe za socijalističke odnose.

Prilog

PISMO GEORGI DIMITROVU

MOSKVA, 23. SEPTEMBAR 1942. GODINE

Druže Dimitrov,

Prilikom posljednjeg razgovora sa Vama o makedonskom pitanju (15. septembra) tražili ste da Vam navedem tekstove povodom kojih sam ukazao na neodrživost načina na koji pojedini drugovi tretiraju okupaciju Jugoslavije i naročito makedonsko pitanje.

Da ne bih bio suviše opširan, navešću samo najdrastičnije primjere.

1) Već u avgustovskom broju časopisa »Komunistička internacionala«, prošle godine, drug Kolarov u članku »O oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji« govori samo o njemačkim i italijanskim okupatorima. Zatim go-

vori o borbi u »srpskim oblastima« koje su okupirali Njemci. Ni riječi o bugarskoj okupaciji i borbi protiv te okupacije.

U odnosu na Makedoniju drug Kolarov piše: »Makedonija se takođe podvrgla hirurškoj intervenciji Hitlera; parčence od nje pripojeno je fašističkoj Italiji«. Drug Kolarov ne kaže ništa šta se desilo sa velikim, osnovnim »parčetom«.

Kao što Vam je poznato, na sjednici Balkanskog sekretarijata (12. avgusta 1941) u vezi sa ovim imao sam ne baš prijatnu raspravu sa drugom Kolarovim.

Ne smatram sebe pozvanim da druga Kolarova podsjećam na neke osnovne stavove marksizma-lenjinizma. Poznato mi je da je drug Kolarov često ukazivao da pravi internacionalista mora prije svega voditi borbu protiv sopstvene buržoazije.

U istom članku drug Kolarov piše sljedeće: »Hitler je uspio da uvede svoje trupe u Bugarsku i na taj način zaprijeti Jugoslaviji s leđa«.

Ispada kao da je »nevina« bugarska buržoazija silovana, kao da nije razvila nacionalističku histeriju i lakomo, kukavički, na čelu vojske, u kojoj se, na žalost, nalaze zavedeni bugarski seljaci i radnici, umarširala ne samo u Srbiju već i u Makedoniju, i *dobrovoljno* preuzela ulogu Hitlerovog žandarma.

U istom broju »Komunističke internacionale« u članku »Jedinstveni antihitlerovski front naroda« u zasebnom poglavlju govori se o otporu bugarskog naroda. U članku se tvrdi da bugarski oficiri ne smiju da vojnicima podijele municiju (valjda nijesu umarširali u Srbiju i Makedoniju bez municije) i, dalje, da je »u Bugarskoj u Pirotu dignut u vazduh željeznički most i saobraćaj zaustavljen«.

Zar to nije priznavanje okupacije i aneksije sopstvene buržoazije. Drug Mirov, kada sam se kod njega interesovao o ovom prilogu, informisao me da je prilog pregledao i odobrio drug Kolarov.

2) Molio sam Vas da omogućite da za emisije »Slobodne Jugoslavije« dobijemo podatke kojima raspolažete o borbi u Makedoniji. Uputili ste me na druga Červenkova i na mogućnost korišćenja materijala iz emisija Radio-stanice »Hristo Botev«.

Prelistao sam emisije za nekoliko mjeseci. Na žalost, mogao sam upotrijebiti samo dvije vijesti. Međutim, pregledajući emisije, konstatovao sam da se i u njima govori samo o okupaciji u Srbiji, da se bugarski vojnici pozivaju da se ne bore protiv srpskih partizana.

3) Poznata Vam je istorija o sastavu Sveslavenskog komiteta. Na Vaš predlog formirana je (jula 1941) inicijativna grupa za pripremu Prvog sveslavenskog kongresa (Manuilski, Kolarov, Đeržinska, Šverma i Vlahović). Ja sam bio zadužen za izradu nacrta završnog dokumenta Kongresa i za predlog članova Komiteta iz Jugoslavije. Predlog da u Komitetu bude zastupljen jedan društveni radnik iz Makedonije (drug Vlahov) naišao je na otpor. Vi ste za taj predlog pokazali puno razumijevanje.

Međutim, časopis Sveslavenskog komiteta »Slavjane«, čiji se članci preštampavaju u progresivnim listovima iseljenika iz slovenskih zemalja u Kanadi, SAD i Južnoj Americi, odražava dva različita stava u odnosu na Makedoniju i Jugoslaviju.

Posljednji, septembarski broj, koji je izašao prije neki dan, objavio je dva priloga. Jedan drugarice Stele Blagoeve, drugi druga Dimitra Vlahova.

Drugarica Blagoeva okupiranu Makedoniju naziva »novim rejonima« Bugarske, za razliku od starih. Ona smatra da je trakijsko stanovništvo u oblasti Drame »u svojoj većini bugarsko« — a ne makedonsko. Drugarica Blagoeva iznosi podatak kako su »bugarske okupatorske vlasti početkom 1942. godine terorisale stanovništvo u bitoljskom okrugu i u okolini Skoplja zbog podrške jugoslovenskim partizanima«. Znači, ne svojim, makedonskim, već jugoslovenskim partizanima. Da to nije slučajna greška, vidi se dalje u tekstu kada se kaže da »Makedonci i Trakijci, jedinstveno i požrtvovano, podržavaju oslobodilačku oružanu borbu lokalnih jugoslovenskih i grčkih partizana«.

Drugarica Blagoeva piše da su hitlerovski satrapi »na zahtjev hitlerovske komande poslali bugarsku armiju u Srbiju« — i da je to »suštinska pomoć njemačkim fašističkim osvajačima u njihovom ratu protiv ruskog naroda, jer je to omogućilo njemačkoj komandi da prebaci dio njemačkih divizija na sovjetsko-njemački front«. Mislim da drugarica Blagoeva nije imala nikakvu potrebu da različito tretira okupaciju Srbije od okupacije Makedonije.

Članak druga Vlahova iznosi činjenice o sve većoj borbi makedonskog naroda protiv svih okupatora, uključujući i bugarske. On govori o makedonskim Slovenima kao o osnovnoj nacionalnosti koja naseljava Makedoniju, o zabrani da se stanovništvo naziva Makedoncima, da govori na svom jeziku, da pominje imena svojih narodnih heroja, kao što su Goce Delčev, Sandanski, Dimo Hadži Dimov i drugi, o zvjerstvima hitlerovskih fašista i njihovih bugarskih lakeja, o koordinaciji svoje borbe sa borbom partizana u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj.

Možete zamisliti, druže Dimitrov, nedoumicu čitaoca kada pročita oba članka u jednom te istom broju. Pitaće se kakav je stav komunista Jugoslavije i Bugarske o makedonskom pitanju.

Ja sam se složio sa Vama da neka pitanja sada, u jeku rata, ne treba pokretati, ali sam duboko ubijeđen da Vi svojim autoritetom i svestranim poznavanjem problema možete uticati da neke istine, koje bar meni izgledaju da su očigledne, budu javno tretirane na način koji neće izazivati zbrku i nedoumicu kod komunista.

23. IX 1942.

Drugarski pozdrav
V. Vlahović

Momir Stojković

Međunarodnopravni položaj jugoslovenskih nacionalnih manjina u Italiji, Austriji i Bugarskoj*

I

Problem položaja nacionalnih manjina i njihove zaštite veoma je aktuelan kako u svetskim i evropskim razmerama tako i u odnosima Jugoslavije sa većinom susednih država.[1]

Nepoštovanje prava jugoslovenskih nacionalnih manjina u većini susednih država je evidentno. Ono se ispoljava na više načina: od potpunog negiranja njihovog postojanja, što je slučaj sa makedonskom nacionalnom manjinom u Bugarskoj i Grčkoj; preko delimičnog negiranja njihovog postojanja, koje se vrši kroz različite forme, a ogleda se, između ostalog, u tome da ista nacionalna manjina ima u različitim oblastima iste države različit politički i pravni položaj, što je slučaj sa slovenačkom manjinom u Italiji i Austriji, ili izrazito lošiji položaj od onog koji u istoj državi imaju druge nacionalne manjine, što je slučaj sa slovenačkom manjinom u Italiji u odnosu na francusku i austrijsku manjinu; do neizvršavanja

---

* Kao što je i u naslovu rečeno, u ovom tekstu se raspravlja o položaju naših manjina samo u Italiji, Austriji i Bugarskoj, a o tom problemu u drugim susednim državama biće reči drugom prilikom.

[1] To se pokazalo, na primer, kako na međunarodnim skupovima posvećenim ovom pitanju (Seminar OUN o manjinama održan sredinom prošle godine u Ohridu i Međunarodna konferencija o manjinama u Trstu održana u isto vreme) tako i na Ženevskoj konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji, koja je u toku.

međunarodnopravnih, a u nekim slučajevima i unutrašnjih — ustavnih i drugih, obaveza u pogledu regulisanja, ostvarivanja i zaštite prava naših nacionalnih manjina u većini susednih država.

Ako se ovome doda činjenica da se položaj nacionalnih manjina ne poboljšava sam po sebi, da politika zemalja u kojima žive naše nacionalne manjine nije pratila razvoj i prava nacionalnosti u našoj zemlji, da ni u jednoj susednoj zemlji one nemaju mogućnost za potpun i ravnopravan ekonomski, socijalni, kulturni i politički razvoj u meri koja bi ih izjednačavala sa matičnom nacijom zemlje u kojoj žive, što je slučaj sa našom zemljom, kao i da neke susedne zemlje ispoljavaju, direktno ili indirektno, pretenzije prema određenim delovima teritorije jugoslovenskih naroda i narodnosti, — onda se pokazuje nužnim da se naša spoljnopolitička doktrina i praksa angažuju na isticanju i zalaganju za ostvarivanje i poštovanje prava naših nacionalnih manjina u susednim državama.

Aktivnost u ovom pravcu, odnosno interes za položaj nacionalnih manjina za Jugoslaviju, za sve njene narode i narodnosti, predstavlja obavezu i pravo. Ta obaveza i to pravo proizlaze iz više osnova moralnog, idejnog, političkog i međunarodnog opredeljenja, među kojima su najznačajniji: (a) karakter našeg socijalističkog i federativnog društveno-političkog sistema, u čije temelje su ugrađeni principi samoopredeljenja naroda i stvarne ravnopravnosti naroda i narodnosti koji žive u zajedničkoj državi; (b) karakter nesvrstane spoljne politike zemlje, zasnovane na principima aktivne i miroljubive koegzistencije i socijalističkog internacionalizma; (c) poštovanje opšteprihvaćenih normi međunarodnog prava i savesno ispunjavanje međunarodnih obaveza kao ustavnih principa naše spoljne politike, zbog čega imamo pravo da zahtevamo identično ponašanje drugih država, odnosno poštovanje opštih i posebnih međunarodnopravnih obaveza koje imaju prema nacionalnim manjinama — opštih koje proizlaze iz opšteprihvaćenih normi međunarodnog prava i dokumenata Ujedinjenih nacija o poštovanju opštih ljudskih prava i sloboda, a posebnih koje su sadržane u mirovnim ugovorima i drugim obavezama koje susedne zemlje imaju prema nacionalnim manjinama. To utoliko pre što je »poštovanje prava nacionalnih manjina, uključujući prava delova naroda Jugoslavije koji žive u drugim zemljama kao nacionalne manjine« ustavno načelo naše spoljne politike[2]; što je Jugoslaviji »tuđa svaka pomisao na nasilno menjanje (postojećih državnih — M. S.) granica radi rešavanja manjinskih pitanja«[3], jer su one rezultat istorijskih okolnosti; što je jugoslovenska delegacija na Ženevskoj konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji najaktivniji pobornik povezivanja principa nepovredivosti državnih granica sa principom teritorijalnog integriteta država, pa utoliko pre i poštovanja i zaštite nacionalnih manjina, čija su prava sastavni deo opštih ljudskih prava u savremenoj međunarodnoj

[2] Ustav SFRJ, Osnovna načela, st. 2, t. 4.

[3] *Program SKJ,* »Kultura«, Beograd, 1958, str. 81. — U Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ ističe se da »Jugoslavija pridaje posebno značenje položaju nacionalnosti u našoj zemlji i našim nacionalnim manjinama u drugim zemljama« i da »pri tome polazi od stava prema kome ne postavlja nikakve teritorijalne zahteve i nikome ne dozvoljava da takve zahteve njoj postavlja« (*Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ,* »Komunist«, Beograd, 1973, str. 177).

zajednici i što je uslov poboljšanja međunarodnih odnosa i razvijanja aktivne i miroljubive koegzistencije naroda i država.

Jugoslavija zato u svojoj ukupnoj, unutrašnjoj i spoljnoj, politici polazi od stava da nacionalne manjine — kada se prema njima »vodi pravilna politika, kada im se obezbeđuju demokratska prava i omogućava stvaranje institucija kroz koje one mogu osigurati slobodan nacionalni, kulturni i privredni razvitak kao slobodnih i ravnopravnih građana tih zemalja, — mogu biti jedan od snažnih izvora uzajamnog prijateljstva i saradnje«[4]. Dobrosusedski i prijateljski odnosi moraju počivati na poštovanju istih principa u interesu svih naroda koji žive u datom regionu. Zato odnos koji susedne zemlje imaju prema našim nacionalnim manjinama predstavlja i znak njihove stvarne spremnosti za razvijanje saradnje i prijateljstva sa Jugoslavijom na stabilinim i trajnim osnovama.

II

Istorijski posmatrano, nacionalne manjine nastaju uporedo s nastankom nacija i nacionalnih država, kao njihov korelat, jer je zbog izmešanosti stanovništva različitog etničkog porekla — seoba naroda, migracija, prirodnog mešanja naroda u etnički graničnim oblastima, prinudnog preseljavanja određenih etničkih grupa, političkih i strategijskih razloga, odnosno širenja jačih na račun slabijih država — bilo nemoguće utvrđivanje državnih granica koje bi se svuda i uvek poklapale s nacionalnim. To je dovelo do aktivnosti humanitarnog karaktera koja se ogledala u sporazumima država o zaštiti verskih, a zatim i nacionalnih manjina, koja je vremenom prerasla u međunarodnopravnu zaštitu.

Prvi međunarodni akt koji je, između ostalog, predvideo zaštitu nacionalnih manjina, ne računajući one prethodne koji su se odnosili na zaštitu verskih manjina, bio je Pariski mirovni ugovor iz 1815. godine, kojim je regulisan položaj Poljaka u Austriji, Pruskoj i Rusiji. Posle toga, Berlinskim ugovorom iz 1878. godine velike evropske sile, pod uticajem razvitka načela narodnosti i međusobno protivrečnih interesa, priznaju nacionalnu nezavisnost Srbije, Crne Gore i Rumunije uz njihovu obavezu obezbeđenja jednakih građanskih i političkih prava svim verskim i nacionalnim grupama. Ove tri države, zajedno sa Bugarskom i Grčkom, odbijaju na mirovnoj konferenciji u Bukureštu 1913. godine da preuzmu ugovornu obavezu zaštite manjina ističući da će tu zaštitu obezbediti svojim unutrašnjim, ustavnim propisima.

•

Prvo potpunije regulisanje u evropskim razmerama zaštite prava nacionalnih manjina na međunarodnom i nacionalnom planu pada u vreme

[4] *Program SKJ*, cit. izd., ibid. — »Razvoj saradnje i prijateljstva između susednih zemalja olakšava osiguranje prava nacionalnim manjinama na nacionalnu individualnost i slobodan svestran razvoj i time pridonosi da one sve više postaju činilac povezivanja naroda, a ne njihovog razdvajanja« (*Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, cit. izd., ibid.).

neposredno posle prvog svetskog rata i oktobarske socijalističke revolucije, uporedo sa teorijskom i praktično-političkom afirmacijom prava naroda na samoopredeljenje. Još u toku rata potlačeni evropski narodi ističu načelo samoopredeljenja i rešenost da se bore za stvaranje nezavisnih nacionalnih država. Oktobarska revolucija daje tim stremljenjima posebnu snagu i značaj jer stvara perspektivu za povezivanje nacionalnih i socijalnih interesa naroda, utiče na pobedničke kapitalističke države i njihove državnike, proklamuje načelo samoopredeljenja naroda bivše carske Rusije i rešavanje pritanja nacionalnih manjina.

Sve to je, zajedno sa doprinosom koji je afirmaciji načela narodnosti dao na mirovnoj konferenciji predsednik SAD Vilson, omogućilo da nacionalni problem u odnosima evropskih država bude na međunarodnom planu u osnovi rešen takozvanim sistemom versajskih mirovnih ugovora iz 1919. i 1920. godine. Jedino je makedonski narod, zbog imperijalističke politike susednih država i velikih sila, ostao podeljen i nepriznat, bez svoje nacionalne države. Ali, kao rezultat rešavanja nacionalnog problema na evropskom planu, »odnosno nemogućnosti njegovog rešavanja u potpunosti, usled mnogih razloga, a posebno etničke isprepletanosti na izvesnim područjima Evrope, strategijske uslovljenosti i interesa malih i velikih sila ispostavio se, na Konferenciji mira u Parizu, na širokom planu manjinski problem«[5].

Savezničke i udružene sile su u mirovnim ugovorima sa pobeđenim državama — Austrijom, Mađarskom, Bugarskom i Turskom, kao i posebnim ugovorima sa novostvorenim i nekim drugim državama — Poljskom, Čehoslovačkom, Državom Srba, Hrvata i Slovenaca, Rumunijom i Grčkom predvidele posebnu zaštitu nacionalnih manjina u ovim zemljama, koja se sastojala uglavnom u obezbeđivanju jednakosti pred zakonom, zabrani diskriminacije po osnovi rase, vere i jezika, pravu nastave na maternjem jeziku u mestima gde postoji brojna nacionalna manjina, pravu na upotrebu maternjeg jezika u javnom saobraćaju i pravu na osnivanje socijalnih, kulturnih i verskih ustanova. Sve ove obaveze u pogledu zaštite manjina preuzele su jednostranim izjavama, prilikom prijema u Društvo naroda, Albanija, Estonija, Letonija, Litvanija i Irak. Bili su zaključeni i neki dvostrani ugovori o zaštiti manjina — između Nemačke i Poljske, Jugoslavije i Rumunije i Jugoslavije i Italije. Ugovori koje je Jugoslavija zaključila više su štitili manjine u njoj nego njene manjine u susednim zemljama, a ugovor sa Italijom je obezbeđivao povlašćen položaj italijanske manjine u Dalmaciji. Sve ove države su svojim unutrašnjim zakonodavstvom šire regulisale položaj i prava manjina saglasno preuzetim međunarodnim obavezama.

Ostvarivanje i poštovanje ovih prava nacionalnih manjina stavljeno je pod zaštitu i kontrolu Društva naroda, a države i pojedinci iz sastava manjina mogli su, pod određenim uslovima, podnositi Društvu naroda peticije i žalbe. Taj sistem zaštite manjina bio je u odnosu na dotadašnje stanje veliki napredak, posebno u pogledu razvijanja pravne svesti o potrebi opšte međunarodnopravne zaštite manjina. Međutim, on je od početka imao znatne nedostatke. Oni su bili, s jedne strane, u tome što

---

[5] M. Radojković, *Zaštita manjina u međunarodnom pravu (I)*, »Međunarodna politika«, 1960, br. 453, str. 27.

ustanovljene obaveze poštovanja prava manjina nisu preuzele velike sile, iako su i one imale manjine, pa čak ni Italija, u kojoj su, protivno načelu samoopredeljenja, ostale brojne nacionalne manjine zemalja koje su te obaveze preuzele, i, s druge strane, u tome što ni države koje su te obaveze preuzele nisu pokazivale spremnost da ih poštuju. Pored toga, velike sile, koje su te obaveze jednostrano nametnule pobeđenim, novostvorenim i drugim malim državama, nisu, kao ni Društvo naroda, pokazivale spremnost da podrže prava onih manjina kojima nije bilo omogućeno da se koriste pravom samoopredeljenja.

Ovakvo stanje je dovelo do toga da su države koje su preuzele obaveze zaštite manjina smatrale da je preduslov za njihovu primenu dužnost manjina da budu lojalne prema državi u kojoj žive, a manjine su, nasuprot tome, »prvenstveno isticale dužnost država u kojima su živele da ispunjavaju svoje obaveze prema njima, dok su same najčešće smatrale svojim pravom da slede poglede i interese stranih, »matičnih« država«[6]. Stav o lojalnosti manjina prema državama u kojima žive potvrdilo je i Društvo naroda 1923. godine. Aktivnost brojnih političkih snaga i mnogih evropskih država u cilju revizije versajskih mirovnih ugovora, odnosno teritorijalnih pretenzija i promena odnosa snaga u Evropi i šire, učinila je njihove manjine u drugim zemljama »ljudskim dinamitom«, što najbolje pokazuje primer sudetskih Nemaca u Čehoslovačkoj i peta kolona. Neprijateljsko držanje pojedinih nacionalnih manjina pre i u toku drugog svetskog rata prema državama u kojima su živele dovelo je posle rata do njihovog prinudnog ili dobrovoljnog iseljavanja u njihove »matične« zemlje, u nekim slučajevima na osnovu jednostranih odluka, a u drugim — na osnovu sporazuma između pojedinih država. Sve je to učinilo da se princip lojalnosti manjina prema državi u kojoj žive »iskristalisao... kao nužna protivteža, upravo kao korelativ njihovim pravima na zaštitu, princip koji predstavlja odraz osveštanog osnovnog prava država na očuvanje svog teritorijalnog integriteta i bezbednosti«[7].

Mirovni i drugi ugovori kojima je posle prvog svetskog rata ustanovljen sistem zaštite nacionalnih i drugih manjina nisu formalnopravno stavljeni van snage, ali su faktički prestali da važe, pa je kako zbog toga tako i zbog drugačije orijentacije međunarodne zajednice u pogledu međunarodnopravne zaštite manjina posle drugog svetskog rata taj sistem zaštite prestao da egzistira.

•

Pre i u vreme stvaranja opisanog sistema međunarodne zaštite nacionalnih i drugih manjina Lenjin je, na osnovu svojih idejno-političkih shvatanja i na osnovu opredeljenja oktobarske revolucije, postavio drugačije, nove osnove položaja i prava nacionalnih manjina.

---

[6] M. Radojković, *Zaštita manjina u međunarodnom pravu (II)*, »Međunarodna politika«, 1969, br. 454, str. 23.

7 M. Marković, *Ljudska prava i zaštita manjina*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, 1958, br. 3, str. 44.

Polazeći od Marksovih shvatanja o tome da je nacionalno pitanje u svojoj suštini pitanje ekonomskog oslobođenja radničke klase, kao i da »ne može biti slobodan narod koji ugnjetava druge narode«[8], Lenjin je još pre revolucije zauzeo stav da proleterska revolucija u višenacionalnoj državi ne može biti uspešna ako istovremeno ne rešava i nacionalno pitanje i da nema rešenja nacionalnog pitanja ako se ne rešava pitanje prava nacionalnih manjina.

Sagledavajući svetska iskustva nacionalnih pokreta, Lenjin dolazi do zaključka da samoopredeljenje nacija »ne može imati s istorijsko-ekonomskog gledišta drugog značenja osim — političko samoopredeljenje, državna samostalnost, obrazovanje nacionalne države«[9]. Izgrađujući koncepciju socijalističke revolucije, on ističe da će do neizbežnog spajanja nacija čovečanstvo doći samo oslobođenjem svih ugnjetenih nacija, da se to spajanje ne može postići »nasiljem, nego isključivo slobodnim, bratskim savezom radnika i radnih masa svih nacija«, da je program revolucionarnog proletarijata »potpuna sloboda otcepljenja, najšira lokalna (i nacionalna) autonomija, detaljno razrađene garancije prava nacionalnih manjina«[10].

Poseban značaj u ovom pogledu ima sledeći stav koji je izražen na više mesta u Lenjinovim radovima, a koji je unet i u Rezoluciju Sedme konferencije RSDRP (b) o nacionalnom pitanju (april 1917. godine):

»Svim nacijama koje ulaze u sklop Rusije mora se priznati pravo na slobodno odvojenje i na obrazovanje samostalne države. Odricanje tog prava i nepreduzimanje mera koje garantuju njegovu praktičnu ostvarljivost isto je što i podrška politike osvajanja ili aneksije. Samo priznavanje prava nacija na samoopredeljenje... obezbeđuje punu solidarnost radnika raznih nacija i stvarno doprinosi demokratskom zbližavanju nacija.«

Ali, u istoj rezoluciji se upozorava na sledeće:

»Pitanje prava nacija na slobodno odvojenje ne sme se mešati s pitanjem celishodnosti odvojenja ove ili one nacije u ovom ili onom momentu. Ovo drugo pitanje partija proletarijata treba da rešava u svakom

---

[8] Na istom mestu Lenjin nastavlja: »Upravo s gledišta interesa revolucionarnog pokreta nemačkih radnika, Marks je 1848. g. zahtevao da pobedonosna demokratija Nemačke proklamuje i ostvari slobodu naroda koje ugnjetavaju Nemci...« Marks je 1869. g. zahtevao odvojenje Irske od Engleske, pri čemu je dodavao: »makar posle odvojenja došla federacija«. Samo postavljajući takav zahtev, Marks je stvarno vaspitavao engleske radnike u internacionalističkom duhu... Samo tako je Marks mogao, nasuprot apologetima kapitala koji viču o utopizmu i neostvarljivosti slobode odvojenja malih nacija i o progresivnosti ne samo ekonomske nego i političke koncentracije, braniti progresivnost te koncepcije. Samo tako je Marks mogao formalnom... priznavanju ravnopravnosti i samoopredeljenja nacije suprotstaviti revolucionarnu akciju masa i u oblasti rešavanja nacionalnih pitanja« (V. I. Lenjin, *Socijalistička revolucija i pravo na samoopredeljenje (Teze), Izabrana dela*, tom 9, Beograd, 1960, str. 445-446).

[9] V. I. Lenjin, *O pravu nacija na samoopredeljenje, Izabrana dela*, tom 8, str. 368.

[10] V. I. Lenjin, *Zadaci proletarijata u našoj revoluciji, Izabrana dela*, tom 10, str. 455.

pojedinačnom slučaju potpuno samostalno, s gledišta interesa klasne borbe proletarijata za socijalizam.«[11]

Prilazeći praktičnoj realizaciji nacionalne ravnopravnosti, Lenjin je posebnu pažnju posvećivao i normativnom regulisanju prava nacionalnih manjina, jer »u nerazdvojnoj vezi s principom potpune ravnopravnosti stoji obezbeđenje prava nacionalnih manjina«, odnosno »uključenje u ustav osnovnog zakona koji proglašava za nevažeće bilo kakve privilegije jedne od nacija i bilo kakva narušavanja prava nacionalne manjine«[12]. U razradi ovog stava on ističe potrebu da se zakonom predvide osnovna načela koja bi bila prihvatljiva za sve sredine, kao i da njihovu dalju konkretizaciju treba vršiti drugim, podzakonskim aktima[13].

Kao principe i prava kojima se obezbeđuje ravnopravan položaj nacija i nacionalnih manjina Lenjin ističe i sledeće: da položaj i zaštita prava nacionalnih manjina budu u nadležnosti predstavničkih organa; da brojnost manjine ne utiče na priznavanje i poštovanje njenih prava, što je i savremeni princip međunarodnog prava; da treba obezbediti ravnopravnu upotrebu maternjeg jezika i odbaciti kategoriju »državnog« jezika, kao i da same manjine odlučuju o upotrebi maternjeg jezika u nastavi; da u unutrašnjoj državnoj organizaciji treba posebno voditi računa o teritorijalnoj podeli u cilju lakšeg ostvarivanja prava manjina, odnosno autonomije. Pri svemu tome on je isticao i to da ne treba dozvoliti zloupotrebu prava nacionalnih manjina nacionalističkog i separatističkog karaktera[14].

Izloženi stavovi pokazuju da je Lenjin prvi povezao pitanje samoopredeljenja naroda i priznavanje prava nacionalnih manjina u okviru jedne države, da su nacionalne manjine prvi put postale predmet unutrašnje zaštite socijalističke države, ali su ti pozitivni principi bili grubo narušeni u periodu staljinizma.

III

Za razliku od stanja do prvog svetskog rata kada je zaštita nacionalnih i drugih manjina imala uglavnom humanitaran karakter i stanja između dva svetska rata kada je počeo da se razvija sistem zaštite manjinskih prava, posle drugog svetskog rata dolazi do drugačijeg postavljanja ovog pi-

---

[11] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 10, str. 503-504. — Na drugom mestu Lenjin kaže sledeće: »Izvojevavši vlast, mi bismo odmah bezuslovno *priznali* to pravo i Finskoj, i Ukrajini, i Jermeniji, i svakoj nacionalnosti koju je ugnjetavao carizam (i velikoruska buržoazija). Ali, mi, sa svoje strane, uopšte ne želimo otcepljenje. Mi želimo što veću državu, što tešnji savez, što veći broj nacija koje žive u susedstvu s Velikorusima; mi to želimo u interesu demokratije i socijalizma, u interesu privlačenja što većeg broja radnih masa raznih nacija« (*O reviziji partijskog programa, Izabrana dela*, tom 11, str. 393).

[12] V. I. Lenjin, *Kritičke beleške o nacionalnom pitanju, Izabrana dela*, tom 8, str. 302-303.

[13] V. I. Lenjin, *Teze o nacionalnom pitanju, Izabrana dela*, tom 8, str. 232.

[14] Ibid., str. 231-236.

tanja. Do tada je, naime, mnogo manje pažnje posvećivano pitanju zaštite opštih ljudskih prava i sloboda, prava koja treba da uživaju svi ljudi bez obzira na moguće razlike među njima. No, uporedo sa razvitkom sistema zaštite manjina, odnosno kroz oblike te zaštite sve više se probijala ideja o potrebi zaštite opštih ljudskih prava, koja su se razvila znatno pre i mnogo više u unutrašnjim pravnim sistemima država nego na međunarodnom planu. Tek u toku i posle drugog svetskog rata nastaje i razvija se sistem zaštite opštih ljudskih prava i u njihovom sklopu, kao njihov sastavni deo, sistem zaštite prava nacionalnih manjina. Tako je prvi put na međunarodnopravnom planu došlo do internacionalizacije ljudskih prava, odnosno do opšte nadležnosti međunarodne zajednice na području prava čoveka[15].

Veoma su brojni dokumenti međunarodne zajednice u sistemu Ujedinjenih nacija koji su, delimično ili potpuno, posvećeni ljudskim pravima i koji predstavljaju sastavni deo progresivnog razvoja međunarodnog prava. U svima njima, posredno ili neposredno, sadržane su i odredbe koje se odnose na zaštitu prava nacionalnih manjina. To su: Atlantska povelja (1941), Deklaracija Ujedinjenih nacija (1942), Povelja Ujedinjenih nacija (1945), svi mirovni ugovori zaključeni posle drugog svetskog rata, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948), Opšta deklaracija o pravima čoveka (1948), Evropska konvencija o zaštiti prava čoveka (1950), Konvencija o borbi protiv diskriminacije u oblasti nastave (1960), Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1965), paktovi o pravima čoveka (1966) i drugi akti koji se izričito odnose na obavezu poštovanja prava naših nacionalnih manjina u nekim susednim zemljama, o čemu će kasnije biti reči.

Zadržaćemo se, ukratko, na odredbama nekih od ovih međunarodnopravnih akata jer oni predstavljaju izvor i osnov savremene međunarodnopravne zaštite opštih ljudskih prava, a time i prava nacionalnih manjina.

Povelja Ujedinjenih nacija posvećuje posebnu pažnju opštim pravima čoveka, ističući da je jedan od osnovnih zadataka svetske organizacije rad na sveopštem poštovanju i unapređenju prava čoveka i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili veru u cilju stvaranja uslova stabilnosti i blagostanja, miroljubive i prijateljske saradnje nacija, »zasnovane na poštovanju ravnopravnosti i samoopredeljenja nacija« (čl. 1, st. 3; čl. 55, t. »c«). Povelja nalaže Generalnoj skupštini da daje preporuke radi pomaganja ostvarivanja prava čoveka (čl. 13, t. 2), a Ekonomskom i socijalnom savetu UN da daje preporuke radi unapređenja poštovanja i održavanja tih prava i sloboda (čl. 62, st. 2). Sve države članice su obavezne, prema Povelji, da preduzimaju zajedničke i pojedinačne mere, u saradnji sa svetskom organizacijom, radi ostvarivanja tih ciljeva i zadataka (čl. 56).

Radi razvijanja aktivnosti na ostvarivanju tih ciljeva Ekonomski i socijalni savet UN formirao je početkom 1946. godine Komisiju za prava

---

[15] V. P. Juvigny, *La protection juridique des droits de l'homme sur la plan international*, »Revue international des sciences sociales«, 1966, br. 1, str. 65.

čoveka, a u okviru nje Potkomisiju za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina, čiji je zadatak da daje preporuke Komisiji za prava čoveka u vezi sa pitanjima sprečavanja diskriminacije i zaštite manjina. Većina nabrojanih dokumenata Ujedinjenih nacija rezultat je rada ove komisije.

Prilikom usvajanja Opšte deklaracije o pravima čoveka u Generalnoj skupštini je doneta Rezolucija o manjinama, u kojoj se ističe da su Ujedinjene nacije, iako ne mogu »ostati ravnodušne prema sudbini manjina«, odlučile da u tekst Opšte deklaracije ne unose posebne odredbe o manjinama »pošto smatraju da je teško usvojiti jednoobrazno rešenje ovog složenog i delikatnog pitanja koje u svakoj državi u kojoj se pojavi ima poseban aspekt«. Ovakav stav bio je, više ili manje, prisutan i prilikom usvajanja kasnijih dokumenata o pravima čoveka, jer je preovladalo shvatanje državnika, teoretičara, pa čak i pojedinih predstavnika manjinskih organizacija, verovatno i zbog iskustva pre i u toku drugog svetskog rata, da težište treba da bude na zaštiti opštih ljudskih prava, jer su sva ona u izrazitoj međuzavisnosti, pa bi bilo nemoguće zamisliti da će bilo koja država koja bi kršila opšta ljudska prava svojih građana poštovati posebna prava nacionalnih i drugih manjina. Jugoslavija, Sovjetski Savez i Danska predlagali su unošenje posebnih odredbi o nacionalnim manjinama koje bi sadržavale i takozvana pozitivna prava nacionalnih manjina (osnivanje kulturnih, obrazovnih, socijalnih i drugih ustanova; pravo na upotrebu javnih fondova za te ustanove; pravo na upotrebu maternjeg jezika itd.), ali to nije prihvaćeno.

Prava čoveka sadržana u Opštoj deklaraciji, a koja se odnose i na nacionalne manjine, sastoje se u isključenju diskriminacije po osnovu rase, pola, jezika i vere, nacionalnog i socijalnog porekla; to su prava na život, slobodu i ličnu bezbednost, na jednakost pred zakonom i jednaku pravnu zaštitu; pravo na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti; pravo na slobodno udruživanje i okupljanje; zatim ostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava; pravo pristupa javnim službama itd.

Određenu teškoću predstavljao je i nedovoljno razjašnjen i definisan pojam manjina, jer su mnogi međunarodnopravni dokumenti pre i posle drugog svetskog rata sadržavali samo lakonsku formulu: »pripadnici rasnih, verskih i jezičkih manjina«, bez objašnjenja šta se pod tim manjinama podrazumeva. Napredak u tom pogledu predstavljala je studija generalnog sekretara Ujedinjenih nacija o definiciji i klasifikaciji manjina, u kojoj se one određuju kao posebne vrste zajednica (communauté, community), odnosno grupa povezanih etničkim poreklom, zajedničkom verom ili zajedničkim jezikom, ili sa dve ili sve ove tri karakteristike, a koje su brojčano manje od preovlađujućih etničkih, verskih ili jezičkih grupa u datoj državi[16]. Potkomisija za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina pod manjinama podrazumeva brojčano manjinske grupe stanovništva jedne države koje imaju »stabilnu etničku, versku ili jezičku tradiciju ili obeležja«[17]. U konvenciji o ukidanju svih oblika

---

[16] Memorandum of the Secretary General of the UN: Definition and classification of minorities, E/CN 4. Su. 2/85, New York, 1950, str. 2-3, 10.

[17] Doc. UN: E/CN 4/ 358, E/CN 4/Sub. 2/217, str. 16.

rasne diskriminacije ističe se da pod »rasnim« manjinama treba podrazumevati, između ostalog, i etničke i nacionalne manjine (čl. 1).

Poseban značaj u pogledu međunarodnopravne zaštite nacionalnih i drugih manjina ima sledeća odredba ove konvencije:

»Države ugovornice, kada to nalažu okolnosti, preduzeće, na socijalnom, ekonomskom, kulturnom i drugim područjima, specijalne i konkretne mere da bi obezbedile adekvatan razvoj i zaštitu izvesnih rasnih grupa ili pojedinaca koji im pripadaju, sa ciljem da im se garantuje puno i jednako uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda« (čl. 2, st. 2).

Bez obzira na opštost, ova odredba predviđa slučajeve u kojima će za uspostavljanje i obezbeđivanje ravnopravnosti »rasnih grupa«, a to znači i etničkih i nacionalnih, biti nužno postojanje posebnih prava u situacijama kada se one nalaze u nepovoljnijem položaju od drugih grupa u okviru iste države.

Isto tako, poseban značaj ima čl. 27. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima jer se direktno odnosi na položaj manjina. Njim je, naime, predviđeno sledeće:

»U državama u kojima postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju, u zajednici sa ostalim članovima svoje grupe, svoj sopstveni kulturni život, da ispovedaju i vrše obrede svoje vere ili da upotrebljavaju svoj jezik.«

Ovaj pakt još nije stupio na snagu jer ga nije ratifikovao dovoljan broj država. Njegovim stupanjem na snagu biće učinjen veliki napredak u pravcu potpunije zaštite ljudskih prava uopšte i posebno zaštite nacionalnih i drugih manjina jer se države ugovornice obavezuju da poštuju i da zajemče njime priznata prava »svim pojedincima koji se nalaze na njihovoj teritoriji i potpadaju pod njihovu vlast« (čl. 2, t. 1).

U Konvenciji o borbi protiv diskriminacije u oblasti nastave, koja je zaključena pod okriljem UNESCO-a, kaže se: »Bitno je da se članovima nacionalnih manjina prizna pravo na ostvarivanje vlastite obrazovne aktivnosti, uključujući tu postojanje vlastitih škola, kao i, u zavisnosti od obrazovne politike u svakoj državi, upotrebu vlastitog jezika i nastavu na tom jeziku«. Iz ove i drugih odredbi proizlazi obaveza otklanjanja svakog razlikovanja, isključenja, ograničenja ili prednosti po osnovu etničkih, jezičkih ili drugih razlika.

Evropska konvencija o zaštiti prava čoveka omogućila je rešavanje određenih sporova između država ugovornica u oblasti prava čoveka i dovela je do određenih pozitivnih promena u zakonodavstvima pojedinih zemalja članica i do prestanka određenih ponašanja vlasti koja su suprotna odredbama konvencije. Njen nedostatak je u tome što je prava čoveka u materijalnom smislu stavila u uže okvire od onih predviđenih u Opštoj deklaraciji o pravima čoveka.

Na osnovu svega ovoga može se zaključiti da je međunarodna zajednica postigla u posleratnom periodu značajne rezultate u pravcu moralne, političke i međunarodnopravne zaštite prava čoveka, a u njihovim okvirima i prava nacionalnih manjina. Odredbe Povelje Ujedinjenih nacija i konvencija čije smo pojedine odredbe istakli, a koje su stupile na snagu, imaju karakter pravnih obaveza, a to znači obavezu država članica da

ih poštuju na nacionalnom i međunarodnom planu[18]. To znači da se države u slučajevima nepoštovanja prava čoveka, a time i prava nacionalnih manjina, ne mogu pozivati na isključivu unutrašnju nadležnost[19].

Rezultati postignuti na ovom planu nisu dovoljni da bi problem zaštite nacionalnih i drugih manjina, koji je vrlo složen, mogao biti rešen. Zato treba težiti konsolidovanju već postignute međunarodnopravne zaštite ljudskih prava na planu implementacije načela Povelje Ujedinjenih nacija. Nepostojanje posebne međunarodnopravne zaštite manjina na nivou međunarodne zajednice i posebno na regionalnom nivou mnogi poznavaoci problema i pojedine države smatraju nedostatkom na čijem otklanjanju treba raditi jer bi se usvajanjem posebnih međunarodnopravnih akata na celovit i jedinstven način mogao regulisati položaj i prava nacionalnih i drugih manjina, i to sistematizovanjem kako mera za sprečavanje diskriminacije, odnosno za sprečavanje osporavanja prava pojedinaca i grupa zbog njihovih nacionalnih, etničkih, jezičkih i drugih osobenosti, tako i specijalnih mera čiji je cilj davanje manjinskim grupama posebnih prava u cilju očuvanja njihovih etničkih, nacionalnih i drugih osobenosti i obezbeđenja poštovanja i ostvarivanja tih prava. No, pri svemu tome, i postojeće međunarodnopravne norme u ovoj oblasti bile bi dovoljne kada bi ih se države stvarno pridržavale i kada bi ih tumačile u dobroj volji.

Jugoslavija se zalaže da se u dokument o principima evropske bezbednosti i odnosa, koji se priprema na Ženevskoj konferenciji, unese i obaveza država da poštuju prava nacionalnih, etničkih i jezičkih manjina, kao i pravo na njihov slobodan razvoj. Ona pri tom smatra neprihvatljivim stav da nosioci prava treba da budu samo pojedinci, a ne i manjine kao takve, jer je jedino to saglasno kako dosadašnjim međunarodnopravnim dostignućima tako i činjenici da pripadnici manjina mogu ostvarivati svoja prava samo ukoliko je i manjini kojoj pripadaju priznat status grupe čija su prava zaštićena.

Za zaštitu prava naših nacionalnih manjina poseban značaj imaju, pored opštih međunarodnopravnih normi, tri vrste pravnih izvora: (a) mirovni ugovori zaključeni 10. februara 1947. godine sa Bugarskom, Italijom, Mađarskom i Rumunijom, koji sadrže obavezu poštovanja ljudskih prava odnosno zabranu diskriminacije po osnovu etničkih, jezičkih, verskih i drugih razlika državljana ovih zemalja; (b) odredbe *expressis verbis* sadržane u Specijalnom statutu zaključenom između Jugoslavije i Italije, kao prilogu londonskog Memoranduma o saglasnosti između vlada

---

[18] Interesantan je stav prof. M. Markovića, koji iz činjenice da su odredbe Povelje Ujedinjenih nacija *ius cogens* (norme koje se moraju primeniti bez obzira na volju stranaka) izvodi zaključak da su države članice Ujedinjenih nacija dužne da usvoje paktove o pravima čoveka jer oni znače sprovođenje obaveza Povelje, odnosno da ih odredbe paktova obavezuju iako ih ne potpišu i ne ratifikuju (M. Marković, *Problem of the Implementation of Human Rights*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, 1968, br. 1-2, str. 91).

[19] J. Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb, 1971, str. 226.

Italije, Ujedinjene Kraljevine, Sjedinjenih Država i Jugoslavije od 5. oktobra 1954. godine, kojim je prestalo postojanje Slobodne Teritorije Trsta (STT)[20], i u Državnom ugovoru o vaspostavljanju nezavisne i demokratske Austrije od 15. maja 1955. godine; (c) ustavni i drugi propisi susednih država o pravima čoveka i o nacionalnim manjinama.

U narednim izlaganjima biće reči, zbog aktuelnosti problematike, o položaju slovenačke nacionalne manjine u Italiji, o položaju slovenačke i hrvatske nacionalne manjine u Austriji i o položaju makedonske nacionalne manjine u Bugarskoj.

•

Položaj slovenačke nacionalne manjine u Italiji, koja broji oko 125.000 ljudi[21], poboljšao se u odnosu na period vladavine fašizma i prvih desetak godina posle rata, ali još nije prestala politika asimilacije i održavanja neravnopravnog položaja slovenačke manjine u odnosu na italijanski narod i u odnosu na prava francuske manjine u Dolini Aosta (pokrajina Val d'Aosta) i nemačke manjine u Južnom Tirolu (pokrajina Trento--Adiđi). Pored toga, ni položaj pojedinih delova slovenačke manjine nije isti, već je faktički i pravno različit u tri oblasti u kojima živi (tršćanskoj, goričkoj i videmskoj), iako sve ove oblasti ulaze u sastav iste pokrajine: Furlanija — Julijske krajine (Friuli — Venecija Đulija), jedne od pet italijanskih pokrajina sa posebnim ustavnim autonomnim položajem. Ta razlika u položaju sastoji se u tome što se, na jednoj strani, Spe-

[20] Jugoslovenske trupe su u aprilu 1945. godine oslobodile Istru, a 1. maja Trst i okolinu. Zapadne sile su bile rešene da po svaku cenu posednu Trst i okolinu svojim trupama, pa su izvršile žestok pritisak na Jugoslaviju da se njene trupe povuku sa tog prostora. Tako je 9. juna 1945. godine Beogradskim sporazumom sporna teritorija podeljena na zonu A, sa Trstom i okolinom, koju su posele anglo-američke trupe, i zonu B, pod jugoslovenskom vojnom upravom. Takvo stanje je ostalo sve do stupanja na snagu Mirovnog ugovora sa Italijom, 15. septembra 1947. godine, kojim je izvršeno razgraničenje između dve zemlje na taj način što je deo zone A dobila Italija, a deo zone B Jugoslavija, dok je od ostalog spornog dela formirana STT kao posebna međunarodna teritorija koja treba da ima status »posebne državne tvorevine« čiju teritorijalnu celinu i nezavisnost obezbeđuje Savet bezbednosti UN. Prema čl. 22. Mirovnog ugovora kojim je STT ustanovljena, predviđeno je da italijanski suverenitet nad područjem STT prestaje stupanjem na snagu ovog ugovora. STT je, kao takva, postojala od 15. septembra 1947. do 5. oktobra 1954. godine, kada je londonskim Memorandumom o saglasnosti bila ukinuta i podeljena između dve susedne zemlje na taj način što je zonu B i manji deo zone A dobila Jugoslavija, a ostali deo zone A (sa Trstom) pripao je Italiji. (Šire o ovom vidi: M. Stojković, *Jugoslovensko-italijanska državna granica u svetlosti međunarodnih ugovora,* »Socijalizam«, 1974, br. 4, str. 325--337.).

[21] J. Jeri, *Slovenes in Italy,* »Socialist Thought and Practice«, 1974, br. 8, str. 73; G. Héraud, *Popoli e lingue d'Europa,* Milano, 1966, str. 334. — Prema P. Pterigu i V. Z. Simonittiju (*Slovenska skupnost v Beneški Sloveniji,* Trst, 1974, str. 14), u Italiji ima oko 100.000 Slovenaca i oko 7.000 Hrvata. Neki italijanski i drugi izvori navode da broj Slovenaca iznosi za 10-20.000 manje. Prema priručniku *Narodonaselenie stran mira* (Moskva, 1974, str. 349), u Italiji ima 70.000 Slovenaca. Razlog ovakvih razlika u podacima leži, između ostalog. u činjenici da se prilikom popisa stanovništva utvrđuje samo jezička, a ne i nacionalna pripadnost.

cijalni status iz 1954. godine odnosi na jugoslovensku manjinu samo u tršćanskoj oblasti (delu bivše zone A STT koji je pripao Italiji), a ne i na ostale dve oblasti, dok se, na drugoj strani, Slovencima u videmskoj oblasti (Beneška Slovenija) negira status manjine. Tako se slovenačka manjina našla u situaciji da u pogledu zaštite svojih prava predstavlja »manjinu drugog ili trećeg reda«, iako je »neodrživo da nacionalne zajednice uživaju u istoj državi različitu zaštitu i različita manjinska prava«[22].

U čemu se takav položaj ogleda, odnosno kakav je bio razvoj zaštite prava slovenačke manjine u Italiji posle rata?

Fašizam je u predratnoj Italiji uništio relativno razvijen sistem slovenačkog školstva, kulturne i privredne ustanove i organizacije, zabranio upotrebu slovenačkog jezika u cilju potpune denacionalizacije. U toku rata slovenačke i hrvatske narodne mase u Italiji vodile su borbu protiv fašizma, odnosno nacizma, u cilju nacionalnog oslobođenja i prisajedinjenja zemlji matici. Podrška zapadnih velikih sila Italiji na mirovnoj konferenciji posle rata učinila je da ta očekivanja budu samo delimično ispunjena jer je znatan deo teritorije koja je vekovima nastanjena slovenačkim življem ostao u granicama Italije i u STT. Anglo-američka vojna uprava obnovila je slovenačke osnovne i srednje škole u tršćanskoj i goričkoj oblasti krajem 1945. i početkom 1946. godine. Posle stupanja na snagu Mirovnog ugovora Italija je u goričkoj oblasti koja je ostala pod njenim suverenitetom zadržala slovenačke škole kakve je i zatekla.

Italijanska vlada i državnici davali su u toku 1945. i narednih godina brojne izjave o tome da će prema manjinama voditi politiku suprotnu fašističkoj denacionalizaciji, da će italijanski državljani neitalijanskog jezika uživati posebne garancije.

Osnovna odredba Mirovnog ugovora koja se odnosi i na nacionalne manjine, iako ih izričito ne pominje, sadržana je u čl. 15, koji glasi:

»Italija će preduzeti sve potrebne mere da se obezbedi svim licima koja se nalaze pod italijanskom vlašću bez razlike rase, pola, jezika ili vere uživanje prava čoveka i osnovnih sloboda, podrazumevajući tu i slobodu reči, štampe i publikacija, slobodu veroispovesti, slobodu političkog uverenja i zbora.«

Značajne su i odredbe koje zabranjuju proganjanje i uznemiravanje italijanskih državljana i posebno pripadnika vojne sile »isključivo zato što su... izražavali simpatije za stvar« saveznika ili su »preduzimali akcije u korist te stvari« (čl. 16) i postojanje fašističkih organizacija ili stvaranje novih organizacija koje bi narušavale »demokratska prava« (čl. 17)[23].

Izjave italijanskih državnika i ove obaveze iz Mirovnog ugovora potvrđene su Ustavom Republike (decembra 1947), koji se smatra jednim od najdemokratskijih ustava u zapadnim kapitalističkim zemljama i koji

---

[22] Iz »Nacrta mera u interesu jezičke zajednice u autonomnoj pokrajini Furlaniji — Julijskoj krajini« iz 1971. godine slovenačkog Saveza kulturnih, privrednih i ostalih organizacija upućenog italijanskom parlamentu (cit. po: J. Jeri — G. Kušej, *Neki pravni vidovi sadašnjeg položaja slovenačke manjine u Italiji*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, 1973, br. 1-3, str. 162).

[23] Tekst Mirovnog ugovora vidi u: »Službeni list FNRJ«, 1947, br. 74, str. 1001; *Međunarodni ugovori SFRJ*, 1947, sv. 4. str. 1; *Recueil des traités de l' ONU*, vol. 49, str. 3.

sadrži, pored odredbi o pravima čoveka preuzetih iz Mirovnog ugovora, i obavezu »da Republika putem posebnih normi štiti jezičke manjine« (čl. 6).

Italija je pre i posle stupanja na snagu ovih, ugovornih i ustavnih, obaveza donela niz zakona i drugih akata kojima je preuzete obaveze u pogledu nacionalnih manjina počela ispunjavati i koje je, možemo reći, sasvim ispunila prema francuskoj i nemačkoj manjini, dok je u pogledu ispunjavanja tih i drugih obaveza prema slovenačkoj nacionalnoj manjini vodila politiku maksimalnog odugovlačenja i tek od 1961. godine samo delimično ispunila neke obaveze u tršćanskoj i goričkoj oblasti[24].

Specijalni statut zaključen između Jugoslavije i Italije 1954. godine reguliše položaj i prava jugoslovenske manjine u tršćanskoj oblasti (delu bivše zone A STT koji je Londonskim memorandumom pripao Italiji) i italijanske manjine na delu teritorije Jugoslavije koji je činio bivšu zonu B i deo zone A STT, i to na recipročnoj osnovi, što znači da se odnosi samo na deo jedne i druge manjine[25]. Njime su obe države preuzele obavezu da će pripadnici jedne i druge manjine odnosnih delova njihovih teritorija »uživati jednaka prava i postupak kao i ostali stanovnici« istog područja u pogledu: (a) političkih i građanskih prava i prava čoveka predviđenih Opštom deklaracijom UN; (b) »prava u sticanju ili obavljanju javnih službi, funkcija, zanimanja i počasti«; (c) stupanja u javne i upravne službe i pravične zastupljenosti na položajima u upravnim i školskim službama; (d) obavljanja i vođenja svih vrsta delatnosti i zanimanja i obaveza koje iz toga proizlaze; (e) upotrebe jezika u ličnim i službenim odnosima sa upravnim i sudskim vlastima; (f) socijalnog staranja i penzija. Statutom je zabranjeno raspirivanje nacionalne i rasne mržnje, a obezbeđeno je razvijanje etničkih i kulturnih vrednosti (postojanje prosvetnih, kulturnih, društvenih i sportskih organizacija, nastava na maternjem jeziku u osnovnim, srednjim i stručnim školama, kao i održavanje postojećih škola, sopstvena štampa na maternjem jeziku itd.), privredni razvitak bez diskriminacije, kao i dvojezički natpisi mesta, ulica i ustanova u svim teritorijalnim jedinicama oba područja

---

[24] Još u toku 1945. godine Namesništvo Italije je donelo dekrete kojima je u oblasti Aoste predviđeno da će u svim školama italijanski i francuski jezik biti ravnopravni, kao i da se nastava iz nekih predmeta može izvoditi samo na francuskom jeziku, odnosno da je upotreba nemačkog jezika u Južnom Tirolu dozvoljena u svim državnim organima i da se svi dokumenti, izuzimajući sudske presude i odluke, mogu redigovati na nemačkom jeziku. Sporazum De Gasperi — Gruber iz 1946. godine sadrži široke garancije za nemačku manjinu, koje su se ogledale u predviđanju mera za obezbeđenje stvarne ravnopravnosti oba jezika, za kulturni i privredni razvoj nemačke manjine, za ravnopravnost pri prijemu u javnu službu i niza drugih mera. Oba ova regiona su 1948. godine dobila ustavnim zakonima status autonomnih pokrajina i svoje statute. Tim aktima je, na primer, za pokrajinu Aoste predviđena upotreba francuskog jezika u javnim službama, ustanovama, sudovima, kao i mešoviti nacionalni sastav pojedinih organa. Ustavni zakon iz 1948. godine za oblast Južnog Tirola zamenjen je 1973. godine novim koji je obezbedio da nemačka manjina ima autonomiju ne samo u oblasti obrazovanja i kulture, već i u privrednoj i socijalnoj oblasti. (Šire o pravima ovih manjina vidi: J. Jeri — G. Kušej, op. cit., str. 145-146, 159-160.)

[25] Prema popisu iz 1971. godine, italijanska nacionalna manjina u Jugoslaviji broji 21.791 pripadnika, ili 0,10% jugoslovenskog stanovništva.

u kojima manjina broji najmanje jednu četvrtinu stanovništva. Predviđeno je da se granice osnovnih administrativnih jedinica ne mogu menjati ako bi te promene ugrozile etnički sastav jedinice, kao i da će biti obrazovan mešoviti jugoslovensko-italijanski odbor koji će vršiti konsultacije i pružati pomoć radi ostvarivanja prava manjina predviđenih Statutom. Taj odbor treba da razmatra žalbe i pitanja pripadnika manjina u pogledu primene manjinskih prava[26].

Ovaj statut je prvi međunarodnopravni akt od prvog svetskog rata do danas koji je potpunije regulisao zaštitu prava slovenačke nacionalne manjine u Italiji, jer Italija, za razliku od Jugoslavije, nije bila posle prvog svetskog rata izričito obavezana na zaštitu slovenačke i hrvatske manjine.

Jugoslavija je ratifikovala londonski Memorandum o saglasnosti i Specijalni statut krajem istog meseca u kojem su i potpisani, dok Italija to ni do danas nije učinila.

Prve pozitivne promene u stavu Italije prema manjini slovenačke nacionalnosti nastupile su posle potpisivanja Specijalnog statuta (povećanje tolerancije i donošenje određenih mera o pravima manjina). Prvi konkretan akt u pogledu delimičnog ispunjavanja prava slovenačke manjine usledio je tek 1961. godine donošenjem Zakona o školama u goričkoj i tršćanskoj oblasti, kojim je uglavnom sankcionisano postojeće stanje uspostavljeno još za vreme anglo-američke uprave. Izvesne dopune u ovom pogledu usledile su tek 1973. godine. No, ovaj zakon se ne odnosi na oblast Beneške Slovenije. Zakonom iz 1966. godine ukinuta je fašistička zabrana da se deci ne smeju davati slovenačka imena. Ustavni zakon pokrajine Furlanije — Julijske krajine, koji je donet tek 1963. godine, nije nigde pomenuo slovenačku nacionalnu manjinu, već govori samo o »jezičkim grupama« predviđajući da se »priznaje ravnopravnost i jednako postupanje (prema — M. S.) svim državljanima bilo kojoj jezičkoj grupi da pripadaju, za zaštitu njihovih etničkih i kulturnih osobenosti« (čl. 3). Međutim, zakoni o građanskom i krivičnom postupku zabranjuju upotrebu slovenačkog jezika[27].

Brojni zahtevi slovenačke manjine, koje podržavaju italijanska Komunistička i Socijalistička partija, u pogledu ispunjavanja međunarodnopravnih obaveza (Mirovnog ugovora, Specijalnog statuta, odredbi Povelje Ujedinjenih nacija, Opšte deklaracije o pravima čoveka, Konvencije o borbi protiv diskriminacije u oblasti nastave, Evropske konvencije o zaštiti prava čoveka, Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, jer je sve ove akte Italija prihvatila)[28] i ustavnih normi o pravima manjina nisu do sada imali značajnijeg odjeka.

Sve ovo pokazuje da se još uvek, i pored toga što u poslednje vreme ima pojedinačnih pozitivnih promena, ne poštuju prava slovenačke nacionalne manjine, iako je predsednik pokrajine Koneli obećao, u pristupnoj besedi 1973. godine, da će Specijalni statut biti poštovan i da će on

---

[26] Tekst Statuta vidi u: J. Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*, Ljubljana, 1961, str. 363-368.

[27] Detaljnu analizu unutrašnjeg italijanskog zakonodavstva i sudske prakse vidi u: J. Jeri — G. Kušej, op. cit., str. 156-159.

[28] Italija nije ratifikovala Konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.

uticati na italijansku vladu da u potpunosti uspostavi prava Slovenaca. Jugoslavija bi zato imala pravo da ovo pitanje internacionalizuje kao što je to učinila Austrija u pogledu položaja svoje manjine u Italiji 1960. godine. Od pojedinih stručnjaka za međunarodno pravo može se čuti stav da bi imalo mesta i postavljanje pitanja reciprociteta u pravima manjina. Smatramo, međutim, da takav postupak ne odgovara karakteru našeg društvenog sistema, ustavnim i drugim zakonskim odredbama i našoj politici ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

•

Položaj slovenačke i hrvatske nacionalne manjine u Austriji pogoršao se poslednjih godina u odnosu na stanje posle rata i nakon vaspostavljanja nezavisne, demokratske i neutralne Austrije Državnim ugovorom iz 1955. godine. To pogoršanje se ogleda u sporosti i neefikasnosti uređenja zaštite prava manjina, u potiskivanju slovenačkog jezika, u nasilnom rušenju i uklanjanju tabli sa dvojezičkim oznakama mesta u Koruškoj koje je savezna austrijska vlada bila počela postavljati, u tolerisanju nacionalističkih i neonacističkih organizacija i njihove aktivnosti protiv prava manjina, u donošenju odluke o popisu stanovništva »posebne vrste« (»jezičko prebrojavanje« manjine). Sve to je, uporedo sa tolerisanjem terorističkih ustaških grupa i neprijateljske propagande protiv Jugoslavije na svojoj teritoriji, kao i sa neizvršavanjem obaveza u pogledu vraćanja jugoslovenskih kulturnih i istorijskih dobara i imovine, dovelo do pogoršanja prijateljskih odnosa između dve zemlje koji su počeli da se razvijaju još 1951. godine kada je Jugoslavija jednostranom odlukom prekinula ratno stanje sa Austrijom, a zatim su uspostavljeni diplomatski odnosi.

Savremeni položaj slovenačke nacionalne manjine u Austriji poprima neke negativne karakteristike prošlosti[29], što se ogleda u izraženom procesu germanizacije i u onim pojavama koje taj proces još uvek

---

[29] Slovenci su naselili predele istočnih Alpa još krajem VI veka kada u tim krajevima nije bilo nemačkog stanovništva, čije je naseljavanje počelo kasnije. Krajem srednjeg veka osetio se prvi val germanizacije slovenačkog življa, koji je u izraženom obliku počeo sredinom prošlog veka. Prema zvaničnim austrijskim podacima, za koje je kriterijum uvek bio ne nacionalnost, već govorni jezik, broj stanovnika Koruške iznosio je sredinom prošlog veka (1846) oko 115.000. Od tada do 1934. godine broj slovenačkih stanovnika se smanjio od preko 105.000 na blizu 27.000, a nemačkih se povećao od oko 10.000 na 66.000. Prema crkvenim i privatnim podacima, broj Slovenaca je uvek bio mnogo veći: 1900. godine je iznosio oko 100.000. Prema nacističkom popisu iz 1939. godine, bilo je 45.000 stanovnika sa slovenačkim govornim jezikom i 7.500 stanovnika slovenačke nacionalnosti. (Vidi: J. Dolenc, *Slovenačka Koruška i pariski diktat,* Beograd, str. 5; F. Cviter, *Slovenačka Koruška,* Beograd, 1946, str. 9—10; L. Triegorski, *Jugoslovenske manjine u inostranstvu,* Beograd, 1938, str. 36. i dalje.)

Prilikom utvrđivanja jugoslovensko-austrijske državne granice posle prvog svetskog rata osnovni problem bio je pitanje Koruške. Senžermenski mirovni ugovor iz 1919. godine ostavio je ovo pitanje nerešenim, a posle plebiscita u južnom delu Koruške (takozvana zona A), koji je održan 1920. godine, ona je pripala Austriji jer se većina stanovništva (59:41%) izjasnila za Austriju. U 33 opštine većina je bila za Austriju, a u 18 opština za Jugoslaviju.

prate — u negiranju prava nacionalnih manjina, što nije u saglasnosti sa međunarodnim obavezama Austrije, koje su u ovom pogledu izričitije i potpunije od obaveza drugih država jer su joj naložene Državnim ugovorom iz 1955. godine, koji predstavlja konstitutivni akt njene nezavisnosti i koji je »obavezuje da održi na snazi i nastavi sprovođenje načela sadržanih u zakonima i drugim propisima koje su austrijska vlada i parlament usvojili počev od 1. maja 1945. godine i koje je Saveznička komisija za Austriju odobrila, a koji imaju za cilj likvidiranje ostataka nacističkog režima i uspostavljanje demokratskog sistema; da upotpuni zakonodavne i upravne mere koje su... već donete ili se primenjuju...« (čl. 10).[30]

Kako je došlo do ovih obaveza Austrije?

Moskovska deklaracija tri sile antihitlerovske koalicije od 1. novembra 1943. godine proglasila je za jedan od ciljeva saveznika obnovu nezavisne i demokratske Austrije. U deklaraciji je istaknuto da se Austrija »upozorava da snosi odgovornost koju ne može izbeći zbog učestvovanja u ratu na strani hitlerovske Nemačke i da će se prilikom konačnog uređenja svakako voditi računa o njenom sopstvenom doprinosu za svoje oslobođenje«[31]. Savezničke sile nisu tada dale izjavu u kojim granicama će Austrija biti obnovljena, a austrijski narod nije pružio saveznicima nikakvu podršku u kasnijem razvoju rata, jer, izuzimajući razvijeni partizanski pokret u Koruškoj i Štajerskoj koji je organizovao slovenački narod, samo dva bataljona Austrijanaca dejstvovala su zajedno sa partizanskim pokretom. Fašistički vođi su zbog toga u toku 1943. godine pravili projekat iseljavanja Slovenaca iz Koruške. A kada su početkom maja 1945. godine jugoslovenske i savezničke trupe počele, sa dve različite strane, da ulaze u Austriju, Hitlerov gaulajter za Korušku Rajner izdao je proglas da svoje mesto predaje ljudima koji su prihvatljiviji za »neprijatelja«. Ovo je bio jedini slučaj u Evropi gde su nacisti odlučili da predaju vlast drugim političkim snagama. Tako je došlo do formiranja nove koruške vlade u koju su ušli predstavnici austrijskih političkih partija iz vremena pre Anšlusa i koja je odmah istakla program »slobodne i nezavisne Koruške«. Saveznička vojna uprava priznala je

---

Pošto je apsolutnu većinu stanovništva činio slovenački narod, jedan njegov deo je glasao za ostajanje u granicama Austrije. To se objašnjava brojnim razlozima: pristranošću međunarodne komisije u postupku sprovođenja plebiscita, aktivnošću katoličke crkve i posebno austrijske socijaldemokratije, koja je tvrdila da je za Slovence u Koruškoj bolje da ostanu u Austriji kao demokratskoj zemlji nego da budu u monarhističkoj Jugoslaviji, u kojoj je položaj narodnih masa mnogo teži, itd.

Senžermenskim mirovnim ugovorom predviđeno je da će »pripadnici koji obrazuju etničke, verske ili jezičke manjine uživati isto postupanje i iste garancije prava i faktički kao i ostali austrijski pripadnici« (čl. 67), kao i da će Austrija »u pogledu javne nastave« dati »podesne olakšice« koje će obezbediti obrazovanje na vlastitom jeziku (čl. 68).

Procene broja Slovenaca u Koruškoj u savremenom periodu su različite i kreću se između 50 i 80.000 stanovnika. (Vidi: *Narodonaselenie stran mira*, cit. izd., str. 348; D. Drašković, *Caranthian Slovenes, Some Aspects of Their Situation*, Ljubljana, 1973, str. 15.).

[30] Tekst Državnog ugovora vidi u: »Službeni list FNRJ« — Dodatak: Međunarodni ugovori i drugi sporazumi, 1956, br. 2, str. 1; »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, 1955, br. 2, str. 303—315.

[31] Tekst Moskovske deklaracije vidi u: *Ujedinjene nacije — Zbirka dokumenata*, Beograd, 1947, str. 17.

ovu vladu, a ukinula civilnu vlast koja je uspostavljena u delovima oslobođenim od jugoslovenskih trupa.[32]

Nova koruška vlada je još iste godine donela Uredbu o dvojezičkom školstvu u mestima u kojima je po popisu stanovništva iz 1910. godine bilo preko 10% stanovništva koje govori slovenačkim jezikom, na osnovu koje su dvojezičke škole trebale da budu osnovane u 53 opštine. Odluka je bila samo delimično izvršena. Ona je ukinuta 1958. godine, a načelo dvojezičke nastave postavljeno je na fakultativnoj osnovi pod pritiskom organizacije Hajmatdinst.[33]

Savet ministara inostranih poslova velikih sila doneo je u decembru 1946. godine odluku o otpočinjanju priprema za zaključenje mirovnog ugovora sa Austrijom. Te pripreme su počele u januaru 1947. godine. Jugoslavija je Savetu ministara podnela memorandum kojim je tražila onaj deo Koruške gde je slovenačko stanovništvo u većini, pozivajući se, između ostalog, na princip »etničke ravnoteže« kojim su se zapadne sile njoj suprotstavljale prilikom jugoslovensko-italijanskog razgraničenja.[34] Pregovori su nekoliko puta prekidani i odlagani uglavnom zbog sovjetskih zahteva prema nemačkoj imovini u Austriji, odnosno zbog naknade za tu imovinu, zbog pitanja reparacija i Koruške. Zapadne sile su, zastupajući austrijske interese, insistirale na njenim predratnim granicama, a bile su i protiv toga da se Austrija optereti reparacijama. One su bile prinuđene jedino da udovolje sovjetskim zahtevima jer je to bio uslov za postizanje sporazuma. U januaru 1949. godine četiri velike sile su saopštile da je sporazum postignut, da austrijske granice ostaju kakve su bile 1. januara 1938. godine, da Austrija ne plaća reparacije i da SSSR dobija naknadu za nemačku imovinu u Austriji. Jugoslavija je na takvu odluku protestovala[35], a zatim podnela memorandum o zaštiti prava na-

---

[32] Vidi: F. Cviter, op. cit., str. 33; A. Bebler, *Za pravedne granice nove Jugoslavije* (govor pred zamenicima ministara inostranih poslova u Londonu 28. aprila 1948. godine), Beograd, 1949, str. 139—140.

[33] Vidi: S. Petrović, *Povodom poslednjih komentara pitanja Ugovora sa Austrijom,* »Trideset dana«, 1949, br. 38, str. 37; V. Benko, *Posle sedamnaest godina,* »Arhiv za pravne i društvene nauke«, 1973, br. 1, str. 28.

[34] Aleš Bebler je u svojstvu zamenika ministra spoljnih poslova Jugoslavije, između ostalog, rekao: »Istina je da Koruška ima etnički pomešano stanovništvo. Istina je da je njen severni deo germanizovan prošlih nekoliko vekova i da njen južni deo, iako ima pretežno slovenačku većinu, ima takođe ostrvaca za poslednjih nekoliko decenija više ili manje ponemčenog stanovništva. Prema tome, postavlja se pitanje određivanja nove granice... koja vodi računa o sadašnjoj etničkoj situaciji, iako je ova rezultat pritiska nemačkih okupatora. Mi smo predložili takvu granicu: ona se skoro sasvim drži linije koja razdvaja postojeću kompaktnu nemačku teritoriju od postojeće kompaktne slovenačke teritorije... Ali u isto vreme ta je linija imala u vidu etnička ostrvca i na jednoj i na drugoj strani, kako bi manjine ostavljene sa obe strane bile približno brojno uravnotežene, uz malu prevagu jugoslovenskog elementa na austrijskoj strani (približno 70.000 Gradišćanskih Hrvata na austrijskoj strani i 60-70.000 Nemaca na jugoslovenskoj strani... Površina teritorije koju tražimo iznosi otprilike 2% od površine Austrije i nastanjena je sa 2% od sadašnjeg austrijskog stanovništva... Ona predstavlja manje od 2% od austrijske proizvodnje« (cit. govor, str. 141—142, 144, 151).

[35] U protestnoj noti se kaže: »Vlada FNRJ izjavljuje da se FNRJ nikad neće odreći svojih opravdanih teritorijalnih zahteva za Slovenačku Korušku i za reparaciona plaćanja od strane Austrije na ime naknade za učinjenu štetu u toku prošlog rata, kao ni drugih opravdanih zahteva« (prema: J. Dolenc, op. cit., str. 35).

cionalnih manjina[36], koji velike sile nisu iznele na diskusiju. Pa ipak, one su, shvatajući značaj pitanja, pristupile raspravljanju o zaštiti manjina. Međutim, Sovjetski Savez je istupio sa novim zahtevima o demilitarizaciji i denacifikaciji Austrije, što produžava pregovore, uz velike prekide, još četiri godine. O zaključenju ugovora raspravljano je u decembru 1952. godine i u Generalnoj skupštini UN, koja je donela rezoluciju sa zahtevom za njegovo zaključenje. Posle dvostranih sovjetsko-austrijskih kontakata i pregovora u toku 1954. i naredne godine dolazi 15. maja 1955. godine do potpisivanja Državnog ugovora o vaspostavljanju nezavisne i demokratske Austrije.

Državni ugovor određuje »da je Austrija ustanovljena kao suverena, nezavisna i demokratska država« (čl. 1); da će savezničke sile »poštovati nezavisnost i teritorijalni integritet Austrije kako je ovim ugovorom utvrđeno« (čl. 2); da će savezničke sile »uneti u ugovor o miru sa Nemačkom odredbe koje će obezbediti priznanje suvereniteta i nezavisnosti Austrije od strane Nemačke« (čl. 3); »da je zabranjena svaka politička ili privredna unija Austrije i Nemačke« (čl. 4). Austrija je obavezna da prizna ugovore o miru iz 1947. godine zaključene sa evropskim zemljama (čl. 11).

U pogledu zaštite prava manjina, poseban značaj imaju odredbe čl. 6, 7, 9. i 10. Po čl. 6, koji nosi naziv »Prava čoveka«, Austrija se obavezuje da svim svojim državljanima obezbedi uživanje prava čoveka i osnovnih sloboda bez obzira na rasu, pol, jezik ili veru, »uključujući slobodu izražavanja mišljenja, štampe i objavljivanja, slobode... političkog ubeđenja i javnih skupova«, kao i da »zakoni koji važe u Austriji... neće vršiti diskriminaciju između lica austrijskog državljanstva... bilo da su u pitanju njihova ličnost, imovina, poslovni, profesionalni ili finansijski interes, pravni položaj, politička ili građanska prava, ili ma u kom drugom pogledu«.

Odredba *expressis verbis* sadržana u čl. 7, koji nosi naziv »Prava slovenačke i hrvatske manjine«, glasi:

»1. Austrijski državljani pripadnici slovenačke i hrvatske manjine u Koruškoj, Gradišću i Štajerskoj uživaju ista prava pod istim uslovima kao svi ostali austrijski državljani, uključujući i pravo na sopstvene organizacije, skupove i štampu na svom maternjem jeziku.

2. Oni imaju pravo na osnovnu nastavu na slovenačkom ili hrvatskom jeziku i na srazmeran broj sopstvenih srednjih škola; s tim u vezi revidiraće se školski programi, a pri ustanovi za nadzor školstva osnovaće se odeljenje za slovenačke ili hrvatske škole.

3. U upravnim i sudskim područjima Koruške, Gradišća i Štajerske sa slovenačkim, hrvatskim ili mešovitim stanovništvom slovenački ili hrvatski jezik biće dozvoljen kao službeni jezik pored nemačkog. U tim područjima topografski nazivi i natpisi biće na slovenačkom ili hrvatskom kao i na nemačkom.

---

[36] U memorandumu je zahtevano da se Austrija obaveže da ustavnim zakonima garantuje: prilagođavanje administrativnih granica nacionalnom karakteru stanovništva gde žive Slovenci i Hrvati; upotrebu slovenačkog i hrvatskog jezika; pravo ovih manjina na osnivanje kulturnih, ekonomskih, političkih i drugih organizacija; pravo da ove manjine imaju svoje činovnike u državnoj i lokalnoj administraciji (prema: J. Dolenc, op. cit., str. 39).

4. Austrijski državljani pripadnici slovenačke i hrvatske manjine u Koruškoj, Gradišću i Štajerskoj učestvovaće u kulturnim, upravnim i sudskim ustanovama i organima svih područja pod istim uslovima kao i ostali austrijski državljani.

5. Zabranjuje se delatnost organizacija čiji je cilj da hrvatskom ili slovenačkom stanovništvu oduzme njihov manjinski karakter ili njihova manjinska prava.«

Međutim, i pored razvoja prijateljskih odnosa sa Jugoslavijom, Austrija nije pokazala rešenost da poštuje i ispunjava odredbe ovog ugovora o zaštiti prava nacionalnih manjina. Slovenci u Koruškoj (Savez slovenačkih organizacija i Savez Koruških Slovenaca) su svojom Spomenicom iz oktobra 1955. godine upozorili da se obaveze u pogledu manjina ne izvršavaju ili se izvršavaju manjkavo. To je na različite načine činila i Jugoslavija u više mahova, posebno 1958. i 1959. godine i u poslednje četiri godine. Međutim, sve je to u Austriji imalo obrnut efekat jer je nepoštovanje prava naših manjina iz godine u godinu postajalo sve evidentnije. Prelomnu tačku u tom pogledu predstavljala je 1970. godina jer se od tada u Austriji preduzimaju aktivnosti koje znače direktno negiranje prava nacionalnih manjina, pa čak negiranje i njihovog postojanja. Navešćemo neke primere koji to pokazuju.

Godine 1959. donet je Zakon o školstvu manjina u Koruškoj, kojim je ukinuta obavezna dvojezička nastava uvedena odlukom koruške vlade još u decembru 1945. godine. Taj zakon je faktički značio utvrđivanje manjine jer je predviđao obavezu roditelja, ako njihova deca žele da uče na slovenačkom jeziku, da se više puta tokom školovanja prijavljuju za ovu nastavu, što je suprotno t. 2. čl. 7. Državnog ugovora, kao i napred iznetom stavu organa UN i njihovim dokumentima o tome da brojnost manjine nije bitna za njena prava i zaštitu. Godine 1969. i Zakon o školstvu u Gradišću suzio je prava hrvatske manjine jer je nastavu na hrvatskom jeziku sveo na manji broj osnovnih škola, a u ostalim ga izjednačio sa stranim jezicima (učenje na dobrovoljnoj osnovi).

Godine 1970. prilikom proslave 50-godišnjice plebiscita u Koruškoj, došle su do izražaja nacionalističke strasti, koje su se ogledale u pozivima na konačnu germanizaciju, na prebrojavanje manjine i u uklanjanju dvojezičkih natpisa, što je značilo kapitulaciju pokrajinske vlade pred organizacijom Hajmatdinsta i što je dovelo do prekida odnosa između vlade i organizacija Koruških Slovenaca. Godine 1972. savezna austrijska vlada odlučila je da delimično ispuni obavezu iz t. 3. čl. 7. Državnog ugovora i pristupila je postavljanju tabli sa dvojezičkim oznakama mesta u Koruškoj. Nacionalističke i šovinističke snage suprotstavile su se tome nasilno rušeći i uklanjajući te table, a da vlada nije protiv njih preduzela nikakve mere. Ovo predstavlja kršenje ne samo t. 3, već i t. 5. Državnog ugovora.[37]

---

[37] Šira razmatranja o nepoštovanju prava slovenačke nacionalne manjine u Austriji vidi u: V. Benko, op. cit., str. 27—30; S. Devetak, *Međunarodni aspekt nerešenog manjinskog pitanja u Austriji,* »Međunarodna politika«, 1972, br. 544, str. 6—7; J. Štular, *Gre za celoto odnosov,* »Teorija in praksa«, 1974, br. 11-12, str. 1146-1147; D. Pindić, *Pravni položaj slovenačke i hrvatske nacionalne manjine u Austriji,* »Međunarodna politika«, 1974, br. 593, str. 10—12.

Ne poštuje se ni pravo upotrebe slovenačkog i hrvatskog jezika pred sudskim vlastima jer je upotreba slovenačkog jezika svedena sa 9 na 3 okruga, a u Gradišću nije zakonski ni regulisana.

Ponašanje Austrije u pogledu obaveza zaštite prava manjina vrlo je protivrečno. Ona, na primer, tvrdi da slovenačka manjina u Štajerskoj ne postoji, iz čega bi proizlazio zaključak da se pitanje postojanja slovenačke i hrvatske manjine u Koruškoj, odnosno Gradišću ne dovodi u pitanje. Međutim, na drugoj strani, njen predstavnik u Ujedinjenim nacijama više puta je istupao sa tezom da u Austriji ne postoje nacionalne, već samo jezičke i verske manjine.

U septembru 1974. godine sve tri partije zastupljene u koruškom parlamentu (Socijaldemokratska, Narodna i Liberalna) sporazumele su se o »potrebi« prebrojavanja manjine (»jezičko prebrojavanje«), što je kasnije prihvatila i savezna austrijska vlada.

Jugoslavija je 29. oktobra prošle godine uputila notu austrijskoj vladi u kojoj je argumentovano konstatovala činjenice o sistematskom izbegavanju ispunjavanja obaveza iz Državnog ugovora, od kojih su neke već izložene.[38] U noti je, između ostalog, konstatovano da je »prebrojavanje« deo politike odugovlačenja i izbegavanja realizacije preuzetih međunarodnih obaveza, politike asimilacije manjine. Zatim je u noti konstatovano i nepoštovanje odredbi Državnog ugovora o zabrani delovanja nacističkih, neonacističkih i drugih organizacija kojima je cilj da slovenačkoj i hrvatskoj manjini oduzmu njihov manjinski karakter ili manjinska prava (t. 5. čl. 7. i čl. 9). A prisutnost takvih organizacija, udruženih u Kerntner Hajmatdinstu, evidentna je u Austriji. One traže ograničavanje prava manjina, a njihovim zahtevima savezna austrijska vlada i još više pokrajinska koruška vlada udovoljava delimično; one skrnave kukastim krstovima spomenike boraca antihitlerovske koalicije u Koruškoj; one traže rehabilitaciju nacizma itd.

Odgovor austrijske vlade u noti od sredine decembra prošle godine pokazao je rešenost Austrije da i dalje nastavi dosadašnju politiku prema slovenačkoj i hrvatskoj manjini. Zato je Jugoslavija »odbacila kao neprihvatljiv odgovor« tekst te austrijske note i istakla da »u celosti ostaje kod svoje note od 29. oktobra 1974. godine«.[39] Izjave austrijskih državnika i političara date posle toga jasno pokazuju nastavljanje neprihvatljive politike prema manjinama. Tako je savezni kancelar Bruno Krajski prihvatio odluku o prebrojavanju manjine proširujući je na popis stanovništva »posebne vrste« u celoj Austriji. On pri tom ističe da se naziv »posebne vrste« odnosi na pribavljanje »specijalnih podataka« o manjinama. Šef Narodne stranke Šlajncer dodaje da je to prebrojavanje potrebno da bi se manjina jezički tačno utvrdila zbog stvaranja »odlučujućih odnosa« za pružanje »prava« manjini predviđenih u Državnom ugovoru. Lider Narodne stranke Koruške Baher predlaže čak da se za-

---

[38] Tekst ove note vidi u »Politici« od 31. oktobra 1974. str. 3—4.

[39] Tekst austrijske note vidi u »Politici« od 14. decembra 1974, a tekst jugoslovenske note koja predstavlja odgovor na tu austrijsku notu — u »Politici« od 29. decembra 1974.

kon o dvojezičkim topografskim tablama prekrši i da se nazivi ispišu samo na nemačkom jeziku, ističući da se treba »štititi od radikalne manjine«.[40]

Sve izložene činjenice jasno pokazuju nepoštovanje kako opštih tako i posebnih međunarodnopravnih obaveza Austrije prema nacionalnim manjinama. Austrija se prema manjinama ponašala kao da je ne obavezuju međunarodne norme, na koje se i sama pozivala u Ujedinjenim nacijama iznoseći pitanje nepoštovanja prava nemačke manjine u Južnom Tirolu od strane Italije 1960—1962. godine.[41] Sadašnje ponašanje Austrije prema slovenačkoj i hrvatskoj nacionalnoj manjini utoliko je neprihvatljivije i nerazumljivije jer je ona posle toga preuzela i obaveze iz Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije i jer je upravo sadašnji kancelar Krajski branio prava nemačke manjine pred međunarodnom organizacijom. Jugoslavija zato ne samo da ima pravo da pitanje zaštite prava manjina u Austriji internacionalizuje, već to može da učini na isti način — čak i istim obrazloženjima i argumentima— kako je to činio Krajski u pomenutom slučaju.

Austrija ne poštuje ni druge ugovorne obaveze prema Jugoslaviji. Ona, naime, nije vratila imovinu i kulturna dobra koja su nacističke snage opljačkale u toku drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, na što je obavezna prema čl. 25. Državnog ugovora. Isto tako, ona ni do danas nije vratila arhive, istorijska i kulturna dobra sa naše teritorije koja se nalazila u njenom sastavu do kraja prvog svetskog rata, na što se obavezala još Senžermenskim ugovorom iz 1919. i Konvencijom zaključenom sa Jugoslavijom 1923. godine, a tu obavezu je ponovo preuzela 1958. godine.

*

Položaj makedonske nacionalne manjine u Bugarskoj izrazito je nepovoljan i specifičan iz više razloga: (a) zato što Bugarska u potpunosti negira postojanje makedonske nacionalne manjine u bilo kojem obliku — politički, pravno, faktički; b) zato što, kao posledica prethodnog, makedonska nacionalna manjina nema nikakvih manjinskih prava, čak ni pravo upotrebe makedonskog jezika u bilo kojem obliku; c) zato što ne postoje izričite međunarodne obaveze Bugarske u kojima bi se govorilo o zaštiti prava makedonske nacionalne manjine.

Negiranje postojanja makedonske nacionalne manjine posledica je napuštanja marksističke nauke i socijalističke politike o nacionalnom pitanju, odnosno napuštanja politike i prakse dimitrovske Bugarske (ili »ispravljanja grešaka Dimitrova o makedonskom pitanju« — kako se govori u Bugarskoj), kao i vraćanja na već jedan vek staru velikobugarsku politiku »sanstefanskog duha« koja je negirala postojanje makedonskog naroda i uvek izražavala pretenzije prema njemu.

---

[40] Vidi Tanjugove izveštaje u »Politici« od 24. februara i 8. marta ove godine.

[41] Krajski je u pismu italijanskom ambasadoru u Beču od 14. jula 1960. godine izjavio: »... austrijska vlada je odlučila da pitanje manjine u Južnom Tirolu čiji je govorni jezik nemački iznese pred OUN, i to pre svega zbog toga što je u sporu koji se tiče opstanka i budućnosti te manjine osnovno pitanje razlika u političkom stavu koji ima korene u osporavanju nekih prava od vitalnog značaja za manjinu« (prema: V. Benko, op. cit., str. 30).

Izrazitost politike denacionalizacije i asimilacije pokazuju i brojčani podaci o makedonskoj nacionalnoj manjini u Bugarskoj, jer prema popisu stanovništva iz 1946. godine u Pirinskoj Makedoniji se 70% stanovništva nacionalno deklarisalo kao Makedonci, a po popisu iz 1956. godine 63,7%, odnosno 187.789 stanovnika. Međutim prema popisu iz 1965. godine u celoj Bugarskoj bilo je 9.000, odnosno 0,1% makedonskog stanovništva, iako u popisnim listama nije bila predviđena makedonska nacionalnost.[42] Jasno je da u toku tako kratkog perioda nije mogla nestati toliko brojna nacionalna manjina. U cilju »naučnog« objašnjenja takve situacije Bugarska akademija nauka nalazi da je veliki broj makedonskih stanovnika u posleratnom periodu proizvod administrativnog prisiljavanja stanovništva u pirinskom delu Makedonije da se deklariše kao makedonsko.[43] Taj »administrativni pritisak« rezultat je »pogrešne politike partije« u periodu 1944—1948. godine, odnosno »njenog odstupanja« od »nacionalno-patriotskih tradicija bugarskog naroda« i izraz »preteranog internacionalizma« koji se ogledao u prevelikom poverenju u Jugoslaviju, koja je, koristeći težak međunarodni položaj Bugarske, htela da »otkine i prisajedini sebi delove bugarske nacionalne teritorije.«[44]

U cilju nalaženja »istorijskih« argumenata ovakvoj politici u Bugarskoj je postala stalna praksa identifikovanja istorije makedonskog naroda sa sopstvenom istorijom, odnosno proglašavanja svih istaknutih makedonskih revolucionara (Goce Delčev, Dame Gruev, Jane Sandanski, Đorče Petrov i drugi) za bugarske revolucionare i praznovanja ilindenskog ustanka makedonskog naroda kao bugarskog ustanka. Negira se i makedonski jezik i ističe da je to »veštački stvoren posrbljeni jezik«. Svim tim i drugim izjavama i aktivnostima oživljava se velikobugarska sanstefanska politika i ispoljavaju teritorijalne pretenzije prema SR Makedoniji i šire.[45] Negiranje postojanja makedonske nacionalne manjine u blagoevgradskom okrugu (naziv uveden 1950. godine za Pirinsku Makedoniju) objašnjava se i stavom da je »u uslovima socijalističkog društva stanovništvo blagoevgradskog okruga dobilo mogućnost da izrazi svoju samobitnu bugarsku nacionalnu svest i samoosećanje«.[46]

---

[42] Vidi: *Statistički godišnjak NR Bugarske za 1959;* B. Mitrovski — V. Glišić — T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd 1971, (u daljem tekstu: *Bugarska vojska u Jugoslaviji)*, str. 265—266.

[43] *Istoričesko-političeska spravka po makedonskija vpros*, Institut za istorija pri BAN, Sofija, 1968.

[44] G. V. Dimitrov, *Stanovište i politika na BKP po makedonskija vpros*, Blagoevgrad, 1971. (prema N. Čingovski, *Politika BRP(k) prema makedonskom pitanju u periodu 1944—1948;* (magistarski rad — rukopis), biblioteka FPN u Beogradu, Beograd, 1973, str. 13.

[45] Dimitar Ganev, član Politbiroa BKP, kaže: »Doći će dan kada će stanovništvo sa one strane granice doći ovamo da se nauči kako da se izvuče iz nemaštine i ćor-sokaka u koji su ga bacili sadašnji jugoslovenski rukovodioci« (»Borba«, 24. septembar 1958).

[46] Ludmila Živkova (prvi zamenik predsednika Komiteta za umetnost i kulturu Bugarske), Govor na sastanku Predsedništva za umetnost i kulturu Okružnog komiteta BKP i Izvršnog komiteta Narodnog saveta blagoevgradskog okruga (»Rabotničesko delo«, 1. februar 1975) (prema: M. Apostolski, *Oživljavanje sanstefanskih i koburških teza i aspiracija*, »Međunarodna politika«, 1975, br. 599, str. 11).

Podrobnije opovrgavanje ovakvih stavova nije potrebno. Dovoljno je ukazati na neke činjenice koje su opštepoznate u istorijskoj nauci i na stavove najeminentnijih ličnosti bugarske nacionalne istorije (Stambolijskog i Georgi Dimitrova) i same Bugarske komunističke partije u posleratnom periodu u kojem postojanje makedonskog naroda u Bugarskoj nije negirano.

Centralni položaj Makedonije na Balkanu učinio ju je područjem interesa i uticaja evropskih sila, a kasnije i susednih balkanskih država. Bez posedovanja Makedonije Turska nije mogla obezbediti vlast na okolnim balkanskim područjima niti su evropske sile (Austro-Ugarska i Rusija), Srbija i Bugarska mogle ostvariti svoje planove izlaska na Egejsko more preko balkanskog prostora. Zato je Makedonija početkom prošlog veka »prednjačila među balkanskim zemljama u ekonomskom pogledu«, ali je »ostala poslednja u svom nacionalnom razvoju«.[47] U meri u kojoj se takozvano istočno pitanje (pitanje opstanka Otomanske imperije i sudbine njenih poseda) bližilo svom raspletu, makedonsko pitanje je postajalo sve značajnije. Otvaranje takozvane velike istočne krize (1875—1878) dovelo je do mnogih promena na Balkanu i u odnosima velikih sila. Najznačajniji činilac tih promena bila je pobeda Rusije nad Turskom i kao posledica toga zaključenje Sanstefanskog mirovnog ugovora iz 1878. godine, koji je predvideo bitne promene na Balkanu na štetu Turske i posebno makedonskog naroda, a u korist Rusije i balkanskih država. Njime je, između ostalog, bilo predviđeno stvaranje nove vazalne bugarske države sa svojom vojskom i vladom, pod ruskim protektoratom, koja je trebalo da obuhvati delove Rumunije, Srbije i Grčke, gotovo celu Makedoniju i jedan deo Albanije. Time je pokazana jasna težnja Rusije da preko »Velike Bugarske« izađe na Egejsko more i da se preko Albanije približi Jadranu. Velike evropske sile nisu bile spremne da prihvate takav prodor Rusije na Balkan i prema Sredozemlju jer je to ugrožavalo njihove interese i aspiracije, pa su Berlinskim ugovorom iz iste godine uspele poništiti velikoruske aspiracije prema Balkanu. Sanstefanska Bugarska, koja je na papiru postojala od 3. marta do 13. jula 1878. posebno se suprotstavljala težnjama makedonskog naroda za stvaranje sopstvene države. Od tada »bugarska će država nekoliko decenija kasnije na ovoj »fikciji« — kako se izrazio osnivač bugarske Socijaldemokratske partije Dimitar Blagoev — bazirati svoju pogrešnu spoljnu politiku i doživljavaće razočarenja i katastrofe«.[48] Bugarska je, izgleda, »previdela« činjenicu koju je najjasnije izrazio grof Ignjatijev (ruski diplomata koji je radio nacrt Sanstefanskog ugovora) rečima: »Izjavljujem da sam ja stvarao Veliku Bugarsku radi ruskih interesa na Istoku«[49], a ne zato što su Makedonci bili »Bugari«.

Pretenzije prema Makedoniji od strane tri susedne države (Grčke, Bugarske i Srbije) ispoljavale su se od tada još većom žestinom, što je

---

[47] D. Taškovski, *Rađanje makedonske nacije*, Beograd, 1969, str. 9.

[48] *Istorija makedonskog naroda*, Beograd, 1970, tom 2, str. 85.

[49] Izjava na svečanoj sednici Petrogradskog slovenskog društva 1903. godine posvećenoj dobrotvornom radu Bahmećeve (žene ruskog ambasadora u Sofiji) za postradale u Makedoniji (prema: Marko Cemović, *Makedonski problem i Makedonci*, Beograd, 1913, str. 33. — Cemović je prisustvovao sednici).

imalo za posledicu, s jedne strane, nemogućnost nacionalnog oslobođenja makedonskog naroda prilikom likvidiranja turskog feudalizma u toku prvog balkanskog rata, i, s druge, njegovu podelu posle drugog balkanskog rata između ove tri države koje nisu priznavale njegovo nacionalno postojanje, ni tada ni posle prvog svetskog rata.

Prvi bugarski državnik koji je branio prava makedonskog naroda bio je Staboliski. On »u odnosu na nacionalno-oslobodilačku borbu Makedonaca iz pirinskog dela Makedonije i uopšte u odnosu na makedonsko pitanje... nije imao iluzije velikobugarskog karaktera. On je kao član bugarske delegacije na mirovnoj konferenciji u Parizu, 1919, podneo memorandum u kome je predlagao stvaranje nezavisne makedonske države«.[50]

Polazna osnova politike Bugarske radničke partije (komunista) prema makedonskom nacionalnom pitanju između dva rata nije se suštinski razlikovala od velikobugarskih shvatanja, iako je pred rat bila prinuđena da prihvati Kominterninu »direktivu o makedonskoj naciji« kao posebnoj jugoslovenskoj naciji[51]. Da je ta direktiva prihvaćena samo verbalno, pokazalo se u toku prvih godina drugog svetskog rata, jer ni u jednom dokumentu ili govoru nije na jasan način priznato postojanje makedonske nacije. U toku 1941. godine Bugarska radnička partija (komunista), razvijajući koncepciju »jedna teritorija — jedna partija«, pokazala je nameru da partijsku organizaciju Makedonije pripoji sebi, što je, na intervenciju KPJ, Kominterna odbila. To je, između ostalog, pokazivalo i razlike između KPJ i BRP(k) u odnosu na Makedoniju i makedonsko nacionalno pitanje, odnosno na narodnooslobodilačku borbu makedonskog naroda[52].

Kakvi su bili stavovi Georgi Dimitrova o makedonskom nacionalnom pitanju?

Još u maju 1934. godine, u pismu Centralnom komitetu Makedonskog narodnog saveza, povodom njegovog Četvrtog kongresa u Drezdenu, Dimitrov kaže:

»Bugarski proletarijat je životno zainteresovan za nacionalno oslobođenje Makedonije. Nacionalno ropstvo makedonskog naroda je izvor jačanja ugnjetavanja radnika i seljaka u Bugarskoj, Jugoslaviji i Grčkoj. Podeljena i opljačkana Makedonija je jabuka razdora među balkanskim imperijalistima i izvor stalne opasnosti od vojnih sukoba i preokreta na Balkanu...

---

[50] *Istorija makedonskog naroda*, tom 3, str. 170, 172.

[51] Šire o ovom vidi: Lazar Mojsov, *Bugarska radnička partija (komunista) i makedonsko nacionalno pitanje*, Beograd, 1948, str. 10-13, 50-52; »Makedonsko delo«, Viena, 1934 — prikaz D. Ristove, »Jugoslovenski istorijski časopis«, 1970, br. 3-4, str. 158-164.

[52] Povodom stava BRP(k) o »jednoj partiji na jednoj teritoriji« drug Tito je u pismu Centralnom komitetu BRP(k) od jula 1941. godine rekao: »Smatram da nije bilo pravilno s vaše strane što se niste povezali sa nama, što ste rešavali pitanje makedonske organizacije bez nas, što još i sada dajete podršku Šarlu. To se pitanje moglo rešiti drugarski bez potresa u toj organizaciji. Zar fašistička osvajanja mogu biti povod za proširenje jedne bratske kompartije, a ne potreba stvarne, uspešne organizacije narodne borbe, dobre veze i kontinuiteta u radu. Eto u tome vas mi smatramo odgovornim« (Arhiv CK KP Makedonije, prema: L. Mojsov, op. cit., str. 83-84).

Samo jedinstvena revolucionarna borba makedonskog naroda u najužem savezu sa radnicima i seljacima u Bugarskoj, Jugoslaviji i Grčkoj može da dovede do pobede makedonsku oslobodilačku revoluciju«[53].

Razobličavajući i otuđujući politiku bugarskih fašističkih upravljača u toku rata, Dimitrov ističe:

»Istorija balkanskih naroda nepobitno dokazuje da su nacionalna nezavisnost i procvat Bugarske mogući pre svega u najprisnijem prijateljstvu sa susednim slovenskim narodima. Eto zašto je pretvaranje Bugarske u oruđe Nemačke protiv Sovjetskog Saveza i izdaja prema Jugoslaviji, prema slovenskoj braći bugarskog naroda na Balkanu — prema Makedoncima, Srbima, Crnogorcima, Hrvatima, Slovencima, — bio najteži zločin... I eto tu zemlju, pretvorenu u Hitlerovog vazala i žandarma na Balkanu, sadašnji njeni upravljači hoće da predstave kao Bugarsku »koja ostvaruje svoje nacionalne interese«. Oni teše bugarski narod time da je Bugarska tobože dobila Trakiju i Makedoniju. Ali Bugarska koja je dobila Trakiju i Makedoniju sama je izgubila svoju nacionalnu nezavisnost... A sve veći ustanički pokret u Makedoniji i Trakiji dokazuje da stanovništvo tih oblasti plamti mržnjom ne samo protiv hitlerovskih osvajača, već i protiv njihovih bugarskih saučesnika.«[54]

Na drugoj strani, BRP(k) u dokumentu »Otečestveni front o makedonskom pitanju«, iz decembra 1943. godine, koji se smatra reakcijom na istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, odnosno na priznanje prava makedonskog naroda na slobodu i ravnopravnost sa drugim jugoslovenskim narodima, ističe da je »Makedonija jabuka razdora« za koju su »prolivene reke krvi«, pa se nastavlja:

»Pred Makedonijom se smerno i blagoverno klanja svaki Bugarin. To je kolevka bugarskog preporoda i njena stara i najnovija istorija je ispunjena delom apostola Kirila i Metodija... Da bi se izbegle ma kakve nove istorijske greške i da bi se Makedoncima dalo jedno čvrsto spokojstvo, Otečestveni front podiže parolu »Makedonija Makedoncima«. Tom parolom učiniće se kraj suparništva između balkanskih država. Nikakva izmena sadašnje rascepkanosti Makedonije od njenih neprijatelja, niti pak njeno potpuno pripajanje bilo kojoj balkanskoj državi. Jedino spasonosno rešenje je celokupna, slobodna i nezavisna Makedonija«[55].

Iz ovakvog opredeljenja jasno proizlaze najmanje tri zaključka: prvo, Makedonija se smatra bugarskom zemljom; drugo, želi se njeno odvajanje od drugih jugoslovenskih naroda; treće, želi se zadržati postojeće stanje, što znači priznanje okupacije dela Vardarske Makedonije od strane fašističke Bugarske. O pravu makedonskog naroda na samoopredeljenje nema ni pomena.

Nacionalno samoopredeljenje makedonskog naroda da živi u zajednici sa ostalim jugoslovenskim narodima, potpuna izolovanost u kojoj se otečestvenofrontovska Bugarska našla posle septembarskog ustanka

---

[53] Prema članku *Denacionalizacija Makedonaca u Bugarskoj — Šta stoji iza jednog »dugoročnog programa«*, »Komunist«, 1975, br. 935, 17. februar 1975, str. 3.

[54] Georgi Dimitrov, *Kuda ide Bugarska* (»Pravda«, Moskva, 16. septembar 1943), *Govori, članci i izjave*, Beograd, 1947, str. 10-12.

[55] L. Mojsov, op. cit., str. 187-188, 190-193.

1944. godine[56] i sve veći uticaj Dimitrova uslovili su potrebu saradnje sa Jugoslavijom i napuštanje velikobugarskih shvatanja makedonskog pitanja. Dimitrov je u pismu Centralnom komitetu BRP(k) od 22 septembra 1944. godine isticao:

»Danas kod nas ne može ni za koga biti tajna da jedan od najvažnijih korena svih nacionalnih nesreća i katastrofa koje su stigle naš narod u toku poslednjih decenija leži u velikobugarskom šovinizmu, u velikobugarskoj ideologiji i politici hegemonije na Balkanu i vladavine nad susednim narodima... Bez nemilosrdnog uništenja velikobugarskog šovinizma — te rak-rane na živom telu naše zemlje — nije moguća izgradnja preporođene, nove Bugarske... U toj oblasti leži jedan od najvećih zadataka naše partije«[57].

U pismu od 2. novembra 1944. godine koje je CK BRP(k) uputio drugu Titu ističe se da se bugarski narod oseća krivim prema srpskom i makedonskom narodu, pa se kaže:

»Specijalno u vezi sa stvaranjem makedonske slobodne države u okviru nove federativne Jugoslavije, čime se čini prvi odlučan korak ka ostvarenju ideala Makedonaca za stvaranjem slobodne jedinstvene Makedonije, mi vam stavljamo do znanja da naša partija i naš narod najtoplije pozdravljaju novu makedonsku državu. Mi ćemo raditi na njenom popularisanju, kako među čitavim bugarskim narodom tako i, naročito, među stanovništvom bugarskog dela Makedonije, pomoći ćemo u radu na buđenju makedonske nacionalne svesti kod tog stanovništva, koristeći herojsku prošlost i sadašnjost makedonskog naroda i njegovu borbu za oslobođenje, nazivajući škole, organizacije i dr. imenima velikana makedonskog naroda«[58].

Govoreći o spoljnoj politici Otečestvenog fronta, Georgi Dimitrov je u Narodnom sobranju Bugarske rekao 25. decembra 1945. godine, između ostalog, sledeće:

»Otečestveni front smatra da moramo učiniti sve što je potrebno da Makedonija jednom zauvek prestane da bude jabuka razdora na Balkanu, da postane karika ujedinjenja između Bugara i Srba, između nove Bugarske i nove Jugoslavije. Ne deoba Makedonije, čiji je osnovni deo dobio svoju nacionalnu slobodu i nacionalnu ravnopravnost u okviru FNRJ«[59].

Razvitak dobrosusedskih i prijateljskih jugoslovensko-bugarskih odnosa u tom periodu i potreba uvažavanja politike koju je kreirao Di-

---

[56] SSSR je 5. septembra 1944. godine prekinuo diplomatske odnose sa Bugarskom i objavio joj rat. Bugarska vlada je odmah zatražila primirje i obavestila da prekida diplomatske odnose sa Nemačkom. SSSR je taj zahtev odbio, pa je Bugarska 8. septembra objavila rat Nemačkoj. Pošto su sovjetske trupe istog dana ušle na bugarsku teritoriju, BRP(k) je počela ustanak i 9. septembra 1944, godine, pošto je pohapsila veći broj ministara, generala i drugih lica, formirala otečestvenofrontovsku vladu. Istog dana je naređeno bugarskim trupama u Srbiji i Makedoniji da stupe u borbu protiv Nemaca. Ali, te trupe su već bile u rasulu. (Šire o ovom u: *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, str. 189-203.

[57] G. Dimitrov, *Govori, članci i izjave*, cit. izd., str. 40.

[58] Prema: *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, str. 262.

[59] G. Dimitrov, cit., str. 153-154.

mitrov doveli su do toga da BRP(k) prvi put zvanično, u jednom svom dokumentu, prizna činjenicu postojanja makedonske nacije. To je bila rezolucija o makedonskom pitanju doneta na Desetom plenumu CK BRP(k), 9. avgusta 1946. godine, koja nije objavljena i koja je posle Rezolucije Informbiroa protiv Jugoslavije iz 1948. godine poništena. U njoj se priznaje da je NR Makedonija nacionalna i državna zajednica čitavog makedonskog naroda, što znači priznanje prava makedonskog naroda na samoopredeljenje. U rezoluciji se određuje politika u pravcu prisajedinjenja Pirinske Makedonije NR Makedoniji i uspostavljanja kulturne autonomije (upotreba makedonskog jezika, rad na zbližavanju makedonskog stanovništva iz Pirinske Makedonije i NR Makedonije, popularisanje kulture i istorije makedonskog naroda, razvitak nacionalne svesti). Ova rezolucija je doneta u vreme jugoslovensko-bugarskih razgovora o balkanskoj federaciji.

Posle razgovora Tita i Dimitrova na Bledu u avgustu 1947. godine, na kojima je postignuta saglasnost o davanju kulturne autonomije Pirinskoj Makedoniji, došlo je do niza konkretnih mera u tom pravcu (otvorene su škole na makedonskom jeziku, uči se makedonska istorija, otvara se makedonsko pozorište i knjižare, rasturaju se listovi i časopisi na makedonskom jeziku, iz NR Makedonije ide (po sporazumu) blizu sto učitelja u Pirinsku Makedoniju, a vlada NR Makedonije dodeljuje blizu 150 stipendija studentima iz Pirinske Makedonije). Tako se sa priznanja činjenice postojanja makedonske nacije, preko odbrane makedonske nacionalne posebnosti od tendencioznih, zlonamernih i negativnih napada buržoaske opozicije u Bugarskoj, prešlo na realizaciju nacoinalnih (manjinskih) prava Makedonaca u Pirinskoj Makedoniji[60].

Razvitak u tom pravcu bio je veoma kratak jer je Bugarska odmah posle Rezolucije Informbiroa prvo poništila odluke Desetog plenuma CK BRP(k) iz 1946. godine i druge mere kojima je razvijana kulturna autonomija makedonskog naroda u Pirinskoj Makedoniji, iako se formalno ne negira kulturna autonomija i postojanje makedonske nacije. U praksi, međutim, dolazi odmah do znatnog sužavanja, a kasnije i ukidanja svih autonomnih prava makedonskog naroda, uključujući i učenje makedonskog jezika. U pogledu postojanja makedonske nacije i njenog ujedinjenja ističe se da NR Makedonija ne može više biti pijemont ujedinjenja jer se nalazi »pod ropstvom revizionističke Jugoslavije«, pa je zbog toga pirinski kraj »jedini slobodni« deo Makedonije[61]. Posle 1956. godine prelazi se, kao što smo videli, na direktno negiranje postojanja makedonske manjine i na politiku njene denacionalizacije i asimilacije.

Ugovor o miru sa Bugarskom ne sadrži posebne odredbe o zaštiti prava nacionalnih manjina, ali, kao i drugi mirovni ugovori, predviđa njenu obavezu preduzimanja potrebnih mera koje će svim državljanima,

---

[60] N. Čingovski, op. cit., str. 6-7.

[61] Ovakav stav sadrži i *Velika sovjetska enciklopedija* iz 1954. godine, u kojoj se kaže: »Samo u NR Bugarskoj stvoreni su uslovi za slobodan politički, privredni i kulturni razvoj Makedonaca u blagoevgradskom okrugu, koji obuhvata područje Pirinske Makedonije« (drugo izdanje, tom 26, str. 102). U *Istoriji diplomatije* iz 1963. godine kaže se da je Berlinski kongres »bugarski narod... lišio jedinstva koje mu je obezbedio Sanstefanski ugovor« (Moskva, tom. II, str. 132).

»bez razlike na rasu, pol, jezik, veroispovest«, obezbediti korišćenje ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i slobodu reči, štampe i publikacija i političkog ubeđenja (čl. 2). Predviđeno je, takođe, da će zakonodavstvo Bugarske »isključiti diskriminaciju državljana« po prethodnom i bilo kojem drugom osnovu.

Prema Ustavu iz 1947. godine predviđeno je da »narodne manjine imaju pravo na nastavu na svom maternjem jeziku i na razvijanje svoje nacionalne kulture, a učenje bugarskog jezika je obavezno« (čl. 79), kao i da se »ne priznaju nikakve privilegije zasnovane na narodnosti, poreklu, veri i imovnom stanju« (čl. 71). U Ustavu iz 1971. godine, međutim, odredbe o nacionalnim manjinama više nema.

Bugarska u izveštajima koje podnosi Ujedinjenim nacijama ističe da je jednonacionalna država i da u njoj ne postoje nacionalne manjine, što je više puta kritikovano u Komitetu za isključenje svih oblika rasne diskriminacije. Traženo je, isto tako, da Bugarska prezentira podatke o etničkom sastavu stanovništva, jer — kako je rečeno — zna se da u njoj živi brojnija turska i makedonska manjina. Predstavnik Bugarske je obećao da će ti podaci biti prezentirani.

Međunarodnopravna zaštita nacionalnih i drugih manjina ne odnosi se samo na one manjine čiji je položaj regulisan međunarodnim ugovorima, već na sve njih. Neregulisan položaj određene nacionalne manjine ne oslobađa Ujedinjene nacije obaveza njene zaštite jer se te obaveze zasnivaju — kako za Ujedinjene nacije tako i za njene članice — na opštim odredbama međunarodnog prava i na dokumentima Ujedinjenih nacija. Bugarska ne izvršava svoje međunarodne obaveze u odnosu na nacionalne manjine iako je na to obavezna prema Povelji i drugim aktima Ujedinjenih nacija, kao i prema Mirovnom ugovoru. Izbacivanje odredbe o zaštiti manjina iz novog Ustava NR Bugarske suprotno je odrebi Mirovnog ugovora prema kojoj njeno zakonodavstvo treba da isključi diskriminaciju državljana po bilo kom, pa i nacionalnom, osnovu.

Od poštovanja prava nacionalnih i drugih manjina zavisi ne samo njihov razvoj, već i učvršćenje mira i međunarodne saradnje. Iz obaveze Ujedinjenih nacija i država članica u pogledu poštovanja i zaštite prava nacionalnih i drugih manjina proizlazi i interes matične nacije i njene države za položaj svoje manjine u drugim zemljama. Taj interes je legitiman i njemu se ne može suprotstavljati isticanjem principa nemešanja u unutrašnje poslove, pogotovu ako se radi o negiranju postojanja nacionalnih i etničkih manjina, politici njihove asimilacije i neispunjavanju međunarodnih ugovornih obaveza.

Ako se činjenici izričitog negiranja postojanja makedonske nacionalne manjine u Bugarskoj doda i izražena aktivnost koja se poslednjih godina preduzima u cilju potcenjivanja uloge narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti, onda je evidentno da takva aktivnost nije u skladu sa potrebom razvijanja prijateljskih i dobrosusedskih odnosa između SFR Jugoslavije i NR Bugarske.

Bora Romić

Pojave i tendencije u organizovanju OOUR

U proteklom periodu ostvareni su veoma značajni rezultati u primeni ustavnih principa o konstituisanju OOUR. Gotovo da nema radne organizacije u okviru koje nije pokrenuta neka aktivnost na realizovanju pomenutih ustavnih principa. Takva aktivnost je, nesumnjivo, dopinela da se smanje antisamoupravni otpori i uzdrmaju tehnokratske tendencije koje su, kao što je poznato, bile u proteklom periodu veoma prisutne u našem društvu.

Međutim, i pored postignutih rezultata, još ima mnogo zadataka i poslova koje treba obaviti u vezi sa doslednom primenom ustavnih principa o konstituisanju OOUR. Pri tom mislim ne samo na one radne organizacije u okviru kojih je do sada malo urađeno na primeni ustavnih principa o formiranju OOUR, nego i na one u okviru kojih su obrazovane OOUR i koje su donele samoupravne sporazume i druge normativne akte u vezi sa ustavnim konstituisanjem. Smatram, naime, da još mnogo toga treba učiniti da bi se obezbedili i ostvarili odgovarajući rezultati koji će garantovati one samoupravne produkcione odnose koji su proklamovani novim Ustavom. Otuda su, mislim, pogrešna shvatanja da je konstituisanjem osnovnih organizacija udruženog rada i donošenjem predviđenih normativnih akata završen posao oko primene ustavnih principa u radnim organizacijama.

U stvari, mogli bismo da kažemo da je prva faza bitke za primenu ustavnih načela o formiranju OOUR uglavnom završena i da se sada nalazimo pred drugom fazom u okviru koje treba da preispitamo kvalitet prihvaćenih i usvojenih rešenja u svakoj radnoj organizaciji. Nije teško dokazati da u tom pogledu ima niz rešenja koja bi trebalo staviti pod lupu i ispitati da li su i u kojoj meri saglasna sa suštinom ustavnih

principa. Na primer, zapažena je pojava da su formirane velike, glomazne osnovne organizacije udruženog rada, tako da su cele fabrike i ranije samostalne organizacije udruženog rada proglašene kao osnovne organizacije udruženog rada. Na formiranje tako velikih osnovnih organizacija udruženog rada odlučujuće je delovalo to što su nedostajale analize radnih celina u okviru radnih organizacija, pa su odluke o konstituisanju osnovnih organizacija udruženog rada opterećene dosadašnjim organizacionim oblicima. Isto tako, zapažena je i pojava da se pri opredeljivanju oko formiranja osnovnih organizacija udruženog rada ne uzimaju u obzir sve tri komponente koje propisuje Ustav. To je dovelo do tendencije da se kao OOUR konstituišu i takvi mali delovi kolektiva koji ni iz ekonomskih ni iz drugih razloga ne mogu da budu OOUR.

Kada ukazujem da još ima zadataka i poslova koje treba obaviti u vezi sa konstituisanjem OOUR imam u vidu, između ostalog, i da je utvrđivanje OOUR permanentno pravo radnika, što znači da delovi kolektiva imaju pravo, ukoliko nastupe novi uslovi, da se konstituišu kao osnovna organizacija udruženog rada, bez obzira na to što već postoji samoupravni sporazum o udruživanju koji su međusobno zaključile postojeće osnovne organizacije udruženog rada. Prema tome, zaključeni samoupravni sporazum o udruživanju ne predstavlja smetnju niti zapreku da se delovi kolektiva, kada nastupe nove okolnosti i ukoliko ispunjavaju ustavne pretpostavke, konstituišu kao OOUR. Iz navedenog proizlazi da se ne može uzeti da je identifikacija OOUR jednom zauvek utvrđena i data. S te strane gledano, usaglašavanje sa ustavnim principima i konstituisanje samoupravnih odnosa u duhu novog Ustava je trajan i stalan proces u svim radnim organizacijama.

Sa željom da se pospeši proces ustavnog konstituisanja organizacija udruženog rada, ukazaćemo na osnovne pojave, tendencije i probleme koji su došli do izražaja u vezi sa do sada obavljenim poslom oko organizovanja OOUR.

NEPOŠTOVANJE KONSTITUTIVNIH ELEMENATA ZA FORMIRANJE OOUR

Prema članu 36. Ustava, utvrđene su tri osnovne pretpostavke za formiranje osnovnih organizacija udruženog rada: (a) osnovna organizacija treba da predstavlja radnu celinu, (b) neophodno je da se rezultat rada radnika u tim radnim celinama može samostalno izraziti kao vrednost u radnoj organizaciji ili na tržištu i (c) potrebno je da u radnim celinama radnici mogu ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava.

Međutim, u dosadašnjoj praksi i radu na konstituisanju osnovnih organizacija udruženog rada ima tendencija da se u primeni pogrešno tumače navedene ustavne pretpostavke za formiranje OOUR. Tako, na primer, ima tendencija — barem se to moglo zapaziti kroz dosadašnju praksu ustavnih sudova — da se pod radnom celinom podrazumeva tehnološki jedinstvena, zaokružena celina. Ako se stane na to stanovište, tada bi u svakom konkretnom slučaju prilikom formiranja osnovnih organizacija udruženog rada trebalo utvrditi šta je tehnološki zaokružena celina. Usvajanje ovakvog kriterija prilikom formiranja osnovnih

organizacija udruženog rada dovelo bi do toga da se za osnovne organizacije udruženog rada proglašavaju čitave fabrike, pa i širi proizvodni kompleksi, naročito u procesnoj industriji. I zaista u praksi ima slučajeva da se na taj način prišlo formiranju osnovnih organizacija udruženog rada.

Ustav SFRJ, međutim, ne polazi od toga da je zaokružena tehnološka ili poslovna celina elemenat za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada i nije nimalo slučajno što se u Ustavu ne govori o tehnološkoj i poslovnoj celini, nego o radnoj celini. Naime, ustavna koncepcija polazi od toga da osnovna organizacija udruženog rada treba da predstavlja onaj deo proizvodnog procesa u kome materijalna podloga rada udružuje radnike sa sredstvima u radnu celinu. Otuda, u principu, u okviru određene tehnološke celine može postojati više radnih celina, a samim tim i više osnovnih organizacija udruženog rada. Dakle, prema Ustavu, radnici koje povezuje zajednički rad u okviru radne celine, pod uslovom da se rezultat njihovog rada može potvrditi kao vrednost na tržištu ili u radnoj organizaciji i da u toj radnoj celini radnici mogu ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava, mogu se konstituisati kao osnovna organizacija udruženog rada.

Utvrđivanje radne celine je konkretno pitanje u svakoj radnoj organizaciji. Ne postoji model po kome bi se utvrđivalo šta je radna celina. Opredeljenje o tome zavisi od konkretnih okolnosti u svakoj organizaciji udruženog rada. Negde će radnu celinu opredeljivati proizvodni proces u smislu faze proizvodnje, negde istovrsnost poslova, negde raznovrsnost poslova koji su međusobno tako povezani da se ne mogu odvojeno i samostalno obavljati itd. Pri tome treba imati u vidu da osnovna organizacija udruženog rada mora imati svoju ekonomsku osnovu, jer bez toga taj deo kolektiva ne može da bude osnovna samoupravna ćelija.

I u pogledu druge pretpostavke predviđene Ustavom za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada — da se rezultat rada radnika u radnim celinama može izraziti kao vrednost na tržištu ili u radnoj organizaciji — bilo je u praksi pogrešnih shvatanja. Ona se ogledaju pre svega u pojavi da se praktično negira mogućnost merenja vrednosti rada radnika kroz interne cene u okviru radnih organizacija. Na taj način se stavlja pod pitanje mogućnost formiranja osnovnih organizacija udruženog rada u nizu grana i grupacija, naročito u procesnoj industriji, u kojoj je u nizu velikih proizvodnih kompleksa formiranje dohotka užih delova moguće najčešće samo na bazi internih cena, koje se formiraju na osnovu što objektivnijih kriterija kroz dogovore i sporazume između pojedinih delova radne organizacije. Pošto je cena jedna od najbitnijih komponenti koje opredeljuju dohodak, sasvim je razumljivo da je to jedno od najosetljivijih pitanja prilikom utvrđivanja samoupravnog sporazuma između osnovnih organizacija udruženog rada u svim onim slučajevima gde ne postoje tržišne cene, nego se vrednost rada može meriti samo kroz interne cene.

Oni koji u praksi insistiraju na tržišnim cenama kao isključivom elementu koga se treba držati pri konstituisanju osnovnih organizacija udruženog rada polaze od toga da se kao osnovna organizacija udruženog rada može konstituisati takva radna celina čiji se proizvod rada javlja kao roba. A u robnoj proizvodnji vrednost robe se izražava u tržišnoj

ceni. Međutim, uz sve respektovanje tržišta u postojećim uslovima robne proizvodnje, preko koga se prvenstveno verifikuje vrednost pojedinih roba, treba imati u vidu da tržišne cene sa sobom nose i sve nedostatke tržišta — sva odstupanja od stvarne vrednosti. Ta štetna odstupanja do kojih dovodi stihijna razmena na tržištu mi u našim uslovima možemo da savlađujemo najbolje na osnovu samoupravnih sporazuma radnika koji su u okviru svojih radnih celina proizvodno i poslovno povezani. Polazeći od ovog opredeljenja i od zavisnosti radnih celina u reproduktivnom procesu, kao i od ekonomskog interesa u realizovanju dohotka, sasvim je razumljivo i moguće utvrđivanje osnove za raspodelu zajednički ostvarenog dohotka na osnovu vrednosti koju je svaka od osnovnih organizacija doprinela kao rezultat zajedničkog rada. U takvim slučajevima cena proizvoda osnovne organizacije predstavlja obračunsku osnovu po kojoj osnovna organizacija udruženog rada učestvuje u raspodeli dohotka koji je realizovan u konačnoj prodaji proizvoda na tržištu. Otuda u našim društveno-ekonomskim uslovima ustavna odredba koja predviđa da osnovna organizacija mora biti sposobna da rezultat zajedničkog rada radnika izrazi kao vrednost ne isključuje ni tržišne ni interne cene. Prema tome, i jedna i druga služe kao elemenat za utvrđivanje vrednosti rada radnika u radnim celinama, što je jedan od konstitutivnih elemenata za formiranje osnovnih organizacija udruženog rada.

Treća pretpostavka, prema Ustavu, za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada, kao što smo već rekli, traži da radnici u radnim celinama mogu da ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava. Ovaj ustavni zahtev polazi od toga da osnovna organizacija mora imati takvu društveno-ekonomsku osnovu koja će omogućiti radnicima da mogu vršiti funkciju nosilaca samoupravljanja u društvenoj reprodukciji.

U neposrednoj praksi, međutim, ima pojava da se zanemaruje ovo ustavno opredeljenje. To se ogleda pre svega u tome što se pojedini delovi kolektiva koji u postojećim uslovima nemaju takvu materijalnu bazu na kojoj bi udruženi radnici mogli *trajnije* da vrše funkciju nosilaca društvene reprodukcije — proglašavaju za osnovne organizacije udruženog rada.

Isto tako, prisutna je i druga krajnost koja se ogleda u tome da se radnicima u delovima radne organizacije koji predstavljaju radne celine spori mogućnost da se formiraju kao osnovne organizacije udruženog rada jer, zbog postojećeg nivoa cena i trenutnih prilika na tržištu, ne posluju rentabilno. Ukoliko bi se prihvatio taj kriterij za formiranje osnovnih organizacija udruženog rada, imali bismo situaciju da bi se, zbog niza činilaca koji utiču na *trenutnu* rentabilnost radnih celina u radnoj organizaciji, onemogućavalo radnicima u tim radnim celinama da ostvaruju svoja ustavna prava. Otuda je za ocenu materijalnog položaja osnovne organizacije udruženog rada neophodno imati u vidu trajniju materijalnu osnovu, kao i značaj doprinosa pojedinih radnih celina finalizaciji pojedinih proizvoda.

Pre konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada nužno je da se napravi analiza iz koje bi se videlo da li su ispunjene sve navedene ustavne pretpostavke za formiranje osnovnih organizacija udruženog rada. Precizirajući ovu potrebu, Zakon o konstituisanju i upisu

u sudski registar organizacija udruženog rada u članu 34. propisuje da pripreme za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada sprovodi radno telo sastavljeno od delegata radnika izabranih u svim delovima radne organizacije. To radno telo treba da izvrši analizu uslova za organizovanje OOUR u svakoj radnoj organizaciji.

U vezi sa ovim zadatkom ima pojava da usled otpora ustavnom konstituisanju delova kolektiva u OOUR, kao i usled nesaglasnosti radnika iz pojedinih delova radne organizacije u odnosu na inicijativu drugih delova radne organizacije da se konstituišu kao OOUR — nisu bile izrađene i razmatrane navedene analize na nivou radne organizacije. Na taj način došlo je do sprečavanja ili otežavanja formiranja osnovnih organizacija udruženog rada u pojedinim radnim organizacijama.

Odsustvo radnog tela za izradu analiza za organizovanje OOUR u radnoj organizaciji ne može biti apsolutna smetnja za ostvarivanje prava radnika da se u okviru radnih celina organizuju u osnovne organizacije udruženog rada, ukoliko, razume se, ispunjavaju uslove predviđene Ustavom. Ovo utoliko pre što je neotuđivo pravo radnika dela radne organizacije da se organizuju u OOUR. Za takvo organizovanje njima nije potrebna ničija prethodna saglasnost. Zbog toga, ako ne postoji analiza uslova za organizovanje OOUR na nivou cele radne organizacije, a deo radnog kolektiva u takvoj radnoj organizaciji smatra da ispunjava uslove za organizovanje u OOUR, analiza u tom delu kolektiva služi kao osnova za utvrđivanje da li su ispunjene ustavne pretpostavke za konstituisanje OOUR.

MOGUĆE INICIJATIVE ZA FORMIRANJE OOUR

Iz odredaba Ustava proizlazi da se konstituisanje radne organizacije i drugih oblika udruženog rada i sredstava vrši donošenjem samoupravnog sprazuma o udruživanju koji između sebe sklapaju osnovne organizacije udruženog rada. Samoupravni sporazum o udruživanju je, prema tome, neka vrsta konstitutivnog akta jer njegovo donošenje prethodi formiranju radne organizacije kao složenog oblika udruženog rada. Čim postoje bar dve osnovne organizacije udruženog rada, one svoje međusobne odnose treba da regulišu kroz samoupravni sporazum o udruživanju.

U praksi je, međutim, u vezi sa formiranjem osnovnih i radnih organizacija zapažena pojava da je jedan deo kolektiva u radnoj organizaciji odlučio da se konstituiše kao osnovna organizacija udruženog rada, a da se drugi delovi te radne organizacije udruženog rada nisu izjasnili i da nisu odlučili da se organizuju u OOUR. Pošto se konstituisala samo jedna osnovna organizacija udruženog rada, ona praktično nema s kim da sklopi samoupravni sporazum o udruživanju. Na taj način dolazi pod pitanje da radnici koji su se organizovali u osnovnu organizaciju udruženog rada mogu ostvarivati prava koja im je garantovao Ustav. U takvoj situaciji, kada je konstituisana jedna OOUR, a drugi delovi kolektiva u istoj radnoj organizaciji nisu preduzeli nikakvu aktivnost da se organizuju u OOUR iako za to postoje uslovi, veoma je značajna i potrebna inicijativa i aktivnost za konstituisanje ostalih delova organizacije u OOUR od strane sindikalnih organizacija, samou-

pravnih pravobranilaca i, razume se, skupštine opštine na čijoj teritoriji se nalaze delovi kolektiva koji se nisu organizovali u OOUR. Tim putem može se radnicima ukazati na postojanje uslova za formiranje OOUR, otkloniti eventualni otpori i omogućiti samoupravno regulisanje odnosa između delova kolektiva unutar radne organizacije.

VRŠENJE SAMOUPRAVNIH PRAVA RADNIKA

Samoupravni položaj osnovnih organizacija udruženog rada omogućava da radnici svoja samoupravna prava ostvaruju neposredno. U tome je novi kvalitet u društvenoj sadržini samoupravljanja koji su doneli prvo ustavni amandmani, a zatim novi Ustav. O načinu korišćenja svojih samoupravnih prava odlučuju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada. To znači da radnici mogu poveriti pojedinim organima vršenje određenih ovlašćenja iz okvira svojih samoupravnih prava. Bitno je pri tom da radnici neposredno konstituišu samoupravne organe i da utvrđuju njihova ovlašćenja i odgovornosti, kao i druge osnove kojima obezbeđuju svoj neposredan uticaj na funkcionisanje svih tih organa.

U vezi sa ovim pitanjem ima, međutim, izvesnih nerazumevanja. Naime, u praksi se može zapaziti shvatanje koje neposredno samoupravljanje vezuje samo za zborove radnika, pa se i donošenje odluka na nivou radničkih saveta OOUR tretira kao posredno upravljanje. Ovde se brkaju dve stvari. Jedna je stvar samoupravljanje i samoupravno pravo radnika, koje je po Ustavu neposredno. Da budem jasniji: iz Ustava proizlazi da je samoupravljanje izvorno i neotuđivo pravo radnog čoveka u udruženom radu i ono se ne može prenositi. Međutim, sasvim je drugo pitanje vršenja pojedinih samoupravnih prava. Da li će se pojedina samoupravna prava vršiti preko zborova radnika ili preko organa upravljanja, to je pravo samih radnika da samostalno odluče u svojim OOUR. Bitno je pri tome da niko sem radnika, van njihove OOUR, ne može to pravo vršiti niti im određivati način kako da ostvaruju ta prava. Prema tome, prvo je pitanje prava na samoupravljanje, koje pravo je vezano za radnike (a ne za zborove radnika), a drugo je vršenje tih prava. Do ove zabune o kojoj sam govorio dolazi zbog toga što se jedno lično pravo radnika poistovećuje sa pravom jednog oblika putem kojeg radnici ostvaruju svoja samoupravna prava (a to su zborovi radnika).

Koja će se samoupravna prava ostvarivati preko zborova radnika i preko referenduma, koja preko delegata u radničkim savetima, pitanje je prakse u svakoj OOUR. U Ustavu se izričito navodi jedan deo funkcija radničkog saveta osnovnih i drugih organizacija udruženog rada u vršenju samoupravnih funkcija radnika. Stvar je radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada koja će još ovlašćenja eventualno preneti na radničke savete. Pri tome je bitno, po mom mišljenju, da se obezbedi takva informisanost radnika i takva povezanost članova radničkog saveta sa sredinama koje su ih izabrale da radnici na svakom stupnju i u svim delovima radnog procesa mogu neposredno odlučivati o pravima, obavezama i odgovornostima. Radi obezbeđenja ovog zahteva u Ustavu je (član 98, stav 2) posebno konstituisana odredba, kao ustavna obaveza, o redovnom informisanju radnika o ostvarivanju

i raspodeli dohotka, korišćenju sredstava, materijalno-finansijskom stanju i poslovanju i drugim pitanjima od značaja za rad i odlučivanje u organizacijama udruženog rada. Na taj način je redovno informisanje radnika postalo uslov i njihovo pravo u ostvarivanju samoupravljanja. Dužnost je i obaveza svake organizacije udruženog rada da bliže utvrdi način realizovanja ovog ustavnog prava radnika.

DILEME OKO VAŽNOSTI ČLANA 38. ZAKONA O KONSTITUISANJU OUR

Ima izvesnih dilema oko toga da li su i posle donošenja novog Ustava u važnosti odredbe člana 38. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada. Ovim članom je propisano da se organizovanjem osnovne organizacije udruženog rada ne mogu povrediti prava i interesi radnika u drugim delovima radne organizacije koji proizlaze iz međuzavisnosti u radu ili iz zajedničkog rada udruženim sredstvima. Ako do takve povrede dođe, može se pokrenuti spor pred nadležnim privrednim sudom, s tim da se odluka o organizovanju OOUR, ako se povreda ne otkloni, smatra ništavom.

Novim Ustavom, međutim, propisano je da radnici u delu radne organizacije imaju pravo i obavezu da se organizuju kao osnovna organizacija udruženog rada, razume se, ako su ispunjeni predviđeni uslovi. S obzirom na ovakvu postavku u novom Ustavu, postavlja se pitanje: da li se primenom člana 38. Zakona o konstituisanju OUR može proglašavati ništavost organizovanja OOUR (iako taj deo kolektiva ispunjava ustavne uslove da se organizuje kao OOUR) samo zato što se time povređuju prava i interesi drugih delova radne organizacije? Smatram da se stupanjem na snagu novog Ustava ne može više primenjivati odredba člana 38. Zakona o konstituisanju OUR u delu kojim bi se odlukom suda poništavalo organizovanje OOUR ako su ispunjeni svi ustavni uslovi za to organizovanje. Ovakav stav logično proizlazi iz činjenice da je prema novom Ustavu, kao što smo već rekli, ne samo pravo, nego i dužnost dela kolektiva, ako ispunjava predviđene uslove, da se konstituiše kao OOUR. Povreda prava i interesa drugih delova kolektiva nije, međutim, *konstitutivni* elemenat za formiranje OOUR. Ako postoji povreda prava i interesa drugih delova kolektiva zbog formiranja nekih OOUR, može se voditi spor pred nadležnim sudom da bi se ta povreda otklonila, a moguće je da se — u okviru aktivnosti oko zaključivanja samoupravnog sporazuma o udruživanju, ako do sporazuma ne dođe — spor rešavati i po članu 44. Zakona o konstituisanju OUR. Naime, ovim članom je predviđeno sledeće: ako osnovne organizacije udruženog rada ne postignu saglasnost o zaključivanju samoupravnog sporazuma o udruživanju, može se pokrenuti spor pred Ustavnim sudom, s tim da odluka Ustavnog suda zamenjuje samoupravni sporazum o udruživanju u delu kojim su uređeni ti odnosi.

POLOŽAJ I KONSTITUISANJE RADNIČKOG SAVETA

Novi Ustav je doneo i neke novine u pogledu položaja radničkog saveta. Karakteristično je pre svega to da se, prema Ustavu, u svakoj

organizaciji udruženog rada obavezno formira radnički savet, sem u onim osnovnim organizacijama i radnim organizacijama bez osnovnih organizacija u kojima, zbog malog broja radnika, radnici donose odluke na zboru ili kroz druge oblike neposrednog izjašnjavanja.

Novina u odnosu na dosadašnje stanje ogleda se i u tome što je samim Ustavom utvrđen delokrug rada radničkog saveta, s tim da se statutom osnovne organizacije mogu utvrditi i druga pitanja o kojima odlučuje radnički savet kao organ upravljanja.

Iako je novi Ustav veoma jasno odredio status i nadležnosti radničkog saveta kao organa upravljanja, u praksi ima izvesnih dilema i nejasnoća. Jedna od tih dilema glasi: da li pored radničkog saveta mogu u OOUR da budu neposredno od radnika birani i drugi organi upravljanja? Prema odredbama Ustava proizlazi da je radnički savet organ upravljanja u OOUR i da pored radničkog saveta ne bi mogao da postoji neki paralelni organ upravljanja. U članu 99. Ustava veoma precizno je navedeno da se „u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada obrazuje radnički savet kao organ upravljanja radom i poslovanjem organizacije, odnosno njemu po položaju i funkciji odgovarajući organ upravljanja". Prema Ustavu, dakle, nije ostavljena mogućnost formiranja više paralelnih organa upravljanja u organizaciji udruženog rada.

U prilog ovakvog shvatanja govore, između ostalog, i novine u Ustavu koje doprinose ponovnoj afirmaciji radničkog saveta kao organa upravljanja. Kada ovo kažem, imam u vidu tendencije koje su u proteklom periodu došle do izražaja u odnosu na položaj i funkcije radničkog saveta, posebno u vezi sa primenom amandmana XV. Bilo je, naime, pojava formiranja radničkih konferencija umesto radničkih saveta u radnim organizacijama i istovremenog formiranja poslovnih odbora, koji su se formirali praktično od radnika iz rukovodećeg tima radne organizacije. Pošto radnička konferencija, kao širok demokratski organ, nije mogla operativno samoupravno da deluje, u praksi je upravljanje prešlo u ruke poslovnog odbora. Pošto su poslovni odbori bili sastavljeni samo od radnika određenog dela strukture samoupravnog rada (tehnolozi, ekonomisti, pravnici i drugi stručnjaci), sasvim je razumljivo što je uticaj i tehnomenadžerske strukture u sve većoj meri dolazio do izražaja u radnim organizacijama. Potiskivanje tih elitističkih tendencija u pogledu upravljanja radnim organizacijama omogućilo je da dođe do reafirmacije radničkih saveta kao organa upravljanja u organizacijama udruženog rada, a kroz nove ustavne odredbe ta reafirmacija je u punijoj meri došla do izražaja.

Zaslužuje pažnju i pitanje konstituisanja radničkih saveta na nivou radnih i drugih složenih organizacija udruženog rada. Kao što je poznato, ustavni amandmani XXI—XXIII ovo pitanje nisu razradili i ova materija je detaljnije regulisana u novom Ustavu. Istina, i iz ustavnih amandmana XXI i XXII sasvim jasno proizlazi da su u odnosu na raniji sistem nužne promene kako u pogledu načina izbora tako i u pogledu sastava radničkih saveta radnih organizacija. Konstituišući osnovnu organizaciju udruženog rada kao primarnu samoupravnu ćeliju, ustavni amandmani jasno upućuju na to da se na nov način prilazi formiranju raznovrsnih oblika radnih organizacija. Pošto je to udruživanje rezultata slobodno izražene volje radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, to je nužno da i radnički saveti na nivou radne

organizacije budu sastavljeni od delegata osnovnih organizacija udruženog rada, a ne kako je do sada bilo (princip biranja članova radničkog saveta preduzeća na osnovu broja radnika zaposlenih po delovima kolektiva). Razumljivo je da se sada menja i položaj članova radničkog saveta preduzeća. Naime, oni postaju delegati svojih osnovnih organizacija udruženog rada u radničkom savetu preduzeća i za svoj rad odgovaraju radnicima svoje osnovne organizacije udruženog rada.

Od interesa je da vidimo na koji način se sada u praksi kroz samoupravne sporazume prilazi biranju članova radničkih saveta preduzeća. Tu se primenjuju uglavnom dva načina. Jedan polazi od principa da se članovi radničkog saveta radne i druge složene organizacije udruženog rada biraju od jednakog broja delegata osnovnih organizacija udruženog rada, bez obzira na broj radnika zaposlenih u osnovnim organizacijama. Po drugom načinu, u radničkom savetu radne i druge složene organizacije udruženog rada svaka OOUR mora biti zastupljena najmanje jednim ili sa dva predstavnika, a ostali članovi radničkog saveta, do predviđenog broja, biraju se po osnovnim organizacijama udruženog rada prema broju zaposlenih. Ovaj drugi sistem je, kao što vidimo, kombinacija ranijeg sistema (biranje članova radničkog saveta na bazi broja zaposlenih u delovima kolektiva) i novog, delegatskog sistema.

Ima diskusija i dilema o tome da li su oba ova načina biranja radničkog saveta radne organizacije u skladu sa Ustavom. Mislim da jesu. Ustav samo utvrđuje da u radničkom savetu radne organizacije moraju biti zastupljene sve osnovne organizacije udruženog rada u njenom sastavu. Da li će se pri tome primeniti načelo pariteta ili to isto načelo kombinovano sa načelom proporcionalnosti, stvar je dogovora osnovnih organizacija udruženog rada kroz samoupravni sporazum o udruživanju. Ako se prednost želi dati načelu pariteta, onda će se članovi radničkog saveta radne organizacije birati u jednakom broju za sve osnovne organizacije udruženog rada. Ako se prednost želi dati načelu proporcionalnosti, onda će se utvrditi da članove radničkog saveta do određenog broja biraju sve osnovne organizacije udruženog rada, a preostali broj članova radničkog saveta bira se po osnovnim organizacijama udruženog rada zavisno od broja radnika svake od osnovnih organizacija udruženog rada.

Još je ustavnim amandmanima proklamovan, a novim Ustavom dalje razrađen, princip da su nosioci samoupravljanja radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada, s tim da oni mogu vršenje pojedinih svojih samoupravnih prava ostvarivati preko radničkog saveta i njemu sličnog organa upravljanja. Svi ostali organi su izvršni organi kojima radna zajednica, odnosno radnički savet poverava određene izvršne funkcije. Izvršni organi imaju, prema Ustavu, svoj delokrug rada, s tim da oni mogu donositi odluke samo radi preduzimanja mera za sprovođenje pojedinih samoupravnih odluka, a ne mogu, niti su ovlašćeni, da donose odluke iz oblasti upravljanja.

Međutim, zapažena je pojava da se u pojedinim samoupravnim sporazumima o udruživanju i dalje poveravaju pojedine funkcije upravljanja i odlučivanja izvršnim organima, što nije u skladu sa ustavnim principima. Pri tome je karakteristično da se mogućnosti za pre-

nošenje funkcija upravljanja na izvršne organe traže u pogrešnom tumačenju pojedinih članova (člana 6. i 7) Zakona o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu.

Ovi članovi se tumače tako da će ovlašćenja pojedinih organa u organizacijama udruženog rada zavisiti od toga kako se ova pitanja budu regulisala samoupravnim sporazumom o udruživanju. A to, prema ovom gledištu, uključuje i pravo da se i pojedinim izvršnim organima mogu poveravati funkcije i nadležnosti iz oblasti upravljanja. Mislim da su takva tumačenja pogrešna i da Zakon o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu ne dovodi niti može da dovede u pitanje principe koji su Ustavom jasno izneti u pogledu nadležnosti organa upravljanja i izvršnih organa u organizacijama udruženog rada.

SAMOUPRAVNI SPORAZUMI O UDRUŽIVANJU

U Ustavu su (član 105) navedena osnovna pitanja koja bi trebalo da budu regulisana samoupravnim sporazumom o udruživanju. Koja će još pitanja od zajedničkog interesa biti regulisana samoupravnim sporazumom, stvar je dogovora između osnovnih organizacija udruženog rada. Međutim, treba ukazati na to da se samoupravnim sporazumom ne mogu regulisati pojedina pitanja i odnosi suprotno principima utvrđenim Ustavom i zakonom. Ne mogu se samoupravnim sporazumom, između ostalog, dovoditi u pitanje neotuđiva prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Otuda, na primer, svako otuđivanje dohotka od osnovnih organizacija udruženog rada i njegovo pretvaranje u dohodak radne organizacije bilo bi, nesumnjivo, protivustavno.

U pojedinim samoupravnim sporazumima o udruživanju ima odredaba za koje bi se moglo postaviti pitanje njihove ustavnosti. Ima, na primer, ovakvih odredaba u samoupravnim sporazumima o udruživanju — da je svaka osnovna organizacija udruženog rada dužna pre raspodele ostvarenog dohotka izdvojiti iz dohotka deo sredstava za zajedničke potrebe radne organizacije. S pravom bi se moglo postaviti pitanje ustavnosti ovakve odredbe, posebno stoga što u samoupravnom sporazumu nije precizirano za koje zajedničke potrebe se izdvajaju sredstva osnovnih organizacija udruženog rada.

U samoupravnim sporazumima o udruživanju ima i odredaba u kojima se predviđa da osnovne organizacije udruženog rada moraju unapred da izdvoje određeni procenat od dohotka u zajednički fond za investicije, s tim da odobravanje sredstava iz tog fonda vrše centralni organi upravljanja, i to pod uslovima koje oni odrede. Udruživanje sredstava na nivou radne organizacije moguće je, međutim, samo na osnovu plana kojim se utvrđuje razvojna i proizvodna politika. A to znači da se samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju ne može, prema ustavnoj koncepciji, određivati koji deo dohotka OOUR treba da udruže na nivou radne organizacije u vezi sa politikom razvoja.

Ima i pojava da se samoupravnim sporazumom o udruživanju utvrđuje deo dohotka koji svaka osnovna organizacija treba da izdvoji radi koncentracije tih sredstava na nivou radne organizacije, s tim da se samoupravnim sporazumom ne reguliše i način raspodele tih sredstava,

čime se dovodi u pitanje neotuđivo pravo radnika osnovnih organizacija udruženog rada da odlučuju o svom dohotku.

U jednom broju samoupravnih sporazuma o udruživanju zapažena je tendencija utvrđivanja određenih nadležnosti organa upravljanja na nivou radne organizacije koje ovi organi prema ustavnim i zakonskim odredbama ne mogu da vrše jer su te nadležnosti vezane za radnike u osnovnim organizacijama udruženog rada. Tako je u nekim samoupravnim sporazumima o udruživanju utvrđeno da radnički savet radne organizacije vodi kadrovsku politiku u osnovnim organizacijama udruženog rada, da imenuje direktore osnovnih organizacija udruženog rada i slično. Pošto se u navedenim slučajevima radi o regulisanju međusobnih odnosa radnika u udruženom radu, a o tim pitanjima neposredno i ravnopravno mogu odlučivati samo radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada, sasvim je očito da te odredbe u samoupravnim sporazumima o udruživanju nisu u skladu sa Ustavom i zakonom.

U jednom broju radnih organizacija samoupravni sporazumi o udruživanju su veoma obimni jer su regulisali i pitanja koja samoupravni sporazum o udruživanju ne treba da reguliše. Zakonom o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada precizirano je koja pitanja od zajedničkog interesa za OOUR treba regulisati samoupravnim sporazumom o udruživanju. Međutim, ima pojava da se u pojedinim samoupravnim sporazumima o udruživanju govori i o neotuđivim pravima radnika u OOUR i o nizu drugih pitanja koja spadaju u domen normativnog regulisanja od strane OOUR. Ovakvi samoupravni sporazumi po onome šta regulišu niukoliko se ne razlikuju od ranijih statuta radnih organizacija. S druge strane, ima samoupravnih sporazuma o udruživanju između OOUR koji sadrže samo najopštije formulacije o odnosima među OOUR. Očito da ni u jednom ni u drugom slučaju uloga samoupravnih sporazuma o udruživanju nije pravilno shvaćena, a to ima ozbiljne posledice kako po ustavno konstituisanje osnovnih organizacija udruženog rada tako i po ustavno regulisanje odnosa između pojedinih OOUR unutar radnih i drugih složenih organizacija udruženog rada.

ODLUKE RADNIČKOG SAVETA RADNE ORGANIZACIJE

Prelaskom na nov način konstituisanja organa upravljanja na nivou radne organizacije kao složene organizacije udruženog rada i u vezi s novim položajem članova radničkog saveta radnih organizacija nužno se nametnula i potreba menjanja načina rada i donošenja odluka na nivou radničkog saveta radne organizacije. Pošto se radnički savet radne organizacije sastoji od delegata osnovnih organizacija udruženog rada, to donošenje odluka prostim preglasavanjem sigurno da nije najbolji i najpogodniji metod. Umesto toga sve veća orijentacija na dogovaranje, ubeđivanje i sporazumevanje mora da bude prisutna u radu organa upravljanja na nivou radne organizacije. To ne znači da se sve odluke u radničkom savetu preduzeća moraju donositi jednoglasno, jer bi ustanovljavanje takvog principa moglo ozbiljno da dovede u pitanje efikasnost rada ovog organa. Ukoliko u samom pristupu postoji

težnja da se sagledavaju argumenti i mišljenja članova radničkog saveta iz svih osnovnih organizacija udruženog rada, verovatno je da će i preglasavanja prilikom donošenja pojedinih odluka biti sve manje.

Uz navedeno treba imati u vidu i to da se o pojedinim neotuđivim pravima radnika ne može odlučivati na nivou radničkog saveta radne organizacije ukoliko to nije utvrđeno samoupravnim sporazumom o udruživanju. Isto tako, o tim pitanjima ne može biti ni preglasavanja u radničkom savetu radne organizacije.

U pojedinim samoupravnim sporazumima o udruživanju za donošenje odluka na nivou radničkog saveta preduzeća traži se prosta većina, pri čemu nema izdvojenih pitanja o kojima se traži jednoglasnost članova radničkog saveta preduzeća. Na taj način praktično može da dođe do preglasavanja između delegata OOUR u radničkom savetu radne organizacije i o onim pitanjima o kojima prema ustavnim odredbama mora da postoji saglasnost delegata osnovnih organizacija udruženog rada. Ovo se odnosi na sve one slučajeve kada se donose odluke iz domena neotuđivih prava radnika osnovnih organizacija udruženog rada, o kojim pitanjima, kao što je već rečeno, ne može biti preglasavanja na nivou radničkog saveta radne organizacije.

FORMIRANJE ZAJEDNIČKIH SLUŽBI

O zajedničkim službama koje obavljaju poslove od zajedničkog interesa za udružene osnovne i druge organizacije udruženog rada bilo je u proteklom periodu — pre donošenja novog Ustava — veoma mnogo diskusija. Jedno od centralnih pitanja u tim diskusijama odnosilo se na status zajedničkih službi u organizacijama udruženog rada. Novim Ustavom je dilema u tom pogledu otklonjena. Naime, u članu 29. predviđena su dva načina konstituisanja zajedničkih služi u organizacijama udruženog rada: (1) konstituisanje u radnu zajednicu (ako ne postoje uslovi za konstituisanje u OOUR) i (2) konstituisanje u osnovnu organizaciju udruženog rada. No, bez obzira na to kakav će status imati (da li status radne zajednice ili status osnovne organizacije udruženog rada), prava i obaveze i u jednom i u drugom slučaju biće određeni i utvrđeni u međusobnom sporazumu između ovih zajednica, odnosno organizacija i osnovnih organizacija udruženog rada za koje one obavljaju poslove. Ovom sporazumu prethodi odluka radnika osnovnih organizacija osnovne delatnosti o stvaranju zajedničkih službi i o utvrđivanju poslova koje treba da vrše te službe. Prema tome, radnici u zajedničkim službama ne utvrđuju sami vrstu i obim svoje delatnosti, nego to utvrđuju radnici kojji su osnovali zajedničke službe.

U odnosu na navedene ustavne principe dve su, po mom mišljenju, posebno zapažene tendencije u praksi u vezi sa konstituisanjem zajedničkih službi. Jedna tendencija se ogleda u sledećem: iako su u pojedinim radnim organizacijama zajedničke službe organizovane kao posebne OOUR ili kao radne zajednice, one i dalje imaju dominantan položaj, monopol nad informacijama, dominantan položaj u pogledu pripremanja pojedinih odluka i slično. Takve tendencije objektivno dovode do toga da se zadržava ranija povlašćena pozicija zajedničkih službi nad drugim delovima kolektiva.

Druga tendencija, pak, ispoljava se u drugoj krajnosti. Ona se sastoji u tome da se rad zajedničkih službi potcenjuje, to jest da se tretira kao rad nižeg ranga u odnosu na ostale delove kolektiva. Na taj način se praktično opet stvaraju neravnopravni odnosi između organizacija udruženog rada — ovaj put na štetu pravilnog i ravnopravnog vrednovanja rada zajedničkih službi. Ova tendencija se ispoljava u raznim vidovima: od težnje da se zajedničke službe pretvore u neku vrstu servisa u okviru koga se ne mogu zasnovati i konstituisati ravnopravni socijalistički odnosi pa do pojave da se predviđa da na pojedine pravilnike zajedničkih službi saglasnost daje radnički savet radne organizacije ili da rukovodioce zajedničkih službi postavlja poslovni odbor radne organizacije i slično. Međutim, kada su radnici osnovnih organizacija osnovne delatnosti doneli odluku o organizovanju zajedničke službe, samoupravni status radnika u toj službi je isti kao i status ostalih radnika u organizacijama udruženog rada. I zajedničke službe imaju svoje samoupravne organe — radnički savet, delegacije itd. I one ostvaruju svoj dohodak, s tim što nemaju svoju kompletnu reprodukcionu osnovu.

Bez otklanjanja navedenih i sličnih tendencija nećemo obezbediti samoupravno konstituisanje zajedničkih službi, a to je, kao što je poznato, jedno od značajnih pitanja ustavnog konstituisanja organizacija udruženog rada.

•

Realizacija principa koje sadrži novi Ustav nesumnjivo će omogućiti bitan, kvalitativan zaokret u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa. U tom sklopu posebno je važna što doslednija primena ustavnih principa o konstituisanju osnovnih organizacija udruženog rada i o daljem povezivanju OOUR na samoupravnim osnovama.

Kada je reč o konstituisanju osnovnih organizacija udruženog rada i o konstituisanju društveno-ekonomskih odnosa između organizacija udruženog rada, ne samo u formalno-pravnom smislu, nego i u smislu suštinske transformacije u skladu sa Ustavom, jedan od značajnih faktora koji će doprineti ubrzanju tog procesa jesu propisi kojima će se obezbediti zaokruživanje, na ustavnim principima, čitavog našeg privrednog i društvenog sistema. Poznato je, naime, da u našem društvu, pored elemenata novog sistema, još deluju i elementi starog sistema, što čini da je naš društveno-ekonomski sistem još uvek u nedovoljnoj meri konzistentan. To sa svoje strane ima uticaja i na proces formiranja onih suštinskih odnosa koje želimo da ostvarimo kroz konstituisanje osnovnih organizacija udruženog rada na ustavnim principima. Otuda za ubrzanje tog procesa, pored otklanjanja otpora i subjektivnih slabosti, ima značaj i dalja normativna razrada našeg društveno-ekonomskog sistema, to jest konkretna razrada ustavnih principa i rešenja, čime će se postići potrebna konzistentnost celokupnog našeg društveno-ekonomskog sistema.

Aleksandar Bakočević

Međunarodna aktivnost Socijalističkog saveza

Svojom nesvrstanom i nezavisnom politikom, svojom doslednošću u borbi za mir i miroljubivu aktivnu koegzistenciju, podrškom koju pruža narodima i zemljama širom sveta koje se bore za nezavisnost i samostalan unutrašnji razvoj, socijalistička samoupravna Jugoslavija stalno povećava svoj ugled u svetu i ulogu u međunarodnim odnosima. Stvaran još u nezavisnost, za mir, današnji ugled i uticaj naše zemlje u svetu daleko nezavisnost, za mir, današnji ugled i uticaj našej zemlje u svetu daleko premašuje njenu geografsku veličinu i ekonomsku moć.

Ciljeve i zadatke naše spoljne politike ne ostvaruju samo nadležni državni organi, već i veliki broj političkih, društvenih, privrednih i drugih subjekata. Očito je da ćemo ih efikasnije ostvarivati ako postignemo bolju usklađenost ciljeva, aktivnosti i akcija svih faktora koji deluju u domenu međunarodnih odnosa. U podruštvljavanju međunarodne politike već smo postigli značajne rezultate. Svi subjekti spoljnopolitičke delatnosti sve aktivnije učestvuju u izgrađivanju, tumačenju i sprovođenju međunarodne politike naše zemlje. Novi Ustav i odluke Desetog kongresa SKJ snažno su stimulirali ovaj proces. U svemu tome, kao i u ostvarivanju stalnog i sve potpunijeg uticaja samoupravne baze, udruženog rada, republika i pokrajina na stvaranje i ostvarivanje naše spoljne politike, značajnu ulogu ima Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.

Otuda je jedan od bitnih programskih ciljeva Socijalističkog saveza da radni ljudi i građani, i sve organizovane socijalističke snage sa SKJ na čelu, u Socijalističkom savezu doprinose utvrđivanju i ostvarivanju spoljne politike i međunarodnih odnosa Jugoslavije i da se bore za mir i progres u svetu, za nezavisnost i integritet zemlje, za ravnopravne me-

đunarodne odnose, za pomoć oslobodilačkim pokretima i narodima koji se bore za svoju samostalnost, za jačanje uloge OUN, a protiv svih oblika imperijalizma, neokolonijalizma i hegemonizma.

Danas je i potrebno i mogućno uvećati doprinos društveno-političkih organizacija, a posebno SSRNJ kao fronta svih organizovanih socijalističkih snaga, u pitanjima međunarodnih odnosa i spoljne politike, u građenju ugleda Jugoslavije u svetu, u jačanju njene političke i ekonomske nezavisnosti i trajne bezbednosti. To je potrebno i zato da bi Socijalistički savez pojačao i aktivnost i odgovornost za dosledno sprovođenje politike utvrđene na Desetom kongresu SKJ i principa novog Ustava.

Kako je od bitnog značaja za jačanje nezavisnosti naše zemlje i njenog međunarodnog položaja vođenje politike najšire otvorenosti i povezanosti socijalističke Jugoslavije sa mnogim narodima i zemljama, to i obimna međunarodna aktivnost i saradnja koju ostvaruje Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije predstavlja veoma značajan deo međunarodnog povezivanja i delovanja naše zemlje.

Analize savremenih političkih i ekonomskih kretanja u svetu i zadaci koji iz njih proističu za Socijalistički savez u međunarodnim odnosima Jugoslavije upućuju na zaključak da ova milionska organizacija u sadašnjim složenim međunarodnim odnosima svoje delovanje treba da zasniva na širokim osnovama. Sam karakter i društvena funkcija Socijalističkog saveza, kao fronta, treba da se stalno potvrđuje i u njegovom delovanju na planu međunarodnih odnosa. Ustavna uloga SSRNJ odnosi se i na međunarodne odnose naše zemlje. Otuda Socijalistički savez — delujući tako da stalno stvara društveno-političke uslove za dosledno sprovođenje novog Ustava, za ostvarivanje ustavnih funkcija udruženog rada, federacije, republika, pokrajina i opština — u isto vreme deluje i mora delovati i kao faktor podruštvljavanja, demokratizacije i ostvarivanja naše jedinstvene međunarodne politike.

Jačanjem njegove funkcije na planu međunarodnih odnosa Socijalistički savez će još više doprineti ugledu Jugoslavije u svetu, njenoj ekonomskoj i političkoj nezavisnosti i njenom bezbednijem unutrašnjem razvoju.

Sadašnja međunarodna situacija je daleko od toga da bi se mogla smatrati zadovoljavajućom. Određena zaoštravanja i pogoršanja neminovno se reflektuju i na našim prostorima. Zato je neophodno da se Socijalistički savez sve više angažuje u međunarodnom delovanju naše zemlje — za rešavanje akutnih ekonomskih i političkih problema današnjeg sveta. Pri tome treba stalno imati u vidu i međunarodnu i unutrašnju dimenziju političkog delovanja SSRNJ.

Zbog svega toga angažovanost Socijalističkog saveza u međunarodnoj aktivnosti socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije i širina geopolitičkih prostora na kojima SSRNJ uspostavlja i ostvaruje odnose s brojnim inostranim partnerima predstavlja integralan deo ukupne društveno-političke uloge Socijalističkog saveza.

Mogućnosti, ali i obaveze Socijalističkog saveza da širi istinu o Jugoslaviji, da afirmiše njenu politiku, izvanredno su velike. Budući da se može elastičnije postavljati i brzo reagovati, Socijalistički savez može pravovremeno obezbeđivati istinite informacije o našim stavovima i ocenama, o svakom vitalnom pitanju međunarodnih odnosa i našeg unutrašnjeg razvoja. U isto vreme Socijalistički savez — postajući sve dina-

mičniji i u domenu međunarodne saradnje, pokrećući određene inicijative — doprinosi da progresivne organizacije i snage sve više jačaju osnove mira, bezbednosti i međusobne saradnje, odnosno učvršćuju pozitivne tendencije u međunarodnom životu.

Isto tako, Socijalistički savez svojom političkom akcijom može uspešno da mobiliše sve strukture društva u otklanjanju neshvatanja i u savlađivanju otpora idejnoj i klasnoj osnovi naše spoljne politike.

Iz jedinstva naše unutrašnje i spoljne politike, iz nedeljivosti socijalističkog razvoja na osnovama samoupravljanja i nesvrstane spoljne politike, proističe trajan zadatak Socijalističkog saveza da svojom aktivnošću obezbedi našim radnim ljudima da budu upoznati sa tokovima i putevima kojima se kreću zamršeni odnosi u međunarodnoj zajednici, sa svim važnijim pitanjima naše međunarodne politike i da učestvuju u njenom kreiranju i ostvarivanju. Taj važan zadatak pretpostavlja bogatu aktivnost Socijalističkog saveza u republikama, pokrajinama, opštinama i mesnim organizacijama. To je, svakako, i najbolji put da se proklamovani principi o podruštvljavanju celokupne međunarodne aktivnosti naše zemlje uspešno ostvare.

I pored nesumnjivih rezultata koje Socijalistički savez postiže u svom radu, potrebno je više uraditi na svim nivoima, posebno u domenu bolje organizovanosti i kontinuiranog praćenja spoljnopolitičkih problema i međunarodne politike naše zemlje. U nekim opštinama još uvek ne rade dovoljno komisije, ili sekcije, koje se bave međunarodnim pitanjima. Stavljanje ovih pitanja na dnevni red izvršno-političkih organa je više izuzetak nego pravilo. Na tumačenje naše međunarodne politike, naše solidarnosti sa narodima koji se bore za svoju nezavisnost, na razmatranje akutnih i važnih ekonomsko-političkih kretanja u svetu, moramo gledati kao na integralan deo političkog života i delovanja Socijalističkog saveza.

Potrebno je upornije, stalno i bolje ostvarivati koordinativnu ulogu Socijalističkog saveza u domenu međunarodnih aktivnosti i saradnje društveno-političkih i društvenih organizacija. Posebno je urgentno da se Socijalistički savez zalaže da se eliminišu neke slabosti koje su pratile veoma razvijenu međunarodnu aktivnost društveno-stručnih organizacija (saveza, udruženja i društava).

Da bi njegov doprinos obezbeđivanju usklađenijeg nastupa brojnih subjekata u međunarodnoj saradnji bio još značajniji i da bi snažno uticao da komuniciranje sa inostranstvom bude u funkciji principa jedinstvene jugoslovenske spoljne politike i da se odlučno eliminišu pojave stihijnosti i improvizacije, Socijalistički savez se na svim nivoima mora osposobiti i adekvatno organizovati.

Socijalistički savez, najčešće zajedno sa drugim zainteresovanima, treba da organizuje produbljenije rasprave, a nekad svodne diskusije o aktuelnim međunarodnim pitanjima i tendencijama, značajnim za njegovo političko delovanje.

I u Socijalističkom savezu je potrebno organizovanije i smišljenije izučavati međunarodna aktuelna politička i ekonomska kretanja i položaj i ulogu Jugoslavije.

Pitanja kojima će se Socijalistički savez baviti ne treba da budu samo iz konteksta diplomatske operative. Rukovodstva Socijalističkog sa-

veza treba da razmatraju češće ona pitanja koja će imati svoju završnicu u mesnim i opštinskim organizacijama ili koja se u njima pokreću.

Samo se tako može postići da aktivnost i organizovanost Socijalističkog saveza budu u srazmeri sa velikom zainteresovanošću naših radnih ljudi i građana za međunarodna zbivanja i spoljnopolitičku aktivnost naše zemlje.

Socijalistički savez ima odgovorne zadatke i u oblasti unapređenja sistema javnog informisanja naših građana i svetske javnosti. U tome poseban značaj i odgovornost imaju sredstva javnog informisanja, gde je Socijalistički savez često u ulozi osnivača. Takođe je nužno unaprediti i sistem informisanja aktivista Socijalističkog saveza. Sa ovim je tesno povezan i zadatak da u propagandno-informativnoj delatnosti, u angažovanom prezentiranju bitnih aspekata savremenog društveno-ekonomskog i političkog razvoja našeg društva i jugoslovenskog međunarodnog opredeljenja i delovanja, Socijalistički savez više doprinese kako bi istinita, prava i blagovremena informacija o nama bila što šire prisutna u svetu. To ima poseban značaj u ovoj godini kada proslavljamo 30-godišnjicu pobede nad fašizmom i kada nam predstoji odgovarajuće angažovanje povodom međunarodne godine žena.

Ova dimenzija delovanja Socijalističkog saveza je utoliko značajnija što se, kao što znamo, povremeno pojačavaju pritisci na našu zemlju, šire dezinformacije, prave špekulacije i pokušaji falsifikovanja istorije, sa ciljem da se omete razvoj socijalističkog samoupravljanja, potkopa jedinstvo naših naroda i narodnosti i naškodi ugledu koji Jugoslavija uživa u svetu kao socijalistička i nesvrstana zemlja. Socijalistički savez se mora energičnije suprotstavljati svakoj aktivnosti reakcionarnih snaga iz inostranstva koje se povezuju sa unutrašnjim neprijateljem. Takvom delovanju Socijalistički savez će se organizovano suprotstavljati konkretnim oblicima idejno-političkog, informativnog i propagandnog rada.

Naročito je važno da Socijalistički savez mobilizatorski deluje na najširu društvenu bazu i na sve strukture društva u pružanju odlučnog otpora neprijateljskim nastojanjima i da u toj aktivnosti ispolji širinu i okupi sve koji se spremni da se bore. Uporedo sa takvom političkom borbom Socijalistički savez treba da neprekidno usmerava masovnu političku akciju na savlađivanje naših objektivnih teškoća i subjektivnih nedostataka.

Na međunarodnom ekonomskom planu došlo je do velikih poremećaja. Ekonomska kriza, odnosno akutni oblici u kojima se ona danas ispoljava, samo je nova potvrda opšte krize društveno-ekonomskih i političkih odnosa u svetu, pre svega kapitalističkog sistema i odnosa u njemu. Očigledno je da se radi o konfliktima koji imaju klasnu suštinu.

S obzirom na to da se stanje međunarodnih ekonomskih odnosa neposredno odražava na privredu i međunarodni ekonomski položaj naše zemlje, potrebna je još veća aktivnost i bolja organizovanost Socijalističkog saveza i svih društveno-političkih organizacija, udruženog rada i samoupravnih organa, privrednih komora i državnih organa radi energičnog sprovođenja ekonomske politike (stabilizacija privrednih kretanja, obuzdavanje inflacije, porast produktivnosti rada, racionalnije privređivanje i štednja). To je najefikasniji put za neutralisanje negativnih posledica ekonomskih kretanja i za naše povoljnije uključivanje u međunarodnu podelu rada.

Socijalistički savez treba da doprinese razradi koncepta samoupravnog organizovanja privrede na području ekonomskih odnosa sa inostranstvom, sa stanovišta da udruženi rad sve više preuzima funkciju državnih organa u pogledu racionalnijeg uvoza i povećanja izvoza, korišćenja inostranih sredstava i drugih oblika međunarodne ekonomske saradnje.

Nužno je da Socijalistički savez nastavi da ostvaruje i unapređuje veoma razvijenu saradnju s brojnim demokratskim i progresivnim partijama i pokretima nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, s organizacijama iz socijalističkih zemalja, sa socijalističkim, socijaldemokratskim i drugim partijama. SSRNJ takođe treba da se povezuje i s mnogim društvenim i političkim snagama u svetu koje se pojavljuju i organizuju van klasičnih političkih struktura i koje teže da se i na međunarodnom planu povezuju i deluju na širokoj platformi borbe za svetski mir i progres.

Od posebnog je značaja da SSRNJ razvija široku političku saradnju s naprednim partijama i pokretima nesvrstanih zemalja. Svestranija, redovnija i sadržinski bogatija saradnja na bilateralnom i multilateralnom planu, razmena mišljenja i iskustava s njima, stvoriće još povoljnije uslove za jače međusobno zbližavanje i razumevanje i dati pozitivan doprinos dogovorenoj zajedničkoj aktivnosti i delovanju Jugoslavije u okviru nesvrstanih zemalja. U tom pravcu SSRNJ mora biti još aktivniji u saradnji i u pokretanju različitih inicijativa i akcija.

Socijalistički savez treba da nastavi i pojača svestranu podršku i pomoć oslobodilačkim pokretima i svim narodima koji se bore za nacionalno oslobođenje i emancipaciju, protiv kolonijalizma i fašizma, i onim snagama koje se bore protiv fašističke diktature i drugih pritisaka reakcije u pojedinim zemljama i na svim kontinentima.

U tom pravcu SSRNJ i ubuduće treba da pruža podršku i pomoć borbi naroda Vijetnama, Kambodže i Laosa, što je posebno važno zbog imperijalističke agresije i pojačanog pritiska na ove zemlje.

Socijalistički savez nesmanjenim intenzitetom treba da nastavi s pružanjem pomoći narodima na jugu Afrike koji u poslednje vreme postižu značajne i istorijske pobede. Posebna je obaveza SSRNJ da u novoj situaciji pomaže oslobodilačke pokrete Angole, Mozambika i Gvineje-Bisao, koji u novim, veoma složenim uslovima nastoje da osiguraju tekovine svoje oslobodilačke borbe i očuvaju njenu progresivnu socijalnu sadržinu.

Kako na jugu Afrike proces dekolonizacije nije završen i još uvek veliki broj ljudi ovog regiona nalazi se pod rasističkom dominacijom, SSRNJ treba da produži da pruža svestranu podršku i pomoć oslobodilačkim snagama Južnoafričke Republike, Zimbabve i Namibije u borbi za potpuno oslobođenje naroda ovih zemalja.

Jačanje saradnje s partijama i pokretima afričkih zemalja za Socijalistički savez je od posebnog značaja zbog pripadnosti politici nesvrstanosti i zbog njihovih sve izrazitijih napora i uloge u pravcu traženja i realizacije progresivnih rešenja za društveno-ekonomski i politički razvoj na nacionalnom planu.

Značajna društvena previranja i dinamična politička zbivanja u zemljama Azije proširuju prostor za još intenzivnije povezivanje Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija Jugoslavije sa političkim organizacijama u zemljama ovog kontinenta.

Povezivanje i intenzivnija saradnja s političkim partijama i organizacijama Latinske Amerike stalan je zadatak Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija. Dosadašnji obim i kvalitet naših veza i saradnje zaostaju za stvarnim ugledom naše zemlje u tom regionu, za interesima i spremnošću različitih progresivnih političkih snaga Latinske Amerike za saradnju s našim organizacijama.

Kriza na Bliskom istoku, sa svim opasnostima po svetski mir, predstavlja pitanje od posebnog interesa za celokupnu jugoslovensku zajednicu. Socijalistički savez, delujući kao faktor opštejugoslovenske politike i angažovanosti, i ubuduće treba da ulaže posebne napore u svestranoj podršci i pomoći narodima, progresivnim snagama i pokretima ovog regiona koji se bore u izuzetno složenim uslovima na prostoru gde su koncentrisani značajni i različiti politički, ekonomski i strateški interesi velikih sila i drugih zemalja. Izlaz iz krize otežava pre svega provokatorska i ratoborna aktivnost Izraela, izdašno pomagana od imperijalističkih krugova, kao i pokušaji da se razbije jedinstveni front arapskih država, a naročito odbijanje da se arapskom narodu Palestine priznaju njegova legitimna nacionalna prava. Zbog toga se situacija stalno zaoštrava i preti izbijanjem novih ratnih sukoba. Socijalistički savez će i ubuduće pružati svestranu pomoć borbi Palestinske organizacije.

U kontekstu velike i svima poznate jugoslovenske aktivnosti na planu rešavanja kiparske krize SSRNJ će sa svoje strane pružati političku podršku progresivnim snagama koje se bore za nezavisan i nesvrstan Kipar.

Značajnu komponentu međunarodne aktivnosti Socijalističkog saveza i dalje će predstavljati saradnja s narodnim frontovima u socijalističkim zemljama. Socijalistički savez treba da nastoji da putem raznovrsnih, pre svega radnih kontakata naročito podstiče elemente saradnje koji predstavljaju obostrane interese.

Stalan interes Socijalističkog saveza za unapređenje odnosa s brojnim partnerima u Zapadnoj Evropi treba ubuduće da se još jače izrazi u proširivanju veza i u obogaćivanju sadržine i oblika međusobne saradnje. To proizlazi iz položaja i uloge koju Jugoslavija ima u Evropi i iz njenog interesa da aktivno doprinosi pozitivnim političkim i društvenim kretanjima na evropskom kontinentu koja su od izuzetnog značaja za opšti razvoj svetskih prilika.

U našoj saradnji s partijama i pokretima u Zapadnoj Evropi treba pratiti i uzimati u obzir duboke promene i pregrupisavanje u socijalističkim i progresivnim snagama, što je zasnovano na traženju i davanju niza novih alternativa za izlaz iz krize u kojoj se nalaze kapitalističke zemlje. Za našu saradnju s njima i za obogaćivanje njenog sadržaja treba uzimati u obzir činjenicu da su razni oblici učešća radnika u upravljanju i samoupravljanju sve prisutniji u koncepcijama, u političkim programima evropskih partija, kao njihovo opredeljivanje za put socijalističkog razvoja u zapadnoevropskim zemljama.

*

Polazeći od stavova i politike naše zemlje u razvijanju dobrih odnosa sa svim, posebno susednim zemljama, Socijalistički savez će se i ubuduće zalagati za unapređenje saradnje s političkim organizacijama i

partijama iz ovih zemalja. Pri tome treba imati u vidu specifične elemente susedstva sa svim njegovim složenim karakteristikama, što postavlja odgovarajuće zadatke pred SSRNJ i druge društveno-političke organizacije.

U toj saradnji poseban i veoma složen problem predstavlja položaj naših nacionalnih manjina u nekim susednim zemljama. Dužnost je, a i ustavna obaveza Socijalističkog saveza da se neprekidno angažuje na pitanjima položaja i prava svih jugoslovenskih nacionalnih manjina u okolnim zemljama, bilo da je reč o položaju slovenačke ili makedonske, hrvatske ili srpske narodnosti.

Pri tom Socijalistički savez treba da polazi od sledećih stavova: prvo — da je ostvarivanje, poštovanje i obezbeđivanje prava nacionalnih manjina i etničkih grupa značajan elemenat demokratizacije međunarodnih odnosa i u isto vreme važan integralni deo borbe svih demokratskih i progresivnih snaga za mir, međunarodnu saradnju i bezbednost. I drugo — da iskustvo pokazuje da odnos prema nacionalnim manjinama, isto tako kao što je predodređen da bude faktor prijateljstva i saradnje susednih država i naroda, može, ukoliko se ne rešavaju u potpunosti problemi njihovog položaja, biti ozbiljan elemenat zaoštravanja i zategnutosti. Poznato je da socijalistička Jugoslavija, zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, obezbeđuje sve uslove za svestran razvoj svih nacionalnosti i etničkih grupa, da svojom doslednom politikom i praksom daje veliki prilog marksističkom rešavanju nacionalnog pitanja, koje je u naše doba postalo problem širokih, svetskih razmera, pa s pravom očekuje da i susedne zemlje obezbede nacionalnim manjinama sva ona prava koja će im omogućiti da postanu most saradnje, razumevanja i zbližavanja i faktor stabilnosti, što je u zajedničkom interesu i u interesu mira i progresa u Evropi i svetu uopšte.

Veljko Radović

Nada u snage dobra

(Izvještaj sa FEST-a 75)

Značaj već tradicionalnog beogradskog »Festivala festivalâ« niko više ne može osporiti, jer na srazmjerno demokratičan i dinamičan način obavještava našu — često dosta loše obaviještenu — filmsku i drugu javnost o tekućim kretanjima u nacionalnim kinematografijama svijeta. FEST je ukupni presjek svih tendencija i karakteristika u svijetu filma i jasna, pregledna informacija koja nas obogaćuje saznanjima i sviješću o dostignućima autentičnih filmskih stvaralaca i njihovom kreativnom razvoju. Značaj i uticaj FEST-a na vođenje razumnije i manje vulgarne komercijalne politike filmskog uvoza takođe ne mogu biti sporni, i na izraze priznanja ovoj značajnoj kulturnoj manifestaciji u Beogradu ne valja trošiti mnogo suvišnih riječi.

Na ovogodišnjem FEST-u nije prikazano ni jedno djelo koje će značajno doprinijeti unapređenju filmskog izraza, bez obzira što su mnogi filmovi došli pred beogradsku publiku sa, blago rečeno, neosnovanom i nezasluženom reputacijom. No, među njima bilo je dosta veoma dobrih, pa i odličnih filmova određene tematske i izražajne svježine. Jedna od karakteristika ovog FEST-a jeste, čini mi se, i smanjenje broja filmova koji tretiraju nasilje na dosta naturalističan način, koji se ne izdižu pjesnički iznad proste registracije činjenica zla. Filmove ove godine karakteriše traganje za vrijednostima, plemenitošću, velika glad za dobrotom i prijateljstvom. To bi mogla da bude zanimljiva psihosocijalna pojava našeg vremena koje je malo zasićeno cinizmom i duhom opšteg osporavanja. Ranije je, na primjer, nasilje prikazivano nesrazmjerno direktnije, s manje stvaralačke ubjedljivosti i višeslojnosti, i često je to bio izraz nemoći da se nasilje i prikaže i istovremeno savlada stvaralačkim sredstvima. Takvi filmovi su, ipak, djelovali otrežnjavajuće i alarmantno u svom re-

lativno neuspješnom angažmanu, i već ovogodišji FEST pokazuje jačanje i utvrđivanje nade u snage dobra. To je, zapravo, vrlo dijalektičan hod stvari: neumjerenô se umjeri i uravnoteži, i tako se prevladava šematizam u korist mnogostrukosti istine koja nikad nije jednobojna i jednostrana. Ne mora čovjek biti filosof istorije pa da utvrdi kako je takav smjer filmskog stvaranja u svijetu valjalo s razlogom očekivati. Naravno, to ne znači da se i ove godine nismo nagledali krvi i nasilja, ali u nesrazmjerno razumnijim i prihvatljivijim »dozama«. Ističe se i težnja za moralno diferenciranim tipom junaka, a ne bezličnom i neoformljenom gomilom bez cilja i stajne tačke; mnogi filmovi imaju postojanog heroja što fanatično brani vrijednosti koje ugrožavaju drugi ljudi, ili, češće, ljudima neskloni represivni sistemi. U tim filmovima postoji gotovo romantičarski zanos koji djeluje oslobodilačkí i obnoviteljski poslije filmova apatije i pasivnosti. Desilo se, ponavljamo, ono što se moglo očekivati: sve se uravnotežuje, pa i smjenjivanje vulgarno optimističkog i vulgarno pesimističkog. To nije izraz pomodnosti (sem ponekad, u krajnjim slučajevima), već djelovanja unutrašnje logike vremena koja se izvršava u dijalektičnom prožimanju progresivnog i nazadnog.

Među filmovima FEST-a 75 osobito se, po mome mišljenju, ističu: *Teksas ekspres, Sjećam se, Hljeb i čokolada, Crvena kalina, Prisluškivanje, Serpiko*. Među njima valja tražiti najkompleksnije i najubjedljivije ostvarenje koje djeluje najautonomnije među »literarnim« filmovima čija se vrijednost često iscrpljuje samo u onome što je netipično filmsko svojstvo. Ako se složimo da je film umjetnost u kojoj se najdirektnije (zbog njene dokumentarističke, realistične prirode, prije svega) stvaralački odslikava društvena i socijalna realnost našeg vremena, onda će se ta društvena komponenta filma kao konvergencije više nivoa ovdje isticati već i stoga što se ovaj tekst štampa u časopisu koji film, razumije se, ne posmatra isključivo sa specijalističkog stanovišta.

Bez ikakve lične sumnje, »najfilmskijim« filmom smatram djelo veoma mladog reditelja (rođen je 1948. godine) Stivena Spilberga — *Teksas ekspres*. Ovaj film odlikuje izvanredna usklađenost akcije i prefinjene, duboko prostudirane psihologije junaka i mase, što se izuzetno teško postiže a da pri tom ne strada jedna ili druga uporišna tačka toga osjetljivog sklada. *Teksas ekspres* je jedna sumanuta potjera za mladim bjeguncima iz zatvora koji, gonjeni roditeljskim atavizmom koji se ne dâ izraziti dolično, idu da otmu svog sina od posvojitelja. Ta kidnaperska vožnja nepreglednim drumovima Amerike — mada je to rekonstrukcija istinitog događaja — djeluje veoma simbolično i uopštavajuće. To je bračni par sitnih i »dobrodušnih« lopova, od kojih je suprug oličenje slabićstva i odsustva volje: može se, dakle, reći da su na neki način »simpatični« i plemenitih instinkata i pored toga što su »kriminalci«. Spilberg je povodom tog filma izjavio: »Ova potjera je organizovani karavan koji privlači Amerikance svih vrsta i odražava američki duh i jedno stanje u Americi kako ga ja vidim.« Sasvim je razumljiva odluka kanskog žirija da scenaristima ovog filma dodijeli nagradu (Barvud, Robins i sâm reditelj Spilberg), jer su uspješno individualizovali učesnike tog američkog »karavana« veoma vješto izabranim detaljima istovremeno rekonstruktorskog i simboličnog svojstva. Još jedna nesumnjiva vrijednost ovog filma jeste izuzetna glumačka ličnost mlade i nedovoljno poznate Goldi Hon.

Na ovom FEST-u italijansku kinematografiju uspješno su predstavljali Federiko Felini svojim filmom *Sjećam se* i Franko Brusati elegičnim djelom o italijanskoj emigraciji — *Hljeb i čokolada*. Felinijevo djelo pjesnički rekonstruiše atmosferu Italije njegovog djetinstva, ogrezle u duh degradacije i lažnog »monumentalizma«. Felini je izjavio: »Ovaj film je povijest lijenog... zatvorenog života italijanske provincije, njene lakomislenosti, sitničarstva, njenih pomalo smiješnih aspiracija... I evo fašizma, tromosti uma, uslovljavanja koje guši maštu, autentičnost.« Felini bespoštedno slika tu nakaznu italijansku fresku na kojoj se banalno i nadmeno ističe komični lik Benita Musolinija, jednog od »prinčeva tame« i »obnovitelja« slave Rima. Ovaj Felinijev film je čudna i opojna mješavina nostalgije za djetinjstvom, atmosfere rasapa, blistave satire i poezije poraza. Ima u ovome djelu, odista, genijalnih sekvenci, ali i neke glomazne i malo usmjerene dramaturgije baroka. No, ovaj film velikog stvaraoca manje je barokan nego neka njegova djela koja je ostvario u svom »hermetičkom« periodu.

Film *Hljeb i čokolada* Franka Brusatija bavi se jednom veoma aktuelnom temom: ekonomskom emigracijom Italije, koja, razumije se, nije samo italijanski problem, već problem velikih, planetarnih razmjera. Brusati je reditelj koji divno spaja komediju i gorčinu, poeziju i brutalnost, satiru i čistotu. Stoga tako lažljivo i »ušećereno« djeluju umiveni i uredni švajcarski pejzaži (»čokolada«) u direktnom sudaru sa žalosnom situacijom stranca (»hljeb«) koji, neukorijenjen u novi kulturni i nacionalni prostor, zarađuje svoj krvavi emigrantski hljeb. Sukobljenost »hljeba« i »čokolade« sjajno se odražava u mnogim sekvencama Brusatijevog filma, a naročito u onoj kad siroti Italijani gledaju, iz nekog kokošinjca, švajcarske djevojke u sfumatu predivnog alpskog pejzaža s potokom, a bolno jasno se osjeća da je to pred njima neostvarljiv san, nedosežna vizija koja se ovdje predstavlja djevičanskom ljepotom i čarobnom putenošću mladih tijela. Brusatijev film saopštava nam svoje melanholične zaključke o tome da se čovjek mora lišiti identiteta i asimilovati se da bi se potpuno integrisao u novi kulturni i nacionalni prostor (u interesu »uspjeha«). No, junak Brusatijevog filma uviđa, pošto je odlučio da se prilagodi što bukvalnije (svoju južnjačku crnu kosu obojiće u germansko plavu!), da se ljepota i dostojanstvo ljudskog života ogledaju prije svega u samopoštovanju i poštovanju svoga da bi se mogli dublje poštovati drugi i drugo. Ulogu tragikomičnog »gastarbajtera« tumači izvanredni komičar gotovo čaplinovskog formata, Nino Manfredi.

Reditelj filma-iznenađenja ovogodišnjeg FEST-a, Vasilij Šukšin, umro je upravo prije otvaranja ove beogradske filmske manifestacije, u punoj stvaralačkoj snazi. Ko je vidio njegovu čarobnu *Crvenu kalinu*, zna kolik je gubitak za rusku kinematografiju ovog kompletnog autora (bio je scenarist, tumač glavne uloge i reditelj ovog filma!). Film govori o sudbini Jegora, zatvorenika »recidivista«, koji je napokon riješio da se prikloni normama i redu društva, jer je sazdan, uistinu, od plemenitog »materijala«. Jegor uzaludno pokušava da povrati cjelovitost i raniju čistotu koju je negdje uludo i neodgovorno potrošio na svojim stranputicama. Društvo će ga primiti (dati mu priliku da se »očisti«), ali će ga njegovi raniji »drugari« — ubiti. Kad se jednom bezumno izgubi, čistota se teško vraća i pored patnje i muke savjesti i svijesti da se nije dobro živjelo.

Film *Crvena kalina* posjeduje jednu uzbudljivu snagu, vitalizam i muževnost. A reditelj Šukšin je izjavio povodom ovog filma: »Želio bih da govorim o odgovornosti čovjeka pred zemljom koja ga je odgajila.«

Reditelj *Kuma,* Frensis Ford Kopola, donio je na ovogodišnji FEST film velike aktuelnosti, ali ne mnogo velike umjetničke snage — *Prisluškivanje.* Ovo djelo stvoreno je znatno prije obznanjivanja afere Votergejt i ne duguje joj povod, makar ne neposredan. To je humanistički nastrojen film koji brani pravo na privatnost i intimitet, jer se energično protivi siledžijstvu prisluškivanja i uhođenja i opštoj manipulaciji ljudima od strane patološki nepovjerljivih »vodoinstalatera«. Da što dublje ispolji tragikomediju prisluškivanja svega i svakoga, Kopola prikazuje prisluškivača koji je i sâm — prisluškivan! No, iako je ovaj film pravovremen, ne znači da mjestimično nije čak i naivan, pa djeluje iskonstruisano (tu su očevidni scenaristički nedostaci filma). Gdje su ti nedostaci najizrazitiji, tu se film najviše ogrešuje o motivacioni sistem. Kopola ima pravo, bez sumnje, kad kaže kako je želio da »film na kraju dođe do jednog moralističkog i humanističkog zaključka«.

Film Sidnija Lameta, *Serpiko,* jeste jedna vrsta male epopeje o »opsesivnoj časnosti« sitnog policajca koji herojski brani velike principe nepotkupljivosti i časti. »Nastrani« policajac Frenk Serpiko odbija da se uključi u sistem opšte korumpiranosti policijskog sistema Amerike i tako postaje »izdajnik« staleža koji bi trebalo da brani baš zakonitost i ustavnost zemlje!? Serpikov život posjeduje onu tihu snagu primjera u neprimjernoj situaciji kad većina ne vjeruje u ono u ime čega se taj mali policajac bori s fanatičnim uvjerenjem. »Slučaj Serpiko« je, inače, istinit događaj, a »autor« te afere, Serpiko, morao je (prethodno su ga i bukvalno ranili) da napusti Ameriku i preseli se u pastoralnu nevinost Švajcarske — da pobjegne od uzaludnosti koliko i od osvete. To je još jedna donkihotska osoba ovoga svijeta koja još vjeruje u poštenje i načela, i tu »opsesiju«, tako rijetku, sjajno tumači glumac velike izražajne snage i lica kome se vjeruje, Al Paćino.

Radnja filma Frenklina Šefnera, *Leptir,* odvija se u robijašnicama i na kažnjeničkim plantažama Francuske Gijane. Ljudi, stavljeni u neljudski položaj kad se goli život pretpostavlja svakom principu, ipak nadvladavaju te elementarne uslove i ostaju ljudi ma koliko ih činili nedostojnim i izopštenim iz zajednice »dobrih«. To je, inače, još jedna u nizu tema o prijateljstvu i lojalnosti što se razvija između dvojice ljudi (to je najčešći odnos u savremenom filmu, korišćen kao formula preuzeta iz *Ponoćnog kauboja* i *Bač Kasidi i Kida).* Mjestimično je Šefner insistirao na naturalističkim slikama stanja, pa i na jeftinom »egzotizmu« iz, vjerovatno, komercijalističkih pobuda. To film čini prilično nehomogenim i nejednake vrijednosti. Dva centralna lika robijaša tumače izvanredni glumci, Dastin Hofman i Stiv Mek Kvin.

Veliki Gejtsbi reditelja Džeka Klejtona (prema znamenitom romanu Frensisa Skota Ficdžeralda) nije, mislim, toliko loš koliko hoće da ga predstave oni što govore o njemu kao o paradi kostima i lažnog sjaja, vaskrsu jeftine plačljive nostalgije i tako dalje. Film rekonstruiše tridesete godine depresije mjestimično upravo majstorski, sugestivno prikazujući opasno stanje raspojasanosti i pustoši koja se useljava u ljude opsjednute potrošnjom svega i svačega. Taj film mogao je, istina, da ma-

nje robuje shemama Ficdžeraldovog romana, ali to je djelo koje posjeduje nesumnjive vrijednosti jer se bavi aktuelnom temom krize porodice, braka, osjećanja. »Napadaćima« na njihov film Klejton je poručio. »Predlažem da sačekamo tri godine prije no što donesemo sud. Ja imam dosta vremena.« Vjerujem da će vrijeme dati Klejtonu za pravo, mada ne znam u kolikoj mjeri.

Film Džordža Roja Hila, *Žaoka*, suptilno oponaša stil klasičnog filma i po nekim montažnim rješenjima i po korišćenju drugih principa starinskog filmskog jezika. On, takođe, izuzetno efektno rekonstruiše atmosferu Amerike već fabuloznih tridesetih godina, koje su ljude ove zemlje stavljale u velika moralna i finansijska iskušenja. Opet filmom dominira jedan drugarski par, opet je to romantizam i nježni zanos drugarstva, a uloge simpatičnih prevaranata iz nužde tumače Robert Redford i Pol Njumen.

Jedini »fantastični« film ovogodišnjeg FEST-a bio je film Džona Bormana, *Zardoz*, čija se radnja odvija u budućnosti, to jest 2293. godine. Ovo ekspresionističko djelo jeste film ideja i predstavlja jednu »košmarnu i prijeteću sliku« budućnosti. Ovaj film prilično otvoreno sumnja u kvalitet evolucionog toka čovječanstva. *Zardoz* je, pored ostalog, i rugalica nečovječnom idealu besmrtnosti i suprotstavljanju prirodnom zakonu po kojem se život obnavlja uprkos pojedinačnim smrtima koje se prirode ne tiču (njoj je samo do života uopšte). U ovom filmu ima veoma efektnih kinestetičkih rješenja, ali ipak — autor ovog teksta vjeruje — budućnost sedme umjetnosti svakako nije u snimanju i konkretizaciji suvih i racionalizovanih ideja, jer je film umjetnost slike, dakle — plastična umjetnost. Razvije li se kako drukčije, biće to nov neki jezik, filmski — ne.

FEST 75 imao je na svom repertoaru i triler Romana Polanskog, *Kineska četvrt* (ovdje izraz »kineska četvrt« znači, otprilike, ovo: »Poješće te pomrčina«). To je suvereno režirano djelo, puno upečatljive atmosfere i neobičnih, »netipičnih« likova. No, osim te bizarnosti i vanrednih glumačkih ostvarenja (osobito Džeka Nikolsona), taj film ne pruža mnogo više.

Pjer Paolo Pazolini je razočarao svojim filmom *Cvijet 1001 noći*, i veoma je čudno kako je žiri festivala u Kanu bio njime obmanut, jer mu je dao — specijalnu nagradu?! Taj film jeste »himna ljubavi i seksu«, ali to je djelo prevelike ilustrativnosti i epski glagoljivo i nejezgrovito. Velika knjiga sublimiranog arapskog iskustva poslužila je Pazoliniju kao povod za film, i on je obilato koristio njenu putenu, pagansku sočnost. I pored obilja dosta »slobodnih« scena, film ne posjeduje ni trunke lascivnosti, što svjedoči o autorskom poštenju i nesumnjivoj darovitosti. A evo kako svoj film »brani« sâm reditelj Pazolini: »Današnje potrošačko društvo uništilo je antičku kulturu. Zato ja hoću da vaskrsnem prošlost, da duhovima istorije mučim svijest današnjeg čovjeka. I ne samo to: želim da govorim o slobodi seksa... Ja ne volim sadašnje vrijeme. Italijani su doživljeli degradaciju.«

Film Kena Rasela, *Gustav Maler*, jeste svojevrsna biografija velikog austrijskog kompozitora jevrejskog porijekla, Gustava Malera. Sudbina tog panteističkog kompozitora poslužila je Raselu da napravi jedno veoma »estetično« i izvanredno likovno uobličeno djelo. *Gustav Maler* je film nejednake snage, a pojedine sekvence idu u red primjernih ostva-

renja kad je riječ o biografijama istorijskih ličnosti, osobito ako je ta ličnost umjetnik sa svojim fanatičnim *kredom*.

Liliana Kavani bila je na tragu dobre ideje o povezanosti prošlosti i sadašnjosti, to jest ideje o povezanosti žrtve i dželata. Njen film, *Noćni portir*, bavi se savremenim ostacima nacizma, odnosno problemom nezastarijevanja krivice protiv čovječnosti. No, ti sadomazohistički kompleksi u ovom filmu previše su racionalizovani i konkretizovani (dželat nekadašnju žrtvu vezuje bukvalno — lancem za krevet?!), tako da je drugi dio filma, zapravo, neprirodna i neprijatna konstrukcija, ma koliko ti odnosi, inače, bili »nakrivljeni« i pomjereni. To je parabolična priča, i nije bez određenog značaja.

Meksički film reditelja Luisa Alkorice, *Predskazanje*, odlikuje se atmosferom čudesnog atavizma i vanredne slikovitosti (snimatelj je veliki majstor fotografije, Gabrijel Figueroa). On govori o palanačkoj sitničavosti jedne meksičke sredine koju guše sujevjerje, neznanje, suženi horizont provincije što proždire svaki oblik ljepote i slobode.

Oko *Istjerivača đavola* stvorena je histerična i vašarska atmosfera, a taj je film mjestimično čak stupidan jer brani tradicionalnu teološku dogmu o đavolu, koje se odriče čak i zvanična katolička crkva! Egzorcizam je suviše složen psihijatrijsko-parapsihološki problem da bi mogao da bude tretiran s toliko neodgovornosti i komercijalnog »talenta«. Ovaj film Vilijema Fridkina koristi se atmosferom pojačanog interesovanja za magijsko i satanističko i govori o neobjašnjivoj potrebi čak i modernog čovjeka za »njegovim đavolom«. Nadbiskup od Kenterberija, dr Artur Remzi, kazao je: »Današnje tvrdnje o posjednutostima demonima su pretežno trice i kučine.« Fridkin je pokazao veliku sposobnost i stvaralačku invenciju u jednoj praznoj temi, koja je samo dobar projektivni test za pritajene mistike ili — bolje je reći — histerike.

Zločin iz ljubavi Luiđija Komenčinija jeste socijalno-ljubavna melodrama o započetoj i nedovršenoj ljubavi djevojke italijanskog »Juga« i mladića »Sjevera«. Njihov susret je, zapravo, sukob dvije kulture, dvije tradicije, dva načina života. »Pobijedio« je tradicionalistički, primitivniji »Jug«, tako da se može reći kako svaka zemlja, eto, ima neki svoj imaginarni »Jug«, manje razvijen i materijalno, i kulturno i emocionalno — zbog istorijskih i drugih osujećujućih uslova.

Kalifornijski poker reditelja Roberta Altmana jeste film o strasti i traganju za hazardom i ludom pticom sreće. Dvojica simpatičnih ljudi (tumači ih Džordž Segal i Eliot Guld) mjesečarski srljaju od pokeraškog stola do ruleta, zatim panično jure na barbut i hipodrom: sve je to luda opijenost i neizraziva pomama.

Na specijalnom programu »Vidika« u okviru FEST-a prikazan je i film Luisa Berlange, *Prirodna veličina*, a u naslovnoj ulozi nastupio je Mišel Pikoli. Ovo Berlangino djelo trebalo je da bude podsmijeh *kredu* usamljenosti zapadnjačkog društva, koje, inače, »lako zamjenljive žene« zamjenjuje — lutkama u »prirodnoj veličini«! Ta pojava dosta je raširena u zapadnom svijetu i dobija oblike individualne i društvene patologije neprirodnog »seksa« mesa i plastike. No, ovdje ta satira ne djeluje jer je junak s lutkom prikazan kao savršeno normalan čovjek (u najkonvencionalnijem smislu riječi) koji se, zapravo, ironično brehtijanski distancira

od svoje uloge — u težnji da tu patološku pojavu učini smiješnom i perverznom. Stoga je takva satira savršeno nedjelotvorna, u to sam uvjeren.

Eto, na kraju, mogu da kažem kako sam ovdje pokušao da izdvojim filmove ovogodišnjeg FEST-a koji su preovladavali u bilo kom smislu. Ponekad je to bila potpuna ostvarenost, katkad tematska inovacija, a počešće kakva druga dimenzija. Svi ti prikazani filmovi, s nejednakom snagom, pokazuju oduševljeno zanimanje za sudbinu čovjeka u savremenom svijetu i posmatraju ga u borbi za vrijednosti i načela koja su i iznad samog života. To je, inače, i jedino što ih čini jednoglasnim i jedinstvenim, a sve ostalo ih čini bitno različitim, utoliko različitijim ukoliko je određena stvaralačka ličnost izrazitija i posebnija u vrsti.

Savremeni socijalni film

*(Izbor tekstova sa simpozijuma o filmu u okviru FEST-a 75)**

Uvodna reč Vladimira Pogačića

U prvom redu želeo bih da se zahvalim svima što ste se odazvali našem pozivu da prisustvujete simpozijumu koji u okviru FEST-a, zajedno sa časopisom »Socijalizam«, organizuje Izvršni odbor FEST-a. Posebno bih želeo da se zahvalim svim našim inostranim kolegama koji su se potrudili da dođu među nas da bi podelili mišljenje sa nama o savremenim kretanjima u filmu i šire. Posebno bih zahvalio onima koji su za tu priliku već unapred pripremili pisane referate.

Tema ovog simpozijuma, o kojoj smo mnogo razmišljali, mnogo diskutovali, imala je nekoliko varijanti naslova i ona se ne ograničava na usku temu »savremenog socijalnog filma«, niti, kako je to takođe bilo formulisano, »film kao oblik društvene kritike« niti »aktuelna društvena funkcija filma«. Ona obuhvata zapravo sve: estetske, političke, sociološke i druge aspekte savremenog filma.

---

* Ovaj izbor sadrži neke priloge i odlomke izlaganja na simpozijumu »Savremeni socijalni film« koji je održan u Beogradu sredinom februara 1975. godine, u organizaciji Izvršnog odbora FEST-a i časopisa »Socijalizam«.

S obzirom na aktuelnost same teme, redakcija smatra da će objavljivanjem ovih tekstova podstaći našu naučnu i umetničku kritiku na angažovanije tretiranje socijalne funkcije savremenog filma.

Pre osamdeset godina, kada se otprilike isti broj ljudi sastao na jednoj projekciji da prvi put vidi jednu filmsku predstavu, niko nije mogao ni da zamisli šta se te večeri u stvari dogodilo. Dogodilo se nešto što će postati ne samo umetnička kreacija, već pre svega nešto što će za našu civilizaciju u svim pravcima postati jedan od bitnih elemenata izražavanja, bitnih sredstava beleženja ne samo političkih i istorijskih događaja, nego pre svega klime i atmosfere jednog vremena, katkada i protiv volje i svesti onih koji su filmove pravili. Naime, kamera je postala otvoreno oko sveta koje u znatnoj meri beleži i nešto nevidljivo: našu savest.

Ova godina je bogata godišnjicama: 80-godišnjica svetske kinematografije, pedeset godina je od prve projekcije filma koji je suvereno stajao na čelu najboljih dela svetske kinematografije, naime, to je 50-godišnjica prvog prikazivanja »Oklopnjače Potemkin« i, s druge strane, naravno uz mnogo skromnije mogućnosti, 30-godišnjica jugoslovenske kinematografije, pa i peta godina FEST-a. Sve su to u neku ruku i teme ili bar atmosfera koja okružuje ili treba da okružuje ove naše buduće diskusije.

Zahvaliću vam još jedanput na učešću u radu simpozijuma i zamoliću doktora Pašića da bude ljubazan i da zvanično otvori ovaj naš simpozijum.

Najdan Pašić

Složena društvena funkcija filma

U danima FEST-a Beograd postaje za jedno kratko vreme filmska prestonica sveta. Ti vrlo značajni dani u kulturnom životu grada daju mogućnost za intenzivan i uzbudljiv susret sa najznačajnijim ostvarenjima svetske kinematografije u protekloj godini i dovode film i filmsko stvaralaštvo u žižu interesovanja najšire javnosti u Beogradu i u čitavoj zemlji.

Kulturna klima koju FEST stvara izuzetno je povoljna za ozbiljne razgovore o umetničkim i društvenim problemima savremenog filma među filmskim stvaraocima, kritičarima, naučnim i javnim radnicima iz zemlje i inostranstva koji u danima FEST-a imaju priliku za međusobne susrete, upoznavanja i slobodan dijalog. U želji da se te mogućnosti što bolje iskoriste, već nekoliko godina u dane FEST-a održava se prigodan naučni skup: Okrugli sto, na kome se u prijateljskoj atmosferi otvorenosti i tolerancije pretresa neko pitanje savremenog filma i njegove društvene funkcije. Time, inače bogat, kulturni program FEST-a dobija još jednu važnu dimenziju, još jednu funkciju u razvijanju prijateljske saradnje i solidarnosti među filmskim radnicima i poklonicima filma iz raznih zemalja zastupljenih na FEST-u i na naučnom skupu.

Ali, pređimo odmah na osnovnu temu našeg razgovora. Šta je to u stvari — socijalni film? Treba li unapred precizno definisati predmet našeg razgovora? Može li se uopšte govoriti i raspravljati o filmu koji

ne bi na sebi nosio manje ili više vidljiv pečat socijalnog i idejnog ambijenta u kome je stvaran, o filmu koji, nezavisno čak od želje i opredeljenja svojih autora, nema svoj socijalni podtekst i poruku?

Ova pitanja se prirodno nameću i ona su pokrenuta već u pismenim saopštenjima pripremljenim za ovaj skup. No, u isto vreme, sadržaj pripremljenim za ovaj skup. No, u isto vreme, sadržaj pripremljenih referata i priloga pokazuje da koncizno naznačen predmet diskusije *socijalni film* — nije ipak tako enigmatičan i mnogoznačan kao što može izgledati na prvi pogled i da nam ne preti velika opasnost da se izgubimo u lavirintu semantičkih nesporazuma. Pokazuje se, ipak, da, uz razlike u akcentu koje su prirodne i čak poželjne, svi imamo pred očima manje ili više iste probleme o kojima treba da raspravlja ovaj skup. Uspeh zavisi samo od naše spremnosti da o tim problemima raspravljamo otvoreno, tolerantno, sa željom da se što bolje i što svestranije osvetli jedno pitanje bitno za društvenu funkciju savremene kinematografije.

Čim je film stupio u život savremenog društva kao novo moćno sredstvo komuniciranja među ljudima, priroda i stepen društvene organizacije nametnuli su mu, tako reći od prvoga dana, mnogostruku i složenu društvenu funkciju i stavili ga pred zahteve međusobno neusklađene i protivrečne kao i sam život.

Društvu čije su osnovne institucije i odnosi zasnovani na individualnom i grupnom utilitarizmu i političkom pragmatizmu sve autentične čovekove potrebe za istinskom umetnošću i umetničkom istinom postaju neizbežno, u većoj ili manjoj meri, predmet posredovanja i posedovanja, modifikovanja i falsifikovanja, zamene suštinskih vrednosti instrumentalnim. Probijanje istinski humanih vrednosti i progresivne društvene poruke uvek je stvar borbe i savlađivanja prepreka i otpora. Zbog same svoje prirode film je, više možda nego neke druge umetnosti i oblasti idejnog stvaranja i stvaralaštva, izložen pritiscima protivrečnih zahteva oštro sukobljenih društvenih sila koje sve nastoje da zagospodare velikim potencijalima kojima film raspolaže kao sredstvo uticaja na idejni i moralni život savremenog čoveka i kao moćan instrument usmeravanja pravca i sadržaja njegove društvene opredeljenosti i angažovanosti.

U društvu u kome se, uporedo sa razvijanjem sredstava za proizvodnju, razvijaju i sredstva vladanja ljudima, kontrole i usmeravanja ne samo njihovog ponašanja, već i njihove svesti film dobija važnu ulogu u sistemu političke socijalizacije, u usađivanju određenog sistema vrednosti koji priprema ljude da žive u datom društvenom poretku po njegovim moralnim i kritičkim normama.

Ali, u savremenom društvu o kome je ovde reč sve veća individualizacija ljudske ličnosti, uz sve veću birokratsku standardizaciju i ukalupljivanje društvenog života, vodi ka novim oblicima i novom intenzitetu sukoba pojedinca i društva. Uz relativna i nesigurna poboljšanja njegovog materijalnog položaja, čovek je pritisnut osećanjem neizvesnosti i neslobode, osećanjem nemoći pred društvenim silama koje gospodare njegovom sudbinom, ali izmiču svakoj njegovoj kontroli. Usamljenost i psihička teskoba su masovni simptomi one razorne boljke modernog društva i modernog čoveka kojoj je Dirkem dao ime socijalna anomija. Čovek koji traži izlaz u aktima očajničkog iracionalnog ličnog protesta,

u besmislenim ispadima, u devijantnom ponašanju, u kriminalu ili u neprekidnom bežanju od stvarnosti i od samoga sebe, — sva ta tragika animirane ljudske ličnosti našega doba našla je i nalazi, neizbežno, svoje mesto, svoj izraz i u savremenom filmu. Pored klišetirane produkcije holivudskih i mnogih drugih »fabrika lažnih snova«, sve više filmova sa ozbiljnim pretenzijama traži svoje teme u morbidnim situacijama i preživljavanjima izvitoperenih ličnosti, u slikanju besmislenosti obične ljudske egzistencije, u pasioniranom naturalističkom prikazivanju kriminala i nasilja.

Ali, film nije samo dekadentna umetnost jednoga društva u krizi i jedne civilizacije na zalasku. U slojevitoj društvenoj stvarnosti postoje i druge istine osim onih koje se tiču solipsističkog sveta alijeniranog pojedinca. Postoji širi socijalni kontekst lične drame savremenog čoveka u kome jedino može i ona sama naći svoje objašnjenje i razrešenje.

U nedrima savremenog društva sudaraju se sile različito usmerene i vrši se dalekosežno pregrupisavanje snaga koje ima, i imaće ubuduće, presudan značaj za dalji tok istorijskog kretanja. U beskrajno složenim procesima rađanja i narastanja društvenih snaga sposobnih da menjaju svet, da društvo učine pravednijim i boljim i da ogromne sile materijalnog i tehničkog progresa stave u službu čoveka, nezamenljivu ulogu igra i umetnost, ona umetnost koja je u stanju da aktivira emocionalne potencijale i da mobiliše društvenu energiju miliona ljudi. Istinski, autentičan socijalni film jeste upravo takva umetnost.

No, tajna velike društvene moći i vaspitne, mobilizatorske snage filma ne leži samo i prvenstveno u njegovoj idejnoj opredeljenosti i usmerenosti, nego u sposobnosti da uverljivim jezikom umetničke istine otkriva dubinske i suštinske veze između životnih situacija i sudbine, stradanja i nadanja, iluzija i slabosti konkretnih pojedinaca i grupa i svega onoga što čini širi kontekst njihove društvene egzistencije, što im daje određeno mesto u jednoj stvarnosti višega reda: u realnom toku istorijskih zbivanja. Takav autentičan socijalni film je u isto vreme i dragocen instrument u kritici onoga što bi se moglo nazvati »tekućom produkcijom socijalnog filma«, čije su teškoće, slabosti i dileme, a ne samo pojedinačna dostignuća, glavni predmet naših razgovora danas i narednih nekoliko dana.

Antinomije socijalnog filma (o kojima govori Boleslav Mihalek, a, na ovaj ili onaj način, i autori drugih saopštenja), njegova razapetost između težnje da neposredno saopštava neke opšte društvene istine i težnje da »ščepa za dušu« običnog gledaoca i da u njemu probudi pozitivne ljudske reakcije, jesu istinski problem od čijeg rešavanja zavisi u najvećoj meri ostvarivanje jedne od najvažnijih društvenih funkcija filma.

Naš Okrugli sto nije niti pretenduje da bude nekakav tribunal na kome se besprizivno sudi socijalnom ili bilo kom drugom filmu. Ali podrška i doprinos koji umetnička i društvena kritika mogu da pruže afirmaciji socijalnog filma i afirmaciji socijalnog u filmu mogu biti vrlo relevantni i značajni za sudbinu osnovne društvene funkcije filma. Verujem da će i naš trodnevni razgovor dati koristan doprinos tim naporima. Saopštenja kojima raspolažemo predstavljaju u tom pogledu dobru polaznu osnovu.

Mišel Siman (Pariz)

Savremeni socijalni film: njegova svojstva i tendencije

1.

Ako delimo mišljenje T. S. Eliota da je cilj kritičara „zajedničko traganje za tačnim sudom" kakvo onda opustošeno bojište ostavlja za sobom istorija filma, ili, još gore, istorija filmske kritike! Koliko lažnih problema, pogrešnih sagledavanja, jalovih teorijskih raspri zakrčuje stranice i stranice spisa o sedmoj umetnosti! Ideološke predrasude, estetičke predrasude, moralne predrasude neprestano su sputavale slobodno upražnjavanje vrednovanja i analize dela.

Zar nismo videli kako jedan ugledni estetičar (Rudolf Arnhajm — Rudolf Arnheim) godinama odbija pojavu zvučnog filma i u ovome vidi dekadenciju jedne umetnosti! Zar nismo videli kako jedan ne manje slavan esejist (Zigfrid Krakauer — Siegfried Kracauer) uspostavlja hijerarhiju predmeta na ekranu, po kojoj je, na primer, mlin za kafu manje specifično filmski od lokomotive jer se na pozorišnu scenu može izneti mlin za kafu, ali ne i lokomotiva! Tako je dugo vremena u ime crno-belog napadan film u boji, u ime neprofesionalnog glumca — zvezda, u ime klasičnog — široki ekran.

To su rasprave koje nam izgledaju prevaziđene, no u koje su se najozbiljniji duhovi svesrdno upuštali, zanemarujući pri tom otkrivanje i produbljivanje živih dela filma svog vremena. Koliko je krljušti sa očiju „stručnjaka", koliko naočnjaka trebalo da padne pre no što se uvideo značaj jednog Hoksa (Hawks), jednog Volša (Walsh), jednog Louzija (Losey), i izblede prigrabljene reputacije jednog Majlstona (Milestone), jednog Dasena (Dassin), jednog Cinemana (Zinneman), da pomenemo samo američku kinematografiju. To su reputacije prisvojene u ime jedne koncepcije „socijalnog filma" koja je u holivudskoj produkciji sistematski povlašćivala izvesne teme „sa tezom". Danas, kad se jedan simpozijum okuplja upravo na temu savremenog socijalnog filma, valjalo bi preispitati samu prirodu ovog tipa filmova, upitati se da li se može obuhvatiti jednom definicijom.

Socijalni film, baš kao ni politički, nije žanr kao što su vestern, gangsterski film ili muzička komedija. A ipak sve se odvija kao da u duhu mnogih postoji jedna kategorija „socijalnih filmova". U ime te kategorije se socijalnim filmom moglo smatrati „Golo ostrvo", a ne istorijski film kakav je „Život O'Haru", mada danas svi jasno vide da je Micogučijevo delo neuporedivo stroža, složenija i kritičkija analiza društva i njegovih ekonomskih i socijalnih mehanizama od estetičkog »vežbanja« Kaneto Šindao. Svaki film je socijalan, kao što je svaki film politički, u meri u kojoj svaki film prikazuje odnose čoveka prema društvu i ideologiji koja ga okružuje.

Važno je proceniti svrsishodnost opisa, njegov stepen produbljenosti i prirodu upotrebljenih stilskih sredstava.

Savremena sklonost filmske kritike da smatra „realističkijim" ili „socijalnijim" (ova dva pojma često idu zajedno) film ostvaren skromnim

sredstvima (crno-beli, sniman u prirodnim dekorima, sa neprofesionalnim glumcima), koji se bavi ekonomski obespravljenim likovima, po našem mišljenju opasno brka predmet i pogled. „Pravilo igre" („La Règle du Jeu"), „Sluga" („The Servant") ili „Veličanstveni Embersonovi" („The Magnificent Ambersons") nesumnjivo su filmovi lucidniji po pitanju čovekove otuđenosti u društvu no mnoga navodno „realistička" dela. To je elementarna istina, reći će se, no istina koja kao da nije uvek uzimana u obzir u prošlosti, prilikom donošenja izvesnih olakih sudova.

2.

Ako je svaki film socijalan po tome što odražava izvesno stanje društva, samo jedna manjina filmova pokušava da izvrši kritičku analizu tog istog društva, da natera gledaoca da razmišlja o svom sadašnjem položaju, a ne da pasivno prima filmsku mitologiju koja dopunjava mitologije njegove svakidašnjice. U tom pogledu prisne veze filma i društva (objašnjive jednostavnom činjenicom da je film masovna umetnost, te otud spremnija da odražava varijacije okolne sredine) objašnjavaju zašto su značajni filmski pokreti poslednjih petnaest godina išli naporedo sa naporom samog društva da sebe kritički preispita. Engleski „Free Cinema", brazilski „Cinema novo", kanadski filmovi na francuskom jeziku, mladi češki i jugoslovenski film, japanski novi talas su, kao nekad talijanski neorealizam, bili relativno homogeni pokreti, usmereni ka dubljem poimanju odnosa čoveka i sveta.

Najuzorniji filmovi koje su ovi pokreti dali išli su smerom u kojem su društveno i psihološko, stvarno i imaginarno bili prisno povezani, u želji da se globalno sagledaju čovek i njegovi problemi. Promeniti svet i promeniti život: ove dve krilatice Marksa (Marx) i Remboa (Rimbaud) objedinio je jedan paralelni i komplementarni elan. O tome svedoče tako raznovrsni filmovi kao što su „Ceremonija" Nagise Ošime (Japan), „Bogovi i mrtvi" Ruja Gvere (Ruj Guerra —Brazil), „Vodohodi" („Les Voitures d'Eau") Pjera Pjeroa (Pierre Perrault — Kanada), „Ljubavni slučaj" Dušana Makavejeva, „Svakodnevna hrabrost" („Každy den odvahy") Evalda Šorma (Evald Schorm — Čehoslovačka), „Zemlja u transu" („Terra em transe") Glaubera Roče (Glauber Rocha — Brazil), sve istaknuta dala šezdesetih godina, podjednako udaljena od mehanicističke ekonomske analize i od povlađivanja privatnim fantazmima.

Igrani film, koji još uvek čini najznačajniji deo produkcije, približava se, privrženošću koju pokazuje prema likovima i naraciji, i vezan, kao što jeste po samoj svojoj prirodi, za razvoj u vremenu, umetnosti romana više no ma kojem drugom estetičkom obliku. Poput najvećih romanopisaca, najveći filmski stvaraoci jesu oni koji udružuju širinu društvene panorame sa dubinom introspekcije. Dva majstora kao što su Frančesko Rozi (Francesco Rozi) i Ingmar Bergman, koje kao da sve razdvaja, jer jedan teži da razotkrije mehanizme vlasti, a drugi da naslika egzistencijalnu teskobu, ne mogu iz svog strogog pristupa da isključe drugu stranu medalje, koju nisu hteli da istražuju, no koja im se uporno nameće. Niko neće zaboraviti onu sobu, iz „Persone", sa

televizijskim ekranom na kojem je slika budističkog sveštenika u plamenu, i iznenadno prisustvo rata u Vijetnamu, ni, u finalnoj sekvenci „Laki Lučana“ („Lucky Luciano“), te nepoštedne analize mafije, smrt koja se približava i iznenada grabi „bosa nad bosovima“.

Izdvojiti socijalno ili mentalno znači osiromašiti delo, koje, naprotiv, valja da teži da ponovo integriše u celinu obilje stvarnosti, njene protivrečnosti, čiju dijalektiku umetnik treba da istražuje. Skorašnji filmovi kao što su „Zagonetka upropašćenog deteta“ („Puzzle of a Downfall Child“) Džerija Šacberga (Jerry Schatzberg), „Leo Poslednji“ („Leo the Last“) Džona Bormena (John Boorman), „Njuškalo“ („Sleuth“) Džozefa Menkijeviča (Joseph Mankiewicz), upadljivo zanemareni od strane „intelektualne“ kritike, predstavljaju, svaki na svoj način, izvanredno prodorna istraživanja koja osvetljavaju psihološke i društvene pritiske što opterećuju pojedinca. Takva dela dovode do bogaćenja naše senzibilnosti, do lucidnijeg sagledavanja sveta. Govoriti istinu revolucionaran je čin, a umetnik se i tu svojim sredstvima pridružuje filosofu. I kao takav pravi „socijalni film istinske delotvornosti“.

3.

Međutim, nemoguće je raspšiti iluzije. ući u trag privdima a da se ne napadnu ustaljene forme, stilistički klišei što čine birokratsku rutinu umetnika lišenih invencije. Prilikom razrađivanja novih formi nikad se ne sme gubiti iz vida priroda kinematografskog spektakla i neophodnost veze sa gledaocem. Produžavati jedan estetički poredak znači utvrđivati gledaoce u njihovoj otuđenosti. Uništiti ga od temelja do vrha znači radikalno preseći vezu sa tim istim gledaocem. Sam izraz „čitanje“ filma ide, čini nam se, nasuprot načinu na koji se film prima. Čitanje podrazumeva mogućnost zaustavljanja, vraćanja, pročitavanja iste rečenice nekoliko puta. Jedna slika se može čitati kao knjiga, može se prelaziti s ove mrlje boje na onu, mogu se suprotstavljati volumeni. Čitalac knjige, posmatrač slike nameću svoju temporalnost delu, diktiraju mu uslove njegovog primanja.

Međutim, filmski stvaralac, kao svaki čovek spektakla, nameće publici svoju temporalnost, zatvara je u određene granice, ne ostavljajući vremenu mogućnost da zaustavi svoj let. Otud nužnost da se ponudi više ravni primanja — da bi film bio bogat i prilikom (ponovnog) gledanja, ali i nužnost očuvanja izvesnog prvog nivoa, koji obezbeđuje vezu sa gledaocem, pruža mu izvesnu prisnost sa upotrebljenim jezikom (koji će biti jezik predstavljanja), izvesnu vezu sa ideologijom, što su jedini uslovi potencijalne plodnosti dela. Tako će se moderan filmski stvaralac držati podjednako daleko od čitavog klasicizma i od radikalnih raskida.

U kritičkoj raspri — staroj koliko sam film, za koju se veruje da je zamrla, a ona se stalno nanovo rađa, suprotstavljajući filmove u kojima preovlađuju utisak stvarnosti i iluzija onima koji otkrivaju svoje postupke i iskazuju se kao veštačke tvorevine — svaki tabor zamera onom drugom da se slepo pokorava kanonima svoje biblije. Po prvima, gledalac je pred „prozirnim“ filmovima kao Mojsije stavljen u čun od papirusa, on mirno plovi niz tok Nila (i priče), u slatkoj omami, blaženoj i varljivoj, posmatra predeo, ne postavljajući sebi nepotrebna pitanja. Po

drugima, gledaoci „rasparčanih“ dela su kao Filistejci, koje Samson-filmski stvaralac mlati magarčevom vilicom i buzdovanima argumenata.

U oba stava, čini nam se, ima istine. Ali, zar lišiti se iluzija i moći čula ne znači prosuti malog Mojsija zajedno sa prljavom vodom i poricati film u onome što je sam njegov osnov: sposobnost reprodukovanja stvarnosti? I, uporedo, zar odricanje od razmišljanja koje bi se služilo i drugim artificijelnostima reprodukcije, pored mehaničkih, ne znači zatvoriti film u jedno usko (i klasično) shvatanje režije?

I tako, podjednako udaljena od narativnog filma koji stalno obrće iste sheme, mada katkad ume da nas očara, i od filma raskida, zatočenika suve laboratorije (Strob — Straub, Anun — Hanoun, Godar-Goren — Godard-Gorin), izvesna nedavna dela — filmovi Rozija, Bunjuela (Bunuel), Makavejeva, Gvere, Ošime, Altmana (Altman), Kjubrika (Kubrick), Šacberga, Bormena, pored drugih — svedoče o rešenosti da se osećanje spoji sa razmišljanjem, da prvo neprestano kontroliše ovo drugo. Mi se identifikujemo i odvajamo, učestvuju i naša podsvest i naša senzibilnost, a naša inteligencija posmatra.

Upravo visina ambicija o kojima svedoče ovi stvaraoci (analiza mehanizma moći, uzimanje u obzir i psihološkog i ekonomskog činioca) kao da iziskuje usavršavanje njihovih stvaralačkih alatki. Njihova formalna složenost odgovara želji da se globalno i poetski obuhvate čovek i svet, želji da se pomire um i srce. Socijalni film će biti šekspirovski i brehtovski — ili ga neće biti.

(S francuskog: Branko Vučićević)

Ježi Plaževski (Varšava)

Lepa reč — politički film

Prvo, bacimo pogled na istoriju filma. „Društveni film“ nije ni u kakvoj meri nov pojam. Buknuo je polovinom dvadesetih godina velikim delima Ajzenštajna i Pudovkina, nastavili su ga filmovi ruzveltovskog „Nju dila“, a posle ratno-propagandni filmovi iz perioda 1939 — 1945. godine. Na idejne i umetničke visine uzidgao ga je italijanski realizam, obogatilo ga je rađanje socijalističkih kinematografija.

Ali zato je nova pojava „politički film“, koji se već više godina javlja u kinematografijama kapitalističkih zemalja. Efektna manifestacija njegovog kvaliteta bilo je dodeljivanje „Gran prija“ festivala u Kanu *ex aequo* filmovima toga pravca — „Radnička klasa ide u raj“ Petrija i „Slučaj Matei“ Rosija. Ovaj simbol je utoliko značajniji jer nije stigao iz Pezara ili Karlovih Vari, već iz Kana, koji se smatra za svetsku prestonicu tradicionalnog filma, koja nerado prihvata novine i društveno angažovanje.

Šta diferencira „politički“ od društvenog filma? Ako je ovaj drugi predstavljao čoveka u njegovim odnosima prema društvu, „politički“

film bavi se odnosima između društva i vlasti, ponekad sasvim izostavljajući jedinku.

Prvo pitanje: zašto se politički film pojavljuje baš sada? Čini se da politika mora da privlači stvaraoce u periodu jačanja zategnutosti koja preti eksplozijom. Međutim, rat u Koreji — period u kojem je hladni rat bio najbliži tome da se pretvori u pravi — bio je period totalne depolitizacije filma (izuzev nekoliko antikomunističkih kičeva napravljenih po porudžbini u Holivudu). Umesto toga, ofanziva političkog filma pada u periodu popuštanja. Na izgled, u tome nema logike.

Svakako, pravilan je odgovor sa stanovišta ekonomike. Politički filmovi se snimaju, jer od vremena „Z" Koste Gavrasa i Reneovog „Rat je završen" poznato je da doživljavaju uspeh. Ali taj odgovor ne objašnjava sve. Ti filmovi donose dobit jer su uzbudili gledaoce, naročito mlade. Slažem se. Ali zašto?

Jedno od mogućih objašnjenja je i to da su za samostalnu političku aktivnost sazrele generacije rođene posle rata, koje ne znaju šta je rat, za koje ratne zasluge ne mogu predstavljati oproštaj zbog eventualne pasivnosti. Ti mladi zavide očevima na delokrugu njihovog delovanja, a pored toga osećaju se poniženi zbog onoga što je postigla prethodna generacija i hoće da joj se suprotstave.

To nisu nikakve novine, to je bio povod i drugoj avanturi kinematografije — „protestnom filmu", koji je nastao — naporedo sa drugim društvenim pojavama — kada je spomenuta generacija bila nekoliko godina mlađa (kulminacija „omladinskog bunta" bili su pariski neredi maja 1968). Već i protest mladih gnevnih pokušali su da nazovu politički. Bez osnova. Buntovni anarhizam tih filmova („Ruke u džepu" Belokija i „Ludi Pjero" Godara) često je bio iskren, vatren, simpatično novatorski. Ali, nije stvorio politički film jer je odustao od racionalnog i diskursivnog opisa stvarno postojećih političkih mehanizama. Kritiku je zamenjivao buntom nezadovoljstva, često histerično otrgnutim od uzroka nezadovoljstva. Dovoljno je uporediti takav politički film kao što je „Medium Cool" Haskela Vekslera sa protestnim „Grazie, zia" Sampjerija (ionako izuzetno zrelim ostvarenjem „protestnog filma") da bi se osetila možda ne umetnička, već intelektualna razlika u dubljoj analizi.

„Protestni film" danas već pripada prošlosti. Nisu ga savladali pritisci cenzure, fijasko je stigao iznutra. Osnivačima „protestnog filma" dosadilo je da plaze jezik svetu jer su se uverili u potpunu uzaludnost svoga spazmatičnog protesta (pogotovu što nigde u svetu široke mase eksploatisanih, a posebno organizovana radnička klasa, nisu prihvatile te filmove kao svoje, već samo kao neobaveznu zabavu gospodičića iz boljih kuća). Stvaraoci te vrste filmova nastoje da danas stvarno upoznaju svet i da svoje stvarno dejstvovanje prilagode tome da može da utiče na proces promena. I tada — *ex definitione* — počinju da se bave političkim filmom.

Vraćajući se prethodnom razmišljanju: ako je politički film pre svega demonstracija posleratne generacije koja ima sopstvene ideje o nesavršenstvu sveta koji joj u amanet ostavljaju odrasli — jedno od nesavršenstava sveta mlada generacija vidi, nesumnjivo, u eskalaciji nasilja. Dokumente ponižavanja i ugrožavanja čoveka televizija odmah i u veoma širokom obimu isporučuje danas u sve naše domove između

kolača i posete komšinice. To, možda, rađa otupelost, ali i poniženje jer volja jedinke ništa ne znači, gledalac je jednostavno marioneta koju neko povlači kanapom. To ponižavanje nagoni na kontraakciju.

Dokaz ispravnosti ovakvog razmišljanja čini se da može da bude do sada nepoznata oštrina filmskih sredstava koja je baš politički film prihvatio i razvio. Ako je prvi uzrok kontraakcije otupelost, onda je baš oštrina izražajnih sredstava najradikalniji lek za otupelost.

Politički film, koji se proširio skoro po čitavom svetu, mora da bude i jeste veoma izdiferencirana pojava kako po ciljevima tako i po sredstvima. Međutim, zanimljivo je da su u najvažnijoj tački njegove inspiracije iste. On može da opslužuje kako levicu tako i desnicu. Za sada, kako to pokazuje stvaralačka praksa, on reprezentuje isključivo napredne ličnosti, dok se reakcionarne ili bar konzervativne ličnosti skoro ne ispoljavaju. Da li je desnica odustala od igre?

U sveukupnom pluralizmu ličnosti stvaralaca političkog filma predlažem da razlikujemo tri glavne struje koje se hrane najvažnijim konfliktima savremenog sveta. Tu su najpre stvaraoci koji pre svega žele da deklarišu svoj odnos prema događajima koji uznemiravaju javnost. Tu su drugi koji prate glavne sudbine radničke klase i njenu borbu sa neokapitalizmom. I konačno, postoje i takvi koje fascinira sama tehnika vladanja i moralne dileme koje to prate.

1. DEKLARACIJA POGLEDA NA SVET

Glavni motor delovanja u ovoj struji je želja za ekspiacijom, za očišćenjem, buđenje u svesti naroda bilo osećanja krivice bilo osećanja pravde. Obično tu imamo posla sa problemima koje konformistički deo javnosti („ćutljiva većina") smatra za proste i van diskusije. Nasuprot tome, umetnik, mučen grižom savesti, želi da iskaže da su ti problemi za diskusiju i da su složeni, dostojni da se o njima promisli. Želeći da ovladaju svešću gledalaca, stvaraoci ostavljaju utisak kao da pre svega sami žele da postanu svesni sopstvenih neuroza i fobija, da ih razoružaju i umilostive. Prvo katarza samog stvaraoca, a tek kasnije — gledaoca.

Votje, autor „Avoir 20 ans dans L'Aurès", pokazao je kako vojnik francuskog „prljavog rata" u Alžiru dezertira da bi spasao arapskog borca. Votje je deklarisao ubeđenja koja za vreme „prljavog rata" nije delila većina Francuza (a delimično ih ne deli ni danas). Takav mazohizam nema ničeg patološkog, to je kao intervencija psihoanalitičara koji izvlačenjem stidljivih kompleksa krivice želi da ozdravi pacijenta. Votje se nije kolebao da podseti kako su Nemci posle kapitulacije 1945. godine naterivani da gledaju antihitlerovske filmove. Moraju se stvarati filmovi koji bude stid i nemir, neprijatni dok se gledaju, ali koji su neophodni.

Slične ideje nagnale su Devidsona u „Trial of Catonsville" da osudi ne samo američku agresiju u Vijetnamu, već i čitav pravac političke ekspanzije Amerike posle 1945. godine. Slično je deklarisao svoje gađenje prema militarizmu Skot u „Rade". Slično je Flajšman u „Nesreći" raskinuo zaveru zapadnonemačkog ćutanja o izgubljenim teritorijama

preko Odre, objavljujući da se mladih Nemaca ništa ne tiču dogovaranja o odmazdi.

2. ZAINTERESOVANOST ZA DRUŠTVENU REVOLUCIJU

U toj zainteresovanosti povezuju se filmski radnici koji smatraju da je radnička klasa pogonska snaga savremene istorije. Ovi filmski radnici se ponekad znatno razlikuju u pogledu taktike ovog pokretanja istorije, ali, kao i u prethodnoj grupi, hladni objektivizam ili skretanje od zauzimanja pozicije je tu nemoguće.

Ima tu prostora za povezivanje vatrene angažovanosti autora sa istinskim prikazivanjem političke situacije, pri čemu junak („Radnička klasa ide u raj" Petrija) uopšte ne mora da se legitimiše uzornom doslednošću i klasnom opredeljenošću, važno je da doslednost i klasna opredeljenost karakterišu reditelja. Drugi tip filmova potiče iz uskotračne amaterske reportaže snimane za korišćenje u jednom fabričkom kolektivu. Veća doza profesionalnosti nije mu oduzela karakter instruktaže za proletarijat velike industrije gde se, radi buđenja solidarnosti i klasne svesti, vrši propagiranje određene štrajkačke i političke taktike („Coup sur coup" Karmica, „Liebe Mutter, mir geht es gut" Civera). Još jednu alternativu revolucionarne tematike stvara borba naroda trećeg sveta, koja nije samo društvena, već i nacionalna. Fabularizacija prostih i jasnih za govor niti služi nepogrešivo stvaraocima da traže odgovore na pitanje koje postavljaju mase: šta da se radi? („Que hacer" Landau i Ruiza).

3. TEHNOLOGIJA VLASTI

Poslednju grupu filmova koji predstavljaju osnovu političkog filma čine filmovi fascinirani mehanizmom funkcionisanja vlasti. Takve pretpostavke ne isključuju da se tu mogu naći dela bez unapred postavljene teze, pa čak i da uopšte ne otkriju stav autora. Osnovni kriterijum za ocenjivanje tu nije snaga uverljivosti tih filmova, već stepen dostignute istine i širina horizonata koju ta istina otkriva. Na primer, Rosi u „Slučaju Matei" nije se naprezao da otkrije ko je ubio stvaraoca državne industrije nafte u Italiji, ali, umesto toga, svestrano je prikazao kome je sve stalo do tog ubistva. Nastala je uzbudljiva freska o povezanosti ekonomike sa politikom, ne zapostavljajući nijanse Mateijevog karaktera. Ali junak, iako pritegnut američkim koncernima, iako saveznik arapskih država vlasnika naftonosnih polja, iako pobornik privrednog zbližavanja sa SSSR — ipak je bio kapitalista. Deo levičarske kritike zato je prebacio Rosiju da maskira „čistu" liniju podele kapitalisti — radnici. Ipak, ako film govori istinu (a niko nije uspeo da dokaže suprotno), onda je bolje upoznati tu složenu istinu nego uprošćene bajke. Samo tako se može primenjivati istorijski materijalizam u istraživanjima sve komplikovanijih pojava društvenog života.

Analogno, u „Opsadnom stanju" Koste Gavrasa analiza metoda gradske gerile u Latinskoj Americi obavljena je pre svega objektivno. Stvaraoci, oslanjajući se na autentičnost, izražavaju divljenje prema herojima te neravnopravne borbe. Međutim, veoma bi teško bilo tvrditi

da izražavaju divljenje i prema metodima te borbe. Kao cilj jasno su sebi postavili ne da poučavaju tupamarose šta je za njih ispravno, nego da serviraju gledaocu maksimum verodostojnih podataka da bi sam mogao da oceni situaciju.

Nije slučajno što se veoma mnogo filmova iz te grupe bavi nezakonitom delatnošću policije. To nije odstupanje, jer delovanje policije je često odraz (i simbol) postupaka buržoaske države, a zatvor je — metaforički model društva. I pored scenarija koji je na izgled sličan stotinama kriminalističkih filmova iz prošlosti, to su filmovi kvalitativno različiti, koji se kritički bave samim mehanizmom policijske vlasti, a ne zločinom i prestupništvom („Confessione di un commissario di polizia" Mijanija, „Assassins de l'ordre" Karnea).

4. AUTSAJDERI

Moda političkog filma (realističkog i pragmatističkog) odrazila se i na susednim terenima. Mislim u prvom redu na političke alegorije koje operišu sa višim stepenom apstraktnosti i tendencijom pseudoanimiranja. Na primer, „San Michele aveva un gallo" braće Tavijani dao se u diskusiju sa savremenim anarhizmom na temu odvajanja od masa — prenoseći konflikt u vreme udaljeno sto godina. Nasuprot tome, Hiler u filmu „Bolnica" ostao je čvrsto u današnjem danu, ali je savremenu Ameriku predstavio kao zapuštenu bolnicu koja ne leči, nego ubija.

Postoji i druga granična zona između političkog i zabavnog filma. U tkivo čisto rekreativnih filmova švercuju se političke niti. Atraktivnost takvih filmova se ne umanjuje, a na njihovoj periferiji ili u glavnom toku pojavljuju se ponekad scene snažne ekspresivnosti i moći veštog uopštavanja. Gde je nekada bilo dovoljno da siromašni student voli frivolnu šansonjerku, tamo se danas dodaje Berlin pre hitlerovskog puča („Kabare" Fosa). Ranije je progonjeni begunac stalno bežao ispred potere, danas se na njegovom putu pojavljuju dvojica političara koji se bore za pobedu na izborima („Albatros" Mokija).

Ofanziva političkog filma, koji napreduje tako širokim frontom, stvara pretpostavku da, iako ga forsira trenutna moda, to je moda koja odgovara duhu epohe i potrebi gledalaca i da se njegovi tragovi u istoriji kinematografije više ne mogu zatrti. Da li ta ofanziva ne zna za granice?

Kada bi u socijalističkim zemljama, zemljama državnog mecenata, postojao politički film sličan spomenutom, onda bi o njemu trebalo govoriti posebno zbog krajnje različitih uslova. Ali, da li on postoji?

Ne slažem se mnogo sa tezom istaknutog praktičara reditelja Sergeja Jutkeviča. On tvrdi da ogromne društvene promene u socijalističkim zemljama traže da se etiketa „političkog filma" da potpuno drugačijim temama kao što su „ljubav, odnos prema vlasništvu, problem etike, porodice, uzajamni kontakti generacija". Jednom reči, skoro svaki film socijalističkih zemalja je „politički". Ovako široka interpretacija otežava analizu. Verovatno ne samo niže potpisani filmove navedene kao primer oseća kao izazov. I to nezavisno od toga da li rukavicu bacaju politički saveznici ili protivnici. Mi koji smo toliko napisali o angažovanoj umetnosti i o politizaciji filma imamo moralnu

obavezu (ne govoreći o društvenom interesu) da odgovorimo na sličan način, ali sa naših pozicija. A to znači odgovoriti temama prema kojima se ne može biti ravnodušan, značajnim za naše uređenje, vatreno postavljanim, ne bežeći od kontroverznih problema niti od sredstava nasilja ako proizlazi da su neophodni zbog sadržaja.

Počeci takvog filma već postoje. Citirajmo filmove kao što su „Tvoj savremenik" Rajzmana, „Devet dana jedne godine" Roma, „Novinar" Gerasimova, „Optuženi" Kadara i Klosa, „Sunce izlazi jednom dnevno" Klube, „Otac" Saboa, „Sadašnjost" Bačoa, „Lisice" Papića, „Lepa reč sloboda" Žalakjevičusa. Radi se o tome da se ta struja aktivira, modernizuje i da se stvori klima kako bi zauzela čelno mesto u proizvodnji.

Rostislav Jurenjev (Moskva)

Najvažniji kriterijumi savremenog filma

Svaki film je socijalan. Čak je fenomen filmske umetnosti socijalan, jer je neraskidivo vezan za društvo, za klasnu borbu, za stremljenja čovečanstva ka progresu, za društveni moral. Ipak, nisu svi filmovi socijalno značajni po svojoj ideji, tematici, ljudskim karakterima, i ne tretiraju aktuelne probleme savremenog društva i ne teže saznanjima i vaspitnim ciljevima. Ima filmova neutralnih, koji nas odvajaju od života — eskapističkih. Oni poseduju određene socijalne funkcije, kojih su njihovi autori ponekad svesni, a ponekad ih ne uzimaju u obzir. Ja ne znam da li je Pjer Paolo Pazolini mislio o socijalnom značenju svojih filmova: „Dekameron", „Kenterberijske priče" i „1001 noć". Po želji, u njima možemo naći iluzije i neke savremene probleme. Pravilnije je reći da večiti motivi erotike, nasilja, ljubomore, pohlepe — koje je daroviti umetnik rešio talentovano i bez stida — nose antisocijalne funkcije i odvlače pažnju gledaoca od istinski socijalnih problema. Filmova identičnih sa Pazolinijevom trilogijom sada ima mnogo. Nazvaćemo ih asocijalnim.

U svim mnogobrojnim nijansama odnosa autora prema socijalnim funkcijama njihovih dela, i u tom pitanju, kao i u svim ostalim političkim, filozofskim, estetičkim, sociološkim pitanjima — možemo da povučemo oštru, preciznu granicu. Koliko god bila komplikovana panorama svetske filmske umetnosti, i raznolikost njenih stvaralaca i raznovrsnost njenih ostvarenja — ipak je svet savremene kinematografije podeljen na dva antagonistička tabora: socijalistički i kapitalistički.

Socijalistička umetnost prepuna je istorijskog optimizma, vere u lepotu i snagu čoveka, brige o njegovom moralu, i teži da svesno i nepokolebljivo prodre u život, služi progresu i izgradnji komunizma. Zato socijalne funkcije u socijalističkim filmovima autori uvek uzimaju u obzir.

Kapitalistička umetnost se plaši života, društvenog progresa, budućnosti. Ona u ogromnoj većini svojih ostvarenja — odvlači od života, od njegovih protivrečnosti i borbe. Tu spada i bolesna individualistička modernistička umetnost, kao i komercijalno-tržišna umetnost, koja omamljuje i ošamućuje gledaoca živopisnom imitacijom života. Ali lenjinističko učenje o dvema kulturama sadržanim u jednoj buržoaskoj kulturi govori nam da i među buržoaskim autorima ima ne mali broj svesnih boraca-demokrata koji protestuju protiv kapitalističkog društva i kritikuju ga. Njihov idejni svet je veoma komplikovan, zamršen i protivrečan. I jedan od najvažnijih zadataka socijalističke estetike, kritike, istorije umetnosti je izučavanje takvih stvaralaca, borba za njih i pridobijanje njih na stranu graditelja komunizma.

U orbitu naše pažnje ulaze filmovi koji su dobili priznanje i koji su privukli pažnju gledalaca na svim velikim internacionalnim festivalima 1974. godine. Dozvolite mi da pokažem socijalni lik, idejnu usmerenost i socijalne funkcije sledećih filmova.

Na festivalu u Kanu bio je prikazan film Luiđija Komenčinija — „Zločin iz ljubavi". Reklo bi se — zar ima tu neke socijalne problematike? Stara kao svet priča o nesrećnim ljubavnicima — savremenim Romeu i Juliji. Ali, čuvajući tradicije prekrasnog, demokratskog italijanskog neorealizma, Komenčini je umeo da obogati ovu ljubavnu istoriju dubokim socijalnim smislom. On je prikazao komplikovane društvene procese raslojavanja u radničkoj klasi, konflikte između radničke aristokratije i doseljenika lišenih svih prava. On je pokazao i nove, usavršene načine eksploatacije današnjice. Isto tako, bezbroj socijalnih problema. Nacionalnu i rasnu diskriminaciju, eksploataciju stranih radnika prikazuje i zapadnonemački režiser Rajner Verner Fasbinder u filmu „Svi drugi se zovu Ali", pričajući o komplikovanosti ljubavi.

Veliki socijalni značaj ima američki film „Prisluškivanje" režisera Frensisa Forda Kopole, koji je dobio u Kanu „Gran pri". On je prikao bič savremenog kapitalističkog društva — prodiranje u lični život čoveka, drski pritisak na ljudsku psihu, ludilo društva, koje vodi ludilu čoveka.

Ipak, filmovi kapitalističkih zemalja vrlo često se prave da bi prodrli u važna socijalna pitanja, a u stvari se svedu na suptilnu, ponekad i grubu reklamu postojećih poredaka. Tako mladi i, bez sumnje, talentovani režiser Stiven Spilberg u samom početku svog filma „Teksas ekspres" dotakao je temu o pravima čoveka — na slobodu, decu, ljubav, a završio ga je reklamom američke policije — tobože najhumanije, nepobedive, svemoguće.

Sa gorčinom moram da kažem o ostvarenju mog najdražeg režisera Alena Renea. Njegov poslednji film: „Staviski — afera stoleća" mogao bi biti razotkrivanje socijalnih gnojnih rana buržoaskog društva, njegove korupcije, poslovanja, avanturizma. Ali, blagodareći lukavom i, rekao bih, razvratnom scenariju Horhea Sempruna, film je postao apologija svetskog avanturiste, koga igra Žan Pol Belmondo, ponavljajući isti „šarmantan" način igranja iz filma o kapitalisti („Naslednik"). Socijalni smisao filma je dvojak, a u krajnjem zbiru — reakcionaran.

Prava, neprikrivena apologija kapitalizma je poslednji film Kloda Leluša — „Ceo život". On pretenduje na socijalnu karakteristiku mnogih epoha — od kraja prošlog veka pa sve do današnjeg dana. Te ka-

rakteristike su vrlo površne, a epizode su lažne i provokatorske. Na kraju krajeva, sve se svodi na apologiju kapitaliste nove forme i njegove svemoguće ćerke-milionerke, a takođe iskusnog mahera-filmskog režisera u kome se može prepoznati neprivlačan lik samog Leluša.

Tako se buržoaski stvaraoci ponekad dižu do visina istinske socijalne kritike, a ponekad svode značajne socijalne probleme na lakrdiju, odnosno, na izgled obrađujući smele široke teme, sprovode najbanalnije i najreakcionarnije ideje.

Sovjetska kinematografija nikad nije poricala svoju angažovanost i svoju svesnu usmerenost ka saradnji Komunističke partije i sovjetske vlasti u pitanju izgradnje komunizma i vaspitanja. Visoki i komplikovani zadatak — ispričati istinito, ubedljivo i interesantno o sovjetskom načinu života, o radu i odmoru, o ljubavi i drugarstvu, o porodici i svakidašnjici, o pogledu na svet i ubeđenjima sovjetskih ljudi bio nam je uvek najvažniji. Pri tome značaj društva i ozbiljnost socijalnih problema mi smo uvek, počinjući od filmova Ajzenštajna, Pudovkina, Dovženka, Ermlera, Vertova i drugih naših klasika, stavljali na prvo mesto.

Ove tradicije neguju se i danas. Film Andreja Mihalkova-Končalovskog „Romansa o zaljubljenima“ dobio je „Gran pri“ u Karlovim Varima — isključivo je posvećen ljubavi. I tu su prikazani novi Romeo i Julija. Film je u stihovima i prepun pesama. Ali autorima i glumcima je pošlo za rukom da ga obogate socijalnom problematikom. Ispunjenje patriotskog duga, umeće da se pronađe sreća čak i u skromnom radu, neraskidiva veza između ličnog i društvenog života — to su socijalni problemi ovog filma. Film nije u potpunosti, ali po mom mišljenju je ipak uspeo. Film ima nedostataka u sadržaju, neke imitirane scene i previše se zanosi konvencionalnošću forme. Ali se njegova socijalna težnja ne dovodi u pitanje.

Sovjetska kinematografija posvećuje veliku pažnju problemima radničke klase, konfliktima nastalim u proizvodnji u vezi sa naučno-tehničkom revolucijom, koja zahteva nove metode rada i nove proizvodne odnose. Interesantna su traženja novih odlika u karakterima savremenih inženjera i radnika, novih crta radne sposobnosti, koje ponekad odvraćaju pažnju od čoveka jer su preoštre i pune zahteva, što je izazvano nepoželjnošću mirenja sa rutinom i prošlošću. Glumac V. Zamenski u filmu V. Sokolova „Ovde je naš dom“ i glumac L. Djačkov u filmu J. Karasika „Najtopliji mesec“ pokazali su taj novi socijalni tip nespokojnog junaka koji uzbuđuje ceo kolektiv.

Nije sve uspelo u ovim filmovima. Inovacije društvenog života teško je ne samo prikazati, već ih je teško i opaziti. Atmosfera u savremenim fabrikama, obeležja novih profesija, zahtevi nove tehnike i, na kraju, rađanje novog morala — eto šta privlači najbolje sovjetske filmske umetnike. To su teški, ali zahvalni zadaci.

Zašto kriti, na putevima traženja društvenih novina, kao i važnih socijalnih promena, imamo dosta poluuspeha, a nekad i neuspeha. Bolesti „prosečnosti“, neinteresantnosti, standardnosti — još uvek su svojstvene mnogim našim filmovima. Ali postoje i nesumnjivi uspesi.

Jedan od najboljih naših filmova u poslednjem periodu je „Crvena kalina“ rano preminulog Vasilija Šukšina. Kao i obično, Šukšin je napisao scenario, režirao film i odigrao glavnu ulogu. Njegov junak je delikvent-povratnik, koji je tek pušten iz zatvora i koji se bori za nov,

pošten i radan život. Ovaj film ne privlači sve nove i nove milione filmskih gledalaca zbog kriminalističkih elemenata u sižeu ni zbog prikazanog sveta kriminalaca, čak ni zbog suptilnih ljubavnih scena. Njih privlače socijalni motivi — borba čoveka za dostojanstvo, za poštovanje od strane društva, za mesto u radnom kolektivu, za pravo učešća u javnom radu. Baš te socijalne odlike čine „Crvenu kalinu" radosnom i značajnom pojavom u našoj kinematografiji.

Značajnost i oštrina, istinitost socijalne problematike, iskreno prikazivanje društvenog života i morala savremenog čoveka — to je najznačajniji kriterijum savremenog filma.

(S ruskog: Kira Bogdanović)

Boleslav Mihalek (Varšava)

Socijalni film - kritika i gledalac

1.

Postoje filmske pojave koje nisu pod kontrolom kritike. Odsutna je jer oseća da nije efikasna, da je nemoćna, nepotrebna. Mnoge oblasti takozvanog zabavnog filma žive, razvijaju se i umiru potpuno nezavisno od kritike. Međutim, postoje kinematografska područja u kojima kritika svoje prisustvo gotovo nasilno ističe, filmove ocenjuje, analizira, podstiče, kori, uverena da je njen glas neophodan (možda se time samo uljuljkuje?), ubeđena da može da utiče na sudbinu filma i na njegov prijem kod publike.

Kada se govori o filmu na društvene teme, onda o odsustvu kritike ne može biti reči: takav film je pod njenom strogom kontrolom. Kritika komentariše, ističe pravce, polemiše s filmom, a i sama sa sobom. To naročito čini angažovana kritika, ona koja u filmu vidi nešto više od estetskog ili proizvodnog čina: prelamanje društvenih i političkih procesa, dok sam film i svoje vlastite komentare smatra kao instrument dijaloga o pogledima na svet i instrument ideološke borbe. Sebe ubrajam u takve kritičare, a stavove koje tu formulišem crpem iz sopstvenog iskustva i iz iskustva mojih kolega.

I baš u toj oblasti predlažem da se zamislimo nad jednim paradoksom. Otkad u svetu, u poslednje vreme, gledamo sve više filmova sa društvenim motivima i otkako se kinematografija malo udaljila od tradicionalnih ljubavnih trouglova i četvorouglova, pa i od drame zavisti, nesporazuma i slučaja — kritička istupanja su sve brojnija. Možda tako mora da bude, ali je svakako korisno da to pobliže razmotrimo.

Najpopularnijim socijalnim filmovima, od onih kojih je poslednjih godina sve više u Italiji, zameramo sve češće narastajuću komercijalnost: društveni motivi u njima sve se izrazitije uključuju u situacione okvire komercijalne kinematografije, u njene otrcane trikove, u njenu mitologiju — tako, u suštini, vrše obmanu, a u najboljem slučaju donose poluistine. Neki čak tvrde da je ta vrsta laži opasnija od obmane

u filmovima „belih telefona", jer nema sumnje da je laž na istinitim osnovama opasnija stoga što je verovatnija od obmane građene na čistoj imaginaciji. Socijalnim filmovima američkog porekla (u kritičara oni imaju najčešće status najpovlašćenijih) zamera se najviše — mada je i njihovo tle sada istinitije nego nekad, te se i kroz pukotine kriminalnih, socijalnih, pa čak i ljubavnih drama probijaju društveno-kritički motivi — prebacuje im se, dakle, to što u celini ipak zaobilaze glavne linije sukoba, što se mimoilaze sa osnovnim pravcima svesti i savesti u svojoj zemlji. Filmovima iz roda „umetničkih", a tako ih zovemo usled nedostatka bolje odrednice, zamerke upućujemo zbog naduvane subjektivnosti, podređivanja socijalnih pitanja kapricioznoj logici ličnih domišljanja i što koprenom subjektivnih, često nedoslednih i nevažnih osećanja prekrivaju objektivni poredak u svetu; itd. itd.

A polovinom sedme decenije ovoga veka pojavila se u SR Nemačkoj, Francuskoj i Japanu druga vrsta čisto socijalnih filmova, takvih koji predstavljaju neposredan instrument delovanja i društveno-političke borbe. U tim flimovima se, u preciznom obliku i uz pomoć jasnog razmatranja, objašnjava suština određenih društvenih situacija, ukazuje na puteve rešavanja. U njima se odbacuje tradicionalna konstrukcija fabule, a s njom i svi šabloni nekadašnje kinematografije, a pojavljuju se koliko u radikalnom, toliko i u efikasnom filmskom obliku. Međutim, čini se da nema sumnje da je krug pristalica takvog filma striktno određen i ograničen. Oni, dakle, deluju, ali samo u krugu istomišljenika, pa prema tome uveravaju već ubeđene, mobilišu njihovu svest, te nemaju širi odjek i izostaje njihovo dejstvo na mase; u svakom slučaju, ne predstavljaju alternativu za one koji u bioskope dolaze da gledaju tradicionalni komercijalni film. Po našem mišljenju, socijalni film postao bi značajan tek onda kada bi uticao na opštu svest.

Treba naglasiti da ono što sa društvenog stanovišta ima smisla, ima, na žalost, i ograničeno dejstvo; ono, pak, što dopire do široke publike i što bi moglo da joj ukaže na socijalne motive u njenom životu — to je obično lažno. Da li je ta antinomija neizbežna i zar između dva suprotna pola ne postoji takav koji bi mogao da bude istinski, popularni socijalni film, na kakav angažovana kritika odavno čeka?

2.

Nekolike desetine stranih i poljskih članaka o socijalnom filmu koje sam pročitao uverile su me da takav film postoji, film kojim se kritika oduševljava. U njemu se iznose istinite, a ne samo varljive uslovljenosti; istinske determinante našeg života objašnjavaju se principijelno, bez pogreške. Veoma stroga filmska analiza vrši se kroz opisivanje živih ljudi, odslikavanjem njihovih neponovljivih likova, kroz samo njima svojstvene sudbinske konstrukcije. Slika čoveka koja se tu ocrtava i njegovog određenja nije samo mrtva ilustracija tih društvenih zakonitosti, već ima svoju individualnu i neponovljivu dimenziju! Tim filmom se izražava oštra dramatika, dramatika čovekovog izbora i društvenih situacija, a film u svojoj usredsređenosti na ono što je bez pogovora suštinsko obuhvata celokupnu složenost lične i kolektivne egzistencije. Ovaj film upravo to približuje širokoj publici, koja od postanka kinematografije očekuje od njega ne apstraktne probleme, nego upoređenje sa svojim vlastitim iskustvom i svojom sopstvenom sudbi-

nom. Najzad, taj film je i originalno i novo delo jer se, u tome smo se davno složili, sve to ne može uklopiti u stare sheme.

Kako se taj film zove, gde je nastao, ko ga je stvorio? On postoji, ali jedino u našoj uobrazilji, u našim pokušajima da kinematografiju suočimo sa apstraktnim idealima. Nismo ga videli ni na jednom ekranu. Ovakva perspektiva iz koje bi angažovana kritika posmatrala socijalni film potrebna je i neophodna jer se rukovodi načelom da svako stvaralačko delo treba da posmatramo u odnosu na nepostojeće remekdelo. Ja se, dakle, ne žalim na kritički maksimalizam; zahvaljujući njemu, stvari bivaju jasnije, obmane i poluistine očiglednije. prosečnost ima odgovarajuću dimenziju. Bojim se samo da u svemu tome gubimo orijentaciju, čime se ne ispunjavaju naša očekivanja; iz te perspektive, ispod idealnog, nazire se čitavo more razlivene prosečnosti, obmana, mistifikacija. A mi znamo, osećamo da u tom moru postoje razne struje koje se razilaze u raznim pravcima, kao i to da su se njegov sastav i temperatura neznatno izmenili. Šta se, dakle, desilo?

3.

Ovom prilikom ne želim da pokrenem veoma razuđeno i kontroverzno pitanje delovanja sugestije na svest gledaoca, sugestije sadržane u filmu, tačnije — pitanje autorovih zamisli i njihovog dejstva na publiku. Međutim, poznato je da do svesti gledaoca dopire ne samo precizna misao, konstrukcija i ne samo sistem dijagnoza (u ovom slučaju socijalnih), konstatacija i tvrdnji, već i — a možda pre svega? — sveukupni osećajni i misaoni klimat, individualni i društveni, u kojem se ličnosti filma sreću, zatim razilaze i ponovo nalaze; u svest gledaoca prodire, u stvari, opšta slika tih međuljudskih odnosa, njihova temperatura, stil, društveno tle u celini i socijalni milje u kojem se filmska priča dešava, opšta slika sveta koji izranja, njegov izgled, priroda, život.

Ako se, dakle, pogleda iz te nešto skromnije perspektive, može se doći do zaključka da se u poslednjoj deceniji ipak nešto značajno desilo u kinematografiji: upravo u socijalnom miljeu filma.

Još pedesetih godina, izuzev, možda, tako osobene pojave kakva je bio neorealizam, zatim nekih pozicija kinematografije socijalističkih zemalja, kao i izvesnih efemernih pojava u američkom i francuskom filmu, pre dvadeset godina, dakle, socijalni milje filmova, posebno onih namenjenih masama, njegov izgled, život, to jest celokupni filmski univerzum bio je sušta suprotnost stvarnosti u kojoj su gledaoci živeli. Predstavljao je svet neke druge dimenzije. Bilo je, doduše, i pravih poteza, ali su se oni odnosili više na likove, njihovo reagovanje, psihologiju, nego na socijalnu sredinu.

Postoje nagoveštaji da se i u zapadnoj kinematografiji socijalni milje postepeno menja i da se, ovde i onde na ekranu, pojavljuju ljudski likovi koji deluju, misle i ponašaju se suprotno klišetiranoj logici „čoveka uopšte", već prema vladajućoj logici u njihovoj sredini, a koja proizlazi iz te društvene i klasne situacije. Te ljude ne posmatramo samo u momentima relaksacije kada se, odbacivši sve teškoće koje ih pritiskaju, upuštaju u avanturu, već u momentima njihovog naprezanja truda proizašlog iz njihovog socijalnog položaja u kojem se nalaze. Na taj način iz pozadine u prvi plan izbija novi sistem vrednovanja. Ono što ti ljudi čine ne konfrontuje se sada sa vanvremenskim moral-

nim zakonima i običajima, s celokupnim sistemom koji propisuje šta je dobro, a šta zlo, šta grešno, a šta plemenito, — već polje vrednovanja postaje njihova savest, savest članova određene ljudske zajednice, a to znači društvena, građanska savest.

Valjda baš zbog toga sve češće se i u takozvanim masovnim filmovima javlja motiv neslaganja sa zatečenim svetom i njegovim mehanizmima, želja da se iskaže suprotstavljanje, revolt prema situaciji u kojoj se živi i koja ljude bez ostatka određuje. Svet koji izranja iz tih filmova gubi ponešto od svoje unutrašnje harmonije, svoje sigurnosti i samouverenosti da je savršeno organizovan, da je u njemu mesto svakom obezbeđeno i da samo prestupnike isključuje! Taj svet je sve puniji nesklada, pa se u američkom filmu sve češće obrađuje motiv čoveka-lutalice koji bezuspešno traži mesto pod suncem. Na filmskoj slici ljudskih sudbina i na organizaciji društva i sveta sve je više ogrebotina i pukotina, a u njenom središtu tinja nemir, svest o neophodnosti promene, čak i onda kada su to nevezani, nedovoljno osmišljeni i parcijalni predlozi.

4.

Kao rezultat svega toga, današnji gledalac univerzum-filmove sve češće posmatra ne kao kontrast u odnosu na stvarnost u kojoj živi, već kao produžetak, recimo izobličen ili različit, ali ipak produžetak nečega što ga okružuje. Stvarni svet i svet filma, iako ovaj drugi nije ni kopija ni replika prvog, postali su na određen način komparativni. Ne funkcionišu na dve, provalijom međusobno razdeljene, platforme, kao što je to nekad bilo i kad su postojale platforma života i platforma filma, jedna — surova i gorka, druga — udobna i slatka.

Kinematografske slike su sve više u domenu koji je pod kontrolom našeg životnog iskustva. A šta činiti kad u tim slikama ima grešaka i obmana, pa čak i mistifikacija? Neka ih kritika bezobzirno razobličuje, njen optimalni stav je neophodan. Međutim, otkad su život i kinematografija postali komparativni, otkako između njih postoje dodirne crte, gledalac i sam može da oceni, valorizuje formulu životnog uspeha, sreće, predodređenosti, i to: u filmu — na osnovu života, a u životu — na osnovu filma.

(S poljskog: prof. dr Dušan Drljača)

Žika Bogdanović

Može li film menjati svet

„Film nije bio izmišljen da menja svet."

Oni koji ovoj rečenici nameravaju da daju dublje, sudbonosnije značenje — formulisaće je, možda, elitnije, kao na primer: „Funkcija filma nije da menja svet" ili „Filmu je svojstveno simboličko značenje koje nadilazi stvarnost, ako je uopšte neophodno da od nje pođe" — podsećaju nas, uvek iznova, da za pojavu filma imamo da zahvalimo, tako reći, čistoj slučajnosti. Dobro, Limijer je snimio bebu kako doručkuje, ali kakvog to ima smisla? Voz koji je ulazio u stanicu — a izgledalo je

da će sići s bioskopskog platna i izazvati jednu od najvećih železničkih nesreća svog vremena — to je već nešto drugo. „Nešto drugo" jer je jednom ingenioznom čoveku kakav je bio Melijes pružilo priliku da tu emociju zaprepašćenosti i straha, kakvu su gledaoci osetili da iskri u njima dok im lokomotiva juri pravo u zenice, uopšti kao saznanje i indukuje kao stvaralački postulat. Film se javio kao izvanredan, izvanredno ubedljiv, instrument čulne iluzije stvarnosti; naglasak je pri tom na reči „iluzija". Teorijski, ovo je stanovište kasnije varirano u velikom broju intelektualnih racionalizacija, koje su u činjenici da jedna sprava koja registruje realistički prizor postaje najmoćniji instrument iluzije videli zgodnu, ne baš naročito usamljenu, igru dijalektike neočekivanih posledica koje neki novi pronalazak nosi u sebi.

Greška je tu u jednostranosti premise. Kada je Limijer svoju kameru uperio u bebu koja doručkuje, ili, još bolje, u radnike koji izlaze iz fabrike, to nije bila slučajnost. Pre svega, njegovo „otkriće" filma nije bilo slučajnost. Ono je bilo konačno ishodište jednog napora koji je trajao decenijama — ukoliko ga ograničimo na razdoblje od pojave dagerotipije (fotografije); ukoliko, pak, i samu pojavu dagerotipije tumačimo kao rezultat jednog istovetnog ili, bar, srodnog napora, koji je težio da nas u svom posmatranju, saznavanju i, konačno, spoznavanju stvarnosti oslobodi subjektivnosti, pa prema tome i neodređenosti odgovora koje smo mogli davati na postavljena pitanja — onda, očigledno, taj napor ne možemo meriti samo decenijama. Naše produbljeno poimanje stvari govori nam danas da fotografija i film svojom pojavom nisu mogli rešiti ovaj problem; bez obzira na to što između stvarnosti i čoveka sada stoji mehaničko oko kamere, gluvo na svaki motiv i slepo za svaku selekciju, njome ipak upravlja čovek po svojoj volji i svojim pobudama, bitno utičući na lik stvarnosti koja će nam se prikazati.

Sa stanovišta onih koji u ovome vide istorijsku nemogućnost da film bude išta drugo osim iluzija stvarnosti, izgleda da smo se suočili s nepobitnim argumentom: mi nikad nećemo biti u stanju da realno spoznamo stvarnost. Prema tome, nikad nećemo biti u mogućnosti ni da utičemo na nju. Pre nego što se, međutim, ovakvo stanovište ospori u celini, neophodno je ukazati na osnovnu kontradiktornost koju ono u sebi nosi. Naime, čak i ako ne bi bilo moguće predstaviti stvarnost — u njenom smisaonom, kao ni u njenom vizuelnom identitetu — osim njenim prebacivanjem na nivo iluzije, dakle na simbolički plan, to uopšte ne znači da bi trebalo odreći makar teorijsku mogućnost našeg aktivnog odnosa prema njoj; dakle, mogućnost da medijem kojim raspolažemo realizujemo svoju ambiciju da putem stvaralačke sinteze transformišemo stvarnost koju posmatramo. Naša vizija jača je od iluzije — ili, bolje rečeno, iluzija se kroz viziju kojom je prožimamo preobraća u realnost iz koje su odstranjeni sporedno i suvišno.

Jasno je, međutim, da, započinjući debatu na ovoj ravni, mi, zapravo, ulazimo u sholastičku raspravu: agnostici će tvrditi da je sve, na kraju krajeva, samo pitanje vere. Upravo usled toga neophodno je u celini osporiti argument da nam kamera, baš zato što iza nje stoji čovek, ne daje priliku da definitivno sagledamo stvarnost, pa prema tome ni da utičemo na nju. Kamera jeste oruđe živog bića koje polazi od izvesnih ideja, raspoloženja ili ciljeva; ali, koliko god ona bila instru-

ment jedne više stvaralačke volje, ta je stvaralačka volja ne drži pod apsolutnom kontrolom. Baš zbog ontoloških svojstava fotografske slike film je, po prirodi svojoj, realistička umetnost; možda, čak, jedina istinski realistička umetnost koju smo imali. To ne znači da se, kao i otisak stvarnosti, filmom ne može dobiti i otisak nestvarnosti (videli smo čak izvanredne nadstvarnosne filmove, one u kojima je element fantastičnog bio predominantan); ali nestvarnost, dabome, nikako ne znači i ne-stvarnost.

Ukoliko tačno razumemo dimenziju realnosti koja je filmu imanentna, nama malo preostaje do zaključka da je socijalni kontekst filma isto toliko nepobitno njegovo svojstvo. Film se prema stvarnosti može odnositi bilo apologetski bilo kritički; ali, u osnovi, to su samo dva vida, samo dve strukture njegove socijalne emanacije. Osmotrimo li, pak, pobliže socijalni kvalifikativ filma, videćemo da su i kritičko i apologetsko pristupanje stvarnosti izraz ambicije da se prema njoj zasnuje aktivni odnos osporavanja. Ali, čak ni tada nije moguće izbeći stvarnosnu osnovu bilo apologetske bilo kritičke projekcije. Taj realitet filma, dabome, nije samo vizuelnog karaktera; njegova slikovna realnost zapravo samo je spoljni izraz njegovog unutrašnjeg realističkog bića. Ona je, prirodno, jača, a i slojevitija u svom svedočenju o duhu i težnjama vremena u kome živimo. Na ovaj način posmatrano, biće jasno da mi o stilu, aspiracijama ili kriterijumima vremena možemo mnogo više doznati iz Melijesovih nego iz Limijerovih filmova; ne samo zbog disproporcije u njihovoj stvaralačkoj ambiciji, već i, mnogo više, zbog toga što prvi, za razliku od drugog, dublje situira socijalni i spiritualni indeks vremena. Paralela koja će nas dovesti do sličnog zaključka može se izvesti između Ejzenštajnove rekonstruisane, unutrašnje deskriptivnosti u „Oktobru“ ili „Štrajku“ i Vertovljeve snažne, ali spoljašnje opasnosti.

Ako, sledom istorijskih primera, pođemo u obelodanjivanje ovakvih analogija u vreme bliže našem, mi ćemo lako, naročito u italijanskom neorealizmu, naći obilje dalekosežnih dokaza. Ali, to su argumenti odveć očevidni da bi samo na njima trebalo graditi tezu; jednu tezu najbolje dokazuje opštost zaključka koji proističe iz dijalektike protivurečnosti. Namera, u ovoj prilici, nije da se pruže uveravanja, putem iznošenja dokaza u jednom istorijskom kontinuitetu, da se film ne može odreći realnosti čak i kada bi želeo da je se odrekne. Namera je pre svega da se istraži koje su mogućnosti filma da, konkretizujući jednu stvaralačku viziju, utiče na stvarnost prema kojoj uspostavlja odnos.

Mi znamo da postoje knjige koje su izmenile svet. Knjige koje su revolucionisale naše saznanje o svetu u kome živimo, o našoj sudbini i o našim ciljevima. Knjige koje su oplodile akciju — fizičku, političku, intelektualnu, socijalnu. Ako je tako bilo, to je, očigledno, bila privilegija civilizacije pismena: Hogart je, na primer, u svojim slikama vivisekcirao englesko društvo iz doba prvobitne akumulacije kapitala s isto toliko prodornosti i snage s koliko je to činio, na primer, Dikens, pa ipak čak ni umovi sposobni za izrazito dalekosežne sinteze nikada nisu između njih stavljali znak jednakosti. Razlog tome, očigledno, leži u socijalnoj i intelektualnoj poziciji medija: reč je imala prvenstvo nad slikom. Pismo kao sredstvo međuljudskog komuniciranja, istina, simboličke je naravi, ali ono pred sebe ne postavlja isključivu ambiciju da

bude tkivo od kojeg će se graditi umetničke transpozicije stvarnosti. Zapravo, ono samo malim delom služi tom cilju. Pismo je nezaobilazno, sistem prenošenja informacije, instrukcije. Teško je, odmeriti koji je opus više revolucionisao svest čoveka XIX veka: Balzakov ili Darvinov. Ali moć civilizacije pismena, premoć reči nad slikom sastojala se u tome što je slikarstvo, istina, imalo svoje Balzake, ali ne i Darvine.

Istorijski posmatrano, ta je premoć mogla biti samo privremena — a zaista je to i bila: nastala je sa izlaskom na pozornicu građanske klase, koja je pismenost demokratizovala i, istovremeno, učinila svojom socijalnom, ideološkom i kulturnom privilegijom. Pojava fotografije načinila je prvu pukotinu u sistemu te privilegovanosti: mogućnosti njene masovne distribucije učinile su vizuelnu komunikaciju kvalitativno bitno različitom od one koja je postojala u prethodnim klasnim društvima. Film je bio samo zakonito čedo fotografije, a ona je već nagovestila civilizaciju slike, koja danas kulminira u televiziji — postajući predominantni sistem prenošenja informacije, pa prema tome i sistem ideološke instrukcije. Istorijski značaj pojave filma na ovom planu naći ćemo u činjenici da sa njim prvi put imamo sredstvo komuniciranja koje nije prvenstveno simboličke naravi. Možda je upravo zbog toga film mogao da postane istinski populistička umetnost.

Bilo bi, dakle, u najmanju ruku uputno da zaključimo kako pojava filma ne predstavlja „istorijsku slučajnost"; ako je moglo biti rečeno da je „film za nas najvažnija umetnost" (Lenjin), predstavljalo bi odveć veliku simplifikaciju tumačiti to kao potvrdu da je film (do tada) bio najmoćnije sredstvo ideološke instrukcije. Vrlo je verovatno da bi u toj rečenici trebalo tražiti dublji smisao: na primer, da pojava filma predstavlja klasnu revandikaciju, izazov medija koji će naći svoj smisao u tome da, postajući umetnost masa, na najširoj mogućoj osnovi revolucioniše ljudsku svest. On je stvaralačka forma kojoj je stvarnost — istina o stvarnosti — imanentna; i ako mi danas govorimo o socijalnom, političkom ili revolucionarnom filmu, mi razmišljamo — postajući njegove nesvesne žrtve — u kanonima akademskih klasifikacija preuzetih iz jedne druge civilizacije. Film ne može izdati stvarnost: jer onda su motivi tog pokušaja slika stvarnosti koja je trebalo da bude zamagljena. Film, dakle, to je odnos prema stvarnosti; i mi ne možemo izbeći a da u tome ne vidimo njegovu istorijsku, kulturnu i socijalnu misiju. Teško je reći da li je neko filmsko delo izmenilo svet; ali, očigledno, posle filma ni svet ni mi više nismo isti.

Antonin Lim (Njujork)

Savremeni socijalni film: njegova sadržina i estetička svojstva

Još nedavno film je morao da obavlja mnogobrojne i raznovrsne zadatke. Sa širenjem televizije kao vrlo osobenog medija, koji poseduje svoju vlastitu estetiku i domet, film, kakav smo znali, postao je pretežno

zabava — ili umetnost. Pre više godina dokumenti kao što su „Atika" („Attica") ili „Srce i razum" („Hearts and Minds") bili bi praktično ograničeni na bioskope i bioskopsku distribuciju, kao što je to bilo sa filmom De Antonija „Proceduralno pitanje" (de Antonio: „Point of Order"), koji je za nas sažeo saslušanja u Makartijevom (Mc Carthy) odboru, kao i sa mnogim dokumentarnim filmovima iz tridesetih godina ili iz vremena rata. Danas je televizija logičan distributer za filmove ove vrste i od njenog opšteg stava — liberalnog ili manje liberalnog — zavisi da li će doći na ekran.

Naravno, stanje stvari je još uvek takvo da oštar jugoslovenski socijalni dokumentarac neće lako dospeti na ekrane, recimo, Zapadne Nemačke, a „Nedeljnik I. F. Stouna" (I. F. „Stone's Weekly") ili „Srce i razum" biće spremnije emitovani (uz simultani prevod) na Kubi no u Kanzasu ili čak Njujorku. No, ovo ima veze više sa stanjem u kojem su svet i ljudski duh no sa estetikom. Ono što pokušavam da kažem jeste da je pogrešno kad se Lenjinove reči o filmu primenjuju na današnjicu. Televizija, a ne film, „za nas" je najvažnija umetnost. „Za nas" koji se neposredno bavimo politikom, društvenim životom i njegovim problemima, državom i vlašću, i, naravno, ideologijom i propagandom. Danas televizija mnogo više postiže, prema Lenjinovom konceptu, no film: bilo da se radi o popularisanju naprednih metoda obrade zemlje, prenošenju vladajućeg ideološkog tumačenja sveta izvesnoj publici ili o prenošenju te publike u dvoranu senatskog odbora tokom saslušanja o aferi Votergejt. Televizija to već radi, u najvećem delu sveta, u crno-belom i u boji, preko 1, 2. ili 13. kanala, katkad nas obasipajući po dvadeset četiri časa — ukoliko želimo da to podnosimo.

Kakva je u takvim uslovima socijalna sadržina filma i estetika filma koji takvoj sadržini teži?

Iskreno se nadam da će u ovim okolnostima — kad televizija sve više preuzima posao filmskog novinarstva, dokumentovanja, obrazovanja i propagande — film pre svega moći da mnogo više no ikad ranije (od početka zvučne epohe) postaje umetnost. (On, razume se, može da se usredsredi i samo na jevtinu zabavu ili puku obrazovanost, ali to ne predstavlja stvarnu promenu. Jedino se na ovim područjima konkurencija televije duboko oseća i neprijateljski prima.)

Rekosmo umetnost. Nalazimo se usred dobro znane teškoće. Šta su „savremena socijalna umetnost, njena sadržina i estetička svojstva"? Muzika, na primer. Književnost. Drama. I tako dalje. Tle je klisko, po njemu se teško korača. Ali, da pokušamo...

Kada je televizija oduzela filmu sve vrste obaveza i dužnosti „najvažnije umetnosti", učinila mu je veliku uslugu. Između ostalog, film više nije „najvažniji". Već samo umetnost. U najboljem slučaju. Još uvek — prilično izuzetno.

U osamnaestom veku umetnost se bavila uglavnom razaranjem krutih ideoloških i društvenih shema i tabua. U devetnaestom je bila najpre romantično bežanje od stvarnosti, da bi se kasnije pretvorila u pokušaj da se stvarnost prikaže „onakva kakva jeste", a napokon — „onakva kakvu je vidimo". U dvadesetom veku umetnost je pokušala da sagleda stvarnost „kakva bi trebalo da bude", ali je počela da gleda pretežno iza površine stvarnosti, da stvara novu, artificijalnu stvar-

nost, vrlo često pomoću čisto estetičkih sredstava; pokušavala je da nam otkrije nepoznate, iznenađujuće i neočekivane vidove stvarnosti. I tako dalje. Kao čedo dvadeetog veka, film je mogao, i još mora, da obavlja sve ovo, a čim pokuša da bude ozbiljan, utvrđuje da je teško da samim tim ne bude socijalan.

I tako pokušava da razori krute sheme i tabue. U Istočnoj Evropi film je puno razarao, uglavnom tokom šezdesetih godina, pripovedajući priče, parabole, uveličavajući mikroskopske slike isečaka života. Ili svodeći istoriju na puke strukture — da bismo je bolje shvatili, ili je uveličavajući u pesničke metafore današnjice. To su bili filmovi Čeha Nemeca i Hitilove (Chytilova), Formana i Pasera (Passer), Šorma (Schorm) i Mencela (Menzel), ali i filmovi Janča (Janscó), Vajde (Wajda), Tarkovskog i drugih. Oni su razvili različite stilove, od mikroskopskog skoro „cinéma-verité" realizma rane Hitilove i Formana do visokog stepena stilizacije kod jednog Janča ili Nemeca. Makavejeva, takođe. Na Zapadu je Godar (Godard) dosledno išao tim smerom. On je mnogo otkrio, razorio je mnoge tabue, ali je na kraju zaboravio da je film vizuelna umetnost i da se sve mora pretvoriti u doživljaj za oko. Inače, naprosto ne postoji kao film. I tako je, trenutno, završio u ćorsokaku, gde mu se pridružio Žan-Mari Strob (Jean-Marie Straub).

Težeći razaranju mitova i tabua svog društva, američki film nije pribegavao parabolama, pričama ili čak istorijskim metaforama. On je mogao da koristi — i to je često činio — postojeće rodove, forme i estetičke strukture, jedino im je menjao fokus, punio ih drugom sadržinom ili ih gurao do ivice besmisla. I tako je nekad vestern, nekad gangsterski film, nekad film ludih potera, na iznenađenje svoje redovne publike, počeo da prenosi novu, društveno relevantnu poruku. U Evropi je Kosta Gavras (Costa Gavras) u istu svrhu istraživao žanr detektivskog filma. Tokom šezdesetih godina dodate su dve nove teme koje su ranije, u manjoj ili većoj meri, bile tabu: takozvani „crnački filmovi" i filmovi koji istražuju područje erotike, seksa i njihovih tabua. Na oba područja nakon društveno značajnog prodora usledila je neminovna komercijalizacija širokih razmera...

U estetičkom pogledu sirova dokumentarna realnost može biti važan sačinilac filmskih pokušaja tumačenja stvarnosti. Rozi (Rosi) i drugi u Italiji, Veksler (Wechsler) u SAD, Ičikava i još neki japanski reditelji istraživali su ove mogućnosti. A budućnost će na tom polju verovatno još mnogo doneti. Novi tehnički postupci omogućiće istraživanje društvene stvarnosti u umetničke svrhe van velikih producentskih mreža i pojaviće se zanimljivi umetnici. Uglavnom u SAD, gde se neekonomski pritisci osećaju možda manje no drugde. Ili možda u Italiji ili Francuskoj, ukoliko politička levica bude obezbedila dovoljno širokogrudu podršku takvim pokušajima (Bertoluči — Bertolucci, Belokjo — Belocchio i drugi).

Na jedan drugi način stvarnost pruža osnov za brehtovski pristup, a i za socijalistički realizam. Godar je na kraju omanuo u svom pokušaju da presadi brehtovsku estetiku na ekran, a s njim i mnogi drugi. Ne treba da nas iznenađuje što su na tom području najuspešniji bili mladi Nemci, uglavnom Verner Fasbinder (Werner Fassbinder), ali, takođe, recimo, Šlendorf — Schlöndorf ili Flajšman — Fleischman. S druge strane, socijalistički realizam kao estetičko načelo može se lako

uočiti ne samo u zemlji svog nastanka, već i u nekim politički angažovanim filmovima mladih Francuza ili kod američkog veterana Martina Rita (Martin Ritt), čiji je „Konrak“ prikazan na ovogodišnjem FEST-u.

Sve važniji postaje uticaj nadrealizma, stilizovanih folklornih elemenata i estetike surovosti u filmovima sa očitim društvenim i političkim ambicijama. Ovo važi za neke južnoameričke reditelje (i predstavljalo je jedan od bitnih činilaca brazilskog „Cinema novo“), za Amerikance Hodorovskog i Daunija (Downey), za večno mladog Bunjuela (Bunuel), ali i za izvesne izvanredno darovite ljude u Istočnoj Evropi (Slovak Jakubisko, sovjetski reditlj Paradžanov).

U većoj ili manjoj meri, s ovim je povezan razvoj nekih novih elemenata na polju naučne fantastike, koji teže grotesknom i nadrealnom preuveličavanju različitih aspekata savremene civilizacije. Ovo važi uglavnom, ali ne i isključivo, za poslednje filmove Stenlija Kjubrika (Stanley Kubrick).

Prethodno nabrajanje ne treba smatrati sveobuhvatnim spiskom. To je tek nekoliko sugestija koje ukazuju na mnogostrukost estetičkih pristupa u filmovima što se danas usmeravaju na društvene i političke probleme. Teško bi se moglo reći da neka od ovih estetika bolje služi ovoj ili onoj svrsi no neka druga. Zajedničko im je nešto drugo. Savremeni „društveno“ angažovan film — upravo zbog pomenute činjenice da televizija obavlja veliki deo nekadašnjih zadataka filma — sve više teži poetskom, metaforičnom pristupu. On svesno pokušava da ne ilustruje ili samo opisuje i potcrtava ono što su ljudi sto puta iskusili, pročitali ili videli na malom ekranu. On pre pokušava da otkrije ono što ostaje nepoznato, nepomenuto, neidentifikovano, ono što se može imenovati ili izraziti jedino — ili bolje — specifičnim jezikom nove vizuelne umetnosti koja se zove film.

Naravno, sve se ovo i ranije znalo, a sovjetski klasici iz tridesetih godina o tome svedoče. Era zvuka — propraćena tokom tridesetih godina nekom vrstom manihejske podele društvene realnosti na crno i belo, fašističko i antifašističko — uništila je moć koju su oni dali angažovanom filmu na društvene teme i tu vrstu kinematografije pretvorila u pretežno ilustrativnu građu književnog ili novinarskog nadahnuća. Kako se film sve više oslobađa potčinjenosti tehničkim nedostacima i u sve većoj meri ovladava svojim sredstvima; kako je svet ponovo počeo da postaje složeniji, pitanja i odgovori manje jasno određeni; sa televizijom koja nosi sve veći teret socijalnog i političkog informisanja i propagande — film kao umetnost ima samo dva izbora:

Može da okrene leđa društvenoj i političkoj angažovanosti i da stremi formalnim pronalascima na polju nove vizuelne umetnosti. Ili mora da traga za složenošću društvenih i političkih struktura sveta, istražuje njihovu istoričnost i savremenost i gledaocu omogući da u tom kontekstu „vidi“ ono što nikad ranije nije „video“. Da vidi ne samo očima, već da istovremeno projicira na unutarnji ekran svoga duha, kao drukčiju informaciju koju valja registrovati, kao drukčiju emociju koju valja dodati iskustvu.

Ali takva otkrića, takvi ambiciozni pokušaji otkrivanja i saopštavanja nečeg novog, uz korišćenje sredstava filmske umetnosti, iziskuju stalno traganje za specifičnim vizuelnim sredstvima, jezikom, estetikom. Ne samo jednim ili dva, već onoliko koliko je potrebno za određenu

svrhu. Oni se neće razlikovati samo zbog razlika između pojedinih autora, njihovih različitih pristupa, različitih predmeta njihovog interesovanja i različitih društvenih realnosti kojima se bave. Na estetiku, vizuelni jezik, moćno će uticati i njihov društveni i politički kontekst.

Baš zato jedna estetika koja unutar određenog konteksta može biti vrlo korisna — ili, s druge strane, krajnje smešna — postaje upravo suprotno u drukčijim okolnostima što prate proizvodnju društveno i politički angažovanih filmova.

Konačna merila uspeha ili neuspeha ostaće ona koja poznajemo iz drugih umetničkih disciplina: istinitost, poštenje, otvorenost, zanatska veština, umetnost... i tako dalje, možete dodati po volji. I, naravno, udeo pesnika. I filmskog genija.

(S engleskog: Branka Vučićević)

Šarl Ford (Pariz)

Granice jedne moći

Ja ću, možda, uneti notu nesklada u hor pohvala kojima se obasipa film kao moderno sredstvo usmeravanja ljudske misli, ali se nadam da će mi to biti oprošteno. Moć ubeđivanja koju film poseduje odista ima granice, a odbijanje da se ta istina prizna imalo bi za posledicu još veće slabljenje njegovih mogućnosti.

U ovkiru okruglog stola koji je u decembru 1967. godine organizovao UNESCO stručnjaci za „mass media" složili su se, o pitanju audio-vizuelnih sredstava, da je nužno „dezinfikovati ta sredstva koja sad prete da iskvare civilizaciju". Očito, valjalo bi znati šta se podrazumeva pod „kvarenjem civilizacije" i „dezinfikovanjem". Ove učene reči, izgovorene na uglednom međunarodnom skupu, veoma podsećaju na jezik Ezopovih basni. Može se očekivati najbolje ili najgore, već prema mišljenju koje čovek ima o civilizaciji i dezinfekciji. Pomalo je slično — neka mi se oprosti što to kažem — sa temom ovog simpozijuma.

Naš prijatelj Milutin Čolić je, mora biti, to uvideo pošto je ograničio ambiciju ovog susreta na utvrđivanje „odlika i tendencija savremenog socijalnog filma". Zato sam i ja, sa svoje strane, izabrao da vam govorim o jednom pomalo ograničenom aspektu problema, a mislim da će mi se verovati da „ograničen" ne znači — pesimistički.

„Socijalni" film postoji odavno. Rođen kao dokument, čija je jedina želja da vaspostavi život i stvarnost, film je vrlo brzo pozvan da se pozabavi problemima društva.

Film je, naročito odmah nakon prvog svetskoga rata, postao istinsko ogledalo čovečanstva i, po želji nekih, svojevrsna večernja škola koja širi poznavanje društvenih zala i lekova kojima ih valja suzbijati. Kinematograf je bio prilično razvijen i od jednostavne usavršene čarobne lampe postao je spektakl za sve, umetnost za nekolicinu. Taj spektakl i ta umetnost zadobili su u društvu skoro neosvojiv položaj moći. Iz

ogromne poplave filmova čiji je jedini cilj bio da razonode gomilu počela su ovde-onde da se pojavljuju ambicioznija dela, filmovi s tezom (još se nije govorilo o „poruci"). Bioskopska publika je bila praktično nebrojena, te su duhovne vođe najrazličitijih ubeđenja bile bukvalno u vlasti teorijske moći žive slike, pa su, ne bez izvesnog optimizma, naumile da se posluže tim veličanstvenim oruđem propagande. Politički i ideološki protivnici, oni su se ujedinjavali u istom žaru ljubitelja filma, a ovde podsećam samo na najupadljivije primere te vere u svemoć sedme umetnosti.

Na krajnjoj levici nalazimo dve bespogovorne tvrdnje: „Film je odlučujuće sredstvo ostvarivanja revolucionarne epohe" (Maksim Litvinov) i „Filmom se ljudi pune barutom, kao da su puške" (Sergej Tretjakov). Predstavnici hrišćanske vere nisu bili ništa manje ubeđeni, te je Pije XI izjavio: „Film je prava škola za narod. Danas je nemoguće naći sredstvo uticaja kadro da presudnije deluje na mase." Danijel Rops (Daniel Rops) ide još dalje: „Zamračena dvorana je važnija za sudbinu jedne nacije od kabine za glasanje." A na desnici političke lepeze moglo se čitati pod potpisom Benita Musolinija: „Film govori jezikom koji razumeju svi narodi Zemlje. Iz te činjenice on crpe svoj univerzalni karakter i nebrojene mogućnosti međunarodne saradnje."

Osvojeni univerzalnim aspektom filma, nazdravičari su, izgleda, zaboravili — a to se zaboravlja i u naše vreme — da, za razliku od publike, uticaj filma nije neograničen. Svi se slažu u mišljenju da dejstvo jednog filmskog dela može biti znatno, a svi psiholozi su podvlačili činjenicu da je gledalac u zamračenoj dvorani, iskren i obezoružan, prepušten čaroliji oživelih i ozvučenih slika. Kada je majstor američkog filma Devid Vork Grifit (David Wark Griffith) savetovao svojim mladim kolegama da „izazivaju smeh, suze, da podstiču na razmišljanje", on je možda podrazumevao „naknadno razmišljanje", jer kad film sadrži građu za razmišljanje, ona se ispoljava tek nakon projekcije, u neku ruku — sa zadrškom. Zato je gledalac filma daleko od toga da sve prima bez i najmanje reakcije. Naučili su ga da misli i on misli. Njegov kritički duh se ispoljava čim se oslobodi kolektivne opčinjenosti. Bez upadanja u klopke jednog intelektualnog mazohizma, koji najčešće dovodi do koliko ispraznih, toliko smešnih teorija, jasnovid gledalac sebi nužno postavlja pitanja nakon projekcije kinematografskog dela koje pripada kategoriji refleksivnog filma. Ne treba, međutim, graditi iluzije i upadati u blaženi optimizam. Moć filma otupljena je navikom, a njeni dometi postaju sve ograničeniji što je više zloupotreba koje čine filmski stvaraoci koji su najčešće samo propali političari ili demagozi.

Bilo bi nepravedno optuživati za defetizam onog ko lucidno sagledava stvarne mogućnosti dejstva jednog filma s tezom. Dvadesetih godina Žan Aroj (Jean Arroy), oduševljen i nepravedno zaboravljen novinar, pisao je kako do rata izvesno ne bi došlo da je početkom 1914. bilo moguće na svim ekranima Evrope prikazati suštinski pacifistički film Abela Gansa „Optužujem" (Abel Gance: „J'accuse"). Ovo naknadno proročanstvo pokazalo se vrlo sumnjivo jer je Abel Gans, osetivši približavanje nove kataklizme, 1938. godine ostvario osavremenjenu verziju filma „Optužujem", čije prikazivanje, na žalost, nije sprečilo da rat zahvati Evropu i ceo svet. Treba li otud izvući zaključak da je film

nemoćan? Naravno da ne. Kinematograf ostaje jedna snaga i vrši nepobitan uticaj na duhove. Ako je još uvek nesposoban da otkloni katastrofe što se, zbog ludosti ljudi, povremeno obaraju na našu planetu, ostaju mu nezanemarljive zasluge na području društvenog vaspitanja masa.

Priznajući da moć filma nije neograničena, nipošto ga ne umanjujemo, jednostavno ga određujemo spram drugih izražajnih sredstava. Ne zaboravimo, uostalom, da filmom, tim neuporedivim hipnotizerom gomile, barataju ljudi, to jest bića s raznolikim idejama, različitim i često protivrečnim sklonostima, sa različitim osećanjima. Oni koji pokušavaju da po svaku cenu filmskom stvaranju nametnu jedan smer misli vraćaju se, namerno ili nehotično, u vremena prosvećenog despotizma.

Prošlo je mnogo godina otkako se broj filmova s tezom, filmova s „porukom" umnožio, a moć filma ipak ostaje, da tako kažemo, »horizontalna", to će reći: njegov uticaj se ispoljava u vidu mrlje ulja, a ne kao erupcija vulkana. Prikazivanje »Oklopnjače Potemkin" u zapadnim zemljama, od kojeg filma se toliko vremena strepelo, nije izazvalo nikakvu revoluciju, ni jedan eksces. Ideje koje šire filmovi političkog karaktera prodiru polako, okolišno, ponekad podmuklo, u duh gledalaca. Nasuprot onome što su svojevremeno mislile revolucionarne vođe, film nije eksplozivan, već, pre, evolutivan. Negativnom primeru filma „Optužujem", pomenutom ranije, ne suprotstavlja se ni jedna pozitivna činjenica. Do danas ni jedan autentičan gnev, ni jedan nacionalni ustanak nije proizašao iz projekcije nekog filma. Anali filma ne znaju za događaj tako bogat istorijskim posledicama kao što je slavna predstava Oberove opere „Nema iz Portičija" (Auber: „La muette de Portici") u briselskoj „La Monnaie", koja je belgijske rodoljube izvela na ulice da nezaustavljivo izvojuju nacionalnu nezavisnost. Otkud to da film, bezgranično popularniji i neuporedivo prošireniji u trudbeničkim društvenim slojevima no opera, nije izazvao više brutalnih reakcija? Upravo zato što se njegov stvarni uticaj iskazuje tek u drugom stepenu, potmulo. Uprkos svoje moći opčinjavanja za vreme same projekcije, inteligentan film, „socijalni" film, navodi na razmišljanje. Poruku jednog političkog ili socijalnog filma može bez rezerve primiti nerazvijena publika, gledaoci na višem intelektualnom stupnju pokazaće se otporniji.

Da li onda treba poricati važnost filma kao nosioca ideja? Daleko od toga! Film je spektakl i umetnost, on može, mora, da bude i sredstvo misli. Ne znači biti pesimist ako se otvoreno priznaju granice njegovih mogućnosti. Ni jedan film nikad nije razrešio neki suštinski problem. Kako bi, uostalom, film to i mogao da postigne kad najugledniji državnici često priznaju svoju nemoć. Ogromna zasluga filma počiva pre svega u mogućnosti da izloži probleme i privuče pažnju ravnodušnih na izvesne zanemarene ili nepoznate strane društvenog života, nacionalnog i međunarodnog. Na filmskim stvaraocima je da uznose plemenita osećanja i osude svaku niskost. Srećom, oni se toga ne lišavaju. Povlastica socijalnog ili političkog filma ostaje, dakle, da predlaže razmišljanju mnoštva gledalaca aktualne probleme koji zaslužuju da budu pokrenuti, proučeni i rešeni. Nesumnjivo je u pravu Adre Kajat (André Cayatte), francuski stručnjak za filmove s tezom, kad piše: „Ne mislim

da je osnovna misija filma da vodi sporove i presuđuje, ali smatram korisnim da u izvesnim okolnostima može da se stavi u službu Pravde." Bolje se ne bi moglo reći.

(S francuskog: Branko Vučićević)

Dimitrije Pisarevski (Moskva)

O tradicijama sovjetskog socijalnog filma i o njegovom uticaju na gledaoca

Oktobarskih dana 1917. godine repertoar ruskih bioskopa bio je sastavljen od salonskih melodrama, filmova mističnog sadržaja i malograđansko-komičnih surogata života.

Proleterska revolucija morala je da savlada taj vid rezonovanja buržoazije. Uspeh započetoga, neviđenog po razmerama, socijalnog eksperimenta bio je vezan za prevaspitavanje ljudi i za preobražavanje „individualiste", odvojenog od velikih socijalnih interesa i graditelja novog društva sa visokom socijalnom svešću i građanskom aktivnošću.

Pogled na kinematografiju kao umetnost koja pomaže ljudima da otkriju svoje mesto u društvu, koja učvršćuje socijalne veze i emocije, koja postavlja najvažnija pitanja o životu naroda, o politici, klasnoj borbi i moralu — bio je programski za osnivače sovjetske kinematografije — Ajzenštajna, Pudovkina, Dovženka, Vertova i njihove drugove.

Revolucionarna kinematografija rodila se kao umetnost sa novim temama, sa novim herojima i novim socijalnim oduševljenjem, kao umetnost istaknuto novatorska po svojim formama i jeziku. Imajući cilj da uzdiže revolucionarnu svest naroda, ona je obratila pažnju u prvom redu na osnovne probleme ovog veka, to jest na istoriju revolucije, njenu aktivnu snagu i junake.

„Štrajk", „Oklopnjača Potemkin", „Oktobar" su Ajzenštajnovi filmovi koji su kolektivni portret radnog naroda, njegovih različitih stanja i etapa borbe. To je bila apoteoza narodnih pokreta, ogromnih masa i istorijskih kataklizmi.

Pudovkin je u svojim filmovima „Mati", „Kraj Sankt-Peterburga", „Bura iznad Azije" pokazao put koji vodi u revoluciju svaku ličnost posebno. Na širokoj socijalnoj i istorijskoj pozadini on je pratio unutrašnje i duhovne procese. Ličnost čoveka se razotkrivala napajajući se snagom iz istorijske bujice njenog vremena.

„Arsenal" Dovženka osvajao je političkom aktuelnošću. U njegovoj „Zemlji" lirska razmišljanja o vrtlogu života i stalnom obnavljanju prirode stapaju se sa istorijskom kolektivizacijom. I večito opštečovečanska tema postaje konkretno-istorijska, oštro socijalna.

Novatorstvo ovih filmova bilo je neuobičajeno za gledaoce ne samo zbog jezika i stila, nego i zbog socijalne spremnosti da shvate njihov sadržaj. Buržoaski društveni sloj za vreme NEP-a, to jest njeni malogra-

đanski slojevi nisu ih prihvatili, dajući prednost importnim filmovima. Ali umetnička snaga i istinitost ostvarenja revolucionarne kinematografije osvojila je mnoge. Prodor u široke narodne mase gledalaca je uspeo. Tom uspehu pomogli su i filmovi koji su obrađivali teme svakidašnjice. Idući u korak sa socijalnim promenama, filmovi su upravljali pažnju ka tim pojavama, ka novim ljudskim odnosima, ka novom načinu života, ka oslobođenju žene, ka problemima omladine itd.

Filmovi dvadesetih godina kao: „Pariski obućar“ F. Ermlera, „Čipke“ S. Jutkeviča, „Treća Malograđanska“ A. Roma, „Žedna zemlja“ J. Rajzmana i mnogi drugi bili su obeleženi oštrom problematikom, kritičkom borbenošću i često diskutabilnošću; strasne diskusije povodom njih bile su svedoci umeća prodiranja u srce gledalaca i izazivanja velikog interesovanja za aktuelna pitanja tog vremena.

Tradicije oštro socijalnog filma dvadesetih godina bile su produžene i razvijale su se sa pojavom tona u tridesetim godinama. Prihvatanje toga je bitno za istoriju sovjetskog filma. Dijapazon zvučnog filma predratnog perioda postao je širi, a njegove forme raznolikije. Istorijsko-revolucionarni film tih godina doneo je i veliku strast — „Mi iz Kronštata“, zatim suptilni psihologizam, „Deputat Baltika“, i filmsku biografiju cele generacije boljševika, „Trilogija o Maksimu“ G. Kozinceva i I. Trauberga, kao i umetničku evokaciju Lenjinovog lika u filmovima M. Roma i S. Jutkeviča.

Izlaženje zemlje na granice široke socijalističke izgradnje, socijalistička novina — epohe prvih petoletki sa njihovim radnim elanom, sa rađanjem socijalnih takmičenja, udarništva, stahanovskog pokreta — sve je to izazvalo pojavu novih tema — preobražavanja lika zemlje, moralnih i estetskih izvora i vaspitnog uticaja rada.

Najznačajniji filmovi tih godina ovenčani su heroizmom i romantikom. I „Prolaznik“, i Gerasimovljeva trilogija o mladim savremenicima („Sedmoro smelih“, „Komsomoljsk“, „Učitelj“), „Veliki život“ Lukova i „Član vlade“ Zarha i Hejfica, kao i filmovi Pirjeva, Aleksandrova i mnogih drugih majstora ostali su kao spomenici u istoriji umetnosti, kao dela čoveka i njegovih emocija, kao duhovna klima epohe. Ona je bila obeležena ogromnim socijalnim preobražajima i klasnim napretkom, koji su učvrstili moralno-političko jedinstvo sovjetskog društva. Sklad socijalne suštine i emocionalne strukture najboljih filmskih ostvarenja tih godina odrazio se na raspoloženje, osećanja i radnu aktivnost višemilionskog gledališta i tu je bio učinjen veliki korak u razvitku narodne kinematografije — novim snažnim faktorom uticaja.

Tema socijalnog uticaja filma traži posebno razmatranje. Dodirnuću je samo jednim primerom, to jest jednim konkretno realizovanim filmom „Čapajev“ braće Vasilijevih, koji je postao značajna etapa filmske umetnosti tridesetih godina.

Neuporediv, svenarodni uspeh tog filma bio je prouzrokovan retkom povezanošću artizma i talentovane režije sa idejnim odjekom koji je odgovarao narodnoj predstavi o herioizmu, lepoti, pravičnosti.

Čapajev na ekranu oličava procvat narodnog genija i postaje opšti pojam junaka. Njegove rečenice kao krilatice uvrstile su se u rečnik svakodnevnog života. Njegovim imenom nazivani su kolhozi i brigade. Ako se pođe od tih spoljašnjih oznaka prema dokumentima (šteta što ih tako retko koristi istorija filmske umetnosti), opazićemo da u tim

hiljadama odziva i pisama postoji poistovećenje gledalaca sa glavnim junacima, to jest ogroman je njihov uticaj.

Dubok i vremenski udaljen uticaj tog filma odrazio se kroz nekoliko godina, kada su mladići i devojke, čiji su idoli bili junaci filma, i sami krenuli u rat. Moralni uticaj „Čapajeva“ u godinama surovih iskušenja postao je duhovni arsenal naroda. Sećanja ratnika i partizana pokazuju kakav trag je taj film ostavio u dušama, on se zatim kristalisao u karakterima i ispoljio u mnogobrojnim ljudskim postupcima što su preobrazili materijalni svet. Da to nije podređeno umetnosti, čudo preobražaja idejne energije u materijalnu silu — najviši kriterijum socijalnosti?

I još jedan aspekt i kriterijum: „Čapajev“ je na svetskim ekranima ponovio sudbinu „Oklopnjače Potemkin“. Zbog njega su se u mnogim zemljama Evrope razbuktale oštre političke diskusije. U vreme prve oružane borbe sa fašizmom u Španiji film je učio borce-republikance čvrstini. Ime Čapajeva je nosio jedan internacionalni bataljon dobrovoljaca. Film-borac borio se i za vreme drugog svetskog rata. A kasnije i u džunglama Vijetnama, na Kubi i u revolucionarnom Alžiru. Uzroci leže u tome što su autori „Čapajeva“ uspeli da izraze zakonitosti nove istorijske ere započete u Oktobru, da glasno pričaju o narodu-tvorcu istorije i da opevaju nepobedivost socijalističke revolucije.

Upravo tu klasnu socijalnost u filmu ne mogu da oproste buržoaski istoričari filmske umetnosti. Ali oni su bespomoćni u nastojanjima da ponište ovo ostvarenje, koje je prošlo kroz sva iskušenja i koje aktivno nosi savremenicima štafetu revolucionarnih tradicija.

Tridesetogodišnja etapa posleratnog razvitka naše kinematografije izuzetno je bogata i raznolika po načinima umetničkog ovaploćenja socijalnog filma. Proces zbližavanja i uzajamnog obogaćivanja nacionalnih kultura doveo je do velikih uspeha u ovoj oblasti kinematografije Gruzije, Kazahstana, Litvanije, Kirgizije i drugih republika Sovjetskog Saveza.

Zbog čestih vraćanja autora događajima iz prošlog rata i različitog umetničkog tretiranja tog materijala, od drame jedne sudbine („Lete ždralovi“ Kalatazova) do širokog polja istorije („Oslobođenje“ Ozerova), zatim obnove i podizanja zemlje iz pepela i ruševina („Predsednik“ Saltikova i „Vratio se vojnik s fronta“ Gubenka), a i filmova o problemima naučno-tehničke revolucije sadašnjice („Devet dana jedne godine“ Roma, „Tvoj savremenik“ Rajzmana, „Najtopliji mesec“ Karasika) — ukratko rečeno, u svemu što se odnosi na oblast socijalnog filma posleratnih godina ističe se tema koja uzdiže čoveka koji je izvršio moralni podvig.

I Aljoša Skvorcov iz „Balade o vojniku“, i borac Sokolov iz „Čovekove sudbine“, i gruzijski seljak iz „Otac vojnika“ i fizičar Gusev iz „Devet dana jedne godine“ — jesu junaci koji aktivno potvrđuju dobrotu i pravednost u njihovom klasno-revolucionarnom razumevanju. U ovim motivima, u kojima humanizam trijumfuje, čini mi se da je jedna od glavnih linija suprotstavljanja i borbe socijalističke kinematografije sa tako široko ispoljenim, na svetskim ekranima, tendencijama dehumanizacije i ponižavanja čoveka.

Svet socijalizma ne stoji u mestu, već se stalno razvija.

Sudelovanje umetnosti u njegovoj izgradnji zahteva nepomirljivost u odnosu na sve što koči napredak. U svim etapama istorije sovjetska kinematografija je oštro kritikovala tragove prošlosti u savremenom životu i svesti ljudi i bilo kakva izopačenja nastala za vreme izgradnje socijalizma. Kritika povratka privatno-svojinske psihologije, pohlepe, parazitizma, birokratizma, ispoljavanja nacionalizma, kao i bilo kog drugog skretanja od morala i normi socijalističkog društva, neodvojiva je od brižljivog gajenja novog, učvršćivanja avangardnog i perspektivnog, izniklog u toku razvoja socijalnog progresa.

Dijalektičko jedinstvo kritike i učvršćivanja — crta je svojstvena celokupnoj socijalističkoj kinematografiji. Ipak, ponekad se mogla opaziti neka „neuravnoteženost", kada se u uslovima socijalističke stvarnosti pojavila zanesenost „destruktivnom kritikom", što je dovelo do jednostranosti, to jest do totalnog negiranja svega i svačega! Dosta primera imamo u filmovima jugoslovenskog „crnog talasa", koji se sada povukao.

Uloga umetnosti u izgradnji novog društva je dvojaka. Bez kritike koja koči — zadatak se ne može rešiti. Ali se ne može rešiti ni bez onoga za šta se strasno borio Dovženko govoreći o pozitivnim načelima, o umeću umetnika da kaže „da", o učvršćivanju i o devizi: „Podižem, inspirišem, učim."

U oštroj kritici, koja se graniči sa mržnjom, koja se zadržala u porama društvenog organizma, i onoj koja je istovremeno puna optimizma i vere u život i čoveka, kao što je to pokazano u filmu „Crvena kalina" V. Šukšina. Koliko je pozitivan autorov stav, svedoči 160.000 pisama dobijenih od gledalaca kojima se taj film duboko urezao u dušu. Zar to nije obeležje njegove visoke socijalnosti?

(S ruskog: Kira Bogdanović)

Manuel Alkala (Madrid)

Socijalno-politički film u Španiji 1974. godine

Proizvodnja umetničkih filmova u Španiji i dalje je od značaja i pored ekonomske krize koja je tokom poslednje godine nanela štete i kinematografskoj industrijji. Ako izuzmemo koprodukcione filmove koji nisu namenjeni prvenstveno domaćem tržištu, španske filmske kuće još uvek, sa svojih 30 i nekoliko ostvarenih filmova u 1974. godini, stoje po kapacitetu proizvodnje na čelu mnogih zemalja zapadne Evrope (samo im prednjače Italija, Francuska, Velika Britanija i Zapadna Nemačka).

Većina tih dugometražnih filmova ne prelazi granicu sasvim konvencionalnog „filma bežanja" i pored širokog tematskog spektra koji ide od filmova strave i užasa do komedije, od filma o lokalnom folkloru do suzdržane erotike i lošeg ukusa.

Jedna nesumnjiva osobina španske produkcije u 1974. godini jeste odsustvo autentičnog socijalno-političkog filma. Ne mislimo pri tom na revolucionarni film tipičan za neke zemlje Latinske Amerike. Jednostavno, govorimo o filmu koji se čestito suočava sa problemima socijalnog i političkog tipa što interesuju jednu zemlju i koji pokušava doprineti njihovom postavljanju, razjašnjavanju ili rešavanju. Kad bi se socijalno-politički barometar u Španiji merio po ovom filmu, moralo bi se zaključiti da u jednoj zemlji gde postoji velika sklonost prema sedmoj umetnosti (i pored ove sklonosti, u Španiji i dalje opada broj gledalaca; u 1972. godini bilo ih je 295 miliona; u 1973. godini samo 278; u 1972. godini radilo je 6.066 bioskopa u zemlji; u 1973. godini samo 5.632) — ne postoji ni politika niti tretiranje problema koji utiču na socijalno-ekonomsku i političku sadašnjost ili budućnost.

Bezuspešno bi se u prošlogodišnjoj španskoj kinematografiji tragalo za jednim kritički ozbiljnim filmom povezanim sa stvarnošću zemlje, koji interesuju živi i opipljivi problemi kao što bi mogli biti emigracija, regionalizam, radnički konflikti, univerzitetski haos, kriza turizma, problemi nove katoličke crkve u Španiji, konfuzni odnosi sa Marokom, nesuglasice sa Velikom Britanijom zbog Gibraltara. Ove i druge teme koje interesuju, logično, većinu u zemlji mogle su imati odjeka na filmskom platnu.

Nije bilo tako. Španski film vuče za sobom još od pre mnogo godina jednu specifičnu socijalno-političku nemoć, koja je bivala samo ponekad prekidana po kojim interesantnim filmom, ali nikad linijom podržanom od neke grupe. Možda bi jedini izuzetak među španskim režiserima koji rade u Španiji mogao biti Karlos Saura (E. Brasó, *Carlos Saura,* Madrid, 1974), čiji je kontinuitet očevidan. Drugi reditelj na kojeg bi se moglo ukazati jeste Luis Bunjuel. Međutim, veliki španski majstor, koji poseduje meksički pasoš, nije snimao u Španiji od 1970. godine, a izjavljuje da ne namerava ponovo raditi u zemlji.

Ovo vapijuće odsustvo političkog i socijalnog filma dovelo je do čudnog fenomena. Neki reditelji, naviknuti na takvu klimu i strepeći možda od poteškoća sa službenom cenzurom, pribegli su manje-više eksplicitnim aluzijama unutar filmova drugog žanra. S druge strane, specijalizovana kritika, posebno ona inostrana, koja se bavi proučavanjem malog španskog kinematografskog sveta, misli da vidi socijalne i političke aluzije u filmovima čija je preokupacija sasvim drugačija. Najznačajniji primer tog fenomena mogao bi se naći u filmu mladog reditelja Manuela Gutieresa: „Nemi govor“, koji je, pošto je bio prikazan na Berlinskom festivalu 73, naveo na pogrešan trag veći deo kritike zbog aluzija koje su se, istini za volju, kosile, po vlastitom priznanju, sa aluzijama samog reditelja.

U ovom smislu, izbor španskih filmova koji se prikazuju na Petom beogradskom međunarodnom filmskom festivalu, FEST 75, predstavlja pun pogodak od strane selektora jer prikazuje praktično jedino kvalitetne filmove koji su u ovoj poslednjoj sezoni ozbiljno tretirali socijalno-političku temu. Tu, naravno, mislimo na „Rođaku Anheliku“ Karlosa Saure i na „Ljubav kapetana Branda“ Haima de Arminjana. (Iz prošle sezone mogli bismo izdvojiti „Duh košnice“ Viktora Erisea, koji je prikazan u okviru programa FEST na televiziji.)

Oba filma sadrže zajednički imenitelj: vraćanje na stalno prisutno sećanje o građanskom ratu 1936—1939. Kao što je poznato, do sada još ne postoji film koji bi se mogao smatrati definitivnim u vezi sa ovim sukobom i pored toga što je bio snimljen na filmsku traku nebrojeno puta (C. Fernandez Cuenca, *Španski građanski rat i film,* Madrid, 1971).

Film Saure se svrstava u liniju kritičke agresivnosti, započetu u „Lovu" (1966), produženu ustaljenom formom sa „Mentol frapeom" (1967), „Vrtom užitka" (1970) i „Anom među vukovima" (1972). Njihova tematska monotonija je, međutim, sada ispravljena na kinematografskom nivou uvođenjem fleš-beka, ostavljajući u vremenu netaknutu figuru glavne ličnosti. Ovo daje filmu jednu nesumnjivo sirrealističku dimenziju, iz čega se, neosporno, vidi jasan uticaj Luisa Bunjuela. Ostavljajući za drugu priliku kritičko-stilističku analizu filma, potrebno je ukazati na jedan sociološki važan podatak, izazvan njegovim prikazivanjem u velikim španskim gradovima, u Madridu i Barceloni. U obe ove metropole došlo je do sukoba između grupa krajnje desnice i distributerskih kuća. Čak ima i onih koji misle da je dozvola za prikazivanje filma, izdata od strane Ministarstva za informacije i turizam u vreme takozvane faze „otvaranja" sadašnje vlade, jedan od odlučujućih faktora koji su doveli do proterivanja ministra Pija Kabaniljasa i krize Kabineta nastale krajem novembra 1974. godine. Ma šta bilo tačno od ovoga, istina je da se u filmu Saure ismejava falangistički pozdrav dizanjem ruke, čime se napada jedan od mitova frankističkog režima. Ovo predstavlja izvesnu novinu u okviru filma tematski vezanog za istorijsku prošlost.

Pre izvesnog vremena slična ironična aluzija na mit ne bi bila dozvoljena. Kao primer za ovu afirmaciju dovoljno bi bilo navesti film B. M. Patina: „Pesme za kraj rata" (1971), čije prikazivanje još nije odobreno u zemlji jer takođe sadrži aluzije na važne događaje u istoriji španskog režima.

Film Haima de Arminjana: „Ljubav kapetana Branda" poseduje isto tako jasnu socijalno-političku nameru. Međutim, s našeg gledišta, on daje mnogo veštiju kritiku stanja i, naravno, mnogo pristupačnije i sa više osećanja za aktuelnosti. Ta sposobnost se temelji, s jedne strane, na unošenju kritičkih elemenata unutar jednog mnogo šireg spektra ljudskih situacija i, s druge strane, na predstavljanju jedne nove generacije u sukobu sa prethodnim. U filmu se jasno pojavljuje politička trauma u liku emigranta koji je napustio zemlju zbog građanskog rata i sada se vraća. Začuđujuće je to da je jedino biće s kojim je emigrant uspeo bar delimično započeti dijalog mlada seoska učiteljica koja je otelovljenje revolucionarnog držanja ne samo po svojim nastavnim metodama, već čak i po stavovima od životne važnosti. Prirodno je što taj dijalog nema politički karakter sa tematskog gledišta, ali ništa manje istinitog nema ni u činjenici da odgovara jednoj situaciji u kojoj socijalno-politički faktori prošle i buduće generacije osvetljavaju sadašnju i započinju prvu razmenu mišljenja na čisto ljudskom nivou.

Ovaj film nije imao nikakvih problema sa prikazivanjem iako nije bio rado gledan od strane najkonzervativnijih slojeva u zemlji. S druge strane, ne verujemo da je većina publike, možda zaslepljena sentimentalnim problemom između učiteljice i dečaka, glavnog junaka filma, bila u stanju da shvati celokupnu težinu socijalnog i političkog

sadržaja filma. Međutim„ jasno je da je svesnija manjina zemlje, sposobna za kritiku, znala spretno primiti široku poruku koju Arminjan nudi.

Začudo, ovaj film je imao odziva u svetu. Na svetskom premijernom prikazivanju na Berlinskom festivalu 74 dobio je nagradu publike, organizovanu od strane lista „Berliner Morgen Post". Ova publika je znala odlučno premostiti tobožnji regionalizam filma, ponovo dokazujući da, kad postoji kvalitet inspiracije, bilo koja tematika privlači pažnju na svim meridijanima.

„Rođaka Anhelika" i „Ljubav kapetana Branda" predstavljaju, dakle, u oskudnom pregledu španskog socijalno-političkog filma, dva veoma različita načina proizvodnje filmova. Jedan je literaran i intelektualisan, a drugi — popularan i dostupan širokim masama. Koji od njih je efikasniji sa sociološkog gledišta? Možda bi ovo moglo biti jedno od najsugestivnijih pitanja na simpozijumu o savremenom socijalnom filmu u okviru FEST-a 75. Ali, tu je i „Duh košnice" koji tu temu proširuje.

Milan Đurčinov

Socijalni film - kritički film

Pokušaću da u svom izlaganju pođem od nekih definicija pošto smatram da ih tema, ovako formulisana, imperativno zahteva, a onda ću zanemariti taj opšti teorijski pristup u nastojanju da pođem u susret jednom aktuelnijem tretmanu teme kojom se bavimo.

Socijalni film? Šta pod tim pojmom zapravo podrazumevamo? Ovakvom jednom naslovu, po mome osećanju stvari, potrebno je prići diferenciranije nego što se to obično čini. Jer jedna je stvar govoriti o filmu kao objektivno postojećem proizvodu u društvu, gde se on reprodukuje i gde samim tim postaje jedan vid socijalne stvarnosti, dakle socijalan fakt, a druga je stvar govoriti o socijalnom filmu kao posebnom filmskom žanru, kao specifičnom vidu filmske umetnosti koji se ne može u potpunosti identifikovati sa ostalim vidovima te umetnosti. Zbog toga bi trebalo definiciju koju je izneo prof. Jurenjev: »Svaki film je socijalan« (što je svakako, ali samo delimično, tačno, jer takva tvrdnja pokriva samo prvi deo dihotomije naše teme) proširiti onim što je naglasio kolega Mišel Siman kada je rekao da je »svaki film socijalan, kao što je svaki film politički u meri u kojoj prikazuje odnose čoveka prema društvu i ideologiji koja ga okružuje«. Mislim da je ova druga definicija socijalnog filma šira i određenija jer uključuje u sebe pojam filma kao specifične idejno-estetske strukture koja u većoj ili manjoj meri dotiče suštinu onog što označavamo kao socijalni ili angažovani film.

Druga tačka mog izlaganja odnosila bi se na problem Lenjinovog odnosa prema filmu i na značaj Lenjinove poruke za savremenu situaciju socijalnog filma.

Poznato je da je Lenjin često isticao da je *od svih umetnosti film za nas najvažniji*. Pri tom treba stvari takođe precizirati i reći da je Lenjin o filmu razmišljao još u vreme pre oktobarske revolucije i da je vrlo lucidno predvideo ogroman uticaj koji film ima na mase. On je pri tom polazio uglavnom od negativističkih premisa, jer taj film o kome on govori, koji je u to vreme u modi, to je bio buržoaski, melodramski film koji je u najvećoj mogućoj meri indoktrinisao mase i vršio negativan uticaj. Pogledajmo šta o tome beleži Bonč-Brujevič, jedan od najbližih Lenjinovih saradnika, interpretirajući Lenjinov dijalog sa filozofom Bogdanovim iz 1907. godine: »Da, rekao je Lenjin. Film igra sve veću ulogu, ali on u sadašnjem društvu igra više negativnu nego pozitivnu ulogu, nalazeći se u rukama vulgarnih komercijalista, koji osim profita ništa drugo ne vide u njemu. Takvi filmovi samo korumpiraju mase odvodeći ih od stvarnih problema života. Ali jednog dana, kada mase budu zgrabile film u svoje ruke, kada se film bude našao u rukama istinskih graditelja socijalističke kulture, on će postati jedno od najmoćnijih sredstava preobražaja života.« Kasnije, vraćajući se na ovu temu, Lenjin je isticao da je film jedno od najmoćnijih sredstava uticaja na mase, imajući u vidu ulogu koju film može da odigra u ostvarivanju kulturne revolucije za koju se on strasno zalagao.

Stoga mislim da je polemika koja je ovde vođena manje-više rezultat jednog nesporazuma. Naime, nije sporno mišljenje koje je prof. Jurenjev izneo i prema kome je televizija nastala kao novi medijum na bazi filma, ali neće biti sporno ni mišljenje koje zastupa prof. Lim u svome referatu i prema kome se televizija priklonila nekim drugim vidovima odslikavanja stvarnosti i na taj način preuzela neke funkcije koje je film imao ranije. Mislim da tu zapravo i nema nikakve protivrečnosti.

Lenjin je u svojim anticipacijama budućeg, novog, na socijalističkim osnovama zasnovanog, filma isticao kao primarna tri osnovna zadatka: prvo, zalagao se za film-hroniku koja bi davala široku informaciju o životu trudbeničkih masa; drugo, govorio je o filmu kao konferansi koja vizuelno preuzima ulogu javnih predavanja o najrazličitijim problemima iz života društva; i treće, smatrao je da će novi film u okviru mlade Sovjetske Republike izrasti u moćno sredstvo umetničkog transponovanja najbitnijih tokova velikog društvenog preobražaja. Ako se pogledaju ovi osnovni punktovi na kojima Lenjin zasniva misiju budućeg filma, jasno se može povući linija razgraničenja: prvi i drugi zahtev ušli su, to nije teško sagledati, sve više u kompetenciju televizijskog medijuma (film kao hronika, film kao konferansa), dok je tek treći zahtev danas u potpunoj kompetenciji filmskog medijuma. Naime, ističe se s pravom zahtev da film svoju budućnost potraži, u mnogo višem stepenu no što je to danas slučaj, u pravcu svog sve izraženijeg i sve doslednije shvaćenog i ostvarivanog umetničkog, što će reći idejno-estetskog totaliteta.

S obzirom na to da sam svoje izlaganje započeo Lenjinovim refleksijama o filmu, dodaću još jedan Lenjinov aspekt koji je veoma relevantan za temu kojom se ovde bavimo. To je njegova znamenita replika da »nije moguće živeti u društvu a biti slobodan od društva«.

Postoji evidentna koincidencija između značenja koje je život društva i njegova složena problematika dobila u očima čoveka u toku pro-

teklih stotinu i više godina i pokušaja (uključujući tu pre svega film kao medijum nepoznat prethodnim epohama) da se vizuelnim sredstvima uobliči i osmisli čovekova neposredna društvena egzistencija. Sve to upućuje na mišljenje da se pojmu socijalnog filma ne može dovoljno uverljivo prilaziti isključivo iz žanrovske perspektive, jer je očigledno da je reč o daleko dubljim, unutarnjim podudaranjima između filma kao novog izražajnog medijuma i sudbine ljudskih društava upravo u decenijama u kojima se film kao novo sredstvo izraza i pojavljuje. Da li je, recimo, slučajna i bez ikakve unutrašnje veze sa našim problemom činjenica da se upravo u trenutku kada se sve naglašenije počinje govoriti o dagerotipiji pojavljuju i zasnivaju prve naučne teorije o razvitku ljudskih društava (Marks), da se upravo tada daju prvi naučni odgovori o mehanizmima koji uslovljuju i pokreću društveni razvoj, a time daju i prva naučno zasnovana obrazloženja o tome kako društvo revolucionisati, to jest promeniti. I ako se već ponavlja kao opšte mesto činjenica da je film u prvom redu posledica tehnike, tehnologije i izrazitog tehnicističkog skoka, što je nesporno, onda bi tu premisu trebalo produžiti i dopuniti tvrdnjom da se film javlja i razvija upravo u vremenu najživljih društvenih kretanja, najburnijih socijalnih potresa i transformacija, revolucija i borbi za realizaciju osnovnih društvenih uslova u kojima će ljudska kolektivna i individualna prava i potencijali doživeti svoju punu afirmaciju i oslobođenje. Ukoliko u ovome ima neke istine, smatram da se onda u toj koincidenciji može videti nešto daleko suštastvenije po sudbinu filma, nešto što prevazilazi izvesne oscilacije u nominalnom definiranju kategorije socijalnog filma i da je reč ne toliko o nekim žanrovskim klasifikacijama, već o dubljoj zavisnosti, o permanentnoj uslovljenosti filma socijalnim fenomenom i društvenom problematikom uopšte.

Ali, razmišljanja nas o socijalnom filmu odvode i dalje od konstatacije o njegovoj dubokoj uslovljenosti savremenim životom i zbivanjima u njemu. Reč je i o tome da je svaki pravi socijalni film istovremeno i *kritički* film, to jest nije reč samo o *odrazu* socijalnih čovekovih stanja u njemu, već i o implicitno sadržanom stavu autorâ takvog filma o socijalnoj stvarnosti koju prikazuju, što će reći da je svaki pravi socijalni film onaj koji u sebi sadrži snažan pledoaje ka jednom drugačijem, to jest ljudskijem, bogatijem, u najdubljem humanističkom smislu socijalnom konstituisanju ljudskog života i međuljudskih odnosa u njemu. Ukratko, svaki je pravi socijalni film — revolucionaran čin, radikalna akcija u duhu Marksovog tumačenja ovog pojma, prema kome »biti radikalan znači ići do korena stvari, a za čoveka koren stvari jeste sam čovek«. Dakle, idejno-estetska struktura socijalnog filma i njegova prava umetnička vrednost zavise u najvećoj mogućoj meri od načina na koji je u kontekstu socijalnog prikazana ljudska jedinka u njenoj borbi za slobodniji, viši oblik života. Jer optimalno prestrukturiranje socijalnih uslova nikada nije bilo samo sebi cilj — ono je samo preduslov materijalnog, egzistencijalnog i duhovnog ljudskog oslobođenja koje se vrši u socijalnim okvirima klasnog, težeći besklasnom kao cilju.

Mislim da se upravo tu, imajući na umu veoma složene vidove ispoljavanja socijalnog na filmu, nameće potreba za jednim oprezom: kako raspoznavati i kojim jezikom iskazivati prisustvo novog socijalnog filma u okvirima veoma razvijenih sredstava modernog filmskog izraza, nove filmske estetike zasnovane na brojnim tehnološkim i izražajnim inova-

cijama koje sve skupa bitno udaljuju savremene vidove socijalnog filma od nekadašnjih njegovih oblika u kojima je komponenta socijalnosti najčešće bila vezivana za narativni hronološki tok jedne socijalne priče? Savremeni film je izvanredno mnogo napredovao u svojoj filmskoj ekspresiji zahvaljujući, između ostalog, i rapidnom tehnološkom napretku. Stoga je neophodno u višem stepenu nego u drugim umetnostima, kada je upravo film u pitanju, u njegovom dešifrovanju ići od spoljnog plana tehnicizma ka njegovom estetskom i idejnom sadržaju. Biti u stanju da iza često veoma atraktivnih i bleštavih filmskih oblika i okvira prodiremo u suštinu stvari — tragajući za »čovekom koji pati, koji se bori u društvu, među ljudima i protiv drugih ljudi«. Dakle, identifikacija socijalnog, to jest autentično ljudskog u filmu nije nimalo jednosmeran i jednostavan posao. Film je, kako se to često ističe, nastao kao tehnika, ali je prerastao u umetnost. Stoga budućnost filma i ne može biti drugde sem u daljem zasnivanju i razvoju njegovog vrednosnog i humanističkog umetničkog totaliteta. Prepoznavanje socijalnog, to jest autentično ljudskog u jednom modernom filmu stoga postaje problem koji nije otprve prepoznatljiv, problem oko koga se spori, polemizira, a često dolazi i do divergentnih zaključaka. Pokušaću da to pokažem na primerima filmova koje smo juče gledali.

Tu je pre svega veoma izazovan film italijanske rediteljke Liliane Kavani — »Noćni portir«, o kome je govorio kolega Surkov, a onda veoma zanimljiv film mladog američkog reditelja Frensisa Kopole — »Prisluškivanje«. Pokušajmo, makar i u reduciranom obliku, uporediti ta dva filma u odnosu na temu o kojoj raspravljamo.

Film »Noćni portir« uzimam kao eklatantan primer na kome se može pokazati kako se na jednoj problematičnoj, a u izvesnim delovima čak i lažnoj, ideji pokušava nadgraditi jedna visprena, inteligentna, mada i bizarna, sineastička vizija. U čemu je lažnost ideje na kojoj Kavanijeva zasniva svoj film? U izrazito biologističkom pristupu kojim se služi u svom filmu, u okviru kojeg želi da nam iskaže svoje viđenje nacizma. U jednoj svojoj izjavi ona kaže: »Nacizam nije delo hiljade ludaka ili čudovišta. On nije rezultat državnog udara. On se polako nametnuo preko čoveka s kojim su se ljudi malo-pomalo identifikovali jer su u njemu prepoznali sebe.« Mislim da smo upravo tu na tlu mogućih krupnih nesporazuma o pravoj socijalnoj poruci jednog savremenog filma u kome filmski jezik i izraz postaju sve složeniji, jer i film postaje svakim danom sve kompleksnije i slojevitije umetničko delo. Ali nas ta slojevitost ni najmanje ne sprečava da i u jednom složenom i kompleksnom filmskom kontekstu razaznajemo i diferenciramo autentično od artificijelnog, istinito od lažnog, vrednost od surogata. Mislim da se u filmu »Noćni portir« radi upravo o surogatu, a ne o pravoj umetničkoj vrednosti, jer to je film koji nam egzemplarno otkriva kako se lažna ideja okreće protiv umetničkog totaliteta dela, kako počinje da ga ugrožava i na određen način razara. Ukratko, smatram da je — suditi o nacizmu a ne govoriti o društvenim uslovima koji su ga omogućili, govoriti o njegovom moralnom slomu a ne reći ništa o društvenim snagama koje su ga skinule sa društvene scene — jednostavno nemoguće i, sudeći po efektu ovoga filma, neostvarljivo, jer se i u ovom slučaju, kao i u bezbroj drugih, ponovo pokazuje opravdanost Lenjinove tvrdnje da »nije moguće živeti

u društvu a biti slobodan od društva«, to jest da nije moguće komponentu društvenosti izbrisati i potpuno zanemariti, a to najmanje kada se želi suditi o takvom društvenom fenomenu kakav je bio nacizam.

Time želim da naglasim da svaki stvaralac, na filmu ili u nekoj drugoj umetničkoj sferi, a to važi, svakako, i za reditelja kao kompletnog stvaraoca jednog filma, hteo to on ili ne, stoji na jednoj određenoj tački kada sudi o jednoj socijalnoj pojavi, posmatra je iz uglova koji su koherentni njegovom imanentnom ili eksplicitnom stavu, svesno se ili nesvesno opredeljuje. Mislim da je upravo stajna tačka sa koje rediteljka Kavani vidi problem nacizma neodrživa i neprihvatljiva i da to na određen način razara umetničku vrednost njenog filma. Iz toga bih izveo zaključak koji bi mogao da proizađe kako iz ovog filma tako i iz mnogih drugih filmova snimljenih i kod nas u Jugoslaviji, a to je »da se dobrim namerama svakako ne može praviti dobra umetnost«, ali da se nejasnim i konfuznim idejama dobra umetnost može u još manjoj meri ostvarivati.

Što se tiče filma »Prisluškivanje« Frensisa Kopole, priznajem da me je on pozitivno uznemirio i to je, po mom osećanju stvari, jedan od najuspešnijih filmova na ovom festivalu. Meni se čini da je u tom filmu veoma izrazito upravo ono »kako« o kojem sam malopre govorio, imajući u vidu složene, nejednosmerne vidove savremenog socijalnog filma. Upravo to Kopolino »kako« uzbuđuje i impresionira. Radi se o jednoj savremenoj pojavi, bolje reći histeriji zavirivanja u intimni svet pojedinca, o prisluškivanju, koje, s obzirom na sve savršenija tehnička sredstva kojima se ono može obaviti, dobija monstruozne oblike i počinje da nas opseda i ispunjava iskonskim strahom, koji počinje da se vrlo malo razlikuje od straha prvobitnog čoveka pred nepoznatim i za njega iracionalnim silama prirode koje su ugrožavale njegovo osećanje sigurnosti i spokoja. Kopola je ovome problemu mogao prići, verovatno, i iz jednog drugog ugla; mogao je o istom problemu, s obzirom na njegovu aktuelnost i univerzalnost, snimiti takozvani politički film, to jest mogao je naglasiti *pojavu*, a ne *čoveka* pojedinca, izvršitelja. Ali uverljivost i vrednost njegovog filma je upravo u tome što se *pojava* reflektuje kroz jedan pojedinačni slučaj, što nam razotkriva kako manipulant postepeno sam postaje objekt sopstvene manipulacije, što se prestupnik jednim nezadrživim unutarnjim psihološkim obrtom pretvara u žrtvu, te se, poput junaka Dostojevskog, sve dublje zapliće i uvlači u začarani krug iz koga mu nema spasa. Sve je to prikazano na primeru jedne ljudske jedinke koja se tim poslom bavi profesionalno, koja za svoj posao dobija novac i koja, na izgled, nije od nekih senzibilnijih natura koje lako podležu sugestijama. Ali Kopola i jednu takvu tvrdu ličnost uspeva da razori do kraja, pokazujući kakve sve stravične razmere može jedna ovakva pojava dobiti u društvu koje je podstiče, koje joj se ne suprotstavlja. Imam utisak da je ovakav vid socijalnog filma i njegove društvene kritike uverljiviji i jači od nekih vidova takozvanog političkog filma u kome je na prednjem planu bila *pojava*. Ovde je u makroplanu *čovek* razoren *pojavom* u trenutku kada mu se čini da je njegova veza sa tom pojavom samo slučajna, da je on sam samo njen izvršitelj itd. Ali to ne znači da se u Kopolinom filmu ne naslućuje nedvosmisleno i sama pojava. Ona lebdi poput oblaka smoga nad ljudskom sudbinom koja se ispod toga oblaka nemoćno koprca. Ako ovakvim i sličnim zakoračenjima u sferu ljudskih egzistencija pod nebom naše savremenosti priznamo status soci-

jalnog filma, onda ostajemo s utiskom da se filmom mogu izreći mnoge krupne i oštre istine o vremenu u kome živimo i da je pravo vreme socijalnog filma tek pred nama.

Marsel Marten (Pariz)

Politička svest filmskog stvaraoca

Kada se kaže da je film ogledalo društva, mislim da je to banalna konstatacija od koje će se svi ograditi ukoliko se odmah ne precizira tačka koju smatram bitnom, to jest da se to ogledanje vrši kroz svest, kroz društvenu svest sineaste. Ta društvena svest sineaste može da se postavi u dijalektički odnos sa njegovim stvaralaštvom, može da prednjači ili da kasni i, naravno, da se reintegriše u političko-socijalno-kulturnu celinu koju društvo čini. Ako polazimo od te konstatacije o svesti sineaste, mislim da bismo mogli da utvrdimo nulti stepen društvene svesti kod velikog broja sineasta.

Drugi nivo (definisaću ga kao socijalno-kritički) je socijalno-kritička svest. Mislim da je kvalifikacija „kritička" značajna da bi se precizirao stav razmišljanja i ocena u odnosu na društvo. Kao primer socijalno-kritičke svesti naveo bih Grifita, Flaertija, Džona Forda, Renoara. Ne ograničavam se samo na njih, no to su imena koja su mi upravo pala na pamet, a koja su, manje ili više, navođena tokom ove diskusije. Čini mi se da se ta socijalna svest može okarakterisati terminom „humanizam". To je malo nejasan termin i želeo bih da mu dam bližu definiciju. Čini mi se da se termin „humanizam" isuviše često koristi na nivou moralizma. Humanistička vizija društva obično je zasnovana na moralnim kriterijumima, koji, kao što znate, dosta ograničavaju i ne mogu da budu temelj jednog marksističkog stava suočenog sa stvarnošću. Humanizam se nalazi i na nivou liberalizma.

Nasuprot tom humanizmu, koji je na taj način restriktivan (ne tvrdim da se on uvek shvata i koristi na taj, ograničavajući način), postavio bih političku svest, koja je radikalna. Pre nekoliko trenutaka naš jugoslovenski kolega je naveo jedan Marksov citat: „Humanizam ostaje suviše neodređen, pa i prazan termin ako se ne dotiče korena stvari, ako ne vrši duboku analizu čoveka i društva." Na tom nivou političke svesti jasno je da se stav i svest sineaste izražavaju na klasnim pozicijama. To mi se čini kao jedini vredan kriterijum (za marksistu svakako) da bi se definisala politička svest pojedinca u društvu.

Ovde se može citirati Žan Vigo: „Dokumentirani stav". Mislim da je taj stav, to gledište (Mišel Siman je govorio o „pogledu") veoma precizno izražen u gledištu, „pogledu" Žana Vigoa, u njegovom radikalnom kritičkom stavu. To je i stav izvesnog broja italijanskih sineasta neorealizma — De Santisa, Rozija, Viskontija. To je i stav celokupnog velikog sovjetskog filma. Danas je to slučaj i u Latinskoj Americi kod Glaubera, Roše i drugih.

Mislim da ta politička svest filmskog stvaraoca stoji u dijalektičkom odnosu sa društvom, a njegova svest može da prednjači ili da kasni u odnosu na njegovu kreaciju. Ima sineasta koji su politički opredeljeni u društvu, ali prave filmove koji ne idu u korak sa njihovom političkom sešću. Naš kolega Plaževski je primetio da ponekad levičarski sineasti prave desničarske filmove. Naravno, to postavlja dijalektički problem između njihove svesti i kreacije.

Po mom shvatanju, postoji (govorilo se o antinomiji) dijalektika socijalnog i političkog u samom sineasti i u njegovim odnosima sa društvom. Svest filmskog stvaraoca je neka vrsta filtra koji reflektuje stvarnost, koji je ne reprodukuje. Dešava se da sineastu bez političke svesti događaji guraju napred, gura ga i izvesni društveni dinamizam. To je bio slučaj sa Renoarom kada je radio na filmu „Život je naš". To je bio komunistički propagandni film, napredan, veoma napredan, svakako napredniji od njegove političke svesti. Ovo je, mislim, tipičan primer dijalektike između stvaraoca i stvarnosti oko njega.

Problem u kapitalističkim društvima je u tome da politička svest izgleda stvaraocu uopšte, a sineasti posebno, kao neka veoma udaljena stvar, teška, pa i nepristupačna.

Mislim da su među američkim filmovima veoma retki oni koji mogu da se kvalifikuju kao politički shodno kriterijumima koje sam upravo izložio. Mislim da može da se navede „So zemlje" i ništa više.

Dakle, postoji neka vrsta nepristupačnosti političke svesti u okviru izvesnih društava. Nasuprot tome, u socijalističkim društvima svi su filmovi, naravno, politički. Ali se može konstatovati da ponekad dolazi do izvesnog „dremanja" političke svesti. To je teška i delikatna stvar. Izgleda da dolazi do toga da politička svest, koja bi morala da bude stalno budna, u stvaraocima socijalističkih zemalja ponekad drema, da se politika nekako integrisala, da se smatra prirodnom, dakle svarena i, najzad, zaboravljena. A moja konstatacija (nadam se da će biti predmet diskusije) je problem depolitizacije svesti u socijalističkim zemljama.

O ovome govorim ovde jer, po mom mišljenju, Jugoslavija ne čini izuzetak u ovom pravilu, možda je to prejaka reč, pa bolje da kažem da nije izuzeta iz ove konstatacije.

Mislim da i u socijalističkim zemljama često postoji zakašnjenje kreativnog akta u odnosu na društvenu svest. Postoji jedna svirepa i divna formulacija Bertolda Brehta: „Ako ste slikar, pa vas upitaju da li ste komunista, bolje je da pokažete svoje slike nego partijsku knjižicu." Mislim da je Breht, bufon inteligencije, koji se rita okolo, uvideo mesto pravog problema dijalektike između društvene i građanske svesti i kreatorske delatnosti stvaraoca. I mislim da to usvajanje političke svesti predstavlja stalno prisutnu borbu. Mislim da je komfor najveća opanost, bio to intelektualni ili ideološki.

Naravno da se moja kritika stvaralaca odnosi i na kritičare. Mislim da je pokušaj prihvatanja marksističkog stava u odnosu na kritiku takođe stalna borba. A sve nas navodi na „uspavljivanje" svesti i savesti. Politička lucidnost može da bude rezultat samo neprestane borbe protiv težine istorije, težine komfora u društvu, moralnog i ideološkog komfora.

Dakle, film je odsjaj društva, ali reflektovan kroz svest, to jest ne radi se o fotografiji stvarnosti, već o promišljenoj slici, o odsjaju stvarnosti. Tu se može postaviti i pojam dijalektičke interakcije na nivou pogleda, kao što je to govorio Vigo.

Rekao bih da svest gledaoca nije pravo ogledalo; ona je razbijeno ogledalo, dijalektičko ogledalo. Ogledalo koje predstavlja svest umetnika je stalno naprslo, a pukotina predstavlja dijalektiku.

U vezi sa pojmom dijalektike između društvene svesti i stanja društva postoji jedna dosta karakteristična demonstracija koja se može naći u produkciji Latinske Amerike i trećeg sveta. To su dva geografska regiona koje je film znatno obeležio poslednje decenije. Naravno, nije slučajno što je latinskoamerički film tako bogat delima koja manifestuju političku svest. To je rezultat činjenice da je u tim zemljama situacija manje ili više revolucionarna. Ovde ću ponoviti formulaciju koju je Mišel Siman malopre odbacio, jer nije baš sasvim njegova, ali mislim da mi neće protivrečiti, to jest da nema pravog revolucionarnog filma ako ne postoji politička revolucionarna situacija u društvu.

Voleo bih da se i o ovom pitanju diskutuje jer mi se čini da bi diskusija mogla da osvetli perspektive, iako može da se dođe do oprečnih mišljenja.

Ovaj revolucionarni film povezan je sa revolucionarnom svešću. Usput ću odgovoriti bojaznima Plaževskog — zašto nema političkog filma desnice? Nema političkog filma desnice jer desnica nema političkog stava. Ideologija desnice je, očigledno, negacija svakog političkog stava. Jednostavno zato nema filma desnice koji bi se mogao nazvati političkim. Postoji desničarski film. U našim zemljama 90% produkcije je, nesvesno, desničarski film. Ali nema desničarskog političkog filma jer je desničarska ideologija negacija politike. To je odbijanje klasnog, to je, na žalost, veoma često izopačavanje pojma humanizma u korist jedne nedorečene koncepcije koja posmatra ljude u svetlosti nostalgije za zlatnim dobom ili u nejasnom pojmu progresa.

Ne ograničavam ovaj pojam revolucionarnog stanja na revolucionarnu situaciju u pravom smislu reči, već ga proširujem i na predrevolucionarne i postrevolucionarne situacije. Latinska Amerika se nalazi u predrevolucionarnoj situaciji, no tok ideja i mišljenja je takav, politizacija filmskih umetnika je takva da nastaje mogućnost stvaranja revolucionarnog filma.

Isto tako, u izvesnim postrevolucionarnim situacijama cveta revolucionarni film jer je politička situacija dijalektična. To je slučaj sovjetskog filma posle revolucije, to je slučaj jednog dela italijanskog neorealizma oko 1945. godine.

Malopre sam govorio o težini i značaju ideologije, vladajuće ideologije. Ta težina je ogromna. Ona pritiska umetnike i stvaraoce na neverovatan način i to zahteva stalnu borbu o kojoj sam govorio. I zato je vladajuća ideologija tako lako prihvatila filmove protesta.

I to je jedno od pitanja koja postavlja Plaževski. Mislim da vladajuća ideologija ima gigantske kapacitete prihvatanja, pripajanja u odnosu na filmove protesta. Ali sada mi se termin „protest" čini prilično nejasnim i praznim, kao i termin „manizam", ukoliko nije veoma precizno definisan upravo u klasnom smislu. Zašto je vladajuća ideologija

tako lako prihvatila protestni film, zašto su se sva velika holivudska preduzeća upustila u snimanje protestnih filmova? Prosto zato što se taj protest nije postavljao u klasnim uslovima, dakle ne u političkim uslovima, te stoga nije smetao postojećem društvenom sistemu. To su bili filmovi socijalnog protesta zasnovani na nejasnom humanizmu, zahtevi bez dijalektičke osnove i zato su ti filmovi bili tako lako prihvatljivi.

Međutim, filmovi koji bi bili zaista politički, zasnovani na klasnom stavu, ne bi bili prihvatljivi za vladajuću ideologiju. Stoga su veoma retki.

Postoji, dakle, mogućnost prihvatanja, gotovo automatskog, onih filmova koji se zasnivaju jednostavno na društvenoj svesti. Filmovi zasnovani na političkoj svesti nisu, nasuprot tome, prihvatljivi za vladajuću ideologiju kapitalističkog sistema. Tako se dolazi do neizbežnog razlikovanja između političkih filmova i filmova borbe.

Izraz „politički film" je dvosmislen, i to očigledno zato što se politički film posmatra kao kategorija koja se u lepezi filmskog stvaralaštva nalazi pored vesterna, avanturističkog, policijskog, pornografskog filma. Na taj način se nalazimo u centru mistifikacije. Politički film se ne definiše u prvom redu sadržajem ili formom, već, kao što je to odlično kazao Mišel Siman, „pogledom" na sadržaj; stavom, kao što je to rekao Žan Vigo.

Mnogo se govorilo, mnogo diskutovalo o takozvanim „političkim" filmovima. Po mom mišljenju, slabost tih „političkih" filmova je u tome što su to, mahom, samo socijalni filmovi. To su filmovi koji nemaju političkog stava u odnosu na društvo. Mislim, na primer, na „Z" koji je kvalifikovan kao politički film, a očigledno nije politički film. U njemu nema klasne analize, on ima samo anegdotsku analizu jednog političkog događaja, ali nema klasne analize. Film koji će istinski objasniti ubistvo Lambrakisa još nije snimljen, a valja ga snimiti u uslovima političke, klasne analize, koju Kosta Gavras nije napravio. Međutim, u „Opsadnom stanju" on je stigao do političke svesti u odnosu na stvarnost. Oseća se da je tu kreativno delo Koste Gavrasa usklađeno sa njegovom političkom svešću.

Razlika koju pravim između protestnih filmova na društvenom nivou, političkih filmova „između redova", ali potpuno prihvatljivih, i stvarno političkih filmova, borbenih filmova, filmova koji imaju dijalektički pogled na društvo — tu razliku pravim na dva nivoa, to jest uvodeći pojam kvantitativnog i kvalitativnog. Čini mi se da politički film „između redova", za koji smatram da nije politički, dejstvuje na kvantitativnom nivou. Istovremeno u pogledu publike (jer privlači brojnu publiku) i na nivou informacije (jer daje relativno znatan kvantitet informacija). Tako, na primer, u „Opsadnom stanju" ima mnogo informacija o politici, te je taj kvantitet zaista znatan.

Borbeni film, po mom mišljenju, dejstvovao bi ponajviše na kvalitativnom nivou. U prvom redu zato što ga gleda veoma mali broj ljudi, gleda ga već politizirana publika, i zato što donosi analizu koja se potpuno razlikuje od stvarnosti, to jest političku analizu. Ovaj film dozvoljava svesti da učini dijalektički skok u cilju dobijanja nove vizije stvarnosti, dobijanja novog stava u odnosu na stvarnost. Politički stav i nije samo prilika za prikupljanje informacija o politici. Reč

je, dakle, o marksističkom pojmu, o prelazu kvantiteta u kvalitet, o uvođenju pojma dijalektičkog skoka, što dozvoljava da se pravi razlika između ove dve vrste filma, „političkog" i borbeno političkog.

I ovde se mora navesti čuven citat Godara, za kojim svi žalimo, jer, kao što sam maločas govorio o Kosti Gavrasu, mogu da govorim i o Godaru. Godar je, po mom mišljenju, genijalan sineasta, ali bez političke svesti. To sam nekoliko puta napisao, pa ne moram da se uzdržim da to i ponovim, mada Godar nije ovde da bi mogao da mi odgovori. Godar nema apsolutno nikakve političke svesti, i to je njegova drama. Napravio je genijalne filmove, a kada je hteo da snimi političke filmove, napravio je očajne filmove. To je samo zato što, u osnovi, nema nikakve političke svesti. To je tipičan slučaj sineaste čija svest zaostaje za njegovim stvaralačkim sposobnostima, posebno kao umetnika. Godar je rekao: „Ne treba praviti političke filmove, već politički praviti filmove." To je divna istina. Zaista, u procesu stvaranja mora da se oseti politička svest kreatora. To odlično rešava problem filma-spektakla, političkog spektakla. Jer, ako se smatra da takve filmove valja praviti s gledišta politike, oblik filma više nema nikakve važnosti, postaje drugorazredan, bar na nivou analitičara, teorijskog analitičara. To znači da oblik koji sineasta prihvata ne uslovljava političku analizu; on može veoma dobro da koristi socijalistički realizam, pa da koristi i revolucionarni romantizam. To je slučaj sa većinom filmskih stvaralaca Latinske Amerike, pa i sa Kubancima. Oni mogu da koriste „slobodni" didaktizam. Mislim da ovaj pokušaj objašnjavanja dozvoljava da se razreši ovaj lažni problem, jer smatram da je to lažni problem između filmova-spektakla i borbenih filmova. Pojam estetske forme proizlazi iz stava sineaste prema stvarnosti i iz njegovog ličnog shvatanja stvaralaštva. Ali, to shvatanje je relativno drugorazredno u odnosu na političku svest koja treba da formira i informiše stvaralačku delatnost.

Polemika o formuli Antonina Lima je, po mom mišljenju, tačna; u stvari, to je izrazito „lažni problem". Lenjin je rekao: „Film je za nas najznačajnija umetnost" i mislim da je savršeno jasno da je rekao „najvažnija, najznačajnija umetnost". Naš jugoslovenski kolega je doprineo jednom preciznošću, za koju mi se čini da je izuzetno značajna, to jest da Lenjin nije potcenjivao ulogu drugih masovnih medija. Ali, veoma je očigledno da televizija nije umetnost, pa će se o tome i diskutovati. Ja odlučno tvrdim da televizija nije umetnost; to je medij širenja informacija, kulture itd. Ali nije umetnost. Ne može se više izaći iz tog lažnog problema. Kada televizija „pravi" umetnost, bar meni je to jasno, kada hoće da se bavi umetnošću, pravi filmove, to jest proizvodi dela koja se lako mogu prikazati na bioskopskom platnu. Dakle, ako se prizna da je televizija samo sredstvo za difuziju kulture i informacije, to ni u čemu ne protivreči Lenjinovoj formulaciji, koja ostaje u punoj važnosti ukoliko je ograničio svoju formulaciju na pojam umetnosti. Ali, da ponovim, formulacija koju ste naveli potpuno osvetljava činjenicu da je Lenjin shvatio ulogu štampe i radija i doba kada je izrekao svoj princip.

Što se tiče mode „retro", mislim da i tu ima nesporazuma. Mislim da bi valjalo, u cilju izbegavanja potpune konfuzije, razlikovati u modi „retro" ono što je povratak u prošlost u obliku dokumentarnog istra-

življenja. Postoji niz filmova (nema ih ni sada više nego što ih je bilo tokom proteklih godina) koji obrađuju teme iz prošlosti i pokušavaju da dokumentovano rekonstruišu stvarnost iz tridesetih ili četrdesetih godina.

Međutim, moda „retro" je, naravno, nešto sasvim drugo. To je formalističko očajavanje za modom koju evociraju ovi filmovi. To je neka vrsta bekstva u prošlost, a ne svesno istraživanje prošlosti, tako da se stiže do frojdovskih pojmova o egzaltaciji fantastičnog itd.

Dakle, da bi se jasno govorilo, valjalo bi termin moda „retro" ograničiti upravo na tu modu, parafrojdovsku, koja predstavlja, kao što je rečeno, bekstvo iz današnje stvarnosti, traženje skloništa u prošlosti, što je često praćeno izvesnim infantilizmom.

Ima retro filmova koje bih nazvao „sjajnim retro filmovima", (na primer, „La Paloma"), koji pokazuju neku vrstu infantilne retrogradacije u psihoanalizi njihovih stvaralaca. Po mom mišljenju, to bi trebalo mnogo tačnije da definiše termin moda „retro".

I najzad, o filmovima koji evociraju fašizam. Ovde smo videli „Lakomb Lisjen" i „Noćnog portira", oba veoma značajna. Rekao bih da je „Lakomb Lisjen" — prosti fašizam, shodno lepoj formulaciji Mihaela Roma, dok je „Noćni portir" — neuobičajeni fašizam. Očigledno, postoji opasnost. Opasnost prvostepene interpretacije. To je stav koji bi u ovim filmovima hteo da vidi egzaltaciju tipičnog, dok se, u stvari, radi samo o posebnim slučajevima, naročito u pogledu filma Kavanijeve. Mislim da je priča koju ona prikazuje toliko izuzetna da ne može ni za trenutak da bude uopštena. I ne može se podići optužba da u potpunosti asimilira fašizam sa patologijom, sa psihozom društva itd. Priznajem da je njen film opasan. Opasan je prosto zato što nema političke svesti.

Milan Ranković

Socijalna funkcija savremenog filma

Sintagma „socijalni film" nije bila najsrećnije odabrana formulacija naše teme. Ako se ona podvrgne strožoj analizi, u njoj se može otkriti pleonazam jer je svaki film na određen način društven, to jest nema nedruštvenog filma. Ako se htelo reći da socijalni film znači film koji govori o društvu, opet upadamo u zamku jer nema filma koji na izvestan način i u izvesnom smislu ne govori o društvu. Ovako određena tema nije ostala bez uticaja na usmerenost i uvodnih referata i diskusije. Često se dolazilo do identifikacije pojmova socijalni film i politički film. Tako je, na primer, Šarl Ford u svom referatu „Granice jedne moći" stavio znak jednakosti između socijalnog i političkog filma. Nije, dakle, problem u traženju savršenih definicija, nego je neophodno da se preciznije sporazumemo o čemu razgovaramo. U tom

smislu odmah ću da istaknem da želim da govorim o socijalnoj funkciji savremenog filma. Ta distinkcija nije beznačajna.

Neophodno je, najpre, pretpostaviti da postoji određena društvena funkcija filma, da ona ima svoj realni sadržaj. U okviru toga sadržaja postoje neke komponente koje su osnovnije od drugih. Među osnovnim komponentama sadržaja društvene funkcije filma mogu se uslovno izdvojiti ideološko-politička, moralna, saznajna, vaspitna, pa i estetska funkcija. Estetska funkcija se ne može isključiti iz onoga što nazivamo društvenom funkcijom filma. U protivnom, ono što je estetsko i ono što je društveno razmatrali bismo kao potpuno razdvojene i međusobno suprotstavljene kategorije. Ono što je estetsko u filmu konstituiše se upravo na bazi elemenata koji su uzeti iz društvene stvarnosti koji su prestrukturisani u viziji autora i dati na jedan, ukoliko je reč o uspešnom delu, neponovljiv i originalan način.

Svaka od pomenutih osnovnih komponenti sadržaja društvene funkcije filma — politička, moralna, saznajna, vaspitna itd. — može biti na različit način naglašena u određenim filmovima. Ovi elementi sadržine društvenog uticaja filma deluju sinkretično, međusobno se pretpostavljajući. Mi ih samo na nivou teorijske svesti razdvajamo, samo uslovno kao diferencirane komponente jedne jedinstvene strukture filma kao umetničkog dela, dok oni u procesu delovanja filma istupaju istovremeno. Time, međutim, ne tvrdim da odnos među pomenutim elementima mora uvek biti isti niti da je zastupljenost svakog od njih ostvarena u svakom filmu u istoj meri.

Međutim, ako se neprirodno naglasi jedan od njih, onda se estetska struktura dela raspada već u procesu njegovog nastajanja. Delu se tada nameće služenje samo jednoj dominirajućoj funkciji i tako se delo od polivalentnosti, neophodne za pun estetski doživljaj, svodi na monovalentnost značenja. Mera zastupljenosti raznih komponenti društvene funkcije filma uvek je različita. Ona se ne može teorijskom svešću uniformno proklamovati. Ta mera zavisi od stvaraočeve individualnosti, njegove ličnosti i talenta, viđenja i doživljavanja sveta. Zato nam svaki pravi umetnik pruža uvek novu viziju problema koje inače vrlo dobro poznajemo.

U svakom dobrom filmu ostvaruje se jedan protivrečan fenomen: otkrovenje poznatog. Možemo, recimo, problem klasne eksploatacije savršeno dobro poznavati i u teorijskom smislu i u njegovim praktičnim manifestacijama pa ipak doživeti fenomen otkrovenja ako vidimo originalan film na tu temu u viziji jednog talentovanog autora.

S druge strane, očevidno je da se poslednjih godina javlja veći broj filmova koje uslovno možemo nazvati političkim filmovima. Taj termin prihvatam samo pod pretpostavkom da se u njima jedna od pomenutih komponenti više naglašava. Ne znači, međutim, da je u svakom političkom filmu politička komponenta automatski prenaglašena i da ona u svakom od tih slučajeva razbija estetsku strukturu dela. To se događa samo u onim slučajevima kad je ona doista hipertrofirana i kada se sve ostale komponente socijalne funkcije dela podređuju njoj, pojavljujući se kao periferne komponente socijalne funkcije dela. U pravom umetničkom delu može da se politička komponenta ostvari na način koji je imanentan estetskoj strukturi umetničkog dela.

Porast broja takozvanih političkih filmova je evidentan. On proističe iz nekih objektivnih faktora u savremenom svetu. Brojne su protivrečnosti savremenog sveta, a neke od njih su i rastuće. Međutim, meni se čini da je u savremenom svetu prisutan jedan novi elemenat: to je porast političke svesti. Mnogo širi krug ljudi nego u ranijim decenijama i vekovima zainteresovan je za rešavanje optedruštvenih problema. Ti ljudi žele da učestvuju u rešavanju svoje sudbine, pa se onda i film pojavljuje kao faktor koji je i u funkciji takve rastuće političke svesti u svetu i koji produbljuje saznanja o protivrečnostima savremenog sveta. Porasla je svest svakog pojedinca u društvu da je ono što nazivamo političkim u stvari spremnost da na različite načine učestvuje u kreiranju zajedničke sudbine, a ne da pasivno očekuje da neko van njega ima uticaj na njegovu ličnu sudbinu.

Zbog toga bih želeo da se opet vratim problemu estetske funkcije političkog filma. Najpre, ako kažemo da je neki film politički, to ne znači da on istovremeno ne vrši neku od onih drugih funkcija, pre svega — estetsku funkciju. Može se, međutim, zamisliti politički film čiji autor ne pretenduje na to da vrši estetsku funkciju. U tom je slučaju film sveden na sredstvo jedne funkcije, na sredstvo komunikacije određenih ideja i tu onda više nije reč o umetnosti.

Često se prećutno pretpostavlja da političku funkciju filma u najvećoj meri vrši baš politički film. Međutim, često se dešava upravo obrnuto, to jest da brojni politički filmovi ne uspevaju da ostvare ni političku funkciju. Nad tim fenomenom treba se zamisliti. Želim da istaknem da politička funkcija takozvanog političkog filma ne može uspešno da egzistira nezavisno od njegove estetske funkcije, ako je reč o filmu koji pretenduje da bude umetničko delo. Štaviše, i politička funkcija, a to se odnosi i na svaku drugu relativno posebnu komponentu socijalne funkcije filma, obavlja se na pravi način tek ako je uspešno realizovana estetska funkcija. Dakle, politička funkcija političkog filma mora biti komponenta njegove estetske funkcije, mora biti iznutra integrisana sa estetskom funkcijom da bi mogla biti uspešno ostvarena baš kao politička. U protivnom, dobijamo politizirajući ili moralizirajući film.

S druge strane, ako je sve podređeno estetskoj funkciji, očišćenoj od svih političkih, ideoloških, etičkih, vaspitnih elemenata, takav se film praktično čisti i od života i od životnosti. Takav estetski purizam je stvaralački jalov. Tada dobijamo estetizantan film, jalov u svome formalnom perfekcionizmu.

Kao što je stvaralački neplodan estetski purizam tako je neplodan i politički purizam. Politički purizam je neplodan ne samo estetski, već i sa stanovišta efikasnosti političkog uticaja, jer, naročito kod gledalaca razvijenije političke svesti i višeg kulturnog nivoa, niko više neće da veruje u neprirodno naglašenu političku poruku koja bije gledaoca po glavi.

Činjenica je da se socijalna funkcija u savremenom filmu obavlja na različite načine. Usko bi bilo socijalnu funkciju filma videti samo u takozvanim filmovima sa tezom ili samo u takozvanom političkom filmu. Zato treba skrenuti pažnju na to da mnogi filmovi na lažan način nastoje da ostvare određenu komponentu socijalne funkcije, najčešće ideološko-političku.

Enco Kara (Rim)

Italijanski film: buržoazija kojoj se žuri

Do susreta italijanskog filma sa „socijalnim“ došlo je pre rata. Istorijski ovaj susret je vezan za rođenje Cinecittà, rimskog studija koji je podignut u neposrednoj blizini glavnog grada da bi se „olakšalo snimanje eksterijera“ i da bi se filmska kamera dovela u neposredniji kontakt sa stvarnošću. Sredstvo (filmska kamera) odmah je uputilo poruku, to jest „socijalni“ film.

To znači da je italijanski filmski neorealizam rođen pre nego što je Roselini snimio „Rim, otvoreni grad“ ili De Sika „Umberto D“. Naravno, to je bila stvarnost koju su Roselini i De Sika nalazili u posleratnom periodu, stvarnost koja je, razume se, bila drugačija od one u godinama fašizma. Bilo je bombardovanja, Italija je još bila zatrpana ruševinama. Međutim, socijalni film ima u italijanskoj kinematografiji već uoči rata priču koja je prilično originalna u odnosu na priče ostalih kinematografija. Originalnu i značajnu kao što je kasnije bio neorealizam 1945. do 1950. godine.

Rečeno je, ali ne i potvrđeno, da je neorealizam kao kategorija za sebe (ako je zaista postojao u Italiji, ne samo kao pronalazak kritike) odavno definitivno umro. Ili, barem: nije umro, ali je priznato da nikada nije postojao. Smrt neorealizma, međutim, nije posledica zakonskog dekreta (ne treba zaboraviti da su neki političari optuživali italijanske reditelje da ocrnjuju svoju zemlju, umesto da „prljavo rublje peru kod kuće“). U stvari, neorealizam je umro zato što su se pojavili nedeljnici: štampa je počela bolje da ispunjava svoju osnovnu funkciju, to jest da čvrsto bude vezana za „socijalno“, da obaveštava, ali i da interpretira pojave koje stvarnost zemlje svakodnevno iznosi. Delimično, to je bilo ono što je činio posleratni film, neorealizam, obuhvatajući prostor koji nije bio „specifično“ kinematografski, a koji je, u stvari, kasnije bio ispunjen novinskim anketama.

Treba dodati da su promene u italijanskom društvu stigle na film i preko niti komedije na italijanski način. U tom smislu „Preticanje“ Dina Rizija je značajno za raščlanjavanje stvarnosti naše zemlje koliko je to mogao da bude i „Rim u 11 časova“ De Santisa. Velika italijanska avantura „buma“ i široke potrošnje, zaletanja u kupovine i nagomilavanja bila je stvarnost koja je imala drugačiji filmski izraz od onog vezanog za posleratne traume. Dakle, film „buma“ bio je u Italiji u osnovi politički.

Početkom šezdesetih godina, dolaskom levog centra, „socijalnom“ u italijanskom filmu počelo je da se pristupa bez paravana komedije. Povratak filmu „optužbe“ nije bio jednostavno potvrđivanje vrednosti neorealizma. U izvesnom smislu to je bila njegova poslednja osuda.

Razmotrimo motive.

Italija je 1968. godine više nego druge kinematografije osetila eksploziju: italijanski film, tada još zaokupljen komedijom ili slepim oponašanjem kriminalističko-špijunskog žanra na američki način, suočio se sa potpuno novom unutrašnjom i spoljnom situacijom punom vrenja. U Italiji 1968. godine još postoji „stari“ festival u Veneciji i već rođe-

ni, „novi" festival u Pezaru. Ali u tom suprotstavljanju dva načina rada (i želje za radom) na filmu nešto nedostaje: nedostaju autori. To je razlog što se upravo 1969. i 1970. godine pojavljuje mnogo mladih i veoma mladih reditelja koji potpisuju osporavana dela, filmove direktno inspirisane „socijalnim" u „revolucionarnom" smislu. Svi filmovi tih godina jasno su politički, i neko se u to vreme pozabavio nominalnom podelom na politički film i politiku na filmu. Gotovo svi mladi italijanski reditelji tog vremena jasno zavise od lekcija Žana Lika Godara. Toliko ga vole da pored njega vole i Roselinija, kome vraćaju prvo mesto u posleratnoj italijanskoj kinematografiji.

Pa ipak, njihovi filmovi su potpuna negacija Roselinijevih. To su najčešće hiroviti, anarhični, nejasni i banalni filmovi. Ali, u to vreme takve se stvari nisu govorile. U svakom od tih mladih mogao se kriti genije spreman da eksplodira, i italijanska kritika, koja već godinama nije znala šta će sa tolikim početnicima koji su se pojavili u isto vreme, više je volela da ih sve prihvati, dajući svima etikete „zanimljiv", „osećajan", „političan", „naklonjen" itd.

Mladom italijanskom filmu uskoro se pridružuju filmovi „starih" reditelja. Tako, politički film postaje u Italiji ozbiljan posao: to su godine „Istrage nad besprekornim građaninom". Ovu žicu producenti ubrzo počinju mnogo da koriste. Odgovor je to „bogatog" filma mladom filmu „eskalacije" i „divlje mačke". Ovoj struji filma optužbe, u kojem se malo šta u italijanskim institucijama može spasti optužbi, pridružuje se struja filmova o mafiji, otvorenih u izvesnom smislu, od filma „Ruke nad gradom" do filma kao što je „Dan kokete", koji je nastao znatno kasnije. Čini mi se da je optuživanje ljudi i državnih institucija imalo jedan bitan nedostatak: dvosmislenost i kolebljiv anarhizam, koji jednom ima obeležje radikalnog, a drugi put nema jednostavno nikakvo obeležje. U svakom slučaju, i ovaj se žanr gasi, i ne može se reći da je njegov nestanak, kao što se to delimično dogodilo sa neorealizmom, bio uslovljen delovanjem štampe i televizije.

Naravno, filmovi — „novinska anketa" i ovog puta su vrlo brzo nadmašili filmove optužbe. Publika, koja se ne zadovoljava samim saznanjem da je dovoljno „ocrniti sopstvenog policajca", ne zadovoljava se ni saznanjem da u državnim aparatima postoji trulež, već želi da to jasnije vidi. Nije samo film bogatstva taj koji joj pruža tu mogućnost. Štampa i televizija, uprkos svih svojih ograničenja, pružaju građaninu mogućnost da uđe u „staklenu kuću" koja bi trebalo da bude njegova republika, u kuću u kojoj su okna najčešće čudno zamagljena.

Film optužbe, izrazito podložan holivudskom filmu tridesetih godina, često pun lažno progresivnih Filipa Marloua, u stvari je, dobrim delom, anarhičan i snobovski. Nedostatak te struje, koja je već nestala, jeste njena bezuslovna povezanost sa građanskom ideologijom, ideologijom buržoazije koja zapravo nije progresivna i prosvećena, buržoazije kojoj se samo žuri. Kojoj se žuri da se odbrani, kojoj se žuri da uvek bude u korak s vremenom, kojoj se žuri da svake sezone odbaci kulturni ili politički plašt prošle sezone.

Italijanski socijalni film oseća prilično žestoko taj udarac političke struje. Danas takozvani žanr „anketa" pripada žurnalizmu. Italijanski film sve manje zanimaju krupni socijalni problemi. Takvih pokušaja ima u filmovima za televiziju. Iznose se problemi širokog društvenog

značaja (problemi starih, zdravstva, školstva) i tu se radi na oštar, a prihvatljiv način. Jedno od najboljih italijanskih dela te vrste je „Dnevnik jednog učitelja“ Vitorija de Sete (realizovan prošle godine za italijansku televiziju). To ne znači da u ovom trenutku u Italiji ne postoji socijalni film optužbe. On postoji i u osnovi je logičan nastavljač strujanja koja polaze od filma „Ruke nad gradom“ (ili još mnogo ranije). Glavni protagonista je policija koja, zbog eksplozije nasilja i kriminala, nije više mrska kao u filmovima od pre četiri ili pet godina.

Poređenje je više nego značajno: filmovi o kojima govorim — „Milano drhti“, „Priznanje policijskog inspektora“, „Jedan čovek, jedan grad“ — u pogledu kvaliteta su ispod mnogih o kojima se ovde govori. Međutim, treba primetiti da su, polazeći od društveno angažovanog filma, makar i neodređeno, radikalno i prosvećeno u Italiji dobili potpuno suprotno obeležje — mada se određeni narativni obrasci, usko realistički, nisu promenili. Današnja italijanska publika oseća te probleme (posebno vezane za javni red) upravo na morbidan način.

Producenti i reditelji to znaju i konfekcijski proizvode filmove koji pune bioskopske sale.

U godinama koje su bile siromašne za italijanski film, posle eksplozije 1968. godine, gotovo da i nema novih autora; žanr kao što je vestern nalazi se na umoru. Jedina novost je — „film reda“.

Izgleda da je doba filmskih hroničara završeno i prava je šteta što su hroničare buržoazije kojoj se žuri trenutno smenili pobornici pravde koja će uneti rad u savremeni italijanski haos. Još veća je šteta što je ta filmska pravda, obeležje našeg socijalnog filma ove godine, jednostavno pravda lisica za lopove.

(S italijanskog: Dejan Mitrović)

Miroslav Pečujlić

Zaboravljena dimenzija

Viskontijev film »Obiteljski portret u enterijeru« podelio je kritiku u dva tabora: jedan je poruku filma uklapao u njegov antifašistički angažman, drugi je u njemu nalazio sumorne i reakcionarne tonove. Visconti je oštro odgovorio da njegov film sadrži nameru potpuno različitu od one koju mu pripisuju.

Umetnička dela su u jednom pogledu kao deca: stvorena su od umetnika, ali žive i svoj vlastiti život, nezavisno od namere svog stvaraoca. Tek u dodiru sa javnošću dobijaju društvenu vrednost, podstiču izvesna raspoloženja i duhovna strujanja, ne ostaju besplodna. Taj društveni elemenat u filmu ima veći značaj nego i u jednoj drugoj umetnosti u »optičkoj civilizaciji« u kojoj živimo. Socijalni film je sredstvo čudesne snage u otkrivanju istine o svom vremenu, veliko je svedočanstvo jedne epohe. Lenjin ga je s razlogom smatrao, sa stanovišta uticaja, najvažnijom

umetnošću. Ali, da li film u svojoj osnovnoj masi predstavlja autentičnu kritiku, duhovno prevladavanje starog sveta? Odgovor može da nam pruži samo anatomska slika socijalnog filma, *njegov odnos prema glavnim dilemama epohe*. Zamislimo sliku koju film pruža o našem vremenu kao jednu veliku izložbu eksponata. Kakvu predstavu bi ljudi budućnosti stekli o našem dobu? Kakva pitanja je film postavljao, kakve odgovore je davao ili izbegao da ih da? Da li je ta slika istinita i na visini dramatike svog, kao što su grčke drame i novovekovna književnost bile dostojne svog vremena?

Kakva je stvarna novost našeg vremena i kako je ona uticala na film? U XX veku nešto džinovsko, enormno umire, nešto gigantsko se rađa. To je oštrim i sudbinskim preokretima (revolucijama i kontrarevolucijama) bogato vreme. Ono je sve satkano od suprotnosti, suprotnih tendencija koje su dovedene do pucanja. Na jednoj strani je džinovska tehnološka moć koju je čovek osvojio i koja nas dovodi na prag novog sveta. Nasuprot tome je njihovo ugnjetačko korišćenje, rast koji je postao destruktivan za slobodan razvoj ličnosti i zajednica. Ovo je vreme rascvata ljudskih stvaralačkih moći i sposobnosti. Ali ta nova ljudska sila dobija sablasni oblik dehumanizovanih instrumenata za stvaranje tuđeg bogatstva i moći, pukih radnih snaga kupovanih i prodavanih na modernoj ljudskoj pijaci.

I, uzgred rečeno, u civilizaciji u kojoj sve veće obožavanje stvari raste uporedo sa sve većim obezvređivanjem ljudi, gde su ljudi marionete, lutke, može se razumeti film kao što je »U prirodnoj veličini« (gde odnos muškarca i žene zamenjuje odnos muža i lutke, u prirodnoj veličini). Nimalo nije nerealna ideja o bekstvu od ljudske komunikacije, o odnosu sa stvarima umesto sa ljudima, kada su ljudi (žene) tako često svedeni na stvar, kada postaje »isto imati u rukama automobil, lutku, ženu, čoveka«. Čovek i žena stoje jedno naspram drugoga, ali između njih ne postoji ništa, kao što u zvezdanim prostranstvima ne postoji ništa između zvezda koje su udaljene jedna od druge milijardama svetlosnih godina.

Za održavanje dehumanizovanih odnosa stvaraju se novi mehanizmi manipulacije i represije, sveobuhvatne kontrole — od zloupotrebe tehnologije do industrijalizacije duše. Film »Prisluškivanje« je jedno od upečatljivih svedočanstava o prodoru u najintimnije oblasti čovekovog života. Ova sveobuhvatna kontrola, represija preti da ljudima oduzme neka suštinska svojstva koja čine samo jezgro ljudske vrste: njihovo samosvojstvo, identitet, samosvest, autonomiju.

Scena kokošarnika u filmu »Hleb i čokolada« najdublja je spoznaja upravo tog kobnog toka i istovremeno uobličena umetničkom snagom koju nikada ne može postići naučno objašnjenje sa svojim suvim, apstraktnim formulama. To je slika o provaliji između dva sveta, u kojoj je jedan (emigrantska radna snaga), da bi se održala moć i bogatstvo drugog sveta, na putu da izgubi osnovna svojstva ljudske vrste. Gotovo celim svojim bićem — glasovima, pokretima — ona se pretvara u jednom trenutku u živinu, u čijim niskim kokošarnicima i stanuje, živi. Jedan radnik će reći: »Sreća što smo nizak narod pa se ne moramo ni ispravljati; doduše, posle izvesnog vremena nećemo ni želeti da se ispravimo.« To je stupanj otuđenja u kome prestaje da se pati, da se pruža otpor. Ta scena, malo remek-delo, zahvata samu suštinu, bit, nadeksploatisane radne sna-

ge, njene neljudski niske socijalne najamnine (stambene, zdravstvene, obrazovne prilike) koje su uslov da se proizvode čudesna bogatstva, ali ne za sebe.

Rađanje zaoštrenih socijalnih protivrečja donelo je smrt vulgarnoj i providnoj odbrani postojećeg, idealizovanoj i lažnoj slici društva, društvenoj kozmetici. Nastao je sumrak jedne *mašine za proizvodnju iluzija*, podlog i sladunjavog »optimizma« koji predstavlja bekstvo od života i koji, po rečima glavnog junaka filma »Afera Staviski«, treba da pruži narodu ono što u životu nema.

Nastupio je talas masovnog i kritičkog socijalnog filma koji ne izbegava tamne strane života, nemir koji oseća cela planeta. Od mita blagostanja izvršen je prelaz na osećanje opasnosti. Ali u krilu takozvanog socijalnog, kritičkog filma postoje duboke unutrašnje razlike, više intelektualnih struja, duboko usečen rascep. Jednu duhovnu struju predstavlja *autentična socijalna kritika*, slika života u kojoj ljudi nalaze sebe i svoje sudbine osvetljene prodornom jasnoćom koju obično ne mogu imati u svojoj svakodnevnici. Lik ugroženog čoveka, borba za očuvanje ličnosti, demaskiranje svega što ugrožava njegovu ljudskost, samo su neke crte ovog talasa. No, autentična, istinita kritika je još uvek izuzetak, kao i pravi biser. Veoma često film nije razvijanje, nego zarobljavanje svesti, spuštanje gvozdenih kapaka na oči, samo na finiji način. Taj način nazvao bih *posrednom (indirektnom) apologetikom, odbranom postojećeg stanja stvari, statusa quo*. Ova podela u »filmskoj stvarnosti« nije tako oštra, slike se mešaju, te je najčešći jedan *hibridni oblik* u kome *uporedo koegzistiraju i kritika i odbrana postojećeg.*

Moderni socijalni film najčešće slika potpunu otuđenost čoveka, bolest duše, njegovo beznađe i teskobu, umor od civilizacije. On slika ono lice današnjeg sveta koje se pretvorilo u ružnu grimasu. I to je prirodan, autentičan odnos umetnika u vreme kada se svetlo dana gubi u sumraku jedne civilizacije. On se ne može prosto pokretom ruke odbaciti kao dekadentan. Jer to raspoloženje nije ušlo iz filma u život, već iz života u film. Zašto grditi ogledalo ako je slika ružna? Međutim, od takve kritičke slike može se kretati u dva pravca. Jedan vodi u otkrivanje samo besmisla egzistencije, totalni pesimizam i skepticizam koji se u uticajnim intelektualnim krugovima smatraju dostojnim većeg poštovanja od verovanja u neki veliki cilj razvoja ljudskog roda, cilj koji u nekim svojim fazama može imati i problematične vidove. Tako nastaje usađivanje osećanja nemoći, neka vrsta vaspitavanja za pasivnost. Umesto revolucionarne, razvija se defetistička svest, koja obesmišljava i obeshrabruje, lišava ljude vere, motiva, alternative, bez čega nema promena. Ovaj život je samo dolina suza u kojoj nema mesta za sreću, nema šta da se očekuje, svet je nepopravljiv. Isključujući svaku alternativu, tvrdeći da čovek ništa ne može učiniti da izmeni svet, ostavlja ga se upravo onakvim kakav jeste. To je stanovište koje je možda najupečatljivije izrazio Pasternak: »Istoriju ne stvaraju hiljade malih ljudi, već ona predstavlja jedno stvaranje sebe koje prevazilazi čoveka. Priroda i istorija su jedno jedinstveno biće, bez razlike, jedan *ogromni bezdušni talas kome je uzaludno suprotstavljati se.*« Čovek može jedino da trpi istoriju, a ne i da je stvara.

Glavni psihološki mehanizam preko koga se vrši apologetika, odbrana postojećeg reda stvari, jeste pomirenje sa postojećim kao sa *pri-*

rodnim i nepromenljivim činjenicama. Protivrečja koja imaju svoj koren u društvenom poretku, prirodi društvenih odnosa, shvataju se kao neizbežna sudbina, kao neumitna osobina ljudske egzistencije uopšte.

Dozvolite da u prilog ovoj tezi citiram reditelja Bormena, koji o likovima iz svog filma »Zardoz« kaže sledeće: »Divljaci, istrebljivači, apatični, predstavljaju ljudske *sudbine,* sklonosti koje mi svi u sebi nosimo«, iako takva podela nastaje samo unutar jedne alternative tehnološkog i društvenog razvoja (»granice rasta«).

Ili, uzmimo za primer diskusiju o filmu »Noćni portir«! Ovde je izrečeno mišljenje, sa kojim se slažem, da on slika agresiju, okrutnost, sadizam, svirepost koji su u čoveku ukorenjeni kao prirodne, večite osobine. I fašizam se stoga prikazuje kao pojava koja je zavladala jer je odgovarala onome što ljudi u sebi nose kao urođeno, nasleđeno. Stoga se slažem sa kritikom druga Surkova. Međutim, savremena antropološka istraživanja pokazuju da su široko rasprostranjena razaranja, destrukcija, agresija i genocid potpuno izuzetni u pretistorijskim civilizacijama. Ona se nisu smanjivala, već, naprotiv, neprekidno su rasla sa rastom klasne civilizacije, koja je u sebi nosila porast nekontrolisane moći, dominacije, vladanja ljudima — od razaranja Kartagine, Jerusalima do Varšave, Hirošime i Vijetnama. Pri tome pojedine socijalne strukture, socijalne situacije, izuzetno oslobađaju i podstiču agresivne instinkte. Okrutnost, svirepost, sadizam je u funkciji održavanja apsolutne moći, deo je tehnologije vladanja ljudima, kada su druga sredstva iscrpena. To je podsticano ponašanje do krajnosti dehumanizovane mašinerije. Podsetimo se samo Pinočeove hunte. Psihološki sindrom: težnja za neograničenim vladanjem i ponižavanjem drugoga, uz istovremeno puzanje pred višima, deo je autoritarnog karaktera, autoritarne društvene strukture. To je deo *autoritarnih tendencija* koje ponovo postaju veoma izrazite u savremenom društvu. Individue sa sadističkim karakterom će uvek postojati, ali one će biti bezopasne u nesadističkoj civilizaciji koja ne stvara polje za njihov masovni razmah, kao fašistička struktura, na primer: One će biti tretirane jednostavno kao individualni bolesnici, a ovde je društvo bolesno.

Ali takav prikaz ima socijalnu funkciju, on je veliki alibi: *kako svet može da bude drukčiji kada smo mi ovakvi.*

Kada se smatra da su tamne strane gvozdeni i neizmenljivi zakon prirode, da nemaju koren u karakteru civilizacije, već u ljudskoj prirodi koja se ne može izmeniti, tada je prisutna tendencija posredne odbrane postojećeg. Ova, hibridna struja socijalnog filma sadrži dvojni stav, dva sloja: bespoštednu kritiku sveta koji obnavlja život u sve besmislenijim oblicima, ali i primirenje s njim kao sa prirodnim stanjem ljudske egzistencije koje se ne može izmeniti. Ona strana, ono lice Janusove glave koje izaziva pasivno prihvatanje, izgleda, deluje neposrednije, snažnije je po svom efektu, čvršće ščepa gledaoca.

Navešću primer sa tri eksperimentalne grupe dečaka i devojčica koji su gledali različite verzije filmova sa nasiljem. U jednoj je bila sadržana osuda nasilja, druga je bila neutralna, a treća je pružala podršku nasilju. Istraživanja su pokazala da je posle filma znatno agresivnije ponašanje grupa koje su gledale film sa odbranom nasilja, odnosno sa indiferentnim stavom prema njemu.

S druge strane, kritika koju ovaj hibridni film sadrži je često dublja, do nje se teže dopire, upućena je znalcima, mora se dešifrovati. Otuda su česta alarmantna upozorenja filmske kritike: »Čekajte ljudi, taj film je napredan, jer time što slika crne strane života on podstiče na razmišljanje, na odbijanje postojećeg.« I to je delom tačno. Ili, pak, kada se kritika podeli u dva tabora ocenjujući film kao kritiku ili kao konzervativan. To ponovo upozorava da film sadrži u svom biću oba stava, sloja.

Te dve tendencije, taj dvostruki život filma: čas neprijateljski, čas blagonaklon, ima duboke socijalne korene u protivrečnom položaju inteligencije. Film je izraz velikog istorijskog kompromisa između kritičke inteligencije i producentskih, komercijalnih grupa. Klasni kolorit možda je najviše izražen u filmskoj umetnosti. Ona je u rukama velikih komercijalnih kompanija, birokratskih institucija, na koje utiču u prvom redu profit, a zatim ideološki afiniteti u prilog postojećem poretku stvari. One znaju da sladunjavi filmovi više ne donose profit i čine ustupke kritici, ali istovremeno traže ustupke druge strane. Krleža je jednom primetio da i lepotu svojataju jače društvene snage, da je uprežu kao tegleću marvu u svoje svrhe, zastave, dogme. Mnoge knjige snimanja prave su hronike beskrajnih sukoba i ustupaka oko delikatnih scena. Stvaraoci su svesni velikih teškoća da se probije istinit, kritički film, pa se stoga često odlučuju i za manje doze istine. Ovo govori o teškoćama probijanja napredne poruke, ali i o izvesnom konformizmu. Umesto dokaznog postupka navešću nedavnu izjavu reditelja Viskontija: »Ljudi me pitaju zašto ne snimam prave, jasne političke filmove. Odgovor je jasan: filmovi se rade novcima, a novac daju producenti. A producenti nisu osobe koje mnogo zabrinjavaju socijalne nepravde. To su poslovni ljudi koji prave profit.«

No deluje još jedan činilac. U periodima duže stabilnosti građanskog sveta, etatizma, u vreme kada se ne vide žive snage koje bi svakodnevno i opipljivo pokazivale nove mogućnosti, nije lako zamisliti puteve emancipacije. To su vremena kada ponestaje poverenje u mogućnost usmeravanja toka stvari, odustajanja od revolucionarnog poleta, krize revolucionarne prakse, a time i revolucionarnog duha.

Uticaj zračenja socijalnog pokreta na socijalni film, ili, pak, odsustvo tog uticaja uočljivo je i u razlici između američkog i italijanskog socijalnog filma, u njihovoj masi. Uz sav respekt za niz zaista vrhunskih dostignuća, ipak je američki film više slika o »autsajderima«, izolovanim nezadovoljnicima, »devijantima«, morbidnim likovima. To kao da je slika o nekoj vrsti naličja, drugoj strani pravog i glavnog života. Gledajući italijanski socijalni film, čovek ima osećanje da se nalazi usred glavne matice, usred reke života koja se, takva kakva je, valja po ulicama, kućama, poljima, fabrikama. Ali to je uvek bilo života, kakav god da je, a ne njegova senka.

Najzad, kakav je odnos marksističke kritike prema ovom višeznačnom, hibridnom filmu. On se ne sme svesti niti na dogmatsko, sektaško odbacivanje kao puke dekadencije niti, pak, na idolopoklonički stav prema svakoj tvorevini, koja se smatra to vrednijom što je ezoteričnija, pravljena za sladokusce koji jedino razumeju i cene prave vrednosti. To je velika duhovna borba za oplemenjivanje, prečišćavanje, preuzimanje

svih onih sadržaja koji obogaćuju naša saznanja, čula. Svetlo koje bacaju nekada su samo titrav plamičak sveće, a nekada široki zraci sunca. Ali za svaki delić vrednog, istinitog se mora boriti, treba ga istrzati iz građanskog ili dogmatskog duhovnog omotača i uklopiti u viziju novog sveta. Sve su to laste filmskog proleća koje dolazi posle duge zime. To je, dakle, kritika koja je istovremeno i afirmacija svih onih sadržaja koji su vredni. *Marksistička filmska kritika je organski deo velikog stvaralaštva, organ kritičke društvene svesti.* On je manje pod uticajem monopolskih grupa i stoga može da otkriva, hrabri nagoveštaje, sve što je vredno. Jer novo ne dolazi u čistom obliku i na belom konju. Takva funkcija kritike je utoliko neophodnija što postoji jedan automatski proces suzbijanja dobrih filmova. Prvo se sistematski odneguje neukus, a tada se dobri filmovi ni ne prave, jer publika ih odbija, ne gleda. Oni su unapred osuđeni na veoma ograničenu publiku i uticaj.[1]

Pokazati prave i ozbiljne probleme koje film pokreće i koji utiču na to da čovek sebe nađe ili da sebe izgubi — to je osnovni zadatak kritičara danas. Stručno poznavanje, tanana estetska senzibilnost samo je pretpostavka takvog angažovanja, angažovanja za napredni, narodni film.

Da zaključim. Postoji jedna velika drama našeg vremena, dramatika socijalne revolucije našeg doba, sudara sa svim silama prošlosti. Ta drama se zbija svakog dana, u svakoj ćeliji društva; njene teme su na svakom koraku. Umetnost koja tu dramu ne doživljava beskrvna je, lišena pravih životnih sokova. To je lažna slika sveta. Velika misija umetnosti, filma je borba za istinitu spoznaju stvarnosti, borba za to da ljudi dobiju istinski doživljaj o vremenu, velikim zbivanjima čiji su učesnici, da nisu sirovina koju melje istorija. Ona budi samosvest, volju da se menja postojeće; ona je pokretačka snaga svesti i mašte. Umetnost nam pomaže da spoznamo kakav je svet, kuda ide, kako može da bude drukčiji. Osvajanje nove kulture, novog sveta, nije bezopasan duhovni turnir. Jer socijalne suprotnosti su došle do tog stepena da moramo naći nove alternative, vezane za zreliji stupanj socijalizma, ako hoćemo kao vrsta da preživimo. A za to veliko preoblikovanje postojećeg nije dovoljno samo nezadovoljstvo, veliko odbijanje postojećeg, misao koja otkriva jedino besmisao postojećeg. Nije dovoljno samo odbaciti, treba stvarati. Neobično je važno da se kritika postojećeg vezuje za humanu, revolucionarnu perspektivu, za snage kojima je istorija dala moć da menjaju svet. Važno je da misao nije samo negacija, da nije samo bolesna od ovog sveta, već da je i u potrazi za novim smislom života, da sudeluje u oblikovanju drukčije civilizacije, da je brža od vremena. Jer šta je to slika stvarnosti? Zar to nije čudesan odnos između postojeće zbilje i nagoveštaja novih ljudskih odnosa i vrednosti, jednog autentičnijeg i bogatijeg života. Jer *sve umetnosti doprinose jednoj koja je najveća od svih, umetnosti življenja.* Reditelji su »samo različito tumačili svet, a radi se o tome da se on izmeni«.

---

[1] I obrnuto, istim mehanizmom se stvara velika popularnost filmovima u kojima su nasilje, zločin i strast glavne teme. Njihova privlačnost otkriva i duboku potrebu za dramatizacijom, težnju da se razbije monotona površina svakodnevice. Ali, za razliku od grčke drame, zadovoljavanje te potrebe vrši se na način koji ne izaziva nikakvo oplemenjivanje, katarzu, koji pokazuje krajnje siromaštvo naših rešenja.

Umetnost je odraz, ali i projekcija novog doba. To je ta *zaboravljena dimenzija*. Možda je stari Lukač najbolje izrazio to osećanje: »Ne postavlja se pitanje da li to (što se prikazuje — M. P.) sve zaista postoji u stvarnosti; postavlja se jedino pitanje: *da li je to sva stvarnost?* Ne postavlja se pitanje da li sve to ne treba prikazivati; postavlja se samo pitanje: *treba li se zaustaviti na tome?* Na nespokojstvu ili dalje od njega? *Treba li nespokojstvo ovekovečiti ili ga prevazići?*«

Međutim, otežavajuća okolnost u traganju za novom dimenzijom sastojala se u tome što je taj zahtev dobijao oblik grube socijalne, političke *narudžbine*, propagande, službenog optimizma koji slika harmoničan i beskonfliktan organizam. U socijalizmu je danas oličena budućnost sveta. I upravo zbog te istorijske odgovornosti potreban nam je istinit uvid u tvrdu stvarnost ranog socijalizma i u nove mogućnosti zrelijeg razvojnog stupnja koji je sada realan. I to sa svim grčevima, sukobima i dramama, svetlostima i senkama koje ulaze u poetsku građu. To nije slika o već ostvarenom zemaljskom raju u kome su sve teškoće i napetosti svojstvene socijalnom životu već ukinute. Glavni problem socijalističkog realizma nije u tome što je želeo da bude socijalistički, već što nije bio realizam. Filmovi koje smo ovih dana i godina gledali pokazuju jedno veliko odmrzavanje, veliki preporod smisla za stvarnost.

Kako će se ta dimenzija novih ljudskih mogućnosti iskazati, može reći samo umetnost.[2] Za to nema ideološkog recepta, uzme se određen programski stav i kao hladan intelektualni sastojak doda uz vrelu maštu, i evo nove umetnosti. Dok ne oživi dodirom talentovanih ruku kojima ne upravlja drugi, nema velikog dela. Sloboda stvaralaštva je stoga njegov bitan momenat, ono je ravnopravan i aktivan učesnik pokreta koji stremi drukčijem stanju ljudske egzistencije.

Ako nisu opravdani recepti, opravdana su očekivanja uobličavanja te dimenzije, *dimenzije mogućeg*. Umesto argumentacije, dozvolite da navedem jedan primer. Podsetimo se na epohu stvaranja treće dimenzije u slikarstvu, epohu renesanse. Da je neko umetnicima pre tog vremena, koji su slikali samo pojednostavnjene likove bez dubine, prostora i punoće života, govorio o trećoj dimenziji, smatrali bi da traži nemoguće. Međutim, treća dimenzija je bila sastavni deo stvaranja nove orbite u kojoj je svet počeo da se kreće. Umetnost je bila aktivan učesnik u stvaranju novog sveta. Zar bi bez prelepih slika, bez umetnosti renesanse, svet bio isti? Zar ne bi bio drukčiji, siromašniji i nehumaniji?

Umetnost je i danas jedan vid osvajanja novog sveta i toj misiji treba biti veran. Izida se otkriva samo smelome koji prilazi. Oni koji ispituju sa odstojanja vide samo senke.

---

[2] Ovde nije reč o receptu, rešenju. Beskrajno je bogatstvo načina na koje se umetnički može izraziti perspektiva, poruka, nagoveštaj. U filmu »Hleb i čokolada« glavni junak, radnik, govori majci dečaka: Kaži Gigoriju, njemu jedino i vredi reći. Jer mi smo umorni, a kada stalno gubiš, želiš i da se odmoriš. Ishod je, dakle, nerešen, štafeta se prenosi i na nove generacije koje će *nastaviti*. Ili, da pomenem završnu scenu u filmu »Opsadno stanje«. Na mesto Pentagonovog stručnjaka za represiju, teror, razbijanje gerile, dolazi novi čovek. Grupa revolucionara je razbijena. Ali već na aerodromu vide se oči, samo oči mladih, radnika, pogledi koji sve vide, koji se ne predaju. Borba se *nastavlja*.

Alber Servoni (Pariz)

Film kao slika društva

Valja shvatiti stvari na najkonkretniji način. Već dva dana postavljamo sebi pitanja o socijalnom filmu.

Mislim da treba postaviti primarnu diferencijaciju. Očigledno je da je svaki film socijalna činjenica, da svaki film u određenom trenutku učestvuje u određenoj socijalnoj stvarnosti, ali da ima filmova koji ostvaruju i onih koji ne ostvaruju sliku društva.

Ako uzmemo za primer filmove koje smo videli ovde ili veoma poznate filmove, možda možemo da pokušamo da malo razjasnimo stvari.

Godine 1935, 1936, u vreme kada se u Francuskoj razvijao socijalni i društveni pokret Narodnog fronta, nastao je narodni, „populistički" film. To znači da je u francuskom filmu, umesto tradicionalnih „zvezda", nastajao izvestan tip glumaca koji su, mislim posebno na glumce kao što je Žan Gaben, predstavljeni kao ličnost bilo radnika bilo iz skromnijih sredina. Ali za one koji ga nisu uočavali kao radnika, kao čoveka iz skromne sredine on je predstavljao prevarenog muža, nesrećnog oca, što je veoma važno. Nasuprot tome, u jednom filmu kao „Delitto d'Amore" („Zločin iz ljubavi"), koji ste videli ovde u Beogradu, radnik i radnica dati su jednom zasvagda. A mislim da je „Delitto d'Amore" socijalni film: radnik i radnica predstavljaju i svoje funkcije radnika i radnice, na svom radnom mestu. Mislim da je razlika, kategorična razlika nastala upravo na tom nivou. Isto tako, kada se govori o „Noćnom portiru", mislim da je dovoljno jasno da se radi o filmu koji opisuje nacizam jedino sa psihološkim prilazom. Međutim, ako se setimo filma „Sumrak bogova", tačno je da je postojao psihološki prilaz, ali je bila zapisana i odgovornost velike nemačke buržoazije za rađanje nacizma.

Mislim da se upravo tu može povući granica između književnog dela i filma koji predstavlja obaveznu misaonu, socijalnu stvarnost, jer je svaki film određen za javnu potrošnju. Mislim da se upravo u tome film razlikuje od književnog dela. Književno delo može da postoji na relaciji pisac — čitalac, jedini čitalac, dok svaki film ima za cilj izvesnu publiku.

Smatram da bi valjalo prići još jednom području:

Kako se to desilo da u kinematografiji, u filmu kakav je francuski, tokom deset godina rata u Indokini, tokom osam godina rata u Alžiru, nije bilo ni jednog filma koji bi podržao bar zvanične teorije o ratu u Indokini i Alžiru? Mislim da je to jednostavno zato što film u zemlji predstavlja samo komercijalnu vrednost i da ni jedan producent nije smeo da se odrekne dela mušterija. Film tog doba bio je namenjen celokupnoj publici.

Upravo na tom području mislim da je došlo do prilično radikalnog preobražaja kada su se pojavili novi oblici filma, ekonomičniji, koji su omogućavali jednom broju stvaralaca da rade, čak i pod kapitalističkim režimima, sa više nezavisnosti. Film sa malim budžetom omogućio je početak političkog filma u Francuskoj. Kako u Francuskoj tako

i u drugim kapitalističkim zemljama. Mogle bi se navesti zemlje Latinske Amerike, kao i zemlje Severne Amerike.

Promenjen je i metod prilaza. Mislim da treba odbaciti svaki kategorični antagonizam između filma i televizije. Smatram da je moderni film, a posebno onaj koji nazivamo filmom „posmatranja društva", mnogo dobio u kontaktu sa televizijom, s njenim metodom reportaža. Može se reći da televizija ima čisto informativnu funkciju. Očigledno je da, kada igrani film pređe na televiziju, menja samo prevozno sredstvo, ali zadržava svoj karakter.

S druge strane, ako se misli na film kao, na primer, kvebeški (posebno mislim na film „Kafa"), na realizatora kao što je Pjer Pero — to je drugo. On se odao filmu, nazovimo ga, „socijalnog posmatranja", „socijalnog istraživanja", koji nije bilo moguće ostvariti u doba kada se snimalo sa teškim kamerama bez tona. Metodi Peroovog filma, koji su velikim delom preneti sa televizije, dozvolili su mu da učestvuje u stvarnom životu ljudi.

Želeo bih da se filmovi te vrste razviju i u socijalističkim zemljama. Do danas, ako su filmovi socijalističkih zemalja prikazali društvenu stvarnost svojih zemalja (neću da kažem da je valjalo odbiti prilaz preko fikcije), ali možda je romantična fikcija bila suviše privilegovana. A film posmatranja, običnog dokumentarisanja, bio bi veoma važan za budućnost vaših zemalja.

Mislim da ne postoji kinematografija, već kinematografije. Postoje razne moguće forme filma, a to stoji kako za socijalni film, za film koji posmatra društvo, tako i za film posvećen samo pojedincima.

A i tu bi valjalo sve preokrenuti jer film o pojedincu može veoma jasno da otkrije celo društvo. Može se reći da je „Gepard" film o pojedincu, individui, Sicilijancu, ali taj film pokazuje takvu istorijsku inteligenciju da je gledalac uspeo da mnogo bolje shvati društveno stanje i da je stekao znanja i saznanja koja ranije nije imao.

Đerčem Ervin (Budimpešta)

Za novu filmsku kulturu

Marsel Marten je govorio o „uspavanom filmskom stvaraocu". Želeo bih da govorim o „uspavanom kritičaru". Jer mislim da postoji manir da se u kritici izbegavaju problemi stvarnosti; taj manir je — teorizacija, baviti se samo teorijama, a ne filmom. Nemam ništa protiv teorije; naravno, i ja se bavim tim poslom, ali ponekad stičem utisak da je to oblik bekstva, da je lakše voditi razgovore o ideologiji, o idejama, o našim teorijama zasnovanim na Marksu i Lenjinu nego govoriti o našem filmu.

Mislim da i mi imamo problema, a loša je podela rada ostaviti, prepustiti našem francuskom ili drugom kolegi da govori o problemima

naše kinematografije, a da se nama prepusti da govorimo o problemu kulture filma na Zapadu.

Po mom mišljenju, nema ničeg čudnog da u kapitalističkim zemljama prave buržujske filmove. To je sasvim prirodno.

Ne bih želeo sada da govorim o filmu Kavanijeve; potpuno se slažem da je to opasan film, društveno opasan. Psihološki predstavlja brutalnu vulgarizaciju frojdizma; po sadržaju, po svojoj poruci predstavlja ako ne profašističku ili fašističku, ali za nas, svakako, neprihvatljivu poruku.

Voleo bih da govorim o našem filmu, o stanju socijalističkog filma. Za mene najveći uspeh predstavlja mađarski nacionalni film, a uporedo i film socijalističkih zemalja, uprkos tome što sam angažovan i za svetsku kulturu filma.

Može se reći da je, taktički, loš stav uvek kritikovati kapitalističke filmove, a da se nikada ne kritikuje naša kinematografija. Mislim da je naša konkretna situacija pomaganja, davanja podrške progresivnim tendencijama buržoaskog filma — dajući istovremeno primer socijalističke, marksističke samokritike filmske umetnosti — dobra.

Verujem da to ipak nije unilateralna situacija. Socijalistička filmska kultura pokazala je ogromne rezultate, na svim poljima, u svim socijalističkim zemljama. Videli ste film Šukšina „Crvena kalina", koji je odličan; videćete film „Krvožedni vuk", koji je takođe veoma zanimljiv i veoma značajan jer predstavlja novu filmsku kulturu — kirgisko čudo, ako hoćete. Jer to je zaista velika evolucija da jedna zemlja vekovima zaostala sada stvara novu, zanimljivu, popularnu kinematografiju koja proizvodi zaista svetske vrednosti. Ali mislim da je naš, mađarski film „Na kraju puta" takođe zanimljiv, a to je tipičan socijalni film. Video sam poljski film „Anatomija jednog ubistva", koji je takođe veoma interesantan. I to je oblik socijalnog filma. Mogao bih još da ređam primere.

Pri tome ne bih smeo da kažem da nemamo problema, velikih problema u odnosu na socijalni film.

Pošto sam uveren da je činjenica biti umetnik uek pitanje savesti i hrabrosti, svuda u svetu, treba se boriti za socijalni film kako u kapitalističkim tako i u socijalističkim zemljama. Uslovi su različiti. U nekom smislu su naši uslovi bolji jer tržište ne predstavlja problem pošto imamo državnu produkciju, koja sledi svoje kulturne ciljeve, socijalne i ideološke, a ne komercijalne. Ali, s druge strane, ponekad imamo diskusija sa državom: moramo da se borimo, kritičari i filmski stvaraoci zajedno, za stvarno angažovan film. Možemo da konstatujemo da i kod nas postoji „retro" film, postoje razni oblici bekstva. Na primer, neka vrsta estetizacije, suviše često srećemo test-ličnosti u socijalnim filmovima. Ali to ne znači da je u nas problem teži (možda upravo sa estetskog gledišta) nego u kapitalističkim zemljama, jer je ta situacija prilično nova. Metodi društvene kritike bolje su razvijeni u kapitalističkim zemljama s velikom prošlošću, s tradicijom literature nego kod nas. Ali kod nas kinematografija može da odrazi društvene konflikte, ne samo konflikte između kapitalizma i socijalizma, već i naše društvene konflikte, konflikte između društvenih slojeva, između rukovodilaca i rukovođenih itd. Naš je zadatak da ukažemo na istinske probleme socijalističkih zemalja. Napredni ljudi kapitalističkog sveta oče-

kuju od nas stvarnu sliku naših problema. Jer ne živimo u potpunom raju. Bitan karakter našeg socijalističkog društva je borba za rešenje problema, dajemo svest koju *hoćemo* da damo, jasnu sliku i svest našeg društva, a na tom zadatku je zaduženje kinematografije veoma veliko.

Tokom poslednjih petnaest godina mađarski film je mnogo napredovao, kako sa gledišta jezika tako i sa gledišta poruke svetu. Jer mađarski film se bavi pošteno, strogo socijalističkom, marksističkom kritikom, velikim problemima mađarskog društva, velikim istorijskim problemima, velikim problemima mađarske svesti, problemima ličnosti, ekonomskim problemima. Mađarska kinematografija je pomogla pripremanju novog privrednog mehanizma Mađarske.

Ne bih želeo da vas zamaram dugačkim spiskom, ali ipak imena Janča, Kovača, Fabrija su imena poznata u celom svetu.

Sada je naša situacija postala malo teža jer su velike teme iscrpljene. Ekonomski problemi iz godine 1961, 1951 rešeni su, i mi vidimo da su sada nastali novi problemi.

Ne možemo tvrditi da mađarska kinematografija danas ispunjava svoj zadatak kao nekada u prikazivanju savremenih socijalnih problema. Sada se može konstatovati jedna isuviše estetizirajuća tendencija, a uporedo sa njom tendencija za tretiranjem problema života u svetlosti o kojoj sam vam govorio.

Mislim da savremeni mađarski film predstavlja izuzetak, ne jedini, ali srećan izuzetak. Jer, po mom mišljenju, to je interesantan film, pravedan, koji daje socijalnu kritiku, naprednu kritiku, sa istorijskim, a ne vulgarnim optimizmom.

Rekao sam da ću vam govoriti „rapsodično" i mislim da sam vam izneo svoje misli inspirisane rečima profesora Rankovića.

Mislim da je za nas, za kritičare socijalističkih zemalja, potrebno malo više samokritike.

Ne odbacujem značaj zadatka borbe protiv opasnih tendencija zapadne kinematografije, ali njihovi filmovi ne dopiru do naše publike. Naši filmovi dopiru do nje. A naš osnovni zadatak je da se borimo za nacionalnu kulturu kinematografije, za socijalističku kulturu.

Završna reč Vladimira Pogačića

Pošto je lista govornika iscrpljena i niko ne traži reč, očigledno je da smo stigli do kraja našeg ovogodišnjeg razgovora.

Ostaje utisak da bismo svi mogli još mnogo toga da kažemo, da analiziramo još mnoge filmove, da smo mnoge teme tek načeli i ostavili otvorenima još mnoga pitanja, nepročišćene mnoge pojmove, a da nikakvi zaključci ne mogu biti formulisani. Očigledno je da svakom od nas preo-

staje da formuliše sopstvene zaključke iz onoga što je čuo, što je upamtio kao značajno iz onoga što je ovde bilo rečeno, koliko se posle svega učvrstio u sopstvenim saznanjima.

Ipak, verujem da će svako sa ovog simpozijuma poneti jedno ili više pitanja koja će intimno sebi ili javno postaviti. I ja sebi, u ovom času rastanka, postavljam jedno pitanje, jednu kontroverznost koja mi se nameće.

Prvog dana naših razgovora drug Jurenjev je citirao Lenjinov zahtev da „umetnost mora biti partijna". Da umirim svoju savest, ja sam ponovo prelistao partijske dokumente, naravno jugoslovenske, i želeo bih da vam pročitam samo jednu rečenicu iz rezolucije „Zadaci SK Srbije u oblasti kulture", a ona glasi: „Komunisti Srbije trajno su opredeljeni za svestrani i brži razvoj kulture i potpunu slobodu umetničkog stvaralaštva, za otvaranje prema svim progresivnim svetskim tokovima u kulturi."

Ovo citiram ne zbog polemike oko interpretacija Lenjinovih reči, već zbog jednog pitanja s kojim ću ja, u sebi, otići sa ovog simpozijuma. Naime, kako mi jugoslovenski sineasti odgovaramo ovoj obavezi koja sadrži poverenje u stvaraoce u citiranom dokumentu Sedmog kongresa SK Srbije. Suprotnost koju vidim leži u činjenici da situacija u našem filmu nije briljantna. Tim pitanjem preispitivanja sopstvene savesti ja bih završio ove refleksije.

A sada da vam zahvalim svima na učešću u radu ovog skupa, u prvom redu onima koji su nam dali mogućnost da njihova izlaganja pročitamo unapred.

Zatim da vas podsetim da će neki materijali biti objavljeni u časopisu „Socijalizam", da će FEST štampati i posebnu knjigu sa svim što je rečeno i napisano u okviru simpozijuma.

Zahvaljujem televiziji koja nas je verno pratila i koja će omogućiti milionskom jugoslovenskom auditoriju da čuje deo najinteresantnijih izlaganja i tako i ovom našem skupu dodati izvestan „socijalni" karakter.

Pre nego što se rastanemo hteo bih da izrazim uverenje da ćemo se do godine ponovo sresti na trećem simpozijumu, koji će biti bolje organizovan, da nastavimo sa više oštrine i polemičnosti ove naše razgovore.

Mi kao da smo zaboravili da su Marks i Engels većinu svojih dela napisali kao polemička dela. U stvari, bez spremnosti i otvorenosti da uđemo u diskusiju i polemiku ne može biti napretka nigde, pa ni na filmu.

Sa željom da se okupimo ovde na simpozijumu FEST-a 76, ja vam još jednom zahvaljujem na učešću, pozdravljam vas i pozivam do godine na simpozijum 76.

Dr Stipe Šuvar: Nacionalno i nacionalističko

(Marksistički centar, Split, 1974, strana 398)

Knjiga S. Šuvara, može se odmah reći, predstavlja po tematici, argumentaciji i stilu uspjelo djelo, inače kod nas oskudne, političke esejistike. Ova tvrdnja nalazi pokriće i u Đorđevićevim razmatranjima o političkoj esejistici, gdje je iznijeta apoteoza političke esejistike kao sretne sinteze logike i emocija, znanja i temperamenta, analitičke elaboracije i intuitivne penetracije u samu srž problema. Politička esejistika nadahnuje svježinom, plijeni suvremenošću i angažira povijesnošću, krećući se na samoj oštroj ivici između efemernog feljtonizma i povijesne refleksije.

Slažući se sa Đorđevićevim konstatacijama o političkoj esejistici, možemo odmah uočiti da se Šuvarova knjiga nadovezuje na ovaj trag. Iako izgleda da je problem »nacionalnog i nacionalističkog« već tematiziran u literaturi, Šuvar nam otkriva nove dimenzije koje nas upućuju na početak puta. Izgleda da je, polazeći od klasika marksizma pa do naše, jugoslavenske klasike, dovoljno rečeno o fenomenu nacije i nacionalnog da bi se rasprava mogla zaokružiti. Međutim, da to nije tako, pokazuje sam Šuvar kroz ovu knjigu.

Knjiga *Nacionalno i nacionalističko* je zapravo zbornik Šuvarovih eseja i polemičkih priloga koji su nastali u vatri političkih zbivanja poslednjih godina. Neki od tih priloga su ovdje prvi put pred čitaocima, kao, primjerice, tekst *Nacije i nacionalizam: jugoslovensko iskustvo* (objavljen u talijanskom časopisu »Critica marxista«) i monografska, veoma dokumentirana studija *Nacionalno pitanje u oktobarskoj revoluciji i u prvim godinama sovjetskog društva,* koja svojom akribijom odudara po stilu od drugih priloga. Iako su ovi članci i studije pisani različitim povodima i u različitim prilikama, kroz njih se provlači jedna konzistentna misao kao traženje odgovora na pitanje: odakle tolika relevantnost nacionalnom pitanju, danas i kod nas?

Do odgovora dolazi se sistematski, nakon pokušaja da se da produbljenija, neeklektička definicija nacije. Pored poznatih, pozitivističkih elemenata koji definiraju naciju, Šuvar ulazi u srž pitanja: fenomenološki gledano, nacija je pojava političke sfere; nacionalno pitanje se iskazuje prvenstveno kao političko pitanje, nacija teži državi jer se u njoj perfektuira kao politička egzistencija. Međutim, dublja osnova njezine opstojnosti vezana je za klasnu prirodu društva i *tržišno privređivanje,* te utoliko prevladavanjem klasne podjele i tržišnog privređivanja ni nacija ne bi ostala — to jest postala bi nešto drugo, neki drugi oblik zavičajnosti (str. 23). Osnovno je, kaže Šuvar, što je nacija medij vlasti iz eksploatacije, oblik posredništva u klasnom društvu. »Ona ima oslobađajuće značenje ukoliko je i medij što uspješnije borbe za

ostvarenje svojih povijesnih interesa, ali ona ima i zarobljavajuće značenje jer radničku klasu prigušuje buržoaskim ili birokratskim interesom koji se uspijevaju nametnuti kao nacionalni.« Čini nam se da je ovdje najvažnije što nacija ima, poput drugih političkih mehanizama, samo medijsku, posredničku važnost. A uzurpacija političke vlasti rađa se u posredničkim mehanizmima i strukturama, od kojih je nacija samo jedan od mnogih. Šteta je što tu Šuvar nije dalje razvio argumentaciju.

Pitanje koje Šuvar produbljuje i kojim daje novu dimenziju problemu nacije, to je pitanje uzroka koji reaktualiziraju nacionalno pitanje. Šuvar utvrđuje dvije skupine uzroka zbog kojih odnosi među jugoslovenskim nacijama i nacionalnostima nisu idilični i beskonfliktni. Osim opterećenja prošlosti, oni su ispunjeni i nepravdama sadašnjosti — mogla bi se rezimirati prva skupina uzroka. Drugu skupinu uzroka koji međunacionalne odnose čine osjetljivima posvuda, pa i u socijalističkoj Jugoslaviji, Šuvar zbirno imenuje kao krizu društvene perspektive. Ova razmatranja su već socijalno-psihološke, da ne kažemo i psihoanalitičke naravi.

Kriza društvene perspektive predstavlja univerzalnu pojavu jer se nacija posvuda ukazuje kao najpogodnije i prokušano utočište za izlaz iz socijalnih i psiholoških teškoća i frustracija (str. 142). Ta identifikacija sa svojom etničkom zajednicom kao primarnom grupom globalnog tipa, doduše, tek je jedan od psiholoških aspekata i rezultata socijalne tektonike kroz koju je naše društvo prošlo.

Osnovni uzroci probijanja nacionalizma na društvenu scenu Jugoslavije nalazili su se u dualizmu sistema, u dominaciji birokratskih elemenata u društvenom životu, s kojima su se povezivali novi, otuđeni centri moći i tehnokratski vrhovi u poduzećima, bankama i fondovima (str. 154). Taj konflikt, ili, bolje reći, još neprevladani birokratizam kao društveni odnos, rađa jednu novu formu nacionalizma, nacionalizam u novom ruhu. Šuvar konstatira da stari, buržoaski nacionalizam građanskog porijekla ne bi sam po sebi stekao obnoviteljsku snagu da se nije u novim društvenim okolnostima naslonio na takozvani »novi nacionalizam«. Taj novi kategorijalni element, to jest »novi nacionalizam« pojavio se u okrilju svih nacija i nacionalnosti kao rezultat težnje političke birokracije, tehnokratskih grupa i povlaštenih slojeva da sačuvaju, održe i pojačaju svoje socijalno privilegirane pozicije uprkos daljnjem razvoju društva na socijalističkim samoupravnim osnovama (str. 155).

Burni politički konflikti i društveno raslojavanje doveli su na površinu taj novi sloj, koji je postao povlašteni sloj društva i koji je stao prisvajati materijalna i duhovna dobra. Naravno, ne na osnovi rada, već na osnovi privilegirane pozicije u društvu koja proizlazi iz njegove »posredničke« pozicije: bez obzira gdje ona bila, da li u samom procesu rada ili u političkim mehanizmima društva. Upravo su te snage postale nova uporišta nacionalističkih tendencija u društvu i počele su manipulirati nacionalnom sviješću u svojem interesu.

Gdje je uzrok takvom oslobađanju nesamoupravnih snaga iz krila samog samoupravnog procesa? Odnosno, zašto je, i pored proklamiranog samoupravnog društvenog odnosa, birokracija nastavila sa svojim uzurpacijama onemogućavajući radničkoj klasi da postane istinski hegemon u društvu?

Jedan od uzroka treba tražiti u nedovoljno razvijenoj materijalnoj podlozi samoupravljanja i u nedostatku odgovarajućih mehanizama samoupravnog odlučivanja i upravljanja, a drugi — u subjektivnom faktoru revolucije, u nedovoljno razvijenoj klasnoj svijesti, u neizbježnim lutanjima i zabludama koje rađa svaka potraga za novim vrednotama i kriterijima. U takvim uvjetima povlašteni »socijalni blok« (»antihistorijski«, mogli bismo reći parafrazirajući Gramscija), o kojem je riječ, pokušavao je stvoriti ideološku platformu za svoje daljnje održavanje u ulozi društvenog arbitra. Birokracija je sebe pokušala ovjekovječiti kao reprezentanta i advokata svoje nacije, učvrstiti svoj privilegirani položaj prizivanjem na nacionalne interese, vođenjem politike nacionalne hegemonizacije, apsolutizacijom nacionalnih interesa, njihovim stavljanjem iznad socijalnih interesa radnih masa, pa čak i pokušajima stvaranja novih nacionalnih pokreta (str. 185). Tako se nacionalistički partikularizam pojavio kao rezultat borbe za vlast i za osiguranje dominija za prostiranje političke moći novih »moćnika«.

U ovom elaboriranju protagonista »novog nacionalizma«, povlaštenih i privilegiranih slojeva koji se otvoreno

bore da prigrabe društvenu moć i da se institucionaliziraju u obliku političke vlasti, Šuvar se nadovezuje na svoja ranija istraživanja o »srednjim slojevima« i neformalnim grupama koji čine »kontraklasu« — interesnu grupaciju suprotstavljenu radničkoj klasi i njezinim historijskim saveznicima. Rezultat do kojeg dolazi Šuvar aplikacijom svojih ranijih teorijskih dostignuća i na centralno pitanje ove knjige dokazuje validnost tih njegovih premisa za kritičku evaluaciju našeg društva.

U kontekstu pojave »novog nacionalizma« Šuvar kritički preispituje i ulogu proleterske avangarde Saveza komunista. Savez komunista se, po njemu, kao svjesni činilac tog historijskog preokreta ka samoupravnoj viziji društva našao i sam zatečen, uveliko već nesposoban da taj preokret nametne. On se u međuvremenu podržavio, birokratizirao, sam je postao više partija srednjih slojeva i elita nego partija radništva i seljaštva. Savez komunista se tako u jednom periodu *via facti* bio udaljio od radničke klase, što je rezultiralo i formalnim opadanjem udjela radnika u strukturi njegova članstva.

Posrednički društveni slojevi su se umnažali, a samoupravljanje je često bilo svođeno na formalno-pravne odnose lišene realne supstancije, čime se produbljavao jaz između »realne« i »fiktivne« zajednice, kako je još Marx običavao govoriti za građansko društvo. Ta uzurpacija vlasti koja je bila na djelu (naš novi Ustav izričito spominje birokratsku i tehnokratsku uzurpaciju, čime naš Ustav ulazi u povijest kao jedini ustav koji govori i o mogućim oblicima distorzije sistema) nije bila sasvim vidljiva, prostim okom. Te socijalno raznorodne, ali interesno jedinstvene snage, koje ujedinjuje antisamoupravni nazivnik, koriste pri tome sav mogući instrumentarij manipulacija i mistifikacija. Mistifikacija nacije je samo jedan od mnogih oblika i sredstava kojima se služila ta uzurpatorska struktura u težnji za otvorenim osvajanjem vlasti i restauracijom eksploatatorskog odnosa, bez obzira da li u vidu etatističkog socijalizma, građanskog pluralizma ili, čak, nacionalsocijalizma.

S obzirom da je većina ovih Šuvarovih tekstova nastala upravo u periodu najintenzivnije borbe protiv nacionalizma, razumljiv je njegov emfatički zahtjev za razvlašćivanjem tih birokratsko-tehnokratskih struktura koje su uspjele, iskorištavajući protivrječnosti i teškoće jugoslavenske borbe za samoupravljanje, nametnuti se i u određenoj mjeri kanalizirati društveni razvoj u neželjenom pravcu. Cilj na kojem treba inzistirati, to je ostvarivanje dosljedne samoupravne vizije i afirmacija samoupravljanja kao jedinstvenog samoupravnog odnosa, s radničkom klasom kao hegemonom i protagonistom prisvajanja viška vrijednosti. To znači i likvidiranje posredničkih slojeva i grupa kao advokata vlastite nacije i kao arbitara međunacionalnih odnosa. Nacionalno pitanje je realnost svake višenacionalne zajednice. Međutim, dosljedno raspolaganje viškom vrijednosti od strane radničke klase i faktičko samoupravljanje jedine su pretpostavke za pravilan razvoj međunacionalnih odnosa i za prevladavanje nacije u maksističkom smislu pojma.

Posebnu pažnju zavređuje, po našem mišljenju, i Šuvarovo ukazivanje na još uvijek dosta uvriježene nacionalne stereotipe i zablude u svijesti ljudi. Identificiranje s posebnim »vrlinama« vlastite nacije dovodi do negiranja vrlina drugih nacija i do traženja osnove za vlastitu nacionalnu superiornost. U okviru toga potrebno je prevladati neke, inače »popularne«, predrasude kao što su to, na primjer, mit o kulturnoj superiornosti hrvatske nacije, proizvodnoj superiornosti i marljivosti slovenske nacije, herojskoj superiornosti srpske i crnogorske nacije itd. (str. 385). Od uklanjanja ovakvih bekonovskih »idola« iz svakodnevnog života do marksističkog prožimanja odgojno-obrazovne djelatnosti u školama. Kritička revalorizacija kulturne baštine i društvene svijesti ovdje je tek načeta i nju će Šuvar kasnije razrađivati.

Drugi dio knjige predstavlja pravi »polemički poligon«, gdje dolazi do izražaja Šuvarov polemičarski temperament. Ne samo kao vrijedan, pa pomalo i tjeskoban dokument jednog prošlog, ali ne tako davnog vremena, ove rasprave i polemike dokazuju konzekventnost Šuvarovih teorijskih postavki iznijetih u prvom dijelu knjige. Polemizirajući sa ideolozima nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, Šuvar reafirmira polemičarsku maniru u otvorenoj političkoj konfrontaciji. Međutim, Šuvarova polemika nije pamfletistika, već je strogo funkcionalna u službi marksističke analize društva i borbe za integralno samoupravljanje. Tu su preštampane Šuvarove poznate

polemike sa Đodanom, te njegovi istupi na savjetovanju u Gradskom komitetu SK Zagreba i Izvršnom komitetu CK SKH, koje karakterizira sinteza teorijskog i političkog, praktičkog pristupa društvenim problemima i tendencijama na koje ukazuje.

Pozivajući se na unaprijed sugeriranu ocjenu o političkoj esejistici, možemo zaključiti da Šuvarova knjiga predstavlja u tom smislu značajno osvježenje jugoslavenske političke esejistike. Mada mjestimično Šuvarove tvrdnje nisu u dovoljnoj mjeri argumentirane i sistematizirane, kroz cijelo djelo se provlači jedinstvena nit i koherentna misao vodilja. Gotovo kolokvijalan stil kojim je knjiga pisana čini je dostupnom i širem krugu čitalaca.

Damir Grubiša

Dr Berislav Šefer: Socijalna politika i socijalna strategija

(BIGZ, Beograd, 1974, strana 326)

U osnovi izgradnje socijalističkog samoupravnog društva leže socijalni ciljevi. Ekonomija treba da je sredstvo za postizanje tih ciljeva. Time se, naravno, ne potcenjuje značaj ekonomskog razvoja. Upravo obrnuto, time se ekonomskom razvoju daje pravi značaj u društvenoj reprodukciji socijalističkog društva. Prema tome, socijalna politika je izraz društveno-ekonomskih mogućnosti, ali u velikoj meri i pitanje svesti i savesti jednog vremena i društva. Socijalističkog, posebno. Jer u osnovi njegove izgradnje, kako ističe dr Berislav Šefer, leže socijalni ciljevi i od toga koliko se ostvaruju, umnogome zavisi njegova humana vrednost i njegov univerzalno istorijski značaj.

Ova knjiga je skroman pokušaj da se bitna pitanja socijalne politike i socijalnog razvoja temeljitije analiziraju i da se na toj osnovi skiciraju moguće alternative politike u narednim godinama. Knjiga razmatra opšte probleme socijalne politike kao nezamenljivog instrumenta u rukama radničke klase u menjanju društva, u izgradnji socijalističkog samoupravnog sistema. Ona se bavi i aktuelnim pitanjima privrednog razvoja sa socijalnog stanovišta, problemima socijalnih razlika, socijalne sigurnosti i solidarnosti. Zatim se razmatraju principi razmene rada kao jednog od najvažnijih preduslova za deetatizaciju socijalne politike, a čini se i pokušaj da se skiciraju socijalni ciljevi u narednim godinama, te da se ukaže na sredstva, metode i nosioce njihovog ostvarivanja.

Autor smatra da je Jugoslavija u relativno kratkom periodu veoma mnogo napredovala u razvijanju proizvodnih snaga društva. Razvijajući proizvodne snage društva, stalno je razvijala proizvodne odnose, ali, sa stanovišta našeg konačnog društvenog i ekonomskog opredeljenja, nije ih razvila dovoljno ni u zadovoljavajućoj meri. Otvoreni problemi i protivurečnosti javili su se posebno sedamdesetih godina. U tom periodu dolazi do znatnih socijalnih razlika koje nisu rezultat rada, već nerada. Za rešenje nastalih problema autor predlaže formiranje trajnih odbrambenih mehanizama, a kao osnovno on smatra da treba uvećati društveni proizvod i adekvatno ga raspodeliti prema radu uloženom za njegovo stvaranje. Rad mora biti osnova na kojoj će se formirati društveni i materijalni status pojedinca i organizacije udruženog rada. Princip raspodele prema radu mora se sprovoditi do kraja. Jer samo kreativan i natprosečan rad može stvoriti obilje materijalnih dobara, što uz adekvatne principe raspodele može dovesti do blagostanja svih članova društvene zajednice. »Pred nama se nalaze godine u kojima će se razvoj odvijati u složenim odnosima, sa mnogo protivurečnosti i mnogo otvorenih pitanja. Ako se ta pitanja, a njihov najveći broj ima karakter socijalnih pitanja (uzimajući ih u širokom smislu — društvena pitanja koja se odnose na čovekov život, rad i društvenu poziciju), ne bi razvojno rešavala, ako se ne bi rešavala svesnom samodelatnošću i organizovanošću socijalističkog društva i radničke klase kao osnovnog nosioca, onda bi razvoj materijalnih proizvodnih snaga i podizanje materijalnog blagostanja imalo za posledicu jačanje socijalnih napetosti«) (str. 51).

Knjiga je pisana sa stanovišta jedinstvenosti socijalističkog samouprav-

nog sistema i, u takvim uslovima, jedinstvenosti ekonomskog i socijalnog razvoja, kao i ekonomske i socijalne politike. Ona se stoga ne bavi konkretnim i veoma važnim pitanjima politike i razvoja u socijalnoj oblasti, već se koncentriše na neka strateška pitanja.

Ova knjiga nije udžbenik socijalne politike u socijalističkom samoupravnom društvu. Da bi se napisao udžbenik o toj oblasti, potrebno je da se rasprave još mnoga pitanja i da se na samoupravnim osnovama ostvari bogatija praksa. Knjiga može biti od interesa za studente viših škola i fakulteta koji izučavaju socijalnu politiku, a ne samo za one koji se tom delatnošću bave u praksi.

Dušan Zdravković

Vanja Sutlić: Praksa rada kao znanstvena povijest

(»Kulturni radnik«, Zagreb, 1974, strana 286)

Vanja Sutlić u *Praksi rada kao znanstvenoj povijesti* pokušava da, »s osloncem na odlučujuća mjesta« Marksova opusa, promisli »filozofijsku strukturu njegove misli u prekretanju filozofijskog sistema u sustavni značaj savremenog zbivanja svijeta« (Predgovor). Mada autor u podnaslovu kaže da je zapravo reč o »ogledima uz filozofijsko ustrojstvo Marksove misli«, ranije objavljenim i za ovu priliku prerađenim i dopunjenim, delo je ipak dosta koherentno i svodljivo na jedinstveni imenitelj: praksu rada kao znanstvenu povest.

Ako je u onom *pravom* danas sve vredno pitanja i ništa nije sigurno zauvek, kako tvrdi Vanja Sutlić, onda se kao jedina i centralna tema mišljenja i promišljanja postavlja pitanje o biti rada. Tokovi misaonog poniranja u tu bit vode ne preko Hegelove filozofije rada, već kroz dosledno aktualiziranje Marksovog shvatanja tehnologije rada kao »radnog djelovanja, sabranog do istovetnosti«. Stoga pojam rada postaje centralni pojam, »pozadina na kojoj se odižu sva razvijanja, sve teze i sva pronađena rješenja« (str. 10). Ne dokučiti taj pojam u njegovoj potpunosti, značilo bi lišiti se mogućnosti saznanja: šta je Marks stvarno razumeo pod socijalizmom i odnosom političke ekonomije, politike i filozofije u socijalizmu.

U svom najopštijem određenju rad je, kao čovekovo svojstvo, svrsishodna delatnost, podjednako nezavisna od svakog društvenog oblika. On je uslov svakog konkretnog određenja rada. Radni proces, kao čovekova bit, samo je »paradigmatički slučaj prirode«, a totalitet svih stvari i čoveka priroda je koja radi. Biti prirodan, po Marksu, isto je što i raditi. Priroda kao bitak uistinu prodire u bit čoveka, a bit čoveka u prirodi kao bitak.

Ali, ako rad možemo posmatrati nezavisno od svih društvenih oblika, to ne možemo činiti s jednostavnim elementima procesa rada: konkretnom svrhom, predmetom rada, sredstvom rada i rezultatom rada. »Sam radni proces, kao radni i prirodni«, sadrži u sebi mogućnost trošenja, opredmećenja, otuđenja, »dakle, baš onu mogućnost koja daje da se rad u određenom načinu produkcije pojavi kao »čin« koji oplođuje kapital« (str. 16). Specifičnost kapitalističkog načina proizvodnje izrasta upravo na toj mogućnosti, na odvojenosti radnika od sredstava za rad i život i na sposobnosti radnika da stvaraju višak vrednosti — oplođuju kapital. Otuda kapitalizam nema karakter »ambijenta« u kome radnici svoju »mijenu s prirodom« vrše sa »najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji ljudskoj prirodi« (Marks). Uspostavljanje jedinstvenosti momenata rada, suprotstavljenih u kapitalizmu do nepomirljivosti, moguće je s onu stranu vladavine kapitala, u »»višoj fazi« komunističkog društva. Prevladavanje podele rada ruši osnove na kojima je počivalo »neprijateljstvo« proizvodnih snaga i odnosa, čoveka i prirode. Tehnologija, u strogom značenju, postaje »analitika rada«, »antropologija« i »kosmologija«, drugim rečima — ontologija. Komunizam se javlja kao realizacija filozofije u ukinutom obliku, što pretpostavlja kritiku filozofije kao filozofije (on-

tologije-metafizike), kritiku političke ekonomije i kritiku politike. Postulat ove trojne kritike je revolucionarni prevrat u odnosima prostih momenata rada. »Prva faza komunizma« je okvir i polje prevrata. I baš kao što filozofija, politička ekonomija i politika ne mogu nestati bez uspostavljanja jedinstvenog načina produkcije, tako »ni jedno od trojeg ne može iskonski nestati dok se ne »ostvari«, »ozbilji« sve troje« (str. 32).

Marks, međutim, ne isključuje mogućnost da proces degeneracije zahvati revolucionarni period u kome se odvija ovo »ozbiljenje«. Politička ekonomija se tada pretvara u ekonomizam, filozofija u pseudofilozofiju, a politika u politikantstvo i manipulisanje masama. Time se dovodi u pitanje revolucionarni obrat u biti rada i sloboda kao motiv kritike i filozofije, i političke ekonomije i politike. Stoga strategija socijalizma ne može počivati na pseudosintezi (pseudoozbiljenju), već na odmerenom odnosu ekonomije, politike i filozofije. Mera tog odnosa temelji se na »obratu u biti rada«, koji, problematizirajući sintezu, otvara dilemu: »ili rad ili iskonska sloboda baš tamo gdje je rad — sloboda. Rješenju spora se približavamo ako jednostavno pitamo o biti rada umjesto da u radu vidimo bit svega« (str. 39).

Ako je rad u mundanom smislu potencija svega i moć nad svim, smatra Vanja Sutlić, onda je on izvor i utočište političke i svake druge moći i autoriteta. Uspostavljanje jedinstva i integriteta rada znači ukidanje političke moći i autoriteta, ali ne i moći i autoriteta kao konstitutivnih momenata rada. Autoritet u Engelsovom određenju podrazumeva upravo ukidanje političkog autoriteta u korist punoće, suverenosti i neokrnjenosti »autoriteta Rada«, bez kojeg nema ni »organizacije« rada ni industrije. U svojoj nepodeljenosti, »rad ne može postati igra« (Marks), ali se pokazuje kao moć nadređena svemu. U jedinstvenom procesu reprodukcije, kao »znanstvenom radu i radu znanosti«, on više nije golo trošenje radne snage i puko intelektualno delanje. Takav rad, s onu stranu razdvojenosti i suprotstavljenosti svojih momenata, dobija umetnički karakter, postaje prva životna potreba, delatnost u carstvu slobode i način jednostavne punoće življenja.

Izlaženje iz naše epohe, njeno prevladavanje, postavlja pred savremenost pitanje urgentnosti revolucionarnog mišljenja, nepatvorenog i temeljnog. Treba iznova odrediti revolucionarno mišljenje, očišćeno od svih balasta nastalih opštim otrcavanjem »reči«, pa tako i reči »revolucija«. Zadatak koji iskrsava na samom početku sastoji se u refilozofikaciji Marksove misli, koja omogućava i osposobljava da se izvrši radikalna revolucionarna realizacija (a time i prevladavanje) filozofije. »Riječ je o tome, veli Vanja Sutlić, da se uvidi šta uopšte znači u Karla Marxa »revolucija« i čemu je bila njegova misao na putu« (str. 74). Stvarno se taj »uviđaj« ne može uspešno okončati nikakvim posebno-znanstvenim ni životno-praktičkim pristupom, jer je to matica koja vuče u vode reformizma i revizionizma. Tek dijalektički spekulativna interpretacija Marksova pojma »revolucije«, koja ide s revolucionarnom teorijom i praksom, prekoračuje prag spoticanja i involvira u sebi preobražaj čitave jedne epohe.

Ostajući na tragu rada i njegove biti, Sutlić u poglavlju »Bog — priroda — čovjek« pokreće pitanje suštinskog odnosa boga i rada. Nije reč o bogu kao religijskom sadržaju ili teološkoj refleksiji, nego o implicitnom strukturnom momentu svakog metafizičkog mišljenja — delovanja. Otuda promišljanje bitne veze boga i rada ima značaj promišljanja dimenzija (onto-teo-logijske, kosmologijske i antropologijske) rada u njegovoj celini: u praksi rada kao znanstvenoj povesti. »Priroda«, »čovek«, sve što postoji stvaralačko je stvorenje i svoju egzistenciju zahvaljuje sebi (»esenciji kao drugom konstitutivnom momentu bića«). Reč je, dakle, o identitetu esencije i egzistencije, o prenošenju pojma »boga«, »svestvoritelja« i »samouzroka« na sve što jeste. Za »pučku«, »apstraktivnu« i, stoga, neistinitu svest ovo je neshvatljivo i nesagledivo jer »apstrakcija« pita o aktu nastanka, ističući tako beskonačnost progresa kao momenta kretanja. Tek socijalistički čovek dokučuje da je beskonačni progres samo jedna strana procesa svetske istorije, dok se druga strana može sagledati samo s aspekta celine. Ta mogućnost socijalističkog čoveka izvire iz činjenice da za njega »cijela takozvana povijest nije ništa drugo

nego tvorenje čovjeka ljudskim radom, nego bivanje prirode za čovjeka« (Marks).

Već sam ovakav misaoni horizont otvara pitanje subjekta svetske istorije i sugeriše pomisao (koju Marks nigde eksplicite ne iznosi) da rad nije svojstvo čoveka, nego da je čovek svojstvo rada, da čovek »biva po radu«. Rad je, dakle, »apsolut«, »najviše biće« koje stoji u ishodištu i omogućava i svetsku istoriju i čoveka kao radnika-posrednika u odnosu jednog bića (čoveka) prema biću u celini (prirodi). Pretendujući na apsolutni karakter rada, Marksova misao imanentno nadslovljava sebe sintagmom »tehnologija rada«, jer rad je ono što sebe u svemu i sve u sebi obrađuje — zbivanje u kojem se podudaraju esencija i egzistencija. To ne znači da je sam čovek nebitan i nepotreban radu kao radnji. Iako nije pretpotopni demijurg rada, čovek jest to što jest upravo *po radu*. Ovako prepoznat svet rada ima kardinalne implikacije za Marksovu ideju »ozbiljenja« filozofije putem revolucionarne teorije i prakse. Tim manje je čudno zašto ovaj mislilac odnosima među ljudima u procesu proizvodnje i njihovom revolucionarnom menjanju pridaje izuzetan značaj.

Ako iz humanističke kvalifikacije rada proizlazi da priroda tek po čoveku biva prirodom, a čovek sam sobom, odnosno svojim radom, čovek, društvo je, po Marksu, »dovršeno bitno jedinstvo čovjeka s prirodom, istinska resurekcija prirode, sprovedeni naturalizam čovjeka i sprovedeni humanizam prirode«. Nije ovde reč o društvu kao apstrakciji suprotstavljenoj individuumu, već o društvu u kome individuum jeste upravo društveno biće. Ali, kao što, ni priroda ni čovek, ponaosob, nisu subjekti svega, tako ni društvo, kao njihovo jedinstvo, nije taj famozni subjekt. Subjekt je rad sam, shvaćen kao »apstraktni rad koji je ontički neutralan«. »Znanstveni rad« ili »radna znanost« paradigmatički je oblik toga rada i kao takav stupa na mesto filozofije. Reč je o *jednoj* nauci koja nije samo prirodna nauka niti samo nauka o čoveku, nego je jedinstvo do istovetnosti teorije, prakse i poiesis (= umetnosti).

Prelazeći na pitanje odnosa moći i čovečnosti, odnosno bitka i biti čoveka, Sutlić polazi od Marksove druge teze o Fojerbahu, u kojoj je, po njemu, data »više nego jedna teorija istine, koja bi svoj izvor i kriterij htjela imati u praksi« (str. 154). Ovde se kida veza sa tradicionalnom teorijom istine koja se oslanja na sud, izjavu. Praksa kod Marksa postaje osnovni kriterij istine, ono što omogućava i teorijsko mišljenje i praktično delanje — teoriju i praksu u užem smislu. Ona dobija bitno određenje atributom »revolucionarna« u smislu preinake sveta. No, uistinu je reč o praksi rada, praksi kao potenciji da se rad zbiva i realizuje. Sam rad je subjekt te prakse i moć svemu nadređena. Proces realizacije »ozbiljenja« filozofije sastoji se u prevladavanju razlikovanja bitnog i pojavnog sveta, a to se odvija upravo sa praksom rada. Metafizika nije više bavljenje onostranim ili onosvetskim, jer se sam metafizički svet reducira na osetilni koji valja revolucionisati. Tako se praksa rada iskazuje kao »moć koja je sve omogućila da bude što jest«. Stoga se i ne može pitati: otkud praksa i zašto praksa, nego: kako se praksa odvija, razvija, neprestano biva. Na taj način zapravo pitamo o procesu apsolutnog uspostavljanja prakse rada ili produkcije radi produkcije, gde teorija postaje oblik ustrojstva i organizacije same prakse. Tek pitanjem o biti prakse — šta je uopšte praksa — kristališe se činjenica da praksa nije izvorište istorije, nego samo »jedan povijesni učinak, jedna povijesna odluka« koja ne uspostavlja večne i nepromenljive međuodnose svega što postoji.

Marksu je izuzetno stalo upravo do toga da se ti odnosi revolucionarno i bitno promene, kako bi se prevladali brojni fetiši, pocepanosti i suprotstavljenosti koje egzistiraju na tlu kapitalističkog načina proizvodnje. Marks temeljno analizira postavljanje kapitala kao apsoluta. To je proces »supsumcije« svega postojećeg pod kapital, u kome se celina proizvodnih snaga društvenog rada ispoljava kao produktivna snaga kapitala. Odnos između čoveka i prirode prestaje da bude neposredan jer ga kapital, baš kao i nauku, podređuje sebi i transformiše »na svoju sliku i priliku«.

Vladavini kapitala, dakako, ne izmiče ni »kulturni sektor«, koji, kao specifičan produkcioni sektor kapitala, igra sve značajniju ulogu. »Time se u proces produkcije kapitala uključuje rad u onom apstraktnom li-

ku..., sjedinjuje manuelni i intelektualni rad, da bi u potpunosti prikrio duhovni bitak koji mu je u temelju« (str. 177). Nezajažljivost kapitala dovodi istovremeno do sve većeg ispražnjavanja potreba. Veštačke i pervertirane potrebe postaju *conditio sine qua non* opstanka kapitala. Bila bi opasna zabluda ako bi socijalističko društvo prihvatilo »potrebe« »društva obilja« ili »konzumcionog društva« (kako često karakterišu moderni kapitalizam), nastojeći da ih zadovolji na nov način. Motiv socijalističke proizvodnje ne bi smeo da bude višak vrednosti, nego zadovoljavanje suštinskih potreba čoveka. A temeljna je čovekova potreba da bude čovek, a ne personifikacija otuđenog i otuđujućeg rada potčinjenog kapitalu. Stoga se socijalizam ne bi smeo da uhvati u zamku uspeha kapitalizma na polju proizvodnje i potrošnje, jer bi to značilo njegovu degeneraciju i izdajstvo socijalizma kao ideje. U svom parazitizmu moderni kapitalizam se veštački održava igrajući na kartu potreba »masovnog čoveka«. Upravo te potrebe postaju oslonac za antisocijalističku kampanju masa. Prirodno je, stoga, da domen »masovne kulture« treba da postane poprište antikapitalističke borbe savremenog sveta. U socijalističkom društvu borba treba da se odvija na povezivanju kulture i neposrednih društvenih procesa, ali na novim osnovama, uz istovremeno rastvaranje »sektorski« nasleđene kulture u karakter i potrebu neposrednog proizvođača koji više nije u nepomirljivom odnosu prema sredstvima za proizvodnju. Socijalizam se tako otkriva kao proces prevladavanja podele duhovnog i manuelnog rada, čime se »sektor« kulture vraća u neposredni proizvodni proces, modifikujući ga i čineći ga okvirom za čovekovu samopotvrdu. No, to je zadatak na duži rok. Sadržaj svakodnevnog, dugotrajnog i upornog procesa socijalističke izgradnje mora biti suprotstavljanje pseudopotrebama i borba za čovekove istinske potrebe.

»Može li se pregorjeti epoha?« — pita Vanja Sutlić već u naslovu celog jednog poglavlja ove studije i pokušava, između ostalog, naslutiti odgovor kroz analizu i kritiku misli Kostasa Akselosa. Mada Akselosovo »planetarno mišljenje« ima nameru da prevlada metafiziku i metafizičko mišljenje, ono ih uistinu prevladava samo prividno i površno, i stoga im i samo pripada. Ali, ako je Akselos ostao nedorečen u svom nastojanju, Hajdegeru je ostala do kraja nedokučiva jedanaesta Marksova teza o Fojerbahu (»Filozofi su svijet samo različito interpretirali, odlučujuće je da se on preinači«), pa otuda i okosnica Marksove misli: da je rad stvorio društvenog čoveka, a ne društveni čovek rad. Stoga prevrat u svetu rada ima odlučujući značaj za prevrat epohe. Radnička klasa kao »realna mogućnost« ima u tome izuzetnu ulogu. Menjajući odnose među ljudima u procesu proizvodnje, dakle, način proizvodnje, radnička klasa menja produkciju s njenom organizacijom. To ujedno znači odstranjivanje stega proizvodnih snaga koje se korene u podeli rada. Brisanjem podvojenosti i suprotnosti duhovnog i manuelnog rada uspostavlja se jedan jedini, integralni rad. Nauka postaje paradigmatički oblik proizvodne snage rada, a radni čovek (oslobođen tutorstva kapitala i pretvoren u samosvrhu) naučni radnik. Te promene ne bi smele (i ne mogu) mimoići univerzitet kao »poprište znanstvene produkcije i reprodukcije«. »Bitno je određenje univerziteta da sebe u svom posebnom historijskom obliku učini suvišnim, prenoseći se na čitav proces produkcije i reprodukcije znanstvenog rada, radne znanosti. Tek tim se, a ne u osami i liberalistički sagledanoj slobodi, realizira »ideja univerziteta« (str. 258).

»Prevrat u biti rada« gotovo je jednako česta tema ovog Sutlićevog dela kao i pitanje dovršenja, »ozbiljenja« filozofije. To nipošto nije slučajno, inače bi promišljanje Marksove misli bilo uzaludno. Stvarno, kraj filozofije ne znači njeno rasplinjavanje u faktičke posebne nauke i discipline, već, nakon transformacije proizvodnih odnosa koji stoje na putu punoće razvoja proizvodnih snaga rada (a Marks je istinski mislilac njihovog oslobođenja), realizaciju filozofije u »praksi rada kao znanstvenoj povijesti«. U temelju toga procesa leži ukidanje deobe rada, »rodnog mesta« svakog otuđenja i postvarenja. Društvo koje se u reifikovanom obliku izdvaja iz celovitog načina proizvodnje u vidu države, osamostaljenje društvene strukture, prava, morala, religije, filozofije, umetnosti itd. traži, teži i nalazi razrešenja takvom svom stanju. Dijalektičko

ukidanje svih tih oblika znači zapravo njihovu realizaciju i uzdizanje na viši nivo, a ne bukvalnu likvidaciju do pustoši. Jedina i jedinstvena nauka koja tada nastupa, a o kojoj je i Marks govorio, jeste u stvari paradigmatički oblik oslobođenih proizvodnih snaga rada, dakle, sama »znanstvena povijest« — praksa rada koja egzistira, bivstvuje, vremenuje. No, i sama praksa mora biti, uvek iznova, »povijesno propitana« kako ne bi ostala samo podloga iz koje se crpe objašnjenja i tumačenja svega što je nastalo i što postaje. U tom pogledu Sutlićeva knjiga, odnosno misao koja se kroz nju celu provlači, podstiče, a čini se i usmerava.

Jovan Gagrica

„Marksizam u svetu", br. 11/74.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Pod naslovom *Radnička klasa u razvijenom kapitalizmu* časopis »Marksizam u svetu« donosi u svom jedanaestom broju niz rasprava o društvenom kontekstu razvoja modernih proizvodnih snaga i o pretpostavkama revolucionarnog angažovanja radničke klase. U osnovi tih rasprava nalazi se napor da se struktura kapitalističkog društva i položaj radničke klase i promene u njoj sagledaju celovitije, i to s obzirom na objektivne promene u procesu kapitalističke reprodukcije. Druga odlika tih tekstova je u tome što su upereni protiv osnovnih stavova teorije o »novoj radničkoj klasi« i mogućnih posledica koje iz toga proističu po revolucionarni aktivitet radničke klase. O radničkoj klasi u savremenom kapitalizmu u ovom broju pišu: Z. Vidaković, E. Mandel, N. Bekenbah, S. Herkomer, U. Kadricke, H. Kern, M. Šuman, F. Depe i S. Aronovic.

Z. Vidaković *(Novi susret marksizma i proletarijata)* polazi od pretpostavke da su zbivanja u marksizmu danas »aspekt istorije radničke klase«, kao i od toga da su istinitost i delotvornost revolucionarne teorije određeni tom istorijom. On stoga kritički problematizira stanovišta raznih teorijskih pozicija i dugotrajnu krizu evropskog radničkog pokreta i konstatuje da je marksizam, uprkos brojnim kontroverzama i zastojima, spremno dočekao »kraj dugotrajne stabilizacije kapitalizma«. Štaviše, on smatra da je marksistička misao najavila novo razdoblje time što se kritički i produbljenije postavila prema osnovnim pitanjima razvoja kapitalizma (promene u biću radničke klase, novi momenti u klasnoj borbi, globalna kriza kapitalističke reprodukcije, klasni karakter modernih proizvodnih snaga, odnos kapitala i »trećeg sveta«, uloga multinacionalnih kompanija, energetska kriza, kriza monetarnog sistema i inflacija, uloga komunističkih i drugih partija, studentski buntovi). Smisao tih zbivanja, smatra Vidaković, mogao je da se shvati samo doslednim razumevanjem i razvijanjem Marksove teorije i metoda. Takvo saznanje, međutim, nisu mogle da usvoje one, često uticajne, pozicije koje su apsolutizovale pojedine momente savremene epohe.

E. Mandel svoje razmatranje *Radnici i permanentna revolucija* temelji na stavu: struktura klasnog društva može da ostane ista i da se životni uslovi i materijalni položaj klase mogu da promene iz osnova uprkos istovetnosti njihovog društvenog statusa. On taj stav ističe u protivstavu prema onim marksistima na Zapadu koji poriču revolucionarnu ulogu radničke klase, navodno neizmenjenu klasnu poziciju u celini. U istom tonu Mandel osporava i teze o nekapitalističkoj strukturi »neokapitalizma«. Za njega to je društvo koje ima sve osnovne elemente klasičnog kapitalizma (raspodela dobara, karakter rada, uloga živog rada u stvaranju viška vrednosti). Analiza tih karakteristika nedvosmisleno upućuje Mandela na zaključak o položaju radničke klase u kapitalizmu i o njenoj revolucionarnoj ulozi. S tim u vezi on smatra da razne teorije o stanju kapitalizma danas »prenagljeno racionalizuju datu situaciju« izvodeći zaključak o adaptaciji radničke klase. Mandel, naprotiv,

smatra da je sada značajno da se i teorijski i praktično postavi pitanje revolucionarne perspektive na Zapadu. On ne osporava promene u radničkoj klasi, ali smatra da to ne opravdava zaključak o njenoj nerevolucionarnosti. Istovremeno ističe, nasuprot mnogim autorima, da neokapitalizam jača radničku klasu (brojno i vitalno) i da podstiče njenu sposobnost da sruši kapitalizam i uspostavi društvo na osnovu svojih ideala. »Klasični kapitalizam je obučio radnika za borbu za veće nadnice i kraće radno vreme u njegovoj fabrici. Neokapitalizam obučava radnika za borbu za raspodelu nacionalnog dohotka i investicija na višem nivou, nivou privrede kao celine.« Svoju uverenost u ovaj stav Mandel zasniva na verovanju da je kapitalizam nesposoban da duže održava stabilnu privrednu strukturu. U zaključku ovih razmatranja, polazeći od ovakvih i sličnih analiza, kao i od vlastitog političkog uverenja, Mandel ističe da veruje da živimo u doba »neizbežne« permanentne revolucije, i to na širokom svetskom planu.

Grupa autora (N. Bekenbah, S. Herkomer, U. Kadricke) piše o klasnom položaju tehnički i naučno kvalifikovanih najamnih radnika. Porast udela tehnički i naučno kvalifikovanog rada koji zavisi od najamnine izazvao je interesovanje teoretičara na Zapadu i zbog značajne uloge tog dela zaposlenih u društvenim i socijalnim konfliktima. Ovi autori iz te činjenice ne izvlače zaključak da je industrijsko radništvo ućutkano ili, pak, nesamostalno po svome učešću u klasnoj borbi. Oni pokazuju da taj deo radništva nije jednoznačno sastavni deo proletarijata, ali i to da je neopravdano shvatanje da je ukupna naučno-tehnička inteligencija društvena međuklasa. Oni odbijaju hermetički pojam proletarijata (industrijski fizički radnici), ali odbijaju i tezu o »novoj radničkoj klasi« čija bi krajnja konsekvenca po klasnu borbu bila ne revolucionarnost, već reformizam. Upravo zbog osporavanja te (Maleove) teze oni su pristupili razmatranju promena u položaju tehnički i naučno kvalifikovanog radništva. Po njima, te promene kreću se u pravcu stvaranja ukupnog proizvodnog radnika, čije je biće direfencirano i protivurečno. Konkretniji cilj ovih razmatranja je u tome da se pokaže neophodnost borbe protiv »preplavljivanja političkih partija radničke klase predstavnicima tehničke, pre svega akademske inteligencije«, da se raskrinkaju ideologije »tehničke inteligencije«, ali i da se ukaže na stvaranje mogućnosti uključivanja u klasnu borbu proletarijata tehnički i naučno kvalifikovanih najamnih radnika.

H. Kern i M. Šuman *(O potencijalu političkog ponašanja radničke klase)* nastoje da ospore teze o integrisanosti radničke klase u postojeći sistem razvijenog kapitalizma i o navodnom gubljenju njenog revolucionarnog potencijala. Za radničku klasu na Zapadu, a naročito u SR Nemačkoj (ovi autori se upravo njom bave), veliki broj teoretičara smatrao je da je uključena u »nivelisano društvo srednjeg staleža«, buržoasko društvo novog tipa koje je zamenilo klasno društvo. Kern i Šuman, suprotno tome, smatraju da je »objektivni položaj radnika u pogonu i van njega suviše odudarao od demokratskog i socijalnog oreola kojima je sistem hteo da se okruži«. Naime, oni tvrde da osnovne karakteristike položaja radnika zadržavaju klasni pečat jer se iza fasade »društva izobilja« održava sistem eksploatacije. Oni zastupaju stav da se ne radi o integraciji radničke klase u sistem, već o specifičnoj formi njene rezignacije koja je proizašla iz dugotrajne nesigurnosti. Autori su uvereni da su i brojna istraživanja i teorija doprineli formiranju i održavanju predstave o političkoj imobilnosti radničke klase. Za njih je to pre mit nego odraz realnih odnosa jer radničke borbe poslednjih godina u Zapadnoj Evropi pokazuju mogućnost razvitka klasne borbe koja bi mogla da ugrozi sistem. Da bi ukazali na tu mogućnost i da bi zasnovali svoje optimističke stavove, oni analiziraju okolnosti klasnih borbi u Italiji u jesen 1969. godine, koje su, naročito afirmisanjem delegatskog pokreta, pokazale da se radnička klasa može artikulisati neposredno kao politička snaga. Iskustva radničkih borbi u Italiji su za ove autore dvostruko indikativna: prvo, radnici izgrađuju klasnu svest samo ako kapitalističkoj realnosti suprotstavljaju zahteve koji su direktno povezani sa njihovim uslovima života i, drugo, klasno delovanje dobija dugoročnu perspektivu samo ako postoje političke grupe

koje takve zahteve mogu da preuzimaju i razvijaju. Njihov je magistralni zaključak: u kapitalističkom sistemu je klasna borba virtuelno uopšte moguća, ali ona realno postoji samo tamo gde je radnici stvarno vode.

Tekst F. Depea (*»Stara« i »nova« radnička klasa)* posvećen je klasnoj dimenziji naučno-tehnološke revolucije. Cilj je njegove analize da ukaže na reformizam teze o razlici između »stare« i »nove« radničke klase. Depe smatra da ta teza dovodi do pogrešnih naučnih i političkih zaključaka. On ukazuje na potrebu klasne analize jedinstva modernih proizvodnih snaga i akcija radničke klase. Autor smatra da razvoj proizvodnih snaga i promene u unutrašnjem sasstavu radničke klase predstavljaju izraz izmenjenih uslova akumulacije kapitala (pri čemu je karakter prisvajanja ostao isti). »Nikada ne možemo dovoljno istaći ovu centralnu misao marksističke teorije klasa.... Čitav proces prisvajanja prirode po pojedincima koji društveno proizvode jeste kapitalistički proces iskorišćavanja.« Depe ukazuje na to da je ove Marksove metodske pretpostavke napustila novija građanska industrijska sociologija i teorija »nove klase«. Teorija »nove radničke klase« eliminiše dijalektičku razliku između ekonomske i političke borbe posebno mitom o »direktnoj akciji«, čime se klasna borba reducira na neposredne inicijative u preduzeću. Po Depeu, time se na očigledan način suspenduje »revolucionarna dijalektika o proizvodnim snagama i proizvodnim odnosima«, kao i politički zadatak menjanja političkih odnosa vlasti (njegova kritika odnosi se pre svega na stavove Malea). On se zalaže za to da se u razmatranju položaja i revolucionarnog potencijala naučno-tehničke inteligencije (što je za mnoge sinonim za »novu klasu«) polazi od toga da se tehnički i naučno kvalifikovan rad integriše u materijalni proces proizvodnje kao najamni rad. I ovaj autor beleži strukturne promene u proizvodnim snagama, i to pre svega one koje se kreću u pravcu »povećanja opredmećenog nad živim radom«, što je suprotno Mandelovim osnovnim stavovima, ali smatra da je »iluzionistička« teza da novi tip visokokvalifikovanog radnika anticipira radnika budućnosti jer je evidentno empirički (na osnovu radova Kerna i Šumana) da upravo rad na upravljanju i regulisanju (mašina) u visokomehanizovanoj proizvodnji ne zahteva nikakvu posebnu kvalifikaciju. Depe se stoga zalaže za shvatanje radničke klase koja će za svoje jezgro da uzme nosioce materijalne proizvodnje, ali je istovremeno protiv mitologiziranja »proletarijata prošlih vremena«, pošto je uveren da se »jezgro radničke klase« promenilo, i zalaže se za to da se ono utvrđuje konkretnim analizama.

Poslednji iz tematskog bloka je napis S. Aronovica *(Da li Sjedinjene Države imaju novu radničku klasu).* I u njemu se problematizira i dovodi u pitanje teza o »novoj radničkoj klasi«. U SAD je počelo da jača uverenje da se stvara »nova radnička klasa«. To je uslovljeno pre svega time što je u SAD od 60-ih godina zabeležen značajan porast sindikalizma »plavih okovratnika« (zaposlenih u javnim službama, uz izostajanje tog sindikalizma u proizvodnim preduzećima). Aronovic nastoji da kontroverze u razumevanju savremene radničke klase zasnuje na širim teorijskim izvorima o klasama. On smatra da »posle Marksa marksizam nema koherentnu nauku o klasama«. Deo teškoća stare levice on vidi u tome što je ona ostala na apstraktnoj dvoklasnoj šemi. Stoga mu se čini, i tu se on delimično razlikuje od drugih autora koji pišu u ovom broju, da nije bez značaja teorija o »novoj radničkoj klasi«. (Male i Turen) jer je anticipirala neke očigledne tendencije. On, doduše, smatra da je sporna ona njihova teza koja prenaglašava centralno mesto stručnih radnika u pokretu radničke klase. Prihvatajući generalno stav teorije o »novoj radničkoj klasi« i o tendenciji proletarizacije tehničkih radnika, on istovremeno odbija teze (američkih autora) koje izjednačavaju »novu radničku klasu« sa univerzitetski školovanim radnicima i prenaglašavaju obim promena u materijalnoj proizvodnji, a zatim nedovoljno oštro razdvajaju tehnokrate i tehničare. Iz toga Aronovic izvodi značajan stav: teorija o »novoj radničkoj klasi« ima sociologiju, ali ne i političku ekonomiju. Da bi konkretno odgovorio na pitanje iz naslova (Da li Sjedinjene Države imaju novu radničku klasu), on analizira neke aktuelne pojave (uloga znanja kao proizvodne snage, odnos tehničara i tehnokrata, posledice pobu-

ne mladih, birokratsko profesionalizovanje). Na osnovu tih analiza on izvodi jednoznačan zaključak: Sjedinjene Države nemaju novu radničku klasu.

U novoj rubrici: »Filozofske teme« M. Mafezoli u tekstu *Istorija i utopija* nastoji da razjasni specifičnost utopije, njene unutrašnje principe i odnos prema istoriji. »Utopističku misao i praksu rađa ona tenzija koja nagoni čoveka da se oslobodi svega što je lažno i okrene bilo prema prošlosti i njenom zlatnom dobu, bilo prema ružičastoj budućnosti.« Tom tenzijom Mafezoli zasniva svoje objašnjenje utopije kao aktivnosti očekivanja. Utopija je, po ovom autoru, zasnovana na »nečemu što se može nazvati kretanje stvarnosti«, na tendencijama koje potiču iz realnosti. Utopija kao društvena funkcija ima dinamičku ulogu, sadrži napor da se mogućno otkrije preko trenutnih uslova. Naime, on smatra da utopijsko označava ne ono što nema svog mesta, već ono što je sprečavano da ugleda svetlost dana, konkretno sredstvo »za organizovanje budućnosti«. Zato ovaj autor govori o »društvenoj realnosti utopije«, o njenoj »kreativnoj ulozi« i »kolektivnoj dimenziji«. Na osnovu toga on nastoji da afirmiše svoj osnovni stav: »stvarni život postoji samo u utopiji i revoluciji«, a institucionalni život je samo »talog koji za sobom ostavljaju utopije i revolucije«.

Ratko Nešković

4
1975

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Iz sadržaja

Zoran Pjanić
Normalna cena i obrazovanje tržišnih cena

Jovan Đorđević
Prilog teoriji avangarde

Vučina Vasović
Participacija i demokratija

Stojan Tomić
Institucionalni sistemi, participacija i samoupravljanje

Studije i članci
Prilozi
Osvrti
Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara

Za inostranstvo 24 USA dolara.

Pretplata sa vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:

SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kultura«, Bački Petrovac.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XVIII 1975 Broj 4

Studije i članci

Zoran Pjanić

Normalna cena i obrazovanje tržišnih cena 401

Cveta Mlakar

Sistem cena i normalna cena u našoj privredi 412

Jovan Đorđević

Prilog teoriji avangarde 420

Vučina Vasović

Participacija i demokratija 441

Stojan Tomić

Institucionalni sistemi, participacija i samoupravljanje 452

Radivoje Marinković

Ustavni koncept političkog odlučivanja 468

Prilozi

Pavel Vindišar

Raspodela prema radu i princip solidarnosti 477

Aleksandar Petković

Informisanje u delegatskom sistemu 492

Osvrti

Veljko Radović

Jubilej u znaku stvaralačke neizrazitosti (Povodom Sterijinog pozorja) 507

Prikazi

Biljana Kašić

Počeci socijalističke štampe na Balkanu 515

Ratko Nešković

»Marksizam u svetu«, br. 12/74. 519

Zoran Pjanić

Normalna cena i obrazovanje tržišnih cena*

Jedna grupa ekonomista, okupljena oko Instituta društvenih nauka u Beogradu, formulisala je svoje poglede o opštoj ravnotežnoj ceni u socijalističkoj privredi našeg tipa, koja se zbog izvesnih istorijskih momenata naziva „specifična cena proizvodnje", mada pojedini njeni autori smatraju da bi joj najbolje odgovarao izraz „socijalistička cena proizvodnje". Opšta ravnoteža cena, kakva se razvija u ovom radu, ima određeno, ograničeno, mada značajno mesto u teoriji socijalističke na samoupravnim osnovama zasnovane robne privrede: ona se smatra kao izraz osnovnih interesa socijalističkih samoupravnih proizvođača; ona se manifestuje u konkurentnim uslovima; ona omogućava tumačenje ostalih proizvodnih i tržišnih struktura. Zbog svega toga ona je korisno analitičko sredstvo koje je od pomoći u ekonomskoj politici i planiranju privrednog razvoja.

Pošto je opšta ravnoteža date privrede uvek suštinski određena njenim glavnim društvenim karakteristikama, potrebno je najpre ukazati na odgovarajuće odlike socijalizma zasnovanog na samoupravnim društvenim odnosima. Socijalističke samoupravne društvene odnose obezbeđuju prvenstveno društvena svojina sredstava za proizvodnju, samoupravljanje radnih ljudi i njihovo pravo na učešće u raspodeli društvenog proizvoda prema načelu „svako prema sposobnostima — svakome prema njegovom radu". U tim okvirima lični i materijalni interesi radnih ljudi čine pokretačku i stavaralačku snagu socijalističkog društva. Pošto je u ovoj fazi društvenog razvitka rad još uvek prvenstveno „sredstvo za život", u raspodeli sredstava potrošnje između pojedinih radnih lju-

* Ovaj tekst predstavlja razradu koncepcije specifične cene proizvodnje, urađenu za potrebe Instituta društvenih nauka u Beogradu. Tekstovima Zorana Pjanića i Cvete Mlakar redakcija otvara raspravu o vrlo aktuelnim problemima izgradnje sistema cena u našoj zemlji.

Содержание

Студии и статьи

Зоран Пьянич
Нормальные цены и образование рыночных цен 401

Цвета Млакар
Система цен и нормальная цена в нашем хозяйстве 412

Йован Джорджевич
Вклад в теорию авангарда 420

Вучина Васович
Участие в управлении и демократия 441

Стоян Томич
Организованные системы, участие в управлении и самоуправление 452

Радивое Маринкович
Конституционная концепция принятия политических решений 468

Приложения

Павел Виндишар
Распределение по труду и принцип солидарности 477

Александр Петкович
Информирование в условиях делегатской системы 492

Обзоры

Велько Радович
Юбилей под знаком творческой невыразительности (По поводу театрального фестиваля „Стериино позорье") 507

Рецензии

Биляна Кашич
Начало социалистической прессы на Балканах 515

Ратко Нешкович
„Марксизам у свету", № 12/74. 519

Contents

Studies and Articles

Zoran Pjanić
Normal Prices and Formation of Market Prices 401

Cveta Mlakar
Price System and Normal Prices in the Yugoslav Economy 412

Jovan Djordjević
Contribution to the Theory of the Vanguard 420

Vučina Vasović
Participation and Democracy 441

Stojan Tomić
Institutional System, Participation and Self-Management 452

Radivoje Marinković
Constitutional Concept of Political Decision-Making 468

Contributions

Pavel Vindišar
Distribution According to Work and the Principle of Solidarity 477

Aleksandar Petković
Providing of Information in the Delegate System 492

Surveys

Veljko Radović
Jubilee in the Sign of Creative Non-Expressiveness (With reference to the »Sterija« theatre festival) 507

Reviews

Biljana Kašić
Beginnings of the Socialist Press in the Balkans 515

Ratko Nešković
»Marksizam u svetu« (Marxism in the World) — monthly journal No. 12/1974 519

Zoran Pjanić

Normalna cena i obrazovanje tržišnih cena*

Jedna grupa ekonomista, okupljena oko Instituta društvenih nauka u Beogradu, formulisala je svoje poglede o opštoj ravnotežnoj ceni u socijalističkoj privredi našeg tipa, koja se zbog izvesnih istorijskih momenata naziva „specifična cena proizvodnje", mada pojedini njeni autori smatraju da bi joj najbolje odgovarao izraz „socijalistička cena proizvodnje". Opšta ravnoteža cena, kakva se razvija u ovom radu, ima određeno, ograničeno, mada značajno mesto u teoriji socijalističke na samoupravnim osnovama zasnovane robne privrede: ona se smatra kao izraz osnovnih interesa socijalističkih samoupravnih proizvođača; ona se manifestuje u konkurentnim uslovima; ona omogućava tumačenje ostalih proizvodnih i tržišnih struktura. Zbog svega toga ona je korisno analitičko sredstvo koje je od pomoći u ekonomskoj politici i planiranju privrednog razvoja.

Pošto je opšta ravnoteža date privrede uvek suštinski određena njenim glavnim društvenim karakteristikama, potrebno je najpre ukazati na odgovarajuće odlike socijalizma zasnovanog na samoupravnim društvenim odnosima. Socijalističke samoupravne društvene odnose obezbeđuju prvenstveno društvena svojina sredstava za proizvodnju, samoupravljanje radnih ljudi i njihovo pravo na učešće u raspodeli društvenog proizvoda prema načelu „svako prema sposobnostima — svakome prema njegovom radu". U tim okvirima lični i materijalni interesi radnih ljudi čine pokretačku i stavaralačku snagu socijalističkog društva. Pošto je u ovoj fazi društvenog razvitka rad još uvek prvenstveno „sredstvo za život", u raspodeli sredstava potrošnje između pojedinih radnih lju-

---

* Ovaj tekst predstavlja razradu koncepcije specifične cene proizvodnje, urađenu za potrebe Instituta društvenih nauka u Beogradu. Tekstovima Zorana Pjanića i Cvete Mlakar redakcija otvara raspravu o vrlo aktuelnim problemima izgradnje sistema cena u našoj zemlji.

di ne može vladati nijedno drugo načelo osim razmene ekvivalenata — da se za iste količine uloženog rada dobijaju proizvodi jednake vrednosti: „Pravo proizvođača proporcionalno je radu koji oni daju: jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši jednakim merilom — radom." Ovo je još Marks utvrdio kritikujući Gotski program i za sada nema ni jednog naučnog razloga ili činjenice koji bi suštinski oborili ovu postavku. Dakle, u ovakvim društvenim okvirima postavlja se izvođenje specifične cene proizvodnje.

Drugo, poznato je da je posebno u teoriji cena istaknut veoma precizan zahtev da ova kao polaznu tačku uzme monopol i da svoju celu analizu izvede monopolskim izrazima. Nama se čini, nasuprot takvim težnjama, da jedna objektivna teorija socijalističke samoupravne robne privrede mora poći od slobodnih kretanja subjektivnih i materijalnih činilaca, od slobodnih tokova robe i novca. Na osnovu njih se može utvrditi opšta ravnotežna cena, koja proističe iz sistema kao takvog i koja se često naziva „normalnom cenom". Zato bi polazni model opšte ravnotežne cene imao sledeće karakteristike: da je to privreda dovoljno homogene konkurentne strukture, s velikom mobilnošću rada, visokim stepenom samofinansiranja ekonomskih organizacija, razvijenim transparentnim tržištem novca i u kojoj je neposredni administrativni uticaj na spontana kretanja sveden na minimum.

Treće, specifična cena proizvodnje ne ispoljava se jednoobrazno niti neposredno na svim tržištima. Zavisno od različitih prilika, preduzeća mogu voditi, pa stvarno i vode, politiku cena. Vrednost, specifična cena proizvodnje, zakonita trajna odstupanja od nje, unutrašnje tržišne cene i svetske cene predstavljaju sukcesivne lančane karike u poimanju i tumačenju socijalističke robne razmene. Tek ceo ovaj skup kategorija objašnjava prometne odnose. Ako se prihvati Marksovo ekonomsko učenje, onda polazna tačka analize jeste teorija radne vrednosti. Sledeća kategorija odnosi se na normalnu cenu, vezanu za opštu ravnotežu celog sistema, kad se slobodno kreću ekonomski činioci. Bez nje nema tačnog shvatanja drugih, iz nje izvedenih kategorija. Upravo taj deo analize ispunjava teorija specifične cene proizvodnje. Zatim, kao u svim savremenim robnim privredama, i u našoj se isto tako zavisno od veličine preduzeća i njihovog broja, važnosti i mesta njihovog proizvoda u proizvodnoj i ličnoj potrošnji, vertikalne i horizontalne povezanosti sveg robnog sveta, posebnih prirodnih i saobraćajnih prilika, pa i državnih mera, u granama obrazuju različite konkurentne, polipolske, oligopolske ili monopolske strukture. One izazivaju neke nove procese, pored onih velikih kretanja, koji za osnovu imaju logiku cene proizvodnje. Zato se tržišne cene ne mogu svesti na cenu proizvodnje, čak ni u slučaju poklapanja ponude i tražnje: drugim rečima, nepodudaranje tržišnih cena i specifične cene proizvodnje nije slučajno i kratkoročne prirode, nego je zakonito, što znači da se cena proizvodnje ne javlja kao gravitaciona tačka u kretanju tekućih tržišnih cena.

Prema tome, celokupno objašnjenje kako se obrazuju cene mora da obuhvati nekoliko faza. Prva se odnosi na stvaranje vrednosti i njenu raspodelu u okviru jedne grane. Radovi pojedinih (istovrsnih) radnih kolektiva podvrgavaju se jednoobraznom društvenom kriterijumu, u čemu se, inače, i sastoji suština zakona vrednosti. Pretpostavljajući da proizvedena količina odgovara društvenim potrebama, tržišna vrednost

zavisi od individualne vrednosti sastavnih delova cele robne mase. Ako se njen najveći deo proizvodi pod normalnim uslovima proizvodnje, a srazmerno se malobrojni granični — najpovoljniji i najlošiji — slučajevi međusobno potiru, onda se društveno potrebno radno vreme obrazuje prema utrošenom radu prosečnih proizvođača. Ako najveći deo robne mase potiče od proizvođača koji rade u izrazito povoljnim okolnostima, tržišna vrednost biće manje ili više jednaka njenoj individualnoj vrednosti, odnosno društveno potrebno radno vreme biće manje nego u prvom slučaju. I na kraju, ako preovladaju količine robe dobijene pod nepovoljnim uslovima, gorim od prosečnih, ove veće količine rada biće priznate kao tržišna vrednost.

Već pri analizi obrazovanja tržišne vrednosti na osnovu podele svih proizvođača u grani na tri grupe — najbolje, prosečne i najgore, uočava se prisustvo snažnog interesa da se podigne proizvodna snaga rada, jer se tim putem njegova količina multiplikuje u svom vrednosnom izrazu, što dopušta da se više odvoji kako za potrošnju tako i za povećanje proizvodnje. Unutrašnje pokretačke sile koje socijalističku samoupravnu privredu čine vrlo dinamičnim društvenim organizmom mogu se još tačnije proceniti kada se izvrši detaljna podela grane na radne kolektive. Opšti kriterijum društveno potrebnog radnog vremena priznaje rezultate njihovog rada prema primenjenom znanju, zalaganju i organizovanosti. Inicijativa radnih ljudi ne ograničava se samo na veće uspehe u okviru postojećih tehničkih i ekonomskih uslova, nego ona ide do kreacije novog — do proizvodnje novih dobara, do uvođenja novih proizvodnih procesa, do otvaranja novih tržišta, do osvajanja novih izvora predmeta rada, do postizanja novih organizacionih oblika povezivanja i kombinovanja postojećih tehnoloških celina. Ukupan društveni ishod takve delatnosti kolektiva jeste sve veća ekonomija korišćenog rada, kako opredmećenog (minulog) tako i živog (tekućeg).

Rad je doista jedini originalni stvaralac vrednosti, ali on dejstvuje u proizvodnji pod različitim prirodnim, tehničkim i tržišnim uslovima. Onaj rad koji upotrebljava razvijena sredstva za proizvodnju, koji raspolaže posebno povoljnim prirodnim okolnostima, koji ima prednosti prostorne lokacije, koji koristi efekte eksterne ekonomije i slično — stiče dodajne potencije u odnosu na ostale. Sredstva za proizvodnju nisu ništa drugo do opredmećeni rad, minuli rad samih proizvođača, zbog čega je prisvajanje povećanog dohotka na osnovu ovog elementa u skladu sa raspodelom prema radu. Ali često su ona zatečena, stvorena od strane ranijih proizvođača, što problem čini složenijim. Svaka različitost izazvana okolnostima izvan samog rada — njegovog trajanja, intenzivnosti i umešnosti, sadrži određene monopolske sastojke, koji dobijaju svoje izrazite crte čim navedene prednosti postanu trajnijeg karaktera. Takav visok dohodak ne potiče sigurno u svojoj potpunosti od rada, pa njegovo prisvajanje od strane radnih kolektiva, a posebno njegova podela na lične dohotke, protivreči socijalističkim načelima.

Poznato je, na drugoj strani, da se u savremenim privredama tekući prometni odnosi zasnivaju ne na vrednosti, već na razvijenijim oblicima cena. Čim postoji pokretljivost sredstava, obrazovanje cena počiva i na određenom vrednovanju proizvodnih činilaca. Ovo znači da kapitalno intenzivne grane prisvajaju preko granica određenih njihovom prenetom i novostvorenom vrednošću. Tu nastaje mogućnost da se po-

većaju lični dohoci prostim korišćenjem ovakvog načina obrazovanja cena. Međutim, zbog snažnog, ali i nejednakog razvitka proizvodnih snaga savremena robna privreda nije homogena sa stanovišta proizvodne i tržišne strukture; u njoj se obrazuju segmenti različite ekonomske moći koji idu od atomiziranih i pojedinačno slabih ekonomskih subjekata pa do krupnih, snažnih oligopolskih i monopolskih učesnika u proizvodnji, robnom i novčanom prometu. Monopolska moć se, prirodno, koristi za maksimiranje sopstvenog ekonomskog položaja. Nametanjem sopstvenih uslova u prometnim odnosima kod ovakvih privrednih organizacija obrazuje se takav dohodak čiji jedan deo sigurno ne potiče od njihovog rada, nego poseduje sve karakteristike rente shvaćene u širem smislu, i to naturalne, tehnološke ili monopolske vrste, i čiji vremenski efekt može dugo potrajati.

Konačno, na položaj proizvođača jako utiče i opšta ekonomska politika. Određivanje (pa i odobravanje) cena, porezi i subvencije, carine i refakcije, selektivni krediti, obrazovanje i korišćenje robnih, novčanih i deviznih rezervi i ostale mere imaju smisla samo ako deluju pristrasno, odnosno diskriminaciono. Ovakve promene u stečenom dohotku mogu se otkloniti jednim sistemom kompenzacije, koji do sada nikad nije bio celovito izveden.

Sve navedeno pokazuje koliko je dohodak, kao novostvorena vrednost preobražena delovanjem mehanizma cena, jedna složena pojava. Zbog toga, iako je dohodak početna pobuda privređivanja u socijalističkom samoupravnom društvu, svako njegovo teorijsko nekritičko prihvatanje i prosto zadržavanje na njemu nosi opasnost grupno-svojinskog ponašanja. Ne osporavajući osnovnu ideju da nosioci politike dohotka u našem ekonomskom sistemu treba da budu sami radni ljudi i njihove osnovne organizacije udruženog rada poslednjih godina otpočeo je proces uvođenja opštih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka radi doslednijeg ostvarivanja načina raspodele prema radu, proširivanja materijalne osnove udruženog rada i usklađivanja pojedinačnih i zajedničkih interesa sa opštim društvenim interesima. Ovo predstavlja svesnu racionalizaciju tokova raspodele od strane udruženog rada, da se putem raznih oblika i mera izdvoji onaj deo dohotka koji je posledica okolnosti izvan samog rada, njihovog proizvodnog i preduzetničkog delovanja i čija bi namena bila proširenje materijalne osnove proizvodnje. Kao sve opšte mere, i ove primenjene u ovoj oblasti mogu biti isključivo konvencije, koje se prepuštanjem samim radnim kolektivima približuju stvarnim situacijama. Ali, nesumnjivo, nešto od ovog dela dohotka mora se prepustiti i individualnoj podeli u vidu ličnih dohodaka, radi materijalnog podsticanja da radni ljudi iskoriste sve prirodne, tehnološke i opšte pogodnosti za razvoj sopstvenih proizvodnih odnosa i organizacija.

Međutim, pored ove svesne racionalizacije, dejstvuje i jedan uravnotežavajući mehanizam koji sam po sebi proističe iz prirode socijalističkog samoupravnog sistema, na osnovu originalnih pobuda za ekonomsko delovanje, i koji je vezan za mobilnost proizvodnih činilaca u jednoj grani i između grana. Ovde je potrebno da se bliže odrede ove pobude. Poneki pisci naglašavaju složenost i dijalektičnost jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, obilje varijabila svojstvenih njegovoj ekonomskoj praksi, pa čak i nemogućnost izgradnje jednog

uprošćenog i konzistentnog modela. Sigurno, uvek treba imati na umu pluralitet ciljeva; to vezuje apstraktno i deduktivno razmatranje za neposrednu stvarnost i otkriva granice izvedenih zaključaka. Međutim, ukoliko bi se pluralitet ciljeva protumačio kao skup ciljeva jednake vrednosti, to bi učinilo nemogućim svako teorijsko istraživanje i svelo bi nauku na prikupljanje empirijske građe i na golu deskripciju. Sama stvarnost nameće iskustvenim putem saznanje o postojanju redosleda ciljeva po njihovoj važnosti. Često se socijalizam prikazuje kao društvo koje maksimira jednu veoma široku funkciju zadovoljavanja potreba, što je tačno, ali svaka teorija mora poređati njene komponente po značaju, uvek polazeći od nekog ekonomskog motiva.

Kad je reč o kapitalističkoj privredi, po pravilu se uzima da maksimiranje profita predstavlja glavnu pokretačku snagu. Kako ovaj ekonomski sistem počiva na antagonističkim odnosima u proizvodnji i raspodeli, u kojima je rad podvrgnut interesima i vlasti kapitala, to naši ekonomisti odbacuju profitersko ponašanje kao tipično za socijalističku samoupravnu robnu privredu. Jedan određen broj među njima smatra da dohodak zauzima u njoj ono mesto koje profit ima u kapitalizmu, da radni kolektivi maksimiraju dohodak.

U analizi treba početi sa dohotkom, ali iza njega se nalaze glavne pokretačke pobude. S pravom se socijalizam definiše kao asocijacija slobodnih udruženih proizvođača. Ovi se udružuju u svoje osnovne organizacije rada, preko njih u sve veće ekonomske celine, sve do nivoa nacionalne privrede. U tim institucionalnim okvirima svaki radni čovek stvara sopstveni bilans između kvaliteta i kvantiteta uloženog rada, s jedne, i primljenog ličnog dohotka, s druge strane. Prema ovom bilansu, prema sopstvenoj proceni da li je njegov rad podvrgnut jednakom merilu ili ne, pojedinac slobodno odlučuje o svom daljem učestvovanju u postojećoj ili nekoj drugoj radnoj organizaciji. Dejstvo mnogobrojnih činilaca ekonomske, socijalne i psihološke prirode ometa idealno kretanje rada prema čisto ekonomskim potrebama i pobudama. Ali, osnovna logika našeg privrednog sistema pretpostavlja slobodno kretanje rada, njegov priliv i odliv prema ekonomskim zakonitostima sa tendencijom da se dostigne potrebna ravnoteža. Raspodela prema radu nije, dakle, samo neki etički postulat, već ekonomska nužnost, objektivna veličina, nešto bez čega socijalizam ne bi ni mogao biti socijalizam, jer bi priznavao individualno prisvajanje i po drugom osnovu mimo rada.

Pretpostavka o socijalističkoj samoupravnoj organizaciji društvenog rada kao tipu privrede u kome postoji identifikovanje ekonomskog interesa pojedinca sa ekonomskim interesom radnog kolektiva, koju pojedini ekonomisti iznose kao osnovnu premisu u analizi našeg privrednog sistema, jeste samo delimično tačna. Ljudi se udružuju u proizvodnji zato što savremena tehnička dostignuća i velike proizvodne jedinice povećavaju proizvodnu snagu rada. Utoliko postoji identifikovanje ekonomskog interesa pojedinca i ekonomskog interesa radnog kolektiva. Ali pune istovetnosti ne može biti jer ljudi stupaju u određene kolektive radi svojih ekonomskih interesa, ali isto tako istupaju iz njih i udružuju se sa nekim drugim proizvođačima. Osnovne slobode ekonomskog karaktera — vlastita sloboda kao proizvođača da se opredeli

za zanimanje i radno mesto, vlastita sloboda u svojstvu potrošača da sam napravi izbor neophodnih proizvoda i usluga — jesu bitne za svako na demokratskim osnovama organizovano društvo, pogotovo za socijalističko društvo. Ako se pođe od ovakve mobilnosti rada, u krajnjoj liniji mora se ostvariti raspodela prema radu i obrazovanje ličnih dohodaka prema kvantitetu i kvalitetu rada.

Akumulacija je kategorija izvedena iz ovog osnovnog interesa. Mnogi pisci su tačno rekli da ona znači akt svesnog odlaganja jednog dela potrošnje u sadašnjosti radi celishodnog povećanja potrošnje u budućnosti. Položaj radnih ljudi u osnovnim ekonomskim ćelijama društva, njihovo neposredno spajanje sa uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada čini ih osnovnim nosiocima samoupravnog socijalističkog razvitka. Radi svojih interesa oni se bore za dobro poslovanje, tehnički napredak i maksimalan uspeh svoje radne organizacije. Posledica te njihove zainteresovanosti i aktivnosti jesu manje ili veće mogućnosti da se proizvodnja širi, da se reprodukcija obavi u povećanim razmerama. Štaviše, uz svu pojedinačnu slobodu u raspolaganju dohotkom, objektivne zakonitosti nagone radne kolektive da ga dele na fond potrošnje i fond akumulacije, da pri tom vrše takvu podelu koja će im obezbediti potreban dinamičan razvoj. Pošto cene svih proizvoda sadrže po pravilu deo vrednosti koji se koristi kao akumulacija, postavlja se pitanje da li taj stvoreni višak rada neposredno i u celini prisvajaju radni kolektivi. Ako bi se događalo zakonito, vrednosna cena bi bila gravitaciona tačka tržišnih cena. Međutim, i kod društvenih sredstava postoji pokretljivost prema ekonomski najunosnijim i najrentabilnijim plasmanima, što dovodi do spajanja sa odgovarajućim kretanjem rada i do optimalne alokacije materijalnih i subjektivnih činilaca proizvodnje. Neki ekonomisti misle da je pokretljivost kapitala veća od sličnih tokova u našoj privredi, ali, bez obzira na niži ili viši stepen njene jačine, ova pojava preko svih svojih vidova, počev od samofinansiranja, zajedničkih ulaganja pa do kreditnog sistema, stalnim useljavanjem i iseljavanjem postiže takvu srazmeru ponude i tražnje da akumulativnost teži da postane ista u različitim oblastima proizvodnje i prometa, te se vrednost pretvara u cenu proizvodnje.

Dakle, polazeći od osnovnog interesa proizvođača, obrazuje se specifična cena proizvodnje, koja u sebi sadrži dva uravnotežena elementa — lične dohotke i akumulaciju. Ona zahvata bitne momente ekonomskog sistema našeg tipa i definiše ravnotežu u njemu. Dohodna cena obuhvata materijalne troškove i prosečni dohodak. Umesto prosečnog dohotka, iako je dohodak polazna kategorija jedne privrede u kojoj radni ljudi istupaju kao donosioci privrednih odluka i kolektivni preduzetnici, zbog njegovog dvojstva da služi podmirenju lične potrošnje i proširenju reprodukcije, u specifičnoj ceni proizvodnje se kao krajnjoj konsekvenci slobodnih ekonomskih tokova nalaze dva navedena uravnotežena elementa — lični dohoci prema kvalitetu i kvantitetu rada i akumulacija prema predujmljenim osnovnim i obrtnim sredstvima. Kako zbog prvog tako i zbog drugog elementa (da se kod obrtnih sredstava radi ne o utrošenim, nego o onom delu koji mora biti stalno vrednosno prisutan i koji uključuje predujam ličnih dohodaka i sredstava za opštu potrošnju, za proizvodnju u toku i za zalihe gotovih proizvoda) dobile su se teorijski čiste veličine i izgubile sve teškoće, neracionalnosti i nejednakosti,

proistekle iz različitih organskih sastava i obrta po granama, karakteristične za druga teorijska rešenja.

Prvenstvena oblast koju pokriva specifična cena proizvodnje jeste međugranska raspodela ukupne novostvorene vrednosti u društvu, koja ima za posledicu optimalnu alokaciju materijalnih i subjektivnih činilaca proizvodnje. Odnosno, kad je jednom uspostavljena specifična cena proizvodnje, iščezavaju težnje da se izvrši realokacija proizvodnih činilaca, jer tom akcijom se ne može poboljšati sopstveni ekonomski položaj u datim prirodnim, tehničkim i tržišnim uslovima. Kako se vidi, polaznu tačku cele teorijske koncepcije čini raspodela prema radu. Osnovni motiv privređivanja radnih ljudi objektivno dovodi do ovog rešenja samo u uslovima savršene mobilnosti rada. Kako nje nema u stvarnosti, to nastaju manja ili veća odstupanja. A upravo u današnjoj stvarnosti, zbog nejednakog tehničkog progresa i nejednakog delovanja zakona koncentracije i centralizacije proizvodnje i prometa, privreda je vrlo heterogene strukture.

Statički posmatrano, idealna alokacija proizvodnih resursa postiže se samo u savršenoj konkurenciji, mada ima pisaca koji tvrde da se identičan rezultat dobija u modelu apsolutnog monopola. Sve ostale proizvodne i tržišne strukture menjaju manje ili više alokaciju proizvodnih činilaca, pa time i njene efekte. A stvarna privreda uključuje upravo takva stanja, jer u njoj nema ni savršene konkurencije ni apsolutnog monopola. Pored toga, u njenom razvijanju, naročito poslednjih godina, zapaža se snažno okrupnjavanje proizvodnje, jačanje velikih oligopola i širenje od njih organizovanih tržišta. Uporedo sa njima održavaju se ili ponegde šire strukture niskog organskog sastava, brzog obrta sredstava i velike međusobne konkurencije, dok u nekim granama, posebno u oblasti infrastrukture, postoje i čisti monopoli. Oligopolske proizvodne strukture najbrže se šire u granama kao što su industrija nafte, petrohemija, hemijska industrija (bazna hemija, hemijska vlakna, veštačke mase i veštačka đubriva), industrija vozila, proizvodnja pneumatike itd. Sledeći opšte tehnološke parametre, i naša privreda poseduje slične proizvodne karakteristike. Štaviše, s obzirom na njen ukupan obim i na njen vrlo širok spektar, s jedne, i na srazmerno mali broj preduzeća u ekstraktivnoj i prerađivačkoj industriji, s druge strane, pojedini inostrani ekonomisti izveli su zaključak o velikoj koncentrisanosti mnogih tržišta u njoj.

Zbog ove činjenice i zbog polaznog stava u okviru načelnih opredeljenja da svaka organizacija udruženog rada ima pravo da sama određuje cene svojih proizvoda i usluga, često se iznosila bojazan da će ovo pravo na samostalnost u politici cena neminovno proizvesti monopolske odnose u privredi. Ovo gledište, nesumnjivo, ukazuje na one strane privredne stvarnosti koje dovode do trajnog ili bar trajnijeg odstupanja cena od specifične cene proizvodnje. Ipak, treba navesti ograničavajuće elemente u mogućem takvom ponašanju proizvođača. Prvo, još uvek postoje određene proizvodne i tržišne strukture u kojima je cena data objektivna veličina, u kojima „cena vlada nad proizvođačima", zahvatajući sva prava konkurentna stanja, pa i oligopolska sa jednoobraznim (homogenim) proizvodom. Kod takozvane ograničene konkurencije cena se može podići do određenog nivoa, ali je vrlo često pokrivena boljim kvalitetom proizvoda (zbog njihove materijalne diferencijacije) i prednos-

tima prostorne distribucije. Prema tome, tipična monopolska praksa može se pojaviti kod oligopola sa diferenciranim proizvodima i kod pravih monopola. Drugo, ovaj zaključak mora se proveriti sa stanovišta kupaca. Na visinu cena utiče ne samo broj učesnika na strani ponude, nego i broj učesnika na strani tražnje. U međusobnoj povezanosti unutar proizvodnje, proizvodnje i prometa, kao i raznih stepenika u prometu, snaga kupaca često potire prednosti malog broja prodavaca. Treće, mogućnost podizanja cena i monopolskog prisvajanja vrednosti stvorene u drugim granama zavisi i od prirode proizvoda, od njegovog mesta i značaja u proizvodnji i potrošnji, što se vilikim delom izražava kroz elastičnost tražnje. Teorijski je poznato da čak u uslovima čistog monopola (postojanje samo jednog jedinog proizvođača) pri jediničnoj i srazmerno elastičnoj tražnji podizanje cena nije dopustivo zbog loših poslovnih posledica. Četvrto, i u onim slučajevima kada monopoli i oligopoli mogu voditi politiku visokih cena prema postojećem tržišnom stanju, često se događa da to ne čine da ne bi sprečili razvoj i jačanje tržišta svojih proizvoda, odnosno zbog svojih dugoročnih interesa i konsideracija. I najzad, nejednaka akumulativnost koja se sadrži u monopolskim cenama ponekad odgovara tehničkom progresu i njegovim nejednakim stopama po pojedinim njegovim sektorimia, koje daju ukupno najbrži rast.

Dakle, stvarnost je mnogo složenija od uobičajene predstave da se proizvodna i tržišna stanja, kao i njihova moć, izvode iz broja učesnika na strani proizvođača. Na mnogim tržištima ponuda i tražnja proističu iz proizvodnje i potrošnje i izražavaju na manje ili više odgovarajući način ove realne veličine. Takve tržišne strukture unose određena odstupanja od specifične cene proizvodnje, ali ona nisu takva da potpuno odstranjuju ovu kategoriju u uspostavljanju prometnih odnosa između roba. Međutim, postoje i takvi očvrsli oblici u proizvodnji i tržišnoj morfologiji, zastupljenoj u stvarnosti, čija delatnost dovodi do visokih cena, koje se, sigurno, nikad ne mogu pretvoriti iz objektivnih u subjektivne kategorije, ali koje spadaju u razne monopolske uspešne poduhvate da se prisvoji deo ukupne stvorene vrednosti preko granica koje određuju društveno potrebno radno vreme i specifična cena proizvodnje.

Jedna potpuna teorija cena u socijalističkoj samoupravnoj privredi mora ukazati i na činjenicu da karakter objektivnosti cena ne proističe isključivo od unutrašnjih privrednih kretanja, nego i od povezanosti naše zemlje sa drugim zemljama, pa i od parametara koje nameće svetska privreda. To se ogleda pre svega u tehnici i tehnologiji, u produktivnosti rada i vrednosnim kriterijumima koje priznaje, pa, prema tome, i nameće svetsko tržište. U tom opštem razvoju proizvodnje i u savremenom ritmu mora da učestvuje i naša zemlja. On određuje velikim delom strukturu proizvodnje i potrošnje. Preko robnih tokova, preko uvoza i izvoza zavisnost domaćih cena postaje još veća od inostranih ili svetskih cena. Uostalom, očiglednost ove činjenice došla je do izražaja još pre nekoliko godina, kad smo napustili koncepciju privredne autarkije i otpočeli sa širim uključivanjem u međunarodnu podelu rada. Istovremeno ovu spoljnu komponentu objektivnosti cena naša zemlja je osnažila opredeljenjem u privrednoj reformi za kriterijum svetskih cena. Drugim rečima, mi smo simulirali svetske privredne prilike i svesno određivali veliki deo naših prometnih odnosa prema svetskim cenama.

Pošto tržište po svojoj strukturi nije perfektno niti je optimalan privredni mehanizam, pošto ono počiva na stihijnim kretanjima, nužno je svesno usmeravanje privrednog razvoja i korigovanje nekih njegovih rezultata. Kroz samoupravne sporazume i društvene dogovore i kroz državne regulativne mere sprovodi se politika cena, koja mora poštovati ekonomske zakonitosti, koja se uklapa u celinu svesnog privrednog usmeravanja, ali koja sa svoje strane sintetički izražava opštu opredeljenost cele društvene zajednice. Prema tome, pored ostalog, kao poseban činilac u oblasti cena pojavljuje se i država. Ona može svojom politikom značajno uticati na položaj pojedinih proizvođača i potrošača. Tako, monopolski položaj izvesnih radnih organizacija i privrednih grupacija može se eliminisati politikom uvoza. Kod drugih, ako se već ne može sprečiti stvaranje monopolskog ekstradohotka, fiskalni instrumenti ga mogu zahvatiti ili usmeriti u proizvodna i druga društveno korisna ulaganja. Glavni domen državne intervencije u oblasti cena leži u zaštiti naše privrede na osnovu razvojne koncepcije. Pritisak strane konkurencije je potreban, ali ne sme biti tolikog intenziteta da ugrozi dinamičko kretanje naše privrede. Drugo je pitanje, i ono nije načelne prirode, što u protekloj deceniji naša razvojna politika nije bila dovoljno operabilno razvijena, pa u tim okvirima nije bilo raščišćeno koliko se ekspanzija pojedinih grana ili oblasti finansijski obezbeđuje pomoću cena, a koliko pomoću drugih izvora, što je, slično svetskim cenama, nedorečenost ovog kriterijuma otežala uspostavljanje racionalnih odnosa između cena.

Ovim ukazivanjem na vrednost, specifičnu cenu proizvodnje, na zakonita odstupanja od nje zavisno od proizvodnih i tržišnih struktura, na svetske cene i na opštu ekonomsku politiku samo su izdvojeni glavni momenti u obrazovanju cena, jer bi jedna potpuna teorija cena morala obuhvatiti i ostale momente — uticaj privrednih prilika i njihovih promena, koje mogu biti regularnog tipa u vidu trenda i periodičnosti ili neregularnog, delovanja ponude i tražnje itd. Mada specifična cena proizvodnje nije gravitaciona tačka promenljivih tržišnih cena, ona kao krajnja konsekvenca slobodnih ekonomskih tokova u socijalističkoj samoupravnoj privredi, izvedena iz vrednosti, predstavlja osnovu tumačenja njene strukture i omogućava razvijanje cele ekonomske teorije.

Ocrtana uloga države u obrazovanju cena otkriva još jednu stranu. Naime, cena proizvodnje ne predstavlja ni normativnu veličinu. Osnovna osobina savremenog tehničkog progresa, čija je brzina nadmašila sve što se ranije događalo u ovoj oblasti, jeste velika neujednačenost. Tako, analizirajući današnju kapitalističku privredu, neki autori su uočili korelativnu vezu između visokih profitnih stopa u pojedinim granama i tehnoloških inovacija u njima. To znači da srazmerno visoke cene jesu izraz monopolskih stanja, ali da nejednaka raspodela viška vrednosti između grana ima i progresivnu stranu, da potpomaže brži razvoj tehničke osnove vodeće krupne proizvodnje. Kada bi nekom prinudnom merom i bilo moguće zavesti cene koje odgovaraju proseku i preseku cele privrede, tehnički napredak u kapitalizmu usporio bi takav hod.

Ovi zakoniti odnosi važe za svu savremenu krupnu proizvodnju. To se isto zbiva i u socijalizmu, u kome se ekonomske odluke donose u centralnim organima, s tim da se finansiranje razvoja najpropulzivnijih grana vrši direktnim alociranjem akumulacije, umesto da se ona obezbe-

di preko odgovarajućih viših cena, koje bi bile podvrgnute objektivnoj ekonomskoj proveri. U našem sistemu, kao što je već rečeno, kod ovako nejednake akumulativnosti grane postoji jedna posebna opasnost — da ponegde preovlada čisti monopolski element. Takva politika negira prirodu ekstradohotka — da služi bržem razvitku proizvodnih snaga; štaviše, ona narušava načela socijalističkog društva, ona omogućava individualno prisvajanje i van rezultata rada, pa time unosi elemente grupne svojine u naše društvene odnose.

Na kraju, koncepcija specifične cene proizvodnje od koristi je u ispitivanju privrednih kretanja, za predviđanje budućih tokova, ukoliko se spontano održe vladajuće ekonomske prilike, pa, prema tome, i za svesno usmeravanje procesa društvene reprodukcije, posebno privrednog razvoja, ugrađivanjem instrumenata korekcije i organizovanosti u sklop mera privrednog sistema. Posebno ona dopušta da se utvrdi tačan položaj svih privrednih grana kada bi se proširena reprodukcija odvijala jednakim ritmom u svim odeljcima, oblastima i granama. Različita akumulativnost je indikator u kom se pravcu privreda spontano kreće. Na toj osnovi moguće je postaviti planske mere koje bi obezbedile realizovanje razvojne politike celog socijalističkog društva. Drugo, posle kvantifikovanja cene proizvodnje (prema sadašnjem poznavanju naučnih postupaka i tehnike) mogu se utvrditi odstupanja stvarnih tržišnih cena od nje i potpunije ispitati snage koje deluju na obrazovanje cena, posebno na njihove relativne odnose. Naravno, i to bi bilo od pomoći za postavljanje jedne efikasnije ekonomske politike u našoj zemlji.

Ovde je kratko i eksplicitno ponovljena koncepcija specifične cene proizvodnje. Do sličnih rezultata, naravno, uz upotrebu različitih termina i argumentacije, došli su i drugi autori. Ne potcenjujući prisutne razlike, to govori o pojedinačnim naporima da se, na osnovu razlike između proste i proširene reprodukcije i dvojake namene dohotka, utvrdi opšta ravnotežna cena socijalističkog samoupravnog privrednog sistema u uslovima savršene mobilnosti proizvodnih činilaca.

Međutim, bilo je i izvesnih ekonomista koji su kritikovali specifičnu cenu proizvodnje — da ona protivreči suštini socijalističke samoupravne privrede, da uvodi najamne odnose, da odriče pravo radnim kolektivima da samostalno raspolažu svojim ostvarenim dohotkom. Ta kritika, ukoliko je dobronamerna, može biti samo plod nerazumevanja. I kapitalisti su raspolagali celinom viška vrednosti, ali su ga pod pritiskom zakonitosti robne privrede morali deliti na fond akumulacije i na fond sopstvene lične potrošnje. Isto tako, u socijalizmu zasnovanom na samoupravnim odnosima ne postoji oličenje društvene svojine u nekom centralnom organu čiji se poseban interes ispoljava u akumulaciji i uvećavanju sredstava za proizvodnju, nego sami radni ljudi, kojima pripada ceo dohodak, deluju kao kolektivni preduzetnici i jedan njegov deo odvajaju za proširenu reprodukciju.

Konačno, slobodno kretanje proizvođača od jedne organizacije udruženog rada do druge ne znači uvođenje tržišta radne snage. U socijalističkom samoupravnom društvu pojedinac ne prodaje svoju radnu snagu, za kojom bi se tražnja širila ili smanjivala prema njenoj ceni. Takav nosilac tražnje, ekonomski subjekt odvojen i tuđ od radnih ljudi, ne postoji u socijalističkoj samoupravnoj privredi. Dakle, ne postoji prodaja i kupovina radne snage niti se obrazuje njena tržišna ili obračunska

cena; pojedinac pristupa određenom radnom kolektivu i stiče sva prava samoupravljača, ali on isto tako poredi kvalitet i kvantitet svoga rada i stečeni dohodak sa odgovarajućim veličinama u drugim sredinama; njegovo maksimirajuće ponašanje opredeljuje ga hoće li ostati u datoj ekonomskoj jedinici ili ne, što u krajnjoj liniji pri čistim, ničim ometanim odnosima, dovodi do raspodele prema radu; prema tome, bez ikakve radne snage kao robe ostvaruje se tržišna alokacija rada.

Ukratko, što se objektivne ekonomske zakonitosti više približavaju onima koje su karakteristične za konkurentski tip privrede, u našim uslovima tržišno-planskom sistemu i strukturi privrednog sistema, obrazovanje i raspodela dohoka ima u sebi sve manje proizvoljnih i voluntarističkih elemenata i sve više odgovara socijalističkom načelu raspodele prema radu.

Cveta Mlakar

Sistem cena i normalna cena u našoj privredi

U poslednje vreme intenzivnije se razmatraju bitna pitanja našeg ekonomskog sistema. U obrađivanju brojnih problema pokazalo se da je pitanje sistema cena izuzetno značajno.

Polaznu tačku u sistemu cena predstavlja normalna cena. U jugoslovenskoj ekonomskoj misli postoje već duže vremena dosta različita shvatanja o normalnoj ceni. Različite koncepcije su inače ukazivale na teorijske napore ekonomista, a pored toga su i odražavale objektivne protivrečnosti u našem ekonomskom sistemu. Razmatranja o normalnoj ceni su često izgledala akademska. Imala su pretežno teorijsko značenje, a naročito zbog toga što je osnovne funkcije sistema cena u proteklim godinama imala u rukama država i njeni administrativni organi, bez obzira na različite koncepcije ekonomista.

Ustavni amandmani i novi Ustav doneli su velike promene. One predstavljaju krupan korak u razvoju i učvršćivanju našeg samoupravnog društvenog sistema. Postignuti uspesi u *društvenom organizovanju* našeg udruženog rada već omogućavaju jedan *nov pristup* i pružaju *nove mogućnosti* za uspešnije rešavanje ekonomskog pitanja sistema cena i normalne cene. Upravo taj krupan korak u razvoju samoupravnog sistema je doneo realnu mogućnost, a i zahtev da se obrazuje takav sistem cena koji će bolje odgovarati našem samoupravnom socijalističkom društvu.

Sistem cena po svojoj suštini pokreće pitanje: kakve ekonomske odnose između privrednih grana (i između tržišnih proizvođača) treba da sadrži i ostvaruje sistem cena? Konkretno to znači: koju i kakvu osnovnu raspodelu nacionalnog dohotka (novostvorene vrednosti) treba da ostvaruje naš sistem cena, tržišno područje kao celina, usmereno

planom? Sistem cena je, svakako, povezan s osnovnom raspodelom nacionalnog dohotka: on neposredno *ostvaruje osnovnu raspodelu* nacionalnog dohotka u privredi. Zbog toga je bitan sastavni deo našeg ekonomskog sistema. Načela sistema cena se ostvaruju pomoću mehanizma cena kao unutrašnja tendencija u normalnoj ceni.

SADRŽAJ NORMALNE CENE

Normalna cena je pre svega prosečni nivo tržišnih cena u nešto dužem vremenskom razdoblju. Normalna cena nije tekuća, svakodnevna cena, koju inače tržište obrazuje i menja s obzirom na tekuće promene odnosa između ponude i tražnje. Normalna cena je samo unutrašnja osovina, unutrašnja tendencija tekućih tržišnih cena u dužem vremenskom razdoblju. Ona, dakle, predstavlja pojavni oblik ostvarivanja zakona vrednosti, koji u tržišnoj privredi ima funkciju srazmerne podele društvenog fonda rada na pojedinačne privredne oblasti; time se ostvaruje funkcija usklađivanja toka ponude sa tokom efektivnih društvenih potreba. Pored toga, normalna cena ima značenje i u tome što u svom sastavu sadrži one stavke koje znače *osnovnu raspodelu* nacionalnog dohotka. Kriteriji te raspodele se u toku razvoja, svakako, menjaju. Osnovna raspodela nacionalnog dohotka spada u jezgro društvenih odnosa među ljudima. Ta se raspodela ostvaruje normalnom cenom; na taj način u normalnoj ceni se ostvaruju i društveni odnosi među ljudima.

Svaka cena je kategorija raspodele. Međutim, u dugoročnijem proseku tržišnih cena izravnavaju se površinske, tekuće i dopunske tržišne raspodele koje tržište svakodnevno ostvaruje pomoću kolebanja cena, na osnovi tekućih promena ponude i tražnje. Tek u dugoročnijem proseku tržišnih cena neposredno se izražava osnovna raspodela nacionalnog dohotka. Ta raspodela je, dakle, sadržana u prosečnoj ceni (normalnoj ceni), koja predstavlja osovinu kolebanja tekućih tržišnih cena. U normalnoj ceni se otvaruju upravo oni principi raspodele koji važe u datom društvenom sistemu zbog društvenih odnosa među ljudima. Na taj način normalna cena ima ne samo ekonomsku, već i *društvenu funkciju* u ekonomskom sistemu. Sa ekonomske strane, ona ostvaruje potrebne uslove za normalno produžavanje procesa reprodukcije u privredi, u svim potrebnim granama. Pored toga, normalna cena istovremeno ostvaruje i reproducira osnovne odnose raspodele društvenog proizvoda. Iz izloženog proizlazi da je pitanje normalne cene jedno od glavnih pitanja našeg ekonomskog sistema, a, pored toga, ima i veliko značenje za društvene odnose.

Kada razmatramo pitanje koja i kakva normalna cena bi odgovarala našem društveno-ekonomskom sistemu, nikako se ne radi o tome da bismo želeli negirati ili ukidati delovanje tržišnog mehanizma u našoj privredi. Pitanje normalne cene sadrži samo one stavke u strukturi cene koje su bitne za privredu kao celinu i koje ostvaruju osnovne odnose raspodele.

Za kapitalističku tržišnu privredu Marx je ustanovio značaj i sastav odgovarajuće normalne cene, koju je nazvao cena proizvodnje. Ona se može predočiti sledećim izrazom:

cena proizvodnje = c + v + p

c ... utrošeni konstantni kapital (prenesena vrednost)

v ... vrednost radne snage (nadnica)

p ... prosečni profit

Sastav cene proizvodnje neposredno pokazuje podelu novostvorene vrednosti na nadnicu (v) i profit (p). Društveno-ekonomska raspodela novostvorene vrednosti (nacionalnog dohotka) na nadnicu i profit se u svakom kapitalističkom preduzeću neposredno izražava i ostvaruje u strukturi cene profit je raspodeljen prema načelu uloženog kapitala. Stoga je cena proizvodnje, svakako, normalna za kapitalistički sistem.

Teoretičari dohodne cene kritički razmatraju cenu proizvodnje i upozoravaju na to da se novostvorena vrednost u kapitalizmu deli na plaćeni i neplaćeni deo. Razume se da u našem socijalističkom sistemu ne može biti govora o podeli na nadnicu i profit. Međutim, iz te činjenice teoretičari dohodne cene obrazuju takvu svoju cenu u kojoj se novostvorena vrednost ne deli ni na kakve namenske sastavne delove. Zbog navedene činjenice oni iskazuju novostvorenu vrednost samo kao celinu u strukturi cene.

Raspodela novostvorene vrednosti (nacionalnog dohotka) vrši se i mora se vršiti u svakoj društvenoj privredi. I u našoj privredi stvaramo onaj deo društvenog proizvoda koji je namenjen i koji se upotrebljava za proširenu reprodukciju. I u našoj privredi se formira: (a) namenski deo novostvorene vrednosti za ličnu potrošnju, zajedničku potrošnju itd.; (b) deo novostvorene vrednosti koji se namenski upotrebljava za proširenje procesa reprodukcije, pa u tom smislu i on predstavlja višak proizvoda kao deo novostvorene vrednosti. Osnovna raspodela novostvorene vrednosti mora, svakako, odgovarati: (1) proizvodnim odnosima koji važe u datom društvu i (2) ekonomskim zahtevima procesa reprodukcije i realnim privrednim mogućnostima raspodele s obzirom na stvaranje društvenog proizvoda. U našem socijalističkom društvu, svakako, nećemo obrazovati nadnicu. Međutim, potrebna je namenska raspodela novostvorene vrednosti na sastavne delove.

NOVI PUTEVI OSNOVNE RASPODELE

Kad razmatramo cenu proizvodnje, postavlja se pitanje: kako u socijalističkoj privredi raspodeliti nacionalni dohodak na glavne sastavne delove da bi ta raspodela odgovarala ne samo ekonomskim zahtevima, nego i našim socijalističkim odnosima?

Pogledajmo najpre alternative, oblike i puteve koje smo do sada primenjivali: (a) osnovnu raspodelu nacionalnog dohotka može da određuje država ili društvena zajednica, po svojoj proceni, na različite načine i sa različitih gledišta: centralno-planskog, sa razvojnog gledišta ili *ad hoc,* nesistematski, sa gledišta trenutnih privrednih potreba itd.; (b) tržišna mogućnost: osnovna raspodela vrši se pomoću pretežno slobodnog delovanja tržišnog mehanizma.

Pretežno administrativni način određivanja srazmera u osnovnoj raspodeli nikako ne odgovara sadašnjem stepenu razvitka našeg samoupravljanja. Liberalistička tržišna koncepcija o našem ekonomskom si-

stemu takođe je već preživela. Pre svega, ne možemo prepuštati tržišnoj stihiji da ona obrazuje osnovnu raspodelu društvenog proizvoda, odnosno nacionalnog dohotka. Ta raspodela spada u suštinu socijalističkih odnosa. Tržište neće spontano i umesto nas da ostvari socijalističku raspodelu. Ne možemo prepuštati tržištu da ono obrazuje lične dohotke prema ponudi i tražnji radne snage.

Svakako važi da normalna cena može da reprodukuje samo one društvene odnose koji su u nju uključeni. Na koji način je moguće uključiti naše socijalističke samoupravne odnose raspodele u cenu? Teorija dohodne cene jednostavno pretpostavlja da će naše radne organizacije koje deluju kao tržišni proizvođači ostvarivati odgovarajuću namensku raspodelu novostvorene vrednosti svojim odlukama. Kao tržišni proizvođači, naše radne organizacije su međusobno povezane preko cena, tako dogovorenih, kao i administrativnih. Tržišna povezanost znači posrednu društvenu povezanost između tržišnih učesnika.

Međutim, pored tržišne povezanosti naših radnih organizacija, naš samoupravni sistem već obrazuje i *neposrednu* društvenu povezanost udruženog rada u osnovnoj raspodeli. To je *samoupravni sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja*. Pri tome primarno značenje ima dogovaranje o *osnovnoj raspodeli* novostvorene vrednosti na namenske sastavne delove: na sredstva za ličnu potrošnju, zajedničku potrošnju, akumulaciju. Organizovan udruženi rad je počeo da se dogovara o načelima i merilima za tu raspodelu, i to ne tek *ex post*, nego *već unapred* i na taj način već unapred može da poznaje dogovorena merila za formiranje osnovnih sastavnih delova novostvorene vrednosti. Upravo time je organizovan udruženi rad već počeo da stvara bitne elemente normalne cene. Na taj način udruženi rad postaje sposoban da u cenu ugradi svoje samoupravne odnose.

Sistemom organizovanog društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o *raspodeli dohotka* i formiranju ličnih dohodaka pogotovo se ne obrazuje nadnica. Naprotiv, donosi se odluka udruženog rada o tome kolika vrednost se procenjuje u sadašnjim našim uslovima kao normalni deo nacionalnog dohotka za ličnu potrošnju, uz dogovorena načela i merila za formiranje ličnih dohodaka. Pri tome nema razloga da ne bismo smeli ustanoviti, izračunavati i unapred predviđati onaj deo vrednosti koji nastaje kao neposredni rezultat zajedničkih *društveno samoupravnih* odluka o raspodeli dohotka i o dogovorenim merilima za obrazovanje ličnih dohodaka.

Ostvarivanjem ustavnih načela naš samoupravni sistem je prešao na viši stepen razvoja. On se povezuje i učvršćuje na svim nivoima. Društveno organizovan udruženi rad postaje sve sposobniji da preuzima funkcije ekonomskog sistema. Pored funkcije osnovne raspodele novostvorene vrednosti, preuzimaće i funkcije planiranja, proširene reprodukcije itd. U procesu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o *raspodeli dohotka* i obrazovanju ličnih dohodaka udruženi rad zajedno i neposredno odlučuje o osnovnoj raspodeli. Obrazuje onaj deo u društvenom proizvodu koji u sadašnjim (na primer, ovogodišnjim) društvenim i ekonomskim uslovima možemo odrediti za ličnu potrošnju. To predstavlja normalne lične dohotke, obrazovane po prethodno dogovorenim merilima. Pri tome naš samoupravni sistem pokazuje i to: pri određivanju udela ličnih dohodaka u celokupnoj raspodeli potrebno je

imati u vidu ne samo socijalistička načela raspodele, već i realne mogućnosti raspoloživog proizvoda, potrebe zajedničkog ekonomskog razvoja itd.

Kad su društvena merila i odluke već dogovorene, one postaju *dogovorena društvena norma* u raspodeli. Tu normu treba, po pravilu, da postigne svaka radna organizacija u privredi koja posluje u prosečnim uslovima. Kao rezultat dogovorenih normi, u privrednim ćelijama obrazuje se odgovarajući namenski deo dohotka. Ekonomska logika zahteva da, pored svih potrebnih troškova u radnoj organizaciji, bude pokrivena ostvarenim dohotkom i ona stavka koja proizlazi iz dogovorenih (normalnih) ličnih dohodaka.

DOGOVORENA NORMALNA CENA

Dogovorene društvene norme i ekonomski uslovi u kojima posluju naše radne organizacije moraju se odražavati i u strukturi cene. U njoj se odražava i raspodela nacionalnog dohotka. Uz obrazovanu stavku dogovorenih ličnih dohodaka u strukturi cene moguće je, a smatram da je i potrebno, da se društveno dogovorimo i o merilima za obrazovanje akumulacije. Ako je oboje dogovoreno, onda su na taj način formirane one stavke koje znače osnovnu raspodelu nacionalnog dohotka. Upravo time su obrazovani elementi za opredeljenje normalne cene.

Smatram da je to normalna cena koju tražimo i koja već nastaje u našem sistemu. Nastaje takva normalna cena koja odgovara našim samoupravnim socijalističkim odnosima i ekonomskim uslovima. Takvu normalnu cenu možemo nazvati: *dogovorena normalna cena* (normativna cena) ili *samoupravna cena*. One stavke u strukturi te cene koje znače osnovnu raspodelu nacionalnog dohotka obrazuju se kao neposredan rezultat *dogovora udruženog rada o raspodeli*. Normalni lični dohoci u privredi nisu obrazovani niti tržišno niti klasno kao nadnica, niti pak administrativno. Obrazuje ih društveno organizovan udruženi rad. Delovanje sistema društvenog dogovaranja o kriterijima osnovne namenske raspodele novostvorene vrednosti, svakako, pretpostavlja i uključuje stručne i naučne analize i prethodne kalkulacije.

Potrebno je skrenuti pažnju na primedbe da se naše radne organizacije u sprovođenju samoupravnih dogovora ponašaju još suviše kao preduzeća, da teže pre svega ka tome da u toj raspodeli svaka postigne što veći deo. Takve pojave moramo realno posmatrati. Razume se da nije moguće očekivati bitne promene preko noći. Treba imati u vidu i činjenicu da pojedinačni materijalni interes ostaje kao pobuda u tržišnoj proizvodnji. Potrebno je da udruženi rad predvidi i sankcije za neispunjavanje sporazuma. Međutim, uprkos sadašnjim nedostacima i nekim lošim iskustvima u dosadašnjem usklađivanju težnji, želja i stanovišta, skepsa nije opravdana. U daljem razvoju samoupravljanja jačaće snaga i efikasnost samoupravnog dogovaranja. Smatram da je upravo društveno povezivanje i organizovanje udruženog rada — realna perspektiva toga, da će taj sistem pokazati svoju vitalnost i na ekonomskom području.

Raspodela nacionalnog dohotka koju razmatram i koja obrazuje normalnu cenu ne znači da bi time bila neopozivo obrazovana dugoroč-

nija cena u privrednim granama. Udruženom radu koji je obrazovao društvenu normu ostaje suvereno pravo da tu normu i promeni. Naravno da se može povećati fond ličnih dohodaka s obzirom na povećanje ekonomskih mogućnosti (porast društvenog proizvoda, odnosno nacionalnog dohotka, porast produktivnosti itd). Ipak, odluke moraju biti takve da taj vid potrošnje ne izazove povećanje inflacijskih tokova.

OTVORENE MOGUĆNOSTI

Postojanje normalne cene nikako ne isključuje, već, naprotiv, uključuje moguća odstupanja od dogovorene normalne cene. Odstupanja su potrebna zbog motiva ekonomske politike, politike cena, koncepcije razvoja pojedinih grana ili celokupne privrede, uzimajući u obzir i međunacionalne odnose itd. Dakle, društveno-ekonomska politika i politika cena mogu uticati na trajnija odstupanja od dogovorenih normi u nekim privrednim granama. U takvim granama, pak, *kalkulacija* o normalnoj ceni pokazuje društvenu *orijentaciju* o posebnom ekonomskom položaju tih grana u odnosu na prosečne dogovorene norme.

Normalna cena je osovina tekućih tržišnih cena. U radnoj organizaciji je potrebno da se u strukturu cene uključe dogovorene norme raspodele. Privredna celija koja posluje u prosečnim uslovima morala bi po pravilu postići dogovorene norme bar u ukupnom (godišnjem) rezultatu poslovanja. Pri tome ona ima otvorene mogućnosti da svoju tekuću cenu, o kojoj se sporazumeva i po kojoj prodaje, određuje na nešto višem ili nižem nivou od normalne cene. Svakako će pri tome uzimati u obzir tekuće promene ponude i tražnje i delovati kao tržišni proizvođač.

Normalna cena se ostvaruje kao tendencija. Kao i kod svake normalne cene, ovde deluje mehanizam posebnog dohotka. Posebni dohodak (odnosno ekstraprofit u kapitalizmu) je delovao u istoriji tržišne privrede i deluje i danas kao materijalna pobuda tržišnom proizvođaču za porast produktivnosti rada, za sniženje proizvodnih i poslovnih troškova, za poboljšanje tehnike i tehnologije, za najrazličitije inovacije. Ako radna organizacija postigne posebni dohodak koji proizlazi iz njenih sopstvenih radnih i poslovnih napora, ona mora imati pravo da sama raspolaže pretežnim delom tog dohotka, da ga može raspodeliti za proširenu reprodukciju, a i za povećanje svojih ličnih dohodaka, što ovde znači povećanje ličnih dohodaka preko dogovorenih društvenih normi. Takvo povećanje ličnih dohodaka u radnoj organizaciji je ekonomski opravdano i nema inflacijski značaj. U društvenom dogovoru o osnovnoj raspodeli navedene mogućnosti treba da ostanu otvorene (u dogovorenim okvirima) našim tržišnim proizvođačima, radnim organizacijama. Posebni dohodak ima progresivan značaj uz uslov da ne postane stalan, da se ne pretvori u rentu ili monopolski dohodak.

ZAKLJUČAK

Iz izloženog proizlazi opšti zaključak: zbog društvene sadržine i društvenog karaktera normalne cene, ona nije samo kategorija pojedinih tržiš-

nih proizvođača (radnih organizacija), nego je *društveno-ekonomski* pojam.

Teorija dohodne cene u strukturi svoje cene ne predviđa nikakve društvene norme za osnovnu raspodelu novostvorene vrednosti (dohotka) u radnim organizacijama. Odlučivanje o toj raspodeli prepušta pojedinačnim radnim organizacijama. Postavlja se pitanje: da li je takva nezavisnost radnih organizacija na području osnovne raspodele zaista u njihovom interesu, kao i u interesu celokupnog udruženog rada?

Ako interes naših mikroekonomskih organizacija posmatramo sa nešto šireg gledišta, naročito sa gledišta privrede kao celine u kojoj su sve radne organizacije životno povezane u privredni sistem i jedna od druge životno zavisne, onda možemo na to pitanje odgovoriti odlučno negativno. Pored toga, u tržišnoj privredi se pojavljuju suprotnosti, suprotni interesi. U našem samoupravnom sistemu se već formira način na koji se mogu neposredno usklađivati suprotni interesi, što je neminovno potrebno na području osnovne raspodele.

Osnovna raspodela nacionalnog dohotka ne može biti zadatak samo pojedinih radnih organizacija, nego i zajednički zadatak i pravo udruženog rada. Radne organizacije se danas ne povezuju samo pomoću tržišta, već i neposredno u vlastitoj društveno organizovanoj zgradi. Stoga se samoupravljanje ne može više shvatati kao samoupravljanje samo u svim mikroekonomskim jedinicama, nego i kao celokupna povezanost udruženog rada na svim nivoima. U tom sistemu se udruženi rad povezuje neposredno i dogovara o osnovnim pitanjima svojih međusobnih odnosa *takođe na ekonomskom* području.

U razdoblju kada su radne organizacije bile povezane pre svega pomoću cena (tržišnih i administrativnih) i kada je funkcije ekonomskog sistema imala država — tada je, možda, izgledalo da predlozi teorije dohodne cene imaju značenje u nekim pogledima. U današnjim uslovima razvijenog samoupravljanja postaje očigledno da koncepcija dohodne cene nije prihvatljiva.

Našem samoupravnom sistemu nije potrebna drukčija normalna cena osim one za koju već postaje sposoban da je sam formira pomoću svoje neposredne društvene organizovanosti. Udruženi rad može da preuzme zajedničku odgovornost na području osnovne raspodele. Izgleda da smo na početku tog puta koji još nije uhodan, ali on ima realnu perspektivu.

USLOVI USPEŠNOSTI SISTEMA CENA

Smatram da je potrebno naročito naglasiti da je uspešnost sistema cena nužno povezana s određenim uslovima. Ukratko, ti uslovi su u sledećem:

Tržišna cena i njene dugoročnije tendencije se ne obrazuju tek na tržištu, već imaju dublje izvore. Izvori su i u društvenim odnosima raspodele. Moramo uzeti u obzir i izvore inflacijskih tržišnih procesa koji su intenzivno prisutni. Zato bi bilo iluzorno očekivati da bi sistem cena mogao sam po sebi da stabilizuje naše tržište. Čak ni dobar i odgovarajući sistem cena to ne bi mogao savladati sam.

Inflacijske tendencije imaju osnovu pre svega u neodgovarajućem i samovoljnom ponašanju svih vidova potrošnje. Inflacijski tokovi proizlaze i iz neodgovarajuće kreditno-monetarne politike, koja je ponekad

već neminovna posledica strukturnih problema u našoj privredi. Pored toga, inflacija može da proističe i iz centralne ekonomske politike ili iz ekonomske politike društveno-političke zajednice, kao i iz inflacijskog ponašanja tržišnih proizvođača (radnih organizacija). Ovo poslednje je u znatnoj meri posledica pre svega navedenih mogućih velikih inflacijskih izvora. Jedan od neophodnih uslova za održanje bilo kojeg sistema cena je u sledećem: moraju se smanjiti svi glavni inflacijski izvori, a ne samo neki od njih. Ekonomski i društveni odnosi koji se uspostave sistemom cena brzo se ruše i menjaju, dok bilo koji glavni tvorac inflacije nesmanjeno deluje. To nam pokazuje ne samo teorijska analiza, već i iskustva iz naše prakse. Uzmimo primer iz 1965. godine. Tadašnja privredna reforma je izvršila promenu odnosa cena između privrednih grana time što je uvela približan paritet po kriteriju svetskih cena. Bez obzira na sadašnju moguću kritiku tog kriterija, u sledećim godinama su veliki inflacijski procesi brzo rušili i bitno menjali reformom uspostavljene paritete cena.

Inflacijski tokovi brzo i anarhično menjaju odnose raspodele za koje se odlučuje udruženi rad. Oni mogu brzo poništavati napore radnih ljudi koji se dogovaraju i sporazumevaju o proporcijama svoje raspodele. Stoga funkcija udruženog rada u ekonomskom odlučivanju i kontroli ne može biti ograničena samo na neka područja. Ne samo zbog društvenih, nego i zbog ekonomskih razloga udruženi rad mora dobiti odlučujuću ulogu i na onim područjima gde se inflacija može nesmanjeno produžavati. U tom smislu izgleda dragocena spoznaja o kojoj smo pre nekoliko dana čitali u novinama, naime, zahtev da emisija platnih sredstava mora postati funkcija udruženog rada, a ne da ona deluje van njegovog dometa. U sadašnjim uslovima postoji mogućnost i opasnost da se napori radnih organizacija za stabilizaciju i za porast produktivnosti parališu rađanjem inflacije iz drugih velikih izvora.

Tržišno područje u savremenim ekonomskim uslovima rađa mogućnost monopolnih i oligopolnih pozicija i njihovog korišćenja. U našoj privredi postoje i administrativno obrazovane povoljnije ekonomske pozicije. Društveni nadzor i dosledna protivmonopolna politika se takođe pokazuje kao jedan od uslova za uspešno delovanje sistema cena.

Jovan Đorđević

Prilog teoriji avangarde*

I

1. Koncept avangarde nije semantičko, a još manje figurativno pitanje. Ono je naučno i političko, predstavljajući, naročito u teoriji i u istoriji radničkog pokreta, predmet različitih tumačenja, nesporazuma i podela. Postojanje avangarde (pre svega kao političke partije) i njen položaj u konkretnom političkom sistemu i životu služi kao jedan od bitnih kriterijuma za ocenu oblika i funkcija političkog uređenja, naročito s gledišta dualizma između formalnih i realnih institucija; između demokratije i „totalitarizma". Ona je organski vezana za kardinalne težnje savremenog sveta: za participaciju i ideologiju.

2. Reč avangarda je stvorena u kulturama neolatinskog jezika, a odatle je preneta u ostale kulture i jezike, naročito u Evropi. Reč se danas upotrebljava u oblasti umetničkih, književnih i kulturnih strujanja, gde se izjednačava sa „modernizmom" ili sa „ideološkim opredeljenjem". Nešto uže, ali sa širim reperkusijama, ona se koristi u političkoj sferi, a ne samo u političkoj nauci i publicistici.

---

* Na istu temu od istog autora biće objavljen kraći tekst i u »Socijalističkoj misli«, novom časopisu koji će uskoro početi da izlazi u Beogradu. Ovaj tekst je, u stvari, autorovo saopštenje na simpozijumu »Revolucija i politička participacija« koji je, u organizaciji Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, održan sredinom aprila u Mlinima. I prilozi Vučine Vasovića i Stojana Tomića su, isto tako, saopštenja sa tog simpozijuma.

Avangardizam i avangardna umetnost su kao izrazi gotovo opšteprihvaćeni u Francuskoj i Italiji radi označavanja težnji, ideja ili dela kojima po pravilu nova i mlada generacija označava svoj „radikalizam", to jest negiranje vladajućih vrednosti i skiciranje jednog novog idejno-kulturnog „sistema" ili projekta („manifesta"). Na kulturnom planu avangardizam se suprotstavlja akademizmu, a verbalno i konzervativizmu.

U pojedinim socijalno-kulturnim sredinama „avangardizam" je lepa reč kao vesnik novog, naprednog; promena i nade. Ali ne samo kao reakcija prema njegovim „preteranostima", već i u periodima ozbiljnijeg društvenog i kulturnog stvaralaštva, reč avangardizam je dobijala i pežorativno značenje. Tome je doprineo naročito fenomen samozvanog avangardizma, kao i mitovi i mistifikacije kojima su se pojedine avangardističke škole obavijale, postajući često netolerantne, agresivne i sektaške. Istorija pokazuje da avangardizam, naročito samozvani i pseudoavangardizam (»modernizam«, »radikalizam«, hiperlevičarstvo, sveznalaštvo i omninaučnost), često vodi u grupaštvo i u zatvorene, samouverene, uobražene i jalove sekte, koje okupljaju pretežno netolerantne i autoritarne pojedince. U savremenom društvu takav „avangardizam" se nalazi u rečima i akciji pojedinih grupica „krajnje levice". „Dečje bolesti komunizma", koje je otkrio Lenjin, danas se javljaju i kao senilnost antikomunizma i antimarksizma.

Termin avangarda nije nastao u politici, već u kulturi. Ali, u umetnosti i uopšte u kulturnoj sferi on je dobijao značaj i imao je smisao u procesu socijalnih, ideoloških, političkih i, u krajnjoj liniji, klasnih borbi. Kad je klasna borba dobila svoj osnovni i determinišući izraz kao politička borba (u Evropi od velike francuske revolucije i pojave socijalizma), avangarda prelazi u oblast političkih pojava i načina mišljenja. Pre pojave političke svesti i uloge radničke klase reč avangarda je bila samo metafora i literarna figura i naziv za stvari koje mogu biti različite, — od radikalno revolucionarnih do radikalno nazadnjačkih. Tako je, na primer, nekad „radikalni" futurizam docnije služio kao „umetnički stil" fašizma, a pojedini raniji avangardisti često su u dekadentnim buržoasko-literarnim salonima bili predmet „oštrenja duha" „zlatne omladine" privilegisanih klasa; oni „razočarani" i cinični predstavljali su aveti koje su se nudile kao alibi za vladajuću nazadnjačku klasu.

Avangarda kao termin i, postepeno, kao pojam šire se upotrebljava u političkoj literaturi od 1870. godine, i to u literaturi koju pišu ili inspirišu socijalisti i naročito marksisti i anarhisti. Teoretičar anarhizma Bakunjin je osnovao i uređivao časopis „Avant-garde" 1878. (u Šode-Fon, Švajcarska); napredni francuski pesnik Bodler, pisac nekad progonjene knjige poezije *Cveće zla* (Fleurs de mal), u vreme intelektualnog i političkog nazadnjaštva (posle pada Pariske komune) doprineo je održavanju ovog termina, kome daje ne karakter samo metafore, već i efikasnog teorijskog koncepta (u *Mon coeur mis a nu*, 1862, on se opredeljuje za „avangardnog pisca"). Ali bez socijalističke, a posebno marksističke misli i kritike[1] avangarda bi bila čas lepa, čas ružna reč, is-

[1] Prvu teoriju avangardizma u oblasti umetnosti dao je jedan socijalist, učenik Furijea (G. G. Laverdant, *De la mission de l'art et du role des artistes*, Paris, 1847).

krzana od upotrebe i zloupotrebe. To ona i jeste kad se (danas) odvoji od radničkog pokreta i marksističkog tumačenja.

3. Kao termin i metafora avangarda je proizvod idejnih, kulturnih i političkih borbi i protivstavljanja XIX veka u Evropi (engleska reč „vangard" se tek u poslednje vreme upotrebljava kao sinonim za francusku reč „avant-garde", koja je u Engleskoj dugo vremena smatrana kao „galicizam"). Kao i mnogi termini stvoreni u to vreme (i docnije), on je prihvaćen iz vojnog rečnika, omiljenog u francuskoj kulturi, koja je u tom pravcu vršila uticaj na druge kulture (u tom odnosu i revolucionarni rečnik se često koristi vojnim izrazima).

Međutim, koncept avangarde je proizvod političkih i revolucionarnih tendencija i sukoba XIX i XX veka, a naročito revolucionarne marksističke misli. Marks i Engels izraz „avangardizam" izričito ne upotrebljavaju ni kao termin ni kao metaforu. To je i razumljivo kada se ima u vidu vreme u kome žive i rade (u istorijskom i intelektualnom pogledu) i njihova shvatanja političkih institucija i pokreta. Ali, u njihovom delu ima elemenata za koncept avangarde, koje će Lenjin racionalizovati u okviru jedne političke teorije o partiji radničke klase u periodu priprema revolucije. Lenjin je prvi marksistički teoretičar avangarde, naglašavajući da je ona, kao politička institucija (a u tome je za njega i njen osnovni smisao), skup znanja i političke organizovanosti, teoretičara i profesionalnih revolucionara.[2] On je i prvi politički mislilac koji određuje savremeni koncept avangarde i koji njim označava revolucionarnu partiju radničke klase i zastupnika i nosioca marksističke ideologije i nauke. Lenjin je jednu metaforu pretvorio u teorijski koncept i političku kategoriju.

Marksistički teoretičar i revolucionarni strateg, Lenjin se ne zadržava na opštim odredbama avangarde — kao što se obično danas misli i piše (naročito u krilu „neomarksizma" i teoretičara „kritičke kritike"). On razvija i produbljuje teorijski koncept avangarde. Avangarda (u političkom smislu) „izražava proletersku svest"; „definiše je i bori se za njeno usvajanje", svesna da je „spontanost u stvari samo embrionalni oblik svesnog". Pored toga, ističe Lenjin, partija je, i može biti, vodeća snaga proletarijata ako je ne samo deo klase, već i pod uslovom da je spremna i „sposobna da se uvek stavi na čelo masa i da se podredi njihovom revolucionarnom pokretu". Doslednost ove suštinske misli o avangardi ogleda se i u malo poznatom podatku da je Lenjin, odgovarajući na široki talas osnivanja radničkih saveta, posle oktobarske revolucije, istakao (u jednom razgovoru sa Ordžonikidzeom, 1918): „Mi treba da promenimo parolu i umesto što kažemo „Sva vlast sovjetima", trebalo bi da se izrazimo „Sva vlast fabričkim komitetima".[3] Za Lenjina, kao pravog marksističkog teoretičara, jedna revolucionarna parola (i institucija) nije to uvek i svuda.

---

[2] Naročito u delu *Šta da se radi?*

[3] Citirano prema: M. Brinton, *The Bolscheviks and Workers Control, 1917—1921*, London, 1970, str. 15.

Od docnijih marksista najviše se A. Gramši[4] bavio određivanjem koncepta partije kao avangarde: ona je „kolektivni intelektualac" i nosilac ideologije preko koje proletarijat uspostavlja hegemoniju u društvu; hegemoniju „koja dopunjuje, prevazilazi i proletarizuje diktaturu". U stvari, to je samo potvrda i delimična razrada inače bogatijeg Lenjinovog koncepta, pod uslovom da se „kolektivni intelektualac" oslobodi elitističko-intelektualnih predrasuda, a što Gramši nije ni hteo da mu da.

4. Na osnovu originalnog značenja lenjinističkih odredbi o partiji i u skladu sa marksističkom teorijom o politici i sa političkom misli i praksom samoupravnog socijalizma, teorija avangarde u sistemu samoupravnog socijalizma podrazumeva sledeće stavove — teze:

a) avangarda je osnovni, ali ne i izvorni koncept marksističke teorije;

b) koncept avangarde izražava složene odnose između društva i njegovog institucionalizovanja, klase i političke organizacije, političke legitimnosti i akcije, pored niza ideoloških i kulturnih odnosa karakterističnih za svako društvo, njegov postojeći ili projektovan politički sistem;

c) avangarda nije ni sopstveni finalizam ni determinišuća, a još manje aprioristička kategorija. Ona je uslovljena i funkcionalno-instrumentalna institucija i kao takva i institucija po sebi koja reprodukuje strategiju i taktiku iz istorijskog finalizma socijalizma i radničke klase i njenog revolucionarnog projekta. Otuda je avangarda podređena ovom projektu socijalizma; u Jugoslaviji logično — i Ustavu, to jest kodifikovanim pravilima političke i ustavne organizacije zemlje.

5. Izraz ovih društvenih odnosa i teorijskih postavki avangarda traži i pretpostavlja prihvatanje najnaprednijih socijalnih i idejnih zahteva i težnji društva (socijalističkog) i radničke klase (udružene sa ostalim u radu i u stvaranju ravnopravnim društvenim grupama: sa seljaštvom i inteligencijom).[5]

---

[4] Trocki i R. Luksemburg nisu originalni teoretičari partije, pa time ni avangarde. Izjašnjavajući se o ovim pitanjima, njihova misao se koleba i često je protivrečna; okrenuta je više kritici jednog modela organizacije partije nego određivanju šta ona jeste, to jest šta treba da bude. Ta misao se koleba između preuveličavanja stvaralačkog elana masa (posebno R. Luksemburg) i prihvatanja svakog direktivizma i monopolizma (Trocki čak piše da je partija „prirodni organ").

Od jugoslovenskih teoretičara poseban interes za teoriju partije i avangarde pokazuje u svojim radovima E. Kardelj. U tradiciji Lenjinovih postavki, njegova misao je analitička i neortodoksna, shvatajući nužnost prilagođavanja trajnijih saznanja i iskustava uslovima jedne konkretne zemlje koja gradi demokratski i samoupravni politički sistem i politički život. Tim idejama o partiji je inspirisan i Program SKJ od 1958, koji lenjinistički koncept avangardne partije osmišljava savremenim iskustvom klasne borbe i marksističke misli.

[5] „Komunisti ne sačinjavaju različitu partiju koja se suprotstavlja drugim radničkim partijama. Oni nemaju interese koji bi ih odvojili od proletarijata u celini. Oni ne proklamuju sektaške principe prema kojima bi se imao modelirati radnički pokret. Komunisti se razlikuju od ostalih radničkih partija samo u dvema tačkama: a) u različitim nacionalnim borbama proletarijata oni ističu i ostvaruju zajedničke interese proletarijata kao takvog; b) u različitim razvijenim fazama borbe između proletera i buržoazije oni predstavljaju uvek i svuda interese pokreta u celini" (Marks i Engels, *Komunistički manifest).*

Svaka klasa, (ili klasni savez), koja se bori za vlast ili za uticaj u društvu (ili ih ima, drži), stvarala je svoj vodeći sloj, svoju „elitu". Ali avangarda nije elita; ona je pojam revolucionarnih radničkih pokreta i pripada potrebama i funkciji ne samo klase koja osporava „stari režim", društveni *status quo*, već klase koja nosi projekt novog društva, ne samo boljeg, već i radikalno drugačijeg, različitog od postojećeg, društveno-ekonomski osuđenog, socijalno otuđenog i moralno opustelog. Ona je predvodnički sloj u pokretu koji ukazuje na puteve i sredstva da ljudi menjaju svoju okolinu i sebe da bi živeli, radili i mislili ne samo bolje, već i radikalno drugačije od onog stanja u kome su primorani da do danas to čine.

Bez napredne, radikalne političke ideologije nema avangarde. Ona je delo i istorijska odgovornost radničke klase i marksizma kao njene teorije. Dok se elita naslanja na klasu i koristi je, avangarda vodi klasu i sebe koristi radi klase. Elita je simbolična i reprezentativna, a avangarda je angažovana u klasi i virtuelna delegacija klase.

Avangarda je klasna organizacija i traje dok i klasna borba i političko-ideološka heterogenost društva (i socijalizma). Elita je privremena i otuđena i otuđujuća klasna grupa koja nastoji da otupi klasnu borbu i održi društvenu i političku hijerarhiju.

6. Avangarda je prethodnica u društveno-političkom i kulturnom značenju ovog pojma; ali ona je prethodnica u „istorijskom smislu" (Marks). Avangarda vodi, ali ona to čini zato što saznaje i otkriva istorijske procese i mogućnosti. Ona nije sveznajuća, ali ona mora znati, jer je pozvana da prihvata i definiše sva otkrića stvaralačke misli i klasne borbe. Na uslovu radničke avangarde su posebno insistirali Marks, Engels, Lenjin i Gramši. Pre eventualno nužne upotrebe oružja oružje se mora skovati, posedovati. Osnovno i neophodno oružje avangarde je nauka, revolucionarna teorija, radikalna misao. Bez takve misli (teorije) svako političko oruđe je tupo, a idejno i drugo oružje prazno. Grupa koja puca iz praznog u prazno ili koja oružje misli zamenjuje vatrometom reči (fraza) nema uslova da postane ili ostane avangarda. Avangarda je u istorijskom smislu zbiljska organizacija i ona ne može da postoji bez borbe za istinu koja je i uslov njenog projekta i prakse. Elita je često „falš" organizacija koja istinu vidi kao svoju privilegiju.

Niko ne može biti inicijator i prethodnik, niko ne može izvršiti misiju nosioca društvenih mutacija i zahtevati da se menja život čoveka ako nema predstavu kojim putevima i kuda se kreće ljudsko društvo, u čemu je smisao i sudbina čoveka na zemlji i gde leže mogućnosti, a gde smetnje, kao i ko je i šta je sa jedne, a ko je i šta je sa druge strane „barijere". Nema avangarde ako ne poseduje znanja iznad običnih i ako ne vlada zakonima istorijskog preobražaja društva izvan školskih.

7. Avangarda ne obećava, već omogućuje. Ona nije samozvana, već samopotvrđujuća organizacija.[6]

Ona je nosilac stvarne utopije, jer je okrenuta prema sadašnjosti koju zna i prema budućnosti koju saznaje i stvara. Ona nije deo postva-

---

[6] „Savez komunista ne može jednostavno uzurpirati vlast u društvu i ta uloga mu nije pobedom revolucije automatski i zauvek data, već je on mora ponovo izboriti" (E. Kardelj, *Za demokratiju u socijazmu, a ne protiv socijalizma*, Beograd, 1974).

renog sveta, već nosilac i vesnik oslobođenja od svih reifikacija i mitova. Ona ne sme da se zatvori u sitan i iscepkan životni i materijalni realizam; njeno svojstvo je stalna smena i uzajamna igra i uticaj romantizma i revolucionarnog realizma; spoj između želje i osećajnosti i nosilac onog što je Frojd nazivao „princip realizma". Sadržavajući himne slobodi, sreći i blagostanju i nosilac osetljivosti za ljudske drame i borbe, avangarda pretpostavlja ideologiju, politiku i snagu da oštrom i energičnom „istorijskom metlom" zbriše sve brutalnosti, nejednakosti, bede, opresije i „zla" na kojima se zasniva većina društava u istoriji. Svoju ljubav za čoveka, slobodu i napredak ona je sposobna da spoji sa mržnjom prema čovekomrscima i neprijateljima slobode i napretka.

Avangarda nije isto što i „generalštab" (iako se često tako definiše), odnosno centar u pozadini koji „kroji karte" i „baca kontingente na front", u borbu. Uprkos vojničkog prizvuka ovog termina, avangarda je borbena grupa u centru političkih i svih drugih borbi. Ona ne komanduje i ne naređuje (osim u situacijama krize i napada reakcije); ona predvodi, što znači i da je prva i odlučna u pokretu klase i socijalističkog društva kao celine. Ona otkriva jačinu otpora i napada, određuje prostor i vreme pokreta. Ona je „oči i uši", jedna od „ruku masa"; svesna i sposobna da primi istinu da su „mozak i telo" pokreta u klasi, u masama.[7] Ona procenjuje i prihvata spontanost pokreta klase, nastojeći da se na njemu ne ljuljuška, već da ga usmerava i kontroliše. Ona je obavezna da spontanost masa „podigne na nivo svesti"[8].

Avangarda nije izraz podele između elite i mase koja je nesposobna da misli i koja uvek ostaje „zaostala". Smisao avangarde je u odbijanju takve podele, jer zaostalost traži i rađa elitu. Nema avangarde u zaostalosti; avangarda je politička, a ne ekonomska institucija. Ona postoji usled heterogenosti i promenljivosti klase; i ako postoji embrionalna svest klase o sebi i za sebe, svest o tome šta ona jeste, šta može i šta hoće biti. Otuda avangarda pretpostavlja vaspitnu i ideološku funkciju s onu stranu svakog „glajhšaltovanja" istine i duha. To otklanja elitističko shvatanje društvene strukture i suprotstavlja se svakom postupku monopolizma.

---

[7] „Jačanje vodeće uloge Saveza komunista isticali smo kao naš stalni zadatak u svim fazama revolucije. A da bi se u tome uspjelo, nije dovoljno samo htjeti o tome govoriti, već treba ujedno shvatiti da će Savez komunista Jugoslavije takvu ulogu imati samo ako bude uvijek iznova sticao povjerenje radničke klase i radnog naroda uopšte. A to povjerenje će sticati samo ako na svakoj razvojnoj etapi bude sposoban da radnim ljudima ukazuje na puteve i sredstva borbe za sve bolji i slobodniji život u socijalističkim produkcionim odnosima i ako bude znao da metode i oblike svoje borbe i akcija usklađuje sa objektivnim uslovima" (Tito, *Referat na Desetom kongresu SKJ*).

[8] „Oni ne razumeju da jedan „ideolog" nije dostojan toga imena ako se ne postavlja ispred spontanog pokreta, kome ukazuje i na put kretanja; ako nije u stanju pre svih drugih da rešava sva pitanja teorije, politike, taktike i organizacije sa kojima se neizbežno sukobljavaju „materijalni elementi pokreta". Da bi se zaista vodilo računa o „materijalnim elementima pokreta", nužno je pristupiti kritički; potrebno je znati ukazati na opasnosti i nedostatke spontanog pokreta; potrebno je umeti podići spontanost do nivoa svesti. Ali tvrditi da „ideolozi" (tj. svesni rukovodioci) ne mogu da okrenu pravac pokreta sa puteva koji su određeni međusobnim uticajem sredine i elemenata, znači zaboraviti osnovnu istinu da svest učestvuje u tom međusobnom uticaju i u toj određenosti" (Lenjin, *Razgovori sa braniocima ekonomizma*, 1901).

8. Ovakav položaj i uloga avangarde u odnosu na mase inspiriše i njen odnos prema aktivnostima u oblasti nauke, umetnosti i kulture. Stvaralaštvo u tim oblastima i uopšte sfera duhovnog stvaralaštva nije privesak ili „most' političke avangarde; ovu drugu neposredno ne određuje prva, kao što (načelno) ne može biti hijerarhijskih odnosa između političke avangarde i ovih oblasti rada i stvaranja. U skladu s tim, svakom konceptu avangarde uopšte i interesima socijalizma i radničke klase suprotan je svaki odnos opozicionarstva ili hijerarhije među njima. U poremećenim odnosima rađa se idejni i organizacioni centralizam, s jedne, i elitizam i korporativizam, s druge strane. Ali, to je znak ideološke i političke krize jednog društva ili njegove nesposobnosti da reprodukuje avangardne grupe izvan političke avangarde koja može imati i odgovornost za takvo stanje.

U predvečerje revolucija od 1830. i 1848, a i posle njih, kao i u pripremi svih socijalističkih revolucija (naročito u Rusiji, Kini i Jugoslaviji), kulturna i politička levica išle su ujedno i zajedno, ne gubeći svoje individualnosti i osobenosti, solidarne i komplementarne.[9] Za marksizam teorija i politika su jedno, kao što su za revoluciju intelektualna i politička avangarda neodvojive.

U uslovima institucionalizovane avangarde još su jasnije i druge dve karakteristike avangarde, a pre svega političke. Politička avangarda je opšta avangarda i ona je pozvana da omogući da se shvati i postiže da svako napredno (u nas marksističko) stvaralaštvo postane i bude politički usmereno, to jest ne samo da služi oslobođenju rada i ciljevima socijalizma, već da te procese i ciljeve čini naprednijim, plemenitijim i doprinosom civilizaciji i kulturi novog društva i čoveka. Bez postojanja i ovakve uloge političke avangarde nastaju opasnosti da se brišu razlike između naprednog i konzervativnog; revolucionarnog i kontrarevolucionarnog; socijalizma i nacionalizma; društva i države; učestovanja i podređivanja; stvaralaštva i oportunizma; razbistravanja i mutivodstva; nauke i umetnosti i svakodnevne politike. Sve se to u praksi prevazilazi kad je politička avangarda inspirativna i animirajuća, a ne sveznajuća i svezamenjujuća; a nauka i umetnost stvaralačka i „svoj sopstveni sudija"[10].

9. U odnosima saradnje, komplementarnosti i celine pokreta gradi se i manifestuje avangarda u celini. Kao što je avangarda u oblasti duhovnog stvaralaštva obezbeđena ulogom i uticajem političke avangarde, tako i ova postaje prihvatljiva i uticajnija ukoliko podržava slobodni po-

---

[9] Neosporive su činjenice koje izražavaju stav Komunističke partije prema kulturnoj i umetničkoj levici u predratnoj Jugoslaviji, naročito u periodu kad je drug Tito preuzeo vođstvo Partije. Na tom jedinstvenom frontu progresivne i demokratske akcije nije se osećao niti je postojao odnos direktivizma ili komandovanja; naprotiv, samo odnosi uzajamne potrebe i nužne koordinacije, uz nužnu podelu rada i odgovornosti, a u skladu sa marksizmom i ideologijom proletarijata.

[10] „Marksističko-lenjinistička partija nije pozvana da organizuje proizvodnju poema kao što se organizuje podizanje živine; inače poeme će ličiti baš kao jaje na jaje. Partija treba da daje podsticaj. (Dovoljno je baciti pogled na našu poeziju i videti da taj podsticaj ne postoji.) Ona ne treba da se brine o punktovima stvaranja poezije, već o putevima čovečanstva ako hoće da vrši poeziju pozitivan, a ne negativan uticaj" (Bertolt Breht, *Umetnost i revolucija*, francuski prevod, 1970).

kret društvenih avangardnih grupa i crpi stalno nove istine i ideje iz naučnog i duhovnog stvaralaštva uopšte, koje je po definiciji avangardno ili je obična verbalna mimikrija.[11]

Čvrsta, odlučna i stvaralačka politička avangarda održava moral intelektualnih stvaralaca u momentima krize i poraza. Bez te podrške oni su često skloni „razočarenju", izdajstvu, vraćanju nazad, maskiranju i verbalnom levičarstvu (poznato je da su mnogi književnici i slikari koji su bili privrženi Pariskoj komuni, a ne samo oni koji su sa njom „flertovali", sebe proglašavali za dekadentne, za anarhiste ili za oficijelne boeme).

Takva avangarda postaje nosilac i garant istorijskih zakonitosti. Ona se pretvara od mehanizma u društveni autoritet koji u celini i u svim instancama istupa jedinstveno u skladu sa jedinstvom misli i akcije; demokratski centralizam tada postaje odnos u kome svi doprinose, kao što ga je i Lenjin shvatio (on se prevazilazi u odnosu koji je centralistički jer je demokratski i demokratski jer je centralistički).

Najzad, opredeljenje radničke partije kao avangarde nije metafora i ne sme biti, već koncept koji proizlazi iz marksističke teorije političke partije i društveno-političkog sistema (koji Ustav SFRJ utvrđuje).

Teorijska razrada ovog koncepta treba (danas u Jugoslaviji) da doprinese ostvarivanju ustavnog sistema koji predviđaju Ustav SFRJ i drugi ustavni akti. To ujedno treba da otkloni i fenomene političkog dualizma, podele sistema na „formalni" i „realni", na „zvanični" i „obični".

II

10. Teorijski (na osnovu marksističke političke teorije), avangarda je ne samo antielitistički, već i antihijerarhijski koncept i odnos. Ona se definiše u odnosu na mase i prema njihovoj klasnoj strukturi i kulturnom nivou. U tom smislu avangarda isključuje ocenu masa kao objekta i „materije istorije", već ih shvata i prihvata kao stvaralačku i dinamičnu snagu i kao pravi istorijski subjekt. Mase (radnička klasa i druge s njom udružene radne grupe) su jedina subjektivna snaga i one, kad usvoje i osvoje svoju ideologiju (za klasu i uopšte — marksizam-lenjinizam), postaju društvena i politička snaga, i to objektivno-subjektivna snaga društvenog stvaranja i preobražaja; subjektivna snaga koja deluje kao objektivna i materijalno-ideološka pretpostavka socijalističke revolucije i razvitka socijalizma. Radnička klasa je u teorijskom smislu izvor i nosilac proleterske ideologije. Avangarda je ideološki agens i istovremeno politička organizacija koja čuva i razvija tu ideologiju.[12]

---

[11] „U umetnosti svi oblici i svi stilovi, bez obzira na njihove razlike, treba slobodno da se razvijaju; u nauci različite škole treba da se takmiče. Pitanje istinitog i lažnog u umetnosti i nauci treba da se rešava u slobodnoj raspravi samih umetnika i naučnika i treba da bude rešeno u praksi umetnosti nauke, a ne upotrebom simplicističkih metoda" (Mao Ce Tung, *Filozofski spisi*, Lozana, 1963).

[12] „Pravac kretanja društva (socijalističkog — p.p.) zavisi od svijesti, od duhovnog i moralnog integriteta, moći procesa i sposobnosti za žrtve proletarijata. Prelaz iz stanja nužnosti u stanje slobode ne može biti proizvod jednog automatskog zakona slijepih društvenih snaga, već posljedica slobodne odluke radničke klase" (Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, 1964).

Takva avangarda je suprotna politici i praksi komandovanja masama, jer ona postaje i ostaje avangarda ako je i ukoliko je instrumenat njihovih inicijativa i strategija; faktor taktike i političke ocene mogućnosti, suprotstavljanja teškoćama.

Avangarda, u određenim uslovima, ima i preuzima i ulogu nosioca proleterske ideologije ako je stvarno podređena inspiraciji i kritici masa. Kao takva, ona ne može pretendovati da je pozvana da nameće masama ono što treba da rade. Ona mora polaziti od toga šta su one spremne da ostvare, a njena je uloga u stalnom stvaranju uslova da mase znaju šta hoće i šta mogu, šta je njihova potreba, a šta je njihova volja i želja. U socijalističkom društvu avangarda ima odlučujuću i zahvalnu ulogu da doprinosi i pomaže da se, uz učešće masa i u njihovom interesu, stalno razvijaju socijalistički odnosi, koje mase jedino imaju moć i pravo da nose i usavršavaju, ali i da kritikuju, da brane, ali i da kontrolišu.

Avangarda se dokazuje i proverava, uključujući tu i samoproveravanje, time što saznaje i zna kojim se putevima i kojim oblicima može kretati ovaj razvitak socijalizma i na koje teškoće u tom pravcu može nailaziti. To saznanje i predviđanje političkoj avangardi radničke klase (partiji), ali i drugim njenim avangardnim grupama, obezbeđuje marksizam. Za radničku klasu i uopšte za napredni demokratski pokret, u savremenoj fazi klasne borbe, jedino marksizam može biti taj idejni vidokrug i to teorijsko sredstvo („rukovodstvo") za akciju.

Uloga avangarde je da pomaže masama i da im olakšava da se same po sebi i od sebe ostvare; da same ostvare ono što odgovara njihovim trajnijim i aktuelnim potrebama i interesima. U tome je i njihov osnovni zajednički interes da usvajaju marksizam, i to ne kao dogmu i skup večitih recepata, već kao živu i stvaralačku nauku koja stalno traga za istinom i novim saznanjima, koje crpi kako iz polaznih premisa učenja Marksa, Engelsa i Lenjina tako i iz shvatanja i iskustva klasne borbe osvetljene tom teorijom.

Avangarda unosi elemente znanja i stalno otkriva nove puteve da se mase mogu aktivirati u pravcu ostvarivanja svojih interesa i stremljenja; u pravcu ostvarivanja revolucionarnog dela, stvaranja novih društvenih odnosa i vrednosti. U svemu tome avangarda je odgovorna da ispituje i utvrdi objektivne i subjektivne granice svakog istorijskog trenutka u kome se priprema i stvara to revolucionarno delo.

11. Avangarda ne zamenjuje mase i ne dela umesto njih. Ali, mase se moraju sve više menjati i preobražavati, menjajući i objektivni svet, a one to ne mogu postići izvan svoje sopstvene prakse, iskustva svojih potreba i poraza. Samo u tim uslovima i na taj način mase (klasa) osvajaju svet, kolektivnu volju i sposobnost, što znači stiču klasnu slobodu, a vodeća grupa se stavlja u položaj avangarde.

Avangarda nije reprezentacija i njena funkcija nije da predstavlja mase. Ona nije ni supstrat masa (klase) niti se one ostvaruju preko nje. Ona obično ispoljava interese i ideje masa (klase) i pozvana je da obezbedi da mase ostvaruju samo ono za šta objektivno imaju interes i šta su subjektivno spremne da čine. Avangarda nikad ne vrši nasilje u od-

nosu na svest i volju masa (a pre svega klase), svesna da bi time vraćala politički pokret nazad i sebe dovodila u situaciju da gubi perspektivu, što znači i avangardnost.

Uloga avangarde (političke) je ne samo, i ne prvenstveno, da definiše prave i moguće ciljeve, već da shvati šta su mase spremne da čine i da ih u tom smeru predvodi, ne unoseći u te akte prinudu, već one parole i direktive koje mase shvataju i prihvataju kao svoje. Avangarda razrađuje takvu taktiku i strategiju koje olakšavaju masama da se samoostvaruju i samoorganizuju, organizujući time i sebe i njih.

12. Avangarda je antiautoritaran koncept. Ona odbija da vrši diktaturu nad klasom. Ona istovremeno prihvata i podržava inicijative naroda, većine, što znači inicijative proletarijata u pravom smislu; i time je pozvana da održava i obezbeđuje demokratske slobode i prava naroda i čoveka i građanina. U svim situacijama, a naročito kad je „na vlasti“, izvan demokratizma nema avangarde. Ona je koncept demokratske i napredne misli i prakse. Ona je dobila smisao i danas ima smisla samo u radničkom i naprednom pokretu i u marksističkoj političkoj teoriji. Reakcionarne klase i grupe ne stvaraju avangardu; one obrazuju „jurišne odrede“ i paramilitarizovane terorističke grupe i bande. U tom se radnički socijalistički pokret razlikuje od svake druge političke organizacije i akcije. Ovaj avangardizam je jedina alternativa savremenom terorizmu.

Avangarda je istovremeno klasni i opštedruštveni koncept. Ono što vredi za njen odnos prema klasi odnosi se i na mase, a time i na sve objektivne saveznike radničke klase (znatan deo seljaštva, inteligencije i drugih slojeva „sitne buržoazije“). Ona se ni prema njima ne služi prinudom, već putem proleterske ideologije i marksizma i njihovim demokratskim primenjivanjem ona teži da „ideje sitne buržoazije“ uvede „u brazdu ideja proletarijata“ (Mao Ce Tung).

To može da čini samo proleterska avangarda i to je jedna od njenih funkcija koje je uvode u stvaranje novog sveta i u promenu današnjeg.

13. Angažovana da primenjuje proletersku ideologiju, oštreći je u društvenim i ideološkim bitkama i konfrontacijama, avangarda je mogući nosilac ideologije radničke klase u „istorijskom smislu“, odnosno ideje društvene integracije na novim osnovama i time je u prilici i mogućnosti da postepeno identifikuje radničku klasu i društvo; da bude lokomotiva njihovog opšteg oslobođenja i osnovni oblik političke participacije radničke klase i masa, a pre svega u revoluciji koja traje.

Sve ovo još više pokazuje da se koncept avangarde može naučno definisati samo u odnosu na avangardu (partiju) radničke klase i da on dobija razumljiv i pravi smisao u borbi za socijalizam, a naročito u procesu stvaranja i razvitka socijalizma. Nema avangarde bez subjektivnosti i individualnosti radničke klase i izvan njene ideologije i nauke marksizma.

Ali nema ovakve avangarde ako se ove njene teorijski određene karakteristike ne manifestuju u njenoj političkoj i ideološkoj praksi, s onu stranu verbalizma i samodeklarisanja. Samo u ovom jedinstvu misli i akcije, obličja i čina, programa i ponašanja, marksistička radnička par-

tija može biti avangarda u pravom značenju tog pojma.[13] Avangarda je tada organizacija i društvena grupa koja vodi mase, a ne komanduje im; koja ih oličava, ali ih ne zamenjuje; koja centralizuje inicijative masa samo u cilju da im pomogne da nastupaju ujedinjene i da jedinstveno vode političke bitke; i koja, kao „kolektivni intelektualac", obezbeđuje da se obogaćuje i produbljuje proleterska ideologija i da radnička klasa i drugi radni ljudi obezbede svoju ideološku hegemoniju putem samoobrazovanja i samovaspitanja, kao i obrazovanja i vaspitanja svih grupa i pojedinaca koji u socijalizmu nalaze jedinu alternativu između „vegetirati" i „živeti", između produženja starog društva i menjanja života ljudi i uslova ostvarivanja njihove celokupne ličnosti.

Takva avangarda (radnička partija) se razlikuje od svih drugih revolucionarnih (i radničkih) partija u tome što je spremna i sposobna da pravi revolucije, da ih pokreće i izvodi i stalno ostvaruje.

Ona se razlikuje od svih drugih radničkih partija u tome što je takva avangarda sposobna da pomogne (i u delu je to pokazala) da radnička klasa i druge radne grupe (mase) postanu sve više gospodari uslova svoje egzistencije na putu svoje kolektivne emancipacije i slobode, na osnovu svog jedinstva koje se ne nameće, već je njihovo sopstveno delo, misao i volja. Takva avangarda je neophodna diktaturi proletarijata i predstavlja njen uslov i garantiju, kao što je to i diktatura u odnosu na avangardu. Avangarda demokratizuje diktaturu i pruža joj kako legitimnost tako i granice. Avangarda je mera avangardnosti i time demokratske funkcije i radničke determinisanosti diktature proletarijata.

14. U procesu transformacije starog (feudalno-kapitalističkog i autoritarno-birokratskog) društva u autentičnije socijalističko avangarda je nosilac ujedinjavanja masa, i to kako njihove akcije tako i ideologije. Avangarda ne samo što ima ideologiju (radničke klase), već je širi i sprovodi u funkciji interesa klase i socijalističkih preobražaja.

Gotovo uvek i svuda jedan (i u datim okolnostima znatan) deo radnih masa i jedan deo same radničke klase (čiji procenat varira i predstavlja konkretno pitanje) u početku revolucije ili ostvarivanja socijalističkog projekta nalazi se odvojen od proleterske koncepcije sveta i marksističke teorije i ideologije. Te grupe se osećaju blokirane, ali izlaz ne dolazi sam od sebe, a one ga i ne nalaze same od sebe i kada ga stvarno traže i žele. Tada je jedino radnička avangarda u snazi i mogućnosti da im ukaže na izlaz. Ona to čini prvenstveno unoseći proletersku

---

[13] „Samo komunistička partija, ako je istinski avangarda revolucionarne klase, ako u svojim redovima broji najbolje predstavnike te klase, ako je sastavljena od potpuno svesnih i odanih komunista koji su se naučili i očeličili u upornim revolucionarnim borbama, ako je ta partija umela da se neraziučivo veže sa celokupnim životom klase i preko nje sa masama eksploatisanih radnih ljudi i ako je stekla od te klase i od tih masa potpuno poverenje, — samo takva partija je sposobna da upravlja radničkom klasom u krajnjim borbama..., samo pod upravom takve partije proletarijat je u stanju da razvije svu svoju moć, sav svoj elan uništavajući neizbežnu apatiju i često otpor jedne manjine radničke aristokratije koju je iskvario kapitalizam... U tim okolnostima partija je u stanju da stavi u pokret svoju snagu koja je mnogo veća nego što ona brojno predstavlja u odnosu na celokupno stanovništvo" (Lenjin, *Teze o osnovnim zadacima Drugog kongresa Komunističke internacionale*, 1920).

ideologiju u mase, a to znači da je ona ta koja im može pomoći u političkim borbama koje su vodile i vode i doprineti da same izvuku pouke iz tih borbi, kao što i ona sama, da bi ostala avangarda, to čini i za sebe. Politička praksa to potvrđuje i kad je negativna za ulogu i orijentaciju pojedine avangarde.

Radnička avangarda je nosilac procesa izjednačavanja ideologije radničke klase i ideologija masa; ona je jedina u stanju da omogući i olakša da mase prisvoje proletersku ideologiju. Ona to može postići, na istorijskom planu, ako u svim društvenim i političkim borbama i preobražajima otkriva njihov osnovni nerv u klasnoj borbi i ako, u konkretnoj situaciji, obezbeđuje da ideologija radničke klase (i marksizma) bude ili postane vladajući činilac. U savremenim uslovima i prema postojećim saznanjima taj činilac je nezamenljiv, što čini da je u revolucionarnim situacijama i u savremenim društvima avangarda novi „kategorički imperativ".

Pored sigurnog vladanja revolucionarnom teorijom (marksizam), ideološka borba i ideološka praksa daju, u krajnjoj liniji, jednoj vodećoj grupi radničke klase karakter i specifičnost proleterske avangarde. Kao misaoni i ideološki određen, borben i nekompromisan deo klase, ona tada stiče istorijsko i klasno pravo da preuzme funkcije koje je čine avangardom.

15. Dve su još značajne osobenosti ove avangarde i njene uloge i one, u savremenim uslovima, unose novu svetlost u koncep i uopšte u teoriju avangarde, odnosno radničke avangarde (partije).

Partija koja je zaista avangarda i ponaša se kao takva jedina omogućava prelaz i put u socijalizam, i to svojim uticajima i aktivnostima u odnosu na celokupnost radnih masa; uticajima i aktivnostima istovremeno političkim i ideološkim. U takvim uslovima mase stvarno mogu napredovati u pravcu socijalizma ili u njegovoj praksi, što je jedini način da se na tom putu napreduje. Avangarda to čini vođstvom i samopokretom (što je uslov pokreta masa), a ne komandom i prinudom (koje nikad ne vode napred, već pre nazad). „Linija masa" oštri avangardu i daje joj krila; tada ona vodi u socijalizam i u nove strukture civilizacije.

Druga je *samoupravna linija,* koja danas definiše odnos avangarde i masa i njih zajedno prema socijalizmu. Marksizam i savremeno istorijsko iskustvo, uzajamno se dopunjujući i kritikujući, pokazuju da se preobražaj starog društva u novo, socijalističko društvo ne završava skidanjem vladajuće klase s vlasti od strane naprednih radnih masa i nacionalizacijom sredstava za proizvodnju. To je poslednji događaj starog društva i prošlog, a ne prvi čin novog. Avangarda te promene omogućuje, ali to nije njena osnovna uloga.

Prevazilaženje starih klasnih odnosa (najamništvo, otuđenje vlasti i hijerarhije) i onih koji se neizbežno uspostavljaju na „starim", tačnije, još uvek bitno neizmenjenim društveno-ekonomskim i političkim odnosima u prvoj fazi posle socijalističke revolucije (kao što su politički i državni monopolizam i paternalizam birokratije) zahteva čitav istorijski period. U toku tog perioda totalitet društvenih odnosa se mora radikalno tranformisati, a to nije moguće bez istovremenog revolucionisanja onih koji učestvuju u tom procesu, što znači bez idejnog radikalizma i stalnog radikalizovanja same avangarde.

Suštinu tih preobražaja čini stavljanje proizvođača u položaj da vladaju uslovima proizvodnje i svog života, što istovremeno predstavlja stalan proces oslobađanja rada i menjanja društvene podele rada (prevazilaženjem podele na manuelni i intelektualni rad, razlika između naredbodavnih i izvršnih funkcija, uloge tehničara i svih onih koji su se postavljali iznad radnika).

Ova Marksova misao je danas načelno našla svoju potvrdu i instrumentalnost u strukturi samoupravnog socijalizma. Dok se ovaj duboki i svestrani proces društvenih preobražaja ostvaruje i radi njegovih obezbeđivanja i svesne kontrole, avangarda radničke klase je neophodna i ona drži ključ ove „revolucije u revoluciji". Ona to može postići ne samo ako je verna tekovinama političke faze revolucije, već i ako se i sama menja, razvijajući sebe kao novi društveni kolektivitet i izoštravajući i teorijski obogaćujući svoju ideologiju (ideologija klase kojoj pripada).

U tim uslovima avangarda je pozvana da zastupa i obezbedi novu revolucionarnu liniju; pored „linije masa", i „samoupravnu liniju", koje u njenoj akciji i misli čine političko i ideološko jedinstvo. U ovom periodu i u ovom pogledu marksizam igra odlučujuću ulogu i kao revolucionarna teorija i kao revolucionarna praksa.

To je marksizam koji je nastao kao teorijski izraz postojanja proletarijata u kapitalističkom načinu proizvodnje i koji ostaje živa i stvaralačka i stalno radikalna društvena misao i ideologija time što sve više postaje teorijski izraz položaja i uloge radničke klase i radnih masa u socijalističkom načinu proizvodnje na osnovama samoupravljanja. Koncept ovog teorijskog razvitka se oslanja na preobražaj radničke klase, na njenu ulogu u savremenim društveno-političkim promenama. Tako je marksizam izvor samoupravne misli i ideologije, a ona je njegova nova dimenzija koja ga vraća u revolucionarne tokove i u krilo radničke klase u preobražaju. U svemu tom, inspirisana marksizmom, avangarda dobija novi značaj i istorijsku društvenu efikasnost. To nije sve.

Nema radikalnog oslobođenja rada i radničke klase od starih i novih oblika eksploatacije i dominacije ako avangarda nije zaloga i faktor ideološke radikalizacije; ako ne prihvati i ne nosi revolucionarnu ideologiju radničke klase; i ako ne primenjuje u celini svoje akcije u odnosu sa spoljnim svetom marksizam kao stvaralačku misao i misao stvaranja i kao „rukovodstvo za akciju".

Parafrazirajući jednu poznatu Marksovu misao o revoluciji, avangarda radničke klase je nužna u socijalizmu ne samo da bi se slabili otpori ostataka starih klasa i stare i nove oligarhijske birokratije, već da bi i ona i celo društvo bili sposobni da postave osnovu novih društvenih i ljudskih odnosa. Samoupravljanje je nova svetlost na tom putu.

Avangarda radničke klase u socijalizmu se ne svodi samo na ulogu prema klasi, kao što se ni marksizam ne ograničava samo na teoriju proletarijata. Ona je avangarda svih društvenih grupa koje uslov svoje egzistencije i napretka nalaze u iskorenjavanju svih oblika i tragova eksploatacije i dominacije, hegemonije i imperijalizma. Marksizam je sinteza svih ranijih i savremenih tekovina i otkrića misli i prakse i kao takav je nauka sveta u promenama i nastajanju novih društvenih struktura i međuljudskih odnosa.

Otuda je ideologija radničke avangarde internacionalistička, aktivistička i borbena. Kao takva, ona utiče da se proletarijat uspostavi kao vladajuća klasa, i to u svetskom okviru, i da u tim uslovima oslobodi celo društvo od iskorišćavanja i vladanja jednih nad drugim ljudima (nacijama, klasama, grupama), pretvarajući postepeno celo društvo u slobodno udruživanje naroda i ljudi.

Internacionalistička, avangarda pretpostavlja i jedinstvo radničkih klasa u svetskom okviru i odnose ravnopravnog jedinstva njihovih avangardi. To je ujedno i uslov za prevazilaženje nacionalizma i etnocentrizma (i liderstva) na svim nivoima klasne organizacije i u ponašanju avangarde.

16. Predvoditi znači ne samo znati, već i predviđati. U savremenom svetu politička avangarda je neodvojiva od radničke klase, od socijalističkog pokreta, proleterske ideologije i marksizma. Ali, radnička klasa nalazi uslov svoje egzistencije u dubokoj rekonstrukciji društva, koje mora projektovati na osnovu nauke i naučne teorije o razvitku društva, čiji realni pokret ujedinjuje i stalno revolucioniše pomoću proleterske ideologije. Ovo je danas jedino moguća i racionalna osnova predviđanja pokreta i kritike pređenih etapa i promašaja u njima.

To nikako ne znači da ove determinante automatski osposobljavaju radničku avangardu da zna, vidi i predvidi. Vaspitači treba stalno da se vaspitavaju, učitelji treba stalno da uče, — ova misao Marksa i savremene pedagogije odnosi se na svaku misaonu i aktivnu ljudsku grupu, pa time i na radničku avangardu.

Pored toga, nema avangarde ako ne sadrži stvaralačke i iskrene marksističke mislioce, disciplinovane, borbene i hrabre pripadnike i ako ne predstavlja borbeni, jedinstveni i demokratski kolektiv, zajednicu u pravom smislu, koja je otvorena prema unutrašnjoj i spoljnoj kritici i koja se samokritikuje. Ona razlikuje „sveznanje" i samozvanje od stvarnog i skromnog znanja i pravih istina.

Noseći marksistički projekt oslobođenja društva i proletersku ideologiju, politička avangarda radničke klase nastoji da privuče sve što je u društvu stvarno napredno, intelektualno i moralno, snažno i sposobno i time za socijalizam opredeljeno, bez obzira na mesto u društvenoj podeli rada. Ona traži i razvija političke, moralne i naučne autoritete, i to do granice gde se prelazi u kult ličnosti; ali i odbija, kao što je Engels pisao, da se radničkom pokretu nameću „generali" preko univerzitetskih diploma, titula i staževa. S druge strane, sektaštvo i grubi uvrijerizam preobražavaju raniju avangardu u zatvorenu i dogmatsku grupu u kojoj se spušta teorijski nivo i zamrzava ideološki nerv. Avangarda prihvata i podržava u celini prave velike ličnosti; ličnosti koje predstavljaju velike oslobodilačke ideje, služeći im bez ikakvih zavaravanja i ličnih računa.

Njen avangardizam je suprotan svakom pomodarstvu i meni bez stvarnog menjanja. Avangarda vodi u objektivno moguće i subjektivno prihvaćene promene, a ne u menjanje formi koje prikrivaju uvek istu sadržinu. Kao što je neprijatelj svakog elitizma i supsticionizma, ona se uzdržava od samozvanja i na osnovu ranijih zasluga.

Radnička avangarda u socijalizmu ništa ne gubi, već samo dobija ako privlači, ujedinjujući u sebi, napredne i borbene, moralno čvrste i oduševljene grupe i pojedince koje proizvodi socijalističko društvo.

Ona odbacuje svaki redukcionizam i zatvaranje u sebe. Ona ne dobija, već samo gubi ako dopušta da se u njene redove uvuku neprijatelji, špekulanti, karijeristi i ako se u njoj uspostave demagozi, dvoličnjaci, birokrati i autokrati. Njena otvorenost je samokontrolisana i samokritična.

Svaka društvena, a naročito svaka politička grupa može pasti pod udar društvenog negativizma i moralnog kvarenja. Nesagledive (i sagledive) su posledice za društvo, a naročito za socijalizam, ako se to desi avangardi radničke klase, koja je jedina garant egzistencijalne i perspektivne alternative ne samo za socijalizam, već i za čovečanstvo u celini, ne samo za uspeh (radničke klase), već i za pobedu ovog ljudskog morala (u društvu).

Avangarda je pojava s onu stranu političkog kvarenja i ona je avangarda ako prva to otkrije (u društvu i u sebi) i pokaže snagu da te procese spreči i otklanja. To sve pokazuje da je ona, po definiciji, ne samo *svest*, već i *savest* klase i socijalističkog društva kome pripada. Oni koji deformišu političku vrednost i ljudske odnose u njoj samoj i u njenom stavu prema spoljnjem svetu stavljaju se s onu stranu socijalizma i pripadništva pokretu (članska knjižica je nedovoljna za to pripadništvo).

17. Tri su posebne funkcije avangarde radničke klase koje proširuju i konkretizuju savremenu marksističku političku teoriju i praksu.

Prvo, avangarda je nosilac konstituisanja istorijski klasnog bloka koji se stvara u procesu klasne borbe i u okviru određenih društvenih struktura, pa i posle socijalističke revolucije. Ona to postiže ako utiče da radnička klasa ima pravilne i kooperativne ekonomske, političke i ideološke odnose sa svim društvenim slojevima koji pripadaju radnim masama (prvenstveno sa seljaštvom) i kad to čini i izvan autoritarnosti i kompleksa mesijanstva; i ako je sposobna da ujedinjuje sve, ne samo ekonomski, već i politički i ideološki, proletarizovane društvene grupe, uvodeći ih na puteve socijalizma.

Drugo, avangarda radničke klase je politički i idejno deo međunarodnog radničkog pokreta; da bi ostala avangarda, ona mora održavati odnose solidarnosti i uzajamne pomoći, saradnje i komplementarnosti sa avangardom drugih zemljala, i to na osnovu uzajamnog razumevanja u pogledu svojstvenog rešavanja posebnih pitanja politike i zauzimanja konkretne orijentacije, a na što ima pravo radnička klasa i njena avangarda svake zemlje. Avangarda održava ove i druge međunarodne odnose s onu stranu svakog političkog i ideološkog centralizma, liderstva i hegemonizma, etnocentrizma i nacionalizma. Svaka avangarda je odraz radničke klase jedne zemlje, ali ona je i avangarda svetske radničke klase i narodnih masa, čije borbe su proizvele marksizam i lenjinizam i revolucionarnu proletersku ideologiju, odnosno uslove njene egzistencije i akcije.

Marksizam je rezultat teorijskog saznanja i borbene prakse svetskog proletarijata, uključujući i svetsku praksu izgradnje socijalizma. U ovu „riznicu“ ulazi danas i samoupravna misao i praksa, i to utoliko više što su bitan sastavni deo marksizma i originerne radničke ideologije. Samoupravljanje je danas pozvano da ujedinjuje, a ne da deli svetski radnički pokret.

Ovako shvaćen marksizam postaje danas odlučujući činilac u društvenim preobražajima ako je avangarda uspela da ove nove ideje iznese i unese u mase radnih ljudi. Ovakav živ, maštovit, internacionalan i univerzalan marksizam je odbrana svake avangarde od egocentrizma i dogmatizma. On joj pomaže da još bolje sazna ne samo opšte probleme, već i one iz svoje sredine i da predviđa nužne promene u svetu i svojoj zemlji, odstranjući svaki avangardizam i „skok u prazno".

Treće, ovakva avangarda radničke klase je nosilac ne samo klice, već i „slike", odnosno strukture novog društva; društva koje se pretvara u zajednicu slobodnih proizvođača i ljudi.

Nema avangarde radničke klase u periodu socijalizma ako nije svesna ove perspektive i ako se ne ostvaruje u funkciji komunističkog projekta društvenih, kulturnih i moralnih preobražaja, koje i obuhvata.

Ova funkcija se izražava naročito u odnosu na pitanje promene čoveka. Avangarda ne može odlagati ni tu promenu niti padati u ono što Lenjin naziva ekonomizam, to jest u ekonomski fatalizam po kome je nužno prvo ostvariti socijalizam, a zatim tako ostvaren socijalizam rađa samim tim novog čoveka.

18. Avangarda radničke klase, naročito u socijalizmu, pored istaknutih opštih, ima dve posebne funkcije. Jedna je na planu teorije i proizlazi iz misli koju je istakao već Marks: da nema novog društva ako se u procesu objektivnih i „spoljnih" preobražaja ne preobražavaju i oni koji u njemu učestvuju. Druga je na psihološko-moralnom planu, koji su zapazili savremeni marksistički istraživači i sami borci, naročito pisci i moralisti: u svim revolucijama se dešava da se zadrži ili uspostavi mašina psihološke, erotske ili estetske represije slična onoj koju je trebalo uništiti.[14] Promena čoveka mora ići sa promenama društva, a avangarda mora biti angažovana da u svim prilikama doprinosi da se uništi u čoveku ono što se iskorenjuje u društvu. Sve to pokazuje da nema avangarde bez avangardne radničke klase i revolucionisanja „prirode" čoveka.

Iza zaostalosti, konzervativizma i sebičnosti, ideološke praznine i moralnog tupila ne može da se uspostavi avangarda. Ne može se biti ispred snaga koje, objektivno ili subjektivno, „vuku" društvo i čoveka nazad, u staro društvo. Revolucionarna i aktivna avangarda pretpostavlja svesnu, politički i ideološki razvijenu radničku klasu i društvene grupe koje predvodi. Iz suprotne situacije proizlaze posebni ideološki i vaspitni zadaci i obaveze avangarde. Istorijsko iskustvo pokazuje da ih ona ne može ostvariti ako ne menja svoj odnos prema masama, to jest ako iz slabosti drugih ne traži opravdanje za gospodareći položaj i autoritarni odnos prema radnim masama. Radnička avangarda ima istorijsku misiju da menja zaostalost i retrogradnost; u tome se ona razlikuje od svih dosadašnjih i postojećih „elita". Elita živi od zaostalosti drugih, a avangarda nalazi svoj uslov u ukidanju tog stanja i drugih centara nejednakosti i zapuštenosti u istoriji.

Bivši predsednik Francuske Republike Pompidu hvalio se da se naslanja na „ćutljivu većinu" (majorité silencieuse). Avangarda i ćutljiva ili ućutkana klasa je politička protivrečnost: avangarda isključuje

---

[14] *Livre de Manuel* (Gallimard, Paris, 1974) od argentinskog revolucionarnog pisca Julija Corterna.

takvo stanje klase. Avangarda pripada klasi koja govori i koja se čuje. Gluva i ćutljiva ljudska grupa ne stvara avangardu, jer ne oseća potrebu za njom; pojava avangarde je vesnik buđenja klase koja traži svoju artikulaciju, novi svet i „vladavinu slobode".

Avangarda je u dijalektičkom odnosu ne samo prema klasi, naročito u socijalističkom društvu, već i prema čoveku. To je vodeća misao marksizma i to je poruka dosadašnje istorijske prakse političke avangarde radničke klase.

Više nego pitanje vlasti i ideologije, problematika avangarde danas se proteže na čitav sudbonosni istorijski period prelaza iz starog u novo društvo, iz varvarstva u civilizaciju, iz nužnosti u slobodu. Bez marksistički opredeljene i proleterski inspirisane avangarde i njene višedimenzionalne uloge taj skok se ne može ni zamisliti, a još manje ostvariti.

III

19. Proleterska avangarda ima to preimućstvo i taj novi kvalitet što se definiše u odnosu na čoveka, tačnije, što u svom pogledu na svet sadrži i stav (teoriju) o čoveku. Teorijski, taj kvalitet je oslobađa onih tendencija prema gospodarenju i manipulisanju koje prate svaku organizaciju i elitu, a koje su suprotne konceptu avangarde.

Marksistička teorija društva ne idealizuje čoveka niti ga potiskuje u antropološki mrak. Ona ga objašnjava i shvata u onome što jeste (iako nedovoljno i što je bio) i u onome što može biti i čemu teži.

Čovek je jedino biće koje istorijski proizvodi sebe kao pojedinca i kao vrstu. On se nalazi u samom središtu istorije kao aktivno, proizvodeće, stvaralačko biće, koje svojom svrsishodnom delatnošću menja svet. U tom smislu čovek je prirodno i istorijsko biće koje bivstvuje na način prakse; on je prevashodno biće prakse kome je čovečnost jedini i pravi cilj. Time se istovremeno potvrđuju ne samo proizvodnost i stvaralaštvo kao bitne ljudske sposobnosti, već pre svega sloboda kao delatni princip prakse. Jer tako shvaćena praksa pretpostavlja kako otvorenost prema svetu tako i otvorenost prema novim mogućnostima, da bi se i ljudsko delanje neprestano potvrđivalo kao praktično iskustvo slobode, koje se uvek iznova započinje da bi se stvarno obistinilo kao slobodno.

Usled dvojstva svoje moralne prirode i podeljenosti u samom sebi, čovek, pored toga što proizvodi i stvara, može i da razara. Istorija nije samo rađanje istinskog čovekovog bića, već i proces čovekovog otuđivanja od sebe samog, od vlastitih ljudskih moći. Čovek može da bude i objekt svog vlastitog dela, koje izmiče njegovoj kontroli i gasi njegove nade, mada je njegov najviši zadatak upravo da bude istinski subjekt, kako bi čovek postao najviše biće za čoveka.

Pored te mogućnosti otuđenja čovekovog sopstvenog dela, ta moć stvaralačkog samoizražavanja i samosvojske kontrole svih vidova života i misli predstavlja onu temeljnu ljudsku sposobnost u kojoj je neposredno ukorenjena i sloboda. Bez razumevanja te unutrašnje ljudske sposobnosti i težnje za prevazilaženjem i stvaralaštvom ne može se pojmiti koren ljudske slobode, jer upravo ta moć proizvođenja i stvaranja predstavlja onu delatnu snagu koja čini supstanciju slobode. Jedino posredstvom te proizvodne i stvaralačke moći može čovek da se suoči

sa zahtevom da sam reši problem svoje egzistencije i da živi svoj život, da izvrši izbor između puteva koji se pred njim otvaraju ili da stvori nove mogućnosti, rukovodeći se vlastitim smislom i svrhom.

Čovek može da poseduje stvari, da raspolaže vlašću ili da se predaje raznolikim telesnim uživanjima, ali teško može da odoli svojoj težnji za značenjem i smislom svoga života. Ako je i ukoliko je samo pasivan i receptivan, utoliko se ne odnosi delatno prema svetu i svojim sopstvenim mogućnostima. On može da živi istinskim životom samo ukoliko prisvaja i doživljava svet u vlastitom činu izražavanja svojih ljudskih moći, ukoliko je proizvodan, ukoliko živi delatnim, to jest slobodnim životom.

Radnicima pripada budućnost sveta pošto je samo rad istinska ljudska moć i bogatstvo. Zahvaljujući svojoj proizvodnosti, oni nose u sebi klicu jednog opšteg života. To ujedno potvrđuje univerzalnost radničke klase i njene ideologije, kao i marksističke nauke.

Marksistička misao ne odbacuje u socijalizmu apstraktni rad koji stvara robu, ali se u praksi socijalizam mora sve više zasnivati na konkretnom radu koji neposredno zadovoljava ljudske potrebe. Žigošući nečovečnost i otuđenje uskog i razmrvljenog rada, kao posledice tehničke i društvene podele rada, avangarda ističe proizvodnu delatnost koja izvire iz totaliteta ljudskih moći, koja predstavlja jedinstvo fizičkog i umnog rada.

Na osnovi ovih postavki o prirodi ljudske proizvodnosti i slobode, proizlazi i zaključak da čovekov svet nikada nije do kraja dovršen, da je uvek otvoren prema novim mogućnostima, da su promenljivost i razvijenost njegovo bitno unutrašnje načelo. To ne znači da se ljudski svet uvek iznova stvara. Ni jedna generacija ne započinje svoj život *ab ovo*, iz sasvim novog temelja, nego od zatečenih odnosa i određenog nivoa prošlosti. Čim se čovek rodi, za njega je već spremna „pozornica“ koja će bitno uticati na njegovu dalju sudbinu. On nije u pravom smislu nov i originalan akter. Zahvaljujući svojoj moći sećanja i svojoj istoričnosti, on gomila u sebi događaje prošlosti, svet svojih predaka, da bi se njima koristio u razvijanju svog sopstvenog života. On se koristi ranije saznatim ili otkrivenim istinama; ali često i prikrivenim i neotkrivenim zabludama, da bi nastavio da čini iste i čak neoprostive greške. Čovek je biće koje je sposobno da otkriva greške, ali i da ih čini; on sa više lakoće otkriva greške drugih nego svoje.

20. Imajući u vidu političku sferu, u kojoj se najčešće rešava čovekova sudbina, neosnovano je tvrditi da je svaka javna praktična delatnost uistinu čin slobode, jer su ljudi u stanju ne samo da proizvode i stvaraju svoj život, već i da ga razaraju; oni mogu svojom slobodnom delatnošću da proširuju granice svoje slobode i obogaćuju svoje ljudsko biće, kao što mogu da učestvuju u svom vlastitom porobljavanju i izneveravanju svojih najdubljih ljudskih mogućnosti. Stoga je nužno da sloboda ima svoj moralni osnov, da bude orijentisana prema smislu i vrednosti, kako bi se razlikovala od neslobode i samovolje, što je takođe mogućnost bivstvujućeg kao načina čovekovog postojanja.

Čovekova sudbina se ne ostvaruje bezuslovno, po zakonu prirodne nužnosti, niti je prepuštena njemu na volju, već se ostvaruje činom slobode koja stremi smislu i svrsi ljudskog postojanja. Ako je čovek slobodan da ostvari svoju suštinu kao stalan i nikad do kraja ispunjen zada-

tak, on je slobodan i za suprotno i drugo: on može da promaši i izneveri taj svoj cilj. Poznato je da samo onaj koji pokušava da istinski živi, što je nesumnjivo život u stvaranju slobode, istine i ljudske solidarnosti, može i istinski da život promaši. Uzrok tome nije samo u činjenici što svaki čovek može da greši i da svoju vlastitu suštinu shvati u isključivoj svetlosti, već pre svega u tome što je svaki slobodni čin i time svako stvaranje misaona i moralna napregnutost, koja rađa neizvesnost i rizike u odlučivanju i delanju. Čoveku je potrebna odlučnost i hrabrost da istraje u svojoj ličnosti; da bi bio slobodan, on mora biti svoj (Hegel). Ali, on može da se pokoleba i posustane, da izneveri samoga sebe, da postane drugi, stranac drugima i sebi.

Sve ovo potvrđuje nužnost postojanja aktivne i stvaralačke i humane uloge avangarde u procesu oslobađanja čoveka, ali ističe i potrebu da avangarda koja je angažovana za stvaranje novog društva nosi i razvija svest o osobinama i mogućnosti čoveka. Ali, to nije sve.

Avangarda je ljudska i društvena grupa, zajednica ljudi. Sve što zna i treba da zna o čoveku odnosi se i na nju, na ljude koji je čine. Nema drugih ljudi, oni su u osnovi isti. Saznanje o jedinstvu ljudske ličnosti oslobađa avangardu od asketizma i elitizma. Čovek treba da može i hoće da bude čovek, i to je osnovno za svako društvo i njegove oblike. Politička antropologija i socijalna psihologija su moderno oružje avangarde.

21. Koncept avangarde je nepoznat i nepriznat u političkim dokumentima koji su teorijski izraz zadovoljnih i privilegisanih klasa i svih grupa koje osporavaju mogućnost preobražaja društva i čoveka i onih koji zastupaju ideologiju Spenserove društvene strukture i Civitas Dei Tome Akvinskog. Ali, ni liberalna politička filozofija ne poznaje avangardu ni kao koncept ni kao problem; ona proklamuje automatizam društvenih i političkih procesa i promena pod vođstvom „prirodnih" elita i „bogomdanih" lidera.

Avangarda je, već od same pojave socijalističkog pokreta na svetskoj političkoj pozornici, bila predmet oštrih kritika i osporavanja. „Realistička" sociologija i politikologija krajem XIX i u početku ovog veka (Mikels, Moska, Pareto i drugi) proizvodila je i „gvozdene zakone" da bi dokazala da je svaka avangarda, politička, a naročito masovna partija, neizbežno podvrgnuta „gvozdenom zakonu oligarhije", to jest da se „neizbežno" pretvara u oligarhijsku organizaciju. Ideološka ograničenost (divlji antisocijalizam) i mehanistička misao navode ove pisce da avangardu izjednačavaju sa partijom u buržoaskom značenju i time sa organizacijom „kao takvom", dok je radnička avangarda politički, ideološki i kulturni subjekt istorije.

Odbacivanje avangarde nalazimo i u radovima nekih starih i novih marksista (poznat je u tom pogledu Panekok, pisac inače zapažene i danas aktuelizovane knjige *Demokratija i radnički saveti*[15]). Oni smatraju da je radnička partija, kao organizacija koju izjednačavaju sa odnosom između šefova i mase, prevaziđena i da na njeno mesto stupaju radnički saveti koji uspostavljaju neantinomičnu „radničku vlast", koja je u praksi ostvarena avangarda.

---

[15] *Pannekoek et les conseils ouvriers*, Texts choisis, E. D. I. Paris, 1969,

Teorija avangarde je deo opšte marksističke političke teorije, u kojoj su u toku pola veka i više preovlađivale Lenjinove ideje o karakteru i političkoj ulozi avangarde oličene u marksistički naoružanoj i revolucionarnoj partiji radničke klase i radnog naroda u celini. Posle Lenjina posebnu pažnju avangardi posvećuju dva istaknuta i uticajna revolucionara i marksista: Gramši i Mao Ce Tung. Oni niti osporavaju niti prevazilaze Lenjinove teorijske premise, što ne znači da ih ne dopunjuju, ne prilagođavaju revolucionarnoj strukturi proletarijata svog doba i konkretnim uslovima revolucionarne situacije u kojoj i za koju misle u interesu ostvarivanja socijalističkog projekta.

U toku poslednje dve decenije — pod uticajem izvesnih odstupanja, pa i deformacija u ostvarivanju Lenjinove teorije o politici i o organizaciji avangarde (partije), u uslovima krize staljinizma i političko-ideološke konfrontacije u krugu socijalističkog sveta (posebno između SSSR i Narodne Republike Kine), kao i usled prodiranja prudonizma i anarhosindikalizma u redove „leve" i „krajnje leve", pretežno malograđanske inteligencije — koncept avangarde je predmet kritike i čak apsolutnog osporavanja. Tako se u negiranju avangardnog karaktera Komunističkoj partiji Francuske i u konfrontaciji sa njom stvaraju „teorije" u kojima se osporava mogućnost postojanja ili uopšte teorijska osnova i politička misao avangarde. Argumenti su pretežno spoljni, otuđeni od istorijske situacije i revolucionarnog socijalističkog pokreta, teorijski inspirisani funkcionalizmom i strukturalizmom. Strukturalistički sociolog Delez uzvikuje: „Nema više predstavljanja", a filozof i književni esejist M. Fuko izriče moralnu „osudu" — „kad se govori za druge"[16].

Uporedo s tim, novi teoretičari pojedinih levičarskih grupa i grupica, naročito u Francuskoj, koje se množe na talasu klasne borbe, društvenih tenzija i ideoloških pometnji (pozivajući se često na „pravi maoizam"), negiraju koncept „samozvane avangarde" koja se (logično) protivstavlja „samoosporenoj avangardi"[17], ili odbacuju mogućnost da se „reči i misao ljudi neposredno zainteresovanih za revoluciju zamene rečju i mišlju koje unapred odredi jedna mala grupa"[18].

Ta kritika avangarde ne pogađa marksistički koncept avangarde niti njenu istorijsku i savremenu nužnost i ulogu, već dodiruje jednu ideologiju o njoj, jedan njen ideološki model. Prema Marksu i Lenjinu (kao i u teoriji Gramšija i samog Mao Ce Tunga), vodeća uloga partije, to jest funkcija istinske radničke avangarde nikad nije nametnuta, nije garantovana unapred, ne zasniva se na unapred određenom pravu, već se potvrđuje i ostaje svakog trenutka u akciji, borbi i misli avangardne grupe i klase (što naglašava u svom teorijskom radu i E. Kardelj).

Ta uloga, odnosno funkcija je determinisana i determinišuća; ona se proverava u masama i ostaje u njima i za njih, ali je ujedno suprotna svakom političkom *suivizmu*. Avangarda se ne stvara na repu političke borbe i akcije masa, već u njihovim prvim redovima, u političkoj i ideološkoj borbenosti i stvaralaštvu. To je malo poznata, ali bitna misao Lenjina o radničkoj avangardi.[19]

---

[16] U levičarskom umetničkom časopisu „Luk" (L'Arc), br. 49, str. 4. i 5.
[17] „Théorie et Politique", br. 2, 1974, str. 42.
[18] „Cahiers Proletariens", br. 1, 1973, str. 37.
[19] Videti fusnotu 8.

Radnička avangarda je ne samo politička organizacija i institucija proletarijata; ona je njegovo delo i inkarnacija.

Postojanje ovakve avangarde omogućuje da marksistička teorija sačuva svoju totalnost, kao i da se ideologija i politika radničke klase, i ona sama, ne cepaju, ne pretvaraju u neodgovorne i zbunjene grupe i grupice koje su istorija i nedavna praksa osudile. Svaki teorijski pokušaj da se ukine radnička avangarda je teorijski besplodan jer se igra ispražnjenim rečima i samostvorenom mitologijom; a politički opasan jer jednu avangardnu situaciju u kojoj se savremeno društvo nalazi teži da blokira, oduzimajući joj materijalno-političku snagu i ideje koje istorijski izražava i nosi radnička klasa u pravcu osvajanja slobode i uslova da ljudi i narodi žive bolje, sigurnije i po svojoj slici, volji i želji.

Ujediniti ne znači uniformisati; nužno uspostavljen politički i ideološki centar ne znači centralizaciju bez demokratizma; voditi ne znači zapovedati i komandovati. To potvrđuje politika i organizacija Saveza komunista Jugoslavije i svaka prava avangarda radničke klase u istoriji i danas. Autoritet avangarde, nužan socijalizmu i radničkoj klasi, ne može se izjednačiti sa buržoaskim autoritarizmom samo u malograđanskoj ideologiji i sitničavim kvazi „teorijama".

Rečima i pseudosuperiornim intelektualističkim stavovima ništa se u istoriji ne stvara i ne može osporiti ono što je živo, nužno, aktivno i stvaralačko.

Politička participacija se najdublje ostvaruje u socijalističkoj revoluciji koja je u progresivnom i stvaralačkom kontinuitetu, a svega toga nema bez aktivne, učestvujuće i vodeće avangarde radničke klase i radnih masa.

Vučina Vasović

Participacija i demokratija

NEKI PROBLEMI ODREĐIVANJA POJMA PARTICIPACIJE

Malo je pojmova koji su toliko neodređeni i višeznačni kao što je to participacija. I kad tu reč »prevedemo« kao učešće i kad je nešto bliže odredimo kao učešće masa u upravljanju društvenim poslovima, ostaju otvorena mnoga pitanja: je li reč o posrednoj ili neposrednoj participaciji, o parcijalnoj ili globalnoj, odnosno o »mikro« ili »makro« participaciji, o konsultativnoj ili »odlučujućoj«, o nižem ili višem stepenu participacije, pa i pitanje — šta je to upravljanje društvenim poslovima, kojim se zajedno sa stepenom učešća na neki način određuje participacija.

Nama izgleda da bi jedan deo nejasnoća mogao biti otklonjen ako bi se participacija vezala ne za upravljanje društvenim poslovima uopšte, već za proces donošenja odluka o fundamentalnim pitanjima društva, posebno o usmeravanju i raspodeli osnovnih društvenih vrednosti, i ako bi se ona shvatila kao neposredno učešće masa u procesu donošenja onih odluka koje ih neposredno tangiraju. Pri tom smo svesni da je proces odlučivanja uži od političkog procesa uopšte i da je, prema tome, za toliko suženo i značenje političke participacije. Isto tako, ovaj pojam je sužen i na račun posrednog odlučivanja. Ako ovakvo sužavanje pojma participacije nema dovoljno opravdanja, mogli bismo i da se složimo da govorimo o jednom vidu ili nekim aspektima političke participacije, mada smo bliži mišljenju da se u naznačenom smislu može i treba tumačiti pojam političke participacije.

Ništa manje složen od pojma participacije nije ni pojam demokratije. Ovde ćemo demokratiju odrediti kao politički sistem koji obezbeđuje poštovanje i vladajući uticaj volje i interesa naroda, odnosno njegove većine na proces upravljanja društvenim poslovima. Izgleda da se Linkolnovom određenju demokratije kao vladavine naroda od naroda

i za narod može malo šta dodati ili oduzeti. Ovde se, svakako, pretpostavlja da je demokratski politički sistem vezan kako za »makro« tako i za »mikro« plan politike, kako za parcijalnu tako i za globalnu političku strukturu, kako za ekonomsku tako i za političku sferu u užem smislu. Isto tako, demokratski sistem mora biti sposoban ne samo da obezbedi izražavanje različitih interesa i učešće naroda u politici, već i da efikasno usmerava društvo i rešava aktivne društvene kontroverze u skladu s interesom i voljom većine.

RAZLIČITA GLEDANJA NA ODNOS PARTICIPACIJE I DEMOKRATIJE

I kad se ovako pojmovno odredi, participacija ostaje predmet mnogih kontroverzi i dilema, posebno onih koje su vezane za utvrđivanje njenog društveno-političkog, odnosno demokratskog smisla. Ovo utoliko pre što smo danas svedoci i jedne relativno nove i unekoliko paradoksalne situacije. Dok, na jednoj strani, rastu nade i zahtevi mnogih progresivnih pokreta širom sveta za participacijom[1], a politički režimi sve više uviđaju neminovnost određenih vidova participacije i njihovog zakonskog garantovanja, dotle se, istovremeno, na drugoj strani, uverenje da će participacija biti manje ili više univerzalan put demokratske transformacije društva meša sa saznanjem i neposrednim iskustvom da ona može biti ili se mahom javlja kao vid birokratske manipulacije, ili kao oblik postojanja »fasadne«, odnosno manipulisane demokratije ili samo kao okvir »obračuna« elite i kontraelite. I, reklo bi se da noviji oblici participacije predstavljaju više jednu novu fazu »večite« borbe, kompromisa ili saradnje elite i mase, vladalaca i onih kojima se vlada nego sistem narodne vladavine u smislu ukidanja podele na one koji vladaju i one kojima se vlada. Nije van ovog dometa i paradoksa dosadašnje participacije ni činjenica, vezana više za idejni ili teorijski plan, da je ne mali broj onih koji su insistirali na punom učešću masa u politici završavao ili anarhizmom ili diktaturom. Prvim, ako su ostajali bez vlasti, a drugim ako su je se domogli. Zbog toga ovo novo iskustvo daje osnova da se aktiviraju stare i otvore neke nove dileme u vezi s participacijom. To je i razlog što se i krug gledanja na participaciju u novije vreme još više proširuje.

Nama se čini da je, i pored velike složenosti, pa i neodređenosti, i, svakako, uz izvestan rizik uprošćavanja, ipak moguće razvrstati različita gledanja na odnos participacije i demokratije, i to u četiri osnovne grupe. Razume se, ta gledanja će u ovoj skici klasifikacije dobiti na neki način vid »idealnih« tipova.

U prvu grupu treba izdvojiti ona shvatanja koja u najvećoj mogućoj meri poistovećuju participaciju i demokratiju. Ona se oslanjaju na antičko demokratsko iskustvo (Grčka) i na noviju demokratsku istoriju,

---

[1] I ne samo politički nemiri u razvijenim zemljama u kojima je učestvovalo i do polovine celokupnog aktivnog stanovništva (Francuska), već i slični pokreti u nerazvijenim zemljama isticali su kao jedan od svojih osnovnih zahteva participaciju.

posebno na praksu Švajcarske[2] i Engleske[3]. Iz antičkog iskustva je Perikle, a iz švajcarskog Ruso crpeo elemente za svoje skice političkog sistema kao participacione demokratije[4] (mada Rusoov koncept i nije sasvim konzistentan), a kasnije su i sami poslužili kao izvor mnogih teorija i idejnih i političkih pokreta. Od ovog tipa odnosa participacije i demokratije treba razlikovati kasnije sheme participacije (ne retko predstavljene kao koncept participacione demokratije, vezane za anarhizam ili gild socijalizam, ili radničke participacije u sferi ekonomije ili industrije ili pak ona gledišta koja participaciju vežu za »mikro« društveni plan ili za svet primarnih grupa)[5] prvenstveno zbog njihove parcijalnosti, odnosno vezivanja participacije samo za određeni nivo ili sferu društvenog života, a ostavljanja po strani šireg i globalnog društveno-političkog plana.

Suprotna ovim su shvatanja koja u neposrednoj demokratiji i participaciji vide ne samo iluziju, primitivnu demokratiju[6] ili dečju veru u jednakost svih ljudi, već i glavnu opasnost po društvo i demokratiju. Ni ona nisu nimalo nova. Još su Platon i Aristotel shvatili neposrednu demokratiju kao devijantan vid političkog sistema, prvi kao vladavinu slabih i siromašnih[7], a drugi kao vladavinu siromašnih, odnosno demagogiju[8], da bi, mnogo kasnije, i Kant i Medison, u različitim i udaljenim delovima sveta, još više proširili njeno negativno značenje poistovećujući je s despotizmom[9] ili pak s ličnom nesigurnošću[10]. Ova gledanja danas dobro predstavljaju Talmonovo viđenje participacije ili neposrednog učešća masa u politici (»sa hiljadama sekcija... u permanentnom zasedanju, bombardovanjem skupština rezolucijama, protestima, peticijama i iznad svega opozivom i ponovnim izborom predstavnika, stalnim nacionalnim referendumom, izvršnom vlašću u koju se uvek sumnja i bez moći da radi i javnim silama protiv ustavnih organa vlasti«) kao »pre-

---

[2] Dobra informacija o starim formama švajcarske demokratije može se naći u knjizi: Eugene Rambert, *Les Alpes Suisse: Etudes Historiques et Nationales*, Lausanee, 1889; J. M. Vincent, *State and Federal Government in Switzerland*, Baltimor, 1891.

[3] U nečemu slični švajcarskim bili su oblici demokratije i u engleskim radnim sredinama, oslobođeni od stalno izdvojenih službenika, izvršnih tela ili predstavničkih skupština. Generalni skup je obavljao sve poslove, odnosno delegirao deo poslova ili svojim službenicima ili komitetima. To su bili i prvi oblici tredjunionističke demokratije. (Vidi: S. and B. Webb, *Industrial Democracy*, London, 1926, (1897), str. 37.). Vebovi smatraju da se »čista« demokratija ili neposredno odlučivanje od strane naroda u svakom pitanju može naći u istoriji većih sindikata u Engleskoj između 1834. i 1870. godine (isto, str. 22).

[4] Vidi Periklovo određenje demokratije kao vladavine većine: Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*, New York, 1950; J. J. Rousseau, *Društveni ugovor*.

[5] C. B. Benello, D. Rouspolus, *The Case for Participatory Democracy*, New York, 1972.

[6] G. Sartory, *Democratic Theory*, New York, 1965, str. 250-268, 462.

[7] Platon, *Država*, VIII.

[8] Aristotel, *Politika*, 1279, 1280.

[9] I. Kant, *Večni mir*, Sarajevo, 1936.

[10] Medison, *Federalist*, No 10.

obraženog totalitarizma« (inverted totalitarism).[11] Gotovo istovetno sa ovim je i stanovište Vebovih bez obzira na to što je njihova opšta idejna orijentacija bila drukčija.[12] Bliska ovim su i gledanja koja u neposrednom učešću naroda u odlučivanju o značajnim pitanjima društva vide *reductio ad absurdum* demokratskog sistema. Jedino pitanje o kojem šira populacija može odlučivati jeste pitanje ko će narod reprezentovati u predstavničkom telu.[13] Ovde se demokratija svodi najvećim delom na izbore i ne protivreči participaciji samo za onoliko koliko se izbori smatraju jednim vidom participacije. Pošto se ovde participacija svodi na izbore, ona je vrlo blizu stvarnoj participaciji.

U treću grupu spadaju gledanja koja, slično prethodnim, u totalnoj participaciji i političkoj aktivnosti svih vide jednu od osnovnih prepreka demokratiji, ali, načelno, nisu protiv delimične i odgovarajuće participacije.

Četvrta grupa gledišta smatra da demokratija traži i pretpostavlja što puniju participaciju, ali se ne svodi samo na nju. Participacija se ovde pojavljuje samo kao jedan od elemenata i faktora demokratije. Demokratija je mnogo širi i složeniji sistem odnosa koji, pored participacije kojom treba da se obezbedi vladavina od strane naroda, zahteva i pravu vladavinu i niz instrumenata i faktora koji onemogućavaju pretvaranje participacije u manipulaciju ili »preobraženi totalitarizam«. Tu se, dakle, pored vladavine naroda, podrazumeva i vladavina za narod. Ovo poslednje traži aktivno učešće naroda ne samo u procesu odlučivanja, već i u procenjivanju stvarnih efekata odlučivanja i smerova politike na položaj i slobodu naroda i stoga mogućnost korigovanja u skladu sa zahtevima najšire populacije i pozivanja na odgovornost nosilaca upravljačkih ili javnih funkcija za neostvarivanje volje i interesa naroda, odnosno društva.

Ako bismo birali stanovište na koje treba da se oslanja sistem socijalističke samoupravne demokratije, onda bi to bio, po našoj klasifikaciji, četvrti tip odnosa participacije i demokratije. Nama izgleda da se i naš Ustav najviše približava ovakvom tretiranju participacije i demokratije. Participacija kao načelno demokratska vrednost ne može ići na štetu drugih vrednosti i ciljeva društva, na štetu opštih interesa ili interesa radničke klase ako je reč o socijalističkom društvu.

Iz svega toga slede dva zaključka: prvo, da je participacija samo jedan faktor, bolje reći elemenat demokratije i, drugo, ako je moguća participacija bez demokratije, ova druga je nemoguća bez participacije. Štaviše, moglo bi se utvrditi da stepen demokratičnosti jednog sistema, pri drugim jednakim uslovima, zavisi od stepena stvarne participacije masa u procesu odlučivanja.

Međutim, moramo reći da to shvatanje, iako se načelno ili najvećim delom prihvata, još uvek nije jasno postavljeno i da i u teoriji i u praksi još uvek postoje velike razlike i nedoslednosti, pa i neka vrsta »teturanja« između određenih ekstrema, kao i pragmatske inter-

---

[11] I. L. Talmon, *The Origin of Totalitarian Democracy*, New York, 1960.

[12] S. and B. Webb, op. cit., str. 26, 36.

[13] E. Durbin, *The Politics of Democratic Socialism*, London, 1957, (1940), str. 255, 256.

pretacije participacije zavisno od situacije, odnosa snaga, trenutnih efekata i ličnih kalkulacija.

DEMOKRATSKI SMISAO, FUNKCIJE I GRANICE PARTICIPACIJE

Tvrdnja da je participacija faktor demokratije i da bez participacije nema demokratije, pa ni socijalističke samoupravne demokratije, odmah nas stavlja pred obavezu i zadatak da pokažemo u čemu je demokratski smisao participacije i koje su njene funkcije.

Pre svega, čini se da je najlakše dokazati da je participacija jedan od najpouzdanijih demokratskih instrumenata za vršenje jedne od najznačajnijih funkcija demokratskog političkog sistema, takozvane artikulacije interesa i zahteva. Onamo gde ne postoji razgranat sistem kanala i institucionalnih mogućnosti za slobodno i neposredno izražavanje interesa i zahteva prvenstveno bazičnih organizacija života i rada, kao garancija da će interesi tih subjekata inspirisati i prožimati smerove politike i upravljanja, teško je govoriti o punijoj demokratiji. Moglo bi se čak poći i korak dalje pa tvrditi da je postojanje, odnosno nepostojanje takvog mehanizma jedan od osnovnih kriterija podele političkih sistema na demokratske i autokratske.

No, pri konačnom procenjivanju demokratskog smisla participacije kao pouzdanog sredstva slobodnog izražavanja interesa brojnih i različitih subjekata moramo biti oprezni i umereni; drugim rečima, moramo imati u vidu i neke druge strane takvog stimulisanja participacije i slobodne artikulacije interesa i zahteva. Naime, iskustvo pokazuje, a to je istorija ideja već zabeležila, da stalni poziv i stimulisanje slobodnog izražavanja interesa i zahteva dovodi, prvo, do njihovog širenja i hipertrofiranja i, drugo, do očekivanja da će svi ti izraženi interesi biti zadovoljeni u najkraćem roku. Za toliko postoji i veća opasnost od nezadovoljavanja tih zahteva. To može da poveća nezadovoljstvo i intenzitet konflikata, a time i da oteža njihovo regulisanje. Zato se prilikom stvaranja širokog mehanizma procesa artikulisanja interesa mora voditi računa i o takvim mogućim njegovim efektima.

Jednu od značajnih funkcija participacije treba videti u njenoj moći da u određenim uslovima otežava monopolizaciju vlasti i procesa odlučivanja. Ovo je značajno naročito za društvo sa društvenom svojinom na sredstvima za proizvodnju. Bez šire participacije teško je i zamisliti praktično ostvarivanje vladajuće pozicije radničke klase u određenim uslovima.

Participacija dovodi i do stvaranja autentičnijeg javnog mnenja. Poznato je da se, naročito u novije vreme, modernim, razvijenim sredstvima masovnog komuniciranja često vrši fabrikovanje javnog mnenja po želji i narudžbi vrhova društveno-ekonomske ili političke piramide. Učešće masa u procesu odlučivanja smanjuje mogućnost transformisanja stvarnog u fiktivno javno mnenje.

Pored toga, participacija u određenim uslovima proširuje krug izbora informacija, što onda, sa svoje strane, proširuje mogućnost tradicionalnijeg upravljanja društvenim poslovima.

Svakako, jednu od najznačajnijih funkcija participacije treba tražiti, kako je to već i Ruso primetio[14], u njenoj mogućnosti da bude neka vrsta garancije slobode čoveka od tutorske organizacije, grupe ili pojedinca.

Isto tako, treba se složiti s Rusoom da participacija predstavlja dobru garanciju jednakosti, bez koje nema pravednog i demokratskog društva. Participacija je i dobar način da se čuvaju i poštuju neke osnovne društvene vrednosti i norme oko kojih postoji opšti ili većinski konsensus. U tom svojstvu ona može biti moćno sredstvo ograničavanja i kontrole upravljačkog sloja.

Čini se da je isto tako značajna i edukaciona funkcija participacije, koju je dobro uočio, mada na ekstreman način eksplicirao, Djui. Učešće u odlučivanju razvija određene sposobnosti pojedinaca koje bi bez te vrste političkog praktikovanja ostale zapretene ili u najboljem slučaju latentne.

PRETPOSTAVKE STVARNE PARTICIPACIJE

Ako je ukazano bar na neke elemente složenog odnosa participacije i demokratije, potrebno je, makar i ukratko, osvrnuti se i na neke pretpostavke koje omogućavaju da participacija bude stvarna i faktor demokratije, a ne faktor manipulacije i demokratska himera.

Pre svega, čini se da je od velike važnosti određeni stepen ekonomskog razvoja. Razumno je pretpostaviti da će u pravilu ili bar u većini slučajeva niži stepen ekonomskog razvoja ili veća oskudica u osnovnim ekonomskim dobrima povećavati borbu različitih grupa i pojedinaca oko tih dobara, što onda smanjuje prostor za racionalno i normalno učešće u odlučivanju. Pored toga, u društvu oskudice pojedinci moraju da utroše mnogo više vremena na proizvodnju osnovnih dobara, zbog čega im ostaje manje vremena za učešće u procesu odlučivanja. S iluzijama da će odvajanje više vremena za participaciju biti nadoknađeno rapidnim povećanjem zainteresovanosti i otuda povećanjem intenziteta i produktivnosti rada treba što pre raskinuti. Ovo može biti tačno samo ako se određeni, verovatno veoma mali, deo tog vremena koristi za participaciju. Kad se pretera, participacija postaje faktor regresa i oznaka više primitivnog nego razvijenog društva. To pretvaranje participacione hipertrofije u »ekonomsku atrofiju« dovodi do paradoksalne i delimično tragične situacije u kojoj građanin, kako je jedan autor već primetio, ukoliko više upravlja, postaje sve siromašniji. Ovo utoliko pre što, kako mnoga istraživanja pokazuju, ne postoji uvek pozitivna korelacija između participacije i ekonomskog rasta.[15]

Drugi determinirajući faktor participacije je tip svojinskih odnosa. Dosadašnje iskustvo pokazuje da oni koji su vlasnici sredstava i bogatstva imaju više mogućnosti za participaciju. Otuda je razumljivo što privatno-svojinski odnosi ograničavaju participaciju i vežu je uglavnom

---

[14] J. J. Rousseau, *Društveni ugovor*.

[15] A. Sturmthal, *Industrial Democracy in the Affluent Society*, in Proceedings of the Seventh Annual Meeting of the Industrial Relations Research Association, 1964.

za uži krug nosilaca svojine. I novija istraživanja potvrđuju ovu, nimalo novu, istinu da i u razvijenijim zapadnim, privatno-svojinskim društvima viši stepen participacije i funkcije višeg političkog ranga vrše lica koja imaju veće bogatstvo, dok niže funkcije i niži stepen participacije karakteriše siromašnije slojeve. Neki pisci su već veoma ubedljivo pokazali ovu korelaciju na američkom primeru, ističući da je visok procenat ekonomski najmoćnijih (koji, inače, čine mali deo stanovništva) politički aktivan, dok je znatno viši procenat najsiromašnijih (koji čine veliki deo stanovništva) politički neaktivan. Ova činjenica je kasnije našla svoju teorijsku racionalizaciju u stavu velikog broja zapadnih građanskih pisaca da razvijenija demokratija ne traži i ne trpi visok stepen participacije.

Ne treba trošiti mnogo reči na dokazivanje da će društvena svojina načelno i pri odgovarajućim drugim uslovima pružati više mogućnosti za šire i stvarnije odlučivanje nego privatna svojina. Međutim, iako u načelu tačno, to ne mora biti uvek i ostvarljivo. Ako je stepen monopolizacije visok, a manji broj onih značajnih funkcija na kojima se monopoli mogu graditi nego što je privatno-svojinskih uporišta u jednom buržoaskom društvu, onda se može zamisliti da je u takvom društvu participacija manja nego u naznačenom buržoaskom društvu. Ovo ne znači da će se, zbog toga što postoji koncentracija moći u malo ruku, odlučivanje vršiti isključivo u interesu tih nosilaca monopola. Ali produženje koncentracije moći i sužavanje participacije može da vodi stvaranju i okoštavanju određenih birokratskih struktura, a u razvijenijem postrevolucionarnom periodu čak i mogućim tendencijama restauracije privatno-svojinskih odnosa, dok širenje participacije vodi punijem ostvarivanju društvene svojine i jačanju vladajuće pozicije radničke klase i radne populacije uopšte. Stoga je u uslovima društvene svojine neophodna što brža demokratizacija moći i odlučivanja. Moglo bi se čak reći da je demokratsko odlučivanje, i u tom smislu shvaćeno samoupravljanje, samo način ostvarivanja društvene svojine.

Kao treći faktor možemo navesti postojanje određenog sistema vrednosti i demokratskih tradicija ili onoga što se često naziva politička kultura. Bez toga nije izvesno šta se hoće i kuda participacija vodi. Šira participacija u nedovoljno definisanom društveno-političkom miljeu može biti snažan izvor i faktor nestabilnosti.

Četvrto, za stvarnu participaciju je veoma značajno i postojanje određenih znanja.

Peto, participacija se ne može zamisliti bez lične motivacije. Iako ne mora bazirati ni na kakvoj vrsti bentamovske kalkulabilnosti i lične korisnosti, motivacija se ne može odvojiti od praktičnog ličnog iskustva o efektima ili rezonanci učešća u odlučivanju. Osećanje da participacija ne doprinosti razvoju ili da nema praktičnih efekata vodi ili u otpor ili u apatiju i apstinentizam.

Šesto, za puniju participaciju širih masa potrebna je i odgovarajuća struktura ili raspodela moći i uticaja. A izvori moći, kao što je poznato, mogu biti različiti. Veliku teškoću za stvarnu participaciju predstav-

ljaju tendencije i pojave prenošenja hijerarhije iz procesa rada ili organizacije u proces političkog odlučivanja, gde se onda i snaga reči i predloga meri prema snazi mesta u hijerarhiji rada i organizacij·:. Pored toga, sloboda reči i sloboda čoveka da se odluči na reč i učešće može postojati samo ako je on oslobođen i od pomisli da ga zbog date reči širem demokratskom skupu čekaju određene, eventualno negativne posledice u sferi rada, koja je još uvek delimično i mestimično sfera uticaja, da ne kažemo »carstvo«, manje ili više profesionalnih upravljača. Tako se može desiti da širi demokratski skupovi i oblici odlučivanja mogu biti samo mesto gde faktički upravljači mere i posmatraju lojalnost ili nelojalnost pojedinaca i shodno tome preduzimaju mere da te pojedince uklone, pognu, odobrovolje i inkorporiraju u svoju užu grupu ili uži krug svojih pristalica. Ovo, s druge strane, otvara prostor mnogima da pokažu svoju lojalnost prema vrhu »profesionalne« hijerarhije i da time steknu njenu naklonost i otvore kanale svoje vertikalne mobilnosti.

Sedmo, treba istaći i potrebu postojanja određenih institucionalnih pretpostavki za stvarnu participaciju, naročito potrebu postojanja jasnog, racionalnog i efikasnog institucionalnog mehanizma i modela odlučivanja na svim mestima i u celini sistema. Ovo utoliko pre ako u datom sistemu postoji mnoštvo centara odlučivanja, institucija i organa čije funkcionisanje zahteva veliko angažovanje i dosta vremena. Mnoštvo tih organa, kao i nedovoljno jasno ili neadekvatno postavljen način odlučivanja, pa i nedovoljna njihova unutrašnja koordinacija, ne retko dovodi ne samo do njihove nefunkcionalnosti, nego i do njihovog stalnog i još većeg umnožavanja stvaranjem novih koordinacionih i pokretačkih tela. Stoga takvo društvo nije lišeno opasnosti od izvesne inercije ili onoga što je obično poznato kao pojava perzistencije struktura, naime, opasnosti da ta koordinaciona i pokretačka tela produže svoje bitisanje i funkcionisanje i posle inicijalne faze i »oživljavanja« određenih novih institucija, na neki način paralelno s njima. Time su moguće dvostruko negativne posledice: prvo, strukture koje su formirane za obavljanje određenih političkih funkcija, za usmeravanje i rešavanje aktivnih društvenih kontroverzi (u našim uslovima, na primer, delegacije, interesne zajednice) mogu na neki način da budu eksproprisane od strane tih dopunskih koordinacionih i pokretačkih tela i, drugo, one postaju na neki način neka vrsta predmeta »javnih radova« koji zapošljavaju druge široke mehanizme i dosta velik personal mnogih društveno-političkih organizacija. I tada se stvari delimično postavljaju na glavu: umesto da se društveno-političke organizacije bave opštim usmeravanjem društva i da obezbeđuju da se u odgovarajućim političkim telima donose i konkretne odluke kojima se omogućava socijalistički i progresivni razvoj, one postaju organizator tih tela, zaokupljen brigom kako da ta tela rade i ko da se u tim telima nađe. Pored toga, ovde se postavlja i pitanje legitimnosti nosilaca određenih političkih funkcija i opasnosti da te funkcije delimično vrše tela koja nemaju Ustavom poveren mandat za vršenje takvih funkcija. Kažemo da neke od tih opasnosti nisu nemoguće u našem daljem razvoju s obzirom na to da u našem sistemu ima ne mali broj institucija pored kojih postoje ona pokretačka ili koordinaciona tela (koordinacioni odbor za delegatski sistem, koordinacioni odbor za interesne zajednice, koordi-

nacioni odbor za kadrovsku politiku, koordinacioni odbor za štednju, savet za politički sistem, savet za ekonomski sistem itd.). Još jednom da napomenemo da je sasvim shvatljiva neophodnost ovih koordinacionih tela u prvoj fazi ostvarivanja Ustava i funkcionisanja novih odnosa, i njihovo pozitivno dejstvo već je primetno. Ovde je reč o opasnostima koje se mogu javiti u kasnijoj fazi, te ih stoga već sad moramo imati u vidu.

Pored uspostavljanja odgovarajućeg odnosa između ovih »izvornih« i »dopunskih« političkih tela i sprečavanja eventualnih tendencija da ova druga postanu glavna, a ona prva dopunska, neophodno je obezbediti i odgovarajuću povezanost između pojedinih faza, između različitih nivoa i centara odlučivanja po vertikalnim i horizontalnim linijama društveno-političke strukture.

Pre toga, naravno, neophodno je predvideti odgovarajući efikasan i racionalan metod, bolje reći optimalan način odlučivanja ili kristalisanja volje ili mišljenja u svakoj od tih faza ili nivoa, odnosno centara odlučivanja. Ako toga nema, uzaludno je govoriti o njihovom povezivanju kao uslovu punije participacije i uopšte o participaciji. Ne bi se moglo reći da je taj uslov zadovoljen uvek i u svim vidovima odlučivanja u našem društveno-političkom sistemu. Kad se pažljivije analizira rad nekih organizacija, čovek nije siguran da li se u njima, zbog preterane anomičnosti i težnje za hiperdemokratizacijom, može uopšte odlučivati ili zauzimati bilo kakvi stavovi. Ako npr. pogledamo Nacrt statuta SSRNJ uočićemo nešto od toga i kad je reč o načinu donošenja i kad je reč o načinu ostvarivanja stavova. U slučaju donošenja stavova o bilo kom pitanju traži se saglasnost svih učesnika, a u drugom slučaju stavovi nisu obavezni ni za one koji su učestvovali u njihovom donošenju. Postavlja se pitanje: da li je realno i da li je potrebno u svakom slučaju obezbediti punu saglasnost svih o svakom pitanju? Kad bi to bilo moguće, verovatno ni politika, a s njom ni političke organizacije ne bi bile potrebne. Ovo može da dovede u praksi do formalizma i prethodnog režiranja ishoda odlučivanja koje na skupu treba da dobije samo potvrdu ili pak do onemogućavanja donošenja odluke u svim onim slučajevima gde postoje znatnije razlike u mišljenjima i interesima. I jedno i drugo smanjuje motivaciju i želju za participacijom s obzirom na to da ne postoji izvesnost da će proces odlučivanja imati praktičnog efekta — odluku. Ništa više nije motivisan za participaciju ni onaj koji unapred zna da stavovi u čijem je donošenju učestvovao ne obavezuju nikoga. I u jednom i u drugom slučaju nije teško uvideti da aktivnost postaje nedovoljno svrhovita. Zato je u takvim slučajevima bolje nešto realnije postaviti način odlučivanja i predvideti određen stepen obaveznosti stavova za one koji su učestvovali u njihovom donošenju, bar u određenim slučajevima. No ovakvo rešenje nije bez mana jer može da prejudicira odluke koje tek treba doneti u odgovarajućim skupštinskim telima. Ali čini se da je ovo drugo moguće izbeći ako se, pored ostalog, priklonimo mišljenju da u društveno-političkim organizacijama, posebno u Socijalističkom savezu, ne treba razmatrati sva pitanja tekuće politike i na isti način kao u skupštinskim telima.

Kad je reč o povezivanju pojedinih faza odlučivanja, normalno bi bilo očekivati da pripremna faza odlučivanja, koja se velikim delom odvija u društveno-političkim organizacijama, bude na određen način u

stalnoj komunikaciji sa »odlučujućom« (donošenjem odluka) i izvršnom fazom, koje su vezane mahom za skupštinski mehanizam, uključujući tu i izvršnu vlast. Drugim rečima, skupštinski mehanizam i način odlučivanja bi trebalo da omoguće i obezbede konverziju, prevođenje onih uticaja u pripremnoj fazi u konačan uticaj, u većoj ili manjoj meri, i u fazi donošenja i izvršavanja odluka. U protivnom, ako nema odgovarajućeg demokratskog konverzionog mehanizma sposobnog da dejstvo pripremne faze prosledi i produži u završne faze odlučivanja, participacija u pripremnoj fazi odlučivanja nema svrhe i ostaje samo na nivou prostog i »input« uticaja, dakle, bez mogućnosti da se pretvori u ono što se već uobičajeno zove »output« uticaj ili odluku. Ovo je u najboljem slučaju samo krnja, parcijalna participacija i ne može bitno doprinositi demokratiji. Pri tome treba priznati da takav demokratski konverzioni mehanizam nije nimalo jednostavno stvoriti i obezbediti.

Neke elemente tih teškoća možemo naći danas i u našem sistemu, naročito zbog toga što se predviđaju delimično različiti modeli odlučivanja u pojedinim od faza odlučivanja i struktura koje su, velikim delom, za njih vezane. Tu u prvi plan izbija problem komunikativnosti onih faza odlučivanja, bolje reći struktura u kojima postoji bar načelno ili najvećim delom princip demokratskog centralizma i faza odlučivanja, odnosno struktura gde vlada princip federalizma, posebno kooperativnog sa primesama vetirajućeg federalizma. Dok je u prvom slučaju krajnja instanca ili vrh u saveznoj ravni, dotle se u drugom slučaju kao vrhovna instanca pojavljuje federalna jedinica, odnosno vrh u republičkoj ravni. Tako se može desiti da jedan stav zauzet u vrhu neke društveno-političke organizacije, na primer u Veću Saveza sindikata Jugoslavije, ostane bez punog dejstva na skupštinsko odlučivanje s obzirom na to da se u ovom drugom slučaju odluke praktično donose u republičkim skupštinama. Ovo se odnosi na komunikaciju između saveznih organa društveno-političkih organizacija i Veća republika i pokrajina, i to samo u onim slučajevima gde se odlučuje uz saglasnost republika i pokrajina. I tu se, naravno, postavlja pitanje svrhe aktivnosti i participacije u društveno-političkim organizacijama i kristalisanja stavova na vrhu ako oni nemaju rezonancu na mestu gde se donose konačne odluke. Očigledno je da tu način komuniciranja tih tela ne treba da ide samo po horizontalama, nego i po, da ih tako nazovemo, društvenim dijagonalama, u ovom slučaju između saveznog vrha društveno-političkih organizacija i republičkih vrhova skupštinskih mehanizama.

Ova problematika se ne pojavljuje kad je reč o odnosima društveno-političkih organizacija i Saveznog veća jer su predstavnici ovih prvih inkorporirani u njega.

Pored toga, potrebna je i odgovarajuća komunikativnost između pojedinih nivoa odlučivanja ili nivoa organizovanja, naročito između određenih »mikro« sredina ili, kako se to obično kaže, baze, naročito ekonomske baze i »makro« institucija. Dobar mehanizam za to danas pruža delegatski princip — sistem. Međutim, najčešće se veruje da je osnovni, pa i dovoljan zadatak demokratskih snaga da obezbede vladajući uticaj bazičnih organizacija života i rada na više nivoe društvenog organizovanja i odlučivanja ili, kako se to često ističe, na političku sferu i vrh društva, a ostavlja se po strani pitanje obezbeđivanja demokrat-

skih principa i participacije u užim prstenima političkih struktura i mogućnosti demokratskog uticaja i delovanja ljudi neposredno na širem društveno-političkom planu. Takvo stanovište često ne vodi računa o činjenici da još uvek u mnogim sredinama ne postoji sasvim razvijeno samoupravljanje u bazi, odnosno da u osnovnim organizacijama udruženog rada još uvek postoje i ostaci hijerarhijskih odnosa, te obraćanje glavne pažnje samo na uspostavljanje veze između baze i više instance može da znači samo produženje hijerarhije i monopola iz »mikro« struktura na širi i »makro« društveni plan.

Jedan od uslova za stvarno funkcionisanje svrhovite participacije jeste i odgovarajuća aktivnost društveno-političkih organizacija, koje treba, prvo, da budu na neki način jedna od pokretačkih snaga i faktor stvaranja uslova za participaciju ljudi u skupštinskom i samoupravnom mehanizmu, drugo, da svojom organizacijom i unutar sebe obezbede široku participaciju masa i, treće, da obezbede odgovarajući socijalni sadržaj participacije.

Stojan Tomić

Institucionalni sistemi, participacija i samoupravljanje

Pošto je organizaciono-institucionalni sistem opšti uslov svake kolektivne akcije ljudi, to su se na poseban način sukobili i spojili institucije, participacija i samoupravljanje.

Socijalističke revolucije su morale srušiti čitav jedan sistem institucija da bi na njihovim ruševinama omogućile participaciju širokim slojevima ljudi, i to kroz nove institucije.

Tamo gdje su okoštale novostvorene institucije, politička participacija zastaje, ona je okovana birokratizovanim institucijama, i to sopstvenim, čega se i pribojavao Engels (dvije opasnosti nakon revolucije — kontrarevolucija i sopstvena birokratija).

Da bi se spriječila stagnacija političke participacije, da bi se išlo dalje ka samoupravljanju, bilo je neophodno još jednom rušiti — ali ovog puta sopstvene birokratizovane institucije, odnosno transformisati ih u samoupravne ili formirati nove (bilo je i biće jednog, drugog i trećeg).

Bez novih, samoupravnih institucija nije moguće razviti samoupravljanje. Ratno-revolucionarne i poslijeratne administrativne institucije nisu mogle kroz svoje ljušture propuštati samoupravne procese, nego su ih odbijale.

Odumiranje države i stvaranje samoupravnih institucija je novi uslov za samoupravne procese; to je nova faza transformisanja političke participacije u samoupravljanje, kvalitativno nov sadržaj i vid učestvovanja svih u svim sferama.

Radnički savjeti, mjesne zajednice, komune, delegatski sistem, interesne zajednice, zborovi birača (danas zborovi radnih ljudi)[1] referendumi, radnička kontrola — to su samo neki institucionalni uslovi samoupravljanja.

1. DVA EKSTREMNA PONAŠANJA INSTITUCIJA

U istoriji su zapažena dva ekstremna ponašanja institucija.

1) Jedan vid socijalnog ponašanja državnih i samoupravnih institucija ostavlja isuviše slobodnog prostora (ne isuviše stvarne demokratije) za arbitrarno (ne i fleksibilno prema situacijama), samovoljno ponašanje pojedinaca i grupa, za samovoljnu participaciju u odlučivanju bilo o opštim interesima i vrednostima ili o potrebama i interesima ostalih grupacija radnih ljudi.

Ovdje je javna funkcija odlučivanja, kao i javna državna ili samoupravna politička vlast privatizirana, a malo institucionalizirana, objektivizirana. Ona postepeno postaje lični, umjesto društveni proces, lični, umjesto društveni interes. Zapažaju se tendencije konstituisanja »personalnih sistema« vlasti i odlučivanja, u kojima sudbina pojedinih grupacija građana počinje da zavisi od personalnog sastava vladajućih tijela, a manje od samog karaktera samoupravne i državne vlasti.

Ako se promijeni personalni sastav vladajuće ekipe, obično u radnoj organizaciji, mjesnoj zajednici, komuni, počinju da se mijenjaju i politika i stavovi prema nekim društvenim procesima i odnosima, prema pojedinim sistemima potreba i interesa; počinju da se presijecaju već legalizovani procesi ili se usmjeravaju u drugom pravcu, bez neophodne verifikacije.

Takva socijalna situacija može samo još više da stimuliše personalni sistem vladavine, kao, na primjer, »predsjednički sistem u komuni«, o kome se posljednjih godina govorilo u javnosti.

Ako ukazujemo na određene procese, odnose i socijalne posljedice personalne vladavine, to ne znači da se zalažemo za bezlični sastav vladajućih tijela, da se zalažemo za neku »opštu amorfnu masu« koja će putem rotacije i izbora ulaziti u predstavničke organe. Radni ljudi su i te kako zainteresovani i za personalni, »lični« sastav vladajućeg personala, ali i za objektivizirano, zakonom i samoupravnim odlukama predviđeno i limitirano, ponašanje pojedinaca i kolektivnih organa odlučivanja.

Socijalizam je za permanentne socijalne promjene, ali i za kontinuitet, za stabilno i unaprijed predviđeno ponašanje organa vlasti i samoupravljanja, koje će na stabilizovan način znati i umjeti unositi svakodnevne promjene u socijalne procese (ekonomske, idejne, moralne, samoupravne i druge).

2) Drugi vid socijalnog (takođe ekstremnog) ponašanja državnih i samoupravnih institucija ostavlja isuviše malo društvenog prostora za

---

[1] Pošto je naš istraživački period vezan više za period kada je bio na snazi Ustav SFRJ iz 1963. godine, to smo zadržali ranije termine kao što je, na primjer, zbor birača (umjesto zbor radnih ljudi).

participaciju pojedinaca, čovjeka kao pojedinca, ali i kao društvenog bića, kao i za participaciju pojedinih društvenih grupa. Institucije u ovom slučaju strogo limitiraju svaki vid ponašanja, određuju donje i gornje granice poželjnog i nepoželjnog i strogim političkim i drugim sistemom vrijednosti osuđuju svaki za instituciju (a ne za društvo) neželjeni vid participacije, moralno ga žigošu raznim nazivima iza kojih obično ne stoji i ne mora da stoji i stvarna sadržina (lokalizam, antireformsko ponašanje, antireformski predlozi, birokratsko ponašanje i slično).

Ovaj vid ponašanja institucija, koji je samo izveden iz naprijed opisanog prvog, određuje kolika će biti inicijativa jednih, a drugima daje odriješene ruke na osnovu vjere i povjerenja. Jednima vjeruje, u druge sumnja; jedni su odaniji, drugi »sumnjiviji«.

Poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ i donošenja novog Ustava učinjen je veliki napredak u pravcu suzbijanja ova dva vida ekstremnog ponašanja institucija.

2. SOCIJALNI POKRET I INSTITUCIONALIZAM

Socijalni i politički pokret (u fazi socijalističkih revolucija) su usmjereni i protiv institucija (starih). Ali, do sada u istoriji ni jedan pokret nije mogao ni pobijediti ni egzistirati bez institucija (novih). To je dovodilo do *identifikacije socijalnog pokreta i institucija*. Identifikacija obično počinje tako što socijalni pokret postepeno prerasta u instituciju. Tada postepeno nestaje pokreta, a ostaju institucije.

Danas se, u savremenom svijetu, ponovo pojavljuju dvije krajnosti, dvije opasnosti za socijalni pokret i njegovu institucionalnu osnovu. Jedni žele da razviju *socijalni pokret bez institucija* (često i protiv svih institucija). Drugi žele da razviju *institucije bez socijalnog pokreta*, bez njegove sadržine.

Posmatrano sa stanovišta participacije i samoupravljanja građana, pomenuta dva vida imaju svoje oblike u ovoj sferi: jedni su za *participaciju i samoupravljanje samo kroz instituciju* (institucionalni vid participacije). Drugi su za *grupnu, neformalnu participaciju i samoupravljanje.* Jedni vrednuju institucionalnu participaciju kao birokratsku, drugi vrednuju svaku grupnu participaciju kao anarhističku, »vansistemsku«.

Radi se o odnosu različitih struktura (institucionalne i grupne). Samoupravno socijalističko društvo na današnjoj etapi razvoja pretpostavlja poseban vid odnosa između institucionalnog, grupnog i individualnog učestvovanja. Ako se ne uspostavi poseban odnos između ova dva vida učestvovanja, može se dogoditi da institucije potisnu na periferiju vitalnih procesa čovjeka kao društveno biće i njegove stvarne grupe (naselje, profesiju, ekonomsku jedinicu, lokalnu zajednicu, naciju i slično). Ili obrnuto: da pojedinci i socijalne grupe razore i unište sistem institucija, a samim tim i politički sistem u datim uslovima.

Kad raspravljamo o odnosu socijalnog pokreta i institucija, treba imati na umu pouke istorije, posebno političke.

Socijalni pokret i revolucija mogu da počnu spontano, često i bez institucija (čvršćih). Ali, do sada ni jedan socijalni pokret nije pobijedio

spontano. Institucionalni sistemi su mu davali i obezbjeđivali organizovanu i usmjeravajuću snagu.

Istina, istorija nam je ostavila i druge pouke (što je samo druga strana prethodne teze). Snažni spontani pokreti bez institucija ili sa slabim institucijama su bili brzo uništeni, a jaki institucionalni pokreti su, opet, brzo uništili ili deformisali prvobitne, originalne ciljeve socijalnog pokreta.

Usuđujemo se da ukažemo da slične opasnosti postoje i mogu da postoje i u samoupravnom socijalističkom društvu. To društvo je poseban, *originalan socijalni pokret. Treba ga čuvati i sačuvati od pretjerane tiranije institucionalnog sistema. Ali, isto tako, treba ga čuvati i sačuvati od pretjeranog vaninstitucionalnog sistema djelovanja, posebno političkog.* Za samoupravni socijalni pokret (samoupravni socijalizam, ali socijalizam kao pokret, a ne kao stanje) podjednako su štetni kako pretjerani institucionalizam tako i pretjerani antiinstitucionalizam (dominacija grupne kao parcijalne participacije). (Ako se, na primjer, komuna od socijalnog pokreta pretvori u instituciju, ili ako se radnički savjet, zbor ekonomske jedinice, zbor birača, mjesna zajednica pretvore u instituciju, ili, samo u instituciju, teško je ostvariti i minimalne uslove za dobrovoljnu participaciju građana. Moguće je manipulacijom izazvati povremene kolektivne socijalne akcije, koje su daleko od svakodnevne dobrovoljne participacije građana.)

3. PRETJERANI INSTITUCIONALIZAM I PARTICIPACIJA TALENATA

Pretpostavka socijalnog pokreta, posebno samoupravnog socijalizma, jeste *optimalna dobrovoljna i originalna participacija svakog čovjeka, posebno svakog talenta.* Revoluciju izvode i do kraja dovode zajedno talenti i obični ljudi (ali i oni su svaki na svoj način talenti — primjeri iz naše revolucije). Institucije u samoupravnom socijalizmu pretpostavljaju maksimalno učestvovanje svakog talenta (posebno u samoupravnim institucijama).

Ali, savremeno društvo je sve više svijet uniformnosti, standardizacije i jednostranog načina mišljenja, života i osjećaja. Ono ima mnogo komponenata (institucionalnih i drugih), ali malo alternativnih kombinacija. Kao takvo ono smanjuje socijalnu ulogu i vrijednost čovjeka kao pojedinca, ulogu pojedinačne, individualne inicijative, originalne, samonikle, ali i organizovane i na ljudski način usmjerene participacije.

Samoupravno socijalističko društvo pokušava da se suprotstavi negativnim elementima standardizovanog i jednostranog načina mišljenja, života i djelatnosti (jer nije svaka standardizacija i institucionalizacija negativna). Ovo društvo nastoji i želi da nekako poveže maksimalnu društvenost sa maksimalnom individualizacijom. O tome se veoma jasno izjasnio i Program Saveza komunista Jugoslavije.

Pretjerani institucionalizam zasniva svoj sistem participacije na »prosječnim« građanima, jer taj sistem teži ka *zajednici istih,* jednoobraznih. Humani, samoupravni socijalizam teži *ljudskoj zajednici različitih.* Lako je stvoriti zajednicu istih, veoma teško konstituisati zajednicu različitih. U zajednici »prosječnih individuuma« ljudi egzistiraju (a ne žive) ili žive

samo onoliko koliko žive u uslovima svoje klase, grupe, i to kao pripadnici klase, grupe, a ne kao individue.[2]

Kada institucije počinju da dobijaju talente, da ih ne prihvataju, tada sistem participacije dolazi u krizu. Tada institucije počinju da jedu svoje »ljude«, svoje podanike, da ih uništavaju, da rasipaju njihovo znanje i energiju. A socijalistička revolucija pretpostavlja maksimalno »korišćenje« (korišćenje u smislu učešća za svoj lični i opšti interes) svih rezervi, svih snaga, talenata. Jer, kao što socijalistička revolucija ne smije da jede svoju djecu, tako ni institucije u socijalizmu ne smiju da sakate »svoje« ljude. Ali, ni djeca ne smiju da jedu svoju revoluciju. Niti ljudi smiju da razaraju svoje institucije. Naravno, sve dotle dok su one njihove, samoupravne, socijalističke.

A ako one prestaju da budu njihove, samoupravne i socijalističke, čini se da je najbolje držati se one mudre narodne: »Bolje je spriječiti nego liječiti.« Svakodnevno učešće građana može spriječiti »kvarenje institucija«. Međutim, ukoliko institucije u socijalizmu ipak obole (»iskvare se«), bolje ih je liječiti nego uništiti ili zamijeniti drugim. Iako su institucije sredstva, a ne ciljevi, ipak su one naše, plod naše borbe i neophodne su nam baš kao takve. Kao sredstva u borbi za humane ciljeve.

4. OBLICI NEPOSREDNE DEMOKRATIJE I POLITIČKE PARTICIPACIJE

Sticajem istorijskih, pravnih i drugih prilika oblici neposredne demokratije su ne samo oblici neposredne demokratije, nego i početni vidovi samoupravljanja. To proističe iz socijalne realnosti i ustavnih definicija društveno-političkog uređenja, koje na specifičan način spajaju zajednicu i državu, državnu i samoupravnu vladavinu (SFRJ je »savezna država« i »demokratska zajednica zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanju« — član 1. Ustava SFRJ iz 1963. godine).

Svaki organ neposredne demokratije nosi obilježja klasičnog političkog uticaja (političke participacije) i neposrednog samoupravnog odlučivanja. »Građani na zborovima birača pretresaju pitanja od značaja za život i rad u naselju i opštini i druga pitanja od društvenog interesa, pokreću inicijativu i daju predloge za rješavanje ovih pitanja, neposredno odlučuju o poslovima određenim zakonom i statutom opštine i predlažu kandidate u izborima za članove predstavničkih tijela« (član 88. Ustava SFRJ iz 1963. godine).

Citirani tekst nam sugeriše da izvedemo zaključke da se na zboru birača i predlaže i diskutuje (saučestvuje, saodlučuje), ali i neposredno odlučuje o onim poslovima koji su zakonom i statutom opštine određeni. Prema rečenom, zbor birača je pretežno organ političke demokratije, jer je njegova djelatnost pretežno zakonom ograničena.

Slična je situacija i sa referendumom, kako u sferi normi tako i u sferi prakse. Referendum se može, a ne mora, raspisati: »Skupština društveno-političke zajednice može raspisati referendum radi prethodnog izjašnjavanja građana o pojedinim pitanjima iz svoje nadležnosti, ili radi potvrđivanja zakona i drugih svojih akata. Zakonom i statutom radne

[2] Vidi: Marks — Engels, *Njemačka ideologija, Rani radovi*, str. 399.

organizacije određuje se u kojim se slučajevima u radnoj organizaciji odlučuje referendumom. Odluka donesena referendumom obavezna je. O referendumu se donosi zakon« (član 89. Ustava SFRJ iz 1963. godine).

Ustav iz 1974. godine je znatan napredak u odnosu na ranije stanje i Ustav. On jasno ističe da radni ljudi *vrše i političku vlast i samoupravljaju* kroz pomenute organe, a što se vidi iz člana 89. Ustava SFRJ iz 1974. godine: »Radni ljudi ostvaruju vlast i upravljaju drugim društvenim poslovima odlučivanjem na zborovima, referendumom i drugim oblicima ličnog izjašnjavanja u osnovnim organizacijama udruženog rada i mjesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama, putem delegata u organima upravljanja tih organizacija i zajednica, samoupravnim sporazumijevanjem i društvenim dogovaranjem, putem delegacija i delegata u skupštinama društveno-političkih zajednica, kao i usmjeravanjem i kontrolom rada organa odgovornih skupštinama.«

Socijalizam i socijalističke revolucije kao da tek otpočinju bitku za neposrednu demokratiju. Ima osnova da se istražuje teza o postojanju neposredne demokratije u ratnim, oružanim fazama revolucije više nego što je ima danas u nekim mjestima, zemljama nakon odlaganja »pušaka u soške«, to jest nakon završetka oružanog dijela revolucije.

Sadržaj neposredne demokratije ne bismo ovom prilikom uvodili u ovaj koncept analize. Možemo se zadovoljiti ako kažemo da neposredna demokratija smanjuje razlike u vršenju socijalnih funkcija između predstavnika i birača, to jest između reprezentacije i identifikacije. To smanjenje razlika može i treba da ide do potpunog iščezavanja razlika između birača i biranih, između reprezentacije i identifikacije (birača koji su birali delegate — reprezentante). Nadalje, sadržina neposredovane demokratije i samoupravljanja izražava (opet *treba* da izražava) volju, ideologiju, trenutne i buduće (istorijske) potrebe i interese radničke klase i svih drugih koji se identifikuju sa istorijskom sudbinom radničke klase.

Možemo pretpostaviti da su nam sadržaj i suština neposredovane demokratije poznati. Ostavićemo nešto više prostora za razmatranje oblika (formi) neposredovane demokratije. A oni su nerazvijeni i zapostavljeni do te mjere da ih pojedine političke kulture negiraju kao buržoaski, građanski model i kao takav štetan za socijalizam.

Riječ je o (1) *referendumu,* (2) o *imperativnom mandatu,* o vezanom ili od strane birača strogo kontrolisanom povjerenom mandatu, i o (3) *zborovima birača* (građana, radnih ljudi, odnosno o takozvanim lokalnim mitinzima — sastancima itd.).

Pošto su pomenuti modeli nepriznati, malo priznati u pojedinim socijalističkim zemljama, a relativno najrazvijeniji u Jugoslaviji, to ćemo analizu ovih oblika locirati pretežno na jugoslovenskom tlu.

4. 1. *Referendumi*

Iako po mnogo čemu najvažniji (ili bi takav mogao biti), *referendum* je najnerazvijeniji sistem i oblik odlučivanja i neposredne demokratije.

Naše analize pokazuju da je ovaj oblik odlučivanja zastupljen u manje važnim sferama života ili u onima koje ne obuhvataju sva, nego samo neka vitalna pitanja i interese (sitnije komunalne poslove, uvođe-

nje dopunskih taksa — samodoprinosa, spajanje i odvajanje, odnosno integracija).

Odlučivanje u svim vitalnim sferama (o glavnim vidovima materijalnog i finansijskog davanja i uzimanja, to jest o materijalnoj participaciji, raspodjeli, potrošnji i razmjeni) rezervisano je za posredovane sisteme odlučivanja, a što će, vjerovatno, delegatski sistem znatno korigovati.

To je prva oznaka referenduma. I ukoliko ona bude duže pratila ovaj oblik demokratije, utoliko će duže trajati potreba za politikom kao profesijom, odnosno za profesionalnim političkim posrednicima i profesionalnim upravljačima.

Druga oznaka referenduma sastoji se u tome da se oni održavaju veoma rijetko, tako reći od slučaja do slučaja. Prema tome, umjesto da bude redovan, tako reći svakodnevan, referendum je *izuzetno rijedak* vid odlučivanja. Na ovakav zaključak upućuju nas ne samo rezultati ankete, nego i statistički podaci.

Treća oznaka referenduma je *neobaveznost*. Referendum nije zakonom obavezan model odlučivanja, odnosno on to nije bio četvrt stoljeća. Preko dvadeset pet godina čekalo sa na donošenje zakona o referendumu iako je svaki ustav na to zakonodavca obavezao (»O referendumu se donosi zakon« — član. 89. Ustava SFRJ iz 1963. godine). Uprkos nepostojanja zakona o referendumu, ipak se referendum probijao na fabričkom i lokalnom nivou. Lokalni i fabrički statuti su propisivali uslove pod kojima se može i mora održati referendum, a samoupravna praksa je privremeno izvodila referendume ne čekajući opšti zakon o njima.

Referendum se održava na lokalnom i fabričkom, a ne i na širem, regionalnom i globalnom nivou. To je četvrta oznaka referenduma. Međutim, ovaj oblik nije se uspio dovoljno izdići na fabrički i opštinski nivo, nego je lociran pretežno na još uže jedinice — na pojedina sela, mjesne zajednice ili dijelove integrisanih fabričkih cjelina. Ukoliko ne računamo izbore kao poseban vid i dio samoupravnog procesa, nije bilo referenduma na nivou republika i države kao cjeline.

Prema tome, u proteklom periodu od nepunih trideset godina referendumi su u odnosu na veličinu prostora pokazivali sljedeću tendenciju: *sa proširenjem prostora (teritorije) u kome ljudi odlučuju smanjuje se broj održanih referenduma.* Uporedo sa tom tendencijom zapažamo još jednu: *sa porastom prostora društveno-političkih zajednica i drugih jedinica raste sfera političkog posredovanja, a samim tim i sfera djelovanja politike kao profesionalne djelatnosti.* To znači da su u lokalnim i drugim malim jedinicama manje šanse i potreba za politikom kao profesijom nego što je to slučaj u širim administrativno-političkim i proizvodnim (fabričkim) prostorima. Ova pravilnost se manifestuje i u broju profesionalnih političkih rukovodilaca: *sa povećanjem nivoa političke institucije znatno se povećava broj profesionalnih političkih rukovodilaca.* U selima, mjesnim zajednicama i manjim varošicama nema profesionalnih političkih rukovodilaca ili su oni prava rijetkost. Na nivou opštine raste broj političkih profesionalaca, da bi na nivou regije (sreza, oblasti, okruga), pokrajine, republike i federacije poprimio izrazito veće razmjere.

Među razlozima koji destimulišu tako rijetko održavanje referenduma nalazimo i one koji direktno ili indirektno stimulišu dalje zadrža-

vanje i jačanje politike kao profesije. Nisko vrednovanje referenduma kao oblika neposredne demokratije, otežanost političke manipulacije građanima ako bi oni odlučivali putem referenduma, strah da građani neće na referendumu glasati »za« predloge organa vlasti i samoupravljanja, odnosno mišljenje da je lakše dobiti podršku građana mimo referenduma, posredovanim putem — sve to skupa opravdava potrebu političkog posredovanja, a samim tim i potrebu za politikom kao profesijom.

Usput da napomenemo da samo 6,2% ispitanika misle da se dovoljno često koristi referendum kao oblik neposrednog odlučivanja, dok ogromna većina (93,8%) smatra da se referendum rijetko koristi kao oblik neposrednog odlučivanja, te navode mnogobrojne razloge takvoj praksi.[3]

Neće biti suvišno da upoznamo čitaoce sa rang-listom razloga, koje ćemo poredati prema procentu ispitanika:

1) referendum se rijetko koristi kao oblik neposrednog odlučivanja jer je danas lakše dobiti podršku građana putem zborova birača i drugih sastanaka nego putem referenduma — 38,9% ili 428 ispitanika;

2) referendum je dosta složen i spor sistem odlučivanja, a danas je potrebno brzo donositi odluke — 38,7% ili 426;

3) budžet opština i drugih zajednica se mora utrošiti na već unaprijed zakonom određene obaveze i potrebe — 31,7% ili 349;

4) postoji strah predlagača (organa državne vlasti, organa samoupravljanja i drugih organa) da će građani putem referenduma odbiti njihove predloge — 26,9% ili 296;

5) tajno glasanje putem referenduma nije demokratskije od otvorenog dijaloga, koji se može voditi na zborovima birača, u mjesnim zajednicama, na sastancima ekonomskih jedinica i društveno-političkih organizacija — 25,5% ili 281;

6) referendum je inovacija, novi način političkog učešća u odlučivanju, a mnogi se boje novina — 21,6% ili 238;

7) referendum je skup način odlučivanja — 21,0% ili 231;

8) nemamo dovoljno iskustva za češće organizovanje referenduma — 20,5% ili 226;

9) birokratske i antisamoupravne snage su velika prepreka češćem održavanju referenduma — 17,0% 188;

10) nepostojanje dovoljno zakonskih i drugih ovlašćenja za češće održavanje referenduma — 7,6% ili 84.

To su osnovne misli naših ispitanika o referendumu kao obliku neposredne demokratije, koji se rijetko koristi.

Naša dopunska istraživanja objektivnih podataka potvrđuju u osnovi naprijed navedene analize. Riječ je o analizi statističkih podataka o referendumu kao obliku neposredne demokratije putem kojeg građani mogu najneposrednije izraziti svoju volju i neposredno odlučivati. I rezultati dopunskih istraživanja omogućuju nam da izvedemo nekoliko zaključaka:

Prvo, primijećen je porast održanih referenduma — u Jugoslaviji od 74 u 1965. na 325 u 1968. godini (riječ je o referendumima koje su raspisale skupštine opština u SFRJ).

---

[3] Vidi o tome opširnije: Stojan Tomić, *Politički profesionalizam*, Fakultet političkih nauka, Institut za društvena istraživanja, Sarajevo, 1972.

Drugo, iako bilježimo tendenciju laganog porasta, referendumi su još uvijek prava rijetkost i izuzetna pojava. Tako, na primjer, u 1965. godini samo 8% opštinskih skupština su raspisale referendume, a u 1968. godini taj procenat je viši i iznosi 25% opština. To znači da u prvoj godini 92%, a u drugoj 75% opština nisu uopšte raspisivale referendume. Nije mnogo bolja situacija ni sa referendumima koje raspisuju mjesne zajednice. Od 8.936 područja mjesnih zajednica (u Jugoslaviji u 1969. godini) održano je 1.366 referenduma, i to svega u 1.139 mjesnih zajednica.

Treće, slična je situacija i sa referendumima u preduzećima: u Jugoslaviji je u 1964. godini održano svega 403, a u 1969. godini 830 referenduma. U 1966. godini 82% preduzeća sa 1.000 i više radnika nisu održala ni jedan referendum. U preduzećima sa 250 do 1.000 radnika u 1967. godini 89% nije održalo ni jedan referendum, a u 1969. godini takvih je preduzeća bilo 90%.

Četvrto, upadljivo je mali broj referenduma održanih u radnim organizacijama društvenih službi — svega 73 u 1967. i 1968. godini.

Peto, predmet odlučivanja građana na referendumu je veoma ograničen: to su samo ona pitanja koja su kao obavezna predviđena statutom (integracija, zavođenje samodoprinosa), odnosno neka pitanja koja ne spadaju u »klasu« najvažnijih, najvitalnijih.

Ove zaključke verifikuju i najnoviji podaci o referendumima održanim u 1971. do 1. juna 1972. godine u SR Bosni i Hercegovini.

Referendumi na nivou opština. — U cjelini posmatrano, izuzetno je mali broj referenduma održanih na području *cijele* opštine: prosječno po jedan za svaku opštinu, odnosno 23 referenduma u 23 posmatrane opštine (period posmatranja je 1971. do 1. januara 1972. godine u SR Bosni i Hercegovini).

Međutim, građani pokazuju veliki interes za referendume: od 374.646 upisanih birača na referendum je izašlo 312.739 ili 80,8%. Na referendumu je glasalo »za« 84,4%, a 15,6% su glasali »protiv«. Na referendum nije izašlo 19,20% upisanih birača, od kojih su mnogi bili odsutni.

Vrijedno je evidentirati još dvije ocjene referenduma:

1) svi posmatrani referendumi su uspjeli, dakle, svih 23;

2) prema procjeni opštinskih konferencija SSRN, 22 referenduma ne bi uspjela da nije izvršena obimnija agitacija i propaganda, što znači da bi bez većih priprema uspio samo jedan referendum. Ovo nas upućuje na zaključak da su i referendumi opterećeni elementima posredovanja. Koliko je to bilo neophodno, a koliko suvišno, to je pitanje za dopunsko istraživanje.

Nije bila bolja situacija ni sa referendumima u 1970. godini. Prema zvaničnim podacima Republičkog zavoda za statistiku, u 1970. godini u SR Bosni i Hercegovini održano je na nivou opština svega 26 referenduma, na koje je izašlo 68% birača.

Referendumi na nivou mjesnih zajednica. — Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u 1970. godini na nivou mjesnih zajednica održano je 157 referenduma, na koje je izašlo 75% birača.

Podaci za 23 opštine za period 1970. i do juna 1972. godine navode nas na slične zaključke:

Broj održanih referenduma je mali (166), a broj uspjelih referenduma je velik (uspjelo je 157, a nije uspjelo 9 referenduma). Na refe-

rendumima je glasalo 204.855 birača (od 251.619); 83,5% birača je glasalo »za«, a 16,5% »protiv«.

Referendumi u radnim organizacijama. — Posmatranje referenduma u 30 opština na području SR Bosne i Hercegovine održanih u radnim organizacijama u 1971. do 1. juna 1972. godine samo potvrđuje naše prethodne zaključke: broj održanih referenduma je veoma mali (78), a broj obuhvaćenih radnika — upisanih birača je takođe neznatan (16.132)..

Izlazak radnika na referendum je impozantan (92%), što pokazuje da kod radnika postoji veliki interes za ovaj vid neposredne demokratije. Takođe je visok procenat radnika koji su glasali »za« (90,5%), a svega 9,5% su glasali »protiv«.

U 1970. godini održano je svega 220 referenduma u radnim organizacijama, na koje je izašlo 72% radnika — upisanih birača.

4. 2. *Imperativni mandat*

Imperativni mandat kao poseban oblik neposredovane, odnosno manje posredovane političke sfere uvodimo u ovaj analitički koncept iz nekoliko razloga.

Prije svega, to je vid neposredne demokratije koji je po mnogo čemu specifičan.

Drugo, to je veoma osjetljiv model odnosa između reprezentanata i građana kao birača i samoupravljača.

Treće, ovaj model je veoma aktuelan naročito u fazi konstituisanja i početnog funkcionisanja delegatskog sistema.

Četvrto, više puta su se naši ispitanici izjasnili za uvođenje potpunog ili pretežnog vida imperativnog mandata, i to u znatnoj ili ogromnoj većini — od preko 50 do 84,7%.

Peto, imperativni mandat može da suzi sferu političkog posredovanja, odnosno da proširi sferu samoupravljanja, a samim tim i da smanji potrebu za politikom kao profesijom.

Šesto, pariški komunari, a zatim Marks, Engels i Lenjin su uveli u empirijski (komunalni) i teorijski sistem imperativni mandat kao model odnosa između reprezentacije i identifikacije. Socijalistički sistemi u raznim zemljama nisu pružili šansu političkoj i samoupravnoj praksi da testira ovaj model i da ga u savremenim uslovima verifikuje, koriguje ili eventualno odbaci kao prevaziđen model socijalne organizacije.

Ako posmatramo referendum i imperativni mandat (naravno, sa stanovišta naše teme), moguća su izvjesna poređenja:

Imperativni mandat i referendum kao da dijele istu sudbinu. Vidjeli smo kakva je situacija sa referendumom. Nije bolja situacija ni sa imperativnim mandatom, koji je podjednako sporan u teoriji, ideologiji i političkoj praksi, o čemu mi ovom prilikom raspravljamo samo onoliko koliko je to neophodno za našu temu.

Posredna demokratija i posredovana politička sfera se može smanjiti uvođenjem posebnih neposredovanih ili što manje posredovanih odnosa između reprezentanata i građana.

U sistemu političke reprezentacije moguća je egzistencija više modela odnosa između reprezentanata i građana kao birača: model slobodnog i od stava birača *nezavisnog* ili veoma malo zavisnog opredje-

ljenja i ponašanja reprezentanata i model *potpuno zavisnog* ponašanja (zavisnog od stava i striktne instrukcije birača) i opredjeljenja reprezentanata u predstavničkom tijelu *(imperativni mandat)*.

Ako su politički reprezentanti stavljeni u potpunu zavisnost od volje birača, tada se političko posredovanje bitno sužava i svodi na minimum ili samo na tehničku reprezentaciju, na tehničku podjelu posla. U takvim situacijama politički reprezentanti su samo »glasonoše«, izabrana lica koja prenose stavove i instrukcije svojih birača i bore se za njih. Između reprezentanata i reprezentiranih nema posredovane sfere ili je ona minimalna. Tada je politička reprezentacija dovedena na nivo potpune identifikacije sa biračima. Tako se stiču neophodni uslovi za sužavanje sfere političkog posredovanja od strane političkih reprezentanata. Proces političkog odlučivanja preuzimaju građani kao birači i samoupravljači, a prenošenje i usaglašavanje stavova povjerava se biranim izaslanicima — delegatima, i to pod strogom kontrolom i u okviru striktnih uputstava i ovlašćenja birača.

Uvodeći novi sadržaj i stil odnosa između naroda i zastupnika, komunari Pariza su izdizali birača na nivo samoupravnog suverenog dominiranja. O tome nam veoma ubedljivo govore spisi i proglasi komunara, zalažući se da narod upravlja sam sobom preko javnih skupova i da vrši pritisak na zastupnike. O tome u jednom programu komunari kažu, pored ostalog, i ovo: »Narode... da bi mogao upravljati sam sobom... da nikad ne bi zanemario svoje pravo da nadzireš rad svojih zastupnika... upravljaj sam sobom preko svojih javnih skupova, preko svoje opštine, preko svoje štampe, vrši pritisak na one koji te predstavljaju, oni neće nikad otići predaleko na revolucionarnom putu.«[4]

Do koje mjere su se pariški komunari zalagali za imperativni mandat, to jest za autonomiju i dominaciju birača nad kandidatom i delegatom, može se vidjeti i iz citata jednog člana Komune: »Nije stvar kandidata — ističe R. Arnu — da izlaže svoje ideje i da ih natura svojim biračima, već je stvar birača da izlažu svoju volju, a kandidatovo je da vidi da li se ti zahtevi slažu sa njegovim vlastitim osećanjima.« I dalje: »Narod nema zbog čega da zahvaljuje svojim mandatorima što su izvršili svoj zadatak; oni bi bili kriminalci ako ga ne bi izvršavali; veoma je loša navika ići i zahvaljivati im što su preduzeli neku meru za koju bi bili krivi da je nisu sproveli. Ne zaboravimo nikada da zahvalnost naroda stvara tirane.«[5]

Pogledajmo kakav stav imaju politički rukovodioci i građani o imperativnom mandatu:

U nekoliko naših istraživanja ispitanici — građani i politički rukovodioci — izjasnili su se u prilog imperativnog mandata, i to u ogromnoj većini — 84,7%, bilo da se zalažu za potpun ili pretežno čvrsto vezan model odnosa između birača i predstavnika. Svega 13,2% ispitanika izjasnilo se za model slobodnog ponašanja, to jest za stav da predstavnik-delegat zauzima *samostalne* stavove prema uslovima, a koji mogu da budu različiti od stavova birača.

---

[4] Le programe des Club Nicolas des Champs, objavljen u danima Komune, citirano prema: K. Marks, *Proleterska revolucija, Pouke Pariske komune*, »Džepna knjiga«, Beograd, 1973, str. 13.

[5] Iz lista »Le Proletaire«, Paris, maj 1871, citirano prema: K. Marks, op. cit., str. 13.

Sužavanje sfere političkog posredovanja će učiniti suvišne neke funkcije države, uprave i političkih profesionalaca, jer će ih moći uspješno zamijeniti samoupravljači i politički amateri. Ovakvu procjenu situacije dalo je 98,6% ispitanika — političkih rukovodilaca. (»Kada bi građani i neposredni proizvođači danas više *neposredno* odlučivali putem referenduma, na zborovima birača, na sastancima ekonomskih (radnih) jedinica, u mjesnim zajednicama, tada bi postale suvišne neke funkcije koje danas vrše plaćeni politički rukovodioci; u tom slučaju bi ih mogli uspješno zamijeniti politički amateri«.)

4. 3. *Zborovi birača*

Rezultati istraživanja zborova birača, kao najmasovnijeg vida neposredne demokratije, upućuju nas na nekoliko zaključaka:

Prvo, ovaj vid neposredne demokratije je predmet političkog i naučnog istraživanja, raznovrsnih ocjena i procjena, različitog vrednovanja (osporavanja i isticanja ove forme neposredne demokratije) i ne baš uvijek dovoljno argumentovane kritike.

Drugo, zborovi birača su jedini ustavno institucionalan oblik participacije građana koji od svog postanka pa do danas nije pretrpio nikakve organizacione ni pravne izmjene, to jest nije bio predmet reorganizacije (u zemlji koja je imala veoma duboke i dinamične socijalne i političke reorganizacije).

Takvo stanje stimulisalo je dva vida razmišljanja: jedno razmišljanje upućivalo je na kritiku zborova birača kao zastarjele, prevaziđene forme demokratije (kriza zborova birača je *kriza forme),* a dokaz za takvo tvrđenje tražen je u činjenici da jedino ta forma nije reorganizovana od 1941. godine; drugo razmišljanje je upućivalo na kritiku zborova birača sa sadržajnog aspekta: kriza zborova birača je *kriza sadržine* odlučivanja; građani nemaju o čemu da odlučuju; oni odlučuju o sporednim pitanjima.

Dosadašnji rezultati naših istraživanja upućuju na traganje i za nešto drugačijim naučnim i političkim procjenama i ocjenama zborova birača i posredno ukazuju na moguće jednostrane i uprošćene pristupe jednom veoma složenom totalnom socijalnom fenomenu. Zborovi birača su, po našem mišljenju, složeni totalni socijalni fenomeni koji stupaju u interakciju sa gotovo svim ostalim socijalnim fenomenima: sa čovjekom, porodicom, susjedstvom, naseljem, preduzećem, ustanovom, organima vlasti i samoupravljanja, političkim organizacijama, raznim ideologijama i religijama, raznovrsnim interesima, potrebama i vrijednosnim sistemima, pravom, običajem, tradicijom, kulturom, moralom.

Treće, uprkos svim slabostima, zborovi birača su izdržali sve otpore, sva osporavanja i polagano tragali i tražili sebi »mjesto pod suncem«.

Četvrto, trenutno stanje zborova birača pokazuje da se oni nalaze u fazi stagnacije sa izvjesnim elementima i naporima osvježavanja. Na izgled ovakvo protivrječno stanje manifestuje se u tri vida:

a) u naporima građana, političkih institucija i socijalnih grupa da »osvoje« zborove birača i da ih stave pod veću svoju socijalnu kontrolu;

b) u *stalnom opadanju* broja građana prisutnih na zborovima birača, to jest u opadanju broja prisutnih iz godine u godinu — *vremenski pad participacije;*

c) u opadanju participacije građana na zborovima birača u svim situacijama u kojima raste urbanizacija *(opadanje participacije sa porastom urbanizacije).*

Peto, analize pokazuju da su zborovi birača *pretežno institucionalizovani* oblici neposredne demokratije i političke i druge participacije građana.

Pored svega što je o tome do sada rečeno, navešćemo još jedan indikator. Glavni činilac u radu zborova birača su još uvijek skupštine opština, da ne kažemo — organi vlasti i opštinske institucije.

Opštinske skupštine su pretežni sazivači zborova birača — one su u 1964. godini sazvale 85% zborova, a samo 5% su sazvale mjesne zajednice. U 1968. godini situacija se postepeno mijenja: skupštine su sazvale 73%, a mjesne zajednice 20% zborova birača (podaci za SFRJ).

Upadljiv je mali broj ostalih predlagača saziva zborova birača, a naročito grupa građana — od 522.783 ukupno sazvana zbora birača građani su u 1964. godini sazvali svega 577 zborova ili 0,1%, a u 1968. godini od 48.237 svega 332 ili 0,6%.

Naime, kako je već uobičajeno, zborove radnih ljudi predlažu i sazivaju najviše radne organizacije. Nešto manje ove zborove sazivaju opštinske skupštine, a znatno manje društveno-političke organizacije i grupe građana. S druge strane, u 1969. godini *nije bilo ni jednog slučaja da su organi samoupravljanja radnih organizacija bili predlagači zbora birača.* To govori da je veza radnih organizacija i organa samoupravljanja u komuni (mjesna zajednica, društveno-političke organizacije) slaba iako postoje zajednički problemi kao što je pitanje izgradnje dječjih ustanova, društvene ishrane, uslužnih djelatnosti itd.

Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, aktivnost građana preko zborova birača, kao i zborova radnih ljudi, u 1964. godini bila je usmjerena najviše na razmatranje plana i budžeta komune. Na ta pitanja otpada 18% pitanja ukupno razmatranih na zborovima birača i 26% pitanja ukupno razmatranih na zborovima radnih ljudi. U 1969. godini situacija se mijenja, tako da se na zborovima birača raspravljaju najviše pitanja iz oblasti komunalno-stambene djelatnosti — 20%, a na zborovima radnih ljudi najviše iz oblasti privrede — 29% ukupno razmatranih pitanja. U 1969. godini raspravljanje plana i budžeta je na drugom mjestu kako na zborovima birača tako i na zborovima radnih ljudi. Dosta često zborovi su posvećivani raznim pitanjima iz oblasti materijalnih obaveza građana (poreska politika, samodoprinos itd.). Nije zapostavljena ni zdravstvena zaštita ni socijalni problemi građana, iako su to pitanja u odnosu na pitanja iz naprijed pomenutih oblasti manje tretirana. Slično socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, razmatrana su i pitanja iz oblasti prosvjete i kulture. Najmanje mjesta na zborovima birača nalazila su pitanja standarda i urbanizacije (podaci za SFRJ).

5. INSTITUCIJE I PARTICIPACIJA U IZUZETNIM SOCIJALNIM SITUACIJAMA

Institucije i izuzetne socijalne situacije su dva socijalna fenomena koja se sučeljavaju na specifičan način.

Izuzetne socijalne situacije (kao što su ratovi, poplave, zemljotresi, veliki saobraćajni udesi, masovne nesreće u rudnicima i fabrikama) su po svom sadržaju, i po oblicima ispoljavanja i djelovanja iregularne, izvanstandardne, originalne. Iregularnost izuzetnih situacija sastoji se u tome što se ni jedan slučaj (udes, zemljotres, nesreća) ne dešava na isti način. Čovjek ne zna ni kada će se pojaviti neka nesreća ni kakve će biti njene posljedice. Prema tome, nesreće su nepredvidive — čovjek teško da može prognozirati vrijeme, mjesto i način izbijanja elementarne nesreće.

Za razliku od nesreća kao izuzetnih socijalnih situacija, institucije su regularne, standardne, bez elemenata originalnosti ili su oni svedeni na minimum. Institucije se ponašaju na unaprijed propisan i poznat, to jest uobičajen, standardan način. Na primjer, čovjek unaprijed zna kako će se ponašati matičar kada mu se obrate mladenci koji žele da se vjenčaju, znamo kako će se ponašati poreski ured prema onima koji nisu na vrijeme platili porez, poznato nam je kako će se ponašati škola prema onim učenicima koji nisu sa uspjehom završili razred.

Sve što je unaprijed poznato za institucije, kako smo već istakli, gotovo da je uopšte nepoznato ili je malo poznato za izuzetne socijalne situacije. Radi se, dakle, o veoma različitim socijalnim fenomenima koji se susreću, sučeljavaju u isto vrijeme, na istom mjestu, u istim situacijama. Pošto je priroda institucija različita od prirode nesreća kao nepredvidivih pojava, to se postavlja pitanje kako se ponašaju institucije u posebnim socijalnim situacijama.

U takvim situacijama institucije se mogu ponašati na više načina, od kojih navodimo neke:

Prvi model ponašanja institucija možemo označiti kao *diferencirano ponašanje*. Ovaj model obuhvata razne situacije u kojima institucije različito reaguju na sredinu koja nija sva ili koja nije podjednako zahvaćena izuzetnim situacijama (na primjer, poplavama, zemljotresom). U takvim uslovima institucije ispoljavaju dva modela ponašanja — djelovanja: jedan je normalan, to jest uobičajen, sličan ponašanju prije izbijanja nesreće, a drugi je specifičan, izmijenjen. Prvi model ponašanja je distribuiran u onim sredinama koje su pošteđene nesreće, a drugi u onima koje je nesreća zahvatila.

Takvo ponašanje institucija možemo označiti kao posebnoj situaciji *prilagođeno ponašanje*.

Dimenzije prilagođenosti institucija odnose se (mogu da se odnose) na izmijenjenu, novonastalu situaciju. Pošto situacija nije više tipična, to se i institucije ponašaju na netipičan način. Ovdje netipične socijalne situacije determinišu izmjenu modela ponašanja institucija.

Druga dimenzija prilagođenosti djelovanja institucija odnosi se na *specifično stanje i ponašanje personalnog sistema*. Ne ponašaju se svi pojedinci na isti način u izuzetnoj situaciji, čak ni onda kada su podjednako pogođeni nesrećom (recimo poplavom). Iako je voda svima poplavila kuće u visini prozora, ipak će stanari na to različito reagovati: jed-

ni će se povlačiti na tavan, drugi će napuštati kuću, treći će se uključiti u plan odbrane od poplave, četvrti će sve to pasivno posmatrati.

Pošto se ljudi u jednoj nesreći (poplavi) ponašaju na različite načine, postavlja se pitanje kako će se prema njima odnositi institucije — prema svima postupiti na *isti* način (iseliti ih) ili *različito* — jedne iseliti, druge ostaviti, treće uključiti u plan odbrane od poplave.

Drugi model ponašanja institucija možemo označiti kao *uniformno*, novonastaloj situaciji *neprilagođeno ponašanje*. Ovaj model ponašanja spada u one vrste djelovanja institucija kada se one na *isti* način odnose prema svim situacijama — onima koje je potpuno zahvatila nesreća, onima koje su samo djelimično pogođene nepogodama i onima koje su izbjegle nesreću.

U prirodi je institucija, posebno tradicionalnih, okoštalih, da i ne pominjemo birokratske, da se sporo mijenjaju ili da se veoma mijenjaju u novonastalim situacijama. Sve novonastale i veoma specifične, po mnogo čemu originalne, sociopsihološke situacije tretirane su na isti način — institucije nastoje da ih podvedu pod svoju mjeru, pod mjeru prosječnog, u normativnom smislu.

Treći model ponašanja institucija sastoji se u tome da se za svaku izuzetnu, novonastalu situaciju formiraju *posebne* institucije (princip: za posebnu situaciju — posebna institucija).

Ovdje se polazi od toga da je proces adaptacije institucija novonastalim situacijama veoma spor i da će se novoformirane institucije najlakše i najbrže snaći u izuzetnim situacijama. Pošto situacija nije standardna, to ni novonastale institucije nemaju izgrađene standardne modele djelovanja. Originalna, izuzetna situacija je glavni uzor i standard za izgradnju i djelovanje institucija.

Navedena tri modela ponašanja institucija izazivaju posebne modele participacije. Može se reći da svaki model ponašanja institucija ima svoj model participacije:

Prvi, to jest diferencirani model ponašanja institucija konstituiše diferencirani sistem participacije i diferencirani sastav participanata. Ovaj model ponašanja institucija osvježava participativni sistem.

Drugi model ponašanja (uniformno ponašanje) nema takve sposobnosti kao prvi — on ne može da konstituiše fleksibilni sistem participacije neophodan novonastaloj situaciji. On pokušava da riješi novonastalu situaciju pomoću starog, postojećeg sistema participacije na taj način što ga nastoji usmjeriti prema novoj situaciji i izdići njegovu aktivnost na viši stepen. Da li i koliko on u tome uspijeva, to je stvar posebnih analiza.

Treći model konstituiše i nove institucije i novi sistem participacije koji rješavaju novonastale situacije (posljedice elementarnih nepogoda, revolucionarne situacije). Ovaj model je po mnogo čemu originalan i kao takav obično uspijeva izazvati izuzetno visok stepen aktivnosti (pomoć stanovništva zemljotresnog, poplavljenog područja, ratno-revolucionarna aktivnost). Novija jugoslovenska istorija i njezina politička kultura su posljednjih decenija najviše koristili treći model organizacije i ponašanja institucija. Za svaku novonastalu i izuzetnu situaciju formirane su posebne institucije.

Ovo je zapaženo naročito u ratno-revolucionarnom periodu. Revolucija sama po sebi po mnogo čemu je izuzetna socijalna situacija.

Za rješavanje takvih situacija, pored postojećih, formirane su ! posebne institucije.

Pored partijskih organizacija, neposredno uoči rata formirani su i vojni komiteti koji su rješavali (trebali da rješavaju) izuzetne ratne situacije — prodiranje u vojne institucije i pripreme za odbranu otadžbine od fašističke opasnosti.

Novonastali narodnooslobodilački odbori rješavaju nove zadatke u ratu i revoluciji, novoformirane proleterske brigade prevazilaze elemente krize ustanka i spajaju nacionalno sa socijalnim oslobođenjem — narodnooslobodilačku borbu sa socijalističkom revolucijom. Dobrovoljački odredi (istočna Bosna) pokušavaju da riješe novu, kriznu situaciju u istočnoj Bosni i drugim krajevima, omladinske radne brigade (prije čete i bataljoni) izvode radne akcije u ratnim uslovima i u periodu poslijeratne izgradnje. Združene vojne jedinice rješavaju posebna pitanja — oslobođenje Bihaća, Tuzle, Sarajeva i drugih gradova.

Radničko i društveno samoupravljanje tražilo je nove institucije — radničke savjete i druge institucije u kojima su ljudi mogli učestvovati u odlučivanju. Bez formiranja komuna (umjesto klasične lokalne samouprave) nije se moglo razviti samoupravljanje na teritorijalnoj osnovi. Delegatski sistem je po mnogo čemu nova institucija u sistemu samoupravljanja, koja povezuje reprezentaciju (delegate) sa identifikacijom (s narodom, sa samoupravljačima).

Posmatrano u cjelini, revolucija nije mogla razviti učešće naroda pomoću starih institucija. Ona je morala razoriti stare i formirati nove institucije.

Slično kao na globalnom, dešava se i na lokalnom i regionalnom planu. Veoma često se za izuzetne situacije formiraju posebne institucije — štabovi za elementarne nepogode kao što su poplave i zemljotres (u Skoplju, Bosanskoj krajini, Dalmaciji, Sloveniji i drugim krajevima), zatim štabovi za velike nesreće u saobraćaju, rudarstvu itd.

Rezultati naših istraživanja ratnih zbjegova i migracija, posljedica zemljotresa, rudarskih nesreća i drugih elementarnih nepogoda (poplava) ukazuju da posebne sociopsihološke situacije obično dovode i do posebnog grupisanja (rat, revolucija, zbjeg, zemljotres, poplave, djeca palih boraca, poginulih rudara).

Ako socijalni sistem organizuje i poseban tretman, posebnu institucionalnu zaštitu pripadnika posebne sociopsihološke situacije (zbjega, poplave, zemljotresnog područja), to može još više stimulisati posebno grupisanje i separaciju.

Međutim, u pojedinim situacijama posebno institucionalno tretiranje i izdvajanje tih pripadnika dovodi do njihove integracije sa ostalim građanima.

U takvim situacijama imamo sljedeću shemu odnosa: posebna sociopsihološka situacija izaziva poseban tretman ljudi pogođenih elementarnom situacijom; široki ljudski solidarizam stvara snažan sistem participacije koji vodi ka višem stepenu integracije — jedinstva pojedinaca, grupa, institucija.

Radivoje Marinković

Ustavni koncept političkog odlučivanja

POLAZNE PRETPOSTAVKE KONCEPTA ODLUČIVANJA

Polazne pretpostavke na kojima je zasnovan ustavni koncept političkog odlučivanja izvedene su iz karaktera našeg socijalističkog društva. Budući da to društvo ne predstavlja sistem jednom zasvagda datih odnosa, već stalan proces revolucionarnog menjanja, ni odlučivanje nije koncipirano kao neka nepromenljiva šema, već kao *otvorena* mogućnost za svesno zajedničko delovanje ljudi kojim se u postojeće stanje i odnose stalno unose revolucionarne promene u cilju prevazilaženja odnosa dominacije i eksploatacije i stvaranja istinske ljudske zajednice. Ta *otvorenost* za svesno zajedničko delovanje je njegova prva opšta karakteristika i polazna pretpostavka.

Usvajajući marksističko stanovište da čovek nije ni izolovano biće ni apstraktni građanin, već društveno biće koje je svojom aktivnošću i svešću duboko ukorenjeno u društvo, pa izvan zajednice ne može ni opstati ni delovati, koncept političkog odlučivanja upravo takvog čoveka uzima za osnovnu pretpostavku. To znači da se ne polazi od pretpostavke da pojedinac u procesu odlučivanja, idući za svojim egoističkim interesom, treba da bude suprotstavljen i društvu i ostalim pojedincima, s ciljem da u toj borbi svih protiv svih prisvoji što više i bogatstva i vlasti. S druge strane, ne polazi se ni od društva kao neke nadindividualne kategorije, koje bi egzistiralo na nekakvim sopstvenim pretpostavkama i interesima nezavisno od interesa konkretnih ljudi, te bi, analogno tome, te imaginarne interese nametnulo ljudima kao njihove sopstvene i time ih suprotstavilo njihovim istinskim potrebama i inte-

resima, već se društvo shvata kao skup veza i odnosa stvarnih ljudi koji se uspostavljaju u procesu njihove životne delatnosti. To znači da ciljevi društva ne leže izvan ljudi, već se stvarni čovek javlja njegovim ciljem.

Polazeći od čoveka kao društvenog bića, koncept političkog odlučivanja takvog čoveka uzima kao osnovni subjekt, koji, svesno delujući u zajednici sa drugima, kroz proces odlučivanja, na svakom segmentu zajedništva, treba da ovlada društvenim odnosima, to jest da ih kontroliše i dalje razvija kao svoje sopstvene. Tek tada se njegov vlastiti interes javlja i kao društveni, a društveni kao njegov vlastiti.

Odatle je izvedena sledeća pretpostavka koncepta odlučivanja, čiji je smisao da čoveku kao društvenom biću *omogući stalno, konkretno organizovano delovanje.* A to stalno, konkretno delovanje je moguće jedino kroz konkretne zajednice koje predstavljaju životne ćelije društva kao kompleksne zajednice. To delovanje se ispoljava na prvom mestu kao neposredna aktivnost ljudi u primarnim zajednicama. Tu, u primarnim proizvodnim i životnim zajednicama dolazi do kristalizacije određenog skupa zajedničkih potreba i interesa, a samim tim i do potrebe zajedničkog delovanja na njihovom povezivanju. Zato koncept i polazi od pretpostavke da ljudi kroz proces odlučivanja prvo treba da ovladaju tim neposredno zajedničkim vezama. Tako se primarne zajednice javljaju kao početna i osnovna karika u složenom lancu političkog odlučivanja, koji se dalje formira na sledećim, složenim stepenima odlučivanja. U te složenije stepene odlučivanja čovek se ne uključuje kao pojedinac, već kao član primarnih zajednica: kao delatni subjekt preko osnovnih organizacija udruženog rada, kao građanin preko mesne zajednice, kao politički subjekt preko društveno-političkih organizacija. Dakle, tamo gde se formira određen splet veza, interesa i potreba kao neposredno zajedničkih pojedincima, oni neposredno i sudeluju u procesu odlučivanja, dok na onim stepenima gde se te veze ispoljavaju kao neposredne ne za pojedince, već za njihove primarne zajednice ili za složenije zajednice, oni posredstvom tih zajednica učestvuju u procesu odlučivanja. To je konkretni empirijski oblik operacionalizacije koncepta koji je Marks skicirao u *Građanskom ratu,* dijalektički primenjen na odnose i prilike našeg društva. Tako, celovit koncept političkog odlučivanja logično izrasta iz primarnih zajednica i preko složenijih stepena se povezuje, uvek pokrivajući onaj skup veza i odnosa koji je neposredno zajednički skupu zajednica iz kojih je taj složeniji oblik proizašao.

Kada se tako posmatra, ovaj sistem odlučivanja podseća na složen transmisioni mehanizam koji, šireći se po vertikalnoj i horizontalnoj liniji, prenosi uticaj proizvođača i građana udruženih u primarne zajednice na sve stepene i oblike odlučivanja. Zato je svaki od ovih stepena samo karika u lancu gde se ostvaruje odgovarajući oblik povezivanja, a odlučivanje na svakom od tih stepena momenat u integralnom procesu odlučivanja. To znači da ovaj koncept polazi od pretpostavke da je interes čoveka kao društvenog bića integralan i da se ne javlja kao jednodimenzionalan, već se grana i prožima tkivo celog društva. Usled toga se on ne može ni ostvariti samo u jednom tipu zajedništva niti samo na jednom, bilo kojem, stepenu, već se kroz sve te oblike i stepene ostvaruje u svojoj celovitosti, dok se u pojedinim oblicima i na pojedinim

stepenima zajedništva ostvaruju pojedini njegovi momenti.* To je jedno od najznačajnijih obeležja koncepta kao celine. On se ne formira na nekim imaginarnim zajedničkim interesima, već izrasta iz stvarnih interesa i potreba s ciljem da omogući njihovo *povezivanje* i *usaglašavanje* na onim tačkama gde se oni u stvarnom životu dodiruju, prepliću ili sukobljavaju. Suštinska karakteristika takvog svesnog delovanja jeste u tome da je osnovni kriterij stvarni interes, kojim su opredeljeni način razrešavanja odnosa kroz odlučivanje i nosioci samog odlučivanja. Bitna je pretpostavka da se taj stvarno zajednički interes ne otuđi, bez obzira na to da li se razrešavao kroz neposredne ili posredne oblike. Zato koncept odlučivanja ne polazi od utopističke pretpostavke da svi neposredno učestvuju u odlučivanju na svim stepenima, već da *svi utiču*, neposredno odlučujući o onim zajedničkim interesima koji se kristališu na primarnom nivou zajedništva kao neposredni, a na složenijim nivoima preko svojih ovlaštenih zastupnika. Tako, tamo gde ne učestvuju neposredno u odlučivanju, učestvuje njihov interes i njihova zajednička volja. Samo tako je i moguće kroz odlučivanje ostvariti zajedničkc svesno delovanje.

Pošto je radnička klasa osnovni nosilac socijalističkog preobražaja, jer, ukidajući uslove svoje klasne egzistencije, ukida i uslove klasne egzistencije uopšte, razumljivo je da ona u prelaznoj etapi izgradnje socijalizma bude i osnovni nosilac političke vlasti. Dosadašnji razvitak socijalizma u svetu, a i kod nas, pruža obilje dokaza da se vlast radničke klase ne može obezbediti davanjem formalnih prava proizvođačima da kroz razne oblike učestvuju u procesu odlučivanja, jer se uvek u društvu mogu pojaviti činioci koji će u ime te klase uspostaviti svoju vlast. Problem vlasti radničke klase leži pre svega u sferi ekonomskih odnosa, a na prvom mestu u sferi raspolaganja rezultatima rada. Da bi radnička klasa i na planu političkog odlučivanja postala dominantna snaga u društvu, ona mora da ovlada ukupnim rezultatima svoga rada.

Odatle je izvedena sledeća bitna pretpostavka koncepta odlučivanja: *omogućiti da kroz sistem odlučivanja proizvođači raspolažu ukupnim rezultatima svoga rada.* Ovaj zahtev je u ustavnom konceptu odlučivanja operacionalizovan kroz dva bitna stava.

Prvo, da radni ljudi koji su stvorili dohodak u konkretnoj organizaciji udruženog rada *odlučuju* o njegovoj raspodeli na deo koji služi proširivanju materijalne osnove njihovog rada i na deo za zadovoljavanje zajedničkih i ličnih potreba, saglasno principu raspodele prema radu. Ovde poseban značaj ima raspolaganje onim delom rezultata rada koji je namenjen proširivanju materijalne osnove društvenog rada, to jest proširenoj reprodukciji. To je upravo onaj deo rezultata rada na kom se može zasnovati istinsko udruživanje proizvođača i odlučivanje o uslovima rada. Konceptom odlučivanja je predviđeno da su nosioci odluči-

* Za ilustraciju ovog stava skrenućemo pažnju samo na neke momente koji će pokazati u čemu se ogleda ova integralnost interesa čoveka kao društvenog bića. Zamislite bilo kojeg člana našeg društva koji kao proizvođač radi u nekoj radnoj organizaciji. U toj organizaciji se kristališe određen skup interesa koji se javljaju zajedničkim njemu i ostalima, pa ih je neophodno i razrešavati. Međutim, taj isti proizvođač stanuje u nekom naselju, i tu se javlja drugi skup interesa, on ima potrebu da se rekreira, obrazuje, da se leči, da bude zaštićen itd. — sve su to segmenti njegova interesa, sve to i bezbroj drugih čine onaj celovit interes.

vanja o tom delu dohotka sami neposredni proizvođači udruženi u osnovne organizacije udruženog rada.

Drugo, da proizvođači preko svojih delegacija i delegata u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, skupštinama društveno-političkih zajednica itd. učestvuju u odlučivanju o onom delu dohotka koji se izdvaja i troši za zajedničke i opštedruštvene potrebe. Karakter ovog učešća je sadašnjim konceptom suštinski izmenjen. To se ogleda u tome što se odluka o delu dohotka koji se izdvaja za ove potrebe ne može doneti ukoliko je ne usvoji veće udruženog rada. Tu se više ne radi o formalnom učešću u donošenju odluke, već o uslovu bez kojeg se odluka ne može doneti. Tako, neposredni proizvođači neposredno i preko svojih delegata odlučuju o ukupnim rezultatima rada. Time je konceptualno rešeno pitanje obezbeđenja dominantne uloge radničke klase u procesu političkog odlučivanja, dok na planu stvarnih odnosa to ostaje kao jedan od najsloženijih problema.

Sledeća pretpostavka na kojoj je zasnovan koncept odlučivanja, posebno odlučivanje na nivou federacije, izvedena je iz višenacionalnog sastava jugoslovenskog društva. Polazeći od prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, u konceptu političkog odlučivanja se pošlo od principa da svoja suverena prava -- nacionalni suverenitet narodi i narodnosti obezbeđuje u republikama, a u federaciji kroz *ravnopravno* učešće republika i pokrajina u odlučivanju o zajedničkim interesima i međusobnim odnosima. Zbog toga je u koncept odlučivanja na nivou federacije uvedeno, kao osnovni princip, načelo *sporazumevanja i saglasnosti*. Shodno tom načelu, izgrađen je odgovarajući politički mehanizam odlučivanja.

Dijalektičkom sintezom izloženih elemenata došlo se do celovitog koncepta odlučivanja, koji je najpotpunije izražen u članu 89. Ustava SFRJ: »Radni ljudi ostvaruju vlast i upravljaju drugim društvenim poslovima odlučivanjem na zborovima, referendumom i drugim oblicima ličnog izjašnjavanja u osnovnim organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, putem delegata u organima upravljanja tih organizacija i zajednica, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, putem delegacija i delegata u skupštinama društveno-političkih zajednica, kao i usmeravanjem i kontrolom rada organa odgovornih skupštinama.«

Tako je konceptom i mehanizmom odlučivanja obezbeđena mogućnost praktičnog realizovanja neprikosnovenog prava radnog čoveka i građanina na samoupravljanje. U tom horizontu prava, odnosa i realnih uslova leži mogućnost čoveka da kroz proces odlučivanja obezbedi svoje svesno zajedničko delovanje kao jedan od instrumenata preko kojih će ovladati uslovima svoje društvene egzistencije.

OPŠTE KARAKTERISTIKE KONCEPTA ODLUČIVANJA

Napred iznetim momentima su uslovljene i opšte karakteristike koncepta političkog odlučivanja.

Prva karakteristika je *demokratičnost*. Ona se ne bazira jedino i isključivo na širokom formalnom učešću radnih ljudi i građana kroz

periodična izborna izjašnjavanja o tome ko će ih reprezentovati u predstavničkim telima, preciznije, kroz izjašnjavanja o davanju generalnog mandata reprezentantima da u njihovo ime odlučuju, niti na kvazidemokratskim konsultativno-informativnim oblicima participacije kroz koje bi oni iznosili svoje predloge, sugestije i mišljenja o pojedinim predlozima odluka i programa, koji ne bi nikoga obavezivali. Time su istinsko učešće i uticaj zamenjivani iluzijom da se učestvuje, a u stvarnosti ceo proces odlučivanja je tekao mimo tog demokratskog uticaja.

Demokratičnost po sadašnjem konceptu odlučivanja je zasnovana na suštinski drugačijim pretpostavkama. Ona polazi od toga da radni čovek i građanin treba da *odlučuje* na prvom mestu o svim neposredno zajedničkim problemima u primarnim zajednicama. Koncept ne ostaje na toj opštoj konstataciji, već tačno utvrđuje problematiku o kojoj radni ljudi i građani donose definitivne odluke. To su one potrebe koje se kristališu kao zajedničke u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim i samoupravnim interesnim zajednicama.

Svi dalji oblici se izvode iz ovih osnovnih, ali tako da se ni u jednom trenutku ne kida veza između osnovnih zajednica i ostalih centara odlučivanja. Ta veza se trajno uspostavlja, a u procesu odlučivanja ona se ostvaruje preko delegacija osnovnih zajednica i njihovih delegata. Svi delegati za nivoe odlučivanja izvan osnovnih zajednica biraju se iz sastava delegacija koje se u tim zajednicama formiraju. Time je u samom izboru obezbeđen značajan stepen demokratizma. No, bit demokratizma se obezbeđuje time što delegacije ostaju trajno vezane za svoje osnovne zajednice, a delegati za delegacije i tela koja su ih izabrala. Ta vezanost ima dvostruk smisao: prvo, delegati ostaju u svojim radnim i životnim sredinama i, drugo, u procesu odlučivanja postupaju po smernicama svojih izbornih jedinica (zajednica, tela, organizacija). Time se iz koncepta političkog odlučivanja eliminišu svi elementi klasičnog parlamentarizma, u kojem su se reprezentanti mogli opredeljivati slobodno, to jest nezavisno od izraženih potreba, interesa i stavova sredina koje su reprezentovali.

Ovakvim konceptom i odnosom između delegata i delegacija i izborne osnove obezbeđuje se jedan od najznačajnijih elemenata istinskog demokratizma — *uticaj* proizvođača i građana, koji se posredstvom delegacija i delegata proteže na sve nivoe odlučivanja. S druge strane, time autentični interesi i potrebe dospevaju u centar odlučivanja preko konkretnih zastupnika. To je veoma značajno za svaki istinski demokratizam u odlučivanju, jer odnosi dominacije se posredstvom odlučivanja uspostavljaju upravo tako što se stvarni interesi zamene nekakvim imaginarnim opštim i zajedničkim ili se grupni ili koji drugi interes nametne kao opšti i zajednički.

Značajno obeležje demokratizma jeste i *odgovornost* delegacija i delegata onima koji su ih delegirali.

Ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da se time višestruko povećava broj onih koji se uključuju u proces odlučivanja na posrednim nivoima. Time se svi oblici posrednog odlučivanja i po broju učesnika demokratizuju, ali suštinska strana tog demokratizovanja nije u broju, već u tome što se preko tog velikog broja uspostavlja mnogo svestranija istinska veza između proizvođača i građana samoupravno organizovanih u primarne zajednice i svih drugih nivoa odlučivanja.

Ovaj demokratizam je zasnovan na realnoj materijalnoj osnovi koja se ogleda u tome što ekonomska moć — dohodak ostaje pod kontrolom udruženih proizvođača. Bez takve osnove on bi se lako mogao izroditi u kvazidemokratizam i u raznovrsne oblike manipulacije.

Druga karakteristika koncepta odlučivanja je u tome da se oblici neposrednog i posrednog odlučivanja *ne odvajaju* kao dve zasebne i međusobno nezavisne sfere, već predstavljaju momente jedinstvenog sistema. Zavisno od kompleksnosti interesa i zajedničkih potreba, neposredni oblici postepeno prelaze u posredne, ali uvek ostaju dijalektički povezani. Podela na neposredne i posredne oblike nema politički karakter, već predstavlja elemenat tehnologije odlučivanja. Time je, bar na normativnom planu, razrešen problem paralelnog postojanja i funkcionisanja dva oblika odlučivanja, koji su se u praksi međusobno često sukobljavali, ograničavali, a nekada čak i potirali, po pravilu, na štetu neposrednih oblika.

Treća karakteristika koncepta odlučivanja jeste *policentričnost,* to jest postojanje više centara odlučivanja, koji se formiraju po horizontalnoj i vertikalnoj osi. Međutim, policentrizam nije sam sebi cilj, već predstavlja svojevrsnu dimenziju transformacije političke vlasti i odlučivanja. U njegovoj osnovi leži težnja za *dekoncentracijom moći,* bez čega je nezamisliva *socijalizacija* procesa odlučivanja.

Koncept dekoncentracije moći je suštinski različit od koncepta podele moći ili vlasti koji nalazimo u pluralističkim sistemima građanskih demokratija. U tim sistemima vlast, a, analogno tome, i političko odlučivanje, kao oblik njene operacionalizacije, ne menjaju svoj karakter, jer, bez obzira na to između koliko centara je raspodeljena, vlast ostaje otuđena od proizvođača i građana, ostaje oblik dominacije nad njima, pa je, suštinski gledano, manje bitno kako je ona raspodeljena između samih dominatora.

Koncept dekoncentracije vlasti polazi od toga da se moć preko dekoncentracije istovremeno i socijalizuje, pa je dekoncentracija samo jedan od momenata procesa socijalizacije. Samim aktom dekoncentracije realizuje se i izvestan stepen socijalizacije, jer time što se moć ne koncentriše na jednom nivou, u jednom centru, već se alocira na mnogo nivoa i centara u društvu (između kojih odnosi nisu uređeni ni na principu hijerarhije ni na principu potpune autonomije, već na principu demokratske koordinacije i usaglašavanja), ona se u izvesnoj meri, istina ograničenoj, socijalizuje.

Ta socijalizacija se ispoljava u tome što se centri odlučivanja međusobno ograničavaju. Niko nema moć da odlučuje o svemu, već svi zajedno, s tim što sam proces odlučivanja čini jednu dinamičnu celinu veza i aktivnosti koje se formiraju od primarnih zajednica, prema složenijim oblicima, ali tako da manje složeni centri odlučivanja u određenoj sferi ili društveno-političkoj zajednici učestvuju u formiranju sledećeg, složenijeg centra ili nivoa odlučivanja. Tako moć koju bilo koji složeni centar ima predstavlja deo udružene moći zajednica koje ga čine, a nosilac nije neko izvan njih, već njihovi delegati. Suština socijalizacije je upravo u tome što se ta moć ne može osamostaliti ni otuđiti, da bi im se onda kao takva nametnula, već uvek ostaje pod njihovom kontrolom.

Međutim, ukoliko bi se socijalizacija svela samo na to, ona bi ostala veoma ograničena, jer bi opet ukupna moć ostala u posedu relativno malog broja nosilaca, a od proizvođača i građana i dalje otuđena. Zato je ova dimenzija socijalizacije kroz dekoncentraciju neka vrsta nusprodukta, a osnovni smisao je u tome što se dekoncentracijom ona, i prostorno i organizaciono, približava neposrednom proizvođaču i građaninu, da bi je oni mogli staviti pod svoju organizovanu zajedničku kontrolu. Dakle, da bi se mogla socijalizovati, ona se prvo mora dekoncentrisati ili decentralizovati. Tako se decentralizacija javlja kao određena funkcija socijalizacije. Ukoliko se ne shvata ova suštinska strana, ne može se shvatiti ni istinski smisao policentričnosti. Znači, policentrizam nije rezultat distribucije moći koja je bila od radnih ljudi i građana otuđena, već politički i organizacioni oblik udruživanja i povezivanja moći, oblik praktične realizacije moći, koja, analogno neotuđivom pravu na samoupravljanje, pripada jedino radnim ljudima i građanima.

Ova složena problematika može se dublje kritički osvetliti samo kroz podrobnu analizu mehanizma i odnosa između mnogobrojnih subjekata odlučivanja horizontalne i vertikalne organizacije.

Kada jugoslovensku zajednicu posmatramo u vertikalnom preseku, nalazimo skalu od više nivoa odlučivanja. Ta skala se formira postepenim izrastanjem odozdo. Prvi nivo čine primarne zajednice proizvodnog, radno-funkcionalnog i teritorijalnog tipa. Na tom primarnom nivou se donose one odluke kojima se uređuju odnosi, usklađuju interesi i aktivnosti neposredno zajednički radnim ljudima i građanima u tim zajednicama. Na tim nivoima se istovremeno kristališu i oni interesi i potrebe koji se javljaju kao neposredno zajednički primarnim zajednicama, i to svakoj pojedinačno i svima zajedno, pa ih je potrebno povezivati i usklađivati na sledećem, složenijem nivou. Tako se formira sledeći nivo odlučivanja, to jest opštinski nivo i nivo samoupravnih interesnih zajednica. Nakon kristalizacije i sinteze skupa interesa koji su zajednički građanima i radnim ljudima organizovanim u mesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada u okviru opštine, izdvaja se skup potreba i interesa koji sežu šire u društveni prostor i koji su zajednički udruženim proizvođačima i građanima organizovanim u komunu. Na tom skupu interesa formira se republički i pokrajinski nivo odlučivanja. Na skupu interesa koji prelaze okvire republika i pokrajina i koji su zajednički republikama i pokrajinama, odnosno radnim ljudima i građanima organizovanim u republike i pokrajine, formira se federalni nivo odlučivanja. Tako se svaki nivo odlučivanja formira na skupu interesa koji su radnim ljudima i građanima te zajednicama i asocijacijama koje ga čine zajednički.

U horizontalnom preseku svakog od ovih nivoa, osim primarnih zajednica, formira se više različitih centara odlučivanja, zavisno od karaktera i specifičnosti zajedničkih potreba, aktivnosti i interesa. Tako na nivou komune nalazimo sledeće centre odlučivanja: osnovne organizacije udruženog rada u proizvodnji i ostalim delatnostima, mesne zajednice, osnovne samoupravne interesne zajednice i društveno-političke organizacije. Svaki od tih centara ima onaj stepen autonomije u odlučivanju koji proizlazi iz karaktera zajednice u okviru koje je nastao. Slično je i za nivo republike i pokrajine.

To znači da se u okviru pojedinih nivoa centri odlučivanja formiraju na specifičnosti funkcija pojedinih tipova zajedništva, dok se nivoi od-

lučivanja formiraju na sintezi raznih vrsta interesa i veza na pojedinim stepenima. Nivo je, dakle, ona tačka u koju se sliva i stiče više raznovrsnih interesa.

Sve to ukazuje na izuzetnu složenost koncepta i mehanizama, što može da se javi kao ozbiljan problem u njegovoj operacionalizaciji. Upravo kao posledica ove složenosti mogu da se jave oblici manipulacije, labavljenja veza između nivoa i centara, te unutar centara između pojedinih jedinica. Usled labavljenja veza može doći do nepoželjnog osamostaljivanja pojedinih centara, čime bi celovitost sistema, a time i njegova demokratičnost, racionalnost i efikasnost mogle biti znatno reducirane. Ta mogućnost na planu stvarnih odnosa ne mora da bude povezana sa samim konceptom, jer je taj koncept sa teorijskog stanovišta sasvim logički izveden i razrađen. Zato je za adekvatnu operacionalizaciju koncepta značajan uslov funkcionisanje niza pomoćnih društvenih mehanizama. Ukoliko bi ti mehanizmi dobro funkcionisali, može se očekivati da će se na planu stvarnih odnosa koncept mnogo potpunije realizovati. Razume se, mogućnost njegove optimalne realizacije leži i u sferi same ekonomske i društvene stvarnosti.

Dalja karakteristika koncepta političkog odlučivanja jeste princip *sporazumevanja* i *dogovaranja*. Kroz ovaj princip se najpotpunije ispoljava izmenjeni karakter samog političkog odlučivanja, jer njegovim uvođenjem i praktičnom realizacijom postepeno nestaju hijerarhijski odnosi između pojedinih nivoa odlučivanja, a zamenjuje ih stalna saradnja i kooperacija između zajednica, organa, tela, organizacija. U samom procesu odlučivanja težište se prenosi na *prethodno* usaglašavanje stavova, dok je sam momenat odluke manje važan čin potvrde već usaglašenih stavova. Ovo je karakteristično naročito za odlučivanje na nivou federacije, ali i za značajne odluke na nivou republike i opštine. Na taj način se proces odlučivanja prenosi na širu osnovu i predstavlja rezultat široke aktivnosti proizvođača i građana udruženih i organizovanih u radnim i teritorijalnim zajednicama i društveno-političkim organizacijama, dok su tela koja odlučuju na pojedinim nivoima samo tačke u kojima se ta aktivnost sintetizuje i dobija svoje konačno razrešenje. To je onaj put transformacije gde odlučivanje prestaje biti isključivo pravo pojedinih tela i profesionalnih odlučivača, a sve više se preobražava u zajedničku, organizovanu i svesnu delatnost svih.

S teorijskog i političkog gledišta, konceptu socijalizacije političkog odlučivanja ne može se ništa prigovoriti, ali se javlja pitanje koliko je, s obzirom na stvarne prilike u društvu, divergenciju interesa, objektivni položaj pojedinih socijalnih slojeva, stanje svesti, razvijenost sistema komunikacija i informisanja, delovanje tržišnih zakonitosti itd., ovako široka socijalizacija stvarno moguća. To podrazumeva čoveka koji je svestan povezanosti svojih potreba, aktivnosti i interesa sa potrebama, aktivnostima i interesima drugih, čoveka koji je internalizovao sve bitne principe na kojima se zasniva naše socijalističko društvo, koji poseduje visoku političku kulturu i kulturu ponašanja neophodnu da bi se shvatile potrebe i interesi drugih. Sve je to rizik kojem je na planu stvarnosti izložen ovaj koncept. Jer, ako masovna aktivnost bude zamenjena ravnodušnošću i apstinencijom proizvođača i građana, ako razumevanje tuđih potreba i interesa bude zamenjeno nametanjem svojih, ako informacije

i dalje ostanu pod monopolskom kontrolom određenih tela i organa, ako se aktivnost društveno-političkih organizacija bude svodila na aktivnost foruma ili pojedinih rukovodećih ljudi, — onda se ovakav koncept može u praksi izroditi u neželjen oblik manipulacije, vladavine neformalnih grupa, atomizacije, kompromisa vodećih elita, zakulisne vlasti birokratije itd. To nije samo puka pretpostavka, već jedna od verovatnih mogućnosti koja svoj oslonac ima u samoj stvarnosti našeg društva, o čemu svedoče i neka negativna iskustva u dosadašnjem razvijanju socijalističkih samoupravnih odnosa.

Prilozi

Pavel Vindišar

Raspodela prema radu i princip solidarnosti

Deseti kongres SKJ je doneo rezoluciju koja nalaže Savezu komunista da razvija svest i uverenje „da su rad, stvaralaštvo i produktivnost, uzajamnost, solidarnost i odgovornost osnovne norme društvenog ponašanja i merila društvenog vrednovanja"[1]. Te kategorije i ta načela su, doduše, već prerasli svoju čisto teorijsko-programsku i deklarativnu prirodu i izvršenom socijalističkom revolucijom postali imanentni deo socijalističke svesti i društvene prakse, odnosno društvenog ponašanja i samih društvenih odnosa. Oni se izražavaju, na primer, u raspodeli prema doprinosima pojedinaca društvenom radu, uz istovremeno ostvarivanje socijalističke solidarnosti, sa istovremenim razmatranjem ekonomskog rasta društva i njegovog socijalnog razvoja; oni se izražavaju u zadovoljavanju zajedničkih potreba u obimu, kvalitetu, a i u uslovima i načinima tog zadovoljavanja; oni se izražavaju u izjednačavanju mogućnosti za razvijanje sposobnosti i sticanje znanja, u nehijerarhijskom društvenom vrednovanju fizičkog i umnog rada, a naročito u udruživanju obe, do sad istorijski odvojene vrste rada, i samoupravnim načinom uređivanja odnosa; oni se izražavaju u do neke mere podruštvljenim rezultatima rada, a, konačno, i u ostvarivanju društvene jednakosti, u najširem značenju reči, kao ideala socijalističke revolucije.

No, sve to još ne isključuje ili ne negira potrebu za trajno prisutnom i klasno angažovanom marksističkom analizom i kritikom. Naprotiv, društveni, istorijski određeni uslovi, odnosno prelazak našeg društva na besklasno, komunističko, i protivrečnosti s kojima se suočavamo i sukobljavamo danas uvek iznova aktuelizuju stvaralačku snagu marksiz-

---

[1] *X kongres SKJ*, Dokumenti, »Komunist«, Ljubljana, 1974, str. 297.

ma kao teorije i akcije. Uzimajući u obzir zakonitosti društvenog razvoja i kretanja, konkretne društvene uslove socijalističkog društva i saznanje o nužnosti subjektivnih napora i svesnog usmeravanja tog razvoja, što tek omogućava društveno osmišljavanje teorije, zalažemo se i za ostvarivanje onog dela te teorije, odnosno na njoj zasnovanih normi i merila koji treba da ograničavaju i sprečavaju socijalna iskorišćavanja i raspodelu mimo rada, a ujedno da vode ka bogatijem, plodnijem i humanijem komunističkom društvu. To je stvaralački, i u prostor i vreme upregnut rad, rad koji je povezan sa dinamikom društvenog razvoja. Marksistička teorija, onako kako su je razvili klasici, naime, nije ponudila rešenje u dorađenom obliku. Današnje društvo usmerava klasnu borbu za otklanjanje socijalnih nejednakosti na borbu za jednake uslove i mogućnosti u stvaranju dobara (uz ostvarivanje zahteva da svako doprinosi prema svojim sposobnostima) i na podjednaka merila za njihovu raspodelu.

Ta društvena nastojanja, dakle, još nisu dostigla viziju komunizma — raspodelu dobara prema potrebama. No, takve vizije se ne odričemo. Pri tome su teorijski napori usmereni i na kontinuirano redefinisanje potreba, uzimajući u obzir društvene i ekonomske okolnosti koje se menjaju. Kako rad, stvaralačku snagu i produktivnost, uzajamnost i solidarnost, kao osnovna merila i vrednosti u našem društvu, još nismo uspeli uvek i svuda najdoslednije da obezbedimo pri određivanju konkretnih odnosa među ljudima, ni neke izvore socijalne suprotnosti još nismo u celosti otklonili. Otuda i zato podvlačenje tih merila na Kongresu SKJ.

Upravo ta društvena saznanja i društvena htenja, celovito izražena naročito novom ustavnom institucionalizacijom društveno-ekonomskih odnosa, otvorila su širok i naučno zasnovan put daljeg razvoja ne samo materijalnog, nego i političkog, kulturnog i socijalnog položaja uopšte svih članova društva — a naročito radničke klase. Toj klasi su se otvorile nove mogućnosti da izbori takvo mesto u društvenoj strukturi i da dogradi takve društvene odnose koji svojom idejom i suštinom prevazilaze njenu otuđenost od sredstava društvene reprodukcije, od dohotka, od upravljanja.

Svoja nastojanja da izmeni socijalne odnose naše društvo je počelo da ostvaruje prvenstveno stvaranjem jednakosti, koju je definisalo kao jedan od najznačajnijih elemenata društvenog razvoja i individualne stvaralačke snage. Pri tome ne možemo mimoići robnu proizvodnju socijalističke privrede. Robnom proizvodnjom, doduše, ne uvodimo bilo kakav dohodak, nego dohodak kao društveno-ekonomsku suštinu socijalističkih samoupravnih odnosa. Stoga se zalažemo, naročito u stvaranju i raspodeli dohotka, za socijalističke samoupravne odnose koji omogućavaju i unapređuju produktivnost i stvaralaštvo i koji vode ne samo ka bogatijem i ekonomski razvijenijem, nego i ka humanijem i socijalno pravednijem društvu. Na tako definisanom dohotku zalažemo se i za stvaralačko opredeljivanje i doslednu primenu načela raspodele prema količini i kvalitetu rada, prema rezultatima rada. I pored toga, robna proizvodnja donosi neke posledice koje marksistička teorija mora uključiti u predmet svog proučavanja i koje u svojoj akcionoj revolucionarnoj misli mora uzeti u obzir.

„Negativne socijalno-ekonomske posledice i etički sporne strane zakona vrednosti dovele su nas do saznanja da se u socijalističkom društvu mora uvesti načelo solidarnosti kao bitan humanistički korektiv zakona vrednosti. A ima i neekonomskih razloga koji uslovljavaju i zahtevaju ugrađivanje tog načela."[2] I zato je u normativne temelje našeg društvenog uređenja ugrađen princip solidarnosti na raznim nivoima i u različitim pojavnim oblicima.

Kontinuitet korenitih promena, odnosa i procesa koje je donela socijalistička revolucija, naročito promena unutar samog proizvodnog odnosa, robnim načinom privređivanja nije sprečen niti onemogućen. Ili, drukčije rečeno, u socijalističkom društvu ni robni način privređivanja ne može ugroziti razvoj socijalističkih odnosa. Ali zato neki njegovi elementi, naročito zakon vrednosti, daju tim odnosima posebna obeležja. Zakon vrednosti se ne može jednostavno ukinuti ili zameniti zakonima nerobne proizvodnje. Kako je neosporno da robna proizvodnja prouzrokuje nejednakosti i da će takva proizvodnja još dugo vremena biti prisutna i u socijalističkom društvu (prema Marksu, sve dok neposredni čovekov rad, a ne nauka i tehnika, bude primaran i pretežan deo društvenog bogatstva i blagostanja), nejednakosti treba otklanjati tamo i toliko gde i koliko je mogućno i u skladu sa ciljevima socijalističkog društva. A te ciljeve smo jasno definisali. Nejednakosti treba ukidati razvijanjem proizvodnih snaga, razvijanjem samoupravljanja, razvijanjem takve strukture proizvodnje i potrošnje koja će obezbeđivati pokrivanje osnovnih potreba ljudi i ugrađivanjem elemenata socijalističke solidarnosti i uzajamnosti svuda gde je to potrebno. „Neke socijalne razlike su nužne u takvom razvoju. Ali moramo ih svesno prevazilaziti društveno-ekonomskim razvojem i ostvarivanjem principa solidarnosti."[3]

Konstatujemo, dakle, da robna proizvodnja socijalističke samoupravne privrede unosi u društvenu stvarnost neke odnose, elemente i društvene pojave, odnosno protivrečnosti koje još nisu sasvim prevazišle karakteristike klasnog društva i koje traže vrednovanje i teorijsko raščlanjivanje s marksističkih polaznih pozicija. One zahtevaju i stvaranje i donošenje teorijski zasnovanih konkretnih odluka koje će celovito obezbeđivati i razvijati socijalističke društvene odnose. Robni način privređivanja i kod nas priprema plodno tle za društvene pojave kao što su birokratsko-etatistički odnosi, tehnokratizam, liberalizam, fetišizacija novca i tržišta, što se sve odražava i na oblikovanje socijalnih odnosa. Ali zbog svesnog usmeravanja tog privređivanja i odnosa što iz njega proizlaze on sam po sebi, *a priori*, ne ugrožava razvoj samih socijalističkih odnosa. Ali zato neki njegovi bitni elementi, naročito zakon vrednosti, daju tim odnosima posebno obeležje.

Ekonomska i politička teorija su prihvatile robnu proizvodnju u našem društvu kao nužnu prvenstveno zbog relativne nerazvijenosti proizvodnih snaga, uz istovremeno saznanje da robna proizvodnja i socijalistički društveni odnosi na sadašnjem stepenu razvoja nisu alternativne, isključujuće kategorije. Preovlađujući značaj i uticaj robne

---

[2] Vuko Pavićević, *Osnovna načela socijalističkog morala*, »Teorija in praksa«, 1974, br. 5-6, str. 543.

[3] *X kongres SKJ*, Dokumenti, cit. izd., str. 298.

proizvodnje kod nas se izražava naročito u dohotku, koji je danas osnovna ekonomska kategorija, a time i osnovni podsticaj za učešće u procesu proizvodnje.

Upravo su dohodak i njegova raspodela neposredan i na prvi pogled vidljiv izvor materijalnih, ekonomskih razlika među ljudima. A ti materijalni odnosi su — i to ne treba prevideti — samo deo odnosa koji postoje u društvenoj strukturi, samo jedan od elemenata društvenog položaja pojedinaca, društvenih grupa i same radničke klase. A to zbog toga što je i raspodela samo jedna od faza u procesu robnog privređivanja. Zbog toga razmatranje raspodele, njenih društvenih aspekata i posledica izvan celokupnih proizvodnih i društvenih odnosa uopšte može imati smisla samo u metodološke i analitičke svrhe. Na takvo jednostrano i izolovano podvlačenje samo tog elementa socijalnih odnosa upozorio je i Engels kada je zapisao „da je uopšte pogrešno praviti toliku buku o takozvanoj raspodeli i proglašavati je glavnom stvari. Svaka raspodela potrošnih sredstava je samo posledica raspodele proizvodnih uslova. A raspodela proizvodnih uslova zavisi od načina proizvodnje“[4].

U ovom prilogu ćemo raščlaniti i izložiti daljem pretresanju neka shvatanja i postupke koji su povezani sa odnosima u raspodeli, naročito definisanje i sprovođenje socijalističke pravičnosti u raspodeli dobara, a s kojima se susrećemo u teorijskoj društvenoj misli i društvenoj praksi. Želimo upozoriti na to kakav je i kakav bi trebalo da bude uticaj dohotka na oblikovanje karakteristika i specifičnosti socijalističke solidarnosti i socijalističke jednakosti. Pod pojmom „socijalistička jednakost“, onako kako ga pretežno koristimo u ovom radu, podrazumevamo pre svega jednakost u merilima nagrađivanja i jednakost u uslovima i mogućnostima ličnog razvoja.

I

Ekonomska diferencijacija je društvena pojava prisutna u svim dosadašnjim društvima, izuzimajući prve periode prazajednice. Svako društvo se s njom na neki način moralo i sukobljavati. Istorijska klasna društva su konflikte te vrste „rešavala“ pre svega prinudom i neposrednim fizičkim ugušivanjem otvorenih konflikata (na primer, slovenačke seljačke bune). Ti konflikti su, sa zrelošću nekih društvenih i političkih uslova, ponegde uspevali da prerastu u socijalne revolucije velikih političkih dimenzija (na primer, u Francuskoj u XIX veku).

No, i pored svoje političke organizovanosti, zbog svoje idejne slabosti, zbog nesazrelih društvenih okvira, naročito zbog nerazvijene klasne proleterske svesti i neprekaljenosti proletarijata u borbi, a i zbog odsustva revolucionarne nauke, odnosno teorije o društvu, teorije koja otkriva zakonitosti društvenog razvoja, zbog toga što nisu uspele da nađu istinske temelje društvenosti i istorije i zato što nisu formirale naučnu viziju komunističkog društva — ostale su samo glasnik buduće proleterske revolucije. A već prve revolucije su stvorile klice saznanja o nužnosti uspostavljanja kvalitativno drukčijih društvenih i teorijskih okvira budućeg društva, što je zadatak proleterske revolucije.

---

[4] Fridrih Engels, *Anti-Diring*, CZ, Ljubljana, 1948, str. 358.

Iz tih iskustava su Marks i Engels crpli svoju naučnu pronicljivost i snagu, na tim iskustvima se izgrađivala marksistička društvena misao. Ta teorija je razvoj ljudskog društva, njegove zakonitosti, njegovu prirodu i suštinu tražila u čoveku kao izvoru društvenih delatnosti, kao izvoru promena, tokova i kretanja. U čoveku je, doduše, prepoznavala deo prirode, a istovremeno mu je, zbog govora i mišljenja, koje je jedini među živim bićima razvio uz ekonomsku, proizvodnu smisaonu delatnost, priznavala ulogu njenog najsavršenije razvijenog dela, koji svojom svesnom aktivnošću i udruživanjem određuje svoj i društveni položaj, koji određuje istoriju klasa i društva.

Ta teorija nije previdela da su osnovni odnosi u svakom društvu određeni osnovnim proizvodnim odnosom, kome je pravni izraz svojina sredstava za proizvodnju. Stoga nije ni slučajno što je Marks svoje teorijske napore najprodornije i najcelovitije usmerio ka kritici političke ekonomije kapitalističkog društva. Marks je uvideo da je tek takva analiza osnova za produbljavanje filozofskih ideja i za naučno formiranje vizije komunističkog društva. On je utvrdio da su odnosi koji se formiraju u proizvodnji polazna tačka i osnova svih ostalih odnosa. U poznatom predgovoru za *Prilog kritici političke ekonomije* on je zapisao: „Ne određuje svest ljudi njihovo biće, nego, obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest." A biće je određeno njihovim mestom u procesu proizvodnje.

Marksistička teorija traži uzroke socijalnih suprotnosti u odnosima između klasa, između velikih društvenih grupa, od kojih su jedne ekonomski dominantne zbog svojine sredstava za proizvodnju i prisvojenih privilegija, a one su i politički dominantne, i grupa, odnosno klasa koje su ekonomski podređene, koje još nisu ostvarile svoje istorijske interese, od kojih je višak vrednosti otuđen. Ta saznanja su građanske teorije zaobišle.

Kako je Marksova teorija vrednosti (a u tom okviru i teorija vrednosti radne snage) opštepoznata, na ovom mestu se nećemo upuštati u njeno obrazlaganje. No, interesuju nas neke socijalne posledice raspodele novostvorene vrednosti koju nameće kapitalistički proizvodni odnos.

Čovekova radna snaga proizvodi veću vrednost nego što sama staje. Uvođenjem nove, modernije, produktivnije tehnologije i mašina taj njen višak se još povećava. Taj višak se deli između proizvođača i sopstvenika sredstava za proizvodnju. Raspodela, naravno, nije ravnopravna niti pravična, ako u takvom proizvodnom odnosu uopšte možemo govoriti o pravičnoj raspodeli. Zato ni bilo kakva situacija povoljna po radničku klasu (uslovljena velikim viškovima), koja može još kako da poboljša njen materijalni standard, ne ukida suprotnosti između interesa radnika i interesa sopstvenika sredstava za proizvodnju. Profit i nadnica nisu u direktnoj srazmeri. Brže od nadnice povećava se dobit kapitaliste. „Materijalni položaj radnika se poboljšao, ali na račun njegovog društvenog položaja."[5]

Sve metode za povećanje društvene proizvodne snage rada sprovode se na račun pojedinog radnika; sredstva za povećanje proizvodnje su u suštini sredstva za eksploataciju proizvođača i za gospodarenje njima. Sve metode za proizvodnju viška vrednosti istovremeno su meto-

[5] Karl Marks, *Najamni rad i kapital*, »Komunist«, Ljubljana, 1974, str. 41.

de za akumulaciju, a svako povećanje akumulacije, opet, postaje sredstvo za razvijanje tih metoda. Sve to stalno pogoršava društveni položaj radnika u klasnoj društvenoj strukturi. „Tako je gomilanje bogatstva na jednom polu istovremeno gomilanje siromaštva, mučnog rada, sužanjstva, neznanja, podivljavanja i moralnog pada na drugom polu, to jest na strani klase koja svoj sopstveni proizvod proizvodi u obliku kapitala."[6]

Drukčije rečeno, prva društvena posledica kapitalističkog sistema proizvodnje i kapitalističkih svojinskih odnosa ogleda se u stalnom produbljavanju jaza u pogledu količine bogatstva koje imaju obe klase u svojini, odnosno na uživanju. Povećanje kapitala povećava i društveni jaz koji odvaja radnika od kapitaliste; to zbog sve veće moći kapitala nad radom. „Nagli porast produktivnog kapitala izaziva isto tako nagli porast bogatstva, raskoši, društvenih potreba i društvenih užitaka. Mada su se, dakle, uživanja radnika povećala, društveno zadovoljenje koje daju smanjilo se u poređenju sa umnoženim uživanjima kapitaliste, koja su radniku nedostupna, u poređenju sa stanjem razvijenosti društva uopšte."[7]

Kriterijum i za vrstu potreba i za stepen njihovog zadovoljavanja je, po Marksu, ukorenjen u društvu; potrebe su društveno uslovljene. To važi za sve više potrebe, a i za neke niže, fiziološke. Kriterijum je, dakle, promenljive, relativne prirode. Kako potrebe u određenom smislu izviru iz društva, ili, tačnije, kako su društveno određene, u vezi s njim i po njemu ih i merimo.

Time smo već naznačili drugu, s prvom inače tesno povezanu i iz nje čak proizlazeću socijalnu posledicu vrednosti radne snage. Pomenuli smo već da od celokupne mase produkata koje radnička klasa dodatno izradi ona dobija proporcionalno manje nego što je dobila pre, pri manjoj produkciji. A koliki će biti taj deo, zavisi od mnogih faktora, i od onih koje politička ekonomija temeljito proučava (od tražnje radne snage, intenzivnosti rada, prirodnih uslova, opšte ekonomske razvijenosti društva itd.), a i od moralnog i socijalnog nivoa društva i vremena. A određen je i položajem, što nas ovde posebno interesuje, koji je radnička klasa izvojevala. To znači da je relativna i tvrdnja po kojoj je vrednost radne snage određena vrednošću životnih potreba, odnosno količinom rada koja je potrebna za njihovu produkciju. Ta količina rada se, naime, delimično razlikuje od jedne do druge društvene (ili nacionalne) zajednice.

Marks govori o fizičkom i istorijskom (društvenom) elementu vrednosti radne snage. Upravo po tome se vrednost radne snage i razlikuje od vrednosti bilo koje druge robe. Dok roba ima čisto ekonomska obeležja (cenu, kvalitet, upotrebnu vrednost itd.), roba „radna snaga" ima i socijalno-kulturna obeležja. Marks govori o „tradicionalnom životnom nivou" u nekoj zemlji koji se ne može mimoići pri podeli nadnice. Pored biološke reprodukcije fizičke egzistencije radnika, u ovom slučaju je reč i o zadovoljavanju određenih potreba koje se rađaju iz društvenih prilika u kojima ljudi žive. Oba elementa, i fizički i društveni, imaju,

---

[6] Karl Marks, *Kapital*, tom I, CZ, Ljubljana, 1961, str. 574.

[7] Karl Marks, *Najamni rad i kapital*, cit. izd., str. 36.

dakako, svoje gornje granice, koje kapitalista potiskuje nadole koliko god može.

Treća socijalna implikacija kapitalističkog proizvodnog odnosa po materijalnu (i na njoj građenu duhovnu, političku, kulturnu) diferencijaciju dolazi do izražaja na individualnom nivou u užem značenju reči (među radnicima unutar nekog društva, odnosno klase). Prethodne dve su, naime, dolazile do izražaja na klasnom, odnosno nacionalnom nivou. Ta diferencijacija je određena prostim, odnosno složenim radom. Marks konstatuje da su proizvodni troškovi rada[8] (to jest vrednost radne snage) određeni, pored već pomenutih odrednika, i troškovima koji su potrebni da se čovek obrazuje za radnika. „Što je kraći period obuke, dakle, potreban za neki rad, tim manji su proizvodni troškovi radnika, tim je niža cena njegovog rada, njegova nadnica."[9] Cenu njegovog rada, dakle, određuje cena kojoj su dodati i prosečni troškovi za radno osposobljavanje radnika i troškovi za radnikov porod, to jest za vaspitavanje dece koja će ga zameniti na tržištu rada. Tako određena nadnica se naziva „minimum nadnice, ali koji ne važi za pojedinačni individuum, nego za generaciju"[10], to jest, možemo reći, i za čitavu radničku klasu.

Marks govori i o nužnosti nejednakih nadnica, što ne izjednačava niti sa poštenim niti sa nepoštenim plaćanjem. Najamni sistem isključuje, po Marksu, pravičnost i pošten odnos. Već iz ovih, mada fragmentarnih i iz celine istrgnutih, Marksovih misli možemo zaključiti da je on teoriju nadnica počeo da gradi na odnosima između osnovnih antagonističkih klasa i da je tek odatle prešao na pitanje podele nadnica unutar same radničke klase.

Marks je svoje poglede na raspodelu dobara, odnosno ostvarene vrednosti veoma koncizno izložio naročito u delu *Kritika Gotskog programa*, gde je problemu raspodele društvenog bogatstva dao centralno mesto. Marks Gotskom programu prebacuje da zaboravlja zakon dotadašnje društvene istorije po kome razvoj sredstava za proizvodnju kao izvor sve većeg bogatstva razvija bogatstvo i kulturu kod neradnika, a siromaštvo i zaostalost kod radnika. Sastavljači tog programa su prevideli ključnu okolnost koja omogućava izmenu postojećeg odnosa između radnika i sopstvenika sredstava za proizvodnju.

Osnovni uslov jednakosti Marks vidi u ukidanju klasa i u primeni podjednakog merila nagrađivanja.

Društvo na koje se Gotski program odnosi, prema Marksu, nije komunističko društvo; to je društvo koje se tek rađa iz kapitalističkog društva i još se drži znamenja tog društva. U tom društvu svaki proizvođač (posle odbijanja, koja su poznata) dobija ekvivalent za individualnu količinu rada. Dakle, važi isto načelo koje reguliše i robnu razmenu: za istu količinu rada u jednom obliku dobija se ista količina rada u drugom obliku. Jednako pravo je tu u načelu još uvek buržoasko pravo, jednako pravo koje još uvek ima buržoaske granice. „Pravo proizvođača je u *srazmeri* sa njihovim doprinosom rada; jednakost je u tome da se meri istim merilom, radom."[11]

---

[8] U kasnijim delima Marks govori o prodaji »radne sposobnosti«, a od *Kapitala* pa nadalje naziva je »radna snaga«.

[9] Karl Marks, *Najamni rad i kapital*, cit. izd., str. 30.

[10] Isto, str. 31.

[11] Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, CZ, Ljubljana, 1972, str. 15.

A ljudi se razlikuju po sposobnostima, pa zato dolazi do različitih radnih rezultata. Ako uzmemo rad kao merilo, mora se odrediti njegovo trajanje ili intenzivnost. „To jednako pravo je nejednako pravo za nejednak rad."[12] Marks priznaje razlike u sposobnostima ljudi (jedan može da nadmašuje drugog fizički i duhovno, za isto vreme daje više rada), ali ne priznaje klasne razlike. Zato kaže da je „po svojoj suštini pravo nejednakosti kao i svako drugo pravo. Pravo može po svojoj prirodi da postoji samo u primenjivanju merila. Ali nejednaki individuumi... mogu se meriti jednakim merilom samo ukoliko ih gledamo s podjednakog stanovišta, samo sa *određene* strane, u ovom slučaju, na primer, *samo kao radnike* i ništa drugo, a sve ostalo apstrahujemo"[13].

Nejednakosti u prisvajanju koje izviru iz raspodele prema radu se, po Marksu, u prvoj fazi komunističkog društva još ne mogu ukinuti. Iako svako dobija za isti radni učinak isti deo iz društvenog fonda potrošnje, za trošenje u stvari jedan ima više od drugog. Da bi se to otklonilo, pravo bi zapravo moralo biti nejednako. Tu Marks upozorava na potrebu za solidarnošću, koja treba da ublaži preterane razlike u životnom standardu između porodica. Ali prisustvo takvih odnosa u prvoj fazi komunističkog društva Marks ocenjuje kao neizbežno.

Prema tome, Marks odbacuje lasalovsku tezu o ukidanju svake socijalne nejednakosti već u prvoj fazi komunističkog društva. Naprotiv, on podvlači da u socijalizmu društvena i ekonomska nejednakost izvire iz premalo razvijene solidarnosti i zato što se jednakost u sferi proizvodnje izražava samo i isključivo u tome što se za radnike upotrebljava podjednako merilo. A primena tog merila praktično vodi ka nejednakosti. Kako se ti faktori u prvoj fazi komunizma ne mogu zaobići, jer se ne mogu, pre svega zbog nerazvijenih proizvodnih snaga, stvoriti jednakosti uslova i mogućnosti razvoja, koji tek vode ka istinskoj jednakosti, kako se ti faktori ne mogu poricati niti na neki drugi način otkloniti, „jednako pravo" zadržava svoju stvarnu nejednaku suštinu.

I socijalistička društva su, prihvatanjem stava „svako prema svojim sposobnostima, svakome prema radu i solidarnosti", do neke mere legalizovala, normativno i faktički — socijalnu nejednakost. Ali ta društva, mada se razvijaju uz nejednakost, ukidaju njene klasne osnove. To je stav koji Marks implicitno i eksplicitno zastupa u kritici razmatranog programa.

Kada je Lenjin interpretirao Marksove primedbe na taj program, zaključio je da Marks tačno razlikuje dve faze komunističkog društva: nižu ili prvu, gde podela sredstava za potrošnju teče proporcionalno količini rada koju neko daje; tu fazu je nazvao socijalističkom; tu je nejednakost raspodele još velika, odnosno karakteriše je raspodela prema radu; i višu fazu, gde svako radi prema svojim sposobnostima, a dobija prema potrebama. Takvu podelu omogućavaju pre svega visoko razvijene proizvodne snage.

Sledeći marksističku teoriju o društvu, raspodela proizvoda u socijalističkom društvu je prvenstveno i najpre rezultat podele rada, odnosno mesta u procesu proizvodnje. Kako se podela rada još ne može ukinuti i kako su potrebe velike, čak znatno veće nego što su realne mo-

[12] Isto, str. 15.
[13] Isto, str. 16.

gućnosti za njihovo zadovoljavanje, drugog racionalnog izbora nema. I sam Marks je povezivao zakon podele dobara sa zakonom podele rada. Stoga je prilikom ispitivanja raslojavanja u ekonomskoj strukturi društva nužno oba zakona povezati u celinu i u toj celini ravnopravno uzimati u obzir oba. Naravno, Marks, govoreći o društvu u kome vlada raspodela prema radu, to društvo ne smatra idealnim, nikada ga nije ocenio kao nešto što se ne može izmeniti, nikada ga nije okarakterisao ni kao društvo koje je do savršenstva humano. Naprotiv, Marks naglašava da je tu još uvek u pitanju društvo koje je proizišlo iz kapitalističkog i da zato još uvek nosi etička, ekonomska i socijalna obeležja, a i neke pretpostavke tog društva. Marks je, dakle, polazio od objektivno zatečenih materijalno-ekonomskih društvenih uslova. „Poznato je da je Marks već u svojim ranijim radovima, a naročito od *Nemačke ideologije* pa nadalje, upozoravao na to da ljudi, doduše, sami stvaraju svoju istoriju, ali da je ne stvaraju u uslovima koje su sami odabrali, nego u okolnostima i uslovima koje su stvorile ranije generacije i koje za čoveka uvek predstavljaju nešto primarno, objektivno postojeće, to jest predstavljaju ishodište njegove sopstvene praktične delatnosti.“[14] A upravo to postojeće već sadrži težnje, razvojne pravce i istinske mogućnosti da čovek svesnom delatnošću prevaziđe ono što više nije progresivno.

U nejednakostima koje su prisutne u istorijskim društvima Marks vidi uslov i mogućnost nastanka i razvitka materijalne i duhovne kulture, a i uslov organizovane borbe proletarijata koji će te nejednakosti prevazići.

II

Te principe je prihvatilo i sprovodi ih, u posebnim uslovima, i naše društvo. Jedan od osnovnih ciljeva svake socijalističke revolucije, pa i naše, jeste stvaranje humanog društva u kome će jednakost biti značajan elemenat tog humanizma. Ta jednakost se izražava u istom merilu pri raspodeli dobara, odnosno u raspodeli prema radu i u obezbeđivanju jednakih uslova za individualni razvoj svih članova društva, dakle, u obezbeđivanju istih društvenih uslova za rad i takozvanu zajedničku potrošnju, kojoj socijalističko društvo na nekim ključnim područjima daje prioritet pred individualnom potrošnjom. A društvena praksa se u svom istorijskom toku, u svom prelaznom razvojnom razdoblju iz socijalističkog u komunističko društvo, suočava s protivrečnostima i prilično složenim pitanjima koja traže mnoga originalna rešenja, koja marksistička teorija još nije dala. Podruštvljavanje sredstava za proizvodnju je u samom jezgru ukinulo najamni, eksploatisani rad, a time i ogromne razlike u materijalnom i društvenom položaju pojedinaca i društvenih klasa. No, ostale su relativno nerazvijene proizvodne snage, ostala je robna proizvodnja, koja traži nagrađivanje i raspodelu prema doprinosima u udruženom radu. Ostali su i drugi elementi zbog kojih moramo kretanje ka realno dostižnoj jednakosti, i materijalnoj, shvatiti kao istorijski put na kome se moraju razrešiti mnoge protivrečnosti. A upravo zbog toga se već danas zalažemo za socijalističku solidarnost,

---

[14] Boris Ziherl, *Lenjin i njegovi kritičari danas i kod nas*, »Teorija in praksa«, 1974, br. 5-6, str. 521.

bez koje bi materijalni i društveni položaj radnog čoveka bio određen samo na način koji je našem društvu stran i u suprotnosti sa njegovim moralnim principima.

Na Marksovim mislima izgrađujemo istorijski nov tip i novu strukturu organizacije društva. Odlučili smo se za socijalističku samoupravnu zajednicu, koja se razvija na proizvodnim snagama koje su prerasle privatno i državno prisvajanje i upravljanje. Proizvodne snage združujemo s ukidanjem otuđenosti proizvođača od sredstava za proizvodnju, od uslova i rezultata rada, pre svega demokratskim samoupravnim odlučivanjem i političkom ravnopravnošću onih koji stvaraju novu vrednost. Prihvatili smo ideal svestranog razvoja ljudske ličnosti; težimo ka tome da u novoj organizaciji društva, koja nastavlja društveni preobražaj otpočet socijalističkom revolucijom, još do juče jedva naslućivana dostignuća tehnologije i nauke služe kulturnom rastu i materijalnim životnim uslovima radničke klase; prihvatili smo marksističku teoriju, koja nam predstavlja teorijsku osnovu tih nastojanja.

U društvu koje je prihvatilo takve ideale pitanje materijalne jednakosti i jednakosti uslova za razvoj, kao jedan od ključnih ekonomskih i etičkih elemenata društvene strukture, razmatra se na bitno drukčiji način nego u građanskim društvima. Klasna osnova nejednakosti u sopstveničkom smislu je u takvom društvu ukinuta, na moralnom području počinje da preovlađuje kvalitativno nov, marksistički sistem vrednosti. Na toj teorijskoj osnovi i ujedno na već praktično afirmisanim odnosima težimo ka besklasnom društvu. Socijalizam kao prelazni društveni poredak je prinuđen, pre svega zbog relativno nerazvijenih proizvodnih snaga (a i iz drugih razloga), da još zadržava robnu proizvodnju, sa tržištem i novcem. Klasične klase u Marksovom smislu su, doduše, ukinute, klasne nejednakosti koje proizlaze iz privatne svojine isto tako su ukinute, ali ostaju razlike u vezi s radom i mestom koje pojedinac ima u društvenoj podeli rada. Marks to nije prevideo niti prećutao. Oštro je istupio protiv jednakosti u potrošnji i siromaštvu; jednakost za nejednake sposobnosti i nejednak rad je ubrajao samo u nov oblik nepravičnosti. Marks nije prevideo ni to da takva jednakost ne vodi ka društvu u kome će dobara biti koliko i potreba. Marks nije insistirao na nejednakosti kao cilju; naprotiv, zahtevao je njeno ukidanje, ali ukidanjem izvora, a ne posledica. Analizirajući te izvore, on je mogućnosti za prisvajanje tuđeg rada video i unutar klase koja sprovodi socijalističku revoluciju, u birokratskim monopolističkim grupama, koje preuzimaju upravljanje ljudima i prisvajaju veći deo dobara i privilegija (i moći) nego što im, s obzirom na rad, pripada.

Socijalističko društvo prihvata nužnost materijalnih razlika, a prihvata i princip aktivnog odnosa i stalnih nastojanja za postepenim ukidanjem tih razlika. Ono prihvata i granice razlika koje proizlaze iz rada. Razlike neće biti ukinute same od sebe, po nekoj inerciji, sličnoj onoj koja ih zadržava. Promene mogu biti rezultat samo teorijskih nastojanja i sopstvene političke borbe radničke klase. Stoga moramo veoma precizno praviti razliku između napretka koji donosi ekonomski razvoj, nova tehnologija i nauka, bez obzira na društveni sistem (pri tome smo zanemarili mogućnost da takav napredak može da donese i duhovno varvarstvo i druge oblike prinude nad ljudima), i napretka koji je rezultat tekovina samog socijalističkog društvenog i političkog sistema. Taj

napredak u socijalističkom društvu se izražava u svim osnovnim kategorijama koje određuju položaj radničke klase: u svojini, dohotku, podeli rada, stepenu otuđenosti proizvođača, potrebama, interesima i u drugim sociološkim i ekonomskim kategorijama.

Edvard Kardelj povezuje pojam socijalne diferencijacije sa klasnom strukturom društva, odnosno njenim još prisutnim elementima. On precizno pravi razliku između nejednakosti koje izviru iz prisvajanja mimo rada i nejednakosti koje su posledica raspodele prema radu. U razmatranju društvenih nejednakosti često brišemo granicu između ta dva izvora, koji se po svojoj prirodi bitno razlikuju. U uslovima robne proizvodnje i u drugim odnosima povezanim s prelaznim periodom društvenog razvoja, u čijem vremenu i prostoru smo danas, „uspesi u borbi za veću produktivnost društvenog rada još uvek u najvećoj ili velikoj meri zavise od napora i doprinosa ličnog čovekovog rada i kada se proizvodi još zamenjuju po svojoj vrednosti“[15]. Pored tih razlika povezanih sa društvenom podelom rada, Edvard Kardelj vidi i druge osnove socijalnog razlikovanja: u pretežno tržišnom karakteru privrede, koji dopušta da podela dohotka na tržištu nije samo podela prema radu, naime, da na tu podelu utiču mnogi drugi momenti, što ima za posledicu „ekstradohodak“, rentu, razne inflacione dohotke, koji se ne raspoređuju ravnomerno; u otuđenosti sredstava proširene reprodukcije od neposrednih proizvođača, odnosno radnog čoveka; podruštvljavanjem akumulacije, a time i minulog rada, reprodukuje se otuđivanje viška rada od radnika; u objektivnoj nužnosti ličnog rada; u suprotnosti između umnog i fizičkog rada; u protivrečnosti između rada i funkcije vlasti (državne vlasti i autoriteta u organizaciji proizvodnje).[16]

U principu raspodele prema radu zato vidimo značajan faktor za porast produktivnosti rada. Sami odnosi koji se prilikom raspodele po tom principu uspostavljaju relativno će se menjati s razvojem proizvodnih snaga i s porastom društvenog bogatstva.

Neki sociolozi smatraju da je u socijalističkim društvima došlo do zanemarivanja ekonomske dimenzije socijalne diferencijacije i da se tim faktorima nije obrazlagala suština strukturnih promena. Korene tog odnosa traže u tome što se „u marksističkoj društvenoj teoriji dugo vremena precenjivao (a i danas se još precenjuje) značaj svojinskih odnosa za konstituisanje ekonomskog statusa pojedinca ili društvene grupe“[17]. Konstatacija je tačna. Smatralo se da će već samo ukidanje privatne svojine otkloniti uzroke slojevitosti, i ekonomske. Takva očekivanja su polazila i od Marksove pretpostavke po kojoj ukidanjem klasnih razlika nestaje i socijalna i politička nejednakost što iz njih izvire. Praksa socijalističkih društava, i našeg, pokazala je da podruštvljavanje sredstava za proizvodnju menja strukture društva, a u tom okviru naročito klasnu strukturu, da otklanja velike ekonomske i druge razlike (bogatstvo, kapital), ali nikako ne sve.

---

[15] Edvard Kardelj, *Treba razlikovati pojam socijalnih diferencijacija od pojma socijalnih razlika*, »Komunist«, Ljubljana, 14. januar 1970, str. 2.

[16] Edvard Kardelj, *Akcija ukidanja socijalne diferencijacije ne sme se oslanjati samo na društvene i državne institucije, nego i pre svega na mase radnih ljudi*, »Komunist«, Ljubljana, 12. novembar 1971, str. 15-16.

[17] Miloš Janićijević, *Socijalizam i ideja društvene jednakosti*, »Sociologija«, 1967, br. 3-4, str. 50.

Iz toga izvire i naša socijalistička društvena misao, prihvatajući saznanje da se na ekonomskim razlikama čak nužno izgrađuje ekonomski razvijenije socijalističko društvo, mada ne na bilo kakvim ekonomskim razlikama. Prihvatili smo stav da sopstvenički odnosi nisu jedini faktori ekonomske diferencijacije u nas, ali su neophodna polazna osnova za savladavanje i usmeravanje tih i svih ostalih odnosa što iz njih izviru. Drukčije rečeno, i socijalizacija svojine zahteva svesno usmeravanje odnosa koji se rađaju iz svojine, odnosno odnosa kojima svojina daje osnovna socijalistička obeležja. Ta ista konstatacija važi i za sitnu robnu proizvodnju u socijalističkom društvu, koja se obavlja privatnim sredstvima za proizvodnju.

III

Društvo koje se opredelilo za razvoj samoupravnog socijalizma mora težiti ka postepenom otklanjanju svih oblika nejednakosti, pre svega materijalne, koja u mnogo čemu uslovljava ostale oblike nejednakosti. Pri tome to isto društvo, naravno, ne sme da zaboravi kolike su njegove stvarne mogućnosti, odnosno kako obezbeđuje optimalan nacionalni dohodak i šta uopšte može da deli. Zato u svakom društvu, pa i našem, društvena praksa tim više traži jasan odgovor na pitanje o veličini razlika uopšte. Konkretan odgovor zavisi od političkih ocena, ekonomske razvijenosti društva u određenom periodu, prioritetnijih i dugoročnijih društvenih ciljeva i od drugih okolnosti.

„Zato će merila rada u društvenoj raspodeli prema radu uvek biti — kako je to rekao još Marks — stvar društvenih konvencija. Ali takve konvencije moraju postojati i vršiti svoj uticaj tako da se postigne najveća moguća ravnopravnost radnih ljudi u udruženom radu pri prisvajanju ličnog dohotka iz zajedničkog dohotka društvenog rada na principima raspodele prema radu. A to znači da udruženi radnici moraju težiti ka takvim merilima — koja određuju samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima — koja će izražavati zajednički priznate karakteristike društveno-istorijski uslovljenog „individualnog kvantuma rada“[18].

Empirijski ustanovljena činjenica je da su socijalne razlike u svakom društvu obrnuto srazmerne nivou privrednog razvoja. Rezolucija Sedmog kongresa SK Slovenije definiše raspodelu prema radu ovako: „Komunisti se zalažu za dosledno sporovođenje i razvoj raspodele prema radu. Moramo obezbediti da se, uzimajući u obzir opšti nivo društvene produktivnosti rada, stalno povećava nivo ličnih dohodaka, koji su osnova materijalne i socijalne sigurnosti radnih ljudi, i da se istovremeno stimuliše stručnost, pronalazaštvo, novatorstvo, tehnička poboljšanja i odgovornost, a priznaje savesnost, lična preduzimljivost, težina i kvalitet rada. Takvom orijentacijom biće otklonjene težnje ka uravnilovci i sprovedeno načelo — za isti rad ista nagrada.“[19]

---

[18] Edvard Kardelj, *Protivrečnost društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, Državna založba Slovenije, 1972, str. 87.

[19] *VII kongres SK Slovenije*, Stavovi i zaključci, ČZP »Komunist«, 1974, str. 56.

Ali isticanje načela raspodele prema radu ne znači i njegovu apsolutizaciju. To načelo moramo uključiti u širi društveni kontekst. „Postoji protivrečnost između nužnosti razlika i etike, odnosno komunističkih ideala. Zato i načelo „prema radu" ne može biti kod nas jedino načelo za određivanje društvenog i materijalnog položaja čoveka. Zato to načelo dopunjavamo načelom solidarnosti."[20] Dakle, moramo nedvosmisleno definisati subjekt solidarnosti: socijalistička solidarnost je namenjena pojedincima ili grupama kojima je, pre svega zbog onih posledica delovanja zakona vrednosti na koje kao socijalističko društvo ne pristajemo, potrebna pomoć društvene zajednice. Upravo u tome dolaze do izražaja njene humane i etičke dimenzije. Dakle, ne prihvatamo bilo kakvu solidarnost, pre svega ne onu koja je strana socijalističkom moralu. „Danas reč solidarnost ne upotrebljavamo samo u pravnom, nego mnogo češće u moralnom smislu, to jest u smislu spontano prihvaćene obaveze uzajamne pomoći u svim okolnostima u kojima je pojedincu ili grupi potrebna pomoć. U korenima prakse solidarnosti leži ćutke prihvaćeno načelo (uverenje ili osećanje) da „sudbina" ili egzistencijalni položaj pojedinca, odnosno grupe ne sme zavisiti samo od njih samih, nego treba i drugi ljudi da im pomažu."[21]

Pri tome ta solidarnost treba da bude zasnovana na samoupravnim odlukama proizvođača koji stvaraju sredstva preraspodeljena u okviru tog principa. Princip solidarnosti do nedavno nismo uvek uspevali — bilo što nismo hteli ili što nismo znali — da negujemo i ostvarujemo sa dovoljno brižljivom iznijansiranošću. Zaboravljali smo da je društvena zajednica, ukidajući najamni, eksploatisani rad, podruštvljavajući sredstva za rad, time, doduše, ukinula iskorišćavanje čoveka od strane čoveka, koje se zasnivalo na svojini, i otklonila ogromne razlike u materijalnom i društvenom položaju ljudi, ali nije obezbedila i takav materijalni i društveni položaj određenih slojeva i grupa ljudi koji bi mogla s obzirom na stvoreno društveno bogatstvo. 21. sednica Predsedništva SKJ, koja je bila nužna rezultanta postojećih kretanja i odnosa, dala je dovoljno čvrstih smernica za obnavljanje i oživljavanje ponekad već prilično zaboravljenih principa. Naročito moramo više pažnje pokloniti ostvarivanju solidarnosti koja bi obezbeđivala socijalnu sigurnost radnika i koja bi zaustavila proces neopravdanog i politički neprihvatljivog materijalnog i društvenog raslojavanja našeg društva. Zalažemo se za socijalističku solidarnost kao jednu od primarnih moralnih vrednosti, bez koje bi materijalni i društveni položaj radnog čoveka bio određen samo na način koji je našem društvu stran i koji je u suprotnosti s njegovim osnovnim načelima i konstitutivnim elementima.

Susrećemo se sa dva krajnja stava: po jednom nagrađivanje prema radu treba da bude teorijski zasnovano na principima robne proizvodnje, koji treba da afirmišu slobodno i dosledno delovanje zakona vrednosti i na području nagrađivanja, a po drugom, solidarnost treba da shvatimo kao izjednačenost dohodaka, a time i kao sredstvo za veštačko održavanje socijalnog mira. Obe krajnosti su podjednako neodržive i opasne po

---

[20] Vuko Pavićević, *Osnovna načela socijalističkog morala,* »Pregled«, 1974, br. 1, str. 26.

[21] Isto, str. 34.

društvene odnose i društveni razvoj. Prva dopušta pojave koje ne priznaju nikakve etičke norme, a druga ne sledi napore društva za višom produktivnošću, a time i za stvaranjem većeg nacionalnog bogatstva. Solidarnost koja bar posredno ne doprinosi razvoju proizvodnih snaga niti društvenom napretku i opštem blagostanju, solidarnost koja nije sastavni deo socijalističke etike i jedna od osnovnih vrednosti socijalističkog morala — to je lažna solidarnost. Od takve solidarnosti na individualnom nivou pa do zahteva za solidarnošću na području reprodukcije i tržišta — samo je jedan korak.

Nejednakosti ćemo trajnije i perspektivno moći smanjivati na druge načine, naročito solidarnošću koja će biti ugrađena u ubrzani razvoj proizvodnih snaga i samoupravljanja. Upravo u samoupravno organizovanom društvu solidarnost može da dobije posebnu ulogu, humane kvalitete i nove dimenzije. Prava, socijalistička solidarnost je ona koja smanjuje negativne posledice preovlađujućeg načina privređivanja i koja izjednačava uslove za stvaranje dohotka, a time i uslove za raspodelu. Potrebno nam je više solidarnosti u ulaganjima u nova radna mesta, na području obrazovanja, stambenog standarda, dečje zaštite, socijalne zaštite građana koji su nesposobni za rad itd.

Više solidarnosti nam je potrebno za to da svi članovi društva imaju iste ili bar približno iste uslove za rad, za svoj razvoj i svoj rast, dakle, iste uslove u kojima će svako društvenoj zajednici dati najviše što može. A manje solidarnosti bismo morali imati tamo gde je u stvari reč o prikrivenom iskorišćavanju na račun tuđeg rada, o prikrivenoj eksploataciji, o oblicima prisvajanja mimo rada.

Istraživanja pokazuju da velika većina radnika ne želi društvenu pomoć, nego želi da svoje materijalne i druge potrebe zadovoljava dohotkom koji im donosi efikasno organizovano radno mesto, odnosno rad koji karakteriše povezanost s produktivnošću, s kvalitetom sopstvenog i društvenog rada, s jasnijim i izgrađenijim merilima nagrađivanja, dakle, s onim što nam često nedostaje. A to je upravo ono što ukazuje na političku i idejnu zrelost samoupravnog društva. Solidarnost radni ljudi žele da ugrade u sam proizvodni odnos.

Uvođenjem načela solidarnosti u zadovoljavanje zajedničkih potreba, kao što su zaštita i vaspitanje dece, obrazovanje, zdravstvo, kultura i fizička kultura, s posebnom društvenom brigom za obezbeđivanje stanova i drugih društvenih dobara koje radnici zbog svog materijalnog položaja sami ne mogu sebi stvoriti, smanjićemo razlike što nastaju uvođenjem načela raspodele prema radu.

Robna proizvodnja i dohodak su, dakle, kategorije koje snažno utiču na suštinu i ciljeve socijalističke solidarnosti. Tu, dakle, nije reč o dva pojma ili čak alternative koje se isključuju. Reč je o dva elementa socijalističkih društvenih odnosa koji se dopunjuju, reč je o politici ostvarivanja opšteprihvaćene vrednosti o društvenoj jednakosti. Već iz rečenog možemo zaključiti da su odnosi između moralnih atributa solidarnosti i njenih ekonomskih aspekata prilično komplikovani i etički sporni, da su idejno, doduše, raščišćeni, ali da nisu i praktično dosledno sprovedeni. S jedne strane je nagrađivanje prema radu ponegde još ostalo parola, a s druge — zanemarujemo solidarnost tamo gde je zaista potrebna, dok s treće upravo pod njom krijemo mnogo šta što tu ne spada, što pod tim pojmom nije ni moguće ni dopustivo podrazu-

mevati. Drugim rečima, načelo i praksa solidarnosti su pojmovi koje često primenjujemo nedosledno, pa i tada kada je to suvišno i štetno (na primer, u obrazlaganju uravnilovke u nagrađivanju).

Princip jednakosti moramo zato shvatiti u dva aspekta koji se dopunjuju: jednakost u obezbeđivanju uslova za rad i lični razvoj i jednakost u raspodeli ostvarene vrednosti. U prvom slučaju je (odnosno trebalo bi da bude) jednakost potpuna, a u drugom srazmerna doprinosu pojedinca društvenom radu, dakle, kao što kaže Marks, jednakost u merilima. Za to „jednako pravo" Marks kaže da ima, doduše, još uvek buržoaske granice, jer je to pravo u srazmeri s njihovim radnim doprinosom. A ljudi se među sobom razlikuju po sposobnostima i dispozicijama, koje su u mnogo čemu urođene i razvijene samo ako su, pored individualnih, dati i društveni uslovi. A čovek svoje, od prirode date sposobnosti u socijalističkom društvu ne sme koristiti samo za učvršćivanje i potenciranje svog već rođenjem privilegovanog položaja. Sposobnosti ljudi su u određenom smislu podruštvljene (jer tek društvo omogućava njihovo ostvarenje), dakle, moraju biti podruštvljeni — do određene mere — i radni učinci pojedinca.

„U jednoj višoj fazi komunističkog društva, kada nestane porobljivačko podređivanje pojedinaca podeli rada, a time i protivrečnost između umnog i fizičkog rada; kada rad ne bude više samo sredstvo za život, nego sam postane osnovna životna potreba; kada se svestranim razvojem pojedinaca budu povećale i njihove produktivne snage i kada svi izvori kolektivnog bogatstva budu obilnije priticali— tek tada će biti mogućno potpuno prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći da ispiše na svojoj zastavi: „Svako prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!"[22]

(Sa slovenačkog: Lazar Carnić)

---

[22] **Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, CZ, Ljubljana, 1968, str. 493–494.**

Aleksandar Petković

Informisanje u delegatskom sistemu

Uporedo sa prerastanjem samoupravljanja od predstavništva radnih ljudi u vlasti u oblik njihovog neposrednog učešća u odlučivanju o svim društvenim poslovima rastao je i značaj informisanja, a u delegatskom sistemu ono postaje sastavni deo odlučivanja.

U osnovnim načelima Ustava SFRJ proklamuje se da se naša samoupravna demokratija obezbeđuje, između ostalog, i „obaveštavanjem radnih ljudi o svim pitanjima od značaja za ostvarivanje njihovog društveno-ekonomskog položaja i za što potpunije i kvalifikovanije odlučivanje u vršenju funkcije vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima". U članu 98. Ustava, koji se odnosi na samoupravljanje u organizacijama udruženog rada, stoji: „Radnik ima pravo da radi ostvarivanja svojih samoupravnih prava bude redovno obaveštavan o poslovanju organizacije, njenom materijalno-finansijskom stanju, ostvarivanju i raspodeli dohotka i korišćenju sredstava u njoj, kao i o drugim pitanjima od interesa za odlučivanje i kontrolu u organizaciji." Istovremeno „zajemčuje se pravo građanina da bude obavešten o događajima u zemlji i svetu koji su od interesa za njegov život i rad, kao i o pitanjima od interesa za zajednicu" (član 168).

Ovim odredbama informisanje je podignuto na nivo ustavne kategorije, ustavnog prava i obaveze. Njihova sadržina nameće obavezu svim samoupravnim i društvenim faktorima da obezbede potrebne uslove za ostvarivanje tih prava radnih ljudi i građana. Novi Ustav uneo je velike promene u društveno-ekonomski i politički sistem i uveo nov način demokratskog odlučivanja. To traži radikalne promene i nova rešenja u čitavom sistemu informisanja kao sastavnom delu političkog sistema.

I dokumenti Desetog kongresa SKJ vrlo jasno određuju zadatke komunista u ovoj oblasti. U referatu druga Tita se posebno ističe: „Bit-

na pretpostavka za izvršenje naših narednih zadataka jeste svestrano razvijanje sistema javnog informisanja." I dalje: „Obaviještenost radnih ljudi predstavlja bitan uslov njihovog angažovanog i kvalifikovanog učešća u donošenju odluka o svim bitnim pitanjima rada i života u osnovnim samoupravnim organizacijama i svim drugim oblicima udruženog rada."

U odgovarajućoj rezoluciji Desetog kongresa SKJ se precizira: „Treba učiniti obaveznim sve izvore, činioce i sredstva informisanja u društveno-političkim zajednicama i organizacijama udruženog rada da delegacijama i delegatima pružaju sva obaveštenja od značaja za ostvarivanje njihove funkcije."

Realizovanje ustavnih normi i kongresnih odluka podrazumeva izgrađivanje kompleksnog, na jedinstvenim principima zasnovanog, sistema informisanja samoupravnog društva, koji bi mnogo više i efikasnije služio interesima udruženog rada. U tom sklopu treba posmatrati i stvaranje i razvijanje sistema informisanja u delegatskim odnosima.

POLAZNE POZICIJE

Karakter i suština delegatskog sistema opredeljuju karakter i sadržinu informisanja u njemu. Još od Ustavnog zakona iz 1953, uvođenjem najpre veća proizvođača, pa Ustavom iz 1963. veća radnih zajednica, nastojalo se da skupštine u praksi što više proističu iz samoupravnog društvenog rada, a ne iz predstavljanja građana kao podanika države. Iako se u tome dosta postiglo, ipak su skupštine, više iz objektivnih razloga, pretežno zadržavale stari predstavnički karakter i elemente klasičnog parlamentarizma.

Uvođenjem delegatskog sistema počinje, na dosadašnjoj načelnoj orijentaciji, izgradnja novog tipa skupština u kojima se obezbeđuje, na demokratičan način, dominacija radničko-klasnog interesa, dugoročnog i tekućeg. U njima više ne sede poslanici kao opšti politički reprezentanti. Sada interese radnih ljudi izražavaju oni koji te interese najbolje znaju i osećaju. Dolazeći u skupštine direktno sa radnog mesta, delegati-samoupravljači će bez posredstva drugih tražiti i nalaziti sintezu opštih i pojedinačnih interesa.

Ustavno je pravo i dužnost radnih ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama da, zavisno od svog interesa, prethodno razmatraju sve ono o čemu se odlučuje u skupštinama, i to ne samo da se opredeljuju u pogledu dnevnog reda skupština, već i da sami pokreću inicijative i predlažu šta i kako može da se reši. U tim osnovnim ćelijama našeg samoupravnog društva radni ljudi i građani započinju svoje učešće u delovanju političkog sistema. Oni se najpre tu konkretno opredeljuju u pogledu raznih pitanja društvene politike, polazeći pre svega od svojih interesa, kao zaposleni u određenoj radnoj organizaciji, kao građani, žitelji određene mesne zajednice, kao korisnici usluga određenih interesnih zajednica, kao članovi određenih društveno-političkih organizacija. U cilju realizovanja tih svojih političkih prava i dužnosti, radni ljudi i građani se u svojim osnovnim samoupravnim zajednicama posebno organizuju i biraju svoje delegacije. Njima poveravaju određene poslove, ne prenoseći na njih svoja osnov-

na prava odlučivanja o društvenim poslovima, već nastojeći da ih što više stave u službu vršenja te svoje funkcije.

Smisao delegacija u samoupravnoj bazi je u tome da radnim ljudima u osnovnim ćelijama našeg društva omoguće i olakšaju sudelovanje u donošenju odluka svih skupština. One su produženi vid skupštinskih aktivnosti, njihov sastavni deo. Delegatski sistem, kao osnova skupštinkog sistema, treba da obezbedi da radnička klasa ovlada osnovnim polugama političkog odlučivanja u društvu i da njeni interesi budu polazište aktivnosti i polititke svih skupština.

Delegacija u suštini predstavlja spoj samoupravljanja i vlasti, kome težimo, kako je već rečeno, još od pedesetih godina. Dok je radnički savet instrument samoupravljanja za unutrašnju problematiku radne organizacije, delegacije treba da postanu novi instrument samoupravljanja i vlasti za one probleme i poslove koje radna organizacija može rešavati samo u dogovoru sa drugima u okviru opštine ili šire društveno-političke zajednice. Uvođenje delegatskog sistema treba odlučujuće da doprinese prevladavanju raznih oblika otuđenosti radnih ljudi od vlasti i političkog odlučivanja i da obezbedi da određivanje politike društva i odlučivanje o društvenim problemima uistinu postane stvar samih radnih ljudi.

Uspešno funkcionisanje delegatskog sistema direktno zavisi od informisanja, obaveštenosti svih onih koje obuhvata mehanizam tog sistema. Bitno se razlikujući od parlamentarno-predstavničkih sistema, delegatski sistem zahteva nov način i novu sadržinu informisanja.

Važno je razlikovati dva paralelna i podjednako značajna posla. Jedan je informisanje delegata i delegacija u skupštini, drugi je informisanje delegacija u samoupravnoj bazi. Prvi je već poznat; postoje iskustva iz informisanja ranijih poslanika i odbornika i ona se mogu obilato koristiti, uz jasnu orijentaciju na nužne promene koje traži sam delegatski sistem. Drugi, informisanje delegatske baze, sasvim je nov, uslovljen novim načinom odlučivanja, koji traži nov pristup i nova rešenja. To je prioritetan zadatak, podjednako aktuelan za sve — od osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica preko skupština opština, pokrajina i republika do Skupštine SFRJ.

Informisanje u delegatskom sistemu postaje sastavni deo samoupravnih i delegatskih odnosa, političkog sistema u celini, u kome organizovani radni ljudi postaju dominantan faktor odlučivanja o društvenim poslovima. Ono sa svoje strane doprinosi usklađivanju stavova i sporazumevanju na svim nivoima. Polazeći od stvarnih interesa određenih struktura delegatskog sistema, informisanje omogućava delegacijama i delegatima da upoznaju različite poglede na isti problem i olakšava da se kroz razlike u mišljenjima dolazi do zajedničkog stava, da se izbegava konfrontacija delegacija i delegata i traženje posrednika.

SUŠTINA INFORMISANJA DELEGACIJA U BAZI

Novi Ustav precizira da proces odlučivanja u svakoj skupštini započinje raspravama i zauzimanjem stavova u delegatskoj bazi. Otuda je, u pogledu informisanja, obaveza svih skupština u principu ista prema vla-

stitim delegatima i prema delegacijama u samoupravnoj bazi. Naravno, određene razlike postoje, ali više u obimu i obradi nego u suštini i sadržini informacije.

Delegatska baza je jedinstvena, istovetna za sve skupštine, a delegat bilo koje skupštine je istovremeno i član neke delegacije u bazi, tako da informisanje delegatske baze automatski obuhvata i sve delegate u svim skupštinama. S obzirom na to da delegacije u bazi razmatraju totalitet problematike svih skupština, zavisno od toga kakva je nadležnost koje delegacije, njima je potreban jedan tip informacije — koja daje suštinu problema. Delegat jedne skupštine mora, pored toga, mnogo više i stručnije da bude obavešten o problematici iz nadležnosti te skupštine.

Suština ovog informisanja nije u tome da bi se nešto samo saznalo, nego da bi se pre svega odlučivalo. I zato težište nije na onome što se zbilo ili zbiva, nego na onome što predstoji u radu skupština i o čemu najpre delegacije iz baze treba da kažu svoju reč. Znači, informisanje delegatske baze nije samo sebi cilj, već je neophodan uslov za njeno aktivno učešće u procesu donošenja skupštinskih odluka. A ta baza je vrlo široka. Pogledajmo sledeću tabelu (prema prethodnim podacima Saveznog zavoda za statistiku):

Delegacije osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih organizacija

		Ukupno	Udruženi rad*	Mesne zajednice	Društveno-političke organizacije
SFRJ	Delegacije	72.531	58.400	11.583	2.548
	Članovi	819.549	565.390	156.837	97.322
SR Bosna i Hercegovina	Delegacije	8.579	7.012	1.318	529
	Članovi	119.724	84.901	22.762	12.061
SR Crna Gora	Delegacije	1.935	1.579	238	100
	Članovi	19.540	13.229	3.506	2.805
SR Hrvatska	Delegacije	18.469	14.163	3.736	570
	Članovi	149.805	111.535	38.270	...**
SR Makedonija	Delegacije	5.346	3.847	1.349	150
	Članovi	60.225	37.315	14.692	8.218
SR Slovenija	Delegacije	8.773	7.434	1.039	300
	Članovi	39.991	28.595	11.396	...**
SR Srbija	Delegacije	29.149	24.347	3.903	899
	Članovi	430.264	289.815	66.211	74.238
Uža Srbija	Delegacije	19.489	15.844	3.075	570
	Članovi	277.061	184.249	47.812	45.000
SAP Kosovo	Delegacije	1.968	1.549	309	110
	Članovi	36.053	21.651	6.576	7.826
SAP Vojvodina	Delegacije	7.602	6.954	519	219
	Članovi	117.150	83.915	11.823	21.412

* Za socijalističke republike Crnu Goru, Makedoniju i Sloveniju podaci se odnose samo na izabrane članove delegacija, dok se za ostale republike odnose na članove svih delegacija, to jest i na one organizacije udruženog rada koje broje manje od 30 radnika i koje čine delegaciju.

** Savezni zavod za statistiku nema za socijalističke republike Hrvatsku i Sloveniju podataka koji se odnose na broj članova delegacija društveno-političkih organizacija.

Kako postići da skoro milionska armija članova delegatske baze kontinuirano bude u toku onoga što se priprema u svim skupštinama?

Treba poći od realnih odnosa i živih ljudi. Članovi delegacije su zaposleni, često i u raznim smenama, zaokupljeni problemima svoje radne organizacije, obavezni da se informišu i odlučuju o krupnim stvarima svoje OOUR, svoje radne organizacije ili mesne zajednice. Sada postaju obavezni i da se prema karakteru svoje delegacije informišu i opredeljuju o nizu stvari koje su na dnevnom redu skupština u opštini, republici i federaciji. Realna je opasnost da pod vidom „punog informisanja" budu zatrpani gomilama papira i da se takvo informisanje praktično izvrgne u dezinformisanje ili da informacije budu kratke, ali formalne, odnosno dobre, ali ne i blagovremene.

O čemu informisati delegacije u bazi?

O onome o čemu su one dužne da raspravljaju i da u konsultaciji sa radnim ljudima svoje sredine formulišu svoj osnovni stav. To znači o suštini predloga zakona, odluka i drugih akata. Te informacije moraju biti funkcionalne: kratke i sadržajne, jasne i kvalifikovane, selektivne i brze. One treba da sadrže rezime svakog predloga koji dolazi na odlučivanje u skupštini, odnosno rezime stava nadležnih skupštinskih i drugih tela o tom predlogu (Socijalističkog saveza, sindikata, komore) — svih koji su skupštini zvanično dostavili svoje mišljenje o toj temi. Izuzetno bi se u celini ili u delovima dostavljali posebno važni predlozi.

Svaka od tih informacija treba da pruži politički motiv, kratku sadržinu i cilj određenog predloga, a po mogućstvu i materijalne i finansijske efekte njegove primene. Isto tako, ona treba i da uputi na dopunske dokumentacione priloge koje bi zainteresovana delegacija mogla da nađe u opštinskim dokumentacionim centrima ili u delegatskim kancelarijama.

Neophodno je da ta informacija bude i objektivna, tačna, da pruža suštinu određenog problema, da ukazuje na različite interese i dileme i da navodi moguće varijante rešenja.

Takva informacija postaje poziv delegaciji da određeni problem iz svoje nadležnosti stavi na dnevni red. Ona je i osnovni materijal o kome delegacija raspravlja i zauzima stav. Razume se, delegacije će angažovati službe svojih radnih organizacija da im, kada treba, pripreme i dokumentaciju i analize o tome kako se na njihov kolektiv i sredinu odražava predložena mera. Time se na izvestan način pre konačne odluke obezbeđuje provera ponuđenog rešenja.

Značaj i sadržina teme opredeljuju obim, oblik i način informisanja. O jednoj stvari, posebno važnoj, treba da se izjasne svi radni ljudi u OOUR, o drugoj određene grupacije OOUR, o trećoj sve delegacije, o četvrtoj samo određene delegacije, a nekada je dovoljno opredeljenje i samih delegata. Određena selekcija tema i informacija je nužna upra-

vo za uspešno ostvarivanje ustavnih prava radnih ljudi i delegacija jer bi informisanje „svih o svemu" praktično značilo paralisanje ili formalizovanje funkcionisanja delegatskog sistema. Međutim, delegacije ne smeju u ime „selekcije" biti lišene informacija o onome što je bitno za njihovo odlučivanje. Bolje je ostavljati im mogućnost da same vrše selekciju nego im uskratiti ono što je važno za njihov rad.

Solidne i kontinuirane informacije mogu biti i svojevrstan vid društvenog obrazovanja članova delegacija i njihovog stalnog osposobljavanja da kvalifikovanije učestvuju u procesu odlučivanja, da bolje tumače ono što je odlučeno i da se doslednije bore za realizaciju odluka u čijem su donošenju i sami učestvovali.

INFORMISANJE DELEGATA U SKUPŠTINAMA

S obzirom na to da ogromna većina delegata dolazi u skupštine direktno sa radnog mesta i samo na sednice (u Saveznom veću Skupštine SFRJ 56% ih je iz organizacija udruženog rada), mora im se obezbediti takvo informisanje koje im omogućava da brzo i lako ulaze u suštinu problematike koja je na dnevnom redu. A da se radi o velikom broju ljudi koji učestvuju u kreiranju stavova i politike, pokazuju sledeći podaci:

Delegati u opštinskim skupštinama

	Ukupno	Veća udruženog rada	Veća mesnih zajednica	Društveno-politička veća
SFRJ	53.371	24.793	15.222	13.356
SR Bosna i Hercegovina	10.229	5.121	2.560	2.548
SR Crna Gora	1.599	731	435	433
SR Hrvatska	12.183	5.299	4.113	2.771
SR Makedonija	3.249	1.589	836	824
SR Slovenija	5.806	2.612*	1.688*	1.506
SR Srbija	20.305	9.441	5.590	3.274
Uža Srbija	13.063	5.956	3.647	3.460
SAP Kosovo	2.430	1.087	679	664
SAP Vojvodina	4.812	2.398	1.264	1.150

* Podaci se odnose na delegatska mesta jer se na svakoj sednici ovih veća delegati menjaju u zavisnosti od pitanja koja se razmatraju.

Delegati u skupštinama republika i autonomnih pokrajina

		Veća udruženog rada	Veća opština	Društveno-politička veća
Svega	1.652	815	442	395
SR Bosna i Hercegovina	320	160	80	80
SR Crna Gora	135	65	35	35
SR Hrvatska	355	160	115	80
SR Makedonija	240	120	60	60
SR Slovenija	262	150*	62*	50
SR Srbija	340	160	90	90
Svega	435	210	115	110
SAP Kosovo	190	90	50	50
SAP Vojvodina	245	120	65	60

* Podaci se odnose na delegatska mesta.

Delegati u skupštini SFRJ

Savezno veće	220	(po 30 iz svake republike i po 20 iz svake pokrajine)
Veće republika i pokrajina	88	(po 12 iz svake republike i po 8 iz svake pokrajine)
Ukupno	308	

Mnogo od onog što je već rečeno o informisanju članova delegacija u bazi važi i za informisanje delegata u svim skupštinama, naročito u pogledu obima i obrade materijala. (Nedavno je objavljen podatak da su delegati Veća udruženog rada Skupštine SR Srbije za osam meseci, računajući i odmore, dobili 7.127 stranica skupštinskih materijala.)

Delegati u svim skupštinama moraju biti pre svega blagovremeno informisani i u toku svih faza postupka donošenja akata, počev od prvih inicijativa i ideja pa do konačnih odluka. To podrazumeva da im se već u prvoj fazi rada na zakonu ili odluci jasno predoči suština problema, moguća rešenja i posledice. Uostalom, odlučivanje kroz „odglasavanje“ jednog jedinog predloga biće sve manje poželjno i moguće u delegatskom sistemu. Delegati će s pravom sve više insistirati na takvim informacijama, obaveštenjima, analizama, činjenicama koje im obezbeđuju da šire sagledaju celinu jednog pitanja, moguće alternative, ravnopravno argumentovane i obrazložene, i reperkusije svake od njih na interese različitih samoupravnih struktura i sredina.

Kroz takve informacije delegat treba da dobije i različite poglede na isti problem, da upozna autentični interes određene sredine ili grupacije. Cilj toga nije konfrontacija delegata, već njihov vlastiti — a ne u njihovo ime od drugih obavljen — dogovor i sporazumevanje, sa polaznom pozicijom da pravo rešenje svakog parcijalnog interesa leži samo u okviru zajedničkog interesa. Kroz donošenje odluka delegati u skupštinama vrše svojevrsnu integraciju, sintezu sučeljenih stavova i interesa — od ličnog preko parcijalnog do opšteg. I s pravom očekuju da im se obezbede informacije koje spajaju politički, stručni i materijalni aspekt onoga o čemu odlučuju.

Svakom delegatu koji to želi u skupštini mora da stoji na raspolaganju sva prateća dokumentacija svakog predloga. Stručne službe na zahtev svakog od njih pribavljaju mu i sve izvorne materijale kojima su se služili predlagači, a i druga dopunska obaveštenja. Sve to može delegatu koji se posebno interesuje za određeni problem da olakša sagledavanje suštine tog problema, a možda i dolaženje do drugih, pa i različitih rešenja u odnosu na ponuđena. Naravno, porast broja ili obima informacija uopšte ne znači i porast njihove asimilacije od strane delegata.

Drugim rečima, treba razvijati praksu da delegat i sam traži i dobija sve što ga interesuje i što mu je potrebno za vršenje njegove funkcije. To podrazumeva i da je stalno u kursu aktivnosti izvršnih i upravnih organa i da je posebno informisan o određenim pitanjima iz rada tih organa. I on sam mora u tom smislu da čini napore jer nije pasivni objekt informisanja, nego aktivni sudionik u određivanju politike i u odlučivanju skupštine.

Mada je javnost rada jedno od osnovnih načela našeg skupštinskog sistema, mada je i najveći deo materijala koji delegati dobijaju dostupan javnosti, za uspešno obavljanje funkcije delegata određenu važnost ima i interno informisanje. Ne samo iz oblasti međunarodnih odnosa, bezbednosti, odbrane, nego i o drugim stvarima koje još ili trenutno nisu za javnost, a čije je poznavanje neophodno delegatu da bi uspešno vršio svoju dužnost. Najpogodnija forma za to je klub delegata, gde oni mogu voditi interne razgovore sa najvišim državnim i političkim funkcionerima svoje društveno-političke zajednice i tako biti stalno u toku priprema i realizovanja politike.

OBAVEZE SKUPŠTINA

Delegatski sistem traži duboku reviziju ranije prakse i brzo prestrojavanje svih ključnih faktora u procesu odlučivanja i informisanja. Ta dva procesa teku istovremeno i međusobno se direktno uslovljavaju. Budući da je delegatski sistem nešto sasvim novo, normalno je da i sistem informisanja u njemu obuhvata ne samo sve postojeće vidove informisanja, već i neke nove.

Skupštinska glasila. — Nasuprot jednodušnosti o potrebi i značaju informisanja delegatske baze, postojale su, a delimično ih još ima, određene razlike oko toga ko i na koji način da to čini.

Bilo je mišljenja da nema potrebe za nekim posebnim organizovanjem tog informisanja i da je bolje, efikasnije i jednostavnije ceo posao poveriti redakcijama postojećih listova, radija i televizije. Smatralo se da one, pošto su kadrovski, organizaciono i tehnički već opremljene, mogu preuzeti ceo taj posao i obavljati ga uspešnije nego same skupštine preko svojih informativnih i drugih stručnih službi.

Međutim, preovladalo je mišljenje da skupštine, i pored izuzetno važne uloge štampe, radija i televizije, ne mogu prenositi na drugoga svoju obavezu informisanja delegatske baze radi njenog učešća u skupštinskom odlučivanju, kao što ne prenose ni na koga ni obavezu informisanja svojih delegata radi njihovog učešća u donošenju odluka. Praktično, nema i ne može da bude nekog dupliranja posla. Uporedo sa onim

što štampa, radio i televizija prezentiraju, svako na svoj način, prema svom karakteru i izražajnim sredstvima, a nezavisno od toga u kojoj meri to dopire do članova delegacije u bazi i na koji način se to interpretira, skupštine su dužne da po svojoj službenoj liniji obezbede blagovremeno dostavljanje određenih informacija i obaveštenja delegatskoj bazi o pitanjima o kojima predstoji odlučivanje u tim skupštinama. Te informacije imaju drugu namenu i sadržinu od onih u štampi, na radiju i televiziji. One imaju pre svega zvaničan karakter; iza njih stoji skupština koja ih dostavlja. Njihova je svrha da omoguće delegacijama u samoupravnoj bazi blagovremeno uključivanje u proces odlučivanja o svim bitnim pitanjima u svim skupštinama.

Reč je, dakle, o informacijama koje delegacije u samoupravnoj bazi, svaka prema svojoj kompetenciji, stavljaju na svoj dnevni red, raspravnjaju o onome što one sadrže, opredeljuju se i određuju smernice za svoje delegate. Reč je o informacijama koje treba da delegacijama u bazi, a time i radnim ljudima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, obezbede ostvarivanje njihovih prava i dužnosti u delegatskom sistemu. Jer ono što svaka delegacija dobija kao informaciju iz skupština treba da bude na raspolaganju i dostupno svakom zainteresovanom radnom čoveku iz sredine te delegacije.

Takva vrsta informacija može se pripremati jedino u skupštinama i njih te obaveze ne može niko osloboditi. Znači, ne radi se o nekom informisanju koje bi bilo paralelno istovetno sa onim preko štampe, radija i televizije, nego o specifičnom informisanju koje postaje sastavni deo funkcionisanja samih skupština i delegatskog sistema.

Posle dužih rasprava došlo se do stanovišta da te svoje obaveze skupštine mogu najbolje realizovati izdavanjem svojih glasila namenjenih informisanju delegatske baze. Neke republičke i pokrajinske skupštine već su počele da izdaju takva glasila, a u drugima se privode kraju organizacione i ostale pripreme za pojavu prvih brojeva. Negde je to samostalni list, negde bilten, a negde poseban prilog u već postojećim listovima: „Delegatski vjesnik“ u Hrvatskoj, „Poročevalec“ u Sloveniji, „Delegatski informator“ u Makedoniji, „Bilten Skupštine“ u Bosni i Hercegovini i poseban prilog identične sadržine u pet listova na pet jezika u Vojvodini („Dnevnik“, Magyar szó“, „Hlas ľudu“, „Ruske slovo“ i „Libertatea“). Beograd ima svoje „Delegatske novosti“. Skupštine drugih gradova i nekih opština takođe pokreću ili pripremaju svoja glasila obično kao bilten ili kao prilog u već postojećim listovima njihove sredine.

U Skupštini SFRJ je od početka bilo jasno opredeljenje da se pokrene vlastito glasilo namenjeno informisanju delegatske baze. U traženju najcelishodnijeg rešenja primat je dobila ideja o izdavanju zajedničkog glasila Skupštine SFRJ i posebno svake skupštine republika i pokrajina. To je i sa političkog i sa praktičnog i sa materijalnog stanovišta najpogodnije rešenje. Odlučivanje u Skupštini SFRJ je završni čin jednog procesa koji obuhvata kompletan delegatski mehanizam — od delegacija u bazi preko opštinskih do pokrajinskih i republičkih skupština. Otuda je logično da ceo taj organizam bude uključen u jedinstven proces informisanja i da se istovetna obaveza svih tih skupština prema istovetnoj delegatskoj bazi zajednički ostvaruje.

Zajedničko glasilo nije nikakvo novo paralelno sredstvo informisanja u odnosu na postojeće listove. Ono je nešto sasvim osobeno po nameni, karakteru i sadržini; ono proističe iz položaja skupština i delegatske baze u našem političkom sistemu i sastavni je deo jedinstvenog sistema informisanja u delegatskim odnosima.

Takvo zajedničko glasilo omogućava delegacijama u bazi da na jednom mestu istovremeno dobijaju faktički dva glasila — Skupštine SFRJ i skupštine svoje republike, odnosno pokrajine i u njemu sve materijale o onome što će biti na dnevnom redu jedne i druge skupštine i pregled stavova zauzetih u raspravama o onome što se predlaže. Sve što se u zajedničkom glasilu objavljuje nije obavezno namenjeno svim delegacijama samoupravne baze. U skladu sa nadležnostima delegacija, koje su Ustavom precizirane, jedne informacije su namenjene za raspravu u određenim delegacijama (oblast industrije ili poljoprivrede, nauke ili zdravstva, mesne zajednice ili društveno-političke organizacije), a druge — za sve delegacije ili većinu njih, — zavisno od toga kakvog su karaktera zakonski i drugi predlozi na koje se te informacije odnose.

Svaka skupština je odgovorna za sadržinu svog glasila, koje ima i vlastiti uređivački odbor. Posebnim dogovorom Skupštine SFRJ i skupština republika i pokrajina regulišu se međusobni odnosi, precizira vreme izlaženja (dva puta mesečno), način distribucije i finansiranja zajedničkog glasila. Ono će biti dostupno svim radnim ljudima i građanima, a obavezno će se dostavljati najmanje po jedan primerak svakoj delegaciji u bazi i svakom delegatu svih skupština, s postupnom orijentacijom da se obezbedi, pre svega putem pretplate samih radnih organizacija, da dopire do svakog člana delegacije.

Predlagači. — Veoma važna faza odlučivanja je pripremanje predloga o kojima poslednju reč kazuju skupštine. To obično čine upravni i stručni organi izvršnih tela skupština. Teško je očekivati da će oni lako i brzo preći sa stare prakse na novu. Ali se mora nastojati da i ti organi u svom radu polaze od potreba delegatske i samoupravne baze i od novog načina odlučivanja, da daju svoj stalan i značajan doprinos temeljitim promenama u stilu i sadržini skupštinske aktivnosti. To važi za sve stručne organe — od radnih organizacija do federacije.

Novim poslovnicima skupština precizirane su dužnosti i obaveze predlagača, ali se to još sporo ostvaruje. Bitno je da predlagač skupštini blagovremeno dostavlja materijale, pisane jasno i razumljivo, da uz svaki svoj predlog daje sažet prikaz, rezime njegove suštine i da to bude osnovna sadržina informacija za delegatsku bazu. Blagovremenost je izuzetno važna. Do sad je ostavljano previše vremena za predlagače, pa se često išlo i na donošenje zakona i odluka po hitnom postupku. Takvu praksu delegatski sistem ne podnosi. Neophodno je obezbediti dovoljno vremena za rasprave i u delegatskoj bazi i u skupštinama, a hitan postupak svesti stvarno na izuzetak.

Delegati. — Ustav obavezuje svakog delegata svake skupštine da o radu svoje skupštine i o svom radu obaveštava delegacije i osnovne samoupravne organizacije i zajednice koje su ga delegirale. To znači da kroz redovne kontakte i komuniciranje pomaže onima čiji je delegat da lakše shvate zašto se određena mera donosi, šta ona znači za njih i njihovu sredinu i interese, kakvo je njegovo mišljenje o predloženoj meri, a kakvo drugih delegata i sredina.

Udeo delegata u informisanju delegatske baze je važan. Ali, to je sasvim nedovoljno za njeno učešće u procesu skupštinskog odlučivanja, posebno u pokrajini, republici i federaciji. Kako, na primer, delegat Saveznog veća Skupštine SFRJ može održavati stalne veze sa svim opštinskim skupštinama, a pogotovu sa delegacijama u bazi jedne republike ili pokrajine? Zato je normalno da deo obaveze delegata u informisanju delegatske baze radi njenog učešća u odlučivanju skupština preuzmu, na organizovan način, same skupštine tih delegata.

ZNAČAJ ŠTAMPE, RADIJA I TELEVIZIJE

Za uspešan rad delegacija veoma je važno kako su informisani radni ljudi i građani jer delegacije svoje stavove grade na bazi mišljenja, raspoloženja i opredeljenja onih koji su ih izabrali.

Veliki značaj u informisanju radnih ljudi i građana i članova delegacija imaju štampa, radio i televizija. Njihova je neodložna obaveza da se celokupnom orijentacijom i programom uključe u proces informisanja samoupravne baze i njenih delegacija. To traži radikalnije promene u radu svih redakcija i njihov stalan doprinos funkcionisanju delegatskog sistema i realizovanju interesa udruženog rada.

Bez obzira na to što se po ukupnom tiražu dnevnih listova u odnosu na broj stanovnika nalazimo pri dnu evropske lestvice, za informisanje u delegatskom sistemu veoma mnogo mogu da učine 22 informativna lista, čiji je prosečni tiraž u prošloj godini bio oko 1,430.000 primeraka (2% manje nego 1973. godine). Tome treba dodati i više nedeljnih političko-informativnih listova sa prosečnim tiražom od oko 670.000 primeraka.

Radio kao najbrže i televizija kao najmoćnije sredstvo informisanja, svako saobrazno svojim specifičnostima i izražajnim mogućnostima, takođe mogu veoma mnogo doprinositi informisanju samoupravne i delegatske baze i funkcionisanju delegatskog sistema. Dovoljno je navesti samo dve brojke. Krajem 1974. godine bilo je prijavljeno 4,134.111 radio-prijemnika, a na osnovu podataka trgovine računa se da ima oko 7,000.000 radio-aparata i tranzistora, što znači prosečno najmanje jedan na domaćinstvo, po čemu smo na evropskom nivou. Istovremeno bilo je prijavljeno 2,778.000 televizora, a računa se da ih ima u domovina oko 3,000.000, po čemu smo u donjoj polovini tabele evropskih zemalja.

Za informisanje samoupravne baze i njenih delegacija sve veći značaj imaju i listovi radnih organizacija, čiji broj i tiraž rastu (ima ih oko 1.200 sa tiražom od blizu 2,500.000 primeraka). Raste značaj i oko 70 listova opština (jedne ili više) i 182 lokalne radio- stanice.

Nije suština stvari u tome da sva ova redovna sredstva informisanja na svojim stranicama i u emisijama odvoje što više prostora i vremena za delegatski sistem i informisanje samoupravne baze i njenih delegacija. Bitno je da se štampa, radio i televizija celokupnom svojom uređivačkom politikom i sadržinom radikalnije i kontinuirano okrenu funkcionisanju delegatskog sistema i učešću radnih ljudi i građana i njihovih delegacija u odlučivanju. U tom sklopu normalno je da preko njih dolaze do izražaja i autentični nacionalni, regionalni, granski i drugi interesi, ravnopravno i objektivno argumentovani, kako bi svi

oni koji odlučuju uvek imali u vidu i druga stanovišta i interese i lakše dolazili do sinteze zajedničkog.

Ranije su štampa, radio i televizija, kad je reč o skupštinskoj aktivnosti, informisali javnost pretežno o onome što se već dogodilo i odlučilo. Ubuduće se očekuje da uporedo s tim mnogo više informišu i o onome što tek predstoji i o čemu treba da se prethodno izjasni delegatska baza. Mogući su i posebni aranžmani pojedinih skupština i listova. Negde su već postignuti dogovori da se češće no do sad objavljuju integralni tekstovi značajnih zakonskih nacrta kako bi bili što dostupniji radnim ljudima i građanima radi njihovog učešća u raspravi o predloženim rešenjima. Listovi radnih organizacija i opština moraju mnogo više nego do sada da objavljuju informacije od skupština ka radnim ljudima i delegacijama i obrnuto — njihove stavove i predloge okrenute skupštinama. Oni, isto tako, mogu prenositi iz skupštinskih glasila informacije od interesa za njihovu sredinu i time ih činiti stvarno dostupnim radnim ljudima svog kolektiva, odnosno opštine.

ULOGA DRUŠTVENO-POLITIČKIH ORGANIZACIJA

Kada se govori o sistemu informisanja u delegatskim odnosima, mora se imati u vidu višestruka uloga društveno-političkih organizacija, posebno Socijalističkog saveza i Saveza sindikata. Nezamenljiva je njihova funkcija u izgradnji tog sistema na svim nivoima. One su u okviru Socijalističkog saveza neposredno odgovorne za skupštinske odluke jer i same aktivno sudeluju u njihovom donošenju, prvenstveno preko društveno-političkih veća skupština.

Posebno je važna uloga društveno-političkih organizacija, naročito Socijalističkog saveza i Saveza sindikata, u procesu sporazumevanja i dogovaranja i u svemu onom što prethodi konačnim odlukama skupština. To su na svim nivoima nezamenljivi punktovi gde se politički sučeljavaju i usaglašavaju interesi i stavovi i gde dolazi do njihovog integrisanja, do zajedničkih opredeljenja koja kasnije delegati pretaču u skupštinske odluke.

Upravo preko Socijalističkog saveza i sindikata delegatima svih skupština mogu da stižu mišljenja i stavovi delegacija iz baze. Nastojanje da se delegatska baza snabde potrebnim informacijama podrazumeva isto takvo angažovanje da se obezbedi i povratno dejstvo tih informacija, da uspešno funkcionišu oba kanala — od centra prema bazi i obrnuto, da postoji ravnomerna dvosmernost toka i protoka informacija u funkciji skupštinskog odlučivanja.

Doduše, drugi tok, kanal cirkulisanja informacija od baze prema skupštinama, praktično je sastavni deo procesa odlučivanja, dejstva skupštinskog mehanizma i funkcionisanja delegatskog sistema. Posle početne rasprave u delegaciji dolazi do povezivanja srodnih delegacija, usklađivanja njihovih stavova i određivanja smernica za rad delegata. To se zatim, u nešto drukčijem vidu, nastavlja i u skupštinama. Bitno je da se traženjem i nalaženjem sinteze različitih interesa i stavova ispoljenih u raspravama dolazi do optimalno mogućih rešenja.

INFORMATIVNO-DOKUMENTACIONI CENTRI

Sve više sazreva ideja — a u određenim sredinama već se i realizuje, posebno u Sloveniji — o stvaranju informativno-dokumentacionih centara u opštinama. Njihova je svrha da u oblasti informisanja pružaju stručne usluge delegacijama, delegatima i zainteresovanim radnim ljudima. Tu, na jednom mestu, nalazili bi se razni dopunski materijali, počev od izvornih skupštinskih materijala preko stavova i mišljenja o predlozima društveno-političkih tela i institucija, do raznih analiza, statističkih podataka, literature i časopisa. Tu bi svako ko želi mogao da se bliže upozna sa određenim problemom, da prouči više njegovih aspekata i da se lakše pripremi za opredeljivanje, ne oslanjajući se samo na ono što mu se iz skupštine daje kao službena informacija ili što mu predlagač nudi. Tu bi se sticala mišljenja i stavovi brojnih subjekata opštine nakon rasprava o određenim pitanjima važnim za delegacije i delegate. Jer za njihovo opredeljivanje, uporedo sa skupštinskim materijalima, neophodne su i informacije, činjenice, analize iz njihove neposredne sredine — radne, mesne ili interesne zajednice i opštine. Drugim rečima, za sticanje slike o celini i suštini problema nije dovoljno samo vertikalno, već i horizontalno informisanje. U tom pogledu informativno-dokumentacioni centri u opštinama imaju veliku šansu.

Nešto slično, naravno u manjem obimu, moglo bi postojati i u radnim organizacijama i u mesnim zajednicama, naročito većim. Sa tom namenom negde su već stvorene ili se stvaraju takozvane delegatske kancelarije.

Nezavisno od naziva, ti centri mogu veoma mnogo koristiti delegacijama i delegatima u obavljanju njihove funkcije, omogućavajući im da imaju i stalan uvid u društveno-ekonomske i političke pojave i kretanja u svojoj sredini i široj zajednici. Oni treba da budu stecište materijala namenjenih bazi, ali i informacija o toj bazi, o onome što se u delegacijama zbiva i zaključuje.

Razmatra se i ideja da se na nivou federacije stvori informativno-dokumentacioni centar, moderno opremljen, koji bi opsluživac, pored Skupštine SFRJ i Saveznog izvršnog veća, i sve druge političke i upravne institucije federacije. I u republikama i pokrajinama ima sličnih inicijativa i akcija da se postojeće dokumentarističke službe radikalnije reorganizuju i što više prilagode potrebama delegacija, delegata i delegatskog sistema u celini.

Svi ti centri mogu biti i važne karike jedinstvenog sistema informisanja u našem samoupravnom društvu. Njihovo stvaranje, širenje i povezivanje pruža šansu za određenu modernizaciju, pa i automatizaciju sakupljanja obrade i plasiranja činjenica i informacija značajnih za sve one koji učestvuju u odlučivanju.

IZGRAĐIVANJE CELOVITOG SISTEMA SAMOUPRAVNOG INFORMISANJA

Početak funkcionisanja delegatskog sistema otkrio je niz slabosti i uskosti postojećeg sistema informisanja na svim razinama.

Razvoj samoupravljanja u uslovima delegatskog sistema zahteva razuđen sistem samoupravnog informisanja čija je bazična karika sistem informisanja u osnovnim organizacijama udruženog rada. Sve druge samoupravne asocijacije i društveno-političke zajednice u stvaranju i razvijanju svojih sistema informisanja oslanjaju se na taj sistem u bazi. Ako je on tamo dobro organizovan i ako postoji povezanost i saradnja u okviru i radne organizacije i opštine, onda je umnogome olakšano učešće i radnih ljudi i njihovih delegacija u odlučivanju. Na žalost, toga je u praksi još jako malo, a ono što u radnim organizacijama postoji kao sistem informisanja previše je okrenuto, prilagođeno upravnim organima, a premalo samoupravnim telima i delegacijama. U mesnim zajedinicama još je daleko manje onog što se naziva „proces komuniciranja".

Informacija je prva faza svakog odlučivanja i političkog procesa. Ako im je uskraćena, radni ljudi i članovi delegacija mogu lako biti manipulisani. Jer monopol na informaciju je jedan od glavnih stubova upravljačke moći i on rađa monopol na odlučivanje. Na žalost, još ima dosta informacija i dosta podataka i u radnim organizacijama, i u društvenim službama i u drugim institucijama koji nisu dostupni radnim ljudima, njihovim delegacijama i organima samoupravljanja. U mnogim radnim organizacijama još je prisutna stara praksa da značajnim informacijama raspolažu uglavnom rukovodeći ljudi i upravni aparat. Ta stara praksa, koje se moramo mnogo brže oslobađati, lako se otkriva ako se pogleda kome idu izveštaji i obaveštenja veoma važnih društvenih službi, počev od društvenog knjigovodstva, banaka, statistike, inspekcija preko interesnih zajednica do tužilaštva i sudova. Njihove informacije i izveštaje dobijaju obično državni organi, ređe pojedini rukovodeći ljudi, izuzetno organi samoupravljanja i skoro nikako organizovani radni ljudi. A sve ove službe moraju se i u domenu informisanja radikalnije okrenuti potrebama i interesima udruženog rada i delegatskog sistema jer njihove informacije i činjenice mogu biti vrlo korisne za one koji odlučuju — od osnovne organizacije udruženog rada do Skupštine SFRJ.

Delegatski sistem zahteva suštinsko menjanje informisanja u OOUR, njegovo oslobađanje od etatističkih i tehnokratskih ostataka i potpuno uključivanje u samoupravljačke i delegatske tokove i interese. To podrazumeva potrebu da se dopune postojeći statuti, pravila i sporazumi o udruživanju OOUR. Poželjno je (negde je to već učinjeno) donošenje i posebnih pravilnika o informisanju. Njima se detaljnije razrađuju prava i dužnosti članova kolektiva i delegacija u oblasti informisanja. Naravno, ne radi se o nekim formalnim odredbama, nego o preciziranju „pravila igre" za sve aktere informisanja u cilju obezbeđivanja svih uslova za stvarno učešće radnih ljudi i njihovih delegacija u odlučivanju. Radni ljudi u OOUR i njihovim asocijacijama svojim normativnim aktima samoupravno utvrđuju sadržinu i politiku informisanja. U njima se precizira o čemu treba informisati radne ljude da bi učestvovali u odlučivanju: poslovna i razvojna politika, raspodela dohotka, način trošenja sredstava, odluke samoupravnih organa, predlozi stručnih službi za rešavanje važnih pitanja kolektiva, zbivanja u opštini od posebnog interesa za članove kolektiva itd. Njima se utvrđuje i odgovor-

nost za uskraćivanje tražene ili za davanje neistinite informacije, što predstavlja težu povredu radne dužnosti.

Razvoj informisanja u delegatskom sistemu najtešnje je povezan sa razvojem samog tog sistema. To je proces pune međuzavisnosti. To je dugoročan zadatak, koji se ne može ni lako ni brzo obaviti. I to zadatak ne samo skupština, nego i svih drugih političkih faktora zainteresovanih i odgovornih za uslove i rezultate funkcionisanja skupštinskog i delegatskog sistema. To posebno važi za Socijalistički savez i Savez sindikata, koji čine bitnu komponentu delegatskog sistema.

Zbog svega toga treba graditi i razvijati takav sistem informisanja koji će obezbeđivati i uvid u rezultate sprovođenja i primene donetih odluka. Informacije te vrste nedostaju na svim nivoima i u svim oblastima aktivnosti. Neophodno je da se u skupštinama, uporedo sa donošenjem zakona i odluka, osigura i način praćenja njihovog realizovanja. Radni ljudi, delegati, svi oni koji odlučuju imaju pravo i dužnost da znaju kakva je sudbina njihovih odluka, kako one izgledaju u životu i praksi.

Na kraju, zavisno od razvoja našeg celovitog sistema informisanja u samoupravnom društvu i njegovog bržeg i radikalnijeg usmeravanja ka interesima udruženog rada razviće se, u njegovom okviru, sadržaj i oblici informisanja u delegatskom sistemu. Jedno je sasvim sigurno: funkcionisanje delegatskog sistema traži da se brže izgrađuje i naš celovit sistem samoupravnog informisanja počev od osnovne organizacije udruženog rada i mesne zajednice preko opštine, pokrajine i republike do federacije, i da se čvršće povezuje i horizontalno i vertikalno. Radna grupa pri Izvršnom komitetu Predsedništva CK SKJ završava predlog idejno-političke platforme celovitog sistema samoupravnog informisanja u našem društvu, polazeći od novog Ustava i odluka Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije.

Veljko Radović

Jubilej u znaku stvaralačke neizrazitosti

(Povodom Sterijinog Pozorja)

Jugoslovenske pozorišne igre u Novom Sadu predstavljaju, evo već dvadeset godina, izuzetno značajan kulturni događaj naše zemlje, jer izvanredno aktivno i djelotvorno unapređuju pozorišnu kulturu i doprinose, posredno, formulisanju specifično jugoslovenskog pozorišnog izraza, osobito u svojim najpoletnijim i najinspirisanijim dometima. Sterijino pozorje, doduše, nije ograničeno samo na područje kulturnog izraza, već predstavlja simboličan susret i plemenito takmičenje naših nacionalnih kultura u oblasti pozorišne umjetnosti. Prvobitno, Sterijino pozorje (skraćeni i popularniji naziv Jugoslovenskih pozorišnih igara) bilo je isključivo dramski festival najuspešnijih predstava ostvarenih u toku jedne godine, a onda je, postepeno, preraslo u kulturnu instituciju koja unapređuje i djelatnosti neposredno vezane za razvitak jugoslovenskog dramskog stvaralaštva: izdavačku, izložbenu, dokumentarističko-arhivističku... Pozorje, samim svojim djelotvornim i podsticajnim postojanjem, kristališe domaća pozorišna mjerila, usmjerava jugoslovenska pozorišta na stvaralačko takmičenje, posredno pomaže uobličavanju jugoslovenskog dramskog izraza i doprinosi ukorjenjivanju i snaženju savremene jugoslovenske dramske literature u cjelokupnom jugoslovenskom kulturnom prostoru.

Jubilarno, dvadeseto Sterijino pozorje bilo je komponovano tako da predstavlja posredno izražen pijetet prema velikom srpskom komediografu Jovanu Steriji Popoviću: u njegovu čast, ovo Pozorje imalo je u svom programu srazmjerno velik broj komedija, znatno više nego ikad do sada. Ovlašno preispitivanje repertoara dosadašnjih Igara, recimo,

jasno bi pokazalo očevidnu prevlast drama nad komedijama. Tome ima više uzroka, a jedan od prvenstvenih i presudnih, po odlučnom mišljenju autora ovoga teksta, jeste izvjestan nadmen i krut odnos pozorišnih uprava i »stručnjaka« prema komedijskom žanru kao žanru »nižeg« reda. Komedija se u nas ne njeguje brižljivo, i stoga je u prevlasti »ozbiljan« dramski repertoar koji, može biti, više odgovara našem mentalitetu sklonom »jakim« scenskim emocijama. Bilo koji razlog da je preovladavao, istinito je to da komedija kao žanr nije bila zastupljena na Igrama srazmjerno potrebi gledalaca za njom i njenom značaju u stvaralačkom izražavanju sveukupne stvarnosti koja je jedna cjelovitost što se ne može dijeliti na čisto komedijski i čisto dramatski aspekt.

Prikaz jubilarnih Jugoslovenskih pozorišnih igara (održanih u Novom Sadu od 16. do 26. aprila ove godine) trebalo bi da hroničarski vjerno prati program Pozorja onakav kako su ga zajednički ustanovili — svakako ne slučajno — selektor i Direkcija Igara. Naime, takva kompozicija Igara razdvojila je — bez dubljeg smisla i opravdanja, čini mi se — »blok komedija« od »dramskog bloka« u, otprilike, ravnopravnom odnosu. Trebalo je da ta srazmjera, na neki način, ispravi nepravde nanesene ovom nimalo privilegovanom žanru u našem kulturnom prostoru. Vidjeće se, malo kasnije, kako je taj gest bio usiljen i neosnovano »galantan«.

Prva predstava na ovogodišnjem Sterijinom pozorju bila je *Skup* velikog hrvatskog komediografa Marina Držića, u režiji Koste Spaića (predstavu je izvelo Dramsko kazalište »Gavella« iz Zagreba). U teatrima jasno određenog i osmišljenog repertoara ni jedno djelo ne postavlja se slučajno, nego za to moraju da se ostvare kompleksni scenski, pa i istorijski razlozi. Šta je, dakle, Kostu Spaića privuklo Držićevom *Skupu* 1974. godine? Sâm reditelj je — inače veoma uvažena ličnost jugoslovenskog, i ne samo jugoslovenskog, pozorišnog života — formulisao podsticaje koji su ga naveli da *Skupa* pročita na način koji je primjeren godini scenskog čitanja: »Nov susret sa *Skupom* znači odmjeravanje svega što je povijesno izmijenilo naše gledanje na svijet i kazalište.« Kao načelo, ovo se može prihvatiti sve dok se ne vidi djelo kome načelo samo apstraktno prethodi kao zamisao i propozicija. Spaić je pokušao da *Skupa* lako »pomjeri« iz svog uskog komedijskog žanra, i mi smo, odista, dobili jednog srazmjerno »uozbiljenog« Držića. Reditelj *Skupa* nastojao je da jednu patološki obojenu i ispoljenu škrtost — koja se imenuje kao bolest posjedovanja novca, pogubna monomanija što glođe i troši dušu — učini svevažećom i univerzalnom: pokušao je, dakle, da pošast škrtarenja novcem proširi, kao gubu, na škrtarenje osjećanjima (moderno odsustvo osjećajnosti i saosjećajnosti!), tražeći jednu valjanu scensku metaforu sveopšte sebičnosti svijeta, a ne samo toga fabuloznog škrca i Dubrovnika iz doba »prvobitne akumulacije kapitala«, što mi se čini nebitnom kvalifikacijom jer se to tiče najviše — psihopatologije. Da pokaže kako je Držićev *Skup* oznaka i našeg vremena koje, u odsustvu istinskih i temeljnih vrijednosti, uživa u veličanju slave novca i posjedovanju stvari, uveo je popularne, ironiji i svakoj sprdnji sklone (»miliji im sahan bruke no sahan pilava«) dubrovačke »Njarnjase«, kritičke ljude svoga doba što sve gledaju »ispod oka«. Na dubrovačkoj pjaceti vidimo reklame (!) kojima se nude prenoćišta stranim turistima, a onda se uklanjaju kako bi, bez njih, po okončanoj ekspoziciji, Dubrovnik postao »nekadašnjim«

Dubrovnikom Držićeve veleepohe. To je, i po Spaićevom mišljenju, udio savremene pozorišne prakse i savremenosti uopšte (mada je to suviše direktno ispoljeno da bi bilo stvaralači kompleksno opravdano), i »Njarnjasi« (koji kao da *Skupa,* eto, izvode danas) su tu da nam pokažu koliko je — i koliko nije — ovo Držićevo djelo odoljelo preispitivanju savremenika i probi ukusa ovoga časa. To je sve što se tiče rediteljskih načela, koja je, uostalom, teško poreći. No, duboko vjerujem kako je ovo Držićevo djelo — a moje mišljenje nije tako usamljeno — skromne literarne snage, i nije moglo da »podnese« teret svekolike nesumnjivo ambiciozne scenske nadgradnje reditelja Spaića. Ova predstava je, stoga, djelovala pretenciozno, pa, dabome, i neautentično. U njoj nije bilo one radosti i specifične vedrine svojstvene tom sunčanom podneblju, a umjesto neposrednog nadahnuća dobili smo duboko prostudiranu, veoma artificijelnu predstavu bez duše u sebi i svome biću, prilične stilske »prljavštine« i sumornog »nemediteranskog« ritma koji se najdublje »ogriješio« o duh Držićeva djela. Spaićeva koncepcija, bez sumnje stvaralački poštena i scenski visprena, slomila se o djelo koje prosto nije dopuštalo univerzalizaciju i takvo novo scensko čitanje. U toj je predstavi bilo, sem toga, i vlasti množine stilova, čak i u glumačkoj igri. Publika u dvorani Srpskog narodnog pozorišta — inače tako sklona Spaićevom talentu — prilično hladno i rezervisano je primila ovu predstavu *Skupa,* više respektujući autoritet ansambla i reditelja no rezultat jedne namjere koju je ugušila ambicija i pretjerano strog proračun bez »pokrića« u emocijama koje publika odmah prepozna kao stvaralačku iskrenost i magnetizam ostvarenog pozorišnog čina što spaja sve djelove u čvrstu ali i otvorenu cjelinu s mnoštvom neusiljenih asocijacija.

Satiričko kazalište »Jazavac« iz Zagreba prikazalo je komediju Fadila Hadžića, *Hitler u partizanima;* trebalo je da to bude jedna elegična i komička evokacija »iz partizanskih dana«, negdje pred kraj rata, blaga kritika savremenosti iz koje ponekad suviše odsustvuje onaj nekadašnji duh i zanos drugarstva, lojalnosti, entuzijazma. Poznato je da bez dobre zamisli nema dobroga djela, ali ni jasna zamisao ne mora dati rezultat dostojan poštovanja. Hadžićev humoristički dar, van novina u kojima se efektno ostvaruje, nevelik je i publicistički u onom nižem svojstvu, a ambicije njegove, u *Hitleru u partizanima,* bile su neosnovano previsoke. Takođe, to je bila samo dosta blijeda travestija autentičnih Ćopićevih skečeva i komedija, bogatog jezika i izuzetno obojene i prepoznatljive ćopićevske atmosfere koju je on »zaštitio« svojim darom. Hadžićevi likovi su gotovo karikaturalno uprošćeni, kozerski duh ovoga skeča je sveden na manje-više trivijalno poentiranje, tako da su sasvim opravdano djelovala pitanja upućena selektoru Igara, Georgiju Paru, na osnovu kojih mjerila je dovedeno ovo djelo na Sterijino pozorje. Predstava *Hitlera u partizanima* spustila je relativno utvrđena mjerila Pozorja na dosta nizak estetski nivo, a talentovani reditelj Miro Međimorec gotovo ništa nije pokušao da je učini prihvatljivom makar u smislu scenske vještine.

Zanimljiv je i karakterističan postupak izvjesnog broja odbranaški profiliranih novih dramatičara da unaprijed odbijaju eventualne optužbe »esteta« na račun njihovog djela koje, eto, samo skromno želi da govori o — »svakidašnjici«. Napadaju, dakle, sklonost tih »esteta« prema

takozvanom »velikom« repertoaru, što je, često, znak izvjesnih ličnih slabosti koliko i neuvjerenosti u sopstvenu moć da se ta zlosrećna »svakidašnjica« obujmi i transponuje stvaralačkim sredstvima. Razumije se, nije slabost tih djela što se bave »sitnim« stvarima realnosti (»sitnom« realnošću bavili su se niko drugi do: Čehov, Džojs, Babelj, Hemingvej...), već u odsustvu darovitosti autora s talentom za uopštavanje činjenica stvarnosti. Kazao sam to stoga što mi se činilo da Tone Partljič, autor komedije *A štuke nema*, neopravdano napada one koji bi mu mogli biti neskloni. Partljič pripada onom soju pisaca koji znaju da uoče neku pojavu od društvenog značaja darom novinara-reportera, ali koji ne mogu da je učine višeslojnom — i sve ostaje pri podatku (predstavu *A štuke nema* izvelo je Slovensko ljudsko gledališče iz Celja, u režiji Dušana Jovanovića). Evo o čemu je u tome vodvilju riječ: šesta podružnica mjesnog Radija dobija nagradu za »homogenost kolektiva podružnice« i za gajenje prisnih međuljudskih odnosa koji njome, navodno, vladaju. No, kad Komisija za nagrade odluči da toj podružnici dâ i nagradu najboljem pojedincu u njoj — dolazi do raslojavanja i raspadanja te prividno »homogene« grupe. U tom »saučesničkom času«, kad se ljudi pokazuju onakvim kakvi jesu, sa svim svojim ne malim slabostima, prepoznajemo laž koja je lebdjela kao zao duh nad kolektivom, pobjedu samoživosti i demona pohlepe. Partljič te odnose shematizuje, gura u vodviljski, bulevarski šablon u kome mre sve što liči na autentičnost i životnost. Partljič je u ovaj društveni akvarij ubacio »štuku« da malo pojuri lijene »šarane«, ali je dosta često griješio u pogledu motivacija. Tako, ova komedija dobija nešto dramatski usiljeno, pogotovo kad hoće da računa na scenski iluzionizam, mehanički dramatizovano i prenaglašeno, a da, zapravo, nema prave drame koji bi nas svela na ono što jesmo. Prije bih rekao da ova komedija budi izvjestan niz asocijacija iz našeg privatnog života, a ni to nije mala zasluga njena. Naša pozornica je očevidno »gladna« takvih djela koja zahvataju u živu stvarnost trenutka, ali ona moraju biti iznad nje da bi je pojmila i obuhvatila sloj po sloj. Ova to, uvjeren sam, ne čini u dovoljno prihvatljivoj mjeri.

»Elegična komedija« Radomira Smiljanića, *Slučaj šampiona* (u režiji Gradimira Mirkovića i izvođenju Beogradskog pozorišta), ima, kako to autor kaže, »pravi socijalni milje« i »autentičnu sociološku podlogu«, ali to drama, na žalost, nije. Ova Smiljanićeva komična povijest ostvarena je »pravim« jezikom beogradske periferije, ali se i ovdje jasno uviđa kako ono što je »u životu« autentično ne mora — i najčešće nije — na sceni djelovati kao životno uvjerljivo i realistično. U ovoj elegiji o beogradskoj periferiji, gdje se ostvaruje prastari arhetipski savez otac — sin, ima do te mjere životnog materijala da to ostaje na nivou ogoljenih činjenica lišenih bilo kakvog pozorišnog, osobito ne literarnog značenja. Taj »slučaj šampiona« odista je *slučaj* po tome što ne postaje opštim zaključkom i vizijom jedne ljudske situacije, nego je privatni »slučaj« koji se ne mora ticati gledalaca — u tolikoj mjeri je privatan i »činjenično« utemeljen takozvani »milje«. Dakle, nježnu ljubav oca, nekadašnjeg boksera, i sina, potencijalnog šampiona, poremetiće šampionova periferijska »Natali«. U raskidanju tog saveza oca i sina trebalo je vidjeti žestoku, uvjerljivu dramu raspadanja porodice, ali sve se to rastočilo u neumjesno elegičnom tonu koji je počesto postajao čist i neoplemenjen sentimentalizam. Kao i uvijek kad se ne dosegne viši red

autentičnosti i dramatike, autor pribjegava melodramatskom ključu koji sve podređuje svojim bolećivim shemama na koje publika hoće da reaguje u svojoj prostodušnosti. Čudno je koliko je Smiljanić, inače prozni pisac ne malog ugleda, pridavao značaj savršeno nebitnim činjenicama stvarnosti e da bi uspostavio taj »milje« koji, baš zbog tog velikog insistiranja, djeluje — izvještačeno?! Tako se ta elegija o promašaju jedne velike, »šampionske« namjere preobratila u meku žalost za idilom. Predstava *Slučaj šampiona,* zbog svega toga, jeste sirov odsječak stvarnosti koja se nije iskazala kao scensko zbivanje i koja nije prerasla u scensku metaforu što činjenicama daje nov, poopštavajući značaj. Glumci su tom usiljenom lirizmu dali svoj obilat negativni doprinos, tako da je sve djelovalo svojom »sirovom jednoznačnošću«.

Žarko Komanin je, za svoju dramu *Ognjište,* bio inspirisan jednim velikim prauzorom, Sofoklovom *Antigonom,* u kojoj je pronašao sve osnovne odnose koje je primijenio u svojoj drami. Razumije se, bilo bi krajnje neukusno nastojati na daljim analogijama, osim u tematskom smislu. Tako se kompletira jedan niz Komaninovih travestija, jer sve njegove drame, na neki način, već postoje u svjetskoj literaturi (Sveto pismo, *Antigona,* i tako dalje). To, naravno, ne mora da znači bilo kakav manjak originalnosti i imaginativnosti, jer je bitan samo rezultat, a ne toliko sredstva kojima se postiže. Iznad svega, drama *Ognjište* (izvelo ju je Crnogorsko narodno pozorište iz Titograda, u režiji Blagote Erakovića) jeste dosta pretenciozno, neumjereno djelo, i to je njen osnovni nedostatak. Ona, naime, hoće da govori o gotovo svim bitnim stvarima ljudske sudbine, što je, blago rečeno, savršeno neekonomično i nedostižno. U ovom djelu ima previše dramatike, tako da to pomalo djeluje zamorno, pogotovo ondje gdje je verbalno i spolja uspostavljena. Tu je drama raspadanja porodice (može li se brat-četnik sahraniti u istoj porodičnoj grobnici sa bratom-partizanom); vidimo jedno vješanje o stilizovano drvo; imamo i jedno savršeno neobrazloženo hapšenje; crnogorska sestra osjeća obavezu prema bratu-četniku s »blagim okusom« rodoskvrnjenja, što se ne može ubrojati u osobito inspirisane motivacije ove drame; i tako dalje. To je drama o negativnoj ideologizaciji kad se dogma pretpostavlja životu, ali u drami s dosta smjerova sve dosta »razuđeno« vodi od centra u centrifugalnom smislu. Takođe, jezik drame trebalo je da bude poslovičan, a dosta često je usiljen i isforsiran (»U meni su dvije duše, dvije suze, dva groba...«, i tako dalje), bez jednostavnosti kojom se karakteriše govor ljudi tog podneblja. Pomalo je i režija Blagote Erakovića doprinosila izvjesnoj prenapregnutosti djela, pa i stilskoj nečistoti (stilizacija ne može da se opravda kad je dovedena u odnos sa sitnorealističkim prizorima varenja kačamaka i pranja nogu, kao i zakivanja mrtvaca u kovčeg). Takođe, i kola u predstavi (sama po sebi vrlo efektna, osobito u muzičkom smislu) djelovala su kao elementi scenske digresije, jer su usporavala i kidala ritam predstave. Publika je ovu predstavu primila s odobravanjem, jer se, prva u redu blijedih i neubedljivih, bavila jednom veoma aktuelnom i živom situacijom našeg neelastičnog, dogmatskog mentaliteta. Stoga mane te predstave djeluju dosta uravnoteženo s njenim nesumnjivim vrlinama.

U tekstu kojim dramaturg Bojan Štih »objašnjava« djelo *Izgubljeni sin* Andreja Hinga kaže se kako u svemu tome valja tražiti piščevu iro-

niju i — samoironiju. Bilo stoga što do gledalaca nije dopirala ironijska obojenost replika govorenih na slovenačkom jeziku bilo iz kakvih drugih razloga, tek do te ironije u ovoj »melodrami« nije bilo lako stići. Novosadska publika vidjela je jednu rediteljski i glumački veoma kultivisanu predstavu (Mestno gledališče ljubljansko, reditelj Mile Korun), ali i djelo koje zbog svoje dramaturške i literarne prostudiranosti ne djeluje snagom izvornog i iskrenog nadahnuća. Autoru Andreju Hingu nedostaje »tla« koliko nekim piscima vještine i obrazovanja, mada se samo u izuzetnim stvaralačkim rezultatima spoje »tlo«, strast i zanatska vještina visokog stepena. Plan ili spontanost, imaginacija ili vještina — to su stvaralačke dileme književnika ne od juče, i svaki autor ih razrješava na način koji najviše odgovara prirodi njegovog talenta. Hing ih rješava na način koji »ne prija« piscu ovoga teksta, mada on, razumije se, ni na koji način ne želi da apsolutizuje kvalitet ličnog ukusa koji i te kako može da prevari uprkos sve kategoričnosti i razložnosti suda.

Pretekst predstave Dramskog teatra iz Skopja, *Jane Zadrogaz* (autor Goran Stefanovski, reditelj Slobodan Unkovski), jeste, zapravo, scenario za pozorišni događaj, a ne drama u uobičajenom smislu riječi. Reditelj Unkovski imao je u rukama izrazito folklorni materijal, narodsku arhetipsku bajku o zloj carici i spasitelju koji se, kad-tad, rodi u krilu terorisanog naroda. Ta sočna pučanska alegorija dala je raznovrsne stvaralačke mogućnosti glumačkom kolektivu i reditelju da uspostave vezu između narodne tradicije i mitskog mišljenja s novim scenskim shvatanjem te tradicije — kolektivne svijesti. Ta predstava odista posjeduje zavidnu mjeru asocijativnosti i višeslojnosti, stoga i dopušta raznovrsna tumačenja. Pored veoma odnjegovane likovnosti koja se zapaža u brižljivom komponovanju mizanscena, ova predstava prikazuje jednu nesumnjivu rediteljsku darovitost da od jedne netipično dramske materije ostvari scenično djelo koje predstavlja lijep komunikacioni model živog pozorišta koje istražuje. *Jane Zadrogaz,* svakako, spada u red najviših rezultata ovogodišnjeg Pozorja, primjer kreativnog obraćanja kulturnoj baštini koja je u našem kolektivnom pamćenju prilično neprobuđena, osobito u pozorišnom smislu, a pri tom je nedvosmisleno pozorišnih vrijednosti i scenske potencijalnosti.

Posljednjeg dana Sterijinog pozorja, u zvaničnoj konkurenciji, nastupilo je Narodno pozorište iz Beograda s predstavom drame *Hasanaginica* Ljubomira Simovića, u režiji Želimira Oreškovića. Šta je Simovića privuklo ovom starom sadržaju naše književne baštine? Svakako oni aspekti narodne legende koje savremeni gledalac može prepoznati kao aktuelnu situaciju, ili se autoru ovoga djela samo tako činilo. »Jedno delo može da počne, ali ne sme da se završi u svom prauzoru«, rekao je Simović o svome dramskom prvijencu. Zaista, on je pošao od prauzora kao početnog podsticaja, ali mu je nametao novu »optiku« u skladu s novim načinom mišljenja i promijenjenom realnošću. Ono što u ovoj Simovićevoj poetskoj drami motivski svakako preovladava, to je motiv manipulacije ljudima (u ovom slučaju, to je zlosrećna Hasanaginica koju, ne pitajući je nikad ništa, udaju i preudaju po ćudi koristi i političkih igara u kojima ne može a da ne strada autonomija i dostojanstvo ličnosti). *Hasanaginica* je, pored toga, »neka vrsta himne ženi kao najintegralnijem ljudskom biću«, kako se o ovome djelu izrazio reditelj Oreš-

ković. Simović je, dakle, sudbinu Hasanaginice uzeo kao prauzor i model svakog nasilja nad pojedincem, u uvjerenju da nema kolektivne slobode plaćene terorom nad pojedincem. U tome je, svakako, modernost nove, Simovićeve *Hasanaginice*. Simovićevo djelo jeste djelo jednog veoma talentovanog pjesnika s izvjesnim nedostacima dramaturške prirode. Naime, mnoge njegove ličnosti distanciraju se od sebe samih u okviru karaktera, i ja nisam uspio da odgonetnem bilo kakve filosofske ili druge motive za takav literarni postupak. No, pored svega, ovo Simovićevo djelo zaslužilo je nagradu Sterijinog pozorja, utoliko prije što se radilo o dramskom prvijencu, što posebno valja da se istakne.

Van konkurencije, po pozivu selektora, nastupio je Josip Pejaković u monodrami *Oj, živote* kao kompletan autor: pisac, glumac, reditelj... To je bio scenski događaj koji će se pamtiti, jer je u ovoj predstavi ostvaren magičan susret surovog života i sušte scenske poezije. Nesumnjivo je da je Pejaković na našu scenu prosuo gorke plodove gorkog života, ali ne u surovom vidu: to je bio život ispunjen škrgutom zuba i ogromnom nježnošću prema ljudima gonjenim od ljudi i ljudske sudbine. Zato se tako vjerovalo pojavi Josipa Pejakovića dok izgovara svoju ljutu muku. Naravno, nije slučajno što ovdje govorim i o predstavi izvedenoj »van konkurencije«, jer je to posredna kritika jednog dijela repertoara ovogodišnjih Igara.

*

Iz ovoga što je ovdje napisano može slijediti zaključak da smo prisustvovali jubilarnom Pozorju u znaku relativne stvaralačke neizrazitosti. Istina, to se može reći samo ako se napomene kako su na sve predstave, izabrane da reprezentuju trenutnu situaciju u jugoslovenskom pozorištu danas, primijenjena visoka i stroga estetska mjerila, ali ne, naravno, suviše stroga. Da ih primijeni, autor ovoga sumarnog prikaza odlučio je stoga što o jednoj pozorišnoj dvadesetogodišnjici ne smije da se sudi popustljivo i blago. Utoliko prije što je ranije bilo mnogo homogenijih i izrazitijih Igara, pa time i više scenskih rezultata koji su uticali na dalji razvoj pozorišnog izraza u nas. Osim u nekoliko slučajeva, ovogodišnje Pozorje sve ostavlja na svome utvrđenom mjestu. Ako se izuzme predstava *Jane Zadrogaz,* koja kreativno i novatorski zahvata u zlatni kovčeg narodne tradicije, teško bi se mogla pronaći neka pozorišna *cjelina* koja je težila otkriću i relativno ga ostvarila. Želeći da se prevari u ocjeni, autor prikaza sa žaljenjem konstatuje kako je to najveća sjenka koja je prilično sumorno poklopila dvadesete po redu Jugoslovenske pozorišne igre.

Počeci socijalističke štampe na Balkanu

(Jugoslovenski institut za novinarstvo i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1974, strana 576)

Knjiga *Počeci socijalističke štampe na Balkanu* je prvi istinski pokušaj otkrivanja uloge socijalističke štampe u rađanju socijalističke misli, u razvoju socijalističke svijesti, u organiziranju i borbi radničke klase na tlu balkanskih zemalja. Ova knjiga rezultira iz htijenja da se trajno osmisli vrijednost međunarodnog naučnog simpozijuma, održanog u Beogradu krajem decembra 1971. godine, koji je u svjetlu stogodišnjice pokretanja „Radenika“, prvog socijalističkog glasila na Balkanu, dao jedan svestraniji i sveobuhvatniji tretman pojave i mjesta socijalističke štampe u sferi društveno-ekonomskih previranja do prvog svjetskog rata.

Do tada, izuzev nekih parcijalnih i nedovoljno preciznih ispitivanja, kompleksniji pristup ovoj problematici je izostao. Otud je studiozno „bavljenje“ višedimenzionalnom ulogom socijalističke štampe u njenom početnom pregnuću, s obzirom na tadašnju društvenu, političku i nacionalnu stvarnost, od neprocjenjive važnosti.

Zasluga za pojavu ovog osobitog i nadasve vrijednog djela, koje sadrži 37 referata i diskusiju, pripada Jugoslovenskom institutu za novinarstvo i Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije. Čitava plejada eminentnih stručnjaka, svojim pojedinačnim zahvatima u ovu oblast, omogućila je jasnije i potpunije poimanje cjelokupnog lika socijalističke štampe u usponu.

Socijalistička štampa na Balkanu se od svog začetka, u traganju za pravim određenjem, pravom humanističko-progresivnom orijentacijom, probija kroz raznorodne društvene, ekonomske i nacionalne prilike, spotičući se ne samo o njih, već i o zablude, osciliranja i greške vlastitih stvaralaca. U tim okvirima ona se rađa, stvara i djeluje kao izraz samog društva, a prevashodno kao sredstvo širenja naprednih ideja, kao sredstvo obrazovanja *socijalističkog vidika.* Ali, kao signal *budućeg,* ona svojom vrijednošću transcendira okvire svog vremena.

Ona se pojavljuje približno istovremeno u pojedinim balkanskim zemljama u posljednjoj četvrti XIX stoljeća. Na Balkanu su tada postojale samo dvije nacionalne države: Srbija i Crna Gora, dok su ostale bile u sklopu bilo Otomanske bilo Austro-Ugarske imperije. Radnička klasa tek formira svoju fizionomiju, pa su stoga i prve radničke organizacije spontanog karaktera. Tek se krajem XIX i početkom XX stoljeća stvaraju socijaldemokratske partije i organizacije klasnog karaktera.

Nastajanje i razvoj socijalističkih glasila nužno su determinirani djelatnošću socijalističkih prvoboraca, te razvojem i osvješćivanjem radničke klase. Subjekte socijalističkih tendencija ne možemo posmatrati nezavisno od međunarodnih događaja. Utjeca-

ji vanjskih revolucionarnih kretanja bogatili su socijalističku misao ovog podneblja novim sadržajima. Zov velikih revolucionara Marksa i Engelsa, nadahnuća ruskih socijalista — Pisareva, Dobroljubova i Černiševskog, veliki revolucionarni događaji poput Pariške komune nalazili su puteve do radničke klase.

Pri tom se ne smije ignorirati primjena tekovina tehnološkog pogresa — telegrafa, saobraćaja, čiji polet uslovljava difuziju cjelokupne štampe (ovo jasno ilustrira podatak da je u razdoblju 1871—1880. godine pokrenuto 140 novih listova i časopisa).

U intervalu od četrdesetak godina pojavila se čitava lepeza socijalističkih glasila, sa mnogim osobenostima, shodno uslovima u kojima su djelovala. Prvom vjesniku tog novog događanja pripada osobito mjesto i značaj.

„Radenik", čiji prvi ogledni broj izlazi 17. aprila 1871. godine, signalizira početak socijalističke štampe na Balkanu.

Andrija Radenić, jedan od učesnika ovog simpozijuma, u svom referatu pod naslovom „Prvi socijalistički listovi u Srbiji" pokušava odgovoriti na jedno diskutabilno pitanje: Kako objasniti da se u jednoj ekonomski i kulturno zaostaloj zemlji poput Srbije rađaju već zreli socijalistički porivi prezentirani preko „Radenika"? Na jednom mjestu on kaže: „Unutrašnji podsticaj za pokretanje i istrajanje u izdavanju prvih socijalističkih listova nalazi se u uzročnicima nezadovoljstva relativno velikog broja tadašnje inteligencije." Dinamika i karakter unutrašnjeg razvoja očitovani u bržem raslojavanju; kompromitacija intelektualaca poput Garašanina, Ristića te liberala Kaljevića i drugih; državnopravni, birokratski i nacionalistički izljevi — sve to navodi mladu generaciju, već napojenu progresivnim idejama, da svoju orijentaciju veže za Komunu, akcije Internacionale, za Marksa, Černiševskog kao uzore.

„Radenik" samim naslovom simbolično ukazuje na nov kvalitet sadržaja: na problematiku radništva. On ističe aktere socijalističke budućnosti, on vizionarski daje novu budućnost.

Traganje za oblikom koji će biti ovaplоćenje osnovnog impulsa, srž svih tekovina društvene misli o socijalističkom preobražaju, Marković je realizirao Programom „Radenika".

Suštinskiju analizu idejne koncepcije ovog Programa, u poređenju sa programima „Vragolana", „Jednakosti" i „Javnosti", iznosi u svojem izlaganju Dragić Kačarević. Program koji „obuhvata četiri osnovne oblasti društvenog života: materijalno blagostanje naroda i preobražaje koji se zasnivaju na izmeni ekonomskih odnosa, društveno-političke odnose i spoljnopolitičke odnose" jest motiv Kačarevićeve preokupacije. On posmatra Program imajući u vidu Markovićeva određenja spram stubova društvenog života. Markovićeva programska misao, inspirisana duhom Komune i Prve internacionale, u prvi plan stavlja „ekonomske odnošaje", u čemu se očituje i njegova marksistička pozicija. Polazeći od društveno-ekonomske stvarnosti Srbije, Marković pledira za mogućnost socijalističkog društvenog preobražaja putem „združenog kapitala i združene proizvodnje", preskačući kapitalističku fazu razvoja.

Kačarević točno uočava Markovićev ispravan stav prema obrazovanju, koje mora biti „sveopšte, obavezno, besplatno i što je najvažnije troškom celog naroda".

Shvaćajući kompleksnost i međuzavisnost društvenih odnosa, Marković ističe da se narodni preobražaj ne može postići „ozgo — prišivenim reformama", nego „mora poći ozdo".

U oblasti vanjskopolitičkih odnosa parola „Mi oćemo da dođemo slobodom do jedinstva, a ne obratno!" predstavlja dubinu dijalektičkog poimanja međusobne uslovljenosti unutrašnjeg — socijalnog i vanjskog — nacionalnog oslobođenja iskazanog u Programu „Radenika".

Kačarević se podrobnije osvrće na Program „Radenika" s namjerom da pojasni cilj predstavljen kao stvaranje „bogatstva u narodu, a istovremeno da se izbegne ona podela u društvu koja postoji na Zapadu", cilj koji zrači bitno socijalističko opredjeljenje glasila.

Kao što je „Radenik" sav u grču predskazivanja *budućeg*, radikalnog u smislu *optimalno boljeg*, tako je i ovaj zbornik izlaganja sav u znaku osmišljavanja „Radenikovih" aspiracija, u znaku putokaza tome cilju. Stoga i sva glasila nakon tog prvog pucnja, uz izvjesne varijacije, dobijaju punoću vlastitog socijalističkog opredjeljenja.

Tako, na primjer, u Srbiji oko sedamdesetih godina, u vrijeme kada primarnu ulogu u uobličavanju socijalističke misli ima Svetozar Marković, izlazi 13 listova i dva časopisa koji iskazuju kvalitativno *novo*. To se oči-

tava na primjeru glasila „Staro oslobođenje": „Mi oćemo koreniti preobražaj, mi želimo narodu nov društveni poredak."

Neki autori, poput Ivana Kovačevića, oplemenili su dotadanja saznanja o pojedinim glasilima veoma zanimljivim podacima kako o idejnoj orijentaciji tako i o samoj prirodi listova. Detaljnim istraživanjem domaćih i inozemnih arhiva o socijalističkom glasilu „Narodna volja", koje je izlazilo u Smederevu 1875. godine, Kovačević saznaje o njegovim kontaktima s „Biltenom" Jurske federacije.

Geneza socijalističkih listova u Srbiji, o kojima je većina autora zborila, mogla bi se podvesti pod opsežan hronološki slijed koji sam po sebi ukazuje na životnost socijalističkih opredjeljenja, koja pokazuju snaženje internacionalističkog stava počev od „Radenika" preko „Socijaldemokrate" (prvog marksističkog lista, koji se oglašava 1895) do „Radničkih novina" (1902—1915): „Naš internacionalizam ne sastoji se u negiranju nacija... Naš internacionalizam je harmonična kolaboracija najrevolucionarnijih, najhumanijih, najidealnijih klasa i članova svih nacija na jednom istom socijalističkom idealu" („Borba", br. 2/1910).

Autori koji su se bavili istraživanjem glasila na tlu Hrvatske, poput Miroslave Despot i Branke R. Pribić, ukazuju na nepovoljnije okolnosti. Interesantno je da prva glasila nisu političke prirode i da su njihovi inicijatori predstavnici određenih radničkih grupacija, osobito tipografi. U istinskom naponu da se održe na nebu javnosti, počev od „Glasnika zagrebačkih knjigotiskarah" (1869), „Tipografskog vjestnika" (1871), „Radničkog prijatelja", oni su često bili zabranjivani prije nego što su kazali svoju riječ. Analiza glasila upućuje na vidnu promjenu koja se ogleda koncem stoljeća kada glasila sve više dobijaju prosvjetno-kulturni profil.

Inzistiranje na kulturnom prosvjećivanju, kroz svestranost kulturne politike, pridonijelo je oblikovanju socijalističke svijesti hrvatskog radnika. To je evidentno iz referata Branke R. Pribić, koji je rađen na temelju analiza glavnih socijaldemokratskih glasila u periodu 1892—1907. godine („Sloboda", „Slobodna riječ" i „Razredna borba").

Ako pođemo od postavke da je pojava socijalističke štampe na svakom području određena nekim, samo za to područje svojstvenim momentom, za Dalmaciju je to, sigurno, aktivnost radničkih društava sa socijalno-filantropskom orijentacijom.

Dinko Foretić dajući jasan pregled socijalističkih listova na tlu Dalmacije i Istre od „Il socialiste" (1898) do „Crvenog barjaka" (1912), „izvlači" suštastvenu kopču bliskosti socijalističkog pokreta sa socijalističkim listom u Dalmaciji.

Snaga komparacije kao metoda za dovođenje u vezu socijalističke štampe izrasle u klimi Slovenije i Makedonije rasplinula bi se pred bitno različitim okolnostima koje su determinirale njenu prirodu. Dok su prvi socijaldemokratski listovi u Sloveniji („Novi čas", „Delavski list" i „Delavec") refleks vanjskog impulsa, naspram toga, makedonska socijalistička glasila („Revolucija" i „Političeska sloboda") prevashodno izražavaju unutrašnju revolucionarnu klimu.

Socijalistička zrelost u pravom značenju očitava se putem „Glasa slobode", organa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koji se pojavljuje 1909. godine.

Ibrahim Karabegović i Ilijas Hadžibegović u svom referatu daju iscrpan prikaz njegovih kompetencija: prosvjećivanje radnika, širenje socijalističke nauke, isticanje nužnosti klasne borbe, propagiranje socijaldemokratskog programa.

Razmatrane analize svih učesnika, koje su, pojedinačno uzev, dovoljno kompletne i informativne, u cijelosti vode spoznaji da se sva društvena pitanja koja su u raznim dimenzijama osvjetljavana preko glasila mogu svrstati u okvire slijedećih tematskih oblasti: (1) unutrašnji odnosi radništva i radničkog pokreta; (2) klasna borba i preobražaj društva; (3) internacionalizam na Balkanu; (4) međunarodni radnički pokret.

1) Mahom sva socijalistička glasila propagiraju potrebu i korist radničkog organiziranja, te potiču osnivanje radničkih društava. Tako, na primjer, „Radnički prijatelj" i „Radnički glasnik" u dva momenta naročito ispoljavaju potrebu organiziranja: 1875. godine — kroz apel za stvaranje socijalističke radničke stranke i 1889. godine — u obliku tendencije povezivanja postojećih radničkih društava sjeverne Hrvatske u savez.

Da su socijalistički listovi „jezgro radničkog pokreta", vidi se na primjeru listova Dalmacije i Istre. List „Socialista" je u širenju socijalistič-

kih ideja potencirao potrebu organiziranja radnika. U podnaslovu je nosio oznaku „glasilo Socijaldemokratske stranke u Dalmaciji“ iako u to doba ona nije ni postojala.

Kod srpskih glasila problematika političkog organiziranja radnika je evidentna nešto kasnije i vezana je za osnivanje prve klasne borbene organizacije. List „Napred“ 1900. godine u člancima *Šta da se radi?* i *Radničke organizacije* ističe organiziranje radnika kao prvi i osnovni zadatak komunista. U tom glasilu konstatira se da su radničkoj klasi „organizacije najpotrebnije, jer je najsiromašnija“.

2) Već u prvom socijalističkom listu, „Radeniku“, Svetozar Marković, nadahnut socijalističkom ideologijom, vidi društveni preobražaj samo u mogućnosti ekonomskog oslobođenja radničke klase, a kao odlučujući faktor za ostvarenje cilja uzima zadrugarstvo. On vizionarski poima novo društvo: „Mi u daljini vidimo novi svet, svet pravde, istine i rada, gde neće biti gazda i slugu, gospodara i potčinjenih, gde će svaki član društva biti radnik, gazda i gospodar. Društvo ide potpunom političkom i ekonomskom oslobođenju.“

„Glas slobode“, taj „zametak komunističkog pokreta“, inzistira na klasnoj borbi i s oduševljenjem govori o „novom demokratskom dobu“ u kome će se ostvariti ideja o „slobodi, samoopredeljenju naroda i trajnom miru“.

Analiza glasila, data kroz referate, nameće misao da sva ona žive, bez obzira na izvjesne varijacije, radi osmišljavanja socijalističkih ideala.

3) Internacionalizam na Balkanu, kao deklaracija, kao zahtjev, kao stvarnost, pronalazio se i zaokružio putem socijalističkih glasila na Balkanu. Ponegdje se samo nazirao kao mogućnost rješenja „balkanskog pitanja“, a ponegdje se isticao kao fundamentalan cilj.

U okviru niza neriješenih pitanja (Makedonija, Trakija, Bosna i Hercegovina), kroz povijesni period do prvog svjetskog rata, socijalistički aktivisti su morali formirati svoj stav koji se iskristalizirao u istinski internacionalizam.

Tako, na primjer, analiza „Radničkog prijatelja“ otkriva misao o životnoj povezanosti Hrvatske i jezično srodnih nacija južnoslavenskih zemalja.

4) Socijalistička glasila su bila svojevrstan pokazatelj vanjskih revolucionarnih gibanja, te otvorena spram međunarodnog radničkog pokreta; tretirala su socijalističke ideje mnogo šire, pothranjujući ih viđenjem praktičnih sadržaja. Mnoštvo komentara, informacija i podataka o položaju radnika i radničkih organizacija, o djelovanju istaknutih revolucionarnih prvaka može se naći u sadržaju ovih glasila.

Glasila su nužno određivala sebe kroz stavove o Komuni, ruskoj revoluciji iz 1905. godine, oktobarskoj revoluciji. Tako, najveći broj socijalističkih listova gleda na Komunu sa simpatijama i usvaja njene osnovne koncepcije. Još pravaška „Hervatska“ (1871) predstavlja javnosti Proglas Komune. Za Svetozara Markovića u „Radeniku“ Komuna je htjela društveni preobražaj „onakav kakav je mogućan“.

Kroz razne vidove ispoljavala se veza sa međunarodnim radničkim pokretom, bilo da se radi o neposrednoj otvorenosti prema njemu (kao što je bio slučaj sa prvim socijalističkim listovima Hrvatske) bilo da je riječ i o nekoj prisnijoj komunikaciji (primjer: „Narodna volja“ i „Bilten“ Jurske federacije), sve do potpunog usvajanja njegovih stavova: „Pobeda ruskog proletarijata pobeda je ruska, pobeda je srpska, pobeda je međunarodna, živela revolucija“ („Radničke novine“, br. 6/1905).

Referati pokazuju da su sva socijalistička glasila koja su se stvarala na Balkanu, impregnirana internacionalizmom i klasnom borbom, stremila u krajnjoj instanci *perspektivnom vidiku radnika:* „Radnik će sva zakonom dopuštena prava raditi da postigne svoj cilj, pak ako pojedinac i ne bude uživao ploda svoje sjetve, uživat će ga njegova djeca, te će mirne duše moći u grob leći, znajuć da je radio za boljak i napredak ovog staleža, kojega će jednom budućnost biti“ („Radnički glasnik“, br. 8/1887).

Knjiga *Počeci socijalističke štampe na Balkanu* jest uvod za dublje prodore u ovu problematiku s obzirom na njenu pravu ulogu u razvoju socijalističkog pokreta na Balkanu, i to prodore u dva pravca: „Dalje prikupljati građu i jasno utvrđivati činjenice, izraditi i jednu obimnu bibliografiju kao osnovu za radove analitičkog karaktera. S druge strane, kao što je pomenuto, mora se težiti i za sin-

tetičkim radovima o socijalističkoj štampi, kojih, na žalost, još uvek nema" (str. 561). Na tim prodorima je na kraju simpozijuma osobito inzistirao dr Jovan Marjanović.

Biljana Kašić

„Marksizam u svetu", br. 12/74.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Nastavljajući da objavljuje tekstove o aktuelnim pitanjima vezanim za položaj i delovanje radničke klase u razvijenom kapitalizmu, „Marksizam u svetu" u poslednjem broju za 1974. godinu objavljuje priloge o temi „Participacija i oblici radničke borbe". Ovi tekstovi razmatraju radničku klasu u neposrednoj akciji, oblike i dimenzije njene borbe poslednjih, takozvanih vrućih leta i jeseni u Italiji, Saveznoj Republici Nemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama. U ovim prilozima razmatra se problematika borbe radničke klase u preduzećima. Kritički odnos prema postojećim organizacionim oblicima klasne borbe (pre svega sindikatima, ali i partijama) druga je bitna karakteristika. I najzad, čini se da je značajno, ali jednostrano opredeljenje trojice autora koji pišu o ovoj temi i to što, afirmišući potrebu (i praksu) neposrednih radničkih borbi, oni malo, ili nimalo, ne računaju sa delovanjem partija, pre svega komunističkih među radnicima.

O oblicima i iskustvima radničke borbe u Italiji, SR Nemačkoj i SAD pišu R. Masari, V. Gukelberger i S. Aronovic.

Uvodnik *Radnički pokret između participacije i istinskog demokratskog odlučivanja* napisao je R. Kalanj koji naznačava da je u radničkom pokretu visokorazvijenih kapitalističkih zemalja poslednjih desetak godina aktuelizirano pitanje oblika i metoda borbe organizovanog radništva. Tekovine radničkih borbi u kapitalističkim metropolama različito i konkretno su se uobličile, ali im je svima zajedničko da predstavljaju određen stupanj ostvarenja radničke vlasti ili „protiv vlasti u odnosu na vlasti kapitala". Temelj te „protivuvlasti" su oblici neposrednog učešća radnika u upravljanju preduzećem. Kalanj, kao i inostrani autori koji pišu u ovom broju, polazi od toga da su te tekovine rezultat ne samo borbe radnika, već i svesnog ustupanja „zrelog kapitalizma", odnosno prilagođavanja vremenu ili iznalaženja novih metoda smirivanja radničkog bunta. U toj na izgled paradoksalnoj činjenici i sagledavaju se društvene i istorijske ograničenosti participacije. („Smisao je tog prihvaćanja stvaranje društveno-političke protuteže težnji radnika ka neposrednoj demokratiji".) Jer očigledno je da se radi o učešću radnika u upravljanju koje je oblikovano u dobroj meri i voljom samog kapitala. Naravno, autor zbog toga ne poriče potencijalni i aktuelni značaj participacije (ekonomski i politički ustupci, jačanje političke svesti i pregovaračke moći radništva), ali je uveren da ona ne može bitno da utiče na same temelje kapitalističkih odnosa.

R. Masari *(Radničko samoupravljanje borbama: od jedinstvenih komiteta baze do fabričkih saveta)* razmatra iskustvo autonomnih radničkih borbi (1968—1969) koje objektivno pripada problematici radničkog samoupravljanja. Te radničke borbe reuzltirale su stvaranjem institucije delegata.

Politička i društvena kriza u Italiji (1968—1969) i uzrok toga, „antinarodni model razvitka" Italije, doprineli su zaoštravanju nezadovoljstva radničkih masa. Neposredno reagovanje masa otpočelo je i zbog „zaraznog efekta" koji su studentske borbe (1968) imale na različite slojeve radnog stanovništva. On smatra da su studenti mogli tako uticati jer su „brzo ovladali najopštijim političkim temama", a pre svega time što su u postojećem sistemu u celini otkrili izvor društvenih i ekonomskih protivrečja. Ali, italijansko iskustvo beleži i napredak radničke inicijative, nastajanje autonomnih radničkih organa (komiteti za borbu, fabričke i pogonske skupštine itd.). Ta borba usmerava se prema odlučivanju i kontroli u pitanjima razrešavanja industrijskih sukoba u fabrici. Stvaranje autonomnih radničkih organa u okviru fabrika („komiteti baze") pokazalo se kao neophodan uslov radničkih borbi. Masarijev tekst hoće da afirmiše ovu ideju. Prva iskustva radničkih borbi u Milanu (kod Pirelija) i Porto Margeri (kod Montedisona) vodila su zahtevu za „samoupravljanje borbom". Pored posebnih zahteva, jedinstveni komiteti baze trebalo je, prema očekivanji-

ma, da postanu „organizacije antikapitalističkih snaga koje niču unutar masa, a ne onih snaga koje niču van masa i koje nastoje da ostvare hegemoniju na organizacionom i doktrinarnom planu". Ovaj stav (iz dokumenta Lotta alta Pireli, Linea di Massa, mart 1969. godine) izražava ona ograničenja (vidna i u ovom napisu) koja su rezultat strujanja u radničkom pokretu Italije, a naročito onih težnji ka autonomiji u odnosu na tradicionalno vodeće snage — sindikat i partije. Bez poznavanja karaktera tog sukoba, pre svega između KP Italije i grupe Il Manifesto, čudno bi izgledalo svako zalaganje za radničke borbe bez sindikata i partije.

Ovaj autor detaljno i informativno prikazuje iskustva radničkih borbi na primerima radničkih komiteta baze u fabrikama Pireli, Borleti i Fatme. U svim slučajevima, iako su iskustva različita, potvrđuju se osnovni stavovi o odbacivanju „sindikalne prakse" iako se vidi da je sazrevanje klasne svesti radnika potpomognuto „prisustvom političkih i studentskih kadrova". (Ovaj autor dosta nekritički i bez potrebne distance razmatra uticaj studentskog pokreta na radničke borbe.) Naravno, da se uočiti da je u tim iskustvima reč o samoupravljanju borbama u bazi, o organizaciji koja je „rođena u fabrici, sastavljena od radnika i pod radničkom kontrolom: u njoj se ne nalaze funkcioneri koji su pali s neba" (iz jednog dokumenta o borbama u fabrici Borleti). Ali uviđa se i potreba da se od tog (preduzetnog) nivoa radničke vlasti pređe na borbu za sledeći korak — ka celovitijem ujedinjavanju radničke borbe i na nacionalnom nivou, odnosno ka stvaranju nacionalnih organa. Bilo bi logično da se za stvaranje takvih organa pretpostavi uloga komunističke organizacije, ali toga nema u ovom dokumentu niti u razmišljanjima R. Masarija. Možda je jedan od razloga tome što u tom periodu KP Italije jedva da je „diskretno" (a negde ni tako) živela u fabrikama i što ima izrazite „dihotomije", raskoraka između zahteva baze i formulacija tih zahteva od strane sindikata.

Iskustva komiteta baze bila su privremena, ali su, tvrdi na kraju Masari, pokazala značajnu snagu u pogledu samoupravljanja radničkim borbama i slobodnog ispoljavanja stvarne radničke demokratije, samoupravljanja.

V. Gukelberger, u obimnoj i sistematizovanoj studiji *(Kritika buržoaskih koncepcija učešća u odlučivanju)* kritički se osvrće na različite koncepcije saodlučivanja, poziciju sindikata i partija i zakon u SR Nemačkoj. On hoće da podvrgne žestokoj i jednoznačnoj kritici „trezveni sporazum" između radnika i poslodavaca. Već u prethodnim napomenama on kritikuje vladajuću koaliciju u SR Nemačkoj i Vili Branta. Naime, on smatra da učešće u odlučivanju kako ga zamišlja ova koalicija ima za cilj „stabilizovanje monopolističkog mehanizma profita i tržišta". To ilustruje izjavom Vili Branta: „Prevelike suprotnosti između rada i kapitala mogu se smanjiti. U interesu je preduzetnika trezveni sporazum." Gukelberger smatra da su vladajuće koncepcije u SR Nemačkoj o učešću radnika u upravljanju reformističke. Taj reformizam, po njemu, u nemačkoj socijaldemokratiji datira od ranije, još pre ideja o „privrednoj demokratiji" i teorije Hilferdinga, koja je, po ovom autoru, najstarija varijanta „regulisanog kapitalizma" i „svesnog rukovođenja privredom". U toj koncepciji pretpostavljena je i reformistička uloga sindikata — „oni prestaju da budu samo organi socijalne politike i postaju nosioci demokratske politike proizvodnje". To opredeljenje se, po Gukelbergeru, iskazalo (i iskazuje se) kao „politika zajednice rada između najamnog rada i kapitala čiji je cilj izmirenje klasa". On to ilustruje izjavom jednog sindikalnog rukovodioca: „U svakom slučaju, bolje je da grmi kad se pokazuju različiti interesi u slobodnom društvu nego da se grmljavina društva okrene protiv države". On smatra da je vrhunac konformizma dostignut u sledećem stavu teorijskog organa SPD: „Za gigantski zadatak krupnih preduzeća potrebna je demokratska legitimacija učešća u samoupravljanju."

Ove reformističke ideje i koncepcije neki hoće da prevaziđu koncepcijom o takozvanoj „demokratiji baze protiv birokratije". Radi se o koncepciji učešća radnika u upravljanju u privredi, ali na svim nivoima. Ovu koncepciju Gukelberger smatra neoreformističkom i sindikalističkom jer odvaja ekonomiju od politike. On misli da je A. Gorc glavni teoretičar ovog pravca. U svojoj kritici ove koncepcije Gukelberger smatra da se ona u odlučujućoj tački radničke borbe

(borba za vlast radničke klase) zaglibljuje u reformizam. („Borba za vlast i borba za socijalizam su apstraktni pojmovi koji i sami više ne deluju mobilizatorski" je stav A. Gorca.) Kao glavnu slabost ovih koncepcija navodi njihovo nekritičko verovanje da učešće u odlučivanju može samo po sebi da reformiše kapitalizam. Marksistička kritika, po njemu, treba da se usmeri protiv ove iluzionističke teorije ne isključujući pri tom značaj radnog mesta u izvojevanju pozicija radničke klase. Jer, kad je reč o postojećim koncepcijama na Zapadu o učešću radnika u upravljanju, zaključuje ovaj autor, radi se o „trojanskom konju preduzetnika", kao i o napuštanju marksističke pozicije od strane sindikata i radničkih partija.

Napis S. Aronovica *Radnički sindikalni pokret i radnička kontrola,* iako objavljen u rubrici „Radnička praksa", deo je tematske celine broja. Svoju analizu on razvija u vidokrugu rasprostranjenosti štrajkova, odbacivanja od strane sindikalnog članstva predloženih sindikalnih sporazuma i velikog spontanog napuštanja posla u SAD u periodu 1967—1972. godine.

Kao najznačajnije obeležje sadašnje situacije radničke borbe Aronovic navodi činjenicu da su sindikati izgubili vodeći položaj u borbama radnika. Uzrok tome on vidi u ponašanju birokratija nacionalnih strukovnih sindikata, tačnije, u njihovim pokušajima da (zajedno sa poslodavcima) „smiruju" pobunjeno članstvo putem pregovora oko nadnica i raznih povlastica, iako priznaje da je usredsređivanje na pregovore oko nadnica razumljivo jer one u SAD od 1967. godine opadaju u odnosu na troškove života.

Sindikati potpisuju ugovore, a oni ne daju očekivane rezultate. Zato su radnici prisiljeni da deluju mimo uttvrđenih procedura, jer „instinktivno osećaju da je sindikat postao neadekvatno sredstvo za vođenje borbe". Sindikat je, po Aronovicu, postao faktor koji integriše radnike u „kooperativni kapitalistički sistem". Savremeni kolektivni ugovor je žiža klasne saradnje između sindikata i korporacija, i u njemu se, po Aronovicu, „ogleda birokratska i hijerarhijska struktura moderne industrije i moderne države". On ide čak dotle da tvrdi da je i „najsvesniji" sindikalni rukovodilac deo mehanizma dominacije nad pravima radnika. Naime, on smatra da se uloga sindikata kao organa borbe degenerisala, ali da nije potpuno iščezla. U stvari, Aronovicev napis je rasprava o odnosu sindikata i oblika neposredne borbe radničke klase. Sindikalizam i kolektivni ugovori, iako nisu prihvaćeni kao strateški cilj radničke borbe, vrše jak uticaj na američko radništvo. Ali autor ukazuje na degeneraciju uloge sindikata počev od toga da su u početku sprovodili politiku zapošljavanja samo sindikalno organizovanih, odbrane liberalističkog kapitalizma tridesetih godina sve do birokratizacije sindikata, integrativne uloge u proizvodnji, konzervativne političke ideologije i zavisnosti prema Demokratskoj partiji danas.

Aronovic se zalaže za ozbiljniju „levičarsku" kritiku sindikalizma, ali i kritiku delovanja levice u tome. Vredi, međutim, podsetiti na Aronoviceve stavove da su u XX veku radnici prilazili sindikatima u želji da učestvuju u ekspanziji američkog kapitalizma i da je još od dvadesetih godina ovog veka u SAD ideologija ekspanzije prodrla u svest radničke klase. Nadalje, oni su, i po ovom autoru, uprkos svih štrajkova, „ideološki i kuturno vezani za postojeći sistem vlasti, jer je on do sada pokazao da je u stanju da deli plodove svoje ekspanzije sa većim delom radničke klase". U ovim Aronovicevim zaključcima prepoznaju se ideje o „uključenosti" radničke klase u sistem, otprilike na način kako to pretpostavlja Markuze. Aronovic, imajući u vidu pokrete onih koji su na određen način isključeni iz ove raspodele (radnici crnci, žene, omladina), nalazi začetak kretanja prema jednoj drugoj vrsti svesti radničke klase, ali ne ipak u smislu klasne borbe shvaćene u ortodoksnom smislu (oslobođenje društva od eksploatatorskih odnosa). Takva svest, zaključuje on, neće u SAD nikada doći na bazi krajnje materijalne oskudice. Izvesne uslove za promene u toj borbi on vidi u odbacivaju institucija (sindikalnih) i razvijanju neposrednih akcija klase, spontanog bunta u raznim varijantama.

U rubrici „Marksizam o sebi" E. Sereni opširno piše o kontroverzama u razumevanju kategorije „društveno-ekonomska formacija" (studija *Od Marksa do Lenjina: kategorija „ekonomske društvene formacije"*). Ovaj autor polazi od činjenice da postoji rastući (teorijski i politički) značaj rasprava o ovom pojmu. To posebno

zbog aktuelnih problema prelaska ka socijalizmu, kao i zbog „upravljanja tom formacijom". Tako je rasprava o ovim problemima, smatra on, dobila „strastven karakter". On to ilustruje onim pokušajima da se sistemima Jugoslavije, Kine i Sovjetskog Saveza ospori pripadnost socijalističkoj društvenoj formaciji.

Rasprava o ekonomskim formacijama konkretizuje se danas u kontroverzama oko socijalizma. Socijalizam se shvata ili kao prelazna faza iz kapitalizma u komunizam, odnosno prva faza komunizma, ili kao relativno samostalna, autonomna ekonomska društvena formacija. (Ovo poslednje određenje dao je Valter Ulbriht, ali se, po Sereniju, ne prihvata ni u svim zemljama istočnog bloka, iako postoji izvesno slaganje oko takozvanog „razvijenog socijalizma".) Kontroverze oko ovoga proizlaze, po Sereniju, ne samo iz stvarne složenosti problema, već i zbog zastoja u teorijskom promišljanju ovog problema, zastoja koji je uslovljen najčešće dugotrajnim prisustvom dogmatskih tendencija u marksizmu. On sam smatra da bi teorijsko određivanje problema društveno-ekonomske formacije, u stvari problema revolucije i socijalizma, moralo da napusti statičke konstrukcije i apstrakcije mehanističkih modela i da na produbljeniji način uđe u konkretnu i dinamičku realnost istorijskog procesa.

Ove rasprave proširile su se sa teorijskog i političkog plana na plan istoriografske metodologije. Naime, radi se pre svega o raspravama o „azijskom načinu proizvodnje". U analizi prelaznih faza od marksističke istoriografije očekuju se temeljni odgovori, pre svega da prevaziđe statičke koncepte (na primer, u Kini se dugo diskutovalo o „datumu" prelaska iz robovlasništva u feudalizam). Marks je ekonomsku formaciju razrađivao u smislu dinamičkog shvatanja razvoja društva. Lenjin je produbio taj pojam. U tom smislu Sereni prati genezu, čak i etimologiju izraza „ekonomska društvena formacija".

Sereni hoće da pokaže i to da u marksističkoj literaturi nema ozbiljnije rasprave o ovom problemu. Posebno ističe da marksistička misao Druge internacionale nije dala nikakav doprinos ovome, izuzev Lenjina. Navodi i doprinos Labriole i Gramšija. Zato se zadržava na tekstualnoj analizi Marksovih, Lenjinovih i Labriolinih stavova, „što on naziva filološkim istraživanjem". Ta detaljna tekstualna analiza je informativna. Vredi njegovo zalaganje za jedinstvo sistematskog i istorijskog pristupa, odnosno za jedinstvo strukturalno-genetičkog (sociološkog) i genetičko-strukturalnog (istorijskog) modela.

Sereni navodi da spajanje izraza „ekonomski" i „društveni" u „ekonomsko-društvena formacija" nije slučajno i nije bez značaja. Marks je prvi put upotrebio izraz 1859. godine u predgovoru za *Prilog kritici političke ekonomije*. Sereni smatra da je Marks vezivanjem izraza „ekonomski" i „društveni" istakao značaj načina proizvodnje. (Lenjin stalno koristi ovu terminološku inovaciju u svojim spisima.) Ali Sereni ukazuje da Marks (na primer, u pismu Veri Zasulić) odbacuje svako tumačenje njegovih teza u smislu obavezne jedinstvene linije sleda raznih društvenih formacija i istorijskih epoha iz koje bi se mogla izvući navodna „istorijska fatalnost". Marks pretpostavlja jasno i eksplicitno uticaj „istorijske sredine" u kojoj se vrši određeni prelaz. To znači da Marks odbija shematski prikaz i upućuje na verifikovanje posredstvom činjenica i na konkretni determinizam (uključujući i faktore nadgradnje). Marks jasno pretpostavlja u okviru svake društvene formacije različite sukcesivne epohe, kao i one prelazne. To je bitno saznanje s obzirom na rasprave (na čisto političkom planu) oko prelaska od kapitalizma ka komunizmu. Sereni smatra da Marksovo pretpostavljanje ekonomskih formacija kao procesa i prelaznih epoha u njima ima poseban značaj zbog opozicije onih koji Marksa tumače antiistorijski i antihumanistički.

Kod Serenija nema, iako detaljno raspravlja i najavljuje, očekivane rasprave o kontroverzama socijalizma kao društveno-ekonomske formacije. Istina, u zaključku, koji se odnosi na aktuelne kontroverze, Sereni se kritički osvrće na stavove teoretičara iz Nemačke DR (stav o socijalizmu kao posebnoj, relativno autonomnoj formaciji). Primećuje da taj pristup izražava teškoće u izgrađivanju socijalizma i razvijene socijalističke demokratije. I konačno, Sereni primećuje da iz stavova Marksa, Engelsa i Lenjina, potom Labriole, ne proizlazi sektaški stav koji nekim zemljama osporava socijalistički karakter sistema, odnosno poretka.

Ratko Nešković

5
1975

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Iz sadržaja

O NOB i socijalističkoj revoluciji pišu:
Pero Morača, Fabijan Trgo, Nedim Šarac, Dušan Živković, Miloš Prelević, Mihailo Apostolski i Fadilj Hodža

Rađonja Vešović
Pozdrav vijetnamskoj pobjedi

Mijat Šuković
Klasno-politička suština samoupravnih interesnih zajednica

Dušan Pirec
O nekim protivrečnostima savremenog kapitalizma

Studije i članci
Eseji
Prilozi
Osvrti
Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara

Za inostranstvo 24 USA dolara.

Pretplata sa vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:

SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM. Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061

Štampa: Štamparija »Kultura«, Bački Petrovac.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XVIII 1975 Broj 5

Tema broja: NOB i socijalistička revolucija 525

Pero Morača

Ustanak naroda Jugoslavije 1941. 527

Fabijan Trgo

Pobjeda nad fašizmom — pobjeda revolucije u Jugoslaviji 545

Nedim Šarac

Revolucija i Komunistička partija Jugoslavije 556

Dušan Živković

Klasni i revolucionarni karakter narodne vlasti 563

Miloš Prelević

Titova misao — klasna i vojnostrategijska misao revolucije 574

Mihailo Apostolski

Oružana sila u NOR-u — faktor stvaranja i čuvanja države 589

Fadilj Hodža

Završne borbe za oslobođenje Kosova 603

Eseji

Radonja Vešović

Pozdrav vijetnamskoj pobjedi 613

Prilozi

Mijat Šuković

Klasno-politička suština samoupravnih interesnih zajednica 619

Dušan Pirec

O nekim protivrečnostima savremenog kapitalizma 636

Osvrti

Veljko Radović

»Veliko žarište sumnji« 645

Prikazi

Vladimir Lakićević

Karl Korš: Radno pravo za savjete poduzeća 651

Blagoje Mujović

Svetozar Radonjić Ras: Traganja teatrom 654

Содержание

Тема номера: Народно-освободительная борьба и социалистическая революция 525

Перо Морача
Восстание народов Югославии в 1941 году 527

Фабиян Трго
Победа над фашизмом — победа революции в Югославии 545

Недим Шарац
Революция и Коммунистическая партия Югославии 556

Душан Живкович
Классовый и революционный характер народной власти 563

Милош Прелевич
Мысль Тито — классовая и военно-стратегическая мысль революции 574

Михаило Апостолски
Вооруженные силы периода Народно-освободительной войны — фактор создания и обороны государства 589

Фадиль Ходжа
Завершительные бои за освобождение Косово 603

Очерки

Радоня Вешович
Приветствие вьетнамской победе 613

Приложения

Мият Шукович
Классово-политическая сущность самоуправляемых объединений, основанных на общности интересов 619

Душан Пирец
О некоторых противоречиях современного капитализма 636

Обзоры

Велько Радович
„Крупный очаг сомнений“ 645

Новые книги 651

Contents

Theme of this issue: The National Liberation Struggle and socialist revolution 525

Pero Morača
Insurrection of the peoples of Yugoslavia in 1941 527

Fabijan Trgo
Victory over fascism — Victory of the revolution in Yugoslavia 545

Nedim Šarac
The Revolution and the Communist Party of Yugoslavia 556

Dušan Živković
The class and revolutionary character of popular authority 563

Miloš Prelević
Tito's thought — the class and military-strategic thought of the revolution 574

Mihailo Apostolski
Armed force in the National Liberation War — a factor of the formation and preservation of the state 589

Fadilj Hodža
The last battles for the liberation of Kosovo 603

Essays

Radonja Vešović
Greeting the Vietnam victory 613

Supplements

Mijat Šuković
The class-political substance of self-managing communities of interest 619

Dušan Pirec
On some contradictions of contemporary capitalism 636

Commentaries

Veljko Radović
»The Great Seeds of Doubt« 645

New Books 651

NOB i socijalistička revolucija

Tridesetu godišnjicu pobede nad fašizmom i konačnog oslobođenja naše zemlje svečano su, zajedno sa svojom Armijom i jedinicama teritorijalne odbrane, proslavili svi radni ljudi, svi narodi i narodnosti Jugoslavije. Ovaj značajni jubilej bio je u glavnom gradu — Beogradu obeležen i vojnom paradom, koja je pokazala visoke odbrambene sposobnosti Jugoslovenske narodne armije i neslućenu snagu i mogućnosti našeg sistema opštenarodne odbrane. Pokazalo se da taj sistem, ako zatreba, zakonito ujedinjuje u jedinstven front odbrane sve radne slojeve društva, Armiju i omladinu, radnike, seljake i inteligenciju, jer je našem socijalističkom samoupravnom društvu imanentno jedinstvo svih u odbrani i samozaštiti njegovih vitalnih interesa, mira, demokratije i socijalizma.

Tri decenije od pobede nad fašizmom je i prilika da se, sa te vremenske uzvišice, osvrnemo i na pređeni put u izgradnji našeg socijalističkog samoupravnog društva, na velike rezultate ostvarene u socijalnom, materijalnom i kulturnom preobražaju. Takve zbirne osvrte na tridesetogodišnji razvitak pravili su radni ljudi širom naše zemlje, posebno organizacije udruženog rada i opštinski centri kada su slavili dan oslobođenja svoga grada ili kraja. Ti rezultati su dobro poznati, iako ih, poneti revolucionarnom željom i strašću da sve brže napredujemo, u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva, ponekad i zanemarujemo i nedovoljno ističemo.

Mi se ovoga puta ne bavimo analizom tih rezultata tridesetogodišnjeg razvitka socijalističke samoupravne Jugoslavije. Ovaj broj časopisa posvetili smo našoj narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, i to iz više razloga. Uoči ovogodišnje jubilarne proslave pobede nad fašizmom počeli su se u jednom delu inostrane štampe javljati pokušaji omalovažavanja naše narodnooslobodilačke borbe i opšteg doprinosa koji su

narodi i narodnosti Jugoslavije dali pobedi nad fašizmom. U tome je bilo čak i grubog falsifikovanja istorije, pa i nastojanja da se naša narodnooslobodilačka borba degradira i svede na nivo pokreta otpora sastavljenog od usamljenih gerilskih grupa itd.

Kakvi sve ideološki i politički motivi podstiču takve falsifikatore istorije i kakva im je danas svrha — nije teško pogoditi, a oni toliko i ne okupiraju našu pažnju, jer je iz prošlosti dobro poznato da se služenje neistinama uvek vraća kao bumerang onome ko praktikuje takav postupak.

Kada je reč o našoj narodnooslobodilačkoj borbi, ne može se, naravno, zanemariti, ako se tako može reći, njena kvantitativna strana, njen vojnostrategijski značaj u sklopu ratnih napora antihitlerovske koalicije i njen doprinos pobedi nad fašističkim okupatorima i domaćim kvislinzima. To, uostalom, i nije sporno u ozbiljnoj istoriografiji drugog svetskog rata. Međutim, to nije i jedino. Jer naša narodnooslobodilačka borba bila je, od samog početka, i po svojoj suštini i po svojim ciljevima, specifičan oblik socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. Njeni ciljevi — nacionalno i socijalno oslobođenje i stvaranje novog, pravednijeg društva — bili su još na početku oružanog ustanka nedvosmisleno i jasno formulisani od strane Komunističke partije Jugoslavije, organizatora i jedine rukovodeće snage te borbe.

Tekstovi Pere Morače, Fabijana Trge, Nedima Šarca, Dušana Živkovića, Miloša Prelevića, Mihaila Apostolskog i Fadilja Hodže, koje objavljujemo u ovom broju, iako usredsređeni na pojedine teme, pa u tom smislu i relativno nepovezani, daju kao celina upečatljivu sliku o tome kako je u narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda i narodnosti rešavano i rešeno osnovno pitanje revolucije — pitanje vlasti i kako je naša radnička klasa odnela istorijsku pobedu nad snagama starog poretka.

Pero Morača

Ustanak naroda Jugoslavije 1941.

1. JUGOSLAVIJA POD OKUPACIJOM

Slomivši otpor Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom aprilskom ratu 1941, a ubrzo zatim i Grčke, Njemačka i Italija su uspješno završile osvajački pohod na Balkanu. To je bio trenutak u kojem su sile Osovine dostigle vrhunac svoje moći. One su do tada u cijelosti ostvarile svoj osvajački plan na evropskom kontinentu. Tada se Hitler pripremao za napad na Sovjetski Savez, a Japan, pored osvajanja u Kini, pomišljao na ostvarivanje gospodstva na cijelom Dalekom istoku i Pacifiku. U to vrijeme u ratu protiv Njemačke i Italije bila je jedino Velika Britanija, koja se grčevito borila za odbranu svojih pozicija u Sredozemlju i na Bliskom istoku.

Jednom riječju, to je bio trenutak u kojem je perspektiva za porobljene narode bila najmračnija. To je etapa najintenzivnije izgradnje tzv. novog evropskog poretka koji je sobom nosio ostvarivanje varvarskih nacističkih planova. Evropom su nicali logori smrti, a u masama porobljenih naroda vladala pometnja i bespomoćnost. Još se nigdje nisu pojavili znaci aktivnog otpora okupatoru. Stare vladajuće garniture u pojedinim okupiranim zemljama, svojom politikom popuštanja agresivnom fašizmu, kapitulantstvom, pa i nacionalnom izdajom, u najvećoj mjeri su se diskreditovale u očima naroda i zbog toga nisu ni mogle ni htjele biti inicijatori otpora i borbe protiv okupatora. Njihove stavove su izražavale vlade u emigraciji, koje su priželjkivale pobjedu savezničkih sila i obnovu starog političkog sistema u svojim zemljama. Ni međunarodni revolucionarni radnički pokret nije bio odlučno orijentisan na borbu protiv fašističkih osvajača. U njegovom vrhu — u Kominterni — i dalje su bile na snazi ocjene i stavovi prihvaćeni poslije Pakta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Njemačke, avgusta 1939. Ističući imperijalistički

karakter rata, Kominterna je i dalje pozivala u borbu protiv imperijalističkog klanja i ratnih razaranja, što je u znatnom stepenu paralisalo spremnost revolucionarnih snaga u pojedinim zemljama — žrtvama agresije — da se odlučno odupru napadaču i da krenu putem otpora i borbe protiv okupatora.

Okupacija je narodima Jugoslavije donijela najcrnje ropstvo. Način na koji su agresori raskomadali jugoslovensku državnu teritoriju nema primjera u Evropi. Hitlerove smjernice o podjeli okupirane Jugoslavije zasnivale su se na ocjeni da je ona vještačka državna tvorevina nastala nasilnim priključenjem drugih zemalja i tuđih teritorija Srbiji i na težnji da se korišćenjem naslijeđenih nacionalnih problema i protivrječnosti pojedini narodi i narodnosti vežu za fašističke sile. Tako su znatni dijelovi jugoslovenske teritorije proglašeni »oslobođenim« i vraćeni »svojim maticama«: slovenačke pokrajine Donja Štajerska i Gorenjska Trećem Rajhu; južne oblasti Slovenije, znatni dijelovi Dalmacije i Hrvatskog primorja, veći dio ostrva i Boka Kotorska Italiji: veći dio Makedonije, dio Kosova i Srbije Bugarskoj; Bačka, Baranja, Međumurje i Prekomurje Mađarskoj. Osnova okupacione politike u svim ovim oblastima bila je težnja da se čim prije nasilnim putem izmijeni njihova nacionalna struktura. Za ostvarenje tog cilja nisu birana sredstva.

Koristeći naslijeđene nacionalne probleme, okupacione sile su u isto vrijeme nastupile kao »oslobodioci« pojedinih naroda, što je osobito izraženo u formiranju kvislinških država. Tako je po dogovoru Njemačke i Italije još u danima aprilskog rata proglašeno stvaranje »Nezavisne Države Hrvatske«, u kojoj je na vlast dovedena ustaška teroristička organizacija s Antom Pavelićem na čelu. Da bi zadovoljile nacionalističke pretenzije hrvatske buržoazije i time je vezale za sebe, okupacione sile su ovoj kvislinškoj državi priključile Bosnu i Hercegovinu i Srem. Značajan doprinos početnoj konsolidaciji NDH, što je prije svega bilo izraženo u stvaranju državne organizacije i vojske, dalo je vođstvo Hrvatske seljačke stranke i osobito njen predsjednik dr Vladimir Maček svojim pozivom hrvatskom narodu da bude lojalan prema NDH i da sarađuje sa ustaškim režimom. Ovaj poziv je prihvatio aparat bivše Banovine Hrvatske, omogućivši na taj način postavljanje osnova ove kvislinške države.

Pored nastojanja da se čim prije izgradi totalitarni fašistički režim po uzoru na Njemačku i Italiju, težište svoje akcije ustaše su usmjerile na to da po kratkom postupku očiste teritoriju NDH od Jevreja i Srba. Mnogim zakonskim aktima blizu dva miliona Srba na tlu NDH bilo je stavljeno van zakona, a ubrzo su počele akcije iseljavanja Srba u Srbiju i sve masovnijeg uništavanja stanovništva cijelih naselja.

Okupacija Jugoslavije je omogućila Italiji da ostvari svoju ideju »Velike Albanije«. Ona je znatne dijelove jugoslovenske državne teritorije — najveći dio Kosova, zapadnu oblast Makedonije i manje granične dijelove Crne Gore — proglasila »oslobođenim« i priključila ih Albaniji, u kojoj je vlast predala velikoalbanskim nacionalistima. Da bi za sebe vezala mase albanske nacionalnosti u pomenutim jugoslovenskim oblastima, Italija je primijenila politiku favorizovanja Albanaca — prepustila je albanskim nacionalističkim snagama lokalne organe vlasti, dozvolila upotrebu albanskog jezika, otvaranje albanskih škola itd.

Aneksijom pojedinih oblasti i stvaranjem kvislinških država okupacione sile su posebno nastojale da prodube već zatrovane međunacio-

nalne odnose na tlu Jugoslavije. Domaće nacionalističke snage, nastale u uslovima neriješenih nacionalnih problema u Kraljevini Jugoslaviji, bile su značajan faktor u ostvarivanju tih nastojanja. Prilično brojna njemačka nacionalna manjina, tzv. folksdojčeri, gotovo se u cijelosti aktivno uključila u okupacioni sistem. Znatno je porastao uticaj nacionalističkih snaga i u masama drugih nacionalnih manjina.

Međutim, još je težim posljedicama prijetilo produbljivanje nacionalističkih isključivosti među pojedinim jugoslovenskim narodima. Stvaranjem NDH hrvatski nacionalizam je dobio neslućen zamah i razmjere i brzo se svojim zločinačkim djelima eksponirao kao dostojan partner najekstremnijim snagama srpske hegemonističke buržoazije koja se uskoro počela okupljati oko četničkog pokreta. Aktivnost ovih dvaju najopasnijih nacionalističkih tabora uzela je pod okupacijom takve razmjere da je neposredno zaprijetila opasnost od bratoubilačkog rata.

Iako je okupacija donijela najcrnje ropstvo, njome nisu bili podjednako pogođeni svi slojevi naroda. Buržoazija je, u cjelini uzev, od početka izražavala spremnost da se na neki način prilagodi okupaciji, da nađe svoje mjesto u okupacionom sistemu i da nastavi privrednu i drugu aktivnost. Taj proces prilagođavanja bio je brži u onim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama u kojima je okupator stvarao kvislinške države. Međutim, i u Srbiji, kojoj je Njemačka nametnula vlastiti okupacioni sistem i na čije su vladajuće krugove nacisti u početku vršili pritisak, smatrajući ih začetnicima promjena od 27. marta, imućniji slojevi su po cijenu lojalnosti, pa i saradnje s okupatorom nastojali da očuvaju svoje klasne pozicije. Na toj osnovi stvarani su razni oblici kvislinških vlada i savjetodavnih tijela koja su sačinjavali pojedinci iz birokratskih vrhova Kraljevine Jugoslavije i pojedini prvaci bivših buržoaskih političkih partija. Tako je njemačka okupaciona uprava stvaranjem »komesarske vlade« u Srbiji omogućila kontinuiranu aktivnost banovinskih, sreskih i nižih organa bivše vlasti, što je olakšalo proces prilagođavanja i svih ostalih faktora starog društveno-ekonomskog sistema uslovima okupacije. Sličnu ulogu imala je i tzv. Konsulta u »Ljubljanskoj pokrajini«. Tome su znatno doprinijele one ekstremne desničarske, profašističke i klerikalne političke i druge organizacije kao što je bio »Zbor« D. Ljotića ili Katolička akcija. One su svojim držanjem olakšale da se i onaj, nesumnjivo širi, front prozapadno orijentisane jugoslovenske buržoazije u kojem je aprilski krah izazvao dezorganizaciju i pometnju lakše prilagodi okupaciji. Pored težnje da se stvore što podnošljiviji uslovi za nastavljanje privredne i drugih aktivnosti, osnovni motiv ovog zbližavanja domaće buržoazije i okupatora bila je njihova zajednička antikomunistička pozicija, što će snažno doći do izražaja poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez i početka oružane oslobodilačke borbe u zemlji.

Stavovi jugoslovenske vlade u emigraciji išli su u prilog ovom opštem kursu buržoaskih snaga u zemlji. Za vladu je kapitulacija u aprilskom ratu označila kraj svakog aktivnog otpora. Istina, ona se odmah po napuštanju zemlje izjasnila za nastavljanje rata, ali je u svojim porukama preko britanskih radio-stanica opravdavala poraz u aprilskom ratu i pozivala narod da mirno podnosi nedaće okupacije, da »nepromišljenim akcijama« ne izaziva okupatora i da vjeruje u pobjedu saveznika koji će mu donijeti slobodu. Njena osnovna briga bila je da učvrsti svoj položaj kod zapadnih savezničkih sila i da na taj način obezbijedi obnovu starog po-

retka poslije njihove pobjede. U tim okvirima kretale su se i inicijative onih najborbenijih snaga u taboru prozapadno orijentisane buržoazije u zemlji koje su bile izražene u aktivnosti četničkog vojvode K. M. Pećanca i grupe oficira bivše jugoslovenske vojske s pukovnikom D. Mihailovićem na čelu, u pojavi »Slovenske legije« i dr. Aktivnost ovih grupa podstakle su pripreme za oslobodilačku borbu koje je provodila KPJ, ulazak Sovjetskog Saveza u rat i ustanak u zemlji koji će svojim razmjerama i društveno-političkom orijentacijom dovesti u pitanje obnovu starog, buržoaskog sistema.

2. PROGRAM KPJ U USLOVIMA OKUPACIJE I PRIPREME ZA ORUŽANU OSLOBODILAČKU BORBU

Ni slom Kraljevine Jugoslavije ni karakter okupacije za KPJ nisu značili iznenađenje. Ono što je u tome bilo iznenađujuće i za jugoslovenske komuniste — onako brz slom, onako raširen duh kapitulantstva i izdaje u državnim i vojnim vrhovima, onakva brutalnost fašističkih osvajača i njihovih domaćih slugu — samo je učvrstilo njihovo uvjerenje da mira u okupiranoj zemlji ne može biti, da je za jugoslovenske narode i sve patriotske snage jedina alternativa borba za oslobođenje i društveni preobražaj.

Ratom i okrutnom okupacijom veoma su pogoršani uslovi u kojima je KPJ nastavila svoju delatnost. Obustavljanje proizvodnje u pojedinim preduzećima, prekid rada univerziteta i škola, masovna iseljavanja stanovništva iz pojedinih oblasti, hapšenja i progoni izazvali su organizacione poremećaje koji su ponegdje imali široke razmjere i ostavili trajnije negativne posljedice. Tako je iseljavanjem srpskog i crnogorskog stanovništva sa Kosova oblasna organizacija Partije bila prepolovljena. Preuzimanjem osuđenih i pohapšenih komunista koje Banovina Hrvatska nije oslobodila poslije amnestije uoči rata, a zatim brojnim hapšenjima, ustaške vlasti su nanijele veoma teške udarce organizacijama KP Hrvatske. Usljed toga uslovi za rad Partije u Hrvatskoj bili su izuzetno složeni, što je uticalo da CK KPJ početkom maja 1941. sjedište premjesti iz Zagreba u Beograd.

Do najtežeg poremećaja došlo je u pokrajinskoj organizaciji KPJ u Makedoniji. Odmah poslije aprilskog rata krnji Pokrajinski komitet, na inicijativu sekretara Komiteta Metodija Šatorova, donio je odluku da prekine veze sa CK KPJ, da ovu organizaciju priključi Bugarskoj radničkoj partiji (komunista) i prihvati njenu političku liniju. Time je za duže vrijeme akciona sposobnost pokrajinske organizacije bila paralisana što je imalo trajnije negativne posljedice po razvoj u okupiranoj Makedoniji.

Uprkos veoma pogoršanim uslovima i nastalim poremećajima, KPJ je sačuvala svoje organizaciono jedinstvo i nastavila da djeluje kao jedina opštejugoslovenska politička partija. To je omogućilo da se već početkom maja održi Savjetovanje KPJ na kojem su postavljene osnove političkog programa Partije u uslovima okupacije. Na ovom Savjetovanju KPJ je kao svoj osnovni zadatak postavila organizovanje borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. Polazeći od ocjene da je aprilska katastrofa Kraljevine Jugoslavije prvenstveno rezultat njenih dubokih unutrašnjih protivrječnosti, na Savjetovanju je usvojen stav da borba za oslo-

bođenje zemlje znači ujedno i borbu za korjenit društveni preobražaj, odnosno za »nacionalno i socijalno oslobođenje«. Drugim riječima, na Savjetovanju je procjenom uslova nastalih aprilskim ratom i okupacijom konstatovano da je nastupio onaj istorijski trenutak u kojem smjena vodećih društvenih snaga postaje neminovna, tj. u kojem uloga hegemona prelazi s buržoazije na radničku klasu. Imajući u vidu da je borba za takve ciljeve stvar najširih narodnih slojeva i svih naroda Jugoslavije, KPJ se izjasnila za stvaranje jedinstva narodnih masa i bratstva jugoslovenskih naroda kao političke osnove narodnooslobodilačkog pokreta. S tim u vezi postavljeno je da komunisti nastoje da se povežu sa svim pojedincima i grupama iz bivših građanskih partija koji bi bili spremni da se bore za pomenute ciljeve pod rukovodstvom KPJ.

Pored ovih opštih zadataka kojima su sve snage Partije i revolucionarnog pokreta usmjeravane na provođenje političkih priprema za oslobodilačku borbu, na Savjetovanju su utvrđeni i zadaci u pogledu vojnih priprema. Trebalo je nastaviti rad na prikupljanju oružja, na stvaranju borbenih grupa, vojnoj obuci, organizaciji obavještajne službe itd. Da bi se ovi zadaci što organizovanije i uspješnije obavili, odlučeno je da se pri svim partijskim rukovodstvima formiraju vojni komiteti po uzoru na Vojni komitet pri CK KPJ koji je uspostavljen još u danima aprilskog rata i na čijem je čelu bio generalni sekretar KPJ — Tito.

Ubrzo poslije Majskog savjetovanja snage KPJ su bile angažovane u političkim i vojnim pripremama za oružanu oslobodilačku borbu. Partijska rukovodstva i organizacije su svojim proglasima i lecima, listovima i drugim publikacijama i intenzivnom usmenom propagandom upoznavali široke slojeve naroda s političkom platformom Partije, objašnjavajući neminovnost oslobodilačke borbe i perspektivu njenog uspješnog razvitka. U centru pažnje nacionalnih i pokrajinskih organizacija, osobito u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Vojvodini i na Kosovu, bila je borba protiv okupatorske i kvislinške politike zavađanja naroda i izazivanja bratoubilačkih sukoba. U tom pogledu težište političke aktivnosti komunista bilo je na razotkrivanju suštine kvislinga i otklanjanju iluzija o poretku stvorenom okupacijom koje su mjestimično zahvatile i šire slojeve naroda.

U cilju razvijanja borbenog raspoloženja u narodu, komunisti su pokretali akcije političkog i ekonomskog karaktera povodom mjera okupatora i kvislinga na liniji izgrađivanja totalitarnog fašističkog režima, denacionalizacije, eksploatacije i pljačke, mobilizacije radne snage za Njemačku itd. Široku aktivnost su razvijale organizacije SKOJ-a, naročito protiv stvaranja omladinskih fašističkih organizacija, uvođenja »obavezne službe rada« i fašističkih nastavnih programa u školama, odnosno zabrane maternjeg jezika u nastavi.

Propaganda borbene antiokupatorske platforme i raznovrsne akcije doprinosile su jačanju jedinstva naroda i razvijanju njegove spremnosti da pođe putem oružane oslobodilačke borbe. U isto vrijeme Partija je nastojala da taj proces okupljanja naroda u oslobodilački front podstakne pridobijanjem pojedinaca i grupa iz bivših građanskih političkih partija za jedinstvenu akciju u tom pravcu. Međutim, ubrzo se pokazalo da ni poslije gorkih iskustava iz martovskih događaja i aprilske katastrofe, a i svega onoga što su narodi Jugoslavije doživjeli okupacijom, nije došlo do znatnijih pomjeranja u stavovima i praksi u taboru građanskih političkih snaga. Najvidnija posljedica tih promjena bila je u tome što su se

u ovom taboru još jasnije ocrtala grupisanja na proosovinski i prozapadno orijentisane snage. Prve su se, manje ili više otvoreno, vezale za okupatora, dok su druge ostale rezervisane i pasivne, ali u isto vrijeme sve više zabrinute odlučnošću KPJ da razvija i podstiče borbeno raspoloženje naroda.

U takvim uslovima KPJ se, u naporima za stvaranje širokog oslobodilačkog fronta, mogla osloniti prvenstveno na organizovane snage revolucionarno-demokratskog pokreta i na one istinski demokratske, antifašističke i patriotske građanske političke grupe i pojedince s kojima je još u godinama uoči rata ostvarivala saradnju na platformi Narodnog fronta.

Nadovezujući sa na nešto bogatiju tradiciju doratnog Narodnog fronta, najveće rezultate u tom pogledu postigla je KP Slovenije. Njenu inicijativu za saradnju u oslobodilačkoj borbi prihvatili su hrišćanski socijalisti, demokratsko krilo Sokola i grupa istaknutih kulturnih radnika, pa je još 27. aprila 1941. održan osnivački sastanak Antiimperijalističkog fronta, koji će u vrijeme pokretanja oružane borbe dobiti naziv Osvobodilna fronta. Odmah zatim počelo je stvaranje terenskih odbora Fronte, koji su okupljali slovenački narod na programu borbe protiv okupatora.

Međutim, pojava Osvobodilne fronte ostala je slovenačka specifičnost. I tamo gdje su postojali izvjesni uslovi, do stvaranja ovakvog oblika jedinstva nije došlo. Tako je proces stvaranja narodnooslobodilačkog fronta tekao, kao i u godinama uoči rata, odozdo — prihvatanjem političke linije KPJ i okupljanjem naroda neposredno oko njenih organizacija i onih oblika organizovanja koje je ona sama stvarala. Njenu koncepciju oslobodilačke borbe prihvatali su ugledni ljudi iz redova inteligencije i pojedini, mahom lokalni, prvaci građanskih političkih partija, pa se tako širio krug aktivista i pobornika jedinstva na borbenoj antiokupatorskoj platformi.

Paralelno s političkim, tekle su i vojne pripreme za oružanu borbu. Formiranjem vojnih komiteta pri nacionalnim i drugim rukovodstvima Partije bile su postavljene osnove vojne organizacije. Ovi komiteti su radili na prikupljanju oružja, stvaranju pripremnih grupa, izboru vojnih kadrova, obuci itd. Jedini značajniji izvor oružja bilo je ono što se zateklo u narodu poslije raspadanja jedinica jugoslovenske vojske, odnosno ono što su partijske i skojevske organizacije same sklonile ili kasnije prikupile u narodu.

Rad KPJ na političkim i vojnim pripremama za oslobodilačku borbu u periodu od blizu dva i po mjeseca znatno je uticao na politički razvitak u okupiranoj zemlji. U uslovima sve bezobzirnijeg terora i progona, u narodu je, pod uticajem aktivnosti Partije, sve više raslo saznanje da je borba protiv okupatora i njegovih domaćih slugu jedina alternativa. To se izražavalo i u sve češćim pojavama spontanog otpora tamo gdje su masovna iseljavanja i uništavanja uzimala čudovišne razmjere. Do oružanog otpora širih razmjera došlo je u prvoj polovini juna u istočnoj Hercegovini, u trenutku kada su ustaški odredi počeli upadati u srpska sela i vršiti zločine.

O jačanju uticaja KPJ uvjerljivo kazuje i podatak da je broj njenih članova u periodu priprema za oružanu borbu porastao od 8 na 12 hiljada.

Najsnažnije uporište i najaktivnija snaga na koju se KPJ oslanjala u provođenju priprema bila je organizacija SKOJ-a sa svojih 40—50.000 članova.

3. POČETAK I RAZVOJ ORUŽANE BORBE

Napad Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. označio je korjenitu promjenu u međunarodnim odnosima i u razvitku drugog svjetskog rata. KPJ nije tim napadom bila iznenađena. Ona je od ranije bila načisto s tim da fašističkim silama na putu ostvarenja svjetskog gospodstva neminovno predstoji obračun s prvom zemljom socijalizma.

Napad Njemačke na Sovjetski Savez za KPJ je bio signal za početak oružane oslobodilačke borbe. Već 22. juna Politbiro CK KPJ je uputio proglas narodima Jugoslavije u kojem ih poziva da svim sredstvima pomognu pravednu borbu sovjetskog naroda jer je to ujedno i borba za njihovo oslobođenje.

Napad Njemačke na SSSR snažno je odjeknuo u najširim slojevima naroda Jugoslavije. Ne samo u dijelu naroda koji je pod uticajem KPJ vjerovao u snagu i nepobjedivost prve zemlje socijalizma, već i u onim narodnim slojevima koji su tradicionalno vjerovali u snagu slovenske Rusije. Otud vanredan porast borbenog raspoloženja. Mase naroda, čiji je opstanak bio doveden u pitanje okupatorskim i kvislinškim terorom i progonima, izražavale su spremnost da se late oružja. Srpsko stanovništvo koje je pružalo otpor ustaškim zločincima braneći svoje zbjegove po planinama istočne Hercegovine, na vijest o napadu na Sovjetski Savez prešlo je u napade na ustaške posade, tako da je tek intervencijom talijanskih trupa, posljednjih dana juna, zaustavljeno narastanje ustanka.

U Politbirou CK KPJ, kao i u nacionalnim i pokrajinskim rukovodstvima, poslije 22. juna vršene su užurbane pripreme za početak oružane borbe. Tih dana je u KPJ zavladalo ratno stanje. Mnogi komunisti su prešli u ilegalnost, angažujući se u pripremanju ljudstva za oružane odrede, za izvođenje sabotaža i drugih akcija. Prelazak na mobilno stanje je gotovo onemogućio još od ranije brižljivo pripremljenu okupatorsku akciju hapšenja komunista u trenutku napada na Sovjetski Savez. Već 27. juna, po odluci Politbiroa CK KPJ, formiran je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, u kojem je funkciju komandanta preuzeo generalni sekretar Partije Tito. Kao osnovni oblik borbe prihvaćen je partizanski rat. Primjena partizanske taktike je u uslovima okupacije otvarala mogućnost razgaranja ustanka i vođenja permanentnog rata do konačnog rješenja. Otud i kurs na upućivanje partizanskih odreda čiji su sastav činili komunisti i drugi patrioti iz gradskih i industrijskih centara na teren, sa zadatkom da svojim oružanim akcijama i političkim radom izrastu u borbena jezgra oko kojih će se okupiti najširi slojevi naroda, prvenstveno seljaštva, koje je tada činilo ogromnu većinu stanovništva i čije je aktiviranje bilo prvi uslov razvijanja ustanka i vođenja trajnog oslobodilačkog rata. Međutim, rukovodstvo Partije nije zanemarilo ni podsticanje odgovarajućih oblika oružane i druge borbene antiokupatorske aktivnosti u gradskim i industrijskim centrima. Izvođenjem oružanih i drugih borbenih akcija u ovim centrima trebalo je

podizati borbeno raspoloženje naroda, a sabotažama i diverzijama nanositi udarce vitalnim privrednim i drugim objektima.

Osnovne odluke i uputstva za pokretanje oružane borbe donio je Politbiro CK KPJ 4. jula. U cilju njihovog što dosljednijeg i efikasnijeg provođenja, u pojedine zemlje i pokrajine Jugoslavije upućeni su delegati CK KPJ s posebnim ovlašćenjima. To je bilo uslovljeno i teškoćama u održavanju veza, osobito sa nekim centrima. Na temelju odluka od 4. jula, CK KPJ je 12. jula uputio proglas narodima Jugoslavije u kojem ih je pozvao da pretvore svoju zemlju u opsjednutu tvrđavu za okupatora, dok je od komunista tražio da bez oklijevanja organizuju partizanske odrede i da stanu na čelo narodnooslobodilačke borbe.

Istovremeno su stupila u akciju i sva nacionalna i pokrajinska rukovodstva Partije, izuzev PK KPJ za Makedoniju. Zahvaljujući jedinstvenim pogledima i stavovima, ova rukovodstva su djelovala brzo i samoinicijativno. I ona su, poput Politbiroa CK KPJ, odmah čim su primila vijest o napadu Njemačke na Sovjetski Savez, uputila proglase povodom tog napada i počela s neposrednim pripremama za pokretanje oružane borbe.

Tokom mjeseca jula u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, izuzev Makedonije, počele su oružane akcije partizanskih odreda. S obzirom na različite objektivne uslove, oružana borba se u pojedinim krajevima razvijala s različitim intenzitetom i s mnogim specifičnostima. Ono što daje pečat tom razvitku, gledano u cjelini, jeste opšta tendencija narastanja partizanskih oružanih snaga i njihovih uspjeha. Štaviše, u znatnom dijelu zemlje oružana borba je već u početku prerasla okvire partizanske akcije i dostigla stepen ustaničkog pokreta. Tako su prve akcije partizanskih odreda u Crnoj Gori, izvedene 13. jula, za svega nekoliko dana primile razmjere opšteg ustanka crnogorskog naroda. Više talijanskih garnizona bilo je uništeno i gotovo cijela teritorija Crne Gore oslobođena. Prve partizanske akcije izvedene krajem jula u Bosni i Hrvatskoj podstakle su široki ustanički pokret srpskog stanovništva. Za kratko vrijeme formirana su snažna ustanička žarišta u Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni, Lici, Baniji, Kordunu i Gorskom kotaru, i veći dio ovih oblasti oslobođen uništavanjem garnizona i vlasti NDH. Poslije oseke junskog ustanka u istočnoj Hercegovini je krajem avgusta ustanički pokret ponovo u poletu. U Srbiji, u kojoj su oružane partizanske akcije počele 7. jula, potkraj ljeta su formirana snažna ustanička žarišta u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Tu je uništeno više njemačkih i kvislinških garnizona i formirana prostrana oslobođena teritorija. S više ili manje uspjeha razvijale su se partizanske akcije i u svim drugim zemljama i pokrajinama Jugoslavije. Njih je pratila borbena aktivnost u okupiranim gradovima i industrijskim centrima, koja je osobito široke razmjere imala u Beogradu, Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Mostaru, Kragujevcu i drugim mjestima.

Ustaničke snage su zaplijenile znatne količine oružja i drugog ratnog materijala, što je podiglo njihove borbene mogućnosti i doprinijelo stvaranju krupnijih formacija čije se brojno stanje penjalo i do nekoliko hiljada naoružanih boraca. Stvaranjem oslobođenih teritorija, presijecanjem pojedinih komunikacija, uništavanjem rudnika i drugih privrednih preduzeća i raznih objekata, okupacioni sistem je već u početku bio ozbiljno poljuljan. Oružane snage okupatora i kvislinga u tom trenutku

— 18 talijanskih, njemačkih, bugarskih i mađarskih divizija i 5 divizija domobranstva NDH — nisu mogle da se efikasno suprotstave ustanku.

Bio je to prvi ustanak u porobljenoj Evropi, i to u vrijeme kada su njemačke armije postizale svoje najveće uspjehe na sovjetskom frontu. Ustanak je dovodio u pitanje do tada ničim ugrožen prestiž osovinskih sila, prijeteći da svojim primjerom podstakne antiokupatorsku akciju i u drugim okupiranim zemljama.

Okupacione sile su bile prinuđene da prihvate rat koji im je bio nametnut. Italija je već u drugoj polovini jula u ofanzivi u Crnoj Gori angažovala 6 svojih divizija, koje je najvećim dijelom prebacila iz okupirane Albanije. Pošto su napori ustaške NDH da vlastitim snagama slomi ustanak ostali bez rezultata, Ante Pavelić je krajem avgusta potpisao sa Italijom sporazum po kojem će talijanske trupe preuzeti kontrolu u graničnoj zoni koja je zahvatala Hercegovinu, znatne dijelove Bosne i južne Hrvatske u kojima je ustanak postigao velike uspjehe. Talijanske trupe su u periodu septembar — oktobar 1941. pristupile »pacifikaciji« u navedenim oblastima. Hitler je 16. septembra izdao zapovijest komandantu Jugoistoka da uništi ustanak u njemačkoj okupacionoj zoni. Uskoro su u Srbiju kao pojačanje prebačene snage do tri njemačke divizije. Upućena su i pojačanja njemačkim trupama u Sloveniji.

S tako ojačanim snagama okupacione komande su preduzele više ofanzivnih operacija protiv pojedinih žarišta ustanka u Jugoslaviji. Partizanske snage, brojno i tehnički neuporedivo slabije, nisu bile u stanju da u frontalnim borbama očuvaju do tada oslobođene teritorije. Ove operacije su svuda bile praćene zvjerskim represalijama okupacionih trupa nad stanovništvom. Spaljivana su cijela naselja, a stanovništvo, uključujući žene, djecu i starce, masakrirano ili odvođeno u logore smrti. Na temelju naredbe svoje vrhovne komande, njemačke trupe su za jednog svog poginulog vojnika ubijale stotinu, a za ranjenog pedeset građana. Tako su masakrirane hiljade građana Kragujevca, Kraljeva, Mačve i drugih mjesta i krajeva. Desetine hiljada Jugoslovena je internirano u koncentracione logore u Jugoslaviji, Njemačkoj, Italiji i drugim zemljama.

U isto vrijeme okupator je preduzimao mjere da ojača kvislinge i da u unutrašnjim društveno-političkim snagama nađe nove saveznike u borbi protiv ustanka. Pored nastojanja da se učvrsti ustaška NDH, njemačka okupaciona uprava u Srbiji je 29. avgusta imenovala vladu generala Milana Nedića (u koju su ušle i neke poznatije ličnosti iz bivših građanskih političkih partija). Stvaranje ove vlade, koja je od okupacione uprave dobila šira ovlašćenja, tumačeno je kao izraz težnje da se okupe sve unutrašnje snage koje su spremne da se bore »za spas srpskog naroda« od opasnosti kojima mu prijeti »komunistički ustanak«. Ovu inicijativu okupatora, pored znatnog dijela krupne srpske buržoazije, prihvatile su i neke profašističke i nacionalističke organizacije, među kojima »Zbor« D. Ljotića, rukovodstvo četničke organizacije s vojvodom K. M. Pećancem na čelu i organizacija ruskih bjelogardističkih emigranata. Nastojeći da taktikom »Srbi protiv Srba« uguši ustanak, njemačka okupaciona uprava se saglasila i sa povezivanjem i saradnjom M. Nedića sa komandantom četničkih odreda D. Mihailovićem. U isto vrijeme, u akciju talijanskog okupatora u borbi protiv ustanka u talijanskoj okupacionoj zoni u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj uključile su se snage »srpskog nacionalnog pokreta« čiji se vodeći centar, sastavljen od istaknutih

ličnosti građanskih političkih partija i drugih predstavnika starog poretka, nalazio u Splitu.

Iako su ofanzivama i okrutnim represalijama nad narodom okupacione sile uspjele da zakoče buran razvitak ustanka u mnogim krajevima zemlje, nanoseći mjestimično i teške udarce partizanskim snagama, njima nije pošlo za rukom da ostvare i krajnji cilj — slamanje ustanka i zavođenje »reda i mira« u okupiranoj Jugoslaviji. Svoje mjestimične uspjehe — izražene u reokupaciji pojedinih oslobođenih teritorija i povlačenju, pa i raspadanju, nekih ustaničkih formacija — okupacione sile su platile visokom cijenom. One su bile prinuđene da vode pravi rat u jednom dijelu okupirane Evrope. Bilo je to za njih jedno novo ratište koje nisu planirale i koje je vezalo njihove znatne snage. Umjesto da služi kao izvor ljudskih i materijalnih potencijala za vođenje osvajačkog rata, okupirana Jugoslavija se pretvarala u ratno poprište koje je iziskivalo angažovanje novih snaga i sredstava za kojima će se osjećati sve veća potreba na sovjetsko-njemačkom i drugim ratištima.

Već u toj početnoj etapi razvitka, u ljeto i jesen 1941, ustanak je ispoljio ne samo neuništivost i vitalnost, već i tendencije daljeg snaženja i uspona. To je bilo uslovljeno kako antiokupatorskim raspoloženjem osnovnih narodnih slojeva tako i odlučnošću rukovodeće snage ustanka — Komunističke partije — da, uprkos povremenim, mjestimičnim osekama, pa i porazima, istraje u borbi za realizaciju svoje koncepcije razvijanja svenarodnog rata za oslobođenje i društveni preobražaj. Iako je angažovanjem svog cjelokupnog članstva u prvim partizanskim odredima i udarnim grupama u okupiranim gradovima i na svim drugim sektorima borbe trpila teške udarce i gubila mnoge najbolje kadrove, KPJ nije nigdje ispoljila neke znatnije simptome kolebanja i odstupanja. U naporima da organizuju i razviju narodnooslobodilačku borbu pali su mnogi istaknuti rukovodioci Partije, među kojima Rade Končar, Tone Tomšič, Marko Orešković — Krntija, Josip Kraš, Branko Krsmanović, Jordan Nikolov, Pavle Pap, Erne Kiš i mnogi drugi.

Iza oseka izazvanih okupatorskim ofanzivama i represalijama slijedile su nove plime ustanka. U jesen 1941. oružana borba u Crnoj Gori ponovo je izrasla do stepena ustaničkog pokreta. Krupne partizanske snage ponovo su preuzele inicijativu nanoseći udarce talijanskom okupatoru. Ponovo je najveći dio teritorije Crne Gore bio oslobođen. Od jeseni 1941. ponovo su u porastu partizanske akcije u Hercegovini, Bosanskoj krajini, Lici, na Kordunu, u Baniji i Gorskom kotaru. Poslije teških udaraca koje su partizanskim snagama u Gorenjskoj i Štajerskoj nanijele u toku ljeta njemačke trupe, u jesen 1941. partizanske borbe su ponovo u poletu.

Dok je ustanak u pojedinim oblastima doživljavao oseku, istovremeno su u drugim krajevima zemlje jačale partizanske snage i javljala se nova ustanička žarišta. U jesen 1941. borbe u južnoj Srbiji su dostigle karakter opšteg ustanka. Veliki dio oblasti bio je oslobođen. U to vrijeme je ustanak zahvatio i gotovo cijelo područje centralne Bosne. Partizanske borbe su se proširile u Sloveniji, osobito u »Ljubljanskoj pokrajini«, i Hrvatskoj, osobito u Primorju, Dalmaciji i Slavoniji. Poslije teških udaraca koje su njemačke okupacione snage nanijele partizanskim odredima i organizacijama KPJ u Banatu i Bačkoj, težište borbe u Voj-

vodini, u jesen 1941, pomjeralo se u Srem, u kome je stvorena široka politička osnova za ustanički pokret u sljedećoj etapi.

Poslije odluke CK KPJ o formiranju novog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju septembra 1941, pod uticajem aktivnosti pojedinih organizacija i funkcionera Partije koji su od ranije djelovali u duhu politike KPJ i odlučnih mjera novog rukovodstva, već u oktobru 1941. došlo je do prvih oružanih akcija partizanskih odreda u Makedoniji. Na te akcije bugarski okupator je odgovorio operacijama protiv prvih partizanskih odreda i masovnim represalijama, što je dovelo do oseke pokreta. To je podstaklo akciju oportunističkih elemenata u pokrajinskoj organizaciji Partije i omogućilo porast uticaja rukovodstva Bugarske radničke partije.

Potkraj 1941. godine u svijetu su uslijedili događaji koji su označili prve nagovještaje neuspjeha osvajačkih planova fašističkih sila. To je bilo najsnažnije izraženo neuspjehom njemačke ofanzive čiji je neposredni cilj bio osvajanje Moskve. Bila je to prva bitka drugog svjetskog rata u kojoj je zaustavljena njemačka osvajačka armija. Ona je označila poraz Hitlerove strategije »munjevitog rata« i krah njegovog plana o pobjedonosnom okončanju rata protiv Sovjetskog Saveza u roku od šest mjeseci. Bitka za Moskvu je pokazala da predstoji dugotrajan rat u kojem će pobjedu odnijeti ona strana koja bude imala moćniji moralni i materijalni potencijal. Na takav zaključak su upućivali događaji i na drugim ratištima i promjene u međunarodnim odnosima u cjelini. Vezivanje glavnine njemačkih oružanih snaga na sovjetsko-njemačkom frontu predstavljalo je veliko olakšanje za Veliku Britaniju. Tada je prošla neposredna opasnost od njemačke invazije Britanskih ostrva, a bile su rasterećene i njene snage u Sredozemlju. To je britanskim trupama omogućilo da u jesen 1941. povrate izgubljene pozicije u sjevernoj Africi i da se, u saradnji sa Sovjetskim Savezom, stabilizuju na Bliskom istoku. Napadom Japana na američku pomorsku bazu Perl Harbur, u decembru 1941, proširio se rat i na Dalekom istoku, gdje je kineski narod već nekoliko godina pružao otpor japanskim osvajačima.

Ovakav razvoj rata pratila su i odgovarajuća grupisanja snaga u međunarodnim razmjerama. U tom periodu je došlo do stvaranja antihitlerovske koalicije, kojoj su, pored SSSR, Velike Britanije i SAD, pristupile 23 države. Ovaj moćni ratni savez je u januaru 1942. položio temelje Organizaciji ujedinjenih nacija.

Ako su u početku uspjesi njemačkih armija u napadu na Sovjetski Savez zbrisali iluzije o brzoj pobjedi Crvene armije i izazvali strah i sumnje u ishod rata, izloženi događaji i promjene na svjetskim ratištima i u međunarodnim odnosima, a posebno pobjeda Crvene armije pod Moskvom, otvarali su jasniju perspektivu. To je bio podsticaj snagama narodnooslobodilačkog pokreta da istraju u borbi, a njegovom rukovodstvu da prilagodi metod i oblike borbe uslovima dugotrajnog rata.

4. VOJNE I POLITIČKE OSNOVE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Uporedo s pokretanjem i razvijanjem oružane borbe KPJ je intenzivno radila na proširivanju i jačanju jedinstva naroda oko platforme oslobo-

dilačke borbe, jer je to bio osnovni uslov da partizanske akcije izrastu u pobjedonosni opštenarodni rat.

U Partiji je brzo uočen karakter promjena u međunarodnim odnosima nastalih poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez i nove mogućnosti koje otud proističu da se ostvari što šira politička osnova narodnooslobodilačke borbe. Pozivajući narode Jugoslavije u oružanu borbu, CK KPJ je isticao da Sovjetski Savez vodi otadžbinski rat, da je to rat za spas čovječanstva i da se na toj osnovi stvara ratni savez između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, a koji ima i podršku SAD.

Tako shvaćene, nastale promjene su omogućile da KPJ još potpunije i konsekventnije formuliše svoju koncepciju narodnooslobodilačke borbe. Umjesto ranijeg naglašavanja antiimperijalističkog i antikapitalističkog karaktera te borbe, ona je u prvi plan isticala njen antifašistički i narodnooslobodilački karakter. Svoje stavove prema svim unutrašnjim političkim snagama ona nije određivala u zavisnosti od njihovih pogleda na unutrašnje uređenje, već prije svega od njihovog odnosa prema okupatoru, tj. od njihove spremnosti da se uključe u oslobodilačku borbu. U skladu s tim, ona nije kao uslov za saradnju s tim snagama zahtijevala priznavanje svoje rukovodeće uloge niti je nametala pitanje budućeg društvenog uređenja. Ona je tražila da sve patriotske snage krenu u borbu protiv okupatora i tako ispune svoju osnovnu nacionalnu obavezu.

To nikako ne znači da se KPJ ustezala da narodnim masama i svim narodima Jugoslavije otvori demokratsku perspektivu oslobodilačke borbe. Ona je bila svjesna činjenice da široki slojevi naroda neće poći u borbu protiv okupatora pod zastavom starog društvenog sistema. To je jasno pokazala praksa iz prvih ustaničkih dana. Onaj dio naroda koji je prihvatio poziv na oružanu borbu od samog početka, jasno je izražavao svoje socijalne i nacionalne težnje. U svijesti ustaničkih masa na prvim oslobođenim teritorijama vladalo je shvatanje da kraj ropstva znači ujedno i početak jednog novog, pravednijeg društvenog uređenja. Onaj dio naroda koji je, razočaran ugnjetačkim sistemom Kraljevine Jugoslavije, živio u iluzijama da mu okupator i kvislinzi donose poboljšanje nacionalnog i socijalnog položaja mogao je prihvatiti put oslobodilačke borbe samo sa stepenom saznanja da mu ta borba otvara perspektivu istinskog nacionalnog oslobođenja i rješenja svih drugih društveno-političkih problema. Drugim riječima, jedino je demokratska perspektiva mogla biti pokretačka snaga oslobodilačke borbe. To je logično proisteklo iz cjelokupnog društveno-političkog razvitka Kraljevine Jugoslavije i onakvog njenog sloma u aprilskom ratu.

Uostalom, nikako nije bilo slučajno da je KPJ, uprkos širini platforme s kojom je istupala, ostala usamljena u svojoj inicijativi za pokretanje oslobodilačke borbe. Jugoslovenska vlada u izbjeglištvu ni poslije svih promjena koje su se zbile u svijetu nije u svom osnovnom stavu ništa promijenila. Isto kao i do napada na SSSR i stvaranja antihitlerovske koalicije, ona se na riječima izjašnjavala protiv okupatora, ali je i dalje pozivala narod da stoički podnosi nedaće okupacije i da »nepromišljenjim akcijama« ne izaziva još veći pritisak i represalije okupatora, da vjeruje u pobjedu saveznika koji će mu donijeti slobodu. Ovom stavu je bio identičan stav svih buržoaskih snaga prozapadne orijentacije u zemlji. Štaviše, te su se snage poslije ulaska Sovjetskog Saveza u rat i pod uticajem odlučnosti KPJ da razvije oslobodilačku borbu još više

zabrinule za svoje klasne pozicije. Zbog toga je u njihovim stavovima klasni interes ostao i dalje ispred opšteg nacionalnog interesa. Za njih je KPJ bila i ostala prevratnička snaga i glavni neprijatelj, bez obzira na njen jasno deklarisan zahtjev za stvaranje najšireg jedinstva u oslobodilačkoj borbi i njenu spremnost da u toj borbi prihvati ulogu partnera svih istinski patriotskih snaga.

Zbog toga se samo na prvi pogled čini paradoksalnim da su upravo one buržoaske snage koje su u svom antiokupatorskom stavu izražavale najviše borbenosti ujedno bile i najodlučniji protivnik saradnje s KPJ u oslobodilačkoj borbi. Njihovo borbeno jezgro — grupu oficira oko pukovnika D. Mihailovića, koja će se ubrzo eksponirati kao centar okupljanja tih snaga — prve su prihvatile i podržale najekstremnije frakcije velikosrpske buržoazije. One su utisnule osnovni pečat idejno-političkoj orijentaciji četničkog pokreta i njegovim programskim ciljevima. U vrijeme kada je KPJ pozivala na jedinstvo u borbi protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika, pojačana je propaganda programa četničkog pokreta, čiju je osnovu činila borba za »Veliku Srbiju« očišćenu od svih »nesrpskih narodnosti«. Razumije se da takav pokret nije mogao imati u sebi ničeg oslobodilačkog, da je bio inspirisan težnjom za obnavljanjem hegemonije velikosrpske buržoazije u njenom najreakcionarnijem obliku. Za takve snage je bio neprihvatljiv istinski oslobodilački pokret koji bi objedinjavao borbene napore svih jugoslovenskih naroda, što je bio prvi uslov njegovog uspješnog razvitka. Zato su one od početka inicijativi KPJ za oružanu borbu suprotstavile svoju taktiku »pripremanja za povoljnije uslove«, za trenutak kada sile Osovine budu odlučno tučene, propagirajući da oružana borba u datim uslovima znači avanturizam i da će izazvati nova stradanja naroda.

U tim okvirima su se kretali stavovi svih buržoaskih političkih snaga koje su zadržale manje ili više rezervisan stav prema okupatoru. Sve su se one počele pripremati za odlučnu akciju na kraju rata da bi nametnule svoju koncepciju poslijeratnog državnog uređenja. I ne samo da su odlučno odbile poziv KPJ za zajedničku oslobodilačku borbu, već su uskoro, s razvitkom te borbe, težište svoje akcije usmjerile protiv oslobodilačkog pokreta koji se javljao kao najopasnija prepreka ostvarenju takve njihove koncepcije.

Tamo gdje je ustanak dobijao šire razmjere i postizao veće uspjehe, brže je tekao i proces okupljanja i angažovanja ovih snaga u borbi protiv ustanka. Tako je u Srbiji, već u jesen 1941, uprkos nastojanjima Vrhovnog štaba da se ostvari saradnja u borbi protiv okupatora, došlo do otvorenog oružanog napada četnika D. Mihailovića na partizanske snage, a odmah zatim i do opšte akcije svih snaga velikosrpske orijentacije i u drugim zemljama Jugoslavije protiv ustanka. Mihailović je napad na partizane motivisao težnjom da se spriječi KPJ da ustankom ostvari svoje posebne komunističke ciljeve i u ime kralja i vlade u izbjeglištvu postavio je zahtjev da se partizanske snage potčine njegovoj komandi i da prihvate taktiku odlaganja borbe protiv okupatora »za povoljnije uslove«. U to vrijeme je kraljevim ukazom Mihailović proizveden u čin generala i uskoro imenovan za načelnika Vrhovne komande »Jugoslovenske vojske u otadžbini«, dok je u januaru 1942. u rekonstruisanoj jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu dobio resor ministra vojske i mornarice. Na taj način oficijelno vođstvo Kraljevine Jugoslavije prihvatilo je četnički pokret

kao svoj upravo u vrijeme kada je ovaj pošao u odlučnu borbu protiv oslobodilačkog ustanka, čime se svrstao u red kolaboracionističkih pokreta. Jugoslovenska vlada u izbjeglištvu je, koristeći status savezničke vlade, svojom lažnom propagandom u svijetu uspjela u početku da razvije mit o D. Mihailoviću kao vođi najjačeg pokreta otpora u porobljenoj Evropi.

D. Mihailović je preduzeo mjere da se poveže sa svim snagama velikosrpske i jugoslovensko-unitarističke orijentacije u zemlji, upućujući im instrukcije za borbu protiv ustanka. Tako su formirane četničke komande u Crnoj Gori, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Makedoniji, koje su u osloncu na okupatora stvarale svoje četničke formacije i stupale u borbu protiv partizanskih snaga.

Uprkos svim teškoćama, pa i mjestimičnim osekama ustanka, KPJ je bila riješena da istraje na putu organizovanja i jačanja narodnooslobodilačke borbe i njenog izrastanja u trajan opštenarodni rat do konačnog rješenja. Stoga je ona, saobrazno stepenu razvoja i iskustvima, preduzimala mjere za postavljanje i jačanje vojnih i političkih osnova narodnooslobodilačkog pokreta.

U procesu izuzetno dinamičnog i neravnomjernog razvitka oružane borbe cijela Partija i posebno partizanski štabovi poklanjali su najveću pažnju izgrađivanju vojne organizacije ustanka i metoda borbenih dejstava. U početku oružane borbe osnovu za to su činile odluke prihvaćene na sjednici Politbiroa CK KPJ od 4. jula, a zatim uputstvo koje je izradio Tito i koje je objavljeno u prvom broju »Biltena« Glavnog štaba NOPOJ 10. avgusta 1941. U uputstvu je naglašeno da je cilj borbe partizanskih odreda oslobođenje naroda Jugoslavije, da je njihov zadatak da neumorno razvijaju otpor naroda i dižu narodne ustanke, da se omogući najšira inicijativa svih rodoljuba za stvaranje partizanskih odreda, da štabovi odreda uspostave disciplinu i da zajedno sa organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta na terenu osiguraju ishranu jedinica i zbrinjavanje ranjenika. U uputstvima je utvrđen zadatak štabova u pogledu rukovođenja krupnijim borbenim dejstvima i naglašeno da će se u povoljnim okolnostima u cilju izvođenja operacija ići na formiranje krupnijih vojnih jedinica.

Na taj način, ovim uputstvima je za početnu etapu borbe jasno bila razrađena koncepcija razvijanja ustanka i svenarodne oslobodilačke borbe.

Sljedeću etapu u izgrađivanju oružanih snaga ustanka otvorile su odluke savjetovanja predstavnika svih nacionalnih i pokrajinskih vojnih rukovodstava u Glavnom štabu NOPOJ, koje je održano 26. septembra u Stolicama, na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije. Odlučeno je da se u sastavu partizanskih odreda formiraju čete i bataljoni sa komandama i štabovima, da se na odgovarajući način organizuje služba snabdijevanja i zbrinjavanja ranjenika, da se nacionalna i pokrajinska vojna rukovodstva organizuju kao glavni štabovi, tako da budu u mogućnosti da koordiniraju dejstva partizanskih odreda i da planiraju i rukovode krupnijim operacijama. Glavni štab NOPOJ je preimenovan u Vrhovni štab NOPOJ.

Primjenom ovih odluka u jesen 1941. godine partizanske snage su primale neke osnovne odlike jedinstveno organizovane armije. Svuda gdje je oružana borba imala šire razmjere, vojne formacije su bile organizovane u čete, bataljone i partizanske odrede. Kao najkrupnije forma-

cije, partizanski odredi su imali u svom sastavu 2—5 bataljona i prosječno od 1.000 do 2.000 boraca.

Zalaganjem štabova u partizanskim formacijama uspostavljeni su odnosi koji su karakteristični za oslobodilačke, revolucionarne armije, sa disciplinom koja je počivala na samosvijesti i dobrovoljnosti. U tom pogledu prvorazrednu ulogu su imale organizacije KPJ i SKOJ-a, koje su po uputstvima CK KPJ uspostavljene u svim partizanskim jedinicama. One su bile udarno jezgro i kičma moralno-političke čvrstine i jedinstva partizanskih formacija. Na taj način su moralni i borbeni kvaliteti oružanih snaga ustanka izgrađivani na istim onim osnovama na kojima se zasnivalo jedinstvo i snaga KPJ i SKOJ-a.

Partizanski odredi su od samog početka u svakom pogledu tražili i imali oslonac u narodu. Pojam partizanske aktivnosti podjednako je podrazumijevao vođenje oružane borbe protiv okupatora i svestrano političko djelovanje u narodu. U isto vrijeme sva organizovana uporišta revolucionarnog pokreta — partijske ćelije, aktive SKOJ-a, odbore Narodne pomoći i raznovrsne oblike šireg okupljanja masa nastale u prethodnom periodu — KPJ je stavila u službu oružane borbe. Na taj način partizanski odredi i njihove oružane akcije bili su najviši izraz opšteg borbenog kretanja u narodu. Tu je bio izvor snage i uspjeha partizanskih odreda. Tu su nastajali svi oni faktori koji su partizanskoj borbi davali karakter opštenarodne borbe i na kojima se postepeno razvijao jedan svojevrstan mehanizam za vođenje svenarodnog oslobodilačkog rata.

Ovaj vid vojne organizacije je u 1941. godini dostigao najviši stepen na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji i Šumadiji. Tu je na razvitak partizanskih snaga, pored Glavnog štaba NOPO Srbije, neposredno uticao Vrhovni štab NOPOJ, osobito poslije izlaska na slobodnu teritoriju i pogotovo u periodu oktobar — novembar kada je njegovo sjedište bilo u Užicu.

Međutim, razvoj ratnih dejstava i zadaci koji su proisticali iz zahtjeva za razvijanjem opštenarodnog rata upućivali su na dalje razvijanje oružanih snaga. Sama praksa je ukazivala na nepodobnost vojne organizacije izgrađene isključivo na teritorijalnom principu. Osvrćući se na borbe u jesenjoj njemačkoj ofanzivi u zapadnoj Srbiji, Tito je isticao da je iskustvo iz tih borbi »najjasnije i najbitnije pokazalo da mi ne možemo vršiti uspješne operacije većih razmjera sa združenim partizanskim odredima i bataljonima«, odnosno pokazalo se »da se mora preći na stvaranje pravih vojnih jedinica, sposobnih da napuste svoju teritoriju i da ratuju gdje je potrebno i gdje god im se naredi«.

Taj proces je neposredno otvoren formiranjem Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade 21. decembra 1941.

Društveno-politički smisao i karakter oslobodilačke borbe bio je najjasnije izražen u stvaranju i aktivnosti organa narodne vlasti.

U svijesti ustaničkih masa prve pobjede nad okupatorom su ujedno označile i početak kraja starog poretka i prve korake u stvaranju pravednijeg uređenja. Ta revolucionarna stremljenja naoružanog naroda našla su najsnažniji izraz u inicijativi KPJ za stvaranje organa ustaničke vlasti. Pojava tih organa je nedvosmisleno isticala riješenost vodećih snaga ustanka da otklone sve ono što je dovelo zemlju do katastrofe u aprilskom ratu i, konkretnije, da spriječe nastojanja jugoslovenske vlade u emigraciji da po završetku rata obnovi stari, ugnjetački sistem.

Takav smisao je imala i inicijativa CK KPJ iz druge polovine avgusta 1941. da se pristupi stvaranju »Narodnog komiteta oslobođenja Jugoslavije«, koji bi bio »neka vrsta narodne vlade« i kao takav najviše političko tijelo narodnooslobodilačkog pokreta. Bilo je logično da na čelu pokreta koji je proklamovao borbu za dalekosežne ciljeve stoji odgovarajuće političko, predstavničko i izvršno tijelo. Stavom CK KPJ da se u to tijelo, pored komunista, uključe i »predstavnici demokratskih struja« koji prihvataju narodnooslobodilačku borbu trebalo je osigurati širinu oslobodilačkog fronta i suzbiti propagandu kojom je ustanak prikazivan kao »čisto komunistička stvar«. Formiran kao izraz jedinstva KPJ i drugih demokratskih struja u oslobodilačkoj borbi, »Narodni komitet oslobođenja Jugoslavije« bio bi ujedno i protivteža kraljevskoj vladi u izbjeglištvu, koja se i dalje ograđivala od svake oslobodilačke aktivnosti u zemlji.

Međutim, do stvaranja »Narodnog komiteta« nije došlo, pa je Glavni, odnosno Vrhovni štab NOPOJ sve do osnivačke skupštine AVNOJ-a obavljao funkciju najvišeg političkog tijela narodnooslobodilačkog pokreta. Neposredan povod koji je naveo CK KPJ da odustane od ove inicijative bilo je obnavljanje diplomatskih odnosa između jugoslovenske vlade u izbjeglištvu i vlade SSSR, koji su bili prekinuti odlukom sovjetske vlade poslije aprilskog poraza Kraljevine Jugoslavije. Time je učvršćen međunarodni položaj jugoslovenske vlade i njeno mjesto u antihitlerovskoj koaliciji. U takvim uslovima stvaranje »Narodnog komiteta« ne bi naišlo na pozitivan odjek kod sila antihitlerovske koalicije i bilo bi shvaćeno kao izraz sektaškog kursa KPJ.

Izjašnjavajući se za saradnju sa svim patriotskim društveno-političkim snagama u borbi protiv okupatora, KPJ je razradila stavove i adekvatnu taktiku u stvaranju vlasti i usmjeravanju njene aktivnosti. To je prvi put bilo izloženo u organu KPJ »Borbi« od 19. oktobra 1941. Prihvaćeni naziv za organe ustaničke vlasti — narodnooslobodilački odbor — sam po sebi ukazuje na njihov karakter. Cjelokupna aktivnost odbora usmjerena je u interesu oslobodilačke borbe. Njihovi osnovni zadaci su da obezbijede najširu mobilizaciju naroda u službi oružane oslobodilačke borbe, da održavaju red i bezbjednost na oslobođenim teritorijama, da organizuju snabdijevanje i ishranu stanovništva i svestranu aktivnost u cilju jačanja jedinstva fronta i pozadine, naroda i njegovih boraca. Takvom svojom aktivnošću narodnooslobodilački odbori će »ujediniti čitav narod, sve društvene slojeve, sve što pošteno i slobodoljubivo diše u naporu da što prije uspješno završimo narodnooslobodilačku borbu«. Njih bira »slobodno i neposredno sam narod i zato su oni u stanju da rade zajedno s njim i uz njegovo povjerenje«.

U duhu ovih stavova bile su u jesen 1941. organizovane oslobođene teritorije u svim krajevima Jugoslavije, posebno velika slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji i Šumadiji s centrom u Užicu. Već tada, pored lokalnih, nastali su i djelovali i mnogi opštinski narodnooslobodilački odbori. Primjenom principa neposredne demokratije u načinu stvaranja i oblicima aktivnosti ovi odbori su izrastali u osnovne organe narodnooslobodilačkog pokreta. Svojim radom na mobilizaciji novih boraca, snabdijevanju partizanskih odreda, organizovanju transporta, zbri-

njavanju ranjenika, rješavanju privrednih i drugih pitanja na oslobođenim teritorijama, organi narodne vlasti su osigurali da se ove teritorije razviju u snažne oslonce za vođenje oslobodilačkog rata. S druge strane, svojom revolucionarno-demokratskom praksom oni su bili najsnažniji izraz društveno-političke orijentacije ustanka. U njima su narodne mase vidjele ne samo garanciju uspješne borbe protiv okupatora, već i perspektivu ostvarenja svojih socijalnih i nacionalnih stremljenja. Stoga je stvaranje i aktivnost narodnooslobodilačkih odbora objektivno označila revolucionarni smisao i sadržinu narodnooslobodilačke borbe.

U postavljanju političkih osnova narodnooslobodilačkog pokreta i u njegovoj praksi značajan faktor od početka oružane borbe bila je problematika međunacionalnih odnosa.

Stalno akutna u društveno-političkim odnosima u Kraljevini Jugoslaviji, ova problematika je izbila u prvi plan razbijanjem jugoslovenske državne teritorije i raspirivanjem nacionalističkih strasti od strane okupatora i kvislinga.

U pogledu jedinstva naroda Jugoslavije u KPJ ni u jednom trenutku nije bilo dileme. Već samim tim što je sačuvala svoje organizaciono jedinstvo, što je poslije aprilskog rata i okupatorskog komadanja Jugoslavije nastavila da djeluje kao opštejugoslovenska partija, ona je jasno deklarisala svoj stav u pogledu jedinstva jugoslovenskih naroda. Uostalom, u uslovima stvorenim okupacijom ideja jugoslovenskog društva izražavala se jedino u organizacionom jedinstvu KPJ, da bi se u vrijeme pokretanja i razvijanja oružane oslobodilačke borbe još neposrednije afirmisala u ulozi Glavnog štaba NOPO Jugoslavije, koji je svojim uputstvima i odlukama usmjeravao dejstva svih oružanih snaga ustanka.

S druge strane, u svojoj nacionalnoj politici KPJ je polazila od principa da je oslobodilačka borba podjednako stvar svakog pojedinog naroda, da jedino vlastitom borbom svaki narod može izboriti pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini. To je već u početku bilo jasno izraženo prvenstveno u ulozi nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava kao organizatora oslobodilačke borbe i inicijatora stvaranja i proširivanja nacionalnog fronta svojih naroda. Na taj način, ova su se rukovodstva, pokrećući sudbonosna pitanja sa stanovišta interesa naroda, postepeno afirmisala kao centri nacionalnog okupljanja. To je bilo ono što je osiguralo specifični nacionalni karakter oslobodilačkog pokreta svakog naroda.

Na taj način su jasno bile izražene i nacionalne specifičnosti revolucionarnih procesa koji su se razvijali u periodu pokretanja oružane oslobodilačke borbe. Načelo da je borba protiv okupatora stvar svakog naroda logično je pretpostavljalo i neminovnost sukoba sa unutrašnjim snagama kolaboracionizma i nacionalne izdaje. Drugim riječima, obračun sa izdajničkom nacionalnom buržoazijom bio je sastavni dio oslobodilačke borbe svakog naroda.

Zbog toga je KPJ posebnu pažnju poklanjala stvaranju i afirmaciji nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava narodnooslobodilačkog pokreta i isticanju nacionalnih obilježja svih njegovih organizacija. Ta rukovodstva su se postepeno razvijala iz rukovodstava same Partije. Najranije su se pojavila vojna rukovodstva. Njihova uloga je posebno istaknuta na pomenutom Savjetovanju u Stolicama. Zapravo, odlukom Savjetovanja o konstituisanju nacionalnih i pokrajinskih vojnih rukovodstava u glavne

štabove, a Glavnog štaba NOPOJ u Vrhovni štab, jasno je izraženo mjesto nacionalng faktora u opštejugoslovenskom oslobodilačkom pokretu u pogledu organizacije njegovih oružanih snaga.

Ubrzo su se počela javljati i nacionalna, odnosno pokrajinska politička rukovodstva. Poslije Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte, koji se na svom zasjedanju 16. septembra 1941. konstituisao u Slovenački narodnooslobodilački odbor, koji je »za vrijeme oslobodilačke borbe jedini predstavnik, zastupnik, organizator i vođa slovenačkog naroda na cijeloj njegovoj teritoriji«, u Užicu je 17. novembra formiran Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, a početkom 1942. godine, na skupštini crnogorskih rodoljuba, izabran je Glavni narodnooslobodilački odbor Crne Gore.

Takva je bila praksa i u stvaranju borbenih političkih organizacija koje su izražavale stepen ostvarenog jedinstva naroda u oslobodilačkoj borbi. Bilo da je riječ o onim organizacionim oblicima koji su nastajali odozgo, za što primjer pruža slovenačka Osvobodilna fronta, ili o onima koji su se začinjali isključivo odozdo stvaranjem lokalnih organizacija, kao što su odbori Narodnooslobodilačkog fronta, omladinski i ženski antifašistički aktivi itd., KPJ je radila na tome da se ove organizacije oforme i afirmišu kao nacionalne, odnosno pokrajinske. Tako je proces stvaranja antifašističkih aktiva omladine omogućio da se već 1941. obrazuju Omladinska osvobodilna fronta Slovenije, Srpski narodnooslobodilački omladinski savez, Crnogorska narodna omladina i Narodnooslobodilački omladinski savez Bosne i Hercegovine.

Tako se već u početnoj etapi oružane borbe ustaljivala jedna nova praksa u nacionalnoj politici narodnooslobodilačkog pokreta, koja je svim narodima i narodnostima Jugoslavije otvarala perspektivu nacionalnog oslobođenja i istinske ravnopravnosti. Zato je oružana oslobodilačka borba i mogla biti presudan faktor u razvijanju saznanja o neophodnosti jugoslovenskog jedinstva. KPJ nije odbacivala pozitivne tradicije jugoslovenske ideje ni jugoslovenski državni kontinuitet, ali je u svojoj političkoj aktivnosti prevashodno isticala da zajednička borba protiv istog neprijatelja i za istovjetne ciljeve predstavlja osnovu zbliženja jugoslovenskih naroda, onaj faktor koji u svijesti naroda vraća poljuljanu vjeru u ideju jugoslovenskog jedinstva na osnovama bratstva i ravnopravnosti.

Fabijan Trgo

Pobjeda nad fašizmom — pobjeda revolucije u Jugoslaviji

Pojava fašizma u Evropi i njegova agresija postavila je pred sve, a naročito pred male narode pitanje očuvanja nezavisnosti i nacionalnog opstanka uopće. Poslije anšlusa Austrije, kad su Hitlerove trupe izbile na granicu Jugoslavije, porasla je neposredna opasnost po njenu nezavisnost. Komunistička partija Jugoslavije nastavlja svoju dosljednu antifašističku borbu i zauzima čvrst kurs za otpor agresoru, za odbranu zemlje.

Uoči i na početku drugog svjetskog rata KPJ je realno procijenila međunarodne odnose i njihova kretanja, odnosno historijske uvjetovanosti, u kojima usmjerava revolucionarno-demokratski pokret, kojem stoji na čelu. Ocijenila je da su bitna obilježja epohe: proces produbljivanja opće krize kapitalističkog sistema, pojava i ekspanzija fašizma kao produkta te krize, postojanje SSSR-a kao oslonca revolucionarne, a kasnije i oslobodilačke borbe. Polazeći od tih procjena, KPJ je dosljedno vodila borbu protiv rastuće opasnosti iz vana i profašističkih kapitulantskih režima u zemlji. U praksi jugoslavenskog revolucionarnog pokreta borba protiv fašističke opasnosti sve više se sjedinjuje s borbom protiv reakcionarnih buržoaskih režima, inspiriranom životnom zainteresiranošću naroda Jugoslavije za demokratsko i socijalno preuređenje zemlje.

U oktobru 1940. u Zagrebu se održava Peta zemaljska konferencija KPJ, koja predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u historiji KPJ. Pošto je utvrdila da se opasnost »sve neposrednije nadvija nad Jugoslavijom«, Konferencija se opredjeljuje »za istinsku odbranu nezavisnosti« i ističe: »hoćemo da narodi Jugoslavije očuvaju svoju samostalnost« i da »ne dopuste Osovini da zauzme nove pozicije ovdje protiv SSSR«.

U martovskim i aprilskim danima 1941. godine KPJ je ušla u odlučnu bitku u kojoj se rješavala sudbina Jugoslavije.

Kad je kraljevska vlada Cvetković-Maček 25. marta 1941. u Beču potpisala Protokol o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, antifašistički i patriotski pokret masa, u kome je KPJ odigrala odlučujuću ulogu, dostigao je kulminaciju. Narodi Jugoslavije su odlučno ustali protiv tog akta izdaje, protiv kapitulacije, za odbranu zemlje, zahtijevajući pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom.

Kao što je poznato, Hitler je, razgnjevljen pučom od 27. marta, istog dana donio odluku da »nemilosrdnom žestinom« udari na Jugoslaviju. Nacistička Njemačka je 6. aprila, bez objave rata, napala Jugoslaviju, u čemu su joj se pridružile fašistička Italija i Hortijeva Mađarska. Snage neprijatelja brojale su ukupno preko 50 divizija. U kratkotrajnom aprilskom ratu došlo je do punog izražaja kapitulantstvo i izdajničko držanje državnog i vojnog rukovodstva Kraljevine Jugoslavije. Slabo vođena, od vlade i kralja ubrzo napuštena, jugoslavenska vojska nije bila u stanju da pruži otpor, i za desetak dana uslijedio je slom Kraljevine Jugoslavije, nakon čega su zemlju okupirale i podijelile hitlerovska Njemačka, fašistička Italija, borisovska Bugarska i hortijevska Mađarska.

Komunistička partija Jugoslavije je bila jedina politička snaga koja je povela odlučnu borbu za odbranu zemlje. Ona je dala direktivu »da svi članovi Partije koji su vojni obveznici odu u vojsku i na front«; ona razvija antiokupatorsko raspoloženje u narodu i ukazuje na posljedice gubitka nacionalne nezavisnosti. I pored svih napora KPJ usmjerenih na obranu zemlje, i pored pojedinačnih primjera hrabrog otpora koji su simbolično izražavali spremnost naroda da se bori, raspadanje Kraljevine Jugoslavije nije se moglo zaustaviti. To je bila neminovna posljedica ugnjetačkog društveno-političkog sistema, vanjske i unutrašnje politike režimâ Kraljevine Jugoslavije, čijim je slomom buržoaski poredak bio nepovratno kompromitiran u očima naroda.

Kratkotrajni rat sila osovine protiv Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine, iako se — usprkos naporu KPJ — završio njenim porazom, imao je značajne međunarodne posljedice. Hitlerovska Njemačka bila je prinuđena zbog angažiranja svojih snaga u Jugoslaviji da napad na Sovjetski Savez odloži od 15. maja na 22. jun, to jest za 38 dana.

Uzimajući na sebe historijsku odgovornost za sudbinu naroda Jugoslavije, KPJ će organizirati borbu protiv okupatora. Svega pet dana poslije napada na zemlju, CK KPJ je na sjednici od 10. aprila, u Zagrebu, donio odluku o stvaranju svog Vojnog komiteta s Josipom Brozom Titom na čelu, a u proglasu od 15. aprila CK je najavio da će KPJ nastaviti borbu protiv fašističkih osvajača, iz koje će se »rađati novi svijet«. U tome je, očito, bio i revolucionarni smisao te borbe.

Komunistička partija Jugoslavije nije priznala okupaciju ni komadanje zemlje. Početkom maja 1941. održano je savjetovanje KPJ posvećeno pripremama za oružanu oslobodilačku borbu. Rukovodeći aktiv KPJ zauzeo je beskompromisan stav: nema mira za okupatore i kvislinge u nepokorenoj zemlji. Odlukama o pokretanju borbe, čiji je cilj »nacionalno i socijalno oslobođenje«, majsko savjetovanje KPJ je izrazilo društveno-politički sadržaj oslobodilačkog rata koji će Partija pokrenuti u najpovoljnijim uvjetima.

Stavovi sadržani u temeljnim dokumentima i neposredna praksa KPJ iz tog perioda svjedoče da je politika KPJ do aprilskog rata 1941, izražena kristalno jasno u formulaciji: borba za demokratizaciju i odbranu

nacionalne nezavisnosti, evoluirala u borbu protiv okupatora sa dalekosežnim oslobodilačkim i revolucionarnim ciljevima. Tako je za narode i narodnosti Jugoslavije nastupilo razdoblje koje objektivno predstavlja njihovu historijsku prekretnicu.

U utvrđivanju političke platforme oslobodilačkog rata KPJ je pošla od činjenice da je »povijest Jugoslavije do 1941. godine, u stvari, povijest jedne stalne nacionalne, političke i ekonomske krize«. Centralni komitet KPJ je smatrao da će ukazivanje na mogućnosti i puteve rješenja nagomilanih protivrječnosti jugoslavenskog društva biti presudan mobilizatorski faktor u NOR-u. I zato CK već u svom proglasu od 15. aprila 1941, kojim, kako je rečeno, najavljuje da će KPJ nastaviti borbu protiv fašističkih okupatora, otvara perspektivu nove jugoslavenske zajednice koja se mogla temeljiti samo na novim socijalnim i ravnopravnim nacionalnim odnosima: »Iz ovog krvavog imperijalističkog obračuna rađaće se novi svijet i stvoriti na istinskoj nezavisnosti naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica.« To je pretpostavljalo priznavanje ravnopravnosti i slobodnog razvitka svakog jugoslavenskog naroda. U tome i jeste duboki smisao Titove politike bratstva i jedinstva, kojom on sintetizira zajedničke i posebne interese svih naroda Jugoslavije: »Riječ *narodnooslobodilačka borba* — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice...«

Da bi ga široke mase prihvatile i u njemu učestvovale, narodnooslobodilački pokret je u svom programu morao sadržavati rješavanje osnovnih socijalnih problema društva, morao je imati i karakter revolucionarne borbe »za bolji život«. To je izraženo u dokumentima Partije još iz perioda pripreme i početka ustanka. A u jeku žestokih bitaka koje je vodila NOVJ, 7. januara 1943, na smotri 4. krajiške divizije, pod Grmečom, Tito je rekao: »Mi se danas ne borimo samo za uništenje fašističkog osvajača, već i za našu srećniju budućnost.« Ocjenjujući društvenu uslovljenost NOR-a, u stvari, njegov klasni karakter, Tito je pisao: »Pozvati narod samo u borbu protiv okupatora, a ne dati mu istovremeno da razumije da će tom borbom postići nešto novo, mnogo bolje, da se neće vratiti staro — tako ne bi bilo moguće pokrenuti sve narode u tu borbu, niti tako široke mase naroda zainteresirati za nju, niti bi se u njoj moglo izdržati do kraja, tj. pobijediti.« Možemo zaključiti da je jedino ovako postavljena politička platforma NOR-a mogla pokrenuti u oružanu oslobodilačku borbu sve narode i narodnosti Jugoslavije.

Napadom fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, nastao je korjenit prijelom u međunarodnoj vojnoj i političkoj situaciji. Sovjetski Savez je primio na sebe glavni teret borbe za uništenje fašističkih osvajača, čime se iz osnova izmijenio odnos zaraćenih strana i otvorila perspektiva pobjede nad fašističkim osvajačima. Stvoreni su povoljni međunarodni vojno-politički uvjeti za oslobodilačku borbu porobljenih naroda Evrope. Razmjeri i društveno-politički karakter oslobodilačke borbe svakog porobljenog naroda zavisit će u prvom redu od unutrašnjih činilaca, odnosa i mogućnosti društveno-političkih snaga.

Istog dana, samo nekoliko sati poslije napada hitlerovske Njemačke na Sovjetski Savez, Politbiro CK KPJ održao je sjednicu na kojoj je ocijenio da je nastupio pravi trenutak za pokretanje oružane oslobodilačke borbe. On je tada pozvao narode Jugoslavije na ustanak protiv oku-

patora i njegovih slugu i da ujedno svojom oružanom borbom pomognu i borbu Sovjetskog Saveza.

Komunistička partija Jugoslavije je smatrala da pokretanjem oružanog ustanka protiv fašističkih okupatora na najbolji način ispunjava svoju internacionalističku dužnost u odbrani prve zemlje socijalizma.

Centralni komitet KPJ je već 27. juna 1941. obrazovao Glavni štab partizanskih odreda Jugoslavije s Josipom Brozom Titom na čelu. Na sjednici održanoj 4. jula 1941. Politbiro CK KPJ donio je historijsku odluku da odmah otpočne oružana borba. Drug Tito je, u svojstvu komandanta narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, razradio osnove koncepcije razgaranja ustanka i općenarodnog rata primjenom principa partizanske taktike i organizacije. On je u augustu 1941. istakao načelo: »Partizanske borbe moraju se uporno pretvarati u opšti narodni ustanak svih naroda Jugoslavije.« Originalnost Titove koncepcije partizanskog rata bila je u razvijanju onih činilaca oružane borbe koji njen ofanzivni duh, ustanički karakter, uzdižu na razinu svenarodnog oslobodilačkog rata. Uspjeh u tome zavisio je od ostvarivanja osnovnog strategijskog načela oslobodilačkog rata kako ga je na početku ustanka formulirao Tito: »Stalan kurs na neprekidnu oružanu borbu i jačanje oružane sile.«

U julu i augustu 1941. godine počele su partizanske akcije gotovo u svim krajevima Jugoslavije. Oružana borba je sve više poprimala karakter narodnog ustanka. Širom Jugoslavije stvorene su oslobođene teritorije. U tom prvom naletu na okupatora oslobođeno je 40 gradova. Sedmog novembra 1941. u oslobođenom Užicu — sjedištu Vrhovnog štaba — održana je partizanska vojna parada povodom godišnjice velike oktobarske revolucije. Istog dana, na proslavi velike oktobarske revolucije u Kujbiševu, govorio je maršal Sovjetskog Saveza Vorošilov: Doći će uskoro vrijeme kada će se svi porobljeni narodi dići pod partizanskom zastavom kao što su to učinili jugoslavenski partizani.« Na okupiranoj teritoriji partizani su uništavali rudnike, industrijska postrojenja, puteve — sve objekte koji su mogli koristiti okupatoru. U okupiranim gradovima organizirane su oružane akcije, diverzije i sabotaže. Okupatorski vojnici i izdajnici naroda nigdje nisu bili sigurni. »Nemir se širio kroz cijelu zemlju. Ubrzo se pokazalo da se... i s ove i s one strane Drine ne radi samo o lokalnim pojedinačnim hajdučkim bandama, nego o početku ustaničkog pokreta« — zabilježio je E. Wishaupt, viši vojni arhivski savjetnik u njemačkoj vojsci.

Zbog razmjera oslobodilačke borbe u Jugoslaviji hitlerovska Njemačka i fašistička Italija, uz pomoć kvislinga, već u ljeto i jesen 1941. poduzimale su opsežne vojne operacije radi ugušivanja ustanka. U Jugoslaviji je tada bilo oko 30 okupatorskih divizija; u pojedinim ofenzivama učestvovalo je po 5—6 divizija. Zbog velike udaljenosti frontova antihitlerovske koalicije, partizanske snage nisu mogle tada ni od koga očekivati pomoć. Posebnu teškoću predstavljao je i međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta. Složenost odnosa u antihitlerovskoj koaliciji — ratni savez zemalja različitog društvenog uređenja — čije su članice imale diplomatske odnose s jugoslavenskom izbjegličkom vladom koja se suprotstavljala oružanoj borbi (četnička izdaja), bio je otežavajući faktor u borbi za međunarodno priznanje i pomoć narodnooslobodilačkom pokretu, naročito u početku.

Daljnji razvoj oslobodilačke borbe nije se više mogao zaustaviti. Titova zamisao o postepenom prerastanju oružane borbe u općenarodni rat postajala je stvarnost. Na kraju 1941. oružane snage narodnooslobodilačkog pokreta narasle su na 80.000 boraca. U Jugoslaviji je »otvoreno« novo, za osovinske sile nepredviđeno ratište u porobljenoj Evropi. Hitlerovska Njemačka i fašistička Italija bile su prinuđene da u Jugoslaviji angažuju znatne vojne efektive koji su im bili potrebni na drugim frontovima. Pri kraju 1941. godine partizanske jedinice u Jugoslaviji za sebe su vezivale: 6 njemačkih, 16 talijanskih, 5 bugarskih i 2 mađarske divizije i oko 8 divizija kvislinških snaga — ukupno preko pola miliona neprijateljskih vojnika. Zbog ustanka talijanska Vrhovna komanda obustavila je povlačenje svojih snaga iz Jugoslavije. U novoformiranu, 8. talijansku armiju namijenjenu za front u SSSR-u, iako su snage za njeno formiranje odasvud prikupljane, nije ušla ni jedna divizija iz Jugoslavije. Ova armija će zbog partizanskog rata u Jugoslaviji morati promijeniti svoju maršrutu, tako da će na front u SSSR-u stići sa zakašnjenjem od blizu godinu dana.

U to vrijeme do jugoslavenskih partizana dopirale su vijesti o herojskim podvizima Crvene armije na prilazima Moskvi. U moskovskoj bici Crvena armija je razbila mit o nepobjedivosti Wehrmachta. »Munjeviti rat« je doživio potpun krah. Taj strategijski uspjeh jedinica Crvene armije imao je ogroman vojno-politički, moralni i međunarodni značaj.

U toku 1942. godine nastavljene su teške borbe u cijeloj Jugoslaviji protiv brojnih i dobro naoružanih okupatorskih i kvislinških snaga. Podstaknuta uspješnim razvijanjem oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, Kominterna je 13. februara 1942. godine uputila depešu Centralnom komitetu KPJ u kojoj traži da Vrhovni štab NOV i POJ uputi proglas porobljenim narodima Evrope u kome će apelirati na te narode da i oni, kao što su to učinili narodi Jugoslavije, pokrenu borbu u svojim zemljama.

Sredinom 1942. narodnooslobodilačka borba je u punom jeku gotovo u svim krajevima zemlje. Najkrupniji ratni događaj u 1942. godini na jugoslavenskom ratištu bio je pohod grupe proleterskih i udarnih brigada pod neposrednom komandom Tita sa tromeđe Bosne, Hercegovine i Crne Gore ka zapadnoj Bosni i Hrvatskoj. U tom pohodu, koji je trajao sve do kraja 1942. godine, proleterske i udarne brigade, zajedno sa bosanskim i hrvatskim partizanskim brigadama i odredima, uništile su mnogobrojne neprijateljske garnizone, oslobodile Konjic, Prozor, Duvno, Livno, Mrkonjić-Grad, Jajce, zatim Bihać, Slunj, Veliku Kladušu, Cazin i druga mjesta. Stvoren je kompaktan slobodni teritorij od blizu 50.000 km^2, koji su Nijemci nazvali »Titovom državom«. Na ovoj teritoriji provedeni su prvi slobodni izbori za organe vlasti — seoske, općinske i kotarske narodnooslobodilačke odbore, na osnovama Fočanskih propisa od februara 1942. godine (»Objašnjenje i uputstvo za rad NOO«; »Zadaci i ustrojstvo NOO«) i Naredbe Vrhovnog štaba od septembra 1942. godine o izborima za NOO. Prvi put u historiji naših naroda pravo glasa su dobile žene i omladina od 18 godina, a partizani i mlađi od 18 godina. Na toj teritoriji oživljavala je privreda, funkcionirale su javne i društvene službe: škole, pošta, telefon, cestovni i željeznički saobraćaj itd. Sve te uspjehe NOP je izvojevao u vrijeme kada su trupe fašistič-

kih sila na sovjetsko-njemačkom i afričkom ratištu (druga polovina 1942) dostigle u svome nadiranju najudaljenije točke: na Istočnom frontu su se približavale Volgi, uz istovremeni dubok prodor na Kavkaz; u Africi su prodrle do El Alamejna.

Ofenzivom partizanskih snaga posebno u Bosni i Hrvatskoj doveden je u pitanje opstanak ustaške, takozvane Nezavisne Države Hrvatske, zbog čega su osovinske sile ubrzo angažirale nove divizije na jugoslavenskom ratištu. Tri legionarske divizije obučavane u Stocherau (Austrija) njemačka Vrhovna komanda nije mogla, kako je to planirala, uputiti na Istočni front, već ih je morala angažirati u Jugoslaviji. Tada je (krajem 1942) u Jugoslaviji samo talijanskih snaga bilo angažirano više nego njemačkih i talijanskih zajedno na afričkom frontu. Krajem 1942. godine oružane snage narodnooslobodilačkog pokreta, koje su već prerasle u regularnu armiju, imale su oko 150.000 boraca svrstanih u korpuse, divizije, brigade i partizanske odrede; one su svojom borbom vezivale preko 30 okupatorskih divizija i oko 250.000 kvislinga.

Razvoj događaja na frontovima krajem 1942. i u prvim mjesecima 1943, naročito na sovjetsko-njemačkom frontu — glavnom frontu drugog svjetskog rata — otvarao je jasnu perspektivu pobjede nad fašističkim silama. U bici na Volgi, koja je označila prekretnicu u drugom svjetskom ratu, Crvena armija je nanijela težak poraz njemačkoj fašističkoj vojsci. Strategijska inicijativa prešla je u ruke Crvene armije. Također su bile značajne i pobjede anglo-američkih trupa u Africi. One su povoljno utjecale na jugoslavensko ratište, naročito poslije prenošenja operacija u Italiju.

U 1943. godini jugoslavensko ratište je postalo još značajniji činilac, prisutan u svim planovima i razmatranjima sila osovine i saveznika koji su se odnosili na balkanski prostor i Sredozemlje. Zbog širokih razmjera oslobodilačkog rata i procjene mogućeg utjecaja jugoslavenskog ratišta na očekivanu savezničku invaziju na južnu Evropu, njemački i talijanski okupatori su, uz pomoć kvislinga, poduzeli krupne operacije, najprije prema slobodnoj teritoriji u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj, da bi uništili »Titovu državu«; zatim su se odigrale dvije najdramatičnije bitke u jugoslavenskom oslobodilačkom ratu: na Neretvi i na Sutjesci. U ovim bitkama Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je izdržala najveća iskušenja i potvrdila vrijednost svoje organizacije i ratne vještine i, iznad svega, visoku političku svijest i borbeni moral.

U ljeto 1943. godine narodnooslobodilački pokret je izrastao u takav faktor da je u najvećoj mogućoj mjeri mogao iskoristiti kapitulaciju fašističke Italije. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije razoružale su deset talijanskih divizija i tada oslobodile velik dio Jugoslavije, gotovo cijelu jadransku obalu i otoke. Preko čvrsto branjenog otoka Visa NOVJ i njena mornarica »otvorile su vrata prema svijetu« i uspostavile neposrednu vezu sa savezničkim trupama u Italiji, što je bilo od posebnog značaja zbog dobijanja pomoći u oružju i drugom ratnom materijalu. Oslobođenjem jadranske obale NOVJ je ugrožavala bok njemačkog fronta u Italiji i pozadinu njemačke odbrane u Grčkoj i Albaniji, a intenzivnim dejstvima na komunikacije otežavala snabdijevanje trupa. Komandant savezničkih snaga na Srednjem istoku, britanski general Wilson, impresioniran ovim pobjedama NOVJ, uputio je poruku jugoslavenskim borcima: »Jugoslavensko oružje postiglo je protiv Nijemaca mnogobrojne

uspjehe koji su izazvali divljenje cijelog svijeta. Duž svih istočnih obala Nijemci su izgubili sva uporišta, a u unutrašnjosti zemlje dovedeni su u težak položaj.« U jesen 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije brojala je oko 300.000 boraca svrstanih u 27 divizija, odnosno 9 korpusa, i više samostalnih brigada i partizanskih odreda. Ove jedinice držale su pod kontrolom više od polovine jugoslavenske teritorije.

Takav razvoj događaja prisilio je njemačku Vrhovnu komandu da u Jugoslaviji poveća broj svojih divizija, od 10 na 19, pored kojih se nalazilo još 8 divizija carske Bugarske i 2 divizije hortijevske Mađarske — ukupno oko 400.000 okupatorskih vojnika, kojima je vjerno služilo i oko 250.000 raznih kvislinga. Cijeneći tadašnje značenje jugoslavenskog oslobodilačkog pokreta, njemačka Vrhovna komanda je zaključila: »Kraj 1943. godine bio je za razvoj Titovog pokreta od velikog značaja: on je donio njegovo uvrštenje u opću savezničku strategiju i time priznanje kao samostalne ratujuće sile.«

Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije povezivala se sa oslobodilačkim pokretima u Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Italiji.

Tokom oslobodilačke borbe ostvarivanje politike ravnopravnosti narodnosti Jugoslavije bilo je izraženo i na vojnom planu. Od Albanaca, Čeha, Slovaka, Poljaka, Mađara i ostalih narodnosti nastanjenih na tlu Jugoslavije bile su obrazovane posebne jedinice.

Program i ciljevi, antifašistički karakter oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije privlačili su i pripadnike drugih naroda koji su se uslijed ratnog vrtloga našli na tlu Jugoslavije. Mnogi od njih — Talijani, sovjetski građani, Poljaci, Bugari, Austrijanci, Francuzi, Belgijanci i drugi — stupali su u redove Narodnooslobodilačke vojske i u njoj se hrabro borili. Od Talijana koji su se pridružili NOVJ formirane su tri divizije (»Garibaldi«, »Venezia« i »Garibaldi Natisone«). Od sovjetskih građana koji su uspjeli osloboditi se njemačkog zarobljeništva ili pobjeći iz njemačkih jedinica u koje su bili prisilno mobilizirani formirano je nekoliko manjih jedinica i one su se hrabro borile u sastavu NOVJ.

Isto tako, Jugoslaveni aktivno učestvuju gotovo u svim pokretima otpora evropskih zemalja. Značajna je bila antifašistička aktivnost jugoslavenskih iseljenika u prekomorskim zemljama, posebno u širenju istine o našem NOP-u.

Tokom 1943. godine bitno se mijenjao i međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta. Sagledavajući izrastanje NOP-a u značajan vojni faktor, britanska vlada vodi realističniju politiku prema NOP-u, bez obzira na konstantu u njenom odnosu prema Jugoslaviji: očuvanje monarhije. U junu 1943. Eden piše Churchillu: »Nema nikakve sumnje da su partizani vojna organizacija s kojom treba računati.« Na putu za Teheran, 24. novembra 1943. godine, Churchill je rekao Rooseveltu: »Ti valjani Titovi sljedbenici drže onoliko Nijemaca u Jugoslaviji koliko ih drže kombinirane anglo-američke snage južno od Rima.«

U uvjetima približavanja sovjetskog fronta Balkanu, razvoja i toka operacija u Italiji, Jugoslavija dobija sve veće značenje u antihitlerovskoj koaliciji. To je došlo do punog izražaja na konferenciji trojice lidera vodećih savezničkih sila u Teheranu, koji su se, razmatrajući pitanje daljnjeg vođenja rata, saglasili u tome da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije predstavlja glavnu snagu u borbi protiv njemačkog okupatora

na Balkanu i da je zbog toga treba, koliko je moguće, materijalno pomoći.

U pogledu međunarodne afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta, značajan je bio dolazak u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije vojnih misija vodećih sila antihitlerovske koalicije. U 1943. godini su došle u Jugoslaviju misije zapadnih saveznika. Sovjetska vojna misija, sa generalom Kornjejevim na čelu, na osnovu odluke sovjetske vlade (objavljene 13. decembra 1943), došla je u Jugoslaviju 23. februara 1944. godine; tako je uspostavljen prvi kontakt sa Crvenom armijom. Dva mjeseca kasnije vojna misija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije stigla je u Moskvu.

Prodiranju u svijet istine o tome što se događa u Jugoslaviji veoma mnogo je doprinijela radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, koja je od novembra 1941. godine djelovala sa teritorije Sovjetskog Saveza.

U prvoj polovini 1944. njemačka Vrhovna komanda je poduzela niz ofenzivnih poduhvata protiv Narodnooslobodilačke vojske da bi povratila izgubljene pozicije u Jugoslaviji. Pošto u tome nije uspjela usprkos žestokim višemjesečnim borbama koje su trajale do proljeća 1944, pokušala je iznenadnim vazdušnim desantom na Drvar, uz istovremeno dejstvo motoriziranih jedinica, da uništi rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta — Vrhovni štab i Centralni komitet — i da na taj način obezglavi i paralizira pokret u cjelini. Međutim, njemačkim trupama to nije pošlo za rukom. Poslije neuspjelog desanta rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta premjestilo je svoje sjedište na otok Vis.

Sredinom 1944. godine drugi svjetski rat se približio završnoj etapi, čemu su doprinijele u prvom redu pobjede Crvene armije, koja je u ofenzivnim operacijama, započetim početkom te godine, svoj front prenijela u Rumunjsku i preko stare sovjetsko-poljske granice. U to su i anglo-američke trupe u Italiji probile njemački front, a druge armije zapadnih saveznika iskrcale su se u Normandiji. U takvoj situaciji značaj jugoslavenskog ratišta će još više porasti i ono će postati svojevrsna spona savezničkih frontova — sovjetskog i anglo-američkog, onog u Italiji.

Nastupio je period završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije, u kojima je Narodnooslobodilačka vojska ispoljila svoje borbene kvalitete kao dostojan partner savezničkim armijama. U ljeto 1944. Narodnooslobodilačka vojska definitivno je preuzela strategijsku inicijativu u Jugoslaviji. Vrhovni štab je predvidio da u sklopu završnih operacija za oslobođenje zemlje najprije usmjeri jake snage prema Srbiji, a dijelom snaga da oslobodi jadransku obalu (Dalmaciju), radi učvršćenja svoje pozicije u odnosu na zapadne saveznike.

U žestokim borbama koje su počele u julu 1944. godine 1. i 12. korpus i operativna grupa divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije — ukupno deset divizija — u augustu i septembru savlađuju žilav otpor Nijemaca i četnika i kroz zapadnu Srbiju prodiru u pravcu Beograda. U južnoj i istočnoj Srbiji stvaraju se nove divizije i korpusi (13. i 14-ti, odnosno 7 divizija), koji se odmah uključuju u borbu. U toku tih operacija jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije su oslobodile preko dvije trećine Srbije, razbivši četničke i nedićevske snage; istovremeno iz Srbije se povlače okupacione trupe carske Bugarske.

U to vrijeme je Crvena armija nezadrživo napredovala prema zapadu. Na svom lijevom krilu trupe Crvene armije (2. i 3. ukrajinski front)

su u jaši-kišinjevskoj operaciji do nogu potukle njemačku grupu armija »Južna Ukrajina«, što je podstaklo oslobodilačke ustanke u Rumunjskoj i Bugarskoj. Poslije toga trupe Crvene armije, kojima su se pridružile oružane snage novih vlada Rumunije i Bugarske, oslobodile su ove zemlje. U septembru 1944. godine jedinice Crvene armije izbile su na istočne granice Jugoslavije.

Ubrzo su dvije armije, Crvena armija i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, čije se bratstvo po oružju kovalo od 1941. godine, uspostavile neposredan kontakt. Susreli su se heroji sa legendarnog Staljingrada i legendarne Sutjeske, koji će voditi zajedničke borbe za oslobođenje sjeveroistočnih oblasti Srbije i glavnog grada Jugoslavije — Beograda. To je bio susret dviju armija — jedinstven u Evropi — koje su se, bez obzira što su ih razdvajale hiljade kilometara, od 1941. godine borile protiv zajedničkog neprijatelja — sila osovine.

Narodnooslobodilačka vojska je tada imala 15 korpusa, odnosno 50 divizija, 2 operativne grupe, 16 samostalnih brigada, 130 partizanskih odreda, svoju ratnu mornaricu i prve formacije avijacije — ukupno preko 400.000 naoružanih boraca.

Uoči početka zajedničkih operacija dviju armija, 21. septembra, maršal Tito je otputovao u Moskvu. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i sovjetska Vrhovna komanda su se »sporazumjeli o prelasku trupa Crvene armije na istočnu teritoriju Jugoslavije i o vođenju zajedničkih operacija radi oslobođenja tog dijela zemlje i Beograda«, o čemu je agencija TASS 28. septembra 1944. objavila zajednički kominike.

Maršal Tito je, na povratku iz Moskve, 5. oktobra u Krajovi, želeći da doprinese uspostavljanju dobrih odnosa sa otečestvenofrontovskom Bugarskom i da olakša njen međunarodni položaj, udovoljio molbi bugarske vlade i, u ime Nacionalnog komiteta, odobrio učešće bugarske armije u borbama protiv Nijemaca na tlu Jugoslavije.

Zajedničke operacije Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske za oslobođenje dijela Srbije u jesen 1944. godine obilježene su najvećom i najznačajnijom pobjedom — oslobođenjem glavnog grada Jugoslavije — Beograda. U borbama na tlu Jugoslavije palo je oko 8.000 sovjetskih ratnika.

Ove zajedničke pobjede bile su veoma značajne za dalju borbu Narodnooslobodilačke vojske na tlu Jugoslavije radi konačnog oslobođenja preostalih centralnih i zapadnih područja zemlje. Jedinice Crvene armije koje su se borile u istočnim dijelovima Jugoslavije prebačene su na front u Mađarskoj, osim 68. streljačkog korpusa, koji se zadržao u Srbiji i Sremu do 25. decembra 1944. godine, kada je i on upućen na budimpeštanski pravac.

Kao saveznik u borbi, Narodnooslobodilačka vojska je tada dobila od Crvene armije značajnu ratnu tehniku i oružje za 12 pješadijskih i 2 vazduhoplovne divizije, kao i izvjestan broj tenkova. Ta pomoć je znatno doprinijela jačanju jedinica Jugoslavenske armije koje su dejstvovale, uglavnom, sjeverno od rijeke Save, što je bio krupan činilac u posljednjoj etapi operacija Jugoslavenske armije za konačno oslobođenje zemlje.

Dok su jedinice Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije vodile zajedničke operacije za oslobođenje sjeveroistočne Srbije i Beograda, ostalih 36 divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije

vodile su operacije za oslobođenje drugih krajeva zemlje. Do kraja 1944. godine oslobođeni su preostali dijelovi Srbije, Makedonije, Crna Gora, Dalmacija i znatan dio Bosne i Hercegovine. Time je bila završena prva etapa operacija za konačno oslobođenje Jugoslavije.

U oslobođenju istočnih dijelova Makedonije i Kosova polja učestvovale su i jedinice nove bugarske armije. U oslobođenju Kosova učestvovale su i dvije divizije NOV Albanije.

Narodnooslobodilačka vojska uspostavila je jedinstveni front od Drave preko Srema, Bosne i Like do Jadranskog mora. Na taj način se jugoslavenski front slio u neprekidan saveznički front kojim je okružena hitlerovska Njemačka.

Poslije ovih operacija borbe protiv njemačkih snaga na tlu Jugoslavije produžila je da vodi Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Njena snaga na početku 1945. bila je oko 650.000 boraca. Prvog marta preimenovana je u Jugoslavensku armiju i do kraja rata je narasla na preko 800.000 boraca. Na svom odvojenom frontu ona se borila protiv brojnih neprijateljskih jedinica, koje su u proljeće 1945. brojale oko 400.000 njemačkih (7 armijskih korpusa) i oko 200.000 kvislinških vojnika — ukupno blizu 600.000 vojnika.

Posljednju etapu završnih operacija za konačno oslobođenje zemlje Jugoslavenska armija je otpočela u martu 1945. U dvomjesečnim borbenim dejstvima četiri armije u zahvatu fronta i sedam korpusa koji su dejstvovali u dubokoj pozadini neprijatelja oslobodile su cijelu jugoslavensku teritoriju, izbile na rijeku Soču i u Korušku i razbile preostale njemačke i kvislinške snage. Oslobođenje Istre i Slovenskog primorja imalo je krupno značenje za sjedinjenje ovih krajeva sa zemljom maticom. Isto tako, ove operacije Jugoslavenske armije bile su značajne u pogledu osiguranja lijevog boka 3. ukrajinskog fronta.

Otpor njemačkih snaga u Jugoslaviji produžio se do 15. maja 1945, kada su bile primorane da kapituliraju na jugoslavenskom tlu. Toga dana komandant 3. armije uputio je telegram svom vrhovnom komandantu maršalu Titu: »Na frontu armije prestao je svaki organizovani otpor«.

Uspješno nastupanje jedinica 2. i 3. ukrajinskog fronta Crvene armije u Mađarskoj i Austriji bilo je od velikog značaja za završne operacije Jugoslavenske armije.

U drugom svjetskom ratu Jugoslavija je izgubila 1,706.000 ljudi, odnosno poginuo je svaki deseti Jugoslaven! U Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije poginulo je oko 305.000 boraca, a preko 425.000 je ranjeno. Pored ljudskih gubitaka, Jugoslaviji je nanijeta ogromna materijalna šteta.

Svojom oslobodilačkom borbom narodi Jugoslavije su dali značajan udio u borbi protiv fašističkih zemalja i za to dobili zasluženo priznanje svih naprednih i slobodoljubivih ljudi, svih savezničkih vlada. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi su od 1941. do 1945. godine svojim dejstvima vezivali za sebe prosječno 30 do 35 okupatorskih divizija.

Narodi Jugoslavije su veoma ponosni na to što su u vrijeme najvećih iskušenja za čovječanstvo, u borbi za izvojevanje krupne historijske pobjede nad fašizmom dali najveći mogući doprinos.

*

U četvorogodišnjoj borbi na tlu Jugoslavije izrasla su dva bitna činioca — revolucionarna vojska i revolucionarna vlast — koja su omogućila pobjedu narodnooslobodilačke borbe koja je imala »izrazito klasnu sadržinu« (Tito).

Narodnooslobodilačka vojska, odnosno Jugoslavenska armija, čiji je proces stvaranja otpočeo 1941. godine, izrasla je u snagu sposobnu da u sklopu ratnih napora antihitlerovske koalicije oslobodi zemlju i ostvari konačnu pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta. Ona je kroz borbu prihvaćena i priznata od sila antihitlerovske koalicije kao partner protiv sila osovine. U završnoj fazi drugog svjetskog rata Jugoslavenska armija, kao samostalna oružana sila pored armija vodećih savezničkih zemalja, imala je svoj dio strategijskog fronta prema hitlerovskoj Njemačkoj.

Drugi bitan činilac — nova, narodna vlast, koja se razvija od prvih dana ustanka uporedo sa oružanom borbom, izražavala je revolucionarnu suštinu društveno-političkog preobražaja zemlje. Njeno stvaranje bila je garancija da nema povratka na stari sistem vlasti. Odlukama Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, održanog 29. novembra 1943. godine u Jajcu, označena je promjena nosioca vlasti u Jugoslaviji i osigurano konstituiranje nove, federativne zajednice ravnopravnih jugoslavenskih naroda i narodnosti. To je bio rezultat promjena u odnosima političkih snaga u zemlji, čija je osnovna karakteristika u tome što je narodnooslobodilački pokret — koji je na osnivačkoj skupštini Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću, izrazio svoj društveno-politički i općejugoslavenski karakter — postao dominantna snaga. Snage starog, buržoaskog poretka, u procesu oslobodilačkog rata, skinute su s društvene pozornice kao otvoreni ili maskirani suradnici okupatora. To ih je onemogućilo da ozbiljnije utječu na daljnji razvitak jugoslavenskog društva.

Razvijajući na utvrđenim načelima oslobodilački rat, KPJ ga je dovela do pobjedonosnog završetka. To je omogućilo ozakonjenje rezultata postignutih u četvorogodišnjem ratu proglašenjem Republike Jugoslavije (29. novembra 1945) i donošenjem prvog Ustava nove države (u januaru 1946). Time je završena prva etapa socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Nedim Šarac

Revolucija i Komunistička partija Jugoslavije

Trajna neposredna povezanost socijalističke revolucije na jugoslovenskom tlu i organizacije komunista može se najopštije definisati kao odnos između istorijskog zbivanja i njegovog istaknutog aktera, zapravo subjekta. Ovaj poznati, ali još nedovoljno izučen fakat je ujedno premisa za zaključke prema univerzalnom kriteriju koji je A. Gramši ovako postavio: »Partija će imati veći ili manji značaj upravo u onoj mjeri u kojoj je njena posebna aktivnost imala veći ili manji značaj u određivanju istorije jedne zemlje.«

Jugoslovenska revolucija je označila smjenu društvenih epoha kod nas i nastavak ciklusa socijalističkih revolucija XX vijeka. Njen neposredni početak u vidu narodnooslobodilačke borbe (1941-1945) predstavljao je rasplet decenijama fermentirane krize buržoaskog sistema u jugoslovenskim zemljama, koja je kulminirala i stekla nove dimenzije 1941. godine uspostavljanjem fašističke okupatorsko-kvislinške vladavine u vrijeme razbuktavanja drugog svjetskog rata.

Formirajući se u izuzetno dinamičnom razdoblju socijalnih i nacionalnooslobodilačkih previranja na evropskom prostoru iza prvog svjetskog rata pod jakim uticajem učenja i prakse ruskih boljševika i sa oslonom na baštinu jugoslovenskih socijaldemokratskih partija i grupa koje su se krajem XIX i prvih godina XX vijeka konstituisale uglavnom na erfurtskoj varijanti antikapitalističkog programa, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je od svog postanka imala izrazito revolucionarno opredjeljenje. Marksizam je bio podloga i okvir njene revolucionarne programske koncepcije i usmjerenosti. Treba odmah reći da je ona faktično bila je-

dina politička formacija u jugoslovenskom društvu sa tako dalekosežnim ciljevima. Iako je ponikla i dugo djelovala u relativno zaostaloj sredini i sa više strana bila zapljuskivana raznovrsnim simplifikatorskim idejama, KPJ je ostala otporna prema zavjereničkim, pučističkim i njima sličnim kvazirevolucionarnim tendencijama, a u ranim fazama svoje poluvjekovne istorije povremeno je zauzimala ortodoksno-doktrinarne, sektaške i ekstremne stavove više po sugestijama sa strane nego iz vlastitih pobuda i ubjeđenja. Složena jugoslovenska stvarnost, koja je brzo razotkrivala sve iluzije i zablude pobornika revolucije, neprekidno je komuniste stavljala pred alternativu: vegetirati na periferiji političkog života ili samostalno van dogmatskih šema naći odgovore na mnoštvo aktuelnih pitanja u zemlji. Višegodišnji proces sazrijevanja i akumuliranja iskustava u suočeljavanju sa veoma agresivnim antikomunizmom građanske politike i strujanjima u sopstvenim redovima definitivno je tokom druge polovine 30-tih godina izveo KPJ na put ideološke i političke emancipacije. Vrlo jasno se može pratiti i argumentovano tvrditi da je krivulja uspona prestiža i uloge KPJ u jugoslovenskom društvu i međunarodnom radničkom pokretu stajala u upravnoj srazmjeri sa stepenima njenog nezavisnog položaja, stvaralačke sposobnosti i razumijevanja prilika u zemlji i svijetu.

Pred drugi svjetski rat, analogno dvostranoj — rušilačkoj i graditeljskoj — funkciji revolucije, u preokupacijama i opozicionarskim istupanjima KPJ uspostavljena je neophodna proporcionalnost i korelacija između intencija i deviza uperenih protiv postojećeg stanja i onih koje su anticipirale i krčile put novom društvu. Određenije i sa znatno više političkog realizma nego u prethodnim decenijama sagledavana je i pred širom javnosti otvarana perspektiva bliže i dalje budućnosti jugoslovenskih naroda i njihove zajednice. Pošto je suština te projekcije predstavljala sintezu osnovnih interesa radničke klase i ostalih radnih slojeva, čitav proces društvenog preobražaja je shvatan, pripreman i kasnije realizovan kao egzistencijalna potreba i *djelo* osnovne mase jugoslovenskih naroda. Dakle, politika jugoslovenskih komunista je evoluirala do nivoa da ishodište nalazi u svom vremenu i prostoru, a stremi progresu i računa sa angažovanjem većine stanovništva u revolucionarno-demokratskom pokretu.

Iako je KPJ te idejno-političke domete dosegla pred drugi svjetski rat, ona se ni u prethodnom razdoblju nije identifikovala sa samodovoljnim tvorcem jugoslovenske revolucije. Prvenstveno u radničkoj klasi, ali i izvan nje, u siromašnom seljaštvu, naprednoj inteligenciji i potlačenim narodima gledala je aktivne učesnike transformisanja društva. Na te strukture komunisti su godinama usmjeravali svoj uticaj, da bi zatim u vrijeme proklamovanja narodnofrontovskog kursa vršili politizaciju i okupljanje masa na antifašističkoj platformi, koja se u događajima uoči i tokom 1941. godine afirmisala i radikalizovala zahvaljujući ponajviše usponu KPJ i vidnom pomjeranju najugroženijih socijalnih grupa i patriotski raspoloženih snaga ka ljevici. Tadašnja gibanja su već nedvosmisleno pokazala da se pravci nacionalne i socijalne borbe za slobodu na jugoslovenskom tlu prepliću, prožimaju i uzajamno dopunjavaju. Oružani ustanak protiv okupatora i kvislinga pod vođstvom KPJ, dalje diferencijacije i druga burna kretanja u društvu bitno su doprinijeli sprezanju dvaju najjačih pokreta modernog doba kod nas. Njihovom homogenizacijom oko jedinstvene klasne jezgre nastaje osoben fenomen

integralnog revolucionarnog procesa koji je već preko tri decenije »lokomotiva« jugoslovenske istorije.

Kontinuelnost stanovišta KPJ o učešću masa u stvaranju cjelokupne istorije, napose u izvođenju socijalističke revolucije kao u prelomnom i najplodotvornijem poduhvatu jedne društvene zajednice, imala je krupne konsekvence od presudnog značaja kako za uspješno slamanje starog poretka i eliminisanje birokratskih devijacija tako i za trasiranje samoupravnog sistema.

U ovoj prilici ograničiću se na ilustrativno prezentiranje nekoliko kraćih izvoda iz sačuvanih dokumenata koji direktno ili indirektno predočavaju pomenutu fundamentalnu ideološku, odnosno praktično-političku poziciju KPJ u četvrtstoljetnom predratnom i ratnom razdoblju njene istorije.

U momentu inauguracije KPJ je prihvatila i u svoj program uvrstila demokratsko načelo: »Komunistička partija neće preuzeti vlast pre no što se velika većina proleterskih i ostalih radnih masa svojom jasnom i nesumnjivom voljom, svojom snažnom potporom ne izjasni za program, cilj i borbena sredstva komunista.«

Novoizabrano Centralno vijeće KPJ je gledišta i odluke partijskog kongresa polovinom 1920. godine, na kome se revolucionarno krilo radničkog pokreta u Kraljevini SHS definitivno distanciralo od desničarskih i centrumaških smjerova, rezimiralo u devizu: »Pod zastavom komunizma, u odbranu svojih prava i interesa, radni narode varoši i sela, ujedini se!«

U proglasu objavljenom neposredno poslije zasjedanja Trećeg kongresa KPJ 1926. godine je stajalo: »U mase!... Stvarajmo savez radnika i seljaka i ugnjetenih nacija u borbi protiv kapitalista i srpskih imperijalista!«

Direktivno pismo članovima KPJ u kome se fiksira politička linija usvojena na Četvrtom kongresu partije 1928. godine takođe je upućivalo: »Svi na rad u mase!«

Autentična izvorna građa pruža obilje takvih i sličnih svjedočanstava.

Isti postulativni princip svih političkih koncepcija jugoslovenskih komunista, koje su modifikovane zavisno od promjene situacije, determinisao je i način njihove realizacije. Pri tome je osobito karakteristično određivanje relacija: revolucija — KPJ — mase.

Kongresna rezolucija iz 1926. godine, na primjer, obavezivala je KPJ »da bude *u stalnoj živoj vezi sa radnim masama* kako bi mogla... postati *partija masa*«. U zaključku se ističe: »... naš *osnovni zadatak* sastoji (se) u *pripremi revolucije,* koja će jedina biti u stanju da radnike i seljake definitivno oslobodi kapitalističkog ropstva« (podvučeno u originalu).

U tekst odluka Politbiroa Centralnog komiteta KPJ usvojenih avgusta 1935. godine, koje su saopštene članstvu, unijeta je ocjena: »Ključ za pobjedu leži u povezanosti s masama i masovnim revolucionarnim borbama.«

To su već bili prvi koraci stopama Blagoja Parovića, koji je — odstupajući od standardnih šablona i doktrina — prethodnog mjeseca na plenarnoj sjednici Centralnog komiteta KPJ u Splitu s razložnim tumačenjem iznio vizionarsku misao: »Naša predstojeća revolucija, po svome

nacionalnom karakteru — jeste narodna revolucija. Na njenom prvom etapu, u toj revoluciji će učestvovati ne samo proletarijat i seos.(ka) sirotinja, nego najširi demokratski narodni slojevi.«

Pogledi Parovića i njegovih istomišljenika nagovijestili su novi partijski kurs koji je u predvečerje drugog svjetskog rata djelovao na pregrupisavanje političkih snaga u Jugoslaviji. U proljeće 1939. godine konsolidovana i kadrovski podmlađena organizacija jugoslovenskih komunista se već nalazila u centru zbivanja jer je — prema navodima u listu »Proleter« broj 1 od maja 1939. godine — »u prvim redovima svoga naroda u borbi za zaštitu njegove nezavisnosti, za ravnopravnost i bratstvo među narodima Jugoslavije, za slobodu i demokratiju, za socijalna i politička prava radničke klase«.

Peta zemaljska partijska konferencija krajem oktobra 1940. godine, pored poznatih rezultata, dala je i prognozu da predstoje »u bližoj budućnosti odlučne borbe«. Osam mjeseci kasnije, kada su se na jugoslovenskom području nanizali događaji koji su, potvrđujući ta predviđanja, protekli u znaku aprilskog rata i njegovih mnogostrukih posljedica, uslijèdio je napad Njemačke na Sovjetski Savez. Neposredna reakcija Centralnog komiteta KPJ je glasila: »Komunisti Jugoslavije, stanite na čelo radnih i nacionalno-ugnjetenih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda... Izvršite svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije. Napred u poslednji i odlučni boj za slobodu i sreću čovečanstva.« Poslije svega dvadeset dana osvit jugoslovenske revolucije bio je popraćen pozivom: »Narodi Jugoslavije: Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i drugi! Sada je vreme, sada je kucnuo čas, da se dignete svi kao jedan u boj protiv okupatora i njegovih domaćih slugu krvnika naših naroda!... Radnici, seljaci, građani i omladino Jugoslavije! U boj!«

Rezolutan stav sadržan u navedenim citatima i u kontekstu odnosnih dokumenata ne ostavlja prostora sumnji da je u namjerama i vizijama KPJ »boj«, koji je svjesno i sa punom odgovornošću zametla, od početka bio stvar svih naroda Jugoslavije i prerastao domašaje pokreta otpora. Dalja nastojanja i praksa je potkrepljivala tvrdnju Moše Pijade, iznijetu u časopisu »Proleter« pod kraj 1942. godine, da KPJ »nije polazila ni od kakvih uskih partijskih interesa, jer jedna istinski narodna Partija kao što je naša, ne može da ima nikakve svoje interese koji se ne bi poklapali sa interesima najširih narodnih masa«.

Tek osnovano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, u svojstvu političkog tijela široke osnove, novembra 1942. godine se izjasnilo za borbu »protiv starog reakcionarnog poretka«, koja pada u dio »narodima Jugoslavije« — svima zajedno i svakom posebno: »Hrvatima, Slovencima, Muslimanima, Crnogorcima, Makedoncima i Srbima«.

Osnovni motivi, struktura, glavne komponente i tendencije tekućih revolucionarnih zbivanja bili su već 1942. godine obuhvaćeni i izloženi jednom rečenicom koja glasi: »Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije« (Tito).

Posve je razumljivo, štaviše, tako reći istorijski predodređeno da avangarda revolucionarnog radničkog pokreta u čitavom razdoblju do 1941. godine obavi »misiju organizatora i predvodnika narodnooslobodilačke borbe«. Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito je u proljeće 1942. godine ovako pisao o dužnostima komunista: »Članovi KPJ moraju i od sada, kao i do sada biti u prvim redovima narodnooslobodilačke borbe. Oni moraju neumorno i uporno okupljati široke mase.« Držeći se tih naloga, koji su istodobno bili glas kolektivne i individualne savjesti i svijesti jugoslovenskih komunista, pripadnici KPJ su djelovali na najisturenijim tačkama revolucionarnog fronta. Sa koliko samopožrtvovanja su prednjačili, govori podatak da je tri četvrtine predratnih članova KPJ izgubilo živote u periodu od jula 1941. do maja 1945. godine.

Dosta rasprostranjena prije prvog svjetskog rata među članicama Druge internacionale, teorija o »čistoj« klasnoj borbi, koja je do isključivosti radničku klasu pretpostavljala, praktično odvajala, čak i suprotstavljala svim ostalim socijalnim kategorijama, nije uhvatila korijena u KPJ, jer su već osnivači komunističke organizacije u novoformiranoj Kraljevini SHS ispoljili dovoljno kritičnosti prema tom dijelu socijaldemokratskog idejnog nasljeđa. Mada je trajna okosnica ideologije i politike KPJ stvarana na sistemu autentičnih marksističkih ideja, bilo je početničkih lutanja, necjelishodnih poteza i zastranjivanja, ali ne u smislu vulgarizacije nespornog saznanja da je proletarijat istorijski predestiniran nosilac revolucije ili bukvalnog interpretiranja maksime »Oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase«. U prilog te tvrdnje — pored već citiranih fragmenata partijskih dokumenata iz 1920, 1926, 1935. i 1941. godine, kao i mnogih drugih — govore i odredbe prvog statuta KPJ 1920. godine. One pokazuju da se prvenstveno reflektiralo na ulazak najamnih radnika u organizaciju, no pod sličnim uslovima bila je otvorena i mogućnost pristupa intelektualcima i seljacima. Potonji su, treba napomenuti, sačinjavali tada preko 75% stanovništva zemlje. Ubrzo je lansirana parola o »jedinstvenom frontu radnika i seljaka«, koji je kasnije konzistentno propagiran, a 1940. godine u proglasu Centralnog komiteta KPJ apostrofiran ovako: »Radnici i seljaci, vi ste prirodni saveznici i braća po muci. Vi spadate zajedno u jedan front i onda će vaša sila biti nesalomiva. Vaša borba protiv kapitalističkog izrabljivanja, za svakodnevne vaše interese, za bolju i srećniju budućnost treba da bude zajednička.«

Jugoslovenski komunisti su, znači, uočavali i izvlačili odgovarajuće zaključke iz činjenice da su određeni slojevi agrarnog stanovništva i inteligencije takođe podvrgnuti kapitalističkoj eksploataciji i političkoj represiji buržoazije, pa stoga i zainteresovani za korjenito mijenjanje postojećih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Na toj realnosti sazdana je revolucionarna teza o akcionom savezu radnika, seljaka i progresivne inteligencije. Nacionalna neravnopravnost u jugoslovenskoj monarhiji proširivala je izvore potencijalne revolucionarne energije i bazu tog saveza, utoliko više što je postajalo posve izvjesno da u buržoaskom sistemu nema stvarnih izgleda za dosljedno rješavanje nacionalnog pitanja. Objektivno motivisana politička koncentracija masa u revolucionarno-demokratski pokret vršena je posredovanjem KPJ postepeno, uz zastoje, u različitim institucionaliziranim i neformalnim oblicima. Pred rat najpotpunije i najadekvatnije se ostvarivala u Narodnom frontu

slobode. Njegove koncepcijske osnove su iz već pomenutog referata Blagoja Parovića na plenumu Centralnog komiteta KPJ 1935. godine prenijete u rezoluciju, gdje je rečeno: »Stvaranje i jačanje protufašističke narodne fronte je danas glavni put kojim radnička klasa, seljaštvo i potlačeni narodi mogu doći do pobjede.«

Specifičan karakter i važna društveno-politička funkcija jugoslovenske narodnofrontovske formacije u daljim odsudnim zbivanjima u velikoj mjeri su određeni njenom genezom. Za razliku od istoimenih grupacija koje su poslije Sedmog kongresa Kominterne nastale u Francuskoj, Španiji, Čileu i još nekim zemljama krhkim koaliranjem nacionalnih komunističkih i drugih antifašističkih partija na osnovu sporazuma vrhova tih stranaka, Narodni front na jugoslovenskom području je nicao i razvijao se prevashodno putem masovnih antifašističko-patriotskih i protivrežimskih akcija, čiji su sve brojniji učesnici bili međusobno povezani identičnim ili vrlo bliskim interesima i zajedničkim nastojanjima. Takva osnova i struktura obezbijedila je jugoslovenskom Narodnom frontu stabilnost i naglašenu revolucionarno-demokratsku borbenost (na primjer, događaji 27. marta 1941. godine). Vršeći nezamjenljivu ulogu u slamanju okupatorsko-kvislinškog sistema i u istorijskoj konfrontaciji novo—staro, on je tokom rata, s devizama »Smrt fašizmu — sloboda narodu!« i »Bratstvo — jedinstvo«, a pod karakterističnim novim nazivom — Jedinstveni narodnooslobodilački front (JNOF), izrastao u široki borbeni pokret — snažno žarište energije i inicijative masa. S obzirom na »vrijednost i nužnost« tog faktora, Tito je s razlogom početkom 1942. godine isticao: »Stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u svim oblastima Jugoslavije, to je osnovna zadaća komunista.« Prije, a naročito poslije (od polovine 1944. godine) svog formalnog organizacionog uobličenja, Narodni front — budući Socijalistički savez radnog naroda — uzdigao se do kolosalnog opštejugoslovenskog političkog medijatora kakav nije bio poznat u našoj dotadašnjoj istoriji.

Nauka, na žalost, još nije egzaktno utvrdila podatke o broju učesnika u jugoslovenskom narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945. godine. Zna se da je u vojnim jedinicama 1941. godine bilo 80.000 partizana, a pod kraj rata 1945. godine deset puta više. U međuvremenu je poginulo 305.000 boraca.

Godine 1945. u pojedinim političkim organizacijama broj članova je iznosio:

— Komunistička partija Jugoslavije	141.066
— Savez komunističke omladine Jugoslavije	300.000
— Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije . . .	1,374.000

Prvi pouzdaniji numerički podaci o pripadnicima Narodnog fronta potiču s kraja 1947. godine. Njih je tada bilo 6,536.204.

Socijalna struktura učesnika u narodnooslobodilačkom pokretu može se približno odrediti na osnovu rezultata jedne poslijeratne opštejugoslovenske ankete. Prema dobivenim pokazateljima, procentualni odnos je bio: 61,1% seljaci, 30,8% radnici, 8,1% ostali. Seriozniija istraživanja na području Bosne i Hercegovine, koja se odnose samo na 1941. godinu, utvrdila su da je ovdje tada u narodnooslobodilačkom pokretu sudjelovalo preko 28.000 lica. Među njima je bilo 70% seljaka, 19% radnika (znatno iznad

procenta zastupljenosti ove socijalne kategorije u ukupnom stanovništvu BiH) i 11% ostalih.

Izvjesni zaključci se mogu izvesti i iz evidentiranih podataka o sastavu starješinskog kadra u Jugoslovenskoj armiji 1945. godine. Od ukupno 51.640 tih lica, 42% su bili seljaci, 21% radnici, 20% intelektualci, a 17% ostali.

Vrlo je indikativno da su petinu učesnika u narodnooslobodilačkom pokretu sačinjavale žene, koje su u doba Kraljevine SHS (Jugoslavije) i ranije važećim propisima bile praktično isključene iz javnog političkog života.

Dalja sistematska istraživanja i u ovoj oblasti sigurno će još ubjedljivije potkrepljivati pravilo da »nikad narodna masa ne može da bude tako aktivan tvorac novog društvenog poretka kao za vrijeme revolucije« (Lenjin).

Dušan Živković

Klasni i revolucionarni karakter narodne vlasti

I

Jedna od osnovnih specifičnosti jugoslovenske revolucije (1941—1945) jeste u tome što se uporedo sa oslobodilačkom borbom, već od prvog dana ustanka počela odvijati i socijalistička revolucija. Iako narodnooslobodilačka borba nije organizovana kao klasičan primer socijalističke revolucije, s javno istaknutim proleterskim parolama, ona je u specifičnim oblicima razvoja u sebi sadržavala osnovne elemente takve revolucije. Kroz organizovanje borbe protiv okupatora za nacionalno oslobođenje vodila se i borba za osnovne atribute socijalističke revolucije: vlast i oružane snage.

Marks je u aprilu 1871. godine, u danima postojanja i borbi Pariske komune, pisao Kugelmanu: »Ako pogledaš poslednju glavu moga *Osamnaestog brimera,* videćeš da kažem da se sledeći pokušaj francuske revolucije neće više, kao do sada, sastojati u tome da se birokratsko-vojna mašina prenese iz jednih ruku u druge, nego da se *razbije,* a to i jeste preduslov svake stvarne narodne revolucije na kontinentu. Baš to i pokušavaju da urade naši herojski pariski drugovi.«[1] Istu misao ponavljaju Marks i Engels u predgovoru novom nemačkom izdanju *Komunističkog manifesta* od jula 1872. godine, znači posle iskustva Pariske komune, gde oni ističu: »Naročito je Komuna pružila dokaz da radnička klasa ne može prosto uzeti gotovu državnu mašinu i staviti je u pokret za svoje ciljeve.« Lenjin je, prihvatajući ove Marksove misli, takođe tvrdio da je sušti-

[1] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma,* tom 2, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 434-435.

na Marksovog učenja u tome što je on dokazivao da »radnička klasa mora razbiti, slomiti gotovu državnu mašinu, a ne zadovoljiti se prosto njenim osvajanjem«[2].

Iskustvo Pariske komune i iskustvo prve ruske revolucije (iz 1905. godine) potvrdili su životvornost Marksovih postavki, zbog čega ih je Lenjin u potpunosti prihvatio i dalje razrađivao. Shvatajući značaj rušenja stare vlasti i uspostavljanja vlasti od strane proletarijata, Lenjin je u aprilu 1917. godine u članku *O dvovlašću* pisao: »Osnovno pitanje svake revolucije jeste pitanje vlasti u državi. Bez jasnog shvatanja tog pitanja ne može biti reči ni o kakvom svesnom učešću u revoluciji, a da i ne govorimo o rukovođenju njome.«[3]

Kao Partija koja je od svog osnivanja, u aprilu 1919. godine, prišla Trećoj, Lenjinovoj internacionali, KPJ je već na svom Drugom kongresu (u Vukovaru 1920. godine) izradila revolucionarni Program, u kome se nedvosmisleno akceptiraju Lenjinove postavke o vlasti. U uvodu vukovarskog Programa KPJ piše: »Neophodan uslov za tu socijalnu revoluciju jeste diktatura proletarijata, tj. uspostavljanje od strane proletarijata takve političke vlasti koja će mu omogućiti da uništi svaki otpor eksploatatora.«[4]

Ovako koncipiran program KPJ u osnovi nije menjala za sve vreme svog postojanja i ilegalnog rada — sve do konačnog ostvarenja toga cilja u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Bez obzira na to što je bila stavljena van zakona i radila u strogoj ilegalnosti u periodu od Obznane i Vidovdanskog ustava 1921. do 1941. godine, Partija se kroz dugogodišnju borbu protiv vladajućih režima sve više afirmisala kao jedina snaga koja vodi borbu za interese radnih masa, da bi u godinama pred drugi svetski rat, oslobodivši se izvesnih dotadašnjih slabosti, narasla u dobro organizovanu političku snagu sa precizno trasiranim političkim ciljevima.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji (u oktobru 1940. godine) KPJ je dala smernice za rad sa jasnom orijentacijom u odnosu na nastupajuće događaje. »Nasuprot perspektive za koju se bori imperijalistička buržoazija, — piše u Rezoluciji Pete zemaljske konferencije — naime da završi rat novim imperijalističkim »mirom«, građenim u novoj podjeli svijeta i još težem ugnjetavanju porobljenih naroda, radničkoj klasi se u savezu s radnim seljaštvom i ugnjetenim narodima otvara perspektiva revolucionarnog sloma imperijalizma, perspektiva novih pobjeda socijalizma i uklanjanja korijena imperijalističkih ratova.« I dalje: »Klasni se sukob zaoštrava u Jugoslaviji i nagovještava u bližoj budućnosti odlučne borbe.«[5]

Dosledna svojoj antifašističkoj orijentaciji, KPJ je u danima aprilskog rata odlučno stala na poziciju odbrane zemlje. Centralni komitet KPJ je na sednici od 10. aprila zauzeo stav da svi komunisti aktivno učestvuju u borbi protiv agresije, ali je, ocenjujući razvoj događaja koji je nagoveštavao brzi poraz i kapitulaciju, već 15. aprila u svom proglasu

---

[2] V. I. Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, »Kultura«, Beograd, 1960, tom XI, str. 209.

[3] Isto, tom X, str. 421–424.

[4] *Istorijski arhiv KPJ*, tom 2, Istorijsko odeljenje CK KPJ, Beograd 1949, str. 29-30.

[5] Isto, materijali Pete zemaljske konferencije.

stavio do znanja svim komunistima i drugim antifašistički i demokratski orijentisanim snagama da će se i u slučaju kapitulacije rat nastaviti sa ciljem oslobođenja od fašizma i uspostavljanja pravednije vlasti.[6]

Kontinuitet ovih programskih načela potvrđuju i zaključci Majskog savetovanja, koje je održano u Zagrebu 1941. godine. Razmatrajući opštu vojno-političku situaciju, rukovodstvo KPJ je došlo do zaključka da je jedini izlaz iz postojeće situacije za sve narode Jugoslavije: borba protiv okupatora za nacionalno oslobođenje i u okviru te borbe revolucionarni preobražaj zemlje i uspostavljanje vlasti radnog naroda. Mada se u zaključcima Majskog savetovanja ne govori izričito o borbi za revolucionarnu, socijalističku vlast, iz analize se to veoma reljefno uočava, i to kako u odnosu prema kapitalističkom sistemu uopšte tako i u odnosu prema jugoslovenskoj izbegličkoj vladi, »koja se stavila pod okrilje Engleske s nadom da se pomoću engleskog imperijalizma uspostavi ono staro stanje«. To znači, ne samo borba protiv okupatora, nego i borba protiv »starog stanja«, »kapitalističke klike« itd.[7]

Napad Nemačke na SSSR, pojačane pripreme za ustanak, pismo Kominterne Centralnom komitetu KPJ, odluka o početku ustanka i ustanak utisnuli su snažan pečat kako na prestrojavanje političkih snaga u zemlji tako i na izvesno nijansiranje političke linije KPJ. Iako se suštinski nije ništa promenilo u političkoj strategiji KPJ, nastali događaji su diktirali izvesnu izmenu u partijskoj taktici. Bilo je potrebno proširivati političku platformu i isticati one parole koje su najviše odgovarale političkom trenutku, ali to nikako ne znači da je Partija odustajala od već trasiranog puta da u okviru antifašističke oslobodilačke borbe ostvari svoj istorijski zadatak avangarde radničke klase.

U uslovima okupirane i raskomadane Jugoslavije isticati parolu borbe za socijalističku vlast značilo bi ne samo izazvati protiv sebe ujedinjene snage okupatora i kvislinga, pristalice izbegličke vlade i dinastije, nego i izolovati se i od onih demokratskih i oslobodilačkih snaga koje su bile za borbu protiv okupatora, ali koje još nisu bile spremne da idu u borbu za dublje društveno-ekonomske promene. Zato je KPJ od samog početka ustanka 1941. godine isticala parolu: »Borba protiv okupatora za nacionalno oslobođenje«, oko koje su se okupljale sve one snage koje su bile za borbu protiv okupatora i domaćih kolaboracionista. Mada je ova parola zasnovana na širokoj oslobodilačkoj osnovi, ona je od samog početka imala i svoje klasno opredeljenje. Klasni karakter ove parole ogledao se u tome što je izolovala od naroda ne samo sve otvorene i prikrivene kolaboracioniste, nego i gotovo sve građanske političke partije i grupe, koje su u suštini bile ili kolebljive i pasivne ili reakcionarne i zato se nužno povezivale s okupatorima ili kolaboracionistima, a samim tim se i izolovale od masa, koje su se u njih razočarale. Za ili protiv okupatora, bila je ona parola koja je tražila otvoreno izjašnjavanje i onih koji su

---

[6] »Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije — piše u proglasu od 15. aprila 1941. godine — ustrajaće do konačne pobjede u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača. Ne klonite duhom ni onda ako u toj borbi vremenom i podlegnete, jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja rađati novi svijet, zbrisat će se za uvijek korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja. Stvoriće se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica« (*Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 1. str. 5-7).

[7] Isto, tom II, knj. 2, str. 12.

na rečima bili protiv okupatora, da bi prikrili svoju reakcionarnu ulogu, a u stvari su bili protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Pod parolom borbe protiv okupatora za nacionalno oslobođenje ne samo da su se okupljale sve progresivne snage i izolovale reakcionarne, nego se sprovodila i jedna suštinska promena društvenog sistema, čega je bila svesna i KPJ i sve one snage koje su se odmah opredelile za njenu političku liniju, kao i sve one snage koje su bile uz okupatora ili su se borile za restauraciju starog sistema. »Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna — pisao je Josip Broz Tito još krajem 1942. godine — kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije.«[8]

Bez obzira na forme u kojima se ostvaruje, revolucija znači korenite društveno-političke i ekonomske promene, znači promenu postojećeg poretka i rušenje dotadašnje vladajuće klase.

Početak ustanka 1941. godine nagovestio je borbu i protiv okupatora i njegove vlasti kao i protiv ostataka državnog aparata Kraljevine Jugoslavije, koji su egzistirali u izbegličkoj vladi i njenim pristalicama u zemlji koje su se postepeno okupljale oko Draže Mihailovića. Ustanak je, kroz specifične forme borbe i organizacije, odmah otpočeo s rušenjem okupatorskog aparata i njegovih pozicija kao i ostataka aparata Kraljevine Jugoslavije. Upravo u toj borbi protiv okupatora za nacionalno oslobođenje vodila se i borba protiv svega što je trovalo odnose u Kraljevini Jugoslaviji. S ustankom se odmah počela stvarati nova, narodna vojska i nova, narodna vlast, kao i svi drugi organi i organizacije koji su potrebni državi novog tipa. Zato je ustanak značio ne samo borbu za nacionalno oslobođenje, nego i početak socijalističke revolucije. Nove društvene snage koje su povele narod na ustanak stvarale su svoje institucije koje su u isto vreme omogućavale uspešan razvoj ustanka i obračunavale se sa svim starim i reakcionarnim.

Za vreme priprema ustanka KPJ nije mogla da potpuno tačno odredi zadatke, izradi organizacionu strukturu i predvidi obim rada i nazive za sve organe i organizacije narodnooslobodilačke borbe. Ta pitanja je trebalo da reši revolucionarna praksa u toku ustanka, na osnovu određenih smernica i direktiva koje su bile načelne jer nisu bile odraz vlastitog iskustva, nego iskustva drugih revolucija. Rukovodstvu KPJ bilo je jasno da je za uspešno vođenje ustanka potrebna dobro organizovana pozadina koja će biti u stanju da rešava sva akutna pitanja fronta i reguliše odnose na oslobođenoj teritoriji. Rukovodstvo KPJ je isto tako dobro znalo da se stari aparat vlasti, koji je bio omražen kod naroda i pre rata, a koji se posle okupacije gotovo sav stavio u službu okupatora, ne samo potpuno kompromitovao kod naroda, nego da je i potpuno neprihvatljiv za nove društvene snage koje su spremne da slede liniju Partije. Prema tome, rukovodstvo KPJ je još pre početka ustanka dalo određena uputstva nižim partijskim forumima da je potrebno s prvim oslobođenim područjima stvarati takve organe borbe i vlasti koji će zadovoljiti interese masa i potrebe narodnooslobodilačke borbe.

---

[8] Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe* (*Govori i članci*, knj. 1, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 119).

U prvim danima oružanog ustanka Partija je, kao organizator NOB, u svim krajevima Jugoslavije bila ona snaga koja je preko svojih organizacija imala ne samo uvid u razvijanje ustanka, nego i sve prerogative vojne i civilne vlasti. Partija je organizovala odrede, postavljala i smenjivala komandni kadar u jedinicama, organizovala zborove i konferencije na kojima su birana »vojno-revolucionarna veća«, »odbori oslobođenja«, »narodnooslobodilački odbori« itd.; njene ideje su bile svuda prisutne, cenjene i prihvatane od većine ustaničkih masa. Članovi Centralnog komiteta, koji su se u ustanku našli u prvim linijama i sami učestvovali u prvim akcijama, kao i ostali partijski rukovodioci iz nižih partijskih foruma, morali su odmah na licu mesta rešavati aktuelna pitanja koja je sa sobom donosio ustanak. Nije se moglo sve detaljno unapred isplanirati, nego su konkretni uslovi nametali rešenja, koja je praksa ubrzo potvrdila, odbacila ili korigovala, jer se, kako je govorio Lenjin, ni iz kakvih knjiga ne može naučiti sve što život nameće u novim uslovima[9].

Lenjin je pisao da se autoritet ideje pretvara u autoritet vlasti kad tu ideju prihvate široke narodne mase i kad su spremne da se za nju bore. Narodnooslobodilački odbori bili su takva institucija preko koje su narodne mase prihvatale i, negde posredno, negde neposredno, sprovodile ideje koje je Partija proklamovala. Taj proces odvijao se postepeno i zavisio je od više faktora, ali se, negde brže, negde sporije, stalno razvijao, obezbeđujući na taj način sve jače spone između Partije i masa.

Uspostavljajući narodnooslobodilačke odbore u selima i gradovima oslobođene teritorije, Partija se borila za to da u njih uđu najčestitiji ljudi, odani narodnooslobodilačkoj borbi i cenjeni od naroda, ali se isto tako trudila da se u radu odbora obezbedi što veće učešće naroda, da odbori podnose izveštaje za svoj rad ne samo višim organima vlasti i partijskim forumima, nego i svojim biračima. Insistirajući na razvijanju što veće demokratičnosti u radu odbora, Partija je samim tim obezbeđivala podršku masa za sve svoje poduhvate, a mase su, učestvujući sve neposrednije u rešavanju najaktuelnijih problema, sve jače podržavale Partiju u njenim revolucionarnim poduhvatima, a ponekad, naročito u nekim ustaničkim krajevima, išle još i dalje od postavljenog cilja na datoj etapi borbe. Zahvaljujući takvom radu odbora i svestranoj kontroli masa, Partija je relativno lako vodila borbu protiv onih elemenata koji su se bili uvukli u odbore i ometali sprovođenje postavljenih zadataka.

Kroz etape razvoja ustanka NOO su sve više postajali škola neposredne demokratije i bili poseban oblik diktature najprogresivnijih snaga društva. Osnivani i rukovođeni od Partije, NOO su, najpre ističući i iznoseći najakutnije probleme ustanka, isticali i način njihovog rešavanja, vodeći pri tome računa da to budu najpravičnija rešenja koja će narod prihvatiti. Znači, već u tim prvim aktima odbora provejavao je duh duboke socijalne pravde, što je i te kako uticalo na revolucionisanje masa. Postepenim osamostaljivanjem odbora i sve većim angažovanjem stanovništva u rešavanju svih pitanja (nabavka hrane, određivanje pomo-

---

[9] U govoru koji je održao na skupu boljševika — učesnika sveruskog savetovanja sovjeta radničkih i vojničkih deputata 17. aprila 1917. godine Lenjin je, pored ostalog, rekao: »Ni iz kakvih knjiga se ne može naučiti veština upravljanja. Pokušaj, greši, uči se upravljati« (V. I. Lenjin, *op. cit.*, tom X, str. 403).

ći siromašnima, sakupljanje novca, obezbeđivanje pogorelaca, izbeglica, oporezivanje, rekvizicija itd.) sve se više primenjivao demokratski način rada. Odbori su sve više postajali samoupravni organi, a narod njihova kontrola.

Rešavanjem materijalnih problema narodnooslobodilačkog rata, u čemu su odbori imali važnu ulogu, postavljana su na dnevni red najvitalnija pitanja svakog pojedinca i zato je svaki stanovnik određenog sela ili varošice bio zainteresovan kako će se rešavati i rešiti nastali problem. Zato je nastojao da i sam učestvuje u rešavanju tih vitalnih pitanja i u donošenju konkretnih odluka. Kroz rešavanje pitanja, na primer, koliko će koje domaćinstvo dati novaca, goveda ili drugih namirnica za Narodnooslobodilačku vojsku ili za neobezbeđeno stanovništvo razvijala se borba mišljenja, dolazili su do izražaja i svest i odanost narodnooslobodilačkoj borbi i ljudske slabosti pojedinaca, ali u isto vreme i snaga istinske demokratije. Ni najveći egoista nije mogao istupiti na skupu pred svojim seljanima protiv predloga koje je većina donela. Počevši od takvih skupova i konferencija do rešavanja pitanja izbeglica, pogorelaca, zatim setve, žetve i drugih ekonomskih problema, razvijala se svest masa, kao i sposobnost upravljanja. Od seljaka koji se na nekom skupu ustručavao da progovori ijednu reč postepeno se stvarao aktivista i govornik koji je, ubeđujući druge o potrebi preduzimanja određenih mera, i sam postajao svestan faktor revolucije.

Na političkim konferencijama i zborovima — gde su se, sem držanja političkih predavanja, rešavali i neki veoma akutni problemi, kao što su pitanja mobilizacije, izbora NOO, smenjivanja nekog odbornika ili čitavog odbora, osuda nekog neprijatelja — dolazila su do punog izražaja demokratska stremljenja masa. Mada je na nekim političkim zborovima bilo pokušaja direktnog suprotstavljanja liniji KPJ i direktnih optuživanja rukovodilaca pokreta u dotičnom kraju, vrlo su retki primeri da su neprijatelji NOB uspeli nametnuti svoja gledišta. Mase su umele da procene šta je istina, a šta je obmana, i svaka demagogija bila bi brzo otkrivena i razobličena. Pravednost, zaštita siromašnijih i slabijih, uporan i nesebičan rad aktivista, kao i sve razvijenija svest stanovništva, pretvarali su zborove i konferencije u prave političke manifestacije na kojima je dolazila do izražaja pobeda političke linije Partije. Prilikom izbora NOO, odnosno kandidovanja pojedinih odbornika i verifikovanja svakog predloga od strane naroda dotičnog sela ili opštine, ostvarivala se neposredna demokratija. Za odbornike su birani najsposobniji i najodaniji ljudi sela ili opštine, a ako neko nije radio u interesu naroda i narodnooslobodilačke borbe, nego gledao da zaštiti svoje interese, bio je odmah opozivan. U jugoslovenskoj praksi ostvarila su se načela koja su bila zapisana u dokumentima Pariske komune i o kojima su Marks i Lenjin pisali kao o najvišem stepenu neposredne demokratije.

U mestima gde su NOO vršili i sudsku vlast, narod je često potvrđivao, odbacivao ili korigovao donete presude, pokazujući pri tome visoku političku svest. Zato se s pravom može reći da su NOO bili škola gde su se i članovi odbora i ostalo stanovništvo učili istinskoj demokratiji.

Narodnooslobodilački odbori su bili poseban oblik diktature proletarijata. S obzirom na rukovodeću ulogu avangarde radničke klase — Komunističke partije Jugoslavije i na njenu ideologiju koja je dominirala, kao i na program koji je postavljen i ciljeve koji su postignuti u toku

revolucije, možemo reći da su NOO u jugoslovenskoj revoluciji, kao i sovjeti u oktobarskoj revoluciji, bili, zajedno s Narodnooslobodilačkom vojskom i partijskom organizacijom koja je njima rukovodila, osnovna baza diktature najnaprednijih snaga jugoslovenskog društva. Ako bismo analizirali Lenjinovu definiciju diktature proletarijata i njegovo shvatanje načina na koji se ona ostvaruje, videli bismo da su u jugoslovenskoj revoluciji NOO, zajedno sa navedenim faktorima, bili upravo ta forma organizacije preko koje se ona ostvarivala. Ako je diktatura proletarijata »uporna borba, nasilna i mirna, krvava i bez krvi, administrativna i pedagoška, vojnička i ekonomska, borba protiv ostataka i tradicija starog društva«, — onda je praksa jugoslovenske revolucije to potvrdila i dokazala da su NOO bili one institucije preko kojih je Partija rešavala ta pitanja. Vodeći borbu protiv pročetničkih, kulačkih i drugih neprijateljskih elemenata, kojih je bilo u nekim NOO, Partija je upravo kroz tu borbu — za čistotu NOO, za obezbeđenje potpune rukovodeće uloge u njima i za sprovođenje svoga programa na ekonomskom, političkom i kulturno-prosvetnom polju i u drugim oblastima društvene delatnosti — vodila borbu »protiv ostataka i tradicija starog društva«. Konfiskovanjem imovine narodnih neprijatelja, osudom neprijatelja NOP-a, raznim administrativnim merama, NOO su rešavali osnovna ekonomska i politička pitanja oslobodilačke borbe i pitanja socijalne revolucije. Putem sastanaka, konferencija, zborova, predavanja, kulturnih priredbi itd. rešavalo se pitanje prevaspitavanja stanovništva, pre svega omladine, koja je bila udarna snaga revolucije. Organizovanjem analfabetskih tečajeva, škola za odrasle, narodnih univerziteta itd. podizan je kulturni nivo masa, što je veoma važna komponenta u podizanju svesti naroda. Borbom protiv četnika Draže Mihailovića i ostalih kolaboracionista i agenata rešavalo se i pitanje borbe protiv kontrarevolucije i onemogućavao povratak na staro, a borbom protiv okupatora i domaćih kvislinga rešavalo se pitanje oslobođenja i ujedinjenja jugoslovenskih naroda. Sve to pokazuje da je narodnooslobodilačka borba bila u isto vreme i socijalistička revolucija i da su NOO odigrali posebnu ulogu u rešavanju niza problema revolucije i bili poseban oblik diktature proletarijata.

II

Opisujući Parisku komunu kao novi tip države po njenom karakteru i načinu postanka, Lenjin navodi tri osnovna obeležja te nove vlasti. Prvo, u Komuni izvor vlasti nije bio zakon koji je prethodno bio pretresan i izglasan u skupštini, nego »direktna inicijativa narodnih masa odozdo i u njihovim mestima direktan zahvat«[10]. Primer Komune, kao i oktobarske socijalističke revolucije, dokazuje da u revolucijama, kad se nasilno ruši stari poredak, uspostavljanje nove, revolucionarne vlasti ne vrši se putem pravnog konstituisanja, nego u živoj revolucionarnoj praksi, koju stvara potreba za uspešnim vođenjem revolucije. Drugo obeležje novog tipa države je »zamena policije i vojske kao ustanova odvojenih od naroda i suprotstavljenih narodu — direktnim naoružanjem celog naroda«.

[10] Isto, tom X, str. 421.

Treće obeležje novog tipa države je »zamena činovništva i birokratije« revolucionarnim organima vlasti.

Slično primeru Komune i oktobarske revolucije odvijao se proces stvaranja nove države i u jugoslovenskoj revoluciji. NOO, koji su nastali iz političke i ekonomske potrebe za uspešnim vođenjem oslobodilačke borbe i revolucije, nisu bili niti su mogli biti nikakav produžetak stare vlasti. Nova, narodna vlast je proizvod novih političkih snaga, proizvod novonastale revolucionarne situacije, uslovljene okupacijom zemlje i početkom oružanog ustanka. Ona se stvarala rušeći okupatorsku i kvislinšku vlast, a uporedo s time obračunavala se i s kraljevskom izbegličkom vladom u Londonu, koja je preko svog ministra Draže Mihailovića, u saradnji s okupatorima i kvislinzima, pokušavala obnoviti svoju staru vlast kroz »ravnogorske odbore« i tome slično.

Aktivnost NOO u rešavanju socijalnih problema i drugih pitanja koja su zadirala u najosetljivije interese naroda doprinosila je afirmaciji nove, revolucionarne vlasti. Narod je u odborima gledao svoju vlast, koja se u potpunosti razlikuje od vlasti koja je postojala u Kraljeviin Jugoslaviji. Takav rad odbora bio je ne samo mobilizator masa za NOB, nego i škola koja je praktično rešavala pitanje suštinske izmene karaktera vlasti, pitanje karaktera socijalističkih društvenih odnosa, koji su se s razvijanjem ustanka i revolucije sve više ispoljavali.

Shvatajući suštinu ustanka i stvaranje nove, narodne vlasti, Draža Mihailović, kao predstavnik izbegličke vlade (kasnije i ministar te vlade) i glavni oslonac jednog dela razvlašćene buržoazije, od prvih kontakata s predstavnicima NOP-a izražavao je krajnju rezervisanost prema narodnooslobodilačkoj borbi, a sa sve uspešnijim razvitkom ustanka pokazivao sve veće neprijateljstvo prema društveno-političkim snagama koje su ustanak vodile i podržavale, da bi konačno, početkom novembra 1941. godine, čim je osetio povoljniju klimu i svestrano angažovanje partizanskih snaga protiv ofanzive okupatora, prešao u direktan napad na oslobođenu partizansku teritoriju. Kao glavni nosilac kontrarevolucije, Draža Mihailović je, logično, morao biti nepomirljivi neprijatelj svega novog što se stvaralo kroz narodnooslobodilačku borbu, prema tome i glavni protivnik nove, revolucionarne vlasti, koja se od prvih dana ustanka stvarala u svim oslobođenim oblastima Jugoslavije. Iako je rukovodstvo NOP-a izradilo široku političku platformu narodnooslobodilačke borbe i istaklo parolu »Borba protiv okupatora za nacionalno oslobođenje«, Draža Mihailović je uvideo da ta parola koju je istakla KPJ ima dubok socijalni smisao i, što je još važnije, da je upravo zbog toga prihvataju široke narodne mase, iz čega se jasno moglo zaključiti da ustanak i narodnooslobodilačka borba vode revolucionarnom preobražaju Jugoslavije.

Svestan da je borba protiv okupatora pod rukovodstvom novih političkih snaga u isto vreme i borba protiv svega što je trovalo odnose u bivšoj državnoj zajednici, protiv provratka starog, buržoaskog poretka, protiv restauracije Kraljevine Jugoslavije, protiv povratka kralja i čitavog onog birokratskog aparata koji je 23 godine ugnjetavao narode Jugoslavije, — Draža Mihailović je isto tako bio svestan da u ostvarivanju njegovih planova glavni neprijatelj nije okupator (zato i nije hteo borbu protiv njega), nego narodnooslobodilački pokret i zato se on svim sredstvima borio da uništi taj pokret, stvarajući aranžmane i s okupatorima

i s Nedićem, pa čak i s Antom Pavelićem. Zato je potrebno istaći da se nova, narodna vlast razvijala ne samo kao potreba narodnooslobodilačke borbe, nego isto tako i kao antiteza pokretu Draže Mihailovića, odnosno kao antiteza starom, preživelom državnom aparatu i izbegličkoj vladi u inostranstvu.

Pregovori vođeni u septembru i oktobru 1941. godine između Draže Mihailovića i rukovodstva NOP-a pokazali su suštinu sukoba i potpuno oprečne stavove, koji su rezultirali iz dijametralno suprotnih koncepcija. Odbijajući, pored ostalih predloga koje su predstavnici NOP-a uputili Draži Mihailoviću, i predlog o organizaciji narodne vlasti, on je dobrim delom otkrio svoje prave namere i pokazao u čemu je suština neslaganja, mada i rukovodstvo NOP-a nije živelo u iluziji o mogućnosti iskrene saradnje s Dražom Mihailovićem.

U vezi s odnosom narodnooslobodilačkog pokreta i Draže Mihailovića može se postaviti i pitanje karaktera narodnooslobodilačkih odbora. Analize su pokazale da tamo gde su oni, usled nižeg stepena razvitka ustanka, bili samo organi borbe, odnosno pomoćni organi partizanskih odreda, nisu uhvatili čvrst koren u narodu niti su predstavljali neku izgrađeniju političku snagu. Međutim, tamo gde su NOO postali prava vlast s atributima i prerogativima vlasti, oni su zajedno s drugim faktorima NOP-a postepeno vršili preobražaj dotičnog kraja i menjali odnose, utičući ne samo na diferencijaciju masa, nego i na mobilizaciju svih progresivnih snaga za borbu protiv okupatora i svega starog i preživelog. Tamo su se organi nove vlasti direktno sukobljavali sa snagama kontrarevolucije i borili se za principe demokratije i socijalne pravde. Oni su postali ne samo administrativno-upravni, nego i veoma snažni politički faktori i osnova narodnooslobodilačkog pokreta. Kroz savete građana, kroz komisije i sekcije, preko konferencija i zborova, narod je upoznavao svoja prava i učio se pravoj demokratiji, što mu je davalo i snagu i otvaralo perspektive borbe. Zato su na tu novu instituciju četnici Draže Mihailovića i svi drugi kvislinzi gledali neprijateljski, jer su bili svesni da će se narod za nju boriti.

Sukob rukovodstva NOP-a sa pokretom Draže Mihailovića bio je neizbežan, i on pokazuje da je Centralni komitet KPJ bio nepokolebljiv u odluci da ustanak i revoluciju vodi do kraja. Zato možemo tvrditi da su narodnooslobodilački odbori — ako je pokret Draže Mihailovića bio antiteza narodnooslobodilačkom pokretu, što je on stvarno i bio, — bili suština sukoba, odnosno raskrsnica s koje se moralo ići različitim putevima.

III

Ako analiziramo narodnooslobodilačku borbu od prvih dana ustanka do konačnog oslobođenja zemlje, s pravom treba konstatovati da je KPJ bila osnovna organizaciono-politička snaga oslobodilačke borbe, da je bila osnovni subjektivni faktor revolucije, da je bila jedina politička snaga sposobna da pokrene mase na ustanak i uspešno rukovodi njima.

U najtežim danima okupacije KPJ je, angažujući do maksimuma sve svoje članstvo, pokazivala narodu put borbe, put oslobođenja, put stvaranja boljeg i pravednijeg života. Izlažući masama svoj program, Partija

je svakim danom pridobijala sve više pristalica, jer su mase osetile da je program Partije njihov program i da je jedini put kojim treba da idu — put koji im pokazuje Partija, to jest borba za nacionalno i socijalno oslobođenje. KPJ nije masama samo nudila svoj program, nego je ona prva, učestvujući u akcijama, davala i prve žrtve za interese svoje klase, čija je ona avangarda, i za interese svih ugnjetenih i porobljenih naroda Jugoslavije. Interesi porobljenih, ugnjetenih i eksploatisanih masa bili su identični sa interesima Partije, jer Partija i nije imala nekih svojih posebnih interesa, sem interesa oslobođenja naroda i stvaranja jedne ravnopravne zajednice. To jedinstvo interesa i taj revolucionarni program koji je Partija isticala u ustanku i kasnije, mada se on ostvarivao po etapama, predstavljali su, zajedno s akcijama koje je ona preduzimala na vojnom i političkom planu, osnovnu platformu za mobilizaciju masa.

Ističući one zahteve i one parole koje su u datom trenutku najbolje odgovarale masama, uključujući tu i onaj deo koji nije bio za socijalističku revoluciju, Partija je postepeno osvajala pozicije i preko etapnih programa, programa »minimuma«, ostvarivala i maksimalni program.[11] Držeći se Lenjinovog učenja da je neophodno da se revolucionarna vlada »osloni na najšire narodne slojeve, na mase radničke klase i seljaštvo«, jer se bez toga ona ne bi mogla održati, rukovodstvo KPJ je nastojalo da njen »minimalni« program, da njene parole i preduzete mere budu shvaćene i primljene od stanovništva, svesna da bez podrške naroda nije moguće doći do cilja. Tamo gde je bilo odstupanja od ovih stavova, gde pojedina rukovodstva, opijena uspehom, nisu vodila dovoljno računa o postepenosti razvoja, nego su pravila grube političke greške, dolazilo je do odvajanja dela masa od pokreta, mada su u nekim krajevima, gde je stanovništvo po svom socijalnom sastavu bilo potpuno opredeljeno za najrevolucionarnije mere, te »leve greške« još jače povezivale mase s Partijom.[12]

Mada nikad nije formalno nastupala kao faktor vlasti, Partija je kao nevidljiva, ali svuda prisutna snaga uticala na rad svih organa i organizacija NOP-a. Ona je bila ne samo inspirišuća i pokretačka snaga za sve poduhvate, nego i glavni arbitar u svim pitanjima revolucije. Stvarajući prve partizanske odrede i postavljajući u njima vojni i partijsko-politički kadar, Partija je u njima obezbedila rukovodeću ulogu, ali i bila odgovorna za svoj rad višim partijskim forumima. Otuda je

---

[11] Lenjin je 1905. godine pisao: »Naša partija ima program minimum, izrađeni program onih reformi koje je potpuno moguće odmah ostvariti u okviru demokratske (tj. buržoaske) revolucije i koje su proletarijatu neophodne radi njegove dalje borbe za socijalističku revoluciju... Pri svakom pokušaju stvaranja privremene revolucionarne vlade važno je istaći baš osnovne zahteve, da bi se celom narodu, čak čitavoj najneposrednijoj masi, pokazali u kratkim formulama, u oštrim jasnim konturama, ciljevi te vlade, njeni opštenarodni zadaci« (V. I. Lenjin, *Vojna dela,* »Vojno delo«, Beograd, 1962, str. 49).

Sličnu taktiku primenjivala je i KPJ, rukovodeći se konkretnom situacijom i raspoloženjem masa.

[12] U članku *Ruska revolucija i građanski rat* Lenjin je 29. septembra 1917. godine pisao: »Sa gledišta ciljeva pokreta, činjenice govore da proleterski građanski rat može istupiti s otvorenim izlaganjem svojih konačnih ciljeva pred narodom, pridobijajući time simpatije trudbenika, a buržoaski građanski rat samo skrivanjem ciljeva može pokušavati da vodi jedan deo masa; otuda ogromna razlika u pitanju svesnosti masa« (Isto, str. 265).

partijska organizacija u odredu, bataljonu i četi bila ona motorna snaga koja nije komandovala, ali kojoj su polagali račune svi članovi, pa makar to bili komandanti i politički komesari. Za nepravilan rad svaki je rukovodilac odgovarao svom pretpostavljenom, ali definitivna odluka o svakom članu Partije donosila se na sastanku partijske organizacije.

Formiranje prvih NOO omogućile su partijske organizacije, bilo one s terena ili iz partizanskih jedinica. Partija se posebno starala da u odborima obezbedi svoj uticaj, da njihov rad tako organizuje da preko njih prenosi svoju liniju na mase. S postepenim razvojem vlasti, kao stalno pravilo bilo je da sekretar odbora bude član Partije, a više puta, naročito u selima, sekretar odbora bio je u isto vreme i sekretar partijske ćelije.

Tako je bilo i sa organizacijom omladine, gde je Partija preko SKOJ-a obezbeđivala sprovođenje svoga uticaja na mladu generaciju; tako je bilo i sa organizacijom žena, u kojoj je Partija obezbeđivala svoje rukovodstvo; tako je bilo i u svim drugim organizacijama, komisijama, službama i komandama na oslobođenoj teritoriji.

Upravo usled sveobuhvatne uloge Partije u toku rata, usled njene svestrane organizacione i političke delatnosti na svim sektorima rada i u svim organizacijama, veoma je teško razgraničiti funkcije i odgovornosti pojedinih organa i institucija narodnooslobodilačkog pokreta. Veoma je teško, naročito za prvu godinu rata, razgraničiti funkcije partizanskih odreda od NOO, NOO-a od odborâ fonda itd., jer, iako su sve ove organizacije imale svoje određene zadatke, sve su one, u krajnjoj liniji, imale jedan jedinstven cilj, naime ulaganje najvećih napora za mobilizaciju masa za borbu protiv okupatora, za prevaspitavanje masa i za obezbeđenje tekovina NOB, to jest za borbu za izvođenje revolucionarnih promena. Sem toga, svim tim organima i organizacijama, posredno ili neposredno, rukovodila je KPJ, koja je bila ona, svuda prisutna, snaga koja je izgrađivala nove odnose, novi život, nova shvatanja i bila ovaploćenje ogromne većine naroda i boračke mase. Zato se s pravom može konstatovati da je KPJ, iako nije imala niti htela da ima nikakve direktne prerogative vlasti, ipak bila najviša vlast i zato se s pravom može reći da je ona bila glavna organizaciono-politička snaga revolucije.[13]

[13] »Uloga Komunističke partije Jugoslavije od prvih dana ove teške narodnooslobodilačke borbe — pisao je Tito u decembarskom »Proleteru« iz 1942. godine — jeste rukovodeća. Tu ulogu naše Partije priznaju i svi rodoljubi Jugoslavije, bez obzira na vjerske, političke i nacionalne razlike. To priznanje i povjerenje rodoljuba došlo je kao rezultat pravilne političke linije naše Partije u ovoj velikoj narodnooslobodilačkoj borbi. Ono je došlo na osnovu velike požrtvovanosti članova naše Partije u borbi« (Josip Broz Tito, *op cit.*, str. 127).

Miloš Prelević

Titova misao — klasna i vojnostrategijska misao revolucije

Praksa NOR-a i teorijska obrazloženja druga Tita o društveno-klasnoj prirodi NOR-a — nedeljivoj, jedinstvenoj borbi revolucionarnog saveza osnovnih narodnih masa okupljenih oko svog jezgra — radničke klase, pod vođstvom KPJ, za nacionalno oslobođenje i za uspostavljanje diktature proletarijata i o svenarodnom partizanskom ratu — originalnim oblicima vojnog organizovanja i kvalitativno novom obliku oružane borbe, u uslovima »okupirane male zemlje od strane jedne moderne armije visoko razvijene imperijalističke države«[1], predstavljaju samostalan doprinos od istorijskog značaja marksističkoj teoriji, savremenim nacionalnooslobodilačkim i antikolonijalnim pokretima i ratovima, kao i vojnoj misli uopšte.

I

1. Društveno-klasna sadržina NOR-a neposredno rezultira i predstavlja logičan nastavak revolucionarne aktivnosti radničke klase i KPJ, posebno od 1937. godine — dolaskom druga Tita na čelo Partije, na okupljanju i aktiviranju svih progresivnih snaga zemlje u borbi protiv profašističkih režima, za rešavanje osnovnih nacionalnih, socijalnih, političkih i ekonomskih problema zemlje i za odbranu nezavisnosti od fašističke agresije.

Posle sklapanja Sporazuma o nenapadanju između Nemačke i SSSR-a, u avgustu 1939. godine, kada je u evropskom radničkom pokretu došlo do tendencija zapostavljanja ranije antifašističke orijentacije i do ocene

[1] N. Ljubičić, »Vojno delo«, br. 6/1973, str. 36.

drugog svetskog rata kao obostrano nepravednog, odnosno neshvatanja njegovog antifašističkog karaktera od strane svih zemalja koje se suprotstavljaju ekspanziji sila osovine, KPJ je nastavila sa kursom antifašističke političke orijentacije i time obezbedila odlučujuće preduslove za grupisanje radnih masa oko radničke klase, za uspešnu pripremu i vođenje NOR-a koji će kasnije uslediti.

Stvaralačkom primenom i daljim razvojem revolucionarne marksističke misli, u saglasnosti sa datim karakterom međunarodnih i unutrašnjih vojno-političkih i društveno-klasnih snaga i odnosa, drug Tito je dosledno zastupao (i sprovodio) stanovište o potrebi »objedinjavanja demokratskih i revolucionarnih snaga zemlje u jedan jedinstveni pokret za rješavanje osnovnih ekonomskih, socijalnih i drugih problema i za odbranu nezavisnosti zemlje od dolazeće fašističke opasnosti«[2]. Peta zemaljska konferencija KPJ (oktobar 1940), koja je ocenila Sporazum o nenapadanju između SSSR-a i Nemačke kao privremenu meru koja obezbeđuje SSSR-u vreme za organizovanje uspešnije odbrane i odlučno odbacila mišljenja da su stavovi o odbrani zemlje samo taktički potez, predstavlja odlučujući istorijski događaj kada je KPJ jasno istakla strategijski kurs nedeljive i jedinstvene borbe za očuvanje nacionalne nezavisnosti i borbe za demokratizaciju unutrašnjih društvenih odnosa. Martovski događaji, aprilski rat 1941, period neposrednih priprema za oružani ustanak i čitav tok NOR-a odvijali su se u okvirima generalne političke strategije utvrđene na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ.

2. Na društveno-klasnu prirodu NOR-a delovali su mnogi društveni faktori. Po svom značaju se ističu: spremnost i sposobnost KPJ i širokih masa za vođenje oružane borbe; političko bespravlje, gruba ekonomska eksploatacija i nacionalno ugnjetavanje u staroj Jugoslaviji; stanje nastalo okupacijom zemlje; slobodarske tradicije naših naroda; društveno-politički i vojnostrategijski karakter drugog svetskog rata. Međutim, i pored neosporne činjenice da su nabrojani i drugi faktori uslovljavali specifična svojstva NOR-a, svi su se prelamali preko date konstelacije unutrašnjih klasnih snaga i odnosa, to jest kroz ubrzanu diferencijaciju i grupisanje osnovnih društveno-političkih i klasnih snaga prema primarnim pitanjima njihove nacionalne i socijalne egzistencije u danima pred aprilski rat i u toku okupacije.

Nacionalističke i separatističke frakcije buržoazije u godinama uoči rata pretvorile su se, sa malim izuzetkom, u agenture fašističkih sila, a u uslovima okupacije prerasle u kolaboracioniste — domaće izdajnike. Vladajuće grupacije buržoazije u predratnom periodu lavirale su između imperijalističkih sila — da bi u toku okupacije najpre pokušale da se vežu za zapadne zemlje, očekujući njihovu pobedu i time restauraciju Kraljevine Jugoslavije, a zatim, počev od kraja 1941. godine, uključujući se u borbu protiv NOR-a, evoluirale u domaće izdajnike. Dakle, već u prvoj godini okupacije jugoslovenska buržoazija, vezujući svoje interese neposredno za interese okupatora ili za interese zapadnih kapitalističkih zemalja, odvojila se i postala direktan neprijatelj osnovnih narodnih masa, odnosno njihovih vitalnih socijalnih i nacionalnih interesa.

---

[2] Tito, *Četrdeset godina revolucionarne borbe KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 16.

Radnička klasa i KPJ u celom tom periodu ostale su jedine dosledne antifašističkim i odbrambenim pozicijama. U uslovima okupacije KPJ je bila jedina opštejugoslovenska politička organizacija koja je izražavala najprogresivnija nacionalna i socijalna stremljenja narodnih masa, sposobna da organizuje i vodi oružanu borbu, rat za nacionalno i socijalno oslobođenje. Stoga su se u predratnom periodu široke narodne mase okupile oko radničke klase i njene partije, i to u okviru antifašističkog narodnog pokreta, a u uslovima okupacije u Narodnooslobodilački front (NOF), odnosno narodnooslobodilački pokret (NOP).

Prema tome, proces stvaranja i konfrontacije dve socijalne grupacije, s jedne strane — radničke klase i osnovnih narodnih masa, a s druge — kolaboracionističkih buržoaskih grupa, determinisao je opštenarodni, nacionalnooslobodilački i revolucionarno-klasni karakter NOR-a.

3. Tito je još u početku priprema za oružanu borbu jasno anticipirao društveno-klasnu suštinu NOR-a. U proglasu sa sednice CK KPJ od 15. aprila 1941. godine ističe se potreba nastavljanja borbe protiv okupatora, kroz koju će se rađati »novi svijet i slobodna, bratska zajednica«. Na majskom savetovanju CK 1941. godine takođe se insistira na organizovanju oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, za nacionalno i socijalno oslobođenje zemlje, za učešće najširih narodnih slojeva — svih »porobljenih naroda Jugoslavije«. U periodu priprema za neposredno pokretanje oružane borbe, posle napada Nemačke na SSSR, Politbiro CK KPJ na sednicama 27. juna i 4. jula 1941. godine, pozivajući narodne mase da se okupe oko komunista i pođu u narodnooslobodilački rat, ukazivao je na njegov nacionalnooslobodilački i revolucionarno-klasni karakter.[3]

U toku NOR-a u svim radovima druga Tita, dokumentima Vrhovnog štaba i CK i u prepisci rukovodećih ličnosti NOR-a (Zadaci partizanskih odreda, Fočanski propisi, Statut proleterskih brigada, Odluke AVNOJ-a itd.) neprekidno i jasno je istican široko narodni, nacionalnooslobodilački i socijalistički društveni karakter NOR-a. »Narodnooslobodilački rat u kome su učestvovale široke seljačke mase sa radničkom klasom na čelu i pod rukovodstvom KPJ — ističe Tito — neizbježno je morao da se završi ne samo oslobođenjem zemlje od okupatora, nego i obaranjem izdajničke buržoazije sa vlasti i uništenjem njenog protivnarodnog režima sa kraljem na čelu. Osnovna je, dakle, karakteristika naše narodne revolucije u tome što je ona od početka imala karakter oslobodilačkog rata protiv okupatora i, u isto vrijeme, borbe za nove društvene odnose, za pravilno rješenje nacionalnog pitanja, za pravedniji društveni sistem.«[4]

Koristeći se teorijskim stavovima i metodološkim principima izraženim u radovima druga Tita, pokušaćemo da sistematizujemo i obrazložimo opšta, najbitnija svojstva preko kojih se manifestuje društvena suština NOR-a.

Prvo, nacionalnooslobodilački karakter izražava jednu od konstitutivnih komponenata društvenog bića NOR-a. Ispoljava se u dva pravca: (a) u funkciji razbijanja i isterivanja iz zemlje okupatorskih oružanih snaga i sistema vlasti i (b) na liniji afirmacije naroda i narodnosti i stvaranja

---

[3] *Pregled istorije SKJ*, 1963, str. 298–307.
[4] Tito, *Vojna djela*, knj. IV, »Vojno delo«, str. 158.

socijalističke društvene zajednice ravnopravnih i združenih naroda Jugoslavije na federativnom principu. Tito je u toku rata pisao: »Riječ *narodnooslobodilačka borba* — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice... kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima jugoslavije.«[5]

U toku NOR-a likvidirani su neravnopravni odnosi (u pravno-političkom smislu) među narodima i narodnostima, zasnovani u staroj Jugoslaviji, i razbijene sve šovinističke, separatističke i druge kombinacije okupatora i domaćih izdajnika na liniji rasparčavanja Jugoslavije. Delovi teritorije koji su bili imperijalističkim ugovorima otrgnuti pripojeni su matici zemlji. Nacionalnooslobodilački karakter NOR-a posebno je izražen preko prava svakog naroda na samoopredeljenje do otcepljenja i relativno jednakog učešća svih naroda u borbi za stvaranje socijalističke društvene zajednice[6]. NOR je konačno realizovao najprogresivnije istorijske težnje naših naroda o zajedništvu, dajući im socijalističku sadržinu.

Drugo, revolucionarno-klasni karakter — osvajanje političke vlasti od strane radničke klase u dijalektičkom jedinstvu sa nacionalnooslobodilačkim karakterom, izražava, takođe, najdublje specifično svojstvo NOR-a. Drug Tito ističe: »Pozvati narod samo u borbu protiv okupatora, a ne dati mu istovremeno da razumije da će tom borbom postići nešto novo, mnogo bolje, da se neće vratiti staro, tako ne bi bilo moguće pokrenuti sve narode u tu borbu...«[7]

U toku NOR-a izvršene su revolucionarne društveno-klasne promene. Razbijen je stari politički sistem, likvidirana je buržoazija kao politički vladajuća klasa. Izvršene su izvesne svojinske promene, čime su stvoreni bitni uslovi da se odmah po završetku rata radikalno reše osnovni svojinski odnosi. Razvijala su se demokratska prava i slobode i samouprava patriotskih masa na radničko-klasnoj osnovi, čime su osnovni društveno-politički odnosi poprimili socijalističku sadržinu.

Klasična suprotnost između radničke klase i kapitala nije u toku NOR-a izbijala u svom čistom vidu, ali je bila prisutna, imala je svoju revolucionarno-klasnu i nacionalnooslobodilačku dimenziju. Diferencijacija snaga nije se vodila pod parolom »ko je za kapital, a ko protiv njega«, nego pod parolom »za ili protiv okupatora i domaćih izdajnika«. Ova parola je sjedinjavala u sebi obe komponente NOR-a, jer ko je bio protiv okupatora, de fakto, bio je i protiv buržoazije koja mu se stavila u direktnu ili indirektnu službu. Isto tako, ni rušenje stare vlasti i uspostavljanje nove, revolucionarne nije vršeno po klasičnim metodama. Pošto su organi stare vlasti (žandarmerijske stanice, opštinske administracije, sreska načelstva, kvislinške vlade itd.) postali ispostave okupatorske vlasti, to je razbijanje tih organa u ustanku i u toku celog rata značilo ujedno patriotski i revolucionarni akt. Dakle, svaka akcija realizovana

[5] Tito, *Govori i članci*, knj. I, »Naprijed«, 1959, str. 119-120.

[6] U periodu od 1941. do 1944. godine formiran je po pokrajinama sledeći broj partizanskih brigada: U Crnoj Gori, Boki i Sandžaku 11, u Makedoniji 22, u Bosni i Hercegovini 35, u Srbiji 62, u Hrvatskoj 51 i u Sloveniji 25 (*Enciklopedija Jugoslavije*, knj. II, str. 208-220).

[7] Tito, *Borba za mir i međunarodnu saradnju*, »Kultura«, 1956, str. 18.

u NOR-u značila je po prirodi stvari nerazdvojno jedinstvo dvaju sadržaja: revolucionarno-klasnog i nacionalnooslobodilačkog.

Treće, široka socijalna struktura pripadnika oružanih snaga i uopšte NOP-a — najširi revolucionarni »savez radnika i osnovnih narodnih masa«[8] pod vodstvom KPJ, predstavlja suštinsko svojstvo i posebnost NOR-a. »Takvo jedinstvo moglo je biti ostvareno — ističe Tito — samo u tako specifičnoj socijalističkoj revoluciji kao što je bila naša.«[9]

Prema podacima iz popisa članstva Saveza boraca 1960. godine (nisu obuhvaćeni poginuli i umrli do 1960, kao ni ratni vojni invalidi), u NOP-u je učestvovalo 30,8% radnika, 61% seljaka, 6% službenika i 2,2% ostalih.[10] Ovi podaci, iako nepotpuni, pokazuju da je socijalna baza NOR-a bila znatno šira nego što je to bio slučaj u oktobarskoj revoluciji. Oktobarski ustanak izveli su naoružani radnički i partizanski odredi i grupe sastavljene gotovo isključivo od pripadnika radničke klase i siromašnog seljaštva. Tek u toku građanskog rata (1918-1920), posle realizacije Dekreta o zemlji i pokušaja belogardejskih i intervencionističkih snaga da oduzmu zemlju od seljaka i vrate je spahijama i veleposednicima, Sovjetska Republika je uspela, uvođenjem vojne obaveze, da mobiliše i srednje seljačke slojeve u redove Crvene armije. Kod nas je seljaštvo gotovo u celini od početka NOR-a, a posebno od 1943. godine, pružalo podršku i masovno se uključivalo u NOP. Karakter starog, buržoaskog društva, u kome su seljačke mase bile izložene oštroj ekonomskoj eksploataciji (makaze cena, poreska politika, seljački dugovi itd.), i nacionalno ugnjetavanje približili su ih, u objektivnom i subjektivnom smislu, interesima i revolucionarnoj politici radničke klase. Nacionalnooslobodilački i socijalno-revolucionarni karakter NOR-a predstavljao je odlučujući faktor postepenog, ali stalnog procesa opredeljivanja seljačkih masa za NOP, čime su stvoreni neophodni uslovi za vođenje dugotrajnog svenarodnog partizanskog rata.

NOR karakteriše masovno učešće đaka, studenata i inteligencije. Prema podacima iz pomenutog popisa, 21% učesnika NOP-a imali su završenu ili nezavršenu srednju školu i više ili visoko obrazovanje. »Ti revolucionarni kadrovi iz redova studenata i inteligencije — ističe Tito — polazeći od marksističko-lenjinističkog pogleda na nacionalno pitanje i na historijsku ulogu radničke klase u razvoju društva, unosili su u naš radnički pokret i nacionalnooslobodilačku borbu svu svoju umješnost, znanje i sposobnost, doprinoseći na djelu jačanju jedinstva radnika, seljaka i napredne inteligencije. Upravo to jedinstvo radnika i inteligencije jedna je od naročito značajnih karakteristika narodnooslobodilačke borbe.«[11]

Radnici su kao kategorija stanovništva relativno najmasovnije učestvovali u NOP-u. Procenat učešća radnika u NOR-u u odnosu na njihov ukupan broj kao kategorije stanovništva iznosio je oko 10%, dok je kod seljaka i službenika taj odnos bio oko 5%.[12]

---

[8] Iz pisma druga Tita Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru iz novembra 1941. godine (*Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, tom III, str. 231).

[9] Tito, *Vojna djela*, cit. izd., str. 195.

[10] Centar za znanstvenu dokumentaciju IHRPH, Zagreb.

[11] Tito, *Vojna djela*, cit. izd., str. 195.

[12] M. Prelević, *Neki podaci o oružanim formacijama NOR-a*, »Zbornik radova«, br. 3/1970, VVPŠ JNA

Osnovnu, a u najvećem broju slučajeva i najbrojniju, snagu oružanih formacija NOR-a u njegovim prelomnim, odlučujućim fazama činili su pripadnici radničke klase i članovi i simpatizeri KPJ i SKOJ-a iz redova inteligencije i seljaka. Socijalni i politički sastav jezgra partizanskih odreda prilikom njihovog formiranja u oružanom ustanku, jedinica NOV formiranih u 1941. i 1942. godini i u drugim prelomnim fazama NOR-a, kao i isključivo rukovodeća uloga organizacije KPJ u svim oružanim jedinicama i drugim oblicima borbe i otpora u toku organizovanja i vođenja NOR-a očigledno ukazuju na odlučujuću i vodeću ulogu radničke klase i njene partije.[13]

Prema tome, NOR je od samog početka do pobedonosnog završetka po svom društvenom biću predstavljao simultano jedinstvo i nedeljivost borbe revolucionarnog saveza osnovnih narodnih masa na radničko-klasnoj osnovi za nacionalno oslobođenje — isterivanje okupatora i punu političko-pravnu afirmaciju svih naroda i narodnosti i za socijalističku revoluciju — likvidaciju buržoazije kao politički vladajuće klase i uspostavljanje diktature proletarijata.

4. U jednom delu savremene inostrane literature u kojoj se, neposredno ili uzgred, razmatraju društveno-politički aspekti NOR-a nailazimo na izvesna nerazumevanja i jednostrana tumačenja.

U *Velikoj sovjetskoj enciklopediji, Istoriji KPSS*[14] i nekim drugim radovima NOR se prikazuje kao nacionalnooslobodilački rat koji je stvorio uslove za posleratni razvoj Jugoslavije kao »narodne demokratije« i za njeno »kasnije prerastanje« u socijalističku državu. Ovakvo, jednostrano shvatanje društvene prirode NOR-a najčešće je rezultat dogmat-

---

[13] Prvi šumadijski partizanski odred u julu 1941. godine od ukupnog broja pripadnika imao je: 19,3% radnika, 37,6% seljaka i 33% intelektualaca (M. Stanković, *Prvi šumadijski PO,* izd. »Vojnog dela«, 1959).

U Prvoj proleterskoj brigadi prilikom formiranja bilo je: radnika 38%, đaka, studenata i službenika 33,3%, seljaka 26% i ostalih 2,7%. Početkom 1942. godine od ukupnog broja bilo je: 77% članova KPJ i SKOJ-a (edicija *Prva proleterska,* knj. I, str. 680-748).

U Štajerskoj i Gorenjskoj od svih učesnika NOR-a 1941. godine bilo je: radnika 71,6%, seljaka 13,6%, đaka, studenata i službenika 4,8%, bez podataka oko 8% (»Vojnoistorijski glasnik«, br. 6/1966, članak I. Križnara).

Brigada »Tone Tomšič« u oktobru 1942. godine od svog ukupnog sastava imala je: 34% članova KPJ i SKOJ-a (*Zbornik dokumenata i podataka*..., tom IX, knj. 2, str. 153).

U Četvrtoj proleterskoj crnogorskoj brigadi u junu 1942. godine bilo je: 6,8% radnika, 55,3% seljaka i 34,8% intelektualaca. Na članove KPJ i SKOJ-a otpadalo je: 71% sastava jedinice (*Zbornik dokumenata i podataka*..., tom IV, knj. 9, str. 49, 61).

Prva slavonska brigada u oktobru 1942. godine imala je: radnika 13,7%, seljaka 81,9% i intelektualaca 3,3% (*Zbornik dokumenata i podataka*..., tom V, knj. 8, str. 199).

Grupa primorsko-goranskih odreda u julu 1943. godine imala je: radnika i zanatlija 64%, seljaka 31% i službenika 3,8% (*Zbornik dokumenata i podataka*..., tom V, knj. 17, str. 339).

Trinaesta krajiška brigada u avgustu 1943. godine imala je: 2,8% radnika, 94,4% seljaka i 2,8% službenika (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Mikroteka CK KPBiH, 3/153).

Bataljon »Mirče Acev«« u septembru 1943. godine imao je: 4% radnika, 94% seljaka i 2% intelektualaca; Skopsko-kumanovski partizanski odred: 51,9% radnika, 26,6% seljaka i 21,5% intelektualaca (*Zbornik dokumenata i podataka*..., tom VII, knj. 2, str. 7-8; tom IX, knj. 2, str. 142-144).

[14] *Istorija KPSS,* treće izdanje, Moskva, 1969, str. 528-529.

skog tumačenja: (a) marksističke teorije o oblicima borbe radničkog pokreta i (b) Marksovih i Lenjinovih stavova o prerastanju buržoasko-demokratske revolucije u socijalističku.

Gube se iz vida osobenosti borbe radničke klase i KPJ po izbijanju drugog svetskog rata, kada je KPJ, izražavajući najprogresivnija stremljenja radnih masa, postala jedina društveno-politička snaga sposobna da organizuje masovni revolucionarni savez narodnih masa i povede oružanu borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ne zapaža se, dakle, da su u našoj zemlji postojali objektivni uslovi i da su stvaralačkom primenom marksističke nauke stvoreni subjektivni uslovi za vođenje NOR-a kao jedinstvenog procesa borbe za nacionalno oslobođenje i za revolucionarne društvene promene pod isključivim vođstvom radničke klase i KPJ, za razliku od mnogih drugih evropskih zemalja gde je potpisivanje Sporazuma o nenapadanju između SSSR-a i Nemačke izazvalo zamagljivanje antifašističke orijentacije radničkog pokreta, a time i naglo opadanje uticaja komunističkih partija na radne mase u tim zemljama. Konstelacija društveno-klasnih snaga i odnosa izazvana defetističkim odnosom prema odbrani zemlje od fašističke agresije nametala je u uslovima okupacije nekim komunističkim partijama i radničkim pokretima evropskih zemalja, zaista, samo jednu realnu mogućnost: upornu borbu za sopstvenu afirmaciju kao nacionalnooslobodilačke snage zemlje, uključivanje u pokret otpora i njegovo rasplamsavanje, kao i postepeno zadobijanje rukovodećih pozicija u njemu.

Marksističko teorijsko nasleđe — Marksovo i Engelsovo stanovište iz 40-ih i 50-ih godina prošlog veka o nužnosti prethodnog doslednog sprovođenja buržoasko-demokratske revolucije kao neophodnog uslova za izvođenje socijalističke revolucije i Lenjinove zaključke iz prvih decenija ovog veka o neposrednom prerastanju, pretvaranju buržoasko-demokratske u socijalističku revoluciju — Tito je u uslovima drugog svetskog rata dalje razvio i obogatio novim saznanjima. Teorijski je obrazložio i realizovao stanovište o NOR-u kao jedinstvenom procesu borbe za nacionalno oslobođenje i za uspostavljanje vladavine radničke klase u uslovima relativno male zemlje okupirane od strane oružanih snaga razvijene imperijalističke sile. Time je dat bitan iskustveni i teorijski doprinos savremenim nacionalnooslobodilačkim i antikolonijalnim pokretima i ratovima, i to pre svega u mogućnosti spajanja nacionalnooslodilačke borbe sa borbom za korenite, revolucionarne društvene promene. S druge strane, to je i doprinos savremenoj marksističkoj misli u tretiranju ovih pokreta i ratova kao sastavnih elemenata socijalističkih snaga, socijalizma kao svetskog procesa, a ne kao rezerve proleterskih revolucija i slično.

Naša savremena naučna literatura o NOR-u, inače obimna i mnogostrana, polazi od jedinstvenog opšteg stanovišta da se njegova društveno-klasna i politička sadržina ispoljava preko dve komponente — socijalističke revolucije i rata za nacionalno oslobođenje. Međutim, u nekim radovima izražene su izvesne razlike u tumačenju i sistematizaciji njegovih karakteristika. Najčešće se ta dva »segmenta« NOR-a razmatraju kao odvojene pojave ili, pak, tako kao da jedno od njegovih svojstava u toku rata prerasta u drugo.

U nekim radovima vrše se gradacije svojstava NOR-a, po obimu i značenju, pa se nacionalnooslobodilačkoj komponenti daje značenje for-

me, oblika, a revolucionarno-klasnoj — suštine, odnosno najdublje sadržine. Najopštije uzev, to i nije netačno, jer nacionalnooslobodilački rat i socijalistička revolucija koja se tokom tog rata odvijala imaju takva fenomenološka svojstva: prva ima marksističko značenje forme, a druga — suštine. Međutim, svesti odnos nacionalnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije na puki odnos forme i suštine znači, u krajnjoj liniji, ne shvatiti (pa i negirati) sve osobenosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji i konkretno-istorijske okolnosti u kojima se ona odvijala. Očigledno je da se takvim metodološkim pristupom prenebregava specifična društvena priroda NOR-a kao višekvalitetne istorijske pojave — dvaju međusobno dijalektički povezanih kvaliteta. Originalnost NOR-a ogleda se upravo u tome što ga čine dva konstitutivna elementa, dve međusobno povezane suštine, koje se izražavaju kroz jedinstvenu formu — oružanu borbu, odnosno svenarodni partizanski rat.

Ni stanovište o NOR-u kao procesu u kome se odvijao tok prerastanja nacionalnooslobodilačke borbe u socijalističku revoluciju ne odražava u potpunosti njegovo društveno biće.[15] U čitavom toku NOR-a, od početka do pobedonosnog završetka, borba za stvaranje i proširivanje slobodne teritorije, razbijanje okupatora i kvislinga, stvaranje i razvoj nove, narodne vlasti, afirmaciju naroda i narodnosti itd. odvijala se kao nedeljiv, simultan proces za nacionalno oslobođenje i za revolucionarne društvene promene. U tome je specifičnost NOR-a u odnosu na klasične socijalističke revolucije — Parisku komunu i oktobarsku revoluciju.

II

1. Način vođenja oružane borbe, rata, oblici vojnog organizovanja i druge forme učešća narodnih masa u borbi i otporu protiv okupatora i domaćih izdajnika u toku rata su se neprekidno razvijali poprimajući nove oblike i svojstva u neposrednoj zavisnosti od: stepena diferencijacije narodnih masa za NOP, iskustava iz borbenih dejstava, neprijateljskih snaga (brojnosti i načina borbenih dejstava), situacije na savezničkim ratištima i drugih unutrašnjih i spoljnih faktora. Međutim, stvaralačka primena marksističke teorije i prakse revolucionarne borbe radničkog pokreta i nacionalnooslobodilačkih ratova od strane subjektivnog faktora — političkog i vojnog rukovodstva NOR-a sa drugom Titom na čelu — na otkrivanju i realizaciji kvalitativno novih dimenzija partizanskog rata imala je odlučujuću ulogu upravo zbog toga što je u NOR-u trebalo »činiti ono što je sa stanovišta klasičnih vojnih doktrina bilo potpuno neshvatljivo«[16].

2. U periodu podizanja i rasplamsavanja oružanog ustanka 1941. godine obrazovana je širom zemlje vojna organizacija u obliku partizanskih odreda, a u nekim krajevima došlo je do formiranja udarnih i di-

---

[15] V. Dedijer u knjizi *Istorija Jugoslavije* (»Prosveta«, 1972, str. 561) kaže: »Pokret otpora u Jugoslaviji je prerastao iz borbe za nacionalno oslobođenje u revolucionarnu borbu za socijalni preobražaj društva.«

N. Popov zastupa shvatanje da je NOR krajem 1941. godine prerastao u »drugu fazu revolucije, klasnu borbu, borbu za vlast« (»Praksis«, br. 3-4/1971, str. 331).

[16] Tito, *Vojna djela*, cit. izd., str. 198.

verzantskih odreda i grupa, partizanskih logora, proleterskih vodova i četa itd. U toku oktobra i novembra 1941. godine, posle savetovanja u Stolicama, u pretežnom delu zemlje stvorene su krupnije oružane formacije — partizanski odredi sastavljeni od tri i više bataljona. Uporedo sa obrazovanjem jedinstvene vojne organizacije utvrđeno je i razvijeno jedinstveno rukovođenje i komandovanje na celoj teritoriji zemlje u licu Vrhovnog štaba (VŠ) i glavnih štabova po pokrajinama. Prihvaćen je i razvijan partizanski način vođenja oružane borbe. Došlo je do obrazovanja širokih slobodnih teritorija.

Međutim, razvoj događaja (prva neprijateljska ofanziva, izdajstvo četnika, situacija na savezničkim frontovima itd.) pokazao je da narasle partizanske snage, organizovane u partizanske odrede, usled svoje usitnjenosti i vezanosti za usku teritoriju, nisu mogle da odole koncentrisanim napadima brojno i tehnički jačeg neprijatelja i da obezbede dalje rasplamsavanje NOR-a.

Pred vojno-političkim rukovodstvom NOR-a iskrsnuo je sudbonosan zadatak — pronaći nove oblike vojnog organizovanja, usmeriti njihov razvoj tako da u datim vojno-političkim uslovima obezbeđuju optimalne mogućnosti za vođenje dugotrajnog partizanskog rata i stalan proces omasovljavanja NOP-a. Zadatak je bio od istorijskog značaja jer su dotadašnja vojna misao i iskustva nacionalnooslobodilačkih ratova dosezala do saznanja da se partizansko ratovanje može voditi isključivo usitnjenim i dekoncentrisanim oružanim formacijama uz obavezan operativni i strategijski oslonac na sopstvene ili savezničke regularne oružane snage koje vode frontalna borbena dejstva i bez čijeg se sadejstvovanja ne mogu izvojevati strategijski ciljevi.

Drug Tito je na osnovu iskustava iz borbi 1941. godine, stvaralački primenjujući marksističku vojnu misao, teorijski obrazložio i u praksi realizovao novi oblik vojnog organizovanja partizanskog rata — Narodnooslobodilačku vojsku (NOV): brigade, divizije, korpuse, armijske grupe. NOV je uz partizanske odrede i druge oblike borbe obezbedila vođenje dugotrajne kvalitativno nove partizanske oružane borbe, odnosno rata i postizanje sopstvenim snagama strategijskog (političkog i vojnog) cilja — razbijanje i isterivanje iz zemlje oružanih snaga okupatora i kvislinga i uspostavljanje revolucionarnih društvenih odnosa. Zadržati klasične oblike partizanskih oružanih formacija i klasičan način partizanskih borbenih dejstava značilo bi poraz ustanka ili, u najboljem slučaju, degradiranje svenarodnog partizanskog rata na pokret otpora, odnosno gerilu. »Kao najosnovnije i najbitnije — ističe drug Tito krajem 1941. godine — pokazalo se da ne možemo vršiti uspješno operacije većih razmjera sa združenim partizanskim odredima i bataljonima« i da je nužno u svim područjima zemlje odmah prići stvaranju novih, krupnijih, operativnih oružanih formacija.[17]

Na osnovu iskustava prilikom formiranja Prve proleterske brigade i njenih borbenih dejstava u drugoj neprijateljskoj ofanzivi, drug Tito je u »Statutu proleterskih brigada« obrazložio osnovne smernice stvaranja kvalitativno nove, operativne komponente vojne sile NOR-a — Narodnooslobodilačke vojske. U odnosu na partizanske odrede, nove oru-

[17] Tito, *Desetogodišnjica naše Narodne armije,* Zagreb, 1959, str. 304.

žane formacije karakteriše: (a) veća udarna moć — krupnije su i bolje naoružane; (b) manevarska sposobnost — vrlo su pokretljive i sposobne da nanose udare po neprijateljskim snagama bilo gde; (c) eksteritorijalnost — nisu vezane za usku teritoriju, u stanju su da dejstvuju u okviru pokrajine i na celoj teritoriji zemlje; i (d) sposobnost da izvode složene poduhvate operativnog i strategijskog značaja u saradnji sa partizanskim odredima. NOV je, dakle, predstavljala pokretni i udarni deo vojne sile NOR-a namenjen vođenju manevarskog rata na celoj teritoriji zemlje.

»Stvaranjem narodne vojske — pisao je drug Tito 1942. godine — stvoreni su preduslovi za operacije većeg stila, za još snažnije udarce protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih slugu.« Razvojem operativne komponente oružanih snaga partizanska oružana borba prerasla je u kvalitativno nov, kombinovani partizanski oblik oružane borbe — dijalektičko jedinstvo partizanskih dejstava sa frontalnim napadnim i odbrambenim dejstvima, sprovodeći načela: »držati se partizanskog načina ratovanja, izbjegavajući krute frontove«, kao i da »svaki naš gubitak neke teritorije mora u isto vrijeme značiti dobitak nove, još veće i važnije teritorije«[18]. Time su stvoreni uslovi za prerastanje oružanog ustanka i klasičnog partizanskog rata u dugotrajan svenarodni partizanski rat, za stalan priliv narodnih masa u redove NOP-a i za postizaje sopstvenim snagama konačnog cilja — oslobođenje zemlje i uspostavljanje vladavine radničke klase.

3. Postavljanje težišta oružane borbe na vangradsko područje celokupne jugoslovenske teritorije, ne isključujući, kada za to postoje uslovi, i napad na manja i veća gradska naselja, uz istovremenu političku aktivnost, diverzantska i gerilska dejstva i druge oblike borbe i otpora u velikim gradovima, predstavlja takođe jedno od originalnih rešenja političke i vojne strategije NOR-a. »Pošto je naša vojna strategija imala za konačan cilj istjerivanje svih okupatora iz zemlje i pobjedu nad kvislinzima, — ističe drug Tito — predviđeno je da operacijski prostor bude čitava Jugoslavija, kako bi se što više razvukle neprijateljske snage i taktikom brzih manevara i iznenadnih napada na najslabija mjesta nanijeli neprijatelju što veći gubici.«[19]

Okupatorske snage, iako veoma jake, nisu bile fizički u stanju da posednu celokupnu teritoriju. One su bile koncentrisane po gradovima, pa je veliki prostor ostao neposednut okupatorskim oružanim snagama. Na taj način su velika prostranstva naše zemlje u toku čitavog rata neizbežno predstavljala potencijalno slobodnu teritoriju, a time i realnu bazu ustanka i razvoja naših oružanih snaga. Engelsovo stanovište da »prostor koji treba okupirati prilikom osvajanja velike teritoriji raste aritmetičkom, a teškoće oko same okupacije tog prostora geometrijskom progresijom«[20] našlo je svojevrsnu potvrdu u našem NOR-u.

Pobednonosni završetak NOR-a potvrdio je u praksi pravilnost orijentacije da se u specifičnim uslovima našeg nacionalnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije ne mogu šablonski primeniti stavovi o težištu borbe radničke klase unutar okupiranih gradova. Da se KPJ držala

---

[18] *Zbornik dokumenata i podataka...*, tom II, knj. 3, dok. 105.

[19] Tito, *Vojna djela,* knj. II, str. 229.

[20] F. Engels, *Izabrana vojna dela,* knj. I, izd. »Vojnog dela«, 1953, str. 594.

kruto tog shvatanja, naša borba bi bila degradirana na nivo ekonomskih i eventualno oružanih diverzija po gradovima u očekivanju da oslobođenje donesu savezničke armije, pa bi i doprinos borbi antihitlerovske koalicije bio minimalan, a socijalni revolucionarni preobražaj doveden u isključivu zavisnost od spoljnog faktora.

4. Drug Tito je u prvim danima rata i kroz čitav njegov tok usmeravao razvoj vojne organizacije NOR-a u pravcu stalnog produbljavanja njene istinski narodne, demokratske i revolucionarne radničko-klasne društvene suštine, odnosno na principima Marksove i Lenjinove ideje o naoružanom narodu, usaglašene sa datim društveno-istorijskim uslovima.

U prvom broju Biltena VŠ, iz avgusta 1941. godine, drug Tito piše: »Partizanski odredi zovu se narodnooslobodilački i zbog toga što to nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe — u konkretnom slučaju ni KP, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima — već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora bez obzira na političko uvjerenje.«[21] To jasno stanovište imalo je odlučujući značaj za aktiviranje širokih narodnih masa u NOP i ujedno je u potpunosti paralisalo pokušaj bilo koje buržoaske grupacije da odigra ulogu »branioca« narodnih interesa. Ono je omogućilo stvaranje i razvoj oružanih snaga kao isključivog instrumenta radničke klase u revolucionarnom savezu sa osnovnim narodnim masama i neposredno uključivanje i visok stepen inicijative svih subjekata NOP-a — društveno-političkih organizacija i organa narodne vlasti pod vođstvom KPJ — u kreiranju i realizovanju političke i vojne strategije NOR-a.

Specifičnosti organizacionog ustrojstva oružanih snaga i karaktera komandovanja i rukovođenja predstavljaju »vojni izraz« nacionalnooslobodilačkog i revolucionarno-klasnog karaktera NOR-a. Glavni štabovi po pokrajinama razvijali su i rukovodili svim elementima vojne sile na svojoj teritoriji, od partizanskog odreda do korpusa, povezani jedinstvenim centralizovanim komandovanjem od strane VŠ. Time su došle do punog izražaja nacionalna afirmacija i ravnopravnost svih naših naroda i narodnosti i maksimalna mobilizacija nacionalnih potencijala u borbi za revolucionarni preobražaj i oslobođenje zemlje. Jedinstvenost vojne organizacije u okviru jugoslovenske društvene zajednice, jedinstvena vojna strategija i centralizovano rukovođenje i komandovanje na nivou VŠ obezbeđivali su optimalno vođenje svenarodnog partizanskog rata i predstavljali neposredan izraz jedinstvene političke strategije KPJ i zajedništva — bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti. Drug Tito ističe: »Na savjetovanju u Stolicama donesena je i odluka o imenovanju glavnih štabova kao nacionalnih vojno-političkih rukovodstava. To pokazuje da je KPJ već tada imala i u praksi sprovodila jasan kurs samostalnosti svakog dijela našeg pokreta, ali i odgovornost za njegov razvoj u Jugoslaviji kao cjelini. Garancija za to bili su komunisti, njihovo idejno-političko jedinstvo, visoka svijest i samopožrtvovanje u sprovođenju linije i zadataka naše Partije. Oni su zato mogli da povedu u borbu sve napredne i patriotske snage naših naroda.«[22]

---

[21] Tito, *Vojna djela*, knj. II, str. 76.
[22] Isto, knj. IV. str. 316.

Vodeća uloga KPJ — kao svesnog, organizovanog faktora — u usmeravanju, podsticanju i osmišljavanju spremnosti radničke klase i narodnih masa da se bore za socijalni preobražaj i nacionalno oslobođenje još više je produbila revolucionarni karakter vojne sile NOR-a. Bez njenog aktivnog delovanja potencijalna energija narodnih masa ne bi se mogla izraziti u obliku organizovane vojne sile sposobne da vodi oružanu borbu i pobedi u njoj. »Naša se borba nije odvijala spontano... već je bila rezultat upornog i stalnog planskog rada. Partijski aktivisti unosili su svijest u mase organizujući u svakom selu politički rad. I po tome je naša revolucija imala specifičan karakter.«[23]

Politizacijom unutrašnjeg života u oružanim formacijama, preko delovanja partijskih i skojevskih organizacija u jedinicama i komandama, kao i uvođenja institucije političkih komesara, bio je obezbeđen intenzivan rad na ideološko-političkom i kulturnom uzdizanju boraca i starešina. Tako su se veoma brzo u surovoj školi rata izgrađivali novi moral, novi pogled na svet, nova politička shvatanja. Radnici, seljaci, đaci i drugi osposobljavali su se da deluju sa radničko-klasnih, revolucionarnih pozicija kao stvarni subjekti u kreiranju i sprovođenju političke i oružane borbe. Forma četnih konferencija, uz neposredno delovanje članova KPJ i SKOJ-a, poprimala je neposredan demokratski karakter: na njima su analizirane akcije kolektiva — jedinica i pojedinaca, starešina i boraca, s pravom kritike ili odavanja priznanja.

Zasnivanje odnosâ na svesnoj vojnoj disciplini i isključivom pravu starešinskog sastava da komanduje — rukovodi borbenim dejstvima uz visok stepen inicijative obezbeđivalo je optimalno sprovođenje strategije i taktike partizanskog ratovanja u NOR-u.

5. Uporedo sa procesom definitivnog oslobođenja i uspostavljanja vladavine radničke klase i radnih masa, kao i priprema za ofanzivna dejstva radi konačnog oslobođenja zemlje i neposrednog sadejstvovanja sa savezničkim armijama, krajem 1944. i početkom 1945. godine intenzivirao se dalji razvoj i usavršavanje vojne organizacije i načina borbenih dejstava.

Posle oslobođenja Beograda, u oktobru 1944. godine, uvođenjem opšte vojne obaveze brojno stanje NOV i POJ se udvostručilo. U veoma oštrim borbama širom zemlje u toku 1944. godine zaplenjene su velike količine neprijateljskog naoružanja i opreme. Saveznička pomoć u tom periodu postaje redovnija i obimnija. Međunarodna politička i vojna situacija nalagala je da naša zemlja, obrazujući kontinuiranu liniju frontalnih dejstava od severnih granica do jadranske obale, spoji savezničke frontove i neposredno sadejstvuje u konačnom uništavanju hitlerovskih armija.

Te i druge okolnosti uslovile su proces daljeg organizacijskog razvoja naših oružanih snaga i usavršavanja načina borbenih dejstava — obrazovanje armija kao strategijsko-operativnih tela sposobnih za izvođenje krupnijih frontalnih dejstava u sadejstvu sa operativnim, partizanskim i teritorijalnim snagama u neoslobođenom delu zemlje. Krajem 1944. godine na definitivno oslobođenoj teritoriji formirane su četiri armije i Korpus narodne odbrane. Razvijaju se svi savremeni vidovi, rodovi i službe. Prvog marta 1945. godine dolazi do preimenovanja NOV i POJ u Jugo-

[23] Isto, str. 9.

slovensku armiju (JA). Na teritoriji koja još nije bila definitivno oslobođena ostala je dotadašnja struktura vojne sile — partizanski odredi, brigade, divizije i korpusi.

Preduzimaju se mere za dalje usavršavanje sistema komandovanja, čvrste vojne discipline i »doslovnog potčinjavanja i izvršavanja zapovijesti starješina«. U decembru 1944. godine, u »Uputstvu o otklanjanju nedostataka pri prelasku sa partizanskog načina ratovanja na frontalne borbe«, drug Tito piše: »Naša Narodnooslobodilačka vojska stvorena je odozdo, iz naroda, u samom procesu borbe. Ona je stvarana na dobrovoljnoj bazi, a disciplina je proisticala iz visoke svijesti dobrovoljaca, rodoljuba, uvijek spremnih da izvrše svaki i najteži zadatak, da se žrtvuju i podnesu najveće teškoće i stradanja. Danas stvar stoji sasma drugačije. U našu vojsku dolazi veliki broj novih ljudi, ne dobrovoljaca, već mobilisanih, nepriviknutih disciplini i stradanjima. Prema tome, pređašnji duh familijarnosti u jedinicama postaje štetan, slabi udarnu silu vojske i postaje opasan; odnos između starješina i boraca, odnos između viših i nižih starješina mora biti strogo vojnički, a potčinjavanje odozdo prema gore, oslovljavanje po činu, a ne po imenu i prezimenu... Ja tražim od svih starješina da shvate ovo ozbiljno, jer udarna snaga NOV zavisi u velikoj mjeri od stroge discipline i doslovnog potčinjavanja i izvršavanja zapovijesti starješina.«[24]

Insistiranje druga Tita na daljem produbljavanju komandnog odnosa na osnovama svesne čvrste vojne discipline, stroge subordinacije i centralizacije komandovanja, ima dvojako suštinsko značenje.

Prvo, razvojem komandnog odnosa kao odnosa funkcionalne organizacije i koordinacije na osnovama »stroge discipline i doslovnog potčinjavanja i izvršavanja zapovijesti starješina« i stroge centralizovane linije komandovanja, uz visok stepen inicijative starešina (jedinica), postiže se optimalna upotreba moderno organizovanih i brojnih oružanih snaga u veoma složenom frontalnom i partizanskom ratu.

Drugo, priliv velikog broja novih boraca (oko 400.000) u redove oružanih snaga, kao izraz nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog entuzijazma narodnih masa i njihove privrženosti radničkoj klasi i KPJ, zahtevao je dalje mere za produbljavanje društveno-klasne suštine vojne organizacije kao instrumenta diktature proletarijata, odnosno vladavine radničke klase i radnih masa. Svesna čvrsta vojna disciplina i stroga subordinacija obezbeđivale su ujedno: (a) najuspešniju »primjenu savremene ratne tehnike i savremenog vođenja rata« i (b) nepodeljenu rukovodeću ulogu KPJ i radničke klase u revolucionarnom savezu sa osnovnim narodnim masama u svakoj jedinici posebno i u oružanim snagama u celini, odnosno, kako se to izrazio Lenjin, »nametanje proleterske discipline neproleterskom savezničkom delu stanovništva«.

Vojna organizacija NOR-a u periodu borbi za definitivno oslobođenje zemlje, izražena u obliku Jugoslovenske armije, angažovane uglavnom u frontalnim ofanzivnim dejstvima, i operativnih, partizanskih i teritorijalnih jedinica za dejstva u još neoslobođenim delovima zemlje, obezbeđivala je maksimalnu mobilizaciju i optimalnu upotrebu ljudskih snaga i materijalnih sredstava u borbi za definitivno oslobođenje zemlje i za uspostavljanje vladavine radničke klase i radnih masa.

---

[24] Tito, *Vojna djela*, knj. I, str. 292-293.

Prema tome, vojna organizacija NOR-a — NOV i POJ, odnosno JA i drugi oblici borbe i otpora — izrasla iz neposredne revolucionarne akcije narodnih masa predvođenih radničkom klasom i KPJ, predstavlja po svojoj društveno-klasnoj prirodi i vojnostrategijskim svojstvima svojevrstan oblik realizacije Marksove ideje o naoružanom narodu u »specifičnim uslovima, u hitlerovskoj evropskoj tvrđavi i uz postojanje brojnih domaćih kvislinga«[25].

*

a) Svojom posebnošću NOR je dao značajan samostalni doprinos marksističkoj teoriji o socijalističkim revolucijama i savremenim nacionalnooslobodilačkim i antikolonijalnim pokretima i ratovima.

Naša socijalistička revolucija se razlikuje od Pariske komune i oktobarske revolucije po tome što je izvođena u dijalektičkom jedinstvu sa nacionalnooslobodilačkim ratom, zbog čega je i socijalna struktura njenih učesnika bila znatno šira. »Učestvovale su široke seljačke mase, sa radničkom klasom na čelu i pod rukovodstvom KPJ[26]... došli su do punog izražaja visoka svijest, samoinicijativa i samoprijegor naših ljudi, od najmlađih do najstarijih«[27]. U odnosu na kinesku revoluciju NOR se razlikuje po tome što ga je unapred planski pripremala, organizovala i u čitavom toku vodila isključivo KPJ. U Kini je KPK spontani seljački rat, koji je bio u toku, pretvorila u »demokratsku revoluciju novog tipa«. Osnovne faze kineske revolucije odvijale su se u vidu klasičnog obračuna sa snagama buržoazije i feudalnih ostataka, a učešće revolucionarnih snaga u borbi protiv japanske agresije sprovodilo se u manje ili više izraženoj saradnji sa snagama Kuomintanga.

Od istorijskog je značaja iskustveni i teorijski doprinos NOR-a orijentaciji savremenih nacionalnooslobodilačkih i antikolonijalnih pokreta i ratova na povezivanje nacionalnooslobodilačke borbe sa borbom za revolucionarno-klasne društvene promene, kao i u formiranju shvatanja i tretmanu ovih pokreta i ratova od strane savremene marksističke misli kao integralnih delova borbe za revolucionarne društvene promene i socijalizam, a ne kao buržoasko-demokratskih revolucija, rezerve proleterskih revolucija i slično.

b) Vojnu misao i praksu partizanskog ratovanja drug Tito je proširio kvalitativno novim shvatanjima. Obrazložio je i u praksi realizovao novi oblik vojne organizacije partizanskog ratovanja — NOV, koja — izrastajući neposredno iz partizanskih odreda i oružanog otpora masa — zajedno sa njima obezbeđuje vođenje svenarodnog partizanskog rata, stalan priliv narodnih masa u NOP i izvojevanje sopstvenim snagama političkih i vojnih strategijskih ciljeva — razbijanje i isterivanje oružanih snaga okupatora i kvislinga i uspostavljanje novih, revolucionarnih društvenih odnosa. »Novine koje je drug Tito uneo u vojnu nauku postale su deo opšte strategije i taktike oslobodilačkih i revolucionarnih pokreta i ratova u današnjoj etapi borbe protiv imperijalizma i kolonijalizma.«[28]

---

[25] Tito, Intervju časopisu »Vojno delo«, br. 6/1973, str. 36.
[26] Tito, *Vojna djela*, knj. IV, str. 158.
[27] Isto, str. 198.
[28] N. Ljubičić, »Vojno delo«, br. 6/1973, str. 36.

c) Povezanost i jedinstvo oružanih snaga i drugih oblika borbe sa revolucionarnim organima narodne vlasti i društveno-političkim organizacijama, na svim nivoima, odnosno ispoljavanje svih organa i organizacija NOP-a, svih naroda i narodnosti pod vođstvom KPJ kao aktivnih subjekata u kreiranju i realizovanju borbe i otpora, kao i organizaciona i funkcionalna objedinjenost oružanih snaga i zasnivanje komandnog odnosa na svesnoj vojnoj disciplini i centralizovanom komandovanju na nivou VŠ, obezbeđivali su ispoljavanje »ne samo volje, već i neiscrpne energije osnovnih narodnih masa«[29], neprikosnovenu rukovodeću ulogu radničkog jezgra i KPJ u svakoj jedinici posebno i vojnoj sili u celini i optimalno vođenje svenarodnog partizanskog rata. Obezbeđujući na najautentičniji način manifestaciju konkretnih istorijskih interesa osnovnih narodnih masa okupljenih oko radničke klase i KPJ, vojna sila NOR-a predstavlja specifičan oblik realizacije Marksove i Lenjinove ideje o naoružanom narodu. »S obzirom na poznatu istorijsku sudbinu marksističke teorije, s obzirom na mnogobrojne pokušaje da se ta teorija revidira i dogmatizuje, Titova primena koncepcije opštenarodne odbrane 1941. godine u Jugoslaviji bila je ne samo jedini stvarno mogući i realan put pobede u oslobodilačkom ratu i revoluciji, već je, s teorijske tačke gledišta, bila ravna naučnom otkriću prvog reda.«[30]

---

[29] E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, »Kultura«, 1946, str. 117.

[30] N. Ljubičić, *Tito — inspirator i strateg pobede jugoslovenske revolucije*, »Narodna armija«, br. 1867, 9. maj 1975.

Mihailo Apostolski

Oružana sila u NOR-u — faktor stvaranja i čuvanja države*

I

Ovom prilikom nećemo govoriti o stanju u kojem se nalazio makedonski narod u periodu između dva svetska rata niti o promenama u Makedoniji koje su nastupile posle okupacije stare Jugoslavije i Grčke od strane Hitlerove Nemačke i posle njene podele između saveznika Nemačke. To je poznato, iako još uvek nije potpuno naučno rasvetljeno. Ovim povodom poći ćemo od konstatacije, od same činjenice da je stara Jugoslavija bila država buržoazije, a prema Lenjinu »*svaka* država je *ne*slobodna i *ne*narodna«[1], a istovremeno i »posebna sila za ugnjetavanje«[2]. U takvoj situaciji je položaj svih jugoslovenskih naroda bio težak, a položaj makedonskog naroda još teži jer je bio podvrgnut surovoj eksploataciji i posebnom sistemu denacionalizacije. U Makedoniji nije bilo nacionalnih političkih partija, a građanske političke partije velikosrpske buržoazije nisu imale nikakvog korena u narodu. Jedina politička partija koja je imala koren u narodu i poverenje naroda bila je partija proletarijata, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). S obzirom na činjenicu da su neka rukovodstva građanskih političkih partija odmah posle napada na Jugoslaviju napustila zemlju, a druga se stavila u službu okupatora, te partije su ostale bez ikakvog uticaja na narode

---

* Ovaj rad je objavljen u časopisu »Pogledi«, br. 1-2/1975.

[1] Ovde Lenjin misli na države do stvaranja države proletarijata (V. I. Lenjin, *Država i revolucija, Izabrana dela,* tom II, knjiga prva, »Kultura«, 1950, str. 149).

[2] *Ibid.*

Jugoslavije. KPJ je u periodu između dva rata, i zbog svoje dugogodišnje aktivnosti u uslovima ilegalstva, bila kadrovski osposobljena da razvije svoju aktivnost i u novonastaloj situaciji. To je bila jedina politička partija koja je istupila u odbranu porobljenih naroda Jugoslavije.

Da bi se shvatili ustanak i revolucija, ove konstatacije su od posebnog značaja. Ni jedan od naroda Jugoslavije, a najmanje makedonski narod, ne bi se digao na ustanak da bi se obnovila stara, buržoaska vlast. Još od prvih dana ustanka, zbog same činjenice da ih je na ustanak pozivala Komunistička partija Jugoslavije, narodi su polazili sa jasnom predstavom o tome da istovremeno sa isterivanjem okupatora stvore novu vlast i uređenje, što je u osnovi cilj svake revolucije. To je značilo da se, proterujući okupatore, istovremeno razbije i vlast koju su oni stvarali sami ili u saradnji sa domaćim reakcionarnim snagama.

Sagledavajući ove činjenice ustanka jugoslovenskih naroda, odmah se može konstatovati da se KPJ javlja kao jedini organizator ustanka, pa prema tome, izgrađujući novu, revolucionarnu narodnu vlast, KPJ kao organizator ustanka nije ni sa kim delila političku vlast. To je u praksi ustanka jugoslovenskih naroda značilo da je KPJ još u početku obezbedila da posle pobede nad okupatorima i domaćim reakcionarnim snagama proletarijat može realizovati svoje ciljeve[3], a tokom razvoja ustanka obezbedila je izgrađivanje »vlasti koja se ni s kim ne deli i koja se neposredno oslanja na oružanu snagu masa«[4]. CK KPJ, pod rukovodstvom svog generalnog sekretara Josipa Broza Tita, pozivajući narode Jugoslavije na ustanak, istovremeno širi i konsoliduje partijske organizacije na terenu i osposobljava ih za predvodnike naroda koji se digao na ustanak. Istovremeno otpočinje i sa stvaranjem oružanih snaga naroda, sile koja će kroz ustanak, oružanim borbama zadati udarce okupatorskim oružanim snagama i razbiti vlast koju su stvarali okupatori. Već 1941. godine postavljene su osnove vojne organizacije koja je omogućavala ne samo da počne oružani ustanak, već ta organizacija istovremeno prihvata redovni priliv novih boraca-ustanika. Tako je 1941. godine osnovan Glavni štab, koji ubrzo prerasta u Vrhovni štab NOV i POJ, a za teritorije današnjih republika i autonomnih pokrajina bili su osnovani pokrajinski štabovi, koji su prerasli u glavne štabove. Za Makedoniju je u septembru 1941. godine Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju osnovao Pokrajinski štab, koji 1942. godine prerasta u Glavni štab. Partija je preko vojne organizacije koju je stvarala postepeno izgrađivala oružane formacije, počinjući od prvobitnih partizanskih odreda i diverzantskih grupa i završavajući taj proces kroz plamen ustanka armijom jugoslovenskih naroda, koja je, vodeći borbu protiv okupatorâ, rušila vlast koju je stvarao okupator i izgrađivala novu, revolucionarnu narodnu vlast. Ona je istovremeno vodila borbu i protiv reakcionarnih domaćih snaga koje su, po pravilu, radi realizacije svojih ciljeva tražile saradnju sa okupatorom i podršku međunarodnih reakcionarnih snaga. Oružane formacije koje je izgrađivala Partija sprečile su pokušaje reakcionarnih snaga da se uspostavi razbijena buržoaska državna vlast. Na taj način su oružane snage na celoj teritoriji Jugoslavije omogućile da Partija, to jest KPJ,

[3] *Ibid.*, str. 153.
[4] *Ibid.*

bude i ostane jedina politička snaga koja, razbijanjem okupatorske vlasti, ni sa kim neće deliti revolucionarnu narodnu vlast koju je stvarala. To je princip koji tvorci marksizma-lenjinizma posebno ističu kada govore o razbijanju buržoaske vlasti i o stvaranju »vlasti koja se ni s kim ne deli«[5], odnosno o »*političkoj vladavini* proletarijata, njegovoj diktaturi«[6].

Sama ideološka postavljenost KPJ kao partije proletarijata, zatim teško stanje širokih narodnih masa pod režimima Kraljevine Jugoslavije, kao i poverenje koje je ona uživala u narodu, ukazivali su da je bilo sasvim prirodno očekivati da će njen krajnji cilj biti stvaranje »političke vladavine proletarijata«, svesna da će se takvom vladavinom realizovati ciljevi širokih narodnih masa. Međutim, Partija nije taj krajnji cilj isticala u takvom obliku iz želje da može preko Narodnooslobodilačkog fronta da u ustanak i revoluciju uključi široke narodne mase i izgradi jedinstvo svih naroda i narodnosti. Izgrađivanje jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije bilo je jedan od osnovnih strategijskih ciljeva ustanka, jedan od bitnih uslova za pobedu revolucije, potvrđen u mnogim ustancima i revolucijama.

Sa prvim uspešnim borbama se na oslobođenim teritorijama (u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i dr.) stvaraju prvi organi nove, revolucionarne narodne vlasti. Među prvim dokumentima koji govore o funkcijama i karakteru organa narodne vlasti je članak u listu »Borba« (organ KPJ) od 19. oktobra 1941. godine pod naslovom: *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti.*[7] Međutim, ubrzo posle udaranja temelja Jugoslovenskoj narodnoj armiji formiranjem Prve proleterske udarne brigade Vrhovni štab 1942. godine u Foči objavljuje prva uputstva o stvaranju i funkciji organa narodne vlasti, poznata kao Fočanski propisi.[8] U tim uputstvima ističe se da su »narodnooslobodilački odbori borbeni organi koji služe narodnooslobodilačkoj borbi«[9]. U tadašnjim uslovima njihova funkcija se nije mogla više precizirati.

Međutim, karakteristično je da se u uputstvima utvrđuje demokratski način izbora organa narodne vlasti. Zatim se utvrđuje da treba birati: seoske, opštinske i sreske narodnooslobodilačke odbore. Iz postavljenih zadataka da se »preko NOO najbolje i najuspešnije ostvaruje najjače oružje naroda u borbi protiv fašizma: *jedinstvo čitavog naroda, jedinstvo svih rodoljubivih snaga*«[10], sasvim logično proizlazi da oni, dobijajući u svojoj osnovi političke i revolucionarne zadatke, u revolucionarnoj praksi izrastaju u političku snagu za realizovanje ciljeva ustanka i revolucije. U tome se vidi realizovanje jednog veoma značajnog principa marksističke ideologije, naime da »Komuna ima da bude... politički oblik čak i najmanjeg sela«[11].

---

[5] *Ibid.*

[6] *Ibid.*

[7] *Dokumenti o razvoju narodne vlasti* (sabrao i uredio dr Leon Geršković), »Prosveta«, Beograd, 1948, str. 17-19.

[8] *Ibid.*, str. 29-37.

[9] *Ibid.*, str. 31.

[10] *Ibid.*

[11] V. I. Lenjin, *op. cit.*, str. 171.

II

U Makedoniji je — i pored velikih specifičnosti ustanka i revolucije — razvoj ustanka, prema tome i razvoj i način stvaranja oružane sile koja, vodeći borbu, ruši okupatorsku vlast, kao i način stvaranja revolucionarnih organa narodne vlasti, tekao sličnim putem kao i u drugim krajevima Jugoslavije. Sasvim je razumljivo da razvoj bude sličan na celoj teritoriji Jugoslavije jer je ustankom i revolucijom rukovodio jedan centar, Komunistička partija Jugoslavije kao jedinstvena politička organizacija. Međutim, nužno je da napomenemo da se javljaju i određene specifičnosti kao rezultat mesnih uslova i stvaralačke primene osnovnih direktiva CK KPJ.

Tako je 1941. godine, posle konsolidovanja PK KPJ za Makedoniju[12], postavljena osnovna organizacija za stvaranje oružane sile makedonskog naroda. Stvoreni su Pokrajinski štab i mesni vojni štabovi, a u nekim naseljima i vojne komisije.[13] Osnovni zadatak i funkcija Pokrajinskog štaba i mesnih vojnih štabova bila je stvaranje partizanskih odreda i rukovođenje njihovom borbom. Po svojim zadacima, funkcijama i karakteru, ti organi su prvi vojni organi koji najavljuju borbu za jednu novu, revolucionarnu vlast. Ti vojni štabovi istovremeno sa drugim organima borbe[14] koje je stvarala Partija u stvari predstavljaju embrione nove, revolucionarne narodne vlasti koja je izgrađivana narednih godina u toku ustanka.

U 1942. godini partizanski odredi u Makedoniji[15], razvijajući snažnu ofanzivnu akciju, naročito u rejonima Velesa, Prilepa i Kruševa, kao i u Prespi, u velikom stepenu razbijaju okupatorsku vlast i stvaraju uslove za organizovanje revolucionarnih organa narodne vlasti. Tako su, na primer, u Azotu stvoreni »tajni vojni komiteti«[16] sa funkcijom organa narodne vlasti. Oni 1942. godine svoje funkcije vrše tajno. Po načinu

---

[12] Partijska organizacija u Makedoniji, posebno PK KPJ za Makedoniju, prolazi kroz tešku krizu zbog stavova, pogleda i delatnosti sekretara PK KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova Šarla, zbog pokušanja BRP(k) da se meša u probleme KPJ u Makedoniji. Posle intervencije generalnog sekretara CK KPJ Josipa Broza Tita, odlukom Kominterne, bila je odstranjena u osnovi antipartijska delatnost sekretara Šarla i time smanjen uticaj BRP(k), koji je u toku ustanka konačno odstranjen.

[13] Pokrajinski štab, formiran 1941. godine, postaje 1942. godine Glavni štab Makedonije. U 1941. godini bili su formirani mesni vojni štabovi u sledećim mestima: Skoplju, Prilepu, Kumanovu, Bitolju, Štipu i u još osam drugih gradova.

U 1941. godini aktivno su dejstvovali Prilepski, Kumanovski i Skopski partizanski odred, a vršene su pripreme za formiranje partizanskih odreda u Velesu, Bitolju, Kruševu, Strumici, Štipu i drugim mestima (*NOB na Makedonija*, »Narodna zadruga«, Skopje, 1964).

[14] Kao organi borbe 1941. godine i narednih godina ustanka bili su formirani: NOF, AFŽ, NOMSM (Narodnoosloboditelen mladinski sojuz na Makedonija) i dr., sa velikim brojem odbora koji su pokrivali celu teritoriju.

[15] U 1942. godini dejstvovali su sledeći partizanski odredi: Prilepski, Veleški, Kruševski, Bitoljsko-prespanski, Skopski, zatim partizanski odredi: »Jane Sandanski«, »Đorče Petrov«, Mavrovski, Šarplaninski, kao i posebna baza za formiranje partizanskih odreda u istočnoj Makedoniji.

[16] Stoilko Ivanovski, *Selanite od Azot vo Narodnoosloboditelnata borba (1942. godina)*, referat na simpozijumu »Veles i Veleško vo 1942 godina«, Titov Veles, 1962, str. 76-89.

izbora, to su organi koje je neposredno izabrao narod i kao takvi bili su nosioci jedne nove, revolucionarne narodne vlasti.

Ovim povodom nemamo nameru da govorimo o političkim i vojnim uspesima ustanka. Međutim, samo ćemo konstatovati da oružane formacije kao i drugi organi borbe 1943. i 1944. godine rapidno rastu. Stvaraju se 1943. godine i regularne vojne jedinice, a 1944. godine *stvorena je armija, koju je makedonski narod nazvao »Makedonskom vojskom«*[17]. Ona je u vreme oslobođenja Makedonije, u novembru 1944. godine (neposredno pred Drugo zasedanje ASNOM-a), pod neposrednom komandom Glavnog štaba imala: 24 udarne brigade, 4 artiljerijske brigade, 1 konjičku brigadu, 1 automobilsku brigadu i niz drugih komandi i jedinica oformljenih u 7 divizija i 3 korpusa.[18]

Rastom oružanih formacija pojačavane su i oružane borbe, kojima je razbijana vlast okupatora, a u određenim rejonima bile su proterivane i okupatorske oružane formacije. To je omogućavalo da se 1943. godine stvori više slobodnih teritorija.[19]

U 1944. godini, posle prolećne ofanzive uspešno završene krajem juna, skoro cela Makedonija je bila slobodna teritorija, osim gradova i rejona Tetovo—Gostivar.[20]

Stvaranjem slobodnih teritorija bili su stvoreni uslovi za široko razvijanje organa narodne vlasti svih stepena: opštinskih, sreskih i okružnih narodnooslobodilačkih odbora. Njih je neposredno birao narod i oni su svoje funkcije vršili legalno. Međutim, nužno je da istaknemo da su politički i vojni uspesi oslobodilačkih oružanih formacija i drugih organa borbe omogućili da se i u neoslobođenim rejonima i u gradovima osnuju narodnooslobodilački odbori, koji su svoje funkcije vršili ilegalno. Tako su u leto 1944. godine narodnooslobodilački odbori u neoslobođenim rejonima i gradovima, iako su bili ilegalni, ipak imali političku vlast, dok se funkcija okupatorskih organa vlasti, zbog uspešnih vojnih operacija NOV i POM, svodi na teror nad narodom, pljačkanje naroda i registrovanje rezultata oružanih borbi u Makedoniji.

U julu 1944. godine, neposredno pred Prvo zasedanje ASNOM-a, oko 80% teritorije današnje Socijalističke Republike Makedonije bilo je pokriveno mrežom narodnooslobodilačkih odbora. Tako je, prema tadašnjim podacima Inicijativnog odbora za sazivanje Prvog zasedanja ASNOM-a, na pomenutoj teritoriji Makedonije aktivno delovalo preko 500 narodnooslobodilačkih odbora.[21]

---

[17] Mihailo Apostolski, *Formirovanie makedonskih vojsk,* članak u zborniku: *Makedonija i Makedonci v prošlom,* Skopje, 1970, str. 393-407.

[18] Mihailo Apostolski, *Završne operacije za oslobođenje Makedonije,* »Vojno delo«, Beograd, 1953, str. 267-283.

[19] Mihailo Apostolski, *Februarski pohod,* »Vojno delo«, Beograd, 1963, str. 8-19; Mihailo Apostolski, *Osloboditelna vojna na makedonskiot narod (1941-1945),* »Prosvetno delo«, Skopje, 1965, str. 50-75.

[20] Mihailo Apostolski, *Prolećna ofanziva 1944. g. u Makedoniji,* Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1946, str. 11-88; Mihailo Apostolski, *Završne operacije za oslobođenje Makedonije,* cit. izd., str. 11-16.

[21] *Zbornik na dokumenti: ASNOM 1944-1964,* INI Skopje, 1964, dok. 37, str. 229.

Po završetku prolećne ofanzive, u julu 1944. godine, pred održavanje Prvog zasedanja ASNOM-a, Glavni štab NOV i PO Makedonije izvršio je pripreme za otpočinjanje završnih operacija za oslobođenje Makedonije. Izvršena je reorganizacija oružanih snaga, a u skladu sa njom izvršena je izvesna reorganizacija i drugih organa borbe.[22] Cilj te reorganizacije bio je da još više ojačaju oružane formacije velikim prilivom novih boraca, a da se time pojačaju i oružane borbe, ali istovremeno i drugi oblici otpora okupatoru, radi njegovog konačnog proterivanja — uslova za stvaranje nove, narodne vlasti.

Reorganizacija oružanih snaga bio je proces koji je proisticao iz revolucionisanja masa, koje su u sve većem broju stupale u vojne i partizanske jedinice ili su se još više aktivirale u drugim organima borbe. Masovno revolucionisanje širokih narodnih masa u 1944. godini otvorilo je perspektive da vojne i partizanske jedinice brzo brojčano ojačaju do tog stepena da su izrasle u armiju — nazvanu »Makedonska vojska«. Tako je, na primer, do kraja septembra 1944. godine bilo formirano šest divizija, a prvih dana oktobra još jedna divizija.[23]

Brzi razvoj oružanih snaga i drugih organa borbe omogućio je da se pojačanim oružanim akcijama, koristeći opšte uslove stvorene ofanzivnim operacijama na Istočnom frontu i na frontovima zapadnih saveznika, potpuno razbije bugarska okupatorska vlast. Oružane formacije kao i svi organi borbe bili su usmereni na razbijanje bugarske okupatorske, *u osnovi buržoaske vlasti.*

Koncentracija svih revolucionarnih snaga (oružanih formacija i drugih organa borbe) da svojim dejstvima ruše bugarsku okupatorsku vlast ispunjava jedan marksistički princip na koji ukazuje Lenjin, naime da revolucija usredsredi sve svoje snage razaranja *»protiv državne vlasti«*, za njeno *»razorenje, uništenje«*[24]. Takva koncentracija snaga dala je svoje rezultate. Tako je pod pritiskom Crvene armije, pod dejstvom unutrašnjih revolucionarnih snaga, pod dejstvom NOV i POJ u Srbiji i Makedoniji i pod dejstvom revolucionarnih snaga u Grčkoj, carevina Bugarska kapitulirala. Bugarska okupatorska vlast u Makedoniji i južnoj Srbiji bila je razbijena. Bugarska Peta armija u Makedoniji bila je razoružana[25], iz Srbije je okupatorski korpus bio proteran, ali je bio delimično razoružan.

Međutim, tim aktom nije bio završen proces razbijanja i uništavanja buržoaske, odnosno fašističke okupatorske vlasti. Nemačka armijska grupa »E«, raspoređena za odbranu obala i ostrva Grčke, radi obezbeđenja svog povlačenja iz Grčke preko teritorije Jugoslavije, bila je prinuđena da odmah posle kapitulacije carevine Bugarske, pored 297. divizije, koja je bila dislocirana u zapadnoj Makedoniji i Albaniji, uputi još dve divizije u Makedoniju (11. vazduhoplovno-desantnu i 22. grenadirsku

---

[22] Reorganizacija je izvršena u julu 1944. godine; jedinicama, štabovima i komandama je preneta direktivom Glavnog štaba NOV i POM br. 1 i 2 (Mihailo Apostolski, *Završne operacije za oslobođenje Makedonije,* cit. izd., str. 18-21).

[23] *Ibid.*, str. 78-79, 112.

[24] V. I. Lenjin, *op. cit.*, str. 157.

[25] Mihailo Apostolski, *Završne operacije za oslobođenje Makedonije,* cit. izd., str. 35-47.

diviziju). Njihov zadatak je bio da zauzmu važne garnizone (gradove), raskrsnice i određene pozicije koje će obezbediti povlačenje armijske grupe »E« iz Grčke preko teritorije Makedonije.

Nemci u ovoj akciji nisu uspeli da uspostave svoju okupatorsku vlast. Oni u gradovima uspostavljaju samo vojne komande. Njihov pokušaj da sa reakcionarnim snagama u Makedoniji uspostave buržoasku vlast pod njihovom kontrolom ne uspeva.[26] U južnoj Srbiji, u rejonu Pomoravlja, koji je jednostrano, kao i Makedonija, bio anektiran carevini Bugarskoj, stanje je bilo slično kao i u Makedoniji. Razbijanjem bugarske okupatorske vlasti narodna vlast je bila proširena na celoj teritoriji. Međutim, i tu, kao i u Makedoniji, Nemci uspostavljaju svoje garnizone, čija je osnovna namena bila obezbeđenje povlačenja nemačke armijske grupe »E« iz Grčke preko teritorije Jugoslavije.[27]

U situaciji koja nastaje posle kapitulacije Bugarske (9. septembra 1944), radi obezbeđenja uspostavljene narodne vlasti, radi stvaranja uslova da ona nesmetano razvija svoju aktivnost, nameće se potreba da oružane snage i svi organi borbe usmere svoja operativna dejstva protiv nemačkih garnizona uspostavljenih posle kapitulacije carevine Bugarske. Istovremeno je bilo nužno usmeriti dejstva i protiv jedinica nemačke armijske grupe »E«, sa zadatkom da se otežava njeno povlačenje, da joj se nanesu što veće žrtve, čime se doprinosilo bržem oslobođenju Jugoslavije.

Ovaj zadatak oružane snage i drugi organi borbe potpuno izvršavaju u završnim operacijama za oslobođenje Makedonije, koje se odvijaju u periodu avgust — novembar 1944. godine.[28] Devetnaestog novembra 1944. godine oslobođen je i poslednji grad — Tetovo, koji je bio u rukama nemačkih snaga. Time je Makedonija bila oslobođena.

U završnim operacijama za oslobođenje Makedonije uništavaju se i poslednji ostaci organa okupatorske vlasti, čime su stvoreni uslovi za potpuno razvijanje i konsolidaciju narodne vlasti — stvorene u borbama ustanka i revolucije. Međutim, još u toku završnih operacija za oslobođenje Makedonije omogućeno je dalje i potpuno razvijanje narodne vlasti u svim njenim komponentama — od političke vlasti do razvijanja organa prosvete i kulture[29] i dr.

---

[26] Krajem avgusta 1944. godine Vančo Mihajlov je došao u Makedoniju i održao u Skoplju sastanak sa svojim pristalicama. Prema usmenim izjavama dvojice prisutnih: Todora Mirovskog, prisutnog sa znanjem Partije, i Jordana Škatreva, na sastanku je Vančo Mihajlov došao do konstatacije da nema uslova da osnuje nekakvu vladu, pa je napustio Skoplje.

[27] U drugim krajevima Srbije situacija je bila sasvim drugačija. Nedićeva vlada, koju su organizovali nemački okupatori, bila je potpuno u službi nemačkih okupatora i svojim oružanim formacijama, kao i četnici Draže Mihailovića, vodila je borbu protiv pripadnika i jedinica NOV u Srbiji. Revolucija u Srbiji je morala angažovati svoje snage u borbi protiv okupatorâ, za njihovo proterivanje, i u borbi protiv domaćih reakcionarnih snaga koje su se stavile u službu okupatorâ.

[28] Opis ovih borbi dat je u autorovoj studiji: *Završne operacije za oslobođenje Makedonije*, cit. izd.

[29] Pored studije: *Završne operacije za oslobođenje Makedonije*, o aspektima razvitka prosvete, delimično i kulture, govori se i u studiju: *NOB za afirmaciju makedonskog jezika*, Spomenica u čast novoizabranih članova Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. 44, Beograd, 1970, str. 102-114.

Time su bili stvoreni uslovi za sazivanje i Prvog vanrednog zasedanja ASNOM-a (poznatog kao Drugo zasedanje), održanog u decembru 1944. godine. U tom periodu je cela teritorija Makedonije bila pokrivena narodnooslobodilačkim odborima i tada se ocenjivalo da je na teritoriji današnje Republike Makedonije aktivno delovalo preko hiljadu narodnooslobodilačkih odbora.[30]

U ustanku i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije proterivanjem okupatorâ i uništenjem domaćih reakcionarnih snaga razbijena je i uništena okupatorska, a istovremeno i buržoaska vlast koju su domaće reakcionarne snage u saradnji sa okupatorima stvorile ili pokušavale da stvore u nekim regionima. Tako je, na primer, u Makedoniji propao pokušaj da se sa Vančom Mihajlovim i njegovim pristalicama stvori buržoaska vlast. I u tome se vidi revolucionarni čin izvršen u toku ustanka, kao volja i akt celoga naroda, odnosno njegovog najvećeg dela. Prateći razvoj Jugoslavije, možemo konstatovati da su tadašnji narodnooslobodilački odbori, kao organi nove, revolucionarne narodne vlasti, bili »politički oblik koji može i mora *zameniti* razbijeno«[31], u konkretnom slučaju razbijenu vlast okupatorâ i domaćih reakcionarnih snaga[32].

Sa gledišta razvoja Jugoslavije, uslovljenog time što KPJ nije ni sa kim delila vlast, stvaranjem organa narodne vlasti na svim nivoima, od seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora do antifašističkih veća današnjih republika i autonomnih pokrajina, kao i AVNOJ-a, učinjen je prvi i najvažniji korak da se Jugoslavija, a time i današnje njene socijalističke republike, razvije »od države zasnovane na *klasnoj vladavini* u *»narodnu državu«*[33].

Ovde bismo želeli da napomenemo da je Partija 1944. godine, zbog uslova međunarodne situacije, bila prinuđena da prihvati poznati sporazum Tito—Šubašić, koji je u svojoj suštini značio potvrdu i priznanje nove Jugoslavije. S obzirom na snažnu armiju koju su jugoslovenski narodi stvorili i uopšte na veličinu revolucionarnih snaga, taj sporazum je bio samo jedan korak u taktici da se revolucija jugoslovenskih naroda izvede do kraja. Način eliminisanja tih buržoaskih snaga u periodu neposredno po završetku rata nije predmet ovog našeg izlaganja.

III

Revolucionarne snage su razbijanjem i uništenjem okupatorskih oružanih formacija (vojske, policije, žandarmerije i dr.) i razbijanjem oru-

---

[30] Prema dokumentima kojima se sada raspolaže, u tom periodu su na celoj teritoriji Makedonije u potpunosti bili organizovani seoski NOO i opštinski NOO, a velik je i broj viših organa koji su bili organizovani u tom periodu (*Zbornik na dokumenti: ASNOM 1944—1964*, cit. izd., dok. 139, str. 490—493).

[31] V. I. Lenjin, *op. cit.*, str. 175.

[32] U Jugoslaviji je buržoazija, stavljajući se u službu okupatorâ, radi zaštite svojih klasnih interesa, istupila pod raznim imenima i, naravno, sa izvesnim nijansama u svojim programima. Tako se kao reakcionarne oružane formacije javljaju: četnici Draže Mihailovića; ustaše Pavelića; balisti, kao velikoalbanska organizacija; kontračete, koje su formirali bugarski okupatori, i dr.

[33] V. I. Lenjin, *op. cit.*, str. 183.

žanih formacija domaćih reakcionarnih snaga istovremeno izvršile i razbijanje i uništenje okupatorske vlasti, a to je značilo uništenje i njihove političke vlasti. Time su bili stvoreni uslovi da politički organi, to jest organizacije KPJ stvore novu, revolucionarnu narodnu vlast. Međutim, nužno je da istaknemo da su i same oružane formacije (partizanski odredi i vojne jedinice) u toku borbi istovremeno sa partijskim organizacijama na terenu stvarale narodnooslobodilačke odbore kao organe narodne vlasti. Glavni štab Makedonije i svi mesni vojni štabovi i štabovi partizanskih odreda, od 1943. godine i štabovi vojnih jedinica, u granicama nadležnosti i ovlašćenja koja im je davala Partija, aktivno su bili uključeni u proces stvaranja organa vlasti. Pošto sam o ulozi Glavnog štaba i drugih štabova podneo referat na simpozijumu održanom u Skoplju 1964. godine povodom 20-godišnjice Prvog zasedanja ASNOM-a[34], ovom prilikom nećemo razmatrati taj problem. Zadovoljićemo se samo konstatacijom da su oružane snage — partizanski odredi i vojne jedinice, vodeći teške dugotrajne borbe, stvarale uslove za izgrađivanje narodnooslobodilačkih odbora kao organa revolucionarne narodne vlasti, ali su i same neposredno učestvovale u njenoj izgradnji, obezbeđujući istovremeno njeno funkcionisanje, kao i dalje razvijanje.

U procesu ustanka i revolucije u periodu dok još nisu bili stvoreni organi revolucionarne narodne vlasti, ili u kasnijem periodu u rejonima gde oni nisu bili stvoreni, štabovi partizanskih odreda i vojnih jedinica su istupali u ime naroda i vršili izvesne funkcije organa narodne vlasti. Tako su, na primer, od prve pojave i dejstava partizanskih odreda presude izdajicama naroda, špijunima i doušnicima okupatora donosili sudovi partizanskih odreda i vojnih jedinica, a štabovi su razmatrali, potvrđivali ili menjali te presude, ali su se istovremeno starali i o njihovom izvršenju.[35] Štabovi su istovremeno rešavali i niz problema iz nadležnosti narodnooslobodilačkih odbora. U procesu stvaranja narodnooslobodilačkih odbora vojni štabovi su više puta privremeno vršili funkcije viših organa narodne vlasti — sve dok ti organi nisu bili stvoreni. Posle njihovog stvaranja štabovi jedinica su prestali da istupaju u takvoj funkciji, zadržavajući za sebe osnovnu funkciju za koju su bili i stvoreni, naime da svojim jedinicama razbijaju i uništavaju okupatorsku vlast, da obezbeđuju normalno funkcionisanje organa narodne vlasti.[36]

Međutim, nužno je da posebno istaknemo da je Glavni štab NOV i POM, u saglasnosti sa CK Komunističke partije Makedonije (KPM)[37], u

---

[34] Mihailo Apostolski, *Ulogata na Glavniot štab vo izgradba na narodnata vlast,* referat, u zborniku materijala sa simpozijuma »Razvitok na državnosta na makedonskiot narod«, Skopje, 1966, str. 265—288.

[35] Navešćemo jedan primer: sud Mavrovsko-kičevskog partizanskog odreda je u avgustu 1943. godine izrekao smrtnu kaznu borcu po imenu Mino Bogdanov-Largo, a Glavni štab NOV i POM je posle razmatranja novih momenata izmenio presudu: imenovani borac je bio »pomilovan« i smenjen sa svih funkcija.

[36] U 1943. godini je Glavni štab NOV i POM preko svojih odgovarajućih službi regulisao: preko Odeljenja za snabdevanje i finansije regulisao je robnu razmenu sa okupiranim područjima; preko referenta za prosvetu otvorio je prve škole na makedonskom jeziku na slobodnoj teritoriji u zapadnoj Makedoniji; preko verskog referenta regulisan je niz problema iz odnosâ crkve i sveštenstva, organizovan je prvi skup pravoslavnog sveštenstva i dr.

[37] KPM — kao sastavni deo KPJ, osamostaljen i formiran CK KPM, u martu 1943. godine.

situaciji dok još nije bilo konstituisano predstavničko telo — ASNOM, preuzeo na sebe privremeno i prerogative takvog tela. Najznačajniji dokument koji objavljuje Glavni štab NOV i POM u takvom svojstvu jeste *Manifest Glavnog štaba*.[38] S obzirom na programski karakter Manifesta, jer se u njemu utvrđuje budući status makedonskog naroda i Makedonije u budućoj zajednici jugoslovenskih naroda, sasvim je prirodno da je objavljivanje takvog dokumenta u nadležnosti predstavničkog tela. Međutim, u situaciji — oktobar 1943. godine — kada još nije bilo stvoreno predstavničko telo, u licu ASNOM-a, kada je predstojalo sazivanje Drugog zasedanja AVNOJ-a, bilo je nužno da se pred makedonski narod i narodnosti javno iznese program narodnooslobodilačke borbe i revolucije, da se utvrdi i mesto Makedonije u budućoj zajednici naroda Jugoslavije. U datoj situaciji bilo je nužno da se široke narodne mase upoznaju sa ciljevima ustanka i da se izjasne o Manifestu. Prihvatanje ili odbijanje Manifesta bilo je od posebnog značaja za predstavnike — delegate na Drugom zasedanju AVNOJ-a[39] da bi mogli s punim pravom i u ime makedonskog naroda i narodnosti koje žive u Makedoniji da odlučuju na tom istorijskom zasedanju u Jajcu. Mnogi dokumenti govore da je narod prihvatio Manifest[40], a posebna potvrda toga je pojačani priliv novih boraca i sve aktivnije uključivanje širokih narodnih masa u razne organe borbe i veoma raznovrsne oblike otpora u pozadini okupatorâ (u gradovima, na komunikacijama i dr.). Ako se ima u vidu da su na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu postavljeni temelji današnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, tada se može videti od kakvog su presudnog značaja bila gledišta makedonskog naroda iznesena u Manifestu Glavnog štaba[41]. U takvoj situaciji to je mogao da učini i da istupi u ime naroda jedino Glavni štab NOV i POM, sasvim razumljivo, u saglasnosti sa CK KPM, organizatorom i rukovodećom snagom ustanka i revolucije.

Kao što smo rekli o svim štabovima koji su u određenim situacijama vršili i funkciju viših organa narodne vlasti do njihovog stvaranja, tako

---

[38] *Zbornik na dokumenti: ASNOM 1944—1964*, cit. izd., dok. 10, str. 68-74.

[39] U knjizi: *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a* (materijal prikupio, sastavio i sredio Slobodan Nešović, »Stvarnost«, Zagreb, 1963, str. 272—274) navedena su imena 7 većnika iz Makedonije. Međutim, njihov ukupan broj je 38. Mile Todorovski u članku *Pretstavnicite od Makedonija na Vtoroto zasedanie na AVNOJ* (»Glasnik na INI«, XII/3, str. 173—181) poimenično navodi 34 većnika. Uzroci ovoga su prekid radio-veze između Glavnog štaba i Vrhovnog štaba i prelazak na veze preko Drugog NO korpusa.

[40] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, tom VII, knj. 2, Vojno-istorijski institut JNA, Beograd, dok. 105, str. 297—302; dok. 62, str. 154—163.

[41] U Manifestu Glavnog štaba iznete su sledeće postavke:

a) kontinuitet borbe makedonskog naroda;

b) borba za pravo na »samoopredeljenje« i za »punu nacionalnu ravnopravnost«;

c) izgrađivanje »bratskog saveza sa svim jugoslovenskim narodima na osnovi pune nacionalne ravnopravnosti sa srpskim, hrvatskim, slovenačkim i drugim narodima u Jugoslaviji«;

d) potreba za stvaranjem »federativnog saveza balkanskih naroda«;

e) borba za »jedinstvo i bratstvo između Makedonaca, Albanaca, Turaka i Vlaha«;

f) konstatuje se da je stvorena »Makedonska vojska« — sastavni deo NOV i POJ i da je ona »garancija za nacionalnu slobodu i ravnopravnost našeg naroda«.

je i Glavni štab, iako je dugo vremena vršio funkciju koja je u nadležnosti najvišeg predstavničkog tela i njegovog izvršnog organa, prilikom održavanja Prvog zasedanja ASNOM-a te nadležnosti predao ASNOM-u i njegovom Prezidijumu[42].

U ustanku i revoluciji naroda Jugoslavije oružane formacije (partizanski odredi i vojne jedinice) proisticale su iz naroda, stvorene su u plamenu ustanka i revolucije, vodile su borbu da oslobode taj narod koji ih je stvarao i imale su jedinstven cilj — proterivanje okupatorâ i razbijanje i uništenje okupatorske vlasti koju su okupatori stvarali sami ili u saradnji sa domaćim reakcionarnim snagama[43]. Zbog ovakvog karaktera oslobodilačkih oružanih snaga sasvim je prirodno, ukoliko su u određenim situacijama one vršile i funkcije viših organa narodne vlasti ili su istupale sa prerogativima predstavničkog tela, da je to bila pojava nametnuta datom situacijom sa ciljem da se ustanak i revolucija što brže razvijaju, kao i da se preduzmu što efikasnije političke i vojne mere za proterivanje okupatorâ i razbijanje i uništenje organa njihove vlasti. Na kraju je sam proces ustanka u Makedoniji, kao i u celoj Jugoslaviji, bio takav da se postepenim rastom ustanka izgrađuje nova, revolucionarna vlast, da se izgrađuje celokupan društveno-politički sistem, u kojem je armija (oružane formacije) koja se izgrađivala postepeno dobijala svoje pravo mesto i pravu ulogu i funkciju armije koja je omogućila stvaranje narodne vlasti i koja svojim postojanjem obezbeđuje njeno funkcionisanje.

Pored toga, nužno je da istaknemo da su oružane formacije (partizanski odredi i vojne jedinice) od prvoga dana njihovog stvaranja imale i instituciju političkog komesara — preko koga je Partija obezbeđivala realno sprovođenje koncepcije o strategiji ustanka i revolucije. Istovremeno sa tim, u oružanim formacijama je bila uvedena i institucija zamenika političkog komesara, koji je u stvari bio partijski rukovodilac odgovoran za članstvo Partije u partizanskom odredu, odnosno u vojnoj jedinici, odgovoran za realizovanje koncepcije Partije o strategiji i taktici ustanka i revolucije.

Sve ovo ukazuje na činjenicu da je armija koju su stvarali jugoslovenski narodi i narodnosti bila najsnažnije oružje revolucije u borbi protiv okupatorâ i njihovih domaćih saradnika. Istovremeno, te činjenice ukazuju da je ta armija mogla da izraste i da protera okupatore jedino kao narodna armija, jer ju je narod stvarao i narod je, svojim brojnim organima, obezbeđivao njena dejstva[44]. Zbog ovakvog opšteg karaktera

[42] Glavni štab je imao sledeće službe: vojnooperativnu, obaveštajnu, finansijsko-privrednu, sanitetsku, za propagandu, za vezu, šifru, za narodnu vlast, referenta za prosvetu i verskog referenta. Posle stvaranja ASNOM-a jedan deo ovih službi je bio prenesen na ASNOM i njegov Prezidijum (*Istorija na makedonskiot narod*, kniga treta, Skopje, 1969, str. 383).

[43] U Makedoniji je postojala jedinstvena vlast okupatora. U Srbiji su okupator i domaće reakcionarne snage stvorili vlast po obliku nacionalnu, po sadržini okupatorsku.

[44] Organizovan od Partije, narod je za potrebe oružanih formacija ili uopšte za potrebe revolucije imao preko raznih organa borbe sledeće funkcije: vršio je snabdevanje svim materijalnim sredstvima, uključujući i ishranu; zbrinjavao je i lečio bolesne i ranjene borce; vršio je izviđačku i kurirsku službu; angažovao se u transportu raznim sredstvima; uključivao se i neposredno u niz ofanzivnih operacija itd.

oslobodilačkih oružanih formacija, to jest armije, ni u jednom momentu se nije pojavio problem predavanja funkcija koje su u nadležnosti organa narodne vlasti a vršile su ih njene jedinice u određenim situacijama. To se razvijalo kao jedan sasvim prirodan proces koji je proisticao iz karaktera i ciljeva ustanka i revolucije, proces u kojem su oružane formacije, to jest armija, bile jedno od najsnažnijih oružja revolucije, koje je omogućavalo da se revolucionarnim putem razbije i uništi vlast koju su stvorili okupatori, a u nekim krajevima i njihovi domaći saradnici.

IV

Na kraju, u vezi sa napred iznesenim je i problem mesta revolucionarnih snaga — armije (oružanih formacija) i raznovrsnih organa borbe — u obezbeđivanju i održavanju i normalnom funkcionisanju organa revolucionarne narodne vlasti. Povezivanje ove obaveze revolucionarnih snaga u odnosu na funkcionisanje nove, narodne vlasti u uslovima u Makedoniji i uopšte u Jugoslaviji ima dva izrazito odvojena perioda.

Prvi period je period oružanih i drugih borbi protiv okupatorskih oružanih formacija, kada oslobodilačke snage drže pojedine slobodne ili poluslobodne teritorije i imaju razvijenu mrežu organa narodne vlasti. To je period kada je okupator isto tako držao deo teritorije pod svojom vlašću. Taj period traje do oslobođenja zemlje: za Makedoniju do 19. novembra 1944. godine, za druge krajeve Jugoslavije je različit — za neke rejone do pobede nad fašizmom, do završetka drugog svetskog rata (9. maja 1945), za Jugoslaviju 15. maja 1945. godine.

Drugi period nastupa posle proterivanja okupatorâ; to je period stabilizacije i razvijanja društveno-političkog sistema, a time i stabilizacije funkcionisanja organa narodne vlasti, čuvanja onoga što je izvojevano u ustanku i revoluciji.

Radi održavanja narodne vlasti koja je stvarana revolucionarnim putem i revolucionarnim sredstvima, svakako se u uslovima u Makedoniji i uopšte u Jugoslaviji, neminovno nametalo da se primene principi Marksa i Engelsa koje razmatra Lenjin u polemici sa anarhistima. Tamo se citira sledeće: »Revolucija je akt u kome jedan deo stanovništva nameće svoju volju drugom delu pomoću pušaka, bajoneta i topova, to jest sredstava izvanredno autoritarnih; i ako partija koja je pobedila ne želi da izgubi plodove svojih napora, ona mora da održava svoje gospodstvo pomoću straha koji njeno oružje uliva reakcionarima.«[45]

I u Jugoslaviji je pobeda postizana posredstvom revolucije, potpunim angažovanjem njenih revolucionarnih snaga: armije, to jest oružanih formacija, i svih raznovrsnih organa borbe i, sasvim normalno, izvojevana pobeda mogla se održati istim sredstvima, to jest sredstvima oružane borbe protiv snaga okupatorâ i domaćih reakcionarnih snaga.

I u oba perioda, radi održavanja onoga što je izvojevano, radi obezbeđenja funkcije organa narodne vlasti i uopšte obezbeđenja i izgrađivanja društveno-političkog sistema, nužno je bilo potpuno angažovanje svih snaga revolucije. Međutim, ipak postoji izvesna razlika u načinu angažovanja tih snaga.

---

[45] V. I. Lenjin, *op. cit.*, str. 179—180.

U periodu ustanka i revolucije, kao što smo pomenuli, kroz retko teške borbe izgrađivana je revolucionarna narodna vlast, koja je na slobodnim teritorijama svoje funkcije vršila legalno. Međutim, narodna vlast na slobodnim teritorijama često je bila ugrožavana dejstvima manjih grupa sa kojima su okupatori, u pogodnim momentima, upadali na slobodnu teritoriju. Isto tako, i domaće reakcionarne snage su, u pogodnim momentima, ugrožavale funkcionisanje organa narodne vlasti, kao i drugih organa borbe. Da bi se moglo obezbediti funkcionisanje organa narodne vlasti od dejstva manjih okupatorskih grupa i od raznovrsnog dejstva domaćih reakcionarnih snaga, na slobodnoj teritoriji je stvarana mreža posebnih, raznovrsnih oružanih formacija. Tako su 1943. godine na slobodnoj teritoriji u zapadnom delu Makedonije formirana tri komandna mesta (Kičevo, Debar, Izdetlavje u Debarca) sa posebnim jedinicama (četama i bataljonima). Istovremeno, pored ovih posebnih partizanskih odreda, po selima su organizovane partizanske straže. Radi bezbednog funkcionisanja železničke pruge Kičevo — Botun bile su formirane komande na železničkim stanicama.[46] U 1944. godini je na sličan način bilo organizovano obezbeđenje slobodne teritorije na prostoru severno od linije Kriva Palanka — Kumanovo[47], a u periodu završnih operacija radi bezbednog funkcionisanja organa narodne vlasti bila je razvijena u potpunosti mreža vojnoteritorijalnih komandi, jedinica i drugih organa[48]. Međutim, okupatori su u sklopu svojih operativnih planova protiv slobodnih teritorija organizovali i posebne ofanzive. U takvim situacijama, za odbranu slobodne teritorije, za odbranu funkcionisanja narodne vlasti, pored teritorijalnih komandi, jedinica i drugih organa, bile su angažovane i operativne jedinice, pa i sami organi narodne vlasti.[49] U takvim okupatorskim ofanzivama slobodne teritorije su se gubile za kratko ili duže vreme, ali u tim slučajevima narodna vlast je nastavljala svoje delovanje. Iskustvo KPJ iz ilegalne aktivnosti u periodu između dva rata u takvim situacijama je nalazilo svoju praktičnu primenu. Organi narodne vlasti, kao i svi organi borbe, u svom funkcionisanju bili su elastični i lako su se prilagođavali ilegalnom radu. Takva elastičnost organa narodne vlasti mogla se obezbediti samo masovnim učešćem naroda u ustanku i revoluciji.

U Makedoniji, kao i na celoj teritoriji Jugoslavije, pored legalnih organa narodne vlasti i organa borbe koji su delovali na slobodnim teritorijama, takvi organi su delovali i na okupiranim područjima, na kojima su okupatori organizovali svoju vlast. Obezbeđenje njihovog funkcionisanja vršilo se političkom aktivnošću i raznovrsnim otporom koji su organizovali organi borbe i sami organi narodne vlasti, koji su istovremeno, pored raznovrsnog otpora protiv mera okupatorâ, organizovali razne grupe koje su vršile diverzije, sabotaže i slično. Raznovrstan otpor, sabotaže

---

[46] *NOB na Makedonija,* cit. izd., str. 101—103.

[47] Mihailo Apostolski, *Prolećna ofanziva 1944. g. u Makedoniji,* cit. izd., str. 11-20.

[48] Mihailo Apostolski, *Završne operacije za oslobođenje Makedoinje,* cit. izd., str. 19—21, 282—283.

[49] Mihailo Apostolski, *Prolećna ofanziva 1944. g. u Makedoniji,* cit. izd., str. 10—80.

i diverzije, kao i politička aktivnost, bili su faktori koji su omogućavali delovanje organa vlasti i organa borbe u ilegalnim uslovima.[50]

Problem obezbeđenja tekovina revolucije često je istican u mnogim dokumentima Partije i vojnih i partizanskih štabova, kao i raznih organa borbe, i posebno je naglašavan u proglasima kojima je narod pozivan da stupa u vojne jedinice i u partizanske odrede.[51] Znajući da očuvanje revolucije, posle izvojevane pobede i proterivanja okupatora, predstavlja veoma ozbiljan i težak problem, Partija je ne samo ukazivala na taj problem, već je preduzela i niz organizacionih mera još u toku ustanka i revolucije. Pored stalne političke aktivnosti Partije u narodu, u vojnim i partizanskim jedinicama, zatim političke i državničke aktivnosti na međunarodnom planu za priznanje društveno-političkog sistema koji su stvarali narodi i narodnosti Jugoslavije, stvoreni su još u toku ustanka i revolucije Narodna milicija i, posebno, Odeljenje za zaštitu naroda — OZNA[52]. Ova dva organa narodne vlasti se još u toku ustanka i revolucije osposobljavaju za borbu protiv kontrarevolucionarnih snaga, bilo da one deluju uz podršku nekih spoljnih, međunarodnih reakcionarnih i konzervativnih snaga ili uz podršku takvih unutrašnjih snaga. S obzirom na činjenicu da se proterivanjem okupatorâ i razbijanjem okupatorske vlasti razbija i vlast koju su potpuno ili delimično imale neke buržoaske, u osnovi reakcionarne snage, sasvim je razumljivo da je trebalo očekivati protivdejstvo tih snaga. Naše izlaganje nema za cilj da prikaže tu dugotrajnu borbu u posleratnom periodu — koja može da se smatra i kao nastavak revolucije — za očuvanje, ali i za dalje razvijanje društveno-političkog sistema koji su izgrađivali i izgrađuju narodi i narodnosti Jugoslavije, stvarajući ravnopravnu zajednicu svih naroda i narodnosti. Ovim povodom dovoljno je samo da ukažemo da su organi narodne vlasti, armija, organi borbe koji su izrasli u složene društveno-političke organizacije pod rukovodstvom Partije proterivanjem okupatora bili osposobljeni za delovanje da u novostvorenim uslovima očuvaju tekovine revolucije, da očuvaju društveno-politički sistem koji grade i izgrađuju narodi Jugoslavije.

(Sa makedonskog: Milka R. Prodanova)

---

[50] U dosadašnjim studijama o NOB i revoluciji jugoslovenskih naroda još uvek nije temeljito proučena ilegalna aktivnost mnogobrojnih organa borbe. Njihova aktivnost na okupiranim područjima, iako se odvijala ilegalno, bila je mnogo efikasnija od vlasti okupatorâ. Tako su, na primer, u velikom broju gradova izlazili štampani listovi koji su narod informisali o svim događajima (*NOB na Makedonija,* cit. izd., faksimil na str. 46. i 47); ili, u Skoplju su skoro permanentno postojale diverzantske grupe, koje su, između ostalog, 1942. godine ubile bugarskog policijskog agenta Maneta Mačkova; u 1944. godini veći broj udarnih omladinskih grupa ukazuje dragocenu pomoć prilikom oslobođenja Skoplja. Sličnih grupa bilo je i u nizu drugih gradova (Mihailo Apostolski, *Osloboditelna vojna na Makedonija,* Skopje, 1963, str. 619; Mihailo Apostolski, *Završne operacije za oslobođenje Makedonije,* cit. izd. str. 162—171).

[51] *Zbornik na dokumenti: ASNOM 1944—1964,* cit. izd., dok. 10, str. 68-74; dok. 52, str. 259—270) (velik je broj dokumenata koji ističu ovo).

[52] U Makedoniji je OZNA formirana u avgustu 1944. godine. Njen prvi načelnik je dotadašnji politički komesar Glavnog štaba NOV i POM Cvetko Uzunovski. Narodna milicija je formirana odlukom Prezidijuma ASNOM-a od 5. septembra 1944. godine (*Zbornik na dokumenti: ASNOM 1944—1964,* cit. izd., dok. 82, str. 365).

Fadilj Hodža

Završne borbe za oslobođenje Kosova

Narodnooslobodilačka borba naroda Kosova bila je sastavni deo oslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije vođene od 1941. do 1945. godine i sadržavala je sve osnovne karakteristike te svenarodne i revolucionarne borbe. Cilj borbe bio je nacionalno i socijalno oslobođenje, a sredstvo za ostvarivanje tog uzvišenog cilja — oružana borba protiv okupatora i njegovih slugu, dakle oružana revolucija. Tom borbom je rukovodila KPJ, postavljajući je na najšire osnove, na platformu koja je odgovarala svim socijalnim slojevima i obuhvatala sve narode i narodnosti. Tako je NOB i na Kosovu primila opštenarodni karakter, postajući izvor snaga za postizanje sigurne pobede. Ipak, zbog okolnosti u kojima su, u daljoj i bližoj prošlosti, živeli narodi Kosova, ta borba se u ovom delu Jugoslavije neprekidno odvijala u složenim uslovima, stalno suočavana s mnoštvom teškoća koje je trebalo savladati.

Oslobodilačka borba naroda Kosova se, već od 1941. godine, razvijala postepeno ali neprekidno, da bi u jesen 1944. godine obuhvatila široke narodne mase. Ona je, zahvaljujući pravilnoj liniji KPJ i doslednosti Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju u sprovođenju te linije, u osnovi bila pravilno usmerena za sve vreme rata.

Formiranje antifašističkih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora i razvitak oružane borbe, odnosno partizanskog načina ratovanja, kao nerazdvojnog dela Narodnooslobodilačkog fronta, jeste osnovna karakteristika NOB na Kosovu do kapitulacije Italije.

U periodu 1943-1945. godine NOP se razvijao brže, organizaciono je potpuno oblikovan, a učešće masa u borbi, odnosno u najraznovrsnijim akcijama za razgaranje borbe, znatno šire. Posebno su značajni organizaciono izgrađivanje revolucionarne vlasti, što je pospešeno formiranjem

Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora[1], i doprinos koji su narodnooslobodilački odbori i pre i posle oslobođenja dali u nastojanju da se NOP omasovi i stalno jača.

Značajnu ulogu u planiranju, pripremanju i izvođenju vojnih akcija i u popularisanju NOB odigrao je Glavni štab NOV i PO Kosova i Metohije, odnosno partizanski odredi koji su operisali na teritoriji Kosova, kao i izvan Pokrajine. Pri tom su kosovske partizanske jedinice vodile teške borbe protiv okupatora i njegovih slugu, imale ozbiljne gubitke i, u isto vreme, stalno rasle i jačale.

Krajem 1944. i početkom 1945. godine u odredima i brigadama NOVJ, u komandama mesta i partizanskim stražama na Kosovu bilo je oko 50.000 boraca. Početkom 1945. godine većina boraca NOVJ sa Kosova vodi borbu protiv Nemaca i njihovih saradnika širom naše zemlje, od Srema do Jadrana, učestvujući u odlučujućim jurišima za oslobođenje Jugoslavije. Tako su Albanci, Srbi, Crnogorci i drugi ljudi sa Kosova, zbratimljeni i ujedinjeni, sa maršalom Titom na čelu i pod njegovom parolom: Smrt fašizmu — sloboda narodu i Bratstvo i jedinstvo, masovno učestvovali u završnim borbama za uništenje fašizma, čime su dali značajan doprinos u oslobođenju zemlje i stvaranju naše socijalističke samoupravne zajednice. U to vreme NOVJ sa teritorije ove današnje socijalističke pokrajine imala je osam kosovsko-metohijskih brigada i jednu brigadu KNOJ-a.[2]

Kosovsko-metohijske jedinice su, zajedno sa srpskim jedinicama, jedinicama NOV Albanije i novoformirane II armije otečestvenofrontovske Bugarske, u toku oktobra i novembra 1944. godine vodile teške borbe protiv Nemaca i balista (albanski kvislinzi sa Kosova) i zadale im odlučne udarce, kaleći, kroz zajedničku borbu i zajednički prolivenu krv, bratstvo i jedinstvo i jačajući međusobno poverenje.

Završne borbe za oslobođenje Kosova vođene su u relativno sve povoljnijim unutrašnjim i spoljnim uslovima. NOV Jugoslavije, koja je u leto 1944. godine imala preko 350 hiljada boraca, prešla je u ofanzivu u čitavoj zemlji, a njene glavne snage u jesen 1944. godine bile su usmerene prema Srbiji, koja je u tom trenutku sa vojnog i političkog gledišta imala odlučujući značaj. U to vreme Crvena armija izbila je na jugoslovensku granicu, a zapadni saveznici u Francusku, Belgiju i Luksemburg.

Prodorom jedinica NOVJ i Crvene armije u Srbiju ugrožen je položaj nemačke Grupe armija »E« u Grčkoj, a time osujećeno i njeno povlačenje dolinom Morave, pa je, nemajući drugog izbora, bila primorana da se, užurbano, povlači preko Kosova, Sandžaka, Crne Gore i Bosne.

Od početka oktobra do kraja novembra 1944. godine vođene su završne borbe za oslobođenje Kosova, i to na prostoru Dragaša, Prizrena, Đakovice i Peći na zapadu, a na istoku na prostoru Bujanovac, Gnjilane, Karadak, Golak i Lab, sve do Kosovske Mitrovice na severu. To je bilo

---

[1] Formiran 2. januara 1944. godine na kraju trodnevne konferencije 51 predstavnika naroda Kosova i Metohije, koja je sve svoje odluke i rešenja temeljila na odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a.

[2] Prva kosovsko-metohijska brigada formirana je 24. juna 1944, a Osma 20. decembra 1944. godine. Kosovsko-metohijska brigada KNOJ-a formirana je 26. januara 1945. godine od 1.600 odabranih boraca iz kosovsko-metohijskih brigada; ostalih šest brigada formirano je u međuvremenu.

vreme povlačenja preko Kosova snaga Grupe armija »E« iz Grčke, Makedonije i Albanije, pa je borba protiv tih snaga vođena radi sprečavanja njihovog povlačenja prema severu i razbijanja kvislinških nacionalističkih albanskih vojnih formacija. To je, u isto vreme, bila i borba za konačno oslobođenje Kosova.

Pošto su istočna i južna Srbija u to vreme bile oslobođene, kosovski prostor je bio od životnog interesa za nemačko povlačenje sa juga Balkana. Zbog toga se i štab Grupe armija »E« 14. oktobra 1944. godine prebacio iz Soluna u Stari Trg, kod Kosovske Mitrovice — kako bi što neposrednije rukovodio povlačenjem svojih snaga ovim pravcem.

U okviru mera preduzetih za obezbeđenje desnog i levog krila, štab Grupe armija »E« formirao je dve borbene grupe: »Langer«[3], koja je imala zadatak da zauzme Kuršumliju i zatvori pravac ka Podujevu, i »Bredow«[4], koja je trebalo da zatvori pravac Bujanovac — Gnjilane — Priština.

Oko 6.000 dobro naoružanih balista, koji su se nalazili između ove dve grupe, zatvarali su i branili liniju Bujanovac — Kitka — Markov vis — Merdare — Prepolac — Ugljarski krš.

Snage koje su obezbeđivale pravac prema istoku obrazovale su borbenu grupu »Šolc«.

Nemačka grupa »Skenderbeg«[5] uglavnom je držala Peć, Đakovicu i Prizren, obezbeđujući levi bok Grupe armija »E« i skladišta XXI brdskog armijskog korpusa u Prizrenu.

Da bi se obezbedila borbena veza između grupe »Šolc« i XXXIV armijskog korpusa s jugoistočnim krilom kod Kraljeva, unutar grupe »Šolc« je stvorena grupa »Šuster vodau«, to jest štab artiljerijskog komandanta 468, koja je, imajući komandno mesto u Raškoj, trebalo da osigura dolinu Ibra na odseku Kosovska Mitrovica — Ušće prema istoku.

Pre povlačenja iz Grčke, početkom septembra 1944. godine, Grupa armija »E« imala je oko 350 hiljada ljudi.

Završnim borbama za konačno oslobođenje Kosova rukovodio je Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju.[6]

---

[3] U početku jačine 3 čete, baterija topova i vod lakih tenkova.

[4] Šest bataljona, 3 artiljerijska diviziona i 10 tenkova.

[5] Osnovana od delova ranije razbijene nemačke 21. SS divizije »Skenderbeg« i oko 4.000 nemačkih mornara iz Grčke, u svemu oko 7.000 vojnika.

[6] Privremeni Vojni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju, odlukom Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, formiran je u septembru 1942. godine. Komandant — Fadilj Hodža, komesar Boro Vukmirović.

Glavni štab NOV i PO Kosova i Metohije, odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ — Svetozara Vukmanovića i Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, formiran je u aprilu 1943. godine. Komandant — Fadilj Hodža, komesar — Predrag Ajtić, kasnije Boško Čakić, načelnik Štaba Branko Šotra, član Štaba i partijski rukovodilac Pavle Jovićević.

Vrhovni štab NOV i POJ preimenovao je 2. septembra 1944. godine dotadašnji Glavni štab u Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju.

Vrhovni štab je odobrio da na ovom području i dalje ostanu dve operativne zone, naložio Operativnom štabu da ne dozvoli da se u ovom kraju učvrsti reakcija, da koordinira svoja dejstva sa glavnim štabovima NOV i PO za Srbiju i Makedoniju, obavestio ga da je naredio Glavnom štabu NOV i PO za Makedoniju da mu stavi na raspolaganje 1. kosovsko-metohijsku brigadu i predložio Glavnom štabu NOV Albanije da izvesne snage uputi na područje severno od reke Drima; Glavni štab NOV Albanije odredio je za taj zadatak 3. i 5. brigadu.

Planom Operativnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju predviđeno je da 1. i 4. kosovsko-metohijska brigada, u saradnji sa 3. i 5. brigadom NOV Albanije, spreče povlačenje Nemaca iz Albanije pravcima Skadar — Prizren, Prizren — Đakovica — Peć, Prizren — Uroševac — Priština, kao i da oslobode Kosovo. Te jedinice vodiće oštre borbe protiv Nemaca i balista.

Posle niške operacije (Niš je oslobođen 14. oktobra 1944. godine) II armija otečestvenofrontovske Bugarske je, u saglasnosti sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, produžila dejstva prema Kosovu polju da bi sprečila povlačenje Grupe armija »E« u dolini Zapadne Morave.

Glavni štab NOV i PO za Srbiju odredio je za neposredno sadejstvo s II bugarskom armijom 24. i 46. srpsku diviziju i 2, 3. i 5. kosovsko-metohijsku brigadu.

Pre završnih borbi za oslobođenje zapadnog Kosova, od avgusta do septembra 1944. godine, Kosovski partizanski bataljon je, operišući južno od Đakovice, izveo više značajnih akcija i naneo ozbiljne gubitke nemačkim kolonama na putu Prizren — Skadar. On je izvršio i dosta uspelih akcija kod Bitića, napadom na rudnik hroma, u Đakovičkoj Malesiji (NR Albanija), kao i na području Plava i Gusinja. Oslobodio je veći deo Hasa (NR Albanija) i izvodio akcije na putu Đakovica — Peć. Iako je u tim borbama imao ozbiljnih gubitaka, Kosovski bataljon je stalno brojčano rastao i konačno prerastao u 4. kosovsko-metohijsku brigadu.[7]

Na zahtev Operativnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju, a po naređenju Vrhovnog štaba NOVJ, krajem septembra 1944. godine je na Kosovo stigla 1. kosovsko-metohijska brigada, koja je do tada operisala na teritoriji današnje SR Makedonije.

Početkom oktobra 1944. godine, po naređenju Glavnog štaba NOV Albanije, a na zahtev Operativnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju, odnosno Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije, na Kosovo su stigle 3. i 5. brigada NOV Albanije.

Petog oktobra 1944. godine izvršen je iznenadni napad na Dragaš, koji je tada i oslobođen. Sutradan je oslobođen i ceo gorski srez. Zatim su partizanske jedinice prešle Drim i prodirale prema Đakovici i Tropoji (NR Albanija). Od 5. do 14. oktobra 1. i 4. kosovsko-metohijska brigada i

---

Vrhovni štab je za komandanta Operativnog štaba postavio Fadilja Hodžu, za političkog komesara Krstu Filipovića, za zamenika komandanta Milutina Pavličića i za člana Štaba Pavla Jovićevića. Kasnije, u decembru 1944. godine, komandni sastav je izmenjen utoliko što je za zamenika komandanta postavljen Petar Brajović, a za pomoćnika načelnika Štaba Ante Valenčić.

Deo Operativnog štaba koji se nalazio u Jablanici i potom prešao na istočno Kosovo rukovodio je borbama za oslobođenje tog područja, a borbama za oslobođenje zapadnog dela Kosova rukovodio je drugi deo, to jest raniji Glavni štab NOV i PO Kosova i Metohije. U to vreme nije bilo neposrednih kontakata između ova dva dela Operativnog štaba. Svaki od njih je operisao samostalno, a međusobno kontaktirao preko Vrhovnog štaba. Deo Operativnog štaba na istočnom Kosovu održavao je vezu preko Glavnog štaba NOV i PO za Srbiju, a deo Operativnog štaba na zapadnom Kosovu kontaktirao je s Vrhovnim štabom posredstvom komande II operativne zone u Crnoj Gori.

[7] Formirana 13. oktobra 1944. godine u Krumi (NR Albanija) od oko 400 boraca, a posle mesec dana borbi na Kosovu imala je preko 2.000 boraca.

3. i 5. brigada NOV Albanije vodile su neprekidne borbe za oslobođenje teritorije južno od Prizrena i Đakovice. Oslobodile su opštine: Zjum, Damjane, Vogovo, Ponoševac i celu Đakovičku Malesiju, to jest neprefekturu Tropoje (NR Albanija), i nastavile prodor prema Prizrenu, Đakovici i Peći.

Jedinice 1. kosovsko-metohijske brigade i 3. brigade NOV Albanije operisale su severozapadno od Đakovice u pravcu Dečana i Peći, a jedinice 4. kosovsko-metohijske brigade i 5. brigade NOV Albanije južno i istočno od Đakovice i jugozapadno od Prizrena, iznenadno napadajući nemačke kolone na putu Prizren — Đakovica — Peć. Istovremeno su izvodile i noćne napade u gradu Đakovici.

Nemačka komanda je 14. oktobra 1944. godine organizovala ofanzivu protiv partizanskih snaga napadajući u pravcu Krajka, Rogova, Damjana, Smača i Ćafa Prušit, da bi ponovo ovladala izgubljenim pozicijama i obezbedila značajne položaje i da tako što više udalji liniju fronta od automobilskog puta Prizren — Đakovica, koji je stalno bio na udaru, ali u tome nije imala uspeha.

Iako je još izbegavao uvođenje vojnih jedinica u frontalne borbe sa glavnim nemačkim snagama, odlučujući se za iznenadne napade, Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju je 14. oktobra 1944. godine odlučio da se napadne i oslobodi grad Đakovica. Planom je predviđeno da deo partizanskih snaga tako izoluje grad da odbranu liši eventualne pomoći koja bi joj mogla da stigne iz Prizrena i Peći, dok je drugi deo snaga imao zadatak da iznenada napadne grad i zatim uništi neprijateljski garnizon u njemu.

Operativni štab je 4. kosovsko-metohijskoj brigadi i 5. brigadi NOV Albanije dao zadatak da napadnu i oslobode Đakovicu, a jedinicama 1. kosovsko-metohijske brigade i 3. brigade NOV Albanije da obezbede krilo napadača s pravca Đakovica — Peć; deo jedinica 4. i 5. brigade određen je da obezbedi krilo napadača s pravca Đakovica — Prizren. Operativni štab je naredio da se 15. oktobra napadnu neprijateljske snage u Rogovu kod Švanjskog mosta, i u Gradištu kako bi se one obmanule o pravim namerama u predstojećim dejstvima. Taj napad je izvršen, a zatim su se partizanske snage uputile u pravcu Damjana i Paštrika, ostavljajući utisak da se povlače.

Đakovicu je u to vreme branilo oko 300 Nemaca i blizu 700 njihovih saradnika do zuba naoružanih i dobro utvrđenih.

Napad je počeo u pola noći 16. oktobra. Pošto je skršen otpor na periferiji grada, nastavljene su oštre ulične borbe sa nemačkim jedinicama koje su sa dobro utvrđenih položaja pružale snažan otpor.

Posle oštrih borbi grad je do podne zauzet, izuzimajući kasarnu, koja je, sem sa prozora, branjena iz bunkera oko nje. Oko 15 časova opkoljenim nemačkim snagama stigla su pojačanja motorizovanih jedinica iz Prizrena i Peći. Te jedinice, podržane artiljerijom i minobacačima, uspele su da potisnu naše snage i otvore prolaz u pravcu Prizren — Đakovica i Peć — Đakovica.

U toj situaciji partizanske snage su bile primorane da se povuku iz grada, istina, nakon što su nanele znatne gubitke neprijatelju.

Oslobođenje Đakovice je, mada je kratko trajalo, predstavljalo značajan događaj za čitavo Kosovo. To je pozitivno odjeknulo u narodu, teško pogodilo reakciju i unelo paniku u njene redove.

Posle ove operacije Operativni štab je odlučio da se neprijatelj napadne u svim pravcima, da se oslobode gradovi Đakovica, Peć i Prizren. Prvoj kosovsko-metohijskoj brigadi i 3. brigadi NOV Albanije stavljeno je u zadatak da napadaju u pravcu Dečana i Peći, a 4. kosovsko-metohijskoj brigadi i 5. brigadi NOV Albanije u pravcu Đakovice i Prizrena. Te četiri brigade su, dakle, dobile zadatak da oslobode čitavu teritoriju Metohije i da nastave dejstva na Kosovu. One su sve do 17. novembra 1944. godine vodile neprekidne borbe. Oštru borbu su 1. i 3. brigada vodile za oslobođenje područja Junika i Dečana i ono je oslobođeno do 5. novembra potpuno, čime je osigurano levo krilo snaga 4. i 5. brigade, koje su dejstvovale na pravcu Đakovica — Prizren.

Borbe za konačno oslobođenje Đakovice počele su 8. novembra. U oslobođenju grada učestvovale su 4. kosovsko-metohijska brigada i 5. brigada NOV Albanije. Jedinice su napale noću nemački garnizon i ušle u kasarnu, izazivajući paniku i dezorganizaciju u čitavom sistemu neprijateljske odbrane. Videvši da će biti potpuno uništen i koristeći se mrakom, neprijatelj je uspeo da se povuče i spoji s drugim nemačkim snagama kod Švanjskog mosta, da bi se zatim povukao u Prizren.

Đakovica je oslobođena 9. novembra 1944. godine. U borbama za oslobođenje tog grada, vođenim od oktobra do novembra, neprijatelj je pretrpeo znatne gubitke (nekoliko stotina ubijenih i ranjenih), ali su i naše snage imale osetne gubitke. Oslobođenju grada doprinelo je i rodoljubivo stanovništvo Đakovice, učestvujući direktno u borbama protiv Nemaca i njihovih saradnika.

Dva dana nakon oslobođenja Đakovice i okoline, 11. novembra 1944. godine, u tom gradu je formirana 7. kosovsko-metohijska brigada, koja je već u decembru imala preko 4.000 boraca, što, sem ostalog, govori o masovnom odzivu omladine ovog kraja za borbu.

Oštre borbe vođene su ponovo za oslobođenje Batuše, Junika i Dečana, gde su uništene jake okupatorske i vulnetarske snage, čime je prokrčen put za oslobođenje gradova zapadnog Kosova. Ova jako utvrđena mesta oslobodile su 1. kosovsko-metohijska brigada i 3. brigada NOV Albanije, koje su zatim nastavile prodor prema srezu Peć i Istok.

Grad Peć i mesto Istok oslobodile su jedinice 1. kosovsko-metohijske brigade i 3. brigade NOV Albanije 17. novembra 1944. godine.

U isto vreme vođene su borbe i za oslobođenje Prizrena. Grad su 18. novembra 1944. godine oslobodile 5. brigada NOV Albanije i 4. kosovsko-metohijska brigada. Istog dana jedinice tih brigada su oslobodile Suvu Reku, Orahovac i Podrimlje i prodrle prema Kosovu polju i Drenici.

Prilikom povlačenja sa zapadnog dela Kosova nemačke snage su bile primorane da unište ili da ostave na tom području veće količine vojnog materijala i transportnih sredstava.

Borbe za oslobođenje zapadnog Kosova bile su značajne ne samo zbog toga što su tom kraju donele slobodu i što su bile potpuno razbijene balističke vojne formacije, već i zato što su doprinele sprečavanju izvlačenja nemačkih jedinica iz Albanije i, zadavanjem ozbiljnih udaraca, ometale prodiranje borbene grupe »Skenderbeg« u Crnu Goru.

Borbe za oslobođenje istočnog Kosova vodile su 24. i 46. a zatim 22. srpska divizija i 2, 3. i 5. kosovsko-metohijska brigada, u sadejstvu sa jedinicama II armije otečestvenofrontovske Bugarske, protiv Grupe ar-

mija »E«, sprečavajući joj izvlačenje, i brojnih balističkih snaga. Borbe su bile žestoke i vrlo teške, jer je okupator koncentrisao znatne snage da bi obezbedio povlačenje Grupe armija »E« ka severu, i trajale su od početka novembra do 23. novembra 1944. godine. Na Kosovu su bile dobro organizovane i naoružane jedinice balista, koje su pružale otpor prodoru naših snaga, pod parolom: »braniti Kosovo i albanski živalj od prodora srpskih partizanskih jedinica i od bugarske armije« — odbraniti se od »slovenske invazije«.

Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju predvideo je da II armija otečestvenofrontovske Bugarske, bez 12. pešadijske i 2. konjičke divizije, nastupa pravcem Kuršumlija — Podujevo — Priština, sa zadatkom da ovlada Podujevom.

Prema tom planu, 24. srpska divizija, bez 14. brigade, uz podršku bugarske artiljerije, nastupala bi na desnom krilu II bugarske armije, pravcem Krtinjak — Slatina — Polatna — Kačikol — Bajgora, zauzela Kosovsku Mitrovicu i Vučitrn i presekla komunikaciju Priština — Kosovska Mitrovica.

Dalje, 12. bugarska pešadijska divizija i 5. kosovsko-metohijska brigada imale su zadatak da nastupaju od Lebana preko Medveđe i da zauzmu Prištinu, a 2. bugarska konjička divizija i 46. srpska divizija da zauzmu Bujanovac i potom, preko Gnjilana, da nadiru ka Prištini.

Bilo je predviđeno i to da 2. i 3. kosovsko-metohijska brigada dejstvuju južno od Bujanovca, a zatim, preko Karadaka, ka Uroševcu.

Za početak dejstva određen je 23. oktobar 1944. godine.

Komanda Grupe armija »E« sredinom novembra 1944. godine stvorila je front oko prištinske kotline, sa 22. nemačkom pešadijskom divizijom na jugu i grupom »Šolc« prema istoku i severoistoku — kako bi se povlačenje moglo nastaviti po planu.

Položaj jedinica Grupe armija »E« otežavala je ne samo borba s jedinicama NOV, već i to što su imale samo jednu komunikaciju, to jest od Skoplja preko Kosova i Ibarske doline. Zato je njihova komanda povlačenje preko Kosova i dolinom Ibra na severozapad usmerila na više saobraćajnica. Planirano je, tako, da ova grupa, po izbijanju u dolinu Ibra, pređe Drinu u dve kolone: kod Višegrada — one jedinice koje stižu od Kosovske Mitrovice preko Novog Pazara i Sjenice, i kod Ljubovije ili Zvornika — one jedinice koje stižu od Kraljeva preko Užica.

Štab Grupe armija »E« početkom druge polovine novembra prebacio se vazdušnim putem iz Kosovske Mitrovice u Sarajevo, da bi odatle rukovodio povlačenjem.

Pokret Grupe armija »E« na severozapad otpočeo je sredinom novembra. Kao zaštitnica služila je 22. nemačka pešadijska divizija, koja se nalazila između Prištine i Kosovske Mitrovice. Nakon povlačenja te divizije ulogu zaštitnice od Kosovske Mitrovice do Novog Pazara preuzela je 41. divizija. Pod zaštitom te dve divizije povlačio se sa Kosova XXI armijski korpus.

Dvadeset peta brigada 46. srpske divizije je 16. novembra, u sadejstvu s delovima 2. bugarske konjičke divizije, oslobodila Gnjilane. Sutradan je 2. kosovsko-metohijska brigada oslobodila Uroševac.

Nemačka borbena grupa »Langer« je 16. i 17. novembra počela povlačenje pravcem Vučitrn — Kosovska Mitrovica, a delovi 2. bugarske

konjičke divizije i 25. brigade 46. srpske divizije su, posle borbi s nemačkom zaštitnicom na tom pravcu, 19. novembra oslobodile Prištinu.

Osma srpska brigada oslobodila je 20. novembra Vučitrn, a dva dana kasnije su 12. srpska brigada i bugarska tenkovska brigada oslobodile Kosovsku Mitrovicu. Trepču je 23. novembra oslobodila 10. brigada 22. srpske divizije.

Tako je krajem novembra 1944. godine oslobođeno čitavo Kosovo, pri čemu kosovsko-metohijskim, srpskim, albanskim i bugarskim jedinicama nije pošlo za rukom da spreče povlačenje Grupe armija »E«. Brojčano nadmoćnije, nemačke jedinice su uspele da se sa ovog područja prebace na određena mesta, uz znatne gubitke.

Proterivanjem Nemaca sa Kosova i razbijanjem glavnih formacija balista naše jedinice su u osnovi uspešno obavile svoj zadatak. Međutim, zbog angažovanja na zadatku da se Nemcima spreči povlačenje i zbog toga što su ih gonile, naše jedinice nisu uspele da, u isto vreme, potpuno likvidiraju vojne balističke formacije. Razbijene u manje grupe, one su se povukle u zabačena sela i šume da bi otuda, gerilskim načinom ratovanja, napadale partizanske jedinice i mesne odbore.

Završnim borbama za oslobođenje Kosova nastaje preloman momenat u omasovljenju i konačnom organizacionom izgrađivanju NOP-a. Antifašistička omladina, najmasovnija organizacija pokreta, održala je u Đakovici, u novembru 1944. godine, prvu konferenciju USAOJ-a za Kosovo i Metohiju. Druge antifašističke organizacije su sve do maja 1945. godine nastavile da se izgrađuju »odozdo«.

U to vreme se na Kosovu, kao i u drugim krajevima zemlje, samopregorno radilo na oživotvorenju borbene parole »Sve za front — svi na front«. Tom cilju je bilo sve podređeno. Mobiliše se ljudstvo za front, doprema se hrana i drugi potreban materijal. Nastaje masovan priliv boraca u jedinice NOVJ. Kosovske i srpske brigade, kao i brigade NOV Albanije koje su u borbama za oslobođenje Kosova imale znatne gubitke u ljudstvu, popunjavaju se novim borcima sa Kosova i tako se brojčano povećavaju. Formiraju se i nove kosovsko-metohijske brigade. Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju, sada već na okupu, neposredno komanduje kosovskim jedinicama i organizuje sadejstvo sa srpskim divizijama NOVJ i brigadama NOV Albanije. Formirano je 5 komandi područja i 20 komandi mesta, a po selima partizanske straže. Ratnim materijalom — oružjem i municijom zaplenjenim od Nemaca i balista — sada se dobro naoružavaju i postojeće i novoformirane jedinice Narodnooslobodilačke vojske na Kosovu i vrše se pripreme za odlazak dela tih jedinica na Sremski front. U isto vreme te jedinice su vodile borbu protiv kontrarevolucionarnih snaga koje su u operaciji za oslobođenje Kosova bile razbijene, ali ne i uništene, pa su se krile po šumama.

U Vojvodinu su pošle 6, 7. i 8. kosovsko-metohijska brigada. Na front su, prema severozapadu, upućeni i drugi ešeloni regruta — da bi se popunile jedinice NOVJ koje su, vodeći borbe, pretrpele gubitke.

Na front u Sandžaku pošle su 3, 5. i 25. brigada NOV Albanije, to jest 5. divizija NOV Albanije.

Sa Kosova, goneći Nemce, pošle su i 21. i 22. srpska divizija.

Krajem novembra 1944. godine sa Kosova su pošle i jedinice II armije otečestvenofrontovske Bugarske.

Širom Kosova se, danonoćno, radilo na formiranju organa nove, revolucionarne narodne vlasti. Svuda su birani mesni narodni odbori i obrazovani sreski narodni odbori. U isto vreme su, od mesnih odbora do srezova, formirane društveno-političke organizacije — organizacije KPJ, Narodnooslobodilačkog fronta, SKOJ-a, USAOJ-a, AFŽ-a, pionira. Organi vlasti i društvene organizacije imali su zadatak da uspostave red i mir, popularišu političku platformu NOP-a, objašnjavaju njegove ciljeve i ukazuju masama na to da neće biti povratka na staro i da će u novoj Jugoslaviji svi narodi i narodnosti biti ravnopravni. U tome je značajnu ulogu odigrao Albanski komitet Kosova, formiran, u okviru NOP-a Pokrajine, po direktivi CK KPJ.

Dok su Operativni štab NOV i PO, Oblasni komitet KPJ, Oblasni narodnooslobodilački odbor i drugi organi i organizacije u Pokrajini angažovali sve svoje snage na ostvarivanju parole »Sve za front — svi na front«, dotle je reakcija, koristeći se nekim slabostima novoformiranih jedinica NOVJ, komandi mesta i partizanskih straža, kao i izvesnom prazninom stvorenom odlaskom pomenutih brigada NOVJ sa Kosova na front, razvila široku neprijateljsku propagandu. Ona huška da su nacionalni interesi Albanaca na Kosovu i uopšte, navodno, ugroženi, uz istovremeno širenje propagande da Hitler već raspolaže tako snažnim novim oružjem (FAU) čijom će upotrebom preokrenuti ratnu sreću. Uz to, kako je već rečeno, odlazak brigada na front je stvorio izvesnu prazninu u pokrivanju teritorije vojnim jedinicama, što je ohrabrilo reakcionarne snage na Kosovu.

Uz pomoć organa narodne vlasti, društveno-političkih organizacija i širokih narodnih masa naše jedinice brzo su razbile kontrarevolucionarne napade balista i njihove vojne formacije. U isto vreme jedinice NOV su vodile borbu i za uništenje jedinica 2. kosovsko-četničkog korpusa, pod komandom Žike Markovića.

Žestoke borbe protiv kontrarevolucije vođene su posebno u Drenici, gde su balisti, predvođeni Šabanom Polužem, Mehmetom Gradicom i drugima, uspeli da okupe nekoliko hiljada naoružanih ljudi i da pružaju otpor. Borbe protiv balista u Drenici trajale su nekoliko nedelja. Uznemirenje je bilo i u nekim drugim zabačenim selima gde je naš uticaj još bio slab. Upravo to je i bio razlog za uvođenje Vojne uprave na Kosovu. Ona je uvedena naredbom vrhovnog komandanta NOV i POJ, maršala Tita. On je tu naredbu izdao 8. februara 1945. godine. Njome je izmenjen sastav Operativnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju i imenovane starešine Vojne uprave.[8]

Istovremeno su formirani i Komanda vojne oblasti i Oblasni vojni sud. Formirana je 52. kosovsko-metohijska divizija, u čiji sastav su ušle kosovsko-metohijske brigade. Takođe su na Kosovu locirane 1. bokeljska brigada, 6. NOU crnogorska brigada i neke druge nove jedinice, od kojih je, kao i od dela kosovskih jedinica, formirana Operativna grupa brigada.

Članovima KPJ i svih ostalih snaga NOP-a naloženo je da narodnim masama objasne šta je Vojna uprava i koji su njeni zadaci i da joj po-

---

[8] Za komandanta Vojne uprave, odnosno Operativnog štaba, postavljen je pukovnik Savo Drljević, za zamenika komandanta pukovnik Fadilj Hodža, za komesara potpukovnik Đuro Medenica, za načelnika Štaba potpukovnik Ratko Vujović.

mognu u sprovođenju tih zadataka, da zaoštravaju borbu protiv neprijatelja — balista i četnika, da se uklone i kazne oni elementi koji svojim postupcima izazivaju razdor i nepoverenje između Albanaca i pripadnika drugih naroda, da se jače i masovnije razvija bratstvo i jedinstvo, da se objašnjava vojnim jedinicama, posebno novodošlim borcima, nacionalna i socijalna specifičnost ovog kraja i da se od njih zahteva da svojim primerom i postupkom neposredno razvijaju bratstvo i jedinstvo i suzbijaju šovinizam i nacionalizam. Takođe se od partijske organizacije zahteva da nastavi rad po liniji narodne vlasti, JNOF-a, USAOJ-a, AFŽ-a itd., jer će Vojna uprava postići potpun uspeh samo ako se bude razvijao svestran rad u pomenutim organizacijama i ako je one budu pomagale.

Operativni štab i Vojna uprava su, uz pomoć Oblasnog komiteta, organizacije KPJ i drugih organa i organizacija, preduzeli sve mere da se kontrarevolucionarne snage što pre unište, odnosno da se konsoliduje narodna vlast. Jedinice NOVJ uspele su da za kratko vreme, od 11. do 22. februara 1945. godine, razbiju štab i većinu kontrarevolucionarnih snaga. Nakon toga ostalo je nekoliko grupa i grupica sa desetinom ili više kontrarevolucionara, ali to više nisu bile organizovane i iz jednog centra rukovođene snage, već grupe čiji je cilj bio da spasu svoje živote. Borbe s manjim kontrarevolucionarnim grupama nastavljene su do njihovog konačnog uništenja.

Iako je Vojna uprava uvedena u vreme kada je kontrarevolucija već umnogome bila poražena, ipak je ona odigrala značajnu ulogu: kontrarevolucionarne snage i njihov otpor su uništeni do marta 1945, a do maja 1945. godine prilike na Kosovu su potpuno normalizovane, tako da se već u junu ukidaju Vojna uprava i Operativni štab.

Prvo redovno zasedanje Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Kosova i Metohije prvog saziva održano je u Prizrenu 8, 9. i 10. jula 1945. godine. Na njemu je izabran najviši organ revolucionarne narodne vlasti na Kosovu, koji je, zajedno sa Oblasnim komitetom KPJ i drugim organima i rukovodstvima političkih organizacija, ulagao velike napore da mobiliše sve radne ljude za obnovu i izgradnju zemlje.

•

U oslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije narodi Kosova su dali značajan doprinos. On se ispoljavao ne samo u tome što okupator ni ovde nije imao mirnu pozadinu, već i u tome što je veliki broj ljudi iz ovog kraja stupio u NOV Jugoslavije, učestvovao u borbama za konačno oslobođenje zemlje i time uticao na jačanje i širenje bratstva i jedinstva ne samo među narodima Kosova, nego i između svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Socijalistička revolucija u Jugoslaviji stvorila je uslove da radni narod ove socijalističke pokrajine — zbratimljeni Albanci, Srbi, Crnogorci, Turci i drugi, zajedno sa ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije, grade novi život u svojoj socijalističkoj, samoupravnoj, ravnopravnoj zajednici, pod rukovodstvom SKJ i druga Tita.

Radonja Vešović

Pozdrav vijetnamskoj pobjedi

Poslije tri decenije i više odista natčovječanske borbe ostvario se san Vijetnamaca — ovogodišnji Prvi maj osvanuo je u slobodi za koju su se borili. U četrdeset petoj godini svoga borbenog postojanja Radnička partija Vijetnama dobila je jednu od najvećih bitaka u istoriji svoga naroda. Ulazak jedinica Oslobodilačke armije u Sajgon i oslobođenje cijelog vijetnamskog Juga bila je ratna vijest kakvu svijet odavno ne pamti.

Jedan neuporedivo manji narod u odnosu na agresora, sedamnaestom paralelom još više umanjen, kolonijalnom eksploatacijom dugo iscrpljivan, u prethodna dva oslobodilačka rata izginuo i postradao, zbacio je sa sebe takvu smrtonosnu silu kao što je Amerika. Borci bez premca, dosljedni internacionalisti, Vijetnamci su i tom pobjedom, najljepšim mogućim darom, obilježili ovogodišnji međunarodni praznik rada i proslavu tridesetogodišnjice pobjede nad fašizmom. Time su svijet podsjetili na istinu, i danas vrlo živu, da se imperijalizam lako fašizira i da svuda podržava i pomaže ostatke fašizma.

Odjek oslobođenja Vijetnama samo je potvrdio dosadašnji svjetski značaj borbe vijetnamskog naroda, što je i u pozdravnim telegramima odasvud naglašeno. U stvari, Vijetnamu je ovo bio za tri posljednje decenije već treći rat i treće oslobođenje: prvi put, u avgustovskom ustanku 1945. — od japanskog fašizma (tamošnje francuske trupe bile su tada njemu podređene); drugi put, poslije osmogodišnjeg rata i Dijen Bijen Fua 1954. — od Francuza; i sada, treći put, poslije dvadesetogodišnje borbe i, konačno, — od Amerikanaca. Ciničnost imperijalističkog mirotvorstva malo šta razgolićuje tako kao Vijetnam. Plodove avgustovskog ustanka zbrisala je francuska artiljerija sa ratnih brodova ubivši nekoliko hiljada građana Hajfonga; pobjeda nad Francuskom okljaštrena je dio-

bom Vijetnama i iskrcavanjem američkih marinaca na Jugu. Da im ovu treću pobjedu omete i sabotira, nije više preostala ni jedna takva sila.

I pored ogromnog publiciteta koji je pratio tu epopeju, nekoliko godina dužu i od kineskog oslobodilačkog rata, mora se sada priznati da, bar što se tiče analitičnosti i udubljivanja, ipak, blago rečeno, taj rat nije praćen s potrebnom pažnjom. Iako je Vijetnam u svjetskoj štampi imao svoje stalne rubrike, one su samim mnoštvom nedovoljno povezanih i suvih informacija često više prikrivale nego osvjetljavale puni značaj te zaista drame jednog naroda. Zato se tek sada, poslije pobjede, ispod hrpe takvih rasparčanih pojedinosti i probijaju glavna pitanja: da li je Vijetnam bio samo to ili podvig koji premaša sve zbirove podataka o sebi? Šta je, u stvari, bio rat u Vijetnamu?

Šta je on bio za same Vijetnamce, za Kambodžu i Laos, za Aziju, Evropu, Afriku, za međunarodni radnički pokret, za oslobodilačke i napredne pokrete, za samu Ameriku, za nesvrstane, za zemlje svrstane u razne blokove, rečitije od svakog komentarisanja odgovara ishod rata. I zbilja, nema događaja u svijetu koji se na neki način ne sjenči Vijetnamom, kao da tek otud dobija puno osvjetljenje. Od tajlandskog »preispitivanja« do panamskog »gunđanja«, od bliskoistočne krize do pukotina u Atlantskom paktu, od Portugalije i Angole do previranja u Latinskoj Americi, od Fordovih briga za stanje u Zapadnoj Evropi do podgrijavanja statusa Berlina, odasvud odjekuje refren vijetnamske pobjede.

Takav pravac razmišljanja ni u čemu ne umanjuje ulogu socijalističkih i nesvrstanih zemalja, već samo Vijetnamom potvrđuje staru istinu da je borba najviši oblik kretanja. I, ako bismo današnjicu predstavili kao brod, Vijetnam bi bio pramac, jer je na njemu najprimjetnija brzina plovidbe.

Vijetnam je znak novog ciklusa istorije, jer upozorava na svjetske pretenzije američkih monopola i na njihovu agresivnost kamufliranu »antikomunističkim razlozima«; znak i po tome što, kao i Španija, ukazuje na ideološki, klasni karakter kretanja u svijetu — imperijalistički, zavojevački, s jedne, a oslobodilački, odbrambeni, revolucionarni, s druge strane. I tako, oštrije od svih drugih zbivanja omeđava i utiče na ljude i narode da prepoznaju sebe — u sebi, tuđine i bliske oko sebe. Na toj podjeli narasta i sposobnost snalaženja u ovom vijetnamski konkretnom vremenu. Ko je tamo na strani zavojevača, već se u svojoj zemlji, čak i za pojmove jednog buržoaskog patriotizma počeo da gubi i odrođava. Vijetnam je pobjeda patriotskih snaga nad stostruko jačom stranom intervencijom oko koje se bila okupila domaća kontrarevolucija, pobjeda osvojena bez interbrigadista. Za razliku od one Španije, Vijetnam označava odstupnicu osvajača, podsticaj slobodi i potvrdu neizbježnosti neuspjeha američkog neokolonijalizma.

Ničeg nelogičnog nema u utisku da se svjetski događaji prelamaju kroz vijetnamsko sočivo. To je otuda što je napadač na Vijetnam svjetskog glasa i što je on u pokušaju da tamošnji rat vijetnamizira alarmirao svijet, izazvao zbivanja, primorao i ljude i vlade da shvate svijet i mir u nedjeljivoj cjelini upravo zbog opasnosti koja i slobodi i opstanku u cjelini na vijetnamski način prijeti.

Pokretački duh vijetnamske borbe nastavila je i pojačala nedavna pobjeda. Sve dublje zapadanje kapitalizma kao svjetskog sistema u krizu i, nasuprot tome, sve šire perspektive socijalizma kao svjetskog procesa

u svjetlosti vijetnamske pobjede stvorili su plimu vjere u socijalizam kakva se ne pamti i istorijsku šansu za sve napredne snage. Istovremeno to je bio snažan udarac po skepticizmu i neborbenosti u nekim djelovima međunarodnog radničkog pokreta, jer je Vijetnam pokazao da se može mnogo više nego što se mislilo da se može. Ukoliko oslobodilački pokreti vijetnamsko iskustvo prouče i primijene na svoje uslove, mnogostranost i mnogostrukost vijetnamske pobjede samo će rasti. Pored uticaja na kriterijume borbenosti, Vijetnamci su doprinijeli da se izoštre čula u svijetu za razlikovanje stvarne revolucionarnosti, a i jačanju internacionalističkih osjećanja.

Ni za vrijeme najžešćih bombardovanja i najtežih ratnih godina u Vijetnamu nijesu prekidale rad fabrike, bolnice, škole, saobraćaj, poljoprivreda. Njihovo borbeno pravilo — da moraš imati »misao dužu od neprijateljeve« nije samo varijanta odgovora antičke majke sinu: »Ako ti je mač kratak, a ti korak bliže«, već ukazuje na neophodnost maksimalne duhovne aktivnosti borca na analizi i neprekidnom praćenju neprijateljevih namjera da bi se uvijek bilo nadmoćno, što je nemoguće bez predviđanja borbenih poteza više nego što bi neprijatelj mogao i da zamisli, a kamoli valjano da uzvrati. Tako su i otkrili najslabiju tačku u američkoj nadmoći — plaćenički karakter interventa, i kratkom dahu avanturiste iz komfora i tragičnom buržoaskom individualizmu suprotstavili realističku, istorijsku, ratničku, oslobodilačku i klasnu svijest borca riješenog da za svoju zemlju istraje cijelog života i da takvu borbenu odlučnost prenese i na sljedeće generacije. Značaj vijetnamske pobjede nije samo u tome što je izbacila iz svoje zemlje jednu svjetsku supersilu, već i po zaključku važećem za sve oslobodilačke pokrete u svijetu: da se i u tako neravnopravnom odnosu vojnih efektiva i tehnike može voditi tako dug i uspješan oslobodilački rat ako se narodu iza njega javlja sigurna perspektiva socijalizma.

Negirajući mnoge važeće teorije o ratu, pa i one najnovije, američke — o specijalnom, lokalnom, ekonomskom, biohemijskom, vazdušnom, pa i perspektivu teorije vijetnamizacije rata, Vijetnam je potvrdio i iskustvo iz našeg rata — da okupacija jedne zemlje nije i njeno pokoravanje; da državna granica nije prostorno-geografskog karaktera, već idejnog, ideološkog, klasnog. Ta je granica u savjesti građana, u stepenu riješenosti da se, i u uslovima kada neprijatelj osvoji prostore, bore i izbore. Nasuprot ovome, pokazalo se da je američki imperijalizam imao mnogo više uspjeha u primjeni ekonomskog oružja, u infiltracijama putem zajmova i kredita, u subverzijama i državnim udarima.

I naučno praćenje istorijskog razvoja zemalja i pokreta, osobito savremenih suprotnosti u socijalističkim zemljama, dio je teorije o vijetnamizaciji, to jest izazivanja i raspirivanja unutrašnjih sukoba da bi se preko kriza i kontrarevolucionarnih potresa uspostavilo »prisustvo američkih interesa« u još nekom dijelu svijeta. I kad se pojavi vijest o Cijinim agentima u Londonu, zar se treba pitati šta Amerika traži u Indokini, ako se zna da je i njen pohod na azijski Jugoistok oglašavan kao najkraći put na Zapad. I zemlje koje su se za ove tri decenije oslobodile ili postale nezavisne dio su vijetnamskog fronta koji je, privukavši na sebe toliko ljudstva, oružja i tehnike, direktno i indirektno pomogao oslobodilačkim borbama i procesima, što je rijetko gdje spomenuto.

Ali to su samo svjetski odbljesci Vijetnama koji upućuju na izvor svjetla, na podatke i odnose iza tih podataka o daleko pomaknutim granicama mogućnosti čovjeka i narodâ, o jednom heroizmu na čijoj je vatri sazrijevala svijest o nuždama i dužnostima, savjest našeg doba, i o jednoj pobjedi koja je podmladila svijet većim povjerenjem u sebe. Pokušajmo u tom svjetlu samo u mislima da pratimo Vijetnamce, iako će i sama misao ponegdje zanemoćati u tome. Vijetnamski heroizam može se izmjeriti samo surovošću i nadmoćnošću protivnika, a to postaje jasno još pri spomenu njegovog imena.

Iskrcavanje u Južni Vijetnam bilo je za Ameriku jedan od poteza sa višestrukom namjenom i posljedicama, kad se u šahu nađu napadnute dvije i više figura, i kad su gubici neizbježni. Pored zastrašivanja oslobodilačkih pokreta u bivšim i sadašnjim kolonijama i u zemljama gdje »prisustvo američkih interesa« slabi, Vijetnam je imao spoljašnju i unutrašnju namjenu. Pored ostalog, bio je to i poligon za isprobavanje novih vrsta oružja, sredstava za uništavanje, škola »kadrova«, specijalista, »savjetnika« za izvoz, i »gorila« za unutrašnju upotrebu. Američki štab u Sajgonu raspolagao je vazdušnim i pomorskim bazama u Guamu, na Tajlandu, jedinicama u Indokini i cijelom Sedmom flotom, ukratko — logističkim sistemom kakvog po snabdjevenosti i kvalitetima nema u istoriji vojne moći. Kombinovanje najnovije elektronske tehnike — radara, vještačkih satelita, robota-računara, ne samo za veze i osmatranje, već i za programiranje opštih operacija, američku intervenciju u Vijetnamu približava naučnoj fantastici.

Plansko rušenje Vijetnama — gradova, sela, brana za navodnjavanje, bolnica, industrije, saobraćaja, škola, mostova, svega što omogućava opstanak — najbolje ilustruje metode širenja »prisustva američkih interesa« u svijetu. Napalm, fosfor, kuglične i punjene iglama bombe, odskočne i za podzemna skloništa, fugasne, tempirne, bombe-pauci, nagazne bombe, predmeti punjeni eksplozivom, otrovni gasovi, sredstva za ogoljavanje terena i uništavanje usjeva — samo je dio široke skale sredstava namijenjenih za masovno ubijanje, za genocid. Pored toga, američka intervencija nastupala je tamo sa »izlogom« ekonomske moći, s barovima, s kućama »ljepote«, sa švercerskim mogućnostima velikih razmjera, sa drogama i porno-filmovima i sa nadom da će se taj »američki način života« kao kalem primiti i po bosonogoj Indokini razgranati.

Grozne zloupotrebe tehničkog napretka propraćene raznim antropološkim, psihološkim i drugim čerečenjima iz arsenala »specijalnog rata« ukazale su na drugu stranu takve premoći: da ona težinom zločina uzdiže žrtvu do heroizma i istovremeno moralno razara i samog svog agresivnog vlasnika. Sve što su američki naučni instituti namijenili uništenju Vijetnama okrenulo se i u svijetu i u samoj toj zemlji protiv Amerike koja je to zloupotrebljavala. Sve što su svojim »idejnim« uticajem samo dotakli ostalo je degradirano, uniženo, izvitopereno i upropašćeno. Takvo ponašanje u zemlji stare kulture i civilizacije kakva je Vijetnam podsjeća na nekadašnje kočoperenje nacističkih podoficira u okupiranoj Evropi. I, ako je spoljna politika jedne zemlje logični produžetak njene unutrašnje politike, onda je Vijetnam, povezan sa svim što se zna o izvozu »prisustva američkih interesa u svijetu« i sa brojem zagonetno nastradalih građana u samoj Americi, pokazatelj mnogo presudnije istine — da se politika američkog podzemlja prelila preko njenih granica.

Cifra od četrnaest i po miliona tona usavršenih američkih eksploziva bačenih u bombama i granatama na Vijetnam, upoređena sa cjelokupnom količinom eksploziva utrošenog na Evropu u toku drugog svjetskog rata, pokazuje da je na preko trideset puta manji prostor palo tri puta više eksploziva. Kad se razorna snaga tih miliona tona pretvori u hirošimske atomske bombe, dobija se puna slika američkog »prisustva« u Vijetnamu. To je ravno razornosti pet stotina dvadeset i pet takvih atomskih bombi. Ako cifri od dva miliona ubijenih Vijetnamaca dodamo na stotine hiljada tona otrovnih gasova, biohemijskih sredstava, milione hektara uništenih usjeva i šuma, s trajnim posljedicama na porod sličnim dejstvu talidomida, i ako težinu ovih podataka pratimo punim i ravnopravnim učešćem pažnje i moralnog rasuđivanja, zar otud ne odjekuje pakleni užas odškrinutih vrata na pećima nacističkih fabrika smrti? Zar toliki napor Pentagona da uništi jedan narod, doslovce — od starca na samrtnoj postelji do ploda u majčinoj utrobi, ne podsjeća na jedno drugo zastrašivanje iz 1941. godine, na strijeljanje cijelih gradova u ustaničkoj Srbiji, na Kragujevac, Kraljevo, Valjevo, na francuski Oradur, na češke Lidice? Iz tog ugla vijetnamska spretnost, žilavost, originalnost, neiscrpnost oblika borbe, taktičko i strateško majstorstvo zaista prelaze granice vjerovatnog i nemoguće čine realnim, ostvarivim i ostvarenim.

Kako se američki kosmonaut Šumaher u nadzvučnom mlaznjaku, naoružan tonama bombi, raketa, topovima i mitraljezima, obrušio na pripadnike narodne milicije u pokrajini Kvang Binj i, pogođen od pušaka, morao da ispusti komande i da se spasava pomoću padobrana, samo podsjeća na narodnu pjesmu gdje boj ne bije toliko svijetlo oružje koliko srce u junaka. Legenda se tamo stalno miješa sa stvarnošću i podiže stvarnost na stepen legende. Podatak da se jedan narod, po nepogrešivim kompjuterskim proračunima odnosa količine eksploziva i tučenog prostora nekoliko puta ubijen i sa svojim gradovima zakopan, digao iz ruševina i pobijedio svoje ubice, samo je dio te stvarnosti.

Bez poznavanja vijetnamske istorije teško je razumljivo ono što se tamo događalo. Napadnuti zbirom svjetskih, naučno sistematizovanih iskustava iz gušenja revolucija, Vijetnamci su odgovorili ogromnim teorijskim, organizacionim, vojničkim i diplomatskim naporima ostvarivši ogromnu nadmoć znanja i međunarodne podrške. Ratničkim iskustvima svoje, jedinstvene u svijetu, istorije pridružili su iskustva svih oslobodilačkih ratova, revolucija i gerilskih borbi u zemljama srodnih geografskih uslova. Sva vijetnamska prošlost je gotovo neprekidan oslobodilački rat. Punih deset vjekova buna i ratovanja za zbacivanje kineskog feudalizma ulazi u tu vjetnamsku prošlost.

Dijen Bijen Fu samo je jedna od velikih vijetnamskih pobjeda, ali pobjeda u kojoj su se začele sve one kasnije, a kojeg začeća agresor nije bio svjestan. Koliko ih je nizano samo nad kineskim ili nad mongolskim feudalnim osvajačima. Carstvo ovih drugih počelo se rušiti upravo načeto porazima u Vijetnamu, što se upoređuje sa mogućim sličnim posljedicama i za sadašnjeg agresora. Istorijsko iskustvo narodne vojske pozajmljeno iz seljačkih ustanaka još za dinastija Li i Čan našlo je primjenu u doslovnom opštenarodnom ratu. Smjelost ujedinjena sa duhovitošću iz ranijih prisutna je i u novim vijetnamskim pobjedama.

Zar nije ofanzivnost rovova na Dijen Bijen Fuu i snabdijevanje tamošnjih frontova na preudešenim biciklima (na jednom se prevozilo i do trista pedeset kilograma tereta) samo varijanta nekadašnje domišljatosti vojskovođe Čan Hung Daoa iz XIII vijeka koji je okovanim balvanima pobodenim u dno rijeke Bak Dang uništio mongolsku flotu od pet stotina ratnih džunki; ili, domišljatosti Ngujen Čaja, ratnog druga legendarnog Le Loja iz XV vijeka, koji je organizovao tajno ispisivanje, pomoću štapića umočenih u ulje, antikineskih parola na lišću drveća. Kad su mravi ulje izgrizli, ostale su u žilicama lišća riječi koje su ličile na prijetnju same sudbine. Ili, ideje vojskovođe Ngujen Huea iz XVIII vijeka koji je iznenadio Kineze i oslobodio Hanoj. Za desetak dana prevalio je pješke s trupama preko šest stotina kilometara. Takvu brzinu ostvario je pomoću nosiljki — vojnici su u hodu spavali na smjenu, dvojica noseći trećega.

Pokazalo se da su Vijetnamci, kao i njihovi preci, neiscrpni u idejama ove vrste.

I razvoj zbivanja u svijetu im je priticao u pomoć. SSSR, socijalističke i nesvrstane zemlje, svi napredni pokreti pomagali su vijetnamsku borbu bez rezerve; pobjeda revolucije u Kini osigurala im je zaleđe i pomoć i sa te strane. U sovjetskim i kineskim razgovorima sa američkim vrhovima Vijetnam je uvijek bio jedna od važnih tema. No, sve bi to bilo uzalud bez one ogromne radne i borbene istrajnosti vijetnamskog talenta ispoljenog u Radničkoj partiji.

Zapravo, Vijetnamci su pobijedili prije pobjede. Pobijedili su onog trenutka kad su neprijatelja lišili nade u bilo kakve izglede njegovog daljeg zadržavanja tamo. Dvije godine prije nego što su oslobodili Sajgon — pobijedili su, u stvari, Pariskim ugovorom kojim su se Amerikanci obavezali da napuste Vijetnam.

Preostao je samo posljednji udar — uklanjanje njihovih ostataka, što je majstorski obavljeno. Veličinu posljednje ofanzive, koja premaša na desetine Dijen Bijen Fua, zaklonilo je slavlje konačnog oslobođenja. Bio je to poraz svih izgleda za američko ukorjenjivanje na tuđem tlu, što zbivanja ne prestaju da potvrđuju. Tako se završio višesmisleni »potez« Amerike u Vijetnamu. Umjesto da njime zbuni protivnike, Amerika se našla zbunjena višestepenošću posljedica vijetnamske pobjede. Pogubila je puno figura, a kolikima se tek pozicije ljuljaju?

Prilozi

Mijat Šuković

Klasno-politička suština samoupravnih interesnih zajednica

Samoupravne interesne zajednice su jedan od bitnih elemenata društvenog uređenja u SFRJ. Ustavno su ustanovljene kao zajednice udruženih radnih ljudi u kojima i putem kojih oni, *organizovano, na samoupravnoj osnovi i na samoupravan način,* povezuju i usklađuju određene svoje interese, utvrđuju svoje zajedničke interese i njih povezuju i usklađuju sa opštim društvenim interesima i na toj osnovi udružuju svoj rad i sredstva radi kvalitetnijeg i racionalnijeg zadovoljavanja određenih ličnih i zajedničkih potreba i interesa.

Kao institucionalni oblik samoupravnog organizovanja, programsko-razvojnog i radnog povezivanja radnih ljudi udruženih u organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice, samoupravne interesne zajednice su i ustavno priznati subjekti regulisanja društvenih odnosa, stvaranja normi ponašanja u svim onim oblastima u kojima se osnivaju.

One su i ustavno odgovorni nosioci prava i dužnosti planiranja materijalnog i društvenog razvoja u tim oblastima. Značaj njihove planske uloge povećava to što su planovi i programi njihovog razvoja i rada, prema izričitom ustavnom opredeljenju, zajedno sa programima rada i razvoja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, osnova za određivanje sadržine društvenih planova društveno-političkih zajednica i za preduzimanje organizacionih, upravnih i drugih mjera ekonomske politike kojima se obezbjeđuje ostvarivanje tih planova. Samoupravne interesne zajednice su i jedan od ustavno određenih nosilaca odgovornosti za ostvarivanje tih planova.

Radnici i drugi radni ljudi, udruženo i zajednički, razmatraju društvena pitanja i u okviru samoupravnih interesnih zajednica, te, na odgovarajući način, i putem njih učestvuju u odlučivanju o tim pitanjima.

Izričitim ustavnim određenjem utvrđena je obaveza da se odlučivanje u samoupravnim interesnim zajednicama ostvaruje uz dosljednu realizaciju delegatskog sistema, sistema čija je najdublja, supstancijalna sadržina i u samoupravnim interesnim zajednicama objedinjavanje ranije klasno razdvojenih funkcija rada i upravljanja, negiranje odnosa u kojima su jedni opredijeljeni da upravljaju, a drugi da stvaraju materijalne i druge vrijednosti.

Prema tome, samoupravne interesne zajednice su ustavno ustanovljene ne samo radi toga da njihovi članovi u njima i putem njih zadovoljavaju neke svoje lične interese i vrše određene poslove od njihovog neposrednijeg interesa, već i radi toga da u njima i putem njih vrše određene, veoma značajne društvene funkcije. Saglasno tako određenoj društvenoj ulozi samoupravnih interesnih zajednica, njihova odgovornost nije samo prema članovima, već i prema društvu u cjelini.

Samoupravne interesne zajednice izrastaju iz samoupravnog udruženog rada, u privredi i neprivrednim djelatnostima. One su sastavni dio samoupravno organizovanih oblika udruženog rada, a ne izvan toga. Osnivaju ih radni ljudi, neposredno ili preko svojih samoupravnih organizacija i zajednica. Obavezno ih osnivaju, po izričitom ustavnom određenju, u oblasti: obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva, socijalne zaštite, penzijskog i invalidskog osiguranja i u stambenoj oblasti, a mogu ih osnivati u oblasti: komunalnih djelatnosti, energetike, vodoprivrede, saobraćaja i drugih djelatnosti materijalne proizvodnje i u drugim oblastima društvenog rada i stvaranja.

Radni ljudi, dakle, osnivaju samoupravne interesne zajednice u relativno brojnim i društveno značajnim oblastima društvenog rada i stvaranja. Značajnim zbog njihove velike uloge u društvenoj reprodukciji, zbog toga što je za rad, za stvaranje u tim oblastima najneposrednije zainteresovan veliki broj radnih ljudi, kao i zbog toga što se u tim oblastima realizuje znatan dio društvenog dohotka.

U društvenoj praksi već su osnovane brojne samoupravne interesne zajednice. Samoupravnim opštim aktima koje donose radni ljudi u osnovnim samoupravnim interesnim zajednicama otpočeo je i proces potpunijeg samoupravnog uređivanja prava, dužnosti i odgovornosti članova i pojedinih djelova samoupravnih interesnih zajednica, odnosa između njih i odnosa samoupravnih interesnih zajednica i društva u cjelini. Na tom polju već su ostvareni izvjesni pozitivni rezultati. Stoga se osnovano može reći da je u društvenoj praksi započeo proces *nastajanja* samoupravnih interesnih zajednica sa ustavno određenom sadržinom.

No, samo započeo. Jer, i pored ostvarenih rezultata, osnovane samoupravne interesne zajednice još uvijek nijesu ni izdaleka postale ono što je puna i prava ustavna sadržina samoupravnih interesnih zajednica. Njihovo stvaranje i izgradnja u društvenoj praksi sa pravom i punom ustavnom sadržinom zadatak je koji tek predstoji. To je dugoročan zadatak. Ali, zadatak koji svakodnevno treba ostvarivati.

Iz rečenog proizlazi da je postojanje samoupravnih interesnih zajednica sa ustavno određenom sadržinom *i stanje i proces*. I to proces koji

će se stalno razvijati i dograđivati. Tako samoupravne interesne zajednice treba shvatiti, u razvoju, dinamički.

Tempo izrastanja samoupravnih interesnih zajednica u društvenoj stvarnosti sa pravom i punom ustavno određenom sadržinom usporava u izvjesnoj mjeri i to što se samoupravne interesne zajednice, još uvijek i dosta rasprostranjeno, shvataju znatno uže od ustavnog određenja — kao instrumentarij finansiranja, kao oblik prikupljanja sredstava za određene aktivnosti, kao organizaciono-institucionalno pitanje.

Međutim, za određivanje njihove suštine značajniji je karakter društvenih odnosa od njihove uloge prikupljanja i raspodjele sredstava. Jer društveni odnosi su fundamentalan problem koji se rješava i treba da se razriješi kroz samoupravne interesne zajednice. Njihova suština nije, dakle, organizacione prirode, već uspostavljanje i usavršavanje društveno-ekonomskih odnosa na osnovama samoupravljanja, u dubokom mijenjanju dosadašnjih društvenih odnosa u značajnim oblastima rada i stvaranja.

Najmanje dva razloga utiču da su nastala i da se i dalje zadržavaju uska, pojednostavnjena, a time i iskrivljena shvatanja o samoupravnim interesnim zajednicama:

1) Samoupravne interesne zajednice, sa ustavno utvrđenom sadržinom i određenom im društvenom ulogom, *nova su i potpuno originalna jugoslovenska tvorevina, nepoznata do sada u svijetu, bez uzora.* Pri tome je ta tvorevina i vrlo složena, sa raznovrsnim sadržajima, od kojih je neke moguće saznati tek uz savladavanje raznovrsnih prepreka, otkrivanje izlaza iz mnogih bespuća. To se uvijek događa kada se uspostavljaju originalne i složene društvene tvorevine. Za savladavanje tih bespuća, za nalaženje izlaza iz njih do vidika koji omogućuje da se upozna i shvati cjelina, potrebno je izvjesno vrijeme. Za to nije dovoljna godina dana, koliko traje život samoupravnih interesnih zajednica.

2). Rasprostranjeno je shvatanje da se cjelokupna sadržina ustavno ustanovljenih institucija svodi samo na ono što je njihov sadržaj u društvenoj praksi, što njihovo postojanje u praksi već pokazuje, u što uvjerava. Takvo shvatanje je snažno naglašeno upravo sada kada su u pitanju samoupravne interesne zajednice. A dosadašnje, tek jednogodišnje življenje samoupravnih interesnih zajednica nije omogućilo, potpuno prirodno, da se u društvenoj praksi već sada može naći, kao potpuno ostvarenje, puna i pravna ustavna sadržina pojedinih tipova samoupravnih interesnih zajednica i sistema samoupravnih zajednica u cjelini. U društvenoj praksi sada se nalaze i mogu naći samo embrionalni elementi te sadržine. To dovodi do suženog, osiromašenog shvatanja i tretiranja samoupravnih interesnih zajednica, do poistovjećivanja suštine i ukupne sadržine njihove sa onim što čini reljefnu, lako vidljivu stranu samoupravnih interesnih zajednica. A to je sužavanje i siromašenje njihove sadržine i suštine.

Svemu tome pogoduje i tendencija zanemarivanja saznanja, umjesto da se ono afirmiše, da revolucionarni pokret koji je orijentisan i odlučan da vrši revolucionarne preobražaje u društvu, a takav je jugoslovenski pokret, mora usvajati, pa i ustavno, ona strategijska opredjeljenja koja će, prema realnom i opravdanom uvjerenju, u budućnosti dovesti do dobrih rezultata i koja su zbog toga istorijski ispravna, dobra, neophodna,

pa iako se ta opredjeljenja i ne mogu u cjelosti odmah ostvariti u društvenoj praksi.

Ukupnost prikazanog i rečenog nameće pitanja: da li samoupravne interesne zajednice sa ustavno utvrđenom osnovom, sadržinom i društvenom ulogom imaju karakter strategijskih opredjeljenja u društvenom razvoju i da li imaju klasno-politički smisao u jugoslovenskom društvu? Ako imaju, u čemu se to sastoji?

Ta pitanja odnose se kako na sistem samoupravnih interesnih zajednica u cjelini tako i na svaki tip samoupravnih interesnih zajednica u tom sistemu.

Aktuelnost traženja i davanja odgovora na ova pitanja ne proizlazi samo iz toga što su samoupravne interesne zajednice jedan od bitnih elemenata društvenog uređenja u SFRJ, već i iz toga što se davanjem odgovora na postavljena pitanja može doprinijeti idejnom i radno-operativnom osposobljavanju za prevazilaženje uskih i pojednostavnjenih shvatanja o samoupravnim interesnim zajednicama, za traženje pravilnih i potpunijih odgovora i na pitanja: kako, na koji način, kojim sredstvima, kojim putevima u svakoj konkretnoj društvenoj sredini, u svakoj konkretnoj samoupravnoj interesnoj zajednici pretvoriti u stvarnost ustavna opredjeljenja i spriječiti izvitoperivanje ustavnih opredjeljenja o samoupravnim interesnim zajednicama. A to je prijeko potrebno. Prijeko potrebno je zato što postoji mogućnost, a time i realna opasnost, da u pojedinim društvenim sredinama tehnobirokratske snage izgradnju samoupravnim interesnih zajednica u praksi tako orijentišu da se u njima uspostavljaju tehnobirokratski i razni drugi oblici posredovanja, da se one pretvore u institucionalni oblik za otuđivanje dohotka, prikriveno samoupravnim društvenim normama i samoupravnim parolama, u institucije bez revolucionarne sadržine. Opasnost je tim veća što u društvu u cjelini, posebno u organizacijama udruženog rada, još uvijek nijesu snažnije razvijeni samoupravni odnosi i što još uvijek nijesu iskorijenjene one tendencije (za koje se ne bi moglo reći da su bez političkih akcenata) koje su ranije interesne zajednice usmjeravale da budu mnogo više staleško-interesne nego samoupravne u pravom smislu riječi i koje mogu uticati na pogrešno interpretiranje ustavnih opredjeljenja o samoupravnim interesnim zajednicama.

Pošto se postavljena pitanja odnose ne samo na sistem samoupravnih interesnih zajednica u cjelini, već i na svaki tip samoupravnih interesnih zajednica u tom razgranatom sistemu, potrebno je prije svega konstatovati koji tipovi, koji vidovi samoupravnih interesnih zajednica su ustavno ustanovljeni, a potom prikazati suštinu pojedinih tipova i suštinu sistema u cjelini. Ovo raščlanjavanje je potrebno i zbog toga što samoupravne interesne zajednice karakteriše raznovrsnost i bogatstvo sadržine, pa isticanjem samo onih sadržaja koji su zajednički svima ne može se ni prikazati sva suština i sva dubina, klasna i idejna, pojedinih tipova samoupravnih interesnih zajednica.

TIPOVI SAMOUPRAVNIH INTERESNIH ZAJEDNICA

Klasifikacija samoupravnih interesnih zajednica može se vršiti po raznim kriterijumima. Mogu se, na primjer, klasifikovati po tome da li je njihovo

osnivanje ustavno *obavezno* ili *fakultativno*. Po tom kriterijumu mogu se samoupravne interesne zajednice klasifikovati u dvije grupe. Prvu čine samoupravne interesne zajednice u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, socijalne zaštite, penzijskog i invalidskog osiguranja i u stambenoj oblasti, jer je ustavno utvrđeno da se u svim ovim oblastima obavezno osnivaju samoupravne interesne zajednice. Drugu grupu čine samoupravne interesne zaejdnice koje se osnivaju u svim drugim oblastima društvenog rada i stvaranja, pošto je njihovo osnivanje prema ustavnim odredbama fakultativno.

Međutim, najbolje je vršiti klasifikaciju samoupravnih interesnih zajednica s obzirom na njihovu prirodu. Polazeći od njihove prirode dolazi se do zaključka da su ustavno ustanovljena četiri tipa samoupravnih interesnih zajednica:

1) samoupravne interesne zajednice u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite;

2) samoupravne interesne zajednice u oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja;

3) samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti;

4) samoupravne interesne zajednice u oblasti komunalnih djelatnosti, energetike, vodoprivrede, saobraćaja i drugih djelatnosti materijalne proizvodnje.

Ustanovljenjem ova četiri tipa samoupravnih interesnih zajednica ustavno nije zatvorena mogućnost da se u društvenoj praksi, radi zadovoljavanja i drugih interesa prihvatljivih za socijalističko samoupravno društvo, osnivaju samoupravne interesne zajednice sa posebnim karakteristikama. U društvenoj praksi već su počele nastajata brojne samoupravne interesne zajednice — za zaštitu čovjekove sredine, informativnu djelatnost, turističku propagandu i slično.

Unutar svakog od ovih tipova samoupravnih interesnih zajednica postoje pojedine samoupravne interesne zajednice ili grupe samoupravnih interesnih zajednica sa izvjesnim osobenostima. Te osobenosti predstavljaju i posebne društvene vrijednosti. ! pojedine od njih, zavisno od teritorijalne ili funkcionalne obuhvatnosti, različito su unutrašnje organizovane, strukturirane.

A to znači: ustavno je ustanovljen *sistem* samoupravnih interesnih zajednica, sistem koji čini ukupnost više tipova samoupravnih interesnih zajednica sa raznolikošću njihovog unutrašnjeg organizovanja i oblikovanja.

Različitu prirodu ovih tipova samoupravnih interesnih zajednica ilustruje i sljedeće: prvi ovdje označen tip samoupravnih interesnih zajednica bitno karakteriše *slobodna razmjena rada* između radnika stvaralaca iz materijalne proizvodnje i radnika stvaralaca koji obavljaju djelatnost u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite. Postojanje slobodne razmjene rada, u istom smislu, nije karakteristika drugih tipova samoupravnih interesnih zajednica. Na drugoj strani, u prvom tipu samoupravnih interesnih zajednica *minuli rad* nema značaj za stepen zadovoljavanja obrazovnih, kulturnih, zdravstvenih i drugih potreba, kao što minuli rad ima značaj u samoupravnim interesnim zajednicama u oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja.

SAMOUPRAVNE INTERESNE ZAJEDNICE U OBLASTI OBRAZOVANJA, KULTURE, NAUKE, ZDRAVSTVA I SOCIJALNE ZAŠTITE

U oblasti obrazovanja samoupravne interesne zajednice osnivaju radnici i drugi radni ljudi koji na određenom području, na načelima uzajamnosti i socijalističke solidarnosti, ostvaruju svoje lične i zajedničke potrebe i interese u toj oblasti rada i stvaranja i radnici u organizacijama udruženog rada koje na tom području obavljaju obrazovne djelatnosti.

Isto je u oblasti kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite.

Samoupravne interesne zajednice u ovim oblastima, dakle, osnivaju radnici stvaraoci materijalnih sredstava za vršenje djelatnosti u ovim oblastima i radnici stvaraoci koji vrše te djelatnosti.

Ove dvije grupacije radnika stvaralaca samoupravno su organizovane u svoje *posebne* organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice. U samoupravnim interesnim zajednicama osnovanim u ovim oblastima, uz poštovanje i punu afirmaciju samoupravnog položaja njihovih posebnih organizacija, ove dvije društvene grupacije radnih ljudi *direktno se programski — razvojno i radno vezuju*, a svoje interese i potrebe ostvaruju *u međusobnim odnosima zasnovanim na samoupravljanju i na principu uzajamnosti i solidarnosti*. U samoupravnim interesnim zajednicama osnovanim u ovim oblastima ove dvije društvene grupacije radnika, naime, usklađuju svoje interese, utvrđuju svoje zajedničke interese, ostvaruju *slobodnu razmjenu rada*, odnosno slobodnu razmjenu rezultata svog rada, udružuju rad i sredstva i *ravnopravno i zajednički odlučuju* o obavljanju tih djelatnosti u skladu sa zajedničkim interesima, utvrđuju politiku razvoja i unapređivanja tih djelatnosti i ostvaruju druge zajedničke interese.

Ostvarivanje *slobodne razmjene rada* između ove dvije društvene grupacije organizovanih radnika stvaralaca bitna je karakteristika samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima rada i stvaranja. Ona i opredjeljuje da samoupravne interesne zajednice u ovim oblastima čine poseban vid, poseban tip samoupravnih interesnih zajednica u sistemu organizovanja.

Slobodnu razmjenu rada u okviru samoupravnih interesnih zajednica oni ostvaruju polazeći od svojih *zajedničkih* potreba i interesa, a ne samo interesa i potreba jednih od njih. Ostvaruju je kroz odgovarajuće samoupravne odnose, sporazumno i dogovorno, a ne naturanjem volje.

Zajedničko i ravnopravno odlučivanje ove dvije društvene grupacije radnika o politici razvoja i unapređivanja obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite i o obavljanju tih djelatnosti takođe je bitna karakteristika samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima. Bitna karakteristika je zato što se time obezbjeđuje da i jedni i drugi postaju odgovorni za uslove i kvalitet vršenja tih djelatnosti, za ukupno stanje u tim oblastima rada. Udruživanjem u samoupravne interesne zajednice oni prihvataju i preuzimaju pred društvom odgovornost za to. Opisno rečeno: primaju i preuzimaju odgovornost da zajednički i ravnopravno, na principu usaglašavanja interesa, određuju i verifikuju rezultate rada, dogovorno utvrđuju cijenu određenih djelatnosti i slično. Istovremeno time se dovode u položaj da sporazumima i dogovorima zamijene, likvidiraju prinudno usklađivanje njihovih interesa, putem države ili name-

tanjem interesa onih sa moćnijom pozicijom u datim društvenim okolnostima. U takvim uslovima i dogovorno utvrđena cijena pojedinih djelatnosti dobija sadržaj čiji je kvalitet drugačiji od onog koji ima tržišna cijena ili cijena administrativno određena. Ovo stoga što se u njihovoj osnovi nalaze različiti društveni odnosi.

I *princip uzajamnosti i solidarnosti* je kvalitet koji snažnije odlikuje samoupravne interesne zajednice u ovim oblastima. Njegovim ostvarivanjem se omogućuje i obezbjeđuje da svaki radni čovjek udružen u određenu samoupravnu interesnu zajednicu za zadovoljavanje potreba i interesa u njoj doprinosi *srazmjerno* svojoj ekonomskoj snazi, a da svoje interese i potrebe u njoj zadovoljava u skladu sa mogućnostima te zajednice, sa mogućnostima koje pruža ukupnost udruženih sredstava. Time se otklanjaju izvori onih negativnih društvenih posljedica koje bi u uslovima nejednakih ličnih mogućnosti pojedinaca neminovno nastajale kada bi radni ljudi svoje potrebe u ovim oblastima zadovoljavali samo prema svojim ličnim mogućnostima.

Ustanovljenjem i izgradnjom u društvenoj praksi samoupravnih interesnih zajednica u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite, sa prikazanom sadržinom i strukturom članova, dakle, *sjedinjuju se* istorijski dugo odvajani djelovi složenog, ali jedinstvenog društvenog rada i likvidira se *posredništvo države* između stvaralaca iz oblasti proizvodnje i stvaralaca iz oblasti neprivrednih djelatnosti. To znači da se time mijenjaju dosadašnji odnosi, uspostavljaju se kvalitativno drugačiji odnosi, samoupravni produkcioni odnosi.

Istovremeno se time postiže da radni ljudi svoje interese i potrebe u ovim oblastima zadovoljavaju *organizovano* i u okviru *širih cjelina* u kojima postoji mogućnost da se obezbijedi trajno, neprekidno i kvalitativno zadovoljavanje potreba i interesa u ovim oblastima, kao i da se ostvaruje obaveza usklađivanja i objedinjavanja posebnih, zajedničkih i opštih društvenih potreba.

Drugim riječima, likvidiranjem posredništva države između ove dvije društvene grupacije organizovanih radnika, što je veoma značajno za razvoj samoupravljanja, vršenje obrazovnih, kulturnih, naučnih i drugih društvenih djelatnosti u ovim oblastima nije prepušteno nesigurnostima tržišta. To ima veliki značaj. Jer ne bi bilo društveno cjelishodno ni prihvatljivo samo likvidirati posredništvo države između privrede i neprivrede, a prepustiti da tržište reguliše odnose među njima. Ovo stoga što prirodi stvari i odnosa u ovim oblastima ne odgovara ni razmjena rada između *pojedinaca ili pojedinih kolektiva* putem tržišta ni tržišno regulisanje odnosa, pošto bi to neminovno unosilo nestabilnost u obavljanje ovih djelatnosti, nesigurnost u zadovoljavanje potreba i interesa i znatno smanjivalo ostvarivanje principa socijalističke solidarnosti, principa koji u našem društvu ima klasno obilježje i koji se, zato, stalno mora obogaćivati novim sadržajima i usavršavati, a ne negirati.

Samoupravne interesne zajednice nijesu ustavno ustanovljene kao autarkične cjeline, na koje se ne može vršiti širi društveni uticaj. Naprotiv, ustavno je utvrđena odgovornost i društveno-političkih zajednica za obezbjeđivanje potrebne stabilnosti u vršenju ovih djelatnosti i za njihovo vršenje u skladu sa opštim društvenim interesima. Ustavno im je data i mogućnost da, na ustavnim osnovama, preduzimaju odgovara-

juće mjere u cilju obezbjeđivanja potreba stabilnosti i pravilnog vršenja ovih djelatnosti. Naravno, samoupravni položaj i prava radnog čovjeka u osnovnim i drugim organizacijama udruženog radi i u samoupravnim interesním zajednicama, kao i druga ustavna oprejeljenja, osnova su, granica i pravac ostvarivanja i ovih prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u odnosu na samoupravne interesne zajednice.

Posebnu odliku samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima čini i to što njihovi članovi svoje međusobne odnose unutar samoupravnih interesnih zajednica utvrđuju tako da se obezbjeđuje pravo radnika i drugih radnih ljudi koji u njima udružuju sredstava za zadovoljavanje potreba i interesa u ovim oblastima da *odlučuju* o tim sredstvima i pravo radnika iz organizacija udruženog rada koje obavljaju djelatnost u oblasti za koju su osnovane samoupravne interesne zajednice da »u slobodnoj razmjeni rada ostvaruju jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnici u drugim organizacijama udruženog rada« (član 52. Ustava SFRJ).

Ovo je izuzetno značajno. Značajno je zato što se time omogućuje i postiže da stvaraoci dohotka produžuju *gospodarenje* nad onim dijelom dohotka koji izdvoje za zadovoljavanje potreba u ovim oblastima i *nakon izdvajanja tih sredstava i njihovog udruživanja*. Obezbjeđuje se, dakle, da izdvajanje ovih sredstava ne znači i njihovo otuđenje od stvaralaca. Time se obezbjeđuje *samoupravna koncentracija* sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Ovim se istovremeno omogućuje i obezbjeđuje da se položaj radnih ljudi stvaralaca u vanprivrednim oblastima zasniva na dohotku koji nije otuđen ni od njih ni od stvaralaca u materijalnoj proizvodnji.

Prikazani sadržaj i društvena uloga samoupravnih interesnih zajednica u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite uvjerava da se njihovim stvaranjem *istovremeno* omogućuje i obezbjeđuje *u jednoj istorijskoj dimenziji* ostvarivanje više društveno-istorijski značajnih vrijednosti. Među njima su:

1) Proizvođači materijalnih dobara, samoupravno i interesno organizovani, ustanovljenjem samoupravnih interesnih zajednica i njihovom izgradnjom u skladu sa ustavnim konceptom direktno se uključuju u programiranje i usmjeravanje djelatnosti u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite. Time oni postaju *odlučujući* činilac u ovim oblastima i ne zavise od onih koji u ovim oblastima obavljaju djelatnosti, od njihovih institucija.

2) Kroz samoupravne interesne zajednice kao institucionalno-organizacioni oblik programsko-razvojnog i radnog povezivanja stvaralaca radnička klasa se sve više integriše bez obzira na mjesto rada njenih pojedinih djelova, čime se postiže jačanje njene snage i moći u društvu.

3) Produženjem gospodarenja nad dijelom dohotka izdvojenim za zadovoljavanje obrazovnih, kulturnih, zdravstvenih i drugih potreba u ovim oblastima od strane stvaralaca dohotka sve dok se ta sredstva, na osnovi slobodne razmjene rada, ne transformišu u sredstva radnika u organizacijama udruženog rada u ovim oblastima kategorija »viška rada«, koja izražava splet odnosa društvenog otuđenja dohotka i življenja na otuđenom dohotku, *preobražava se* u sredstva kojima radnici u materijalnoj proizvodnji obezbjeđuju *i sebi i društvu u cjelini* zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba u ovim oblastima.

4) Obezbjeđenjem da se položaj stvaralaca u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite zasniva na podruštvljenim sredstvima, a ne na »višku rada«, omogućuje se da radnici u ovim oblastima rada stvarno imaju u osnovi jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnici u drugim organizacijama udruženog rada. To se nikako ne može postići ako se i dok se njihov položaj zasniva na otuđenim sredstvima.

5) Obrazovanje, kultura, nauka, zdravstvo i socijalna zaštita, umjesto situiranja u »potrošnju«, stvaranjem samoupravnih interesnih zajednica sa pravom i punom ustavnom sadržinom postaju sastavni, bitan elemenat jedinstvenog, složenog sistema udruženog rada, sistema u kome postoji relativna samostalnost oblasti rada, ali i njihova međuzavisnost, uticajnost i prožimanje. Između privrede i ovih oblasti rada postoji uticajnost i međuzavisnost ne samo zato što se u privredi stvara dohodak neophodan za vršenje djelatnosti izvan privrede, nego i zato što obrazovanje, kultura, zdravstvo i druge djelatnosti, iako u direktnom smislu ne stvaraju dohodak, imaju veoma značajnu ulogu i za stvaranje dohotka, što su organski povezani i sa proizvodnjom, u njenoj su službi. Jer obrazovaniji, kulturniji, zdraviji i socijalno sigurniji radnik — produktivniji je radnik. Kvalitetnijim naučnim inovacijama stvaraju se povoljniji uslovi za unapređivanje materijalne proizvodnje. Ovo stanovište je izdržalo provjeru prakse i naučno je potvrđeno kao ispravno.

6) Izgradnjom samoupravnih interesnih zajednica sa punom i pravnom ustavnom sadržinom u ovim oblastima stvaraju se uslovi u kojima se sve više prevazilaze klasični odnosi između fizičkog i umnog rada.

Sve ovo, naravno, mora se sagledavati i ocjenjivati u međusobnoj funkcionalnoj povezanosti, u međusobnom dejstvu, kao i u istorijskoj dimenziji.

Prema tome, samoupravne interesne zajednice u ovim oblastima rada u funkciji su pozitivne promjene društvenog položaja i stvaralaca materijalnih vrijednosti i stvaralaca vrijednosti u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite. Položaj prvih mijenjaju time što im omogućuju i obezbjeđuju *suvereno odlučivanje* o tome koliki će dio dohotka izdvajati za zadovoljavanje potreba i interesa u ovim oblastima i o namjeni tih sredstava. Položaj drugih mijenjaju time što im obezbjeđuju da djeluju na podruštvljenom dohotku, što im daju osnovu da njihov društveno-ekonomski položaj bude, u osnovi, kao i položaj radnih ljudi u drugim organizacijama udruženog rada.

Drugim riječima, radni ljudi iz vanprivrednih djelatnosti ne uključuju se u samoupravne interesne zajednice samo da bi obezbijedili jedan dio dohotka za svoju djelatnost, da putem samoupravnih interesnih zajednica učestvuju u prisvajanju dijela dohotka. Oni se uključuju u samoupravne interesne zajednice da bi u okviru njih bolje i organizovanije ostvarivali svoju ulogu u društvenoj podjeli rada, u društvenoj reprodukciji, i da bi tako mogli davati veći doprinos ostvarivanju ciljeva društvenog razvoja, ostvarivanju ekonomske, socijalne, i svake druge društvene politike.

Značaj pozitivne promjene položaja stvaralaca u ovim oblastima povećavaju dvije činjenice:

Prva je: skoro polovina ukupnog nacionalnog dohotka izdvaja se i koristi za zadovoljavanje potreba radnih ljudi u ovim oblastima. Stoga

je veoma značajno da akt izdvajanja tako velikog dijela dohotka ne bude i akt kojim se tako velik dio dohotka otuđuje od njegovih stvaralaca, da to ne znači uspostavljanje odnosa koji se izražavaju u kategoriji »viška rada«.

Druga je: istorijska je tendencija da se u ovim oblastima sve više povećava broj radnih ljudi, što je rezultat društveno-istorijskih procesa pojmovno označenih kao naučno-tehnološka revolucija. Zato je veoma značajno da se u ovim oblastima već sada učvršćuju samoupravni odnosi, da se u njima učvršćuje samoupravni društveno-ekonomski položaj radnih ljudi, da se oni programski i radno ne odvajaju od radnika u materijalnoj proizvodnji.

Još jedna činjenica je bitna za potpunije shvatanje suštine samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima. Naime, ustavno je utvrđeno da skupštine samoupravnih interesnih zajednica za oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i socijalne zaštite učestvuju kao ravnopravni domovi u odlučivanju o pitanjima iz nadležnosti skupština opština, autonomnih pokrajina i republika koja su od značaja za uslove i unapređivanje djelatnosti u ovim oblastima društvenog rada. Time se omogućuje da radnici i drugi radni ljudi udruženi u samoupravne interesne zajednice u ovim oblastima i putem skupština samoupravnih interesnih zajednica učestvuju u odlučivanju o pitanjima iz nadležnosti skupština društveno-političkih zajednica, čime se postiže viši stepen podruštvljenosti odlučivanja o tim pitanjima.

Društveno-politički smisao uključivanja skupština samoupravnih interesnih zajednica iz ovih oblasti u odlučivanje i o pitanjima iz nadležnosti skupština društveno-političkih zajednica, i to kao posebnih i ravnopravnih domova, izraz je i potvrda velike društvene uloge i velikog društvenog značaja ovih djelatnosti i stvaralaca u njima. Izraz je i potvrda postojanja i njihove odgovornosti za socijalistički samoupravni razvoj, za obezbjeđivanje tog razvoja, pa i onda kada to treba činiti putem organa vlasti.

Stvaralačka moć radnih ljudi koji učestvuju u odlučivanju o društvenim poslovima putem skupština samoupravnih interesnih zajednica, objektivno ocijenjeno, može doprinositi da skupštine društveno-političkih zajednica donose kvalitetnije odluke. To je, svakako, sadržaj koji određuje društveno-politički smisao ovog ustavnog rješenja.

Uključivanje skupština samoupravnih interesnih zajednica iz ovih oblasti društvenog rada i stvaranja u skupštine društveno-političkih zajednica, i to kao ravnopravnih skupštinskih vijeća, ima i *širi* društveno-politički i klasni smisao. Naime, time se obezbjeđuje da skupštine samoupravnih interesnih zajednica, koje su samoupravne i po načinu konstituisanja i po sadržini, najdirektnije učestvuju u donošenju akata, opšteobaveznih pravnih propisa, da najdirektnije učestvuju u vršenju funkcija skupština društveno-političkih zajednica i kao organa vlasti. Sličnog primjera nema u dosadašnjoj društvenoj istoriji. Time se unose novi, samoupravni sadržaji u mehanizam vlasti, u način njenog vršenja. Time se utiru putevi za transformaciju države, za njeno prilagođavanje samoupravnim odnosima. Ovo je utoliko sigurnije što je princip delegatskog odlučivanja u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica snažna garancija da se ne dogodi suprotno — podržavljenje samoupravnih interesnih zajednica.

Ovim rješenjem, bez sumnje, uspostavlja se razgranat mehanizam u skupštinama društveno-političkih zajednica. To ga čini složenijim, što može u praksi izazvati i određene teškoće. Ali, nešto viši stepen složenosti rada i odlučivanja ne smije biti prepreka ostvarivanju esencijalnih principa socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja i ostvarivanju socijalističkog samoupravnog položaja radnih ljudi. Ovo naročito zbog toga što iskustvo pokazuje i uvjerava da razuđen mehanizam odlučivanja, sam po sebi, *ne mora* da izaziva teškoće u odlučivanju, *ne mora* da izaziva neefikasnost, blokiranje rada. Način rada u tom mehanizmu, upotreba tog mehanizma, mnogo su važniji za efikasnost i kvalitet rada.

RADNIČKO-KLASNI SADRŽAJ SAMOUPRAVNIH INTERESNIH ZAJEDNICA U OBLASTI PRIVREDE

Samoupravne interesne zajednice u oblasti energetike, saobraćaja i u drugim oblastima privrede ustavno su određene tako da, kao institucionalni oblik programskog i radnog povezivanja organizacija udruženog rada i njihovih zajednica, omogućuju i obezbjeđuju, ili treba da obezbijede, stvaranje velikih sistema u ovim oblastima privrede. Naravno, sistema koji će povezivati i programsko-razvojno objedinjavati širi krug interesa uzajamno povezanih i zavisnih, a organizaciono relativno samostalnih djelova privrede, i u kojima će se istovremeno obezbjeđivati socijalistički samoupravni odnosi između njihovih članova. U cjelini odnosa društveno--ekonomskog i društveno-političkog sistema, one treba da obezbjeđuju i obezbijede povezivanje i usaglašavanje zajedničkih, objedinjenih interesa djelova privrede udruženih u pojedine samoupravne interesne zajednice sa zajedničkim interesima korisnika njihovih rezultata rada i sa ukupnim društvenim interesima i da pri tome obezbjeđuju dominaciju interesa radničke klase.

Smisao stvaranja samoupravnih interesnih zajednica u ovim privrednim oblastima, uz obezbjeđivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u njima, jeste u omogućavanju i obezbjeđivanju usklađivanja odnosa u društvenoj reprodukciji, u postizanju višeg stepena društvene racionalnosti, produktivnosti rada, efikasnosti, u prevazilaženju negativnih tendencija tržišta, uz održavanje pozitivnih tržišnih elemenata, u neprekidnom i kvalitetnijem zadovoljavanju društvenih potreba.

U ovom je sadržan i klasno-politički smisao ustavnog ustanovljenja samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima rada. Jer povišenje stepena produktivnosti, racionalnosti, zadovoljavanja društvenih potreba i unapređivanje kvaliteta života radnih ljudi bitna je okosnica ekonomskog i socijalnog razvoja. Zato je djelovanje koje u objektivno mogućoj mjeri ne obezbjeđuje produktivnost i racionalnost antiradničko ponašanje, suprotno radničko-klasnim interesima, tekućim i istorijskim.

Radničko-klasni sadržaj i smisao ustanovljenja samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima tim je veći što se sve rečeno postiže i obezbjeđuje, s obzirom na postojanje delegatskog sistema i u njima, bez otuđivanja dohotka od njegovih stvaralaca i što se njihovim postojanjem znatnije poboljšavaju uslovi za afirmaciju u praksi osnovnih organizacija udruženog rada kao osnovnog oblika udruživanja rada i

sredstava, oblika u kome se, u cjelini odnosa u kojima se one nalaze, stiču svi bitni elementi socijalističkog samoupravnog odnosa.

SAMOUPRAVNE INTERESNE ZAJEDNICE U STAMBENOJ OBLASTI

U stambenoj oblasti samoupravne interesne zajednice ustavno su ustanovljene i izgrađuju se kao zajedništvo u kome radni ljudi u udruženom radu i radni ljudi kao stanari zajednički i na organizovan način, ličnim izjašnjavanjem i odlučivanjem putem delegata, utvrđuju i realizuju stambenu politiku i program izgradnje stanova. Pri tome se potvrđuje, afirmiše i ostvaruje puni društveno-ekonomski i samoupravni položaj svakog člana tog zajedništva.

Naime, radni ljudi u udruženom radu, raspolažući ostvarenim dohotkom u osnovnim organizacijama udruženog rada, odlučuju o namjenskom izdvajanju sredstava iz dohotka za zadovoljavanje svojih stambenih potreba i za ostvarivanje solidarnosti u okviru samoupravnih interesnih zajednica u stambenoj oblasti. Sporazumijevanjem i dogovaranjem oni udružuju ta sredstva i u okviru samoupravnih interesnih zajednica, odlučivanjem u delegatskim organima, udruženo i zajednički, a ne svaki samo o dijelu sredstava koji se udružio u zajednicu, obezbjeđuju da se izgradnjom stanova zadovoljavaju potrebe prije svega onih radnih ljudi koji ta sredstva stvaraju i kojima su, istovremeno, stanovi najpotrebniji, a i drugih kategorija radnika i radnih ljudi koje oni odrede.

Samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti ustanovljene su i tako se izgrađuju da omogućuju i podstiču, na samoupravnoj osnovi i na samoupravan način, sporazumijevanjem i dogovaranjem, udruživanje sredstava koja namjenski izdvajaju za stambene potrebe radnici u udruženom radu sa sredstvima koja se za tu namjenu izdvajaju iz sredstava samoupravno koncentrisanih u zajednicama penzijskog i invalidskog osiguranja i sličnim zajednicama, sa sredstvima koja radni ljudi izdvajaju za tu svrhu iz ličnih sredstava i sa sredstvima iz dijela stanarine. Omogućujući i usmjeravajući takvo udruživanje, samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti se javljaju i kao faktor za povećavanje obima, tempa i efikasnosti stambene izgradnje, za ubrzavanje rješavanja stambenih problema u društvu.

U okviru samoupravnih interesnih zajednica u ovoj oblasti radni ljudi iz udruženog rada i radni ljudi kao stanari zajednički upravljaju stambenim zgradama i stanovima u društvenoj svojini. Upravljačka prava, obaveze i odgovornosti ostvaruju u stambenim zgradama, organizacijama udruženog rada, radnim zajednicama, mjesnim zajednicama, osnovnim zajednicama ili jedinicama organizovanim u okviru pojedinih samoupravnih interesnih zajednica i u svakoj samoupravnoj interesnoj zajednici kao cjelini. Prema tome, prava i obaveze ostvaruju najvećim dijelom kao *udruženi članovi*, a ne kao odvojeni i izolovani pojedinci. Samostalno ih ostvaruju samo kada je to utvrđeno samoupravnim sporazumom ili statutom.

Saglasno rečenom, samoupravne interesne zajednice i u stambenoj oblasti nijesu ustanovljene radi organizacione transformacije postojećih

institucionalnih oblika, već radi suštinske promjene odnosa u ovoj oblasti koja je, po svojoj biti i funkciji, od posebnog društvenog interesa.

Radi dubljeg sagledavanja značaja, posebno klasnog, ustanovljenja samoupravnih interesnih zajednica u ovoj oblasti, neophodno je naglasiti da je stan bitna potreba reprodukcije, elemenat socijalne sigurnosti i ukupnog socijalnog položaja čovjeka, jedan od uslova stabilnosti porodice i društva, značajan faktor za podizanje produktivnosti rada i za progresivno razvijanje čovjekovih sposobnosti uopšte. A to znači, ma koliko da je stan tržišna kategorija u procesu izgradnje, u proizvodnoj sferi, on je i veoma važna socijalna kategorija.

Stoga kvalitetnije planiranje stambene izgradnje, bolje organizovanje društva za utvrđivanje i realizaciju stambene politike, ubrzanije razvijanje samoupravljanja i obezbjeđivanje odlučujućeg uticaja radničke klase u stambenoj oblasti ima izuzetno velik značaj za ukupan privredni i društveni razvoj, za efikasnije rješavanje socijalnih i ekonomskih problema u društvu. Postizanje toga je interes radničke klase. Ovo tim više što je, zbog poznatih i razumljivih razloga, nedostatak stanova još uvijek jedan od najtežih društveno-ekonomskih i socijalnih problema i što se do sada zaostaje u razvijanju samoupravljanja i odlučujućeg uticaja udruženog rada u oblasti stanovanja.

Samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti su, uz ostalo, upravo u funkciji obezbjeđivanja svega toga, to jest obezbjeđivanja interesa radničke klase u ovoj sferi društvene djelatnosti.

Struktura subjekata udruživanja u samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti, njihov položaj i međusobni odnosi, karakter i sadržina funkcija samoupravnih interesnih zajednica u ovoj oblasti čine da su one poseban tip samoupravnih interesnih zajednica u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja. No, i one su izraz i potreba radničko-klasnog pristupa u društvenoj politici u cjelini, ovdje posebno u stambenoj politici.

Dosljedno tome, njihova suština je, kao i drugih samoupravnih interesnih zajednica, radničko-klasna. Ta suština je posebno u tome da u politici raspodjele stanova dođu do izražaja interesi radničke klase, da se u raspodjeli stanova obezbijedi ravnopravnost ljudi, pri čemu, kako je utvrđeno na Desetom kongresu SKJ, oni »koji nemaju stan ili stanuju u težim stambenim uslovima treba da imaju prioritet u dobijanju stana«.

Sve ovo obavezuje da se i samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti sadržinski, funkcionalno i organizaciono tako izgrađuju da se onemogući da se one koriste kao oblik političkog i drugog reprezentovanja radnih ljudi, kao sredstvo manipulisanja ili da se na bilo koji način suštinski transformišu u nešto što odudara od ustavnih određenja.

SAMOUPRAVNE INTERESNE ZAJEDNICE U OBLASTI PENZIJSKOG I INVALIDSKOG OSIGURANJA

U samoupravne interesne zajednice u oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja obavezno se udružuju svi radni ljudi iz udruženog rada. Ali, u njih se udružuju i oni koji su po osnovu rezultata minulog rada već

ostvarili određena invalidska prava, odnosno penzije. S obzirom na društvenu ulogu radnih ljudi u udruženom radu, oni su u samoupravnim interesnim zajednicama u ovim oblastima najuticajnija, odlučujuća snaga.

U samoupravnim interesnim zajednicama u oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja radni ljudi udružuju sredstva, uređuju međusobne odnose sporazumijevanjem i dogovaranjem i na načelima uzajamnosti i solidarnosti i *minulog rada* utvrđuju svoje zajedničke i pojedinačne obaveze prema tim zajednicama i zajednička i pojedinačna prava koja u njima ostvaruju. Oni u samoupravnim interesnim zajednicama zajednički i upravljaju tim sredstvima i obezbjeđuju ostvarivanje utvrđenih prava, dužnosti i odgovornosti. Time oni obezbjeđuju svoju *socijalnu sigurnost*, posebno — pravo na penziju i pravo na invalidsku zaštitu za slučaj smanjenja ili gubitka radne sposobnosti.

Ustanovljenje i izgradnja samoupravnih interesnih zajednica u ovim oblastima i sa ovim sadržajem znači da samoupravno udruženi rad i njegove institucije, u okviru brige cjelokupnog društva da obezbjeđuje socijalnu sigurnost ljudi, postaju odlučujući nosilac funkcije obezbjeđivanja socijalne sigurnosti ljudi u ovim oblastima, značajnim za ostvarivanje životnih interesa radnika i svih radnih ljudi. Time prestaje *primat države* i na ovom polju. Nema sumnje da je to na liniji klasne suštine i ciljeva razvoja jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, dugoročnih i neposrednih interesa radničke klase. To dosljedno izražava karakter socijalističkih produkcionih odnosa u Jugoslaviji.

Odlučujuća uloga radnika u udruženom radu i u samoupravnim interesnim zajednicama osnovanim u ovim oblastima, kao i načela da se pitanja u okviru njih rješavaju na principu dogovaranja i sporazumijevanja o međusobnim pravima i obavezama, omogućuje i obezbjeđuje da se u politici koja se utvrđuje u ovim oblastima uvažavaju stepen materijalne razvijenosti i međusobna uslovljenost i povezanost ekonomskog i socijalnog razvoja. Time se mnogo doprinosi stabilnosti društva i realnosti utvrđivanja prava i obaveza.

Uz sve ovo mora se naglasiti i sljedeće: jačanje društvene i materijalne sigurnosti radnog čovjeka u udruženom radu i u društvu i stvaranje sve humanijih uslova života i rada radnika i svih radnih ljudi, snažnije afirmisanje solidarnosti, bitan je elemenat izgradnje socijalističkog samoupravnog društva kao slobodne asocijacije proizvođača i jačanja jedinstva i kohezije društvene zajednice. Zato je to interes radničke klase. Zato i samoupravne interesne zajednice koje su u funkciji svega toga imaju radničko-klasnu suštinu.

Izgradnjom samoupravnih interesnih zajednica u ovoj oblasti u skladu sa ustavnim konceptom i adekvatnim utvrđivanjem međusobnih prava i dužnosti radnih ljudi unutar njih istovremeno se doprinosi i afirmaciji novog društvenog odnosa koji zajedno daju živi i minuli rad, a koji radne ljude društveno-ekonomski stimuliše da više izdvajaju za društvenu reprodukciju. Jer minuli rad nije samo kategorija za raspodjelu, kako se pogrešno često shvata, već splet prava, obaveza i odnosa koji nastaju u proizvodnom procesu i koji omogućuju i obezbjeđuju da socijalna sigurnost i standard radnika sve više zavise od porasta produktivnosti ukupnog društvenog rada.

STVARANJE SAMOUPRAVNIH INTERESNIH ZAJEDNICA — REVOLUCIONARAN PROCES

Ustanovljenjem i stvaranjem samoupravnih interesnih zajednica sa ustavnom sadržinom i određenom im društvenom ulogom, u sveukupnosti društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema i u sadejstvu sa drugim elementima sistema, postiže se, na samoupravnoj osnovi i na samoupravan način, programsko-razvojno i radno povezivanje radnih ljudi iz međusobno povezanih oblasti rada, grana ili reprodukcionih cjelina i takozvana *horizontalna integracija* raznih oblasti složenog, ali ipak jedinstvenog udruženog rada. Time, se, u sadejstvu sa ostalim elementima društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema, postiže samoupravno udruživanje cjelokupnog udruženog rada u *jedinstven proces društvene reprodukcije*. Postiže se da udruženi rad bude organizovaniji i efikasniji. To doprinosi stvaranju odnosa u kojima će stalno jačati »svijest i shvatanje da su rad, stvaralaštvo i produktivnost, uzajamnost, solidarnost i odgovornost, osnovne norme društvenog ponašanja i kriterijuma društvenog vrednovanja«, kako se utvrđuje u dokumentima Desetog kongresa SKJ.

Rezultat toga, realno je očekivati, biće podizanje društvene produktivnosti, povećanje racionalnosti i poboljšanje kvaliteta života radnih ljudi. Jačaće i moć udruženog rada u društvu. Jačanje njegove moći je realno očekivati zato što snaga i moć udruženog rada, kao i kada su u pitanju druge složene cjeline, ne zavise samo od pojedinačne snage svakog njegovog dijela, već i od toga kako su njegovi djelovi povezani, spojeni, i kakvog su kvaliteta ti spojevi.

Dosljednim ostvarivanjem delegatskog sistema, ustanovljenjem i izrastanjem samoupravnih interesnih zajednica sa pravom i punom ustavnom sadržinom omogućuje se i obezbjeđuje ili treba da se obezbijedi, da se na samoupravan način vrši koncentrisanje dohotka potrebnog za realizaciju programa izvan pojedinih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i da se tom koncentracijom dohodak ne otuđuje od njegovih stvaralaca, već da njegovi stvaraoci, udruženo i zajednički, odlučuju o njegovoj upotrebi. Time se rješava osnovno društveno pitanje: ovladavanje dohotkom od strane njegovih stvaralaca, uz obezbjeđivanje podruštvljenosti tog dijela dohotka, uz obezbjeđivanje da se on koristi na društveno racionalan način.

Postizanjem svega toga omogućuje se i obezbjeđuje snažnije istiskivanje etatizma u vršenju brojnih društvenih poslova. I to da se pri tome obezbjeđuje samoupravno vršenje tih poslova, trajnost i stabilnost njihovog vršenja, trajnost i kvalitet zadovoljavanja društvenih potreba. Pri tome se postiže i to da radni ljudi u brojnim oblastima rada svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava ne ostvaruju autarkično, već u širim, integrisanim cjelinama, u uslovima uzajamne odgovornosti, zavisnosti i socijalističke solidarnosti.

A to znači da su samoupravne interesne zajednice ona dobra vezujuća karika koja, na samoupravan način i na samoupravnoj osnovi, spaja i povezuje brojne društvene činioce i koja značajno doprinosi da se samoupravni odnosi proširuju na ona područja rada i stvaranja na kojima do sada nijesu bili razvijeni (bilo zbog toga što su na tim područjima bili snažni etatistički odnosi bilo zbog pojava da pojedine samoupravne

organizacije ili zajednice svoj samoupravni položaj poistovjećuju sa autarkizmom), čime se postiže da samoupravljanje izrasta i izraste u cjelovit sistem odnosa i organizacije društva, da se ostvari prijeko potrebna stvarna samoupravna integracija društva u cjelini. Njihovim stvaranjem poboljšavaju se uslovi da se samoupravni odnosi na tim područjima i dalje učvršćuju i produbljuju.

Saglasno svemu rečenom, ustanovljenjem i izgradnjom samoupravnih interesnih zajednica postiže se i ostvaruje više društveno-političkih i radničko-klasnih sadržaja. Njima se ostvaruje više ciljeva značajnih za dalji socijalistički samoupravni razvoj. One su »najzad pronađeni oblik« za istovremeno rješavanje više društvenih problema, uspješno zadovoljavanje više društvenih potreba, više društvenih ciljeva. *Pri tome je u središtu svega udruženi radnik, obezbjeđivanje njegovih interesa i njegovih potreba.* Jer rečeno pokazuje i uvjerava da je socijalistička samoupravna pozicija radnog čovjeka, stvaraoca materijalnih, obrazovnih, kulturnih, naučnih i drugih društvenih vrijednosti, polazna osnova ustanovljenja i stvaranja samoupravnih interesnih zajednica. One su u funkciji ostvarivanja i obezbjeđivanja te pozicije, to jest u funkciji ostvarivanja i obezbjeđivanja prava svakog stvaraoca da, radeći sredstvima u društvenoj svojini, upravlja sredstvima, uslovima i rezultatima svoga rada, ali organizovano, zajednički i ravnopravno sa drugim stvaraocima, u uslovima uzajamnosti i odgovornosti, a ne autarkično, izvan društvenih odnosa, kao izolovan pojedinac. U funkciji je ostvarivanja i obezbjeđivanja socijalističkog samoupravnog položaja osnovnih organizacija udruženog rada i drugih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica kao osnovnih društvenih ćelija života i rada. Može se čak reći da se bez postojanja samoupravnih interesnih zajednica sa ustavnom sadržinom i ne bi moglo, ili bi se vrlo teško moglo, obezbijediti radnim ljudima, stvaraocima, da ostvaruju neka svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava. Bez njih se ne bi mogla obezbijediti ni afirmacija društvene uloge osnovnih organizacija udruženog rada. Zato su one jedan od značajnih obezbjeđujućih elemenata ostvarivanja socijalističkog samoupravnog položaja stvaralaca u našem društvu i njihovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, a time i jedan od značajnih obezbjeđujućih elemenata ostvarivanja samoupravnog produkcionog odnosa.

Iz svega rečenog proizlazi da je ustavno ustanovljenje samoupravnih interesnih zajednica i njihovo izrastanje u praksi sa ustavnom sadržinom *interes i potreba radničke klase i svih radnih ljudi, da to ima klasno-političku, preciznije, radničko-klasnu suštinu.*

Sa ustavno određenom sadržinom i društvenom ulogom samoupravne interesne zajednice su logično proizašle iz suštine i ciljeva socijalističke revolucije u Jugoslaviji. One su utkane u puteve ostvarivanja ciljeva te revolucije. Proizašle su i kao izraz novog, ustavno utvrđenog društveno-ekonomskog položaja stvaralaca u socijalističkom samoupravnom društvu, ali i kao neophodna potreba za daljim i dubljim razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa. Njihovom izgradnjom sa pravom i punom ustavnom sadržinom ostvaruje se, zbog toga, krupan korak naprijed u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa u Jugoslaviji, krupan korak u socijalističkom preobražaju jugoslovenskog društva. Jer sa ustavno određenom sadržinom i društvenom ulogom mogu znatno doprinijeti i doprinose da radnička klasa ostvaruje dominantnu ulogu u društvu i

da svi radni ljudi u udruženom radu u osnovi imaju isti društveno-ekonomski položaj.

Stoga je ustavno ustanovljenje samoupravnih interesnih zajednica sa prikazanom sadržinom i ustavno konstituisanje obaveza da se one osnivaju u brojnim oblastima društvenog rada veliko društveno ostvarenje. Veliko je kada se ocjenjuje sa stanovišta sadašnjeg rješavanja društvenih problema, a naročito kada se ocjenjuje sa stanovišta dugoročnijeg usmjeravanja društvenog razvoja.

Stvaranje samoupravnih interesnih zajednica je revolucionaran proces. U njemu, kao što je već naglašeno, neophodno je savladati mnoge prepreke da bi se u društvenoj praksi stvorile samoupravne interesne zajednice sa pravom i punom ostvarenom sadržinom. Neke od tih prepreka imaju veoma duboke korijene. Zato je dosta teško postići i obezbijediti da se u društvenoj praksi stvore samoupravne interesne zajednice sa ustavnom sadržinom.

Međutim, društveno je necjelishodno prenaglašavanje tih teškoća. Pogotovu kada se to čini sa ciljem da se dokaže da je nemoguće te teškoće savladavati i savladati i da je nerealan čitav ustavni koncept o samoupravnim interesnim zajednicama. A takvih tendencija ima. To je necjelishodno zbog toga što to slabi motivisanost, upornost i odlučnost za djelovanje usmjereno u pravcu dosljednog ostvarivanja ustavnih opredjeljenja o samoupravnim interesnim zajednicama. Na drugoj strani, pogoduje da se prihvataju razni kompromisi i rješenja koja sadržinski i ciljno odudaraju od ustavnog koncepta.

Zbog svega toga je potrebno i veoma značajno širenje i učvršćivanje saznanja o klasno-političkom značenju i ulozi samoupravnih interesnih zajednica. To je potrebno i u ideološkom i u radno-operativnom smislu kako bi ta saznanja što prije postala sastavni dio društvene svijesti. To spada među najznačajnije društvene zadatke. Jer to je put za osposobljavanje radnih ljudi da traže i nalaze prava praktična rješenja u ostvarivanju ustavnih opredjeljenja, da pravilno razrješavaju brojne dileme na koje nailaze u procesu rada. To je potrebno i zbog toga što su samoupravne interesne zajednice jedan od značajnih društvenih prostora na kojima se u sadašnjem periodu i u neposrednoj budućnosti razrješavaju krupna pitanja idejno-političke, socijalističke samoupravne orijentacije.

Sve je ovo potrebno zbog toga što saznanja o klasno-političkoj suštini samoupravnih interesnih zajednica jačaju uvjerenost u potrebu i ispravnost uspostavljanja, stvaranja i kvalitetnijeg djelovanja samoupravnih interesnih zajednica. Po prirodi stvari, to će pojačavati motivisanost za klasno-političku borbu, za odlučnost i upornost u toj borbi, za brže savladavanje teškoća. Time izvršenje zadatka postaje realnije i poboljšavaju se uslovi za *brže nastajanje novog društvenog stanja* u kome će stvarno postojati sve bitno što je ustavno utvrđeno kao fizionomija, kao sadržaj, kao ciljevi sistema samoupravnih interesnih zajednica u cjelini i svake samoupravne zajednice posebno.

Dušan Pirec

O nekim protivrečnostima savremenog kapitalizma*

I

1. Kapitalistička civilizacija izrastala je i sazrevala naporedo sa razvitkom proizvodnih snaga. Njeno funkcionisanje, pak, uslovljeno je društvenom podelom rada i distribucijom društvene moći (po osnovu rada i po osnovu svojine). U tim uslovima (to jest mašinskog sistema) odnos kapitala ostvaruje se i reprodukuje na taj način što je neposredni rad (rad je puki dodatak mašini) rastavljen od svoje duhovne komponente[1], a upravljanje koncentrisano u prvo vreme u rukama vlasnika kapitala, da bi u docnijoj fazi (akcionarska društva) funkcija kapitala bila »rastavljena od svojine na kapital« i, najzad, transponovana na poseban društveni sloj (menadžeri). Na toj osnovi izrastao je i odgovarajući »establišment«.

U krilu mašinskog sistema nicale su i razvijale se nove proizvodne snage, a time i nove društvene potrebe (od promena u oblasti predmeta rada i izvora energije pa do automatizacije sa kibernetskom mašinom kao okosnicom novih proizvodnih snaga).[2] Nove proizvodne potencije uvlače se u sve pore zatečenih društvenih odnosa (počev od klasičnih oblika

---

* Ukoliko ovaj napis podstakne diskusiju o teškoćama sa kojima se »danas« rve kapitalizam (pa i putovima daljeg razvoja), on je postigao svoj cilj. Upravo podsticanju diskusije je i namenjen napis, dat pre u vidu teza nego u izvedenoj elaboraciji. Naravno, *sine ira et studio.*

[1] K. Marks, *Kapital*, BIGZ, 1973, str. 571. i dalje; F. Cengle, *Marksovo shvatanje slobode*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1974, str. 106. i dalje.

[2] Dok klasična mašina samo prerađuje materiju, dotle kibernetska mašina predstavlja oruđe optimalnog izbora, upravljanja i kontrole proizvodnih procesa.

svojine i tradicionalne podele rada pa do promena u kvalifikacionoj strukturi i kvalitetu ljudskih potreba), razgrađuju ih i tako podstiču kretanje ka novim društvenim odnosima, ka negaciji.

S druge strane, umnožavaju se, naporedo s ekspanzijom novih proizvodnih snaga (pa i kao njihova neposredna posledica), i protivrečnosti između razvijenog i nerazvijenog dela sveta. Ogromnu koncentraciju proizvodnog potencijala i tehničkog progresa u jednom delu sveta prati sve izrazitija tendencija produbljivanja jaza, kao što posleratno političko oslobođenje brojnih zemalja koincidira sa pojačanim pritiscima ovog ili onog oblika neokolonijalizma.

Najzad, zakonitosti neravnomernog razvoja podstiču bujanje (pa i zaoštravanje) suprotnosti i u okviru kapitalističkog sveta. Jačaju, naime, tendencije tehnološkog, trgovinskog i finansijskog povezivanja među zemljama, ali i tendencije podvajanja nacionalnih autarkizama i regionalnog zatvaranja.

Jednom rečju, razvitak društvenih odnosa zaostaje za sve bržim progresom tehnologije i proizvodnih postupaka; sazrevaju nove proizvodne snage. Ostvarujući, pak, pretpostavke nove ekonomije i novih društvenih odnosa, nove proizvodne snage dolaze u sukob (i na užem i na širem planu) sa zatečenim »establišmentom«. To se manifestuje u nastojanjima nosilaca društvene moći da zadrže (na ovaj ili onaj način) stare društvene odnose i institucije na unutrašnjem planu, kao i da sačuvaju zatečene i stečene pozicije na međunarodnom polju itd.[3]

2. Svedoci smo, dakle, konflikata između sila koje teže da sačuvaju, u suštini, nepromenjene oblike društvenih odnosa i socijalne organizacije i novih proizvodnih snaga, novih ljudskih potreba i mogućnosti. U stvari, kapitalistička proizvodnja rađa, »nužnošću prirodnog procesa, svoju vlastitu negaciju«. To je i pravi uzrok krize koja »danas« potresa same osnove kapitalističke civilizacije.

Suočeni s tim, nosioci društvene moći u kapitalizmu nastoje (u cilju očuvanja privatne svojine kao izvorišta njihove moći) da date revolucionarne potencije neutrališu, na unutrašnjem planu putem rastakanja klasne svesti šarolikošću robnog sjaja, pa i ugrađivanja u sistem autoritativnih elemenata vlasti, a na međunaronom planu — kombinacijom politike »batine i kese«. Time se samo odlaže rešavanje problema, ali i (usled toga) zaoštrava. Uostalom, opasnost dolazi utoliko brže ukoliko se više potcenjuje.

Očigledno je, prema tome, da se u kapitalističkim društvenim uslovima teško može obezbediti uspostavljanje društveno-istorijske međuzavis-

---

[3] »Buržoaski period istorije ima da stvori materijalnu osnovu novog sveta — s jedne strane, da razvije međusobne veze zasnovane na uzajamnoj zavisnosti ljudi, kao i sredstva za te veze; s druge strane, da razvije proizvodne snage čovekove i da pretvori materijalnu proizvodnju u gospodarenje prirodnim silama pomoću nauke. Buržoaska industrija i trgovina stvaraju ove materijalne uslove novog sveta isto onako kao što su geološke revolucije stvorile Zemljinu koru. Kada jedna velika socijalna revolucija bude ovladala rezultatima buržoaske epohe, svetskim tržištem i modernim proizvodnim snagama i bude ih potčinila zajedničkoj kontroli najnaprednijih naroda, onda će tek ljudski napredak prestati da liči na onog odvratnog paganskog idola koji je hteo da pije nektar samo iz lobanje ubijenog« (K. Marks, *Budući rezultati britanske vladavine u Indiji*, Marks — Engels, *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 332).

nosti nabujalih proizvodnih snaga i procesa oslobađanja rada, samoodlučivanja o uslovima rada i života, odnosno socijalne ravnopravnosti. kao što su ti uslovi inkompatibilni i sa stvarnom ravnopravnošću među zemljama. Stoga je i njihovo rešavanje uslovljeno preobražajem kapitalizma u socijalizam. Tempo, intenzitet i dubina tog preobražaja, pak, zavisi pre svega od revolucionarnih potencija razvijenih unutar kapitalizma, ali i od razvitka odnosa između razvijenih i nerazvijenih zemalja.[4]

II

1. Naporedo sa procesom autohtonog razgrađivanja kapitalističkih društvenih odnosa jačaju i elementi socijalističkih društvenih odnosa, kao što deluju (na unutrašnjem i međunarodnom planu) i snage koje nastoje bar da uspore ovaj proces, ako već ne mogu da ga onemoguće (zakonitosti ispoljavanja međusobno protivrečnih tendencija). Otuda i sva fluidnost date situacije.

Naravno, objektivna granica kapitalizma je sadržana u samom kapitalu (Marks). Ali, to ne znači da se proces rastakanja kapitalizma ne može ubrzati ljudskom aktivnošću. Ovde je, naime, reč o sledećem:

— Razvitak nauke i tehnologije *ipso facto* dovodi u određenim društvenim uslovima do ispoljavanja tendencije za eliminacijom kontrole koja nije i naučno-tehnološke prirode. Budući da je nauka, po pretpostavci, kompetentna u svom totalitetu, ne mogu se ni pojedini problemi rešavati sa stanovišta posebnih interesa nekog njenog segmenta, već samo u skladu sa onim zahtevima koje postavlja naučno-tehnološka revolucija.[5] Naravno, to implicira koncentraciju upravljanja i rukovođenja u rukama određenog povlašćenog sloja. Ali, to pretpostavlja i nekritičku veru u nauku, što je samo po sebi opasno. Jer naučna slika sveta i njegovo projektovanje ipak je samo ograničenog karaktera samim tim što ona prenebregava (ili ne može da obuhvati) ceo spektar njegovih osobina. Upravo zbog toga i treba težiti za »politizacijom« društvenog bića.

— U želji za ovladavanjem prirode, nauci je svojstveno da rad svakog pojedinca svodi na sve uže polje. Time joj je svojstvena i težnja za komadanjem ljudskog subjekta. Naime, on je primoran da se, u ime svog dohotka, odrekne ljudskih uživanja, nezavisno od toga što pojedinac može smatrati da su mu zadovoljstva pristupačna upravo zbog toga što raspolaže stvarima. Dakle, ljudsku slobodu treba reafirmisati ne suprotstavljanjem nauke i tehnike (dajući pri tom primat neposrednom kontaktu sa prirodom), već putem humanizacije nauke i tehnike.

— Korene poremećaja u kapitalističkom društvu (samim tim i u politici) možemo naći u privatnom karakteru ekonomskih struktura i otu-

---

[4] »Pravi zadatak buržoaskog društva je uspostavljanje svetskog tržišta... i proizvodnje koja počiva na njegovoj osnovi. Pošto je Zemlja okrugla, izgleda da je s kolonizacijom Kalifornije i Australije i otvaranjem Kine i Japana to privedeno kraju. Teško pitanje za nas je ovo: na kontinentu je revolucija imanentna i ona će odmah dobiti socijalistički karakter. Neće li ona u tom kutku biti ugušena pošto je na mnogo većoj teritoriji kretanje buržoaskog društva još ascendentno« (K. Marks, *Pismo Engelsu, Prepiska*, II, »Kultura«, 1954, str. 376).

[5] Upor.: U. Čeroni, *Tehnika i sloboda*, »Gledišta«, br. 12/1969, str. 1593. i dalje.

đenoj prevlasti stvari nad ljudima. Naime, proizvodeći robe u društvenom procesu proizvodnje, pojedinac ih kroz realizaciju prisvaja u skladu sa svojim mestom u datim produkcionim odnosima. Na tom i takvom tlu i niču i reprodukuju se i otuđene snage. Ali, one izražavaju istovremeno i ograničenja (pa i nemoć u određenim uslovima) datih društvenih odnosa. Stoga, oslobođenje čoveka kao pretpostavke njegove stvarne slobode uslovljeno je samo i jedino preobražajem društvenih odnosa.

— Ne samo svojom težnjom, već i životom ljudska jedinka je orijentisana na zajedništvo. Stoga perspektiva njene afirmacije kao potpunog čoveka jeste da se u tkivo date podele rada svesno ugrađuju (u procesu) elementi njene negacije, potencijalno sadržane u samim proizvodnim snagama. Jer ukidanje društvene podele rada nije moguće dokle god oblici prisvajanja rezultata društvene proizvodnje ne izgube privatni karakter, to jest dokle god se između čovečje (konkretne), ljudske prirode i prirode izvan njega ne dokine posredovanje.[6] Drugim rečima, sam proces »privatizacije« individualne aktivnosti podstiče razdvojenost upravljanja životom od samih odnosa koji se *via facti* formiraju u bazi. I što je ta razdvojenost veća, utoliko je zajedničko upravljanje apstraktnije samim tim što je posrednije. Tu i treba tražiti uzroke razdvojenosti političkog života od odnosa u proizvodnji (to jest upravo ga uslovljava društvena podela rada), pružajući samim tim široko polje za njegovu mistifikaciju.

Ali, upravo zbog toga društvenu proizvodnju treba usmeravati (koliko je to moguće) prema viziji zajedničkog, i to kako u oblasti samog procesa proizvodnje tako i u oblasti nadgradnje. Na taj način se, zapravo, ubrzava proces dokidanja otuđujućeg karaktera društvene podele rada i stvaraju prvi embrioni očovečene društvene proizvodnje u njenom totalitetu. Prema tome, da bi kritika politike bila što životnija, nužno je nastojanje da se upravo političkom akcijom premošćava društvena podela rada, a time i onako prirodni proces ubrzava.

— Kapitalistički sistem (i razni teorijski koncepti, kao, na primer, teorija o »društvu blagostanja«, »masovne potrošnje« i slično) nesposoban je da dâ prioritet zahtevima istinskog ljudskog razvoja.[7] Uostalom, u tom slučaju taj sistem više ne bi bio to što jeste. Ali je zato inherentno tom sistemu da podstiče takav razvoj. Usled toga on *via facti* razara privatnu svojinu na osnovici samog kapitalističkog sistema. Jer proces naučno-tehnološke revolucije erodira (sve više i sve brže) tradicionalne strukturalne odnose jednog načina proizvodnje.[8] Time se, u stvari, vrši erozija tradicionalnih struktura tehnološke organizacije bazirane na hijerarhiji rukovodilaca, ali i stavlja pod znak pitanja ne samo mit XIX veka o celishodnosti privatnog vlasništva (nezamenljivost privatne svojine kao im-

---

[6] F. Cengle, *op. cit.*, str. 110. i dalje.

[7] To, naravno, ne znači da kapitalizam nije uopšte u stanju da razvija proizvodne snage (bar ne za sad), već da li otežava (kako i kada) njihov razvoj.

[8] Transmutacija prirode rada; menjanje strukture radničke klase (promena u specijalizaciji i obrazovanju, relativna redukcija manuelne radne snage u industriji, pa i u poljoprivredi); razvoj društvenih službi naporedo sa relativnim, pa i apsolutnim porastom zaposlenosti u tercijarnim i kvaternarnim aktivnostima; najzad, proces mobilizacije — akumulacije.

pulsa ekonomskom razvoju)[9], već i savremene mitove o takozvanoj »menadžerskoj revoluciji« i njen izraz — teoriju podvajanja svojine i kontrole (to jest teoriju o vladajućoj ulozi tehnokratije). Drugim rečima, naučno-tehnološka revolucija *per implicite* traži otvaranje procesa raskidanja sa starim sistemom društvene organizacije i njegovo prerastanje u svesni proces neposrednog samoorganizovanja proizvođača i u oblasti društvene proizvodnje i u oblasti društvenog upravljanja[10]. Ovde je reč o tome da samoupravljanje ne samo što podstiče razvoj ljudskog subjekta i kao proizvođača i kao upravljača, već i dovodi, u samoj društveno-ekonomskoj bazi, do ubrzanja procesa dokidanja kako privatizovanog upravljanja proizvodnim aktivnostima tako i svega što je izraslo na takvoj ekonomskoj podlozi, postalo moć nad društvom, ili što istupa u ime društva.

— Naučno-tehnološki proces nosi sobom i porast dobara namenjenih čoveku (posredno ili neposredno). Time je svaka ljudska jedinka izložena opasnosti ne samo da se izoluje i osami, već i da bude ovladana takvim objektivnim mehanizmom koji joj oduzima (ili bar otupljuje) sposobnost autoorijentacije i svesnog usmeravanja[11]. Prema tome, treba težiti za očovečenjem ljudskih ciljeva, jer se samim tim humanizira i korišćenje stvari. Drugim rečima, ne sme se dozvoliti »neutralizacija« stvari. To nije ništa drugo do potčinjavanje ljudi stvarima.

— Potrošačka »logika« rađa (manje ili više) standardizovan način ponašanja, sa kojim se pripadnici društvenih slojeva mogu (na ovaj ili onaj način) identifikovati. Jer sistem proizvodnje, sistem raspodele i masovni mediji stvaraju sliku života koji je tobože svakom dostupan (ili može da misli da mu je dostupan) samim tim što pružaju mogućnost potrošnje bar jednog od dobara koja se nalaze unutar te slike. To stvara iluziju o manjoj podvojenosti društvenih klasa. Drugim rečima, potrošačka »logika« zamagljuje klasnu podvojenost. Takozvani »društveni položaj«, proizlazeći iz zavisnosti od toga koliko ko poseduje od materijalnih dobara, sam po sebi pothranjuje iluzije o mogućnosti oslobođenja od pripadništva svojoj klasi:

— Na polju ekonomskih odnosa ljudska praksa svodi se u određenim društvenim uslovima na aktivnost usmerenu (pretežno ili isključivo) na zadovoljavanje potreba čoveka kao pojedinca. Na toj osnovi, pak, cve-

---

[9] Marks je u petom odeljku *Kapitala* označio akcionarsko društvo kao »ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje«, »privatnu proizvodnju bez kontrole privatne svojine«, kao »ukidanje kapitalističke privatne industrije na osnovici samog kapitalističkog sistema«, pa čak i »kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi«, u »svojinu proizvođača... kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu« (cit. izd., str. 1504. i dalje). Identičnu misao izložio je i Engels (*Anti-Diring,* »Kultura«, Beograd, 1959, str. 301—302).

[10] Uostalom, snage koje deluju u tom pravcu imaju objektivnu podršku iz procesa podruštvljavanja društvene proizvodnje. Odatle i teza koja se suprotstavlja kako tezi o svođenju čoveka na »podređenost« produkcionom mehanizmu tako i tezi o »neizbežnom tehnokratskom upravljanju društvom« (upor.: U. Čeroni, *Tehnika i sloboda,* »Gledišta«, br. 1/1970, str. 10).

[11] Otuda, kad se govori o procesu pauperizacije, ne treba imati u vidu samo materijalni vid te pojave (kada je reč o razvijenim kapitalističkim zemljama), već i pauperizaciju u smislu otuđenja čoveka. Što se tiče samo materijalne strane, onda je reč o relativno sve većem osiromašenju nedovoljno razvijenih zemalja.

tala je potrošnja. Postavši sama sebi cilj, ona je pothranjivala težnju za privatizacijom stvari (a time i alijenaciju subjektivnih faktora proizvodnje u smislu »korisnog delanja«), uz istovremene moralističke osude same mašine (ali ne i društvenih odnosa koji dovode do toga). Posmatrano sa tog aspekta, razumljivo je zašto se ekonomska nauka na Zapadu (sve doskora) dobrim delom ograničavala na istraživanje ponašanja čoveka i njegovih preferenci.

U skladu s tim, »društvene stvari« i »tehnička sredstva« redovno igraju dve različite i protivrečne uloge. Čovek kao pojedinac, razapet između sebe kao subjekta društvene akcije i sebe kao proizvođača koji proizvodi stvari (to jest između predmeta rada i društvenog statusa koji ispoljava u ljudskoj aktivnosti), istovremeno je i »racionalno« i anticipirajuće biće. Jer. proizvodeći stvari u skladu s datim (to jest trenutnim) racionalnim normativima, on se potčinjava — posmatrano na određenoj vremenskoj prospekciji — i unutrašnjoj logici tih stvari. Ali, ljudsko biće se ne ograničava, po prirodi stvari, samo na datost, budući da mu ona *volens-nolens* ne pruža elemente za zadovoljenje njegovog sna o potrebi menjanja te datosti u koju je i onako ugrađena njena negacija. Zbog toga je proizvođač istovremeno i transcendirajuće biće (sa stanovišta datosti), posmatrano na dugi rok. Jer, potčinjavajući se blesku trenutka, ljudska jedinka razdvaja svoje »ja« u meri u kojoj daje isključiv (ili gotovo isključiv) primat egoističkim interesima. Naime, tada (to jest u tim uslovima) ljudska predmetna delatnost nije proizvodnja stvari za sebe, već po sebi. Otuda stapanjem predmeta akcije (to jest delanja) i predmeta rada, ljudska aktivnost se atomizira na planu društvenog delanja. U tom prostoru niču otuđene ljudske moći koje mogu (u tim uslovima) vrlo lako manipulisati jedinkama budući da su izolovane. No, aktivnosti ljudske jedinke imanentna je društvenost. Otuda taj proces nužno mora dovesti (kad-tad) do društvenih stresova i do revolucionarnih vrenja uvek kada društveni uslovi tome pogoduju. Ima, međutim, autora koji traže izlaz (u krajnjoj liniji) u negaciji potrošnje, a ne u stvaranju takvih društvenih odnosa koji će tu i takvu potrošnju humanizirati, to jest u takvoj potrošnji koja će doprinositi i razvoju društvenosti čoveka upravo kroz postupnu negaciju njega kao otuđenog »racionalnog« bića[12]. Ovde je, naime, reč o progresu preko dezalijenacije[13], a ne o »progresu preko alijenacije« (Markuze). Znači kritika postvarenja čoveka (Marks) ne bi — prema nama — trebalo da bude ograničena, odnosno sužena na njegovu negaciju po sebi u negaciju za sebe, to jest u razvijanju i podsticanju njegovog zajedništva.[14]

— Kapitalizam ne podstiče samo razvoj proizvodnih snaga, racionalizaciju i efikasnost proizvodnje, širenje tržišta, stvaranje novih potreba

[12] »Ako želimo da idemo ka jednoj drugoj civilizaciji, treba da prođemo kroz još jedno varvarstvo« (Markuze). Time se savremenom kapitalizmu praktično odriče postojanje društvenih aktera koji bi bili spremni da transformišu društvo. Samim tim odriče se i mogućnost njegove revolucionarne samoobnove. Stoga je rehabilitacija naše civilizacije moguća, prema tom stavu, samo preko oslobođenja revolucionarnih potencija nedovoljno razvijenih zemalja.

[13] Upor.: U. Čeroni, *Tehnika i sloboda*, »Gledišta«, br. 12/1969, str. 1597.

[14] Ovde je, u stvari, reč o procesu stapanja autonomno i heteronomno revolucionarnog bića.

itd., već i neposrednu potrošnju. S obzirom na to, kapitalizam istovremeno pothranjuje *(in ceteris paribus)* i atomizaciju društva (samim tim što pothranjuje težnje za ličnim prisvajanjem bogatstva) i »zarobljavanje« proizvodnje potrošnjom.[15] Jer, da bi dato društvo uopšte moglo da podstiče tu potrošnju, ono mora (u smislu imanentnosti, a ne neke puke želje) da podstiče i nicanje novih potreba kao materijalnog izraza »ljudskog dohotka«. To, sa svoje strane, deluje (u uslovima sve manjih mogućnosti eksploatacije zaostalih zemalja) dodatno na proces topljenja stope profita. Tu tendenciju kapital nastoji da otkloni masom profita putem razvoja (i u širinu i u dubinu) proizvodnih snaga. Na taj način težnje za ličnim prisvajanjem odvijaju se *via facti* naporedo sa procesom podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Naravno, pri tom treba imati u vidu celinu svetskog kapitalističkog sistema.

No, kao što aktivnost ljudske jedinke ne može biti podsticana samo i jedino većom potrošačkom moći, već i njenim svesnim uključenjem u proces upravljanja društvom, tako i svako potcenjivanje revolucionarnog potencijala nerazvijenih zemalja i iskrivljavanje značaja nacionalno-oslobodilačkih ratova (to jest upravo onog elementa koji je poslednjih decenija izvršio najradikalnije revolucionarne promene) može, bar privremeno, samo uticati na omekšavanje revolucionarnih potencija. I dok prvo (to jest tehnološke inovacije) ubrzava proces podruštvljavanja na unutrašnjem planu svake kapitalističke zemlje ponaosob (pa i u celini), dotle drugo (to jest neokolonijalističke aspiracije) podstiče tendencije za punom ekonomskom samostalnošću zemalja u razvoju.

2. Prema tome, suočeni sa alijenirajućim karakterom naše tehnološke epohe (čija su osnovna spoljna obeležja što više mašina, odnosno što više potrošnih dobara), trebalo bi razmišljati o izgradnji novog međusobnog odnosa ljudi u procesu proizvodnje, i to u tom smislu da mašine i potrošna dobra služe ljudima, a ne obrnuto. Naravno, postojeća situacija može se izmeniti samo odgovarajućim zahvatom u produkcione društvene odnose, ali ne i nekim moralističkim pridikama ili apelima o tome da manipulisanje stvarima dovodi u određenim društvenim odnosima do toga da stvari manipulišu njima. Drugim rečima, optužujući tehniku da je ona uzrok naših zala, mi se potčinjavamo, u stvari, mitovima našeg vremena. Zbog toga je daleko potrebnije da sagledamo činjenicu da nije tehnika ta koja dovodi do sve veće alijenacije ljudi, već su to društveni odnosi koji, omogućivši stvarima da manipulišu nama, obezbeđuju društvenu moć određenom sloju ljudskog društva.[16] Otuda oslobođenje čoveka

---

[15] Najnovija kriza u kapitalizmu je izraz strukturalnih poremećaja i na užem i na širem planu. Tu je, naime, reč o tome da je podsticaj posleratnim visokim stopama rasta kapitalističkih privreda dala multiplikacija reproduktivnih industrijskih dobara naporedo sa iscrpljivanjem nereproduktivnih (vode, vazduha, sirovina).

[16] To zapravo znači da se ne može poći od ove ili one iskonstruisane ideje da bi se pomoću nje izgradio svet, već od postojećeg društva da bi se pokazalo kako ono konstituiše vrednosti (upor.: K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 45). Jer »čim neko ne prati istorijsko kretanje odnosa proizvodnje — a kategorije su samo njihov teoretski izraz; čim u tim kategorijama hoće da vidi samo ideje, misli samonikle i nezavisne od stvarnih odnosa, onda je primoran, hteo ili ne hteo, da poreklo tih misli izvodi iz kretanja čistog uma« (K. Marks, *op. cit.*, str. 96).

pretpostavlja dereifikaciju kao uslov za oslobođenje od otuđenih centara društvene moći.

U uslovima naučno-tehnološke revolucije afirmacija nauke kao jedne od osnovnih pretpostavki dinamiziranja proizvodnje uslovljena je — za razliku od takozvane »mašinske civilizacije«, kada je učešće ljudskog faktora u procesu proizvodnje bilo obrnuto srazmerno obimu mehaničkih uređaja — korišćenjem »ljudskog faktora« kao misaonog. Na taj način taj faktor prestaje da se identifikuje sa zaposlenjem *in stricto sensu* i prerasta u pravog subjekta inventivnosti, usled čega se i polje njegove kreativnosti širi. I, upravo, slobodan razvoj pojedinca u samom tkivu produkcionog odnosa postaje uslov slobodnog razvoja zajednice u celini. Jer »čovek je svet u malom« (Demokrit).

III

Polazeći od Marksove teze da je »stvarna granica kapitalističke proizvodnje sam kapital«, time su istovremeno određeni i društveni okviri (shvaćeno u širem i užem smislu) u koje je situirano biće radničke klase u klasno strukturiranom društvu. Iz položaja radničke klase, pak, proističu i njeni interesi. Ovi se, opet, izražavaju u njenoj ideologiji kao izrazu nastojanja da izmeni svoj položaj. No, nije dovoljno da radnička klasa bude svesna svog interesa, već ona mora da osmisli — na kraći i na duži rok — i putove i način njegovog ostvarenja (odnosno ostvarivanja). Budući, pak, da ideologija radničke klase (istorijski posmatrano) rezultira iz zatečene i stečene civilizacije, ona istovremeno i razara i asimilira postojeće vrednosti.[17] Suočavajući se, pak, sa »istinom« jednog vremenom izopačenog sveta, ideologija pribegava interpretaciji stvarnosti (upravo stoga što i sama predstavlja deo te stvarnosti) koja ne mora biti i sama stvarnost u svim svojim segmentima i svim svojim manifestacijama[18], kao što se ni proces otuđenja (tako manifestantan u savremenom kapitalističkom svetu) ne može osuđivati u ime nekog humanizma (pa ma bio i socijalistički), već treba pokazati kako se proizvodi, šta uslovljava njegovo generiranje na sve višem nivou i kakve su istorijske konsekvence tog otuđenja.[19] Ovde je, u stvari, reč o tome da je »otuđeno obličje« sredstava za rad i proizvoda rada u određenim društvenim uslovima, koje je ujedno i osamostaljeno od samih proizvođača, istovremeno i samorazgrađivanje kapitalističkih proizvodnih odnosa. Jer, ako marksizam kao teorijsko oružje radničke klase shvatimo i kao praksu proizvođenja sveta, koja je samim tim i praksa njegovog menjanja (po meni, svaki drugi pristup je nužno, u svojoj biti, idealističkog karaktera), onda ovi ili oni pojavni oblici (oni su, u stvari, izraz datosti shvaćene *in lago sensu)* pred-

[17] Jer »svijest ne može nikada biti nešto drugo do svjesno biće, a biće ljudi je njihov stvarni životni proces« (K. Marks, *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 293).

[18] Zbog toga je Marks ukazivao da treba pri izučavanju jednog pokreta razlikovati ono što taj pokret proklamuje od onog što su stvarne posledice njegovog delanja.

[19] Marks *(Oekonomisch—philosophische Manuskripte*, Reclam, Leipzig, 1970, str. 151), govoreći o otuđenom radu, ističe da on polazi u razmatranju tog problema od »nacionalno-ekonomske savremene činjenice«.

stavljaju deo jedinstvenog procesa svetske afirmacije socijalizma. Konkretno govoreći, i strukturalne promene u savremenom kapitalizmu čine sastavni deo tog jedinstvenog svetskog procesa. Da bi se taj proces ubrzao, čini se celishodnom, s jedne strane — da se pridobiju i oni društveni slojevi koji su objektivno saveznici radničke klase, a s druge strane — da se uspostave jasne veze između društvenog i političkog života. Ovde je, naime, reč o povezanosti svakodnevnog života tih klasa, odnosno eksploatacije kojoj su potčinjene i političkih opredeljenja.

Ali, bez projekta za nova društva ne može se uspostaviti veza između današnjih i budućih borbi. Konkretno govoreći, sva pitanja sa kojima se suočava razvijeni kapitalistički svet danas (ekološki problemi, problem obrazovanja i urbanizacije, odnos između rada i kapitala, pitanje uticaja radnika u odlučivanju i upravljanju itd.) zahtevaju socijalistički odgovor.

Ukoliko se više, pak, kapitalizam bude nalazio politički i ekonomski razoružan pred rastućom krizom, utoliko se manje može radnički pokret ograničiti samo na klasične oblike revandikacije. On mora težiti opštoj izmeni strukture proizvodnje i potrošnje u okviru jednog novog tipa društva. Taj novi sistem treba, u suštini, da se razlikuje od postojećeg, u kome su proizvodnja potrebnog i rasipništvo nerazmrsivo pomešani (protivrečnost između upotrebne i prometne vrednosti). Može se, isto tako, pretpostaviti da će radnička klasa u pomenutim uslovima zahtevati više odgovornosti u odlukama. Na taj način radno mesto postaće žiža ekonomskih, političkih i kulturnih interesa sa težištem na kolektivnoj potrošnji. Ali, zar se i time objektivno ne erodira kapital kao društveni odnos?

Veljko Radović

„Veliko žarište sumnji"

(*Fjodor Mihajlovič Dostojevski*, O umetnosti, *»Gradina«, Niš, 1974; prevod dr Save Penčića)*

»Umjetnosti ne treba propisivati ni ciljeve ni naklonosti.«
(Dostojevski)

»U nas neprestano nešto čekaju«, zapisao je u svoj dnevnik Dostojevski, uplašen atmosferom krajnje moralne oronulosti drevnog ruskog naroda, odnarođavanjem ruske inteligencije, velikom besposlicom, morem popijene votke i bezizlazom pred velikim Preokretom. Obilježen sviješću o misiji izabranika koji hoće, može i mora da doprinosi samospoznaji i buđenju svog učmalog naroda i njegovih neograničenih stvaralačkih energija, mnogostruka ličnost »pjesnika podzemlja« i »ruske agresivnosti« izražavala se i publicistički direktno u »sličicama« i feljtonima«, kako ih je njihov genijalni autor, u svojoj plemenitoj skromnosti, nazvao. Te njegove zabilješke, pisma, članci, feljtoni, dnevničke zabilješke — sve to je označeno snagom »usmjeravajućeg genija« koji je želio da, koliko mu snage dopuste, neposredno i aktivno utiče na tok ruske istorije. U svim ovim tekstovima preovladava, kao vrhovni cilj, ideja Preporoda jednog naroda koji se poslije »evropskih« reformi Petra Velikog vraća ruskoj samobitnosti i nacionalnom biću, odbijajući se, kao džinovsko ostrvo, od takozvanog »evropskog elementa«. »O sebi ću vam reći da sam ja čedo svoga veka«, kazaće Dostojevski, »čedo sumnji i neverice, da to ostajem i biću to (ja to znam) do smrti.« To je izgovorio odmah nakon izlaska iz petropavlovske tamnice, u koju je dospio kao »petraševac« i utopist, vjernik preporoditeljske misli koja je zazivala veliku, istorijsku premetačinu svega u Rusiji. On to neće dočekati, ali će taj Preporod na neki način inspirisati i predvidjeti velikom snagom istorijske intuicije i razgađanja.

Dostojevski, obuzet traženjem izlaza iz ruskog lavirinta, govorio je kako je *Don Kihot* najveće djelo koje je čovjek napisao, ali i on sâm bio je nalik na Servantesovog junaka raspetog između banalnosti i vizionarstva, horizonta i vertikale, ništavila i ljepote, prolaznog i nezavršivog. Za *Don Kihota* će kazati i da je »poslednja reč ljudske misli, najgorča ironija koju je čovek mogao izraziti«. Kao romantični španski vitez od Manče, i Dostojevski je pokušavao, čitavog svog mučeničkog života, da unese red i duh diferenciranosti u odnarođenu kulturu svoga naroda: bolno je posmatrao i slušao kako ruski intelektualci govore francuskim jezikom, stideći se svoga, i kako nacionalno biće i rusko samopoštovanje čuvaju samo postojani »prosti« mužik i — guvernante?! »Mi Rusi«, piše Dostojevski, »imamo dve domovine: Rusiju i Evropu, i to čak i onda kada se nazivamo slovenofilima.« A slovenofilstvo Dostojevskog odgovor je, zapravo, na otuđivanje ruske inteligencije i na »dvestagodišnji period našeg razvrata i naših patnji«. Otuda potiče i njegovo »narodničestvo« — što je zakonitost lako shvatljiva — jer je samo narod, dakle, umio da se sačuva od snobovske evropeizacije i duha samoponištavanja i samoprezira. Dostojevski je bio jedan od onih umova koji je doprinosio prelasku nacije u »čovječanstvo« isto toliko koliko i spoznaji da je narodnost najveće realno jedinstvo koje je evolucija proizvela, tako da je veoma skladno mirio nacionalno i kosmopolitsko.

Svojim čitaocima poručivao je da je izdavao »Piščev dnevnik« iz »snažne potrebe da se sâm iskažem u ovom našem zanimljivom i tako karakterističnom vremenu«. Dostojevski je, dakle, htio da »preuzme ulogu mislioca«, uvjeren da tako neposrednije djeluje na rusku svijest tekstovima refleksivnog, pa i gotovo propagandističkog karaktera. Stoga je sasvim razumljiva njegova beskrajna fascinacija Puškinovim genijem koji je — mada plemićkog porijekla — najdublje izrazio rusko nacionalno biće (»To je pesnik koji je na dugo vreme trasirao kretanje ruske svesti«, pisao je Dostojevski o njemu). Dostojevski je smatrao da je upravo Puškin rekao *novu* riječ svome narodu, kao da je probudio samu materiju.

U člancima »feljtonskog« karaktera, skupljenim u ovoj knjizi, ispoljava se odnos Dostojevskog prema principijelnim problemima ljudske sudbine i umjetnosti, i s njegovim umjetničkim opusom čine nerazdvojnu cjelinu. On je umjetnosti pridavao značaj »duhovne organizacije svijeta«, i njoj je posvetio mnoge stranice. »Mi smo na književnost gledali kao na samostalnu snagu, a ne kao na sredstvo«, pisao je sporeći se sa onima koji su umjetnosti davali propagandističke zadatke isto tako kao i ideolozima takozvane »čiste umjetnosti«. Bio je energičan protivnik utilitaristima, pa je polemisao i sa pozitivistom Visarionom Bjelinskim, koji je suviše racionalistički posmatrao umjetničko djelo, ne uviđajući kako je ono konvergencija više nivoa i mnogostrukost koja se ne da objasniti samo s jedne tačke gledišta. »Ali kao nešto završeno«, piše Dostojevski, »organsko, stvaralaštvo ima i svoj samorazvoj, ne podnosi nametanja i traži punu slobodu razvoja; otuda i svako sputavanje, potčinjavanje, svaka direktiva koja dolazi spolja, svaki nametnuti cilj bivaju i nezakoniti i nerazumni. Glupo, smešno i nezakonito sputavanje ljudskog duha u njegovoj aktivnosti i razvoju.«

Dostojevski je bio protiv ideala vulgarne »korisnosti« umjetničkog djela, jer je smatrao da je jedini zadatak umjetnika da napiše *dobro* djelo, a da nije njegovo da brine o »korisnosti« i »nekorisnosti« njegovoj.

Razumije se, Dostojevski je bio dijalektičar od formata, i nije zaboravio da jasno i nedvosmisleno formuliše šta je to, po njegovom uvjerenju, *dobro* djelo, a to znamo iz osnovnog, principijelnog stava njegovog estetičkog sistema: »... saglasnost, po mogućstvu potpuna, umetničke ideje sa formom u kojoj je ona ovaploćena«. Istovremeno s tim, Dostojevski se žustro borio protiv zaglupljujućih idealizacija, a za shvatanje realizma kako ga on razumije. To, naravno, nije bio »statistički« realizam činjenica, nego realizam višeg reda gdje se stvarnost, sredstvima umjetnosti, transponuje i simbolizuje u višu i univerzalnu istinitost (»Treba najpre naučiti prenositi istinu stvarnosti da bi se došlo do istine umetničke«). »Zadatak umetnosti nije u slikanju životnih slučajnosti, već opšteg smisla koji se krije u raznovrsnosti raznorodnih životnih pojava«, piše Dostojevski, dodajući da je »stvarnost iznad svega«, jer se »ne može ukloniti ispod sebe tle na kome sve stoji«. Istovremeno, on je smatrao da nije zadatak umjetnosti da nam vraća »neutralni odraz« kao bestrasno ravnodušno ogledalo, već stvarnost viđenu kroz stvaraočevu strast, temperament, svijest, subjektivnost (»Ne, ne traži se to od umetnika, ne traži se fotografska vernost, niti automatska tačnost, već nešto drugo, više, šire, dublje«).

Dostojevskom su prebacivali da su njegovi likovi nekako »fantastični«, da nisu »realni«, jer su od umjetnosti tražili prostu »činjeničnu« vjerodostojnost koju zahtijeva feljton (pa čak ni on u najboljim svojstvima!), a ne umjetničko djelo. On im je odgovorio ovako: »Ja imam sopstveni pogled na stvarnost (u umetnosti), i ono što većina naziva bezmalo fantastičnim i izuzetnim, za mene ponekad predstavlja suštinu realnog. Svakodnevne pojave i mehaničko gledanje na njih za mene još uvek nije realizam, čak naprotiv.« Dostojevski je gotovo sve svoje teme preuzimao, kao što se zna, iz novina i skandaloznih rubrika, ali njegov genijalni dar uopštavanja činio je likove romana »fantastičnim« za one koji pod realizmom razumiju — fotografizam. No, Dostojevski je bio za »realizam u višem smislu«, i taj svoj stav ostvario je i dokazao, na genijalan način, u svojim velikim romanima — poemama o paničnom traženju »čovjeka u čovjeku« u trenutku ozarenja i prosvjetljenja duševnosti.

Na primjedbe o savremenosti i nesavremenosti umjetnosti Dostojevski ovako odgovara: »Nesavremene umetnosti, umetnosti koja ne odgovara savremenim potrebama, nikako i ne može biti.« Ta njegova misao i danas ostaje na snazi, jer je savremenost osnovna pretpostavka i *zakon* umjetničkog djela. Naravno, pod time se ne podrazumijeva spoljni vid savremenosti, jer lociranost djela u aktuelno vrijeme još ne obezbjeđuje savremenost umjetničkom činu. Tako je Dostojevski vidio prepletenost i mnogostrukost odnosa aktuelnosti i vjekovječnosti, dnevnog i istorijskog. U tom haosu i nediferenciranosti samo umjetnost nalazi »tipičnosti«, univerzalije kojima se odlikuje ljudska priroda: stoga umjetnost i jeste vrhovni izraz čovjekovog duha, čak i danas kad je u očevidnoj krizi oblika. »Ljudska duša će ostati uvek ista«, pisao je »pjesnik iracionalnog«, misleći pri tom na ono što je nepromjenjivo i transistorijsko u ljudskoj prirodi, po čemu čovjek posjeduje individualnost, posebnost. »Ne može se tako devalvirati čovek, ne može mu se reći: ovo su tvoje potrebe, živi ovako, a ne onako! Ma kakve razloge pri tome izmislili, niko vas neće poslušati«, poručuje Dostojevski »geometrima« raznih utopija, ukazujući na čudesnu složenost ljudske prirode koju nije lako zadovoljiti i razumjeti. Čitavog

svog vijeka odgonetao je tajnu ljudske prirode, i nije je odgonetnuo u svoj svojoj nepojmljivoj složenosti i neograničenosti. Naslutio je, kao »proročka« pojava s moćnim uvidima u cjeline događaja, samo ono što je tipično i preovlađujuće — preko toga nije ni moguće doprijeti. »Čovek je tajna«, piše Dostojevski, »nju treba odgonetati, i ako je budeš odgonetao čitavog svog života, ne misli da si uzalud proćerdao vreme; ja se bavim tom tajnom, zato što želim da budem čovek... Pojedinačan čovek ne može da do kraja otkrije onaj večni, sveopšti ideal — neka je taj čovek i sâm Šekspir — pa, prema tome, ne može ni *propisivati* ciljeve umetnosti ni puteve njenog razvoja.«

Dostojevski je poimao raznolikost ljudskih puteva koji vode do prividа istine, jer je u njemu gorjelo »veliko žarište sumnji«. Sve njegove likove odlikuje »patnja za idealom«, pa ju je i autor besmrtnih djela lično osjećao u svoj svojoj veličini. Vidio je nesrazmjeru između veličine i značaja života i banalnih uslova u kojima se izvršava ruska — i uopšte ljudska — sudbina, i to mu je davalo snage da se bori za harmoniju, ljepotu i oblik u velikom neredu: političkom, moralnom, estetskom.

Dostojevski je bio vanredno realističan čovjek kraj sve »fantastične« atmosfere kojom je obavijeno njegovo »mjesečarsko« djelo. To je Rusija poslije Petra Velikog, Rusija — probuđeni kolos koji ustaje iza vjekovnog drijemeža. Stoga je Dostojevski htio da bude otrežnjavajući ruski genije, i pozivao je narod da oslobodi zatomljenu i zapretanu ljepotu originalnosti i autentičnosti. Petar Veliki, začetnik protivazijatske reforme, naslutio je snagu svoga naroda, ali samopoštovanje tom narodu mogli su vratiti samo veliki pjesnici toga jezika: Puškin prije svih, zatim Dostojevski, Gogolj, Turgenjev, Tolstoj... Boreći se protiv zastrašujućeg ruskog anahronizma toga vremena i zatvorenih horizonata, Dostojevski je pisao: »Po našem mišljenju, zdrav je i snažan onaj koji se pozitivno odnosi prema trenutku sadašnjosti, prema trenutku u kome živi i koji shvata.« Koliko je u ovim riječima mudrosti i poimanja »aktuelizma«, koliko poznavanja ruske stvarnosti od jednog — »fantasta«! On, slovenofil, borio se za tradicije i očuvanje korijena nacionalne samobitnosti, ali se istovremeno zalagao da se njegov narod uključi u svjetsku zajednicu i napusti svoj provincijalni položaj u Aziji. Kakvo je to »proroštvo« bilo, s koliko političkog smisla za istorijsko i dnevno! »U toku svih ovih sto pedeset godina, mi nismo ništa drugo radili sem što smo preživljavali posledice povezivanja sa svim civilizacijama sveta, zbliženja s njihovom istorijom, sa njihovim idealima«, piše Dostojevski u jednom svom članku. On je znao kakav je kulturni »šok« bio to suočenje sa civilizovanom Evropom koja se nadmeno odnosila prema »varvarskoj« Rusiji. Rusija je morala da preboli to osjećanje niže vrijednosti, a da ga preboli, najviše su joj pomogli njeni vrhunski geniji, među njima — možda u prvom redu — baš Dostojevski. Dostojevski je bio za razbijanje ruske izolacije (borio se da Rusija okeanski široko »uđe u život čovečanstva«), ali je bio za njegovanje vlastitih tradicija, za prilike u kojima guvernante neće čuvati ljepotu maternjeg jezika, uz dojilje i mužike jedine čuvare »rusijskog« principa.

Puškin je vratio ruskom narodu blago velikog jezika, Dostojevski je pomogao njegovoj samospoznaji, a Gogolj mu je donio pred lice ogledalo »strašne moći podsmijevanja«. Ispoljila se, tako, »potpuno ruska protivrečnost« koja se izražava između dvije suprotnosti: »narcisoidnog samo-

obožavanja i podrugljivog samoprezira«. U djelu Dostojevskog prepoznala se Rusija anarhije, panike, bezizlaza, votke i očekivanja smaka ili spasa. »Idealizam zaglupljuje, odvodi u apstrakciju i umrtvljuje«, rekao je Dostojevski, vjerujući u tle gdje se izvršuje konkretna ljudska sudbina, a ne u propozicije, propise i »statistike«. »Uvek sam verovao«, zapisaće u svoj *Dnevnik,* »u snagu humanog, estetski izraženog utiska«. Jer »mi ne znamo pouzdano u čemu je korisnost umetnosti«, Dostojevski je upravo stoga vjerovao samo u posredno dejstvo umjetničkog djela kao istine višeg reda.

Dostojevski je bio čovjek velike odgovornosti pred svojim narodom i lične smjelosti, pa je govorio da narod tog vremena mora da *doraste* do Puškina: »Puškin, na onom stepenu razvoja na kome je stajao, nikada nije mogao biti shvaćen od prostog naroda. Zar je on, da bi bio shvaćen, bio dužan da se vraća prostom narodu, da govori njegovim jezikom (što bi on, i te kako, umeo) i skriva od njega sopstveni razvoj?« Dostojevski je znao da se vrijednost umjetničkog djela prosuđuje tek kasnije, kad se raziđe lažni dim slave, pa je i mogao da kaže: »Nepoznat sadašnjem ruskom narodu, ja ću biti poznat onome koji dolazi.«

Dostojevski je i ovdje bio »vidovit«. Znao je da je izrekao istinu svome narodu, i to suverenim umjetničkim sredstvima i ogromnom snagom uopštavanja. U ovoj knjizi »feljtona« i »sličica« suočavamo se sa Dostojevskim — misliocem, iako stalno napominje kako on nije »kritičar«. Dao je, ipak, nebrojene dokaze svoje sjajne misaonosti i dokaze da je njegov dar predviđanja golem. U tom smislu, njegovi tekstovi nose u sebi snagu aktuelnosti, kao da su pisani juče ili danas. Evo za to samo jednog primjera: »Sve se otuđuje, usamljuje, svako želi da otkrije nešto posebno, svoje, novo i do sada nečuveno.« Dostojevski je, dakle, prije stotinu godina, naslutio neviđeni prodor individualizma i atomizacije ljudskog društva. On, čak, govori o *otuđenju,* u tolikoj mjeri su njegovi zaključci i sudovi savremeni, može biti i — svevremeni.

U tom smislu, knjiga Dostojevskog, *O umetnosti,* dragocjena je iz mnogobrojnih razloga koje sam ovdje samo nagovijestio. To je »svakidašnji« Dostojevski koji hoće da utiče na »rusku svijest« kao što je to činio Puškin. Nema sumnje, Puškin je nadahnuo njegovo djelo svojim velikim primjerom.

Karl Korš: Radno pravo za savjete poduzeća

(»Stvarnost«, Zagreb, 1974)

Ideje koje Karl Korš razvija ili samo nagoveštava u svojoj studiji *Radno pravo za savjete poduzeća* inspirisane su revolucionarnim previranjima u Nemačkoj posle oktobarske revolucije u Rusiji, pred kraj i neposredno posle prvog svetskog rata. Ove ideje svojom teorijskom validnošću i značajem koji su imale i imaju za poimanje istorijske uloge radničke klase u borbi za nove, prije svega ekonomske i socijalne sadržaje demokratije zauzimaju istaknuto mesto u riznici ideja o neposrednoj demokratizaciji i samoupravljanju.

Revolucionarne ideje i dela svojom snagom, valjanošću i podsticajnošću žive i inspirišu mnogo duže nego njihovi tvorci. One postaju putokazi na raskršćima društvenog progresa, ulaze u istoriju na kojoj počiva današnjica i na kojoj se gradi budućnost.

Danas samoupravljanje nije samo ideja, već životna stvarnost. Ne samo u Jugoslaviji, nego i u nizu razvijenih zemalja i zemalja u razvoju sve više prodire ideja samoupravljanja i rađaju se konkretni oblici participacije i samoupravljanja. Samoupravljanje je izraslo iz najrevolucionarnijih tradicija međunarodnog radničkog pokreta i danas, kada samoupravljanje sve sigurnije i sve brže »kruži« svetom, Koršovo delo postaje sve aktuelnije.

Iako je K. Korš (1886—1961) živeo u vremenu koje karakteriše niz društvenih promena i revolucionarnih prevrata, od »procvata« kapitalizma, njegovih kriza, izbijanja oktobarske socijalističke revolucije, utapanja kapitalizma pred narastajućim revolucionarnim snagama i pobede socijalističkih revolucija u nizu zemalja do prerastanja socijalizma u svetski proces, ipak osnovna preokupacija njegovih teorijskih razmišljanja su događaji posle oktobarske socijalističke revolucije, naročito dvadesetih godina.

K. Korš je filozof-marksista širokih vidika i revolucionar. Nije mogao a da ne dođe u sukob sa nosiocima tendencija monopola nad mišljenjem u redovima komunističkog pokreta, a isto tako i socijaldemokratskim shvatanjima da se socijalizam može izgrađivati bez rušenja kapitalizma. Zbog svojih stavova u prilog intelektualnih sloboda i zbog pripadništva »ultralevici«, 1926. godine je isključen iz Komunističke partije Nemačke.

Prvi svetski rat i oktobarska revolucija su u gotovo celoj Evropi uzdrmali ne samo buržoasku ideologiju, prema kojoj je kapitalistički poredak najbolji i poslednji oblik društvene organizacije, ovaploćenje slobode i jednakosti svih ljudi, već i kapitalistički ekonomski i društveno-politički sistem. Zahtevi masa, beda i siromaštvo radnika i drugih društvenih slojeva, spremnost da se bore za revolucionarne promene, kao i praktični pokušaji da se situacija izmeni, stvorili su u Nemačkoj usijanu političku si-

tuaciju. Ideje o radničkom upravljanju preduzećima i čitavom privredom i društvom dobile su materijalnu snagu i političkog nosioca. Neposredni cilj radnika postao je sistem saveta koji se konstituišu u proletersku državu.

Međutim, Socijaldemokratska partija Nemačke, koja je pre prvog svetskog rata bila, nesumnjivo, najjača radnička partija u svetu, svojom oportunističkom politikom i ponašanjem, glasanjem za ratne kredite i podržavajući interese i ciljeve imperijalizma, gubi ugled revolucionarne partije. U njoj dolazi do pojave frakcija. Iz nje se 1917. godine izdvaja Nezavisna socijaldemokratska partija Nemačke (grupa Kaucki, Ebert, Bernštajn, Libkneht, Luksemburg). Kasnije će R. Luksemburg, F. Mering, K. Libkneht osnovati »Savez Spartak«, koji je sačinjavao organizaciono jezgro buduće Komunističke partije Nemačke.

Razjedinjeni radnički pokret i partija pocepana na frakcije nisu bili u stanju da stanu na čelo nezadovoljnih masa i povedu ih u odlučujući revolucionarni okršaj. Došlo je do apsurdne situacije da su se vodeće radničke partije suprotstavljale spontanoj revolucionarnoj borbi radničkih i narodnih masa. Tako je propao i pokušaj da se pobuna mornara na ratnim brodovima, kojima su se pridružili radnici u Kilu i posade drugih brodova, pretvori u socijalističku revoluciju.

Oko nove 1919. godine propao je još jedan pokušaj da se revolucionarnim putem u Nemačkoj uspostavi republika sovjeta. Ciljevi i težnja radnika su izneverani. Oportunizam i sindikalistička politika radničkih vođa i političkih organizacija ugušili su revolucionarni zanos. Slabo organizovane pobune i usamljeni pokušaji da se stanje u zemlji promeni nisu mogli zameniti i nadomestiti odsustvo organizovane borbe radničke klase u Nemačkoj. Već na Prvom kongresu radničkih i vojničkih sovjeta 1918. godine većina od 488 delegata glasala je za socijaldemokrate i odbila predlog da sovjeti postanu vrhovna zakonodavna i izvršna vlast, a prihvatila zahtev za raspisivanje izbora iz kojih je kasnije nastala Ustavotvorna skupština prve Nemačke Republike, koja će doneti poznati Vajmarski ustav.

Iako je u Nemačkoj srušena monarhija i uspostavljena demokratska republika s jednakim i opštim pravom glasa i donesen »demokratski« ustav, ipak je njime konstituisana samo vlast buržoazije. Politička demokratija samo je deo onoga za šta su radničke mase bile spremne da se bore. Političke slobode koje je zagarantovao Vajmarski ustav i »oktroisana« industrijska demokratija, kako to slikovito Korš kaže, »saterana« u član 165. Ustava, predstavljaju štur i zanemarljiv »rezultat« i ishod čitavog onog revolucionarnog htenja radnika.

Suština Koršove teorije industrijske demokratije upravo i jeste kritika ograničenosti političke demokratije. On je svestan koliko su odredbe Vajmarskog ustava o savetima preduzeća oskudne i koliko predstavljaju osakaćene ideale radništva, koliko su ovi ideali ustavno-pravno reducirani i koliko su praktična rešenja ispod i onako oskudnih pravnih mogućnosti.

Ono što je nemačka radnička klasa dobila Vajmarskim ustavom daleko je od Koršove predstave o ulozi i mestu revolucionarnih saveta. Međutim, i ti rezultati, koji nikako ne zadovoljavaju zahteve koje Korš i pre svega radnička klasa traži za savete, ipak predstavljaju, kako to kaže Korš, prvi korak ka osvajanju socijalnih i ekonomskih sadržaja, prvi korak u ostvarivanju industrijske demokratije. To je za njega »vrlo slabo pravo«, ali početak jednog »privrednog konstitucionalizma« koji, poput »političkog konstitucionalizma« u borbi buržoazije za političku demokratiju u XVIII i XIX veku, predstavlja ograničavanje »najneograničenijeg despotizma u pogonima rada«, jer »razvoj slobode u zajednici rada još nije dospeo ni do »parlamentarizma« (str. 30).

Pred radničkom klasom, ističe Korš, stoji borba za ekonomsku moć. Kao što se građanska klasa borila i otimala od feudalne aristokratije komponente političke moći, tako i radnici moraju voditi borbu za industrijsku demokratiju. Saveti preduzeća su samo prva faza u procesu dugotrajne borbe za ekonomske i političke zahteve proletarijata koji traže svoje zajedničko ispunjenje u izgradnji sistema saveta. Oni predstavljaju socijalnu reformu kao integralni deo velikog procesa socijalne revolucije. »Pojmljen u tom svom izvornom smislu, pokret se savjeta više ne pojavljuje kao puka pripremna akcija za glavnu bitku socijalne revolucije što dolazi, nego kao zbiljski i konačni početak te odlučujuće socijalne bitke same« (str. 81).

No, i ta prva faza je odredbama Ustava tek načeta. »Na mjesto proleterskih savjeta koji suodlučuju postavio se u pojedinim poduzećima puki »organski« produžetak »radničkih i namješteničkih odbora« iz 1891. i 1916, a kao nadomjestak za tzv. »više savjete« poseglo se za onim »paritetnim« »komorama rada...« (str. 66); »... prijevarni čl. 165. njemačkoga Zemaljskoga ustava od 11. VIII 1919. koji na riječima ispunjava preuzetu obavezu »fiksiranja savjeta u Ustav«, a zapravo na mjesto radničkih savjeta, mišljenih kao klasno predstavništvo, postavlja »privredne savjete«, u kojima predstavništva poduzetnika, radnika i »drugih krugova naroda koji sudjeluju trebaju zajedno djelovati na ispunjenju privrednih zadataka« (str. 85), istiskuje radničke savete i ograničava njihovu delatnost na sindikalne akcije. Čak su i u Ustavu »fiksirane« odredbe konsolidacijom buržoazije bile izigrane. Sada buržoazija, ojačana i konsolidovana, nastupa sa klasnih pozicija. Sada ona teži klasnom sukobu. Opet apsurd. Događa se da buržoazija, podstaknuta svojom ekonomskom i političkom snagom, izigravajući prava radnika, »ispravlja« greške i besprincipijelnost proleterskih vođa dovodeći do novih klasnih zaoštravanja i nove, klasne pozicije radništva.

Ponekad se stiče utisak da Korš, razrađujući svoju teoriju industrijske demokratije, robuje istoriji pokreta i borbe za političku demokratiju. Njegov pristup karakteriše stalno vraćanje tom periodu i početnim fazama razvoja građanskog društva. Borbu radničke klase, borbu za industrijsku demokratiju i političku demokratiju, Korš povezuje odgovarajućim analognim oblicima i fazama razvoja, ali su ove borbe vođene u različitim vremenskim i socijalnim kontekstima. Po njegovom mišljenju, razlika između roba i njegovog gospodara, odnosno radnika i kupca njegove radne snage je u tome što radni narod može »postaviti zahtjev za slobodnijim ustrojstvom rada i za taj svoj zahtjev navesti sve one razloge koje je nekada građanska klasa sama navodila u svojoj borbi protiv kneževskog despotizma i staleških povlastica«. »Isti razvoj koji se u toku povijesti zbivao u »nadgradnji« državne zajednice zbiva se drugim tempom razvoja i djelimično u drugim oblicima i u ekonomskoj bazi te političke zajednice, u »zajednici rada« (str. 24).

»Ali, kao što se u političkoj zajednici ustav apsolutne monarhije povijesno razvio iz drugih oblika, te kao što su za apsolutnom monarhijom povijesno došli drugi oblici države, tako se i u ustrojstvu »zajednice rada« može povijesno slijediti stalni razvoj, samo što pojedine njegove faze dospijevaju jednu svjetsko-povijesnu epohu kasnije nego odgovarajuće faze političkog razvoja« (str. 24).

Slično fazama buržoaske revolucije: »feudalističko-patrijarhalno ustrojstvo rada«, stanje prije apsolutne monarhije, apsolutna monarhija, borba trećeg staleža za suodlučivanje u državi, teku i faze borbe radničke klase za ekonomska i socijalna prava. Po Koršu, fazu »feudalističko-patrijarhalnog ustrojstva rada« smenjuje faza prelaza u buduće demokratsko ustrojstvo rada, period bezgraničnog despotizma u zajednici rada, koji dovodi do borbe radničke klase za oslobođenje radnog čoveka i za dobijanje prava sudelovanja građanina-radnika u zajednici rada.

Participacija radnika u odlučivanju u privredi išla je od mešanja države i intervencije zakonodavca, preko sindikalnog organizovanja, do saveta i industrijskog konstitucionalizma, koji, po Koršovom mišljenju, neminovno vodi u industrijsku demokratiju. A tada »postepenim nestankom klasa i klasnih suprotnosti u komunističkom društvu« »odumire« čak i država. Prirodno je da sva ograničenja neposrednih oblika sudjelovanja radnika u proizvodnji u korist proleterskom državom posredovanih oblika sudjelovanja koja se pojavljuju u toj prvoj fazi nisu sračunata na duže trajanje. Dapače, daljnjim razvojem komunističkog društva iz sirovih oblika njegova prvog stadija nastanka moraju neposrednija prava sudjelovanja vrlo brzo ponovo doći u prvi plan, dok napokon, nakon potpunog »odumiranja države«, ne ostanu jedina« (str. 35).

Osnovna je vrednost Koršovog rada što je početkom dvadesetih godina, kad je ideja radničkog upravljanja privredom i ideja radničke države na principu saveta bila aktuelna i prisutna širom Evrope, pokušao da taj trend i suštinu zahteva teorijski analizira i uopšti, imajući pred očima viziju o smeni epoha, i da iz spontanih radničkih težnji ono što im je opšte uobliči u jedan prilog revolucionarnoj teoriji. To je bilo vreme kada je još bilo

sveže sećanje na slavni, iako neuspeli pokušaj republike sovjeta u Mađarskoj, na slične pokušaje u Bavarskoj, vreme kada je plamsao pokret stvaranja fabričkih saveta u Italiji pod rukovodstvom Gramšija, koji je diktaturu proletarijata teorijski temeljio na organizacijama proizvođača, za čiju je prvu ćeliju smatrao fabrički savet, a ovaj, opet, uzimao kao »obrazac proleterske države«. U takvoj epohi kad je sama ideja već prelazila vreme kulminacije i nezadovoljan stepenom i načinom njenog ostvarivanja u samoj Nemačkoj, Korš je opet u toj ideji video iskru iz koje u budućnosti može buknuti plamen i zato je svesno i tada i više puta kasnije ukazivao na značaj ideja radničke demokratije koja počinje upravljanjem radnika u njihovim zajednicama rada. Koršovo delo je formalno jedan pokušaj da se izloži »radno pravo fabričkih savjeta« na osnovu oskudnih mogućnosti koje je pružao Vajmarski ustav, ali sa mislima stalno usmerenim na ono što ova ideja znači i što može potencijalno doprineti teoriji i praksi oslobođenja radničke klase uspostavljanjem njene klasne vladavine koja će za proizvođače biti industrijska, odnosno radnička demokratija. U daljoj evoluciji, sticajem niza okolnosti, u većem delu kako socijaldemokratskog tako i komunističkog krila radničkog pokreta preovladavala je koncepcija etatističkih oblika upravljanja privredom posle nacionalizacije, odnosno podržavljenja sredstava za proizvodnju. Niz Koršovih rasprava objavljenih u ovoj knjizi, kao *Spisi o socijalizaciji*, znatnim se delom bavi baš ovim pitanjima. Tridesetih godina, kad se kao bljesak pojavio i slučaj upravljanja katalonskih radnika u vreme republikanske Španije, Korš posvećuje veliku pažnju ovom revolucionarnom pokušaju. Danas, kada ideja o radničkom samoupravljanju doživljava ponovni snažni uspon prevođenje ovog Koršovog dela predstavlja značajan i koristan pothvat koji će široj čitalačkoj publici osvetliti iz jednog posebnog ugla i iz jedne specifične situacije niz teorijskih problema samoupravljanja. Tome će doprineti i dobar prevod (Ž. Puhovski i I. Prpić) i informativan pogovor (I. Prpić).

Vladimir Lakićević

Svetozar Radonjić Ras: Traganja teatrom

(Izdanje časopisa »Pozorište«, Tuzla, 1974)

Nakon tri knjige poezije, dvije knjige proze, nekoliko dramskih tekstova i desetina priloga po časopisima širom Jugoslavije iz oblasti sociologije pozorišta, sarajevski književnik i teatrolog Svetozar Radonjić Ras upravo je objavio knjigu studija pod naslovom *Traganja teatrom*. Knjiga je podijeljena u dva dijela, od kojih je svaki relativno samostalan, ali se oba, opet, međusobno dopunjuju, tako da čine širu cjelinu u okviru koje se jasno uočavaju autorovi stavovi o odnosu pozorišta prema zbivanjima u društvu. U prvom dijelu knjige (»Doba i teatar«) autor, sa sociološkog aspekta, studiozno i argumentovano govori o odnosu pozorišta i naše savremene stvarnosti, a u drugom, prvenstveno sa estetskog, a i sa sociološkog aspekta, analizira neka značajnija ostvarenja u našem pozorištu (»Dramska trilogija Đorđa Lebovića«, »Dramsko u djelu Marka Miljanova«, predstave Jovana Putnika po romanima Meše Selimovića i *Glorija* Ranka Marinkovića). Tako se u cijeloj knjizi jasno nazire linija za koju se autor odavno zalaže, a koja se sastoji u njegovom stavu o nužnosti korespondencije pozorišta i društva.

Svoje stanovište Radonjić naročito opširno i svestrano razrađuje u obimnoj studiji *Kriza, nemoć ili nesporazumi*, u kojoj se posebno bavi problemom publike, problemom ritualnog, problemom savremenog scenskog junaka te problemom osavremenjavanja pozorišta. Govoreći o tobožnjoj krizi pozorišta, o kojoj je dosta pisano, Radonjić smatra da institucionalna kriza teatra kakvu neki poslenici pozorišta nagovještavaju uopšte ne postoji. Nju su izmislili oni koji nijesu znali kuda da krenu, kako da se snađu u našim burnim društvenim zbivanjima, posebno u procesu razvoja samoupravnih odnosa i dovođenja udruženog rada u poziciju da utiče na sudbinu pozorišta, na njegovo mjesto i ulogu. Dakle, ne može biti govora o nekakvoj institucionalnoj krizi pozorišta, odnosno o krizi njegove djelatnosti, koja, navodno, nastaje sama po sebi, već tu, nazovimo krizu, treba

tražiti u skupu mnogih akutnih problema savremenog pozorišta. S tim u vezi autor, pored ostalog, kaže: »Činjenica je da su neki momenti... imali negativne reperkusije na aktivitet, razvoj i trenutno stanje teatra. Međutim, to je samo jedna, ne sasvim bitna, strana nesporazuma vezanih za savremeni teatar. Ta, nazovimo kriza, je formalne naravi. To nije dovoljno da bi se, u ovom trenutku, kompleksno sagledali oni bitni, oni suštinski problemi teatra. Stoga nam pojam *institucionalna kriza teatra* može poslužiti samo kao opomena da treba na drugoj strani tražiti bitne elemente krize našeg savremenog teatra, ako tu krizu shvatimo kao skup nekih akutnih problema« (str. 10).

Kao jedan od dominantnih problema savremenog pozorišta autor ističe društvenu ulogu pozorišta danas, to jest odnos pozorišta prema sadašnjem trenutku našeg društvenog razvitka. Taj se odnos, po Radonjiću, izražava u nekoliko komponenti, a prvenstveno u programskoj orijentaciji, estetskom stavu prema odabranom repertoaru i predstavi, te u nedostatku kritičkog odnosa prema starijoj i stranoj dramskoj literaturi.

Polazeći od marksističkog gledišta o odnosu umjetnosti i društva, Radonjić dolazi do konstatacije da mi danas nemamo *savremeni* teatar, mada imamo *ovovremeni* teatar. Pojam »ovovremeni« on tumači samo kao vremensku, dakle formalnu pripadnost pozorišta ovom vremenu, a ne i suštinsku, programsku pripadnost pozorišta ovoj našoj društvenoj stvarnosti. Autor se ne zalaže za socrealizam, propagandni teatar, angažovani teatar i slično. On smatra da pozorište ne smijemo posmatrati statično, već kao živi organizam koji je vječito u kretanju i koji korespondira društvenim zbivanjima, poblemima savremenog čovjeka i njegovim preokupacijama. Pozorišni sadržaj mora, po ovom autoru, izvirati iz srži zbivanja jednog društva, mora imati i kritički i istinski stvaralački odnos prema našoj stvarnosti. Dakako, autor ide i dalje, pa kaže da poniranje pozorišta u suštinu društvenih gibanja ne smije biti ovlašno niti na nivou improvizacija, da se ne smije zadržati na atraktivnosti trenutka, već da mora tražiti probleme i one istine koje imaju univerzalnija značenja i u vremenskom i u prostornom smislu. Radonjić istovremeno konstatuje da u našem poslijeratnom pozorišnom životu svega toga nije bilo, da su se pozorišta držala po strani od naše društvene stvarnosti i da su godinama tavorila vapijući za publikom koju su sama otjerala: zapostavljala su domaće dramsko stvaralaštvo, a bez kriterijuma posezala za svim što je strano, čak i onda kada je to bilo suprotno našoj ideološkoj opredeljenosti estetskim stavovima.

Ukazujući na uzroke toga, autor u prvom redu polazi od činjenice da se u našem poslijeratnom periodu dugo zadržalo mnogo elemenata građanskog teatra. Naime, trebalo je da se teatar brzo, za umjetničko kazivanje gotovo iznenadno, preorijentiše i prilagodi novim uslovima, da se uklopi u nove tokove našeg društva. No, bilo je mnogo umjetnika koji su svoje umjetničko zrenje formirali u predratnom periodu i koji su donijeli sa sobom i literaturu i navike i mnogo toga što je pripadalo onom vremenu. Mnogima se bilo teško prilagoditi novim zahtjevima, pa su nastavili da tavore po starome. Nijesu iskoristili dragocjenu šansu koja im se ponudila.

Vezano za ovaj problem, Radonjić tretira i pojam *narodnog pozorišta* budući da mnoga pozorišta danas u nas nose takvo određenje. Po njemu, ono je formalno: »Narodni teatar danas nije i ne može biti ono što je bio prije pedeset godina, mada mnogi poslenici teatra koji se zalažu za *narodno pozorište* tu formulu traže u jednoj statičnosti, u rješenjima i sadržajima koji su isti kao prije pedeset godina. Naime, narodni teatar danas nije i ne može biti folklor, kvazinacionalni ili pseudoistorijski repertoar, odnosno sadržaj, niti sadržaj poznat iz građanskog teatra. Narod više nije neuk i bez iskustva. Film, radio, televizija, štampa, ipak su učinili svoje. Naša stvarnost se temeljito mijenja i *narodni teatar* morao bi sadržajem i izrazom biti na nivou tih kretanja, na nivou tog trenutka. Teatar mora biti ustrojen tako da se u njemu odražavaju stanja, misli i shvatanja jednog trenutka u datom društvu. Stoga sa razlogom i kažemo da u našem društvu narodni teatar ne može biti onaj teatar koji je dominirao prije nekoliko decenija. Naš narodni teatar mora biti odraz iskustva do kojeg je došla proleterska revolucija i socijalističko — samoupravno društvo. Sam sadržaj našeg teatra, našeg narodnog teatra treba pretežno da bude ono što se zbiva u našem društvu, a ne ono što se zbivalo ili se zbiva

u nekom građanskom društvu« (str. 34).

Koristeći se zvaničnim podacima, autor pokazuje da je od 1960. do 1970. godine broj gledalaca u Jugoslaviji rapidno opadao, a da se istovremeno u gradovima u kojima djeluju pozorišta naglo povećavao broj stanovnika te mijenjala struktura tog stanovništva (rastao je broj đaka i studenata, prosvjetnih radnika, industrijskih radnika itd.). Ovdje on ukazuje da pozorište nije imalo dovoljno sluha kada se odreklo jedne od svojih značajnih funkcija — didaktičke uloge, a ona je još uvijek pozorištu nužna kao značajno sredstvo u borbi za kontakt sa širom publikom. Ovo tim prije što su pozorišta još prije dvadesetak godina prekinula onu pravu vezu sa pozorišnom publikom. Publika se podijelila i ostao je samo onaj njen *elitni* dio vjeran pozorištu, pa se danas, još uvijek, kako ističe autor, u pozorištu osjećaju elementi klasnih struktura.

U vezi s tvrdnjom da je teatar danas u krizi zbog pomanjkanja publike, Radonjić, između ostalog, ističe: »Nedostatak publike nije nikakva objektivna i od teatra nezavisna datost. U dubljem analiziranju uzroka ovog problema mogli bismo doći do zaključka da problem publike može biti interesantan, ali i da je produkt samog teatra. Problem publike, naime, *sam po sebi* ne postoji. On jeste van teatra, ali samo prividno. Jer, odnos publike i teatra čvrsto je vezan uz neke bitnije komponente teatra. Mi možemo osuditi neku imaginarnu publiku koja ne ide u teatar, ali je mnogo bitnije naći valjane razloge, odnosno odgovor zašto ta imaginarna publika ne ide u teatar, zašto tih potencijalnih gledalaca nema na predstavama. Možda se upravo tu, u drugoj i dubljoj instanci tog problema, može tražiti i eventualno naći jedna od bitnijih pretpostavki krize teatra« (str. 13).

Razmatrajući dalje isti problem, autor navodi veoma značajne i neosporne riječi Tomislava Kureleca iz rada *Kazalište i njegova publika* (objavljenog u titogradskoj reviji »Ovdje«, broj 7 iz 1969. godine) da — za razliku od drugih umjetnosti — kazališna umjetnost prestaje postojati onog trenutka kad prestaje njen neposredni dodir sa gledaocem. Radonjić kaže da ove maksime nijesmo bili svjesni ili smo htjeli dokazati suprotno, pa smo se stoga oglušili o osnovne zahtjeve i potrebe gledalaca. Ovu tvrdnju on argumentuje na sljedeći način: »Propustili smo mogućnost da sa njim (gledaocem — B. M.) uspostavimo trajniji i čvršći kontakt. Nismo učinili ono što je bilo nužno učiniti da bismo mogli integralno razvijati teatar i osavremenjavati ga uz razvijanje društvenih odnosa u svim sferama života. Tako, na žalost, dolazimo do konstatacije da danas nemamo *savremeni* teatar« (str. 13).

Zanimljivo je kako autor postavlja problem savremenog scenskog junaka. On, naime, tvrdi da na sceni nemamo savremenog junaka. On ovdje ne misli na »junaka savremene scene niti na junaka kakvog srećemo u savremenoj dramskoj produkciji, već na savremenog junaka kakvog bi trebalo da imamo«, ističući da je naš, jugoslovenski čovjek za proteklih tridesetak godina prošao kroz burne promjene koje su u njemu ostavile dubokog traga. Te vrlo frekventne promjene bile su suštinske naravi i vodile su našeg čovjeka kroz brojna iskušenja, a njegova se ličnost brže ili sporije mijenjala, prilagođavala ili oponirala. Svjedoci smo svih tih promjena i događaja i ponašanja, ali naše pozorište još nije sagledalo u tim kritičnim trenucima čovjekovu unutarnju dramu.

Radonjić dosta opširno ukazuje i na put kojim, po njegovom mišljenju, pozorište može krenuti u traganju za svojim identitetom, svojim profilom, autentičnošću, gradeći svoje pravo mjesto u našem savremenom društvu.

Valja ovdje posebno ukazati i na opširnu studiju *Istina, obmana ili konformizam*, u kojoj autor iscrpno, sa istorijskog, sociološkog, psihološkog i estetskog aspekta, govori o pojavi golotinje u umjetnosti, posebno u pozorištu, koja je bila veoma prisutna posljednjih pet-šest godina. On posebno ističe da je umjetnost svođena na razinu pomodne robe i da je bila veoma podložna nekim tendencijama potrošačkog društva. U vezi s tim on ukazuje na momenat u kome umjetničko djelo gubi svoj identitet i postaje roba koju konzumiraju mnogi samo stoga što je to tog trenutka pomodno, a ne zato što ono intimno za njih nešto znači. U tom procesu umjetnik gubi svoju individualnost i sebe podvrgava potrebama masovne potrošnje ne vodeći računa o sopstvenom kriterijumu o kvalitetu djela. Radonjić ne osuđuje golotinju u pozorištu uvijek i bez rezerve. On je

osuđuje kada je ona proizvod tendencija potrošačkog mentaliteta, a zalaže se za nju kada je suštinski dio jedne umjetničke tvorevine, kada je istina koja određuje cjelovitost scenskog čina.

Studiozno, sistematski i cjelovito, autor u drugom dijelu knjige (»Drama i teatar«) analizira, kako je istaknuto, nekoliko djela koja smatra značajnim dostignućima. On tim djelima prilazi i sa estetskog i sa sociološkog aspekta, dramaturški valorizuje likove i istovremeno ukazuje na momente u kojima ta djela korespondiraju sa zbivanjima u društvu.

Osobito značajne analize Radonjić je dao u poglavljima »Dramska trilogija Đorđa Lebovića« i »Dramsko u djelu Marka Miljanova«.

Na početku prvog poglavlja autor ističe da u našoj poslijeratnoj dramaturgiji posebno mjesto pripada upravo Đorđu Lebovići, koji stvara »osebujnu dramaturgiju«. Međutim, Lebovića, na žalost, prati »neobična sudbina«: I pored toga što je veoma plodan i talentovan pisac i što je za nekoliko svojih radova dobio najviša priznanja, on nije dovoljno prisutan u našem pozorišnom, odnosno scenskom životu. Polazeći od ove neosporne činjenice, može se konstatovati da je paradoksalno da se neki Lebovićevi tekstovi igraju više na strani nego kod nas. Ovo, uostalom, još više potvrđuju prethodno izrečene konstatacije.

U poglavlju »Dramsko u djelu Marka Miljanova« Radonjić prvenstveno ističe da je ratnik i književnik vojvoda Marko Miljanov Popović svojevrstan fenomen u literaturi Ovo tim prije i utoliko više što se hrabri ratnik i ugledni vojvoda »latio« pera tek u pedesetoj godini, kada je, samouk, naučio čitati i pisati. To mu, međutim, nije smetalo da stvori brojna i veoma značajna književna djela.

Kada je riječ o dramskom u djelu Marka Miljanova, treba istaći da u Crnoj Gori tada nije bilo nikakve pozorišne tradicije. Međutim, bez obzira na to, elementi dramskog su vrlo prisutni u cjelokupnom njegovom stvaralaštvu, a osobito u djelu *Srpski hajduci*. U vezi s tim kako je Marko Miljanov stvarao i opisivao život, navešću, kao veoma značajne, sljedeće Radonjićeve riječi: »Nevolja je natjerala starog ratnika da bilježi sažeto i brzo, čisto i nadahnuto. Služeći se najčešće ličnim saznanjem i viđenjem događaja i ličnosti, a ponekad narodnom pjesmom o tim događajima i ličnostima, Marko Miljanov je zabilježio život onakav kakav on jeste. Ništa nije dodavao ni oduzimao. Stoga je sva ova dramatika u njegovom djelu autentična« (str. 168).

Nastavljajući analiziranje elemenata dramskog u djelu Marka Miljanova, autor ukazuje na neophodnost uočavanja suštinske drame u djelu ovog pisca. S tim u vezi on, pored ostalog, kaže: »Suštinska drama naročito je prisutna u čovjekovoj unutarnjoj drami i njegovim vječitim dilemama. Izgubiti život ili čast i ponos, ubiti ili sačuvati hladnokrvnost u kritičnom trenutku, osvetiti se i osvjetlati obraz ili se uzdržati u situaciji nedostojnoj za osvetu — to su neke od tih vječitih čovjekovih dilema, unutarnji sukobi od *da* do *ne*, od *biti* do *ne biti*« (str. 169).

Na kraju valja istaći da knjigu karakteriše sistematski i studiozan istraživački postupak i da autor konsultuje na desetine domaćih i stranih izvora koji oštro ukazuju na probleme savremenog pozorišta.

Budući da se malo ko u nas sistematskije bavi sociološkim problemima savremenog pozorišta i proučavanjem mjesta u uloge pozorišta u našem poslijeratnom razvoju, knjiga Svetozara Radonjića Rasa predstavlja značajan doprinos upravo takvom pristupu problemima pozorišta.

Blagoje Mujović

6
1975

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Iz sadržaja

Franc Cengle
Socijalističko samoupravljanje i socijalistička revolucija

Milka Planinc
Suština suvremene etape samoupravljanja

Milovan Buzadžić
Marksova kritika otuđene političke reprezentacije

Besim Ibrahimpašić
Lijeva heterodoksija u savremenom marksizmu

Studije i članci

Prilozi

Osvrti

Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara

Za inostranstvo 24 USA dolara.

Pretplata sa vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:

SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kultura«, Bački Petrovac.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XVIII 1975 Broj 6

Franc Cengle

Socijalističko samoupravljanje i socijalistička revolucija 661

Studije i članci

Milka Planinc

Suština suvremene etape samoupravljanja 671

Jure Boban

Mjesna zajednica i društveno-političke organizacije 683

Milan Baškovič

Republičko i pokrajinsko zakonodavstvo na osnovama novog Ustava 694

Milovan Buzadžić

Marksova kritika otuđene političke reprezentacije 705

Prilozi

Besim Ibrahimpašić

Lijeva heterodoksija u savremenom marksizmu 721

Dragan Bartolović

Neki oblici politizacije crkve 734

Vladimir Stipetić

Radna snaga i agrarna prenapučenost 747

Danilo G. Koprivica

Problem odgovornosti kroz savezne ustave 761

Osvrti

Stanislav Stojanović

Evropske zemlje i zemlje u razvoju 769

Prikazi

Ilija Vuković

Mr Dragan Taškovski: O makedonskoj naciji i Kon etnogenezota na makedonskiot narod 775

Dušan Zdravković

Dr David Dašić: Sistem i politika cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja 777

Содержание

Франц Ценгле
Социалистическое самоуправление и социалистическая революция 661

Студии и статьи

Милка Планинц
Сущность современного этапа самоуправления

Юре Бобан
Местное содружество и общественно-политические организации 683

Милан Вашкович
Республиканское и краевое законодательство на основе новой Конституции 694

Милован Бузаджич
Марксова критика отчужденной политики представительства 705

Приложения

Весим Ибрахимпашич
Левая гетеродоксия в современном марксизме 721

Драган Вартолович
Некоторые формы политизации церкви 734

Владимир Стипетич
Рабочая сила и аграрная перенаселенность 747

Данило Г. Копривица
Вопрос об ответственности в союзных конституциях 761

Обзоры

Станислав Стоянович
Страны Европы и развивающиеся страны 769

Рецензии

Илия Вукович
Канд. наук Драган Ташковски: О македонской нации и об этническом генезисе македонского народа 775

Душан Здравкович
Д-р Давид Дашич: Система и политика цен в условиях социалистического самоуправления 777

Contents

Franc Cengle
Socialist Self-Management and Socialist Revolution 661

Studies and Articles

Milka Planinc
The Essence of the Present Stage of Self-Management 671

Jure Boban
Local Territorial Communities and Socio-Political Organizations 683

Milan Baškovič
Republic and Province Legislation on the Grounds of the New Constitution 694

Milovan Buzadžić
Marx's Critique of Alienated Political Representation 705

Contributions

Besim Ibrahimpašić
Leftist Heterodoxy in Contemporary Marxism 721

Dragan Bartolović
Some Forms of Church Politicization 734

Vladimir Stipetić
The Labour Force and Agrarian Overpopulation 747

Danilo G. Koprivica
The Problem of Responsibility as Dealt With in Federal Constitutions 761

Surveys

Stanislav Stojanović
European Countries and Developing Countries 769

Reviews

Ilija Vuković
Dragan Taškovski: On the Macedonian Nation and Toward the Ethnogenesis of the Macedonian People 775

Dušan Zdravković
Dr. David Dašić: Price System and Policy in Socialist Self-Management 777

Socijalističko samoupravljanje i socijalistička revolucija

»Socijalistička samoupravna demokratija se afirmiše kao specifičan oblik diktature proletarijata. U ovome je izražen kontinuitet našeg socijalističkog revolucionarnog razvoja koji je počeo još sa prvim narodnooslobodilačkim odborima 1941. godine kao demokratskim samoupravnim oblicima nove, narodne vlasti.«

Josip Broz Tito

Dvadesetpetogodišnjica socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji vremenski se poklapa sa tridesetogodišnjicom pobjede nad fašizmom i konačnog oslobođenja naše zemlje. U nizu ostalih, ta dva jubileja — u stvari, dvije velike pobjede radničke klase i radnih ljudi svih naših naroda i narodnosti, izvojevane pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i s drugom Titom na čelu — zaloga su novih revolucionarno-preobražavalačkih pregnuća u daljoj izgradnji socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, jasne klasno-političke opredijeljenosti i humanističke vrijednosti.

Ali, dvadesetpetogodišnjica socijalističkog samoupravljanja i tridesetogodišnjica pobjede nad fašizmom danas podjednako podstiču i na nova teorijska promišljanja našeg neprekinutog progresivnog razvitka, na nova uopštavajuća sumiranja mnogih izuzetnih učinaka toga procesa, na još produbljenije i još cjelovitije uvide i društveno-istorijske

okolnosti u kojima je otpočeo oružani sukob nenaoružanog naroda sa društvenim, političkim i vojnim snagama jednog inhumanog i odživjelog svijeta. Ti teorijski uvidi su oblik revolucionarne djelatnosti, oni su element konstituisanja socijalističke samoupravne svijesti, moćno sredstvo njegovanja revolucionarnog naslijeđa i prosljeđivanja revolucionarnog kontinuiteta. Takvi, oni su nezamjenljiv oblik i konstitutivan dio neposredne socijalističke samoupravne prakse, i njihova je svrha da — povezujući tradiciju i savremenost — doprinesu osmišljavanju i procjenjivanju svakog sljedećeg koraka naprijed, ili, po Lenjinu, svake sljedeće karike u lancu cjelovitog predstojećeg revolucionarnog socijalističkog samoupravnog zbivanja. Marksistički i lenjinistički utemeljeni, ti teorijski uvidi i takva teorijska osmišljavanja izražavaju tako živi spoj istorijskih i neposrednih interesa radničke klase, marksističkih naučnih spoznaja i same revolucionarne prakse. Oni su jedan od mnogobrojnih oblika permanentnog nastojanja Saveza komunista da — jezikom Statuta SKJ — rezultati naučne i revolucionarne društvene misli, idejnog i kulturnog stvaralaštva postanu osnova i sastavni dio socijalističke akcije neposrednih proizvođača i svih radnih ljudi u samoupravnom udruženom radu i ukupnim društvenim odnosima. Sve to je važno imati na umu kad je riječ o pretpostavkama socijalističkog samoupravljanja, a, među njima, naročito kad je riječ o odlučnom sudaru naše revolucije sa snagama političke i socijalne reakcije i kontrarevolucije 1941. godine.

Iz tog borbenog sudara svenarodnog subjekta naše socijalističke revolucije sa domaćom i inostranom socijalnom i političkom reakcijom i kontrarevolucijom rađao se ustrajno — uz nebrojene i dotle neviđene žrtve, napore i patnje — jedan posve nov način života, dosljedno usmjeren na rješavanje mnogobrojnih protivrječnosti i na ostvarivanje one perspektive koju je radnim i eksploatisanim klasama i slojevima naših naroda i narodnosti već davno prije 1941. godine ponudila Komunistička partija Jugoslavije. U stvari, decenijama sputavane revolucionarne preobražavalačke energije naše radničke klase i svih radnih ljudi aktivirale su se u ognju jedne presudne istorijske bitke, koja — u izmijenjenim oblicima — i dan-danas traje.

Te energije su klasno-politički odjelotvorene na temelju spoznaje i nepokolebljivog uvjerenja naše radničke klase i svih progresivnih snaga da je njihovo političko i socijalno oslobođenje mogućno jedino kao njihovo sopstveno revolucionarno djelo, utoliko plodonosnije ukoliko se u tu istorijsku bitku one same masovnije i organizovanije uključe, ukoliko ta bitka odlučnije zahvati i korjenitije preobrazi svako pojedino područje društvenog i političkog života i ukoliko ona u cjelini vodi dosljednom i svestranom ostvarenju vjekovnih težnji i konkretnih potreba svih naših naroda i narodnosti.

Svijest o nužnosti vlastitog klasno-političkog i socijalnog samooslobođenja, odnosno da je oslobođenje radničke klase i radnih ljudi mogućno jedino kao njihovo sopstveno revolucionarno djelo, bitna je komponenta čitavog našeg revolucionarnog razvitka. Oblikovanje takve svijesti jedan je od najkrupnijih i najznačajnijih učinaka Komunističke partije Jugoslavije. Njeno rasprostranjenje praktično je doprinijelo da naš radnički i komunistički pokret svoju revolucionarnu egzistenciju i djelatnost zasnuju na povjerenju u vlastite snage, što znači i na povjerenju u vlastite spoznaje i procjene političkih i drugih zbivanja, u zemlji

i svijetu. Zahvaljujući tome, radnička klasa i radni ljudi svih naših naroda i narodnosti sami su se digli na oružani ustanak, ne čekajući niti sugestije niti pomoć sa strane, pogotovo što u to vrijeme te pomoći niotkud nije ni moglo biti. Sami su se naoružali, sami su se svrstali u borbene odrede i jedinice revolucionarnog narodnooslobodilačkog pokreta, sami uništili stari državni aparat, kao sredstvo klasne dominacije vladajuće buržoazije i eksploatacije radnih klasa, sami uništili vojnu silu profašističke buržoazije koja se stavila u službu okupatora. Sve to, naravno, u sklopu određenih konkretno-istorijskih okolnosti.

Naši narodi i narodnosti sami su u narodnooslobodilačkom ratu stvarali i stvorili organe vlastite narodnooslobodilačke vlasti, kao vlasti same radničke klase, seljaštva i ostalih radnih slojeva, svrstanih u opštenarodni borbeni front, dakle: specifične forme diktature proletarijata. Stoga su i u poslijeratnom vremenu, u obnovi i izgradnji zemlje, te novog društveno-političkog sistema, socijalističkog i samoupravnog po svojoj klasnoj sadržini, i mogle imati odlučujuću riječ upravo one snage naših naroda i narodnosti koje su iznijele na svojim plećima sav teret i svu odgovornost oružanog dijela naše socijalističke revolucije. To je, istovremeno, bila i pretpostavka da se i u pozitivnoj izgradnji socijalizma — polazeći od marksističke i lenjinističke koncepcije opštih zakonitosti razvoja i zbivanja u savremenom svijetu — oslonimo na sopstvene snage, vlastita revolucionarna iskustva, spoznaje i procjene, da sami formulišemo i afirmišemo naš vlastiti put socijalističke izgradnje, adekvatno našim vlastitim društveno-istorijskim uslovima, da ostvarimo sopstvene doprinose marksističkoj i lenjinističkoj koncepciji diktature proletarijata i da sami — uprkos brojnih otpora sa strane — učinimo sve da naša radnička klasa sama počne da vlada i upravlja svim društvenim, političkim, privrednim i kulturnim djelatnostima, najprije ostvarivanjem akcione devize radničkog i komunističkog pokreta »Fabrike radnicima!«, a potom proširenjem radničkog upravljanja privredom na sve ostale društvene djelatnosti i afirmacijom socijalističkih produkcionih odnosa u cijelom društvu, s tendencijom uspostavljanja cjelovitog sistema socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

Zato se danas, zaokupljeni tim jedinstvenim revolucionarnim procesom, kojim je iz temelja preobraženo jugoslovensko društvo, koncentrišemo i na sam početak naše socijalističke revolucije, koja iduće godine slavi svoju tridesetpetogodišnjicu. Samim tim naša se socijalistička samoupravna misao usredsređuje na promišljanje istorijskog i oslobodilačkog smisla početka naše socijalističke revolucije i, shodno tome, svih njenih tekovina, među njima bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti kao temeljnog principa i sadržaja našeg socijalističkog samoupravljanja, koje je za svega četvrt stoljeća uobličeno u cjelovit i koherentan sistem društveno-ekonomskih odnosa i vrijednosti, ispoljivši se u cjelini i kao specifičan način društvenog života i kao osobeno kulturno ostvarenje. Svestrani, iscrpni i sistematski analitičko-sintetički teorijski poduhvati su, štaviše, neophodni, budući da oni — uvijek iznova bacajući prodorno svjetlo na pređeni put — osvjetljavaju potpunije i svaki novi učinak i moment, svaku novu tvorevinu i vrijednost. I sami instrument našeg kulturnog razvitka, oni su oblik afirmacije klasno-političkih sadržaja novih vrijednosti socijalističkog samoupravljanja, ali ti teorijski prodori u revolucionarnu tradiciju nisu puka provjera niti puka

konstatacija revolucionarnog kontinuiteta i njegovog konkretnog klasno-političkog smisla. I sami akt revolucije, oni su oblik pribiranja i osmišljavanja njenih kreativnih energija, vid njenog sopstvenog ukotvljavanja u njenim vlastitim temeljima.

Proističući iz četvrtstoljetne prakse socijalističkog samoupravljanja i teorijskih spoznaja Saveza komunista, naš novi Ustav — sa ustavima socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina — takva je epohalna vrijednost, a takve su i odluke Desetog kongresa SKJ, tog jubilarnog skupa radničke klase jugoslovenskih naroda i narodnosti i njene idejno-političke avangarde. Ozakonjujući odlučujuću ulogu , neposrednu vlast naše radničke klase i slobodno udruženog rada u svim oblastima društvenog života i u svim društvenim poslovima, naš novi Ustav je sintetički izraz kako dostignuća našeg dosadašnjeg socijalističkog samoupravnog razvitka tako i istorijskih stremljenja svih onih revolucionarnih snaga koje su se 1941. godine plebiscitarno izjasnile protiv nacionalnog i socijalnog porobljavanja i digle se u oružanu socijalističku revoluciju. Razvijajući socijalističku samoupravnu svijest, kao specifičan oblik revolucionarne klasno-političke svijesti neposrednih proizvođača, Savez komunista neposredno podstiče na njegovanje revolucionarnih tradicija naših naroda i narodnosti, a, razvijajući teorijski rad na marksističkim i lenjinističkim osnovama u svim njegovim tematskim i ostalim aspektima, naročito doprinosi adekvatnoj valorizaciji revolucionarnog kontinuiteta i ostvarivanju novih oblika i sadržaja našeg daljeg socijalističkog samoupravnog razvitka, što je došlo do punog izražaja i na Desetom kongresu SKJ, a prije toga i na kongresima i konferencijama republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista Jugoslavije.

Trajno oblikujući socijalističku samoupravnu svijest o neprekinutosti i jedinstvenosti našeg revolucionarnog kontinuiteta, jedan od osobitih zadataka teorijskih promišljanja i analiza revolucionarnog nasljeđa naših naroda i narodnosti jeste i neprestano ukazivanje na žrtve i napore ugrađene u temelje naših socijalističkih samoupravnih odnosa — u narodnooslobodilačkom ratu radi postizanja pobjeda na bojnom polju, a u miru radi izvlačenja zemlje iz ekonomske i svake druge nerazvijenosti. Stoga se ta teorijska promišljanja moraju i sama još neposrednije usredsrediti i na sva presudna društvena i politička diferenciranja spram neprijateljskih i oponentskih snaga koje su se suprotstavljale našoj socijalističkoj revoluciji u prošlosti, a koje — poput frakcionaštva, dogmatizma, nacionalizma, unitarizma, šovinizma, tehnobirokratizma itd. — pokušavaju danas da ometu ili obezvrijede naš materijalni i društveni razvitak, prodor nauke u svakodnevni život i proizvodnju, dalji razmah proizvodnih snaga, učvršćenje socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa, razvoj kulturnih samodjelatnosti radničke klase itd. Teorijska promišljanja se, na temelju Programa SKJ, moraju zaokupiti svim osnovnim vrijednostima našeg revolucionarnog nasljeđa i savremenog socijalističkog samoupravnog razvitka, toliko osobenog da po njemu i naša revolucija dobija svoje vlastito, originalno ime, te se i tim imenom izdvaja unutar onih revolucionarnih zbivanja koja naše stoljeće oglašavaju epohom proleterskih i socijalističkih revolucija.

To njeno ime jeste socijalističko samoupravljanje, koje, kao specifičan oblik diktature proletarijata, označava potpunu vlast radničke klase

i njenu odlučujuću ulogu u životu jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti, sjedinjenih u duhu bratstva i jedinstva, socijalističke solidarnosti, radničko-klasnog samoupravnog koncepta međunacionalnih odnosa u socijalizmu.

Sve je to važno i radi učvršćivanja i rasprostranjivanja spoznaje o doprinosima naše socijalističke revolucije međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, posebno oblikovanju novih sadržaja socijalističkog internacionalizma, što se posebno manifestuje u našoj politici nesvrstanosti i, uopšte, u našoj borbi za mir u svijetu i za ravnopravan položaj svih naroda i zemalja. Jer, u tom pogledu, naše socijalističko samoupravljanje znači direktno prosljeđivanje kontinuiteta klasnih borbi međunarodnog proletarijata, naročito u smislu konkretizacije revolucionarnog nasljeđa Pariske komune i Lenjinovih sovjeta. Time se, naravno, ne ukazuje na neke sličnosti u spoljnopolitičkom položaju Pariske komune 1871, mladih sovjetskih republika 1917-1922. i naše socijalističke revolucije 1941-1945, 1948. i 1950. godine, nego se primarno podsjeća na to da našu socijalističku revoluciju i njen samoupravni oblik bitno karakteriše internacionalizam na djelu, jer nju nose — već skoro tri i po decenije — one iste klasno-političke snage svih naših naroda i narodnosti koje, da parafraziramo Lenjina, razvijajući revolucionarni pokret i revolucionarne borbe u našoj zemlji, pomažu tu istu borbu, tu istu liniju, i samo nju, u svim zemljama bez izuzetka.

Tako je bilo 1941. godine, kada se u nas rasplamsao prvi organizovani ustanak protiv tuđinske najezde u porobljenoj Evropi, koji je odmah vezao za sebe brojne okupatorske i kvislinške ratne i druge potencijale i razvio se u svenarodnu oslobodilačku borbu, pružajući ujedno jedinstven primjer odlučnosti i herojstva antifašističkim i ostalim progresivnim snagama zabrinutog i zbunjenog čovječanstva. Tako je bilo, i ostalo, između ostalog, i nakon Beogradske konferencije nesvrstanih 1961. godine, kada je, u eri hladnoratovske napetosti, naša radnička klasa, sa Savezom komunista i drugom Titom na čelu, jedanaest godina nakon uvođenja radničkog upravljanja, skrenula pažnju svih miroljubivih snaga i naroda svijeta, prvenstveno radničke klase, na to kako ona ostvaruje onu internacionalnu dužnost koju je Karl Marks, šezdesetih godina prošlog vijeka, definisao kao dužnost radničke klase da »sama ovlada tajnama međunarodne politike, da pazi na diplomatske postupke svojih vlada i da im se, ako je potrebno, suprotstavi svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju; da ih u isti mah, ako nije u mogućnosti da ih spriječi, onda dogovorno izobliči i da zahtijeva da obični zakoni morala i pravde, kojima treba da se rukovode pojedinci u međusobnim odnosima, budu vrhovni zakoni u odnosima među narodima«.

Zasnovana na tim principima i postulatima, međunarodna politika socijalističke samoupravne Jugoslavije, kao i međunarodna djelatnost Saveza komunista, jedan je od izraza i dokaza odlučujuće uloge radničke klase i radnih ljudi u razvoju socijalističke samoupravne demokratije u nas, jer ta njihova socijalističko-samoupravna pozicija najeklatantnije dolazi do izražaja i u njihovom direktnom uticaju na oblikovanje odnosa među socijalističkim državama, u našoj svestranoj podršci nacionalnooslobodilačkim, antikolonijalnim i drugim progresivnim pokretima u svim dijelovima svijeta, a i u odnosima samog Saveza komunista sa radničkim, komunističkim i drugim progresivnim partijama i pokreti-

ma. Odlučujući uticaj radničke klase, ili, drugim riječima, neposrednih proizvođača i njihovih asocijacija u svim oblastima društvenog i političkog života naše socijalističke samoupravne zajednice ravnopravnih i slobodnih naroda i narodnosti ogleda se, prema tome, i u našem dosljednom zalaganju za to da svi narodi i zemlje sami odlučuju o društvenim i političkim oblicima svog života, za uvažavanje specifičnosti njihovog razvitka i posebnosti njihovih vitalnih interesa, njihovog suvereniteta i integriteta, uz njihovu punu samostalnost i odgovornost kao ravnopravnih i punopravnih aktera u međunarodnoj zajednici. Tako se, takođe, pokazuje da je socijalistička samoupravna orijentacija našeg vlastitog unutarnjeg razvitka, utemeljena u avnojskim principima, u ovom pogledu prirodna osnova našeg iniciranja politike nesvrstanosti i našeg doprinosa njenom izrastanju u svjetski pokret, koji je, riječima druga Tita, »sve moćnija snaga današnjeg čovječanstva na njegovom putu ka pravednijim međunarodnim odnosima, opštem društvenom progresu i trajnom miru«.

Takvo naše djelovanje na međunarodnom planu potvrđuje i tezu da je ono zasnovano i na principima i vrijednostima kojima je KPJ, odnosno SKJ, inspirisala cjelokupno djelo naše radničke klase u socijalističkoj revoluciji, od ustanaka protiv fašističkih okupatora do asocijacije slobodnih proizvođača. Na tim osnovama i vrijednostima Savez komunista Jugoslavije podstiče našu radničku klasu na razvijanje internacionalne solidarnosti u savremenom radničkom pokretu, pružajući brojne primjere dosljednosti i odgovornosti u svojoj saradnji s drugim partijama i pokretima.

»Savez komunista Jugoslavije — stoji u Rezoluciji Desetog kongresa SKJ o zadacima u borbi za mir, ravnopravnu međunarodnu saradnju i socijalizam — u razvijanju odnosa i saradnje sa drugim partijama i pokretima polazi od principa nezavisnosti, ravnopravnosti, uzajamnog poštovanja interesa, nemiješanja, odgovornosti revolucionarnih partija i pokreta pred svojom radničkom klasom i narodom. Na tim osnovama Savez komunista zasnivaće i dalje svoju internacionalnu solidarnost i razvijati svestranu i uzajamno korisnu saradnju s komunističkim i drugim radničkim i progresivnim partijama i oslobodilačkim pokretima. On će se u toj oblasti posebno zalagati za razvijanje što šire i svestranije saradnje s političkim partijama i pokretima u nesvrstanim zemljama.«

Stoga naše djelovanje u međunarodnim okvirima, sa svoje strane, istovremeno potvrđuje i istinu da je akciona sposobnost KPJ, odnosno SKJ, neposredno izvirala iz njenog zastupanja istorijskih i neposrednih interesa radničke klase i radnih ljudi svih naših naroda i narodnosti, kao što potvrđuje i istinu da je naša socijalistička revolucija od svog početka bila usmjerena na stvaranje takvih društvenih odnosa koji će samom svojom pojavom isključiti rat i nasilje kao oblik i sredstvo razrješavanja protivrječnosti u međusobnim odnosima naroda, država i zemalja, ali i u ljudskom društvu uopšte. Naša socijalistička revolucija, kao osoben oblik diktature proletarijata, baš je u tom smislu pristupila — na samoupravnim osnovama — i rušenju stare državne mašine kao sredstva klasne eksploatacije i političkog potčinjavanja, što je ujedno i specifičan oblik odumiranja države kao države. Formalno ozakonjenje radničkog samoupravljanja 1950. godine bilo je stoga mirnodopski revolucionarni akt koji je, kao i čitav docniji socijalistički samoupravni razvitak, prois-

ticao iz oblika diktature proletarijata koji su ozakonjeni 1943. godine u Jajcu, a kojima su prvi temelji položeni već u svenarodnom ustanku 1941. godine.

Bitna specifičnost socijalističkog samoupravnog kontinuiteta naše revolucije je, dakle, u tome što je ona od samog početka usmjerena na afirmaciju klasno-političkih kriterija u međunacionalnim odnosima po kojima nisu presudni kvantiteti, već klasno-oslobodilačko opredjeljenje za istorijske i neposredne interese radničke klase svih naših naroda i narodnosti, a protiv klasne eksploatacije i nacionalne neravnopravnosti kao oblika političke, društvene i ekonomske potčinjenosti i obespravljenosti ljudi kao ljudi i kao pripadnika pojedinih naroda i narodnosti. Naša socijalistička revolucija nošena je sveopštim revolucionarnim samoopredjeljenjem svih naših naroda i narodnosti za socijalističke samoupravne vrijednosti u svim područjima ljudskog života i kao takva je bila od samog početka socijalistički samoupravni pokret.

Posmatrano tako, može se reći da je naša narodnooslobodilačka borba — kao jedinstven borbeni pokret naroda i narodnosti Jugoslavije za nacionalno oslobođenje — već sa svenarodnim ustankom protiv fašističkih osvajača zadobila obilježje širokog samoupravnog i revolucionarnog pokreta naših naroda i narodnosti za socijalno oslobođenje. Ona se, između ostalog, oštro diferencirala i konfrontirala kako spram vladajućih monarhističkih krugova i vrhova nacionalnih buržoazija koji su 1941. godine glavom bez obzira napustili zemlju tako i spram građanskih i malograđanskih grupacija koje su — u ime uskih klasno-eksploatatorskih interesa — stupile u kvislinšku kolaboraciju sa fašističkim i nacifašističkim okupatorima. Izbjeglištvo i kolaboracija samo su određeni izrazi klasno-političke i društveno-klasne suprotstavljenosti vladajućih feudalno-monarhističkih i buržoaskih krugova svim ostalim društvenim klasama i slojevima koji su učestvovali u ustancima i narodnooslobodilačkom ratu protiv okupatora. No, pošto su, iz klasno-političkih razloga, i monarhija, taj petrificirani ostatak feudalizma, i vrhovi nacionalnih buržoazija, ti reprezentanti klasno-političkih eksploatatora sa periferije buržoaske Evrope, podjednako ignorisali istinsko rješenje međunacionalnih odnosa u svim područjima društvenog života međuratne Jugoslavije, to je i nacionalno pitanje već davno prije fašističke okupacije dobilo u nas obilježje jednog od temeljnih društvenih pitanja, kako uslijed surove eksploatacije radničke klase i svih radnih slojeva tako i uslijed ekonomske i političke obespravljenosti i potčinjenosti čitavih naroda ponaosob, a narodnosti naročito.

Svenarodni ustanak i narodnooslobodilački rat, kao oblici borbe protiv samih osnova političke i društvene obespravljenosti i eksploatacije, nužno su poprimili karakteristike sveopšte, odnosno samoupravne revolucionarne društveno-klasne i klasno-političke diferencijacije. To je, zapravo, osnovni razlog obaranja profašističke monarhije i antifašističkog uspostavljanja republike, ali republike rada, kako bi Marks rekao, koja, kako je već naglašeno, pretpostavlja uspostavljanje bitno novih međunacionalnih odnosa, primarno tako što te odnose uređuju sami narodi i narodnosti unutar jedinstvene državne i društvene zajednice, što je temeljni smisao Lenjinovih teza, a što je, naravno, moguće jedino na posve drukčijim, socijalističkim društveno-ekonomskim i političkim os-

novama, koje su negacija svake eksploatacije i svake obespravljenosti i potčinjenosti.

Narodnooslobodilački oblik samoupravnog uređivanja međunacionalnih odnosa na osnovama bratstva i jedinstva bio je i ostao temeljni sadržaj i cilj cjelokupnog našeg daljeg razvojnog puta: od *ustanka*, koji je izrazio svenarodni klasno-politički bunt protiv nasilne uzurpacije najelementarnijih životnih uslova i prava, i *Užičke republike*, sa prvim organizacionim oblicima narodnooslobodilačke vlasti, radničke kontrole i delegatskog sistema, kao oblicima diktature proletarijata, od *Bihaćke republike*, koja je potvrdila odlučnost naših naroda i narodnosti da zbratimljeni žive u jedinstvenoj zemlji, do *Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, kada su konačno u plebiscitarno-samoupravnoj formi položeni temelji nove, federativne i demokratske Jugoslavije, pri čemu su federalnost i demokratičnost pojmljeni i kao socijalističko-samoupravni, radničko-klasni i revolucionarno-oslobodilački atributi našeg narodnooslobodilačkog pokreta.

Zahvaljujući tome, bilo je i poslije rata moguće u tako kratkom vremenu ostvariti toliko osobenih i krupnih rezultata. Sve je u tome što tokom cijele naše socijalističke revolucije stvaralačka inicijativa potiče upravo od svih njenih legitimnih subjekata. Tako je i prvi radnički savjet konstituisan već prije donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, a sam taj Osnovni zakon definisan i kao akt daljeg odumiranja države. U istom osnovnom klasno-političkom smislu se i najnovije ustavno konstituisanje naše socijalističke samoupravne demokratije, kao osobene forme diktature proletarijata, zasniva na slobodnom udruživanju proizvođača i njihovog rada, delegatskom principu, vladajućem položaju radničke klase i radnih ljudi u vršenju funkcija vlasti i upravljanju svim društvenim poslovima, na dosljednoj primjeni principa ravnopravnosti i solidarnosti naroda i narodnosti, kao i podjednake odgovornosti svake socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine za vlastiti i zajednički razvoj.

Imajući u vidu istovetnost socijalističkih samoupravnih klasno-političkih načela oružanog dijela i poslijeratnog razvitka naše socijalističke revolucije, drug Tito je na Desetom kongresu SKJ istakao da je u afirmaciji naše socijalističke samoupravne demokratije, kao specifičnog oblika diktature proletarijata, »izražen kontinuitet našeg socijalističkog revolucionarnog razvoja koji je počeo još sa prvim narodnooslobodilačkim odborima 1941. godine kao demokratskim samoupravnim oblicima nove, narodne vlasti«.

Takav klasno-politički kontinuitet naše socijalističke revolucije osiguran je, da ponovo naglasimo, i dosljednom djelatnošću Komunističke partije Jugoslavije, koja je između dva svjetska rata izrasla u vodeću revolucionarnu političku snagu i koja je, osobito nakon Splitskog plenuma CK KPJ 1935. godine i dolaskom druga Tita na čelo KPJ, u najširim razmjerama okupljala sve progresivne snage i podsticala njihovu narodnooslobodilačku i društvenooslobodilačku revolucionarnu inicijativu. Uostalom, već i samo borbeno prisustvo KPJ u političkom životu stare Jugoslavije bilo je garantija da će se i narodnooslobodilački pokret protiv fašizma razbuktati i afirmisati kao samoupravno-revolucionarni društvenooslobodilački pokret koji će osloboditi stvaralačke energije i

inicijative eksploatisanih društvenih klasa i slojeva svih naših naroda i narodnosti — od industrijske radničke klase do najširih masa siromašnog seljaštva. To se ispoljilo 1936. godine, u podršci španskom narodu, a i u svim docnijim zbivanjima, između ostalog u otporu potpisivanju Trojnog pakta 27. marta 1941. godine, a najeklatantnije od prvih julskih dana iste godine, kada je KPJ pozvala sve naše narode i narodnosti na sveopšti ustanak protiv fašističkih okupatora. To se ispoljilo tokom cijele narodnooslobodilačke borbe i poslijeratne obnove i izgradnje zemlje i socijalističkog samoupravnog sistema odnosa, uključujući privrednu i društvenu reformu, krunisanu našim novim Ustavom, kao što se ispoljilo i u plebiscitarnom otporu staljinističkom dogmatizmu i hegemonizmu, kao i svim ostalim pritiscima, koji su — svi redom — bili upravljeni upravo protiv samoupravnog karaktera našeg socijalističkog razvitka, posebno protiv ravnopravnosti naroda i narodnosti, sjedinjenih u duhu bratstva i jedinstva, toj osnovnoj tekovini naše socijalističke revolucije.

Iz tih razloga naše obilježavanje dvadesetpetogodišnjice socijalističkog samoupravljanja i tridesetogodišnjice pobjede nad fašizmom, uključujući i teorijske uvide inspirirane tim godišnjicama, postaje djelotvornije ako se dovede u najneposredniju vezu sa samim početkom naše socijalističke revolucije.

Franc Cengle

Milka Planinc

Suština suvremene etape samoupravljanja

I

Novi Ustav i Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije teoretski su, načelno, ali i dovoljno konkretno za daljnju praktičnu razradu i akciju — dali program sadašnje etape revolucije radničke klase. Po karakteru promjena koje vrši u onome što je dostignuto, u postojećim društvenim odnosima, to je »zahvat« dublji od onoga koji je proveden 50-tih godina. Zato se ne treba čuditi što su mu prethodile tako burne, dramatične i proturječne »pripreme« u samom biću društva. Samo se nama sudionicima procesa čini da dugo traje »sazrijevanje« do tog značajnog, odlučujućeg političkog koraka prema naprijed. Bilo bi naivno i pogubno kada bismo mislili ili se ponašali tako kao da je donesenim dokumentima osigurano ostvarenje programa koji je izrastao iz realnih dostignuća našeg društva. Radi se o revolucionarnim promjenama koje se ne mogu materijalizirati bez svjesnog i organiziranog vođenja, usmjeravanja svakog značajnijeg koraka i rješavanja svakog značajnijeg pitanja.

Smisao i suština sadašnje etape razvoja socijalističkog samoupravljanja u tome je da radnici ovladaju cjelinom društvene reprodukcije. Dakle, za razliku od etape u kojoj je u domeni ekonomske moći »vlast« radnika dostigla do raspolaganja fondom osobnih dohodaka i proste reprodukcije materijalne proizvodnje, u ovoj etapi radnička klasa mora ovladati cjelinom društvenih sredstava namijenjenih proširenoj reprodukciji — razvoju — materijalne proizvodnje (čime sada upravljaju banke i društveno-političke zajednice), te dijelom kojim se podmiruju zajedničke društvene potrebe (znanost, obrazovanje, zdravstvo i dr.), o čijoj materijalnoj osnovi su do sada odlučivale društveno-političke zajednice. Pre-

ma onoj »tko vlada proširenom reprodukcijom, vlada društvom«, u ovoj etapi radnička klasa mora ostvariti dominantnu ulogu u tom, u smislu društvene moći, najznačajnijem pitanju.

Radi se o etapi u kojoj *o cjelini ostvarenog dohotka radnici odlučuju u osnovnim organizacijama udruženog rada* — dakle *neposredno*. To znači da se — za razliku od etape u kojoj su o bitnim pitanjima društvene, prije svega ekonomske politike radnici i ostali građani davali mišljenje, a konačne odluke donosili njihovi, odnosno opći predstavnici u organima samoupravljanja i društveno-političkim zajednicama — u sadašnjoj etapi mora izgraditi sistem društvenih odnosa i organizacije u kojem će svi »širi« i »viši« organi, pa i delegacije udruženog rada, sagledavati društvene probleme i davati prijedloge, a konačne bitne odluke o stvaranju, o raspodjeli, namjeni dohotka donositi radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, neposredno. Naravno, ne zatvoreni u uske okvire i interese svoje osnovne organizacije udruženog rada, nego povezani s drugim proizvođačima i radnim ljudima, sukobljeni sa svim problemima razvoja i odgovorni za cjelinu društva. To znači, svaki u svom dijelu ostvarenog društvenog dohotka i prema svom »dijelu« odgovornosti za razvoj društva u cjelini — bitne odluke o daljnjem razvoju socijalističkog društva donosit će radnička klasa organizirana u osnovnim organizacijama udruženog rada, različitim asocijacijama, povezana s ostalim proizvođačima i radnim ljudima u društvenim djelatnostima — radi udruživanja i razmjene rada u zajedničkom interesu.

Socijalističko samoupravljanje, kao oblik diktature proletarijata, u ovoj bi etapi moralo, dakle, u domeni društvene reprodukcije savladati put od odnosa »u ime klase« do izgradnje odnosa »klasa sama«.

Taj složeni proces zahtijeva da se temeljite i osmišljene organizirane promjene vrše na:

1) organiziranju radnika, organiziranjem i osposobljavanjem osnovnih organizacija udruženog rada i njihovim istovremenim povezivanjem, udruživanjem u najšire asocijacije s drugim radnicima s kojima ih povezuju zajednički interesi u radu, u procesu reprodukcije, i

2) na mijenjanju svih društvenih institucija — sistema organizacije vlasti — da bi se, umjesto funkcije vlasti, društvene moći u ime klase, sve društvene institucije izgradile i organizirale u funkciji jačanja i dominacije društvene moći same radničke klase.

To je i proces prerastanja u nov kvalitet svijesti, društvene odgovornosti, sposobnosti i znanja u osnovnim društvenim ćelijama od razine prava i odgovornosti za tekuće poslovanje poduzeća (u osnovi za osiguranje zarada i zaposlenosti postojećih radnika) prema pravu i odgovornosti za uspješan i skladan razvoj društva u cjelini.

Proces je u toku. On je samo naoko miran, bezbolan, a u svojoj je suštini buran sa svim obilježjima klasne borbe.

U početnim akcijama ostvarivanje Ustava i odluka kongresâ u osnovnim društvenim ćelijama i u cjelini društva, u suštini i po vanjskim oblicima, iskazuje se kao revolucionarno kretanje sa svim pratećim sukobima, žilavim otporima, stalnim pokušajima prilagođavanja ili pretakanja starih odnosa u nove oblike. Već se i u početnim akcijama vidi da se lako provode promjene formalne organizacione naravi, dok se žestoka i tvrdokorna bitka vodi »za« i »protiv« osvajanja realnih materijalnih pozicija, društvene moći i utjecaja. A na tom području prave, suštinske

promjene tek predstoje, one su tek najavljene. Na stvaralačkom i revolucionarnom poslu koji načelne stavove mora pretakati u praksu, u svim područjima društvenog života, od osnovne organizacije udruženog rada do najodgovornijih tijela, organa koji rade na tome, još traje savladavanje inercije, starog načina shvaćanja koji uporno, u ime novog, nudi samo demokratičnije oblike, metode odlučivanja, s većim utjecajem radnika, umjesto stvarne odlučujuće vlasti radnika nad ukupnim rezultatima rada, nad cjelokupnom društvenom reprodukcijom.

II

U osnivanju i izgradnji osnovnih organizacija udruženog rada — tog temeljnog oblika organiziranja radnika — od koje polazi i na kojoj počiva izgradnja cjelokupne samoupravne organizacije društva, učinjen je golem posao — idejno-politički i organizacijski; angažiran je veoma velik broj ljudi; milijuni radnika uključeni su mnogo neposrednije nego ikad ranije u rješavanje tekućih i razvojnih problema svojih kolektiva. Međutim, već je od početka bilo mnogo pitanja, dilema, različitih pristupa. Sve se to još odvija u zatečenim okvirima poduzeća, privrednog sistema i instrumenata ekonomske politike, u uvjetima spore transformacije banaka, prometa i društvenih djelatnosti, organa uprave, kao i u uvjetima još uvijek različitih idejnih pristupa.

Velike su to i duboke promjene i ne treba se čuditi što na početku ima lutanja. Ponekad u uvjerenju da se najbolje radi, nude se »kriva« rješenja; za neka krupna pitanja tek se traže, izgrađuju konkretna rješenja; nema odgovora za sve. Ali, važno je da se u tom građenju, u tom traženju istraje u osnovnom pristupu, da on bude kriterij za ocjenjivanje svakog novog prijedloga i akcije. U tom smislu valja stalno ukazivati na moguće skretanje sa zacrtanog pravca, a i na pozitivne primjere — valja stalno usmjeravati, poticati da se ide naprijed.

U mnogim organizacijama udruženog rada još se zadržao sistem otuđivanja dohotka od radnika za sve namjene koje su zajedničke s drugim osnovnim organizacijama udruženog rada ili za cijelo poduzeće, kombinat. Već su kod prvog koraka — uspostavljanja sporazuma između osnovnih organizacija udruženog rada — veoma prisutne tendencije da se sredstva, doduše na osnovu demokratskog odlučivanja radnika, centraliziraju na nivou poduzeća, kombinata i da se drugim organima, a ne radnicima neposredno, daju ovlaštenja da o njima odlučuju.

Ako bismo odnose unutar radnih organizacija, unutar kombinata postavili tako da se o dohotku odlučuje na više nivoa, na takav način koji bitne odluke udaljava od radnika, onda se ukupna organizacija društva, pa makar bila demokratski organizirana, ne bi temeljila na dominaciji radničke klase, nego onih upravljačkih slojeva u radnim organizacijama kojima je dato pravo da donose bitne odluke za razvoj društva, da upravljaju dohotkom. Ako bi tu istu logiku slijedile, a takvih tendencija ima, društveno-političke zajednice, ako bi se u općini, u republici i federaciji išlo logikom »što su širi interesi, odnosno problemi od šireg interesa, to je veća potreba da se sredstva koncentriraju i centraliziraju na višem nivou«, ostali bismo na starim, sadašnjim odnosima usprkos postojanju delegatskog sistema i velikog broja radnika izabranih u nove skupštine. A ako želimo *da udruženi radnici postanu osnovica čitavog sistema,*

to moramo čvrsto ugraditi u same temelje društva — u osnovnu organizaciju udruženog rada.

U dosadašnjim uvjetima razvijala su se zatvorena, međusobno suprotstavljena poduzeća, pa se takvo ponašanje, takav mentalitet sada stihijno prenosi na osnovne organizacije udruženog rada i na odnose među njima. Još nije prevladano stanje u kojem se proizvođači u poduzeću — sada u OOUR-ima — ponašaju kao »grupa vlasnika« nad sredstvima za proizvodnju i nad ostvarenim dohotkom. Još među proizvođačima nije preovladala svijest o »društvenosti« dohotka koji su u OOUR-u ostvaruje.

To otežava rješavanje i onako složenih problema, koji u praksi iskrsavaju u reguliranju ekonomskih odnosa među osnovnim organizacijama udruženog rada, i teškoća koje nastaju s obzirom na različite režime formiranja cijena, uvjete nabavke repromaterijala, uvoza, izvoza i sl.

Bez svjesnog usmjeravanja, spontana akcija vodi tome da se bez obzira na uvjete i stvarne rezultate rada na društvenim sredstvima za proizvodnju neki dijelovi procesa proizvodnje »proglašavaju« neracionalnim i prepuštaju sami sebi. Drugi dijelovi, koji u boljim uvjetima rada mogu ostvarivati visok dohodak, teže osamostaljivanju, zatvaranju, ne vodeći računa o ostalim dijelovima, o onima koji su ranije ulagali u njihove uvjete rada — ne vodeći računa o programu koji omogućava produktivniji rad svih.

U nekim radnim organizacijama na tome izrastaju otpori konstituiranju takvih osnovnih organizacija udruženog rada kakve su definirane u Ustavu. Radnici »neracionalnih« dijelova, zbog nepoznavanja stvari, reagiraju spontano protiv formiranja OOUR-a jer misle da to znači nesigurnost za sutrašnjicu. Time daju podršku onim rukovodećim i stručnim kadrovima koji, zbog svog položaja, brane postojeću neracionalnu organizaciju poduzeća. Ta sprega lažnog interesa prikriva i čuva sve neracionalnosti unutar poduzeća, onemogućava otvaranje procesa racionalizacije svih dijelova u procesu proizvodnje, a u interesu svakog dijela i cjeline.

Po svojoj organizaciji, karakteru društvenih odnosa na kojima se zasniva i društvenim zadacima koje preuzima, *osnovna se organizacija udruženog rada mora otvarati i povezivati.* Stara organizacija poduzeća, zasnovana na hijerarhijskim odnosima, vodila je unutrašnjem zatvaranju, prikrivanju neracionalnosti i liniji povezivanja prema monopolu.

U uvjetima kada su činioci izvan proizvodnje imali odlučujuću ulogu u društvenoj reprodukciji, logično je bilo da se proizvodnja, a u krajnjoj liniji i radnici, organiziraju, grupiraju po granama, djelatnostima, prije svega zato da bi se zajednički dogovarali o podjeli tržišta, bili jači u svojim zahtjevima prema onim činiocima u društvu koji su odlučujuće utjecali na stvaranje uvjeta rada.

Pri tom valja imati na umu da su se i unutar grana, grupacija, pa čak i unutar velikih integracija, sistema, poduzeća razvijala kao međusobno konkurentna, zatvorena, neracionalno organizirana i da je »udruživanje« postojalo u pravilu samo prema vanjskim faktorima, na pitanjima koja su im zajednička prema »trećima«. Na tome je jačalo poduzetništvo, tehnomenadžerski odnos, a ne samoupravno udruživanje proizvođača.

Iskustva iz ostvarivanja Ustava potvrđuju da se, i pored političkog usmjeravanja, povezivanja unutar grana, grupacija, nastavljaju jake tendencije monopola i zatvaranja na takav način da se svi problemi koji postoje kao odnosi proizvođača različitih grana ili djelatnosti — stvarno međusobno zavisnih u procesu reprodukcije — evidentiraju i iskazuju kao suprotstavljeni, kao zahtjevi koje trebaju riješiti činioci izvan udruženog rada. U praksi se to traži od »društva«, sistema« i sl.

Očito je da taj pravac »integracije« ne vodi udruživanju rada, već, naprotiv, stihijno jača pritisak na faktore izvan proizvodnje (društveno-političke zajednice, banke) da i dalje zadrže i šire svoje ekonomske funkcije, da i dalje budu glavni posrednici i arbitri između različitih grana, grupacija proizvodnje. Ako bi se produžio takav pravac organiziranja privrede, sve bi se grane, grupacije — proizvođači sirovina, poljoprivreda, prerađivačka industrija, trgovina itd. — razvijale i dalje kao međusobno sukobljene; i dalje bi svaka grupacija svoj »negativan bilans« podnosila na rješavanje činiocima izvan proizvodnje, od kojih bi onda i dalje presudno ovisili njezini uvjeti rada.

Istovremeno, dok te tendencije traju, ima već ozbiljnih inicijativa i početnih rezultata koji udruživanju rada pristupaju sa stanovišta što ga postavlja Ustav, koje se *udružuju linijom povezanosti, zavisnosti i interesa u procesu proizvodnje,* polazeći od toga da onaj koji proizvodi mora, prije svega, svoje veze uspostavljati na osnovi zajedničkog rada na proizvodu, da se mora povezivati s onim proizvođačima koji u različitim fazama ugrađuju svoj rad u isti proizvod, u zajednički društveni dohodak. To je lanac o kojem govore i dokumenti Desetog kongresa SKJ — dakle, od proizvođača sirovine, čitavog niza prerađivača do robnog prometa, do banaka. Takva povezanost, takva integracija može savladavati cjelovit sistem društvene reprodukcije, od planiranja, programiranja dohotka, utvrđivanja uvjeta rada, kriterija za mjerenje rada na principima dogovaranja, međusobne zavisnosti i odgovornosti, putem samoupravnih sporazuma i samoupravnih dogovora.

Najsloženija su pitanja vezana za različite uvjete rada, stvorene i stvarane neravnomjernim razvojem i različitim položajem na tržištu, različitim uvjetima formiranja cijena i sl. To su pitanja koja se moraju stalno rješavati. Neravnomjernosti u razvitku objektivna su i zakonita pojava, a i reguliranje odnosa na tržištu stalna je potreba društva. Organiziranje osnovnih organizacija udruženog rada i raščišćavanje ekonomskih odnosa među njima samo je približilo proizvođačima probleme koji inače u društvu postoje. Sada je riječ o tome da sve te probleme treba rješavati na takav način da *podupiru i afirmiraju samoupravne odnose i ulogu proizvođača i na onim pitanjima ekonomske politike o kojima danas odlučuju državni organi.*

Linija zajedničkih interesa, sadašnjih i trajnih, linija udruživanja rada vodi proizvođača finalnih proizvoda prema proizvođaču sirovina, s jedne, i prema potrošaču, s druge strane. Ako želi savladati »uvjete rada«, imati trajniju perspektivu, osigurati repromaterijal, predvidive uvjete formiranja cijena, udruživanje sredstava radi proširene reprodukcije, proizvođač sve to može rješavati samo na tom pravcu: zajedničkim planiranjem i programiranjem razvoja i zajedno s njima, u »svojim« bankama, trgovini i sl.

III

Društvene djelatnosti naredna su velika oblast koja — idući pravcom odvojenih dohodaka — *zahtijeva transformaciju na osnovu novog Ustava.* I na tome je području u toku veoma široka aktivnost. Međutim, i ona se odvija još uvijek parcijalno, pretežno s pozicija pojedinih duštvenih djelatnosti; s naporom da se u novim oblicima upravljanja »smjeste« i razriješe materijalni problemi. Teško se probija smisao i suština promjena, pa je premalo stvaralačkog napora da se taj problem sagleda u cjelini društvenih odnosa i da se akcija vodi na način koji bi omogućio da zakoračimo u dublje promjene, u odnose koji će osnovnu organizaciju udruženog rada u materijalnoj proizvodnji učiniti mjestom gdje se sagledava ukupan društveni dohodak, gdje se utječe na uvjete njegova stvaranja i odlučuje o raspodjeli.

Na osnovu cjelovitog pogleda na to kakve duboke promjene treba izvršiti u društvenim odnosima, moramo osmisliti i organizirati jedinstvenu akciju svih društvenih djelatnosti. To treba učiniti prvenstveno tako da se odlučivanje o dohotku koji se raspodjeljuje za te namjene poveže s mjestom gdje se taj dohodak stvara, znači, s osnovnim organizacijama udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, *da se tako prevlada stanje odvojenosti tih djelatnosti od problema razvoja materijalne proizvodnje, kako bi u neposrednoj razmjeni rada, rad tih djelatnosti bio vrednovan po kriteriju doprinosa razvoju proizvodnje i društvene produktivnosti.* Svrha je da se »odlijepimo« od sistema po kojem materijalnu osnovu za funkciju tih djelatnosti još uvijek određuju organi društveno-političkih zajednica. Tek će tada, na toj osnovi, moći izrastati čitav demokratski sistem samoupravnih interesnih zajednica.

Samoupravno konstituiranje društvenih djelatnosti, u okviru jedinstvenog sistema udruženog rada, *vodi uspostavljanju jednakog društveno-ekonomskog položaja svih radnih ljudi, izgradnji aktivnije uloge tih djelatnosti u društvenoj reprodukciji* i ugrađivanju njihovog cjelokupnog potencijala u ukupne napore udruženog rada za brži razvoj proizvodnih snaga, povećanje društvene produktivnosti i dohotka. Sredstva će se ulagati u te djelatnosti prije svega na osnovu tih kriterija.

Početna iskustva potvrđuju da konstituiranje osnovnih organizacija udruženog rada u društvenim djelatnostima bitno unapređuje samoupravne odnose u njima, stimulira reformske zahvate i samoupravnu integraciju u šire asocijacije udruženog rada radi racionalnije organizacije tih djelatnosti. Pri tom se udruživanje rada u njima odvija u skladu s bitnim obilježjima i zahtjevima procesa rada u pojedinim djelatnostima i u pojedinim oblicima, omogućava se njihovo povezivanje u šire integracione cjeline i asocijacije. Jednako tako, one su prva razina izravnom, samostalnom povezivanju s organizacijama i asocijacijama udruženog rara u drugim oblastima.

Samoupravne interesne zajednice postaju instrument u funkciji udruživanja rada, kao društveni okvir za neposredni susret interesa radnika u svim oblastima rada — materijalnoj proizvodnji i društvenim djelatnostima — na poslovima od zajedničkog interesa.

Novi se mehanizam ne stvara zato da bi se delegati iz proizvodnje i delegati iz obrazovnih ili naučnih, odnosno zdravstvenih institucija našli za stolom da se cjenkaju oko stopa doprinosa. Teme su mnogo složenije

i dublje: u osnovnim organizacijama udruženog rada i širim asocijacijama u sferi materijalne proizvodnje mora se raspravljati o problemima obrazovanja, kulture, nauke i zdravstva i o tome kako bi se te djelatnosti trebale razvijati da bi pridonosile bržem rastu dohotka u materijalnoj proizvodnji i općem društvenom razvoju.

Razvitak društvenih djelatnosti — kao sastavni dio proširene reprodukcije — mora se približiti radnicima u materijalnoj proizvodnji, kako bi se u OOUR-ima, tamo gdje se dohodak realizira, počela sagledavati, osvajati politika i kriteriji raspodjele društvenog dohotka i za te djelatnosti, te otvorio proces razmjene i udruživanja rada. Time će se izgrađivati pravi samoupravni temelji za funkciju interesnih zajednica utvrđenu Ustavom i ukloniti realne opasnosti da one postanu novi »centri moći«, otuđeni od neposrednog utjecaja i radnika u proizvodnji i radnih ljudi u nauci, obrazovanju, zdravstvu itd.

Konstituiranje samoupravnih interesnih zajednica još ne znači pobjedu nove linije, konačan rezultat; one tek daju šansu da se društvene djelatnosti: obrazovanje, znanost, zdravstvo i kultura najneposrednije vežu s proizvodnim organizacijama udruženog rada, te da takozvana opća potrošnja bude najdirektnije u funkciji bržeg razvoja proizvodnje i podizanja produktivnosti rada. Tako će se izgrađivati zajednički interes radnika-proizvođača s radnicima u društvenim djelatnostima, a time i uvjeti da se društveni i ekonomski položaj radnika u tim djelatnostima izjednači s položajem radnika u materijalnoj proizvodnji.

IV

Paralelno se odvija organizirani rad na pripremama *»sistema« transformacije društvenih institucija u skladu s Ustavom.* To je sastavni, nedjeljiv dio jedinstvenog procesa, u svim bitnim točkama međusobno uvjetovan. Dok se ne »razvlaste« postojeće društvene i državne istitucije, nema prostora, materijalne osnove za vlast osnovnih organizacija udruženog rada, nema realne osnove prijeke potrebe ni poticaja za udruživanje rada. No, ne radi se samo o tome. Promjena sistema ne ide, niti može ići samo u pravcu »razvlašćivanja« postojećeg. Novi sistem može i mora značiti »prinudu« za udruživanje rada, za preuzimanje prava i odgovornosti za odgovarajuće društvene probleme.

Jednako tako, sistem, u skladu s promjenom društvenog odnosa, mora razraditi ulogu, funkciju i odgovornosti državnih i drugih društvenih institucija za organizirano provođenje ovih složenih društvenih promjena. Jer ni u ovoj etapi njihova uloga ne odumire, niti slabi. Mijenjat će se nosioci društvene moći na bitnim, prije svega ekonomskim pitanjima. Ali taj se proces ne može ostvarivati, niti socijalistički samoupravni sistem, zasnovan na udruženom radu,uspješno funkcionirati, ukoliko se na tom temelju i u toj funkciji ne uspostavi i ne funkcionira cjelokupna organizacija društva. Državni organi i u toj ekonomskoj sferi imat će značajne i odgovorne funkcije sve manje u smislu donošenja konkretnih ekonomskih odluka, a sve više u pravcu izgradnje i zaštite vlasti radničke klase, protiv kapital-odnosa i birokratsko-tehnokratskih tendencija i zloupotreba koje će njenu vlast i dalje ugrožavati.

Mijenjanje postojećeg »sistema« u skladu s Ustavom mora, dakle, odgovarati na oba zahtjeva; na pitanjima društvene reprodukcije uspošta-

viti vlast radničke klase, udruženog rada; izgraditi organizaciju društvenih institucija koje će efikasno djelovati na tom osnovu i u funkciji razvijanja i zaštite tog društvenog odnosa.

Sve ono što se događa, i što se manifestira u izgradnji osnovnih organizacija i udruživanju rada, događa se i u radu na izgradnji »sistema«. Mukotrpno savladavanje puta od prihvaćanja načelne orijentacije do dosljednog i stvaralačkog pretakanja tih ideja u realna, praktična ostvarenja. I tu su, na svakom značajnom pitanju, prisutne sve tendencije: nevjerica u novo, lutanja, dileme, otpori, tvrdokorno prisustvo stare svijesti, vjerovanje u »efikasnost« postojećeg, iako ono u praksi tako reći dnevno dokazuje suprotno; nemoć ili nespremnost da se savlada ona granična linija kojom se raskida ili ne raskida s postojećim i počinju graditi novi odnosi. Sve to odražava dubinu promjena u koje ulazimo i to da ih treba savladati svaki pojedinac, organ ili organizacija koja mora ili želi biti aktivan činilac u preobražaju društva.

U ovom značajnom i složenom poslu, u atmosferi idejno-političkog jedinstva u izradi, pripremi i održavanju Desetog kongresa SKJ i pojačane odgovornosti od donošenja Pisma druga Tita i Izvršnog biroa, ostvaren je velik, slobodno se može reći — presudan napredak, došlo je do takvog sazrijevanja da se može ići naprijed. Iako to sve još nije pretočeno u pravne dokumente, realno se već sagledavaju stručno i naučno fundirana rješenja za najkrupnija pitanja sistema proširene reprodukcije. U dosadašnjem radu na sistemu planiranja, na bankarskom, kreditnom i monetarnom sistemu i dr., stvoreni su radovi koji znače ozbiljan doprinos, koji su savladali put od idejne osnove prema sagledavanju i razradi sistema u njegovoj funkciji. To je složen i ozbiljan posao. Ne da se savladati frazom ni ispraznim načelnim izjašnjavanjem. Potvrdilo se da prava rješenja nalaze oni koji se ne daju zarobiti postojećim, koji su savladali »graničnu liniju« i svoj stvaralački napor usmjerili ka traženju praktičnih i realnih rješenja da se iz usvojenog, temeljnog produkcionog odnosa izgradi svaki dio i cjelina sistema proširene reprodukcije.

U tim je radovima dosljedno provedena ideja da je dohodak u cjelini u osnovnoj organizaciji udruženog rada, da je tu početak i kraj njegove cirkulacije, odnosno da su sredstva društvene reprodukcije uvijek vezana na osnovnu organizaciju udruženog rada. Prijedlozi na tim najsloženijim i za izgradnju sistema presudnim pitanjima potvrdili su da se »dotjerivanjem« postojećih društvenih institucija i struktura ne može prevladati njihova dominacija nad udruženim radom, da je izgradnja osnovne organizacije udruženog rada, proces udruživanja rada i izgradnja društvenih institucija na osnovu Ustava jedno jedinstveno pitanje. Svoju vrijednost i »pripadnost« današnjoj etapi socijalističkog samoupravljanja ti i drugi prijedlozi dokazuju ukoliko promjene postojeće organizacije i strukture društva (tzv. sistemska rješenja) istovremeno izazivaju, potiču, čine nužnim i promjene u osnovnim organizacijama udruženog rada na pravcu »spajanja« radnika sa do sada od njih odvojenim dijelovima viška vrijednosti, ako neposredno aktiviraju radnike na pitanjima do jučer »opće« društvene politike, ako potiču i čine neophodnim udruživanje rada na intencijama Ustava. Tako će se banka, monetarni i kreditni sistem, sistem plana, sistem i politika cijena, devizni sistem i dr. »spuštati« do osnovne organizacije, a istovremeno će radnike, proizvođače, putem udru-

živanja rada, uzdizati do razine prava i odgovornosti za najkrupnija pitanja razvoja zemlje.

Osnovna organizacija udruženog rada oblik je organiziranja radnika, mjesto gdje će se na društvenim sredstvima za proizvodnju odvijati proces spajanja radnika s ukupnim rezultatima rada, spajanja radničke klase sa do sada od nje odvojenim dijelovima viška vrijednosti. Sve promjene koje se u društvu vrše moraju biti u funkciji izgrađivanja te i takve osnovne organizacije udruženog rada, takvog položaja radničke klase u društvu.

To suštinsko i najbitnije, ta »crvena nit« društvenih promjena koje vršimo nije dovoljno široko shvaćena, zbog čega u našim akcijama i postupcima još uvijek ima dosta formalizma, praznog hoda, »svađa« i širokog angažiranja na sporednim, ponekad i pogrešno postavljenim pitanjima.

Na do sada savladanim prijedlozima, pokazuju se kao lažne dileme da li »čisti« ili »prijelazni« sistem. Dapače, pokazuje se kao jedino moguće i obavezno da se najnaprednije stvaralačke snage radno organiziraju, da učine napor kako bi svi dijelovi i cjelina sistema proširene reprodukcije dobili idejno dosljednu i stručno temeljnu razradu, kako bi cilj i pravac transformacije društva bio jasan i konkretno razrađen. To, razumije se, ne znači da se taj sistem može ostvariti preko noći. Bit će to dug proces i po onom što se mora mijenjati u osnovnoj organizaciji, u udruženom radu, i »gore« u sistemu. Ali, radi se o procesu u kojem sudjeluju milijuni aktivnih, opredijeljenih činilaca i zato pravac mora biti jasan: kamo idemo; koje su to glavne karike koje moramo vući da bi se ostalo pokretalo u željenom pravcu; što to moramo činiti danas da bismo ono naredno mogli učiniti sutra — obogaćeni novim saznanjima i iskustvima?

Proces suštinskog mijenjanja društvenih odnosa bitno je ovisan o tome kojim će se tempom upravo ti viškovi vrijednosti koji su sada izvan moći i kontrole radnika »vraćati« u osnovnu organizaciju udruženog rada u skladu s Ustavom i partijskim dokumentima. Drugim riječima, te ćemo odnose moći mijenjati ako sve elemente društvenog sistema budemo gradili na takav način koji u tom pravcu mijenja položaj proizvođača. Kada donosimo zakone, npr. zakon o bankarskom, kreditnom i monetarnom sistemu, zakon o interesnim zajednicama, o obrazovanju, o znanosti, o političkom sistemu itd., onda ih moramo ocjenjivati po kriteriju da li mijenjaju suštinu društvenog odnosa, da li izazivaju procese koji mijenjaju proizvodne odnose u toj osnovnoj društvenoj jedinici. Ti zakoni neće valjati ako ne izazovu takve promjene i procese, ako udružene radnike ne suočavaju neposredno s društvenim problemima o kojima do jučer nisu raspravljali i odlučivali.

Moramo, dakle, *cjelinu društvene organizacije izgrađivati tako da na svim bitnim pitanjima uspostavljamo vezu s osnovnom organizacijom udruženog rada,* a to znači s organiziranom radničkom klasom, i na tome zasnivamo sistem delegacija i delegata. Bez takvih veza i utjecaja na bitna društvena kretanja osnovne bi organizacije bile nemoćne da vladaju i onim u užem smislu riječi »uvjetima svoga rada«. Ako ne stvaramo uvjete da radnici mogu zaista utjecati na bitna pitanja društvenog razvoja, onda će i dalje uvjeti i njihovog tekućeg rada zavisiti o odlukama faktora na koje nemaju utjecaja.

Jednako to važi i za akciju na promjenama odnosa u osnovnim organizacijama udruženog rada. Stvarne promjene odnosa nastaju samo tamo gdje formiranje osnovnih organizacija udruženog rada nije formalno pitanje, ni samo sebi svrha. Tamo gdje je akcija usmjerena u pravcu stvarnog jačanja uloge radničke klase, ubrzo su uvidjeli da se moraju obračunati s tehnokratskim tendencijama i u vlastitoj sredini, da se osnovna organizacija udruženog rada — u interesu jačanja društvene pozicije radnika — mora istovremeno široko povezivati, udruživati s drugim radnicima. Svako zatvaranje ostavlja radnike na sitnim poslovima tekućeg poslovanja unutar OOUR-a, a sva krupna, bitna pitanja razvoja socijalizma, koja se rješavaju negdje drugdje — u drugim radnim organizacijama ili drugim društvenim institucijama, ostaju bez neposrednih veza s radnicima, ostaju u rukama rukovodećih tehnokratskih ekipa ili državnih organa.

Ako se radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada ne približe širi problemi tekuće i razvojne politike proizvodnje, politike obrazovanja, znanosti, kulture, zdravstva itd., ako oni ne ovladavaju time, što će onda biti osnova društvene politike — tko će joj davati kriterije? Ako ne živi, ne funkcionira ta temeljna jedinica društva, kako će onda radnička klasa postati nosilac proširene reprodukcije društva i utjecati na sva druga pitanja daljnje izgradnje socijalizma? Na čemu će svoje stavove, svoju funkciju zasnivati delegatski sistem u skupštinama, na čemu će se zasnivati politika i rad delegata u interesnim zajednicama? I dalje bi u novim oblicima postojali otuđeni centri ekonomske moći, a rad delegacija počivao bi na stavovima tehnokratskih i rukovodećih struktura.

Kada izgrađujemo bankarski sistem ili sistem interesnih zajednica, moramo ujedno izgrađivati i poziciju osnovnih organizacija udruženog rada. Kada se u osnovnoj organizaciji udruženog rada borimo da o programu razvoja proizvodnje u radnim i složenim organizacijama, o politici obrazovanja, znanosti, zdravstva odlučujuću riječ imaju radnici, tada ujedno izgrađujemo temelje za udruživanje rada, za novi sistem banaka, interesnih zajednica, skupštinskog sistema itd. Jedno bez drugog ne ide.

Neki postavljaju pitanje: da li su radnici dovoljno svjesni i sposobni za sve zadatke. O tome ovo društvo ima dosta saznanja i iskustva. To se ne postiže samo predavanjima, ni apelima. Svijest radnika može se podizati samo tako da ih se u udruženom radu stavlja pred društvene probleme, da ih se dovodi u situaciju da ostvaruju uvid i ovladavaju uvjetima društvene reprodukcije, da vide sebe, svoj položaj, svoje mogućnosti i da donose odluke s punom odgovornošću za daljnja kretanja kako svoje radne organizacije tako i socijalizma u cjelini.

V

U fazi kreiranja i ostvarivanja Ustava mnogo je toga savladano idejno, mnoge spoznaje i saznanja dobile su svoju naučnu, stručnu argumentaciju, mnoge ideje svoju razradu, neke već i provjeru u praksi. Međutim, još teško prodire saznanje da su *Ustav i zadaci Desetog kongresa o daljnjem razvoju samoupravljanja ujedno i program savladavanja osnovnih uzroka postojećih ekonomskih problema*, nestabilnosti, inflacije, nelikvid-

nosti i dr. Stav da odvajanje viška vrijednosti (ostatak klasnih odnosa), njegovo otuđenje od proizvodnje, njegovi posebni putovi i kod nas čine glavni uzrok inflacije, još se često upotrebljava kao fraza, a u praksi još ima ponašanja kao da je proces stabilizacije jedna stvar, a borba za samoupravljanje i udruživanje rada druga. Ponekad čak ima i takvog ponašanja kao da sa akcijom na daljnjem razvoju samoupravljanja treba pričekati dok se ne ostvari stabilizacija.

Što god je otuđenost veća, stvara veće disproporcije i veće nestabilnosti. Bez iluzija da preko noći možemo likvidirati inflaciju (jer nećemo još dugo ukloniti sve njene uzroke), morali bismo već sada, i na osnovu dosadašnjih iskustava, shvatiti da se protiv inflacije ne možemo uspješno boriti ako odlučno ne počnemo zatvarati njene glavne izvore. Nema stabilizacije dokle god se fiksira otuđivanje viška vrijednosti, a to možemo savladati samo povezivanjem svih dijelova dohotka iz ostvarene vrijednosti na udruženog neposrednog proizvođača. Inače će se postojeće stanje stalno reproducirati.

Realni ekonomski problemi, stanje društvenih odnosa, a ponegdje nivo znanja i svijesti, stihijno vrše pritisak da se složeni problemi razvojne i tekuće ekonomske politike rješavaju na stari način, mimo udruživanja rada — u vrijeme kada udruženi rad mora i radi stabilizacije razvlastiti sve one činioce u društvu koji mogu mimo rezultata rada u proizvodnji stvarati prava i obaveze.

Postojanje izvora, mjera na kojima se distribuira pravo na nešto izvan i mimo zavisnosti u procesu udruživanja rada omogućava voluntarizam, subjektivizam na krupnim odlukama ekonomske politike, vodi trci da se nešto ugrabi; ne čini neophodnim, nego direktno razbija, destimulira sva nastojanja ka udruživanju rada na liniji Ustava.

Zbog različitih, protivurječnih ponašanja u privredi, pa i u radničkoj klasi, izvode se zaključci da prenošenje odlučujućih funkcija na udruženi rad ne može pridonijeti boljim, stabilnijim uvjetima. Ne shvaća se da se ne radi o htijenju, svijesti, pa ni odgovornijem ili manje odgovornom odnosu prema problemima, nego prije svega o objektivnom položaju — *o tome da samo spajanje osamostaljenih, otuđenih viškova vrijednosti na mjesto gdje se ostvaruju* (dakle u materijalnoj proizvodnji) *može i mora uspostavljati sklad između realnih mogućnosti i sveukupne potrošnje društva.* Također da se nova povećana vrijednost stvara samo podizanjem produktivnosti u materijalnoj proizvodnji, zbog čega je u današnjim uvjetima jedino kriterij doprinosa toj produktivnosti — pravi kriterij koji može i mora vrednovati i, u tom pravcu, poticati rad svih ostalih djelatnosti.

Prva iskustva iz prakse pokazuju da proces udruživanja rada svih međuzavisnih (do jučer sukobljenih) dijelova u procesu proizvodnje — proizvođače vodi u direktan sudar s problemima koje u današnjoj etapi samo oni mogu i moraju uspješno rješavati. Već postignuti rezultati i iskustva u praksi nekih sredina potvrđuju da je to siguran pravac na kojem će proizvođači morati savladavati prijelaz od stanja u kojem im drugi određuje i uzima dio akumulacije za društvenu reprodukciju prema stanju u kojem sami udružuju rad i ulažu sredstva radi perspektive i stabilnosti, odnosno u kojem se sadašnji »trošak«, »porez,«, na primjer, za energetiku, saobraćajnice, sirovinsku osnovu, za tržište, za nauku, obrazovanje kadrova itd., pretvara u najsvrsishodnije ulaganje u buduć-

nost, u stabilnost uvjeta rada i života. Umjesto stvaranja obrambenog mehanizma, u borbi oko viška rada, proizvođači će biti stimulirani da stvaraju više, jer će shvatiti da modernizacija tehnike zahtijeva sve veća ulaganja u sredstva rada, u nauku, obrazovanje itd. Tako će početi savladavati proces pretvaranja sredstava proširene reprodukcije u »troškove proizvodnje«, Marxovo pretvaranje viška društvenog radnog dana u »potreban rad«.

VI

Polazna osnova po kojoj je upravljanje i kontrola nad ukupnim dohotkom što se ostvaruje u osnovnoj organizaciji udruženog rada neotuđivo ustavno pravo radnika, a osnovna organizacija udruženog rada oblik organiziranja radničke klase u kojem će radnici, udruženi s radnog mjesta, ovladavati rezultatima i uvjetima rada, iz temelja će mijenjati odnose koji su postojali u razdoblju prije donošenja novog Ustava. Već je sada jasno da se ne može ostati na proceduri odlučivanja u kojoj se uloga proizvođača svodi na davanje mišljenja o krupnim pitanjima društvenog razvoja. Rad znanstvenih institucija, stručnjaka, užih kvalificiranih organa, organa upravljanja i delegacija mora biti ozbiljna priprema, analiza i kreiranje mogućih alternativa, ali konačan izbor, odluku moraju donositi radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada prilikom odlučivanja o raspodjeli društvenog dohotka koji se u njihovoj organizaciji ostvaruje. Dakle, umjesto široke osnove konzultiranja, a sužavanja kruga u konačnom odlučivanju, morat ćemo izgrađivati sistem u kojem će prijedloge pripremati odgovorna uža kvalificirana tijela, a konačne odluke donositi širok, najširi krug onih koji stvaraju društvena dobra, i to po kriteriju svojih interesa i mogućnosti, svoje odgovornosti za budućnost socijalizma.

Naravno, to nema nikakve veze s »kaosom«, s »permanentnim zasjedanjem radnika«, čime nas pokušavaju plašiti oni koji ili ništa ne razumiju ili se plaše novih odnosa. I država, birokracija i tehnokracija izgradili su svoj mehanizam i svoju tehnologiju upravljanja, svoj red. Pripremni rad stručnih ekipa bio je u njihovoj službi. Na osnovu toga, u odgovarajućim intervalima donosili su bitne odluke o raspodjeli i instrumente po kojima su se morali ponašati svi ostali, uključujući i radničku klasu. *I radnička klasa, socijalističko samoupravljanje mora izgraditi svoje mehanizme, svoju tehnologiju donošenja odluka, uvesti samoupravni red.* Stručne ekipe postaju sastavni dio udruženog rada. Udruženi će radnici u okvirima društvenog dohotka koji otsvaruju donositi bitne odluke o njegovom rasporedu, raspodjeli i to će onda biti okvir, obaveza za ponašanje svih drugih. To će bilit osnova na kojoj će se znati tko za što odgovara i osnova na kojoj radnička klasa može realno ocjenjivati rad stručnih i rukovodećih ekipa i ostvarivati kontrolu nad funkcijom svih drugih društvenih organa i institucija. To je ekonomska osnova »diktature proletarijata«, a ujedno i proces stvarnog oslobađanja radničke klase i njenog ukidanja kao klase.

Sve ovo moramo imati na umu kada razlažemo staru i gradimo novu organizaciju poduzeća, kombinata, kada šire udružujemo rad, kada izgrađujemo novi sistem planiranja, kreditni, monetarni i bankarski sistem, odnose proizvodnje i prometa, odnose proizvodnje i društvenih djelatnosti, delegatski sistem i uopće funkciju društveno-političkih zajednica.

Jure Boban

Mjesna zajednica i društveno-političke organizacije

U novim ustavima mjesna zajednica je dobila ono mjesto koje joj i pripada i postala onaj oblik (okvir) samoupravnog organiziranja i udruživanja zajedničkih interesa gdje radni ljudi i građani, udružujući svoja sredstva i napore, stvaraju bolje uvjete za svoj život i napredak društvene zajednice i neposredno i preko organa mjesne zajednice i delegata u skupštinama samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica utječu na cjelokupne odnose i procese u društvu. Dakle, na početku smo kvalitativno nove etape u razvoju samoupravljanja u kojoj »stupa udruživanje u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvitka za sve«[1]. Šta to drugo znači nego početak stvarne asocijacije, udruživanja koje omogućava rascvat svih potencijala slobodne i udružene socijalističke ličnosti, te brži i svestraniji razvitak društva kao cjeline.

KRATAK OSVRT NA SAMOUPRAVNI RAZVOJ MJESNIH ZAJEDNICA

Prvi razvijeniji oblici neposrednog samoupravljanja kod nas javljaju se uporedo sa uvođenjem radničkog samoupravljanja, što je imalo za posljedicu radikalnije promjene u društveno-političkom i ekonomskom sistemu, koje su pravno izražene Ustavnim zakonom iz 1953. godine. Ovim ustavno-pravnim dokumentom ne samo da su potvrđene promjene nastale u društveno-političkom i ekonomskom sistemu, već

---

[1] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, »Kultura«, 1960, str. 37.

je otvoren proces ubrzanijeg razvoja komunalnog sistema[2] i samoupravljanja u svim oblastima društvenog života i rada[3].

Samoupravljanje postupno obuhvaća sve oblasti društvenog života i rada — da bi postalo svojina i neotuđivo pravo radnih ljudi i građana. Uporedo sa odvijanjem ovih samoupravnih procesa dolazi do intenzivnog razvoja komunalnog sistema i bitnih promjena u njemu. Samoupravljanje u materijalnoj bazi nalazi svoj materijalni izraz u obrazovanju vijeća proizvođača u svim društveno-političkim zajednicama. Razvojem komunalnog sistema dolazi do okrupnjavanja općina i jačanja njihove materijalne baze.

Da bi općina u ostvarivanju svoje uloge i funkcija bila što bliže građanima, vrši se decentralizacija nekih njenih funkcija, koje se prenose na stambene zajednice u gradovima i mjesne odbore u seoskim naseljima.

Bogatstvo oblika u kojima se izražava samoupravljanje, zatim dinamičan razvoj materijalne osnove i samoupravnih odnosa došli su u izvjestan nesklad sa postojećim ustavno-pravnim rješenjima. Bilo je potrebno sve te promjene staviti pod kritičku lupu, verificirati one vrijednosti koje su pokazale vitalnost i perspektivu i osigurati uvjete za daljnji i brži razvoj društva. To je učinjeno donošenjem Ustava iz 1963. godine. Ovim se dokumentom dalje proširuje osnova samoupravljanja i samoupravnih odnosa u općini. Umjesto vijeća proizvođača, u koja su birali svoje predstavnike samo radni ljudi iz oblasti privrede, obrazuju se vijeća radnih zajednica u koja se biraju predstavnici iz svih oblasti društvenog i privrednog života. Stambene zajednice u gradovima i mjesni odbori na selu prerastaju u mjesne zajednice, kojima Ustav daje posebno mjesto u sistemu neposrednog samoupravnog odlučivanja.

Dinamičan razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i društva u cjelini potvrdio je punu opravdanost ovakve koncepcije općine. Ona se stalno i sve više potvrđivala kako kroz postojeće forme neposrednog odlučivanja tako i kroz nove forme samoupravnog društvenog dogovaranja radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih asocijacija. Uporedo s tim mjesne zajednice imaju sve značajnije mjesto u našem društveno-političkom sistemu i predstavljaju sastavni dio samoupravnog mehanizma komune. One nisu samo forma, kroz koju se nastavlja rad ranijih mjesnih odbora i stambenih zajednica, već su u suštini nove institucije neposrednog samoupravljanja i odlučivanja radnih ljudi i građana u mjestu stanovanja. To su samoupravne zajednice u koje se građani dobrovoljno udružuju i vrše komunalne, socijalne, zdravstvene, kulturne i druge djelatnosti od kojih najviše ovisi poboljšanje njihovih životnih uvjeta, te osobnog i društvenog standarda.

---

[2] Naglašavajući važnost samoupravljanja u lokalnim zajednicama, asocijacijama, Marks i Engels vide u »komunalnom uređenju« karakterističan strukturni oblik budućeg društva.

[3] U socijalizmu će neizbježno oživjeti mnogo šta od prvobitne demokracije, jer prvi put u historiji civiliziranih društava masa stanovništva uzdiže se do samostalnog učešća ne samo u glasanju i izborima, nego i u svakodnevnom upravljanju. U socijalizmu će svi upravljati redom i brzo će se navići na to da ne upravlja nitko« (V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, »Kultura«, 1950, str. 221).

Po sadržini rada mjesna zajednica predstavlja značajnu demokratsku instituciju u samoupravnoj i političkoj strukturi općine. Kroz nju se sve više omogućava da inicijative i prijedlozi građana nađu svoje mjesto u razvojnoj i svakoj drugoj politici općine. Tako se mjesna zajednica pojavljuje kao veoma značajan faktor ostvarivanja društvenog utjecaja na rad samoupravnih organa u poduzećima, općinskih skupština i drugih samoupravnih organa, organizacija i zajednica u općini.

Proces razvitka našeg društveno-političkog i ekonomskog sistema sve je više ukazivao na to da se socijalističko samoupravljanje i izgradnja socijalizma sve manje može uspješno razvijati usmjeravanjem iz centra, a sve više i brže na bazi inicijativa, povezivanja i ostvarivanja zajedničkih interesa i zadovoljavanja svakodnevnih potreba radnog čovjeka, kako na radnom mjestu tako i na području stanovanja, u mjesnoj zajednici. Može se stoga pouzdano tvrditi da pojava mjesnih zajednica predstavlja realiziranje u praksi već jasno izraženog zahtjeva za daljnjim razvojem oblika neposrednog samoupravljanja i učešća građana i radnih ljudi u vršenju svih bitnih društvenih poslova.

Koncipirana upravo na onim idejnim osnovama koje proistječu iz težnje i zahtjeva radnog čovjeka za stvaranjem istinske socijalističke samoupravne zajednice u kojoj će neposredna stvaralačka funkcija svih radnih ljudi predstavljati osnovni uvjet zadovoljavanja njihovih i društvenih interesa i potreba, mjesna zajednica se u našem društveno-političkom sistemu u isto vrijeme javlja i kao najizraženije mjesto neposrednog samoupravljanja, okvir programiranja i mjesto realiziranja najvećeg broja zadataka vezanih za društveno-ekonomski položaj i uvjete života radnih ljudi.

Determinirane različitim socijalno-ekonomskim strukturama i specifičnim uvjetima sredina u kojima su formirane, mjesne zajednice su objektivno imale različit tok i tempo svog razvoja, odražavajući na taj način mnoge specifičnosti u realnim funkcijama i sadržajima svoga rada. Zbog toga je razumljivo što postoje velike razlike u stupnju afirmiranosti i nivou samoupravne razvijenosti ukupne djelatnosti mjesnih zajednica, kako u Jugoslaviji tako i u republikama.

Donošenjem novih ustava, utvrđivanjem bitno novog položaja mjesnih zajednica u ustavnom i društveno-političkom sistemu i uvođenjem delegatskog principa stvoreni su svi uvjeti i realne pretpostavke da se u mjesnu zajednicu, kao jednu od osnovnih ćelija i jedinstvenu cjelinu našeg socijalističkog samoupravnog društva, integriraju svi oblici zajedničkog života i rada na području daleko širem nego što je njezin teritorijalni okvir. Tako mjesna zajednica sve više postaje onaj okvir društvenih odnosa koji pruža najviše mogućnosti svakom radnom čovjeku da neposredno i preko organa, delegacija i delegata ostvaruje svoja prava i dužnosti i zadovoljava svoje i društvene potrebe.

MJESNA ZAJEDNICA — DEETATIZIRANI DIO DRUŠTVA I KONSTITUTIVNI ELEMENT SAMOUPRAVNOG DRUŠTVENO-POLITIČKOG SISTEMA

Stupili smo u drugu deceniju samoupravnog razvoja i djelovanja mjesnih zajednica u Jugoslaviji, kojih, prema nezvaničnim podacima, danas ima 11.585, što je, doista, impozantan broj.

Nije nimalo bio lak put koji su mjesne zajednice prošle do sadašnje svoje nove ustavne i samoupravne pozicije, i to bitno promijenjene u odnosu na onu prije donošenja novih ustava. Sada su mjesne zajednice, sa OOUR i SIZ, temelj društveno-političkog sistema. Smisao političke borbe koju su vodile organizirane socijalističke snage našeg društva, osobito Socijalistički savez i njegovi aktivisti, bio je, prije svega, ostvarivanje neposrednog samoupravljanja radnih ljudi i građana u mjesnim zajednicama, to jest postizanje što većeg i neposrednijeg utjecaja na sve poslove u mjesnoj zajednici, utjecaja na cjelokupnu politiku u komuni, pa i šire.

Novim je ustavima tako mjesna zajednica postala jedna od osnovnih samoupravnih ćelija u općini, čime je ona u našem društveno-političkom sistemu dobila vrlo istaknuto mjesto i nezamjenljivu ulogu. To je svojevrsna samoupravna interesna zajednica u kojoj radni ljudi i građani na specifičan način, najneposrednije i preko svojih organa, kao i delegata u skupštinama društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, zajedno sa OOUR i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, usklađuju svoje interese sa zajedničkim i općim društvenim interesima i ostvaruju te interese. Očito je da se naglasak stavlja na samoupravno organiziranje, socijalističku solidarnost, zajedništvo i odlučivanje koje u samoupravnoj bazi društva, bez alternacije, u odnosu na stanje kakvo je bilo prije usvajanja novih ustava, dobija drugačiji samoupravni sadržaj, veću interesnu povezanost i novu kvalitetu. Stoga je čudno što se i sada može naići na shvaćanja i tendencije da mjesna zajednica treba da postane neka vrsta društveno-političke zajednice, to jest »mala komuna« i ekspozitura, isturen punkt općinskog organa uprave. To je još čudnije kada se zna da i komuna poslije usvajanja novih ustava sve više poprima samoupravne prerogative i uvođenjem delegatskog principa sve je manje društveno-politička zajednica s prerogativima vlasti.

Nije novo ni to da postoje i tendencije zatvaranja samoupravljanja u okvire mjesnih zajednica, a to nije ništa drugo nego težnja da se mjesne zajednice odvoje od cjeline samoupravnog mehanizma u komuni i od širih samoupravnih i društveno-političkih zajednica i da se njihova djelatnost tretira kao »dopunska fakultativna samoupravna djelatnost« zatvorena u uske teritorijalne okvire, što je dijametralno suprotno intencijama i ulozi koju su mjesnim zajednicama namijenili novi ustavi.

Ima i tendencija da se samoupravni odnosi u mjesnim zajednicama svedu na formalno-demokratske oblike i da se radni ljudi i građani samo »informiraju« i »konzultiraju« (čak ponekada ni to) o odlukama koje se donose u općinskoj skupštini. Drug Tito u intervjuu listu »Komunist« početkom 1974. godine, između ostalog, kaže: »Nije dovoljno samo formalno prilagođavanje ustavnim odredbama, a tih tendencija ima. Formalizam može odgovarati tehnokratima i drugim protivnicima samoupravljanja, a ne radnicima. Radnička klasa je zainteresirana za dosljednu i stvaralačku primjenu Ustava.«

Ima i pokušaja da se nova ustavna pozicija mjesne zajednice u razvoju samoupravljanja svede na poslove koje je imala prije donošenja novih ustava, to jest isključivo na poslove komunalija; govori se o pretjeranom profesionalizmu, o finansiranju potreba u mjesnim za-

jednicama na prevladani, budžetski način itd. S druge strane, što je opet krajnost, prisutna su nastojanja tehnobirokratizma kojima se izražava kolebanje i sumnja u društveni smisao i samoupravni razvoj mjesnih zajednica i da je, navodno, sve ono što je u funkciji mjesne zajednice anahronizam i besmislica.

Treba odmah reći da društvena praksa i rezultati postignuti u desetogodišnjem radu mjesnih zajednica demantiraju i odbacuju sva ta i druga antisamoupravna i antisocijalistička shvaćanja i tendencije o njihovoj ustavnoj poziciji, sumnje u njihov samoupravni razvoj. S druge strane, pogriješili bismo ako bismo mislili da su sve te negativne pojave, shvaćanja i tendencije naivne i bezopasne. Naprotiv, na njih treba i dalje računati, osobito u onim mjesnim zajednicama gdje nisu zaživjeli samoupravni odnosi adekvatno njihovoj ustavnoj poziciji. Stoga se ističe neophodnost pojačavanja društveno-političke aktivnosti svih organiziranih socijalističkih snaga na čelu sa Savezom komunista na još potpunijem ostvarivanju ustavnog položaja mjesnih zajednica, kako bi one uspješno izvršavale svoje Ustavom utvrđene funkcije. Odatle proistječe i neophodnost da se na nov način izrazi i ostvari uloga Saveza socijalističke omladine u okviru mjesne organizacije Socijalističkog saveza, a time i mjesne zajednice.

Kako se vidi, samoupravljanje radnih ljudi i građana u mjesnim i samoupravnim interesnim zajednicama, osnovnim organizacijama udruženog rada, kao i u drugim samoupravnim zajednicama i organizacijama, postaje osnova jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i ostalih radnih ljudi. To treba da stvori pretpostavke i osigura izgradnju još postojanijeg i konzistentnijeg sistema neposredne socijalističke demokratije i neprikosnovenost društveno-ekonomskog položaja radnih ljudi u udruženom radu. To podrazumijeva i potrebu za mnogo širom i razgranatijom suradnjom građana samoupravno organiziranih u mjesnoj zajednici s radnim ljudima u OOUR, SIZ i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, radi rješavanja pitanja od zajedničkog interesa i zadovoljavanja zajedničkih potreba, i to, prije svega, preko društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma. U svemu tome socijalistička solidarnost i uzajamnost interesa, kao osnovni principi samoupravnih zajednica i organizacija, i na svjesnoj i dobrovoljnoj osnovi uspostavljeni odnosi među njima, treba da odigraju veoma važnu i, reklo bi se, odlučujuću ulogu.

»Integrativna funkcija mesne zajednice proističe iz same prirode samoupravnog socijalističkog sistema. Ukoliko u tom sistemu radni čovek postaje stvarni društveni subjekt, on svojim delovanjem povezuje sve sfere društvene aktivnosti. On na taj način i u mesnoj zajednici deluje kao integrativna snaga celokupne društveno-političke i samoupravne aktivnosti.«[4] Mjesna zajednica, prema tome, nije više samo institucija za lokalne poslove pojedinog naselja, već su u njenoj funkciji i obuhvatniji društveni poslovi i odlučivanje o tim poslovima.

Razvoj mjesnih zajednica, neposrednog samoupravljanja i demokratskih odnosa u njima od izvanrednog je značaja za naš cjelokupan

---

[4] Ž. Marković, *Ustavne promene i samoupravni razvoj mesne zajednice*, »Socijalizam«, br. 3/1974, str. 247.

društveno-politički i ekonomski život. Samoupravni odnosi u udruženom radu, u proizvodnoj sferi, u SIZ i šire teško da bi se mogli cjelovito razvijati i usavršavati bez razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u mjesnim zajednicama. Razvoj jednih i drugih tijesno je međusobno povezan, ovisan i uslovljen, i to će dolaziti do izražaja utoliko više ukoliko se bude podizala društvena produktivnost rada, skraćivalo radno vrijeme i smanjivao broj zaposlenih u materijalnoj proizvodnji.

Na području mjesne zajednice radne ljude i njihove porodice udružuju osnovni životni interesi, koje oni u toj zajednici mogu neposredno organizirati, rješavati i zadovoljavati. Novi Ustav tako i određuje svojstvo mjesne zajednice, koje se izražava u najneposrednijem ostvarivanju samoupravnih prava radnih ljudi i građana i u njihovoj povezanosti i upućenosti da se sami bave pitanjima od čijeg rješavanja ovisi ostvarivanje njihovih interesa i zadovoljavanje svakodnevnih potreba. Iz tog svojstva mjesne zajednice proistječe i njen institucionalni oblik koji omogućava učešće i utjecaj radnih ljudi i građana u utvrđivanju i ostvarivanju svakodnevnih i dugoročnih poslova i zadataka u općini i društvu i cjelini.

Ustav je inaugurirao bitne izmjene skupštinskog sistema. Obrazovanjem vijeća mjesnih zajednica u općinskoj skupštini dat je odgovor na pitanje odnosa mjesne zajednice i općine, odnosno općinske skupštine. Bitne i egzistencijalne odluke mogu se donositi samo uz suglasnost vijeća mjesnih zajednica, što znači da mjesne zajednice neposredno sudjeluju u kreiranju i realizaciji politike u općini.

Mjesna zajednica, pored OOUR, dobila je u Ustavu istaknuto mjesto kao važan faktor u sprovođenju i razvijanju koncepcije općenarodne odbrane na samoupravnim osnovama. Kao jedna od osnovnih ćelija samoupravnog društva, prema tome i općenarodne odbrane, ona ima veoma važnu ulogu u samoorganiziranju i u razvijanju samoinicijative i svijesti radnih ljudi i građana u pripremama za pružanje otpora i oružane borbe protiv eventualnog agresora, za zaštitu ljudi i materijalnih dobara itd. Ostvarivanjem svoje funkcije u općenarodnoj odbrani mjesna zajednica upotpunjuje sadržinu svoga rada, dolazi se do njene jasnije društvene i ustavne pozicije u ovom vrlo značajnom društvenom angažiranju, što doprinosi njenoj bržoj i potpunijoj afirmaciji kao jedne od osnovnih ćelija našeg samoupravnog društva.

Novi ustavni položaj mjesne zajednice nameće potrebu bržeg, šireg i svestranijeg informisanja i upoznavanja radnih ljudi i građana u mjesnoj zajednici o svim bitnim pitanjima društvenog života i rada i o zbivanjima u društvu i svijetu, a osobito o ostvarivanju samoupravne koncepcije mjesne zajednice i našeg socijalističkog društva. Ovo će doprinijeti većoj aktivnosti i neposrednijem učešću svih radnih ljudi i građana u mjesnoj zajednici i njihovom drugačijem ponašanju kako u OOUR tako i na području stanovanja, u mjesnoj zajednici.

Razvojem socijalističkog samoupravljanja i socijalističkih društvenih odnosa u cjelini raste i značaj mjesnih zajednica. One su, sa OOUR i SIZ, postale osnovni temelj društveno-političkog sistema i daljnjeg razvoja samoupravljanja u društvu uopće, bitan činilac prerastanja samoupravljanja u cjelovit sistem društvenih odnosa. Na toj osnovi mjesne zajednice postaju sve značajnije i kao činilac efikasnog ostvarivanja za-

dataka daljeg društveno-ekonomskog, političkog i socijalnog razvoja našeg društva i realiziranja njegovih humanističkih načela utvrđenih u Programu SKJ, odlukama Desetog kongresa SKJ i novom Ustavu.

ULOGA I ZADACI ORGANIZIRANIH SOCIJALISTIČKIH SNAGA U MJESNOJ ZAJEDNICI

Ustavnim promjenama nametnula se potreba za suvremenijim oblicima organiziranja i djelovanja svih društveno-političkih organizacija, prije svega Saveza komunista, SSRN i SSOJ. Kao što OOUR i mjesna zajednica čine osnovu cjelokupne samoupravne organizacije društva, tako i organizirane socijalističke snage u mjesnoj zajednici i općini čine osnovu društveno-političkog organiziranja na svim nivoima društva. To je bitna pretpostavka da svi organizirani subjekti kao integralna snaga samoupravnog sistema utječu na sadržinu samoupravnih odluka u mjesnim zajednicama. Njihovo jedinstveno i sinhronizirano idejno-političko djelovanje u svim mjesnim zajednicama je značajan, a vrlo često odlučujući činilac dominacije radničko-klasnog i zajedničkog interesa u mjesnoj zajednici i cijelom društvu.

Društveno-političke organizacije na čelu sa Savezom komunista moraju u mjesnoj zajednici djelovati kao faktori i nosioci jedinstvenih političkih akcija i tako kroz mjesnu zajednicu integrirati sve socijalistički i samoupravno orijentirane snage. U mjesnoj zajednici se, dakle, na samoupravnoj osnovi povezuju svi društveni subjekti koji utječu ili mogu utjecati na zadovoljavanje pojedinačnih, zajedničkih i općih društvenih, kako tekućih tako i dugoročnih, interesa i potreba radnih ljudi i građana. Radni ljudi i građani, njihove samoupravne i društveno-političke organizacije, društvene organizacije i udruženja građana neposredno i aktivno sudjeluju i vrše utjecaj na sve faze programiranja i ostvarivanja dogovorene politike razvoja u mjesnoj zajednici, kao i na ulogu mjesne zajednice u općini i širim društveno-političkim zajednicama.

Savez komunista kao vodeća idejno-politička i usmjeravajuća avangardna snaga sve je aktivniji sudionik u funkcioniranju i samoupravnom razvoju mjesnih zajednica, osobito kada je u pitanju povezivanje kratkoročnih i dugoročnih, pojedinačnih, zajedničkih i općih interesa. Njegovo djelovanje sve se više izražava unutar samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Ovdje se misli prije svega na stvaranje uvjeta za rješavanje materijalnih, kulturnih, socijalnih i drugih problema od najneposrednijeg interesa za materijalni i društveni položaj radnog čovjeka i njegove porodice.

Za samoupravni razvoj i ostvarivanje ustavne koncepcije mjesne zajednice najodgovorniji su članovi Saveza komunista koji žive na njenom području. Oni treba da se zalažu za takve samoupravne odluke i takva rješenja koja su u skladu sa idejnim stavovima, principima i politikom Saveza komunista. »Komunisti se u mjesnoj zajednici moraju zalagati za socijalistički karakter samoupravnih odluka i za takva rješenja koja će biti u skladu sa principima, idejnim stavovima i politikom

SK i suprotstaviti se pokušajima djelovanja »u ime« radnih ljudi i građana i uzurpiranja njihovih ustavnih prava.«[5]

Komunisti posebnu pažnju treba da posvete usmjeravanju i samoupravnom razvoju mjesnih zajednica u onim sredinama u kojima samoupravni odnosi zaostaju. Njihovo djelovanje treba da se izrazi najviše u borbi protiv svih tendencija i devijantnih pojava koje idu za tim da omalovaže ili uspore novu ustavnu poziciju i samoupravni razvoj mjesne zajednice. Stoga će se i aktivnost organizacija i članova Saveza komunista u mjesnim zajednicama cijeniti najviše po tome koliko je razvijeno samoupravljanje i neposredno demokratsko odlučivanje u mjesnoj zajednici i utjecaj radnih ljudi i građana na sve društvene poslove.

Socijalistički savez kao najširi front svih organiziranih socijalističkih snaga i društveno-politička organizacija čiji se članovi bore za socijalističke samoupravne društvene odnose predstavlja okvir idejno-političkog i akcionog jedinstva i sinhroniziranog rada i povezanosti svih društveno-političkih organizacija na čelu sa Savezom komunista. Njegova politička i demokratska funkcija sastoji se prije svega u organiziranju širih slojeva radnih ljudi i građana radi njihovog samoupravnog i neposrednog odlučivanja, dogovaranja i utjecaja na cjelokupne poslove i odnose u društvu.

Kako se vidi, u mjesnoj zajednici se u okviru Socijalističkog saveza, na načelima socijalizma, okuplja najširi krug radnih ljudi i građana, dogovara se na radničko-klasnoj osnovi, vodi idejnu akciju povezivanja i usmjeravanja na osnovama socijalističke revolucije i izgradnje socijalističkog samoupravnog društva.

Društveno-političke organizacije u okviru Socijalističkog saveza, a sindikat još i u OOUR, doprinose stvaranju mogućnosti za što neposrednije odlučivanje radnih ljudi i građana, koji svojim političkim stavovima i dogovorima utječu na skupštine i druge organe mjesnih zajednica, prije svega na savjet mjesne zajednice, koji treba da bude samo izvršni organ svih oblika neposrednog učešća građana u odlučivanju.

»Mjesna zajednica se ne smije gledati kao neki zatvoreni mehanizam, smješten u određene teritorijalne okvire, već kao specifična samoupravna interesna zajednica, koju sačinjavaju radni ljudi i građani i njihove samoupravne organizacije, zajednice i društveno-političke i društvene organizacije. Takva zajednica otvorena je prema svim drugim organizacijama i zajednicama, a teritorijalni okvir je samo nužnost. U takvoj otvorenoj samoupravnoj zajednici Socijalistički savez ima veoma važnu ulogu. Uloga, zadaci i način djelovanja Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija utvrđuju se u statutima mjesnih zajednica, pravilima i drugim aktima društveno-političkih organizacija.«[6]

Aktivnošću u Socijalističkom savezu radni ljudi i građani utječu na rad mjesne zajednice, skupštine općine, na upravne, izvršne i druge organe u općini. Njihova aktivnost u društveno-političkim organizacijama treba da se odražava na rad delegacija i delegata svih vijeća u skupštini

---

[5] Iz rezolucije Desetog kongresa SKJ »Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci SKJ«.

[6] Iz dokumenta SSRN »O ulozi Socijalističkog saveza u mjesnoj zajednici i njenom regulisanju u statutima mjesnih zajednica«.

općine, a posebno u vijeću mjesnih zajednica i društveno-političkom vijeću.

Politička funkcija Socijalističkog saveza u mjesnoj zajednici izražava se u sintezi interesa, potreba i akcija koje u sebi imaju progresivna politička rješenja. Na osnovu tako formuliranih političkih stavova i prijedloga, u mjesnoj zajednici se mogu lakše da donose odgovarajuće i na demokratski način izglasane odluke. Međutim, da bi mogao da ostvaruje tu svoju izvanredno značajnu ulogu, Socijalistički savez se mora permanentno da osposobljava i tako organizira da u mjesnoj zajednici identificira i povezuje najrazličitije interese i potrebe. U tim procesima moguća su i sukobljavanja najrazličitijih interesa. Stoga se u usaglašavanju različitih interesa Socijalistički savez, prije svega Savez komunista, bori za prihvaćanje konkretnih i dugoročnih ciljeva socijalističke revolucije, formuliranih u Programu SKJ, odlukama Desetog kongresa SKJ i novom Ustavu.

Široka je lepeza poslova i zadataka koje Socijalistički savez ima u mjesnoj zajednici. Navešćemo samo one koji nam se čine najvažnijim.

U većini mjesnih zajednica statuti su doneseni. Međutim, tamo gdje to do sada nije učinjeno, općinske konferencije SSRN treba da pokreću organiziranu društvenu i političku akciju kako bi se statuti mjesnih zajednica usvojili i postojeći doveli u puni sklad sa ustavnim intencijama.

Općinske konferencije SSRN, zajedno sa mjesnim organizacijama SSRN i svim drugim zainteresiranim društvenim subjektima, trebaju organizirano da pristupaju utvrđivanju konkretnih međusobnih obaveza mjesnih zajednica i SIZ. S tim u vezi, delegacije mjesnih zajednica u skupštinama SIZ trebaju biti tako osposobljene da u autentičnoj formi interpretiraju interese mjesnih zajednica, vodeći računa da se pravovremeno i uspješno usklađuju ti interesi sa interesima drugih mjesnih zajednica i ostalih društvenih subjekata.

Posebnu pažnju SSRN treba da posveti vijećima mjesnih zajednica, koja se moraju afirmirati prvenstveno kao okviri za usaglašavanje stavova i interesa mjesnih zajednica.

SSRN kao najširi front svih organiziranih socijalističkih snaga na čelu sa Savezom komunista treba ubrzati procese društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja u oblasti zadovoljavanja zajedničkih potreba. Dakako da ovim metodi i samoupravni instrumenti moraju biti čvrsto utkani u integralan sistem samoupravnog odlučivanja radnih ljudi u općini i šire. S tim u vezi, nameće se zadatak primjenjivanja kodeksa zajedničkih potreba i solidarnosti i potrošačkih kodeksa kao globalnih društvenih dogovora svih struktura i faktora u općini.

Novom ustavnom pozicijom mjesne zajednice i prelaskom funkcija u oblasti zajedničkih potreba na samoupravni kolosijek ne prestaje potreba za obavljanjem stručnih i tehničko-organizacijskih poslova u ovoj oblasti. Naprotiv, ti poslovi postaju još složeniji i odgovorniji, što zahtijeva i od SSRN da svojom političkom akcijom pomogne da se postojeće stručne službe i organi transformiraju u skladu s novim potrebama i zahtjevima.

Iako se u finansiranju programa aktivnosti mjesnih zajednica treba i dalje oslanjati u prvom redu na sredstva iz samodoprinosa i na druga sredstva koja OOUR i radni ljudi udružuju za realiziranje raznih

programa, treba odgovarajućim odlukama skupština općina osigurati stabilne izvore sredstava za ostvarivanje funkcija mjesnih zajednica, kao i za normalno funkcioniranje samoupravnih organa koji se formiraju u mjesnim zajednicama.

Da bi funkcija mjesne zajednice u jačanju odbrambene moći naše zemlje i u razvoju društvene samozaštite došla što više do izražaja, neophodno je da SSRN i ostali društveni subjekti koji u okviru njega djeluju ovim pitanjima poklanjaju punu i organiziranu pažnju.

Socijalistički savez kao politički oslonac samoupravljanja treba da bude u stalnom i neposrednom dodiru s društvenom samoupravnom bazom, a to, drugim riječima, znači da neprekidno bude u funkciji neposredne socijalističke demokratije.

Socijalistički savez treba da pokloni osobitu pažnju radu delegata i funkcioniranju delegacija i skupština mjesnih, samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica, kao i njihovom osposobljavanju da na nov, demokratski način prevladavaju sve odnose koji bi mogli rađati lokalističke, partikularističke i druge nesamoupravne tendencije i pojave u mjesnim zajednicama.

Od osobitog je značaja da SSRN u mjesnoj zajednici organizirano i sistematično njeguje i razvija patriotsku svijest i osjećanja na tradicijama i tekovinama naše socijalističke revolucije.

Socijalistički savez u mjesnoj zajednici treba da razvija i jača raznovrsne oblike neposrednog dogovaranja i samoupravnog odlučivanja kao što su: referendumi, zborovi radnih ljudi, zborovi i savjeti potrošača i korisnika usluga, kućni savjeti i zborovi stanara, mirovna vijeća itd. S tim u vezi, zadatak je Socijalističkog saveza da se bori protiv shvaćanja da se neposredno samoupravljanje radnih ljudi i građana zatvara u okvire samih mjesnih zajednica ili u granice općine, jer su povezivanje, razmjena iskustava i svestrana suradnja više nego potrebni.

Socijalistički savez u mjesnoj zajednici treba da bude pokretač inicijativa, politički usmjeravač i mobilizator u izgrađivanju socijalističkih samoupravnih i humanih odnosa među ljudima, njegovanju i čuvanju bratstva i jedinstva i zajedništva, jačanju i afirmiranju njihovog kritičkog i stvaralačkog odnosa u stvaranju i ostvarivanju planova i programa rada mjesnih zajednica, zatim informiranju radnih ljudi i građana i jačanju odgovornosti na radu i političke odgovornosti svih nosilaca samoupravnih, političkih i javnih funkcija i ovlašćenja. Od izuzetnog je značaja i utjecaj na rad općinskih skupština, državnih organa i organa uprave. Socijalistički savez ima značajan utjecaj i prerogative i u oblasti kadrovske politike.

Sindikat kao klasna organizacija radničke klase i svih radnih ljudi predstavlja nezamjenljiv faktor njene unutrašnje snage, ostvarivanja njenih konkretnih, autentičnih i historijskih ciljeva. Njegova uloga se sastoji prije svega u razvijanju metoda društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja između mjesne zajednice i OOUR, kao i drugih samoupravnih organizacija i zajednica.

U dosadašnjoj aktivnosti Savez sindikata se manje bavio organiziranjem radnih ljudi i građana na području stanovanja, u mjesnoj zajednici, zbog svoje unutrašnje organiziranosti i vezivanja za osnovnu organizaciju udruženog rada. Međutim, sve više raste saznanje da nema integralnog samoupravljanja ako bi radnici bili i dalje zatvoreni u ok-

vire OOUR i ako svoj zajednički život i sve probleme u vezi s tim ne bi uređivali i rješavali i izvan zidova radnih kolektiva.

Prema novim ustavima i prema svojoj društvenoj ulozi, mjesna zajednica je u izvjesnom smislu adekvatna OOUR jer je i ona jedna od osnovnih ćelija našeg socijalističkog samoupravnog društva i kao takva temelj društveno-političkog sistema. Radni ljudi i građani u mjesnim zajednicama najneposrednije i preko svojih, na demokratski način, izabranih organa i delegata upravljaju najvažnijim društvenim poslovima u onim oblastima društvene reprodukcije od kojih najviše ovisi njihova egzistencija i zajednički život. Ovdje se misli prije svega na organiziranost trgovine, stambenu izgradnju, dječju, zdravstvenu i socijalnu zaštitu, zatim na obrazovanje, komunalne usluge, od čega, bez sumnje, najviše ovisi osobni i društveni standard i socijalna sigurnost radnih ljudi i građana.

Neposredno samoupravno odlučivanje i aktivnost svih radnih ljudi i građana u okviru mjesne zajednice najbolji je put da oni vlastitim i organiziranim djelovanjem prevladavaju mnoge protivrječnosti pred kojima se još uvijek nalaze. Stoga radnom čovjeku nije više primjereno da u državi traži arbitra i »spasioca« koji bi mu rješavao probleme. Zato se radni ljudi i građani, shodno Ustavu, trebaju tako organizirati da sve protivrječnosti usklađuju i rješavaju zajednički, kako u OOUR tako i u mjesnoj zajednici. U tome Savez sindikata ima nezamjenljivu ulogu.

Ovladavanje rezultatima svoga rada radni ljudi ne mogu ostvariti samo u OOUR. Oni to mogu činiti i u SIZ, mjesnoj zajednici i šire. Kako se vidi, mjesna zajednica je svojevrsno produženje samoupravljanja radnih ljudi koji rade u OOUR. Stoga sindikalna organizacija, ako želi utjecati na ostvarivanje cjelovitijeg samoupravnog položaja radnih ljudi i na stvarnu stabilnost društvenog i osobnog standarda svojih radnika, ne može se zatvarati u tvorničke hale i zidove. Drugim riječima, ovo pitanje ima i svoju klasnu dimenziju. Od njegovog uspješnog rješavanja u dobroj mjeri ovisi i oživotvorenje delegatskog principa u mjesnoj zajednici i društvu kao cjelini. Zato sindikat treba da bude ona snaga i organizacija radničke klase koja će inicirati i boriti se za to da se mnogi širi životni problemi, to jest životni standard radnika i njihovih porodica, ostvaruju upravo u mjesnim zajednicama, kroz zajedničke planove i programe, koji treba da se zasnivaju na društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima. Na taj se način ujedno označava jedan od puteva za praktično izlaženje radnika iz okvira OOUR i za njegovu afirmaciju na širem planu. U tome sindikat svojim političkim djelovanjem unutar OOUR može da odigra odlučujuću ulogu.

Zadatak je sindikata da interese radnika različitih djelatnosti usklađuje i pretače u zajednički interes, kako bi se jedinstvenom akcijom taj interes ostvarivao osobito na onim pitanjima od kojih najviše ovisi životni standard i socijalna sigurnost radnog čovjeka na području mjesne zajednice i općine.

Dakako, sve probleme koji stoje pred radnim ljudima i građanima u mjesnim zajednicama nije moguće rješavati samo posredstvom sindikata i u njemu; njih je potrebno rješavati i putem delegacija mjesnih zajednica i delegacija OOUR, kao i uz aktivno sudjelovanje svih radnih ljudi iz OOUR u sredinama gdje žive, to jest u mjesnoj zajednici.

Milan Baškovič

Republičko i pokrajinsko zakonodavstvo na osnovama novog Ustava

Ostvarivanje novog Ustava zahteva velike promene u našem celokupnom pravnom sistemu — od položaja i uloge takozvanog autonomnog, samoupravnog prava s novim pravnim izvorima: samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima do osnovnih sistemskih rešenja u saveznim zakonima. U tom sklopu posebno mesto ima zakonodavstvo republika i autonomnih pokrajina s obzirom na ulogu i položaj socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina u društveno-političkom uređenju SFRJ.

Zakonodavni organi republika i autonomnih pokrajina su u periodu posle donošenja novog Ustava — isto kao i zakonodavni organi federacije — usmereni na izvršavanje jednog od najznačajnijih zadataka: usklađivanje celokupnog postojećeg republičkog (pokrajinskog) i preuzetog saveznog zakonodavstva s načelima i intencijama novog ustavnog uređenja i istovremena izgradnja novog zakonodavstva, nužnog za sprovođenje ustavnih načela u društvenoj praksi. Pored toga, republike i autonomne pokrajine su dužne da izvršavaju svoje zadatke i odgovornosti u kreiranju novog saveznog zakonodavstva, koje u skladu sa zajedničkom odgovornošću oblikuje i gradi kao međusobni dogovor među republikama i autonomnim pokrajinama.

I

Republičko, odnosno pokrajinsko zakonodavstvo imalo je još do nedavno u celokupnom jugoslovenskom pravnom sistemu srazmerno podređenu ulogu. Naročito je u periodu do ustavne reforme 1963. godine savezna zakonodavna nadležnost bila još veoma opsežna i za republičku

normativu je ostajalo vrlo malo prostora. Ustav iz 1963. godine je, doduše, znatno povećao republička zakonodavna ovlašćenja, ali je u praksi uloga saveznog zakonodavstva u celokupnom zakonodavnom sistemu Jugoslavije još preovladavala i ono je praktično posezalo na sva pravna područja, mada ne uvek i svuda s podjednakom snagom. Sa tri vrste saveznih zakona (potpuni, osnovni i opšti) u većoj ili manjoj meri su se regulisala sva značajnija pitanja u svim društvenim oblastima. Ustavna ovlašćenja za donošenje saveznih potpunih i osnovnih zakona bila su po Ustavu ograničena na određena područja, dok se opštim zakonom moglo posegnuti na bilo koje područje i time usmeriti zakonodavna rešenja u republikama, jer po Ustavu su republički zakoni morali biti u skladu sa saveznim opštim zakonom.

Mada je po tadašnjem Ustavu republička zakonodavna funkcija nešto ojačala, još duže vreme imala je pretežno karakter dopunskog zakonodavstva saveznim osnovnim i opštim zakonima, i pored u načelu datog ustavnog razgraničenja između saveznog i republičkog zakonodavstva i određenih okvira i funkcija pojedinih vrsta saveznih zakona.

Analiza odnosa između saveznog i republičkog zakonodavstva koja je sredinom 1968. godine razmatrana u Saveznoj skupštini pokazala je da je savezno zakonodavstvo ponegde prelazilo okvir funkcije federacije i da je bilo šire i iscrpnije nego što bi odgovaralo ustavnim načelima. Na području isključivih prava i dužnosti federacije nije u dovoljnoj meri omogućilo republikama da preuzmu svoj deo ustavne odgovornosti. Osnovni zakoni su ponegde prelazili okvire osnovnih odnosa i institucija i time sužavali zakonodavnu funkciju republika. Pojedini opšti zakoni isto tako po svojoj suštini i obimu regulisanja nisu odgovarali prirodi opšteg zakona. Zatim, bilo je konstatovano da federacija nije u dovoljnoj meri iskoristila ustavne mogućnosti da na području osnovnog zakonodavstva donese opšte zakone i rezolucijama i preporukama izražava politiku na pojedinim područjima, što bi omogućilo republikama aktivniju delatnost u regulisanju društvenih odnosa. Društvena i privredna reforma su upozorile i na nesklad između važećeg zakonodavstva i naših društvenih potreba.

Postojeće pravno uređenje, i u njemu neadekvatni odnosi između saveznog i republičkog zakonodavstva, uz sve snažniji razvoj samoupravnih odnosa i sve veću samostalnost republika kao društveno-političkih i samoupravnih društvenih zajednica, postajalo je prepreka daljem razvoju socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, kojima je već Ustav iz 1963. godine utirao nove puteve. Preoblikovanje i unutrašnje usklađivanje pravnog sistema je zato postalo nužan zahtev i jedan od uslova dalje afirmacije novih društvenih odnosa na samoupravnim osnovama.

Na osnovi pomenutih konstatacija Savezna skupština je u julu 1968. godine donela posebnu rezoluciju o osnovama zakonodavne politike federacije, u kojoj je postavila načela zakonodavne politike koja treba potpunije da izrazi intencije Ustava i privredne i društvene reforme i afirmiše nov, usklađen pravni sistem naše socijalističke samoupravne društvene zajednice. Jedan od osnovnih zahteva u toj rezoluciji bio je i zahtev za doslednije ustavno razgraničenje odnosa između saveznog i republičkog zakonodavstva (sužavati potpuno savezno zakokonodavstvo; u osnovnim zakonima regulisati zaista samo osnovne od-

nose u kojima je obezbeđeno jedinstvo društveno-ekonomskog i političkog sistema; opšte zakone ograničiti samo na određivanje opštih načela za regulisanje onih odnosa koji su značajni za osnovno jedinstvo društvenog i političkog sistema i, umesto na zakonsko normiranje, više se usmeriti na donošenje rezolucija, preporuka i sličnih opštih političkih akata). Istovremeno se prvi put pojavljuje zahtev za otvaranje mogućnosti samostalne normativne delatnosti autonomnih pokrajina.

U pojedinim republikama su ubrzo zatim, naročito u 1969. godini, donete rezolucije o zakonodavnoj politici republika. Na osnovi rezolucija, savezne i republičkih, otpočeo je obiman rad na reviziji celokupnog postojećeg zakonodavstva, koji se zatim odvijao po planovima donetim u odgovarajućim skupštinskim telima; skupštine su se i aktivno uključivale u pripremu novih zakona, odnosno menjanje postojećih.

Upravo rad na reviziji celokupnog zakonodavstva, sa iskustvima i svim problemima koji su se pri tom javljali, mnogo je doprineo i jasnijim orijentacijama zakonodavne funkcije, koja je zatim definisana najpre u ustavnim amandmanima (1971), a zatim u odredbama novog saveznog i republičkih ustava.

II

Kada su posle novog Ustava republike i autonomne pokrajine postale istovremeno potpuno odgovorne za svoj sopstveni razvoj i za razvoj celokupne jugoslovenske zajednice, veliki deo zakonodavnih ovlašćenja se pomerio na nivo republike, odnosno autonomne pokrajine; a onaj deo zakonodavnih ovlašćenja koji ostaje u federaciji postaje u suštini sfera zajedničkog, sporazumnog regulisanja republika i autonomnih pokrajina na nivou federacije. Normativna funkcija federacije se tako obavlja u zajedničkim, paritetno sastavljenim saveznim organima na osnovi usklađivanja stavova među republikama i autonomnim pokrajinama. Pri tome je naročito značajno to da su republike i autonomne pokrajine najširim dogovorom prilikom pripremanja i donošenja Ustava SFRJ precizno odredile oblasti, odnosno pitanja koja su od takvog zajedničkog značaja da se regulišu saveznim zakonima. Reč je pre svega o uređenju sistema društveno-ekonomskih odnosa i jedinstvenih osnova političkog sistema, odnosno nekim drugim pitanjima kojima se obezbeđuju zajednički životni interesi radničke klase i svih radnih ljudi i ravnopravnost naroda i narodnosti. Po takvim rešenjima u saveznom Ustavu došlo je do odgovarajućih pomeranja i novih definicija zakonodavne funkcije i zakonodavnih ovlašćenja i u republičkim i pokrajinskim ustavima.

Zakonodavna funkcija je samo jedan od oblika učešća radnih ljudi u ostvarivanju prava na samoupravljanje, »na osnovu koga svaki radni čovek, ravnopravno sa drugim radnim ljudima, odlučuje o svom radu, uslovima i rezultatima rada, o sopstvenim i zajedničkim interesima i o usmeravanju društvenog razvitka, ostvaruje vlast i upravlja drugim društvenim poslovima«.[1] Kako je vršenje zakonodavne funkcije suštinski izraz samoupravljanja, i ostvaruje se na način koji takav karakter

---

[1] Ustav SFRJ, osnovna načela, II.

te funkcije i najadekvatnije odražava — u delegatskim skupštinama i delegatskim odnosima koji su neposredan sastavni deo samoupravljanja radnih ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, u mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Prilikom definisanja zakonodavne funkcije u novom ustavnom uređenju veoma je značajna orijentacija koja ukazuje na to da zakonsko regulisanje društvenih poslova nije glavno, jer bi radni ljudi, po Ustavu, trebalo da zajedničke interese i poslove od zajedničkog značaja sređuju prvenstveno »slobodnim i ravnopravnim samoupravnim uređivanjem međusobnih odnosa i usklađivanjem zajedničkih i opštih interesa radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem«.[2]

Ustav i inače postavlja opšti okvir i ograničenje za funkcije vlasti koje se vrše u organima društveno-političkih zajednica i čiji je deo i normativno određivanje opštih obaveza i regulisanje društvenih odnosa obaveznim propisima. U osnovnim načelima Ustava je, naime, određeno:

»Samoupravni položaj i prava radnog čoveka u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, u mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, samoupravni položaj radnih ljudi u opštini, slobodno samoupravno udruživanje, aktivnost i stvaralaštvo radnih ljudi, ravnopravnost naroda i narodnosti i slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina, određene ustavom, osnov su, granica i pravac ostvarivanja prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u obavljanju funkcije vlasti.«

Zakonodavnu funkciju, dakle, već po tom ustavnom ishodištu shvatati restriktivno, jer je i objektivno ograničena samim karakterom socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja. Ne treba posebno naglašavati da pomenuta ishodišta i ograničenja važe i za savezno kao i za republičko, odnosno pokrajinsko zakonodavstvo, pa i za propise opštinskih skupština i drugih državnih organa.

III

Određivanje karaktera, uloge i mesta republičkog i pokrajinskog zakonodavstva proizlazi iz već navedenih opštih ustavnih ishodišta, koja su preuzeta i u svim republičkim i pokrajinskim ustavima. Najšire je, dakle, slobodno samoupravno regulisanje međusobnih odnosa, a funkcije koje se vrše preko državnih organa ograničene su time što su u Ustavu tačno i iscrpno određene (ovo važi i za izdavanje i za donošenje opštevažećih propisa).

Prilaz Ustava definisanju zakonodavnih nadležnosti je, tako, sasvim drukčiji od ranije uobičajenog regulisanja. Ranije je, naime, važilo pravilo da se zakonima regulišu svi odnosi od opšteg društvenog značaja, za koje je zakonodavac smatrao da ih treba regulisati, i nije bilo suštinskih ograničenja; zakon je mogao da posegne na sva društvena područja. Sadašnjim određenim definisanjem zakonskih ovlašćenja u saveznom, a slično i u republičkim ustavima područja, odnosno

[2] Ustav SFRJ, osnovna načela, IV.

stvari od zakonskog regulisanja su suštinski ograničene, a prelaženje tih okvira bi bilo protivustavno.

Okviri i mogućnosti regulisanja zakonom, doduše, nisu u svim republičkim i pokrajinskim ustavima podjednaki i razlikuju se u pojedinostima. U ustavima su pretežno pobrojane oblasti, odnosno stvari koje se regulišu zakonom, a pri tome postoji i »rezervna klauzula«, koja dopušta donošenje zakona i u pogledu pojedinih drugih pitanja, ali po posebnom postupku, odnosno s posebnom većinom glasova delegata. Specifičan u svojoj doslednosti je u tom pogledu Ustav SR Slovenije, koji određuje da se samo ustavnim zakonom — koji se donosi po istom postupku kao i Ustav — može doneti odluka da se zakonom regulišu pojedine stvari od zajedničkog značaja, mada u Ustavu nije svrstana među stvari koje se mogu zakonom regulisati. Takav izuzetak se, dakle, suštinski razmatra kao izmena Ustava.

Ustavom određena zakonodavna ovlašćenja su u Ustavu vrlo retko definisana kao nužnost koja se ne može drukčije regulisati (neke stvari iz oblasti sloboda čoveka i građanina); najčešće je u pitanju mogućnost, a ne obaveza, a u nekim slučajevima donošenje zakona dolazi u obzir samo kao krajnja društvena intervencija, ako samoupravno regulisanje međusobnih odnosa nije imalo uspeha, odnosno ako se protivi širim društvenim interesima. Zato će i u mnogim stvarima koje se inače mogu, ali nije nužno, regulisati zakonom dolaziti do toga da norme zakona budu zamenjene samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima.

Prilikom stvaranja zakona, isto tako, treba uvek razmišljati i proveravati šta je mogućno i celishodno regulisati samoupravnim aktima i kako da i samo konkretno zakonsko uređenje podstiče i učvršćuje samoupravno odlučivanje u okviru opštijeg zakonskog regulisanja pojedinih područja društvenih odnosa. Ponegde će, tamo gde je sada potrebno zakonsko regulisanje (naročito zato što se u početnom periodu obezbeđuju ili uređuju novi odnosi), ubuduće neki zakoni vremenom postati suvišni i moći će da prestanu, odnosno imaće još samo istorijsku vrednost, jer će samoupravna društvena praksa svrhu i suštinu zakona već ispuniti i zakonske norme će zameniti samoupravno regulisanje, za koje su upravo te zakonske norme stvorile potrebne uslove. Naročito će na početku ostvarivanja novog Ustava zakonodavstvo morati na mnogim područjima da unapređuje i usmerava socijalističke samoupravne društvene odnose i da stvara potrebne opšte uslove za njihov brži razvoj.

Karakteristika nekih republičkih ustava (ustavi SR Slovenije i SR Makedonije) je i to da izričito određuju pojedina područja, odnosno stvari u kojima republički zakon može da odredi samo osnovna, odnosno opšta načela, a sve ostalo radni ljudi i građani samostalno uređuju u opštini, u mesnoj zajednici, u samoupravnim interesnim zajednicama i u organizacijama udruženog rada. Pored toga, to republičko »osnovno« zakonodavstvo je u Ustavu označeno pre svega kao mogućnost koju republička skupština može da koristi ili da je ne koristi. Do sad je tih mogućnosti vrlo malo iskorišćeno i biće, kako izgleda, samo u retkim, naročito osnovanim slučajevima, kada se ne bude mogao na drukčiji način postići nužno potreban sklad u osnovnim rešenjima. Na tim i drugim područjima se, naime, sve više afirmišu drugi

oblici određivanja zajedničkih društvenih ishodišta za skladne osnovne odluke i za usmeravanje izvršavanja zadataka na pojedinim društvenim područjima. To su pre svega rezolucije, opšti zaključci i preporuke skupštine; a često će se željeni ciljevi moći postizati sklapanjem odgovarajućeg društvenog dogovora, pa i u neposrednom međusobnom dogovaranju opština, samoupravnih interesnih zajednica, privrednih komora, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih subjekata.

Tim ustavnim intencijama odgovarajuće usmeravanje republičkog i pokrajinskog zakonodavstva je naročito aktuelno u današnjim uslovima, u kojima se oblikuje novi republički zakonodavni sistem. Ako bi se, naime, nastavila nekadašnja praksa sveopšteg i neograničenog normativizma, sada kada su republike i pokrajine preuzele znatan deo nekadašnjih saveznih zakonodavnih ovlašćenja i kada preuređuju dosadašnje zakonodavstvo, gradeći istovremeno novo, to bi dovelo do još obimnijeg državnog regulisanja, a administriranje i birokratsko-etatistički odnosi bi postali još veće breme; to bi, svakako, bilo u oštroj suprotnosti sa duhom ustavne reforme i načelima socijalističkog samoupravljanja. Naprotiv, s obzirom na već pomenute jasne opšte orijentacije, mnoge dosadašnje zakone treba temeljito »pročistiti« i iz njih izdvojiti sve što nije nužno da se reguliše opšteobaveznim normama.

Zakoni će se morati ograničiti pre svega na regulisanje osnovnih sistemskih pitanja, materijalnih i društvenih odnosa i vršenje prava i dužnosti organizacija udruženog rada, drugih samoupravnih organizacija i zajednica, društveno-političkih zajednica i građana. S obzirom na takvu orijentaciju, mora rasti značaj i obim samoupravnog regulisanja zajedničkih stvari i interesa.

Granicu između autonomnog, samoupravnog prava i zakona treba pomerati u pravcu sve veće uloge prvog. Ta pomeranja ne mogu biti samo stvar daleke vizije, a ne mogu čekati ni potpunu prevagu samoupravne svesti i organizovanosti, nego treba doslednije i odlučnije sprovoditi tu orijentaciju već sada, kada se oblikuje po suštini i funkciji novo zakonodavstvo; upravo sada je za to najprikladniji trenutak, pa i očevidna društvena potreba i zahtev Ustava.

S obzirom na takvu orijentaciju i ograničenje sfere zakonskog normiranja, aktuelna je i ideja da se zakoni rasterete svih pojedinosti izvođačkog i tehničko-stručnog karaktera. Mnogi sadašnji zakoni, naime, do u detalje propisuju organizaciju, način izvršavanja određenih obaveza, postupak i tehničko-stručna rešenja, zbog čega su obimni, teško pregledni, kruti u sprovođenju i potrebne su im stalne dopune i izmene. Ukoliko su potrebni opštevažeći propisi za detaljno sprovođenje zakona, to bi trebalo regulisati odlukama i uredbama izvršnog veća i izvršnim propisima upravnih organa.

Na taj način bi, s jedne strane, delegatskoj skupštini bilo omogućeno da zakonima reguliše zaista bitno značajna društvena pitanja, a, s druge strane, bile bi efikasnije obezbeđene mogućnosti ostvarivanja ustavnih zadataka i odgovornosti izvršnog veća i upravnih organa.

IV

Ostvarivanje novih društveno-ekonomskih i društveno-političkih odnosa na osnovama Ustava, a naročito produbljenim orijentacijama done-

tim u dokumentima Desetog kongresa SKJ, baca drukčiju svetlost na neka do sad uobičajena načela o ulozi i mestu pravnih normi u društvu. To naročito važi za načelo kontinuiteta prava, koje se ne može više uvažavati i tretirati dosadašnjim merilima. Kontinuitet pravnog uređenja se, dakako, ne može negirati i važi i za današnje vreme, ali dobija drukčiji značaj; a naročito ne može biti glavno uputstvo za suštinsko preoblikovanje pravnog uređenja i izgradnju novog pravnog sistema.

I dosadašnje pravo je, bez sumnje, u vreme svog nastanka služilo ostvarivanju socijalističkih društvenih odnosa u skladu sa zahtevima opšte politike. U postepenom preobražavanju društvenog uređenja zakonodavstvo je u suštini uvek imalo progresivnu ulogu, ali je regulisanje nekih značajnih pravnih područja celo vreme zaostajalo i postepena pomeranja u zakonodavnoj politici nisu posezala u ta područja; tako je karakteristično da se za niz građansko-pravnih odnosa još uvek upotrebljavaju pravna pravila predratnog jugoslovenskog prava. A kontinuitet prava u tom smislu u izgradnji novog pravnog sistema nije više mogućan.

Kontinuitet prava u sadašnjim uslovima ostvarivanja novog Ustava mora se suštinski izražavati u kontinuitetu revolucije, koji je dat i u kontinuitetu ustavnog uređenja. Reč je o revolucionarnom preobražaju pravnog sistema, koji u celini i konzistentno mora izraziti revolucionarne društvene promene koje donosi novo ustavno uređenje. A to je u suštini revolucionaran zahvat prava u postojeće društvene i pravne odnose, zahvat koji treba da doprinese menjanju društva.

U tome naročito značajno mesto i ulogu imaju osnovna pravno-sistemska rešenja i nove pravne institucije na kojima se zasniva celokupan novi pravni sistem: pravno uređenje društvene svojine, odnosa u udruženom radu, dohodovnih odnosa, društvenog planiranja. Upravo zbog toga sadašnji preobražaj pravnog uređenja ne može ostati na nivou i dometu do sad uobičajenih povremenih »revizija« zakonodavstva, kakve su pratile pojedina značajnija pomeranja u našem ustavnom uređenju (na primer, 1963, 1969, 1972. godine).

V

Iz ranije navedenih opštih orijentacija i okvira zakonodavne funkcije proizlaze i opšte namene i ciljevi zakonodavne politike i u federaciji, a i u republikama i autonomnim pokrajinama.

I republičko zakonodavstvo, kao deo celokupnog pravnog sistema Jugoslavije, mora na svom području omogućiti optimalan razvoj odnosa kojima Ustav daje idejno-političku osnovu. Pre svega, mora stalno konzistentno odražavati, ostvarivati i razvijati osnovne političko-pravne institucije određene Ustavom, sa osnovnom orijentacijom da se obezbedi ustavni položaj radnika u udruženom radu i njegova prava, dužnosti i odgovornosti u celini društveno-ekonomskih odnosa, a naročito u odnosima društvene reprodukcije.

Pri tome zakonodavstvo mora polaziti od prava radnika na rad društvenim sredstvima kao osnovne pravne institucije novih društveno-ekonomskih odnosa. Potrebno je pravno izraziti i izgraditi glavne

elemente, oblike i posledice koji određuju neposredne odnose radnika prema društvenim sredstvima. Upravo svim dimenzijama tog osnovnog ustavnog prava menja se čitav sistem odnosa na osnovi društvene svojine; formiraju se novi, nesopstvenički odnosi u pogledu društvenih sredstava — nova priroda prava, obaveza i odgovornosti u pogledu raspolaganja, korišćenja i upravljanja društvenim sredstvima. I zakonodavstvo mora doprineti prevazilaženju grupno-sopstveničkih i preduzetnih shvatanja društveno-sopstveničkih odnosa, koji su još uvek prilično uporni, i formirati okvirna sistemska rešenja za regulisanje međusobnih odnosa na principima uzajamnosti i solidarnosti na mnogim područjima, za slobodnu razmenu rada i za skladno ostvarivanje prava po osnovu minulog rada.

Sledeća osnovna ustavno-politička polazna tačka koju treba da pravno oblikuje i izrazi celokupan pravni sistem jeste pravo radnog čoveka i građanina na samoupravljanje, koje mu obezbeđuje da ravnopravno sa ostalim radnim ljudima i građanima odlučuje o svojim ličnim i zajedničkim interesima u osnovnoj organizaciji udruženog rada, mesnoj zajednici, samoupravnoj interesnoj zajednici i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u društveno-političkim zajednicama i u svim ostalim oblicima samoupravnog udruživanja i međusobnog povezivanja.

Treće bitno ustavno-političko ishodište pravnog regulisanja su u Ustavu definisane slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina, koje mora učvrstiti i obezbeđivati i čitav pravni sistem, a i ekonomska, socijalna i lična sigurnost čoveka.

Pri sprovođenju i pravnom oblikovanju tih osnovnih ustavno-političkih ishodišta pravnog sistema zakonodavstvo će morati da omogući ispunjavanje političke suštine odluka Desetog kongresa SKJ i kongresa SK u republikama, koje odražavaju bitne tendencije daljeg razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva. Zakonodavstvo, kao bitan deo pravnog sistema, mora omogućiti optimalan razvoj društvenih odnosa kojima Ustav daje idejno-političku osnovu.

Izgradnja novog zakonodavstva će — uz pomenute osnovne ustavno-političke ciljeve — morati da teži ka većoj unutrašnjoj suštinskoj usklađenosti i da postepeno prevaziđe sadašnje prilike, kada celokupno zakonodavstvo boluje od međusobne neusklađenosti, nepreglednosti i komplikovanosti. Kad u pravnom sistemu budu uređeni osnovni društveno-ekonomski odnosi, moći će uspešno da se dogradi u celini i iznutra usklađen zakonodavni sistem republike, koji će sadržavati elemente veće trajnosti i stabilnosti i objektivno već sam po sebi će predstavljati prepreku čestom menjanju i dopunjavanju zakona, što je bila karakteristika proteklog perioda. Tako sređen zakonodavni sistem će istovremeno produbiti i ustavnost i zakonitost kao nužan elemenat društvenih odnosa, ukinuti pravnu nesigurnost i doprineti većem poštovanju zakona u životu.

VI

Pored drugih novih okolnosti i zahteva u kojima se gradi novo republičko zakonodavstvo, treba naročito napomenuti da se novi zakoni oblikuju i donose u novim skupštinama, koje deluju na delegatskim na-

čelima. Svako zakonsko rešenje se tako proverava u delegatskoj bazi, to jest u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, odnosno u njihovim delegacijama. A to obezbeđuje suštinske odluke koje odgovaraju potrebama i interesima radnih ljudi, osnovnog subjekta prava samoupravljanja, a time i odlučivanja o zajedničkim društvenim stvarima.

Delegacije i delegati su stvaralački uključeni u oblikovanje zakona u svim fazama pripreme i donošenja. Od onih koji pripremaju zakone ta činjenica zahteva odgovarajuće postupke i načine predstavljanja zakonskih rešenja. Pre svega, sami formalni postupci, rokovi, obrazloženja i osnovanost predlaganih rešenja moraju podsticati interes i omogućavati punu angažovanost samoupravne baze, a ne ograničavati mogućnosti razmatranja. Stoga delegatski sistem ne podnosi kratke rokove i opravdano se postavljaju zahtevi za blagovremenu i potpunu informisanost, kako bi se zakoni razmatrali, po pravilu, u tri radne faze; da se, dakle, sa svom brižljivošću i svestrano odvagaju razlozi za donošenje zakona i osnovni pravac novog zakonskog uređenja, zatim se na tim ishodištima pripreme i prikažu već sređena i povezana celovita i konkretizovana zakonska rešenja u obliku nacrta zakona, pa tek kada je nacrt potvrđen u delegatskoj skupštini, može se konačan zakonski predlog pripremiti i poslati delegacijama na razmatranje i skupštini na donošenje.

U početnom periodu uvođenja delegatskih odnosa u radu skupštine je nastavljena dosadašnja praksa skraćivanja faza zakonodavnog postupka i rokova pripreme i slanja materijala — pre svega zbog kratkih rokova za izvršenje zadatka — ali se ubrzo pokazalo da takav način rada u delegatskim odnosima nije prihvatljiv. Sređen način rada i informisanja u delegatskim odnosima je od suštinskog značaja za uspeh i efikasnost delegatskog sistema i uloge delegatskih skupština u celokupnom društveno-političkom sistemu.

Da se predlagana zakonska rešenja što svestranije i temeljitije prouče u samoupravnoj društvenoj bazi i u vezi s njima suoče svi interesi i eventualne suprotnosti, značajan udeo ima i proširena struktura skupština društveno-političkih zajednica u tom smislu što u njima kao ravnopravna veća nastupaju i odlučuju skupštine samoupravnih interesnih zajednica na području društvenih delatnosti, koje su i same sastavljene od delegata korisnika i radnika koji obavljaju pojedine društvene delatnosti.

Ako zakonodavstvo u ostvarivanju novog Ustava treba zaista da ispuni svoju revolucionarnu ulogu u menjanju društvenih odnosa, njegovo zasnivanje mora biti tesno povezano sa usmeravačkim idejno-političkim radom društveno-političkih organizacija, koje po Ustavu imaju posebnu političku odgovornost za zaštitu i dalji razvoj socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. U tom smislu nisu dovoljni samo politički zaključci i smernice pojedinih najviših organa društveno-političkih organizacija, nego moraju biti one i trajno prisutne u konkretnom radu i određivanju političkih stavova i ocena u pogledu pojedinih predloženih zakonskih rešenja.

Zato su društveno-političke organizacije, udružene u Socijalističkom savezu radnog naroda, neposredno i uključene u skupštine druš-

tveno-političkih zajednica na nivou republike, pokrajine i opštine i u njima čine društveno-političko veće, koje odlučuje zajedno sa ostalim većima o osnovnim društveno-političkim odlukama. Pored toga, za samu pripremu ishodišta u novim zakonskim rešenjima izuzetno je značajno učešće društveno-političkih organizacija u radu novih republičkih (i saveznih) saveta, koji su osnovani kao trajna zajednička savetodavna tela u kojima se ostvaruje saradnja republičkih organa i organa društveno-političkih organizacija koje imaju Ustavom određene posebne društvene funkcije i odgovornosti. Za pripremanje zakona poseban značaj imaju naročito savet za pitanja društvenog uređenja i savet za privredni razvoj i ekonomsku politiku.

Prethodno usklađivanje stavova o opštoj koncepciji i načelnim pitanjima novih zakonskih rešenja u tim savetima se pokazalo kao nužna potreba i značajna idejno-politička pomoć i oslonac onim organima i organizacijama koje su inače odgovorne za pripremu i predlaganje zakona. Već dosadašnji, doduše kratkotrajan, period delovanja novih saveta opravdao je njihovo uvođenje i postojanje i daje dobre rezultate u obogaćivanju idejno-političke sadržine i orijentacije zakonodavnog rada.

VII

U tako odgovornom i obimnom radu kao što je izgradnja novog pravnog sistema svakako je veoma značajno pitanje skladne izgradnje zakonodavnih sistema u republikama i autonomnim pokrajinama — prvenstveno u onim područjima gde zakonodavstvo polazi od jedinstvenih osnova društvenog uređenja određenih Ustavom SFRJ i odgovarajućim saveznim zakonima. Nužnost saradnje među republikama i autonomnim pokrajinama, njenog stalnog usavršavanja i širenja proizlazi iz odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za svoj razvoj i za razvoj i stanje čitave jugoslovenske zajednice i ima podlogu u jedinstvenim osnovama društvenog uređenja i zajedničkim interesima naroda i narodnosti Jugoslavije.

Mada je međusobna saradnja uvek bila prisutna, ona u proteklim periodima, kada republike i autonomne pokrajine još nisu imale značajne samostalne funkcije, ipak nije bila razvijena u značajnom obimu. A što je više jačao položaj republika i autonomnih pokrajina, tim više se međusobna saradnja proširivala i produbljivala. Naročito se značajno afirmisala i postala neophodno potrebna posle donošenja novog Ustava, gde je u odgovarajućim odredbama saveznog i republičkih ustava definisana kao ustavna kategorija.

Sadašnja društveno-politička aktivnost na uspešnom i skladnom ostvarivanju Ustava izgradnjom novog saveznog, republičkog i pokrajinskog zakonodavstva u okviru celokupnog pravnog sistema očevidno zahteva još intenzivniji razvoj, produbljivanje i obogaćivanje sadržine i oblika međusobne saradnje. A osnovna orijentacija međusobne saradnje mora biti jasna. Nemoguće je postavljati kao cilj i svrhu jedinstvenost, odnosno jednakost zakonodavnih rešenja u republikama i autonomnim pokrajinama. Ono što mora biti regulisano jedinstveno Ustavom je tačno određeno — područje saveznog zakonodavstva, kojim se regulišu zajednička ključna pitanja, koja spadaju u osnove druš-

tvenog uređenja, odnosno obezbeđuju zajedničke interese na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. I ta rešenja nastaju u dogovoru, odnosno uz saglasnost republika i autonomnih pokrajina. Sve ostalo je postalo stvar pravnog regulisanja u republikama i autonomnim pokrajinama upravo zato što treba uzeti u obzir prilike, okolnosti i potrebe pojedinih područja; a što se tiče tih stvari, interesi mogu među sobom biti veoma slični ili čak jednaki, ali će vrlo retko biti potrebno da dođe do jedinstvenih rešenja. Pre je u pitanju to da se republike i autonomne pokrajine posavetuju i dogovaraju o što većem skladu u pojedinim važnim rešenjima koja su od zajedničkog značaja i gde dolaze do izražaja zajednički interesi; da izbegavaju protivrečne i neosnovane različitosti, koje mogu prouzrokovati i smetnje i teškoće u sprovođenju zakona i u položaju i postupku radnih ljudi i građana i organizacija udruženog rada na pojedinim područjima. Inače je težište naročito na međusobnom upoznavanju, razmeni mišljenja i sporazumnom traženju najboljih rešenja i na dogovorima o obezbeđivanju zajedničkih interesa.

Međurepublički kontakti u pripremama zakona odvijaju se na različitim nivoima i između različitih republičkih, odnosno pokrajinskih organa i organizacija koje su, na ovaj ili onaj način, uključene u zakonodavni rad: od resorskih upravnih organa i zavoda, preko izvršnog veća, pa do samih skupština republika i autonomnih pokrajina. Uopšte uzev, saradnja je srazmerno obimna, ali nije uvek adekvatno organizovana i uspešna. Na području zakonodavstva se oseća nedostatak suštinski i vremenski usklađenih programa međusobne saradnje; pri tome, naravno, treba uzeti u obzir da zakonodavni rad zavisi od opštih programskih zadataka i ciljeva u republikama i autonomnim pokrajinama i od zadataka koji imaju prednost s obzirom na potrebe i prilike u pojedinim republikama, odnosno autonomnim pokrajinama. Zato uspeh saradnje u najvećoj meri zavisi od dogovora i pojedinih inicijativa na različitim nivoima. Treba i objektivno uzeti u obzir činjenicu da su za zakonodavno izvođenje ustava bili određeni srazmerno kratki rokovi i već je to prouzrokovalo žurbu, u kojoj je bilo vrlo malo prostora i vremena za temeljitija i kontinuirana međusobna savetovanja i usklađivanje rešenja, pri čemu su u čitavom dosadašnjem periodu postojale osetne nejasnoće i praznine u osnovnim pravno-sistemskim rešenjima koja su stvar saveznog zakonodavstva.

S obzirom na činjenicu da se čitav rad na usklađivanju i izgradnji zakonodavstva sada, posle izmene ustavnih rokova za zakonodavno sprovođenje ustava, produžava još za godinu dana, to samo daje veće objektivne mogućnosti, koje treba u najvećoj mogućoj meri iskoristiti, ne samo za temeljitiju pripremu zakona u prilikama i mogućnostima republika i autonomnih pokrajina i u konkretnoj povezanosti sa novim rešenjima u saveznim zakonima, nego i za sređeniju i produbljeniju saradnju među republikama i autonomnim pokrajinama u pogledu pojedinih značajnih zakonskih rešenja gde su u pitanju određeni zajednički interesi, pa i veći sklad, gde je on — po zajedničkom saznanju — potreban i celishodan, pa i za sprečavanje prevelike heterogenosti tamo gde za nju zaista nema razloga.

Milovan Buzadžić

Marksova kritika otuđene političke reprezentacije

Socijalističko samoupravljanje kao klasno-politički opredijeljena praksa jugoslovenskog društva, radikalno raskida s klasičnim političkim predstavništvom. Kao novi produkcioni odnos, ono imanentno teži da, negacijom otuđenih oblika društvenog života, izraste u integralni sistem društva. Sa stanovišta političke organizacije socijalističkog društva samoupravljanje se afirmiše kao konkretan istorijski oblik ukidanja dualizma između javne vlasti i društva. Kao oblik diktature proletarijata, ono klasičnu državu transformiše u državu koja odumire, to jest ukida je kao »od društva odvojeni, vlastiti organizam«, koji počiva na »protivrječnosti između *javnog i privatnog života*, na protivrječnosti između *općih interesa* i *posebnih* interesa« (Marks). Dokazujući time svoje revolucionarno-istorijske prednosti, socijalističko samoupravljanje se ujedno potvrđuje i kao praksa podruštvljavanja politike.

Politički sistem socijalističkog samoupravnog društva uspostavlja se bitno kao jedinstvo ekonomije i politike, rada i svojine, proizvodnje i upravljanja društvenim poslovima. U tom smislu samoupravljanje je izraz prevladavanja otuđenja u svim sferama društvenog života, jer čovjek-radnik uzima u vlastite ruke svoju sopstvenu sudbinu. Naime, riječima druga Tita rečeno, »funkcije upravljanja u društvu preuzimaju neposredni stvaraoci materijalnih i kulturnih dobara... stvara se po Marksovoj viziji — republika rada... Prevladava se klasna podijeljenost u društvu i vjekovna razdvojenost proizvođača od sredstava, od uslova i plodova rada, što i jeste najdublji smisao socijalističkog samoupravljanja«.

I

Socijalističkim samoupravljanjem potvrđuje se Marksova kritika klasične političke reprezentacije kao oblika otuđenja, kao odnosa u kome »čovjek od sebe dijeli društvenu snagu u obliku *političke* snage«, u kome »vlast nad proizvodnjom i nad proizvodom dobija onaj ko ne proizvodi«. Delegacija je negacija otuđene reprezentacije i imanentan izraz onog društvenog oblika koji omogućuje da »podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila« (Marks). Kritika političko-predstavničkog sistema kao oblika političkog otuđenja Marks zasniva na shvatanju da se zbiljska osnova cjelokupnog društvenog i političkog života mora tražiti u načinu proizvodnje, u proizvodnim snagama i njima odgovarajućim produkcionim odnosima. U proizvodnji — pretpostavci i vječitom uslovu ljudske egzistencije — i u društvenom životu uopšte, ljudi stupaju u određene društvene i političke odnose, a da nisu slobodni u izboru ovih ili onih konkretnih oblika tih odnosa. Marks je došao do zaključka da *»društveno uređenje i država stalno proizlaze iz životnog procesa određenih individuuma* (kurziv — M. B.), ali... individuuma ne takvih kakvi bi mogli izgledati u svojim ili tuđim predodžbama, nego kakvi su u *stvarnosti*, tj. kako djeluju i materijalno proizvode, dakle, kako djeluju u određenim materijalnim okvirima, pretpostavkama i uvjetima nezavisnim od njihove samovolje«[1]. Upravo zato Marks i ističe da se »ni pravni odnosi, ni oblici države ne mogu razumeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog opšteg razvitka ljudskog duha, nego da im je koren, naprotiv, u materijalnim životnim odnosima... a da se anatomija građanskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji«[2]. Osnovu Marksove kritike političke reprezentacije čini, dakle, analiza produkcionih odnosa građanskog društva i radikalna kritika njihove suštine.

Marks je dokazao da moderna politička država ima svoju *»prirodnu osnovu«* u građanskom društvu i da je reprezentativna građanska država samo oficijelni izraz građanskog društva.[3] Suština te države izvire iz produkcionih odnosa koji odgovaraju tom eksploatatorskom obliku društva. »Religija, porodica, država, pravo, moral, umjetnost itd. — piše Marks — samo su *posebni* načini proizvodnje i padaju pod njen opći zakon.«[4] Razmatranje političkog predstavništva ispoljava se, stoga, kao istraživanje suštine i osnova moderne predstavničke države, a kritika tog predstavništva i kao kritika modernog građanskog društva i njegove političke države. Drugim riječima, »demaskiranje otuđenja u njegovim

---

[1] *Njemačka ideologija, Rani radovi,* Zagreb, 1961, str. 347.

[2] *Prilog kritici političke ekonomije,* Beograd, 1960, str. 8.

[3] Po Marksu, antičko društvo počivalo je na *»stvarnom ropstvu«*, a moderna spiritualističko-demokratska predstavnička država počiva na *»emancipovanom ropstvu, građanskom društvu«* (*Sveta porodica,* Beograd, 1959, str. 184), jer »ta rastrganost, ta podlost, to *ropstvo građanskog društva* prirodni je fundament na kojem se zasniva *moderna* država, kao što je *građansko društvo ropstva* bilo prirodni fundament na kojem se bazirala *antička* država« (*Kritičke primjedbe uz članak jednog Prusa, Djela,* tom 3, Beograd, 1972, str. 168).

[4] *Ekonomsko-filozofski rukopisi, Djela,* tom 3, Beograd, 1972, str. 237.

nesvetim oblicima« (Marks) rezultira iz kritičke analize konkretnih oblika otuđenja samog kapitalističkog produkcionog odnosa, a iz te kritičke analize proističe i kritika otuđenih oblika političkog života, uključujući i kritiku političke reprezentacije.

Kritiku političke reprezentacije građanskog društva Marks je započeo, u stvari, svojom kritikom staleškog predstavništva na stranicama »Rajnskih novina« 1842—1843. godine. Tad je Marks već otpočeo političku borbu protiv političkih sila koje podjarmljuju čovjeka i protiv društvenih odnosa u kojima je »čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće«, jer upravo ti i takvi odnosi čine da čovjek uopšte »može biti tuđa (politička — M. B.) sila nad ljudima«.

U raspravama o staleškim skupštinama Marks — opredijelivši se i u doktorskoj disertaciji za revolucionarni prometejski bunt »protiv svih nebeskih i zemaljskih bogova« — zastupa *»princip ličnosti«:* čovjek je osnova i korijen svih društvenih odnosa i, time, političkih ustanova, a sloboda njegova generička suština. Istupajući protiv *»bednog stanja«* obespravljenog plepsa, Marks se pita otkuda potiče taj »mizerabilan položaj«, »zašto se stvorilo carsko ubeđenje da kmetstvo predstavlja osobinu izvesnih ljudskih tela«, da gospoda iz plemićkog staleža »dokazuju da sloboda ne spada u suštinu čoveka« i da je »posmatraju kao *individualno svojstvo* samo izvesnih lica i staleža«, da vlada »čuje... i zna da čuje samo svoj sopstveni glas«, da narod »postaje *privatna rulja«,* da se »država ne uzima kao udruženje slobodnih ljudi«, već kao vlast nad njima koja je »data od boga«, da ljudi nisu slobodni iako sloboda generički pripada ljudskom biću, dok je nesloboda njegova »istinska smrtna opasnost«, da su ljudi okovani iako ni »životinja... ne dolazi na svet sa lancima«, da predstavništvo ne pripada ljudskoj ličnosti i da znači »privid predstavništva«, da je »važnije da provincija ne ugrozi ličnosti staleških predstavnika nego da ličnosti staleških predstavnika ne ugroze provinciju«[5] itd.

Tragajući za odgovorima, Marks uviđa da ni pravne ni političke činjenice nisu dovoljne i da stvarne razloge mora tražiti na drugoj strani. Tako on već u svojim najranijim polemičkim i kritičkim spisima zapada u istraživanje ekonomskih problema, konstatujući i sâm da se tad našao »prvi put u neprilici da... mora govoriti o takozvanim materijalnim interesima« i da se mora »pozabaviti ekonomskim pitanjima«[6]. Idući jedino tim putem, Marks je i mogao da otkrije pravu društvenu prirodu tih oblika staleškog predstavništva, kao i političkog predstavljanja u klasnom društvu uopšte.

Marks utvrđuje da staleško predstavništvo nije društveni oblik slobodnih ljudi, već sredstvo potčinjavanja većine manjini privilegovanih. Skupštine staleža su sredstva kojima su staleži »apsorbovali u sebe sva prava neke zemlje, i okretali ih, u vidu privilegija, protiv te zemlje«. Zakonodavna vlast staleških skupština otvoreno se stavila u službu privatnih interesa, prvenstveno zemljoposjednika. Privatni interes diktirao je karakter staleške skupštine i zahtijevao da se »unište njegovi neprijatelji«. Stoga je skupština i donosila okrutne zakone uslovljene lo-

---

[5] *Djela,* tom 1, Beograd, 1968, str. 203, 213, 214, 217, 220, 223, 224, 225, 228, 239, 256.

[6] *Prilog kritici političke ekonomije,* cit. izd., str.8.

gikom praktičnog privatnog interesa što od zakona stvara *»lovca pacova* koji želi da utamani štetočine«. Privatna svojina, po Marksu, zahtijeva da se država »spusti do sredstava privatne svojine«, te je privatni interes stoga i »degradira... do sredstva privatnog interesa«. *»Predstavništvo privatnih interesa,* staleža« zapravo »i hoće i mora da degradira državu do puke misli privatnog interesa«, koji misli samo na sebe, jer, inače, »ne zaboravlja samo ono *jedno,* do čega mu je jedino stalo — sebe«. Štaviše, on i ne misli, nego računa. On nalazi da je pravo »štetno *po privatni interes«*, pa pošto je njegov princip da obezbijedi sebe »pa makar zbog toga propao ceo svet prava i slobode«, to u njegovoj službi i staleška skupština »ne samo što je slomila ruke i noge pravu, nego mu je čak probola srce«.

Privatni interes je »duša koja upravlja« celim državnim mehanizmom. Svi organi države »postaju uši, oči, ruke, noge, kojim interes vlasnika... sluša, ocenjuje, štiti, hvata i trči«. Privatnom interesu cio svijet je trn u oku, »svet pun opasnosti, upravo zato što to nije svet jednog, već mnogih interesa«. Egoistični *»privatni interes sebe smatra za konačnu svrhu sveta« (kurziv — M. B.).*

Predstavništvo privatnih interesa unižava cjelokupan društveni život »do stupnja *materijalnih sredstava privatnog interesa«*. Ono zastupa jedan određen *»poseban interes* i tretira ga kao konačnu svrhu sveta«. Posebnom interesu i njegovom zastupanju žrtvovan je u staleškom predstavništvu interes cjeline, jer »posebni interes, kao što ne zna za otadžbinu, ne zna ni za provinciju, kao što ne zna za opšti, ne zna ni za zavičajni duh«.

Staleška skupština potvrdila se kao predstavništvo posebnih interesa staleža, oblik njihove zaštite i učvršćenja. Ona se prema »svim opštim, pa čak i prema posebnim interesima različitim od nje odnosi kao prema nečem nedoličnom i tuđem«, što jasno govori o njenom karakteru, jer »sve što je posebno, kao zemljoposed, ograničeno je po sebi«. Staleško predstavništvo, po Marksu, nije ništa drugo do »društvo posebnih interesa koje ima tu privilegiju da ističe svoje *posebne međe* nasuprot državi«; ono je, u stvari, »ozakonjeno samokonstituisanje nedržavnih elemenata u državi«. Predstavništvo privatnih interesa je, dakle, »po svojoj *»suštini* neprijateljski nastrojeno« prema cjelini, jer ono što je u tom smislu posebno »uvek u svojoj *izolovanoj delatnosti* neprijatelj celine« *(kurziv — M. B.)*[7].

Politički sistem feudalizma, uključujući i staleško predstavništvo, utemeljen je specifičnim karakterom samog feudalnog društva[8]: politička vlast proističe iz svojine na zemlju, te se politička organizacija društva identifikuje s ekonomskom strukturom. Plemstvo i sveštenstvo su vladajuća klasa, a kmetovi obespravljeni pleps. Srednjovjekovno feudalno

---

[7] *Djela,* tom 1, Beograd, 1968, str. 281, 285, 288, 292, 302, 303, 331, 333.

[8] »Kakav je bio karakter starog društva? Jedna riječ ga karakterizira. *Feudalizam.* Staro građansko društvo imalo je *neposredno politički* karakter, tj. elementi građanskog života, kao na primjer posjed ili porodica ili način rada, bili su uzdignuti do elemenata državnog života u obliku vlastelinstva, staleža i korporacije. U tom obliku oni su određivali odnos pojedinog individuuma prema *državnoj cjelini,* tj. njegov *politički* odnos, tj. odnos odvajanja i isključenja od ostalih sastavnih dijelova društva« (K. Marks, *Prilog jevrejskom pitanju, Djela,* tom 3, Beograd, 1972, str. 141).

društvo je, prema svemu tome, staleško društvo koje ima neposredno politički karakter, to jest društvo u kome su »*staleži građanskog društva uopće i staleži u političkom smislu* bili identični... zato što je građansko društvo bilo političko društvo«[9]. Prerogative državne vlasti imaju samo pripadnici vladajuće klase, članovi srednjovjekovnih staleža, te se i učešće u staleškim skupštinama pojavljuje samo kao izraz svojstva pripadnosti staležu.[10]

II

Iako se moderno građansko društvo rodilo »u krilu samog starog društva«, ono je već samom svojom pojavom nagovijestilo i promjenu stare političke vlasti, uslijed apsolutne nespojivosti staleškog političkog predstavništva s modernim građanskim društvom[11], te je staleški politički sistem prosto morao biti zamijenjen novim političkim sistemom[12]. Proces transformacije srednjovjekovnih političkih staleža u građanske staleže modernog društva, a time i pretvaranja staleškog predstavništva u predstavnički sistem buržoskog društva započeo je u apsolutnoj monarhiji, u kojoj je birokratija »sprovela u život ideju jedinstva protiv različitih država u državi«, a dovršen je tek francuskom revolucijom koja je staleške razlike građanskog društva pretvorila »isključivo u *socijalne* razlike, u razlike privatnog života, koje su bez značenja u političkom životu. Time je bilo dovršeno odvajanje političkog života i građanskog društva«[13]. Politički staleži su pretvoreni u socijalne pošto je politička revolucija, po Marksu, srušivši staro društvo, razorila moć feudalnog vladara i državne poslove uzdigla na nivo — narodnih poslova. Ona je konstituisala političku državu kao »*opće* djelo, tj. kao zbiljsku državu, nužno je razbila sve staleže, korporacije, cehove, privilegije koji su bili upravo mnogobrojni izrazi odvajanja naroda od njegove zajednice. Politička revolucija je time *ukinula politički karakter građanskog društva*. Ona je razbila građansko društvo na njegove proste sastavne dijelove, s jedne strane na *individuume*, a s druge na *materijalne i duhovne elemente* koji sačinjavaju životni sadržaj, građanski položaj ovih

---

[9] K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava, Djela*, tom 3, Beograd, 1972, str. 62, 63.

[10] *Ibid.*, str. 63.

[11] »Svaki istorijski tip društva je, razume se, stvorio svoju organizaciju svesnih snaga i oblik njihove vodeće uloge u društvu. Kao što je staleški crkveno-državni sistem feudalizma, koji je odgovarao svojinskom monopolu nad zemljom, izgurao politički sistem antičkog sveta, koji se zasnivao na svojinskom monopolu nad robljem, tako je političko-predstavnički sistem buržoaskog društva što se rađalo — jer je odgovarao potrebama učvršćivanja svojinskog monopola nad kapitalom — izgurao politički sistem feudalnog društva« (E. Kardelj, *Kazivanje*, »Borba«, 3. maj 1974, str. 6).

[12] »... Reakcija monarhije dokazuje, naprotiv, da je s njom svršeno čim su materijalni uslovi starog društva preživjeli. Njena reakcija je istovremeno i reakcija starog društva koje je još *oficijelno* društvo, i stoga još u *oficijelnom* posjedu vlasti ili u posjedu *oficijelne vlasti*« (K. Marks, *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral, Djela*, tom 7, Beograd, 1974, str. 282).

[13] K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, cit. izd., str. 70.

individuuma. Ona je oslobodila okova politički duh koji je istovremeno bio podijeljen, razdrobljen, raspršen u različitim ćor-sokacima feudalnog društva; ona ga je sabrala iz te raspršenosti, ona ga je oslobodila od njegova miješanja s građanskim životom i konstituirala kao sferu zajednice, *općeg* narodnog djela u idealnoj nezavisnosti od onih *posebnih* elemenata građanskog života«[14].

Sve to stoga što je nastanak kapitalističkih produkcionih odnosa rastakao samu ekonomsku strukturu feudalnog društva, razdvajao političku vlast od feudalne svojine, ukidao feudalnu vezanost ljudi, afirmisao formalno-pravnu jednakost svih ljudi. Buržoazija je proklamovala takozvana prava čovjeka, i ljudska prava, piše Marks, prestala su da postoje samo u teoriji, iako ta čovjekova prava koja je proklamovala upravo buržoazija nisu, u stvari, nadilazila »egoistična čovjeka, čovjeka kao člana građanskog društva, naime kao individuuma društva koji je izoliran od zajednice, povučen u sebe, u svoj privatni interes i privatnu samovolju« (Marks). Građansko društvo se pojavljuje kao spoljni okvir individuumâ, a jedina veza koja ih ujedinjuje jeste, po Marksu, »prirodna nužnost, potreba i privatni interes, čuvanje njihova vlasništva i njihove egoistične ličnosti«[15].

Feudalizam se, po Marksu, raspao u svojoj sopstvenoj osnovi, u čovjeku, i to egoističnom čovjeku, a baš *»taj čovjek,* član građanskog društva, sada je baza, pretpostavka *političke* države«[16], što znači da je moderna reprezentativna država priznala baš takvog čovjeka za svoju pretpostavku upravo proglašavanjem takozvanih ljudskih prava[17]. Politička revolucija je, dakle, rastvorila građanski život na njegove sastavne dijelove »ne revolucionišući same te sastavne dijelove i ne podvrgavajući ih kritici« (Marks) i odnoseći se prema građanskom svijetu privatnih interesa kao pretpostavci vlastitog postojanja koja ne podliježe daljem razlaganju. Iz tog razloga ni politička emancipacija, po Marksu nesumnjivo ogroman napredak, nije i konačni oblik čovjekove emancipacije: ona je posljednji oblik emancipacije čovjeka unutar »dosadašnjeg svjetskog poretka«, ali, kao takva, »sama *politička emancipacija* nije (i) *ljudska emancipacija«* (Marks). Kao subjekt političke emancipacije, buržoazija je u predstavničkoj državi, kao otjelovljenju političke emancipacije, vidjela samo *»oficijelni* izraz svoje *isključive* moći i... *političko* priznanje svog *posebnog* interesa«[18].

Buržoaski pojam formalno-pravne i političke jednakosti građana pretpostavlja stvarnu društvenu nejednakost što proizlazi iz *ekonomske* nejednakosti, koja se, opet, temelji na privatnoj svojini i u eksploataciji tuđeg rada. Stoga je i buržoaski pojam slobode sveden na *politički* pojam slobode egoističnog čovjeka, koji je odijeljen od čovjeka i od zajednice, čovjeka kao »izolirane, u sebe povučene monade«. Čovjekovo političko pravo na slobodu »ne bazira na vezi čovjeka s čovjekom, nego naprotiv na odvajanju od čovjeka«, jer rezultira iz »čovjekova prava na *privatno vlasništvo«.* Kao oblici političke emancipacije, politička i

---

[14] K. Marks, *Prilog jevrejskom pitanju,* cit. izd., str. 142.
[15] *Ibid.,* str. 140.
[16] *Ibid.,* str. 142.
[17] Marks — Engels, *Sveta porodica,* cit. izd., str. 174.
[18] *Ibid.,* str. 187.

pravna jednakost, politička sigurnost i nezavisnost samo su prividi koji se održavaju »stalnim menjanjem individualnog najamnog gospodara i putem fictio juris ugovora«, te ih Marks karakteriše ovako: »Sigurnost je najviši socijalni pojam građanskog društva, pojam policije, da čitavo društvo postoji samo zato da svakom svom članu garantira održanje njegove ličnosti *njegovih prava* i njegova vlasništva... Pojmom sigurnosti građansko društvo se ne uzdiže iznad svog egoizma. Sigurnost je, naprotiv, *osiguranje* njegova egoizma.«[19]

Prema tome, kao baza političke emancipacije, političke i pravne jednakosti, te političke sigurnosti i nezavisnosti, i sâm taj egoizam *građanskog čovjeka* zadobija nužno politički karakter, koji kao konkretan i specifičan oblik egoizma uopšte udara pečat i svrhu svim političkim institucijama *građanskog svijeta*, pa, samim tim, i institucijama (i »mehanizmu«) političkog predstavništva. Buržoazija inauguriše nove oblike političkog predstavništva, koji izražavaju »opštu volju« naroda (nacije) i koji su »sistem sigurnosti«, odnosno sistem *zaštite* (a i to je oblik političke emancipacije) »opštih interesa društva«. Time ona uspeva da uopšte uspostavi poseban tip političkog predstavljanja koji ona i afirmiše kao *opšte političko* predstavništvo naroda, što je, bez ikakve sumnje, takođe ogroman napredak.[20] Ali, političko predstavništvo koje se temelji na formalno-pravnoj jednakosti građana, opštoj volji, političkoj emancipaciji i narodnom suverenitetu u buržoaskom smislu riječi ostaje fikcija uprkos tome što javna vlast i politika postaju stvar svih građana i što je buržoaska država u pravnom pogledu država cijele nacije, upravo stoga što to političko predstavništvo u svojoj osnovi polazi zapravo od apstraktnog građanina, svodeći sva generička svojstva čovjeka na njegove političko-građanske atribute. Zato, drugim riječima, i predstavnička država modernog građanskog društva počiva na »emancipovanom ropstvu« građanskog svijeta i uspostavlja se kao »spona« između privatnog života egoistične individue i političkog života građanskog društva. Građansko društvo je, dakle, odvojeno od političkog predstavništva[21], jer država — kao političko predstavništvo — s građanskim društvom inače »ima doticaja samo posredstvom »*opunomoćenika*«[22], a politička država je, naime, egzistencija koja je odvojena od građanskog društva upravo stoga što je »učešće građanskog društva preko *poslanika* u političkoj državi... *izraz* njihove odvojenosti i njihovog čisto dualističkog jedinstva«[23]. Međutim, tu (p)odvojenost i suprotnost politička reprezentacija

---

[19] *Prilog jevrejskom pitanju,* cit. izd., str. 139-140; *cf. Kapital, Djela,* tom 21, Beograd, 1970, str. 156-157.

[20] *Cf.:* N. Pašić, *Klase i politika,* Beograd, 1968, str. 186.

[21] »U svom političkom značenju član građanskog društva se odvaja od svog staleža, od svog zbiljskog privatnog položaja; samo ovdje član građanskog društva postiže značenje *čovjeka,* samo se ovdje njegova odredba kao člana države, kao socijalne suštine, javlja kao njegova *ljudska* odredba. A ovo stoga što se ove druge njegove odredbe u građanskom društvu *pojavljuju* kao *nesuštinske* čovjeku, individuumu, kao *spoljašnje* odredbe, koje su, doduše, nužne za njegovu egzistenciju u cjelini, tj. kao veza sa cjelinom, ali veza koja se može isto tako i odbaciti« (K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava,* cit. izd., str. 70).

[22] *Ibid.*, str. 44.

[23] *Ibid.*, str. 104.

prikriva zato što je sama ta *opšta* politička reprezentacija oblik *političkog* opstojanja građanskog svijeta.

Marks je utvrdio da je buržoaski društveni poredak doveo do podvojenosti čovjeka na političkog građanina i člana građanskog društva, suprotnosti između političke i privatne sfere, dualizma između političke vlasti i društva, suprotnosti građanskog društva i političke države u kojoj se političko predstavništvo, zakonodavna vlast javlja kao »*metafizička* funkcija države«[24]. U modernom građanskom društvu čovjek vodi dvostruki život: »U svojoj *neposrednoj* zbiljnosti, u građanskom društvu, čovjek je profano biće. Ovdje, gdje on drugima i sebi važi kao zbiljski individuum, on je *neistinita* pojava. Naprotiv, u državi, u kojoj čovjek važi kao rodno biće, on je imaginaran član jednog zamišljenog suvereniteta, lišen svog zbiljskog individualnog života i ispunjen nezbiljskom općenitošću.«[25]

Ta imaginarnost osnovno je obilježje političke emancipacije građanskog čovjeka i svijeta, i ona rezultira iz podvojenosti modernog društva na antagonističke klase, uslijed čega ne samo da je opšta politička reprezentacija odvojena od svoje »prirodne osnove«, nego je unutar same te »prirodne osnove«, a na bazi kapitalističkog produkcionog odnosa, i čovjek *nasilno* odvojen od svih pretpostavki svoje sopstvene egzistencije. Opšta politička reprezentacija je, stoga, samo jedan od izraza opšte i faktičke otuđenosti svih njegovih individualnih i generičkih obilježja.

III

Gdje je izvor i korijen ovog svekolikog otuđenja? Istražujući to, Marks otkriva da nacionalna ekonomija zapravo skriva otuđenje u samoj suštini rada, i to tako što uopšte ne razmatra neposredan odnos između radnika (rada) i proizvodnje[26], samim tim skrivajući i odgovor na pitanja o tome zašto radnik postaje utoliko siromašniji ukoliko proizvodi više bogatstva, otkuda to da radnik postaje utoliko jevtinija roba ukoliko stvara više roba, po čemu rad proizvodi čudesna djela, ljepotu i palate za bogataše, a ogoljenje, osakaćenje i jazbine za radnike, da proizvodi duh, a radnike kretenizira[27].

Rezultat Marksovih istraživanja jeste da je korijen svih oblika otuđenja, pa i političkog, upravo u najamnom radu, te da je cjelokupno ljudsko ropstvo inače i »involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacije i konzekvencije tog odnosa«[28]. To moderno ropstvo Marks je identifikovao kao totalno otuđenje

---

[24] »Zakonodavna« vlast se ne zahtijeva zbog njenog *sadržaja*, već zbog njenog *formalnog* političkog značenja. Uzeto po sebi i za sebe *upravna vlast* bi, na primjer, morala znatno više biti cilj narodnih želja nego zakonodavna, *metafizička* funkcija države. *Zakonodavna* funkcija nije volja u svojoj praktičnoj, nego u svojoj teorijskoj energiji. Ovdje *volja* ne treba da važi *umjesto zakona*, nego za *otkrivanje* i za *formuliranje* zbiljskog zakona« (ibid.).

[25] K. Marks, *Prilog jevrejskom pitanju*, cit. izd., str. 132.

[26] *Ekonomsko-filozofski rukopisi, Rani radovi*, cit. izd., str. 212.

[27] *Ibid.*, str. 210-212.

[28] K. Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi, Djela*, tom 3, cit. izd., str. 225.

i otuđeno postavljanje svih čovjekovih individualnih i društvenih moći epohe, utemeljeno u produkcionim odnosima koji radnika onemogućuju u prisvajanju proizvoda njegove produktivne djelatnosti.[29]

To znači da Marks kritikom upravo otuđenog rada ne samo da objašnjava porijeklo svih izvedenih oblika otuđenja, nego da, uz to, razloge otuđenja samoga rada otkriva još u kapitalističkom klasno-eksploatatorskom karakteru same podjele rada, koja je inače nužna u svim društvenim oblicima i koja je, kao takva, osnova svih društvenih i političkih podjela[30], samim tim što rad — čim počne da se dijeli — svakome nameće neki određeni i isključivi krug djelatnosti iz kojeg ne može da iziđe[31]. Kao pripadnici različitih klasa, ljudi zauzimaju različite položaje u društvenoj podjeli rada i bivaju sve više vezani tom podjelom: jedni se žrtvuju goloj egzistenciji, a drugi gospodare i vladaju. Klasni karakter podjele rada uslovljava, po Marksu, da duhovna i materijalna djelatnost, užitak i rad, proizvodnja i potrošnja, pripadnu različitim individuumima različite klasno-političke pripadnosti. Izlaz nije u ukidanju podjele rada kao takve, već u ukidanju ropske potčinjenosti individue podjeli rada, na bazi ukidanja otuđenog rada i svakog (svojinskog, političkog itd.) monopola, tako da »svaki čovek postane radnik, a proizvodni rad prestane da bude klasna osobina«[32].

Otuđenje države i političkih odnosa, uključujući otuđenje političkog predstavništva, rezultira iz otuđenja u ekonomskoj osnovi društva. Otuđeni rad je, po Marksu, uopšte izvor otuđenih odnosa među ljudima i on otuđuje čovjeku njegovu životnu djelatnost, a time ga otuđuje i drugom čovjeku koji prisvaja rezultate te njegove životne djelatnosti. On je izvor i razlog odvajanja političke sfere, te se time jasno pokazuje da je i političko otuđenje konsekvenca ekonomskog otuđenja.[33] Otuđena sila koja u vidu političke vlasti vlada nad ljudima ima kao i sve druge otuđene društvene sile svoje porijeklo, izvor i uzrok u otuđenom radu. Odvajanje uslova i proizvoda rada od proizvođača ne dovodi samo do toga da se jedino oni pretvaraju u tuđu silu nad čovjekom »koja ga podjarmljuje, umjesto da on njome vlada« (Marks), nego i do toga da se ta otuđena društvena sila konstituiše i u političku vlast nad cijelim društvom koja — jednom osamostaljena — gospodari svim oblicima života[34]. Građansko društvo se pretvara u iluzornu zajednicu, a država u surogat zajednice, u kojoj sloboda postoji samo za pripadnike vladajuće klase.

---

[29] Govor na jubileju lista »People's Paper«, *Izabrana dela*, tom I, Beograd, 1949, str. 333-334.

[30] »Celokupna unutrašnja organizacija naroda, svi njihovi međusobni odnosi — zar su oni nešto drugo do izraz određene podele rada?« (Pismo Anenkovu, *Izabrana dela*, tom II, Beograd, 1950, str. 434).

[31] *Njemačka ideologija, Rani radovi*, cit. izd., str. 355. Upor.: F. Engels, *Anti-Dühring*, zagreb, *s. a.*, str. 308.

[32] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj, Izabrana dela*, tom I, cit. izd., str. 500.

[33] Upor.: K. Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi, Djela*, tom 3, cit. izd., str. 224.

[34] Marks — Engels, *Njemačka ideologija, Djela*, tom 6, Beograd, 1974, str. 33.

Svaka nova društvena klasa predstavlja svoj klasni interes kao opšti interes društva. Težeći osvajanju političke vlasti, ona nastupa i kao zastupnik cijelog društva i tog opšteg društvenog interesa.[35] I buržoazija je bila, shodno tome, Marksovim riječima, primorana da prikaže svoj posebni klasni interes kao zajednički interes svih članova društva, te da čak i »svojim mislima dade oblik općenitosti, da ih prikaže kao jedino razumne i opće važeće«. U političkoj revoluciji buržoazija je državnu vlast, kao »koncentrisanu i organizovanu silu društva« (Marks), usmjerila na rastakanje feudalnih i jačanje kapitalističkih produkcionih odnosa i time pokazala da je opšti interes — obaranje feudalizma — s kojim je nastupala, u stvari, i posebni klasni interes buržoazije. Otuda je i opšte političko predstavništvo, kao izraz »opšte volje« i oblik zaštite opšteg interesa i narodnog suvereniteta, nužno svedeno na poseban oblik osiguranja posebnog klasnog interesa — pomoću države kao instrumenta političke vlasti. Uostalom, suština politike i političke borbe i jeste u tome da se posebni interes pomoću države zaštiti i prizna kao opšti društveni interes.[36]

Moderna predstavnička demokratija i njene institucije, uključujući političko predstavništvo, proizvod su klasnih odnosa i antagonizma, pa oslobođenje od autokratske vlasti feudalnog apsolutnog monarha nije značilo i oslobođenje od apsolutizma vlasti. Vladavinu gole fisis zamijenila je vlast buržoaske klase u formi građanske demokratije . njenih političkih reprezentanata, na bazi odvajanja politike i ekonomije, odnosno »emancipacije« ekonomije od politike. »Emancipacijom privatne svojine od zajednice država je postala posebna egzistencija pored i izvan građanskog društva; ali ona nije ništa drugo do oblik organizacije koju buržuji kako prema spolja tako i prema unutra sebi nužno daju u cilju uzajamne garantije svoje svojine i svojih interesa.«[37]

Kao »egzistencija pored i izvan građanskog društva«, moderna država je nužno predstavnička država, a samo predstavljanje — sa svim predstavničkim institucijama — nužno politički oblik organizacije društva. Odvajanje političkog života i građanskog društva ima za konsekvencu odvajanje upravo samog političkog predstavništva od društva kao »prirodne osnove«, što znači odvajanje političke države i opšteg političkog predstavništva od naroda — izaslanika građanskog društva, od onih koje oni zastupaju. Kao element političke organizacije društva u vidu države, političko predstavništvo je, dakle, klasno-politički posredovano, te stoga i otuđeno. »Pošto država — piše Marks u *Njemačkoj ideologiji* — predstavlja oblik u kome individue vladajuće klase ostvaruju svoje zajedničke interese i u kome se čitavo građansko društvo jedne epohe sažima... slijedi da su sve zajedničke institucije *posredovane državom, da dobijaju politički oblik«* (*kurziv* — M. B.). Kao oblik države predstavnička demokratija je posrednička demokratija, dakle, otuđena politika, otuđena država, a političko predstavništvo otuđen i otuđujući oblik upravljanja društvom. Razumije se, riječ je o

---

[35] *Njemačka ideologija, Rani radovi,* cit. izd., str. 370. Upor.: F. Engels, *Status quo u Njemačkoj, Djela,* tom 7, Beograd, 1974, str. 43.

[36] *Ibid.*, str. 356; N. Pašić, *op. cit.*, str. 27.

[37] Marks — Engels, *Djela,* tom 6, cit. izd., str. 68.

ocjenama ovih oblika sa stanovišta proletarijata, u fazi kada su oni nepodnošljivi za njega, a preuski i za cjelokupan razvoj društva. U svojoj prvoj pojavi ti su oblici, istorijski gledano, bili oblici progresa, doduše, još u otuđenom obliku.[38]

Iz Marksove analize slijedi da su izaslanici u građanskom društvu otuđeni predstavnici jednog otuđenog društva u otuđenoj sferi političkog života, jer oni niti su povezani s društvom niti zastupaju stvarne interese društva. Oni ne dobijaju »instrukcije svojih komitenata«, onih koji ih formalno biraju i koje oni predstavljaju. »Oni su — piše Marks — formalno opunomoćeni, ali čim oni to budu i *doista,* oni *nisu* više *opunomoćeni.* Oni treba da *budu poslanici,* a oni to *nisu.*« Izaslanici su ovlašćeni u svojstvu »reprezentanata *opštih* poslova, ali oni zbilja reprezentuju *posebne* poslove«. Ideja predstavništva je opšti interes, ali je njegova suština posebni interes, a »duh ovog interesa je duh reprezentanta«[39].

Konstituisanje političke države i njenih predstavničkih institucija nije, dakle, značilo ukidanje suprotnosti političke vlasti i društva. Uvedene političke slobode i formalno-pravna jednakost građana nisu dovele do ukidanja dvojstva političke i privatne sfere, samim tim ni do stvarne slobode i jednakosti ljudi. *Realni društveno-ekonomski položaj građana, priroda produkcionih odnosa i obespravljenost radnika u ekonomskoj sferi uslovljavaju otuđenost u političkoj oblasti društvenog života.* U rukama vlasnika sredstava za proizvodnju koncentrisana je i realna politička moć, pa je prodavac radne snage ostao u položaju objekta političkih odnosa, što je i dokaz da politička emancipacija nije dovela do ljudske emancipacije, jer rascjep između političke države i građanskog društva, te cijepanje čovjeka na državljanina i člana građanskog društva čine stvarnu i istorijsku granicu političke emancipacije, koja se ogleda, kako Marks podvlači, već u tome »što država može biti *slobodna država,* a da čovjek ne bude *slobodan čovjek*«[40]. Otuđen ekonomski čovjek je ostao otuđen i u političkoj sferi društvenog života: upravljanje društvenim poslovima ne pojavljuje se kao zajedničko vršenje društvenih poslova, već kao posebna i osamostaljena politička sfera, otuđena realnom čovjeku i njegovim stvarnim interesima. Upravo kapitalističko-eksploatatorski produkcioni odnos modernog građanskog društva determinisao je da je čovjek »lišen mogućnosti da neposredno utiče na društvene uslove svoje egzistencije, tj. da bude subjekt, a ne objekt društvenog procesa proizvodnje i raspodele«, iako » s druge strane, u sferi javnih poslova on ima priznata politička prava ravnopravnog građanina koja ga formalno ovlašćuju da bude subjekt formiranja državne vlasti«. Stoga se »njegov podređeni položaj u sferi materijalne proizvodnje odražava nužno i na njegov (podređeni — M. B.) položaj u sferi javnog, političkog života. Njegova politička prava mogu biti samo

---

[38] *Cf.:* K. Marks, *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral, Djela,* tom 7, cit. izd.; Adresa Centralne uprave Savezu komunista, *Izarbana dela,* tom I, cit. izd.; *Klasne borbe u Francuskoj, Izabrana dela,* tom I, cit. izd.

[39] K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava,* cit. izd., str. 107, 110.

[40] K. Marks, *Prilog jevrejskom pitanju,* cit. izd., str. 130.

formalna i njegov udio u formiranju opšte (državne) volje samo posredan i simboličan«[41].

Otuđena podvojenost čovjeka i političkog života bitna je, dakle, karakteristika modernog građanskog društva. Ljudi su doista formalno-pravno jednaki, a politička vlast postala formalno dostupna svim građanima, jer svaki čovjek, kako kaže Marks, »važi kao *suveren*, kao najviše biće«, ali u građanskom društvu, koje je »osnova države i ostale idealističke nadgradnje«, kao suveren važi jedino čovjek »koji je sebe izgubio i sebi postao tuđ, koji je pod vlašću neljudskih odnosa i elemenata, jednom riječi, čovjek koji još nije *zbiljsko* rodno biće«. U otuđenim odnosima »suverenitet čovjeka, kao tuđeg bića, koje se razlikuje od zbiljskog čovjeka«, ostaje gola fikcija, privid, tvorevina mašte, postulat hrišćanstva[42], iza čega stoji ekonomska i politička dominacija vladajuće klase, klasno-politički suverenitet buržoazije. Stvarni čovjek nije suveren, jer su u ekonomskom i političkom životu ljudi zapravo nejednaki, i to stoga što buržoasko društvo nije ukinulo klasne suprotnosti niti eksploataciju tuđeg rada i, samim tim, zadržalo i sve konsekvence koje najamni odnos nužno reprodukuje. Shodno položaju u sferi materijalne proizvodnje i produkcionim odnosima, buržoazija posjeduje i održava ekonomsku prevlast, a upravo na toj osnovi ona je »osvojila u modernoj predstavničkoj državi isključivu političku vlast« (Marks). Koncentrisana u rukama vladajuće klase, javna vlast postala je materijalna, dakle: politička sila ekonomske eksploatacije radničke klase, mada je moderna državna vlast već od svoje pojave bila, po Marksu, »odbor koji upravlja opštim poslovima cele buržoaske klase«. U vidu političke države i političke dominacije ekonomski vladajuće manjine, moderna državna vlast je sredstvo zaštite te manjine unutar klasno podijeljenog društva.

Iako je politički život postao javan, a javna vlast formalno pristupačna svim državljanima, stvarno učešće čovjeka kao čovjeka u javnim poslovima, u političkom odlučivanju neminovno je izostalo, te se javni politički život potvrdio zapravo kao »s k o l a s t i c i z a m narodnog života« (Marks). Pošto je ideja predstavljanja opštih interesa društva, a time i čovjeka kao čovjeka, nužno ostala iluzija, i političko predstavljanje je dobilo karakter posrednog, otuđenog oblika upravljanja društvenim poslovima jednog »diferenciranog društva koje nije sebe savladalo i nema punu svest o sebi, već je dominirano raznim oblicima otuđenja izraženim u funkcijama, poluistinama i izvesnim »predstavničkim« pojmovima«[43]. Stoga u društvu podvojene i protivstavljene javne i privatne sfere, te dualizma političke države i građanskog društva, političko predstavništvo i ne može biti ništa drugo nego oblik otuđenog političkog života. Po Marksovom shvatanju, građansko društvo bi se u stvari odreklo sebe ako bi svi građani stvarno učestvovali u političkom životu i zakonodavnoj vlasti, odnosno ako bi se ukinula otuđujuća podvojenost privatne i javne sfere društvenog života. Konstituisanje deputata građanskog društva u predstavničko tijelo i zakonodavnu

---

[41] N. Pašić, *op. cit.*, str. 260-261.
[42] K. Marks, *Prilog jevrejskom pitanju,* cit. izd., str. 136.
[43] J. Đorđević, *Politički sistem,* Beograd, 1967, str. 546.

vlast samo je apstrakcija predstavništva cjeline društva i opšteg interesa, odnosno odvajanje opšteg interesa društva i njegovog predstavljanja od stvarnog društva. Reprezentacija treba da prikrije dvojstvo građanskog i političkog života, suprotnost posebnih i opštih interesa, države i društva, pa se reprezentacija u suštini i sama ispoljava kao unutrašnja protivrječnost političke države.[44] Zakonodavna vlast se ne pojavljuje kao »*socijalni produkt*«, ona nije »nikakva emanacija, nikakva funkcija socijeteta«; ona se ne zahtijeva zbog »njenog *sadržaja*, već zbog njenog *formalnog* značenja«.[45] Dvojstvo javne i privatne sfere društvenog života, samostalna egzistencija privatne sfere i egzistencija političke države izvan građanskog društva stvaraju od zakonodavne funkcije predstavničke države »*metafizičku* funkciju države«, apstraktnu »reprezentaciju političkog opstojanja građanskog društva« i »*objelodanjenu protivrječnost* političke države«.

Marks, međutim, državne poslove i djelatnosti shvata kao ljudske funkcije, kao »načine opstojanja i djelovanja socijalnih kvaliteta ljudi«. Državne odredbe, a zakonodavna vlast je jedna od tih odredaba, jesu »socijalni produkt, plodovi socijeteta, a ne proizvod prirodnog individuuma«. Pojedine društvene funkcije su funkcije socijeteta, a ne »socijetet za sebe«. One pripadaju čovjeku kao njegova »*predmetna suština*«. a moderno građansko društvo i njegova politička država odvajaju ih od čovjeka i postavljaju kao »nešto što je čovjeku *spoljašnje*«. Za Marksa su »zbiljski subjekti« kako »osnova države« tako autori i akteri socijalnih djelatnosti, jer »nijedan pojedinačni subjekt ne može u sebe apsorbovati sferu subjektivnosti« kao totalitet različitih socijalnih djelatnosti ljudi[46]. Marksova kritika političke reprezentacije razotkriva građansko društvo kao »*emancipovano ropstvo*«, potvrđujući Hegelovu konstataciju da je moderno građansko društvo »bojno polje individualnog privatnog interesa svakog protiv svih«, i to upravo po tome što Marks i, u kritici predstavničke političke države modernog doba, ponire u samu klasno-eksploatatorsku strukturu građanskog društva.[47]

Otuđena politička vlast u vidu države, koja je osamostaljena spram društva, monopol je vladajuće klase, oblik i sredstvo ostvarivanja vladavine te klase, te je i politička vlast — kako stoji u *Manifestu* — organizovana vlast jedne klase za ugnjetavanje druge klase. Pošto je politička država modernog građanskog društva sredstvo zaštite klasnog interesa buržoazije, to je i javna vlast — od društva odvojen nosilac i zaštitnik opšteg društvenog interesa — u stvari instrument nasilnog socijalnog i političkog porobljavanja radničke klase, a produbljivanjem

---

[44] Zakonodavna vlast« je totalitet političke države i upravo zato je ona *objelodanjena protivrječnost* političke države. Stoga ona takođe *postavlja* osnove raspada političke države. U zakonodavnoj vlasti se karamboliraju različiti principi. Ovo se *ispoljava*, istina, kao *suprotnost* elemenata vladarskog principa i principa staleškog elementa etc. Ali, *u stvari*, to je antinomija *političke države* i *građanskog društva*, *protivrječnost apstraktne političke države* sa samom sobom. Zakonodavna vlast je *uspostavljeni* revolt« (K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, cit. izd., str. 79).

[45] *Ibid.*, str. 92, 103, 104.

[46] *Ibid.*, str. 19, 21, 71, 92; *cf. Kapital*, tom I, Beograd, 1974; str. 398-399.

[47] M. Matić, *Političko predstavljanje*, Beograd, 1974, str. 74.

društvenih protivrječnosti i zaoštravanjem klasnih antagonizama ta klasno-politička suština države sve se otvorenije ispoljava. U *Građanskom ratu u Francuskoj* Marks ističe da je produbljivanjem klasnog antagonizma između kapitala i rada državna vlast sve više dobijala karakter nacionalne vlasti kapitala nad radom, političke sile organizovane za socijalno porobljavanje, aparata klasnog despotizma i ratne mašine kapitala protiv rada. Stvorenu kao oruđe oslobođenja od feudalizma, državnu je vlast buržoasko društvo, po Marksu, »konačno pretvorilo u oruđe za porobljavanje rada od strane kapitala«[48], a sve otvorenije ispoljavanje klasnog karaktera te državne vlasti sve je uočljivije potvrđivalo da je i političko predstavništvo samo puki oblik klasne vladavine: parlamentarna država sve više je postajala »vladavina otvoreno priznatog klasnog terorizma i sračunatog vređanja gnusne gomile« (Marks) i tako što je stvarala provaliju »između vladajuće klase i celokupnog društvenog organizma izvan njenih malobrojnih redova«. Političko predstavništvo u formi buržoaskog parlamentarizma svelo se, uslijed toga, na periodično formalno odlučivanje o garniturama vladajuće klase koje će »predstavljati«, a u stvari, kako piše Lenjin, »tlačiti, gaziti narod u parlamentu«. Samim tim je u građanskom društvu i opšte pravo glasa — neosporno demokratska tekovina modernog doba — postalo sredstvo kojim se manipuliše radnim masama[49], odnosno »jednom u tri ili šest godina rešava koji će član vladajuće klase »predstavljati« narod u parlamentu« (Marks), dakle, podjarmljivati ga i ugnjetavati, uzurpirajući njegova stvarno suverena, bitno ljudska prava da sâm odlučuje o vođenju opštih društvenih poslova.

U državi, odnosno političkoj vlasti uopšte, Marks je otkrio koncentrisani izraz ljudskog otuđenja. Stoga su predmet Marksove kritike političkog otuđenja kako država uopšte tako i svi otuđeni politički oblici, a ne samo politička država građanskog društva. Marksovo negiranje države i otuđene političke vlasti uopšte proističe iz njegovog zahtjeva za revolucionarnim radničko-klasnim prevladavanjem i svih otuđenih oblika društva na bazi odumiranja države i podruštvljavanja politike.

IV

Revolucionarno radničko-klasno prevladavanje dualizma političke vlasti i društva, kao i prevazilaženje protivrječnosti između čovjeka i političkog života, u smislu ukidanja politike kao oblika otuđenja, mora poći od stvarnog i konkretnog čovjeka, radnika proizvođača i stvaraoca, kao faktičkog bića revolucionarne preobražavalačke prakse, tog zbiljskog subjekta i tvorca »svoje sopstvene istorije« ili, takođe Marksovim riječima, autora i aktera svoje vlastite drame. Društvo se ne može osloboditi ukoliko se ne oslobodi konkretni čovjek, a konkretno oslobođenje čovjeka je mogućno jedino kao revolucionarno radničko-klasno dokidanje svih čovjeku tuđih sila, kao *»rušenje svih odnosa* u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće«, tj. sa stano-

---

[48] *Izabrana dela*, tom I, cit. izd., str. 496.

[49] K. Marks, *Prvi nacrt za Građanski rat u Francuskoj, Pariska komuna 1871—1971*, tom 1, Beograd, 1971, str. 329, 330.

višta teorije koja baš »čovjeka proglašuje za najvišu suštinu čovjeka« (Marks). To istorijsko djelo, dakle, može da izvede jedino proletarijat, koji, za razliku od buržoazije, ne traži nikakvo posebno pravo, te je baš stoga samooslobođenje radničke klase uslov ljudske slobode, te je stoga i ljudska emancipacija sadržana baš u emancipaciji radnika. Međutim, izvršenje toga djela istorijski nikako ne pripada proleterima po tome što bi se oni sami tobož »smatrali za *bogove*«, već imperativno proizlazi iz samog društvenog bića proletarijata[50]. Drugim riječima, da bi se prevladalo otuđenje čovjeka u političkoj sferi, odnosno dokinulo otuđenje političke sfere same, neophodno je i radikalno socijalno oslobođenje radničke klase, jer »politička vladavina proizvođača ne može postojati uporedo sa ovekovečenjem njegovog socijalnog robovanja«[51], kao što, s druge strane, nema ni dokidanja tog »njegovog socijalnog robovanja« bez preuzimanja političke vlasti od strane proletarijata[52], kao prve pretpostavke »ekonomskog oslobođenja rada« i »podizanja proletarijata u vladajuću klasu«.

Shodno tome, Marks je upravo Parisku komunu mogao da definiše kao »najzad pronađeni politički oblik« kojim se može zamijeniti razbijena državna mašina i »izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«, a time prevladati i otuđenje u političkoj sferi. Kao diktatura proletarijata, Komuna je bila oblik podruštvljavanja politike, uspostavljanja jedinstva produkcionih i političkih odnosa, proizvodnje i politike, oblik reintegracije političke vlasti u produkcione odnose kao »žive moći... društvenog oslobođenja narodnih masa«[53]. Po tome Komuna i jeste negacija svakog

---

[50] *Cf.*: Marks — Engels, *Sveta porodica,* cit. izd., str. 81.

[51] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj, Izabrana dela,* tom I, cit. izd., str. 500.

[52] Da bi se »savremeni sistem potčinjavanja rada kapitalu, koji je despotski i koji rađa pauperizam« zamijenio »udruženjem slobodnih i ravnopravnih proizvođača« i da bi se »društvena proizvodnja pretvorila u ogroman i harmoničan sistem slobodnog i kooperativnog rada, nužne su opće socijalne promjene, promjene osnova društvenog poretka, takve promjene koje se mogu postići jedino prelaskom organiziranih snaga društva, tj. državne vlasti, iz ruku kapitalista i zemljoposjednika u ruke samih proizvođača« (K. Marks, Instrukcije delegatima etc... *Prva internacionala,* Beograd, 1950, str. 63.). Ili, »radnici će neizbježno jednog prekrasnog dana morati uzeti političku vlast u svoje ruke... ako ne žele slično prvim kršćanima... da se odreknu svoga carstva na ovom svijetu« (K. Marks, Govor na mitingu u Amsterdamu, *Prva internacionala,* cit. izd., str. 104).

[53] »Komuna — piše Marks — nije bila revolucija protiv ovog ili onog oblika državne vlasti — legitimističke, konstitucionalne, republikanske ili carske. Komuna je bila revolucija protiv same *države,* protiv ovog natprirodnog nedonoščeta društva; narod je ponovo oživeo svoj vlastiti društveni život... to nije bila jedna od onih sitnih čarki između klasne vladavine u obliku izvršne vlasti i parlamentarnih oblika klasne vladavine, nego revolt protiv oba ova oblika, koji su se uzajamno dopunjavali i od kojih je parlamentarni oblik samo obmanjivi privesak izvršne vlasti... Komuna je bila odlučna negacija te državne sile i, zato, početak socijalne revolucije XIX veka... *Komuna* to će reći da društvo uzima natrag državnu vlast kao svoju vlastitu živu moć na mesto vlasti koja društvo potčinjava i porobljava; to će reći da same narodne mase uzimaju natrag državnu vlast i na mesto organizovane vlasti za ugnjetavanje stvaraju svoju sopstvenu vlast; to će reći politički oblik socijalnog oslobođenja narodnih masa na mesto veštačke vlasti društva...« (K. Marks, *Prvi nacrt za Građanski rat u Francuskoj,* cit. izd., str. 327, 329).

tradicionalnog klasno-političkog predstavništva, naročito buržoaskog parlamenta, ali je istovremeno i konkretni *»politički oblik socijalne emancipacije«* (Marks), što znači i oblik radikalnog prevladavanja svakog, osobito političkog otuđenja, na bazi prakticiranja delegatskog principa reprezentacije kao oblika socijalne djelatnosti, koji polazi od »jedinstva ljudskog bića« kao »praktične istovetnosti čoveka sa čovekom« i iskazuje »ljudski odnos čoveka prema čoveku«[54].

Ostvarivanje delegatskog principa nije vraćanje čovjeku njegovih samo političkih moći. Ono je zapravo oblik realizacije svih njegovih ljudskih suštinskih snaga i njegovog *»ljudskog,* tj. *društvenog* postojanja« i, kao takvo, jedna je od bitnih pretpostavki izgradnje »asocijacije slobodnih proizvođača«.

Delegatski princip, kao generičkoj suštini čovjeka adekvatan društveni odnos, negira otuđeno klasno-političko posredovanje i uspostavlja radničko-klasnu, odnosno ljudsku suštinu predstavljanja kao oblika autentičnog i adekvatnog društvenog odnosa[55], oblika ispoljavanja univerzalnosti *»čovjekove* suštine od čovjeka i za čovjeka« (Marks). Kao izraz i sredstvo samoupravne socijalističke demokratije, delegatski princip potvrđuje klasno-političku suštinu i istinski humanističku opredijeljenost diktature proletarijata, pa, prema tome, njegovo dosljedno prakticiranje deklariše i socijalističko samoupravljanje kao originalan i legitiman oblik diktature revolucionarne radničke klase u nas.

---

[54] Marks — Engels, *Sveta porodica*, cit. izd., str. 84.

[55] *Cf.*: F. Cengle, *Marksovo shvatanje slobode*, Sarajevo, 1974, str. 34-42, 128-135.

Besim Ibrahimpašić

Lijeva heterodoksija u savremenom marksizmu*

Govoriti, odnosno pisati o savremenom marksizmu izuzetno je težak zadatak svakom onome ko želi danas da napravi bilo kakav, makar i površan, pregled, čak u vidu jedne objektivne informacije, o relevantnim strujama unutar veoma razuđene i često veoma heterogene misli koja sebe naziva ili smatra marksističkom. Ovdje mislimo prvenstveno na političku marksističku misao.

Sudbina Marksovog djela, odnosno njegovog političkog, filozofskog, ekonomskog i sociološkog učenja je poslije njegove smrti takva da su se pristalice njegovog političkog učenja unutar političkog pokreta radničke klase širom svijeta pocijepale ne samo ideološki, nego i politički. A ta pocijepanost se sve više širi ukoliko se razvija borba za socijalizam na svjetskom planu. Otkako su pojedine političke partije koje su inspirisane Marksovim učenjem uspjele da postanu vodeća snaga u pojedinim zemljama, može se reći da se od tada javlja i specifičan vid marksizma. Tako je danas moguće govoriti o sovjetskom marksizmu, o kineskom marksizmu, o jugoslovenskom marksizmu, odnosno o tim interpretacijama marksizma, pored mnogih drugih interpretacija bilo od pojedinih komunističkih partija koje nisu na vlasti bilo od malih sekta ili grupa ekstremne ljevice, koja se izdvaja iz tradicionalnih komunističkih partija. Isto tako je moguće govoriti o interpretacijama Marksovog po-

* Odlomak iz uvodnog dela obimnije studije priređene za savetovanje o temi »Savremeni marksizam« koje je maja ove godine održano u Stojčevcu blizu Sarajeva u organizaciji Udruženja filozofa BiH, Udruženja sociologa BiH i Marksističkog studijskog centra CK Saveza komunista Bosne i Hercegovine.

litičkog učenja koje su još prisutne u redovima mnogobrojnih socijalističkih i socijaldemokratskih partija širom svijeta. Posebnu vrstu interpretacije Marksovog djela imamo, opet, kod nekih savremenih filozofa i sociologa, naročito u Zapadnoj Evropi i Americi, ali i u drugim dijelovima svijeta, koji su nezadovoljni takozvanim »ortodoksnim« interpretacijama, bilo tradicionalne socijaldemokratske bilo komunističke provenijencije, odnosno onim tumačenjima Marksovog djela koja su se razvijala unutar Druge i Treće internacionale.

Nije nimalo slučajno što se pojedine interpretacije marksizma smatraju jedino ispravnim ili izvornim tumačenjem, što istovremeno znači da se druge vrste interpretacija mogu kritikovati ili optuživati ne samo za napuštanje izvornog Marksovog učenja, nego i za reviziju, izdaju, otpadništvo itd.

Čini mi se da Rejmon Aron ima donekle pravo kad smatra da je posthumna Marksova politička misao doživjela nekoliko kriza, koje bi se mogle historijski ovako opisati:

Prva značajnija kriza izbila je već u doba snažnog širenja marksizma u interpretaciji Druge internacionale, u kojoj njemačka socijaldemokratija i njeni teoretičari igraju najznačajniju ulogu. To je poznati sukob između ortodoksnih marksista, kojima u to doba pripadaju Karl Kaucki, Roza Luksemburg, Lenjin i drugi, na jednoj strani, nasuprot Bernštajnu i njegovim pristalicama, koji su okvalifikovani kao revizionisti. Bernštajnovo učenje o napuštanju dijalektike i potrebi dopune Marksovog ekonomskog učenja Kantovom etikom bilo je tada odbačeno od većine najuticajnijih marksista i teoretičara Druge internacionale. S tim učenjem je u bliskoj vezi i specijalna interpretacija Marksa od austromarksističke škole sa Maksom Adlerom na čelu, koja je takođe ostala u manjini. Ortodoksija Druge internacionale je izašla iz tih idejnih i političkih sukoba kao pobjednik i izgledalo je da je revizija Marksove misli prevladana.

Međutim, novi, još oštriji sukob i kriza marksizma nastupila je poslije oktobarske revolucije i pojave lenjinizma kao revolucionarnog marksizma, nasuprot reformizmu i revizionizmu vođa Druge internacionale sa Karlom Kauckim na čelu. Stvaranjem Treće, komunističke internacionale, u kojoj Lenjin i Boljševička partija vode odlučujuću riječ i na teorijskom planu, ovaj sukob postaje svjetsko-historijski. Marksizam Druge internacionale je u tom sukobu doživio težak poraz, ali nije nestao sa svjetsko-historijske scene.

Marksizam Treće internacionale je relativno kratko vrijeme zadržao svoju koherenciju i jedinstvenost, i to uglavnom zahvaljujući Lenjinovom teorijskom i praktičnom djelovanju. Međutim, odmah nakon Lenjinove smrti unutar Treće internacionale javlja se najprije idejno-teorijski, a zatim i praktično-politički sukob oko interpretacije marksizma-lenjinizma i pravog tumačenja Lenjinovog djela. Taj sukob se naročito ispoljava u vidu oštre borbe između Trockog i Staljina za idejno nasljeđe lenjinizma; Staljinova interpretacija lenjinizma postaje uskoro zvanična interpretacija marksizma-lenjinizma unutar ne samo Komunističke partije SSSR-a, nego i međunarodnog komunističkog pokreta. Trocki i njegovo učenje dobivaju epitet »trockizam« kao sinonim za izdajničko i antilenjinističko teorijsko i praktično djelovanje. Historijska je činjenica da je trockizam kao »lijeva« heterodoksna misao u komunističkom

pokretu doživio poraz na svjetsko-historijskoj sceni. Većina komunističkih partija jedno vrijeme je bila pod uticajem interpretacije djela Marksa i Lenjina kakvu je davao najuticajniji čovjek Treće internacionale Staljin. Ipak, trockizam kao idejno-teorijski i praktični pokret unutar komunističkog svjetskog pokreta nije potpuno nestao sa historijske pozornice. On se od 1938. godine pokušao predstaviti i kao svjetski organiziran pokret, u vidu Četvrte, trockističke internacionale, ali taj pokušaj je ostao samo kao politički »fantom«, bez realnog uticaja na svjetske revolucionarne događaje u XX stoljeću.

Sukob između Informbiroa i KPJ 1948. godine unutar komunističkog pokreta uskoro dobiva također svjetske razmjere, a kritika staljinizma prvi put sada ima realnu osnovu u jednom istinskom marksističkom revolucionarnom pokretu, koji može da se uspješno suprotstavi i na idejnom planu, teorijom socijalističkog samoupravljanja, marksizmu-lenjinizmu informbirovske provenijencije. Za neke posmatrače rađa se nova interpretacija marksizma, »titoizam«, a činjenica je da se od vodećih snaga međunarodnog komunističkog pokreta dugo vremena osuđuje »titoizam« kao »najopasnija revizija« marksizma-lenjinizma u savremenim uslovima. Međutim, uskoro nakon Staljinove smrti staljinizam doživljava svjetsko-historijski poraz, a osuda »kulta ličnosti« na XX kongresu KPSS je i zvanična potvrda tog poraza.

Novi sukob od svjetsko-historijskog značaja unutar komunističkog pokreta javlja se šezdesetih godina kao sukob između »sovjetskog« i »kineskog« marksizma. Od tada se na svjetskom planu govori o »maoizmu« kao specifičnoj vrsti marksizma, a u mnogim komunističkim partijama izdvajaju se grupe (koje ponekad formiraju i nove komunističke partije) koje same sebe kvalifikuju često kao »maoističke«. Na drugoj strani, takozvani svjetski komunistički pokret, organizovan preko raznih savjetovanja komunističkih partija, vodi i dalje borbu protiv »desnog« i »lijevog« revizionizma, a za »očuvanje monolitnosti marksističko-lenjinističkog učenja«, čiju elaboraciju u novim historijskim uslovima i dalje razvijaju uglavnom vodeće političke i teoretske ličnosti KPSS. Danas se u mnogim radovima ideološke prirode i u dokumentima međunarodnog komunističkog pokreta najoštrije osuđuje takozvana »Maova avanturistička grupa« u Kini kao lijevo skretanje u savremenim uslovima i kao najopasniji protivnik svjetskog komunističkog pokreta.

Sve ovo što smo samo ukratko naveli postaje razumljivo ako se uzme u obzir činjenica da danas gotovo milijarda ljudi na našoj planeti stvara nove, socijalističke društvene odnose neposredno pod uticajem Marksove misli. To je najbolji dokaz o aktuelnosti i prevratničkoj snazi tog političkog učenja, čiji značaj i uticaj danas više ne mogu poricati ni najinteligentniji antimarksisti, kao što je, na primjer, navedeni Rejmon Aron.

Savremeni marksizam je, prema tome, iz objektivnih historijskih uslova postao heterodoksan. Teško je tvrditi da u savremenim uslovima postoji bilo koji pojedinac ili grupa, partija ili pokret koji bi mogao, kao što se to dešavalo u prošlosti, da gotovo nespornim autoritetom presudi koja je od postojećih interpretacija marksizma ispravna i jedina u skladu sa izvornim Marksovim učenjem. Iz tih razloga je i pozicija SKJ na međunarodnom ideološkom planu o potrebi priznavanja idejnih razlika i uvažavanja drugih idejnih pogleda u svjetskom, među-

rodnom radničkom pokretu jedino realna i moguća, ukoliko se želi saradnja svih socijalistički i revolucionarno orijentiranih pokreta u međunarodnim razmjerama u borbi protiv savremenog imperijalizma i kapitalizma.

Iz gore navedenih razloga teško je, prema tome, tačno precizirati i šta je to danas lijeva politička heterodoksija unutar marksizma. Ovo tim prije što se često pod oznakom »lijevo« želi označiti ono što je »progresivno«, za razliku od »desno«, što je, po tradiciji, »konzervativno«. Pa ipak, još od Lenjinovog vremena i njegovog gotovo klasičnog djela *Dječja bolest »ljevičarstva«* u komunističkom pokretu je poznata i idejna i praktična borba protiv ljevičarstva i ekstremne ljevice, koja se javlja u mnogim komunističkim pokretima i partijama u raznim historijskim uslovima i iz različitih objektivnih socijalnih i političkih razloga.

U ovom kratkom pregledu željeli bismo da istaknemo neke karakteristike prvenstveno savremene evropske ekstremne ljevice, koja sebe smatra marksističkom i komunističkom ljevicom, a koja se često veoma oštro sukobljava ne samo sa socijalističkim i socijaldemokratskim ideološkim i teorijskim shvatanjima i praksom, nego i sa teorijskim i praktičnim djelovanjem komunističkih partija.

Po dužoj tradiciji i historijskom porijeklu, po našem mišljenju, u Evropi, a i u nekim drugim dijelovima svijeta (Latinska Amerika, mnogo manje i Sjeverna Amerika), na prvo mjesto, još uvijek, dolazi ona misaona i praktična orijentacija u revolucionarnom političkom pokretu koja se poziva na djela Marksa — Lenjina i Trockog. Naročito poslije poraza staljinizma ona smatra da je borba Trockog i trockista još od 30-tih godina protiv Staljina i staljinizma dobila historijsku verifikaciju 1960. godine i pokazala se kao jedina istinska marksističko-lenjinistička interpretacija Marksovog i Lenjinovog učenja. Pristalice ovog učenja pokušale su i poslije drugog svjetskog rata da obnove Četvrtu internacionalu, koja je, po njihovom uvjerenju, jedina mogla da preuzme ulogu svjetskog štaba svjetske proleterske revolucije u savremenim uslovima.

Neke osnovne karakteristike svih trockističkih grupa i sekta, koje se i međusobno bore i cijepaju u raznim zemljama iz različitih razloga i uslova, mogle bi se, čini nam se, svesti na sljedeće: trockisti svih mogućih sekta slažu se, u prvom redu, u shvatanju da je potrebno izgraditi jednu čvrstu i dobro organizovanu partiju po Lenjinovom modelu kao avangardu proletarijata. Ali, smatraju da je to, u stvari, svjetska proleterska partija sa svojim sekcijama u raznim dijelovima svijeta. Oni, prema tome, i danas tvrdoglavo stoje na stanovištu da se pravi marksisti-revolucionari razlikuju od drugih revolucionara po svom internacionalizmu shvaćenom tako da se bore za svjetsku proletersku revoluciju koja se odvija kao jedinstven proces, te da je pobjeda socijalizma moguća samo u svjetskim razmjerama. Iz tih razloga smatraju da je ideja Internacionale ne samo po tradiciji Marksova ideja, nego da je to i danas, više nego ikada, nasušna potreba svjetskog proleterskog pokreta. S obzirom na to da je, po njihovim ocjenama, nakon oktobarske revolucije i drugih socijalističkih revolucija poslije Oktobra došlo

do stvaranja nacionalnih komunističkih partija i država koje su se degenerirale u birokratske partije, u kojima birokratija vodi glavnu riječ, to jest s obzirom na to da je birokratija »izdala« svjetsku revoluciju, potrebno je izvršiti socijalnu revoluciju u kapitalističkim zemljama, a političku revoluciju u degenerisanim birokratizovanim radničkim državama. Oni smatraju da je birokratija u radničkim državama prolazan i historijski osuđen sloj ili »kasta« koja se ne može pretvoriti u novu vladajuću klasu, te da zato u radničkim državama do danas nije pobijedila klasična kontrarevolucija niti je restauriran kapitalizam. Zbog toga se za pristalice revolucionarnog marksizma u tim zemljama, navodno, i postavlja zadatak — borba protiv birokratije i organizovanje radničke klase za političku, a ne za socijalnu revoluciju. Sve događaje od Informbiroa preko berlinskih događaja 1953. godine, oktobarskih događaja u Mađarskoj i Poljskoj 1956. godine, čeških događaja 1968. godine, pobune radnika u Poljskoj 1970. godine, kao i svih događaja u SSSR-u, gdje se javlja opozicija, oni nastoje protumačiti u skladu sa tom svojom šemom neizbježnosti političke revolucije u takozvanim birokratizovanim radničkim državama. U skladu sa osnovnim shvatanjima Trockog iz djela *Izdana revolucija,* trockisti se zalažu za obnovu proleterske demokratije i obnovu sovjetske vlasti. Smatraju da će se u budućoj proleterskoj demokratskoj državi, nakon rušenja birokratske kaste, izgraditi takav politički sistem u kome će sve proleterske partije moći slobodno djelovati unutar sovjeta. Proleterska država bi, po toj teoriji, i dalje bila glavni instrument izgradnje socijalističkih društvenih odnosa, sa velikim ingerencijama u privrednom životu i sa strogo centralizovanim planiranjem. Iz tih razloga trockisti osuđuju tržišnu privredu i takozvani »tržišni socijalizam«, a veoma često su i podozrivi prema decentralizaciji i proširivanju samoupravnih prava radničkih savjeta, što im liči na anarhističko-prudonističku ideju konfederalizma. I mada o samom samoupravljanju kao ideji mogu imati ponekad i pozitivan stav, praksu socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji ne priznaju kao izvorno marksističko-lenjinističku praksu. A mnoge trockističke grupe vode i otvoreno ne samo idejnu, nego i političku borbu protiv SKJ, ne samo na međunarodnom planu, nego pokušavaju organizovati trockističke grupe i u SFRJ. Veoma često osuđuju SKJ kao birokratizovanu partiju, koja je, po nekima, imala izvjesne zasluge u borbi protiv staljinizma 1948. godine, ali je propustila »historijsku šansu« da prihvati trockističke ideje.

Iz gornjih razloga trockisti su na idejnom planu oštri kritičari ne samo, na prvom mjestu, staljinizma, s kojim su u sukobu još od 30-tih godina, nego i »titoizma« i »maoizma«, kao i raznih interpretacija Marksovog učenja u djelima Đ. Lukača ili djelima H. Markuzea, A. Lefevra, R. Garodija, Ž.-P. Sartra, »frankfurtske škole« T. Adorna, Horkhajmera i drugih savremenih filozofa i sociologa koji se oslanjaju na Marksa i pokušavaju razvijati Marksovu filozofsku i sociološku misao. Trockisti smatraju da su sve to razne varijacije revizionizma i da su jedini oni predstavnici ortodoksne Marksove i Lenjinove misli, koju dosljedno brane. Također se suprotstavljaju teorijama nekadašnjih istomišljenika J. Burnhama, M. Šahtmana i Bruna Ricija o pobjedi birokratije u svjetskim razmjerama i birokratizaciji svijeta kao jedinoj realnosti XX stoljeća.

Na teorijskom planu najviše poklanjaju pažnju izučavanju savremenih ekonomskih pojava i pokušavaju utvrditi kakve je promjene doživio savremeni imperijalizam i kapitalizam, jer je, po njihovoj interpretaciji, Marksovo ekonomsko učenje glavni dio marksizma, te u tom smislu pišu i neke teorijski zapažene rasprave iz marksističke ekonomije (E. Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*).

Karakteristično je da na međunarodne odnose gledaju sa stanovišta takozvane svjetske revolucije, u kojoj, još uvijek, zapadnoevropski proletarijat treba da odigra odlučujuću ulogu u borbi protiv imperijalizma i kapitalizma, te zato stalno ističu revolucionarni karakter radničke klase visoko razvijenih kapitalističkih zemalja. Ne priznaju da su se dogodile neke bitne promjene u položaju radničke klase, a osuđuju komunističke, socijalističke i socijaldemokratske partije i njihova vodstva kao reformističke, koje su izdale interese svjetskog proletarijata i svjetske revolucije. Po ocjenama trockista, samo su subjektivni razlozi bili odlučujući faktor što mnoge krize u kapitalističkim zemljama nisu iskorištene za revolucionarno rušenje kapitalizma (i to od 1918, preko 1923, 1933. u Njemačkoj, 1936. u Francuskoj, do 1945. u Evropi ili 1968. godine u Francuskoj i Italiji). Iz istih razloga oštro kritikuju i koncepciju koegzistencije država sa različitim društvenim i političkim uređenjem, pa i politiku nesvrstavanja kao reformističku i oportunističku politiku birokratizovanih partija radničkih država, koje su prestale biti revolucionarne. Mnoge revolucionarne procese u zemljama u razvoju budno prate i čak nastoje da na njih utiču, ali uvijek ističu da su ti pokreti i revolucije po svom vodstvu sitnoburžoaske ili buržoaske, i ne priznaju bilo kakav socijalistički karakter tim revolucijama i političkim režimima proizašlim iz tih revolucija. Iz istih razloga sukobljavaju se i sa onim teorijama koje u proletarizovanim zemljama »trećeg svijeta« vide glavnu revolucionarnu snagu savremenog svijeta i u tom smislu kritikuju neka shvatanja Markuzea, Sartra, F. Fenona i drugih istaknutih filozofa, sociologa i ekonomista koji skreću pažnju na činjenicu da se socijalističke revolucije po Marksovom modelu nisu odigrale u najrazvijenijem dijelu svijeta, nego da se odigravaju upravo u nerazvijenim zemljama.

Za trockiste je, također, karakteristično da u savremenim uslovima potpuno zanemaruju nacionalno pitanje i njegov značaj za revolucionarnu borbu radničke klase širom svijeta. Većina trockista i dalje smatra da je nacionalno pitanje u suštini buržoasko ili seljačko pitanje, koje može biti samo taktičko pitanje generalne politike svjetskog revolucionarnog pokreta. Odatle i nesposobnost da shvate historijske specifičnosti pojedinih pokreta koji se odvijaju u nacionalnim okvirima i njihov sektaški odnos prema nacionalnooslobodilačkim pokretima. Zbog toga se često odnose s nepovjerenjem prema seljaštvu i nisu u stanju da shvate nove oblike borbe, koje su pokazale kineska, jugoslovenska, kubanska i mnoge druge revolucije, a u kojima je seljaštvo, iz objektivnih razloga, bilo najmnogobrojnija snaga, često predvođena marksističkom komunističkom avangardom. Polazeći od stanovišta da je samo proletarijat dosljedno revolucionarna klasa i snaga savremenog svijeta, trockisti se orijentišu uglavnom na gradove i industrijske centre. Podržavajući i dalje ideju Trockog o permanentnoj revoluciji, oni ne prihvataju nikakve etape ni faze u socijalističkoj revoluciji i smatraju da je

svijet tako ujedinjen i polarizovan da se može raditi samo o borbi proleterske revolucije i buržoaske kontrarevolucije.

Iz gore navedenih razloga, sa prividno koherentnom i principijelnom marksističkom teorijom, trockisti su nesposobni da daju bilo kakvu konkretnu analizu konkretne revolucionarne situacije u pojedinim zemljama i ostaju uvijek na apstraktnim revolucionarnim tezama koje se najčešće pretvaraju u puku verbalnu revolucionarnost, odnosno u revolucionarnu frazu. Vjerovatno, to je jedan od glavnih razloga, pored mnogih drugih, da se trockisti nigdje nisu mogli afirmirati kao stvarni revolucionari koji bi stajali na čelu jednog historijski relevantnog revolucionarnog pokreta XX stoljeća. Zato je sudbina trockista bila i ostala da se javljaju na marginama revolucionarnih pokreta, kao dogmatske sekte, koje su veoma često svojim ultraradikalizmom i revolucionarnom frazeologijom objektivno sputavale prave revolucionarne pokrete, a često poslužile desnim snagama u borbi protiv istinskih revolucionarnih snaga.

Kako trockizam pokušava da se predstavi kao jedina dosljedna i historijski verifikovana interpretacija lenjinizma nasuprot staljinizmu, razumljivo je da se trockističke grupe, odnosno organizacije, svugdje oštro sukobljavaju sa komunističkim partijama. Isto tako je razumljivo da se komunističke partije bore protiv trockizma, i na idejnom i na praktičnom planu, i da ga obično predstavljaju kao neprijatelja marksizma-lenjinizma. U tom smislu pojavljuju se i danas mnogobrojna djela posvećena fenomenu trockizma, naročito u Zapadnoj Evropi i u SSSR-u. U većini, ta djela nose obilježje oštrih polemičkih ideoloških tekstova, u kojima često ne mora da prevladava ni objektivnost u odnosu na ulogu i značaj djela Trockog niti njegovih pristalica jer im je glavni zadatak politička diskreditacija trockizma kao antilenjinizma. Mnoga djela i danas sadrže određene optužbe na račun Trockog i njegovih pristalica koje je u periodu najžešće borbe između Staljina i Trockog upotrebljavala staljinistička propaganda, a koje nemaju nikakvu historijsku vrijednost jer je historijski utvrđeno da su te optužbe plod policijskih konstrukcija.

Jedna objektivnija ocjena fenomena trockizma, vjerovatno, nije ni moguća od staljinističke interpretacije marksizma-lenjinizma s obzirom na bespoštednu borbu između trockizma i staljinizma za Lenjinovo nasljeđe koja se vodi još od 30-tih godina.

Ako bismo htjeli dati kratak pregled nekih organizacija koje se i danas pozivaju na Trockog i smatraju trockističkim, a posjeduju i izvjesna glasila, o čijem uticaju je veoma teško govoriti, onda bi trebalo spomenuti prvenstveno neke evropske i latinskoameričke zemlje.

Od evropskih zemalja, po našem mišljenju, može se govoriti prvenstveno o Francuskoj, Belgiji i Italiji, gdje je trockizam našao izvjesnog odjeka, naročito kod jednog dijela revolucionarne inteligencije koja se odvajala od komunističkih partija u raznim periodima historije komunističkog pokreta, naročito u periodima težih kriza ovog pokreta. Ovdje nemamo namjeru da detaljnije prikazujemo historiju pojedinih trockističkih grupa, koje su se veoma često cijepale, pokušavale ujedinjavati,

primjenjivale taktiku »uvlačenja« u komunističke ili socijalističke, odnosno socijaldemokratske partije, ili ponovo samostalno nastupale kao političke partije pod raznim nazivima i sa relativno različitim programima.

Bez sumnje, jedan značajniji događaj u historiji trockizma, kao, navodno, svjetskog pokreta, što on i po svojoj ideologiji teži da bude, predstavlja osnivanje Četvrte internacionale 1938. godine, za života samog Trockog. Poznato je da se od 30-tih godina sve do 1938. godine sam Trocki kolebao na pitanju treba li i formalno stvoriti novu internacionalu, nasuprot Trećoj internacionali, ili treba i dalje pokušavati uticati na transformaciju komunističkih partija djelovanjem kao »komunistička opozicija«. U periodu 1927—1931. godine Trocki ocjenjuje da je centar revolucionarnih kretanja prešao definitivno na Zapad, a da se formiranje Četvrte internacionale opravdava time što su, navodno, Treća internacionala i sve njene partije »definitivno prešle na stranu buržoaskog poretka«. Trocki piše i program za tu internacionalu i vjeruje da će u nastupajućim burnim godinama ratova i revolucija Četvrta internacionala uspjeti da postane svjetsko rukovodstvo proleterskih revolucija. Internacionala je zamišljena kao svjetska partija koja ima svoje sekcije u raznim zemljama, koje prihvataju program partije, i rukovodstvo Internacionale kao svjetski štab revolucije. O pogrešnosti ovih ocjena danas je nepotrebno trošiti mnogo riječi. Čudno je samo da se i poslije drugog svjetskog rata ponovo javljaju nastojanja da se obnovi Četvrta internacionala. U Francuskoj su se još 1933—1938. godine formirale trockistička partija (jedna kao Internacionalistička radnička partija kojom je tada rukovodio poznati sociolog P. Navil, a druga kao Internacionalna komunistička partija sa P. Frankom na čelu, da bi se 1943. godine ujedinile, a 1952. godine se ponovo cijepaju — na pristalice Lambera, koji izdaje glasilo »La Verité«, i pristalice P. Franka, koji izdaje »Internacionalu«).

Pratiti razne grupacije i njihovo cijepanje nema nikakav značaj osim da se istakne činjenica da su u historiji i Četvrte internacionale politička i teorijska razilaženja izuzetno česta, a pojedine sekte se nakon razilaženja međusobno optužuju za izdaju revolucije, marksizma, za revizionizam, oportunizam itd., često ništa manje oštrim rječnikom nego što je to svojevremeno bio slučaj u Staljinovim optužbama svih grupa koje su se razilazile sa staljinizmom. Karakteristično je samo to da je trockizam izvršio nešto značajniji uticaj na jedan dio francuske studentske omladine između 60-tih i 70-tih godina, kada se među drugim organizacijama javlja na političkoj sceni i »Savez komunista« (francuska sekcija Četvrte internacionale), a jedan od rukovodilaca tog saveza (A. Krivin) čak učestvuje na opštim izborima kao kandidat za predsjednika Republike. Ovaj savez, kao i neke druge ekstremne ljevičarske grupe, pokušavao je da zadobije snažan uticaj u studentskom buntu 1968. godine u Parizu, odnosno u Francuskoj, u takozvanoj majskoj studentskoj komuni ili nastaloj revoluciji, ali bez većeg uspjeha. Za ilustraciju samo izvjesnih pogleda nekih francuskih trockista koji su bili okupljeni oko glasila »Radnička borba«, a s kojima se pokušavao ujediniti »Savez komunista« u proljeće 1970. godine, može poslužiti sljedeći primjer: ozbiljnije političke razlike grupe oko »Radničkih novina« odnosile su se na pitanje karaktera i prirode kineske i kubanske države (one su, prema ovoj sekti, buržoaske) i vijetnamske revolucije. U mo-

mentu smrti Ho Ši Mina sekta oko »Radničkih novina« ovako komentariše: »Vijetnamski rukovodilac nije nikada bio komunista odan radničkoj klasi i internacionalnom socijalizmu. On je uvijek bio stran proletarijatu i njegovoj borbi. On je uvijek bio u saglasnosti sa Komunističkom internacionalom koja je pod Staljinom pružala punu podršku neproleterskim snagama, podrazumijevajući tu i borbu protiv proletarijata. Godine 1945. Ho Ši Min se odlikovao u svojoj antiradničkoj represiji. Poslije poraza francuskog imperijalizma i proklamovanja Demokratske Republike Vijetnam Ho Ši Min će ostati na čelu ove države identičan onom što je uvijek bio: buržoaski nacionalista.«

Van Evrope, odnosno u anglosaksonskim zemljama Trockističkoj internacionali, odnosno grupi koja sebe naziva Internacionalni komitet Četvrte internacionale, 50-tih godina pristupa u Velikoj Britaniji Socialist Labour Ligue (S.L.L.), a svoju podršku joj je izrazila i Socialist Worker Party (Socijalistička radnička partija) iz SAD. Ovaj Internacionalni komitet Četvrte internacionale bio je u sukobu sa Sekretarijatom Četvrte internacionale sve do 1968. godine, kada su se sve sekte trockista pokušale ujediniti, da bi se uskoro ponovo pocijepale. Teško je reći šta predstavljaju ove organizacije u Velikoj Britaniji i u SAD, ali se pojavljuju sa izvjesnim svojim glasilima (novinama i časopisima — na primjer, »Monthley Review«) i ponekad nalaze pristalice u nekim marksističkim intelektualcima. U Latinskoj Americi posebnu grupu predstavlja sekta oko Posadasa, koja je prihvatila neke kineske teze i ocjene o međunarodnoj političkoj situaciji.

Treba, svakako, napomenuti da su sve sekte trockističke inspiracije uvijek pokušavale da se infiltriraju i u socijalističke zemlje, ubijeđene da su samo one pozvane da, nasuprot birokratijama radničkih država, budu lijeva, radnička opozicija koja će odigrati određenu ulogu u budućoj »političkoj revoluciji« i u borbi za socijalističku demokratiju. Njihovo nastojanje imalo je tu i tamo odjeka među pojedinim intelektualcima koji su, razočarani staljinizmom, našli pribježište u trockizmu, zavedeni revolucionarnom frazeologijom i prividno dosljednim internacionalizmom. Iskustvo iz najnovijih događaja sa pojedinim novoljevičarima u SFRJ pokazuje da su među njima mogle naći svoje pristalice i pojedine trockističke sekte.

U Zapadnoj Evropi i u nekim drugim dijelovima svijeta, pored trockizma, od 60-tih godina našeg stoljeća javljaju se i grupe ili partije koje sebe nazivaju marksističko-lenjinističkim partijama, a koje su se u ideološkom i političkom sukobu između SSSR-a i Kine opredijelile za kineska teorijska i politička gledišta. To su takozvane maoističke grupe ili partije. One sebe smatraju takođe ljevijim od tradicionalnih komunističkih partija, za koje smatraju da su pod uticajem SSSR-a postale revizionističke i oportunističke i nedovoljno revolucionarne.

Pošto su kineske teze u oblasti interpretacije marksizma i političke ocjene savremenih svjetskih zbivanja djelimično poznate, a zaslužuju posebnu studiju, ovdje se ne mislimo posebno zadržavati na ovoj, evropskoj varijanti maoizma kao ekstremne ljevice. Uostalom, uticaj tih grupa je relativno malen i beznačajan u političkom radničkom pokretu u Evropi i Americi.

Ako se želi nešto reći o ideološkim pozicijama ovih grupa, onda bi se sumarno moglo kazati da postoje pokušaji da se maoizam predstavi kao savremena nauka o proleterskoj revoluciji i takozvana treća faza marksizma. U toj periodizaciji historija marksizma se dijeli na tri etape: prva, vezana za teorijsku i praktičnu djelatnost Marksa i Engelsa; druga, vezana za teorijsku i praktičnu djelatnost Lenjina i Staljina; i treća, vezana za teorijsku i praktičnu djelatnost Mao Ce Tunga. I isto onako kao što lenjinizam jeste marksizam epohe ratova i revolucija koja se otvara 1914. godine, isto tako je i misao Mao Ce Tunga marksizam-lenjinizam naše epohe, odnosno epohe kada imperijalizam srlja neminovno u svoju konačnu propast i kada socijalizam napreduje ka pobjedi u cijelom svijetu. Kaže se da je Mao Ce Tung rukovodio kineskom revolucijom i sačinio bilans internacionalnog revolucionarnog iskustva unazad pola stoljeća. On je izvukao pouke iz »revizionističke degeneracije«, naime one u SSSR-u, i otpočeo je i rukovodio kulturnom revolucijom da bi izbjegao da Kina ne doživi sličnu sudbinu. Prema toj ocjeni, Mao je, čineći sve to istovremeno, riješio čitavu seriju problema koji se odnose na teoriju protivrječnosti (dijalektičkih), teoriju o jedinstvenom frontu, teoriju o narodnom ratu, teoriju o klasnoj borbi za vrijeme prelaza iz kapitalizma u socijalizam i na teoriju o protivrječnostima unutar naroda. Tako je on podigao marksizam na viši nivo.

Kritikujući razne marksologe koji ništa ne shvataju o jedinstvu organskog razvoja i neizmjenljivosti marksizma, neki evropski maoisti to objašnjavaju na sljedeći način: marksistička teorija teži da spozna svijet da bi ga preobrazila; ona uspijeva da ga spoznaje posredstvom njegove transformacije. Prodirući i obuhvatajući mase, postajući materijalna snaga, marksistička teorija mijenja svijet i sama se transformira na tom putu. Teorija se ne može asimilirati nego samo praktičnim provođenjem. Zato je i partija samo jedno sredstvo da bi se oslobodio narod, a kada se pretvara u cilj, onda se ona pretvara u dogmu, u skolastičku spekulaciju. Teorija se ne može razvijati nego samo realnom primjenom, dakle uspješnom primjenom. Sigurno su i analize neuspjeha bogate iskustvom i zato komunisti stalno prave bilans svog iskustva, podrazumijevajući tu i svoje neuspjehe, ali samo uspješna primjena, primjeri omogućavaju da se verificira validnost jedne teorijske inovacije, to jest nova solucija uvijek novih problema koje ističe praksa. Da bi se otišlo iznad marksizma jedne epohe, odnosno etape, da bi se on razvijao, treba ga prvo asimilirati kroz primjenu u revoluciji. To su činili Lenjin i Mao. Naprotiv, Bernštajn, Kaucki, Hruščov, Toljati i »drugi Dubčeci« revidiraju teorijska dostignuća odbijajući da ih primijene da bi provodili revoluciju.

Na neke evropske komuniste koji su se opredijelili za maoizam ili su bliski nekim kineskim teorijskim shvatanjima posebno snažan uticaj izvršila je kineska kulturna revolucija i teorija o neprekinutoj revoluciji. Neki ističu da je upravo ova praktična revolucija, a zatim njeno teorijsko objašnjenje, ponovo postavila na dnevni red evropskim i uopšte zapadnim komunistima pitanje izvođenja revolucije u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama, tim prije što se tradicionalne komunističke partije na Zapadu sve više prilagođavaju parlamentarnim oblicima borbe i praktično skidaju sa dnevnog reda pitanje izvođenja revolucije, a samo verbalno se još opredjeljuju za revoluciju. Time žele da se razlikuju od reformističkih socijalističkih i socijaldemokratskih partija, koje su otvo-

reno priznale da na Zapadu nema uslova za revolucionarnu izmjenu kapitalizma, nego samo za postepeno, reformističko popravljanje nedostataka građanskog društva.

Glorifikujući kulturnu revoluciju i bogatstvo formi u kojima se u Kini javljaju različiti idejni pravci i struje, pristalice maoizma ističu da je Maova misao dala masama konceptualne instrumente koji im omogućavaju da interveniraju u politiku i da uzmu sudbinu u vlastite ruke. Vrlo žive ideološke borbe koje su međusobno suprotstavile različite struje i organizacije u toku kulturne revolucije, činjenica da je Deveti kongres mogao biti završen tek poslije tri sedmice diskusija, pokazuje, prema ovim mišljenjima, da pozivanje na Maovu misao ne znači bilo kakvu uniformizaciju Kineza. S obzirom na to da je Mao teoretičar kontradikcija u narodu, to jest legitimnosti različitih mišljenja među ljudima koji slijede isti cilj, njegova misao pretpostavlja vlastito mišljenje i ne oslobađa nikoga ko prihvata maoizam da razmišlja vlastitom glavom, i to u najstrožem smislu te riječi. Maoizam ne daje skup nekih recepata koji važe za sve situacije, nego zahtijeva od onih koji djeluju da analiziraju konkretne probleme poslije anketa, ukratko, da misle, govore, djeluju. Dokumentujući to, navode Maove riječi: »U svakoj stvari komunista mora postaviti pitanje — zašto; on mora zrelo razmišljati, vidjeti da li je sve ono što mu se govori zaista zasnovano i saglasno sa stvarnosti. Ni u kojem slučaju on ne treba da slijepo slijedi druge i da hvali servilno podvrgavanje.« Tako Mao zahtijeva od naroda da misli, a to znači — da pravi revoluciju. On traži od naroda ne samo da razumije stvari, nego da odbaci sve ono što nije razumno. Narod ima pravo da se buni. To ne važi samo za kapitalističke zemlje, nego i za Kinu, čiji rukovodioci, odnosno kadrovi, mogu, također, da se degenerišu, da prestanu služiti narodu, za narod. Ovladati marksističko-ljenjinističkom naukom (mišlju Mao Ce Tunga) znači odbaciti svaki drugi autoritet, znači osvojiti pravo da se kritikuje svaka vlast s proleterskog stanovišta, znači ovladati politikom, vođenjem klasne borbe, zakonima neprekidne revolucije, to znači svjesno stvarati historiju, umjesto da se ona pasivno trpi. Sve su to za njih dokazi, prema ovom mišljenju, da je Mao Ce Tungova misao daleko od toga da bude »represivna«, kako je žele prikazati neki »antiautoritativni« intelektualci, nego je uistinu oslobodilačka kao što je to i svaka forma racionaliteta.

Ovdje nije potrebno posebno isticati da maoisti imaju svoju interpretaciju grešaka i propusta Staljina, ali se, ipak, ne slažu sa ocjenama datim na XX kongresu u izvještaju Hruščova o »kultu ličnosti«. Zato nije paradoksalno da za maoiste Staljin, usprkos svih grešaka, ostaje ugledni teoretičar i proleterski rukovodilac, skupa sa Lenjinom. Naprotiv, maoisti su mnogo kritičkiji prema Trockom i trockizmu, koji se, prema njima, ne može prihvatiti kao lenjinizam. Trockizam je »paralenjinizam«, ultradogmatično i šematsko ideološko učenje koje nije bilo sposobno nigdje u svijetu da odgovori konkretnom analizom na urgentne zadatke revolucije, što pokazuje i historija trockizma u Kini, kao i pogrešna ocjena klasnih snaga, metoda i oblika klasne borbe u toku kineske revolucije koju je davao Trocki još od 1937. godine.

U evropskom političkom pokretu koji se inspiriše marksizmom, a koji ima određen uticaj naročito na revolucionarno orijentisanu inteli-

genciju (specijalno na studente i u novije vrijeme na srednjoškolce), a manje na radnike, posebno mjesto unazad nekoliko godina pripada pojavi politiziranog studentskog pokreta, koji svoju kulminaciju doživljava u godinama 1967—1969, čiji je najviši izraz poznata majska studentska komuna 1968. godine u Parizu. Ovaj lijevo orijentirani studentski pokret idejno snažno je pod uticajem Marksove misli, ali u jednoj svojevrsnoj inspiraciji i interpretaciji.

Vrlo je karakteristično da se u relativno najprosperitetnijoj zemlji kasnograđanskog društva, sa relativno visokim životnim standardom, u Saveznoj Republici Njemačkoj, već negdje 1967. godine javlja opozicija unutar socijalističke omladine — Njemački socijalistički studentski savez, koja se kasnije pretvara u ekstraparlamentarnu opoziciju. Pod uticajem vijetnamske revolucije studentski se pokret snažno politizira i prihvata mnoge teze marksističkog filozofa H. Markuzea, koji drži predavanja na njemačkim univerzitetima i razvija svoju interpretaciju marksizma. Pored toga, kulturna revolucija u Kini i Maova misao na svojevrstan način, također, djeluju na pobunjene studente, tako da se stvara jedan heterogen idejni sklop, u kome najsnažnije ideje koje inspirišu taj pokret jesu ideje Marksa, Markuzea i Mao Ce Tunga. To je poznata politička orijentacija sa tri »M« kao simbolima svojih idejnih opredjeljenja. Razumije se, u SR Njemačkoj, specijalno u Zapadnom Berlinu, gdje je jedno vrijeme studentski pokret najsnažniji i pokušava da se poveže i sa radničkim pokretom, prisutne su snažno i ideje Roze Luksemburg i drugih istaknutih njemačkih komunista iz perioda Spartak-Bunda.

I to je jedna nova vrsta ljevice ili ekstremna ljevica čija ni ideologija, a niti organizacioni oblici borbe nikada nisu uspjeli do kraja da se izdiferenciraju i kristaliziraju. U većini slučajeva ta nova ljevica odbacuje čvrstu organizaciju bilo tradicionalnog socijaldemokratskog ili čak lenjinističkog modela i insistira na spontanosti pokreta. Najkritičkije su raspoloženi prema kasnograđanskom društvu, ideologiji potrošačke psihologije i građanske parlamentarne demokratije i zalažu se za socijalističko društvo kao jedini izlaz iz savremene civilizacije u kojoj je otuđenje čovjeka glavna karakteristika, kao i manipulacija masama bilo od moćnih buržoaskih klasa ili birokratsko-tehnokratskih grupa i slojeva. Ideje socijalističke demokratije su snažno prisutne u tom pokretu u raznim oblicima. Od historijskog iskustva sovjeta radničkih, seljačkih i vojničkih deputata ruske revolucije, preko republike radničkih savjeta, revolucije u Bavarskoj 1918. godine, do radničkih savjeta iz oktobarskih dana u Mađarskoj i Poljskoj 1956. godine, kao i ideja radničkog i društvenog upravljanja, odnosno samoupravljanja i samoupravne socijalističke demokratije jugoslovenskog tipa.

U SR Njemačkoj, odnosno u Zapadnom Berlinu sve te ideje najsnažnije izražava poznati rukovodilac tadašnjeg studentskog pokreta Rudi Dučke, koji postaje simbol »nove ljevice« kao »crveni Rudi«. Njegovi politički spisi mogu da posluže kao materijal za analizu ideja i pogleda nove ekstraparlamentarne ljevice u SR Njemačkoj. Borba za novi univerzitet ili za kritički univerzitet, za reformu visokog školstva, pretvorila se u borbu za novo društvo, za socijalističko demokratsko društvo. Ekstraparlamentarni oblici borbe i direktne akcije studenata u borbi za samoupravu, koje uključuju i sukob sa postojećim vlastima, do masovnih demonstracija i štrajka, koji se pretvara u pobunu i zaposjedanje fakul-

teta, te nastojanje da se i radnička klasa pridobije za nove metode ekstraparlamentarne borbe, — ujedinjuju sve protivnike ovog pokreta od krajnje desnice do vladajućih socijaldemokratskih partija. Ni zapadnoevropske komunističke partije ne prihvataju ove metode i često ih osuđuju kao anarhistički bunt. Interesantno je da se njemački studentski pokret sukobio i sa profesorima poznate »frankfurtske škole« (Adornom, Horkhajmerom, Habermasom), čije su ideje, također, bile prisutne u tom pokretu, i to na pitanjima metoda i oblika borbe. Distanciranje nekih profesora (T. Adorna i J. Habermasa) od direktnih akcija pobunjeni studenti kritikuju i osuđuju kao idejnu i misaonu nedosljednost i oportunističko i intelektualističko žongliranje revolucionarnom Marksovom mišlju. U ovom pokretu sudjeluju i razne anarhističke grupe, ali o njima ovdje nije riječ, jer se one ni idejno ne oslanjaju na Marksa, nego su im bliže ideje Bakunjina, Kropotkina, Sorela i drugih teoretičara anarhizma.

Dragan Bartolović

Neki oblici politizacije crkve

I

U Jugoslaviji su odnosi države, odnosno društva i crkve precizno regulisani i formulisani u Ustavu i zakonima, te u dokumentima Saveza komunista Jugoslavije i Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije. Te ustavne i zakonske norme i ti stavovi podjednako vrijede za sve građane Jugoslavije, i za teiste i za ateiste. Jer u novoj Jugoslaviji ljudi se nikada nisu dijelili na teiste i ateiste, niti je ikada pripadanje, odnosno nepripadanje nekoj vjerskoj zajednici bilo osnov za ma kakvu podjelu, za sticanje ili gubljenje ma kakvih prava. Narodi i narodnosti Jugoslavije prihvatili su kako slobodu vjeroispovijedanja tako i slobodu ateizma kao neotuđiv dio svojih demokratskih ustavnih prava i sloboda.

Istovremeno, u Jugoslaviji je kao osnovno mjerilo vrednovanja ljudi prihvaćen rad, odnos prema radu i rezultati rada svakog pojedinca. Paralelno s tim jača svijest radnih ljudi o potrebi borbe protiv svih oblika posredovanja, a samim tim i protiv posredničke uloge crkve, u kojoj se ona, pod parolom »u ime vjernika«, često pojavljuje i koja je osnov njene politizacije.

Osnovni smisao našeg Ustava i društveno-političkog sistema u Jugoslaviji je oslobođenje čovjeka i njegova ravnopravnost u procesu rada, stvaranja i raspodjele, to jest da radni čovjek sâm, bez posrednika, odlučuje o uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada. Takav položaj Ustav obezbjeđuje svim radnim ljudima, bez obzira na vjeru, nacionalnost itd.

U nas nema ni različitog odnosa ni diskriminacije prema pojedinim vjerskim zajednicama, a, kao što je poznato, u nas djeluje preko 30 vjerskih zajednica — od onih sa relativno većim brojem vjernika do onih najmanjih, sa svega desetak sljedbenika. U našem društvu se, dakle, ne favorizuje jedna religija, a druga diskriminiše; sve su one ravnopravne u pogledu svoga djelovanja, a ta se ravnopravnost očituje u njihovoj jednakosti pred zakonom, u istovjetnosti uslova za građenje vjerskih objekata itd. Takav stav garantuje u punoj mjeri kako slobodu vjeroispovijesti tako i slobodu djelovanja vjerskih zajednica.

Takva sloboda, međutim, nije postojala u predratnoj Jugoslaviji. Iako nije bio uveden sistem državne vjerske zajednice, Vidovdanskim ustavom su bile priznate samo veće vjerske zajednice (Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva i Islamska vjerska zajednica), a manje ne samo što nisu bile priznate, nego su neke čak i proganjane. Ali, s druge strane, država je bila za teizam; ona ga je nametala ljudima, jer svaki građanin predratne Jugoslavije morao je zvanično pripadati nekoj od vjeroispovijesti. Država je, dakle, priznavala samo teizam; sloboda čovjeka je bila samo u teističkom izboru, dok je ateističko uvjerenje smatrano antidržavnim, a njegovi nosioci često i sumnjivim licima, antidržavnim elementima.

Iako nije bilo zvanične državne religije, postojalo je svojevrsno sraščivanje vrhova priznatih vjerskih zajednica i vrhova države, građanskih političkih partija i pojedinih nacionalnih buržoazija, pa je tako visoki kler imao ne mali uticaj na politiku države, i obrnuto: država i političke vođe su se miješali u život vjerskih zajednica, naročito onih koje su bile zvanično priznate. To obostrano miješanje je dostizalo kulminaciju obično u vrijeme političkih izbora ili, pak, u vrijeme imenovanja crkvenih dostojanstvenika, odnosno izbora u vrhovna tijela vjerskih zajednica. Tome, svakako, treba dodati činjenicu da je Srpska pravoslavna crkva bila tijesno povezana sa velikosrpskom buržoazijom, koja je bila na vlasti, pa otuda i njen privilegovan položaj.

U socijalističkoj Jugoslaviji su religija, crkva, vjerska sloboda i tolerancija, vjerski obredi u vjerskim institucijama, dio svakodnevnice i životna realnost. To potvrđuje i činjenica da se u Jugoslaviji slobodno grade vjerski objekti. Samo u SR Hrvatskoj je, na primjer, posljednjih godina odobreno 120 lokacija za nove vjerske objekte, od kojih su mnogi već podignuti. U zemlji ima preko 12.000 svešteních lica, u vjerskim školama ima preko 5.000 učenika, tiraž vjerskih listova premašuje milion primjeraka. Ovi podaci sami po sebi dovoljno govore i nije im potreban komentar. Oni su potvrda naše principijelnosti i dosljednosti, ali i negacija onoga što nam domaći klerikalizam i antijugoslovenska propaganda upisuju u grijeh.

Osnovne premise odnosa društvo — crkva u Jugoslaviji sadržane su u dvije konstantne i konkretne vrijednosti: religija je lična stvar svakog čovjeka, a miješanje crkve u društvene i političke poslove nije dopušteno. U Ustavu SFRJ piše da su »građani jednaki u pravima i dužnostima bez obzira na nacionalnost, rasu, pol, jezik, vjeroispovijest, obrazovanje«; »ispovijedanje vjere je slobodna i privatna stvar čovjeka«; »vjerske zajednice su odvojene od države i slobodne u obavljanju vjerskih poslova i vjerskih obreda«; »protivustavna je zloupotreba vjere i vjerskih djelatnosti u političke svrhe«.

Ova rješenja data u Ustavu SFRJ dosljedno su oslonjena na teorijske postavke marksizma-lenjinizma. Tako je Engels 1891. godine u *Kritici Erfurtskog programa* napisao:

»Potpuno odvajanje crkve od države. Sve vjerske zajednice, bez izuzetka, država tretira kao privatna udruženja. One gube svaku potporu iz javnih sredstava i svaki uticaj na javne škole.«[1]

Lenjin je te stavove dalje razvio i ističe ih na više mjesta u svom bogatom opusu:

»Socijaldemokrati dalje zahtevaju da svako ima pravo da sasvim slobodno ispoveda veru koju hoće. Od evropskih država jedino su još u Rusiji i u Turskoj ostali sramni zakoni protiv ljudi druge, nepravoslavne vere, protiv raskoljnika, sektanta i Jevreja. Ti zakoni otvoreno zabranjuju izvesnu veru, ili zabranjuju njeno propovedanje, ili ljude izvesne vere lišavaju nekih prava. Sve su to nepravični, nasilnički, sramni zakoni. Svako mora imati potpunu slobodu ne samo da ispoveda kakvu hoće veru, *nego i da širi koju hoće veru i da menja veru.* Nijedan činovnik ne sme imati prava čak ni da pita nekoga koje je vere: to je stvar savesti i niko se tu ne sme mešati. Ne sme biti nikakve *»vladajuće«* vere ili crkve. Sve vere, sve crkve moraju biti jednake pred zakonom. Sveštenike raznih vera treba da izdržavaju oni koji pripadaju njihovoj veri, a država državnim novcem ne sme potpomagati nijednu veru, ne sme davati platu nikakvim sveštenicima, ni pravoslavnim, ni raskoljničkim, ni sektantskim, ni ma kojim drugim.«[2]

»Čak i svako pominjanje ove ili one veroispovesti građana u službenim dokumentima mora bezuslovno biti ukinuto«, ističe Lenjin i dodaje: »Potpuno odvajanje crkve od države — to je zahtev koji socijalistički proletarijat postavlja savremenoj državi i savremenoj crkvi.«[3]

II

Ovako shvaćena sloboda vjeroispovijesti i ovakva politika odnosa društvo — crkva u Jugoslaviji ne datiraju od juče. Takvi odnosi su nastali još u toku narodnooslobodilačke borbe, u vrijeme kada je Komunistička partija Jugoslavije pozvala sve rodoljubive ljude na ustanak, u borbu protiv fašizma, i kada su se tom pozivu odazvale progresivne snage svih naših naroda i narodnosti. Ni tada, kao ni kasnije, u Jugoslaviji se ljudi nisu dijelili na vjernike i ateiste, mada na tome dio klera svih konfesija i danas insistira, često podstican i od antijugoslovenskih krugova iz inostranstva.

U borbu protiv fašizma i u revoluciju 1941. godine nisu krenuli samo ateisti i komunisti. Odazivajući se pozivu Komunističke partije Jugoslavije, u antifašistički front protiv okupatora i domaćih izdajnika svrstali su se i ateisti i vjernici svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. I niko, ni tada, a ni kasnije, nije nikoga pitao je li ili nije vjernik. Dru-

---

[1] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije i drugi programski spisi*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1973, str. 181.

[2] *Seoskoj sirotinji* (1903), *Izabrana dela*, tom IV, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 49.

[3] *Socijalizam i praksa* (1905), *Izabrana dela*, tom V, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 203. i 204.

štvo se ni tada, a ni kasnije, nije prema vjernicima odnosilo na jedan, a prema ateistima na drugi način.

Ovo je značajno i s obzirom na to da su odnosi u predratnoj Jugoslaviji bili opterećeni vjerskim momentima. Buržoaski i klerikalni krugovi neprekidno su vjeru koristili kao oružje u razdvajanju naših naroda.

Još u vrijeme formiranja stare Jugoslavije dolazilo je do raskola između predstavnika pojedinih religija; jugoslovenska ideja je negirana, a isticana je potreba »svetog vojevanja« katolicizma protiv pravoslavlja. Tome je, svakako, doprinosio i stav Vatikana da »Jugoslavija kakvu predlažu Francuska i Engleska izgleda Svetoj stolici kao neka teško ostvarljiva utopija koja može, bar za neko vrijeme, značiti dominaciju polucivilizovane i pravoslavne Srbije nad naprednijim katoličkim zemljama«. Klerikalci su čvrsto stajali na stanovištu da je Jugoslavija neostvarljiva, jer su stalno identifikovali vjeru i naciju i — boreći se za vlastitu prevlast — strahovali od prevlasti drugih.

Kada je do stvaranja Jugoslavije došlo, te prvobitne protivrječnosti i vjerski sukobi su se i dalje nastavili; štaviše, oni su se i produbljavali samim postojanjem antagonizama između buržoazija u višenacionalnoj državi. A nacionalne buržoazije su bile povezane sa crkvenim vrhovima, što je često vodilo identifikovanju vjere i nacije, pa je, tako, uticaj vjerskih zajednica na nacionalnu politiku i međunacionalne odnose bio veoma velik. Vjersko trvenje izazivalo je međunacionalne sukobe. O tome svjedoče mnogi primjeri (»bogomoljački pokret« u okviru Srpske pravoslavne crkve, čiji su se pripadnici kasnije priklonili profašističkim snagama; poznati Konkordat 1935. godine za koji su se zalagali Rimokatolička crkva i najmoćniji slojevi hrvatske buržoazije; zatim politička sprega između Jugoslovenske muslimanske organizacije i Jugoslovenske radikalne zajednice koje su koristile i zloupotrebljavale vjerska osjećanja jednog dijela Muslimana, držeći u svojim rukama i svjetovnu i vjersku djelatnost Islamske vjerske zajednice i manipulišući tom zajednicom u korist svojih političkih ciljeva i računa; zatim »Katolička akcija« sa Korošcem na čelu itd.).

Ta vjerska netrpeljivost, kojom su potpirivani već otvoreni međunacionalni sukobi u staroj Jugoslaviji, najdrastičnije se pokazala na djelu u toku drugog svjetskog rata kada je njome podsticana bratoubilačka borba. Tada se vođstvo katoličke crkve, sem časnih izuzetaka, poistovjetilo s Pavelićevom NDH; neki pravoslavni sveštenici su pomagali Nedićev kvislinški režim i četnički pokret Draže Mihailovića; u Sloveniji su se sa blagoslovom biskupa Rožmana Rupnikove belogardejske formacije stavile otvoreno u službu okupatora itd. S druge strane, jedan dio sveštenstva svih konfesija zauzeo je stav pasivne rezistencije prema okupatoru i domaćim izdajnicima, a drugi dio je aktivno učestvovao u narodnooslobodilačkom pokretu, pomažući ga na razne načine. Nekoliko stotina sveštenika svih konfesija palo je u toj velikoj pravednoj narodnoj borbi za oslobođenje, bilo kao žrtve fašističkog terora bilo kao borci Narodnooslobodilačke vojske.

U narodnooslobodilačkoj borbi su, istorijski gledano, uspostavljeni odnosi država — crkva kakvi i danas vladaju u Jugoslaviji. Pojedine jedinice Narodnooslobodilačke vojske imale su i svoje vjerske referente. Na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću krajem novembra 1942. godine ustanovljen je i vjerski odsjek (preteča današnjih vjerskih komi-

sija). Takav principijelan i tolerantan stav prema vjeri omogućio je širokim narodnim masama, svim ljudima, bez obzira na njihova vjerska opredjeljenja, da se uključe u narodnooslobodilačku borbu. U toj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, a za nacionalno i socijalno oslobođenje, za bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti, učestvovali su, rame uz rame, i ateisti i vjernici, zajednički su prolijevali krv i podnijeli ogromne žrtve. To je, uostalom, dobro poznato i u našoj zemlji i van njenih granica. Pobjeda naše revolucije omogućila je da se uspostavljeni odnosi između države i crkve poslije oslobođenja i zakonski regulišu, da se proklamuje sloboda savjesti i vjeroispovijesti, odvajanje crkve od države i škole od crkve itd.

Nova Jugoslavija je rezultat borbe svih naših naroda i narodnosti, svih njenih građana, bez obzira na njihovo teističko ili ateističko uvjerenje. Najveći broj vjernika u Jugoslaviji danas bez ikakvih problema usklađuje svoje vjerske potrebe i svoja vjerska osjećanja sa izgradnjom našeg socijalističkog samoupravnog društva. U našim uslovima to nisu antagonizirani entiteti, jer baš socijalističko samoupravno društvo najdosljednije obezbjeđuje punu slobodu čovjeka, pa u tom okviru i slobodu vjeroispovijesti i vjerskog opredjeljenja. Vjernici, zajedno sa ateistima, izgrađuju i na djelu potvrđuju ravnopravnost svih naših naroda i narodnosti, bore se za mir i društveni progres u svijetu, za nesvrstanu spoljnu politiku Jugoslavije, za principe nemiješanja u unutrašnje poslove drugih zemalja, za napredak čovječanstva u cjelini.

U Jugoslaviji je vjerska tolerancija realnost. Jedino što naše društvo traži jeste da se vjerske zajednice bave isključivo vjerskim poslovima.

»Mi smatramo religiju — ističe drug Tito — kao privatnu stvar pojedinih ljudi, kao nešto što se administrativnim putem ne da uništiti. Mi religiju ne progonimo, ali mi tražimo da se u religiju ne unose politički elementi. Mi dozvoljavamo da se sveštenstvo bavi svojim religioznim poslovima, ali tražimo da se ne bavi politikom i ne širi vjerski fanatizam i šovinizam. Mi smo socijalistička zemlja i mi imamo pravo, kao i sve druge zemlje uostalom, da od svih svojih građana tražimo poštovanje zakona naše zemlje, pred kojima su svi jednaki. Zakonom će uvijek biti pogođeni oni koji rade protiv tih zakona. Tako mi postavljamo stvari i nikako drukčije.«[4] I dalje: »Mi religiju smatramo kao nešto što realno postoji i što administrativnim putem ne može da se ukloni. U Jugoslaviji je, inače, sve što je postojalo kao nesporazum između države i crkve imalo političku pozadinu. Razumije se da ni kod nas, kao ni u jednoj državi koja hoće da bude snažna, nije bilo i nije dozvoljeno da se crkva miješa u državne poslove. Na taj se način neće dozvoliti ni da dođe do sukoba, a sukobi koji su postojali nisu bili izazvani samo unutrašnjim političkim pitanjima i razlozima.«[5]

Odnosi između države i crkve u Jugoslaviji sve više se pozitivno razvijaju. Vjerske zajednice imaju u jugoslovenskom društvu svoje, Ustavom zagarantovano, mjesto i, sve dok djeluju u tom okviru. one su potpuno samostalne, slobodne.

---

[4] *Govori i članci*, knj. VI, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 137—138.

[5] Isto, knj. X, str. 234.

Iako Osnovni zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica više ne vrijedi (usljed prilagođavanja cijelog zakonodavstva novom Ustavu i prenošenja te materije u nadležnost republika i pokrajina), svi njegovi glavni principi ugrađeni su u republičke zakone koji tretiraju ovu materiju. U republičkim zakonima (koje, istina, sve republike još nisu donijele, pa su u njima još na snazi odredbe saveznog zakona) građanima se zajamčuje sloboda savjesti i vjeroispovijesti, dozvoljava se vjerska nastava u vjerskim institucijama, garantira ravnopravnost vjerskih zajednica i njihova jednakost pred zakonom, omogućava se sveštenim licima da osnivaju svoja staleška udruženja, inaugurira se načelo da pripadništvo nekoj vjerskoj zajednici nikoga ne oslobođa od opštih građanskih, vojnih ili drugih dužnosti utvrđenih zakonima, da građani ne mogu zbog vjere i vjeroispovijedanja biti ograničeni u pravima itd.

U pogledu udruživanja sveštenika i osnivanja njihovih staleških udruženja vrijede norme o udruživanju građana uopšte, pa su sveštenici preko svojih staleških udruženja riješili i rješavaju čitav niz vlastitih potreba kao što su: socijalna i zdravstvena zaštita, materijalna pomoć siromašnijima, izdavačka djelatnost, penzijsko osiguranje i slično. Ovdje treba posebno spomenuti institut vjerskih komisija, koje su, sa ingerencijama što ih imaju, snažan faktor rješavanja raznih konkretnih problema iz odnosa vjerskih i društvenih institucija. Vjerske komisije su se baš u takvoj ulozi afirmisale, i to na svim nivoima.

III

Iako je crkva i sama prihvatila stav da joj nije mjesto u političkom životu i mada je to — kad je riječ, recimo, o katoličkoj crkvi — zapisano i u Protokolu potpisanom između Svete stolice i vlade SFRJ, u kojem stoji da »Sveta stolica potvrđuje stav da djelatnost katoličkih svećenika treba da se odvija u vjerskim i crkvenim okvirima i da, shodno tome, oni ne mogu da zloupotrijebe svoje vjerske i crkvene funkcije u svrhe koji bi stvarno imale politički karakter«, ipak pojedinci iz redova dostojanstvenika svih religija, i to, po pravilo, iz vrhova crkvenih hijerarhija, u praksi »zaboravljaju« gdje prestaje vjera, a gdje počinje politika. Karakteristične su u tom smislu riječi jednog biskupa koji, »tumačeći« taj isti Protokol, otvoreno zahtijeva da se crkva bavi politikom, »upozorava« da će dolaziti do nesporazuma baš oko termina »politička djelatnost« i ističe da se crkva »ne odriče svoje vjerske i crkvene uloge i na političkom polju, ukoliko ima pravo i dužnost da propovijeda moral koji mora vrijediti i za politiku i za samu ekonomiku«.

U osnovi ovog i sličnih političkih pledoajea leži zahtjev za podjelom ljudi na temelju njihove pripadnosti, odnosno nepripadnosti nekoj vjerskoj zajednici. »Zaboravlja« se da se u Jugoslaviji ne prihvata takva podjela, iako se to u ovoj ili onoj formi kontinuirano podmeće od strane jednog dijela klera. Štaviše, dio klera pokušava i narodnooslobodilačku borbu, socijalističku revoluciju i današnju fazu revolucije da proglasi nasiljem nad crkvom i vjerom, odnosno da nametne neka svoja mjerila patriotizma. To što su revoluciju vodili i vode komunisti i što komunisti zastupaju svoja materijalistička, ateistička uvjerenja, — to nikome ne daje pravo da politiku SKJ proglašava netolerantnom prema slobodi

vjeroispovijesti. Jugoslovensko društvo u cjelini, posebno SKJ, nikada nisu bili netolerantni prema vjerskim zajednicama, ali su zato uvijek bili vrlo osjetljivi na pokušaje manipulisanja vjerskim osjećanjima ljudi u političke i antisocijalističke svrhe.

Neki funkcioneri vjerskih zajednica pokušavaju nametnuti tezu — izvodeći je iz stava o ateističnosti komunističke ideologije — da je naša revolucija protiv vjere i crkve. Dio klera traži polarizaciju i slobodu za političko-teističko djelovanje protiv idejno-političkih osnova na kojima počiva ovo društvo. Oni koji tu tezu nameću, to čine, između ostalog, i zato da bi dokazali »pravo« crkve na uplitanje u politički život. Zagovornici tog »prava« traže uspostavljanje vlastitih političkih organizacija i institucija.

Politika Saveza komunista nikada nije bila, niti uopšte može biti, za administrativno ukidanje religije, niti za gušenje vjerskih sloboda. Naprotiv, u Programu SKJ piše, između ostalog, da »komunisti poštuju pravo građana Jugoslavije da pripadaju ili ne pripadaju jednoj od vjerskih zajednica«, da »praktično vrše svoje religiozne obrede« i da »zbog religioznog ubjeđenja i vršenja religioznih obreda ne snose nikakve posljedice u svojim društvenim i političkim pravima«; da se komunisti »odlučno suprotstavljaju svim pokušajima da se religiozna osjećanja iskoriste u političke svrhe ili da crkva bude uporište antisocijalističkih snaga«; da su komunisti za »dosljednu primjenu principa slobode vjeroispovijesti i dosljedno ostvarivanje načela o odvajanju crkve od države i škole od crkve«; da će se komunisti i ubuduće »zalagati za takav razvoj socijalističke demokratije koji će u sve većoj mjeri garantovati ljudskoj ličnosti nezavisnost i slobodu u izražavanju misli, vjerskih i drugih uvjerenja«.

Socijalistički savez radnog naroda kao društveno-politička organizacija u kojoj ravnopravno djeluju ne samo vjernici raznih vjeroispovijesti, već i vjerski dostojanstvenici, naravno, ne kao predstavnici crkve, već kao građani, jeste najširi okvir okupljanja svih radnih ljudi i građana. U tom najširem frontu socijalističkih snaga sveštenici kao građani mogu javno iznositi svoja politička mišljenja i boriti se za svoje političke stavove. Ogromna većina to i čini. Edvard Kardelj o tome kaže:

»Za Socijalistički savez i za njegove članove verska osećanja su privatna stvar pojedinaca. U redovima Socijalističkog saveza mogu biti kako ateisti tako i ljudi koji veruju i koji pripadaju raznim konfesijama... Za članove Socijalističkog saveza radnog naroda jedno pitanje nije privatna stvar, a to je pitanje zloupotrebe verskih osećanja naših ljudi za političke, to jest za antisocijalističke ciljeve.«[6]

Suprotno tome, neki vjernici i sveštenici pod slobodom vjeroispovijesti nude zapravo samo zloupotrebu te slobode u nacionalističke i druge političke svrhe, što je ravno raspirivanju šovinizma i drugih oblika antijugoslovenskog i antisocijalističkog djelovanja. Dio klera svih konfesija neprekidno pokušava da pojedine radne ljude stavi pod svoj uticaj, služeći se pri tom i sredstvima pritiska i prenebregavajući činjenicu da nema istinske slobode ako svi nisu slobodni. Jer, kao što

---

[6] *Problemi naše socijalističke izgradnje*, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 346—347.

Kardelj naglašava na jednom drugom mjestu, crkva i vjernici su u Jugoslaviji slobodni, ali ovu slobodu mogu sami da ograniče ukoliko dozvoljavaju da ih antisocijalističke snage koriste za svoje reakcionarne političke ciljeve.

Politizacija crkve se, u osnovi, može svesti na pokušaje dijela crkvene hijerarhije da za sebe obezbijedi monopolnu posredničku funkciju u ličnom i društvenom životu radnog čovjeka. Socijalističko samoupravno društvo, međutim, ne priznaje nikakvu i ničiju posredničku ulogu, samim tim ni posredničku ulogu crkve. Borba za socijalističke samoupravne odnose u Jugoslaviji je zapravo borba protiv svih oblika monopolizma i posredništva, a za punu vlast radničke klase i radnih ljudi. Dio crkvene hijerarhije, međutim, hoće da odlučuje »u ime vjernika«, da stvara političke i druge organizacije »u ime vjernika«, da djeluje na svim područjima društvenog i političkog života kao institucija koja politički nastupa »u ime vjernika«. Socijalističko samoupravljanje, pak, pruža mogućnost da svi radni ljudi, vjernici i ateisti, sami neposredno odlučuju o svim bitnim pitanjima, bez ičije posredničke »pomoći« i uloge.

Sa nekih vjerskih govornica i u nekim vjerskim glasilima se politički insinuira i dramatizuje stanje u Jugoslaviji. Dio klera traži spregu sa istomišljenicima u inostranstvu, čak i sa ekstremnom političkom emigracijom i ratnim zločincima iz redova, između ostalog, bijele garde, ustaša i četnika. Tako, na primjer, riječki nadbiskup sebi dozvoljava da za vrijeme svog »privatnog« puta po Argentini bude u društvu sa notornim ustaškim ratnim zločincima, da se s njima slika i da im drži političke tirade, pa čak da to i objavi u ekstremnim ustaškim novinama, a riječ je o zločincima koji i danas pokušavaju da u Jugoslaviju šalju terorističke bande i ubijaju nevine ljude. Riječkom nadbiskupu, a ni njegovim kolegama osuđenim u Austriji, ne smeta to što u Protokolu potpisanom između Svete stolice i vlade SFRJ doslovno stoji da »Sveta stolica — u skladu sa principima katoličkog morala — ne odobrava i osuđuje svaki akt, ma od koga počinjen, političkog terorizma ili sličnih kriminalnih oblika nasilja«. Nije, međutim, poznato da je Sveta stolica, zbog narušavanja ovog stava, ikoga pozvala na odgovornost, a primjera ima dosta, počev od blagoslova popa Kasića koji je prije dvije godine poslao u Jugoslaviju ustašku terorističku grupu itd.

U političkim istupima vjerskih dostojanstvenika i njihove štampe traži se supremacija vjerske nad svjetovnom normom, jer »božji su zakoni jedini pravi zakoni«. Nudi se i takozvana »pozitivna politička orijentacija« crkve. Šire se teze da su vjernici kao ljudi bolji i vredniji od ateista. »Dokazuje« se da u nas »vjera stalno sjedi na optuženičkoj klupi«. Zagovara se višepartijski sistem. Za pravoslavlje se kaže da »najviše odgovara slovenskoj duši«. Tvrdi se da bez religije život nema smisla. Lansiraju se i teze direktno suprotne našoj principijelnoj spoljnoj politici. Marksizmu se imputira nenaučnost. S druge strane, šire se glasovi da su vjernici u nas zapostavljeni; da socijalizam štetno utiče na našeg čovjeka; da je neophodno političko organizovanje vjernika; da crkva mora da stekne pravo pojavljivanja u školi, u novinama, na radiju i televiziji; da je prevashodan posao crkve briga za moral jugoslovenskog društva, koji, navodno, propada i slično.

Posebno su česti napadi baš na moral našeg socijalističkog samoupravnog društva. I tu crkva traži monopol za sebe, negirajući moral

našeg čovjeka stvoren u revoluciji. Naša revolucija, međutim, kontinuirano stvara svoje vlastite kriterijume i moralne norme. Uostalom, tu se na djelu potvrđuje istina da se promjenom društvenog bića mijenjaju i moralne norme, da stare otpadaju, a život stvara nove. Revolucija kao što je naša tražila je, između ostalog, ljude smjele, hrabre, poštene, realne, nepokolebljive. Baš zbog toga naša revolucija i naš moral stvoren u njoj i na njenim temeljima u korelativnoj su vezi: revolucija stvara i utiče na stvaranje novog morala, moralne norme novog društva dalje pokreću revoluciju. U tom kontekstu treba posmatrati i osnovni moralni postulat naše revolucije — humanost. Time je jugoslovenska socijalistička revolucija prihvatila i u život provela Marksovo načelo: »ako čovjeka izgrađuju okolnosti, onda se okolnosti moraju izgrađivati čovječno«.

Ovo treba posebno naglasiti i s obzirom na to da je nehumanost, nečovječnost najšire shvaćena, prvo i najvažnije oružje kontrarevolucije i kontrarevolucionara. To ističemo i zato što su realne okolnosti i u prošlosti i u sadašnjosti pokazale i pokazuju da jedan dio kontrarevolucionara svoja nedjela vrlo često skriva iza paravana »boga«, »u ime božjeg morala«, »u ime božje istine« i slično. Zvjerstva okupatora i domaćih izdajnika, učinjena baš »u to ime«, pružaju dovoljno materijalnih dokaza u prilog ove tvrdnje.

Narodnooslobodilački rat, cjelokupna borba Komunističke partije Jugoslavije i izgradnja socijalističkog samoupravnog društva afirmisali su nove moralne norme u našem društvu. Ravnopravnost, drugarstvo, solidarnost, istinoljubivost, poštenje, hrabrost, skromnost, internacionalizam na djelu, patriotizam, borba protiv potrošačkog hedonizma, ali i lažnog asketizma, a za život dostojan čovjeka, upornost, disciplinovanost, odgovornost, samoinicijativnost, samosvojnost, ljubav prema životu, kreativnost, realni optimizam, kritičnost i samokritičnost, jedinstvo riječi i djela, prevazilaženje »vučjih«, a uspostavljanje stvarno ljudskih odnosa, — samo su neki od moralnih atributa našeg radnog čovjeka kao subjekta socijalističke samoupravne prakse.

Naša revolucija je bila i ostala preispitivanje cjeline društvenih uslova i vrijednosti, samim tim i moralnih normi. Ona je svakom čovjeku pružila mogućnost da slobodno preispita i sebe i svoj odnos prema svijetu, prema društvu i prirodi. Ona je, zapravo, na specifičan način afirmisala Marksovo filozofsko materijalističko učenje da čovjek, mijenjajući prirodu izvan sebe, mijenja i prirodu u sebi, očovječuje se, formira nova moralna svojstva.

Pojedini vjerski dostojanstvenici u posljednje vrijeme lansiraju i tezu da »vjerska trpeljivost« potiče od »religiozne ravnodušnosti«, a to je zapravo samo na glavu postavljena teza da pravi vjernici ne mogu biti trpeljivi. Na posljednjoj konferenciji Saveza komunista Zagreba utvrđeno je da najekstremniji dio katoličkog klera u Zagrebu pokušava postati surogat za nacionalistički pokret koji je, nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ, u Hrvatskoj i u Jugoslaviji doživio težak poraz. Negdje se ide čak tako daleko da se »na bazi Ustava« traži organizovanje vjernika u posebne interesne zajednice, u vjerska sportska društva, kulturne klubove i slično. Svaki konkretan obračun društvenih institucija sa sveštenicima koji dolaze u sukob sa Ustavom i zakonima — ekstremni dio klera pokušava da proglasi kao napad na vjeru u cjelini. U ime

slobode vjeroispovijesti, a i zbog toga što je — kako kažu — »marksizam samo grubi materijalizam«, oni traže »idejno neutralnu školu« u kojoj bi, onda, upravo oni vodili glavnu riječ.

Među dostojanstvenicima, odnosno funkcionerima svih vjerskih zajednica, čak i među laicima, ima i onih koji svaki oblik osavremenjavanja crkve, odnosno oživotvorenja načela »vjeri vjersko«, smatraju kapitulantstvom, oportunizmom i kompromiserstvom. Takvi neprekidno nastoje da zaoštravaju odnose i za to istovremeno okrivljuju »drugu stranu«, pod geslom: »mi smo sluge božje i sve što činimo je pravo, jer je u ime boga«! Borbu s tim ekstremistima iz redova klera vode i sveštenici unutar samih vjerskih zajednica, kao i većina vjernika. To potvrđuje činjenica da je ne jednom dolazilo do vrlo oštrih reagovanja vjernika i sveštenika na protivustavne i antisocijalističke postupke pojedinih vjerskih dostojanstvenika.

IV

Dante je istakao da klerikalizam počinje tamo gdje se svaki dan trguje s Kristom, a u Jugoslaviji se uvijek znalo razlikovati vjeru, crkvu i klerikalizam, koji se u nas ispoljavao i u obliku najekstremnijeg antisocijalističkog ponašanja pojedinih sveštenika, i to grubom zloupotrebom vjerskih osjećanja građana, pokušajima sijanja nacionalnih razmirica, identifikovanjem vjere i nacije, pokušajima stvaranja paralelnih organizacija itd.

Klerikalizam teži osvajanju svjetovne vlasti i svjetovnih pozicija u političkom životu da bi uticao na društveno-politička kretanja. Najčešće su takvi zahtjevi motivirani tezom o takozvanoj »posebnoj odgovornosti crkve za današnji svijet«. U tom smislu crkva želi, u stvari, da postane univerzalna, kozmopolitska, zapravo naddruštvena i vandruštvena snaga. To je podvrgao kritici još Lenjin, pišući 1909. da crkva hoće da bude iznad države samo zato što baš u državi hoće za sebe vladajući položaj. Crkvena hijerarhija — tačnije, jedan njen uski, ali vrlo odgovoran dio — ne krije da želi monopolnu i posredničku ulogu u društvu, odnosno to da na bazi pariteta uđe u politička tijela kao institucija. Time bi, navodno, bio »omogućen spas«, pa se i danas u pojedinim krugovima »elaborira« teza jednog mostarskog franjevca iz 1944. godine da »komunizam znači propast«, te se ta teza u savremenim uslovima vraća u nešto izmijenjenom obliku i glasi: »komunizam je najveća moralna opasnost za čovječanstvo«! Neki klerikalci i danas pozivaju crkvu u političku borbu!

Klerikalizam je nasilje nad vjerom, politikantstvo, borba za svjetovnu vlast, za monopol, za materijalna dobra, koja, na bazi eksploatacije, obezbjeđuju lagodan i privilegovan život. Klerikalizam zagovara nepomirljiv stav prema postojećem društvenom uređenju i negira ga. On ne priznaje SFRJ, Ustav, zakone naše zemlje, leleče da »komunistička manjina ugnjetava teističku većinu«, upire prstom u Savez komunista i, upoređujući ga s »crnim đavlom«, vjernicima sugeriše da od njega treba bježati, jer, u protivnom, dolazi kazna: pakao na drugom svijetu! Time želi da podijeli radničku klasu na »klasu« vjernika i »klasu« ateista, da u jednoj klasi stvori dvije, tražeći u njihovoj podijeljenosti

modus vivendi za sebe. Klerikalne tendencije ne postoje samo u crkvi, nego i među nekim laicima, posebno organizovanim u takozvana laička udruženja. I jedni i drugi se miješaju direktno u svjetovne stvari kao što je donošenje nekih zakona, odluka, stavova i slično (na primjer, o prekidu trudnoće, o planiranju porodice). Čak i prijete!

Jedan slovenački teolog zastupa tezu da su »komunisti ozbiljna kočnica za razvoj humanih samoupravnih odnosa u našem društvu«, da to stvara »nesporazume i napetosti između vjernika i nevjernika«, da se SK nalazi na pozicijama »političkog klerikalizma« i da »iz ovih klerikalističkih pozicija SK proizlaze mnoge teškoće u uspostavljanju ravnopravnosti vjernih u našem društvu«. I dok tako optužuje SKJ, ovaj teolog, zajedno s nekim klerikalistički nastrojenim vjerskim funkcionerima, ne želi ni danas da osudi klerikalističke tendencije i njihove nosioce pa ni one u licu političkih emigranata koji su s kamom i puškom u drugom svjetskom ratu išli protiv narodnooslobodilačke borbe i protiv svog naroda. S tim izdajnicima i dalje održavaju veze, čak od njih traže i koriste novac za izgradnju vjerskih objekata, a ima slučajeva da tim objektima daju imena političkih emigranata! Takvo svoje ponašanje oni pravdaju time što »religiozna svijest mora biti uvijek čista i slobodna pred svakim ljudskim poretkom«!

Ovako ispoljen, klerikalizam nije specifikum samo jedne ili samo nekih vjerskih zajednica, jer ga ima i u najmanjim vjerskim zajednicama. Sve vrste klerikalizma imaju zajednički polazni imenitelj: svi su oni protiv slobode savjesti i protiv interesa radničke klase i radnih ljudi, svi nastoje da se domognu vlasti, svi odbacuju socijalizam, SFRJ, samoupravljanje, u ime neke više, naddruštvene »sile«. Klerikalci pozivaju vjernike na pasivan otpor, pa i sa predikaonice uzvikuju: »Nemojte se prilagođavati ovome svijetu!«, a ne tako rijetko »nameću« i dijalog o davno riješenim pitanjima. U stvari, oni se stalno prilagođavaju, idu »u korak s vremenom«, ali to čine zato da zadrže staro, prevaziđeno, odbačeno.

Klerikalističke tendencije posebno se ispoljavaju u pokušajima stvaranja organizacija i institucija paralelnih ustanovama našeg socijalističkog samoupravnog društva — zabavišta, jaslica, sportskih ekipa, disko-klubova, zatim komunalnih objekata, u pružanju pomoći prilikom zapošljavanja u inostranstvu i slično. U taj arsenal klerikalističke aktivnosti mogu se svrstati i izleti za omladinu, prikupljanje školskih knjiga za siromašne učenike ili igračaka za siromašnu djecu (i jedno i drugo dijeli crkveni dostojanstvenik u svoje ime), traženje svjetovnih prostorija za vjerske rasprave jer, navodno, »crkve nisu pogodno mjesto za diskusije« itd.

Jasno je da to nisu vjerski poslovi, gledano pogotovo iz perspektive jugoslovenske višenacionalne zajednice, jer, na primjer, organizovanje sportskih takmičenja na vjerskoj osnovi može da odvede u direktnu konfrontaciju na političkom planu, a i do direktnog ataka na bratstvo i jedinstvo. Pojedini klerikalci otvaraju svjetovne ustanove iako dobro znaju da one po slovu naših zakona ne mogu egzistirati u crkvenoj organizaciji, jer znače miješanje vjere u politiku, a onda, kada dođe do zabrane takve aktivnosti, na sav glas optužuju za »ograničavanje« vjerskih sloboda. Bilo je i slučajeva da su klerikalci građane direktno navodili na demonstriranje.

Vjeronauk se na mnogim mjestima organizuje za sve nivoe slušalaca. U crkvama i laici drže predavanja i objašnjavaju razne društvene pojave iz oblasti za koju su stručni. U vjerskim školama učenje istorije završava se sa početkom drugog svjetskog rata. Za njih narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija ne postoje! Neki klerikalci negiraju ulogu čitavih naših nacija, osporavaju autokefalnost pojedinih crkava, opravdavaju srednjovjekovne inkvizitorske postupke crkve, iz vlastite arhive izvlače srednjovjekovne mitove itd.

Neki jugoslovenski teolozi spadaju među najreakcionarnije u svijetu. Baš oni su autori teza da čovječanstvo srlja u besmisao življenja; da je čovječanstvo bez perspektive; da je budućnost samo puka utopija; da je moral crkve jedini moral; da je jedino crkva pozvana da izgrađuje pravedan društveni poredak; da sve treba da služi crkvi i slično. Ti isti teolozi dokazuju da je marksizam tobože nemoralna teorija i da komunizam oduzima čovjeku moralni lik!

Neke vjerske obrede i običaje, kao što je, na primjer, obrezivanje, u pojedinim selima pretvaraju u političke skupove sa svim atributima političkog neprijateljstva. Negdje se povodom masovnih nesreća organizuju crkveni obredi za »spas duša« svih unesrećenih bez obzira na to da li su vjernici ili ateisti. Na sahranama vjernika drže se političke tirade, a na svatovskim svečanostima kite se svatovi crkvenim zastavama i zastavama bez odgovarajućih zvaničnih simbola. Pledira se za »jevangelistički tip čovjeka«, tvrdeći da se »politički ideali ostvaruju brže ili lakše, dok će se ideal religije ostvariti samo jednom, na kraju ljudskog razvitka«.

Ovdje, dakle, nije riječ o položaju crkve i vjere, nego o klerikalističkoj političkoj aktivnosti. »Kod nas — kaže drug Tito — ne postoji pitanje religije koje bi država smatrala kao goruće i aktuelno. Tu se, u stvari, radi o klerikalizmu, o jednoj političkoj tendenciji, o protivnicima novog društvenog sistema, koji hoće da iskoriste, djelimično ili, po mogućnosti, uopšte religiozna osjećanja ljudi u borbi protiv tog novog sistema.«[7]

U posljednje vrijeme se u vjerskoj štampi sve češće javlja teza o nedopustivosti »miješanih« brakova između pripadnika naših naroda i narodnosti, polazeći od navodnog identiteta vjere i nacije. Time se, s jedne strane, obnavlja fašistička ideologija, a, s druge, propagira da je vjera jedina zaštitnica nacionalnog identiteta, pa izlazi da su jedino katolici pravi Hrvati, a pravoslavni pravi Srbi itd. Time se, međutim, klerikalizam i demaskira, pokazujući da mu je poistovjećivanje vjere i nacije »jedina šansa«. Na stranu to što se takve teze tumače i nekim, navodno, kozmopolitskim položajem vjere; taj kozmopolitizam nije ništa drugo do klerikalizam u svoj svojoj ogoljenosti, jer istupa protiv zbližavanja naroda i narodnosti. To je, zapravo, i hipoteka koju još nosi jedan dio klera u Jugoslaviji. Takve teze su u prošlosti nanijele svim jugoslovenskim narodima mnogo zla i nedaća. U tom kontekstu može se primijetiti da crkvene hijerarhije ni do danas nisu osudile izdajnike iz svojih redova, pokušavajući da neke proglase svecima i mučenicima.

Sve su to ujedno dokazi zbiljske nesamostalnosti pojedinih crkava u Jugoslaviji, jer neke od njih, manje ili više, zavise od nekih centara

---

[7] *Govori i članci*, knj. VII, cit. izd., str. 183.

vani, pa one i danas svoje stavove u velikoj mjeri formiraju na osnovu onoga što im se diktira iz tih centara u inostranstvu. Stoga dijelovi vrhova takvih crkava nisu u stanju da zastupaju interese svojih vjernika i njihovu samostalnost, ma koliko glasno govorili da je baš to njihov pravi zadatak.

*

Protivvjerskim i protivnarodnim postupcima jugoslovensko društvo se organizovano suprotstavlja, u prvom redu zbog toga što su duboko nehumani. Uostalom, nema tog društva na svijetu koje bi dozvoljavalo da ga pojedinci direktno podrivaju ma koliko zvučne vjerske titule oni nosili.

Savez komunista nije nikada sve religiozne ljude svrstavao među klerikalce niti je religioznost ikada identifikovao kao političku reakcionarnost. To Savezu komunista imputiraju oni klerikalci koji žele da za sebe izvuku neku političku korist iz sporadičnog sektaštva pojedinaca prema vjernicima.

Klerikalistička politička aktivnost dijela crkvene hijerarhije, naravno, ne daje nikome pravo da se sektaški ponaša prema vjernicima. Pri tome treba imati u vidu i to da je veliki broj pripadnika klera svih konfesija, posebno nižeg, uvijek bio s narodom, borio se s njim protiv fašizma, osuđivao izdaju svojih velikodostojnika i da danas vrši svoju vjersku misiju u skladu sa Ustavom i zakonom i aktivno se bori za izgradnju i prosperitet Jugoslavije. Uostalom, više sveštenika je odlikovano najvišim jugoslovenskim odlikovanjima za zasluge za narod i za širenje bratstva i jedinstva.

Dramatizujući rijetke pojedinačne slučajeve sektašenja prema vjernicima, ekstremni dio klera pokušava da dokazuje da »u Jugoslaviji nema vjerskih sloboda«, da su »vjernici ugroženi«. Taj dio klera ne pokušava da za takve ekscese nađe rješenje posredstvom Socijalističkog saveza, vjerskih komisija itd., to jest aktivnim zalaganjem za dosljedno provođenje Ustava i kažnjavanje onih pojedinaca koji se protivustavno ponašaju prema vjernicima. Tom dijelu klera, zapravo, i nije stalo do toga da se ekscesi izbjegnu. Takvi pokušavaju da dramatizovanjem stanja i pritiskom na toj osnovi iznude promjenu ustavnih odredaba o mjestu vjere i crkve u jugoslovenskom društvu.

Takvo ponašanje ekstremnog dijela klera obavezuje sve državne i vjerske organe u Jugoslaviji da se s podjednakom odgovornošću bore protiv zloupotrebe vjere u političke svrhe kao i protiv sektaških postupaka prema vjernicima, a za dosljednu primjenu Ustava i zakona u ovoj oblasti.

Vladimir Stipetić

Radna snaga i agrarna prenapučenost

Poznato je da je brz poslijeratni privredni razvoj doveo da smanjivanja, apsolutnog i relativnog, poljoprivrednog stanovništva. Promjene u socijalno-ekonomskoj strukturi odrazile su se i na radnu snagu u poljoprivredi, kao i na rješavanje naslijeđenog problema jugoslavenske poljoprivrede — postojanja relativnog viška poljoprivrednog stanovništva.

Najpokretljiviji element pri smanjivanju poljoprivrednog stanovništva u poslijeratnom periodu bila je radna snaga. Poljoprivreda se napuštala obično u etapama — najprije bi se jedan aktivan član obitelji zaposlio dopunskom djelatnošću koja će njegovoj obitelji omogućiti gradnju boljeg i novog doma ili rješenje koje druge momentalne teškoće u domaćinstvu. No, prihodi koji se na taj način slijevaju u domaćinstvo postaju sve značajniji. Jedva se može i zamisliti kako bi se bez njih živjelo. Malo-pomalo pa se prestaje i misliti na povratak na negdašnji seljački način života. Naprotiv, postupno se zapušta poljoprivredno gospodarstvo — predaje se u ruke preostalih ukućana. A onda, kad uvjeti sazriju, preseljava se u grad. Prodaje se komad po komad zemljišta i tako definitivno raskida s poljoprivredom. Kvantificiran izraz tisuća i milijuna takvih »storija«, koje se ponavljaju s neznatnim varijacijama, nalazi se u slijedećoj tabeli:

Dinamika kretanja radne snage u jugoslavenskoj poljoprivredi 1921—1971. godine

	Poljoprivredno stanovništvo	Aktivnih poljoprivrednika			Kao % poljoprivrednog stanovništva
		muških	ženskih	ukupno	
	(u hiljadama lica)				
1921.	9.885	3.027	2.091	5.118	51,8
1931.	11.132	3.339	1.955	5.249	47,6
1948. *	10.606	3.357	2.270	5.627	52,7
1953. *	10.315	3.198	2.162	5.360	51,8
1961. *	9.198	2.676	2.016	4.692	51,1
1971. **	7.884	2.149	1.671	3.820	48,5

* SGJ — 1970, str. 78.
** SGJ — 1974, str. 108 (odnosi se na stanovništvo u zemlji).
Izvor: Popisi stanovništva.

Iako je svaki od popisa imao nešto drukčiju metodološku osnovu, naročito kad je u pitanju ženska radna snaga (što utječe na komparabilnost podataka), ipak se iz ove tabele mogu izvući važni zaključci o dinamici i strukturi radne snage u jugoslavenskoj poljoprivredi.

Prva i najznačajnija je tendencija da se u poslijeratnom periodu kontinuirano smanjuje broj aktivnih lica u poljoprivredi, s tim što se taj proces posljednjih godina ubrzava. Naime, u razdoblju između 1948. i 1953. godine broj aktivnih poljoprivrednika svake se godine smanjivao za oko 1%, a od 1953. do 1971. godine po stopi od 1,4% godišnje. Pri tom iz poljoprivrede češće odlaze muškarci. Tako se broj muškaraca aktivnih poljoprivrednika smanjio u razdoblju 1948 — 1971. za 36%, a aktivnih žena za svega 26%. Uslijed toga poraslo je značenje žena kao radnika u poljoprivredi. Od ukupne radne snage u poljoprivredi žene su godine 1931. činile 36,9% radnika, 30 godina kasnije one predstavljaju 42,5% sve radne snage, a 1971. godine 43,7%.

Povećanje učešća žena u ukupnom aktivnom poljoprivrednom stanovništvu rezultanta je dvaju faktora: sve veće aktivizacije i emancipacije žena poljoprivrednica (koje su do tad bile tretirane kao domaćice), kao i starenja poljoprivrednog stanovništva. Time i u jugoslavenskoj poljoprivredi zapažamo tendenciju k feminizaciji i senilizaciji aktivnih poljoprivrednika, koja je karakteristična za sve privrede u brzom razvoju.

U poljoprivredi se naročito jako osjeća starenje poljoprivrednika. Sve je veći broj gospodarstava kojima upravljaju starije osobe, bez nasljednika i mlađe radne snage. Vrlo izrazito proces starenja aktivnih poljoprivrednika prikazuje starosna struktura poljoprivrednika:

Starosna struktura aktivnih poljoprivrednika u Jugoslaviji 1948—1971. godine

Dobna grupa (godina)	Muškarci (u hiljadama)				Žena (u hiljadama)		
	1948.	1953.	1961.*	1971.*	1953.	1961.*	1971.*
Do 14	199	151	69	27	157	104	44
15 — 19	536	471	252	240	490	287	242
20 — 24	393	460	327	177	386	291	156
25 — 34	471	537	570	273	452	482	263
35 — 49	937	747	562	560	388	441	545
50 — 64	522	577	704	540	214	312	382
65 i više	237	230	239	331	65	91	140
Ukupno **	3.295	3.173	2.723	2.149	2.152	2.008	1.671

* Poljoprivrednici, ribari i šumski radnici.
** Uključuje i osobe nepoznate starosti.
Izvor: Popisi stanovništva; za 1961: SB—398; za 1971: SGJ — 1974, str. 108.

Iz podataka vrlo jasno proizlazi da se učešće aktivnih poljoprivrednika sa 65 i više godina starosti stalno povećava. Kod muškaraca su oni činili u 1948. godini 7,2% aktivnih, u 1961. godini njihov se udio penje na 8,8%, a u 1971. godini taj postotak skače čak na 15,4%. Kod žena poljoprivrednica učešće onih sa 65 i više godina sta-

rosti raste od 3% u 1953. godini na 4,5% u 1961. godini i čak 8,4% u 1971. godini. Nasuprot tome, trajna je tendencija da se smanjuje broj aktivnih poljoprivrednika s manje od 34 godine starosti. Kod muškaraca poljoprivrednika učešće je ove kategorije palo sa 48,5% u 1948. godini na 43,7% u 1961. godini i 33,4% u 1971. godini, kod aktivnih žena je pad još frapantniji jer se učešće smanjuje od 69% u 1953. na 42% u 1971. godini.

Ovo »starenje« radne snage u poljoprivredi ima neželjene posljedice u poljoprivrednoj proizvodnji. Mnoga gospodarstva nemaju nasljednika koji bi ostao na gospodarstvu. Zbog toga se tu nerado ulaže i u obnovu gospodarstva, a da se i ne govori o proširenoj reprodukciji; proizvodnja na tim gospodarstvima zato stagnira ili se sporo povećava. Pored toga, proizvodnja ostaje u rukama sve starijih ljudi, od kojih su mnogi nepismeni (godine 1948. trećina je aktivnih poljoprivrednika bila nepismena; računa se da ih 1971. godine još uvijek ima oko 20% bez ikakve školske spreme), pa su zato konzervativniji. Ova je karakteristika to ozbiljnija u uvjetima burne tehnološke revolucije u poljoprivredi, koja traži permanentnu dopunsku naobrazbu svakog poljoprivrednika.

Pri zapošljavanju radne snage koja napušta poljoprivredu zapaža se kod nas jedna karakteristična pojava. Najveći dio tih novih radnika i dalje stanuje u poljoprivrednim domaćinstvima. Ti ljudi putuju svakodnevno ili nekoliko puta tjedno iz svog mjesta stanovanja — poljoprivrednog domaćinstva — u mjesto rada (tvornice, građevine i slično). Tako svake godine raste broj gospodarstava u kojima je jedan ili više članova stalno zaposleno izvan gospodarstva. U širokim razmjerama formirala se poslije drugog svjetskog rata nova socijalno-ekonomska kategorija: poljoprivredna domaćinstva u kojima stanuju i dohodak dijele s ostalim članovima i nepoljoprivrednici koji su stalno zaposleni izvan poljoprivrede, a samo povremeno, u slobodnom vremenu, rade i u poljoprivredi. To su gospodarstva seljaka-radnika. Prema rezultatima popisa stanovništva, u 1931. godini u svega 185.000 seoskih domaćinstava javljala se ta pojava (ili u 9% od ukupnog broja); u godini 1969. već 1.108.000 poljoprivrednih domaćinstava (ili 43% od ukupnog broja) ima članove koji stalno rade izvan gospodarstva. Blizu 5 milijuna osoba živi u domaćinstvima koja se nalaze na pola puta između poljoprivrede i nepoljoprivrednih djelatnosti. Usporena urbanizacija Jugoslavije (provođena radi povećanja realne akumulativnosti privrede u cjelini) usporila je definitivni odlazak tog stanovništva iz poljoprivrede. Ova je kategorija i glavni uzrok zašto se kod nas toliko razlikuju podaci o broju stanovnika u poljoprivrednim domaćinstvima (12 milijuna u 1969. godini) od podataka o poljoprivrednom stanovništvu (oko 8,4 milijuna u istoj godini).

DEFINIRANJE AGRARNE PRENAPUČENOSTI

Navedeni procesi u poslijeratnom mijenjanju socijalno-ekonomske strukture stanovništva doveli su do postupnog rješavanja jednog teškog ekonomskog problema naslijeđenog iz predratne Jugoslavije. To je agrarna prenapučenost. Pod ovim pojmom, koji ima mnoge sinonime (skrivena nezaposlenost u poljoprivredi, jedan oblik relativne pre-

naseljenosti itd.), razumijeva se postojanje relativnog viška radne snage u poljoprivredi (višak iznad realnih potreba za dobivanje date proizvodnje) i uslijed toga i nedovoljno njeno korištenje. U suvremenoj ekonomskoj misli agrarna se prenapučenost definira kao postojanje radne snage u poljoprivredi kojoj je marginalna proizvodnost rada jednaka ništici, negativna ili neznatno pozitivna. To znači stanje pri kojem je dio radne snage moguće odvojiti iz poljoprivrede a da se to ne odrazi u smanjivanju volumena poljoprivredne proizvodnje. Pokazatelj stupnja agrarne prenapučenosti jest odnos tog viška radne snage prema ukupnoj postojećoj radnoj snazi u poljoprivredi.

Ekonomski fenomen koji nazivamo agrarna prenapučenost uzrokuje simultano djelovanje dvaju faktora: spor razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu uopće, a, posebno, prodiranje kapitalizma u poljoprivredu. Pišući o relativno suvišnom stanovništvu u kapitalizmu, K. Marx je pisao o agrarnoj prenapučenosti kao latentnoj prenaseljenosti:

»Čim kapitalistička proizvodnja zavlada *poljoprivredom,* ili u stepenu u kojem je ovom zavladala, *akumulacija ovdje djelujućeg kapitala povlači za sobom apsolutno smanjenje potražnje za seoskim radničkim stanovništvom,* a da njegovo odbijanje ne biva kod nepoljoprivredne industrije dopunjeno većim privlačenjem. Zato se jedan dio seoskog stanovništva stalno nalazi pripravan da *uskoči u gradski ili manufakturni proletarijat* i samo vreba povoljnu priliku za taj preobražaj...

Ovaj izvor relativno suvišnog stanovništva *teče* dakle *neprekidno.* Ali njegovo stalno otjecanje u gradove predstavlja stalno *latentnu* prenaseljenost *na samom selu,* čiji opseg se vidi tek onda kad se odvodni kanali izuzetno široko otvore.«[1]

Brz privredni razvoj, koji karakterizira stvaranje velikog broja radnih mjesta u nepoljoprivrednim djelatnostima, potvrdio je Marxove hipoteze o veličini agrarne prenaseljenosti i pokazao da je ona u pravilu izvanredno visoka u svim nerazvijenim zemljama. Međutim, ti viškovi radne snage, koji su se do tada često tretirali kao »prokletstvo«, postaju u tim uvjetima — ako je pravilna politika zapošljavanja — bogatstvo date zemlje. I zato se egzaktnom utvrđivanju tog latentnog nezaposlenog radnog potencijala poklanja sve veća pažnja u ekonomskoj nauci, a naročito u teoriji i politici privrednog razvoja.

Ovdje ne namjeravamo podrobnije ulaziti u teorijsku raspru oko koncepta agrarne prenapučenosti[2] i njegovih implikacija za ekonomsko-političku praksu. Konstatirajmo samo da je taj socijalni fenomen naročito jako izražen u privredno nerazvijenim zemljama i da on ima dubok odraz na privredu i poljoprivrednu proizvodnju.

Građanske teorije ne mogu potpuno objasniti uzroke agrarne prenapučenosti jer ne polaze od suštine kapitalističkog karaktera proizvodnje. Nejednak i spor privredni razvoj u kapitalizmu doveo je do podjele svijeta na razvijene i nerazvijene: na one s visoko razvijenom i produktivnom privredom i poljoprivredom i na one koji

---

[1] Marx, *Kapital,* I, Zagreb, 1974, str. 571—572.

[2] To smo već učinili u našoj knjizi: *Poljoprivreda i privredni razvoj,* »Informator«, Zagreb, 1969, str. 142—164.

to ne mogu postići, zbog situacije u koju su dospjeli uslijed duge kolonijalne i druge eksploatacije. A upravo tamo, u tim privredno nedovoljno razvijenim dijelovima svijeta, nailazimo na agrarnu prenapučenost i sve s njom povezane fenomene.

UZROCI I SIMPTOMI AGRARNE PRENAPUČENOSTI

Spor razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu i njegovo prodiranje u poljoprivredu uzrokuju agrarnu prenapučenost. Uslijed toga u zemljama sa sporim privrednim razvojem raste apsolutni broj poljoprivrednika; sav prirast stanovništva ili njegov veći dio ostaje u poljoprivredi, iako je ona tu sve slabije zaposlena podražavajući maloposjednički i naturalni karakter poljoprivredne proizvodnje. Nadalje, spor razvoj industrije i nepoljoprivrednih djelatnosti ne doprinosi razvoju unutrašnjeg tržišta, što je neophodan preduvjet za brži razvoj robne proizvodnje. Iz tog »circulusa vitiosusa« nije se moglo izaći u okvirima kapitalističke privrede i poljoprivrede. Kad se agrarna prenapučenost jednom formira, ona se dijalektikom privrednog razvoja pretvara od posljedice u uzrok zaostajanja poljoprivrede. Taj uzrok sada, poput okova na nogama zatočenika, trajno otežava svaki pokret ka napretku, prevazilaženju postojećih privrednih okvira.

Procesi diferencijacije na kapitalističkom selu omogućavali su u prošlosti uklanjanje ovog fenomena samo na jednom malom broju krupnih kapitalističkih i seljačkih posjeda. Ogromna masa seoskih proizvođača, iako je formalno ostajala vlasnik svojih sićušnih gospodarstava, sve je manje nalazila zaposlenja na svom posjedu, pa se u stvarnosti potpuno pretvarala u prodavača radne snage, kojom su se koristila uglavnom krupnija gospodarstva. No, kako se to zbivalo samo u »špicevima« poljoprivrednih radova, oni su u poljoprivredi nalazili zaposljenje tek nekoliko tjedana ili, u najboljem slučaju, nekoliko mjeseci u toku godine.[3]

Agrarnu prenapučenost karakterizira nekoliko klasičnih simptoma. To su: velika agrarna gustoća (velik broj poljoprivrednika u odnosu na oranične ili obradive površine) i mala prosječna veličina poljoprivrednih gospodarstava; rastuća dioba i atomizacija posjeda u male parcele; visoko učešće žita u oraničnim površinama; niski prinosi po jedinici površine i grlu stoke; slaba zastupljenost stočarstva u strukturi poljoprivredne proizvodnje; neishranjenost većine poljoprivrednog stanovništva; visoke cijene zemljišta itd.[4]

Sve te simptome nalazimo u staroj Jugoslaviji, a u blažoj formi u nekim područjima i danas. Porast gustoće poljoprivrednog stanovništva trajao je kod nas sve do 1948. godine. Od tada, s industrijalizacijom zemlje, dolazi do smanjivanja gustoće poljoprivrednog stanovništva, do osjetnog slabljenja pritiska stanovništva na zemlju:

---

[3] Prema istraživanjima dr Mije Mirkovića, poljoprivredni radnici u Vojvodini u predratnoj Jugoslaviji radili su prosječno svega 90 dana godišnje, i to ne svi, već neki i manje od toga (*Poljoprivredni proletarijat u Vojvodini*, »Ekonomist«, br. 3/1937).

[4] Vidi podrobnije kod C. J. Robertsona: *Population and Agriculture, with Special Reference to Agricultural Overpopulation*, League of Nations, Ženeva, 1939.

Agrarna naseljenost Jugoslavije 1921—1971. godine

Godina	Broj poljoprivrednika na 100 ha (1 km²)			
	Poljoprivrednih površina		Obrađenih površina*	
	Ukupno	Aktivnih	Ukupno	Aktivnih
1921.	72	37	132	69
1931.	77	38	142	67
1948.	77	41	132	72
1953.	72	37	130	68
1961.	61	32	109	56
1971.	54	26	97	47

* Obrađene površine ovdje obuhvataju oranice, voćnjake i vinograde (prema definiciji FAO-a).
Izvor: Statistika stanovništva i poljoprivrede.

Kao što se iz tabele može vidjeti, agrarna se naseljenost osjetno smanjila između 1948. i 1971 godine — u prosjeku za jednu trećinu. Ali, unatoč tome, agrarna je naseljenost u Jugoslaviji vrlo visoka. Prema podacima FAO — godišnjaka, na 100 ha obrađene površine dolazio je u pojedinim zemljama oko 1960. godine slijedeći broj aktivnih poljoprivrednika: u Austriji 33, Francuskoj 18, SR Njemačkoj 38, Mađarskoj 33, Grčkoj 50, Italiji 34, Poljskoj 41, SSSR 17, u USA i Kanadi ispod 2. Znači, prema svim tim zemljama agrarna je gustoća Jugoslavije znatno veća, čak za nekoliko puta veća, a u odnosu na poljoprivrede USA i Kanade čak i do 30 puta veća. Međutim, u nekim zemljama je gustoća veća nego i kod nas: tako u Indiji dolazi 81, u Egiptu čak i 176 aktivnih poljoprivrednika na 100 ha obrađene površine.

Historijska analiza pokazuje da se kod nas smanjivao broj grla krupne stoke u odnosu na stanovništvo i da je to bila dugoročna tendencija poljoprivrede na našem području; slaba ishranjenost seoskog stanovništva dobro je poznata činjenica, a ni danas se stanje nije bitno promijenilo. Velik pritisak poljoprivrednog stanovništva tjerao je poljoprivrednike da preoravaju pašnjake i livade, da krče šume i da oranice proširuju i tamo gdje su posve neprikladne zbog velikog nagiba tla i drugih momenata. Kako je u isti mah učešće žita u ukupnoj sjetvenoj strukturi bilo vrlo visoko (75% i više), stočarstvu je sve više izmicala prirodna podloga. Da bi se širile obrađene površine i na taj način omogućilo korištenje radne snage, svako je gospodarstvo bilo spremno da se zaduži ili da plati svaku cijenu za zemljište (bilo kod kupovine bilo kod zakupa). Zato su cijene zemljištu i zakupu bile znatno iznad ekonomskih cijena: ta »glad za zemljom« činila je svaku ekonomsku kalkulaciju seljačke proizvodnje iluzornom. Radi stjecanja nekog komada zemlje, što će omogućiti seljačkom gospodarstvu potpunije korištenje raspoložive rane snage i na taj način veći dohodak, gospodarstva se zadužuju i stoka prodaje; obitelji zbog toga godinama gladuju, djeca se nasilno udaju i žene, a ne rijetko i glave padaju. U najgušće prenapučenim područjima Jugoslavije — na kršu Dalmatinske zagore i Hercegovine, u Međimurju i Hrvatskom zagorju, na Kosovu i u Makedoniji — cijene zemljišta su po

5 — 6 puta veće nego u vojvođanskim ravnicama, iako je kvaliteta zemljišta lošija. Razlog je tome opet visoka agrarna gustoća i prenapučenost.

METODE IZRAČUNAVANJA I REZULTATI OCJENE VIŠKA POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA U JUGOSLAVIJI

Agrarna je prenapučenost dinamička kategorija, čiji se intenzitet određuje mijenjanjem nekoliko varijabilnih faktora, koji su manje ili više pokretljivi na određenim područjima. U slijedećem pregledu prikazuju se efekti osnovnih relevantnih faktora:

Brzina promjene faktora	Agrarna se prenapučenost	
	povećava	smanjuje
	u slučajevima kad se	
1. Sporo se mijenjaju	— smanjuju korištene površine	— povećavaju korištene površine
	— povećava poljoprivredna radna snaga	— smanjuje radna snaga u poljoprivredi
	— orijentira na jednostranu biljnu proizvodnju	— mijenja struktura poljoprivredne proizvodnje u pravcu stočarstva, vinogradarstva i voćarstva
2. Srednje brzine	— smanjuju postignuti prinosi po ha	— povećavaju prinosi po ha
	— mijenja strukturu biljne proizvodnje u pravcu radno ekstenzivnih kultura	— mijenja struktura biljne proizvodnje u pravcu radno intenzivnih kultura
	— kod stagnacije ili nazatka proizvodnje	— kod brzog razvoja proizvodnje
	— izbacuju dopunske djelatnosti iz gospodarstva	— unose dopunske djelatnosti (kožarstvo, drvorezbarstvo, suveniri itd.)
3. Brzo se mijenja	— mehanizacija poljoprivrednih radova	— degradacija proizvodnih snaga u poljoprivredi
	— novi način proizvodnje	

Kako se iznijetih desetak faktora nalazi u stalnom procesu simultanih promjena, intenzitet ili čak postojanje agrarne prenapučenosti nemoguće je u datom području odrediti jednom za svagda. Naprotiv, potrebno je ustaljenom metodologijom provoditi ta ispitivanja svakih nekoliko godina, kako bi se mogle utvrditi promjene u pojedinim faktorima.

Pri računima kojima je cilj da egzaktno utvrde višak poljoprivredne snage na datom području, koriste se dvije koncepcije: statička i dinamička.

Statička polazi od postojećih proizvodnih snaga, načina kultivacije i strukture proizvodnje i utvrđuje kolik je višak radne snage pri tim uvjetima. Pri dinamičkoj koncepciji utvrđuje se višak poljoprivrednika koji bi se stvorio ako bi se promijenili postojeći odnosi na datom području, unijela nova proizvodna sredstva ili postupci.

Budući da je dijapazon promjena u poljoprivrednoj tehnologiji vrlo velik (kreće se od poboljšica u pojedinim fazama proizvodnje do uvođenja najsuvremenije tehnologije u kapitalom intenzivnoj poljoprivredi), postoje mnogi mogući stupnjevi dinamičkog utvrđivanja viška radne snage u poljoprivredi. Uslijed toga su i rezultati koje dobivamo dinamičkom metodom mnogo manje pouzdani od onih koje postižemo statičkom metodom. Zbog toga ćemo ovu posljednju podrobnije opisati.

Da bi se utvrdio višak radne snage u poljoprivredno prenapučenim područjima, preporučuje se kombinacija direktnog i indirektnog pristupa.[5] Pri direktnoj metodi utvrđuje se raspoloživa radna snaga koja postoji u datom području i uspoređuje se s realnim potrebama za ostvarivanu proizvodnju. Obično se uzima da je neophodno nužan onaj broj aktivnih poljoprivrednika koji je potreban u najvećem jeku poljoprivrednih radova. Kao višak radne snage uzima se onaj dio poljoprivrednika koji pretiče iznad potreba u tim »špicevima«.[6] Obično se ovaj pristup dopunjuje nekim indirektnim metodama kao što je određivanje viška radnika kriterijuma poput: odgovarajuće gustoće agrarnog stanovništva pri datom nivou poljoprivredne tehnologije, adekvatnog dohotka iz poljoprivrede i sličnima.

U našoj starijoj agrarno-ekonomskoj literaturi kao kriterij za utvrđivanje stupnja agrarne prenapučenosti koristio se pokazatelj agrarne gustoće. Obično bi se utvrđivalo koliko aktivnih poljoprivrednika (ili poljoprivrednog stanovništva) dolazi na 100 ha oranične (ili poljoprivredne) površine. Arbitrarno bi se uzimao kriterij koliko je zemljišta potrebno da se osigura puno zaposlenje obitelji, pa se tako dobiva podatak o relativnom višku ili manjku poljoprivredne radne snage na određenom području. Tako su postupili O. Frangeš, R. Bićanić, R. Popović, Čobeljić—Mihajlović i neki drugi autori.[7]

---

[5] Podrobnije o metodama vidi kod Rosenstein-Rodana: *Disguised Unemployment in Agriculture*, »Monthly Bulletin of Agricultural Economic and Statistics«, Rome, Vol. VI, No 7-8; i kod V Stipetića i F. Kamenečkog: *Ekonomika jugoslavenske poljoprivrede* (skripta), Zagreb, 1962.

[6] Mehanizacija osnovnih ratarskih radova (oranje, sjetva i žetva) u pravilu donosi smanjivanje potreba za radnicima u tim sezonskim »špicevima«. Uvođenje mehanizacije pri sjetvi i žetvi u našim ravničarskim krajevima osjetno je smanjilo potrebu za radnom snagom u tim periodima, što je potenciralo do tada slabo vidljivu nezaposlenost radne snage na seljačkom gospodarstvu. Problemi su, zahvaljujući mehanizaciji, postali jasniji i osetniji.

[7] R. Bićanić, *Agrarna prenapučenost*, Zagreb, 1940; Dr O. Frangeš, *Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji*, Beograd, 1938; Dr R. Bićanić, *Agrarna prenapučenost*, »Sociologija sela«, Zagreb, br. 2/1964; N. Čobeljić — K. Mihajlović, *Pitanje agrarne prenaseljenosti u Srbiji*, »Ekonomist«, br. 1/1953; Dr R. Popović, *Agrarna prenaseljenost Jugoslavije*, Beograd, 1940.

S obzirom na arbitrarnost kriterija, rezultati su se prilično razlikovali. Tako je R. Bićanić došao do zaključka da je Lika uoči drugog svjetskog rata imala 40% viška poljoprivrednog stanovništva, Hrvatsko zagorje i Prigorje 52%, kontinentalna Dalmacija (Dalmatinska zagora) čak 66%, a Banovina Hrvatska u cjelini oko 40%. J. Tomašević[8] smatrao je da je prosječna jugoslavenska prenapučenost u to doba iznosila 43%, dok treći (Rosenstein-Rodan, na primjer) procjenjuje prenapučenost Jugoslavije na »svega« 20—25% poljoprivrednog stanovništva.

Sve te podatke valja, međutim, tretirati kao indikatore ozbiljnog stanja koje smo naslijedili u poljoprivredi, a manje kao precizne obračune. Razlozi nesigurnosti obračuna su dvojaki:

a) Oni, u pravilu, ne vode računa o strukturi poljoprivredne ili obradive površine, koja se može sastojati od više ili manje intenzivno korištenih površina (mnogo ili malo radno intenzivnih kultura ili vinograda). Pored toga, obračunavaju se oranične površine ne gledajući na strukturu proizvodnje na tim površinama, u kojoj može biti mnogo povrća i industrijskih kultura (koje traže visok ulog radne snage u proizvodnji) ili, pak, mnogo strnih žita (gdje je učešće rada mnogo niže). Posebno je tu pitanje značenja stočarstva, koje »proširuje« postojeće površine gdje je ono razvijeno.

b) Pri ovim računima rijetko se uzimala u obzir struktura te radne snage, što može prilično izmijeniti odnose u pojedinim područjima.

U poslijeratnim ispitivanjima promijenio se unekoliko kriterij za određivanje stupnja agrarne prenapučenosti. Tako su Nikola Čobeljić i Kosta Mihajlović[9] uzeli kriterij oranične površine po radno sposobnom kao faktor za određivanje viška poljoprivrednog stanovništva. Oni su pretpostavili da je agrarna naseljenost Vojvodine »normalna i poželjna u poljoprivredi Srbije i Kosmeta«, pa su na osnovi tog kriterija našli da oko 25% svega poljoprivrednog stanovništva Srbije i Kosova predstavlja višak stanovništva (1952. godine).

Ing. V. Fiegenwald[10] uzeo je drugi metodološki pristup. On je smatrao da je agrarna prenapučenost kao pojava direktno zavisna od dvaju osnovnih momenata: potrebe rada za datu proizvodnju i raspoloživog radnog fonda. Pomoću složenog postupka on je odredio količinu potrebnog rada za dati nivo proizvodnje u periodima intenziteta poljoprivrednih radova, kao i količine radne snage koja stoji na raspolaganju da podmiri te potrebe.

Ispitujući tim načinom situaciju s agrarnom prenapučenošću u Hrvatskoj 1960. godine, V. Fiegenwald je došao do slijedećih zaključaka u povodu postojanja i intenziteta agrarne prenapučenosti:

Iako u Hrvatskoj još uvijek imaju prevagu općine s viškovima radnog fonda (čak jedna trećina općina imala je radne snage u poljoprivredi za više od 18% nego što je potrebno), ipak su se već tada

---

[8] J. Tomašević, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, 1955, str. 316.

[9] N. Čobeljić — K. Mihajlović, op. cit., str. 13.

[10] Ing. V. Fiegenwald, *Viškovi poljoprivrednog stanovništva u SR Hrvatskoj (analitička ocjena)*, Zagreb, 1964.

nazirale nove tendencije — da u pojedinim područjima postoji manjak poljoprivredne radne snage pri *postojećem nivou poljoprivredne tehnologije* (kotari Pula, Rijeka i Kutina bili su kotari s izrazitim manjkom radne snage u poljoprivredi). Tako sada, namjesto predratnih procjena o 40%tnom višku poljoprivrednog stanovništva, Fiegenwald smatra da svega oko 12% radne snage predstavlja višak i da se taj zadržao uglavnom u Međimurju, Hrvatskom zagorju i Prigorju, donjoj Podravini i srednjoj Posavini, na Kordunu, u Lici i Dalmatinskoj zagori.[11]

Poslije 1960. godine pojavilo se nekoliko ispitivanja agrarne prenapučenosti, rađenih za potrebe srednjeročnog i dugoročnog planiranja. U pravilu su ta ispitivanja polazila od popisa poljoprivrede (provedenog 1960. godine), pa se na osnovi statičke koncepcije i direktnih metoda utvrđivao višak radne snage u pojedinim područjima. Tako je Zajednica naučnoistraživačkih ustanova za ekonomiku poljoprivrede istraživala rezerve radne snage po pojedinim područjima polazeći od potrebnog utroška rada za pojedine proizvode i omjerujući raspoloživi fond rada sa stvarno potrebnim. Oni su tom metodom utvrdili da se od ukupnog fonda radnog vremena (koji je u poljoprivredi — zbog klimatskih razloga — manji nego u industriji) koristi manje od dvije trećine. Prema tim ispitivanjima, jugoslavenski poljoprivrednik u prosijeku je puno zaposlen svega 140 dana godišnje, s tim što je i ta zaposlenost osjetno niža na nekim područjima (Kosovo svega 108 dana godišnje). Uvid u njihove rezultate daje slijedeća tabela:

Prosječna zaposlenost aktivnog poljoprivrednika u jugoslavenskoj poljoprivredi 1960. godine

Republika	Za poljoprivrednu proizvodnju aktivni je poljoprivrednik imao		
	raspoloživih dana u godini	iskoristio dana u godini	% korištenja
Bosna i Hercegovina	219	125,5	57
Crna Gora	238	125,1	52
Hrvatska	214	136,5	63
Makedonija	245	156,8	64
Slovenija	202	160-0	80
Srbija	225	—	—
— uža	225	123,0	55
— Kosovo	227	108,2	48
— Vojvodina	221	142,9	65
Jugoslavija	(218)	140,2	(64)

Izvor: L. Sokolov — D. Stanković — M. Popović (u redakciji V. Burzevskog), *Rezerve poljoprivredne radne snage na individualnim gazdinstvima Jugoslavije,* izdanje Zajednice naučnoistraživačkih ustanova za ekonomiku poljoprivrede, Skopje, 1964, str. 138—139.

[11] *Ibid.,* str. 57.

Ovi viškovi radne snage nešto su manji kada se prenapučenost određuje prema zaposlenosti u sezonskim »špicevima«. Prema tim ispitivanjima, Jugoslavija je 1960. godine imala u poljoprivredi višak radne snage od *najmanje* 495.790 lica starih od 15 do 60 godina, dok je *realno računati* s ukupnim viškom od 840.712 poljoprivrednih radnika.[12] To je predstavljalo oko 18 % tada evidentirane radne snage u poljoprivredi.

Indirektnim metodama mjerenja stupnja agrarne prenapučenosti ponovo su se koristili 1965. godine dr Dušan Stanković i Mileta Popović. Oni su našli da »postoji visok stupanj korelacije između visine dohotka i stepena zaposlenja poljoprivredne radne snage u toku godine, tj. što je veća zaposlenost, veći je i nacionalni dohodak koji ona stvara i obratno, manja zaposlenost — manji dohodak«.[13] Unatoč nekim ograničenjima, ovi autori smatraju da taj pokazatelj omogućuje »izvesno aproksimativno kvantificiranje« agrarne prenapučenosti. Oni kao osnovu za proračun uzimaju visinu dohotka iz poljoprivrede po aktivnom poljoprivredniku u svakoj republici, smatrajući da je to »onaj minimum koji još zadržava onu poljoprivrednu radnu snagu da ne napusti ovu oblast proizvodnje, dok su oni koji ostvaruju (dohodak — op. V. S.) ispod tog proseka potencijalna rezerva radne snage koja će se preliti u druge delatnosti čim joj se za to ukaže prilika«[14].

Iznosimo ovdje neke rezultate njihovih proračuna iako su oni bremeniti svim slabostima indirektnih metoda utvrđivanja »viška« poljoprivrednog stanovništva:

Agrarna prenapučenost u Jugoslaviji i po republikama 1961. godine

Republika	Aktivnih poljoprivrednika 1961.	»Višak« poljoprivredne radne snage		Struktura viška po republikam (Jug. — 100)
		Broj	% od aktivnih poljoprivrednika	
Bosna i Hercegovina	747.074	68.981	9,2	9,2
Crna Gora	86.676	1.431	1,6	0,2
Hrvatska	877.342	91.122	9,3	12,2
Makedonija	322.308	38.126	11,8	5,1
Slovenija	281.343	24.213	8,6	3,2
Srbija	2,260.113	525.229	23,2	70,1
— uža	1,569.545	418.831	26,7	55,9
— Kosovo	253.571	59.181	25,1	7,9
— Vojvodina	454.997	47.343	10,4	6,3
Jugoslavija	4,674.856	749.229	16,0	100,0

Izvor: D. Stanković — M. Popović, *op. cit.*, str. 123.

[12] V. Burzevski (ur.), *op. cit.*, str. 151.

[13] D. Stanković — M. Popović, *Rezerve radne snage u poljoprivredi SR Srbije*, Beograd, 1965, str. 122.

[14] *Ibid.*, str. 123.

Prema njihovim proračunima, kao što se vidi, svaki je sedmi aktivni poljoprivrednik Jugoslavije predstavljao »višak« poljoprivrednog stanovništva. No, posebno treba istaći izvanredno velike varijacije u višku: dok, prema tom proračunu, Crna Gora praktički nema viškova poljoprivrednika, dotle u užoj Srbiji i na Kosovu svaki četvrti aktivni poljoprivrednik ima marginalnu povezanost rada jednaku nuli.

Kritički je ovim rezultatima prišao Ivan Klauzer.[15] Po njemu, greška je kolektivne studije Zajednice agrarno-ekonomskih instituta što je kao osnovu proračuna uzela »poljoprivrednu radnu snagu kako je ona definirana u popisu individualnih poljoprivrednih gospodarstava« (iz 1960. godine). Po njemu, realnije je za proračun uzeti definiciju aktivnog stanovništva u poljoprivredi ili zanimanja iz popisa 1961. godine. Klauzerove rezultate sumiramo u slijedećoj tabeli:

Raspoloživa radna snaga u poljoprivredi i viškovi radne snage 1961. godine

Republika	Stvarno raspoloživa radna snaga	Potrebna radna snaga	Višak radne snage		% viška radne snage
			računski	stvarni	
	u hiljadama lica				
Bosna i Hercegovina	756	520	236	225	30
Crna Gora	89	69	21	20	22
Hrvatska	956	755	201	191	20
Makedonija	326	235	91	86	26
Slovenija	276	220	55	52	19
Srbija	2.237	1.364	865	821	37
— uža	1.570	916	654	622	40
— Kosovo	239	128	111	106	44
— Vojvodina	428	330	98	93	22
Jugoslavija	4.640	3.172	1.468	1.395	30

Izvor: Dr Ivan Klauzer, *op. cit.*, str. 107—109.

Najmanje viškove radne snage pokazuje Slovenija, Hrvatska, Crna Gora i Vojvodina, dok su viškovi poljoprivrednog stanovništva najveći u užoj Srbiji i na Kosovu.

Iz tih nekoliko rezultata koje smo iznijeli mogu se sagledati i metode i rezultati. Iako se noviji rezultati prilično razlikuju u pogledu intenziteta same pojave (procjene »viška« za 1960—1961. godinu kreću se u rasponu od 750.000 do 1,395.000 lica), ipak se može uočiti da su industrijalizacija i povećanje poljoprivredne proizvodnje osjetno smanjili intenzitet agrarne prenapučenosti u Jugoslaviji u cjelini.

Treba se samo podsjetiti da je Tomaševićeva procjena o 43 % viška radne snage značila postojanje 2,5 milijuna aktivnih lica, da su Rosenstein-Rodan ili D. Warriner taj višak procjenjivali na 1,4 — 1,6 milijuna lica, pa će se vidjeti koliko je ta pojava smanjena. To se posebno osjeća na nekim područjima gdje se praktički više i ne pojav-

[15] Dr. Ivan Klauzer, *Viškovi radne snage u poljoprivredi Jugoslavije*, »Sociologija sela«, br. 7—8/1965.

ljuje agrarna prenapučenost (pri postojećoj snabdjevenosti rada proizvodnim sredstvima). Međutim, računice pokazuju da je ona još uvijek izrazita na nekim užim područjima na kojima je prirodni priraštaj visok (Kosovo), a razvoj proizvodnih snaga sporiji.

Razvoj poslije 1961. godine osjetno je smanjio agrarnu prenapučenost Jugoslavije. Industrijalizacija je smanjila broj aktivnih poljoprivrednika za punih 870.000 aktivnih lica ili za petinu negdašnjeg broja. Daljih 300.000 aktivnih poljoprivrednika nalazilo se 1971. godine na radu u inostranstvu. To je daleko više nego što je iznosila prenapučenost po ranijim procjenama. No, istodobno došlo je do povećanja broja traktora (blizu 160.00 sredinom 1975. godine), čime se rješavala već i nestašica radne snage u poljoprivredi. Sve je to osjetno smanjilo pritisak na zemlju i tegobe koje nosi agrarna prenaseljenost, ograničilo se samo na neke dijelove zemlje.

RJEŠAVANJE PROBLEMA KOJE NOSI AGRARNA PRENAPUČENOST

Na kraju nam ostaje da u nekoliko riječi pokušamo odrediti soluciju za rješavanje problema agrarne prenapučenosti. Industrijalizacija je od ekonomista u cijelom svijetu prihvaćena kao opće načelo za definitivno rješenje tog problema. Disperzirana industrija (u onim djelatnostima gdje to ne ide na uštrb povećanih troškova proizvodnje) omogućuje da se iskoristi znatan dio postojećih investicija u stambene zgrade i u komunalne objekte — pa se zato preporučuje pri zahvatima u svrhu rješavanja tog problema. Mnogo je spornija druga teza nekih ekonomista o potrebi da organski sastav kapitala u takvoj disperziranoj industriji bude nizak kako bi se istim sredstvima zaposlio što veći broj agrarnog viška radne snage. Ova teza, iako opravdana za neke djelatnosti, neprihvatljiva je kao generalna linija za sve djelatnosti. Ona je nepoželjna naročito u onim djelatnostima u kojima bi takve investicione odluke obvezivale radni kolektiv na odricanje dugi niz godina u budućnosti, pogotovu u onim slučajevima kad se sada postavljaju tehnološki postupci (doduše, momentalno nešto jeftiniji) što ih je ekonomski razvoj već odbacio. Ovaj aspekt moramo naročito naglasiti jer se često čuju teze da svako prebacivanje suvišne radne snage iz poljoprivrede dovodi do porasta proizvodnosti rada u nacionalno-ekonomskim mjerilima, pa je zbog toga najvažnije stvoriti radna mjesta u nepoljoprivrednim djelatnostima, ne vodeći računa mnogo o tome je li taj novi objekt tehnološki zaostao već u momentu puštanja u pogon. Bilo je kod nas, štaviše, i mišljenja koja su dovodila u sumnju opravdanost investiranja u crnu metalurgiju i hidroenergiju jer da su to skupe investicije koje osiguravaju zaposlenje relativno malom broju novih radnika.

Ovdje ćemo spomenuti da se i mjerama u poljoprivredi može olakšati agrarna prenapučenost. To su: intenzifikacija poljoprivredne proizvodnje (povećanje proizvodnje traži i više radne snage, obično ravnomjernije raspoređenu u toku godine, što olakšava problem frikcione nezaposlenosti), prijelaz na kulture koje traže više radne snage po

jedinici površine ili na stočarstvo, uporedo s tim melioracije s navodnjavanjem i drugim tehničkim mjerama, veća upotreba umjetnih gnojiva itd. Sve te mjere traže dodatnu radnu snagu, obično izvan poznatih sezonskih »špiceva« radne snage; to, u pravilu, rezultira u većoj proizvodnji i dohotku poljoprivrednika; veća proizvodnja zahtijeva i više rada u preradi i dostavi proizvoda na tržište. Posebna je ovdje uloga stočarstva; ono omogućuje zaposlenje radne snage, manje ili više ravnomjerno, u toku cijele godine. I jedno i drugo omogućuje znatno ekonomičnije korištenje radne snage nego do sad.

Danilo G. Koprivica

Problem odgovornosti kroz savezne ustave

Svojevremeno je Hegel za slobodu rekao da je to riječ sa beskrajno mnogo značenja. To isto bi se moglo reći i za riječ odgovornost. Ovim terminom označen je pojam kojim su obuhvaćeni brojni i veoma različiti vidovi odgovornosti.

Problemom odgovornosti bavile su se i bave se mnoge discipline, tretirajući je s raznih aspekata: kao etičku, materijalnu, političku, krivičnu, ličnu, kolektivnu odgovornost. Najdublje teorijsko fundiranje odgovornosti i prodiranje u njenu mogućnost i njenu bit daje filozofija, dok je najraznovrsnije i najkonkretnije tretira pravo. Pravo kao oblik svijesti nezamislivo je bez odgovornosti. Bila ona eksplicite istaknuta ili ne, odgovornost je u pravu uvek prisutna. Sankcija je, u stvari, odgovornost za neispunjenje dispozicije; nju trpi onaj koji je dispoziciju prekršio; isto tako, organ koji je dužan da primijeni sankciju odgovoran je za njeno neprimjenjivanje, i tako se taj dijalektički lanac neprekidno obnavlja.

Konkretnom razradom odgovornosti bave se zakonski i podzakonski propisi, ali je ona, u načelnom vidu, načelnoj formulaciji, prisutna i u ustavnim tekstovima.

Mi ćemo na sljedećim stranicama ukratko ukazati na problem odgovornosti kroz tekstove četiri savezna ustava.

Ustav FNRJ, proglašen 31. januara 1946. godine, generalno uzev, ne tretira problem lične odgovornosti, što ne znači da ovaj problem nije bio prisutan. Odgovornost se ovdje tretira pretežno kao politička, najviše kao hijerarhijski odnos organa i njihovih akata, dok se odgovornost nosilaca funkcija i lična odgovornost ne akcentiraju. U ovom Ustavu odgovornost je, možda, najkonkretnije istaknuta u članu 40: »Svaki

građanin ima pravo da tuži nadležnom sudu službena lica za krivična dela učinjena u službenom radu.« Kao što vidimo, i ovaj član više ističe odgovornost službenih lica zbog neadekvatnog odnosa prema građanima, a ne prema društvu i svojim dužnostima. Ustav je regulisanje ove materije, njenu konkretizaciju, prepustio raznim zakonskim i podzakonskim aktima.

Prvi Ustav je odraz postrevolucionarnih prilika, kada je proletarijat tek »razbio staru državnu mašinu« i uspostavio svoju vlast. Nije moglo biti govora o nekim labavim organizacionim formama, jer zauzimanje vlasti nije i završetak obračuna sa starim odnosima, sa svrgnutom klasom, pogotovu nije izgrađen socijalizam. Proletarijatu je bila potrebna jaka, čvrsto organizovana država da bi mogao braniti tekovine revolucije i učvršćivati svoju vlast. Iz tog ugla treba posmatrati prvi Ustav i tadašnju, po njemu, organizaciju države. Ta organizacija može danas da izgleda previše kruta, sa jasno izraženim hijerarhijskim odnosima, ali bi bio revolucionarni utopizam smatrati da je mogla biti drugačija kada je trebalo i spolja i iznutra čuvati tekovine revolucije i dalje ih razvijati.

Polazimo od stava da je prvi period poslije revolucije bio period etatizma, ali period revolucionarnog etatizma, koji je nužnost prve, postrevolucionarne faze. Naravno, akcenat je na »revolucionarni«, a ne na »etatizam«, jer bi se u protivnom radilo o apologiji države, o apologiji birokratije.

Marksističko učenje o državi je upravo suprotno, kao što je i učenje o slobodi bitno drugačije. Kao što treba težiti ostvarenju slobode čovjeka kao čovjeka, a ne kao građanina, tako isto ne treba težiti državi kao nekom konačnom cilju, već u najboljem slučaju treba težiti državi koja odumire.

Odnos radničke klase prema državi ne smije biti fetiški; na nju ne treba gledati sa strahopoštovaijem kao na nešto svevremensko ili nadvremensko; treba je posmatrati istorijski i preduzimati korake za njeno prevazilaženje tamo gdje su za to sazreli uslovi.

Revolucionarnost etatizma samim tim je ograničena; ona je kratkog daha, jer, ukoliko etatizam potraje, sve manje biva revolucionaran, sve više birokratski.

Kao što se naše društvo nije fetiški odnosilo prema državi, ono se nije fetiški odnosilo ni prema Ustavu. Nije pokazivalo tendenciju sabijanja društvenih odnosa u okvire postojećeg normativnog poretka, već je norme saobražavalo društvenim odnosima iz kojih one i proizlaze.

Normativni izraz ovih društvenih promjena bio je Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, proglašen 13. januara 1953. godine.

Ustavni zakon je derogirao brojne odredbe Ustava iz 1946. godine, što je i razumljivo s obzirom na različitost njihovih osnova. Dok je Ustav iz 1946. godine imao za cilj da učvrsti rezultate narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, kao i da položi temelje socijalističke izgradnje društva, Ustavni zakon je bio izraz kvalitativno drugačijih odnosa. Samoupravljanje je prvi put *de iure* istaknuto kao osnovni druš-

tveno-ekonomski odnos. Sa samoupravljanjem se postepeno mijenja položaj čovjeka u društvu, a prije svega se mijenja položaj i uloga neposrednih proizvođača.

Naravno da i odgovornost doživljava svoju evoluciju. No, ni Ustavni zakon nee detaljnije razrađivati ovaj problem, tako da i on ostaje uglavnom pri opštoj političkoj odgovornosti. U članu 42. Ustavnog zakona se kaže: »Birači imaju pravo da opozovu narodnog poslanika«. Tom ustavnom odredbom se pozicije birača aktivira, jer je poslanik sve više odgovoran i biračima, a ne samo političkom tijelu čiji je član.

Međutim, Ustavni zakon svojim obimom ne obuhvata cijelu materiju ustava, pa se zato nametala potreba za njegovim zakonskim dopunama. Iz tog razloga je prelaznost jedna od njegovih karakteristika. Uz to, dinamizam društvenih promjena isticao je potrebu ne samo za normativnim izražavanjem postojećeg stanja, već i za trasiranjem daljih puteva socijalističke izgradnje.

Deset godina nakon proglašenja Ustavnog zakona, tačnije 7. aprila 1963. godine, Savezna narodna skupština donosi Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Razlozi donošenja novog Ustava dati su u preambuli: »...imajući u vidu da su razvitkom materijalne osnove zemlje i socijalističkih društvenih odnosa ostvarene takve društvene i političke promene kojima je prevaziđen postojeći Ustav,

a u težnji da i putem jedinstvene ustavnosti učvrsti postignute tekovine i obezbedi uslove daljeg razvitka socijalističkih i demokratskih odnosa i svestranog napretka i slobode ljudi, —

Savezna narodna skupština, kao najviše predstavničko telo radnog naroda i svih naroda Jugoslavije, donosi Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije«.

Ustav iz 1963. godine tretirao je odgovornost znatno drugačije od prethodnih ustavnih tekstova. Problem i pojam odgovornosti shvaćen je znatno šire i znatno konkretnije. To je i razumljivo jer Ustav nije imao namjeru da samo konstatuje ono što jest, već i da naznači ono što treba da bude.

U Ustavu iz 1963. godine samoupravljanje dobija centralno mjesto: »Socijalistički sistem u Jugoslaviji zasniva se na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba« (Osnovna načela, II, stav 1).

»Sve oblike upravljanja, uključujući i političku vlast, stvaraju radnička klasa i ceo radni narod za sebe u cilju organizovanja društva kao slobodne zajednice proizvođača, i to obezbeđuju:

ostvarivanjem društvenog samoupravljanja kao osnove društveno-političkog sistema« (Osnovna načela, IV, stav 1. i 2).

Sam pojam i proces samoupravljanja pretpostavlja jasno razgraničenje pojmova upravljanja i rukovođenja. Dok u klasnim društvima i u socijalizmu etatističke faze nema razgraničenja ovih funkcija, u samoupravljanju su one ako ne jedna drugoj suprotstavljene, a ono u svakom slučaju razdvojene. Razdvajanje ove dvije funkcije u samoupravnom so-

cijalizmu i jeste put odumiranja države, prevazilaženja monopola vlasti koji je posljedica sjedinjenja upravljanja i rukovođenja. To je način skidanja oreola tajanstvenosti i svetosti sa države, sa upravljačkih funkcija, način defetišizacije, razotuđenja, pretpostavka slobode stvaralaštva, razvoja slobodne stvaralačke ličnosti.

Slobodna stvaralačka ličnost i odgovorna ličnost su izrazi koji se dopunjuju. koji su skoro istovjetnog značenja. Odgovornost individuuma za svoje postupke je neuporedivo veća ukoliko se on za njih odlučio svjesnije, slobodnije.

Odgovornost, međutim, nije samo lična, već i društvena, ne samo kao pojedinca, već i kao člana kolektiva, organizacije društva. Zato će se pojedinac i osjećati obaveznijim za izvršenje odluka u čijem donošenju bude sudjelovao. Biće znatno angažovaniji, aktivniji ukoliko zna da od valjanosti odluka i njihovog izvršenja zavisi položaj i njega kao pojedinca i kolektiva i društva kao cjeline.

Budući je rad čovjeka jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada, postavlja se pitanje kako spriječiti prisvajanje koje nije rezultat rada, koje je rezultat povlašćenog položaja na tržištu, raznih antisamoupravnih ponašanja, ostataka birokratskih i tehnokratskih odnosa.

Ustav je u članu 9. dao decidiran odgovor na ovo pitanje:

»Samoupravljanje u radnoj organizaciji obuhvata naročito pravo i dužnost radnih ljudi da:

1. upravljaju radnom organizacijom neposredno ili preko organa upravljanja koje sami biraju,

4. odlučuju o upotrebi društvenih sredstava i o raspolaganju njima i koriste ih ekonomski celishodno radi postizanja najvećeg efekta za radnu organizaciju i društvenu zajednicu,

5. raspoređuju dohodak radne organizacije i obezbeđuju razvoj materijalne osnove svog rada, raspodeljuju dohodak na radne ljude,

6. obezbeđuju unutrašnju kontrolu i javnost rada«.

Kao što vidimo, samoupravljanje je i pravo i dužnost radnih ljudi. Pojmovi dužnosti i odgovornost se dopunjuju: »Radni ljudi ostvaruju samoupravljanje u jedinstvenom društveno-ekonomskom sistemu u skladu sa ustavom, zakonima i statutom i odgovorni su za svoj rad« (član 9, tačka 8, stav 5).

Po Ustavu, radni ljudi stavljeni su u položaj subjekata. Oni treba i dužni su da budu nosioci samooslobođenja, da prevazilaze ostatke klasnog društva; oni su za to i ustavno i istorijski odgovorni jer su radni ljudi, radnička klasa, subjekti istorije.

Budući da radni čovjek odlučuje, upravlja, to njegova odgovornost nije više samo opšta politička odgovornost, već odgovornost postaje sastavni dio radnog procesa, sastavni dio rada.

Mogućnost uticanja na donošenje odluka kao i mogućnost donošenja samih odluka ima za pretpostavku poznavanje problema o kojima treba da se odlučuje. Ovdje je neobično značajno da radni ljudi budu temeljito i detaljno upoznati sa prirodom problema, mogućnostima i pravcima njegovog rješavanja da bi se svjesno opredijelili za neko od rješenja i njegovu realizaciju. Ovo nije nimalo jednostavno postići; jer to od radnika iziskuje dodatne napore.

Međutim, za izradu složenijih projekata angažuju se čitavi štabovi stručnjaka u radnoj organizaciji ili izvan nje, koji kasnije iznose pred

radnu organizaciju rješenja koja su po niihovom mišljenju najoptimalnija. Tako se radni ljudi mogu naći u situaciji da »biraju« između rješenja koja su im prezentirana. Koja će odluka proći, to često zavisi od predlagača koji će se truditi da određeni izbor favorizuje, iznoseći argumente u njegov prilog, trudeći se da ga učini ubjedljivijim, opravdanijim. Pri tome je moguuće donositi formalno samoupravne odluke koje su u stvari suprotne interesima i kretanjima samoupravnog društva. To predstavlja podrivanje samoupravljanja iznutra, njegovo diskreditovanje i na širem planu.

U odredbama Ustava problem interne kontrole jasno je istaknut dijelom kao normativni način eliminacije u praksi uočenih antisamoupravnih tendencija, a dijelom kao način sprečavanja slične prakse u budućnosti:

»Sve oblike upravljanja, uključujući i političku vlast, stvaraju radnička klasa i ceo radni narod za sebe u cilju organizovanja društva kao slobodne zajednice proizvođača i to obezbeđuju: ... ličnom odgovornošću svih nosilaca javnih funkcija, a posebno funkcija vlasti, i odgovornošću političko-izvršnih i upravnih organa predstavničkom telu društveno-političke zajednice i javnosti« (Osnovna načela, IV, stav 5).

Ako ovo uporedimo sa članom 9. tačka 8, stav 5, vidjećemo da je ustavotvorac napravio znatnu razliku između odgovornosti radnih ljudi i lične odgovornosti nosilaca javnih funkcija.

Ustavotvorac je želio ukazati na veliki idejno-politički značaj Saveza komunista kao avangarde radničke klase:

»Savez komunista Jugoslavije, pokretač i organizator narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, nužnošću istorijskog razvitka postao je organizovana rukovodeća snaga radničke klase i radnog naroda u izgrađivanju socijalizma i u ostvarivanju solidarnosti radnih ljudi i bratstva i jedinstva.

Savez komunista svojim usmeravajućim idejnim i političkim radom u uslovima socijalističke demokratije i društvenog samoupravljanja osnovni je pokretač političke aktivnosti radi zaštite i daljeg razvitka tekovina socijalističke revolucije i socijalističkih društvenih odnosa, a posebno radi jačanja demokratske svesti ljudi.«

Odgovornost komunista u očuvanju tekovina revolucije, izgrađivanju, razvijanju i obogaćivanju samoupravljanja, socijalističkih društvenih odnosa, ovim je ustavno akcentirana.

Odnos normativnog i stvarnog, odnos ideje i stvarnosti, prava i društva, svakako je veoma složen i različito diskutovan i rješavan. Društvena stvarnost je uvijek dinamičnija i kompleksnija od propisa koji pretenduju da je izraze, redovno dolazi do izvjesnog raskoraka, pri čemu pravne norme mogu imati, kako je to Engels istakao, progresivnu ili konzervativnu ulogu, zavisno od toga da li zaostaju za društvenim odnosima ili idu ispred njih, nastojeći da ih revolucionišu, da ubrzaju progresivni tok kretanja društva.

Što se Ustava iz 1963. godine tiče, možemo reći da je on ubrzo počeo »zastarijevati«. Naime, ubrzo je iskrsnuo ne mali broj pitanja čisto načelnog karaktera koja su zahtijevala svoju ustavnu formulaciju. Ne-

koliko godina poslije proglašenja Ustava iz 1963. godine počelo je njegovo dopunjavanje, zapravo mijenjanje putem amandmana. Donošenjem većeg broja amandmana (1—42) Ustav iz 1963. godine u velikoj mjeri je izmijenjen, tako da se pristupilo stvaranju novog ustava. Poslije dužih priprema i široke diskusije o Nacrtu novog ustava, Savezna skupština je 21. februara 1974. godine proglasila novi Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Mi ćemo ovdje ukazati samo na neke aspekte odgovornosti koja je u novom Ustavu došla do izražaja znatno više nego u Ustavu iz 1963. godine.

Termin odgovornost prisutan je u novom Ustavu i *implicite* i *explicite* više nego u svim prethodnim ustavnim tekstovima zajedno. Naravno da terminološka prisutnost, kao ni načelna vrijednost i tehnička dotjeranost teksta same po sebi nijesu dovoljne ukoliko se Ustav ne materijalizuje u praksi. S tim u vezi, sljedeće Titove riječi iz 1962. godine podjednako su aktuelne i danas: »...Kakav god... po našem mišljenju savršen Ustav budemo donijeli, on ne bi sam po sebi mogao dejstvovati u svim porama društvenog života i ne bi mogao imati potreban efekat ako ne bi bio do tančina poznat svim našim građanima, ako ne bi bio u svijesti svakog našeg čovjeka.«

Ustav iz 1974. godine naročito ističe odgovornost u drugom dijelu. Ilustracije radi evo nekoliko odredaba:

»Niko ne može ni neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada« (član 11, stav 2). »Niko ne sme na bilo koji način onemogućavati ni ograničavati radnika da ravnopravno s drugim radnicima odlučuje o svom radu i rezultatima svoga rada« (član 11, stav 3). »Društvena sredstva se ne mogu koristiti za prisvajanje tuđeg viška rada, ni za stvaranje uslova za takvo prisvajanje« (član 13, stav 2). »U ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima radnici u udruženom radu uzajamno su odgovorni da se u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste« (član 15, stav 1). »O celokupnom dohotku... radnici odlučuju u osnovnim organizacijama udruženog rada i u skladu sa svojim ustavnim pravima i odgovornostima prema drugim radnicima u udruženom radu i prema društvenoj zajednici u celini« (član 17, stav 1).

Lična odgovornost nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija ustavno je pooštrena, jer mogućnost uticanja na donošenje odluka i na njihovu realizaciju je različita, pa treba da bude različita i odgovornost, da se ne bi dešavalo da uspjesi u poslovanju budu pripisivani u zaslugu rukovodećim strukturama, dok se neuspjesi opravdavaju objektivnim okolnostima.

Odgovornost u ekonomskoj sferi tijesno je povezana sa poznavanjem kretanja u toj oblasti, pa je ustavotvorac smatrao za potrebno da obavezu informisanja i ustavno zagarantuje, jer je jasno da se o nečemu može odlučivati tek pošto se o tome prethodno detaljnije informišemo: »Društvenim sistemom informisanja obezbeđuje se usklađeno evidentiranje, prikupljanje, obrada i iskazivanje podataka i činjenica značajnih za praćenje, planiranje i usmeravanje društvenog razvoja, kao i dostupnost informacija o tim podacima« (član 75, stav 1). Postupanje suprotno ovoj ustavnoj odredbi povlači i odgovarajuću odgovornost.

Posebno treba istaći različite aspekte odgovornosti koje je ustavotvorac tretirao u vezi sa samoupravljanjem. Samoupravljanje je sve više dužnost, ne samo pravo, radnih ljudi. U ovom pogledu naročito je karakterističan član 108. Ustava, pa ga navodimo u cjelini:

»Svaki radnik lično je odgovoran za savesno vršenje samoupravljačkih funkcija.

Članovi radničkog saveta organizacije udruženog rada snose ličnu i materijalnu odgovornost za odluke koje su, protivno upozorenju nadležnog organa, doneli van okvira svojih ovlašćenja. Delegati u radničkom savetu radne organizacije i složene organizacije udruženog rada odgovorni su radnicima i radničkom savetu osnovne organizacije u kojoj su izabrani za delegata.

Članovi kolegijalnog izvršnog organa, inokosni poslovodni organ i članovi kolegijalnog poslovodnog organa odgovorni su za svoj rad radničkom savetu koji ih je izabrao, odnosno imenovao, i radnicima organizacije udruženog rada u kojoj vrše svoje funkcije. Oni su lično odgovorni za svoje odluke i za izvršavanje odluka radničkog saveta i radnika, kao i za istinito, blagovremeno i potpuno obaveštavanje radničkog saveta i radnika. Oni snose i materijalnu odgovornost za štetu nastalu izvršavanjem odluka donesenih na osnovu njihovih predloga, ako su pri davanju tih predloga prikrili činjenice ili svesno dali neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima.

Poslovodni organ odgovoran je, u okviru svojih prava i dužnosti, i za rezultate poslovanja organizacije, kao i za organizovanje i usklađivanje procesa rada u organizaciji.

Odgovornost člana kolegijalnog izvršnog organa, inokosnog poslovodnog organa i člana kolegijalnog poslovodnog organa utvrđuje se zavisno od njihovog uticaja na donošenje ili izvršavanje odluka.

Materijalna i druge vrste odgovornosti i uslovi odgovornosti uređuju se zakonom i samoupravnim aktom organizacije udruženog rada.«

Naglašavanjem svih ovih vidova odgovornosti ustavotvorac ne tretira odgovornost više samo kao opštu političku odgovornost, već znatno kompleksnije i konkretnije.

U slučaju bitnog poremećaja samoupravnih odnosa ili oštećenja društvenih interesa, ustavotvorac ne čini odgovornim samo radnike u samoupravnoj organizaciji, već i skupštinu društveno-političke zajednice ukoliko ne koristi zakonom utvrđena prava za prevazilaženje takvoga stanja.

Stanislav Stojanović

Evropske zemlje i zemlje u razvoju

(Povodom međunarodnog okruglog stola održanog u Beogradu od 9. do 11. aprila 1975. godine)

Stalno produbljavanje razlika u stepenu razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja i regiona sveta, koje se odvija paralelno s permanentnim porastom materijalnih i tehničkih mogućnosti za otklanjanje tih razlika, predstavlja, bez sumnje, jedan od najozbiljnijih problema našeg vremena. Početkom i tokom 60-tih godina taj je problem izbio u prvi plan međunarodnih političkih odnosa — ne samo kao problem zemalja u razvoju, nego kao problem međunarodne zajednice u celini, kao jedno od izvorišta dubokih potresa u međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima.

Jer, mnogostruko podeljen i protivrečan, današnji svet je i mnogostruko međuzavisan (međuzavisnost pojedinih delova, regiona, zemalja). Suočavajući se sa dubokom krizom neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa početkom 70-tih godina, to najneposrednije počinju da uviđaju i ekonomski razvijene zemlje, posebno zemlje Evrope. Iako neće biti lako, olakšano je traganje za rešenjima.

Tome nisu više posvećeni samo napori nesvrstanih zemalja, iako je u tome jedan od najdubljih sadržaja politike nesvrstavanja. Suštinske poruke Alžirske konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja (septembar 1973) o potrebi uspostavljanja ravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa poslužile su kao osnova za odluke Specijalnog zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (april 1974). Tim pitanjima posvećene su i mnoge druge međunarodne konferencije i skupovi. Njima

se bavio i međunarodni okrugli sto koji je — na inicijativu Predsedništva CK SKJ — održan u Beogradu od 9. do 11. aprila 1975. godine.[1]

Ovaj skup je bio zamišljen kao potpuno slobodna i neformalna razmena mišljenja među predstavnicima komunističkih, socijalističkih i socijaldemokratskih partija Evrope o temi »Evropske zemlje i zemlje u razvoju — borba za nove međunarodne ekonomske odnose«; kao skup koji ne bi donosio nikakve formalne zaključke, ali koji bi — štampanjem autorizovanih istupanja učesnika u neskraćenom obimu — bio dostupan svima koje ova problematika bude interesovala.[2]

U stvari, tema skupa bila je koncentrisana na razmatranje uloge industrijski razvijene Evrope u naporima za uspostavljanje novih međunarodnih ekonomskih odnosa, kao i uloge radničke klase i progresivnih političkih snaga evropskih zemalja u tim naporima. Samim tim ona je bila usmerena na traganje za dodirnim tačkama i putevima razumevanja i saradnje između progresivnih evropskih snaga i zemalja u razvoju.

Kako odzivom (više od dve trećine pozvanih) tako i atmosferom koja je na ovom skupu vladala (otvorena, ravnopravna i tolerantna razmena mišljenja), odnosno bogatstvom i različitošću ideja koje su na njemu iznesene, potvrđena je aktuelnost tematike o kojoj je na skupu raspravljano i zainteresovanost radničkog pokreta Evrope za ovu tematiku.

Učesnici okruglog stola izrazili su zahvalnost Predsedništvu CK SKJ na inicijativi za održavanje ovakvog skupa, na pozivu za učešće u ovoj razmeni mišljenja i na besprekornoj organizaciji. To je učinjeno

---

[1] Okrugli sto je održan u organizaciji Centra za društvena istraživanja pri Predsedništvu CK SKJ, Centra za proučavanje in sodelovanje z zemljami v razvoju iz Ljubljane, Instituta za zemlje u razvoju iz Zagreba i Instituta za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda. Pozvano je 58 evropskih komunističkih, radničkih, socijalističkih i socio-demokratskih partija kao i Partija Fronta nacionalnog oslobođenja Alžira, kao vladajuća politička partija zemlje čijem je Predsedniku poverena uloga koordinatora aktivnosti nesvrstanih zemalja između dva sastanka na vrhu.

Pozivu se odazvalo 25 komunističkih, 16 socijalističkih i socijaldemokratskih partija (uključujući i Demokratski savez finskog naroda), kao i Partija FLN Alžira. U ime 42 partije (zajedno sa SKJ) skupu je prisustvovao 71 predstavnik. Neke od pozvanih bile su objektivno sprečene da pošalju svoje predstavnike (na primer, KP Portugala, koja je uputila pozdravni telegram skupu); neke su odbile da prime poziv, odnosno da prisustvuju zbog toga što sa SKJ nemaju odnose (Albanska partija rada), odnosno što se skup održava u organizaciji jedne komunističke partije, odnosno uz učešće komunističke partije iz njihove zemlje (neke socijaldemokratske i neke komunističke partije). Partije su bile predstavljene političkim funkcionerima (među kojima je bilo 9 predsednika, odnosno zamenika predsednika ili članova najužih rukovodećih tela partija), naučnim i političkim radnicima iz partijskog aparata.

U diskusiji je uzelo učešće 46 delegata 37 partija, a neki su priložili svoje tekstove. Skup je u ime Predsedništva CK SKJ pozdravio član Izvršnog komiteta Predsedništva Dobrivoje Vidić, a u diskusiji su učestvovali dr Tomislav Badovinac (osnovni stavovi i pogledi SKJ o problematici odnosa između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju i naša osnovna iskustva u ekonomskoj saradnji sa zemljama u razvoju), dr Dušan Pirec (osnovne protivrečnosti postojećeg međunarodnog ekonomskog sistema i uloga progresivnih evropskih pokreta u njihovom razrešavanju), dr Žarko Mrkušić (međunarodni monetarni problemi) i mr Boris Gizelj (neadekvatnost upotrebe pojma »treći svet«).

[2] Knjiga će se istovremeno pojaviti na srpskohrvatskom, engleskom, francuskom i ruskom jeziku u julu ove godine.

na inicijativu predstavnika Švajcarske partije rada, što je konstatovano i u saopštenju za štampu o radu okruglog stola.

Osim toga, potvrđena je mogućnost sadržajnog internacionalnog dijaloga između raznih struja u radničkom pokretu, bez obzira na ideološko-političke razlike među njima.

Najznačajnije obeležje ovoga skupa je, bez sumnje, u činjenici da su se prvi put posle više od pola veka okupili u diskusiji o jednoj od najozbiljnijih tema našeg vremena predstavnici komunističkih, socijalističkih i socijaldemokratskih partija Evrope (najveći broj komunističkih i pretežan broj evropskih socijalističkih i socijaldemokratskih partija).

Okrugli sto je održan u radnoj atmosferi, uz slobodno iznošenje mišljenja i puno uzajamno lično uvažavanje. Ideološko-političke razlike među učesnicima (uopšte, pa i o ovoj temi) nisu predstavljale smetnju za tolerantnu i argumentovanu diskusiju.

Štaviše, u ovoj trodnevnoj razmeni mišljenja, uz očekivane razlike, za mnoge učesnike je bilo iznenađenje koliko ima i dodirnih tačaka ili podudarnosti u nekim ocenama koje su bile iznesene. Učesnici su bili u osnovi jedinstveni u pogledu koristi od ovakve razmene mišljenja između predstavnika radničkih partija i uopšte progresivnih pokreta Evrope o tako značajnoj tematici kakvu predstavlja odnos evropskih zemalja i zemalja u razvoju. Nije osporavana potreba aktivnog doprinosa ovih partija u izgrađivanju novih međunarodnih ekonomskih odnosa. Naprotiv, učesnici su isticali da je neophodna stalna i uporna međunarodna i unutrašnja aktivnost radi uvođenja sistema ravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa.

Diskusiju je prožimala svest o velikim međunarodnim političkim i ekonomskim opasnostima nastavljanja tendencije produbljavanja razlika između zemalja u razvoju i industrijski razvijenih zemalja. Iz toga je i proizlazio stav o potrebi menjanja postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa na način koji će obezbediti punu ravnopravnost zemalja u razvoju, njihovo pravo da u potpunosti raspolažu sopstvenim prirodnim bogatstvima i ostvarivanje njihovih razvojnih i socijalnih težnji.

Ispoljena je načelna saglasnost u oceni da je savremeni kapitalizam zapao u duboku i globalnu krizu koja nije cikličkog karaktera, da su sve manje mogućnosti kapitalističkih zemalja da na klasičan način kontrolišu tu krizu i traže izlaz za opstanak sistema zasnivajući ga na postojećoj međunarodnoj podeli rada, mada su u konkretnoj sadržini ovih ocena bile sadržane i značajne razlike. Iako je retko ko u zasluženoj meri kritikovao ponašanje razvijenih zemalja prema zemljama u razvoju, u diskusiji je podvučena međuzavisnost krize kapitalizma i opšteg pogoršanja ekonomskog položaja zemalja u razvoju.

Isticano je jačanje političke uloge zemalja u razvoju u međunarodnim odnosima i njihova rastuća organizovana akcija, u okviru politike nesvrstavanja i inače, ali i objektivna zainteresovanost razvijenih kapitalističkih zemalja Evrope za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa s obzirom na njihovu zavisnost od uvoza sirovina i energije. Ukazivano je da kapitalističke zemlje izlaz iz krize traže u politici eksploatacije u svetskim okvirima putem neokolonijalizma i multinacionalnih kompanija, koje, ne respektujući često ekonomske interese ni pojedinih kapitalističkih zemalja, postaju sila koja onemogućava samostalnu spoljnu politiku pojedinih zemalja.

Učesnici u diskusiji su isticali i potrebu proučene akcije u području reforme instrumenata međunarodne ekonomske saradnje i nužnost radikalnih izmena u cilju stvaranja novog ekonomskog poretka, mada su putevi toga stvaranja i udeo pojedinih zemalja u tome različito shvaćeni.

Međutim, bogatstvo ideja ispoljeno je i u onome u čemu se učesnici u diskusiji nisu složili. Veće ili manje razlike ispoljile su se kako između komunističkih i socijalističkih, odnosno socijaldemokratskih partija, tako i među samim komunističkim, odnosno socijalističkim i socijaldemokratskim partijama. Globalno posmatrano, razlikâ je bilo u pogledu odgovornosti za postojeće stanje, u pogledu puteva saradnje evropskih zemalja sa zemljama u razvoju, tempa menjanja tih odnosa i njihovog karaktera.

Izvestan broj partija (KPSS i neke druge) iznele su stanovište da nije opravdano (ni naučno ni politički) deliti svet na razvijene i nerazvijene, već na socijalističke, kapitalističke i zemlje u razvoju, čiji je sadašnji položaj posledica dugogodišnje imperijalističke politike i eksploatacije u svetskim razmerama. U podtekstu ovih shvatanja ili izričito (na primer, predstavnik KP Nemačke) izraženo je ignorisanje socijalističkih tendencija u zemljama u razvoju. Odatle i treba da proističu obaveze kapitalističkih zemalja prema zemljama u razvoju. Socijalističke zemlje, po ovom gledištu, nemaju nikakvih obaveza u pogledu »vraćanja duga«. One ne samo da nisu nikoga eksploatisale, već su se sopstvenim snagama razvile. Svoje partnere među zemljama u razvoju one biraju autonomno i selektivno, dajući prednost bilateralnim sporazumima, ali im jedino one pružaju stvarnu i nesebičnu pomoć. Isticano je da su odnosi u okviru SEV-a primer socijalističke saradnje i model odnosa članica SEV-a sa zemljama u razvoju. Saradnja kapitalističkih zemalja sa zemljama u razvoju motivisana je profitom. Uvođenje ravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa uslovljeno je zbog toga strukturnim promenama u kapitalističkim zemljama.

Većina komunističkih partija socijalističkih zemalja problematiku odnosa između razvijenih i zemalja u razvoju razmatrala je, osim toga, prvenstveno ili isključivo, kroz prizmu popuštanja međunarodne zategnutosti između velikih sila.

Drugim rečima, po ovom shvatanju, saradnja socijalističkih zemalja sa zemljama u razvoju treba da se odvija tako da se podstiče socijalistička transformacija tih društava, pod čim se podrazumeva prvenstveno pomoć za industrijalizaciju zemalja u razvoju uz jačanje državnog sektora (»kao budućnosti tih zemalja)« i podsticanje takozvanog nekapitalističkog puta razvoja. Najznačajniji izvor za finansiranje razvoja zemalja u razvoju mogu predstavljati buduće uštede od razoružanja (10% od sadašnjih troškova za naoružanje); ovo gledište ne insistira na jačanju postojećih niti podrazumeva sopstvenu spremnost da se učestvuje u stvaranju novih međunarodnih fondova za ove svrhe. Podrobno iznoseći činjenice o dubokoj krizi u kapitalističkim zemljama, ono takođe nije podrazumevalo kritički odnos prema razvoju sopstvene zemlje.

Međutim, ni sve komunističke partije nisu u svemu bile saglasne. Komunističke partije SR Nemačke, Francuske, i Italije, na primer, nisu osporavale značaj socijalnih transformacija u zemljama u razvoju, ali rešavanje tog problema nisu vezivale isključivo za istorijsku odgovornost imperijalizma za zaostajanje zemalja u razvoju niti su u toj meri socijal-

ne preobražaje kapitalističkih zemalja Evrope isticale kao preduslov menjanja postojećih neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa. Predstavnici ovih partija isticali su i pozitivan doprinos svojih zemalja razvoju međunarodnih ekonomskih odnosa, ali su ukazivali i na potrebu preispitivanja postojeće politike pomoći zemljama u razvoju, mobilizacije masa radi ostvarivanja rezolucija UN, podsticanja saradnje među samim zemljama u razvoju itd. Predstavnici KP Holandije izneli su shvatanje o neophodnosti stvaranja zajedničke platforme radničke klase kapitalističkih zemalja i zemalja u razvoju u cilju suprotstavljanja imperijalističkoj eksploataciji.

Predstavnici nekih komunističkih partija isticali su multilateralizaciju sistema pomoći kao važan element savremenih odnosa, značaj razvoja poljopravrede za zemlje u razvoju regulisanja sistema cena na svetskom tržištu, korišćenja nauke i tehnologije u njihovu korist (KP Rumunije, KP Italije i druge). Predstavnici nekih drugih partija (KPSS, KP Bugarske, KP Čehoslovačke) težište su stavljali na pomoć u industrijalizaciji pojedinih zemalja u razvoju, zavisno od progresivnosti društvenih odnosa u njima. Podvlačeno je da je karakter odnosa socijalističkih zemalja sa zemljama u razvoju bitno različit od odnosa koje sa tim zemljama imaju kapitalističke zemlje, ali se istovremeno ukazivalo i na to da se njihovi odnosi zasnivaju i na tradicionalnim oblicima saradnje, što, inače, podrazumeva u osnovi neekvivalentnu razmenu.

Predstavnici socijalističkih i socijaldemokratskih partija su iznosili shvatanje o potrebi poštovanja autohtonosti razvoja zemalja u razvoju u skladu sa njihovim kulturnim i istorijskim tradicijama. Međunarodne ekonomske odnose treba menjati u tom smislu da se podstiču razvojne aspiracije samih zemalja u razvoju, uz regulisanje odnosa razmene putem raznih olakšica, međunarodnog finansiranja razvoja, transfera tehnologije (»mimo šema i sa Istoka i sa Zapada«, kako je istakao predstavnik SP Belgije P. Falize) itd. Neki od njih su isticali da bi trebalo voditi računa i o tome da se pomoć zemljama u razvoju ne koristi za »bogaćenje bogatih« u tim zemljama.

Neki predstavnici ovih partija (Laburistička partija Velike Britanije i Socijalistička narodna partija Danske) ukazivali su na teškoće pridobijanja radničke klase razvijenih zemalja za pružanje pomoći zemljama u razvoju, zbog rastućih ekonomskih teškoća i porasta nezaposlenosti u samim razvijenim zemljama. Ali su izrečene i izričite ocene da je visok životni standard u Zapadnoj Evropi rezultat dugogodišnje eksploatacije zemalja u razvoju (predstavnik Demokratskog saveza finskog naroda).

Među njima, je, međutim, bilo razlika u odnosu na neke aspekte ovih odnosa. Jedni su zastupali stavove identične stavovima Evropske ekonomske zajednice (na primer, Socijalistička i Socijaldemokratska partija Italije), neki drugi su kritikovali upravo te stavove (na primer, predstavnici Laburističke partije Velike Britanije, SP Francuske). Predstavnici nekih partija (SDP Italije, pa i SP Italije) ocenjivali su sporazum u Lomeu kao dobar put rešavanja odnosa između zapadnoevropskih zemalja i zemalja u razvoju; drugi su, uvažavajući određenu progresivnost tog sporazuma u odnosu na dosadašnje stanje, naglašavali njegov ograničen domet — i po broju zemalja u razvoju uključenih u taj sporazum i po tome što on ne dira u postojeću zavisnost zemalja u razvoju kao agrarno-sirovinskih privesaka zapadnoevropskih zemalja (Laburistička partija Ve-

like Britanije, Panhelenistički socijalistički pokret iz Grčke, EDEK s Kipra i druge). Isticana je ograničenost rešavanja problema na parcijalnoj osnovi i neophodnost svetskih rešenja, kao i dubokih strukturnih promena u okviru samih kapitalističkih zemalja (Ujedinjena socijalistička partija i Socijalistička partija Francuske). Predstavnik SP Francuske se zalagao za ujedinjavanje socijalističke levice u evropskim zemljama i na pitanjima odnosa sa zemljama u razvoju.

Iako problemi unutrašnjeg razvoja pojedinih kapitalističkih zemalja i koncepcije o budućnosti toga razvoja nisu ozbiljnije razmatrani, u diskusiji su isticane duboke unutrašnje protivrečnosti u kapitalističkim zemljama zapadne Evrope, kao i među njima, koncentracija birokratije u nacionalnim centrima, eksploatacija i asimilacija uvezene radne snage. Neki su upozoravali da ozbiljne krize u pojedinim zemljama mogu voditi obnovi fašizma, a bilo je i interesantnih političkih vizija budućnosti pojedinih zemalja (predstavnik Ujedinjene socijalističke partije Francuske V. Fay govorio je u prilog stvaranja federacije komuna u Francuskoj, uspostavljanja samoupravljanja u svim oblastima života i ravnopravnog tretmana stranih radnika).

Ukratko, ovaj zbor levice — kako je sastanak nazvan u madridskom listu »Contrastes« — bio je uspešan samom činjenicom da je mogao biti održan na način na koji se to desilo. On se bavio jednom ozbiljnom i širokom — za neke delove evropskog radničkog pokreta i relativno novom i neistraženom — temom i prirodno je što su mnogi problemi samo naznačeni, neka gledišta ostala nedovoljno obrazložena, neke poruke nedovoljno konkretizovane, a neki stavovi — izraz neprevaziđenih tradicionalnih opterećenja i posledica kratkoročno shvaćenih interesa radničke klase razvijene Evrope.

Otuda je i razumljivo što je od mnogih učesnika ovaj okrugli sto shvaćen tek kao početak ovakvih razmena mišljenja i što su mnogi od njih izražavali želju da se one nastave — u okviru evropskog radničkog pokreta, ali i uz šire učešće političkih pokreta iz nesvrstanih zemalja.

Organizujući prvi ovakav skup na evropskoj levici, vladajući politički pokret nesvrstane socijalističke Jugoslavije dao je time svoj doprinos tendencijama ovakvog okupljanja progresivnih društvenih i političkih snaga Evrope u traženju puteva njenog bližeg povezivanja s oslobodilačkim težnjama zemalja u razvoju, povezivanja koje bi bilo na nivou sadašnjeg istorijskog trenutka.

Prikazi

Mr Dragan Taškovski: O makedonskoj naciji i Kon etnogenezota na makedonskiot narod

(»Naša knjiga«, Skopje, 1974, strana 106 i 234)

Obe ove studije imaju izuzetan naučno-politički značaj jer u novoj svetlosti i snagom naučnih argumenata skidaju zastor sa velikobugarskih pretenzija i mahinacija oko makedonske nacije, njenog integriteta i slobodnog socijalističkog razvoja u zbratimljenoj i ravnopravnoj jugoslovenskoj socijalističkoj samoupravnoj i nesvrstanoj zajednici.

U raspravi *O makedonskoj naciji* mr Dragan Taškovski s pravom konstatuje da je »teško naći primera u bogatoj istoriji Evrope da je ijedan narod imao toliko teškoća u svom nacionalnom konstituisanju i nacionalnoj afirmaciji kao makedonski narod. Druga polovina XIX veka i prva polovina XX veka, pa i danas kada makedonski narod doživljava svojevrsnu nacionalnu renesansu u Socijalističkoj Republici Makedoniji, u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u susednim zemljama, Grčkoj i Bugarskoj, u čijim državnim granicama žive veliki delovi makedonskog naroda, osporava se Makedoncima pravo na normalan nacionalni život i nacionalni individualitet. U ovim susednim zemljama ne samo što se vrši sistematska denacionalizacija makedonskih nacionalnih manjina koje žive na kompaktnoj teritoriji severne Grčke, egejskom delu Makedonije i jugozapadnom delu Bugarske, pirinskom delu Makedonije, već, da bi opravdale takav svoj postupak, negiraju čak i postojanje makedonske nacije u celini, tj. i Makedonce u SR Makedoniji, tvrdeći da su oni »poslovenčeni Grci«, odnosno »pomakedončeni Bugari«, a ne poseban narod, koji se s prodorom kapitalizma na makedonsko tlo normalno konstituisao u posebnu slovensku naciju na Balkanu u prošlom veku, a naročito u njegovoj drugoj polovini« (str. 5-6).

Autor s pravom ističe da ne iznenađuje toliko stav grčke buržoazije koliko stav vlade savremene Bugarske koja se odriče lenjinističkog principa samoopredeljenja naroda do njegovog otcepljenja, koga se dosledno držao Georgi Dimitrov.

Zvanična »teorija« socijalističke Bugarske toliko je eskalirala da »svojevremeno priznavanje makedonske nacije i nacionalnih prava Makedonaca u Pirinskoj Makedoniji danas naziva »pogreškom Georgi Dimitrova, prikrivajući činjenicu da priznavanje makedonske nacije (što je u Bugarskoj nastavljeno i sedam godina posle smrti Georgi Dimitrova, sve do 1956. godine) nije njegova »pogreška«, niti njegova izmišljotina, već realni izraz i odraz postojanja same makedonske nacije, što su, daleko pre Georgi Dimitrova, isticali i branili od velikobugarskih naleta bugarske nacionalističke buržoazije najistaknutije figure bugarske Soci-

jaldemokratske partije Dmitar Blagoev — Dedoto i Kristo Kabakčiev« (str. 7).

Vlada socijalističke Bugarske sve do 1954, odnosno do 1958. godine nije decidno negirala nacionalnu individualnost Makedonaca. Istina, posle smrti Georgi Dimitrova i posle Rezolucije Informbiroa bugarska vlada je insistirala na priključenju SR Makedonije Pirinskoj Makedoniji, koje bi bile u sastavu Bugarske. Posle XX kongresa KPSS, u periodu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa, bugarska politika se u odnosu na Makedonce menja u tom smislu što se više ne insistira na priključenju SR Makedonije Bugarskoj. U to vreme izvršen je i popis stanovništva koji je pokazao da se 1. decembra 1956. godine od celokupnog stanovništva Pirinske Makedonije 63,7% (178.861) deklarisalo kao Makedonci.

Međutim, od 1958. godine bugarska politika se u odnosu na makedonsku nacionalnu individualnost korenito menja. Jednostavno, Makedonci se proglašavaju delom bugarske nacije. Tada je, ističe mr Taškovski, sasvim jasno »oživela avet sanstefanske Bugarske, koju je svojevremeno Dmitar Blagoev — Dedoto nazvao »fikcijom« (str. 15-16).

Bugarska akademija nauka 1968. godine želi »naučno« i sa »istorijskog aspekta« da obrazloži zvaničnu politiku svoje vlade, koja ne priznaje nacionalnu individualnost Makedonaca i izražava teritorijalne pretenzije na delove teritorije SFRJ, na jugoistočnu Srbiju i SR Makedoniju. U brošuri *Istorijsko-politička informacija o makedonskom pitanju* Bugarska akademija nauka ponavlja velikobugarske koncepcije preuzete jednostavno iz arsenala stare bugarske buržoaske istoriografije.

Znalački, snagom naučnih argumenata i istorijskim faktima Dragan Taškovski u studijama *O makedonskoj naciji* i *Kon etnogenezota na makedonskiot narod* razobličava velikobugarske pretenzije i »argumente« koje potrže Bugarska akademija nauka.

Podvrgavajući naučnoj kritičkoj analizi napore bugarske istoriografije da dokaže kako »makedonska nacija ne postoji, već da je deo bugarske nacije, i to ne od sada, već od pre hiljadu godina kada su se Sloveni iz Mizije i Makedonije našli zajedno sa Slovenima iz jugoistočne Srbije i Trakije u granicama turano-bugarskog carstva«, Dragan Taškovski razložno i naučno fundirano dokazuje da su ti napori bugarskih istoričara, i ne samo njih, jalovi. On je utvrdio da na prostoru današnju severne Bugarske nije u ranom srednjem veku došlo do turano-bugarske i slovenske mešavine niti je došlo do mešavine Turano-Bugara sa makedonskim Slovenima. Naprotiv, stara bugarska država od početka do kraja bila je turano-bugarska, a ne slovenska.

Značaj istraživanja Dragana Taškovskog je upravo u tome što posebnost makedonske nacije nije tražio jednostavnim odvajanjem makedonske istorije od bugarske istorije, već je kroz istoriju bugarskog postojanja pokazao da ni pre hiljadu i više godina makedonski Sloveni nisu ulazili i nisu ušli ni u kakav etnogenetski proces ni sa Slovenima iz Mizije niti sa Turano-Bugarima.

Taškovski nepobitno utvrđuje da su makedonski Sloveni još u takozvanom turano-bugarskom carstvu, za razliku od mizijskih Slovena, predaka današnjih Bugara, bili poseban narod. Štaviše, sva strujanja protiv turano-bugarskog gospodstva polazila su upravo iz Makedonije.

Kao rezultat toga došlo je i do otcepljenja Makedonije iz sastava turano-bugarskog carstva 969. godine. Stvorena je posebna država sloveno-makedonska, poznata u istoriji kao Samuilova.

Da makedonski Sloveni nisu ušli ni u kakve etnogenetske procese sa Turano-Bugarima, najbolje svedoči činjenica da svi slovenski pisci toga vremena — počev od Klimenta Ohridskog, Nauma Ohridskog, Crnorisca Hrabra, Konstantina Bregalničkog i drugih — nigde sebe ne nazivaju »Bugarima«, već »Slovenima«, a svoj jezik »slovenskim«. Knjige su im takođe »slovenske«, apostole Kirila i Metodija nazivaju »slovenskim apostolima« itd.

Nepobitna je istina da je turano-bugarska država ostala do kraja država Turano-Bugara, a ne Slovena, tvrdi mr Taškovski. On to potkrepljuje i činjenicom da je celokupna administracija u bugarskim carskim kancelarijama vođena isključivo na turano-bugarskom i grčkom jeziku. I pečat bugarskog arhiepiskopa bio je na grčkom jeziku. Sve to jasno govori da je teza o »sloveniza-

ciji« turano-bugarske države izmišljena.

U studiji *Kon etnogenezota na makedonskiot narod* Taškovski daje argumentovanu analizu bugarskog imena. S tim u vezi on dokazuje da reči i termini, ma koliko u određeno vreme odgovarali konkretno-istorijskim uslovima i odnosima na određenom prostoru, u promenjenim društvenim prilikama menjaju značenje, te se stoga mora voditi računa i o njihovoj evoluciji. U konkretnom slučaju to važi i za reči »bugarsko«, »Bugarin«. Autor pokazuje da Sloveni u današnjoj Bugarskoj bugarsko ime nisu uzeli kao svoje nacionalno ime pre hiljadu godina, već, kako to navodi i Bugarin Marin Drinov, tek u XIX veku. Autor studije *Kon etnogenezota na makedonskiot narod* istorijsko-lingvističkom analizom utvrđuje da prvobitna upotreba imena »Bugarin« ima uže etničko značenje samo za Turano-Bugare, ali ne i za Slovene u današnjoj Bugarskoj, a kamoli drugde.

Ilija Vuković

Dr David Dašić: Sistem i politika cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja

(»Radnička štampa«, Beograd, 1974, strana 206)

U obimnoj ekonomskoj literaturi o socijalizmu jedno od najspornijih je i pitanje o sistemu i politici cena. Cene su, naime, jedna od centralnih, ali i najsloženijih ekonomskih kategorija u savremenim uslovima organizovanja privrednog i društvenog života, nezavisno od toga je li oblik tog organizovanja pretežno tržišni ili pretežno planski. Sa fenomenom cena danas su suočene sve zemlje — kapitalističke i socijalističke podjednako.

Nepostojanje konzistentne i celovite teorije cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja, kao i niz nerešenih pitanja naše praktične politike cena motivisali su dr Davida Dašića da izuči i definiše osnovne i aktuelne probleme našeg sadašnjeg sistema cena i da ukaže na moguće pravce njegove izgradnje i funkcionisanja na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Teorijska saznanja i praktična rešenja do kojih je autor došao izložena su u šest odeljaka.

U uvodnim razmatranjima se ističe, pored ostalog, da u dosadašnjoj socijalističkoj izgradnji naša politekonomska nauka nije posvećivala dovoljno pažnje rešavanju pitanja vezanih za fenomen cena. Zbog toga do sada nismo ni imali naučnih priloga koji bi podsticali na izgrađivanje samoupravnog sistema i politike cena.

U prvom odeljku izložena je ekonomska sadržina i funkcije normalne cene u našoj robnoj privredi, a prezentirane su i osnovne teorijske koncepcije o obliku te cene (vrednosna cena, cena proizvodnje, specifična cena proizvodnje i dohodna cena), uz njihovo kritičko razmatranje. Cilj autorovog istraživanja je bio da se utvrdi koji oblik normalne cene najadekvatnije izražava sadržinu socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa, to jest kakva modifikacija zakona vrednosti se ispoljava u takvim uslovima privređivanja. Na osnovu te analize ponuđena je i teorijska solucija za prevladavanje teorijskih sporova o obliku normalne cene u nas. Po autorovom mišljenju teorijski koncept dohodne cene najadekvatnije izražava sadržinu socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa zasnovanih na samoupravljanju, koji nužno uslovljavaju transformaciju zakona vrednosti u zakon prosečnog dohotka, a vrednosti u dohodnu cenu.

U drugom odeljku razmotreni su teorijski i praktični problemi ekonomske strukture cene proizvoda i usluga u našoj robnoj privredi. Cilj analize je bio da se utvrdi da li postojeća ekonomska struktura i elementi cene u nas adekvatno izražavaju proizvodne odnose u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

U trećem odeljku analizirani su problemi izbora kriterijuma formiranja cena proizvoda i usluga na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Dato je ekonomsko objašnjenje postojećih kriterijuma formiranja cena u nas, kao i njihova kritika, posebno sa stanovišta njihove međusobne zavisnosti i uslovljenosti u procesu

formiranja unutrašnjih cena kroz mehanizam društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

U četvrtom odeljku razmotreni su aktuelni problemi metodologije formiranja cena u robnoj privredi socijalističkog samoupravnog društva. Data je kritička analiza administrativno-regulativnog i liberalističkog metoda formiranja cena i umesto njih autor nudi metod samoupravnog formiranja cena kroz mehanizam društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

U petom odeljku analizirane su ekonomske funkcije organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica u oblasti cena, kao i međusobni odnosi ovih društvenih subjekata. U ovom odeljku su razmatrani i aktuelni problemi u vezi sa konkretnom »raspodelom« normativne nadležnosti među pojedinim društveno-političkim zajednicama na području cena.

U šestom odeljku analizirano je realno stanje na području cena u jugoslovenskoj privredi i društvu. Pri tome su bliže definisane dimenzije inflacije od 1952. godine naovamo, s posebnim osvrtom na privrednu reformu iz 1965. godine, kao i kretanje relativnih odnosa cena proizvoda i usluga, to jest razlike u ekonomskom položaju privrednih grana i grupacija u primarnoj raspodeli društvenog dohotka. Po autorovom mišljenju, osnovni uzroci inflatornog rasta cena u našoj privredi jesu: otuđenost radnika od rezultata rada, materijalne disproporcije u privredi, globalna neusklađenost proizvodnje i potrošnje, uticaj eksternih faktora na kretanje cena. Pored iscrpnog objašnjenja uticaja ovih faktora na opšti nivo cena u našoj privredi, skrenuta je pažnja i na druge uzroke kao što su: ekspanzivna kreditno-monetarna politika, spoljnotrgovinski i carinski mehanizam zaštite koji sporo reaguje na konjunkturne promene, zbivanja na svetskom tržištu itd.

Stanje naše ekonomske teorijske misli o fenomenu cena je takvo da ona ne može ponuditi celovita i konačna rešenja, pogotovu ne u kratkom roku, za mnogobrojna otvorena pitanja tržišta i cena u socijalističkoj robnoj privredi organizovanoj na samoupravnim osnovama. Zbog toga ovaj rad dr Davida Dašića predstavlja značajan doprinos aktuelnim teorijskim i stručnim raspravama o cenovnom kompleksu danas u nas.

Dušan Zdravković